

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DTATE	SIGNATURE

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः

उत्तरार्धम् ।

श्रीत्राहन्तीचणैगुण्यैर्महर्षिभिरहर्दिवम् ।

तोष्णव्यमानोऽप्यगुणो विभुर्विजयतेतराम् ॥ श्रौत्रेति

अस्तु नमः पाणिनये भूयो मुनये तथास्तु वररुचये ।

किंचास्तु पतञ्जलये 'आत्रे विश्वेश्वराय गुरवे च ॥ १ ॥

व्याख्याता बहुभिः प्रौढैरेषा सिद्धान्तकौमुदी ।

वासुदेवस्तु तद्व्याख्यां वष्टि वालमनोरमाम् ॥ २ ॥

ॐ मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रयन्ते, वीरपुरुषाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि चाध्येतारश्च मङ्गलयुक्ताः स्युरिति भाष्यप्रमाणकं ग्रन्थमध्ये विघ्नविघातादिप्रयोजनाय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै ग्रन्थतो निवघ्नाति श्रौत्रेति । वेदाध्येता श्रोत्रियः । 'श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते' इति वेदपर्यायात् छन्दश्शब्दाद् द्वितीयान्तादधीत इत्यर्थे घन्प्रत्ययः । प्रकृतेः श्रोत्रादेशश्च निपातितः । श्रोत्रियस्य भावः श्रौत्रम् । श्रोत्रियस्य यलोपश्चेत्यणि इकारादुत्तरस्य यकाराकारसंघातस्य लोपे इकारस्य 'यस्येति च' इति लोपः । अर्हति आयैः प्रशस्यमानेषु वेदविहितकर्मसु योग्यो भवतीत्यर्हन् । 'अर्हः प्रशंसायाम्' इति शतृप्रत्ययः । अर्हतो भाव आर्हन्ती । 'आर्हतो नुम् च' इति प्यञि आदिवृद्धौ प्रकृतेर्नुमागमे पित्त्वान्डीषि 'हलस्तद्धितस्य' इति यकारलोपे 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । स्वीत्वं लोकात् । श्रौत्रं च आर्हन्ती च श्रौत्रार्हन्त्यौ । ताभ्यां वित्ताः श्रौत्रार्हन्तीचणाः, तैरिति विग्रहः । 'तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ' इति

अज्ञाननाशने दक्षं दीक्षितं भक्तरक्षणे ।

वटमूलाश्रयं त्र्यक्षं दक्षिणामूर्तिमाश्रये ॥ १ ॥

ग्रन्थमध्ये विघ्नविघाताय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निवघ्नाति श्रौत्रेत्यादिना । श्रोत्रियस्य भावः श्रौत्रम् । 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' इति सूत्रे 'श्रोत्रियस्य यलोपश्च' इति वार्तिकाद्यलोपे अणप्रत्यये च 'यस्येति च' इतीकारलोपः । अर्हतो भाव आर्हन्ती । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः-' इति सूत्रे 'अर्हतो नुम् च' इत्युक्तेर्नुम् प्यञ् च । पित्त्वाद् डीषि 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः । ताभ्यां वित्तैः श्रौत्रार्हन्तीचणैः । 'तेन वित्तः-' इति चणप् । श्रोत्रियत्वयोग्यत्वाभ्यां प्रसिद्धैरित्यर्थः । किं च गुण्यैर्गुणवद्भिः । प्रशस्तगुणयुक्तैरिति यावत् । 'रूपादाहतप्रशंसयोः-' इति सूत्रे 'अन्येभ्योऽपि हस्यते'

१ 'शब्दब्रह्मात्मने च धूर्जटये' इति पाठः कः ।

चणप् । वेदाध्येतृत्वेन वेदविहितकर्मयोग्यतया च प्रसिद्धेरिति यावत् । गुण्यैरिति । नित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थफलभोगविरागः, शमदमादिसम्पत्तिः, मुमुक्षुत्वमित्यादिप्रशस्तगुणसम्पन्नैरित्यर्थः । 'रूपादाहतप्रशंसयोः-' इति सूत्रे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वार्तिने यप् प्रत्ययः, तद्भाष्ये 'गुण्या ब्राह्मणाः' इत्युदाहरणात् । महर्षिभिरिति । महान्तश्च ते ऋषयश्चेति कर्मधारयः । 'आन्महतः-' इत्यात्वम् । अतितपस्त्रिभिरित्यर्थः । अहर्दिवमिति । अहश्च दिवा चेति वीप्सायाम् 'अचतुर-' इत्यादिना द्वन्द्वो निपातितः । अहन्यहनीत्यर्थः । तोष्टूर्य्यमानोऽपीति । 'ष्टुव् स्तुतौ' सकर्मकः । गुणवत्त्वेनाभिधानं स्तुतिः । अभिधानक्रियानिरूपितं कर्मत्वमादाय देवान् स्तौतीत्यादौ द्वितीया । न तु गुणाभिधानमेव स्तुतिः, तथा सति गुणस्य घात्वर्थोपसंगृहीतत्वेनाकर्मकत्वापत्तेः । 'घात्वादेः षः सः' इति पकारस्य सकारे ष्टुत्वनिवृत्तौ, 'घातोरेकाक्षः-' इति भृशार्थे यङि, 'अकृत्सार्वधातुकयोः-' इति दीर्घे, 'सन्यङोः' इति द्वित्वे, 'शपूर्वाः खयः' इति सकारस्याभ्यासगतस्य लोपे, 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासोकारस्य गुणे, ततः परस्य सस्य 'आदेशप्रत्यययोः' इति पत्वे, ष्टुत्वेन तकारस्य टकारे, तोष्टूयेति यङन्तात् 'सनाद्यन्ताः-' इति धातुसंज्ञकात् कर्मणि लटश्शानचि 'आने मुक्' इति मुगागमे, 'सार्वधातुके यक्' इति यकि, यङोऽकारस्य 'अतो लोपः' इति लोपे, तोष्टूर्य्यमान इति रूपम् । भृशं स्तूयमानोऽपीत्यर्थः । अचिन्त्यजगद्रचनाद्यनन्तगुणसम्पन्नतया भृशङ्कीर्त्यमानोऽपीति यावत् । अगुण इति । निगुण इत्यर्थः 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' इत्यादिश्रुतेरिति भावः । निर्गुणस्य गुणवत्त्वेन कथनात्मिका स्तुतिर्विच्छेद्यापातप्रतिपन्नं विरोधमपिशब्दो द्योतयति । गुणानां व्यावहारिकसत्यत्वेऽपि पारमार्थिकत्वाभावात् विरोध इत्युत्तरमीमांसायां स्पष्टम् । विभुरिति । सर्वव्यापकः परमेश्वर इत्यर्थः । विजयतेतरामिति ।

इत्युक्त्वा 'गुण्या ब्राह्मणाः' इत्यस्य भाष्यदाब्रुदाहतत्वात् । अहर्दिवमिति । अहन्यहनि, प्रत्यहमित्यर्थः । 'अचतुर-' इत्यादिना निपातनात्साधुः । तोष्टूर्य्यमान इति । स्तौतेर्यङन्तात्कर्मणि शानच्, 'सार्वधातुके यक्' इति धातोयंक्, 'आने मुक्' इति मुक् । अपिशब्देन आपाततो विरोधं द्योतयति । वस्तुतस्तु न विरोधः । स्तुतिप्रयोजकीभूतानामनन्तकल्याणगुणानां श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वेऽपि वियदादिवद्व्यावहारिकत्वात्तदभावस्य पारमार्थिकत्वात् । एतच्चोत्तरमीमांसायां स्पष्टमेव । विभुर्व्यापकः परमेश्वरः । अतिशयेन विजयते विजयतेतराम् । सर्वोत्कर्षेण वर्तत इति फलितोऽर्थः । 'विपराम्यां जेः' इति तङ् । तदन्ताद् 'द्विवचनविभज्य-' इत्यादिना तरपि 'किमेत्तिङ्ब्ययधादासु-' इत्याम् । नन्विह तरव् दुर्लभ एव, विजयत इत्यस्य अप्रातिपदिकत्वादातित्वाच्च । न च 'सह सुपा' इत्यत्र सहेति । योगविभागात्तिङन्तेन विशब्दस्य समासे प्रातिपदिकत्वं स्यादेवेति वाच्यम् स च छन्दस्येवेति तत्रत्यग्रथेन सह विरोधात्तेः । किं च प्रातिपदिकत्वाभ्युपगमे सौरुपत्तिः स्यात्, लिङ्गसर्वनामताभ्युपगमेन नपुंसकत्वात्तोऽपि 'ह्रस्वो नपुंसके-' इति ह्रस्वो दुर्वारः स्यात् । समुदायान्तर्गतस्य 'जयते' इत्यस्य अन्तर्गतत्वेनासामर्थ्यात्ततोऽपि भवितुं नार्हति । 'समर्थः पदविधिः'

पूर्वाधौ कथितास्तुर्यपञ्चमाध्यायवर्तिनः ।

प्रत्यया अय कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः ॥ २ ॥

अथ भ्वादिप्रकरणम् । ४३ ।

तत्रादौ दश लकाराः प्रदर्शयन्ते—लट्, लिट्, लृट्, लृट्, लेट्, लोट्, लङ्, लिङ्, लृङ्, लृङ् । एषु पञ्चमो लकारश्छन्दोमात्रगोचरः । २१५१

‘जि जये’ अकर्मकः । उक्तपेण वर्तनं जयः । ‘विपराभ्यां जेः’ इत्यात्मनेपदम् । ‘तिङ्श्च’ इत्यतिशयाने तरप् । ‘किमेत्तिङव्यय-’ इति तरवन्तात् स्वार्थे आम्प्रत्ययः । ‘तद्धितश्चासर्व-विभक्तिः’ इत्यत्र तसिलादिषु परिगणनादामन्तमव्ययम् । सर्वोत्कर्षेण वर्तत इत्यर्थः । न च विजयते इति समुदायस्यातिङन्तत्वात् कथं ततस्तरविति वाच्यम् । वि इति हि भिन्नं पदम्, तिङन्तोत्तरपदसमासस्य छन्दोमात्रविपयत्वात् । ततश्च जयत इत्यस्मादेव तरप् । न च जयत इत्यस्य ‘विपराभ्यां जेः’ इति कृतात्मनेपदस्य विशब्दसापेक्षत्वादसामर्थ्यं शङ्क्यम् । वीत्युप-सर्गस्य द्योतकत्वेन पृथगर्थविहीनतया तत्सापेक्षत्वाभावात् तिङन्तस्य प्रधानतया तस्य विशब्दसापेक्षत्वेऽपि वाचकाभावाच्चेत्यलम् । वृत्तकथनपूर्वकं वर्तिष्यमाणनिरूपणं प्रतिजानीते पूर्वार्धे इति । तुर्यश्चतुर्यः । ‘चतुरश्छयतावाद्यंशरलोपश्च’ इति चतुरशब्दाद्यत्प्रत्ययः, प्रकृतेश्चकाराकारसंघातलोपश्च । पूर्वाधौ चतुर्थपञ्चमाध्यायवर्तिनः प्रत्यया, कथिता इत्यन्वयः । ‘स्पृशोऽनुदके किन्’ इत्यादितात्पर्यीककतिपयप्रत्ययोपन्यासस्तु प्रासङ्गिक इति भावः । अथेति । चतुर्थपञ्चमाध्यायवर्तिप्रत्ययनिरूपणानन्तरं तृतीयाध्यायगोचराः प्रत्ययाः कथ्यन्त इत्यन्वयः । तृतीयाध्यायस्य गोचराः प्रतिपाद्यतया विपयाः । तृतीयाध्यायविहिता इति यावत् । कृत्सु ‘णचः द्वियामञ्’ इत्यादितद्धितव्युत्पादनं तु प्रासङ्गिकमिति भावः ।

तत्रेति । निर्धारणसप्तम्यन्तात्त्वल् । तेषु तृतीयाध्यायवर्तिप्रत्ययेष्वित्यर्थः । दर्शयति । अनुबन्धभेदाल्लकारभेद इति भावः । पञ्चम इति । लेडित्यर्थः । छन्दो-मात्रेति । ‘लिङ्ये लेट्’ इत्यत्र ‘छन्दसि लृङ्लङ्लिटः’ इति पूर्वमुक्त्वात्, ‘छन्दसि’ इत्यनुवृत्तेरिति भावः । एतेन लेङ्रूपाणि इह कुतो न प्रदर्शयन्त इति शङ्का निरस्ता ।

इति परिभाषितत्वात् । ‘धामन्तेन विशब्दो युज्यते’ इति कल्पनायां त्वन्तरङ्गत्वात् परस्मै-पदप्रवृत्तौ विजयतितरामिति स्यादिति चेत् । अत्राहुः—समुदायान्तर्गताजयत इत्यस्मादेव तरप् । न च तस्य विशब्देन सह साकाङ्क्षत्वेनासामर्थ्यं शङ्क्यम्, तिङन्तस्य प्रधानत्वेन सापेक्षत्वेऽपि दोषाभावात्, उपसर्गस्य द्योतकत्वेन-प्रत्येकमर्थ एव नास्तीति साकाङ्क्षताया वक्तुमशक्यत्वाच्चेति । वृत्तकथनपूर्वकं वर्तिष्यमाणमाह पूर्वार्धे इति । हलन्तेषु ‘स्पृशोऽनुदके किन्’ ‘ऋत्विग्दवृत्तङ्ग-’ इत्यादिना क्तिनादिव्युत्पादनं प्रासङ्गिकमिति भावः । तुर्यश्चतुर्यः । ‘चतुरश्छयतावाद्यंशरलोपश्च’ इत्युक्तत्वात् । अथेति । इहापि कृत्सु ‘णचः द्वियामञ्’ ‘अणिनुणः’ इत्यादिव्युत्पादनं प्रासङ्गिकं बोध्यम्, प्राधान्येन तु तृतीयाध्यायस्या एवेहोच्यन्त इति भावः । अनुबन्धभेदेन भेदमाश्रित्याह दश लकारा इति । प्रदर्शयन्त इति । यद्यपि पञ्चमलकाररूपा-

वर्तमाने लट् । (३—२—१२३) वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट् स्यात् । अटावितौ ।
२१५२ लः कर्मणि च । भावे चाकर्मकेभ्यः । (३—४—६९) लकारः
सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च । २१५३

वर्तमाने लट् । धातोरिति सूत्रमातृतीयाध्यायसमाप्तेरधिकृतम् । वर्तमाने इति तत्रान्वेति ।
वर्तमानेऽर्थे विद्यमानाद्धातोः लडिति लभ्यते । फलितमाह वर्तमानक्रियावृत्तेरिति ।
धात्वर्थक्रियाया वर्तमानत्वं तु वर्तमानकालवृत्तित्वम् । कालस्य तु वर्तमानत्वम् अतीतानाग-
तभिन्नकालत्वम् । 'भूतभविष्यतोः प्रतिद्वन्द्वी वर्तमानः कालः' इति भाष्यम् । वर्तमानत्वं च न
प्रत्ययार्थंभूतकर्त्रादिविशेषणम्, अतीतपाकादिक्रिये कर्तरि वर्तमाने पचति इत्याद्यापत्तेः ।
किंतु धात्वर्थविशेषणमेव वर्तमानत्वम् । लट् तु तस्य द्योतक एव । अटाविताविति ।
न च अकार उच्चारणार्थ एवास्त्विति वाच्यम् । लिडादिवैलक्षण्याय तस्यावश्यकत्वात् ।
तथा च तस्य इत्संज्ञां विना निवृत्त्युपायाभावाद् इत्संज्ञैवादत्तव्येति भावः । लःकर्मणि च ।
वाक्यद्वयमिदं सूत्रम् । 'लः कर्मणि च-' इति प्रथमं वाक्यम् । ल इति प्रथमाबहुवचनान्तम् ।
चकारेण 'कर्तरि कृत्' इत्यतः 'कर्तरि' इत्यनुकृष्यते । 'धातोः' इत्यधिकृतम् । लकारः
कर्मणि कर्तरि च धातोः स्युरिति लभ्यते । सकर्मकधातुविषयमेवेदम् । अकर्मकेषु कर्मणी-
त्यस्य बाधितत्वात् । तदाह लकाराः सकर्मकेभ्यो (धातुभ्यः) कर्मणि कर्तरि च
स्युरिति । एवं च सकर्मकेभ्यो भावे लकारा न भवन्ति । सकर्मकेभ्योऽपि भावलकारा-
प्रवृत्तौ तु देवदत्तेन घटं क्रियत इत्यादौ भावलकारेण कर्मणोऽनभिहितत्वाद् द्वितीया
स्यादिति भावः । 'भावे चाकर्मकेभ्यः' इति द्वितीयं वाक्यम् । अत्रापि चकारेण
कर्तैवानुकृष्यते । न तु कर्म, असंभवात् । तदाह अकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि
चेति । अत्राकर्मकग्रहणेन अविवक्षितकर्मका अपि गृह्यन्ते । तेन देवदत्तेन भुज्यत
इत्यत्र सतोऽप्योदनरूपकर्मणः अविवक्षायां भावे लकारोऽस्त्येवेत्यन्यत्र विस्तरः ।

प्यधुना न व्युत्पाद्यन्ते तथापि लकारः स्वरूपेण प्रदर्शयते 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः'
'लस्य' इत्यादिसूत्रविषयतां व्युत्पादयितुमिति भावः । पञ्चम इति । लेडित्यर्थः ।
लट्लिडिति स्वोक्तक्रमेणेति बोध्यम् । वर्तमाने लट् । वर्तमान इत्येतत्प्रकृत्यर्थविशेषण-
मित्याह वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोरिति । धातोरिति सूत्रमातृतीयाध्यायान्तमधिक्रियत
इति भावः । लट् स्यादिति । तस्य वाच्यं त्वनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । वर्तमानकालस्तु
न तद्वाच्यः, किंतु द्योत्य एव । लिडादिष्वपि भूतादिकालो यथायथं द्योत्य एवेत्यवगन्तव्यम् ।
वस्तुतस्तु वाच्यत्वाम्युपगमोऽपि सुगम इति विध्यादिसूत्रे वक्ष्यामः । अटाविताविति ।
अकार उच्चारणार्थ इति तु नोक्तम्, लिडादिवैलक्षण्यसम्पादनाय तस्याव-
श्यवक्तव्यत्वात् । लः कर्मणि च । चकारात् 'कर्तरि कृत्' इत्यतः कर्तरीत्यनुकृष्यते,
सकर्मकविषयं चेदम् । अकर्मकेषु कर्मणीत्यंशस्य बाधितत्वात्, भावे चेत्युत्तरवाक्येन
तत्र विशेषविधानाच्च तदेतदाह सकर्मकेभ्य इति । भावे चेति । चकारेण
कर्तैवानुकृष्यते न तु कर्म, असंभवात्तदाह भावे कर्तरि चेति । ननु भावकर्मणो-

रात्मनेपदविधानात् 'शेषात्कर्त्तरि—' इति परस्मैपदविधानाच्च ज्ञापकाहकाराणां भावकर्म, कर्त्तारोऽर्था अनुमातुं शक्यन्त इति किमनेन सूत्रेण । मैवम्, असत्यस्मिन्सूत्रे सकर्मकेभ्यो लकाराणां घटादिवद्भावे लकारापत्तौ घटं क्रियते देवदत्तेनेत्यादिप्रयोगः प्रसज्येत । तन्मासिद्धित्थेदर्थमेतत्सूत्रस्यावश्यकत्वात् । न चैवम् 'अकर्मकेभ्यो भावे लः' इत्येव सूत्र्यताम्, भावे अकर्मकेभ्य एवेति नियमार्थमिति वाच्यम्, अकर्मकेभ्यो भाव एवेति विपरीतनियमापत्त्या कर्त्तरि तेभ्यो लकारानापत्तेः । तस्माद्भावे चेति चकार आवश्यकः । न चैवं 'भावे चाकर्मकेभ्यः' इत्येवास्त्विति वाच्यम्, भावे इव कर्त्तर्यप्यकर्मकेभ्य एवेति नियमापत्तौ सकर्मकेभ्यो भाव इव कर्त्तर्यपि लकारानापत्तेः नन्वेवमपि 'लश्च भावे चाकर्मकेभ्यः' इत्येवास्तु चकारेण कर्त्तरीत्यनुकर्षणाहकाराः सकर्मकेभ्यः कर्त्तरि स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्त्तरि च स्युरित्यर्थे पर्यवसिते कर्मणि तूक्तज्ञापकाहकाराणां विष्यन्तीति किमनेन कर्मणीत्यनेनेति चेत् । मैवम्, उत्तरसूत्रे तयोरित्यनेन कर्मणोऽपि परामर्शार्थं तस्यावश्यकतया ज्ञापकानुसरणक्लेशस्य वैयर्थ्यात् । तस्माद्ययान्यासमेव रमणीयम् ।

अत्र नैयायिकाः—'लकाराणां कृतावेव शक्तिर्लाघवाच्च तु कर्त्तरि । कृतिमतः कर्तृत्वेन तत्र शक्तौ गौरवात्, देवदत्त इत्यादिप्रथमान्तपदेन तस्मात् । देवदत्तः पचतीत्यत्र हि देवदत्तो विशेष्यः, यत्नो विशेषणम्, आश्रयत्वं तु संसर्गः । तथा च पाकानुकूलकृत्याश्रयो देवदत्त इत्यादिशाब्दबोधोऽपि सुष्पूपपद्यते' इति । तत्र, पचतीत्युक्ते पाककर्ता क इत्याकाङ्क्षानुरोधेन लकाराणां कर्त्तरि शक्तिरित्यभ्युपगन्तुमुचितत्वात् । पाकानुकूला कृतिरिति शाब्दबोधोऽभ्युपगमे तु कस्मिन्नित्याकाङ्क्षा स्यात्, कस्येति वा । न चैककर्तृका पचिक्रियेति शाब्दबोधोऽभ्युपगमेऽपि क इत्याकाङ्क्षा नोपपद्यत एवेति शङ्क्यम्, कर्तृसामान्यबोधे सति क इति कर्तृविशेषाकाङ्क्षायां बाधकाभावात् । नापि देवदत्तकर्तृका पचिक्रियेत्युक्तेऽपि कस्य वेत्याकाङ्क्षा दुर्वारैवेति शङ्क्यम्, विकृत्यनुकूलव्यापारस्यैव पचिक्रियात्वात् तदाश्रयस्य देवदत्तस्य कर्तृत्वात् क्रियाश्रयत्वे निश्चिते कस्मिन्नित्याकाङ्क्षाया अप्रवृत्तेः । किंच पचन्तं देवदत्तं पश्य, पचते देवदत्ताय देहि, पचमानस्य देवदत्तस्य द्रव्यम् इत्यादौ शतृशानजादीनामपि तिवादिवह्लादेशत्वाविशेषेण तेभ्योऽपि कृतिमात्रबोधापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, आश्रयत्वं संसर्गं इत्युक्तत्वेन पाकानुकूलकृत्याश्रयं देवदत्तं पश्येत्याद्यर्थस्वीकारे दोषाभावादिति वाच्यम्, नामार्थयोर्भेदान्वयस्य स्वपरसिद्धान्तविरुद्धत्वात् । न चैवं नामार्थयोरभेदसंसर्गव्युत्पत्त्यनुरोधेन शतृशानजादीनां कर्त्तरि शक्तिस्तिवादीनां तु कृतावेवेति वैपम्यं स्वीक्रियते, प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादिति वाच्यम्, स्थान्येव वाचको लाघवाच्च त्वादेशो गौरवादिति स्वसिद्धान्तस्य परित्यागापत्तेः । रामः, ज्ञानम्, कतरत्, इत्यादौ सोर्विसर्गो सोरमि सोरदडि च कृते लाघवात्सुत्वेनैव शक्तिर्न तु तत्तद्रूपेणेत्यादिभवदीयव्यवहारस्यापत्तेश्च । एवं च तिवादीनां शत्रादीनां च स्मारकतया लिपिस्थानीयत्वम्, बोधकस्तु लकार एवेति स्थितम् । स च शत्राद्यन्ते कर्त्तरि शक्त इत्यभ्युपगमे तिङन्ते कथं कृति बोधयेत् । 'अन्यायश्चानेकार्थत्वम्' इति न्यायात् । यदि तु वैयाकरणरीतिमाश्रित्य सर्वत्रादेशा एव वाचका इत्याद्यभ्युपगम्यते, तर्हि घटम्, घटेन, हरेऽव, विष्णोऽवेत्यादिषु 'सर्वे सर्वपदादेशा—' इति

न्यायेन पदस्फोटो वाक्यस्फोटश्च सिद्ध्येदिति भवतां तन्महदेवानिष्टम् । किं च 'कर्तरि कृत्' इति यत्कर्तृग्रहणं तदेव 'लः कर्मणि—' इति सूत्रे चकारेणानुकुष्यत इति कथं ष्वुलादीनां लकाराणां च शक्तौ वैलक्षण्यम् । न च नामार्थयोरभेदान्वयसंसर्गाभ्युपगम एव ष्वुलादौ कर्तुर्वाच्यत्वे वीज-मिति वाच्यम् पचतिरूपं पचतिकल्पं देवदत्त इत्याद्यनुरोधेन तिङ्क्ष्वपि कर्तुरेव वाच्यतौ-चित्यात् । ननु समुदायस्य नामत्वेऽपि तिङ्प्रत्ययो न नामेति चेत्पाचक इत्यत्राप्यक इत्येतन्न नामेति तुल्यम् । अकान्तं नामेति चेति रूपवाद्यन्तमपि नामेति तुल्यम् । ततश्चात्रप्रशस्तपाककर्ता देवदत्त इत्याद्यभेदान्वयो भवद्भिरभ्युपगन्तव्य इति तिङ्क्ष्वपि कर्तुर्वाच्यता स्वीकर्तव्यैव । किं च कर्तुर्वाच्यत्वानभ्युपगमे 'युष्मदि समानाधिकरणे मध्यमः' 'अस्मद्भ्युत्तमः' इति सामानाधि-करण्यप्रयुक्ता पुरुषव्यवस्था 'अभिहिते कर्तरि प्रथमा' इत्यादिकं च भवन्मते कथं संगच्छ-ताम् । यत्तु अनभिहित इत्यस्यानभिहितसंख्याक इत्यर्थवर्णनेन 'देवदत्तः पचत्योदनम्, ओदनः पच्यते देवदत्तेन' इत्यादौ प्रथमाद्वितीयादिव्यवस्थापनमुक्तम् । तन्न, कृत्तद्धितसमासेषु संख्या-भिधानस्याप्रसिद्धत्वात् । ततश्च पक्तव्यस्तण्डुलः, शत्यः शतिकोऽश्वः, प्राप्नोदको ग्रामः, इत्यादिषु 'कर्मणि द्वितीया' इत्यस्य प्रवृत्तौ प्रथमा न स्यात् । न च तिष्ठतीत्यध्याहारेण संख्याभिधान-मिहाप्यस्तीति वाच्यम्, स्थित इत्याद्यध्याहारे तदभावात् । शाब्दिकोऽयं देवदत्तो न तु नैया-यिक इत्यादिषु नीलमिदं न तु रक्तमित्यत्रैव क्रियापदाध्याहारस्यानावश्यकतया आख्यातेन 'शब्ददुर्दुरं करोति' इति ठक्प्रत्ययेन वा कर्तृसंख्याया अनुक्तत्वाद्देवदत्ते कर्तरि तृतीयोत्पत्ति-सङ्गाच्च । तस्मादनभिहिते कर्तरीत्यादिव्याख्यानमेवाभ्युपेतव्यम् । अपि च धातूपात्तव्यापारा-श्रयः कर्ता, तत्राश्रयमात्रं कृतां लकाराणां चार्थः, न तु व्यापारोऽपि, तस्य धातुनैव लब्धत्वात् । अत एव कर्ता कारक इत्यादौ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोनान्वयः, व्यापाराश्रयस्य प्रत्ययार्थत्वे तु तस्य प्रकृत्यर्थेन व्यापारेणान्वयः क्लिष्टः स्यात् । यस्तु वदति—'कृधातोः' कृतिरर्थः, कृत्प्रत्ययस्यापि कृतावेव शक्तिर्न तु कर्तरि । 'कर्तरि कृत्' इत्यत्र हि कर्तरीति भावप्रधानो निर्देशः । कर्तृत्वं कृतिमत्त्वम् । तच्च कृतिरेव । यत्र तु देवदत्तादिपदसमभिव्याहारस्तत्र तुजादौ कृतिमिति लक्षणेत्यादि, तन्मते पूर्वोक्तकर्तेत्यादौ सुतरामनन्वयः । 'कर्मवत्कर्मणा—' इति सूत्रे करोतिरुत्पादनार्थः, उत्पत्तिश्च कर्मस्था, यत्नार्थकत्वे तु करिष्यते घट इत्यादि न सिद्ध्येदिति वक्ष्यमाणदूषणं च दुरुद्धरम् । आश्रयमात्रस्य प्रत्ययार्थत्वे तु रथो गच्छतीत्यत्र रथस्याचेतनस्य यत्नाभावेऽपि गमनानुकूलचक्रभ्रमणादिव्यापाराश्रयत्वान्न काचिदनुपपत्तिः । एवं स्थिते कृतौ शक्तिरित्यस्योक्तिसंभव एव नास्ति, कृतेरपि व्यापारविशेषतया प्रायेण धातुत एव लाभात्, जानातीत्यादावाश्रयत्वं प्रत्ययस्यार्थं इति स्वीकृत्य यत्नार्थत्वस्य त्वयाऽपि वक्तव्यत्वात् । न हि यत्नमन्तरेण ज्ञानं नोदेतीति कश्चिदभ्युपैति । तस्मात्कृतां तिङां च वैलक्षण्यं दुर्लभमिति कर्त्रर्थ-कत्वमभ्युपेयम् । एतेन कर्त्रधिकरणे आख्यातवाच्यत्वं कर्तुर्निरस्य जज्ञम्यमानाधिकरणे यदन्ताद्विहितस्य जज्ञम्यमान इति शानचः कर्तृवाचकत्वं स्वीकुर्वन्तो मीमांसका अपि प्रत्युक्ताः । यत्तु तैरुक्तं शानजंशे 'कर्तरि कृत्' इति व्याकरणं शक्तिग्राहकमस्तीति

तत्र, कृद्वाक्यरोपो ह्ययमर्थाकाङ्क्षायामनिर्दिष्टार्थेषु ष्ठुलादिज्वेवोपतिष्ठते 'आकाङ्क्षितविवानं ज्यायः' इति न्यायात्, न तु शत्रादिषु । स्थानिभूतलकारार्थेनैवेतेषां निराकाङ्क्षत्वात्, अन्यथा भावे कर्मणि च शानचो दौर्लभ्यापत्तेः । ततश्च शय्यमाने आस्यमाने चायं गत इत्यादि-प्रयोगो भावे न स्यात् । कर्मणि तु क्रियमाण इत्यादिप्रयोगो न स्यात् । यत्तु भट्टपादा आहुः—कर्तरि यदेकत्वं तत्र तिप्, कर्तरि यद् द्वित्वं तत्र तस्, इत्यादिक्रमेण 'लः कर्मणि' इत्यस्य 'द्व्येकयोः—' इत्यादेशैकवाक्यतया व्याख्यानात् कर्तृवाच्यता सूत्रादायातोति । तच्चिन्त्यम्, 'तान्येकत्रचनद्विवचन—' इति विहितद्विवचनादिसंज्ञा हि तिवाद्यादेशनिष्ठा । ततश्च द्विवचनादिसंज्ञकतिबादिविधिना 'द्व्येकयोः' इत्यस्यैकवाक्यताऽस्तु । न च तिवादिविधौ कर्तरीत्यस्ति, यद् द्वित्वैकत्वादिविशेषणतया कथंचिन्नोयेत । ननु 'लः कर्मणि—' इति सूत्रे 'कर्तरि कृत्' इति इत्यतोऽनुवृत्तं कर्तृग्रहणं तिवादिविवावस्त्येव, लविवितिवादिविध्योरप्येक-वाक्यतास्वीकारादिति चेत् । सत्यम्, वाक्यैकवाक्यता हि सा, न तु पदैकवाक्यता, 'लः कर्मणि—' इति विहितलकारानुवादेन तिवाद्यादेशविधेः प्रवृत्तत्वात् । तथा च लविधौ श्रूयमाणं कर्तृग्रहणं कथं संख्यां विशिनष्टु । न हि यत्र कर्तृग्रहणं तत्र संख्योपस्थापकमस्ति लकारस्य द्विवचनादिसंज्ञाविनिर्मुक्तत्वात् । ततश्च 'कर्तरि यदेकत्वम्' इति व्याख्या कथमपि नसंभवत्येव । स्यादेतत्, 'लः कर्मणि' इति सूत्रे ल इत्यकारानुबन्धकयोर्लङ्लटोः सामान्य-ग्रहणं न भवति किंतुत्सृष्टानुबन्धकलकाराणां सामान्यग्रहणमिति निर्वादात् । तत्र 'लः' इति जसन्तं मा भूत् किंतु डसन्तमस्तु । 'लः परस्मैपदम्' इतिवदादेशापेक्षा चेयं पृष्ठी, लस्य आदेशः स कर्मणि चेत्यादि । न चाविहितस्य लस्यानुवादो न संभवतीति वाच्यम्, 'वर्तमाने लट्' इत्यादिभिरेव लविवानात् । तथा च लस्य स्याते य आदेशः स सकर्मकात्कर्मणि कर्तरि च स्यादकर्मकाद्भावे कर्तरि चेत्यर्थः सुलभ इति भट्टपादोक्तयोजनिका निर्वाधैवेति चेत् । अत्राहुः— ल इत्यस्य पष्ठ्यन्तत्वे आदेशानामेवार्थं उक्तः स्यात् । सांसिपि तिवादीनामेव न तु शत्रादीनां, तेषां द्विवचनादिसंज्ञाविरहात् । 'द्व्येकयोः—' इत्यादिनाऽस्यैकवाक्यता भवद्विरुक्त-त्वात् । न च भवदुक्तरीत्या 'कर्तरि कृत्' इत्यनेनैव निर्वाहः, भावे कर्मणि च शानचो दौर्ल-भ्यापत्तेरुक्तत्वात् । न च शानज्विधिना सहात्मनेपदव्यवस्थापकानामेकवाक्यतया 'भावकर्मणोः' इत्यनेनेष्टसिद्धिः, सकर्मकादपि भावे शानजापत्तेः । किञ्च, जसन्तत्वे श्रुतेनैव संबन्धः, पष्ठ्य-न्तत्वे त्वादेश इत्यध्याहाराद्गौरवमित्यादि । अत्रेदं बोध्यम्—'भावे चाकर्मकेभ्यः' इत्यकर्मक-ग्रहणेनाविवक्षितकर्माणांऽपि गृह्यन्ते । अत एव 'गेरणौ—' इति सूत्रे 'नेह पच्यते, नेह भुज्यते' इति भावे लकार इति हरदत्तः । अत्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणम् 'नेह पच्यते' इत्यादौ तु कर्मण्येव लकारः । गम्यमानत्वाच्च कर्म न प्रयुज्यत इति मतान्तरम् । एतच्च 'गतिबुद्धि—' इत्यादिसूत्रे हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् । यत्तु कैश्चिदुक्तम्—'अविवक्षितकर्माणां भावे लकार इति प्रसादकृतोक्तं भाष्यादिविरोधाद्युक्तम्' इति तच्चिन्त्यम्, पक्षद्वयस्यापि भाष्यकैयटादिग्रन्थारूढत्वात् । प्रत्युत 'अविवक्षितकर्माणोऽप्यकर्मकाः' इति पक्ष एव प्रबलः । तथा हि 'समानकर्तृकेषु तुमन्' इति

लस्य । (३—४—७७) अधिकारोऽम् । २१५४ तित्तस्मिस्मिस्थस्थमिच्चस्म-
स्तातांभथासाथांभ्वभिड्व्हिमहिड् । (३—४—७८) एतेऽष्टादश लादेशाः
स्युः । २१५५ लः परस्मैपदम् । (१—४—९९) लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः

लस्य । 'घातोः' इत्यधिकृतम् । अकारो न विवक्षितः । तेन लिङादीनामपि संग्रहः ।
चूडाल इत्यादौ च नातिप्रसङ्गः । तित्तस् । तिप्, तस्, झि, सिप्, थस्, थ, मिप्,
वस्, मस्, त, आताम्, झ, थास्, आथाम्, घ्वम्, इट्, वहि, महिड् । एषां
समाहारद्वन्द्वात् प्रथमैकवचनम् । 'लस्य' इति स्थानपष्ठ्यन्तमधिकृतम् । तेन आदेश
इति लभ्यते । फलितमाह एत इति । तसादौ रत्वाभाव आर्षः । तिवादौ पकारा-
नुबन्धयोजनं तु द्वेष्टीत्यादौ सार्ववानुकर्मपिदिति डिच्चनिवृत्त्यर्थम् । तदुदाहरणेषु
स्पष्टीभविष्यति । लः पर । 'लः' इति स्थानपष्ठी । आदेश इत्यध्याहार्यम् । तदाह

सूत्रे इच्छता क्रियत इति भावे लडुक्तो हरदत्तेन, 'णेरध्ययने वृत्तम्' इति सूत्रे कैयटहर-
दत्तादिभिरपि नपुंसके भावे क्तोऽप्यकर्मकेभ्य एव, 'तयोरेव कृत्यक्त—' इत्यत्र क्तमात्रस्य
ग्रहणात्तत्र भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवर्तनात्, अन्यथा घटं कृतमिति प्रसज्येतेति सिद्धान्तितम् ।
एवं स्थिते यद्यविवक्षितकर्माणोऽपीह सूत्रेऽकर्मग्रहणेन गृह्येरन्, तर्हि पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणा
इत्यादौ भावे क्तान्तादर्शाद्यजित्यादि निष्ठादि प्रकरणे स्वयमेव वक्ष्यमाणम्, 'आदिकर्मणि क्तः'
इति सूत्रे हरदत्तेन वक्ष्यमाणं कृतपूर्वीत्यत्र भावे क्त इति कैयटाद्युक्तं च कथं संगच्छेत, कथं
च 'गतं तिरश्चीनम्' इत्यादिप्रयोगाः संगच्छेरन् । 'गतिबुद्धि—' इति सूत्रे त्वकर्मकग्रहणेनावि-
वक्षितकर्माणो न गृह्यन्त इत्युक्तम्, तेनापौ यः कर्ता स ष्यन्ते कर्म न भवतीति देवदत्तेन
पाचयतीति सिद्धम् । 'गत्यर्थकर्मक—' इति सूत्रेऽपि न गृह्यन्ते, तेन हि सूत्रेण कर्तर्यपि क्तो
विधीयत इति दत्तवान् पक्वान् इत्याद्यर्थे दत्तः पक्व इत्याद्यापत्तेः, इह सूत्रे त्वविवक्षितकर्म-
णामकर्मत्वेन ग्रहणे न कोऽपि दोष इत्यास्तां तावत् । लस्य । वर्णग्रहणे प्रत्ययग्रहणपरि-
भाषा, अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा च न प्रवर्तते इति लुनाति, चूडाल इत्यादौ तिवाद्यादेशः कुतो
न भवतीति चेद् अत्राहुः—'लः कर्मणि—' इति सूत्रे निर्दिष्टानां कर्त्राद्यर्थानामनुवृत्तेः कर्त्राद्यर्थे
विहितस्य लकारस्य ग्रहणमिति । अतोऽपि तिवाद्यादेशोनुवादेन कर्त्राद्यर्थेचिधिरिति कल्पना
निरस्ता । लस्यानिकतिवादीनां कर्त्राद्यर्थविधानम्, कर्त्राद्यर्थे विहितस्य लस्य तिवादिविधान-
मित्यन्योन्याश्रयापत्तेः यद्वा घातोःरित्यधिकाराद्घातोर्विहितस्यैव लस्येह ग्रहणमिति नोक्ताति-
प्रसङ्गः । लस्येत्संज्ञा तु न भवति, फलाभावात् । न च लिट्स्वरः फलम्, णलो लिट्स्वेन तद-
भावस्य ज्ञापनात् । नाप्यश्रवणमेव फलम्, तदुच्चारणस्यानर्थक्यापत्तेरादेशविधिनैवा-
श्रवणलाभाच्च । लस्य तिवादिस्यानित्वाभ्युपगमे तु 'लः परस्मैपदम्' इत्यादिस्वरसतः संगच्छत
इति दिक् । तित्तस्मि । समाहारे द्वन्द्वः । इट्प्रकार आगमलिङ्गं न भवति, सप्तदशभिरादेशैः
समभिव्याहारात् । किन्तु 'इटोऽत्' इति विशेषणार्थः । एरदित्युच्यमाने एवेवहि
एषेमहीत्यत्रापि स्यात्, वर्णग्रहणे प्रत्ययग्रहणार्थवद्ग्रहणपरिभाषयोरप्रवृत्तेः ।
केचित्तु—'इटोऽत्' इत्यत्र लिङ् इत्यनुवर्तनात्लिङादेशस्येवर्णस्येति सामानाधिकरण्येन

स्युः । २१५६ तडानावात्मनेपदम् । (१-४-१००) तड् प्रत्याहारः-
तादिनवकं शानच्कानचौ चैतत्संज्ञानि स्युः । पूर्वसंज्ञापवादः । २१५७
अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । (१-३-१२) अनुदात्तेन उपदेशे यो ङित्
तदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने आत्मनेपदं स्यात् । २१५८ स्वरितञितः कर्त्रभि-

लादेशा इति । तडानौ । तड् च आनश्चेति द्वन्द्वः । प्रत्याहार इति । त आतामिति
तशब्दमारभ्य महिङिति डकारेणेति शेषः । तदाह तादिनवकमिति । इह पूर्वसूत्राल्ल
इत्यनुवर्तते । ततश्च आनग्रहणेन शानच्कानचावेव गृह्यते । न तु 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिपु
चानश्' इति विहितश्चानशपि, तस्य लादेशत्वाभावात् । तेन परस्मैपदिभ्योऽपि चानश्
सिध्यति निघ्नाना इत्यादौ । तदाह शानच्कानचौ चेति । एतत्संज्ञानीति । आत्मने-
पदसंज्ञकानीत्यर्थः । पूर्वसंज्ञेति । परस्मैपदसंज्ञापवाद इत्यर्थः । एवं च तिवादिनवके
परस्मैपदसंज्ञा पर्यवस्यति । अथ कस्माद्घातोः परस्मैपदम्, कस्मादात्मनेपदमित्याकाङ्क्षाया-
माह अनुदात्तङितः । अनुदात्तश्च इच्च अनुदात्तङौ, तावितौ यस्य सः अनुदात्तङित्,
तस्माद् अनुदात्तङितः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण इच्छब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते, अनुदात्तेतो ङितश्चेति
लभ्यते । 'उपदेशोऽजनुनासिक इत्' इत्यस्माद् मण्डूकप्लुत्या 'उपदेशे' इत्यनुवृत्तं
'ङितः' इत्यनेन सम्बध्यते, न तु 'अनुदात्तेत' इत्यनेन । उपदेशादन्यत्र अनुदात्तस्ये-
त्संज्ञाया अप्रसक्तत्वेनाव्यभिचारात् । 'भूवादयो धातवः' इत्यस्मान्मण्डूकप्लुत्या 'धातवः'
इत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणतम् अनुदात्तेता ङिता च विशेष्यते । तत्रानुदात्तेदेशे तदन्त-
विधेः प्रयोजनाभावाद् ङिदंशे तदन्तविधिः । तदाह अनुदात्तेत इत्यादिना ।
लस्य स्थान इति । आत्मनेपदग्रहणलभ्यमिदम्, तिङां लादेशत्वनियमात् ।
'उपदेशे' किम् ? चुकुटिपति । अत्र 'गाङ्कुटादिभ्यः-' इति सन आतिदेशिकमेव

व्याख्याने एषेवहि एषेमहीत्यादावतिप्रसङ्गां नास्त्येव । न हि तत्र इकारमात्रमादेशो भवति ।
तेन 'इटोऽन्' इत्यत्र टकारः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं एवेत्याहुः । तच्चिन्त्यम्, इकारस्य विशेषणत्वे
विशेषणेन तदन्तग्रहणादिवर्णान्तस्य लिङोत्स्यादित्यर्थप्रसक्त्या उक्तातिप्रसङ्गस्य तदवस्थ-
त्वात्, वहीमहीत्यस्यापि स्थानिवत्त्वेन तिङ्त्वात् । महिङो डकारस्तड् तिङिति प्रत्याहा-
रार्थः । स च समुदायानुबन्धो न त्वचयवानुबन्धो व्याख्यानात् । तेनेषेः कर्मणि आशीर्लिङि
एषिषीमहीत्यत्र गुणनिषेधो न, तथा च वृश्चतेः पृच्छत्तेश्च कर्मणि लिटि च वव्रश्चिमहे
पप्रच्छिमहे इत्यत्र 'ग्रहज्या-' इति संप्रसारणं न । तडानौ । लस्येत्यस्यानुवृत्तेलादेश
एवानो गृह्यते इत्याशयेनाह शानच्कानचौ चेति । तेन परस्मैपदिभ्योऽपि 'ताच्छील्य-
वयोवचन-' इति चानश् भवत्येव, कतीह निघ्नानाः । अनुदात्तङितः । अनुदात्तश्च इच्च
अनुदात्तङौ, तौ इतौ यस्य सोऽनुदात्तङित् । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण इच्छब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते ।
तत्रानुदात्तांशे तदन्तविधेः फलाभावाद् अंशान्तर एव तदन्तग्रहणमित्याशयेनाह अनुदात्तेत
इत्यादि । 'उपदेशोऽजनुनासिक-' इत्यताऽनुवृत्तमुपदेशग्रहणमपि ङिदंश एव
संबध्यते नान्यत्र, अव्यभिचारात्तदाह उपदेशे यो ङिङिति । विशेष्यमन्तरेण

प्राये क्रियाफले । (१-३-७२) स्वरितेतो वितश्च धातोरात्मनेपदं
स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । २१५६ शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् । (१-३-७८)

डित्त्वम्, नत्वौपदेशिकम् । 'धातोः' किम् ? अदुद्रुवत् । अत्र णिश्चीति चङन्तान्नात्मनेपदम् ।
डिदंशे तदन्तविध्यभावे तु बोभूयत इत्यादौ 'सनाद्यन्ताः-' इति धातुसंज्ञकाद् यङन्तादात्मनेपदं
न स्यात् । डित्त इत्येवोक्तौ यङो डित्त्वेऽपि तदन्तस्य धातोर्डित्त्वाभावादात्मनेपदं न स्यात् ।
स्वरितञितः । स्वरितश्च ञ् च स्वरितञौ, तौ इतौ यस्य तस्मादिति बहुञ्जीहिः । इच्छद्भ्यः
प्रत्येकं सन्वध्यते । तदाह स्वरितेतो ञितश्चेति । धातोरित्यनन्तरं लस्य स्थान इति शेषः ।
कर्तारमभिप्रैति गच्छतीति कर्त्रभिप्रायम् । कर्मण्यण् । तदाह कर्तृगामिनीति । एवं च 'होता
याज्यया यजति, इत्यादौ यागफलस्य स्वर्गस्य यजमानगामित्वेन होतृगामित्वाभावाद् नात्मने-
पदम् । तथा वेतनेन यज्ञदत्तः पचतीत्यत्रापि पाकफलस्य भोजनस्य पक्तृगामित्वाभावात्नात्मने-
पदम् । दक्षिणादिलाभस्तु न फलम्, लोकतो वेदतो वा यदुद्देशेन क्रियाप्रवृत्तिः तस्यै-
वान्न क्रियाफलशब्देन विवक्षितत्वात् । कर्तृगामिफलकक्रियावृत्तौ धातोरित्यर्थः । आत्मनेपदं
तु धात्वर्थफलस्य कर्तृगामित्वं द्योतयतीत्यलम् । शेषात्कर्तरि । 'अनुदात्तङित्त-' इति
तदन्तविधिरिह दुर्लभ इत्यत आह धातोरिति । लस्येति । नन्विहानुवृत्तेरभावादुभयमपि
दुर्लभं 'भूवादयः' इति सूत्रान्मण्डूकफ्लुरयानुवृत्तस्य धातव इत्यस्य विभक्तिविपरिणामात्कथं-
चिद्धातोर्रिति पदे लब्धेऽपि लस्येत्येतन्न लभ्यत इति चेत् । अत्राहुः—'इको झल्' इत्यत्र सना
धातोर्विहात्मनेपदेन लकारधात्वोराक्षेपो बोध्यः, तिङा लादेशत्वात्तस्य च धातोर्विधा-
नादिति । उपदेशे इति किम्, 'बुकुटिपति 'गाङ्कुटादिभ्यः-' इति सन आतिदेशिकं डित्त्वम् ।
धातोः किम्, चङङ्भ्यां माभूत्, अदुद्रुवत्, अवाचत् । ननु लावस्थायामेव वृतादिभ्यः
'स्यातासी-' इत्यादिना स्यप्रत्यये कृते व्यवधानादात्मनेपदपरस्मैपदरूपनियमाप्रवृत्तावपि
लकारसामान्याश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वात्स्यप्रत्ययात्पूर्वमेव लस्य तिङादिषु सत्सु पक्षे परस्मैपदं पक्षे
चात्मनेपदं सिध्यत्येवेति 'वृद्भ्यः स्यसनोः' इति सूत्रे स्यग्रहणं व्यर्थं सत् तेनैव स्यग्रहणेन
'विकरणेभ्यो नियमो बलीयान्' इति ज्ञापितम् । तेनानुदात्तेत्वाद्वाङ्मितिष्य इत्येवं नित्यमात्मनेपदे
प्राप्ते 'वृद्भ्यः स्यसनोः' इति परस्मैपदमपि पक्षे भवति । तथा च विकरणेभ्यो नियमस्य
बलीयस्त्वाच्चङङोर्न दोषो विकरणात्प्रागेव परस्मैपदप्रवृत्तेरिति चेत् । सत्यम्, स्यग्रहणं विकरण-
व्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तिं ज्ञापयतीति पक्षे चङङोर्दोषः स्यादेव । अयं च पक्षः 'शदेः शितः'
इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टः । किं च तदन्तविलाभार्थमपि धातुग्रहणमात्रव्ययकम्, तत्फलं तु
'धातोरेकाच-' इत्यादिना यङि बोभूयते । ऋतेरीयङि ऋतीयते । शेते ह्नुते इत्यत्र
तु व्यपदेशिवद्भावेन डित्त्वम् । 'नमोच्चरिवश्चित्रङः-' इति क्यचि चित्रीयते
इत्येतत्कथमिति चेत्, अत्राहुः—अवयवेऽचरितार्थो ङकारः वयजन्तस्य विशेषणं
भवति । तथा च समुदायानुबन्धो ङकार इति व्यपदेशिवद्भावेनैव डित्त्वत्वं बोध्य-
मिति । स्वरितञितः । पूर्ववदिच्छद्भ्यः प्रत्येकं सन्वध्यते । कर्तारमभिप्रैति

वचनादिसंज्ञानि स्युः । २१६२ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः । (१—४—१०५) तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि अप्रयुज्याने प्रयुज्यमानेऽपि मध्यमः स्यात् । २१६२ प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च । (१—४—१०६) मन्यधातुरुपपदं यस्य धातोस्तस्मिन्प्रकृतिभूते सति

प्रथमादिसंज्ञानीति । एकश इत्यस्य विवरणं प्रत्येकमिति 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' इति शसिति भावः । युष्मदि । उपोच्चारितं पदमुपपदम् । युष्मदि समीपोच्चारिते सतीत्यर्थः । समानमेकमधिकरणं वाच्यं यस्येति विग्रहः । सामानाधिकरण्यं च युष्मदस्तिङः स्थानीभूतलकारेण विवक्षितम् । 'लः परस्मैपदम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेः । तथा च फलितमाह तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदीति । स्थानं प्रसङ्गः अस्थास्तीति स्थानो, तस्मिन् प्रसक्ते सतीत्यर्थः । प्रसङ्गश्च तदर्थावगतौ सत्यां वक्त्रा अप्रयोग एव भवति । तथा च स्थानिनोत्यनेन उपपदभूते युष्मदि प्रयोगं विना स्वार्थं बोधयति सतीत्यर्थः पर्यवस्यति, तदाह अप्रयुज्यमान इति । स्थानिनोत्यनुक्तौ युष्मद्युपपदे प्रयुज्यमान एव मध्यमः स्यात् । ततश्च राम पाहोत्यादौ अव्याप्तिः स्यात् । अपिना लब्धमाह प्रयुज्यमानेऽपीति । 'युष्मद्युपपदे स्थानिनि' इत्येवोक्तौ राम त्वं पाहीत्यादौ युष्मत्प्रयोगे मध्यमा न स्यात् । अतोऽपिग्रहणमिति भावः । अत्वं त्वं संपद्यत इत्यत्र तु न मध्यमपुरुषः तत्र युष्मच्छब्दस्य गौणत्वात् । भवानागच्छतीत्यादौ भवच्छब्दयोगे तु न मध्यमपुरुषः, युष्मच्छब्दस्य संबोध्यैकविषयत्वात्, भवच्छब्दस्य तु स्वभावेन संबोध्यासंबोध्यसाधारणत्वादित्यलम् । प्रहासे च । वाक्यद्वयमिदं सूत्रम् । 'प्रहासे च मन्योपपदे' इति प्रथमं वाक्यम् । 'मध्यम' इत्यनुवर्तते । मन्यधातुः इयन्विकरण उपपदं यस्येति बहुव्रीहिः । मन्यपदश्चवणवलाद् धाताविति विशेष्य लभ्यते, तदाह मन्यधातुरित्यादिना । तस्मिन् प्रकृतिभूते सतीति । तस्माद्दातोर्लस्य स्थाने इत्यर्थः ।

प्रवृत्त्या आनीत्यादिप्रयोगोऽपि साधुः स्यादिति भावः । प्रत्येकमिति । यत्तु प्राचा एकैकश इत्युक्तं तदयुक्तम् । शसैव वीप्साया उक्तत्वेन द्विवचनायोगात्, येन नाप्राप्तिन्यायेन द्विवचनापवादः शसिति सिद्धान्तात् । तथा 'सुपः' इति सूत्रेऽप्येकैकश इति प्राचोक्तमेव । एतच्च मनोरमाग्रन्थानुरोधेनोक्तम् । अन्ये तु एकैकमेवैकैकशः स्वार्थे शस्, न त्वत्र वीप्सायाम् । न च स्वार्थे यः शस् स आकरग्रन्थान्नावगम्यत इति वाच्यम्, एकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्वेति भाष्यात् शसन्तस्य प्रत्येकमित्यर्थकत्वेन कैयटेन व्याख्यानाच्च स्वार्थिकस्यापि शसोऽवगम्यमानत्वात् ततश्चैकैकश इति प्राचोक्तमयुक्तमिति यदुक्तं तदेवायुक्तमित्याहुः । युष्मदि । 'समानाधिकरण इत्यस्य व्याख्यानं तिङ्वाच्यकारकवाचिनीति भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम् स्थानिनोत्यस्य व्याख्यानमप्रयुज्यमान इति । समानाधिकरणे किम्, त्वां पश्यति, त्वया क्रियते, तुभ्यं ददाति प्रहासे । मन्योपपद इति सप्तम्यन्तस्यानुगुणत्वेन व्याचष्टे तस्मिन्प्रकृतिभूते सतीति । तस्माद्दातोर्लस्य स्थान

मध्यमः स्यात्परिहासे गम्यमाने । मन्यतेस्तूतमः स्यात्स चैकार्यस्य वाचकः स्यात् । २११६ अस्मद्यत्तमः । (१—४—१०७) तथाभूतेऽस्मद्यत्तमः स्यात् । २१६५ शोपे प्रथमः । (१—४—१०८) मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् । भू १ सत्तायाम् । कर्तृविवक्षायां भू ति इति स्थिते । २१६६ तिङ्शित्सार्वाधातुकम् । (३—४—११३) तिङः शितश्च वात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः । २१६७ कर्तरि शप् । (३—१—६८) कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् । शपावितौ । २१६८ सार्वधातुकार्धधातुयोः । (७—३—८४)

मध्यमः स्यादिति । 'अस्मद्युपपदे-' इति शेषः । अस्मद्यत्तम इत्युत्तरसूत्रात्तदनुवृत्तेः । एवं च उत्तमपुरुषापवादोऽयं मध्यमविधिः । 'मन्यतेरुत्तम एकवच्च' इति द्वितीयं वाक्यम् तद्व्याचष्टे मन्यतेस्तूतमः स्यादिति । 'युष्मद्युपपदे' इति शेषः, पूर्वसूत्रात्तदनुवृत्तेः । स चेति । स मन्यतेरुत्तमपुरुषो द्वित्वबहुत्वयोरपि एकवचनं लभते इत्यर्थः । मध्यमोत्तमयोर्व्यत्यासार्यमिदम् । एतत्सर्वमनुपदमेवोदाहरणे स्पष्टीभविष्यति । अस्मद्यत्तमः तथाभूत इति । तिङ्वाच्यकारकवाचिनि प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमाने चेत्यर्थः । शोपे । उक्तान्मध्यमोत्तमविषयादन्यः शेषः, तदाह मध्यमोत्तमयोरविषय इति । त्वम् अहं च पचाव इत्यत्र तु परत्वादुत्तमपुरुष एव । न तु मध्यमः । देवदत्तस्त्वं च पचथ इत्यत्रापि न प्रथमपुरुषः । युष्मदस्सत्त्वेन शेषत्वाभावादित्यलम् । भू सत्तायामिति । वर्तत इति शेषः । भ्वादिगणे प्रथमो धातुरयम् । तत्र भू इत्येव गणे षोः । अर्थनिर्देशस्त्वाधुनिक इति वक्ष्यते । यद्यपि सत्ता जातिः, न क्रियाः तथापि आत्मधारणं सत्तैत्युच्यते । स्वरूपेणावस्थानमिति यावत् । कर्तृविवक्षायामिति । वर्तमानसत्तावृत्तेर्भूधातोः कर्तरि लटि आत्मनेपदनिमित्तहीनतया परस्मैपदे तिवादिनवके तत्रापि युष्मदस्मत्सामानाधिकरण्याभावात् प्रथमपुरुषत्रिके तत्रापि कर्तुरेकत्वविवक्षायां तिपि सति, भू ति इति स्थिते प्रक्रियां वक्ष्यत इत्यर्थः । तत्र सार्वधातुककार्यं वक्ष्यन् सार्वधातुकसंज्ञामाह तिङ्शित् । 'धातोः' इत्यधिकृतम्, तदाह धात्वधिकारोक्ता इति । तेन हरीनित्यत्र शसः सार्वधातुकत्वं न । अन्यथा 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति शसः सार्वधातुकत्वात् सार्वधातुकमपिदिति डिच्चे 'वेडिति' इति गुणः स्यात् । कर्तरि शप् । 'सार्वधातुके यक्' इत्यस्मात् सार्वधातुक इत्यनुवर्तते । 'धातारेकाचो हलादेः-' इत्यस्माद्धातोरिति । तदाह कर्त्रर्थ इत्यादिना । तिङि परे धातोर्विहितानां प्रत्ययानां शवादीनां विकरणसंज्ञा प्राचीनाचार्यसिद्धा । शपाविताविति । शकारपकारौ 'लशक्वतद्धिते' इति 'हलन्त्यम्' इत्यर्थः । तथाभूत इति । तिङ्वाच्यकारकवाचिनि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने चेत्यर्थः । तिङ्शित् । धात्वधिकारोक्ता इति किम्, हरीन् । शसः 'सार्वधातुकमपित्' इति डिच्चे 'वेडिति' इति गुणः स्यात्, लिहः श्रिय इत्यादिशसन्तेषु 'सार्वधातुके यक्' इति यक् च स्यात् । केचित्तु वारिणीत्यत्र मुमि कृतेऽपि लघूपधगुणः स्यादित्याहुः । तन्न, विडतीति निषेधात्, इगन्तत्वप्रयुक्तस्य नुमो गुणप्रयोजकत्वे सन्निपातपरिभाषाविरोधाच्च । कर्तरि शप् । 'सार्वधातुके यक्' इत्यतः सार्वधातुक इत्यनुवर्तते, 'धातो-

अनयोः परयोरिगन्तस्याङ्गस्य गुणः स्यात् । अवादेशः भवति । भवतः ।
२१६९ भ्ोऽन्तः । (७—१—३) प्रत्ययावयवस्य झस्यान्तादेशः स्यात् । 'अतो

इति चेत्संज्ञकावित्यर्थः । ततश्च शपि शकारपकारयोः लोप अकारमात्रं शिष्यत इत्यर्थः ।
भू अ ति इति स्थिते सार्वधातुकार्थं । 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषया 'इक' इत्युपस्य-
ते 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतं विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'मिदेर्गुणः' इत्यस्माद् 'गुण' इत्यनुवर्तते,
तदाह अनयोरित्यादिना । तथा च ऊकारस्य गुण ओकारः । अवादेश इति । ओकार-
स्येति शेषः । तथा च परिनिष्ठितं रूपमाह भवतीति । भवत इति । कर्तृद्वित्वविवक्षायां
भूधातोर्लटः तसादेशे शपि गुणे अवादेशे सकारस्य रुत्वविसर्गाविति भावः । कर्तृबहुत्वाविव-
क्षायां भूधातोर्लटो झि इत्यादेशे शपि गुणे अवादेशे च कृते भ्ोऽन्तः । झः अन्तः इति
च्छेदः । झ इति षष्ठ्यन्तम् । आदेशे तकाराद् अकार उच्चारणार्थः । 'आयनेयी—' इति सूत्राद्
प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते, न त्वादिग्रहणमपि, अस्वरितत्वात् । अनुवृत्तं च प्रत्ययग्रहणमवयवप-
ष्ठ्यन्तमाश्रीयते, तदाह प्रत्ययावयवस्येति । भ्रस्य । झकारस्येत्यर्थः । अन्तादेशः स्या-
दिति । अन्त इत्ययमादेशः स्यादित्यर्थः । 'प्रत्ययावयवस्य' इति किम् ? उज्झिता । अत्र
धात्ववयवस्य झकारस्य न भवति । आदिग्रहणानुवृत्तौ तु शयान्ते इति न सिध्यति ।
अन्तादेशात्प्रागेवान्तरङ्गत्वाल्लेटोऽडाटावित्यादि कृते झकारस्य प्रत्ययादित्वाभावाद्
इति भाष्ये स्पष्टम् । एवं च भव झि इत्यत्र झकारस्य अन्त इत्यादेशे, भव अन्ति
इति स्थिते, 'अतो गुणे' इति द्वयोरकारयोः सवर्णदीर्घापवादे पररूपे कृते, भवन्तीति
रूपमित्यर्थः । अन्तादेशे प्रथमाकारोच्चारणं तु लुग्विकरणे द्विपन्तीत्यादौ अकारः

रेकाचः—' इति सूत्राद्धातोरिति च, तदाह कर्त्रर्थ इत्यादि भ्ोऽन्तः । तकारद्वार उच्चारणार्थः
'आयनेयीनी—' इति सूत्रात्प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते न त्वादिग्रहणम्, एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् ।
तस्याप्यनुवृत्तौ तु शयान्ते इति न सिध्येत् । शीङो 'लोटोऽडाटौ' इत्यन्तरङ्गत्वाद्दन्तादेशात्प्रा-
गादि कृते झस्यादित्वाभावात्, तदेतदाह प्रत्ययावयवस्येति । प्राचा तु प्रत्ययादेर्ज्ञेयत्व्युक्तं
तदनेन प्रत्युक्तं । इह मनोरमायामादिग्रहणं निवृत्तमित्युक्तम्, तदापाततः, अन्यत्राप्रवृत्तस्यादि-
ग्रहणस्य निवृत्तत्वयोगात्, निवृत्तमित्यस्याननुवृत्तमित्यर्थे इति वा कथंचिद्द्वयाख्येयम् । यत्तु
प्रत्ययादेरिति ग्रन्थसमर्थनाय व्याचक्षते—अडागमे कृते तत्सहितोऽपि प्रत्ययोऽस्तु नाम, न
तु तत्सहित एव प्रत्यय इति नियमोऽस्तीति । तन्न, अवयवविनिर्मुक्तस्यावयवित्वायोगात् ।
अन्यथा भूयास्तामित्यादौ तामादीनामिडागमात्तेः । ननु अङ्गात्परस्य प्रत्ययस्येदो यासुडन्तं
तु नाङ्गमिति चेत् । न, आगमविनिर्मुक्तस्यापि प्रत्ययत्वमिति वदतां मते भवामि
भविष्यामीत्यादौ विकरणान्तस्येव तदादिग्रहणबलेन यासुडन्तस्याप्यङ्गताया दुर्वारत्वात् ।
किं च लविपीयेत्यत्र विशेषविहितत्वात्सीयुटि कृते लिङः स्थाने इट् तस्यागमेनादित्व-
विधातात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य प्रत्ययस्वरे कर्तव्ये आगमा अविद्यमान-
वदित्यतिदेशः 'आद्युदात्तश्च' इति सूत्रे भाष्यादौ स्वीकृतः । न चैतत्केवलस्यापि प्रत्ययत्वे
युज्यते, न च तन्मते आगमसहितस्यापि प्रत्ययत्वादिकारस्याप्युदात्तः स्यात्, तद्वारणाय

गुणे' (सू १९१) । भवति । भवसि भवयः भवय । २१७० अतो दीर्घो यञि । (७-३-१०१) अदन्तस्याङ्गस्य दीर्घः स्याद्यत्रादौ सार्वधातुके परे । भवामि भवावः भवामः । स भवति । तो भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवसि । युवां भवयः । वृयं भवय । अहं भवामि । आवां भवावः । वयं भवामः । एहि मन्य ओदनं भोक्ष्यस इति भुक्तः सोऽतिथिभिः । एतमेत वा मन्ये ओदनं भोक्ष्यथे भोक्ष्यध्व इत्यादि । भोक्ष्ये, भोक्ष्यावहे भोक्ष्यामहे । मन्यसे, मन्येथे, मन्यध्वे इत्यादिरर्थः । 'युष्मद्भुपपदे-' (सू २१६२) इत्याद्यनुवर्तते । तेनेह न—

श्रवणार्थम् । भवसौति । मध्यमपुरुषैकवचने सिपि शपि गुणे अवादेशे रूपम् । भवथ इति । मध्यमपुरुषद्विवचने थसि शपि गुण अवादेशे र्व्विसर्गयोश्च रूपम् । 'न विभक्तौ तुस्माः' इति सस्य नेत्वम् । भवथेति । मध्यमपुरुषद्विवचने थादेशे शपि-गुणे अवादेशे रूपम् । उत्तमपुरुषैकवचनेऽपि शपि गुणे अवादेशे भव मि इति स्थिते अतो दीर्घो यञि । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् अता विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'तुरुस्तुशम्यम-' इत्यतः सार्वधातुके इत्यनुवृत्तं यत्रा विशेष्यते । तदादिविधिः । तदाह अदन्तस्येत्यादिना । भवामीति । न च भूवातां विहितलादेशं प्रति भूवानुरेवाङ्गम्, न तु भवेति विकरणान्तमिति वाच्यम् । 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्' इत्यत्र तदादिग्रहणेन विकरणविशिष्टस्यापि अङ्गत्वात् भवावः भवाम इति । लस्य वसि मसि च शपि गुणे अवादेशे अतो दीर्घे र्व्वे विसर्गे च रूपे । न विभक्ताविति सस्य नेत्वम् । अथ प्रथममध्यमोत्तमपुरुषव्यवस्थामुक्तां स्मारयितुमाह स भवतीत्यादि । अथ 'प्रहासे च-' इति सूत्रस्योदाहरति एहीति । सर्वेषु भुक्तवत्सु भोक्तुमागतं जामातरं प्रति परिहासाय प्रवृत्तमिदं वाक्यम् । भो जामातः, एहि आगच्छ, ओदनं भोक्ष्ये इति त्वं मन्यसे, नैतद्भुक्तमित्यर्थः । कुत इत्यत आह भुक्तः सोऽतिथिभिरिति । स ओदनः अतिथिभिर्भक्षित इत्यर्थः । अत्र भुजेरुत्तमपुरुषे प्राप्ते प्रत्ययस्वरे कर्तव्य इत्यादिग्रन्थः स्वीकर्तव्य एवेति नास्त्येवाकरग्रन्थविरोध इति वाच्यम्, 'आगमा अनुदात्ताः' इति विशेषवचनेनागमस्याप्यनुदात्तत्वे कृते आद्युदात्तत्वस्य तत्राप्रवृत्तेरिति दिक् । भ्रस्येति । झकारादकार उच्चारणार्थः । अतो गुण इति । 'अतो दीर्घो यञि' इति तु न प्रवर्तते, स्यान्वलादेशविधौ स्यानिवत्त्वनिषेधादिति भावः । अतो दीर्घो । 'तुरुस्तुशम्यमः-' इति सूत्रात्सार्वधातुक इत्यनुवर्तते सार्वधातुके किम्, केशवः, अङ्गना । अत आत् इति वक्तव्ये दीर्घग्रहणं दीर्घ एव यथा स्यादित्येवमर्थम् । अन्यथाऽप्राक्षीरोदनं देवदत्त, ननु पचामि भोरित्यत्रानन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति प्लुतः स्यात् । केचित्तु—अत आदिति सुवचम्, तपरकरणसामर्थ्याद् विकारानिवृत्तिर्भवेदिति प्लुतस्यापि प्रसङ्गात्, उदात्त-स्थान उदात्त आकारः अनुदात्तस्थानेऽनुदात्त आकार इत्यादि तु 'स्यानेऽन्तरतमः' इत्यनेनैव सिद्धम् । अतएव 'वृषाकप्यग्नि-' इति सूत्रे वृषाकपिशब्दो मध्योदात्त एक एवोदात्तत्वं प्रयोजयति, अग्न्यादिपु तु 'स्यानेऽन्तरतमः' इत्येव सिद्धमिति मनोरमादावुक्तम् । ततश्च प्रयोजनाभावात्तपरकरणमनणि विध्यर्थमिति नाशङ्कनीयमेव । यदि तु 'हल्ङ्यावभ्यः--' इत्यत्र आ

एतु भवान्मन्यते ओदनं भोक्ष्य इति भुक्तः सोऽतिथिभिः । 'प्रहासे' किम्—यथार्थकथने मा भूत् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इति भुक्तः सोऽतिथिभिः । २१७१ परोक्षे लिट् । (३—२—११५) भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेधातोलिट् स्यात् । लस्य तिवादयः । २१७२ लिट् च । (३—४—११५) लिडादेशस्तिडाध-
धातुकसंज्ञ एव स्यात् तु सार्वधातुकसंज्ञः । श्वादयो न । २१७३

मध्यमः पुरुषः । मन्यतेस्तु मध्यमपुरुषे प्राप्ते उत्तमः पुरुषः । एतं एत वेति । हे जामातरौ आगच्छतम् ओदनं भोक्ष्यावह इति मन्यथे इति, भो जामातरः ओदनं भोक्ष्यामह इति मन्यध्वे इति चार्थः । अत्रोभयत्रापि भुजेरुत्तमे प्राप्ते मध्यमः । मन्यतेस्तु मध्यमे प्राप्ते उत्तमः । द्वित्ववहुत्वयोरेकवचनं । इत्यादीति । एहि एतं एत वा मन्ये जलं पास्यसि पास्यथः इत्यादिसंग्रहः । मन्ये इत्युत्तमपुरुषैकवचनान्तं व्याचष्टे मन्यस इत्यादिना । अनुवर्तत इति । 'प्रहासे च' इति सूत्र इति शेषः । एतु भवानिति । युष्मद्भवतोः पर्यायत्वाभावास्यानुपदमेवोक्तत्वादिति भावः । इति लट् प्रक्रिया । परोक्षे लिट् । 'अनद्यतने लङ्' इत्यस्मादनद्यतन इत्यनुवर्तते । 'भूते' इत्यधिकृतम् । परोक्षत्वं धात्वर्थविशेषणम् । तदाह भूतानद्यतनेत्यादिना । अतीतरात्रेरत्ययामेन आगामिरात्रेराद्ययामेन सहितो दिवसः अद्यतन इति लुङ्-सूत्रभाष्ये कैयटे स्थितम् । परोक्षत्वं तु वर्षशतवृत्तत्वमित्येके । वर्षसहस्र-वृत्तत्वमित्यपरे । द्वयहवृत्तत्वं त्र्यहवृत्तत्वं चेत्यन्ये । कुब्जकटाद्यन्तरितत्वमितीतरे । एते पक्षा भाष्ये स्थिताः । तत्र प्रयोक्तुरिन्द्रियागोचरत्वं परोक्षत्वमित्येव सर्वसम्मतमित्यलम् । लस्य तिवादय इति । तिवादिनवकमित्यर्थः । लिट् च । लिङिति लुप्तस्थानषष्ठ्यन्तम् । 'तिङ्शित्सार्धधातुकम्' इत्यस्मात् तिङित्यनुवर्तते । 'आर्धधातुकं शेषः' इत्यस्मादाधर्धधातुकमिति । तदाह । लिडादेशस्तिङिति । एकसंज्ञाधिकारवहि-

आविति वदत आ इत्यत्र आ आ इति प्रश्लेषः क्रियते तदा तपरकरणं विनापीष्टसिद्धिरित्याहुः 'प्रहासे च-' इति सूत्रस्योदाहरणमाह एहि मन्य इति । ओदनं भोक्ष्य इति त्वं मन्यस इत्यर्थः । एतं एत वेति । एतं मन्ये ओदनं भोक्ष्यथे, एत मन्ये ओदनं भोक्ष्यध्वे इत्यन्वयः । भोक्ष्यावहे इति युवां मन्यथे, भोक्ष्यामह इति यूयं मन्यध्वे इति क्रमेणार्थः । परोक्षे लिट् । यद्यप्यधिश्रयणादिव्यापाररूपा क्रिया सर्वा परोक्षैव । उक्तं हि भाष्ये 'क्रिया नामेयमत्यन्ता-परिहृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्या पिण्डीभूता दिदशंयितुमिति, तथापि तदनुकूलशक्तिमतां व्यापाराविष्टानां साधनानां पारोक्ष्यमिह विवक्षितम्, तेन क्रियानाविष्टसाधनमात्रप्रत्यक्षेऽपि लिङ् भवत्येव, अयं पपाच त्वं पेचिथ । ननु क्रियाशब्दावाच्यधिश्रयणाद्यः श्रयणादिव्यापाराणां युगपत्प्रत्यक्षाविषयत्वेऽपि क्रमशः प्रत्यक्षविषयत्वमस्ति, यत्र तु क्रमशोऽपि प्रत्यक्षविषयत्वं नास्ति तत्र हि पारोक्ष्यं क्रियायाः । ततश्च लिङुत्तमपुरुषो दुर्लभ इति चेत् । अत्राहुः—स्वव्यापारस्यापि वर्तमानतादशायां व्यासङ्गादिना स्वयमप्रतिसंधाने ततः कार्येणानुमितौ भवत्येव—'बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम्' इतिवदिति । लिट् च । आर्धधातुकसंज्ञ एवेति । 'लङः शाकटायनस्य—'

परस्मैपदानां णलतुमुस्थलशुसणल्वमाः । (३-४-८२) लिट्स्तिवादीनां नवानां णलादयो नव स्युः । भू अ इति स्थिते । २१७४ भुवो वुग्लुङ्लिटोः । (६-४-८८) भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि । नित्यत्वाद्

भूतत्वात् सार्ववातुकसंज्ञाया अपि समावेशे प्राप्ते आह आर्धधातुकसंज्ञ एवेति । 'लङ्शशा-कटायनस्यैव' इति सूत्रादेवकारानुवृत्तेरिति भावः । तेनेति । सार्ववातुकत्वामावेन तन्निमित्ताः शब्दयन्त्रादयो न भवन्तीत्यर्थः । परस्मैपदानाम् । 'लिट्स्तिवायोः-' इत्यस्माद् लिट् इत्यनु-वृत्तिमभिप्रेत्याह लिट्स्तिवादीनामिति । णलादय इति । णल्, अतुम्, उस्, थल्, अथुस्, अ, णल्, व, म, इत्येते नव यथासंख्यं स्युरित्यर्थः । तत्र तिपो णल् सवदिशः । न च णकारलकारयोः 'बृह्' इति 'हलन्त्यम्' इति च इत्संज्ञकरत्वालोपे कयमनेकाल्त्वमिति वाच्यम् सवदिशत्वात्प्राग् णलः प्रत्ययत्वाभावेन 'बृह्' इत्यस्याप्रवृत्तेः । णित्त्वं जुहावेत्यादौ वृद्धयर्थम् । लिट्त्वं तु लिट्स्वरार्थम् । ननु मध्यमपुरुषवहुवचनयस्य विधीयमानः अकारः 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य स्यात् । अकारस्य अकारविविस्तु यथासंख्यापादनार्थं इति चेत्, सत्यम् । द्वयोरकारयोः पररूपेण अ इति सूत्रे निर्देशादनेकत्वात् सवदिशत्वमिति भाष्ये स्पष्टम् । न च अनुसादीनामादेशत्वात् पूर्वं विभक्तित्वाभावेन 'न विभक्तौ-' इति निषेवा-भावात् सकारस्येत्त्वं दुर्वारमिति वाच्यम्, सकारादुपरि सकारान्तरस्य संयोगान्तलोपेन लुप्ततया श्रूयमाणसकारस्योपदेशेऽन्त्यत्वाभावादित्यलम् । भुवोनुक् । अचीति । 'अचि णुवानु-' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । 'अचि' इति किम् ? अमूत् । ननु णलि परत्वाद् वुक् वाचित्वा 'अचो ङिति' इति वृद्धिः स्यात् । बभूवितिथेयत्र तु 'सार्ववातुकासं-वातुकयोः' इति गुणः स्यादित्यत आह नित्यत्वादिति । कृतयोरपि गुणवृद्धयोरेकदेशविकृतन्यायात् वुक् प्रवर्तते । अकृतयोरपि प्रवर्तते । ततश्च

इति सूत्रादेवकारोऽनुवर्तते इति भावः । परस्मैपदानाम् । अत्र थशब्दस्याकारो विधीय-मानोऽन्त्यस्य प्राप्नोति । न चाकारस्याकारविवौ निरर्थकत्वमिति वाच्यम्, यथासंख्यसंपादनेन कृतार्थत्वात् । अत्राहुः—वातोऽरित्यधिकाराद् 'आदेः परस्य' इति व्यञ्जनमात्रस्य कृते, द्वयोः 'अतो गुणे' इति पररूपम् । यद्वा द्वयोरकारयोः पररूपेण सूत्रे निर्देशस्तथा चानेकाल्त्वा-त्सवदिशे सिद्धमिष्टमिति । ननु सुवन्तानामेव द्वन्द्वस्तत्र त्वकारद्वयकल्पनायां सवर्णदीर्घ एव स्यादिति चेत् । भैवम्, आदेशानां स्यान्वयैर्नैवार्थवत्त्वात् थशब्दस्य विधीयमानमकारद्वयं प्रत्येकमर्थवन्न भवतीति समुदितस्य प्रातिपदिकत्वेन 'अतो गुणे' इति पररूपस्यैव प्रवृत्तेः । भुवो वुक् । 'अचि णुवानु-' इति सूत्रादचीत्यनुवर्तते तदाह लुङ्लिटोरचीति । अचीति किम्, अमूत्, अमूः इत्यत्र वुकि सति 'लोपो व्योः-' इति लोपं वाचित्वा परत्वाद्दृढ्यादि-लोपः स्यात् । ननु हृद्व्यादिलोपादन्तरङ्गत्वाद् 'लोपो व्योः-' इति लोप एव भविष्यति । तथा च मन्वतेर्यङ्लुगन्ताङ्गि तिप्सिपोः अमामत् अमाम इत्यत्र व्योलोप एव भाववादिभिः स्वीकृतः । एवं चाज्ग्रहणम् 'ऊदुपवाया-' इत्युत्तरार्थमनुवर्तमानमिहाप्युपरजकतया वृत्तिकारादिभिर्योजितम्, न त्वावश्यकतयेत्येव निष्कर्ष उचित इति चेत् । अत्राहुः—

बुगुणवृद्धी वाघते । २१७५ एकाचो द्वे प्रथमस्य । (६—१—१) २१७६ अजादेर्द्वितीयस्य । (६—१—२) इत्यधिकृत्य । २१७७ लिटिधातो-
नभ्यासस्य । (६—१—८) लिटि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे
स्तः, आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य । भूव् भूव् अ इति स्थिते । २१७८

'कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्यः' इति न्यायेन वुक् नित्यः सन्, गुणवृद्धी वाघत
इत्यर्थः । वुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः । किच्चादन्तानवयवः । भूव् अ इति स्थिते ।
एकाचः । अजादेः । इत्यधिकृत्येति । षष्ठाध्यायोरभ्ने द्वे इमे सूत्रे । ते च न विधायके,
अतिप्रसङ्गात् । किन्तु 'ष्यङः सम्प्रसारणम्' इत्यतः प्राग् अनुवर्तते एवेति भावः । लिटि
धातोः । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यधिकृतम् । धातोरित्यवयवषष्ठी तदाह धात्ववयवस्येति ।
एकाच इति प्रथमस्येति च धात्ववयवस्य विशेषणम् । एकः अच् यस्येति तद्गुणसंविज्ञानो
बहुव्रीहिः । तथा च लिटि परे अभ्यासभिन्नस्यैकाचकस्य प्रथमस्य धात्ववयवस्य द्वे उच्चारणे
स्त इत्यर्थः । एकाच इत्यत्र कर्मधारयाश्रयणे तु पपाचेत्यादि न सिध्येदिति भाष्ये स्पष्टम् ।
'अजादेर्द्वितीयस्य' इत्यप्यधिकृतम् । तत्राच्चासावादिवश्च अजादिः, तस्मादिति कर्मधारयात्
पञ्चमी, तदाह आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्येति । एकाच इति शेषः । अजादि-
धात्ववयवस्य एकाचश्चेद् द्वित्वम्, तर्हि द्वितीयस्यैकैकाचो द्वित्वम्, नतु प्रथमस्येति यावत् ।
अत्र द्वे इत्यनन्तरमुच्चारणे इत्यध्याहृत्यैकाचः प्रथमस्येति कृद्योगलक्षणषष्ठीं चाश्रित्य द्विः
प्रयोग एवात्र विधीयते । न स्थानषष्ठीमाश्रित्यादेशपक्ष इति प्रकृतसूत्रभाष्ये प्रपञ्चितम् ।
'आदेशप्रत्यययोः' इति सूत्रभाष्येऽपि द्विः प्रयोगपक्ष एवोक्तः । तदिह विस्तरभयान्न लिखितम् ।
पपाच इयायेत्यादौ प्रथमत्वमेकाचकत्वं च व्यपदेशिवत्त्वेन बोध्यम् । अजादेरिति बहुव्रीह्याश्रयणे
तु इन्द्रमात्मन इच्छति इन्द्रीयति इन्द्रीयितुमिच्छति इन्द्रीयिषतीत्यादौ 'न न्द्राः संयोगादयः'
इति दकारस्य द्वित्वनिषेधश्च स्यात्, तत्राजादेरित्यनुवृत्तेः । 'धातोः' इति किम्? तदभावे हि लिटि
'भुवो वुक्-' इत्यस्याङ्गत्वाद्द्वेषेक्षत्वेन हल्ङ्यादिलोपस्येव वुकोऽपि वहिरङ्गतया असिद्धत्वे
सति वलि लोपस्य प्राप्तेरेवाभावादङ्ग्रहणमिहार्थमपीत्येव युक्तमिति । अयं च शङ्काग्रन्थः
समाधानग्रन्थश्च मनोरमायां स्थितः । अत्र नव्याः—मव्यतेर्यङ्लुगन्त एव नास्ति अमामदित्यादि
रूपं तु दूरादपास्तमेव, यकारपकारान्तानामूठ्भावितानां यङ्लुग् नास्तीति 'छ्वः शूड-' इति
सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्, कैयटेन च स्पष्टीकृतम् । इदं च छ्वोरिति यत्रोठ् तद्विषयकं 'ज्वरत्वर-'
इत्यूठ्भाविनोः स्त्रिविमव्योस्तु यङ्लुगस्तथेवेति न्याय्यं माघवादिसंमतं च । 'मव्य बन्धने'
अर्थं यान्त ऊठ्भावीति मूले बक्ष्यमाणत्वात् । तथा च तद्ग्रन्थेन सहात्रयमनोरमाग्रन्थो
विरुध्यत इत्याहुः । यदि तु मव्यतेर्यङ्लुगन्तादिति मनोरमायां पठ्येत तदा तत्र पूर्वापरग्रन्थ-
विरोधो नास्तीति दिक् । अजादेरिति । यदि बहुव्रीहेः षष्ठी तदा इन्द्रमात्मन इच्छति
इन्द्रीयति, इन्द्रीयितुमिच्छति इन्द्रीयिषति इत्यत्र दकारस्य 'न न्द्राः-' इति द्वित्वनिषेधः
स्यात्, किन्तु अच्चासावादिवश्चाजादिस्तस्मादिति कर्मधारयादेवा पञ्चमी, तदाह आदिभूतादचः

पूर्वोऽभ्यासः । (६—१—४) अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् । २१७६ ह्लादिः शेषः । (७—४—६०) अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यतेऽप्ये हलो लुप्यन्ते । इति वलोपः । २१८० ह्रस्वः । (७—४—५९) अभ्यासस्याचो

परे यः प्रथम एकाच् तस्य द्वे इत्यर्थः स्यात् । एवं सति पपाचेत्यादावेव स्यात् । न तु जजा-
गारेत्यादाविति भाष्ये स्पष्टम् । न च पपाचेत्यादौ 'लिटि धातोः—' इति द्वित्वे कृते लक्ष्ये लक्षण-
स्येति न्यायेन पुनर्द्वित्वस्याप्रसक्तेरनभ्यासग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, यदन्तात् 'सन्त्यङोः' इति
यङ्निमित्तकद्वित्वविशिष्टात् सति सन्निमित्तकद्वित्वनिवृत्तये सन्नन्तात् 'सन्त्यङोः' इति कृत-
द्वित्वाणिचि लुङि चङि कृते 'चङि' इति द्वित्वनिवृत्तये चानभ्यासग्रहणस्यावश्यकत्वात् । भाष्ये
तु 'कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम्' इत्यादौ नुवातोर्यदन्तात् 'सन्त्यङोः' इति कृतद्वित्वाद् नोनूय
इत्यस्माद् लिटि 'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' इति मन्त्रपदुदासादामभावे 'यस्य हलः' इति
एकाखलोपे अतो लोपे तिपो णलि वृद्धावावादेशे नोनावेत्यत्र 'लिटि धातोः—' इति द्वित्वनिवृत्तये
अनभ्यासग्रहणमित्युक्त्वा 'अनभ्यासग्रहणमनर्थकं छन्दसि वा वचनात्' इत्युक्तम् । यदन्तात् सनि
सन्नन्ताणिचि चङि च प्रयोगे लोके नास्त्येवेति तदाशय इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । प्रकृते
च भूव् अ इत्यत्र चत्वार एकाचः । तत्र भू इति प्रथमः, ऊव् इति द्वितीयः, ऊ इति व्यपदे-
शिवद्भावेन तृतीय एकाच्, भूव् इति समुदायस्तु चतुर्थः । तत्र समुदाये द्विरुच्यमाने सर्वे
अवयवा द्विरुच्यन्त इति भूव् इति समुदायस्यैव द्विर्वचनमिति भाष्ये स्पष्टम् । तदाह भूव्
भूव् अ इति स्थित इति । अत्र भूव् इत्यस्य एकाचो धात्ववयवत्वं प्रथमत्वं च व्यपदेशि-
वत्त्वाद्बोध्यम् । पूर्वः । अत्रेति । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति पाष्ठद्वित्वप्रकरण इत्यर्थः ।
तेन 'सर्वस्य द्वे' इत्यादिविहितस्य द्वित्वस्य न संग्रहः । कस्य पूर्व इत्याकाङ्क्षायां द्वे इत्यनुवृत्तं
पष्ठथा विपरिणतं संबध्यते, तदाह ये द्वे विहिते तयोरिति । ह्लादिः शेषः । 'अत्र
लोपोऽभ्यासस्य' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । शिष्यत इति शेषः, कर्मणि घञ् । शिषवातुरि-
तरनिवृत्तिपूर्वकावस्थितौ, तदाह अभ्यासस्येत्यादिना । इति वलोप इति । भूव् भूव् इत्यत्र
अभ्यासवकारस्य लोप इत्यर्थः । भू भूव् अ इति स्थिते ह्रस्वः । 'अत्र लोपोऽभ्या-
सस्य' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । ह्रस्वश्रवणाद् 'अचश्च' इति परिभाषया अच

परस्य त्विति । भूव्भूव् इति । यद्यप्यत्र धात्ववयवत्वं प्राथम्यं च न संगच्छते, तथापि
व्यपदेशिवद्भावेन तद्बोध्यम् । नन्विह चत्वार एकाचस्तत्रावयवास्त्रयः, तत्र भूऊ ऊव् इति भूविति
समुदायश्चतुर्थः, तथा चानियमेन यस्य कस्याचिद् द्वित्वं स्यात् । मैवम्, समुदायस्यैकाच एव
द्विर्वचनस्य न्याय्यत्वात्तस्मिंहि द्विरुच्यमाने अवयवा अपि द्विरुच्यन्त एव वृक्षचलनेन सर्वावयवच-
लनवत् । अत्रेति । एकाचो द्वे इति प्रकरणे । ह्लादिः । अभ्यासस्येति जातिपरो निर्देशस्तेन
आटनु आततुरित्यादौ तकारादिनिवृत्तिः सिध्यति, क्वचिदभ्यासे आदेर्हलः सत्त्वमाश्रित्य सर्वत्रा-
नादेर्लोपविधानात् । भवतेरः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इति सूत्रादभ्यासपदमनुवर्तते । अत्र
प्राचोक्तम्—भवतेरिति कर्तृनिर्देशाद् भावकर्मणोर्नाट्वमिति, व्याख्यातं च तत्पौत्रेण

ह्रस्वः स्यात् । २१८१ भवतेरः । (७—४—७३) भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्यात्किंति । २१८२ अभ्यासे चर्च । (८—४—५४) अभ्यासे झलां चरः

इत्युपस्थितम्, तदाह अभ्यासस्याच इति । भ्रूव् अ इति स्थितम् । यद्यपि 'भवतेरः' इति वक्ष्यमाणाकारविधिनैव सिद्धमिदम्, तथापि लुलावेत्याद्यर्थाभावश्यकमिदम् अत्रैव न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । भवतेरः । 'भवतेः' 'अः' इति छेदः । भवतेरिति स्तिपा निर्देशः । भूधातो-रित्यर्थः । 'इक्षितपौ धातुनिर्देशे' इत्युक्तेः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'व्यथो लिटि' इत्यस्माद् लिटीति । भूधातोरभ्यासस्य भवन्नकारः 'अलोऽन्यस्य' इत्यन्यस्योकारस्य भवति, तदाह अभ्यासोकारस्येति । नानर्थक्येऽलोऽन्यविधिः—' इति तु नेह प्रवर्तते । अनभ्यासविकार इत्युक्तेः । भ्रूव् अ इति स्थिते—अभ्यासे चर्च । 'झलां जश् झंशि' इत्यस्माद् झलामित्यनुवर्तते । चकारेण जश् समुच्चीयते, तदाह अभ्यासे झलामित्यादिना । झलश्चतुर्विंशतिः । तत्र शषसाः शरः । तेषामभ्यासे लोपो वक्ष्यते 'शपूर्वाः खयः' इति । हकारस्य त्वभ्यासे 'कुहोश्चुः' इति चुत्वं वक्ष्यते । एवं च झलषु झयो

कर्त्रर्थयोः स्तिपशपोर्निर्देशादित्यर्थ इति । तन्न, धातुनिर्देशमात्रे स्तिपो विधानात्, शपश्च विकरणत्वेनानर्थकत्वात् कर्त्रर्थके परे विहितस्यापि तस्य स्तिपः शित्त्वसामर्थ्यादिवेह प्रवृत्तेः, अन्यथा त्वदुक्तरीत्या 'उपसर्गात्सुनोतिसुवति—' इत्यादीनामपि भावकर्मणोरप्रवृत्तौ सर्वोपप्लव एव स्यात्, अपसिद्धान्तश्चायमिति स्पष्टमेवाकरदृशाम् । प्रयुज्यते च कर्मण्यप्यकारं कवयः 'तस्यातपत्रं विभरांचभूवे' 'विभावरिभिर्विभरांचभूविरै' इत्यादि । एतच्च प्रक्रियाप्रसादग्रन्थदूषणं मनोरमायां स्थितम् । अत्र नव्याः—स्तिपः शित्त्वसामर्थ्यादिवेह शपः प्रवृत्तिरिति यदुक्तं तन्न । पिबतिः ग्लायतिरित्यादौ पिबाद्यादेशप्रवृत्त्या आत्वनिवृत्त्या च शित्त्वस्य चरितार्थत्वात् । एवं च 'उपसर्गात्सुनोतिसुवति—' 'भवतेरः' 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' इत्यादिनिर्देशादकर्तृवाचिन्यपि परे शवाद्य इत्येव व्याख्येयम् । अन्यथा 'इक्षितपौ—' इति सूत्रे वक्ष्यमाणस्वग्रन्थेन सह विरोधापत्तेः । केचित्तु—शित्त्वात्तिपः सार्वधातुकत्वेन भवतिरित्यादौ 'सार्वधातुकस्येड् वलादेः' इतीडागमनिवृत्त्या, ब्रवीतिरित्यत्र 'ब्रुव ईट्' इतीडागमप्रवृत्त्या च शित्त्वं चरितार्थमिति व्याचक्षुः, तच्चिन्त्यम् । 'तितुत्र—' इत्यनेनेणिनपेधादार्धधातुकत्वेऽपि क्षत्यभावात् । 'ब्रुव ईट्' इत्यत्र ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईडागम इत्येतन्मात्रस्य मूले व्याख्यातत्वात्सार्वधातुकस्येति विशेषणाभावेऽपि क्षत्यभावात् । न च हलादेः पित्प्रत्ययस्य सार्वधातुकस्येति विशेषणाभावे ब्रुवो लिटि वच्यादेशे सिपस्थालि उवक्थेत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादिति वाच्यम्, थलोऽत्र पित्त्वाभावात् । न च स्थानिवद्भावेन पित्त्वम्, श्वः शानचः शित्त्वेन लिङ्गेन क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनत्वधाविति तन्निपेधात् । तस्मात्पूर्वोक्तरीत्यैव स्तिपः शित्त्वसामर्थ्यादिकर्तर्यपि शपः प्रवृत्तिरिति ग्रन्थो निराकर्तव्य इत्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते । थलः पित्त्वाभावे हि 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति कित्त्वाद् 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणे सत्युवचिय उवक्थेति न सिध्येत् किंतु ऊचिय ऊक्थेति स्यात् । तस्मात्स्थानिवत्त्वेन थलः कित्त्वेऽभ्युपगते उवक्थेत्यादा-

स्युर्जशश्च । जशां जशः । खयां चरः । तत्रापि प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः, प्रकृति-
चरां प्रकृतिचर इति विवेकः, आन्तरतम्यात् । २१८३ असिद्धवद्त्राभात् ।

विशतिरिहाभ्यासगताः स्यान्नितो लभ्यन्ते । तेषां मध्ये कस्य चरः कस्य जश इत्याकाङ्क्षा-
यामाह भ्रशां जश इति । वर्गाणां तृतीयचतुर्था जशः । तेषां जशो जवगडदा इत्यर्थः ।
यद्यद्वर्ग्याः स्यान्नितः तत्तद्वर्ग्या आदेशा इत्यपि बोध्यम् । खयां चर इति । वर्गाणां प्रथम-
द्वितीयाः खयः, तेषां चरः चटकतपा इत्यर्थः । अत्रापि यद्यद्वर्ग्याः स्यान्नितः तत्तद्वर्ग्या आदेशा
इत्यपि बोध्यम् । तत्रापीति । तेष्वपि वर्येषु प्रकृत्या स्वभावेन जशमेव सतां प्रकृत्या
स्वभावेन जश एव सन्तः तत्तद्वर्ग्या आदेशाः स्युः । एवं प्रकृत्या स्वभावेन चरामेव सतां
प्रकृत्या स्वभावेन चर एव सन्तः तत्तद्वर्ग्या आदेशाः स्युरित्यर्थः । पर्जन्यवह्न्यणप्रवृत्तेरिति
भावः । कुत इयं व्यवस्थेत्यत आह आन्तरतम्यादिति । जशां जशां च घोपसंवारनाद-
प्रयत्नसाम्यम् । खयां चरां च श्वासावोपविचारप्रयत्नसाम्यम् । तत्तद्वर्ग्याणां तत्तद्वर्ग्या आदेशा
इत्यत्र तु स्यात्साम्यं नियामकं बोध्यम् । तथा च प्रकृतेः अध्यासभकारस्य वकारे सति वभूव
व इति स्थिते 'अचिरनुवानु-' इत्युवङादेशमाशङ्कितुमाह असिद्धवद्त्र । षष्ठस्य चतुर्थपादे
इदं सूत्रम् । 'श्रान्नलोपः' इति सूत्रात् पूर्वं पठितम् । आभादित्यभिविवावाङ् भस्येत्यविकार-
मभिव्याप्येत्यर्थः । भाविकारश्च आ पादपरिसमाप्तेरिति सिद्धान्तः । तथा च आ पादपरिसमाप्ते-
रिति लभ्यते । विहितं कार्यमिति शेषः । किमारभ्येत्याकांलायामुपस्थितत्वादस्मादेव सूत्रा-
दूर्ध्वमिति लभ्यते । ततश्च 'श्रान्नलोपः' इत्यारभ्यापादसमाप्तेः विहितं कार्यं तदसिद्धवद्भवति ।
प्रवृत्तमप्यप्रवृत्तवद् भवतीत्यर्थः । अविकारसूत्रमिदमुत्तरत्र 'श्रान्नलोपः' इत्यादौ प्रतिसूत्रमुपति-
ष्ठते । तथा च यद्यत्सूत्रे इदमनुवर्तते तत्तदाभीयकार्यं कर्तव्ये इति लभ्यते । एवं
च 'श्रान्नलोपः' इत्यादि तत्तदाभीयं कार्यं 'श्रान्नलोपः' इत्याद्याभीये कार्यं कर्तव्ये असिद्धव-
दित्यर्थः पर्यवस्यति । अत्रेत्यनेन निमित्तसप्तम्यन्तेन विसिद्धीभवतः कार्याय यन्निमित्तं तन्नि-
मित्तके कार्यं कर्तव्ये सतीत्यर्थलाभात् समानाश्रये कार्यं कर्तव्ये सतीति लभ्यते ।

वतिप्रसङ्गवारणाय पितः सार्वधातुकस्येडागम इति व्याख्यातव्यमेव, तथा च व्रवोतिरित्यत्र
ईडागमप्रवृत्त्या शित्त्वं चरितार्थमिति कैश्चिद्यदुक्तं तदपि सम्यगेवेति । असिद्धवद्त्राभात् ।
वत्करणं प्रतिपत्तिलाघवाय, अन्यथा सिद्धे असिद्धे इति प्रयुज्यमानमनुपपन्नं सत्सामर्थ्यासिद्ध-
वदिति कल्पनीयं स्यात् । यथा राजभिल्ले पुरोहिते राजाश्रयमिति प्रयोगो राजवदिति कथं-
चित्कल्पयति, राजवदयं पुरोहित इत्युक्ते तु लघुप्रतिपत्तिर्भवति, तथा चागत्या 'पत्वनुकोर-
सिद्धिः' इत्यत्रासिद्धवदिति कल्प्यते । 'असंयोगाह्लिट् कित्' इत्यत्रापि किद्वदित्यगत्यैव कल्प्यत
इति ज्ञेयम् । आ भादित्यभिविवावाङ् । भाविकारमभिव्याप्येत्यर्थः । अविकारश्चायम् । अत्र
ग्रहणं समानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थम् । आभाद्ग्रहणं विषयनिर्देशार्थम् । भाविकारस्यावविलाभस्तु
'अङ्गस्य' 'प्रत्ययः' 'परश्च' इत्यादाविव व्याख्यानेनैव सिध्यति । एवं च 'अनुदात्तोपदेश-'
इत्यत्रास्थापस्थाने सत्ययमर्थो भवति—एषामनुनासिकस्य लोपः स्याज्जलादौ किङ्कति परे,

(६—४—२२) इत् ऊर्ध्वमापादपरिसमाप्तेराभीयम् । समानाश्रये तस्मिन्कर्तव्ये

एतत्सर्वं भाष्ये स्थितम्, इत् ऊर्ध्वमित्यादिना । तस्मिन्निति । आभीये कर्तव्ये सतीत्यर्थः । एधि शावीत्युदाहरणम् । अत्र 'ध्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्च' इत्यस्तेरेत्वस्य 'शाहौ' इति शास्तेः शाभावस्य चाभीयत्वेनासिद्धत्वाद् 'हुञ्जलभ्यो हेधिः' इति हेर्धित्वमाभीयं प्रवर्तते । तथा जङ्घीत्याद्यप्युदाहरणम् । हनघातोर्यङ्लुगन्ताद् लांण्मध्यमपुरुषैकवचने सिपो हिभावे 'अनुदात्तोपदेशः—' इति नलोपस्याभीयस्यासिद्धत्वाद् 'अतो हेः' इत्याभीयो लुङ् न भवति । 'समानाश्रये' इति किम् ? पपुष इत्यत्र पाघातोर्लिट् क्वसौ 'लिटिः घातोः—' इति द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे क्वस्वन्ताद् द्वितीयावहुवचने शसि 'वसोः संप्रसारणम्' आभीयम् 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपे आभीये कर्तव्ये असिद्धं न भवति । आल्लोपः क्वसौ, संप्रसारणं तु शसीति भिन्नाश्रयत्वात् । 'आभीये कर्तव्ये' इति किम् ? अभाजि राग इत्यत्र भञ्जेश्चिणि, रञ्जेश्चि च कृते, 'भञ्जेश्चिणि' 'घञि च भावकरणयोः' इति नलोपस्याभीयस्यानाभीयायामुपधावृद्धौ कर्तव्यायां नासिद्धत्वम् । 'आभादित्यभिधिविधेः' किम् ? भाधिकारात् प्रागित्युक्ते भूयानित्यत्र 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इति बहोर्भूभावस्य ओर्गुणे कर्तव्ये असिद्धत्वं न स्यात्,

स चासिद्धो भवति । अत्र झलादिकिदाश्रित्यैव यदाभीयं प्राप्नोति तस्मिन्कृते सति जङ्घहि जङ्घहि 'अतो हेः' इति लुग् न भवति, अनुनासिकलोपस्य हिशब्दाश्रितत्वेनासिद्धत्वात् । नन्वस्याधिकारत्वे यत्र यत्रोपस्थानं तत एवारम्य यदाभीयं तस्मिन्नेव कर्तव्येऽसिद्धत्वं स्यान्न तु ततः पूर्वस्मिन्नपि । ततश्च 'ध्वसोः—' इत्येत्वं पूर्वस्मिन्नपि धित्वे कर्तव्ये नासिद्धं स्यादिति चेत् । भवेदयं दोषः शब्दाधिकारे । अर्थाधिकारस्त्वयम् । ततश्चेह 'श्रान्नलोपः' इत्यवधिनिर्णीतः स एव प्रतिसूत्रमुपतिष्ठते, तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह इत् ऊर्ध्वमिति । अत्रापि शास्त्रासिद्धत्वमेवाकरे स्थितम् । तेन एधि शाघोत्यत्र स्थानिनो झलन्तत्वबुद्धेरनिर्वातितत्वात्तन्निवन्धनं 'हुञ्जलभ्यो हेधिः' इति धित्वं सिद्धयति । प्राचोक्तकार्यासिद्धत्वपक्षे तु न सिद्धयति । देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य जीवनं नेति न्यायेन एत्वविधिना झल्लुद्धौ निवर्तित्वायां पश्चादेत्वबुद्धिनिवर्तनेऽपि धित्वकार्यस्याप्रवृत्तेरित्याहुः । समानाश्रये इति किम्, पपुषः । चिच्युपः । लुलुवुपः । इह पाघातोश्चिब्रो लूञश्च परस्य वसोर्यत्संप्रसारणं तत् 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपे 'एत्नेकाचः—' इति यण्युवङि च कर्तव्ये नासिद्धम्, आलोपादीनि हि क्वसौ, संप्रसारणं तु विभक्तविति व्याश्रयत्वात् । न च वहिरङ्गत्वेनासिद्धताऽस्त्विति शङ्क्यम्, 'नाजानन्तर्ये—' इति निषेधात्, 'वाह उट्' सूत्रस्यवहिरङ्गपरिभाषाया अप्याभीयत्वेनाऽऽलोपादिषु कर्तव्येष्वसिद्धत्वाच्च । न चोक्तपरिभाषाया आलोपादीनां च समानाश्रयत्वं नेति शङ्क्यम्, वसोः संप्रसारणे कृते हाजाद्याश्रयेणाऽऽलोपादीनि प्रवर्तन्ते, तेषु कर्तव्येषु संप्रसारणस्यासिद्धत्वाय तद्विषये वहिरङ्गपरिभाषाऽपि प्रवर्तत इति तेषां तत्सस्त्वविति दिक् । विषयलाभार्थमाभाद्रग्रहणं किम्, आभीयं प्रत्येवाभीयमसिद्धं नान्यं प्रतीति यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन अभाजि राग इत्यत्र 'भञ्जेश्चिणि' 'रञ्जेश्चि' 'घञि च भावकरणयोः' इति नलोपे कृते तस्यासिद्धत्वाभावाद् 'अत उपवायाः' इति वृद्धि-

तदसिद्धं स्यात् । इति वुकोऽसिद्धत्वादुवडि । प्राप्ते—'वुग्युटावुवड्यणोः सिद्धौ
 भस्येति सूत्रादूर्ध्वभावित्वादित्यलम् । इति वुकोऽसिद्धत्वादिति । वुक आभी-
 यस्य अचि श्नुवात्वित्युवडि आभीये कर्तव्ये असिद्धता ऊकारस्योवडि लघूपवगुणे
 वभोवेति प्राप्ते सतीत्यर्थः । वुग्विविस्तु गुणवृद्धिवाधकत्वेन चरितार्थ इति भावः ।
 वुग्युटावुवड्यणोरिति । यथासंख्यमन्वयः । वभूवेति । णलो णित्त्वं तु
 भवतीत्याहुः । स्यादेतत्, देभतुः देभुरित्यत्र 'श्रन्व्यग्रन्व्यदभि—' इति वक्ष्यमाणवचनेन लिटः
 कित्वात्रलोपेऽप्येत्वाभ्यासलोपो न स्याताम्, नलोपस्यासिद्धत्वात् । अत्राहुः—'श्नसोरल्लोपः'
 इति तपरकरणात्सिद्धत्वादाभीयासिद्धत्वमनित्यमिति नास्त्यत्र दोषः । तपरकरणं हि आस्ता-
 मित्यत्राडागमस्य लोपो मा भूदित्येतदर्थम् । यद्याडागमः श्नसोरल्लोपं प्रत्याभीयत्वेनासिद्धः
 स्यात्तर्हि किं तेन तपरकरणेन । एवं च 'दम्भेश्च' इति वक्ष्यमाणं नापूर्वं वार्तिकं किं त्वनित्य-
 त्ववललभ्यमेवेति । वुक इति । 'भुवो वुक—' शास्त्रस्य । एवमग्रेऽपि । युट उदाहरणं
 दिदीये । वभूवेति । अत्र प्राचा 'इन्विभवतिभ्यां च' इति सूत्रं पितोऽपि लिटः कित्त्वार्थ-
 मिति व्याख्याय 'अचोऽङ्गिति' इति वृद्धिप्राप्तौ 'किडिति च' इति निषेध इत्युक्तं तदुपेक्षितम् ।
 इग्लक्षणयोरेव गुणवृद्धयोर्निषेध इति सिद्धान्तात् । अन्यथा इत्स्थानिकयोर्निषेधे लैगवायन
 इत्यत्रापि वृद्धिर्न स्यात् । न चात्र कित्त्वसामर्थ्यादिग्लक्षणाया अपि वृद्धेर्निषेध इति
 वाच्यम्, यलि उत्तमे णलि च गुणनिषेधेन कित्त्वस्य चरितार्थत्वात् । सूत्रं तु प्रत्याख्यात-
 मेवाकरे । तथा च वार्तिकम् 'इत्वेरश्चन्दोविपयत्वाद् भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः
 कित्त्वचानार्थक्यम्' इति । यद्यपीह शब्दान्तरप्राप्त्या वुको नित्यत्वं नास्ति, तथापि कृताकृत-
 प्रसङ्गित्वमात्रेणापि क्वचिन्नित्यता स्वीक्रियत इति पक्षोऽप्यस्मादेव वार्तिकादवगम्यते, तेन
 रवोर्णचि परामप्युपवावृद्धि वाधित्वा नित्यत्वाद् 'रविजभोरचि' इति भुमि कृते रव्यतीति
 सिद्धम् । नन्वेवमपि संयोगात्परस्य लिटः कित्त्वार्थमित्त्वेरश्चेत्यंशोऽपेक्षित एव । अन्यथा
 'समीधे दस्यु हन्तमम्' इत्यत्रेवर्नेलोपो न स्यात् । मैवम्, 'छन्दस्युभयथा' इति सूत्रेण हि
 सार्ववातुकसंज्ञा आर्घवातुकसंज्ञा च विधीयते, तेन 'सार्ववातुकमपित्' इति लिटो डित्त्वे
 स्यादेव नलोप इति वार्तिकाशयात् । अत्र नव्याः—'वभूवेत्यत्र 'द्विर्वचनेऽचि' इत्यजादेशस्य
 निषेवाद् गुणवृद्धिभ्यां प्रागेव वुकः प्रवृत्त्या भुवो वुको नित्यत्वादिति वार्तिके नित्यत्वादिति
 हेतूपन्यासो निष्प्रयोजनः, शब्दान्तरस्य प्राप्त्या वुको नित्यत्वं नास्तीत्याशङ्क्य कृताकृत-
 प्रसङ्गित्वमात्रेणापि क्वचिन्नित्यत्वं स्वीक्रियत इत्यादिसमाधानमपि व्यर्थमेवेत्याश्रित्य स्वयमेव
 समादधुः । पाठद्वित्वप्रकरणात्ते हि वार्तिककृता पूर्वविप्रतिषेधः पठ्यते, द्विर्वचनं यणयवा-
 दावादेशाल्लोपोपघालोपणिलोपकिन्नोल्त्वेभ्यः' इति । तथा च 'द्विर्वचनेऽचि' इति सूत्रं
 नारम्भणीयमित्याशयेन नित्यत्वादिति हेतुपन्यस्त इति । 'द्विर्वचनेऽचि' इति सूत्रेणा-
 जादेशस्य स्थानिवद्भावो विधीयत इति पक्षे तु द्वित्वात्प्रागेव वृद्ध्याद्यादेशस्य स्वीकृत-
 त्वादादेशान्तरमपि वुकः प्रवृत्तिरस्तीति भुवो वुको नित्यत्वादित्यादिग्रन्थः सम्यगेव !
 न चैवमपि नामवातुषु त्वापयति मापयतीत्यत्र मपर्यन्तस्य त्वमौ पररूपात्पूर्वं नित्यत्वा-

वक्तव्यौ' । बभूव बभूवतुः बभूवुः । २१८४ आर्धधातुकस्येड्वलादेः ।
(७—२—३५) वलादेरार्धधातुकस्येडागमः स्यात् । बभूविय बभूवयुः बभूव ।

जगादेत्यादौ वृद्धर्थम् । बभूवतुरिति । तसः अनुसादेशे वुगादि पूर्ववत् । सका-
कस्य स्त्वविसर्गो । बभूवुरिति । शेरसादेशे वुगादि पूर्ववत् । सिपः थलि बभू थ
इति स्थिते—आर्धधातुकस्येड् । 'नेड्वशिकृति' इत्यस्मादनुवृत्त्यैव सिद्धेरिहेड्ग्रहणं
न कार्यमिति 'नेड्वशि-' इति सूत्रभाष्ये प्रत्याख्यातम् । 'आर्धधातुकस्य' इति किम् ?
जुगुप्सति । अत्र 'गुप्तिज्किद्धयः-' इति सनो धातोरित्यधिकृत्य विहितत्वाभावान्नार्ध-
धातुकत्वम् । बभूवियेति । सिपः थलि तस्य इडामगे वुगादि पूर्ववत् । बभूवथु-

ट्टिलोप इति ग्रन्थः कथं सङ्गच्छेतेति वाच्यम्, 'प्रकृत्यैकाच्' इति सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यात-
मित्याशयेन तत्प्रवृत्तेः । अतएव त्वादयति मादयतीत्येव न्याय्यमिति तत्रोक्तमिति दिक् ।
आर्धधातुकस्येड्वलादेः । 'नेड्वशिकृति' इत्यत्र इडित्यनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणं निषेध-
सम्बद्धस्येदो निवृत्त्यर्थम् । वस्तुतस्तु 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यनुवृत्तस्य पदत्रयस्य मध्ये
'प्रागिदशः-' इत्यनन्तरं 'समर्थानां प्रथमात्-' इति निवृत्तं 'वा' इति त्वनुवर्तत इति व्याख्या-
नेमिव नेति निवृत्तम्, इडित्यनुवर्तत इति व्याख्यातुं शक्यत्वादिड्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यम्, तथापि
स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तत्स्वीकृतमिति बोध्यम् । आर्धधातुकस्येति किम्, आस्ते, शेते । वलादेः
किम्, एषनीयम् । ननु 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इत्यनेन सार्वधातुकस्य यदोड् भवति तर्हि
रुदादिभ्य एवेति नियमादास्ते शेते इत्यत्र इट् न भवेदित्यार्धधातुकस्येति ग्रहणं व्यर्थम् । न च
रुदादिभ्यः सार्वधातुक एवेति विपरीतनियमाद्रोदितेत्यत्र न स्यात्, आस्ते शेते इत्यत्र तु
स्यादिति शङ्क्यम्, 'रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च' इति क्त्वासनोः कित्त्वस्य वैयर्थ्य-
प्रसङ्गात्, त्वदुक्तरतीत्या रुदादेः क्त्वासनोरिडागमाभावेन 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधाप्रवृत्त्या
क्त्वाप्रत्यये औपदेशिककित्त्वस्य सुस्थत्वात् । 'हलन्ताच्च' इति झलादिसनः कित्वाच्च । तस्मा-
द्विपरीतनियमासम्भवेनार्धधातुकग्रहणं व्यर्थमेव । ननु तद्ग्रहणाभावे वलादेरित्यस्याङ्गस्येति
यदधिकृतं तद्विशेष्यं स्यात्, ततश्च अडाटाविवेडागमोऽप्यङ्गस्य स्यात् । मैवम्, कृतेऽप्यार्ध-
धातुकग्रहणे वलाद्यार्धधातुकस्य यदङ्गं तस्येडागम इति व्याख्यानापत्त्योक्तदोषतादवस्थ्याद-
कृतेऽपि तद्ग्रहणेऽङ्गस्य यो वलादिरङ्गनिमित्तं तस्येडिति व्याख्यानादिष्टिसिद्धेश्च । तस्मादुभ-
यथापि व्याख्याने शरणीकर्तव्ये 'आर्धधातुकस्य-' इत्यस्य त्याग एव श्रेयान् । नन्वेवं केशवः,
अङ्गना, वृक्षत्वमित्यत्रेड् स्यात्, 'ऋत इद्धातोः' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तनादधातोः परस्य न
भवतीति परिहारसम्भवेऽपि लुभ्यां पूम्यामित्यत्र दुर्वार एवेडागमो विहितविशेषणेनाप्ययं
वारयितुमशक्यः, किञ्चन्ता धातुत्वं नज्ङ्ङीहतीति पूभ्यां पूभिरित्यत्र म्यामादेर्धातोर्विहितत्वा-
नपायात् किं च जुगुप्सते इत्यादौ 'गुप्तिज्किद्धयः-' इति धातोर्विहितस्य सन इट्
दुर्वारः । न चेह धातोः परत्र विहितस्य वलादेरिति व्याख्यानलाभाय धातोरिति
पञ्चम्यन्तमपेक्षितं तच्च दुर्लभम् 'ऋत इद्धातोः' इत्यत्र धातोरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात्,
तथा च वृक्षत्वमित्यादावपीडागमप्रसङ्ग इति वाच्यम्, शब्दाधिकारपक्षे स्वरितत्वेन

वभूव वभूवि वभूविम । २१८५ अनद्यतने लुट् । (३—३—१५) भविष्य-
 त्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् स्यात् । २१८६ स्यतासी लृलुटोः । (३—१—३३)
 'लृ' इति लृङ्लुटोर्ग्रहणम् । धातोः स्यतासी एतौ प्रत्ययौ स्तो लृलुटोः परतः
 शवाद्यपवादः । २१८७ आर्धधातुकं शेषः । (३—४—११४) तिङ्शिद्भ्योऽन्यो
 धातोरिति विहितः प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात् । इट् । २१८८ लुटः प्रथमस्य
 डारौरसः । (२—४—८५) डा, रौ, रस् एते क्रमात्स्युः । ङित्वसामर्थ्यादभस्यापि

रिति । थसः अथुसादेशे वुगादि पूर्ववत् । सकारस्य रुत्वविसर्गौ । वभूवेति । मव्यम-
 पुरुषवहुवचनस्य अकारः सवदिश इति परस्मैपदानां 'णलनुस्-' इत्यत्रोक्तम् । वुगादि
 पूर्ववत् । वभूवेति । मिषो णलि वुगादि पूर्ववत् । वभूविवेति । वसो वादेशे वलादि-
 त्वादिडागमे वुगादि पूर्ववत् । नचात्र 'श्र्युकः किति' इतीडागमनिषेधः शङ्क्यः, 'कृलभृवृस्तु-
 दुस्तुश्रुवो लिटि' इति ऋादिनियमादिट्सिद्धेः । वभूविमेति । मसो मादेशे इडागमे वुगादि
 पूर्ववत् । इति लिट्प्रक्रिया । अनद्यतने लुट् । धातोरित्यधिकृतम् । 'भविष्यति गम्यादयः'
 इत्यतो भविष्यतीत्यनुवर्तते । भविष्यत्यनद्यतन इति धात्वर्थेऽन्वेति । तदाह भविष्यत्यन-
 द्यतन इति । अनद्यतनशब्दस्तु परोक्षे लिङित्यत्र व्याख्यातः । उटावितौ । लुट्स्तिवाद्यः
 भू ति इति स्थिते 'कर्त्तरि शप्' इति शपि प्राप्ते स्यतासी लृ । स्यथ तासिश्चेति द्वन्द्वात्
 प्रथमाद्विवचनम् । तासेरिकार उच्चारणार्थः । लृ लुट् अनयोर्द्वन्द्वात् सप्तमीद्विवचनम् ।
 ग्रहणमिति । लृस्वरूपस्योभयत्राविशिष्टत्वादिति भावः । 'धातोः' इत्यधिकृतम्, तदाह
 धातोरिति । भू तास् ति इति स्थिते आर्धधातुकं शेषः । 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति
 पूर्वसूत्रोपात्ततिङ्शिद्भ्यः शेषः, तदाह तिङ्शिद्भ्योऽन्य इति । विहित इति । धातोरित्य-
 विकृतं विहितविशेषणमाश्रीयत इति भावः । एवं च जुगुप्सत इत्यादौ 'गुणित्किद्भ्यः-'
 इत्यादिविहितसनादीनां धातोरित्युच्चार्य विहितत्वाभावेन आर्धधातुकत्वाभावादिडागमो न
 भवति । एतत्संज्ञः स्यादिति । आर्धधातुकसंज्ञक इत्यर्थः । इडिति । तास्प्रत्ययस्योक्त-
 सूत्रेणार्धधातुकत्वात् स्वतो वलादित्वाच्च 'आर्धधातुकस्येड्वल्लादेः' इतीडागम इत्यर्थः ।
 भू इ तास् इति स्थिते, ऊकारस्य गुणे अवादेशे च भविता स् इति स्थिते । लुटः
 प्रथमस्य डा । डा रौ रस् एपां द्वन्द्वात् प्रथमावहुवचनम् । लुट इति
 स्थानपट्टी लृडादेशस्य प्रथमपुरुषस्येत्यर्थः । क्रमादिति । यथासंख्यलभ्यम् ।

तत्सदृशशब्दोऽनुमीयत इति पञ्चम्यन्तलाभात् । अस्तु वा पठ्यन्तत्वम्, विहितत्वं पठ्यर्थं इति
 व्याख्यायामिष्टसिद्धेः । तस्माज्जुगुप्सत इत्यादावतिप्रसङ्गवारणार्थमार्धधातुकस्येति ग्रहणम् ।
 केचित्तु—धातोरित्यावर्त्य धातोरित्युच्चार्य विहितो यः प्रत्ययस्तस्येडिति यदि व्याख्यायेत
 तदा लभ्यां जुगुप्सत इत्यत्रातिप्रसङ्गाभावादार्धधातुकस्येति व्यर्थमित्याहुः । वभूविवेति । न
 चात्र 'श्र्युकः किति' इतीणनिषेधे वुगागमोऽपि न स्यादिति शङ्क्यम्, ऋादिनियमादिटःप्रवृत्तेः ।
 अनद्यतने । अतीताया रात्रेः पश्चार्धेनागामिन्याः पूर्वार्धेन सहितो दिवसोऽद्यतन इति 'कालो-
 पसर्जनं च तुल्यम्' इत्यत्र स्थितम् । आर्धधातुकम् । धातोरिति । 'धातोरेकाच' इत्यतो धातो-

टेलोपः । २१८६ पुगन्तलघूपधस्य च । (७—३—८६) पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात्सार्वधातुकार्धधातुकयोः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि, वचनप्रामाण्यात् । तेन भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येको न गुणः । भवित् आ, अत्रेको गुणे प्राप्ते । २१६० दीधीवेवीटाम् । (१—१—६) दीधीवेव्योरिटश्च

ननु परस्मैपदस्य त्रयः प्रथमा आत्मनेपदस्य च त्रयः प्रथमा इति स्थानिनः षट् आदेशास्तु त्रय इति कथं यथासंख्यमिति चेन्न । डाश्च रौश्च रस् चेति कृतद्वन्द्वानां डारौरसश्च डारौरस-श्चेति एकशेषमाश्रित्य भाष्ये समाहितत्वात् । डाभावस्य चादेशत्वात् प्राक् प्रत्ययत्वाभावेन 'बुद्ध' इत्यस्याप्रवृत्त्या सर्वादेशत्वम् । सति च तस्मिन् प्रत्ययत्वाच्चुद्ध इति टकारस्येत्संज्ञेति भाष्ये स्पष्टम् । एवं च भू तास् आ इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति डित्त्वसामर्थ्यादिति । डाभावस्य कप्रत्ययावधिषु स्त्रादिष्वनन्तभूतत्वेन तस्मिन् परे भत्वाभावेऽपि डित्त्वसामर्थ्यात् टेरिति टिलोप इत्यर्थः । तथा च भवित् आ इति स्थिते पुगन्तलघू । 'मिदेगुणः' इत्यतो 'गुणः' इत्यनुवर्तते । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतमवयवषट्कान्तमाश्रीयते । पुगन्तलघूपधस्येति तद्विशेषणम् । पुक् अन्तो यस्य तत् पुगन्तम् । लघ्वी उपधा यस्य तल्लघूपधम् । पुगन्तं च लघूपधं चेति समाहारद्वन्द्वात् षष्ठी । 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषया 'इकः' इत्युपस्थितं स्थानषष्ठ्यन्तमाश्रीयते । तदाह पुगन्तस्येत्यादिना । अङ्गस्येक इति । अङ्गावयवस्येत्यर्थः । द्वेष्टि द्वेष्टा इत्याद्युदाहरणम् । नन्वत्राङ्गावयवस्येकः तदुपरितनहला व्यवधानात् सार्वधातुक-परत्वाभावात् कथमिह इको गुण इत्यत आह येन नेति । येन स्थान्युत्तरवर्णेन परनिमित्तस्य नाव्यवधानं व्यवधानं अवर्जनीयमिति यावत् । तेन वर्णेन व्यवहितेऽपि परनिमित्तं कार्यं भवतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह वचनप्रामाण्यादिति । सथाविधवर्णव्यवधानेऽपि कार्य-प्रवृत्तौ वचनारम्भस्यैव प्रमाणत्वादित्यर्थः । लघूपधस्य हीको गुणो विधीयते । उपधात्वं चान्त्यादलः पूर्वस्यैव भवति । ततश्चेक उपर्यन्त्यस्य वर्णस्याभावे इक उपधात्वाभावान्नलघूप-धस्थाङ्गस्य गुणविधानं निर्विषयमेव स्यात् । अतस्तद्व्यवधानं सोढव्यमिति भावः । ननु व्यवहितस्यापीको गुणप्रवृत्त्यभ्युपगमे भिनत्ति छिनत्तीत्यादौ इकारस्यापि गुणः स्यादित्यत आह तेनेति । अवर्जनीयव्यवधानस्यैवाश्रयणेनेत्यर्थः । उपधात्वस्यैकमेव वर्णमुपरितनमादाय संभवाद्नेकवर्णव्यवधानं नादर्थव्यमिति भावः । गुणे प्राप्त इति । भवित् आ इति स्थिते डाभावसंपन्नस्याकारस्य स्थानिवत्त्वेन सार्वधातुकतया तस्मिन् परे भवित् इत्यङ्गादवयवस्योप-धाभूतस्येकारस्य गुणे प्राप्ते सतीत्यर्थः । न च भूधातोर्विहितं सार्वधातुकं प्रति भूधातुरेवाङ्गम् न तु भवित् इति विकरणविशिष्टमिति वाच्यम् । अङ्गसंज्ञासूत्रे तदादिग्रहणेन विकरण-विशिष्टस्याप्यङ्गत्वात् । दीधीवेवी । 'दीधीङ् दीसिदेवनयोः' 'वेवीङ् वेतिना तुल्ये' । दीधीश्च वेवीश्च इट् चेति द्वन्द्वात् षष्ठी । 'इको गुणवृद्धी' इत्यतो 'गुणवृद्धी' इति 'न धातुलोप--' इत्यतो 'न' इति चानुवर्तते, तदाह दीधीवेव्यो-

रित्यनुवर्तमाने पुनर्धातोरित्यधिकारसूत्रारम्भादिदं लभ्यते । एतच्च तत्रैव मनोरमायां स्पष्टम् । धातोरिति विहित इति किम्, लूभ्याम्, जुगुप्सते । अनेकव्यवहितस्येति ।

गुणवृद्धी न स्तः । भविता । २१६१ तासस्त्योर्लोपः । (७—४—५०) तासे-
रस्तेश्च लोपः स्यात्सादौ प्रत्यये परे । २१६२ रि च । (७—४—५१) रादौ
प्रत्यये प्राग्वत् । भवितारौ । भवितारः । भवितासि भवितास्यः भवितास्य ।
भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः । २१६३ लृट् शेषे च । (३—३—१३) भवि-
ष्यदर्थाद्धातोर्लृट् स्यात्क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां च । स्य इट् । भविष्यति
भविष्यतः भविष्यन्ति । भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ । भविष्यामि भवि-

रित्यादिना । अथ प्रथमपुरुषद्विवचने तसि परे शबपवादे तासि इडागमे ऊकारस्य गुणे
अवादेशे तसो रौभावे भवितास् रौ इति स्थिते रि चेति सकारस्य लोपं वक्ष्यन् तत्रानुवृत्ति-
प्रतिपत्तये तत्पूर्वसूत्रमुपन्यस्यति तासस्त्योः । तास् चास्तित्थेति द्वन्द्वात् पष्ठी । 'सः स्यार्धवा-
तुके' इत्यतोऽनुवृत्तेन सीति सप्तम्यन्तेनाविकृताङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्य विशेषणात् तदादिविधिः,
तदाह तासेरित्यादि । अस्तेरिति श्रित्पा निर्देशः । अस्धातोरित्यर्थः । 'अलोऽन्त्यस्य'
इत्यन्त्यस्य लोपः । भवितासीत्यनुपदमेवोदाहरणं वक्ष्यते । रि च । 'तासस्त्योर्लोपः' इति
सूत्रम्, अस्तिवर्जमनुवर्तते । रीत्यनेनाङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्य विशेषणात्तदादिविधिः, तदाह रादा-
विति । प्राग्वदिति । तासेर्लोप इत्यर्थः । अस्तिस्तु नानुवर्तते । ततो रादिप्रत्ययस्यसंभ-
वात् । आर्धवानुके तस्य भूभावविधानात् । एवं च भवितास् रावित्यत्र सलोपे सति रूपमाह
भविताराविति । भवितार इति । झौ तासि इडागमे ऊकारस्य गुणं अवादेशे झेः रस्
इत्यादेशे तासः सकारस्य लोपे रसः सकारस्य रुत्वविसर्गाविति भावः । भवितासीति ।
सिपि तासि इडागमे उकारस्य गुणे अवादेशे 'वासस्त्योः—' इति सकारस्य लोप इति भावः ।
भवितास्थ इति । थसि तासि इडागमे गुणे अवादेशे थसः सस्य रुत्वविसर्गाविति भावः ।
भवितास्थेति । बहुवचने थे तासि इटि गुणावादेशौ । भवितास्मीति । मिति तासि इटि
गुणावादेशौ । भवितास्व इति । वसि तासि इटि गुणे अवादेशे रुत्वविसर्गौ । एवं
मसि भवितास्म इति रूपम् । इति लृट्प्रक्रिया । लृट् शेषे च । 'धातोः' इत्यविकृतम् ।
'भविष्यति गम्यादयः' इत्यतो 'भविष्यति' इत्यनुवृत्तं धात्वर्थेऽन्वेति, तदाह भविष्य-
दर्थाद्धातोः लृट् स्यादिति । 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति पूर्वसूत्रे
'क्रियार्थायां क्रियायाम्' इत्यर्थनिर्देशः स्थितः, ततोऽन्यः शेषः । क्रियार्थायां क्रियायाम्
असत्यामिति लभ्यते । चकारात् क्रियार्थायां क्रियायां सत्यामित्यपि लभ्यते, तदाह
क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां चेति । ननु 'लृट्' इत्येव सूत्रमस्तु । 'शेषे
च' इति मास्तु । भविष्यदर्थाद्धातोः लृट् इत्येतावतैव क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां
च लृटो लाभ इति चेन् मैवम् । 'शयिष्यते ज्ञाने स्थीयते' इत्यादौ भावकर्त्रोः

सार्वधातुकादिकमिको विशेषणं न त्वङ्गस्येति भावः । तासस्त्योरिति । 'सः स्यार्धवातुके'
इत्यतः सीत्यनुवर्तते, अङ्गाक्षिप्तस्य प्रत्ययस्य सीत्यनेन विशेषणात् । 'यस्मिन्विधिः—'
इति तदादिविधिस्तद्विदमाह सादाविति । एवं रादावित्यत्राप्यहम् । प्राग्वदिति ।
तासेर्लोप इत्यर्थः । अस्तिस्तु नेह संवध्यते, ततो रादिप्रत्ययस्य सम्भवात् । लृट्
शेषे च । 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति प्रागुक्तं ततोऽन्यः शेष इत्याह

ष्यावः भविष्यामः । २१९४ लोट् च । (३—३—१६२) विध्यादिष्वयेषु घातोर्लोट् स्यात् । २१६५ आशिषि लिङ्लोटौ । (३—३—१७३) २१६६ एरुः । (३—४—८६) लोट् इकारस्य उः स्यात् । भवतु । २१९७ तुह्योस्तात्तङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम् । (७—१—३५) आशिषि तुह्योस्तात् इ वा स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । यद्यपि 'डिच्च' (सू ४३) इत्ययमपवादस्तथाप्यनन्यार्थ-

तुमुन्त्तुल्य्यां लोटो वाधाभावार्यत्वात् । न च वासरूपविधिना तत्सिद्धिः शङ्क्या, 'कल्युट् तुमुन्त्तुल्य्येषु वासरूपविधिर्नास्ति' इति तन्निषेधादित्यास्तां तावत् । स्य इडिति । लट्स्तिपि 'स्यतासी लुट्टोः' इति स्यप्रत्ययः । तस्य वलाद्यार्धधातुकत्वाद् इडागम इत्यर्थः । भविष्यतीति । स्यप्रत्ययस्य इति ऊकारस्य गुणे अवादेशे प्रत्ययावयवत्वात् सकारस्य षत्वे भविष्यतीति रूपमित्यर्थः । तसादौ भविष्यत इत्याद्यप्येवं योज्यम् । भविष्यामीत्यादौ 'अतो दीर्घो यत्नि' इति दीर्घः । इति लट्प्रक्रिया । लोट् च । 'विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु' इत्यनुवर्तते, तदाह विध्यादिष्विति । विध्यादिशब्दा अनुपदमेव लिङ्विधौ व्याख्यास्यन्ते । आशिषि लिङ् । आशिष्यपीत्यर्थः । आशासनमाशीः इष्टप्राप्तीच्छा । लोटस्तिपि विशेषमाह एरुः । 'एः' 'उः' इति च्छेदः । एरिति षष्ठ्यन्तम् । इवर्णस्येति लभ्यते । 'लोटो लङ्वात्' हिश्च इत्यतो 'लोटः' इत्यनुवर्तते, तदाह लोट इति । भवत्विति । तिपि शपि गुणे अवादेशे तिपि इकारस्य उकारः । अथाशिषि लोटो विशेषमाह तुह्योस्तात् । तुश्च हिश्च तुही, तयोरिति विग्रहः । तातडि उकार इत् । अकार उच्चारणार्थः । तादित्यादेशः शिष्यते । ननु किमस्य अनेकाल्त्वात्सर्वादेशता उत डिङ्वादन्तादेशतेत्यत आह अनेकाल्त्वात् सर्वादेश इति । ननु 'डिच्च' इत्यस्य सर्वादेशापवादतया अनङादेरिव तातडोऽप्यन्यादेशत्वमेवोचितमित्याशङ्कते यद्यपि डिङ्चेत्ययमपवाद इति ।

असत्यामिति । चार्थमाह सत्यामिति । हरदत्तस्त्वाह—अस्वरितत्वादेव क्रियार्थायां क्रियायामिति नानुवर्तते । एवं च शेषे चेति सुत्यजमिति । तच्चिन्त्यम् । शयिष्यत इति स्थीयत इत्यादौ तुमुना लोटो वाधापत्तेः । कल्युट् तुमुन्त्तुल्य्येषु वासरूपविधेरभावात् । अत्र च ज्ञापकं 'प्रेषातिसंग्रामकालेषु कृताश्च' इत्यत्र लोटा वाधा माभूदिति पुनः कृत्यविधिरित्यादि कृदन्ते वक्ष्यति । इदमपि ज्ञापकमित्यन्यदेतत् । यत्तु प्राचा भविष्यति व्रजतीत्युदाहृतं तदापाततः । तुमुन्विपयेऽपि लङ् भवति तुमुना लृण् वाच्यत इत्येतत्प्रतिपादनाय तस्यानुपयोगात् । न हि भविष्यतीत्यत्र कर्तरि तुमुनः प्राप्तिरस्ति, भावे हि सः । समानकर्तृकष्वेवेति च वक्ष्यते । लुङिद्येतावत्सूत्रकरणेऽपि भविष्यतीति व्रजतीत्ययं सिध्यत्येवेत्यास्तां तावत् । लोट् च । 'विधिनिमन्त्रणा—' इत्याद्यनुवर्तते तदाह विध्यादिष्विति । आशिषि लिङ्लोटौ । ननु विध्यादिसूत्र एव संप्रश्नप्रार्थनाशीःष्वित्युच्यतां किमनेन पृथक्सूत्रकरणेति चेत् । अत्राहुः—इह हि किञ्चकौ च—इत्युत्तरसूत्रार्थमाशिषीति तावदावश्यकम् । लिङ् लोटावपीहैव विधेयौ । विध्यादिसूत्रे आशीर्ग्रहणे हि 'स्मे लोट्' इत्यादिना स्वविपये परत्वाद्वाच्यः स्यात् । सिद्धान्ते तु परत्वादेव विधिः 'स्मे लोट्' इत्यादेर्वाचक इति

डिच्चेत्त्वन्डादिषु चरितार्थे इति गुणवृद्धिप्रतिषेधसंप्रसारणाद्यर्थतया सम्भवत्ययोजन-
 डकारं तातडि मन्थरं प्रवृत्तः परेण वाच्यते । इहोत्सर्गापवादयोरपि समवल्लवान् ।
 भवतात् । २१६८ लोटो लङ्वत् । (३—४—८५) लोटो लङ् इव कार्यं
 स्यात् । तेन तामादयः सलोपश्च । तथाहि—२१६९ तस्यस्थमिपां तातं-

परिहरति तथापीति । परेण वाच्यत इति । तातडिदेशे 'डिच्च' इत्ययं विधिः 'अनेका-
 लशिञ् सर्वस्य' इति परेण वाच्यत इत्यर्थः । ननु 'परन्तित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः'
 इति परापेक्षया अपवादस्य प्रवृत्त्याद् डिच्चेत्यन्तादेशत्वमेव तातडि युक्तमित्यत आह
 तातडि मन्थरं प्रवृत्त इति । 'डिच्च' इति विधिरिति शेषः । तातड्विपये 'डिच्च' इति
 विधिर्मन्थरं प्रवृत्त इति हेतोः परेण सर्वदिशविधिना वाच्यत इत्यर्थः । कुतो मन्दप्रवृत्ति-
 कत्वमित्यत आह अनन्यार्थेत्यादिना । अन्तादेशत्वादन्वयोज्यो यस्य डिच्त्वस्य न विद्यते
 तदनन्त्यार्थम् । तथाविधं डिच्चं येषां तेषु अनडादिषु 'डिच्च' इति विधिः चरितार्थो लब्ध-
 प्रयोजनक इति कृत्वा मन्दं प्रवृत्त इत्यर्थः । तातडो डिच्चं तु अन्तादेशत्वापेक्षया अनन्यार्थं
 नेत्याह सम्भवत्ययोजनडकार इति । सम्भवन्ति प्रयोजनानि अन्यानि यस्य स सम्भव-
 त्ययोजनः । तथाविधो डकारो यस्य तथाविधे तातडीत्यर्थः । कथं सम्भवत्ययोजनकत्वमित्यत
 आह गुणवृद्धिप्रतिषेधसम्प्रसारणाद्यर्थतयेति । द्विग्रादित्यादौ लघूपवादिगुणनिषेधः ।
 स्तुतान् युतादित्यादौ 'उतां वृद्धिञ्चि हलि' इति विहिताया वृद्धेनिषेधः । 'वद्य कान्तौ'
 उग्रादित्यत्र 'प्रहिञ्यावयि—' इति सम्प्रसारणम् । आदिना ब्रूतादित्यत्र 'ब्रुव ईट्' इतीटोऽ-
 भावस्य संग्रहः । ननु तातड्विपये 'डिच्च' इति विधिर्मन्दं प्रवृत्तताम् । अयापि 'परन्तित्यान्त-
 रङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः' इति न्यायेन परस्यापि सर्वदिशविवेकपवादमूलेन 'डिच्च'
 इत्यन्तं वाच एवाञ्चित इत्यत आह इहेति । इह तातड्विपये 'अनेकाल्शिञ् सर्वस्य' इति
 सामान्यशान्नस्य 'डिच्च' इति विशेषशान्नस्य च समवल्लवान् सामान्यशान्नं विशेषशान्त्रेण
 न वाच्यत इत्यर्थः । अयं भावः—अपवादशान्नस्य परन्तित्यान्तरङ्गापेक्षया प्रावत्ये निरवकाश-
 त्वमेव वाजम् । प्रकृते च 'डिच्च' इति विधिः अनडादिडिच्चमन्तादेशत्वैकप्रयोजनकं
 प्रयोजनान्तरविरहण निरवकाशत्वाद् अटिति परिगृह्यन् कृतार्थतामनुभवन्, तातडो डिच्चं
 प्रयोजनान्तरसत्त्वेन सावकाशत्वादुपेक्षत इति । तदुक्तं भाष्ये—'डिच्चस्य सावकाशत्वाद्विप्र-
 तिषेधात्तातड् सर्वदेशः' इति । अधिकान्तु विस्तरमिया विरम्यते । भवतादिति । आशिपि
 लोटस्तिपि शपि गुणे अवादेशे उकारे तोस्तातड् सर्वदेशः । डकार इत् । द्वितीयतकाराद-
 कार उच्चारणार्थः । लोटो लङ्वत् । लङ् इव लङ्वत् । 'तत्र तस्येव' इति पष्ठयन्तादिति,
 तदाह लोटो लङ् इवेति । ननु तर्हि 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुवात्ः' इत्यङ्गमोऽपि स्यादि-
 त्यत आह तेनेति । लङ् इति स्यानपष्ठयन्ताद् वत्तिप्रत्ययाश्रयणेनेत्यर्थः । अङ्ग-

महान्विशेष इति । तुह्यांस्तातड् । यद्यपि तिङ्गोस्तातडिति वक्तुं शक्यं तथापि
 लोपवान्वाशक्तिप्रसङ्गवारणाय हिदाब्दसाहचर्याश्रयणे लोट् इत्यनुवर्तमाने वा गौरवाच्च
 तुह्यारिक्तम् । लोटो लङ्वत् । लोट इत्युपमेयपृष्ठीदेशनादुपमानादपि पष्ठयन्ता-

तामः । (३—४—१०१) डितश्चतुर्णामिषां तामादयः क्रमात्स्युः । २२०० नित्यं ।
 डितः । (३—४—९९) सकारान्तस्य डिटुत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात् ।
 'अलोऽन्त्यस्य' (सू ४२) इति तस्य लोपः । भवताम् भवन्तु । २२०१
 सेर्हापिच । (३—४—८७) लोटः सेर्हः स्यात्सोऽपिच । २२०२ अतो हेः ।

मस्तु न लडो विधीयते । किन्तु लडि अङ्गस्येति भावः । केन तामादयः, केन वा सलोप
 इत्यत आह तथा हीति । तामादयः सलोपश्च यथा ज्ञायन्ते तथा स्पष्टमुच्यन्त इत्यर्थः । तस्थ-
 स्थमिपाम् । तस्, थस्, थ, मिप् एषां द्वन्द्वात् षष्ठीवहुवचनम्, ताम् तम् त अम् एषां द्वन्द्वात्
 प्रथमावहुवचनम् । 'नित्यं डितः' इत्यस्माद् 'डितः' इत्यनुवर्तते, तदाह डितश्चतुर्णामिति ।
 डितो लकारस्य आदेशभूतानामित्यर्थः । क्रमादिति । यथासंख्यसूत्रलभ्यमिदम् । नित्यं
 डितः । उत्तमपुरुष एवास्य सूत्रस्य प्रयोजनम् । प्रसङ्गादिहोपन्यस्तम् । 'स उत्तमस्य' इति
 सूत्रमनुवर्तते । तत्र 'सः' इति षष्ठ्यन्तम् । तेन उत्तमो विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'इत्श्च लोपः—'
 इत्यतो 'लोपः' इत्यनुवर्तते, तदाह सकारान्तस्य डिटुत्तमस्येति । डितो लकारस्य
 य आदेश उत्तमपुरुषः तस्येत्यर्थः । 'वैतोऽन्वत्र' इत्यस्माद्वाग्रहणानुवृत्तिनिवृत्तये नित्यग्रह-
 णम् । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यलोपः । भवन्त्विति । लोटस्तस्, तस्य तामादेशः ।
 शप् गुणावादेशौ । न च तामादेशस्य सर्वादेशत्वात् प्राग् विभक्तित्वाभावाद् 'न
 विभक्तौ तुस्माः' इति निषेधाभावाद् मकारस्येत्संज्ञा शङ्कया, संयोगान्तलोपेन मका-
 रान्तरप्रश्लेषेण उपदेशेऽन्त्यत्वाभावात् । भवन्त्विति । लोटो झेः अन्तादेशे शपि
 गुणे अवादेशे द्वयोरकारयोः पररूपे एरुरितीकारस्य उकारे भवन्त्विति रूपम् । अथ
 लोटः सिपि शपि गुणावादेशयोः भव सि इति स्थिते । सेर्हापिच । 'हि' इति

देव वतिस्तदाह तेनेति । अडाटौ तु नातिदिश्येते । न हि तौ लडः क्रियेते, किं तु लडि अङ्ग-
 स्येति भावः । नन्वेवमपि यान्तु वान्तु इत्यत्र 'लडः शाकटायनस्य' इति जुस् स्यात्, जुह्वतु
 विदन्त्वित्यत्र तु 'सिजभ्यस्त—' इति जुस्स्यात् । अत्राहुः—'विदो लटो वा' इति वाग्रहण-
 मिहानुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् जुस् । यद्वा 'लडः शाकटायनस्य' इति सूत्रे 'नित्यं डितः'
 इत्यतो डित इत्यनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेर्लङ्ग्रहणमतिरिच्यते, लुडि सिचा लुडि स्यप्रत्ययेन च व्यव-
 धानात्, लिडि तु 'झेर्जुस्' इति जसो विहितत्वाच्च । डित इत्यस्य लड्येव पर्यवसानात्ततो
 लङ्ग्रहणं विभज्यते । नियमश्चायं 'लडेव यो लड् तस्यैव जेर्जुस्, न तु लड्वद्भावेन यो लड्
 तस्येत्यतो नोक्तदोषः' इति । तच्चिन्त्यम्, अदुरित्यत्र 'सिजभ्यस्त—' इति नित्यजुसं वाधित्वा
 परत्वाच्चाकटायनस्येति विकल्पप्रसङ्गात् । तस्मात्तङ्ग्रहणं शाकटायनसूत्रे कर्तव्यमेव,
 न तु तदतिरिच्यते । न च 'आतः' इति सूत्रेणादुरित्यत्र नित्यं जुस्स्यादिति वाच्यम्,
 तस्य नियमार्थत्वेन विध्यर्थत्वायोगात्, अन्यथा अभूवन्नित्यत्र 'सिजभ्यस्त—' इति
 जुस् दुर्वार एव स्यादिति नव्याः । यदि त्विह 'आतः' इति सूत्रमावर्त्य विध्यर्थता
 नियमार्थता च व्याख्यायेत तदा तूक्तदोषाभावाद्यद्वेति समाधानमपि सम्यगेव, शाक-
 टायनस्येति जुसो वैकल्पिकत्वात्, तदभावपक्षे पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् । 'सिजभ्यस्त—'

(६—४—१०५) अतः परस्य हेर्लुक्स्यात् । भव-भवतात् भवतम् भवत ।
२२०३ मेर्निः । (३—४—८९) लोटो मेर्निः स्यात् । २२०४ आङुत्तमस्य
पिच्च । (३—४—९२) लोडुत्तमस्याडागमः स्यात्स पिच्च । हिन्योर्त्वं न ।
इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । भवानि भवाव भवाम । २०२५ अनद्यतने लङ् ।

लुप्तप्रथमाकम् । 'लोटो लङ्वत्' इत्यतो लोट इत्यनुवर्तते । तदाह लोटः सेरिति । स्तुही-
त्यादौ सिप्स्थानिकस्य हेः पित्त्वात्सार्वधानुकमपिदिति डिङ्त्वभावाद् गुणे प्राप्ते अपिङ्चनम् ।
एवं च डिङ्त्वत् 'क्विडति च' इति गुणो न । 'सिहि डिच्च' इत्येव तु न सूत्रितम् । पित्त-
स्सिपः अनुदात्तस्य स्थाने हेरप्यनुदात्तत्वापत्तेः भव हि इति स्थिते । अतो हेः । 'अतः' इति
पञ्चमी । हेरिति पष्ठी । 'चिणो लुक्' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते, तदाह अतः परस्येति ।
भवेति । हिविधानं तु स्तुहीत्याद्यर्थमिति भावः । भवतादिति । अशिपि लोटः सिपि तस्य
'सिह्वपिच्च' इति हिभावे शपि गुणावादेशयोः 'अतो हेः' इति लुक् परत्वाद् वाधित्वा 'तुह्योः-'
इति पक्षे तातडिति भावः । भवतमिति । थसि शपि गुणे अवादेशे च भव थस् इति स्थिते
'लोटो लङ्वत्' इति लङ्त्वत्त्वात्तस्यस्यमिपामिति थसः तमादेशे रूपम् । एवं भवतेति । सस्य
तादेश इति विशेषः । लोटो मिपि शपि गुणे अवादेशे मिपः तस्यस्यमिपामित्यमादेशे प्राप्ते
मेर्निः । 'लोटो लङ्वत्' इत्यतः 'लोटः' इत्यनुवर्तते, तदाह लोटो मेरिति । भव नि इति
स्थिते—आङुत्तमस्य । 'लोटो लङ्वत्' इत्यतः 'लोटः' इत्यनुवर्तते, तदाह लोडुत्त-
मस्येति । स्तवानि स्तवावेत्यादौ 'सार्वधानुकमपित्' इति डिङ्त्वनिवृत्त्यर्थं पिङ्चनम् । यद्यपि
मिप्स्थानिकस्य नेः पित्त्वात्तदागमस्यापि सिद्धं पित्त्वं तथापि वस्मसोराडागमस्याडिङ्त्वार्थं
पिदिति वचनम् । ननु स्तुहि भवानीत्यत्र 'एरुः' इत्युत्वं कुतो न स्यादित्यत आह हिन्योर्त्वं
नेति । सामर्थ्यादिति । अन्यथा 'हु' 'नु' इत्येव विद्व्यादिति भावः भवानीति । अडा-
गमे सवर्णदीर्घः । नचात्र लङ्वद्भावादितश्चेति लोपः शङ्क्यः, इकारोच्चारणसामर्थ्यात् ।
अन्यथा मो न इत्येव दीर्घसिद्धेराडागमविधिव्यर्थः । तथापि स्तवानीत्याद्यर्थमावश्यकमिहापि
न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । भवावेति । लोटो वस् गुणावादेशौ अडागमः सवर्णदीर्घः ।
लङ्वद्भावाद् 'नित्यं डितः' इति सकारलोपः । एवं मसि भवामेति रूपम् । इति लोट-

इति जुसि स्त्रीकृते तु सुतरां सम्यगेव, परं तु जुह्वतु विन्दित्वित्यत्र जुस्वाराणाय व्यवस्थित-
विभाषा त्वाश्रयणीयैवेति दिक् । सकारान्तस्येति । 'डिल्लकारोत्तमसकारस्येति प्राचो
व्याख्यानं त्वयुक्तम् भूयासमित्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । डिङ्दुत्तमस्येति । डिङ्गका-
रोत्तमस्येत्यर्थः । तेन भवावः भवाम इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । सोऽपिञ्चेति ।
एवं च पित्त्वेनानुदात्तस्य सिपः स्थाने यो हिरादेशः स तु 'स्थानेऽन्तरतमः'
इत्यनुदात्तो न भवति । 'जहि शत्रून्' 'स्तुहि श्रुतम्' भवतादिति । लुगपेक्षया
परत्वाद्धेस्तातङ्, अन्तरङ्गमेव लुग् वाधते न तु परमिति भावः । स पिञ्चेति ।
सइति तच्छब्देन यस्याडागमः स परामृश्यत इत्याहुः । इतश्च । 'इतश्च लोपः-'

(३-२-१११) अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात् । २२०६ लुङ्लङ्लुङ्लङ्क्ष्वडुदात्तः ।
 (६-४-७१) एषु परेष्वङ्गस्याङगमः स्यात्, स चोदात्तः । २२०७ इतश्च । (३-४-१००)
 डित्तो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तदन्तस्य लोपः स्यात् । अभवत् अभवताम् अभवन् ।
 अभवः अभवतम् अभवत । अभवम् अभवाव अभवाम । २२०८ विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाऽ-
 धीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् । (३-३-१६१) एष्वयेषु द्योत्येषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात् । विधिः

प्रक्रिया । अनद्यतने लङ् । 'धातोः' इति 'भूते' इति चाधिकृतम् । भूत इति धात्वर्थे अन्वेति,
 तदाह अनद्यतनभूतार्थवृत्तरिति । लुङ्लङ्लुङ्लुङ् । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम्, तदाह
 एषु परेष्वङ्गस्येति । अन्तरङ्गत्वाद् नित्यत्वात्परत्वाच्च यथायथं तिपि शपि विकरणे
 गुणे अवादेशे विकरणविशिष्टस्याङ्गस्य अङ्गगमः । लावस्थायामेवाङ्गगम इति तु पक्षान्तरं
 भाष्ये स्थितम् । इतश्च । 'लस्य' इत्यधिकृतम् । 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' इत्यस्माद्
 'लोपः' इति 'परस्मैपदेषु' इति चानुवर्तते । परस्मैपदेष्वित्येतत् षष्ठ्या विपरिणम्यते, तदाह
 डित्तो लस्येत्यादिना । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य लोपः, तदाह अभवदिति । अभव-
 तामिति । लङ्स्तसः तामादेशः शप् गुणावादेशौ अट् अभवन्निति । झेरन्तादेशः । शप्
 गुणावादेशौ अट् 'इतश्च' इति इकारलोपः । तकारस्य संयोगान्तलोपः । अभव इति ।
 सिपि शपि गुणे अवादेशे अटि इकारलोपे रुत्वविसर्गौ । अभवत्तमिति । थसस्तमादेशः ।
 शप् गुणावादेशौ अट् । अभवतेति । थस्य तादेशे शपि गुणे अवादेशे अटि । अभवमिति ।
 मियः अमादेशे शपि गुणे अवादेशे पूर्वरूपम् । अभवावेति । वसि शपि गुणावादेशौ अट् ।
 'अतो दीर्घो यजि' इति दीर्घः । 'नित्यं डितः' इति सकारलोपः । एवं मसि अभवामेति
 रूपम् । इति लङ्प्रक्रिया । विधिनिमन्त्रणा । ननु विध्यादयो हि न लिङो वाच्याः ।
 'लः कर्मणि च भावे च-' इति सूत्रेण कर्तृकर्मभावानां लकारवाच्यत्वबोधनात् । नच 'लः
 कर्मणि च-' इति शास्त्रं लिङ्व्यतिरिक्तलकारविषयकमेवास्त्विति वाच्यम्, तथा
 सति यजेतेत्यादौ कर्तृवाचकत्वाभावेन शवाद्यनापत्तेरित्यत आह द्योत्येष्विति । 'लः
 कर्मणि च-' इति सूत्रं सामान्यविषयं सदपि विधिनिमन्त्रणेति विशेषशास्त्रेण
 न वाच्यते, अविरोधात् । तथा च विध्यादिविशिष्टकर्त्रादिषु लिङ्गिति फलतीति
 मत्वाह वाच्येषु वेति । पक्षद्वयमपीदं भाष्ये स्थितम् । 'विधिः

इति सूत्रात्परस्मैपदेष्वित्यनुवृत्तं षष्ठ्येकवचनान्ततया विपरिणमय्य इत इत्यनेन विशेष्यते
 तदाह परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्येति । प्राचा तु परस्मैपदेष्विकारस्य लोप इत्युक्तम्,
 तदयुक्तम्, भवेदित्यादावतिव्याप्तेः । ननु 'अतो येयः' इत्यत्र ईम् दीर्घादिरस्तु, एवं च नोक्ताति-
 व्याप्तिः 'इतश्च' इति तपरकरणात् । अतएव अवोभवीदित्यादावपि न दोष इति चेत् । मैवम्,
 रुदेल्लङि अरुदितामित्यादौ दोषान्नीव्यादिति मनोरमायां स्थितम् । विधिनिमन्त्रणा । द्योत्येषु
 वाच्येषु वेति । पक्षद्वयस्याप्याकरे स्थितत्वादिति भावः । अत्राद्ये त्वित्यमुपपत्तिः-विध्यादीनां
 प्रत्ययार्थत्वमनुचितम् । तथाहि सति कर्त्रादीनामर्थानां लकारान्तरे चरितार्थानां विध्यादयोऽर्था

प्रेरणम्, भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम्, आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा । अवीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । प्रवर्तनायां लिङ् इत्येव सुवचम् । चतुर्णां पृथुगुपादानं

प्रेरणम्' इति भाष्यम् अर्थतस्संगृह्णाति विधिः प्रेरणामिति । ननु निमन्त्रणादीनामपि प्रेरणान्तर्भावात्पौनरुक्त्यमित्यतो व्याचष्टे भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनमिति । तद्यथा भृत्यं स्वामी वदति—भवान् वस्त्रं क्षालयेदिति । आमन्त्रणाद् भेदं दर्शयितुं निमन्त्रणशब्दं व्याचष्टे निमन्त्रणं नियोगकरणमिति । नियोगशब्दस्य प्रेरणशब्दपर्यायत्वभ्रमं वारयति आवश्यके श्राद्धभोजदौ दौहित्रादेः प्रवर्तनमिति । 'त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्र-कुतपस्तिलाः' इत्यादिवचनादिति भावः । तद्यथा दौहित्रादीन् प्रति इह श्राद्धे भवान् भुञ्जीतेति । आमन्त्रणं कामचारानुज्ञेति । यथेच्छं क्रियतामित्यभ्यनुज्ञानमित्यर्थः । अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापार इति । भाष्यवाक्यमिदम् । सत्कृत्य प्रवर्तनमित्यर्थः । अधिपूर्वकस्ये-ष्वतोभवि क्तान्तस्योपसर्गवशादस्मिन्नर्थे वृत्तिः । अत एव भाष्यप्रयोगादधीष्टशब्दस्य पुंस्त्वम् । अवीष्टमित्येव क्वचित्पाठः, माणवकं भवानध्यापयेदित्युदाहरणम् । इदं कार्यं न वेति विचार्यं निर्धारणं संप्रश्नः, यथा—किं भोः व्याकरणं भवानवोयी-तेति । प्रार्थनं याच्ना, तथा भवानन्नं मे दद्यादिति । सुवचमिति । प्रवर्तनात्वस्य विध्यादिचतुर्षु अनुस्यूतत्वादिति भावः । प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारः प्रवर्तना । तत्र प्रवृत्तिः शिष्यादिनिष्ठा । तदनुकूलव्यापारस्तु प्रेरणात्मकः प्रवर्तयित्तुगुर्वादिनिष्ठः । विस्तरस्तु मञ्जूषायां द्रष्टव्यः । चतुर्णामिति । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टानामित्यर्थः ।

वाधकाः स्युः, तथा च लिङः कर्त्रादिभिर्वाच्यत्वं न स्यात् ततश्च द्विवचनवहुवचने न स्याताम्, शवादयश्च न स्युः, पुरुषव्यवस्था च न स्यात्, अभिहितत्वप्रयुक्तस्तृतीयादिविरहश्च न सिद्ध्येदिति । द्वितीये त्वित्यमुपपत्तिः—विध्यादिभिः कर्त्रादयो न वाध्यन्ते परस्परविरोधा-भावात् । तथा च 'लः कर्मणि—' इत्यत्र ल इति बहुवचनिदेशेन सर्वलकाराणां संग्रहाल्लिङ्गा-दीनामपि कर्त्रादयोऽर्था भवेयुः । किं च कर्त्रादयोऽपि निरवकाशाः । न च लडादयोऽवकाशः । न्यायसाम्येन विध्यादिवद्वर्तमानत्वभूतत्वादेरपि तत्तल्लकारवाच्यत्वात् । न चैवं पचतीत्यादौ धात्वर्थं प्रति वर्तमानत्वादेः प्रत्ययार्थतया विशेष्यत्वं स्यात् । तथा चैककर्तृका वर्तमाना पचिक्रियेत्यादिशब्दबोधवर्णनमयुक्तं स्यादिति वाच्यम्, प्रत्ययार्थतया विशेष्यत्वापादनस्य कर्त्रादावपि तुल्यत्वात् । ननु प्रत्ययार्थं प्रधानं प्रकृत्यर्थो विशेषमित्यौत्सर्गिकमाख्याते त्यज्यते 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति सिद्धान्तानुरोधादिति चेत्तर्हि तत एव नोक्तदोष इति दिक् । प्रवर्तनायामिति । प्रवर्तना त्वस्य विध्यादिषु चतुर्ष्वनुस्यूतत्वादिति भावः । अत्र वदन्ति— प्रवृत्तिः प्रवर्तना चोभयमपि व्यापारः, स च धात्वर्थः । फलव्यापारयोर्धातुवाच्यत्व-स्वीकारात् । तदाश्रयस्य लकारार्थः, व्यापारत्वेन प्रवर्तनाया धात्वर्थत्वेऽपि (प्रवृत्तत्वात्) प्रवर्तना तु लिङ्त्वादिरूपेण लकारवाच्या द्योत्या चेति पक्षद्वयम् । प्रवृत्तिः पुरुषनिष्ठा अर्था भावनेत्युच्यते । प्रवर्तना तु विधिः मां प्रेरयतीत्यनुभवाल्लिङ्गादिनिष्ठा शाब्दी

प्रचञ्चार्थं । २२०६ यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च । (३—४—१०३) लिङ्ः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात् स चोदात्तो ङिच्च । ङित्त्वोक्तोऽयिते क्वचिदनु

श्रय लिङ्गस्तिपि इतश्चेतीकारलोपे शपि गुणे अवादेशे भवत् इति स्थिते यासुट् पर ।

'लिङ्ः सीयुट्' इत्यतो लिङ् इत्यनुवर्तते । षष्ठ्यर्थं सप्तमी, तदाह लिङ्ः परस्मैपदाना-

मिति । सीयुटोऽपवादः । यासुटि टकार इत्, उकार उच्चारणार्थः । टित्वात् तिवादीनामा-

श्रयवः । अवयवे ङित्त्वं च 'आनर्थक्यात्तदङ्गेषु' इति न्यायेन समुदाये आगमविशिष्टतिवादी विश्रा-

म्यति । 'आगमा अनुदात्ताः' इति यासुटः अनुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तवचनम् । इदमेव वचनम्

'आगमा अनुदात्ताः' इत्यत्र ज्ञापकमिति भाष्यम् । स्तुयात् स्तुयातामित्यादौ गुणादिनिषेधार्थं

यासुटो ङित्त्ववचनम् । ननु 'यदागमा-' इति न्यायेन यासुडागमो लिङ्गदेशपरस्मै-

पदावयवः । ततश्च स्थानिवत्त्वेनैव ङित्त्वसिद्धेः यासुटो ङित्त्वविधिव्यर्थः । न च स्थानिभूत-

लिङ्गे ङकारस्याल इत्वेन गुणनिषेधविधावाश्रयणादनल्लिधाविति निषेधः शङ्क्यः 'धुमास्था-

गापाजहातिसां हलि' इति ङिति विहितस्य ईत्वस्य 'न ल्यपि' इति निषेधेन लिङ्गेनानुबन्ध-

भावेनेत्युच्यते । वेद एव लिङ्गदिनिष्ठा वक्तुरभावात्, लोके तु पुरुषनिष्ठेति केचिदभ्युपग-

च्छन्ति । प्रवर्तनाया अस्याः पुरुषप्रवृत्तिरेव भाव्या । पुरुषप्रवृत्तेस्तु यजनदानादि भाव्यम्,

एवं च धातूपात्तव्यापारस्य विषयविषयिभावेन द्वैधान्वये तात्पर्यग्राहका लिङ्गदय इति

द्योतकतापक्ष एव ज्यायान् । लिङ्त्वादिरूपेण लकारस्य प्रवर्तनायां शक्यन्तरकल्पने

गौरवात् । एवं ङिच्यपि । इयांस्तु विशेषः—ङिचप्रत्ययद्योत्या प्रेरणा सर्वस्मिन्नपि मते

पुरुषादिनिष्ठैव न तु ङिज्निष्ठा, लिङ्गदिद्योत्या तु मतभेदेन लिङ्गनिष्ठा वा पुरुषनिष्ठा वेति ।

स्यादेतत्—लिङ्गदिद्योत्या प्रवर्तना लोके पुरुषनिष्ठेति मते पाचयत्योदनं देवदत्तेन यज्ञदत्त

इतिवत् पचेदोदनं देवदत्तेन यज्ञदत्त इति प्रयोगः स्याद् । प्रवृत्त्याश्रयः प्रवर्तनाश्रयश्च लका-

रेणोक्त इति कर्तरि तृतीया न भवति किं तु प्रथमैवेति चेत् । तर्हि ओदनं देवदत्तो यज्ञदत्तः

पचेदिति प्रयोगः स्यात् । अत्राहुः—पुरुषनिष्ठेति मते प्रवर्तना लिङ्गदिवाच्यैव, न तु

धातुवाच्या । तथा च लिङ्गपात्तव्यापाराश्रयस्य पुरुषस्य कर्तृत्वाभावान्नोक्तदोषः । देवदत्तेन

पाचयति यज्ञदत्त इत्यादौ तु ङिजन्तस्य धातुत्वाद्धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वेन प्रयोज्यप्रयोजकयो-

रुभयोरपि कर्तृत्वैल्लकारेणानुक्ते प्रयोज्ये कर्तरि तृतीयेति वैषम्यमिति । कौस्तुभादौ

तु—'हेतुमति च' इति सूत्रे प्रयोजकव्यापारस्य ङिज्वाच्यत्वपक्ष एव मुख्यत्वेन

स्थापितः । व्यापारद्वयस्यापि ङिचप्रकृत्यर्थत्वे त्वभीत्यस्य ङिजर्थविशेष्यकत्वे धमिसाव-

यति, प्रकृत्यर्थविशेष्यकत्वे तु 'उपसर्गात्सुनोति-' इति पत्वमभिषावयतीति सिद्धान्तस-

स्वारस्यमङ्गापत्तेरिति । तथा च 'गतिबुद्धि-' इति सूत्रे अणिकर्तेति विशेषणमव्या-

वर्तकं स्यात् । त्वन्मते प्रयोजकव्यापारस्यापि ङिचप्रकृत्यर्थत्वेन प्रयोजकस्याप्यणं

कर्तृत्वमिति दिक् । प्रार्थनं याच्ना । क्वचिदिति । ज्ञापनफलं तु वक्ष्यमाणेत्याहं

टिडुगिल्लक्षणडीवभाव इति 'टिड्ढा—' इति सूत्र एवोक्तम् । ख्यादित्यादौ 'उट्

वृद्धिर्लुकि हलि' इति न प्रवर्तते, भाष्ये 'पिच्च ङिन्न, ङिच्च पिन्न' इति व्याख्यान

बन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति प्रतिषेध इति । श्रः शानचः शित्त्वमपीह लिङ्गम् ।
२२१० सुट् तिथोः । (३—४—१०७) लिङ्स्तकारथकारयोः सुट् स्यात् ।
सुटा यासुट् न बाध्यते, लिङो यासुट् तकारथकारयोः सुडिति विषयभेदात् ।
२२११ लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य । (७—२—७९) सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य
सस्य लोपः स्यात् । इति सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । सुटः श्रवणं त्वाशीलिङि ।

कार्ये अनल्विधाविति निषेधाभावज्ञापनादित्यत आह डित्त्वोक्तेरिति । क्वचिद-
नुबन्धकार्येऽपि अनल्विधाविति निषेध इति । यासुटो डित्त्वेन ज्ञायत
इत्यन्वयः । तथा च एतज्ज्ञापनार्थमेव यासुटो डित्त्वमिति भावः । ज्ञापनफलं तु
वक्ष्यमाणेत्यत्र डीवभावः । अन्यथा लृडादेशस्य शानचः स्थानिवत्त्वेन टित्त्वान् डीप् स्यात् ।
ननु 'क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति निषेधः' इत्यत्र यासुटो डित्त्ववचनं न ज्ञापकम् ।
अनुबन्धकार्ये सर्वत्र अनल्विधाविति निषेधाभावे सत्यपि यासुटो डित्त्वस्य तिप्सिप्मिवागमया-
सुटो डित्त्वार्थमावश्यकत्वात् । नहि लिङादेशत्वेपि तिप्सिप्मिपां डित्त्वं स्थानिवत्त्वलभ्यम् ।
हलश्शनश्शानज्ज्ञाविति सूत्रभाष्ये 'डिच्च पिन्न, पिच्च डिन्न' इति प्रपञ्चितत्वादित्यस्वरसा-
दाह श्रः शानचः शित्त्वमपीह लिङ्गमिति । इह अनुबन्धकार्येऽपि क्वचिदनल्विधाविति
निषेधोऽस्तीत्यस्मिन्नर्थे शनप्रत्ययस्य यः शानजादेशः 'हलः शनश्शानज्ज्ञौ' इति विहितः, तस्य
शित्त्वमपि लिङ्गम्, ज्ञापकमित्यर्थः । अन्यथा स्थानिवत्त्वेनैव तस्य शित्त्वसिद्धेस्तद्वचनं व्यर्थं
स्यादिति भावः । अत्र च यद्वक्तव्यं तत् स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे वक्ष्यमाणेत्यत्र प्रपञ्चितम् । तथा
च प्रकृते भव यास् त् इति स्थिते । सुट् तिथोः । 'लिङ्स्सीयुट्' इत्यतो लिङ् इत्यनुवर्तते ।
तिश्च थ् चेति द्वन्द्वात् षष्ठीद्विवचनम् । इकार उच्चारणार्थः, तदाह लिङ्स्तकारेति ।
सुटि टकार इत्, उकार उच्चारणार्थः । भव यास् स् त् इति स्थितम् । नन्विह परेण सुटा
यासुटः कथं न बाधः, भवेयुरित्यादौ परस्मैपदेषु यासुड्विधेः चरितार्थत्वादित्याशङ्क्य
निराकरोति सुटा यासुट् न बाध्यत इति । तत् कुत इत्यत आह लिङो यासुडिति ।
लिङः सीयुड् यासुडागमश्च । लिङादेशकदेशस्य तकारस्य सुडागम इति विषयभेदादित्यर्थः ।
तथा च यौगपद्यसम्भवाभावात् विप्रतिषेधाभावान्न परेणापि सुटा यासुटो बाध इति भावः ।
लिङः स । 'स' इति लृप्तषष्ठीकं पदम् । 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुक इत्यनुवृत्तं
षष्ठ्या विपरिणम्यते, तदाह सार्वधातुक लिङ् इति । सकारद्वयस्यापीति । अविशेषात् सका-
रद्वयस्यापि युगपल्लोपः प्रवर्तते । लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति तु पर्यायेण पुनः प्रवृत्तिपर-
मिति भावः । यद्यपि भव यास् स् त् इत्यत्र स्कोरित्येव सिद्ध्यति तथापि भवेयुरित्याद्यर्थं सूत्रम्
द्विशेषविहितेन डित्त्वेन पित्त्वस्य बाधादित्यादौ वक्ष्यमाणतया यासुटो डित्त्वं न
ज्ञापकमित्यपरितोषादाह श्रः शानचः शित्त्वमिति । सुट् तिथोः । तकारादिकार
उच्चारणार्थः । लिङः सलोपो । 'रुदादिभ्यः—' इति सूत्रात्सार्वधातुक इत्यनुवर्तते,
सेति लृप्तषष्ठीकमनन्त्यस्येत्यनेन विशेष्यते तदाह सार्वधातुकलिङोऽनन्त्य-
स्येति । सकारद्वयस्यापीति । अवयवावयवोऽपि समुदायं प्रत्ययवयव

स्फुटतरं तु तत्राप्यात्मनेपदे । २२१२ अतो येयः । (७—२—८०) अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य या इत्यस्य इय् स्यात् । गुणः । यलोपः । भवेत् । 'सार्वधातुके' किम्—चिकीर्ष्यात् । मध्येऽपवादन्यायेन हि 'अतो लोपः । एव वाच्येत । भवेदित्यादौ तु परत्वादीर्घः स्यात् । भवेताम् । २२१३ झेर्जुस् ।

ननु सुटो लोपे किमर्थं सुड् विधिरित्यत आह सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङीति । भूयास्तामित्यादौ 'लिङाशिषि' इत्यार्धधातुकत्वेन तत्र सकारलोपस्याप्रसक्तेरिति भावः । व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य बोधारेण विशेषाभाव इति भाष्यादाह स्फुटतरं त्विति । तत्रापि आशिषि लिङ्यपि एधिपीठेत्यादावात्मनेपदे स्फुटतरं सकारद्वयस्य श्रवणमित्यर्थः । तत्र यासुटोऽभावेन सलोपाभावेन च सुट एव सकारस्य पृथक् स्पष्टं श्रवणसम्भवादिति भावः । तथा च भव यात् इति स्थिते । अतो येयः । या इति लुप्तषष्ठीकं पदम् । अत इति पञ्चमी । परस्येत्यध्याहार्यम् । इय इत्यत्राकार उच्चारणार्थः । 'रुदादिभ्यः—' इत्यस्मात् 'सार्वधातुके' इत्यनुवृत्तम् । अवयवषष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह अतः परस्येत्यादिना । भव इय् त् इति स्थितम् । गुण इति । 'आद् गुणः' इत्यनेनेति शेषः । भवेय् त् इति स्थितम् । यलोप इति । 'लोपो व्योः—' इत्यनेनेति शेषः । भवेदिति । यलोपात् प्राग् हल्ङ्यादिलोपः संयोगान्तलोपश्च न शङ्क्यः, अन्तरङ्गत्वेन यलोपस्य पूर्वं प्रवृत्तेः, संयोगान्तलोपस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्चेति भावः । सार्वधातुके किमिति । 'रुदादिभ्यः—' इत्यतस्सार्वधातुक इत्यनुवृत्तिलभ्यं सार्वधातुकावयवस्येति किमर्थमित्यर्थः । भूयादित्यादावाशीर्लिङि आर्धधातुके अतः परत्वाभावादेव इयादेशाभावसिद्धेः सार्वधातुकग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्थेत्याशयः । चिकीर्ष्यादिति । कृन्धातोः सन्नन्ताद् आशीर्लिङि तिवादौ चिकीर्ष यादिति स्थिते 'अतो लोपः' इत्यकारलोपे चिकीर्ष्यादिति रूपम् । तत्र 'अतो येयः' इत्यत्र सार्वधातुकग्रहणानुवृत्तौ चिकीर्ष यादिति स्थिते 'अतो येयः' इति इयादेशे आद्गुणे यलोपे चिकीर्षेदिति स्यात् । सार्वधातुकग्रहणानुवृत्तौ तु न दोषः, आशीर्लिङादेशस्य तिङो लिङाशिषीत्यार्धधातुकताया वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । ननु आशिषि लिङि चिकीर्ष यादिति स्थिते नित्यत्वाद् 'अतो लोपः' इति अकारलोपे सति अतः परत्वाभावादेव अतो येय इत्यस्याप्रवृत्तेः, तत्र सार्वधातुकग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्थेवेत्यत आह मध्येऽपवादन्यायेन ह्यतो लोप एव वाध्येतेति । षष्ठस्य चतुर्थपादे 'अतो लोपः' इति सूत्रम्, सप्तमस्य द्वितीयपादे 'अतो येयः' इति सूत्रम् सप्तमस्य चतुर्थपादे तु 'अतो दीर्घो यलि' इति सूत्रमिति स्थितिः । तत्र आशीर्लिङि आर्धधातुके चिकीर्ष

इत्याश्रयणात्सुटोऽपि लिङ्भक्तत्वादिति भावः । आशीर्लिङीति । भूयास्तामित्यादौ । ननु सुटि कृते 'अनचि च' इति द्वित्वस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव 'स्कोः—' इति यासुटः सकारो लुप्यते, झलि परे यः संयोगस्तदादित्वात् । तथा चैकसकारकं रूपं तुल्यम् । सुडभावे यासुटः सकारस्य द्वित्वे कृते तु सुटि 'स्कोः—' इति सलोपात्सुट एव सकारस्य द्वित्वे च द्विसकारकमपि रूपं तुल्यमेवेति सुटो विधानं व्यर्थमित्यपरितोपादाह स्फुटतरं त्विति । एधिपीठेत्यादाविति भावः । मध्येऽपवादन्यायेनेति । 'रुदादिभ्यः—'

(३—४—१०८) लिङो झेर्जुस् स्यात् । ज इत् । २२१४ उरुपदान्तात् ।
(६—१—९६) अरुपदान्तादवणद्विसि परे पररूपमेकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते ।
परत्वान्नित्यत्वाच्च 'अतो येयः' (सू २२१२) इति प्राञ्चः । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्पर-
रूपं न्याय्यम्, तथापि 'यास्' इत्येतस्य इय् इति व्याख्येयम् । एवं च सलोपस्या-

यादित्यत्राल्लोपप्राप्त्या विधिलिङि नु भव यादित्यत्र अतो दीर्घप्राप्त्या च इयादेशस्य निरवका-
शत्वेन वाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्यापवादतया तेन अन्यतरस्मिन् वाद्ये सति 'मध्येऽपवादाः
पूर्वान् विधीन् वाद्यन्ते नोत्तरान्' इति न्यायेन 'अतो लोपः' एव वाद्यमर्हति । न तु 'अतो
दीर्घः—' इत्यर्थः । एवं चार्धधातुके चिकीर्षं यादिति स्थिते अतः परत्वाद्यादेशः प्रसज्येते-
त्यतिव्याप्तिः स्यादिति स्थितम् । एवं चाव्याप्तिरपीत्याह भवेदित्यादाविति । अतः परस्य
इयादेशविधौ सार्वधातुकग्रहणाननुवृत्तौ विधिलिङस्तितिपि सार्वधातुके भव यादिति स्थिते
इयादेशं परत्वाद् वाधित्वा 'अतो दीर्घो यञि' इति यनादौ सार्वधातुके परे अतो विधीयमानो
दीर्घः स्यात् । ततश्च अतः परत्वाभावादियादेशो न स्यादित्यव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । नच इया-
देशस्य निरवकाशत्वाद् दीर्घवाधकत्वं शङ्क्यम्, चिकीर्ष्यादित्यार्धधातुके दीर्घप्राप्त्ययोग्ये इया-
देशस्य सावकाशत्वादिति भावः । भवेतामिति । तसः तामादेशे शपि गुणे अवादेशे
यासुडागमे सुटि सकारद्वयलोपे या इत्यस्य इयादेशे यादगुणे यलोपः । अथ लिङो झे 'झोऽन्तः'
प्राप्ते झेर्जुस् । 'लिङस्सोयुट्' इत्यतो लिङ इत्यनुवर्तते । तदाह लिङो झेरिति । अनेकाल-
त्वात्सर्वादेशः । ज इदिति । जुसः स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वात् 'बुट्' इति जकार इत्संज्ञक
इत्यर्थः । उसि शपि गुणे अवादेशे यासुटि सकारलोपे भव या उसिति स्थिते इयादेशं
वाधित्वा पररूपप्रवृत्तिं शङ्कितुमाह उरुप । 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिकृतम् । 'आदगुणः'
इत्यस्मादादित्यनुवर्तते । 'एङि पररूपम्' इत्यस्मात्पररूपमिति, तदाह अपदान्तादिति ।
उसीति । उसि यः अच् उकारः तस्मिन् परत इत्यर्थः । 'इकोयणचि' इत्यतः अचीत्यनुवृत्तेः ।
यद्यपि उसः कृत्स्नस्याकारस्य च उसित्येकादेशेऽपि रूपं तुल्यम्, तथापि 'अकः सवर्णे दीर्घः'
इत्यादावुत्तरत्राचीत्यावश्यकमत्राप्यनुवर्तत इति बोध्यम् । भिन्धुरित्याद्युदाहरणम् । इति
प्राप्ति इति । भव या उसित्यत्राकारस्योकारस्य चादगुणं वाधित्वा एकस्मिन्नुकारे पररूपे
प्राप्ते सतीत्यर्थः । सति च पररूपे या इत्यस्याभावाद् इय् न स्यादिति मन्यते । परत्वादिति ।
पररूपापेक्षया इयादेपः परो नित्यश्च, अकृते कृते च प्रवृत्तेः । कृते पररूपे य् इत्यस्यैकदेश-
विकृतन्यायेन एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन वा इयादेशस्य निर्वाधत्वात् । ततश्च पररूपं
वाधित्वा इयादेशे भवेयुरिति रूपमिति प्राचीना मन्यन्त इत्यर्थः । ननु पररूपमङ्गा-
धिकारस्थत्वाभावाद् अङ्गानपेक्षत्वाद् अन्तरङ्गम्, इयादेशस्तु आङ्गत्वात् प्रकृतिप्रत्ययो-

इति सूत्रात्सार्वधातुक इत्यनुवृत्तावयं न्यायः प्रवर्तत इति भावः । अन्तरङ्गत्वादिति
प्रत्ययमात्रापेक्षत्वात्, 'अतो येयः' इत्यस्य त्वाङ्गत्वात्प्रकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वेन बहिरङ्ग-
त्वादिति भावः । नन्वपदान्ताकारस्य जुसश्चाश्रयणात्पररूपस्याप्युभयसापेक्षत्वमस्यैवेति
चेत् । मैवम्, अनेकाश्रयणेऽपि प्रत्ययमात्राश्रयतया प्रकृतेरनाश्रयणात् । न्याख्येय-

पवाद इय् 'अतोयेयः' (सू २२१२) इत्यत्र तु सन्धिरार्षः । भवेयुः । भवेः भवेतम् भवेत् । भवेयम् भवेव भवेम । २२१५ लिङाशिषि । (३—४—११६) आशिषि लिङस्तिङार्धधातुकसंज्ञः स्यात् । २२१६ किदाशिषि । (३—४—१०४) आशिषि लिङो यासुट् कित्स्यात् । 'स्कोः—' (सू ३८०) इति सलोपः । २२१७

भयसापेक्षत्वाद् बहिरङ्गः । ततश्च पराञ्चित्यादपीयादेशात् पररूपस्यान्तरङ्गतया बलवत्त्वात् पररूपमेव इह स्यादिति शङ्कते यद्यपीति । परिहरति तथापीति । 'अतः' 'यास्' 'इयः' इति पदच्छेदः । यासिति लुप्तपष्ठीकं पदम् । ततश्च अतः परस्य यासित्येतस्य इय् स्यादिति व्याख्येयमित्यर्थः । ननु लिङः स लोपोऽनन्त्यस्येति सकारस्य लोप इयादेशं बाधित्वा नित्यत्वात् प्राप्नोतीति ततश्च यास् इत्यस्य इय् इति कथमित्यत आह एवं चेति । यासिति सकारान्तस्य इयादेशविधिसामर्थ्यादेव सकारलोपं बाधित्वा प्रागेव यासिति सकारान्तस्य इयादेशो भवतीत्यर्थः । तथा च सकारावस्थायामवर्णात्परत्वाभावेन पररूपस्याप्रवृत्तिरिति भावः । ननु यदि यास् इय इतिच्छेदः, तदा सकारस्य रत्वे, 'भोभगो—' इति यत्वे, 'लोपः शाकल्यस्य' इति तस्य लोपे अतो या इय इति स्यात् । आद्गुणे कर्तव्ये यलोपस्यासिद्धत्वादित्यत आह सन्धिरार्ष इति । 'आने मुक्' इति सूत्रे भाष्ये तु 'अतो या इय' इत्येव सूत्रपाठो लक्ष्यते । भवेयमिति । सिपि, शपि गुणः । आवादेशः । 'इतश्च' इति इकारलोपः । यासुडागमः । सकारस्य लोपः । इयादेशः । आद्गुणः । यलोपः रत्त्विसर्गाँ । एवं यसः तमादेशे थस्य तादेशे च, भवेतम् भवेतेति च रूपम् । भवेरिति । मिति अमादेशः । शप् । गुणः । अवादेशः । यासुट् । सलोपः । इयादेशः । आद्गुणः । भवेचेति । वस् शत् गुणावादेशौ । 'नित्यं ङितः' इति सकारलोपः । यासुट् । सलोपः । इयादेशः आद्गुणः । यलोपः । एवं मसि भवेमेति रूपम् । इति विधिलिङ्प्रक्रिया । अथाशीर्लिङि विशेषमाह लिङाशिषि । लिङिति लुप्तपष्ठीकं पदम् । 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इत्यतस्तिङित्यनुवर्तते, तदाह आशिषि लिङस्तिङिति । सार्वधातुकसंज्ञापवादोऽयम् । ततश्च सार्वधातुकसंज्ञाकार्यं शवादि न भवति । किदाशिषि । 'लिङस्सीयुट्' इत्यतो लिङ इत्यनुवर्तते । 'यासुट् परस्मैपदेषु—' इत्यतो यासुडिति च । तदाह आशिषि लिङ इति । 'यासुट् परस्मैपदेषु—' इति ङित्वस्यापवादः । यद्यपि ङित्वेनैव गुणनिषेधः सिध्यति, तथापि इज्यादित्यादौ 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति संप्रसारणाद्यर्थं किञ्चमावश्यकम् इहन्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । अथ आशिषि लिङस्तिपि आर्धधातुकत्वात् शतभावे 'इतश्च' इतीकारलोपे यासुडागमे अतः परत्वाभावात् सार्वधातुकत्वाभावाच्च इयादेशाभावे सुटि भूयास् त् इति स्थिते प्रक्रियामाह स्कोरिति सलोप इति । लिङस्सलोप इत्यस्य सार्वधातुकविपयत्वात् स्कोरिति सुटः पदान्तमिति । एतच्च विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । आर्धधातुकसंज्ञ इति । 'लङः शाकटायनस्यैव' इत्यत एवकारोऽनुवर्तनीयः । अन्यथा एकसंज्ञाधिकारवहिर्भूतत्वेन सार्वधातुकसंज्ञापि स्यात्ततश्च पक्षे शवादिः स्यात् । किदाशिषि । ङित्वेनैव गुणवृद्धिप्रतिषेधे सिद्धे किद्वचनमिज्यादित्यादौ संप्रसारणार्थं जागर्यादित्यत्र गुणार्थं च ।

क्विकडिति च । (१—१—५) गित्किन्डित्तिमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धौ न स्तः ।

संयोगाद्विवाद् लोपः । ततो यामुटः सस्यापि पदान्तसंयोगादित्वादेव लोपः । न तु झल्पर-
संयोगादित्वेन यामुटः सस्य लोपे मुटः सस्य पदान्तसंयोगादित्वालोप इति युक्तम् । तथा सति
झल्परसंयोगादिलोपस्यासिद्धत्वेन संयोगान्तलोपापत्तेः । अष्ट इत्यादौ सावकाशस्य झल्परसंयो-
गादिलोपस्य संयोगान्तलोपावाचकत्वादिति शब्दरत्ने विस्तरः । एवं च भूयास् स् त् इति स्थिते
सकारद्वयस्य निवृत्तौ भूयादिति रूपम् । तत्र 'सार्ववानुकार्यवानुकारयोः' इति गुणे प्राप्ते ।
क्विकडिति च । ग्क्ङ् एपां समाहारद्वन्द्वः कात्पूर्वं गकारस्य चत्वेन निर्देशाद् ग्क्ङ् च इद्
यस्येति विग्रहः । द्वन्द्वात् श्रूयमाण इच्छद्वयः प्रत्येकमन्वेति । तथा च गिति किति डिति चेति
लभ्यते । निमित्तसप्तम्येपा । 'इको गुणवृद्धौ' इत्यनुवर्तते । चकार इत्यर्थे । इक इत्युच्चार्यं
विहिते इति लभ्यते । 'न वानुलोप आर्धवानुके' इत्यतो नेत्यनुवर्तते । तदाह गित्किन्डित्ति-
मित्ते इत्यादिना । गितोत्यनुक्तौ तु 'ग्लाजिस्यश्च रस्नुः' इति रस्नुप्रत्यये जिष्णुरित्यत्र
गुणनिषेधो न स्यात् । न च रस्नुप्रत्ययः किदेव क्रियतामिति वाच्यम्, तथा सति
'घुमास्या-' इति किति विहितस्य ईत्वस्य प्रसङ्गात् । यदि तु गिति किति डिति परतो

जागतेर्गुणो हि डिति पर्युदस्यते, डित्वं चेह विशेषविहितेन कित्त्वेन वाच्यते । सलोप इति ।
झल्परसंयोगादित्वेन यामुटः सस्य लोपः मुटस्नु पदान्तसंयोगादित्वेनेति भाव इति
मनोरमायां स्थितम्, तदसम्बद्धमिति मत्वात्र निष्कर्षमाहुः—भूयास्तां भूयास्तं भूयास्तेत्यत्र
झल्परसंयोगादित्वेन यामुटः सस्य लोपः । भूयादित्यत्र तु मुट इव यामुटाऽपि सस्य लोपः
पदान्तसंयोगादित्वेनैव । अन्यथा झल्परसंयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोप एव स्यात् ।
अष्ट इत्यादौ सावकाशस्य झल्परसंयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपावाचकत्वादिति । डित्तिमित्त
इति । गितिकिति डिति परे इको गुणवृद्धौ न स्त इति न व्याख्यातम्, छिन्नं भिन्नमित्यत्र लघूपव-
गुणस्थानिषेधप्रसङ्गात् । न चारम्भसामर्थ्यं शङ्क्यम्, चिन्नं स्तुतमित्यादावव्यवहिते किति चरि-
तार्थत्वादिति भावः । अन्ये तु—किङ्तीति प्रत्ययग्रहणात् प्रत्ययेन संनिवापितस्याङ्गस्य किङ्ति
पर इति व्याख्याने तु छिन्नं भिन्नमित्यादि सिध्यत्येव । न चैवं भवावो भवाम इत्यादावति-
प्रसङ्ग इति वाच्यम्, अन्तरङ्गगुणं प्रति वहिरङ्गनिषेधस्याप्रवृत्तेरित्याहुः । 'क्विकडिति च'
इति सूत्रे चत्वेन गकारोऽपि प्रश्लिष्यत इत्याशयेन गित्किन्डित्तिमित्त इत्युक्तम् । गिति
किम्, 'ग्लाजिस्यश्च रस्नुः' जिष्णुः । किति त्वस्मिन्स्यास्नुरित्यत्र 'घुमास्या-' इतीत्वं
प्रसज्येत । न च स्नोर्गित्त्वे भूष्णुरित्यत्रेऽपि निषेधो न स्यात् 'ग्लाजिस्यश्च-' इति
चकाराद् भुवश्च रस्नुर्भवतीति स्त्रीकारादिति वाच्यम्, 'श्र्युकः किति' इत्यत्रापि चत्वेन
गकारं प्रश्लिष्य गित्किन्डित्तिमित्त स्यादिति व्याख्यानात् । न चैवं चत्वेत्यासिद्धतया
'श्र्युकः-' इत्यत्र विसर्जनीयो न लभ्यत इति 'हृशि च' इत्युत्वमेव स्यादिति वाच्यम्,
सौत्रत्वात् । 'न मु ने' इत्यत्र नेति योगविभागेनासिद्धत्वाभावाद्देष्टेऽसिद्धेः । वामनस्तु—
'ग्लाजिस्यश्च-' इति सूत्रे स्या वा इति प्रश्नेपात्स्यास्नुरित्यत्र 'घुमास्या-' इतीत्वं न
भविष्यतीति गकारप्रश्नेपाभावान्न 'श्र्युकः किति' इत्यत्र चत्वेत्यासिद्धत्वाभावसमर्थन-

भूयात् भूयास्ताम् भूयासुः । भूयाः भूयास्तम् भूयास्त । भूयासम् भूयास्व
भूयास्म । २२१८ लुङ् । (३—२—११०) भूतार्थवृत्तेर्वातोर्लुङ् स्यात् । २२१९
माङि लुङ् । (३—३—१७५) सर्वलकारापवादः । २२२० स्मोत्तरे लङ् च ।

गुणवृद्धी न स्त इति व्याख्यायेत, तदा च्छिन्नं भिन्नमित्यत्र क्तप्रत्यये परे लघूपधगुणनिषेधो न
स्यात्, स्थानिभूतस्येको हला व्यवधानात् । नच येन नाव्यवधानन्यायः शङ्क्यः, चित्तं स्तुतमि-
त्यादावव्यवहिते चरितार्थत्वात् । यदि च इको न गुणवृद्धी इत्येव व्याख्यायेत न त्विग्लक्षणे
इति, तदा लिगोरपत्यं लैगवायनः, नडादित्वात् फक् इह आदिवृद्धेरोर्गुणस्य च वस्तुगत्या
इक्स्थानिकत्वाद् निषेधः स्यादित्यलम् । भूयादिति । इहार्धवातुकत्वाद् 'लिङः सलोप-'
इत्यस्याप्रवृत्तेः 'स्कोः-' इति सलोप इत्युक्तं न विस्मर्तव्यम् । न चैवमपि संयोगादिलोपस्या-
सिद्धत्वाद्धत्व्यादिलोपः स्यादिति वाच्यम्, सुटि यासुटि च सति तान्यां विशिष्टस्यैव प्रत्ययत्वे-
नापृक्तत्वाभावादित्यलम् । भूयासुरिति । आशिपि लिङस्तसस्तामादेशे आर्धवातुकत्वात्
शवभावे यासुडागमे अतः परत्वाभावादियादेशाभावे सुटि झत्परसंयोगादित्त्वेन यासुटः सकारस्य
लोपो गुणनिषेधश्च । भूयासुरिति । झेर्जुंसि यासुडागमे गुणनिषेधे रूपम् । भूया इति ।
आशीर्लिङः सिपि 'इतश्च' 'इतीकारलोपः, यासुटः 'स्कोः' इति सलोपः, गुणनिषेधः, इत्ववि-
सर्गौ । भूयास्तमिति । थसस्तमादेशे यासुटि गुणनिषेधः । एवं थस्य तादेशेऽपि भूयास्तेति
रूपम् । भूयासमिति । मियः अमादेशे यासुटि गुणनिषेधः । भूयास्वेति । लिङो वस् 'नित्यं
ङितः' इति सकारलोपः । यासुट् । गुणनिषेधः । एवं मसि भूयास्मेति रूपम् । इत्याशीर्लिङ्-
प्रक्रिया । लुङ् । 'धातोः' इति 'भूते' इति चाधिकृतम् । तदाह भूतार्थवृत्तेरिति । माङि
लुङ् । माङि प्रयुज्यमाने वातोर्लुङ् स्यादित्यर्थः । ननु 'लुङ्' इत्युदाहृतसूत्रेणैव सिद्धेः किम-
र्थमिदमित्यत आह सर्वलकारापवाद् इति । मास्त्वित्यादौ तु मा इत्यव्ययान्तरं प्रतिषेधा-
र्थकमित्याहुः । 'आङ्माङोश्च' इति सूत्रभाष्ये तु ङितो माशब्दस्य निर्देशात् प्रमाङ्ग इत्यत्र
तुक् न भवतीत्युक्तम् । माशब्दस्याव्ययान्तरस्य सत्त्वे तु तदेवोदाह्रियेत । मास्त्वित्यत्र तु
अस्त्विति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमित्यन्ये । स्मोत्तरे लङ् च । चकाराद् 'माङि

क्लेश इत्याह इग्लक्षण इति । इक इत्येवं विहिते इत्यर्थः । इग्लक्षणे किम्,
लैगवायनः । लिगोर्नडादित्वात्फक् । इहादिवृद्धेरोर्गुणस्य च वस्तुगत्या इक्स्थानिकत्वे-
ऽपि न निषेधः । न चेक इत्युक्तेऽपि 'किति च' इत्यारम्भसामर्थ्यादिव निषेधो न
भवेदिति शङ्क्यम्, नाडायनादौ तस्य चरितार्थत्वात् । भूयादिति । इह 'स्कोः-'
इति लोपस्यासिद्धत्वात्कारस्य संयोगान्तलोपः प्राप्तः पदान्तसंयोगादिलोपेनानवकाशेन
वाध्यते । नन्वेवमपि संयोगादिलोपस्य 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यसिद्धत्वाद्धत्व्यादिलोपः स्यात्,
पदान्ते संयोगादिलोपस्य भृट् भृडित्यादौ सावकाशत्वादिति चेत् । अत्राहुः—सुड्या-
सुटोः सतोस्ताभ्यां विशिष्टस्यैव प्रत्ययत्वेनापृक्तत्वाभावात् हलन्तायाः प्रकृतेः परत्वा-
भावाच्चोक्तदोषशङ्कैव नास्तीति । सर्वलकारापवाद् इति । मास्त्वित्यादौ निषेधार्थ-
कमाशब्दोऽप्य एव न तु माङित्याहुः । चिल्लुङि । इकार उच्चारणार्थ इति

प्रकरणम् ४३] वालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीसहिता [४१

(३-३-१७६) स्मोत्तरे माङि लङ् स्याल्लुङ् च । २२२१ च्लि लुङि । (३-१-४३)
शवाद्यपवादः । २२२२ च्लेः सिच् । (३-१-४४) इचावितौ । २२२३
गातिस्थाद्युपाभूम्यः सिचः परस्मैपदेषु । (२-४-७७) एभ्यः सिचो
लुक्स्यात् । गापाविहेणादेशपिवती गृह्यते । २२२४ भूसुवोस्तिङि । (७-३-८८)
भू सू एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न स्यात् । २२२५ अस्तिसिचो-
ऽपृक्ते । (७-३-९६) सिच् च अस् वेति समाहारद्वन्द्वः । सिच्चद्वन्द्वस्य

लुङ्' इत्यनुकृष्यते । स्म इत्यव्ययम् उत्तरं यस्मादिति विग्रहः, तदाह स्मोत्तरे माङीति ।
अयमपि सर्वलकारापवादः । च्लि लुङि । च्लि इति लुप्तप्रथमाकम् । लुङि परे धातोः
च्लिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । शवाद्यपवाद इति । आदिना श्यनादिविकरणसंग्रहः । च्लेः सिच् ।
इचाविति । चित्स्वरश्चित्त्वस्य प्रयोजनम् । इदित्त्वस्य तु अमंस्तेत्यत्र 'अनिदितां हल
उपधायाः-' इत्युपधालोपस्याप्रवृत्तिः प्रयोजनम् । गतिस्थाद्यु । गति स्याद्यु पा भू एषां
द्वन्द्वात् पञ्चमीबहुवचनम् । परस्येति शेषः । सिच इति पष्ठी । गातीति श्रितपा निर्देशात्
गाधातोर्ग्रहणम् । घु इत्यनेन 'दाधाध्वदाप्' इति घुसंज्ञकयोः दाधातोर्धाधातोश्च ग्रहणम् ।
'ण्यक्षत्रियार्पणितो वृनि लुगणिभोः' इत्यस्माद्व्यवहितादपि लुगित्यनुवर्तते । 'जुहोत्यादिभ्यः श्चुः'
इत्यव्यवहितमपि श्चुग्रहणं नानुवर्तते, व्याख्यानात्, तदाह एभ्यः सिच इत्यादिना । गापा-
विहेति । इह 'गातिस्था-' इति सूत्रे गातीत्यनेन पाग्रहणेन च 'इणो गा लुङि' इति लुग्वि-
करणस्येणो गादेशः, शब्दिककरणः पिवादेशयोग्यः पाधातुश्च गृह्यते इत्यर्थः । गापोर्ग्रहणे इण-
पिवत्योर्ग्रहणमिति भाष्यादिति भावः । तथा च लुङिस्तित्रादेशे 'इत्थश्च' इति इकारलोपे
शवपवादे च्लिप्रत्यये तस्य सिचि तस्य लुकि अडागमे अभूत् इति स्थिते पिच्चाद् डिच्चाभावे
'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे प्राप्ते भूसुवोस्तिङि । 'मिदेर्गुणः' इत्यतो गुण इति
'नाभ्यस्तस्याचि पिति' इत्यतो नेति सार्वधातुक इति चानुवर्तते । तदाह एतयोरिति । भू
सू इत्यनयोरित्यर्थः । इह 'पूङ् प्राणिगर्भविमोचने' इति लुग्विकरणस्यैव ग्रहणम् । न तु
सुवतिसूयत्योः शविकरणश्यन्विकरणयोरपि, तत्र तिङो विकरणेन व्यवधानात् ।
अय अभूत् इत्यत्र तकारस्येडागममाशङ्कितुमाह अस्तिसिचोऽपृक्ते । अस्तश्च

मनोरमा । न च 'मन्त्रे-घस-' इति सूत्रे लेरिति स्थाने ल इत्युच्यमाने च्लिभिन्नस्यापि लका-
रस्य लुक् स्यादिति शङ्क्यम्, 'गातिस्था-' इति सूत्रात्सिच इत्यनुवर्त्य सिचस्थानिनः स्थान्यहंस्य
लस्य लुगिति व्याख्यायामतिप्रसङ्गाभावाद्विभाषानुवृत्तेर्लुङो वैकल्पिकतया द्यन्दसि रूपान्तर-
स्थानापाद्यतया च सिजनुवृत्तिं विनापि नातिप्रसङ्ग इत्याहः । शवाद्यपवाद इति । आदि-
शब्दात्तत्तद्गणप्रयुक्तानां श्यन्नादीनां ग्रहणम् । इचाविताविति । तत्रेदित्त्वे प्रयोजनममंस्तेत्यत्र
'अनिदिताम्-' इत्युपधालोपाभावः । गातिस्था । इह व्यवहितोऽपि लुगनुवर्तते न तु श्चुः, व्या-
ख्यानादित्याशयेनाह लुगिति । गापाविति । गातीति श्रितपा विकरणशून्यस्य निर्देशाल्लुग्वि-
करण इणादेशो गृह्यते, 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणम्' इति परिभाषया

सौत्रं भत्वम् । अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारयः । ततः पञ्चम्याः सौत्रो लुक् । विद्य-
मानात्सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तहल ईडागमः स्यात् । इति ईट् नेह, सिचो लुका

सिच्चेति समाहारद्वन्द्वात् पञ्चमी । 'ब्रुव ईट्' इत्यत ईडित्यनुवर्तते 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति
परिभाषया 'अस्तिसिचः—' इति पञ्चमीं अपृक्तस्येति षष्ठीं प्रकल्पयति । ततश्च अस्तेः सिचश्च
परस्यापृक्तस्य ईडागमः स्यादिति प्राचीना व्याचक्षते । तथा सति लुङि अस्तेर्भूभावे अभूदिति
न स्यात् । भूभावस्य स्थानिवत्त्वेन अस्तितया तत्रापृक्तस्य हल ईडागमस्य दुर्वारत्वात् । तथा
अगात् अस्यात् अपादित्यादावपि 'गातिस्था—' इति सिचो लुक्पि स्थानिवत्त्वेन सिचः परत्वा-
दीडागमः स्यात् । अतः प्रकारान्तरेण व्याचष्टे सिच्च अस् चेत्यादिना । ननु सिचश्शब्दे
सिच्शब्दस्य पूर्वखण्डस्यान्तर्वीतिविभक्त्या पदत्वात् 'चोः कुः' इति कुत्वप्रसङ्ग इत्यत आह
सिच्शब्दस्य सौत्रं भत्वमिति । तथा च भत्वेन पदत्वस्य बाधान्न कुत्वमिति भावः ।
ननु सिचश्शब्दे अस् इत्यनेनैवास्तेर्लाभाद् अस्ति ग्रहणं किमर्थमित्यत आह अस्तीत्यव्ययेन
कर्मधारय इति । अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं लुप्तसुबिभक्तिकं विद्यमानार्थकम् ।
तेन सिचश्शब्दस्य कर्मधारय इत्यर्थः । तथा च अस्तिसिचस् इत्येकं पदमिति स्थितम् ।
ततः पञ्चम्याः सौत्रो लुगिति । 'सुपां सुलुक्—' इत्यनेनेति शेषः । तथा च
अस्तिसिच इति पदाद् लब्धार्थमाह विद्यमानात्सिचोऽस्तेश्च परस्येति ।

पिवतिगृह्यते न तु पातिरित्यर्थः । भूसूवोः । 'पूङ् प्राणिगर्भविमोचने' । इत्यादादिकस्येह
ग्रहणम्, सुवतिसूयत्योस्तु न ग्रहणम्, तिङो विकरणेन व्यवधानात् । अस्तिसिचोऽपृक्ते । अत्र
प्राञ्च-अस्तिश्च सिच्चेति समाहारद्वन्द्वे अस्तिसिच्, तस्मादिति विग्रहं मत्वा अस्तेः सिचश्च
परस्येति व्याचक्ष्युः । तच्चिन्त्यम्, तत्र समासान्तस्यानित्यत्वाश्रयणे 'द्वन्द्वाच्चुदपहान्ताद्—' इति
प्राप्तस्य टचः परिहारेऽपि 'समुद्राभ्राद्वः' इति निर्देशाद् 'अल्पात्तरम्' इत्येतदनित्यमित्या-
श्रित्य सिच्चब्दस्य परत्वसमर्थनेऽपि 'अस्तेर्भूः' इति भूभावस्य स्थानिवत्त्वेनास्तितया तत्रा-
पृक्तस्य हल ईडागमस्य दुर्वारत्वात्, तथा गातिस्थाधुपाभूम्यः सिचो लुक्पि स्थानिवद्भावेन
सिचः परत्वानपायादगादस्यादभूदित्यादावतिप्रसङ्गाच्च । तदेतद् ध्वनयन्व्याचष्टे सिच्च अस्
चेति । सौत्रं भत्वमिति । तेनात्र कुत्वजश्त्वे न भवत इति भावः । विद्यमाना-
दिति । सिचोऽस्तेश्च विद्यमानविशेषणेन लुप्तात्सिचः कृतभूभावादस्तेश्च नेति
भावः । भाष्यकारास्त्वाहुः—'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति द्विसकारकोऽयं निर्देश
इति । अत्र माधवः—अस् स् इति समुदायस्यावानुतया 'इक्षितपौ धातुनिर्देशे' इति शित्प
प्रत्ययो न स्यादिति । अत्र वदन्ति—द्विसकारकनिर्देशे शित्प न स्यादिति यदुक्तं तद्रभसोक्ति-
मात्रम् । इत्थं हि भाष्याशयः—सिच इत्यस्यानन्तरं सकारः प्रथिष्यते न तु शित्पः प्राक्, अत
एव 'सिचोऽपृक्ते' इति द्विसकारकोऽयं निर्देश इत्युक्तं भाष्ये । अन्यथा अस्तीति निर्देशो
द्विसकारक इत्येव ब्रूयात्, एवं च सान्तानस्तेः सान्तात्सिच इति चार्थो निर्वाध एव । द्वितयश्च
सकारो लुप्यते 'संयोगान्तस्य पदान्तस्य' इति व्याख्यानात्, व्यपदेशिवद्भावेन पदान्तत्वाद्
द्वितीयसकारस्य । न च संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद् 'अतो रोः—' इत्युत्वं दुर्लभमिति

लुप्तत्वात् । अमूत् । 'हलः' किम्-ऐधिपि । 'अपृक्तस्य' इति किम्-ऐधिपि ।
अमूताम् । २२२६ सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । (३-४-१०९) सिचोऽभ्यस्ता-
द्विदेश्च परस्य डित्संवन्विनो ज्ञेर्जुस् स्यात् । इति प्राप्ते २२२७ आतः ।
(३-४-११०) सिज्लुक्पादन्तादेव ज्ञेर्जुस् स्यात् । अभूवन् । अभूः अमूतम्

हल इति । 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इत्यतोऽनुवृत्तस्य हलीत्यस्य पठ्या विपरिणाम इति
भावः । इतीट् नेहेति । अनेन सूत्रेण अभूत् इत्यत्र ईडागमो नेत्यर्थः । कुत इत्यत आह
सिचो लुक्का लुप्तत्वादिति । विद्यमानत्वविशेषणेन लुप्तात्सिचः परस्य नेति भावः । एवं
च अगादित्यादावपि लुप्तात्सिचः परस्य, अस्तेर्लुङि कृतभूभावात्परस्य च नेत्युक्तप्रायम् ।
एधिपीति । एधवातोर्लुङि उत्तमपुरुषैकवचनम्, इट् । अत्र इकारस्य सिचः परत्वेपि हल्त्वा-
भावाद् ईडागमो नेति भावः । ऐधिप्रेति । एधवातोर्लुङि प्रथमपुरुषैकवचनम् । अत्र त
इत्यस्य सिचः परत्वेपि एकाल्प्रत्ययत्वाभावेनापृक्ताभावाद् ईडागमो नेति भावः । अभूता-
मिति । लुङ्स्तसि तस्य तामादेशः, च्लिः सिच् । अट् । गुणनिपेवः । सिजभ्यस्तविदि ।
'ज्ञेर्जुस्' इति सूत्रमवर्तते । 'नित्यं डित' इत्यतो डित इति च तदाह सिचोभ्यस्तादित्या-
दिना । इति प्राप्त इति । लिङ्गे ज्ञेर्जुसीति शेषः । आतः । 'ज्ञेर्जुस्' इति
सूत्रमनुवर्तते । 'आतः सिज्लुगन्तादिति वक्तव्यम्' इति वार्तिकं भाष्ये पठितम् ।
ततश्च सिज्लुकि यदाकारान्तं तस्मात्परस्य ज्ञेर्जुसिति लभ्यते 'सिजभ्यस्त-' इति
पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमामार्थमिदम् । तदाह सिज्लुक्पादन्तादेवेति । अभूवन्निति ।

वाच्यम्, 'संयोगान्तलोपो रोरुत्वे' इति वार्तिकेनासिद्धत्वनिपेवात्, संयोगान्तं यत्पदमिति
व्याख्याने तु नेह संयोगान्तलोपः, किन्तु सकारद्वयस्यापि रुत्वे कृते 'अतो रोः-' इत्यनेनैक
एवोकारो भविष्यति, विवेयविशेषणस्यैकत्वस्य पद्वेकत्ववद्विवक्षितत्वात् । न च स्थानिभेदेन
उकारद्वये सत्यपि न धतिः, सवर्णदीर्घानन्तरमाद्गुणे सति समीहितरूपसिद्धेरिति वाच्यम्,
एकपदाश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वाद् गुणे पश्चादवादेशप्रवृत्त्या 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति रूपासिद्धेः,
तस्मादुक्तरीत्या एक एवोकार इति स्वीकर्तव्यम् । अतएव विवेयगतैकत्वस्य विवक्षितत्वाद्
'एकः पूर्वपरयोः' इत्यत्रैकग्रहणं भाष्यादौ प्रत्याख्यातम् । नन्विति परे यो रुः स त्वतः परो
न भवति, अतः परस्तु अतिपूर्वो न भवतीति रुद्वयस्याने कथमुकारः स्यात् । मैवम्, 'रोः'
इति जातिपरनिर्देशेनातः परत्वस्य पूर्वत्वस्य च सम्भवात् । न चैवमपि परत्वाद् 'हशि च'
इति प्रथमस्यैव रोहः स्यादिति वाच्यम्, रुत्वस्यासिद्धतया ह्रस्परत्वाभावात् । न चाश्रया-
सिद्धत्वमिति वाच्यम्, स्थान्यंशे तथात्वेऽपि निमित्तभूतह्रस्वो तदसंभवात् । यद्यपि सत्वजाते-
रेकत्वाद्भूयोरपि एक एव रुर्भवतीति व्याख्यायां नार्थं क्लेशस्तथापि रुत्वविधौ पदस्येत्य-
नुवर्तमानादेकपदान्तत्वं न संभवति, द्वितीयसकारस्य पृथक्पदत्वादित्याहुः । अपृक्तहल
इति । अपृक्तसार्वधानुकस्येति प्राचोक्तंत्वपृक्तम् । ऐधिपि इत्यादावतिव्याप्तेः सार्वधानुक-
ग्रहणव्यावर्त्यालाभाच्च । आतः । सिजग्रहणमनुवर्तते 'ज्ञेर्जुस्' इति च । सिचः आकाराच्च
परस्य ज्ञेर्जुस् । तत्र प्रत्ययलक्षणेन सिचः परत्वमाकारात् श्रुत्या । एवं स्थिते फलितमाह

अभूत् । अभूवम् अभूव अभूम । २२२८ न माङ्योगे । (६—४—७४)
 अडाटौ न स्तः । मा भवान् भूत् । मा स्म भवत् भूद्वा । २२२९ लिङ्नि-
 मित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ । (३—३—१३९) हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं
 तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ् स्यात्क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम् । अभविष्यत्
 अभविष्यताम् अभविष्यन् । अभविष्यः अभविष्यतम् अभविष्यत । अभविष्यत्

झिः, च्लिः, सिच्, लुक्, अट्, झोञ्तः 'इतश्च' इति इकारलोपः । तकारस्य संयोगान्तलोपः ।
 'भुवो वुग्लुङ्लोटौः' इति वुक् । सिज्जुकि आतः परस्यैवेति नियमात् 'सिज्भ्यस्त-' इति न
 जुसिति भावः । अभूरिति । सिप्, च्लिः, सिच्, लुक्, अट्, इकारलोपो रुत्वविसर्गौ ।
 अभूतमिति । थसस्तम् च्लिः, सिच् लुक् अट्, गुणनिषेधः । एवं थस्य तादेशे अभूतेति रूपम् ।
 अभूवमिति । मिप्, अम्, च्लिः, सिच्, लुक्, वुक् । अभूवेति । वस्, च्लिः, सिच्, लुक्,
 अट्, 'नित्यं डित्' इति सकारलोपो गुणनिषेधः । एवं मसि अभूमेति रूपम् । अथ माङि-
 लुङि विशेषमाह न माङ्योगे । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे अडाटौ न स्त इति । 'लृङ्-
 लृङ् लृङ् क्ष्वडुदात्तः' इत्यतः 'आडजादीनाम्' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । मा भवान्
 भूदिति । मा भूदित्यत्र अडागमे सति असति च विशेषाभावाद् भवत्पदस्य मध्येप्रयोगः ।
 अथ 'स्मोत्तरे लृङ् च' इत्यस्य उदाहरति मा स्म भवद् भूद्वेति । एवं बहुवचने मा स्म
 भवन् मा स्म भून्निति चोदाहरणं बोध्यम् । इति लृङ्प्रक्रिया । लिङ्निमित्ते । हेतुहेतुमद्भा-
 वादिति । 'हेतुहेतुमर्तोर्लिङ्' 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ, इत्यादि लिङ्निमित्तं लकारार्थप्रक्रियायां
 स्पष्टोभविष्यति । भविष्यत्यर्थे इति । 'भविष्यति मर्यादावचने' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति
 भावः । क्रियातिपत्तिपदं व्याचष्टे क्रियाया अनिष्पत्ताविति । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत् तदा
 सुनिक्षमभविष्यत् इत्युदाहरणं बोध्यम् । अभविष्यदिति । लृङ्, तिप्, 'इतश्च' इतीकार-
 लोपः । 'स्यतासौ लृङ्लोटौः' इति शबपवादः स्यप्रत्ययः । अट्, वलादिलक्षण इट् ।
 गुणावादेशौ । षत्वम् । अभविष्यतामिति । तसस्तामादेशः । स्यः, अट्, इट्, गुणावा-
 देशौ षत्वम् । अभविष्यन्निति । झिः, स्यः, अट्, इट्, गुणावादेशौ । 'झोञ्तः'
 इति शेरन्तादेशः 'इतश्च' इतीकारलोपः । तकारस्य संयोगान्तलोपः । षत्वम् ।
 अभविष्य इति । सिप् स्यः, अट्, इट्, गुणः, अवादेशः, 'इतश्च' इतीकार-

सिज्जुकीति । 'गातिस्था-' इति सूत्रेणेत्यर्थः । 'सिज्भ्यस्त-' इति पूर्वसूत्रेणैवादान्तादपि झे-
 जुसि सिद्धे नियमार्थोऽप्यमित्याह आदन्तादेवेति । हेतुहेतुमद्भावादिति । अत्र केचिद् आदि-
 शब्देनाशंसावचनं गृह्यत इति व्याख्याय आशंसावचनं लिङो यन्निमित्तं तत्रापि क्रियातिपत्तौ
 भविष्यति लृङ्, गुरुश्चेदायास्यत् आशंसे अहमध्येष्ये इत्युदाहरन्ति । अन्ये तु 'भविष्यति मर्यादा'-
 इत्यादिना भविष्यतीत्युपक्रम्य यो यो लिङ् विहितस्तन्निमित्त एव क्रियातिपत्तौ लृङ् भवति
 नान्यत्रेत्याहुः । लिङ्निमित्तमिति । 'हेतुहेतुमर्तोर्लिङ्', 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ'
 इत्यादिलकारार्थप्रक्रियायां स्फुटीभविष्यति । अनिष्पत्ताविति । सुवृष्टिश्चेदभवि-

अभविष्याव अभविष्याम् । २२३० ते प्राग्धातोः । (१-४-८०) ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः । २२३१ आनि लोट् (८-४-१६) उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य लोडा-देशस्यानीत्यस्य नस्य णः स्यात् । प्रभवाणि । 'दुरः पत्वणत्वयोः रूपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः' दुःस्थितिः । दुर्मन्वाति । 'अन्तःशब्दस्याङ्कविधिणत्वेपूपसर्गत्वं वाच्यम्' । अन्तःशब्दस्य अन्तःशब्दः । अन्तर्भवाणि । २२३२ श्लेषे विभाषाऽकखादावपान्त उपदेशे । (८-४-१८) उपदेशे

लोपः, पत्वम्, हत्वविसर्गौ । अभविष्यतमिति । थसः तमादेशः, स्यः, अट्, इट्, गुणावौ, पत्वम् । एवं थस्य तादेशादि पूर्ववत् । अभविष्यमिति । मिपः अम्, स्यः, अट् इट्, गुणावौ पूर्ववत्, पत्वम् । अभविष्यावेति । वस्, स्यः, अट्, इट्, 'नित्यं ङितः', इति सकारलोपः । अतो दीर्घः । पत्वम् । एवं मसि अभविष्यामेति ह्यम् । इति नृङ्प्रक्रिया । अथ प्रसङ्गादाह ते प्राग्धातोः । ते इत्यस्य विवरणम् गत्युपसर्गसंज्ञा इति । 'उपसर्गाः क्रियायोगे' 'गतिश्च' इति प्रकृतत्वादिति भावः । प्रागेवेति । न परतो नापि व्यवहिता इत्यर्थः । इह धातोः प्रागेव प्रयुज्यमाना गत्युपसर्गाः स्युरिति संज्ञानियमपलोऽपि भाष्ये स्थितः । आनि लोट् । लोडिति आनीति च लुप्तपठौकं पदम् । 'रपाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादिसमासेऽपि' इत्यत उपसर्गादिति च । तदाह उपसर्गस्यान्निमित्ता-दिति । रेफकारात्मकादित्यर्थः । असमानपदःवाच्यं आरम्भः । 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' इति सूत्रं णत्वप्रकरणे सर्वत्र भवतीति भाष्यम् । दुरःपत्वेति । पत्वणत्वयोः कर्तव्ययोः दुर उपसर्गत्वप्रतिषेध इत्यर्थः । दुःस्थितिरिति । अत्र 'उपसर्गात्सुनोति—' इति पत्वं न भवति । दुर्मन्वातीति । अत्र 'आनि लोट्' इति णत्वं न भवति । अन्तःशब्दस्येति । अङ्कविधौ क्विधौ णत्वे च कर्तव्ये अन्तर् इत्यधिकारे वाच्यतोः 'आतश्चोपसर्गो' इत्यङ् । टाप् । अन्तर्धिरिति । 'उपसर्गो धोः किः' । अन्तर्भवाणीति । 'आनि लोट्' इति णत्वम् । श्लेषे विभाषा । अकखादाविति च्छेदः । 'नेर्गदन्द्' इति पूर्वसूत्रोक्तवानुभ्योऽन्यः श्लेषः । तदाह

प्यत्तदा सुभिन्नमभविष्यदिति तत्रैवोदाहरिष्यति । प्रागेवेति । न परतः, नापि व्यवहिता इत्यर्थः । अतएव 'ङ्क्वसि परेऽपि' 'व्यवहिताश्च' इति भूवितम् । आनि लोट् । नि लोडित्वेव वक्तव्ये आनिग्रहणमागमशास्त्रस्यानित्यतां ज्ञापयितुम् । तेन 'सागरं तर्तुकामस्य जप्त्वा स्तान्त्रम्' इत्यादि सिध्यति । लोङ्ग्रहणं स्वप्नप्रतिपत्त्यर्थम् । न च प्रकृष्टा वपा येषां तानि प्रवपानि मांसानीत्यत्राप्यनेन नित्यं णत्वं स्यादिति वाच्यम्, उपसर्गग्रहणादर्थवद्ग्रहणा-च्चास्याप्रवृत्तेः । 'प्रातिपदिकान्त—' इति वैकल्पिकत्वं त्विष्यत एव । दुरः पत्वेति । 'दुरः परस्य णत्वं नेति केचित्' इति प्राचोक्तं त्वयुक्तम् । एवं हि सिद्धान्ते । णत्वं स्यात् तच्चाकर-विरुद्धमिति भावः । अन्तर्धेति । 'आतश्चोपसर्गो' इत्यङ् टाप् । अन्तर्धिरिति । 'उपसर्गो धोः कि' अच्यन्तस्याङ् विवाद्युपसर्गत्वमुपसंख्याते, तत्तु प्रकृतानुपयोगादुपेक्षितम् । मिदादिपाठेन 'प्रज्ञाश्च' इति

कादिखादिषान्तवर्जे गदनदादेरन्यस्मिन्धातौ पर उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य
नेर्नस्य णत्वं वा स्यात् । प्रणिभवति, प्रनिभवति । इहोपसर्गणामसमस्तत्वेऽपि
संहिता नित्या । तदुक्तम्—

‘संहितैकपदे नित्या नित्या धातुपसर्गयोः ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥’ इति ।

सत्ताद्यर्थनिर्देशश्चोपलक्षणम् । यागात्स्वर्गो भवतीत्यादावुत्पद्यत इत्या-
द्यर्थात् । उपसर्गास्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः । प्रभवति पराभवति संभवति
अनुभवति अभिभवति उद्भवति परिभवतीत्यादौ विलक्षणार्थावगतेः उक्तं च—

गदनदादेरन्यस्मिन्निति । ननु णत्वप्रकरणं संहिताधिकारस्थम् । ततश्चाविवक्षितायां
संहितायाम् उपसर्गात्परत्वाभावाद् णत्वाभावः । विवक्षितायां तु णत्वमिति विकल्पसिद्धेः किमिह
विभाषाग्रहणेनेत्यत आह इहोपसर्गणामिति । उक्तमिति । हरिणेति शेषः । अत्र एकपद
इत्यनेन अखण्डं पदं विवक्षितम्, ‘नित्या समासे’ इति लिङ्गात् । अखण्डत्वं च पदभिन्नोत्तर-
खण्डकत्वम् । अन्यथा राजीयतीत्यादौ ‘अतो गुणे’ इति शपा पररूपम् एकादेशः पक्षे न स्यात् ।
अर्थनिर्देशश्चेति । धातुपाठे ‘भू सत्तायाम्’ इत्याद्यर्थनिर्देश इत्यर्थः । उपलक्षणमिति ।
प्रदर्शनमात्रमित्यर्थः । नन्वर्थान्तरपरिसंख्या कुतो न स्यादित्यत आह यागादिति । न च
यागात् स्वर्गो भवतीत्यादौ उत्पत्त्यादौ लक्षणा कुतो न स्यादिति वाच्यम्, प्रयोगप्राचुर्य-
सत्त्वात् । पाणिर्निर्ह धातुपाठे धातून् कांश्चिदर्थरहितान् पठतीति ‘दृष्ट’ इति सूत्रभाष्ये
स्थितम् । न चातिप्रसङ्गः शङ्क्यः, अनेकार्था अपि धातवो भवन्तीति भाष्ये अपिशब्देन
प्रयोगानुसारित्वापत्तेः । सर्वेषु धातुष्वर्थनिर्देशस्त्वाधुनिकः । एवं च ‘सिधतेर्गतौ’ इति
सूत्रे गतावित्यनुपादानात् ‘पिघ गत्याम्’ इत्यर्थनिर्देशः अपाणिनीय एवेति दिक् । ननु
भूधातोः केवलस्योत्पत्त्याद्यर्थकत्वे उद्भवतीत्यादौ उपसर्गा व्यर्था इत्यत आह उप-
सर्गास्त्विति । उपसर्गं विनापि भूधातोत्पत्त्याद्यर्थप्रतीतेः । उद्भवतीत्यादौ प्रयु-

इति निपातनेन वा गतार्थत्वाच्च । शेषे विभाषा । ‘नेर्गदनद-’ इति सूत्रोक्तापेक्षया
शेष इत्याह गदनदादेरन्यस्मिन्निति । उपदेशे किम्, प्रनिचकार प्रनिचखादे-
त्यत्रापि निषेधो यथा स्यात् । अपान्तेति किम्, प्रनिपिनष्टि । उपदेशग्रहणात् प्रनि-
पेक्षयति । ‘चक्षिडः ख्याब्’ प्रनिचक्षे इत्यत्रापि निषेधः । शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । णत्वशास्त्रे
संहितायामित्यधिकारात् संहितायामविवक्षितायां णत्वाभावः, संहितायां तु णत्वमिति विकल्प-
सिद्धेः किमनेन विभाषाग्रहणेनेत्याशङ्का न कार्येत्याह इहोपसर्गणामित्यादि । एकपद
इत्यनेनैव सिद्धे समासग्रहणं गोवलीवर्दन्यायेनेति बोध्यम् । वाक्ये त्विति । सा संहिता
विवक्षाधीना न त्वत्र नित्येत्यर्थः । उपलक्षणमिति । एतच्च सत्ताद्यर्थनिर्देशं कृतवतो
भीमसेनस्यापि संमतमित्यत्र ‘कुर्दं खुर्दं गुर्दं गुदं क्रीडायामेव’ इत्येवकारो ज्ञापकः । ‘सिधतेर्गतौ’
इति सूत्रे गतावित्येतदपि ‘पिघ गत्याम्’ इत्याद्यर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वं एव घटते नान्यथेति दिक् ।
उत्पद्यत इत्याद्यर्थादिति । एवं च उपसर्गं विनाप्युत्पत्त्यर्थप्रतीतेरुद्भवतीत्यादौ प्रयुज्यमानो-

‘उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।

प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥’ इति ।

एध २ वृद्धौ । कथन्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेतः । २२३३ टित आत्मने-
पदानां टेरे । (३—४—७९) टितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात् । एधते ।
२२३४ सार्वधातुकमपित् । (१—२—४) अपित्सार्वधातुकं डिद्वत्स्यात् ।
२२३५ आतो डितः । (७—२—८१) अतः परस्य डितामाकारस्य इय् स्यात् ।
एधेते एधन्ते । २२३६ थासः से । (३—४—८०) टितो लस्य थासः से

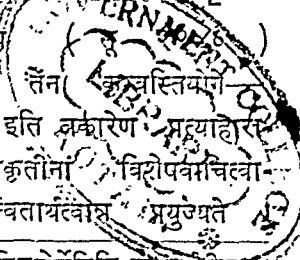
ज्यमाना अप्युपसर्गा द्योतका एव, न तु वाचका इति भावः । द्योतकत्वं वा तेषां किमर्थं
स्वीकार्यमित्यत आह प्रभवतीत्यादि । प्रभवः प्रकाश उत्पत्तिः शक्तिर्वा । पराभवः पराजयः ।
सम्भवः सम्भावना । अनुभव उपभोगः । अभिभवो हिंसा । उद्भव उत्पत्तिः । परिभवः
तिरस्कारः । उक्तं चेति । हरिणेति शेषः । प्रहारः कशाद्याघातः । आहारो भक्षणम् ।
संहारो वधः । विहारः क्रीडा । परिहारः परित्यागः । इति भूधानुप्रक्रिया । एध वृद्धाविति ।
जायते, अस्ति, विपरिणमते, वर्धते, अपक्षीयते, विनश्यतीति षड् भावविकाराः । तत्र चतुर्था-
वस्था वृद्धिः उपचयः । कथन्ता इति । ‘कथं क्लृप्तायाम्’ इत्यन्ता इत्यर्थः । अनुदा-
त्तेत इति । ततश्च एतेभ्य आत्मनेपदमेवेति भावः । तत्र एध् इत्यस्मात् कर्तरि लटि तस्या-
त्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचने तादेशे शपि एध त इति स्थिते टित आत्म । ‘टिः’ ‘ए’ इति
च्छेदः । लस्येत्यधिकृतम् । तदाह टितो लस्येति । आदेशानामिति शेषः । अत्रात्मनेपदशब्देन
तडेव गृह्यते नत्वानोऽपि । तेन पचमानो यजमान इत्यादावेत्वं नेति भाष्ये स्पष्टम् । एधत
इति । अत्र तकारादकारस्य व्यपदेशिवद्भवेनान्त्यादित्वे टित्वादेत्वम् । अथ लटः प्रथमपुरुष-
द्विवचने आतामित्यादेशेः ‘टित आत्मनेपदानाम्—’ इति आम एत्वे शपि एध आते इति स्थिते
डित्कार्यं वक्ष्यन् डित्त्वमाह सार्वधातुकमपित् । ‘गाड्कुटादिभ्यः—’ इत्यतो डिदित्यनुवर्तते ।
अडितो डित्त्वं वास्तवं न संभवतीति डिद्वदिति लभ्यते । तदाह डिद्वदिति । आतो डितः ।
डित इत्यवयवषष्ठी । ‘अतो येयः’ इत्यस्माद् अत इति पञ्चम्यन्तम्, इय इति प्रथमान्तं चानु-
वर्तते । यकारादकार उच्चारणार्थः । तदाह अतः परस्येति । डितामित्यनन्तरं अवयवस्येति
शेषः । एधेते इति । एध आते इति स्थिते, आकारस्य इय्, आद् गुणः, ‘लापो व्योर्वलि’ इति
यकारलोप इति भावः । एधन्त इति । लटः प्रथमपुरुषवहुवचने ज्ञादेशे परे शपि झकारस्य
अन्तादेशे पररूपे टेरेत्वमिति भावः । अथ लटो मध्यमपुरुषैकवचने थासादेशे कृते
टित आत्मनेपदानामित्येत्वे प्राप्ते । थासः से । ‘से’ इति लुप्तप्रथमाकम् । एधस

द्योतक एव न तु वाचक इति भावः । उपसर्गेण धात्वर्थ इति ।
अत एवासरेणाप्युक्तम्—‘स्यादाभाषणमालापः प्रलापोऽनर्थकं वचः । अनुलापो
मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनम् । विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषणं मिथः ।
सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निहवः’ इति । टित आत्मने । ननु शानचोऽपि
लस्थानिकात्मनेपदत्वात्पचमानो यजमान इत्यत्र टेरेत्वेन भवितव्यमिति चेत् । अत्राहुः—

स्यात् । एधसे एधेथे एधध्वे । 'अतो गुणे' (सू १९१) । एधे एधावहे एधमहे । २२३७ इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः । (३—१—३६) इजादिर्यो धातुर्गुरुमानृच्छत्यन्व्यस्तत आम्स्याल्लिटि । 'आमो मकारस्य नेत्त्वम्' । आस्कासोराभिवधानाज्ज्ञापकात् । २२३८ आमः । (२—४—८१) आमः परस्य लेर्लुक्स्यात् । २२३९ कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि । (३—१—४०) आमन्ताल्लिट्-

इति । थासि शपि थासः सेभावः । एधेथे इति । लटो मध्यमपुरुषद्विवचने आथामादेशे शपि आम एत्वे आकारस्य इयादेशे गुणे यलोप इति भावः । एधध्व इति । लटो मध्यमपुरुषवहुवचने ध्वमादेशे शपि टेरेत्वे रूपम् । लट उत्तमपुरुषैकवचने इडादेशे एत्वे शपि एध ए इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति अतो गुण इति । 'अतो गुणे' इति पररूपे वृद्धयपवादे कृते सति एध इति रूपमित्यर्थः । एधावह इति । लट उत्तमपुरुषद्विवचने वहि इत्यादेशे टेरेत्वे शपि अतो दीर्घः । एधामह इति । लट उत्तमपुरुषवहुवचने महि इत्यादेशे टेरेत्वे शपि अतो दीर्घः । महिडिति डकारस्तड्प्रत्याहारार्थः । इति लट्प्रक्रिया । इजादेश्च । नवः ऋच्छ इत्यनेन समासे अनृच्छ इत्यस्मात् पञ्चमी । 'धातोरेकाचः—' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते । 'कास्प्रत्ययात्—' इत्यत आमिति लिटीति चानुवर्तते । तदाह इजादिरित्यादिना । आस्कासोरिति । 'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' इति 'दयायासश्च' इति च, कास्धातोः, आस्धातोश्च लिटि आम् विहितः । तत्र मकारस्य इत्संज्ञकत्वे 'मिदचोऽन्त्यात् परः' इति आकारादाकारान्तरं स्यात् । ततश्च सर्वणदीर्घे कृते कास् आस् इत्येवं भवतीति आम्विधिरनर्थकः स्यात् । अत आमो मकारस्य नेत्संज्ञेति विज्ञायत इत्यर्थः । तथा च एध् आम् ल इति स्थिते आमः । 'मन्त्रे घसह्वर—' इत्यतो लेरिति, 'ण्यक्षत्रियार्षजितः—' इत्यतो लुगिति चानुवर्तते, तदाह आमः परस्य लेरिति । अत्रेदमवधेयम् । 'कृन्मेजन्तः' इत्यत्र कृद्यो मान्तस्तदन्तमव्ययमिति व्याख्याने एधामित्यादि नाव्ययम्, लिट एव कृच्चात् तस्य च मान्तत्वाभावात् । तथा च प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे स्वाद्युत्पत्तौ 'आमः' इति लुक् । लेरिति तु नानुवर्तते । मान्तं कृदन्तमव्ययमिति व्याख्याने तु प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वाद् एधामिति मान्तमव्ययम् । ततः सुद्युत्पत्तौ

प्रकृतेस्तिवादिभिरात्मनेपदानां विशेषणान्न दोषः । एवं च 'टितस्तडं टेरे' इत्येव वक्तुमुचितमिति । थासः से । एकारोच्चारणं ज्ञापनार्थमिति 'लिटस्तडयोः—' इत्यत्र स्फुटीभविष्यति । अतो गुण इति । इट एत्वे कृते आद्यगुणं वाधित्वा वृद्धौ प्राप्तायामनेन पररूपमित्यर्थः । इजादेश्च । 'धातोरेकाचः—' इत्यतो धातुग्रहणं 'कास्प्रत्ययात्—' इत्यत आम् लिटीति चानुवर्तत इत्याह इजादिर्यो धातुरित्यादि । गुरुमान् किम्, इयेप । ऋच्छेस्त्वा नच्छं । आमः । 'लक्षणप्रतिपदोक्त—' परिभाषया, 'प्रत्ययग्रहण—' परिभाषया च नेह—आम, ग्रामतुः । परस्य लेर्लुगिति । 'मन्त्रे घस—' इति सूत्राल्लेखित्यनुवर्त्य 'लेर्लुक्' इति काशिकादौ व्याख्यातं तदत्रोपेक्षितं व्यावर्त्यालाभात् । तिङ्गद्यपवादेत्वात्प्राप्तायामेवायं लुक् । तेन आमन्तस्यान्तिङन्तत्वाद्देवदत्तादिपदात्परत्वेऽपि 'तिङ्ङितिङः' इति न निघातः । आमन्तात्परस्य

पराः कृभ्रस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते । 'आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य'
 इति सूत्रे कृष्णग्रहणसामर्थ्यादनुप्रयोगोऽप्यस्यापीति जायते । तेन (कृष्णस्तिये-
 (सू २११७) इत्यतः 'कृबो द्वितीय-' (सू २१२९) इति अकारेण प्रत्याहारेण
 श्रयणात्कृभ्रस्तिलाभः । तेषां क्रियासामान्यवाचित्वादात्प्रकृतीनां विशेषवचिच्वा-
 त्तदर्थयोरभेदान्वयः । सम्पदिस्तु प्रत्याहारेण भूतोऽप्यनन्वितायत्त्वोऽनुप्रयुज्यते

'अव्ययादाप्मुपः' इति लुक् । 'आमः' इत्यनेन तु परिशेषाल्लेरेव लुक्सद्वेलेरिति नानुक्तव्यम् ।
 नामः परस्य लेरिति विवरणवाक्ये तु लेरिति स्पष्टार्थमेव । एवं च एवामित्यव्ययं न वेति
 लक्ष्यम्, उभयथापि सुवन्तं पदमिति भाष्ये स्पष्टम् । कृञ्च्ञात् । 'कास्प्रत्ययादाम्-' इत्यत
 षामित्यनुवृत्तं पञ्चम्या दिपरिणम्यते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तं गृह्यते । लिटि परे यः
 कृब् सः अनुप्रयुज्यत इत्यन्वयः । फलितमाह आमन्तात्लिट्परा इति । लिट्शिरस्का
 इत्यर्थः । कृभ्रस्तय इति । कृभ्रित्यनेन कृभ्रस्तीनां ग्रहणमिति भावः । अनुप्रयुज्यन्त इति ।
 प्रशब्दादनुशब्दाच्चाव्यवहिताः पश्चात्प्रयुज्यन्त इत्यर्थः । विपर्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं
 चेति वार्तिकान् भाष्याच्च । एवं च 'तं पातयां प्रथममासं पपात पश्चात्' 'प्रभ्रंशयां यो नहुपं
 चकार' इत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका एव । धातोराम् स्यात्, कृञ्चानुप्रयुज्यत इत्युक्तसमुच्चयार्थ-
 श्रकारः । ननु कृञ् एवानुप्रयोगश्रवणात् कथं भ्रस्त्वोरप्यनुप्रयोग इत्यत आह आम्प्रत्ययवत्-
 दित्यादिना । 'कृञ्चानुप्रयुज्यते-' इत्यत्र कृञ् एकस्यैवानुप्रयोगविधौ सति 'आम्प्रत्ययवत्-'
 इति सूत्रे अनुप्रयुज्यमानस्येत्यस्य कृञ् इति विशेषणं व्यर्थं स्यात् । धात्वन्तरस्यानुप्रयोगा-
 प्रसक्तेः । ततश्च कृञ् इति विशेषणादन्यस्यापि अनुप्रयोगो विज्ञायत इत्यर्थः । ननु कृजोऽप्य-
 स्याप्यनुप्रयोगो विज्ञायताम्, भ्रस्त्वोरपीत्येव कुत आघातमित्यत आह तेनेति । कृब्-
 ग्रहणेनेत्यर्थः । प्रत्याहाराश्रयणादिति । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । नन्वनुप्रयुज्य-
 मानानां कृभ्रस्तीनां आमप्रकृतिभूतानां च कथमन्वय इत्यन आह तेषामित्यारभ्या-

निघातश्च तिङन्तस्येत्यर्थः । न चातिङन्तत्वे पदत्वाभावादामन्तात्परस्य निघातो न सिध्यतीति
 शङ्क्यम्, लिटः कृत्वात्प्रत्ययलक्षणेन कृदन्ततया प्रातिपदिकत्वे सोरुत्पत्तावामन्तस्याव्ययत्वात्सुपो
 लुक्वपि प्रत्ययलक्षणेन सुवन्ततया पदत्वात् । कृञ्चानुप्रयुज्यते । कथं तर्हि 'तं पातयां प्रथम-
 मासं पपात पश्चात्' । 'प्रभ्रंशयां यो नहुपं चकार' इति । प्रमाद एवायम् । न च विपरीत-
 प्रयोगनिवृत्तिमात्रे सूत्रस्य तात्पर्यात् पश्चात्प्रयोगो व्यवहितोऽपि न दुष्यतीति वाच्यम्, विपर्यास-
 निवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं चेति वार्तिकविरोधात् । अन्यस्यापीति । यदीह कृञ्शब्देन एक
 एव धातुर्गृह्येत तदा धात्वन्तरस्य प्राप्त्यभावाद् 'आम्प्रत्ययवत्-' इति सूत्रेऽनुप्रयुज्य-
 मानस्य कृञ् इति विशेषणं व्यर्थं स्यादिति भावः । न चात्र 'कृब् च-' इति चकारे-
 णैव अनुप्रयोगोऽप्यस्यापीति जायत इति शङ्क्यम्, धातोराम् स्यात्, अनुप्रयुज्यते च
 लिट्परः कृब् इत्यर्थसमर्पकतया तस्योपधीणत्वात् । अभेदान्वय इति । सामान्य-
 विशेषयोरभेदान्वयो लोकसिद्ध इति भावः । एवं च एधांचक्रे एधांवभूवे इत्यादौ

कृञस्तु क्रियाफले परगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते । २२४० आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनु-
प्रयोगः । (१—३—६३) आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ।
आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात्कृञोऽप्यात्मनेपदं स्यात् । इह पूर्ववद् इत्यनुवर्त्य

भेदेनान्वय इत्यस्तेन । सामान्यविशेषयोरभेदान्वयस्य न्याय्यत्वादिति भावः । कृञ इव
भ्रस्त्वोरपि क्रियासामान्यवाचित्वाद् धातूनामनेकार्थत्वादिति ज्ञेयम् । ननु 'कृभ्रस्त्वियोगे'
इत्यस्य 'कृञो द्वितीय—' इत्यस्य च सूत्रस्य मध्ये 'अभिविधौ संपदा च' इति पठितम् । एवं च
कृञ्प्रत्याहारे संपदोऽपि कुतो न ग्रहणमित्यत आह संपदिस्त्विति । अनन्वितार्थत्वादिति ।
सिद्धस्य वस्तुनो रूपान्तरापत्तिः सम्पदेरर्थः । एधादिधातोस्त्वाम्प्रकृतिभूतस्य वृद्ध्यादिरर्थः ।
तयोरुभयोरपि विशेषरूपत्वेन सामान्यविशेषभावेन अभेदान्वयासंभवादित्यर्थः । अत एव 'कृभ्र-
स्तीनां ग्रहणम्' इति भाष्यं संगच्छत इति भावः । ननु 'आम्प्रत्ययवत्—' इति कृञ् आत्मने-
पदविधायकसूत्रं वक्ष्यमाणं व्यर्थम् । 'स्वरितनितः' इत्येव तत्सिद्धेरित्याशङ्क्याह कृञ्स्त्विति ।
आम्प्रत्ययवत्कृञः । 'अनुदात्तङितः—' इत्यत आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । तत्राम्प्रत्ययस्यात्मने-
पदाभावादाह आम् प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति । तस्य अत्य-
पदार्थस्य गुणा विशेषणानि वर्तिपदार्थरूपाणि तेषां संविज्ञानं क्रियान्वयितया ज्ञानं न विद्यते
यस्य बहुव्रीहेः सः अतद्गुणसंविज्ञानः । यथा चित्रगुमानयेति । अत्र हि पुरुषस्यैवान्यपदार्थस्य
क्रियान्वयः । न तु चित्राणां गवामपि । तथा च प्रकृते आम्प्रत्ययविनिर्भूक्त आम्प्रत्ययप्रकृति-
भूत एधादिधातुरेव आम्प्रत्ययशब्देन लभ्यत इति भावः । आम्प्रत्ययवदिति तृतीयान्ताद्धृतिः ।
अनुप्रयुज्यत इत्यनुप्रयोगः । कर्मणि घञ् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी, तदाह आम्प्रकृत्येत्यादिना ।
आम्प्रकृतेर्भवितुं योग्यं यदात्मनेपदं तद् अनुप्रयुज्यमानात् कृञोऽपि स्यादिति यावत् ।
अत्र न प्रत्याहारग्रहणम् । 'अनुप्रयोगस्येत्येव सिद्धे कृञ्ग्रहणादिह न प्रत्याहारग्रहणम्'

एककर्तृकभूतानद्यतनपरोक्षा वृद्धयभिन्ना क्रियेति तुल्यो बोधः । ननु करोतिः सकर्मकः भवति-
स्त्वकर्मक इति कथमिह तुल्यतेति चेत् । अत्राहुः—यदाहि करोतिस्त्वादनार्थकः स्वातन्त्र्येण
प्रयुज्यते घटं चक्रे राज्यं चकारेति तदा नियमेन सकर्मकत्वम् । यदा तु क्रियान्तरसमानाधि-
करणः करोतिः प्रयुज्यते जुह्वांचकारेत्यादौ तदा यत्समानाधिकरणः करोतिस्तस्य सकर्मकत्वा-
कर्मकत्वाभ्यां स्वयमपि तथाभावं भजते । एवं भ्रस्त्वोरप्याम्प्रकृतिसामानाधिकरण्येन क्वचि-
त्सकर्मकत्वं बोध्यम् । अतएवानुप्रयुज्यमानाद्भ्रस्तेः सकर्मकत्वात्कर्मणि लिट् । तथा च माघः—
'तस्यातपत्रं विभरांवभूवे' इति, श्रीहर्षश्च 'तपर्तुपूतावपि मेदसां भरा विभावरीभिविभरांवभू-
विरे' इति । अत्रेदमवधेयम्—जुहात्र जुह्वांचकार जुह्वांवभूव इत्यादौ केवलो होमो गम्यते इत-
रत्र तु होमरूपा क्रियेति बोधः । फले तु न कश्चिद्विशेषः, घटमानय द्रव्यंघटमानयेत्यत्र यथा ।
एवं चाम्प्रकृत्यर्थगतकारकसंख्यादिविशेषाभिव्यक्तिरनुप्रयोगस्य फलमिति । अनन्वि-
तेति । संपद्यर्थस्याम्प्रकृत्यर्थस्य चाभेदान्वयो न संभवति, उभयोरपि विशेषरूपत्वा-
दिति भावः । आम्प्रत्ययवत् । आम्प्रत्ययान्तस्यात्मनेपदाभावादाह अतद्गुण

वाक्यभेदेन संबध्यते । पूर्ववदेवात्मनेपदं न तु तद्विपरीतमिति । तेन कर्तुर्गोऽपि फले इवांचकारेत्यादौ न तद् । २२४१ लिटस्तभ्योरोशिरेच । (३—४—८१) लिडादेशयोस्तत्रयोः एच् इरेच् एतौ स्तः । एकारोच्चारणं जापकं 'तडादेशानां टरेत्वं न' इति । तेन डारोरशां न । कृ ए इति स्थिते । २२४२ असंयोगाल्लिट्-क्रेत् । (१—२—५) असंयोगाल्परोऽपिल्लिट् कित्स्यात् । 'क्विडिति च' (सू २२१७)

इति भाष्यम् । परगामिन्यपि क्रियाफले कृञ्वातारात्मनेपदार्थोऽयमारम्भः । इन्दांचकारेत्यादौ तु परगामिनि क्रियाफलानानेनात्मनेपदम् । आम्प्रकृतेः 'इदि परमैश्वर्ये' इति वातारात्मनेपदाभावाद् तस्य परस्मैपदित्वात् । एतदर्थमेव आम्प्रत्ययवदित्युपात्तम् । नन्विन्दांचकारेत्यादौ मास्त्वनेन सूत्रेण परगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदम् । आत्मगामिनि तु क्रियाफले 'स्वरितजितः—' इत्यात्मनेपदं दुर्वारम् । अस्य सूत्रस्य एवांचक्र इत्यादौ परगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदस्याप्राप्तस्य विधान एव समर्थतया आत्मगामिनि क्रियाफले 'स्वरितजितः । इति प्राप्तस्यात्मनेपदस्य निवारणे सामर्थ्याभावादित्यत आह इहेति । इह 'आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनु-प्रयोगस्य' इति सूत्रे 'पूर्ववत् सनः' इति पूर्वसूत्रात् पूर्ववदित्यनुवर्त्य आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनु-प्रयोगस्येत्येकं वाक्यम्, पूर्ववत् कृञोऽनुप्रयोगस्येति अन्यद्वाक्यमिति वाक्यद्वयं संपाद्यम् । तत्र पूर्ववदिति तृतीयान्तद्वितिः । पूर्वेण पूर्वप्रयुक्तेन एवादिवानुना तुल्यमित्यर्थः । तत्र वाक्यद्वयस्य समानार्थकत्वे वैयर्थ्याद् द्वितीयं वाक्यं नियमार्थं संपद्यते । पूर्ववदेव आत्मनेपदं न तु तद्विपरीतमिति । एवं च पूर्ववाक्येन एवांचक्रे इत्यादौ कृञः परगामिन्यपि क्रियाफले आत्मनेपदात्रिभिः, द्वितीयवाक्येन तु इन्दांचकारेत्यादौ कर्तुर्गामिनि क्रियाफले 'स्वरितजितः—' इत्यात्मनेपदस्य निवृत्तिः—फलति, तदाह तेनेति । द्वितीयवाक्येनेत्यर्थः । न तदिति । न आत्मनेपदमित्यर्थः । एवं चानुप्रयुज्यमानात्कृञो लिटस्नाडिः प्रथमपुनर्पैकवचने तादेशे एवान् कृ त इति स्थिते । लिटस्तभ्योरोशि । ननु लिटस्तत्रयोरिशिरजित्येवास्तु । आदेशयोरेकारोच्चारणं व्यर्थम्, 'टित आत्मनेपदानाम्—' इत्येदेनैव निन्देरित्येन आह एकारोच्चारणमिति । जापनस्य फलमाह तेन डारौरसां नेति । डारौरस् एषां लुडादेशभूतात्मनेपदादेशानां टरेत्वं नेत्यर्थः । वस्तुतस्तु परत्वादेत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानेन डादिपु कृतेषु लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायाद् एत्वंनेति 'लुटः प्रथमस्य—' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । कृ ए इति स्थित इति । तकाराकारसंघातस्य एकारः शित्वात् सर्वादेश इति भावः । असंयोगाल्लिट् । अपिदिति । 'सार्धवानुकमपित्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । 'सार्धवानुकमपित्' इति

इति । आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानादिति । तृतीयान्तद्वितिः । अनुप्रयोगस्येत्यत्र कर्मणि व्रिति भावः । 'अनुदात्तङि—' इत्यतोऽनुवर्तनादाह आत्मनेपदं स्यादिति । एवमप्राप्तस्य विधानेऽपि प्राप्तस्य निवारणमनेनैव सूत्रेण न संभवतीत्यत आह वाक्यभेदेनेति । अत्र च प्रमाणमाप्प्रत्ययवदिति वचनमेव । अन्यथा पूर्ववदित्यनुवृत्त्यैवानुप्रयोगस्य कृञ् आनः पूर्वेण तुल्यमित्यर्थलाभादिष्टिद्वेः किं तेन 'आम्प्रत्ययवत्—' इत्यनेन । लिटस्तभ्योः । एशिति शकारकरणमकारविशिष्ट-

इति निषेधात् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' (सू २१६८) इति गुणो न ।
द्वित्वात्परत्वाद्यणि प्राप्ते । २२४३ द्विर्वचनेऽचि । (१—१—५९) द्वित्वनिमित्ते
ऽचि परे अच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये । २२४४ उरत् । (७—४—६६)

द्वित्वं तु नात्र प्रवर्तते । लिडादेशानामार्धधातुकत्वादिति बोध्यम् । किञ्चस्य फलमाह
क्विञ्छति चेति । द्वित्वादिति । कृ ए इति स्थिते लिटि धातोरिति द्वित्वात्
परत्वाद् 'इको यणचि' इति ऋकारस्य यणादेशे रेफे प्राप्ते सतीत्यर्थः । कृते तु यणि
एकाच्चाभावाद् 'लिटि धातोः—' इति द्वित्वं न स्यादिति भावः । द्विर्वचनेऽचि ।
द्विह्यने येन परनिमित्तेन तद् द्विर्वचनं द्वित्वनिमित्तमिति यावत् । अचीत्यस्य विशे-
षणमिदम् । 'अचः परस्मिन्—' इत्यतः अच इति 'स्थानिचदादेशः—' इत्यत आदेश
इति 'न पदान्त—' इत्यतो नेति चानुवर्तते । द्विर्वचन इत्यावर्तते । एवं च द्वित्वे
कर्तव्ये सतीत्यपि लभ्यते, तदाह द्वित्वनिमित्ते अचीत्यादिना । द्वित्वे कर्तव्ये
सतीत्युक्तेः कृते द्वित्वे चक्रे इत्यादौ यणादयो भवन्ति । अन्यथा तु न स्युः । द्वित्व-

तकारस्यादेशत्वाय । असंयोगात् । असंयोगादिति किम्, ममध्ये । अत्र नलोपो न । द्विर्वचने-
ऽचि । अचा सामानाधिकरण्यलाभाय द्विर्वचनशब्दस्य तन्निमित्ते लक्षणा स्वीक्रियते । यद्वा
उच्यत इति वचनम्, द्विर्वचनं यस्मिन्नचि तद् द्विर्वचनम् । अथवा द्विर्वचनमस्मिन्नस्तीत्यर्श-
वाद्यच्च, तदेतदाह द्वित्वनिमित्तेऽचीति । इह 'अचः परस्मिन्—' इत्यतोऽच इति, स्थानि-
वदादेशः—' इत्यस्मादादेश इति 'न पदान्त—' इत्यतो नेति चानुवर्तते तदाह अच आदेशो
न स्यादिति । यद्यपीह वृत्त्यादौ अजादेशः स्थानिवत्स्यादिति रूपातिदेशपक्षः स्वीकृतः,
फलं चोभयत्र तुल्यम्, तथाप्यादेशनिषेधपक्षेऽपि भाष्याह इति स एवात्र स्वीकृतः, किं च
आदेशमङ्गीकृत्य पुनः स्थानिरूपाश्रयणापेक्षया निषेधपरतया व्याख्यानमेव लघु । 'प्रक्षालनाद्वि-
पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इति न्यायात् । 'न पदान्त—' इति निषेधानन्तरं पाठोऽप्येवं
सत्यनुगृहीत इति श्रेयानयं पक्षः इष्टानुरोवेन द्विर्वचन इत्यावर्त्य कालावधारणपरतयापि
व्याचष्टे द्वित्वे कर्तव्य इति । कृते तु द्वित्वे यथायथमादेशः स्यादेवेति भावः । द्वित्वनिमित्ते
किम्, दुश्चूपतीत्यत्र द्वित्वात्परत्वाद् द्वि कृते यदि यः पूर्वमेव द्वित्वं स्यात् तदा दिश्चूपतीत्यनिष्टं
रूपं स्यात्तन्माभूदिति द्वित्वनिमित्त इत्युक्तम् । नह्युक् द्वित्वनिमित्तम् । अचीति किम्,
जेन्नीयते । देन्नीयते । शाशयते इह 'ई ब्राह्मोः' इति ईकारः, 'अयङ् यि विङति' इत्ययङ्-
देशश्च निषिध्यते, स माभूदिति प्राञ्चः । अन्ये त्वाङ्—अचीति व्यर्थं ब्रीय्धमीय्शय्य इति
द्वितीयाजवधिकस्थैकाचः कार्यतया यङो द्वित्वनिमित्तत्वाभावादिति । अचः किम्, अचूपुपत् ।
इह 'स्वापेश्चङि' इति यत्सम्प्रसारणं तस्मिन्निषिद्धेऽभ्यासे उवर्णो न श्रूयेत । न च द्वित्वे कृते
पुनः सम्प्रसारणेन स्वापरवयवत्वादिरेपादभ्यासे तदुत्तरखण्डे च उकारश्रवणं भवेदिति
वाच्यम्, परस्य सम्प्रसारणे कृते यून इत्यत्रेव 'न सम्प्रसारणे—' इति पूर्वस्य यणः
सम्प्रसारणनिषेधात् स्वादेतत्—चक्रतुरित्यत्र अच आदेशस्य निषेधाप्रवृत्त्या यण्
स्वादेव । असौ द्वित्वनिमित्तत्वेऽयकारस्यातथात्वात् । नच 'द्विर्वचनेऽचि' इत्यस्य

अभ्यासऋवर्णस्यात्स्यात्प्रत्यये परे । रपरत्वम् । 'ह्लादिः शेषः' (सू २१७९) ।

निमित्तस्य अचः सत्त्वात् । 'द्वित्वनिमित्ते' इति किम् ? दुब्यूपति । दिव् धातोः सनि द्वित्वात्परत्वाद् ऊठि कृते द्वित्वात्प्राग्यण् भवत्येव । तथा च ब्यू इत्यस्य द्वित्वे दुब्यूपतीति सिद्ध्यति । द्वित्वे कर्तव्ये यणो निषेधे तु दिब्यूपतीत्यभ्यासे इकार एव श्रूयेत् । न तूकारः । द्वित्वनिमित्त इत्युक्तौ तु ऊठि परे द्वित्वात् प्राग् यणो न निषेधः । ऊठो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् 'अचि' इति किम् ? जेद्रीयते । अत्र ब्राधातोर्घडि द्वित्वात् प्राग् 'ई ब्राध्माः' इति ईकारादेशो न निषिध्यते । ईत्वस्य द्वित्वनिमित्तयङ्निमित्तकत्वेऽपि द्वित्वनिमित्ताङ्निमित्तकत्वाभावात् । 'अचः' किम् ? अमूपुपत् । इह स्वापेथडि द्वित्वात् प्राक् 'स्वापेथडि' इति वकारस्य सम्प्रसारणं न निषिध्यते । तस्याजादेशत्वाभावात् । ततश्च कृते सम्प्रसारणे सुप् इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासे उकारस्य श्रवणं सम्भवति । सम्प्रसारणे निषिद्धे तु स्वप् इत्यस्य अभ्यासे उकारो न श्रूयेत् । एवं च प्रकृते यणादेशात् प्राग् 'लिटि धातोः—' इति द्वित्वे कृ कृ ए इति स्थिते—उरत् । उः अत इति छेदः ऋइत्यस्य उरिति षष्ठ्येकवचनम् । अत्र 'लोपोऽभ्यासस्य' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् । तद्वशात् प्रत्यये परत इति लभ्यते । प्रत्यये परत एव अङ्गसंज्ञाविधानात्, तदाह अभ्यासऋवर्णस्येत्यादिना । रपरत्वमिति । अभ्यासऋवर्णदेशस्याकारस्य 'उरण्परः' इति रपरत्वमित्यर्थः । तथा च कर् कृ ए इति स्थिते । ह्लादिः शेष इति । रेफस्य निवृत्तिरिति भावः ।

वैयर्थ्यम्, चक्र इत्यादौ सावकाशत्वात् । तथा चैकाच्चाभावाद् 'लिटि धातोः—' इतीह द्वित्वं न स्यादिति चेत् । मैवम्, इह द्वित्वनिमित्तशब्देन साधाद्वा समुदायघटकतया वा यद् द्वित्व-प्रयोजकं लक्ष्यानुरोधेन तस्य सर्वस्य ग्रहणात् । एतच्च 'ठस्येकः' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । तथा च ऊर्णोतिः सनि 'सनीवन्त—' इतीट्पथे 'विभाषांणाः' इति डित्त्वविरहे ऊर्णुविपतीति सिद्धम् । सन्नन्तस्य द्वित्वविधानेऽपि सनो द्वित्वप्रयोजकत्वेन तस्मिन्परे प्राप्तयोर्गुणावादेशयो-द्वित्वे कर्तव्ये निषेधात् । अत एवाहुस्तद्भावभावितामात्रेणैह निमित्तत्वमिति । एवं च द्वित्वनिमित्तघटकतया सनि इडागमाऽनुसोऽकारश्च द्वित्वनिमित्तमिति स्थितम् । नन्वेवम् ऋधातोः सनि 'स्मिपूङ्ग्व्रशां सनि' इति इटि कृते इस्शब्दनिमित्तकस्य गुणस्य 'द्विवच-नेऽचि' इति निषेधे 'अजादेद्वितीयस्य' इति द्वित्वप्रसङ्गादरिपरिपतीति न सिध्येत् । रिस्शब्दस्य द्वित्वे तु यद्यपि सिध्यति, तथापि गुणनिषेधे रिस्शब्द एव दुर्लभ इति चेत् । अत्राहुः—गुणे रपरे कृते रिस्शब्दस्यैव द्वित्वम् । न च द्वित्वनिमित्ते ह्यचि गुणस्य निषेधः । इस्शब्दस्तु नेह निमित्तं कारित्वात् । न हि कार्यी निमित्ततयाऽऽश्रीयते, 'स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते' इति ज्ञापकात् । अन्यथा शीडो डित्त्वेन 'किडति च' इति गुणनिषेधाच्छयितरीति रूपस्यासिद्धयापत्तेः । न च किति डिति परे गुणवृद्धौ नेति व्याख्यायामुक्तेऽर्थे शयितरीति न ज्ञापकमिति वाच्यम्, तद्व्याख्यायां छिन्नं भिन्नमित्यत्र गुणनिषेधो न स्यादित्यादिदोषस्य 'किडति च' इति सूत्र एवोपपादितत्वात् । न चैवं कार्यिणो

‘प्रत्यये’ किम्-वन्नश्च । २२४५ कुहोश्चुः । (७—४—६२) अभ्यासकवर्ग-
हकारयोश्चवर्गादेशः स्यात् । एधांचक्रे एधांचक्राते एधांचक्रिरे । २२५६

प्रत्यये किमिति । अङ्गैव प्रत्ययस्याक्षिप्तत्वात् प्रत्यये परत इति किमर्थमित्यर्थः ।
वन्नश्चेति । ‘ओवश्चू छेदने’, लिटि णल् द्वित्वं ‘लिट्वभ्यासस्य-’ इति अभ्यासरेफस्य
सम्प्रसारणम् ऋकारः । उरत् । रपरत्वम् । ह्लादिः शेषः । वन्नश्चेति रूपम् । अत्र अभ्यास-
ऋवर्णस्य रेफस्थानिकस्य सम्प्रसारणस्य य उरदत्वसम्पन्नः अकारः, तस्य ‘अचः पर-
स्मिन्-’ इति स्थानिवत्त्वेन सम्प्रसारणतया तस्मिन् परे वकारस्य ‘न सम्प्रसारणे सम्प्रसार-
णम्’ इति निषेधान्न सम्प्रसारणमिति स्थितिः । ‘उरत्’ इत्यत्र प्रत्यये परत इत्यनुक्तौ तु
सम्प्रसारणभूतऋकारस्थानिकस्य अकारस्य परनिमित्तकत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाप्रसक्तेः
साम्प्ररणत्वाभावात्तस्मिन् परतो ‘न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्’ इति निषेधो न स्यादिति भावः ।
एवं च क कृ ए इति स्थिते कुहोश्चुः । कु ह् इत्यनयोर्द्वन्द्वत्पष्ठीद्विवचनम् । ‘अत्र
लोपोऽभ्यासस्य’ इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते, तदाह अभ्यासेति । यद्यपि स्थानिनां
कवर्गीयाणां हकारस्य च षट्त्वात् चवर्गीयाणां पञ्चत्वान्न यथासंख्यम्, नापि स्थान्त
आन्तर्यम्, कण्ठतालुस्थानभेदात् । आभ्यन्तरप्रयत्नसाम्यं तु कवर्गचवर्गयोरविशिष्टम् ।
हकारचवर्गयोस्तु नास्त्येव तत् । अतो बाह्यप्रयत्नत एवान्तर्यमिह व्यवस्थापकमाश्रयणीयम् ।
तत्र प्रथमस्य कवर्गीयस्य प्रथम एव चवर्गीयो भवति, अधोपश्वासविवराल्पप्राणप्रयत्न-
साम्यात् । न तु द्वितीयः, महाप्राणत्वान् । नापि तृतीयपञ्चमौ, घोषसंवारनादप्रयत्नत्वात् ।
नापि चतुर्थः, घोषसंवारनादमहाप्राणप्रयत्नत्वात् । तथा द्वितीयस्य कवर्गीयस्य द्वितीय एव
चवर्गीयो भवति, अधोपश्वासविवारमहाप्राणप्रयत्नत्वात् । नतु प्रथमः, अल्पप्राणत्वात् । नापि
तृतीयपञ्चमौ, घोषसंवारनादाल्पप्राणप्रयत्नत्वात् । नापि चतुर्थः, घोषसंवारनादप्रयत्नत्वात् ।
तथा तृतीयस्य कवर्गीयस्य तृतीय एव चवर्गीयो भवति । घोषसंवारनादाल्पप्राणप्रयत्नत्वात् ।
न तु प्रथमः, अधोपश्वासविवारप्रयत्नत्वात् । अत एव न द्वितीयोऽपि, महाप्राणप्रयत्नत्वाच्च ।
नापि चतुर्थः, महाप्राणत्वात् । नापि पञ्चमः, घोषसंवारनादाल्पप्राणसाम्येऽपि अनुनासिकतया
भेदात् । तथा चतुर्थस्य कवर्गीयस्य चतुर्थ एव चवर्गीयो भवति, घोषसंवारनादमहाप्राणप्रयत्न-
त्वात् । न तु प्रथमः अधोपश्वासविवराल्पप्राणप्रयत्नत्वात् । नापि द्वितीयः, अधोपश्वासविवराल्प-
प्रयत्नत्वात् । नापि तृतीयपञ्चमौ, अल्पप्राणत्वात् । पञ्चमस्य तु कवर्गीयस्य अनुनासिकत्वाद्
वकार एव । हकारस्य तु घोषसंवारनादमहाप्राणवतः तादृशो वर्गचतुर्थ एव झकार इति
विवेकः । प्रकृते तु क कृ ए इति स्थिते अभ्यासककारस्य चकारे ऋकारस्य यणि रेफः ।
तदाह एधांचक्र इति । एककर्तृका भूतानद्यतनपरोक्षा वृद्धिरूपा क्रियेत्यर्थः । एधांच-
क्र इति । कृञो लिटि आतामि टेरेत्वम् । ‘द्विर्वचनेऽचि’ इति यणि निषिद्धे

निमित्तत्वानाश्रयणे सन्नन्तस्य कार्यत्वात्सन्नि परतः प्राप्तयोगुणावादेशयोरनिषेधादूर्णनिषिपती-
त्यपि न स्यादिति वाच्यम्, मत्वर्थीयेनेतिना कार्यमनुभवत एव कार्यत्वलाभात् ।
ऊर्णोर्तिहि नुशब्द एव द्वित्वरूपं कार्यमनुभवति, न तु सन् । अरिरिपती-

एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । (७—२—१०) उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तरच
तः परस्य बलादेरार्धधातुकस्येत् न स्यात् । उपदेशे इत्युभयान्वयि । 'एकाच'
इति किम्—यद्भ्रुग्व्यावृत्तिर्यथा स्यात् । स्मरन्ति हि—

कृ इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वम् । ह्लादिः शेषः । चत्वंम् । यण् । न च आतामित्यस्य द्वित्व-
निमित्तत्वेऽपि आकारस्याचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् कथमिह 'द्विर्चनेऽचि' इति यण्निपेध
इति वाच्यम्' साक्षाद्वा समुदायघटकतया वा द्वित्वप्रयोजकस्यैव द्वित्वनिमित्तशब्देन
विवक्षितत्वादिति भावः । एधांचक्रिर इति । अस्य इरेच् । कृ इत्यस्य द्वित्वादि पूर्ववत् ।
अय लिटि थातः से भावे कृ इत्यस्य द्वित्वादौ एधां चकृ से इति स्थिते आर्धधातुकस्येड्वल-
देरिति इडागमे प्राप्ते एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । 'ऋत इडातोः' इत्यत धातोरित्यनु-
वर्तते । 'नेड्वशिकृति' इत्यतां नेति च । तदाह उपदेशे यो धातुकरेकाजिति । एकः अच्
यस्येति बहुव्रीहिः । आर्धधातुकस्येति । यद्यपीदं न श्रुतम्, नाप्यनुवृत्तिलभ्यम्, तथाप्या-
धिकमिदम्, आर्धधातुकस्यैवेतः प्राप्तेः । वृत्तिग्रन्थे तु : आर्धधातुकस्येति नोपात्तम् । ननु
'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्यत्र यदि उपदेशे इत्येतदेकाच इत्यत्रान्वेति तदा कर्तुमित्यत्र
इण्निपेधां न स्यात् । कृधातोरुद्दृदन्तैरित्यादिना अनुदात्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेऽपि तुमुन्प्रत्यये
कृते 'त्रित्यादिनित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वात् । यदि तु उपदेशे इत्येतद् अनुदात्तादित्यनेनान्वेति ।
तदा यद्यपि नायं दोषः, कृते तुमुन्प्रत्यये उदात्तत्वेऽपि धातूपदेशकाले अनुदात्तत्वेन तत्र इण्निपे-
धस्य निर्वाधत्वात् । तथापि एधांचकृपे इत्यादौ इण्निपेधां न स्यात् । द्वित्वे कृते अनेकाच्चा-
दित्यत आह उपदेश इत्युभयान्वयीति । 'उपदेशे' इत्येतद् 'एकाच्' इत्यत्र 'अनुदात्तात्'
इत्यत्र चान्वेति । मध्यमणिन्यायादिति भावः । ननु ऊद्दृदन्तैरित्यादिना परिगणितानामनुदा-
त्तोपदेशधातूनामेकाच्चाव्यभिचारादेकाजग्रहणं मास्तु । उपदेशेऽनुदात्तादित्येवास्तु । एतावतैव
कर्तुं चकृप इत्यादाविण्निपेधसिद्धेरिति पृच्छति एकाचः किमिति । यद्भ्रुग्व्या-
वृत्तिरिति । यद्भ्रुकि चर्कारतेत्यादौ इण्निपेधव्यावृत्तये एकाजग्रहणमित्यर्थः । ननु
कृतेऽप्येकाजग्रहणे कथं यद्भ्रुग्व्यावृत्तिः । कृते द्वित्वे अनेकाच्चेऽपि धातूपदेशे एका-
च्चादित्यत आह स्मरन्ति हीति । प्राचीनाचार्या निवन्न्तोत्यर्थः । शितपा शतत्या-
देरुदाहरणानि यद्भ्रुङ्ङिनिरूपणे स्पष्टीभविष्यन्ति । नन्विह एकाजग्रहणाद्यद्भ्रुकि
इण्निपेधस्य व्यावृत्तावपि शितवादिनिदिष्टानां यद्भ्रुकि व्यावृत्तिः प्राचीनाचार्यसंमताऽपि
त्यत्र तु रिप्शब्दः कार्यभागिति वैपम्यादिति । उभयान्वयीति । मध्ये पाठाद्देहली-
दीपन्यायेन पूर्वोत्तराभ्यां संवध्यत इत्यर्थः । तत्रोत्तरान्वयस्य कर्तुं गन्तुमित्यादा-
विण्निपेधः फलम् । निस्वरेण संप्रत्युदात्तत्वात् । पिपक्षति विभित्सीत्यादाविण्निपेधस्तु
पूर्वान्वयस्य फलम् । द्वित्वे कृते अनेकाच्चात् । नन्देकाच इत्युक्ते ह्युपदेशपदेनाप्य-
न्वयः स्वीकर्तव्यस्तदेव मास्तु उपदेशेऽनुदात्तादित्यनेनैवेष्टिसिद्धेरिति शङ्कते एकाचः
किमिति । पिपक्षतीत्यादाविव यद्भ्रुक्वपीण्निपेधः स्यादेवेत्याशङ्क्यामाह स्मरन्ति

‘श्रितपा शपाञ्जुवन्वेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ।

यत्रैकाग्रहणं चैव पठचैतानि न यद्भुक्ति ॥’ इति ।

एतच्चेहैवैकाग्रहणेन ज्ञाप्यते । ‘अचः’ इत्येवैकत्वविवक्षया तद्वतो
ग्रहणेन ‘च सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्यादिनेकाच्कोपदेशो व्यावर्त्यते । तेन वधेर्हेत्युप-

पाणिनेरसंमतेवेत्यत आह एतच्चेति । एतत् श्रितपाशपेति श्लोकसिद्धं सर्वमपि, इह
सूत्रे एकाग्रहणेनैव एकदेशानुमत्या ज्ञाप्यत इत्यर्थः । ननु ‘हनो वध लिङि’ ‘लुङि च’
इति हनधातोर्वधादेशे कृते अवधीदित्यत्र इडागमो न स्यात्, । वधादेशे कृते अनेका-
च्चेपि धातूपदेशे हन्तेरेकाच्चादित्यत आह अच इत्येवैकत्वेत्यादि व्यावर्त्यत
इत्यन्तम् । ‘एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्’ इत्यत्र हि एकग्रहणमपनीयाच इत्युक्तेऽपि
एकाच्कादिति लभ्यते । एकवचनोपात्तस्यैकत्वस्य त्यागे प्रमाणाभावात् न चैवं सति
एकत्वविशिष्टादचः परस्वेदथैव लभ्येत, नत्वेकाच्कादिति बहुव्रीह्यर्थ इति वाच्यम्,
अनुदात्तोपदेशपरिगणने शक्यलूपचिमुच्यादीनां परिगणनसामर्थ्येन अच इत्यस्य
मत्वर्थलक्षणामाश्रित्य एकाज्वतो ग्रहणसंभवात् तदेवमच इत्यनेनैव एकाच्कादिति

हीति । श्रितपेत्यादि । श्रितपा यथा—स्यतिहन्तियातिवातिद्रातीत्यादि । तेन प्रन्यजङ्घ-
नीदित्यादौ ‘निर्गद-’ इति णत्वं न । शपा यथा—भरेति । तेन विभर्तः भरतेः (यद्भुगन्तात्)
सति विभरिपतीत्यत्र ‘सनीवन्तर्ध-’ इतीड्विकल्पो न, किंतु नित्यमेवेत् । ‘एकाच-’ इति
निषेधाप्रवृत्तेः । अनुवन्वेन निर्देशो द्विवा स्वरूपेणत्संज्ञकत्वेन च । स्वरूपेण यथा—‘शीडः
सार्वधातुके गुणः’ ‘दीडो युडिच-’ इति । शशीतः । देदीतः । तसि क्तप्रत्यये चेमे क्रमेणादा-
हरणे । इत्संज्ञकत्वेन यथा—‘अनुदात्तङितः-’ इति । तेन स्पर्धशीडादिभ्यः ‘अनुदात्तङित-’
इत्यात्मनेपदं न । पास्पधीति । शेशयीति । गणेन यथा—वेभिदीति । ‘रुदादिभ्यः-’ इति
श्नम् न । एकाच्चग्रहणं प्रकृतसूत्रे । तेन वेभिदीता चेच्छेदितेत्यादाविण्णषेधो न । एतच्चेति ।
न च श्रितपाशपाद्यंशे कथमिदं ज्ञापकमिति शङ्क्यम्, एकादेशानुमतिद्वारा सर्वत्र ज्ञापनस्य
‘उपपदमतिङ्’ इत्यादौ दृष्टत्वात् । अतएव तत्र ‘गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं
प्राक् सुब्रुवत्तेः’ इति सिद्धमित्युक्तम् । अनन्यार्थैः स्यतिहन्तिभरेत्यादिभिः श्रितपावादिभिरेव
ज्ञापनसंभवाच्च । ‘अपरस्पराः-’ इति सूत्रे सातत्यग्रहणेन एकदेशानुमत्या ‘लुम्पेदवश्यमः
कृत्ये’ इत्यादिपूर्वाचार्यश्लोको ज्ञापित इति तु तत्रैवावोचाम । मनोरमायां त्वेकदेशानुमतिद्वारा
पूर्वाचार्यपठितपरिभाषया ज्ञापनस्य ‘गतिकारकोपपदानाम्-’ इत्यादौ दृष्टत्वा-
दित्युक्तम्, तद्युक्तमिति नव्याः । ‘गतिकारकोपपदानाम्-’ इत्याच्चेव हि पूर्वाचार्याणां
परिभाषा, न च तज्ज्ञापनं तत्रैव दृष्टमिति युज्यते वक्तुमिति । तद्वत् इति । न च मत्वर्थ-
लक्षणायां मानाभावः वसत्यादीनामनुदात्तपाठस्यैव तत्र मानत्वात् । न चेदानोमनुदात्तपाठः
परिभ्रष्टः, आधुनिकानां वसतिशकिलत्यादिपाठस्त्वनार्षत्वात् मानमिति शङ्क्यम्,
पाणिनिना पठितानामेवानुदात्तधातूनामाधुनिकैर्ध्याख्यातुपरम्परया संगृहीतत्वात् ।
अन्यथा एकः अच् यस्येति बहुव्रीहिलाभार्थमेकग्रहणे कृतेऽप्यनुदात्तपाठस्य परिभ्रष्टत्वाद्
वसतिशकिलत्यादयोऽनुदात्ताः, न तु भ्वेधादय इति निर्धारणं न स्यात् । एकग्रहणेति

इंशे एकाचोऽपि न निषेधः । आदेशोपदेशेऽनेकाचकत्वात् । अनुदात्ताश्चानुपदमेव
 नंग्रहोप्यन्ते । एधांचकृपे एधांचक्राये । २२४७ इणः पीध्वंलुङ्लिट्ठां
 धोऽङ्गान् । (८—३—७८) इणन्तादङ्गात्परेषां पीध्वंलुङ्लिट्ठां वस्य मूर्धन्यः
 स्यात् । एधांचकृद्धे । एधांचक्रे एधांचकृवहे एधांचकृमहं । एधांचमुप ।

निद्धे वदेकग्रहणं करोति तत्सामर्थ्यादुपदेशे सर्वत्र एकाक्षेव, न तु कस्मिंश्चिदप्युपदेशे अनेका-
 जित्यर्थकल्पनया कदाचिदनेकाचोपदेशवानुव्यावर्त्यत इत्यर्थः । तेनेति । उपदेशे सर्वत्र एका-
 जेदेवैवैकामेन, हल्युपदेशे-हनिति स्यान्नुपदेशे-एकाचोऽपि क्तो हनिति धातोरादेशस्य द्वयः
 परस्य इणनिषेधो नेत्यर्थः । कुत इत्यत आह आदेशोपदेश इति । अवधीदित्यत्र 'धत्तां
 ह्लादेल्लोः' इति वृद्धिनिवृत्तये हनां वधादेशस्य अदन्तताया भाष्ये उक्तत्वादिति भावः । ननु
 के ते अनुदात्ता धातव इत्यत आह अनुदात्तास्त्वनुपदमेवेति । पदस्य पश्चादनुपदम्, पदमात्रे
 अतीति सतीत्यर्थः । अनन्तरमेवेति यावत् । एधांचकृप इति । इडभावे प्रत्ययावयवत्वात्
 पत्वम् । एधांचक्राथ इति । लिट् आयामादेशः । देरेत्वम् । द्वित्वादि पूर्ववत् । लिटो ध्वनष्टे-
 रत्वे द्वित्वादी एधांचकृद्धे इति स्थिते इणः पीध्वंलुङ्लिट्ठाम् । पीध्वं लुङ् लिट् एषां
 द्वन्द्वः । 'धः' इति षष्ठ्येकवचनम् । इण इत्यङ्गविशेषणम् । तदन्ताविविः । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः'
 इत्यधिकृतम्, तदाह इणन्तादित्यादिना । धकारस्य ढकारो मूर्धन्यः । धापसंचारनादनहा-
 प्राणप्रयत्नसाम्यात्, तदाह एधांचकृद्धे इति । उत्तमपुनर्पकवचने इटि एत्वे पूर्ववद् द्वित्वादी
 कृते रूपमाह एधांचक्र इति । एधांचकृवह इति । लिटो वहिभावे एत्वे द्वित्वादि पूर्ववद् ।
 एवं लिटो महिभावे द्वित्वादि पूर्ववत् । सर्वत्र 'असंयोगाह्लित्कित्' इति कित्त्वाद् गुणान्नाहः ।
 अथ सूत्रातोः लिङन्तस्यानुप्रयोगे उदाहरति एधांचभूवेति । एधांचक्र इत्यनेन
 नन्वेकाग्रहणं यद्गुणव्यावृत्त्यर्थमित्युक्त्वा पुनरेकग्रहणसामर्थ्यादित्युक्ता परस्परव्याघातः
 स्यादिति चेत् । अत्राहुः-एकाचग्रहणेनेकाग्रहणं यद्गुणव्यावृत्त्यर्थमिति नार्थः, किं तु वस्तुग-
 ष्यैवेकाग्रहणम्, तच्चैकग्रहणं विनैव लभ्यत इत्यदोप इति । वधेरिति । यन्तु तद्व्यावृत्तये-
 नेतकारिकास्वदन्तपर्युदान उक्तो व्याघ्रभूतिना स एव प्राचाऽनुष्ठतः । 'अदूहदन्तस्नुष्णशीयुनुक्षु-
 धेर्डाङ्प्रथिमिः । वृद्धवृद्ध्यां च दिनैकाचः स्वरास्ता वातवांजनिटः' इति । स चादन्तपर्युदान
 इतिपिधतः । सूदाननुगुणत्वात् । तथापि--'सर्वे सर्वपदादेशाः' इति न्यायेन कृ इत्यादेशे करि-
 यादिरादेशस्तस्य यथा स्थान्युपदेशं गृहीत्वा कर्ता हन्तव्यादी निषेधः प्रवर्तते तथैव वधादे-
 र्ऽपि प्रवर्तमानः केन वार्यताम् । अदन्तपर्युदानसामर्थ्यादिति चेत् । न, सूत्रकारेणाऽऽयुदन्त-
 चादिति भावः । इणः पीध्वम् । 'इष्काः' इत्यधिकारेऽपि पुनारङ्ग्रहणं कवगत्परस्य
 तामूर्धित्येतदर्थम् । तेनेह न-पक्षीघ्वम् । अङ्गात्परेषामिति । विहितानामित्युक्तां तु
 त्वां लुङि वदिद्ध्वमित्यत्राव्याप्तिः स्यात्, लिहद्वहनहां तु ढत्ववत्त्वत्वेपु लिडीध्वं
 ध्वीध्वं नत्सीध्वमित्यत्रातिव्याप्तिश्च स्यादिति बोध्यम् । अङ्गात् किम्, वेत्तिपीध्वम् ।
 त्रिप्यर्थवतः पीध्वमित्यस्य ग्रहणात् कृपीध्वमित्यादावेव भवेद् नन्वत्र, तथाप्यर्थवद-

अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न । अन्यथा हि 'कृञ्चानुप्रयुज्यते' इति 'कृभु—' इति वा ब्रूयात् । २२४८ अत आदेः । (७—४—७०) अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । पररूपापवादः । एधामास एधामासतुरित्यादि । एधिता एधितारौ एधितारः । एधितासे एधितासाथे । २२४९ धि च । (८—२—२५) धादौ

समानार्थकम् । अनुप्रयुज्यमानस्य भूधातोः क्रियासामान्यार्थकत्वात् । नन्वस्तेरनुप्रयोगे लिङ्गदेश-
स्यार्थवातुकत्वाद् अस्तेर्भूरित्यार्थधातुके विहितो भूभावः कुतो न स्यादित्यत आह अनुप्रयो-
गेति । 'कृञ्चानुप्रयुज्यते—' इत्यत्र प्रत्याहारमाश्रित्य कृञ्चस्तीनामनुप्रयोगविधिसामर्थ्यादिसंघा-
तोर्भूभावो नेत्यर्थः । तदेवोपपादयति अन्यथेति । अनुप्रयुज्यमानस्यास्तेर्भूभावाभ्युपगमे
'कृञ्चानुप्रयुज्यते—' इत्यनुप्रयोगविधौ 'कृञ्चानुप्रयुज्यते—' इति वा 'कृभुचानुप्रयुज्यते—'
इति वा ब्रूयात् । तावता एधां वभूवेति सिद्धेरित्यर्थः । यद्यपि कृञ्जित्युक्तौ लाघवमस्ति ।
तथापि एकस्यैव भवतेरधिकस्य लाभाय कृञ्जिति प्रत्याहारक्लेशो न कर्तव्य इति भावः ।
अत एव 'अत उत्सार्धधातुके' इति सूत्रभाष्येऽनुप्रयोगे भूभावेन अस्तेरबाधनमिति भाष्यं
सङ्गच्छते । ततश्च अनुप्रयुज्यमानादस्वातोर्लिङ्गि भूभावनिवृत्तौ णलि एधाम् अस् अ इति
स्थिते द्वित्वे ह्लादिशिपे अ अस् इति स्थिते सवर्णदीर्घं वाधित्वा 'अतो गुणे' इति पररूपे
प्राप्ते अत आदेः । 'अत्र लोपः—' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'दीर्घ इणः—' इत्यतो
दीर्घ इति च, तदाह अभ्यासस्येति । अत्र यद्वक्तव्यं तन्नामधातुप्रक्रियायाम् अ इवा-
चरति अतीत्यादिग्रन्थस्य व्याख्यानावसरे वक्ष्यते । एधामासेति । नचानु-
प्रयुज्यमानाभ्यामस्तिभूभ्यामाम्प्रत्ययवदित्यात्मनेपदं शङ्क्यम्, तत्र कृञ्ग्रहणेन प्रत्याहारग्रहणा-
भावस्य भाष्ये उक्तत्वात् । एधामासतुरित्यादीति । एधामासुः । एधामासिथ एधामासथुः
एधामास । एधामास एधामासिव एधामासिम । इति लिट्प्रक्रिया । एधितेति । लुटः तादेशे
एध् त इति स्थिते शवपवादस्तास् इट् । 'लुटः प्रथमस्य—' इति डा टिलोपः, एधितेति रूपम् ।
'दीधीवेवीटाम्' इति लघूपथगुणो न । एधिताराविति । लुट्, तास्, इट्, आतामित्यस्य
रौभावः । 'रि च' इति सलोपः । एधितार इति । अस्य रस्, आताम, तास्, इट्, 'रि च'
इति सलोपः, स्त्वविसर्गौ । एधितास इति । थासः से, तास्, इट्, 'तासस्त्योः—' इति
सलोपः । एधितासाथ इति । आयाम्, टरेत्वम्, तास्, इट् । अथ ध्वमि टरेत्वे तासि इटि
ग्रहणपरिभाषा वदन्निच प्रवर्तत इति ज्ञानार्थमिदमुक्तम् । तेन 'अग्निनस्मन्ग्रहणानि—' इति
मिदम् । एधां वभूवेत्यादि । 'आम्प्रत्ययवत्—' इति सूत्रे कृञ्ग्रहणादनुप्रयोगान्तरे तड्-
नेति 'शेषात्कर्त्तरि—' इति परस्मैपदमेव, भावकर्मणोस्तु स्यादेव एधां वभूवे ईक्षां वभूवे
इति । अस्तेस्तु भावकर्मणोस्तडि वृते एशि इटि च रूपे विप्रतिपद्येते । तथाहि—उभय-
त्रापि 'ह एति' इति हादेशे वृते एधामाहे ईक्षामाहे इति वेचित् । तासिसाहचर्यादित्येव
हृत्वं न त्वेशीहृत्वं । तस्साहचर्यादेव सार्धधातुक एव एति हृत्वम् । तथा च कर्मव्य-
तिहारे तडि व्यतिहे इत्यत्रैव भवति न तूक्तद्वयेऽपि । ते न एधामासे ईक्षामासे इत्येव रूप-
मित्यपरे । कृञ्जित्युक्तौ लाघवमस्ति, तथापि धातुद्वयस्यैव लाभाय

प्रत्यये परे लोपः स्यात् । एविताव्वे । २२५० ह् एति । (७—४—५२)
 तान्स्त्वयोः सस्य हः स्यादेति परे । एविताह् एवितास्वह् एवितास्मह् । एविप्यते
 एविप्येते एविप्यन्ते । एविप्यन्ते एविप्येये एविप्यव्वे । एविप्ये एविप्य्यावह्
 एविप्यामह् । २२५१ आमेतः । (३—४—९०) लोट एकारस्यान्स्वात् ।
 एवताम् एवेताम् एवन्ताम् । २२५२ सवाभ्यां वामौ । (३—४—९१)
 यकारवकाराभ्यां परस्य लोटतः क्रनाद् व अम् एता स्तः । एवस्व एवेयान्

एविताम् ध्वे इति स्थिते । धि च । 'सस्त्वार्धवानुके' इत्यतः स इत्यनुवर्तते । 'तान्स्त्वयोः—'
 इत्यतो लोप इति । अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययो वीत्यनेन विशेष्यते । तदादिविधिः, तदाह धातादिति ।
 तान्स्त्वोः नलोपे एविताव्वे इति रूपम् । अयं लुट इडादेशे एत्वे सानि इति एवितास् ए इति
 स्थिते ह् एति । ह इति प्रथमान्तम् । अकार उच्चारणार्थः । 'सस्त्वार्धवानुके' इत्यतः स इति
 'तान्स्त्वयोर्लोपः' इत्यतः तान्स्त्वोरिति चानुवर्तते, तदाह तान्स्त्वोरिति । तान्स्त्वोः सस्य
 हकारे एविताह् इति रूपम् । एवितास्वह् इति । लुटो बहिभावः, टेरैत्वम्, तान्स्त्वोः इट्, ।
 एवन् एवितास्मह् इति । तत्र महिभावो विशेषः । इति लुट्प्रक्रिया । एविप्यत इति ।
 लुटः तादेशे टेरैत्वम् । 'स्यतामी—' इति शब्दपवादः स्यः, इट्, प्रत्ययावयवत्वात् पत्वम् ।
 एविप्येते इति । आताम्, टेरैत्वम्, स्यः, इट्, 'आतो ङिः' इत्याकारस्य इय्, 'लोपां व्योः—'
 इति यलोपः, 'आद्गुणः' पत्वम् । एविप्यन्त इति । अस्य टेरैत्वम्, अकारस्य अन्तादेशः,
 स्यः, इट्, पररूपम् पत्वम् । धानादावपि लटीव नुयोजमिति मत्वा क्नाणि न प्रदर्शितानि ।
 तत्र धामः मे, स्यः, इट्, पत्वम्, एविप्यन्ते इति रूपम् । एविप्येते इतिबदायामि एविप्येधे
 इति रूपम् । ध्वम् एत्वे, स्यः, इट् पत्वम्, एविप्यव्वे इति रूपम् । इट् एत्वे, स्यः, इडागमः,
 पत्वम्, 'अतो गुणे' इति पररूपम्, एविप्ये इति रूपम् । बहिम्बोष्टेरैत्वम्, स्यः इट् अतो
 दीर्घः, एविप्य्यावह् एविप्यामह् इति रूपे इति लुट्प्रक्रिया । आमेतः । 'आम्' 'एतः'
 इति च्छेदः । 'लोटो लङ्वत्' इत्यतो लोट इत्यनुवर्तते, तदाह लोट एकारस्येति ।
 लोडादेशावयवस्य एकारस्येत्यर्थः । एवतामिति । लोटः तादेशे टेः एत्वे धामादेशे अपि
 रूपम् । एवेतामिति । आताम् । टेरैत्वं शप् 'सार्धवानुकनपिन्' इति ङित्त्वाद् 'आतो
 ङिनः' इत्याकारस्य इय्, गुणः, यकारलोपः, 'आमेतः' इत्येकारस्य आम् । एधन्तामिति ।
 अस्य टेरैत्वे अपि अकारस्य अन्तादेशे एकारस्य आम् । अयं लोटः धामः सेभावे
 शपि एवसे इति स्थिते । सवाभ्याम् । सत्र वश्च सत्रौ । ताभ्यामिति विग्रहः ।
 अकारानुच्चारणार्थो । वश्च अम् च वामौ । 'लोटो लङ्वत्' इत्यस्माद् लोट इति
 'आमेतः' इत्यस्मादेत इति चानुवर्तते, तदाह सकारेति । 'आमेतः' इत्यस्यापवादः ।
 एधन्वेति । एवमे इत्यत्र एकारस्य व इति वकाराकारसंघात आदेशः । एवेथा-

प्रत्याङ्गाश्रयणे क्लेश इति भावः । पररूपापवाद इति । अपवाद इत्ययं ग्रन्थो
 नामधानुप्रक्रियास्यः स्वग्रन्थेन सह विरच्यते । तत्र हि अ इवाचरति अति । प्रत्यय-
 ग्रहणमपनीय कास्यनेकाञ् इत्युक्तेनाम् । औ । अनुः । उः । द्वित्वम् 'अतो गुणे',

एधिपीयास्ताम् एधिपीरन् । एधिपीष्ठाः एधिपीयास्याम् । एधिपीध्वम् । एधिपीय
 एधिपीवहि एधिपीमहि । ऐधिष्ट ऐधिपाताम् । २२५८ आत्मनेपदेष्वनतः ।
 (७—१—५) अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु ञस्य 'अत्' इत्यादेशः स्यात् । ऐधिपत ।
 ऐधिष्ठाः । ऐधिषाथान् । 'इणः पीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात्' (सू २२४७) ।
 ऐधिध्वम् । इड्भिन्न एव इणिह गृह्यत इति मते तु ऐधिध्वम् । ढधयोर्वस्य नस्य

सुटोरिति । लक्ष्यभेदात्पुनः प्रवृत्तिरिति भावः । युगपदेवोभयोः पत्वमित्यन्वे । एधिपीष्टेति ।
 आशिपि लिङः तादेशः । आर्ध्वानुक्त्वाद् न चप्, सीयुट्, तकारस्य सुट्, सीयुट्स्सकारात्
 प्रागिडागमः, यलोपः, सीयुटः सुटश्च सकारस्य पत्वम्, तकारस्य ष्टुत्वेन टकारः । एधिपी-
 यास्तामिति । आताम्, सीयुट् । आकारादुपरि तकारात्प्राक् सुट् । सीयुटः प्रागिट् । तत्
 उत्तरस्य सकारस्य षत्वम् । एधिपीरन्निति । 'ञस्य रन्' । सीयुट्, इडागमः, यकारलोपः,
 पत्वम् । एधिपीष्ठा इति । थास्, सीयुट्, थकारस्य सुट्, सीयुटः प्रागिट्, सकारद्वयस्य
 पत्वम् । थकारस्य ष्टुत्वेन ठकारः, रत्वविसर्गौ । एधिपीयास्थामिति । आयाम्, सीयुट् ।
 आकारादुपरि थकारात् प्राक् सुट्, सीयुटः प्रागिट् । तत् उत्तरस्य सकारस्य पत्वम् ।
 एधिपीध्वमिति । ध्वम्, सीयुट्, यलोपः, सीयुटः प्रागिट्, पत्वम् । इणः परत्वेऽपि इण्णन्ता-
 दङ्गात्परत्वं नास्ति । इटः प्रत्ययभक्तत्वात् । ततश्च 'इणः पीध्वम्—' इति ढत्वं न भवति ।
 एधिपीयेति । इटः अत्, सीयुट्, इट् पत्वम् । एधिपीवहि एधिपीमहीति । वहिमलो-
 स्सीयुट् इट् पत्वम् । इत्याशीलिङ्प्रक्रिया । ऐधिष्टेति । लुङः तादेशः, च्लिः, सिच्, इट्,
 घानोराट्, वृद्धिः, पत्वम्, ष्टुत्वम् । ऐधिषातामिति । आताम्, च्लिः, सिच्, इट्, आट्,
 वृद्धिः पत्वम् । अय ञस्य आदेशकारस्य 'ङोऽन्तः' इत्यन्तादेशे प्राप्ते आत्मनेपदेषु । 'ङोऽन्तः'
 इत्यतो झ इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । आत्मनेपदेष्विति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । आत्मनेपदावयवस्य
 ञकारस्तेति लभ्यते । 'अदभ्यस्तान्' इत्यतः अदित्यनुवर्तते । न अत् अनत्, तस्मादिति विग्रहः
 तदाह अनकारादित्यादिना । ऐधिपतेति । शान्वयञ्जकारस्य अन् इत्यादेशः, च्लिः,
 सिच्, इट्, आट्, वृद्धिः, पत्वम् । ऐधिष्ठा इति । थास्, च्लिः, सिच्, इट्, आट्, वृद्धिः,
 पत्वम्, यकारस्य ष्टुत्वेन ठकारः, रत्वविसर्गौ । ऐधिषाथामिति । आयाम्, च्लिः, सिच्,
 इट् आट्, वृद्धिः, पत्वम् । अय-ध्वमो धस्य ढत्वं स्मारयति इणः पीध्वमिति ऐधिध्व-
 मिति । ध्वम्, च्लिः, सिच्, इट् आट्, वृद्धिः, 'धि च' इति सस्य लोपः । 'इणः पीध्वम्—'
 इति षकारस्य ढत्वम् । इटो लुप्तलिज्भक्तया सिजन्ताङ्गान्तभूतत्वेन इडन्तस्य इण्णन्ताङ्ग-
 त्वादिति भावः । इड्भिन्न एवेति । उत्तरमूत्रे 'विभापेटः' इत्यत्र इड्ग्रहणान् पूर्वमूत्रे 'इणः

मिति स्थितस्य गतिमाहुः । सलोप इति । 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इत्यनेन ।
 ऐधेयातामिति । सीयुटः नलोपे आद्युगुणः । ऐधिपीध्वमिति । इणः परत्वेऽपि
 इण्णन्ताङ्गात्परत्वाभावाद् 'इणः पीध्वम्—' इति ढत्वं न भवति । आत्मने । 'ङोऽन्तः'
 इत्यतो झ इति 'अदभ्यस्तान्' इत्यस्माद् अदिति चानुवर्तते । तदाह अस्या-

च द्वित्वविकल्पात्पोडश रूपाणि । ऐधिपि ऐधिष्वहि ऐधिष्महि । ऐधिष्यत ऐधिष्येताम् ऐधिष्यन्त ऐधिष्यथाः ऐधिष्येथाम् ऐधिष्यध्वम् । ऐधिष्ये ऐधिष्यावहि ऐधिष्यामहि । उदात्तत्वाद्दलादेरिट् । प्रसङ्गादनुदात्ताः संगृह्यन्ते—

ऊहदन्तैर्यौतिलक्ष्णुशीड्स्नुनुधुश्चिबोड्श्रिभिः ।

पौध्वम्—' इत्यत्र इड्भिन्न एव इण् गृह्यत इति केचिदाहुः । तन्मते तु प्रकृते इट्ः परत्वाद् धकारस्य ढत्वाभावे ऐधिध्वमित्येव रूपमित्यर्थः । इदं तु मतान्तरं भाष्यानारूढमिति सूचयितुं तुशब्दः । ढधयोरिति । मतभेदमाश्रित्येदम् । तत्र तृत्वाभावपक्षे धकारस्य 'अनचि च' इति द्वित्वविकल्पाद् द्विधमेकधमिति रूपद्वयम् । एवं ढत्वे द्विढम् एकढमिति रूपद्वयम् । रूपचनुग्र- वेऽपि 'यणो मयो द्वे वाच्ये' इत्यत्र मय इति पञ्चमीमाश्रित्य वकारस्य द्वित्वविकल्पादेकव- काराणि द्विवकाराणि च प्रागुक्तानि चत्वारि रूपाणि भवन्ति । तथा च अष्टौ रूपाणि संपन्नानि । मकारस्य द्वित्वविकल्पादेतान्यष्टौ रूपाणि एकमकाराणि द्विककाराणि चेति पोडश रूपाणि संपन्नानीत्यर्थः । ऐधिपीति । लृङ् इडादेशः, च्लिः, सिच्, इडागमः, आट्, वृद्धिः । वहिमह्योस्तु च्लेः सिचि इडागमे आटि वृद्धि ऐधिष्वहि ऐधिष्महीतिरूपे । इति लृङ्प्रक्रिया । ऐधिष्यतेति । लृङ्ः तादेशः, स्यः, इट्, आट्, वृद्धिः, पत्वम् । ऐधिष्येतामिति । आतां स्यः, इट्, आकारस्य इय्, आद्गुणः, यलोपः, आट्, वृद्धिः, पत्वम् । ऐधिष्यन्तेति । ज्ञावयवञ्जकारस्यान्तादेशः, स्यः, इट्, आट् वृद्धिः, पत्वम् । ऐधिष्यथा इति । थास्, स्यः, इट्, आट्, वृद्धिः, हत्वविसर्गौ । ऐधिष्येथामिति । आथाम्, स्यः इट्, आकारस्य इय्, 'आद्गुणः,' यलोपः, आट्, वृद्धिः, पत्वम् । ऐधिष्यध्वमिति ध्वम्, स्यः, इट्, आट्, वृद्धिः, पत्वम् । ऐधिष्य इति । इडादेशः, स्यः, इडागमः, पत्वम्, आद्गुणः । वहिमह्योस्तु स्यः, इट्, अतो दीर्घः, आट्, वृद्धिः पत्वम् । ऐधिष्यावहि ऐधिष्यामहि इति रूपे । नन्वेधधातोर्-नुदात्तेत्कत्वाद् एकाच्च उपदेशेऽनुदात्तात्, इतीप्तिपेधः कुतो न स्यादित्यत आह उदात्तत्वा-दिति । ऐधधातुर्यद्यपि अनुदात्तेत् तथापि अनुदात्तस्येतो लोपे सति परिशिष्टो धातुर्ननुदात्त इति भावः । ननु कतिपये धातवः पाणिनिना अनुदात्ता उच्चरिता इति कथमिदानीन्तनैर-चगन्तव्यमित्यत आह प्रसङ्गादिति । स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः । पाणिनिपठिना-नामनुदात्तधातूनां तदानीं तनशिष्यपरम्परया आनुनासिकव्यवदिदानीं ज्ञानं संभवतीति भावः । ऊहदन्तैरिति । अजन्तेषु धातुषु ऊदन्तैश्च ऋदन्तैश्च धातुभिः विना यु ह

त्स्यादिति । आत्मनंपदेषु क्रिम, अदन्ति । मुन्वन्ति । अनतः क्रिम, एधन्ते । प्लवन्ते इड्भिन्न एवेणिति । 'त्रिभाषेटः' इति इटो त्रिशिष्यग्रहणाद्गोवलीवर्दन्यायेन कैश्चि-दिड्भिन्न एवेणिह गृह्यत इति भावः । ऊहदन्तैरिति । ऊहदन्तैर्विना यौत्यादिभिर्विना वृड्बृभ्यां च विना अन्ये ये एकाचोऽजन्तास्ते निहताः । अनुदात्ता इत्यर्थः । तथा च दाता धाता चेता स्तोतेत्यादिषु इण् न भवति । ऊदन्ता भूल्लप्रभृतयः । ऋदन्ताः कन्द-प्रभृतयः । 'यु मिश्रणादौ' । 'ह शब्दे,' 'हड् गतिरेषणयोः' इत्युभयोर्ग्रहणम्,

वृङ् वृठभ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥

शकलृपच्मुच् रिच् वच् विच् सिच् प्रच्छत्यज् निजिर् भज् ।

क्ष्णु शीङ् स्तु नु क्षु श्वि डीङ् श्रि ऐतैश्च धातुभिर्विना वृङ् वृञ् आभ्यां च विना अन्ये
एकाचः अजन्तधातवो निहता अनुदात्ताः स्मृताः । पाणिनिशिष्यपरम्परया जाता इत्यर्थः ।
अथ हलन्तेषु अनुदात्तान् धातून् परिगणयति शकलृ पच् सुचिति । शकलृ पच् मुच् रिच्
वच् विच् सिच् प्रच्छत्यज् निजिर् भज् एषां द्वन्द्वः । तत्र कान्तेषु शकलृ इत्येकः । लृकार
इत् । भाष्ये तु अनुबन्धरहितः पाठो दृश्यते । चान्तेषु पच् मुच् रिच् वच् विच् सिच् इति
पट् । अत्र 'डुपचप्' इत्यस्यैव ग्रहणं प्रसिद्धत्वात् । न तु 'पचि व्यक्तीकरणे' इत्यस्येत्याहुः ।
'मुच्लृ मोक्षणे' इत्यस्यैव ग्रहणम्, न तु 'मुचि कल्कने' इति भौवादिकस्य । अविशेषात्सर्व-
स्येत्यन्ये । छान्तेषु प्रच्छ् एकः प्रच्छेत्यकार उच्चारणार्थः । णिजिरित्यत्र इर इत्संज्ञा वक्ष्यते ।
भञ्ज् भुजित्यादि सृज इत्यन्तमेकं पदम् । जान्तेषु त्यज् निज् भज् भञ्ज् भुज् भ्रञ्ज् मञ्ज्
यज् युज् रुज् विज् स्वरञ्ज् सृज् इति पञ्चदश । अदक्षुदित्यादि नुद् इत्यन्तमेकं
पदम् । तत्र तुदेत्यकार उच्चारणार्थः पद्यभिदित्येकं पदम् । समाहारद्वन्द्वः । पद्येति
श्यना निर्देशः । विद्यतिरिति श्यना निर्देशः । विनदिति श्नमा निर्देशः । शद्लदी-
त्यादि बुध्यतीत्यन्तमेकं पदम् । समाहारद्वन्द्वः । सदि स्कन्दि हृदि क्षुधि इति इका
निर्देशः । स्विद्यति बुध्यतीति हितपा श्पन्विकरणयोर्निर्देशः । ततश्च दान्तेषु अद्

निरनुबन्धपरिभाषया, 'लुग्विकरणाञ्जुग्विकरणयोः-' इति परिभाषया वा । न च साहचर्या-
ल्लुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति शङ्क्यम्, तस्यानित्यत्वात् । 'क्ष्णु तेजने' । 'शीङ् स्वप्ने' ।
'णु प्रस्रवणे' । 'णु स्तुतौ' । 'दुक्षु शब्दे' । 'दुओश्वि गतिवृद्धयोः' 'डोङ् विहायसा गतौ' ।
'श्रिञ् सेवायाम्' । 'वृङ् संभक्तौ' । 'वृञ् वरणे' । नन्वेतद्विज्ञानामेकाचामेवानुदात्तत्वे
ऊर्णुतः ऊर्णुतवानित्यादि न सिद्ध्येदिति चेत् । मैवम्, 'ऊर्णोतेर्णुवद्भावो वाच्यः' इति वक्ष्य-
माणवार्तिकेनेष्टसिद्धेः । तेन ऊर्णोतयते इत्यत्र तु 'धातोरेकाचः-' इति यद् । ऊर्णुनावेत्यत्रा-
नेकाचत्वेन प्रवृत्तस्याऽमोऽभावश्च सिद्ध्यति । उक्तं च भाष्ये—'वाच्य उर्णोर्णुवद्भावो
यद्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् । आमश्च प्रतिपेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात्' इति । 'विभाषा गुणेऽह्नि-
याम् इति हेतावियं पञ्चमी । हेतुरिह फलम् । एतच्च कैयटे स्पष्टम् । उपग्रहः प्रतिपेधः ।
इत्प्रतिपेधार्थमित्यर्थः । एवं च णुवद्भावेनैकाचत्वात् 'श्र्युकः किति इति निपेधप्रवृत्तेः ऊर्णुत
इत्यादि सिद्ध्यति । 'एकाच उपदेशे-' इतीप्निपेधस्तु न प्रवर्तते, णुवद्भावेनैकाचत्वेऽप्यनुदात्त-
त्वभावात्, ऊर्णुधातोर्णुधातोश्चोदात्तत्वात्, तथा चोर्णुत्रिता और्णुवीदित्याद्यपि सिद्धम् ।
'वसतिशकलृभ्यः' इति प्राचो ग्रन्थस्थं पाठनुपेक्ष्य हलन्तेषु कादिक्रमेणाह शकलृ इति ।
कान्त एकः । चान्तेषु पच्मुच् रिच् वच् विच् सिच् पट् । 'डुपचप् पाके' 'पचि व्यक्ती-
करणे' द्वावपि पचित्यनेन गृह्येते । 'मुच्लृ मोक्षणे' । रिचित्यनेन 'रिचिर् विरेके'
'रिच वियोजनसंपर्चनयोः' इति यौजादिकश्च गृह्यते । वचित्यनेन तु 'वच परिभाषणे'
ब्रुवो वचिरपि । वचियौजादिकोऽपि गृह्यते । 'विचिर् पृथग्भावे' । 'पिच क्षरणे' ।

भञ्जभुञ्जभ्रस्ज्मस्जियज्जुञ्जूरुञ्जूरुञ्ज्विजिर्स्वजिसञ्जुञ्जः ॥
 अद्क्षुद्खिद्द्विद्दुदिनुदः पद्यभिद्विद्यतिविन्दः ।
 शदसदी स्विद्यति स्कन्दिहदी क्रुध् धुविबुध्यती ॥
 वन्वियुंविहवी राधिव्यव्युवः साधिसिध्यती ।
 मन्यहन्नाप्धिप्लुपितपृतिपस्तृप्यतिहृप्यती ।
 लिप्लुपवप्शप्स्वप्लुपियभूरभलभृग्मनम्यमो रमिः ।
 क्रुशिर्दंशिदिशिदृशमृश्रिश् लिश्विशस्पृशः कृपिः ॥
 त्विपुत्पृष्टिपृदुपुप्यपिप्विपृशिपृगुपृष्ठिप्यतयो घसिः ।

दुद् खिद् द्विद् तुद् नुद् पद् (श्यन्धिकरणः) भिद् विद् (श्यन्धिकरणः) विद्
 (इनम्बिकरणः) शद् सद् स्विद् (श्यन्धिकरणः) स्कन्द हद् इति पञ्चदश । वन्धिरिति
 इका निर्देशः । युविहवी इत्येकं पदम्, इका निर्देशः । राधिव्यव्युव इत्येकं पदम् । राधीति इका
 निर्देशः । साधिसिध्यती इति द्वन्द्वः । साधीति इका निर्देशः । ततश्च वान्तेषु क्रुध् धुव् बुध्
 (श्यन्धिकरणः) वव् युध् ख्व् राव् व्यव् शुव् साव् सिव् (श्यन्धिकरणः) इत्येकादश ।
 मन्येत्यादि तिप इत्यन्तमेकं पदम् । मन्येति श्यना निर्देशः । हृपीति इका निर्देशः । तृप्यति-
 हृप्यती इति द्वन्द्वः श्यना निर्देशः । लिवित्यादि यम इत्यन्तमेकं पदम् । सृपीति इका निर्देशः ।
 रमिरिति भिन्नं पदम्, इका निर्देशः । तथा च नान्तेषु मन् हन्तिति द्वौ । मनिः श्यन्धिकरणः ।
 पान्तेषु आप् क्षिप् लुप् तप् तृप् हृप् लिप् वप् शप् स्वप् सृप् इति त्रयोदश । भान्तेषु यम्
 रम् लम् इति त्रयः । भान्तेषु गम् नम् यम् रम् इति चत्वारः । क्रुशिरित्यादि
 स्पृश इत्यन्तमेकं पदम् । हशिरिति च इरित् । क्रुशि दिशि दंशीति
 इका निर्देशः । तथा च शान्तेषु क्रुश् दंश् दृश् दिश् मृश् रिश् हृश् लिश् विश्
 स्पृश इत्येते दश । कृपिरिति प्रयक्पदम्, इका निर्देशः । त्विपित्यादि श्लिप्यतय
 इत्यन्तमेकं पदम्, पुष्येति श्यना निर्देशः, श्लिप्यतीति श्यन्धिकरणस्य श्लिपा

द्यान्तेषु प्रच्छयेकः । जान्तेषु त्यज्निजिर्भञ्जभ्रस्ज्मस्ज्यज्जुञ्जूरुञ्ज्विजिर्स्व-
 ज्सिसञ्जुञ्जः पञ्चदश । भुजित्यनेन 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' 'भुजो कौटिल्ये' इति च गृह्यते ।
 युजित्यनेन 'युजिर् योगे' । 'युज समाधौ' इति च गृह्यते । केचित्तु व्याघ्रभूतिश्लोके भाष्ये
 च युजित्येत्तद् 'युजिर् योगे' इत्यस्यैकदेशोच्चारणमित्याहुस्तन्मते 'युज् समाधौ' सेट् ।
 सृजित्यनेन तु 'सृज विसर्गे' दिवादिस्तुदादिश्च गृह्यते । दान्तेषु अद्क्षुद्खिद्द्विद्दुदिनुदपद्यभि-
 द्विद्यतिविन्दशदस्विद्यस्कन्दहदः पञ्चदश । खिदित्यनेन 'खिद दैन्ये' खिद्यतिः, खिन्दतिः
 खिनत्तिश्च गृह्यते । चिद्यतीति । 'विद सत्तायाम्' । चिनदिति । 'विद विचारणे' ।
 वान्तेषु क्रुध्धुध्वुध्यवन्वयुध्वूर्वाध्व्यध्वुसाध्वसिध्यतय एकादश । रुधित्यनेन
 'रुधिर् आवरणे' । 'वनो रुध कामे' इति दिवादिश्च गृह्यते । नान्तेषु
 मन्यहनौ द्वौ । 'मन ज्ञाने' दिवादिः । पान्तेषु आप् क्षिप् लुप् तप् तृप् हृप् लिप्-
 लुप् वप् शप् स्वप् लुप् त्रयोदश । क्षिवित्यनेन 'क्षिप प्रेरणे' क्षिप्यतिः, क्षिपतिश्च
 गृह्यते । 'लुप स्पृशे' । तपित्यनेन 'तप संतापे' 'तप ऐश्वर्ये' दिवादिः 'तप

वसतिदंहदिहिदुहो नह् मिह् रूह् लिह् वहिस्तथा ॥

अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् ।

तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥

तृपृदृपी तौ वारयितुं श्यना निर्देश आहतः ।

किं च—स्विद्यपद्यौ सिष्यवृष्यौ मन्यपुष्यश्लिषः श्यना ॥

निर्देशः । तथा च पान्तेषु कृष् त्विष् तुष् द्विष् दुष् पुष् (श्यन्विकरणः) पिष् विष् शिष् शुष् श्लिष् (श्यन्विकरणः) इत्येकादश । घसिरिति पृथक्पदम् । इकानिर्देशः वसतिरिति पृथक्पदं हितपा निर्देशः । सान्तेषु घस् वस् इति द्वौ । दहदिहिदुह इति द्वन्द्वः दिहीति इका निर्देशः । नह् मिह् रूह् लिह् इति समाहारद्वन्द्वः । वहिरिति पृथक्पदम्, इका निर्देशः । तथेति चकारपर्यायः । हान्तेषु दह् दिह् दुह् नह् मिह् रूह् लिह् वह् इत्यष्टौ । द्व्यधिकं शतमिति । भाष्ये मृषेः । पान्तेषु पाठस्नु लेखकप्रमादकृत इति भावः । अथ पान्तेषु द्वयोः श्यना निर्देशस्य फलमाह तुदादाविति । यौ तृपृदृपी तुदादौ चुरादौ च मतान्तरीयत्वेन धातुपाठे स्थितौ तौ अनुदात्तेभ्यो वारयितुं श्यना निर्देशः अभ्युपगत इत्यर्थः । अत एव 'शे मुचादीनाम्' इति सूत्रभाष्ये वृषितो हृषित इत्युदाहृतं सङ्गच्छत इति भावः ।

दाहे' इत्यपि णिजभावपक्षे गृह्यते । 'तिष् क्षरणे' । तुष्यतिदृष्यत्योर्वेट्कत्वेपि, 'अनुदात्तस्य चर्दुपवस्य—' इत्यमर्थोऽयं पाठः । भान्तेषु यभ्रभ्रभ्रभ्रयः । मान्तेषु गमन्मयमरमश्चत्वारः । शान्तेषु क्रुशृदंशदिशृशृमृशृरिशृशृश्लिशृविशृस्पृशो दश । 'रिशृ रूशृ हिसायाम्' । लिशि-त्यनेन 'लिश् अल्पीभावे' दिवादिः, 'लिश् गतौ' तुदादिश्च गृह्यते । पान्तेषु कृपृत्विष्पृषृद्विष्पृद्विष्पृषृपृष्यएकादश । कृषिति भौवादिकतौदादिकौ गृह्यते । विषित्यनेन 'विष्ल व्याप्तौ, तिष् विष्मिषिति दण्डकस्थोऽपि गृह्यते । शिषित्यनेन तु 'शिष्ल विशेषणे' कष खप शिषेति दण्डकस्थश्च गृह्यते । विषिति 'विष्ल व्याप्तौ' इति जौहोत्यादिक एव गृह्यते न तु दण्डकस्थः । शिषित्यनेनापि 'शिष्ल विशेषणे' इति रौघादिक एव न तु दण्डकस्थ इति बोधदेवादयः । सान्तेषु घस्लवसती द्वौ । 'घस्लृ भदने' 'लुङ्सनोर्घस्लृ' इत्यन्ते-रादेशस्य तु स्थान्यनुदात्तत्वेनापि सिद्धम् । हान्तेषु दह्दिह्दुह्सिह्नह् रूह् लिह्वहयोऽष्टौ । दुहित्यनेन दुहिरिति, भौवादिको न गृह्यते, किं तु 'दुह प्रपूरणे' इति आदादिक एवेति प्राञ्चः । इह मनोरमायां संग्रहश्लोक उक्तः—'कचच्छजा दधनपा भमशाः पसहाः क्रमात् । कचका णणटाः खण्डो गघजाष्टखजाः स्मृता' इति । तत्र पूर्वार्धोपात्ता ये चतुर्दश वर्णास्तदन्ता धातव उत्तरार्धोपात्तकादिक्रमेण ये वर्णास्तत्संख्यका बोध्या इत्यर्थः । अत एव कान्त एका, चान्ताः पट्, छान्त एकः, जान्ताः पञ्चदशेत्यादि व्याख्यातम् । क इत्येकस्य, च इति पण्णाम्, ण इति पञ्चदशानां संज्ञेत्याद्यभ्युपगमात् । पान्तेषु द्वयोः श्यना निर्देशस्य फलमाह तुदादाविति । तृपृदृपी मतभेदेन तुदादौ स्थितौ । चुरादौ तु तृपिः सर्वमतेन स्थितः, हृषित्वेकीयमतेनेति विवेकः । अतएव वक्ष्यति— 'तृप तृप्फ तृप्तौ' । द्वावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये । 'हृष ह्रम्फ उक्त्वेशे' । प्रथमः प्रथ-

वसिः शपा लुका यौतिर्निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये ।
निर्जिविजिर्शक्ल इति सानुवन्धा अमी तथा ॥
विन्दतिश्चान्द्रदौगदिरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते ।
व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेनं नेह पेटुरिति स्थितम् ॥
रञ्जिमस्जी अदिपदी 'नुद् क्षुध् शुपिपुपी शिपिः ।
भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसंमतेः ॥

स्पर्ध ३ संघर्षे । संघर्षः पराभिभवेच्छा । धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः । स्पर्धते ।

किं चेति । अन्यदपि वक्ष्यत इत्यर्थः । अन्यनिवृत्तय इति । विकरणान्तरनिवृत्तय इत्यर्थः । तच्चाग्रे पदार्थधातुकनिरूपणे स्पष्टीभविष्यति । अमी तथेति । उक्तानुवन्धरहितानां व्यावृत्तय इत्यर्थः । एतदपि तत्तदाद्यधातुकनिरूपणे स्पष्टीभविष्यति । विन्दतिरिति । 'विद्लृ लाम' इति तौदादिकः । चान्द्रदौगदिव्याकरणसम्मतः । भाष्येऽपि दृश्यत इति । विन्दतिविनत्तिविद्यतीति तत्र पाठादिति भावः । एनमिति । विन्दतिमित्यर्थः । नेह पेटुरिति । तथापि भाष्यप्रामाण्यादस्यानिदकत्वमिति भावः रञ्जिमस्जी इत्येकं पदम् । नुद् क्षुध् इति ष्यक्कृते पदे । शुपिपुपी इत्येकं पदम् । शिपिरित्यनन्तरम् इत्येते इति शेषः । नवेहेति । नव धातवो भाष्यानुक्ता अपि इहानुदात्तेषु परिगणिता इत्यर्थः । कुत इत्यत आह व्याघ्रभूत्यादिसंमतेरिति । भाष्ये त्वेभ्यो नवभ्यांऽज्येषां परिगणनं नवानामप्येषामुपलक्षणमिति भावः । तेन रक्तं रागात्, तदस्मिन्नन्नं प्रायेण, क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः, शुष्कघृष्टौ, क्तेन नञ्विशिष्टेनेत्यादिसौत्रप्रयोगाः—नुन्नः, मग्नः, पुष्टः, मङ्क्ता, मङ्क्त्वमित्यादिभाष्यप्रयोगाश्चात्र लिङ्गम् । इत्यनिदकारिकाः । स्पर्धे संघर्ष इति ।

मान्तः, द्वितीयो द्वितीयान्त इत्येके इति च तुदादौ । चुरादौ तु 'तृप तृप्तौ' । 'तृप ह्यप संदीपने' इत्येके इति च । अन्यनिवृत्तय इति । निवर्तनीयास्तु 'निष्विदा स्नेहनमोचनयोः' । 'पद स्थैर्ये' । 'पिध गत्याम्' । 'पिध् शास्त्रे माङ्गल्ये च' । 'बुधिर् बोधने' इति भौवादिकाः । 'मनु अवबोधने' तानादिकः । 'पुप पुष्टौ' भौवादिकः क्रैयादिकश्च । 'हिलप दाहे' भौवादिकः । 'वस आच्छादने' आदादिकः । एते अनुदात्तत्वरहित्यात् सेटः । 'युब् बन्धने' क्रैयादिकोऽयमनुदात्त इत्यनिदं । श्यना निर्देशेन संग्राह्यास्तु 'निष्विदा गात्रप्रक्षरणे' । 'पद गतौ' । 'पिधु संराद्धौ' । 'बुध अवगमने' । 'मत ज्ञाने' । 'पुप पुष्टौ' । 'हिलप आलिङ्गने' । 'वस निवासे' । एतेऽनिदः । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' अयं सेट् । अमी तथेति । 'णिजिर् शुद्धौ' । 'ओविजी भयचलनयोः' । 'शक मर्पणे' इत्येषां क्रमेण आदादिकतौदादिद्वैवादिकानां व्यावृत्तये सानुवन्धा निर्विष्टा इत्यर्थः । विन्दतिरिति 'विद्लृ लामे' । इष्ट इति । अनिदत्त्वेनेति शेषः । भाष्यानुक्ता इति । भाष्यकृताऽनुक्ताः, न तु प्रत्याख्याता इति नास्तीह तद्विरोधः । ततश्च व्याघ्रभूत्यादिग्रन्थानुरोधात् 'शुष्कघृष्टौ' 'क्तेन नञ्विशिष्टे-

१ अत्र 'नुद्' इति पाठो वालमनोरमानुरोधेन । परन्तु 'तुद्' इति बहुसंमतः पाठः ।

२२५६ शपूर्वाः खयः (७—४—६१) अभ्यासस्य शपूर्वाः खयः शिष्यन्ते ।
 'हलादिः शेषः' (सू २१७९) इत्यस्यापवादः । पस्पधे । स्पर्धिता । स्पर्धिष्यते ।
 स्पर्धताम् । अस्पर्धत । स्पर्धत । स्पर्धिषीष्ट । अस्पर्धिष्ट । अस्पर्धिष्यत । गाधु

वर्तते इति शेषः । पराभिभवेति । परस्याभिभवः पराजयः । तद्विषयकेच्छेत्यर्थः । नन्वत्रेच्छायां
 पराभिभवस्य कर्मतया स्पर्धधातोः सकर्मकत्वाद् देवदत्तो यज्ञदत्तं स्पर्धयतीत्यादौ
 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणाम्—' इत्यकर्मककार्यं कथमित्यत आह धात्वर्थे-
 नोपसंग्रहादकर्मक इति । धात्वर्थवह्निभूतकर्मकत्वमेव सकर्मकत्वमिति 'सुप आत्मनः
 क्यच्' इति सूत्रभाष्ये प्रपञ्चितत्वादिति भावः । नचैवं सति पदव्यवस्थायां 'स्पर्धायामाङः'
 इत्यत्र कृष्णश्चाणूरमाह्वयते स्पर्धत इत्यर्थे इति मूलग्रन्थविरोध इति वाच्यम्, तत्र स्पर्धेरभिभ-
 वपूर्वकाह्वाने वृत्तेरित्यलम् । स्पर्धत इति । कथन्ताः षट्त्रिंशदनुदात्ते इत्युक्तेरात्मने-
 पदम् । एधधातुवद् लटि रूपाणीति भावः । धातोरिजादित्वाभावाद् 'इजादेश्व—' इति
 लिट्याम् न । अत एव नानुप्रयोगोऽपि । किन्तु लिटस्तादेशे 'लिटस्तद्भवोः—' इति तस्यैशि
 'लिटि धातोः—' इति द्वित्वे 'हलादिः शेषः' इत्यभ्यासे प्रथमहल्व्यतिरिक्तहलां निवृत्तौ सस्पधे
 इति प्राप्ते । शपूर्वाः खयः । अभ्यासस्येति । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति
 भावः । 'शपूर्वाः—' इत्यत्र शर्पूर्वा येभ्य इत्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । तेन शर् न
 शिष्यते । शिष्यन्त इति । 'हलादिः शेषः' इत्यतः शेष इत्यनुवृत्तं कर्मणि घञन्तं बहुवच-
 नान्ततया विपरिणम्यत इति भावः । तथा च प्रकृते अभ्यासे ख्य् प्रकारः शिष्यते । 'न द्वाः
 संयोगादयः' इति रेफस्य द्वित्वनिषेधो न शङ्क्यः । द्वितीयैकाजवयवस्यैव तन्निषेधात्, तदाह
 पस्पधे इति । नच वन्नश्चेत्यत्राभ्यासे चकार एव शिष्येतेति वाच्यम्, 'हलादिः शेष' इत्यतो
 हि आदिरित्यध्यनुवर्तते । शर्व्यतिरिक्तवर्णपिक्षया धात्वादिभूता इत्यर्थः । पस्पधति पस्पधिरे,
 पस्पधिपे पस्पधाथे पस्पधिच्चे, पस्पधे-पस्पधिवहे पस्पधिमहे, इति लिटि रूपाणि सुगमानी ।
 स्पर्धितेति । लुटि एधधातुवद् रूपाणि सुगमानीति भावः । स्पर्धिष्यत इति । लुटि
 एधधातुवद्रूपाणीति भावः । स्पर्धतामिति । लोटि एधिवद्रूपपाणीति भावः । अस्पर्धतेति ।
 लडि एधिवद्रूपाणीति भावः । हलादित्वादडेव न त्वाडिति विशेषः । स्पर्धतेति ।
 विधिलिङ् एधिवद्रूपाणि । स्पर्धिषीष्टेति । आशिपि लिङि एधिवद्रूपाणि । अस्पर्धि-
 ष्टेति । लुङि एधिवद्रूपाणि । अडागमः, न त्वाड् इति विशेषः । अस्पर्धिष्यतेति ।
 नानब् इत्यादि सौत्रप्रयोगादत्तुं प्रतिपत्तमित्यादिसार्वलौकिकव्यवहाराच्च उपलक्षणतयैव
 भाष्यं नेयमिति भावः । अकर्मक इति । अत्र केचित्—अभिभवेच्छा धात्वर्थस्तथा
 च स्पर्धार्थकस्य सकर्मकता दृश्यते 'आह्वास्त मेरावमरावतीं या' इति उदाहरिष्यते
 च 'स्पर्धायामाङः' इत्यत्र स्वयमेव 'कृष्णश्चाणूरमाह्वयते स्पर्धत इत्यर्थः' इति ।
 श्रीहर्षोऽपि प्रायुङ्क्त—'तन्नासत्ययुगान्तं वा त्रेधा स्पर्धितुमर्हति' इति । अतोऽस्य सकर्म-
 कत्वं न्याय्यमित्याहुः । शपूर्वाः । अतद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः । तेन शरो न
 शेषः किं तु खयामेव । इह स्पर्ध इत्यत्र रेफस्यापि द्वित्वं भवति, द्वितीयस्यैकाचः

४ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । गाघते । जगाधे । वाधृ ५ लोडने । लोडनं प्रतिघातः । वाघते । नाथृ ६ नाधृ ७ याचूबोपतापैश्वर्याशीःपु । 'आशिपि नाथ इति वाच्यम्' । अस्या-
शिष्येवात्मनेपदं स्यात् । नाथते । अन्यत्र नाथति । नाघते । दध ८ धारणे । दधते । २२६०
अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि । (६-४-१२०) लिष्णिमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं
तदवयवस्यासंयुक्तहल्मध्यस्थस्याकारस्यैकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि । २२६१ थलि
च सेटि । (६-४-१२१) प्रागुक्तं स्यात् । आदेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एवाश्रीयते, शसिदद्योः

लृडि एधिवद्रूपाणि । अडागमो विशेषः । न त्वाट् । गाधृ प्रतिष्ठेति । चतुर्थान्तो धातुः ।
ऋकारो 'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' इति निषेधार्थः । अजगाधत् । प्रतिष्ठा आधारे स्थितिः ।
ग्रन्थो ग्रन्थनं रचनम् । जगाध इति । लिटि द्वित्वादि । अभ्यासस्य ह्रस्वः, च्रुत्वम् । वाधृ
इति । प्रतिघातः षोडनम् । नाथृ नाधृ इति । द्वितीय चतुर्थान्तौ धातू । उपतापो ज्वर-
प्रयुक्ता षोड । आशीराशासनम् । द्वितीयान्तस्य नाथृधातोर्विशेषमाह आशिपि नाथ इति ।
अत्र नाथ इति षष्ठी । 'अनुदात्तङित्-' इत्यत आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । अनुदात्तेत्वादेव सिद्धे
नियमार्थमिदं वार्तिकम् । तदाह अस्याशिष्येवेति । आशासनार्थवृत्तेरेव नाथधातोरात्म-
नेपदम् । याचूब्राह्मणवृत्तेस्तु 'शेषात् कर्तरि-' इति परस्मैपदमेवेत्यर्थः । नाथत इति ।
आशास्ते इत्यर्थः । अन्यत्रेति । याचूब्राह्मणं विद्यमानस्येत्यर्थः । अथ चतुर्थान्तस्य विद्यमान-
स्येत्यर्थः । अथ चतुर्थान्तस्य नाधधातोर्बुदाहरति नाधत् इति । दधेति । चतुर्थान्तोऽप्यम् ।
तस्य लटि एधिवद्रूपाणि सिद्धवत्कृत्य लिटस्तादेशे तस्यैशि द्वित्वे दध् दध् ए इति स्थिते ।
अत एकहल्मध्ये । आदेशः आधिर्त्येति बहुव्रीहिः । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् अन्यपदार्थः ।
लिटीति निमित्तसप्तमी अनादेशादेरित्यस्यैकदेशे आदेशोऽन्वेति । लिटि परे निमित्ते य आदेशः
स आधिर्त्यस्य न भवति तथाविधस्याङ्गस्येति लभ्यते । अङ्गस्येत्यवयवषष्ठी । तथा च तथा-
विधाङ्गावयवस्याऽत इति लभ्यते । एकशब्दः असहायवाची । 'एकेमुख्यान्यकेवलः'
इत्यमरः । एकौ असंयुक्तौ हलौ एकहलौ, तयोर्मध्य एकहल्मध्यः, तत्रेति विग्रहः । अत
इत्यस्यैव विशेषणमिदम् । 'ध्वसोरेद्वौ-' इत्यत एदिति अभ्यासलोप इति चानुवर्तते ।
'गमहन-' इत्यतः कित्त्वित्यनुवर्तते, न तु ङितीति, लिडादेशानां ङित्वासंभवात् । लिटी-
त्येत्वविधौ परनिमित्तं च । आवृत्त्या उभयार्थलाभः, तदाह लिष्णिमित्तेत्यादिना ।
थलि च । प्रागुक्तमिति । 'अत एकहल्मध्ये-' इति यत् प्रागुक्तं एत्वादि तत् सेटि थलि
च स्यादित्यर्थः । थलः कित्त्वाभावात् पूर्वसूत्रेणाप्राप्तौ वचनम् । ननु देधे पेततुरित्यादौ

संविधरेफस्यैव 'नन्दाः—' इति निषेधादिति बोध्यम् । गाधृ । ऋकारो 'नाग्लोपि-
शास्वृदिताम्' इति निषेधार्थः । अजगाधत् । आस्पदं स्थापनम् अवस्थानं वा । प्रतिष्ठा
एकत्र स्थापनं संदर्भा वा ग्रन्थः । नाथृ नाधृ । उपतापो रोगः । अनुदात्तेत्वादेव
सिद्धे नियमार्थं वार्तिकमित्याह आशिष्येवेति । अत एकहल्मध्ये । एकशब्दोऽ-
त्रासहायवचनः । एकयोर्हलोर्मध्य इत्यर्थः । तद्व्याचष्टे असंयुक्तेति । इष्टानुरोधेन
लिटीत्यावर्त्य आदेशविशेषणमेत्वस्य निमित्तं च क्रियत इत्याह लिष्णिमित्तेति ।

प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकात् । तेन प्रकृतिजश्वरां तेषु सत्स्वपि एत्वाभ्यासलोपौ स्त एव । देधे देधाते देधिरे । 'अतः' किम्—दिदिवतुः । 'तपरः' किम्—ररासे । 'एक—इत्यादि' किम्—तत्सरतुः । 'अनादेशादेः' किम्—चकणतुः । लिट् आदेशविशेषणादिह स्यादेव—नेमिथ, सेहे ॥ स्कुदि ९ आप्रवणे । आप्रवण-

'अभ्यासे चर्च' इति जशां चरां च जशि चरि च लिङ्निमित्तादेशादित्वात् कथमेत्वाभ्यासलोपादित्यत आह आदेशश्चेति । इह 'अत एकहल्मध्ये—' इति सूत्रे आदेशशब्देन स्यान्वपेक्षया विरूप एवादेशो विवक्षितः । तथा च तथाविधादेशादेरेव एत्वाभ्यासलोपौ न भवतः स्थानिसरूपादेशादेस्तु न पर्युदास इत्यर्थः । शसिदद्योरिति । 'न शसददवादिगुणानाम्' इति शसिदद्योरेत्वाभ्यासलोपयोः प्रतिषेध उच्यते । यदीह यथाकथंचिदादेशादेः पर्युदासः स्यात्, तर्हि शसिदद्योरभ्यासे शकारदकारयोश्चरजशोः शकारदकारादेशे सति आदेशादित्वादेव एत्वाभ्यासलोपयोः अभावसिद्धौ 'न शसददवा—' इति तत्प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । अतो वैरूप्यसंपादकादेशादेरेव पर्युदासो विनायत इत्यर्थः । तेनेति । स्थानिसरूपादेशादेः पर्युदासाभावादित्यनेनेत्यर्थः । सत्स्वपीति । देधे पेततुरित्यादौ दकाराद्यादेशेषु सत्स्वपीत्यर्थः । देध इति । दध् दध् ए इति स्थिते दकारादकारस्य एत्वेऽभ्यासलोपे च रूपम् । 'असंयोगा-
ल्लिट्कित्' इति कित्त्वमिह बोध्यम् । देधिर इति । देधिषे देधाये देधिष्वे, देधे देधिवहे देधिमहे इति रूपाणि संभवन्तीति भावः । दिदिवतुरिति । दिव्धातोर्तुसि द्वित्वे हलोर्मध्ये अतोऽभावादेत्वाभ्यासलोपौ नेति भावः । तपरः किमिति । अत इति तपरकरणं किमर्थमित्यर्थः । ररासे इति । 'रास शब्दे' भ्वादिरात्मनेपदी । अत्र हल्मध्यस्थानर्णस्य ह्रस्वत्वाभावात्त्वाभ्यासलोपौ नेति भावः । एकेत्यादि किमिति । एकहल्मध्यस्थस्येति किमर्थमित्यर्थः । तत्सरतुरिति । 'त्सर च्छन्न गतौ' । लिटोऽनुसि द्वित्वे अभ्यासाकारस्य नासंयुक्तहल्मध्यस्थत्वमिति भावः । चकणतुरिति । 'कण शब्दे' । लिटोऽनुसि द्वित्वे 'क्रुहोर्चुः' इति ककारस्य चुत्वेन चकारः । तथा च वैरूप्यसंपादकादेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ नेति भावः । अथ लिङ्निमित्तादेशादिकमित्यत्र लिङ्निमित्तोव्यस्य प्रयोजनमाह लिटेति । नेमिथेति । 'णमुप्रह्वत्वे शब्दे च' । 'णो नः' इति नत्वम् । थलि इटि द्वित्वे नत्वसंपन्नकारादेशादित्वेऽपि नत्वस्य लिङ्निमित्तकत्वाभावाल्लिङ्निमित्तकादेशादित्वाभावा-
देत्वाभ्यासलोपौ निर्वाधाविति भावः । सेहे इति । 'पह मर्षणे' । 'धात्वादेः पः सः' इति सत्त्वे लिटि द्वित्वे सत्वसंपन्नसकारादेशादित्वेऽपि सत्वस्य लिङ्निमित्तकत्वाभावाद् लिङ्निमित्तकादेशादित्वविरहादेत्वाभ्यासलोपौ निर्वाधाविति भावः । दधिता । दधिप्यते । दधताम् । अदधत । दधेत । दधिपीष्ट । अदधिष्ट । अदधिप्यत ।

किति लिटीति । यद्यपि 'गमहन—' इति सूत्रे क्ङितीति वर्तते तथापि प्रयोजना-
भावाद् डितीत्येतन्नानुवर्तते इति भावः । किति किम्, ननाद । लिटि किम्, पापच्यात् । चकणतुरिति । न चैवमपि वभणतुरित्यत्र 'अभ्यासे चर्च' इत्यस्या-
सिद्धत्वाभ्यासलोपौ स्त एवेति वाच्यम्, फलभजग्रहणेन एत्वविधिं प्रति तत्

मुत्प्लवनमुद्धरणं च । २२६२ इदितो नुम्धातोः । (७—१—५८) स्कुन्दते । चुस्कुन्दे ।
 श्विदि १० श्वैत्ये । अकर्मकः । श्विन्दते । शिश्चिन्दे । वदि ११ अभिवादनस्तुत्योः । वन्दते ।
 ववन्दे । भदि १२ कल्याणे सुखे च । भन्दते । वभन्दे । मदि १३ स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिग-
 तिषु । मन्दते । ममन्दे । स्पदि १४ किञ्चिच्चलने । स्पन्दते । पस्पन्दे । क्लिदि १५ परिदेवने ।
 शोक इत्यर्थः । सकर्मकः । क्लिन्दते चैत्रम् । चिक्लिन्दे । मुद १६ हर्षे । मोदते । दद १७
 दाने । ददते । २२-३ न शसददवादिगुणानाम् । (६-४-१२६) शसेर्देवकारा-

स्कुदीति । उत्प्लवनमुत्प्लुत्य गमनम् । इदितः । इद् ह्रस्व इकारः, इत् इत्संज्ञकः यस्य
 स इदित्, तस्येति विग्रहः । इत्संज्ञकेदन्तवातोरित्यर्थः । तेन चकिडादौ न'दोपः । नुमि मकार
 इत् । उकार उच्चारणार्थः । मित्त्वादन्त्यादचः परः । स्कुन्दत् इति । 'नश्चापदान्तस्य—'
 इत्यनुस्वारः परसवर्णः । चुस्कुन्द इति । लिटि द्वित्वे 'शपूर्वाः खयः' इत्यभ्यासे ककारः
 शिष्यते । 'कुहोश्रुः' इति तस्य कुत्वेन चकारः । श्विदीति । श्वैत्यं श्वैत्यकरणम् । अकर्मक
 इति । श्वैत्यस्य धात्वर्थोपसंग्रहादिति भावः । ततश्च श्विन्दयति देवदत्तं इत्यादौ 'गतिबुद्धिप्रत्य-
 वसान—' इत्यादिना अकर्मककार्यं द्वितीया भवति । श्वेतीभवनं वा श्वैत्यम् । श्विन्दत् इति ।
 श्वेतीभवतीत्यर्थः । इदित्वानुम् । अनुस्वारपरसवर्णौ । शिश्विन्द इति । नुमि कृते गुरु-
 मत्वेऽपि इजादित्वाभावादाम् नेति भावः । वदीति । अभिवदनम् आशीर्वादः, तत्कारणभूतो
 व्यापारः प्रणामादिरभिवादनम् । वन्दत् इति । इदित्वानुम् । भदीति । कल्याणं शुभ-
 क्रिया, मुञ्जं सुखीभावः । भन्दत् इति । इदित्वानुम् । वभन्दत् इति । अभ्यासे भकारस्य
 जश्भावेन वकारः । मदीति । मोदः सन्तोषः । मदो गर्वः । ममन्द इति । इदित्वानुम् ।
 ममन्द इति । नुमि सति संयुक्तहल्मध्यस्यःत्वादेत्वाभ्यासलोपौ नेति भावः स्पदीति ।
 अकर्मकः । स्पन्दत् इति । इदित्वानुम् । पस्पन्द इति । 'शपूर्वाः खयः' इत्यभ्यासे पकारः
 शिष्यते । क्लिदीति । परिदेवनशब्दं व्याचष्टे शोक इति । स्मृत्वा क्लेशः शोकः, तदाह
 सकर्मक इति । क्लिन्दते चैत्रमिति । अतीतं चैत्रं स्मृत्वा क्लिन्दनातीत्यर्थः ।
 इदित्वानुम् । चिक्लिन्द इति । अभ्यासे ककारस्य चुत्वेन च इति भावः ।
 मुदेति । हर्षस्तुष्टिः । मोदत् इति । शपि लघूपधगुणः । मुमुद इति । 'असं-
 योगाल्लिट्कित्' इति कित्त्वान्न गुणः । ददेति । न ममेति त्यागो दानम्, न तु
 द्रव्यत्यागः, तथा सति धात्वर्थोपसंग्रहादकर्मकत्वापत्तेः । न शसदद । शस दद
 वादि गुण एषां द्वन्द्वः । अवयवपक्षी । गुणशब्देन विहित एव गुणोऽत्र गुणशब्देन
 विवक्षितः, अन्यथा शसिददिग्रहणवैयर्थ्यात् । 'अत एकहल्मध्ये—' इत्यस्माद् अत

सूत्रस्य सिद्धत्वज्ञापनात् । एवं चादेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एव गृह्यत इति व्याख्यानम-
 वश्यं कर्तव्यमेवेति दिक् । मदि स्तुतीति । मोदः संतोषः । मदो गर्वः । स्वप्न
 आलस्यम् । न शसदद । 'शमु हिसायाम्' दन्त्यान्तः । सूत्रेऽवयवावयविभावः
 पठ्यर्थः । तथा च—शसददवादीनां योऽकार इत्यन्वयसंभवेऽपि अकारस्य गुणरूपत्वा-

दीनां गुणशब्देन भावित्तस्य च योऽकारस्तस्यैत्वाभ्यासलोपौ न । दददे दददाते दददरे । ष्वद
 १८ स्वर्दं १९ आस्वादाने । अयमनुभवे सकर्मकः । रुचावकर्मकः । २२६४ धात्वादेः षः सः ।
 (६-१-६४) धातोरादेः पस्य सः स्यात् । 'सात्पदाद्योः' (सू २१२३) इति पत्वनिषेधः । अनु-
 स्वदते । सस्वदे । स्वर्दते । सस्वर्दं । उर्दं २० माने क्रीडायां च । २२६५ उपधायां च ।
 (८-२-७८) धातोरुपधाभूतयोः रेफवकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः स्यात् । ऊर्दते ।

इति, 'व्वसोरद्धौ-' इत्यत एदिति, अभ्यासलोप इति चानुवर्तते, तदाह शस्सेरित्यादिना ।
 गुणशब्देनेति किम् ? पेचे । अत्र पचेरकारस्य गुणत्वेऽपि गुणशब्देन विहितत्वाभावात्तत्रायं
 निषेधः । पृथातोः पपरतुरिति तु गुणस्योदाहरणम्, गुणशब्देन विहितो यः अर् तदवयवत्वाद्-
 कारस्येति बोध्यम् । ददद् इति । ददेर्लिटस्तादेशस्य एशि द्वित्वे 'अत्र एकहल्मध्ये-' इति
 प्राप्तवेत्त्वाभ्यासलोपौ न भवतः । ष्वद स्वर्दति । आस्वादानम् अनुभवः । प्रीतिविषयोभावा-
 त्मिका रुचिर्वा, तदाह अयमिति । प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम् । धात्वादेः । ष इति पष्ठ्य-
 न्तम्, तदाह धातोरादेः पस्य सः स्यादिति । पकारस्य सः स्यादित्यर्थः । धातुग्रहणं
 किम् ? षट् । अत्र धात्वादिवाभावान्न सकारः । आदिग्रहणं किम् ? लपति । न चैवमपि
 पकारीयतोत्यादौ सुब्धात्वादेरपि पस्य सकारः स्यादिति वाच्यम्, आदेच उपदेश इत्यनुवृत्तेः ।
 एवं षडित्यादावपि उपदेशग्रहणानुवृत्त्यैव व्यावृत्तिसिद्धेर्धातुग्रहणं भाव्ये प्रत्याख्यातम् । ननु
 धातुपाठे स्वद स्वर्दत्येवं सकार एव उपदिश्यताम् । एवं च 'धात्वादेः षः सः' इत्यपि मास्तु
 इति चेन्मैवम्, ष्यन्ताद् लुङि असिष्वददित्यत्र पकारश्रवणार्थकत्वाद् धातुपाठे सकारस्यैवोप-
 देशे तु असिष्वददित्यत्र सकारस्य आदेशसकारत्वाभावेन पत्वासंभवात् । नन्वेवं सति
 अनुस्वदत इत्यत्रादेशसकारत्वात् पत्वापत्तिरित्यत आह सात्पदाद्योरिति । सस्वद
 इति । लिटि द्वित्वे संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्वाभ्यासलोपौ नेति भावः । उर्दति ।
 चकारादास्वादानेऽपीति केचित् । उपधायां च । 'सिपि धातोः-' इत्यतो धातोरिति,
 'वोरुपधायाः-' इत्यतो वोरिक इति, 'हलि च' इत्यतो हलीति चानुवर्तते । उपधयो-
 रित्यर्थे उपधायामित्यार्षम् तदाह धातोरित्यादि । ऊर्दत इति । अत्र धातोः रेफ-

द्वनिवन्धना पष्ठी न संभवतीत्याशङ्क्य तन्निर्वाहार्थं व्याचष्टे गुणशब्देन भावित्त-
 स्येति । भावित्तत्वं च साक्षात्परम्परासाधारणम् । तथा च शशरतुः पपरतुरित्यादौ
 गुणशब्देन क्रियमाणो योऽर् तदवयवोऽकारः लुलविथेत्यादौ तु गुणशब्देन
 क्रियमाणो य ओकारस्तत्स्थानिकस्यावादेशस्यावयवोऽकार इत्यर्थान्नास्त्यत्रानुपपत्तिः ।
 ददद् इति । शशसतुः । शशसुः । ववमनुः । ववमुरित्यादावपि निषेधो बोध्यः ।
 ष्वद स्वर्दं । अयमिति । प्रत्येकाभिप्रायेणोक्तमित्याहुः । सकर्मक इति ।
 स्वदस्व हव्यानि । हव्यान्यनुभवेत्यर्थः । अकर्मक इति । 'अपां हि तृप्ताय न
 चारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुपारा' इति श्रीहर्षः । न रोचत इत्यर्थः ।
 धात्वादेः । धातुग्रहणं किम्, षट् षड् । आदेः किम्, लपति । उपधायां च ।

ऊर्दाञ्चक्रे । कुर्दं २१ खूर्दं २२ गुर्दं २३ गुदं २४ क्रीडायामेव । कूर्दते । चुकूर्दे । खूर्दते । गूर्दते । गोदते । जुगुदे । पूद २५ क्षरणे । सूदते । सुपूदे ।

वान्तत्वाभावाद् 'वोरूपवायाः—' 'हलि च' इत्यस्य चाप्राप्तौ उपवायां चेत्यारम्भः । धातोरित्यभावे पदाधिकारस्थत्वात् पदस्य उपवाभूतयोरित्यर्थः स्यात् । ततश्च क्विन्त्वे ऊर्दं इत्यत्रैव स्याद् ऊर्दत इत्यादौ न स्यात् । 'रेफकारयोः' किम् ? पुष्यति । हल्परयोः किम् ? चिरिणांति । 'इकः' किम् ? नर्दति । ऊर्दाञ्चक्र इति । इजादित्वादात् । 'कृञ्चानुप्रयुज्यते—' इत्यनुप्रयोगः । कुर्देति । गुदेत्यपि वृथग्धातुः क्रीडायामेवेत्यर्थनिर्देशः । एवकारस्तु इतोऽप्यत्र धात्वर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वं ज्ञापयति कूर्दत इति । 'उपवायां च' इति दीर्घः । चुकूर्द इति । 'कुहोश्चुः' इति चुत्वम् । खूर्दत इति । 'उपवायां च' इति दीर्घः । एवं गूर्द इति । गोदत इति । शपि लघूपवगुणः । जुगुद इति । 'असंयोगात्' इति कित्त्वान्न गुणः । पूदेति । क्षरणं प्रस्रवणम् । सूदत इति । प्रस्रवतीत्यर्थः । 'धात्वादेः—' इति पस्य सः अलघूपवत्वान्न गुणः । सुपूद इति । 'धात्वादेः—' इति पस्य सत्वे लिटि द्वित्वादौ इणः परस्यादेशसकारत्वात् पत्वम् । यदि धातुपाठे सकारस्यैव पाठः, तथाह इहादेशसकारत्वाभावात् पत्वं न स्यात् । पोपदेशे तु पप्य सत्वे सति आदेशसकारत्वात् पत्वं सूपपादमिति भावः । ननु धातुपाठे के धातवः पादयः पठिताः, के वा सादयः, पाणिनिकृतपोपदेशपाठस्य इदानीं परिभ्रष्टत्वादित्याशङ्क्य पाणिनीयपरम्परा-

'सिपि धातोः—' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते । 'वोरूपवायाः—' इत्यतो वोरिको दीर्घ इति । 'हलि च' इत्यतो हलीति च, तदाह धातोरित्यादि । धातोः किम्, ऊङुतः । कुरूः कुर्वौ कुर्व इत्यत्रेको दीर्घो मा भूत् । न चात्र रेफस्य प्रातिपदिकोपधात्वेऽपि पदोपधात्वाभावादेव दीर्घो न भवेदिति धातोरित्यनुवर्तनमिहानावश्यकमिति वाच्यम्, पदस्येत्यनुवृत्तौ तु कूर्दते खूर्दत इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्वीकाराद् 'अचः परस्मिन्—' इति स्थानिवत्त्वस्य निषेधाभ्युपगमेऽपि कार्यकालपक्षे 'असिद्धं वहिरङ्गम्—' इति परिभाषायाः प्रवृत्तेर्वहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वात् कुर्वौ कुर्व इत्यत्र 'उपवायां च' इति दीर्घो न भवेदिति धातुग्रहणानुवर्तनस्य नात्यन्तावश्यकता, पदस्येत्यनुवृत्त्या कूर्दत इत्यादौ दीर्घः सिद्धयत्येवेत्याहुः । रेफकारयोः किम्, 'पुष्प विकसने' पुष्यति । हल्परयोः किम्, चिरिणांति जिरिणांति । इकः किम्, अर्दते । नर्दति । ननु 'हलि च' इत्यत्र रेफकारयोर्हल्परयोरिको दीर्घः स्यादिति व्याख्यायां कूर्दते गूर्दते इत्यादि सिद्धयत्येवेति सूत्रमिदं व्यर्थमिति चेत्, अत्राहुः—'हलि च' इत्यत्र धातुग्रहणमनुवर्तनीयमेव, अन्यथा दिवमिच्छति दिव्यतीत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात् । तथा च 'उपवायां च' इति सूत्राभावे उपवाभूतयोः वीः परतो दीर्घो न स्यात्, किं तु रेफवान्तयोरेव धात्वोः 'हलि च' इति सूत्रेण स्यादित्येतत्सूत्रमावश्यकमेवेति । सूदत इति । स्रवतीत्यर्थः । ननु स्वदेतिवत् स्वद सूदेति दन्त्यादय एव धातवः पठ्यन्ताम्, पोपदेशान् पठित्वा सत्वविधौ गौरवात् । मैवम् तथाहि सति ष्यन्ताच्चङि असिप्वदत् असूपुदत् इत्यादौ लिटि सुपूदे सिपेवेत्यादौ च 'आदेश-

सेक्त्स्त्स्त्स्त्स्त्स्त्यान्ये दन्त्याजन्तपादयः ।

एकाचः षोपदेशाः स्युः ष्वष्क्स्विद्स्वद्स्वद्स्वप्स्मिडः ॥

दन्त्यः केवलदन्त्यो न तु दन्तोष्ठजोऽपि । ष्वष्कादीनां पृथग्रहणाज्ज्ञाप

सिद्धान् षोपदेशान् पठति सेगिति श्लोकेन । दन्त्याजन्तपादय एकाचः षोपदेशाः स्युरित्यन्वयः । दन्त्यश्च अच्च दन्त्याचौ तौ अन्तौ अव्यवहितपरौ यस्य स दन्त्याजन्तः, तथाविधपः षकार आदिष्येपां ते दन्त्याजन्तपादयः । दन्त्यपरकः अचपरकश्च यः षकारः तदादय एकाचधातव इदानीं कृतसत्त्वाः सकारादित्वेन परिदृश्यमाना अपि षकारादित्वेन पाणिनिना उपदिष्टाः प्रत्येतव्या इत्यर्थः । सादय इति पाठेऽप्येवमेव व्याख्येयम् । 'अच्चदन्त्यपराः षादय षोपदेशाः' इति भाष्यम् । पुद क्षरणे इत्यादयः अचपरकषोपदेशाः । ष्टा गतिनिवृत्तावित्यादयस्तु दन्त्यपरकषोपदेशाः । 'दन्त्याजन्त' इति किम् ? 'स्कुदि आप्रवणे' । चुस्कुन्दे । अत्र सकारो न दन्त्यपरकः नाप्यचपरकः । 'एकाचः' किम् ? सोसूच्यते । सूत्र वेषुने, चुरादिरजन्तः अनेकाच् । यद्यप्येकाच इति भाष्ये न दृश्यते, तथापि यद्बिधौ 'सोसूच्यते' इति भाष्यं तत्र मानमिति बोध्यम् । एवं च 'साध संसिद्धौ' इत्यादौ सकारपाठस्यैव दृश्यमानत्वेऽपि षोपदेशत्वमेव । ननु 'सिक्त् गतौ' 'स्त्स्त् गतौ' 'स्त् गतौ' 'स्त्स्त् विसर्गं' एते चत्वारः अचपरकसादयः । 'स्त्स्त् आच्छादने', ऋदन्तः श्रुविकरणः । 'स्त्स्त् आच्छादने' ऋदन्तः श्राविकरणः, 'स्त्वै शब्दसंघातयोः' एते त्रयो दन्त्यपरकसादयः । एतेषां सप्तानामपि षोपदेशत्वं स्यादित्यतिव्याप्तिमाशङ्क्य तद्भिन्नत्वं विशेषणमाह सेक् स्त्स् स्त् स्त् स्त् स्त्यान्य इति । स्त्वैधातोंः कृतात्वस्य निर्देशः श्लोके समावेशार्थः । स्त्वैइत्यैकारान्तस्य निर्देशे स्त्यायन्य इत्येकस्याक्षरस्याधिक्यापत्तेः । नन्वेवमपि 'ष्वष्क् गतौ' 'निष्विदा गात्रप्रस्रवणे' 'ष्वद आस्वादने' 'ष्वञ्ज परिष्वङ्गे' 'निष्वप् शयने' 'ष्मिड् ईषद्धसने' इत्येतेषु सकारस्य दन्त्यपरत्वाभावाद् अचपरकत्वाभावाच्च षोपदेशेष्वसंग्रहः स्यादित्यव्याप्तिमाशङ्क्य तानपि संगृह्णाति ष्वष्क्स्विद् स्वन् स्वञ्ज स्वप् स्मिड इति । अपीति शेषः । ननु 'स्व् शब्दोपतापयोः' इत्यादीनामपि दन्त्यवकारपरकत्वात् । षोपदेशत्वं स्यादित्यत आह दन्त्यः केवलदन्त्य इति । कुत इत्यत आह ष्वष्कादीनामिति । अन्यथा दन्त्यपरकत्वादेव

प्रत्यययोः' इति पत्वं न स्याद् । इणः परस्य सकारमात्रस्य षत्वविधौ तु सुपिसौ सुपिस इत्यादावपि स्यादिति धातुपाठे पाणिनिना तालव्यदन्त्यादिपाठवत् षोपदेशा अपि व्यवस्यथैव पठिताः, स च पाठ इदानीं परिभ्रष्टः । साधादिषु साधिपाठस्यैव दृश्यमानत्वात् अतो लक्षणामुखेन तान्व्यवस्थापयति सेगित्यादि । दन्त्यश्च अच्च दन्त्याचौ तौ अन्तौ अव्यवहितपरौ यस्य द दन्त्याजन्तः, दन्त्याजन्तश्चासौ सश्च दन्त्याजन्तसः, स आदिष्येपां धातूनां ते दन्त्यान्तसादयोऽजन्तसादयश्चैकाचः षोपदेशा बोध्याः । तथा च साधादौ सांप्रतं पठ्यमानः सकार उपदेशे न स्थित इत्यनुमेयमिति भावः । दन्त्येत्यादि किम्, चुस्कुन्दे । एकाचः किम्, सोसूच्यते । सोसूच्यते । सूचिसूत्री चुरादावदन्तौ । उक्तलक्षणस्यातिव्याप्ति वारयितुमाह सेगिति । 'सिक्त् गतौ' । 'स्त्स्त् गतौ' ।

गात् । ह्लाद २६ अव्यक्ते शब्दे । ह्लादते । जह्लादे । हादी २७ सुत्रे च । चादव्यक्ते
शब्दे । हादते । स्वाद २८ आस्वादनं । स्वादते । पर्द २९ कुत्सिते शब्दे ।
र्दते । यती ३० प्रयत्ने । यतते । येते । युत् ३१ जुत् ३२ भासने । योतते ।
युते । जोतते । जुजुते । वियृ ३३ वेथृ ३४ याचने । विविये । विवेथे । श्रयि
३५ शैथिल्ये । श्रयते । ग्रयि ३६ कौटिल्ये । ग्रयते । कत्य ३७ श्लाघायाम् ।
कत्यते । एवाद्योऽनुदात्तेतो गताः ।

अथाष्टात्रिंशत्तवर्गोयान्ताः परस्मैपदिनः । अत ३८ सातत्यगमने ।
अतति । 'अत आदेः' (सू २२४८) । आत आतनुः आनुः । लङि आतिस्-

सद्वे प्वष्कादिग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः । यद्यपि प्वष्कतिरत्र भाष्ये न दृश्यते तथापि
'सुव्वानुष्टिबुप्वष्कतीनां सत्वप्रतिपेयः' इति वार्तिकत्तल्लभ इति भावः । ह्लादेति । रेफवा-
नयम् । अव्यक्तशब्दः अमनुष्यवाक् । जह्लाद् इति । अभ्यासस्य ह्रस्वः, वृत्त्वम् ।
ह्लादीति । लकारवानयम् । 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इति इग्निपेधार्थमीत्वम् । स्वादेति ।
केवलदन्त्यपरकत्वाभावाच्चायं पोपदेशः । असिस्वदत् । पर्देति । गुदस्व इत्यर्थः । यतीति ।
ईदित्त्वमिण्णपेधार्थम् । येत इति । 'अत एकहल्मध्ये—' इत्येत्वाम्यासलोपो । युत् जुत्
इति । ऋदित्त्वं 'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' इत्याद्यर्थम् । योतत इति । शपि लघूपवगुणः ।
युयुत इति । 'असंयोगात्—' इति कित्त्वान्न गुणः । विथृ वेथृ इति । द्वितीयान्ता-
विभो । ननु विथृ इत्येवास्तु, लघूपवगुणे सति वेथत इत्यस्याविशिष्टत्वादित्यत आह विचिये
विवेथ इति । वेथृघातोर्विवेथे इति रूपम् । विथृघातोऽस्तु 'असंयोगात्—' इति कित्त्वाद्
गुणाभावे विविथ इति रूपमिति भावः । श्रथीति । द्वितीयान्तः । शैथिल्यं संसनम् । श्रयते
इति इदित्वान्नुम् । प्रथीति । द्वितीयान्तः । कौटिल्यं वक्त्रीभवनम् । ग्रयत इति ।
कत्येति । अविद्यमानगुणजापनं श्लाघा । अथाष्टात्रिंशदिति । अष्टौ च त्रिंशदिति दृष्टः,
अष्टादिका त्रिंशदिति वा । 'द्वयष्टनः संख्यायाम्—' इत्यात्वम् । अष्टात्रिंशदिति पाठे तु अष्टेति
पृथक्पदम् । परस्मैपदिन इति । अनुदात्तस्वरितङ्बित्त्वाभावात् 'शेषात् कर्तरि—' इति
परस्मैपदिन एवेति भावः । आतेति । सातत्यगमनं संततगमनम् । लिटि णलि द्वित्वे
ह्लादि शेषे अ अत् अ इति स्थिते पररूपे प्राप्ते आह अत आदेरिति । इति दीर्घ इति
शेषः । तथा च अभ्यासाकारस्य दीर्घे सति सवर्णदीर्घः, तदाह आतेति । अकारस्य
'स्र गतौ' 'स्तुब् आच्छादने' । 'स्रज विसर्गे' ! 'स्तुब् आच्छादने' । 'स्त्र्यै शब्द-
संघातयोः' । एभ्योऽप्ये । पूर्वेषु केषांचिदसंग्रहादाह प्वष्केति । । 'प्वष्क गतौ' ।
'विष्विदो गात्रप्रकरणे' । 'स्त्रद आस्वादनं' । 'प्वष्ज परिष्वङ्गे' । 'विष्वप् शब्दे' ।
'स्मिङ् ईपद्धसने' । एते पोपदेशा इत्यन्वयः । 'स्वाद आस्वादनं' इत्यादावतिव्याप्तिमा-
शङ्क्याह दन्त्यः केवलदन्त्य इति । तथा च असिस्वदित्यादौ पत्वं नेति भावः ।
ह्लादी सुत्रे च । चादव्यक्ते शब्दे । ईकारः 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीग्निपेधार्थः ।

१ अन्यत्र पुस्तकेषु मूल एवायं पाठो दृश्यते ।

ई त् इति स्थिते । २२६६ इट ईटि । (८—२—२८) इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे । 'सिजलोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः' । आतीत् आतिष्टाम् आतिपुः । २२६७ चदब्रजहलन्तस्याचः । (७—२—३) वदेब्रजेहलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने वृद्धिः स्यात्सिचि परस्मैपदेषु । इति प्राप्ते । २२६८ नेटि । (७—२—४) इडादौ सिचि प्रागुक्तं न स्यात् । मा भवानतीत् अतिष्टाम् अतिपुः । चिती ३९

हल्मध्यस्थत्वाभावादेत्वाभ्यासलोपो न । लुङीति । अतघातोर्लुङस्तिपि 'इत्श्च' इति इकारलोपः, च्लेः सिचि, तस्य इडागमे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईडागमे आटि वृद्धौ आतिस् ई त् इति स्थिते सतीत्यर्थः । इट ईटि । इट इति पठचमी । 'रात्सस्य' इत्यतः सस्येति 'संयोगान्तस्य—' इत्यतो लोप इति चानुवर्तते, तदाह इटः परस्येति । एवं च आतिस् ई त् इति स्थिते सकारस्य लोपे आति ई त् इति स्थिते सवर्णदीर्घे आतीदिति रूपं वक्ष्यति । तत्र सलोपस्यासिद्धत्वात् कथं सवर्णदीर्घ इत्यत आह सिजलोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्य इति । आतिष्टामिति । लुङस्तस् । तस्य ताम् । च्लेः सिच् । तस्य इटि आटि वृद्धौ षत्वम् । अपृक्तत्वाभावेन ईडभावात् सलोपो न । आतिपुरिति । लुङो झिः । च्लेः सिच् । जुस्, इट्, आट्, वृद्धिः, षत्वम्, स्त्वविसर्गौ । आतीः आतिष्टम् आतिष्ट । आतिषम् आतिष्व आतिष्म । अत्र वृद्धिमाशङ्कितुमाह वदब्रज । वद ब्रज हलन्तः, एषां समाहारद्वन्द्वात् षष्ठ्येकवचनम् 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इत्यनुवर्तते । तदाह वदेरित्यादिना । हलन्तत्वादेव सिद्धे वदब्रजग्रहणं तु अवादीदन्नाजीदित्यत्र 'अतो हलादेर्लघोः' इति वृद्धिविकल्पवाधनार्थम् । नेटि प्रागुक्तं नेति । 'वदब्रजहलन्तस्याचः' इत्युक्तं नेत्यर्थः । तत्र वदब्रजयोर्विशिष्य विधानाद् हलन्तलक्षणया एव वृद्धेर्निषेधोऽयम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिस्तु अथाक्षीदित्यादावनिडादौ सिचि चरितार्था । नन्वतीदित्यादौ अकारस्य वृद्धौ सत्यामसव्यां च आट एकादेशे सति रूपे विशेषाभावात् किं तन्निषेधेनेत्याशङ्क्याह मा मत्रानतीदिति । माङ्योगे आडभावे सति वृद्धिनिषेधः सफल

प्रह्वन्नः, प्रह्वन्नवान् । इह 'ह्लादो निष्ठायाम्' इत्युपधाह्रस्वः । श्लाघायामिति । अविद्यमानगुणसम्बन्धज्ञापनं श्लाघा । आतत्पुरिति । हल्मध्यस्थत्वाभावादेत्वं न । इट ईटि । 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यतो लोप इति 'रात्सस्य' इत्यतः सस्येति चानुवर्तते, तदाह लोपः स्यादिति । इटः किम्, अहर्पीत् । ईटि किम्, आतिष्टाम् । आतिपुः । सिजलोप इति । अत्र वदन्ति—सलोप इति वक्तव्ये सिज्ग्रहणं 'अलो झलि' इत्यादिसूत्रत्रयं सिज्विपयकमिति ज्ञापनार्थम् । तेनेह न—सोमसुत् । स्तोता । द्विष्टराम् । द्विष्टमाम् । 'धि च' इति सूत्रे तु वामनमते सिचो लोपः । भाष्यमते तु सस्येति भेदो बोध्य इति । चदब्रज । अवादीत् । अत्राजात् । 'अतो ह्लादेः—' इति विकल्पं वाचित्वा अनेन नित्यं वृद्धिः । हलन्तस्योदाहरणमपाञ्चीत्, अवाञ्चीत् । तदन्तविधिवैव सिद्धे अन्तग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । 'ह्लोऽव' इत्युक्ते त्वकन्ताङ्गस्य हलः स्थाने वृद्धिरिति कदाचिदाशङ्क्येत । अच इति तु इक्ष्परिभाषाया अनुपस्यानार्थम् । अन्यथा अभैत्सीदित्यत्र स्यान् त्वपाञ्चीदित्यादौ । नेटि । प्रागुक्तं नेति ।

संज्ञाने । चेतति । चिचेत । अचेतीत् । अचेतिष्टाम् । अचेतिपुः । च्युतिर् ४० आसेचने ।
आसेचनमार्द्राकरणम् । आडीपदर्थेऽभिव्याप्तौ च । 'इर इत्संज्ञा वाच्या' । च्योतयति । चुच्योत ।
२२६६ इरितो वा । (३-१-५७) इरितो धातोश्चल्लेरङ् वा स्यात्परस्मैपदे परे । अच्युतत्,
अच्योतीत् । श्च्युतिर् ४१ क्षरणे । श्च्योतति । चुश्च्योत । अश्च्युतत्, अश्च्योतीत् । यकार-
रहितोऽप्ययम् । श्र्योतति । मन्थ ४२ विलोडने । विलोडनं प्रतिघातः । मन्थति । ममन्थ ।
यासुटः 'किदाशिपि' (सू २२१६) इति कित्वाद् 'अनिदिताम्—' (सू ४१५)
इति नलोपः । मथ्यात् । कुथि ४३ पुथि ४४ लुथि ४५ मथि ४६ हिंसासंक्ले-

इति भावः । चितीति । ईदित्त्वं 'श्रोदितो निष्ठायाम्' इति इग्निपेधार्थम् । चेततीति । शपि
लघूपधगुणः । चिचेतेति । तिवादेशणलः पित्त्वेन 'असंयोगात्—' इति कित्त्वस्याप्रवृत्तेः न
गुणनिषेधः । चिचिततुरित्यादौ तु कित्त्वान्न गुणः । अचेतीदिति । 'इट ईटि' इति सलोपः
अचेतिष्टामिति । अष्टकत्वाभावादीडभावान्न सिजलोपः । 'नेटि' इति निषेधान्न हलन्तलक्षणा
वृद्धिः । च्युतिरिति । अत्र इकारस्य रेफस्य च प्रत्येकमित्संज्ञायामिदित्त्वान्नुमि प्राप्ते आह
इर इत्संज्ञेति । तथा च इर् इति समुदायस्य इत्संज्ञकत्वादित्त्वाभावान्न नुमिति भावः ।
च्योततीति । लघूपधगुणः । चुच्योतेति । णलः पित्त्वेन कित्त्वाभावान्न गुणनिषेध
इति भावः । चुच्युततुरित्यादौ तु कित्त्वान्न गुणः । लुडि च्लेः सिचि प्राप्ते ।
इरितो वा । 'धातोरेकाचः—' इत्यतो धातोरिति 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'अस्यति-
वक्तिख्यातिभ्यः—' इत्यतः अडिति 'पुषादिद्युतादि—' इत्यतः परस्मैपदेष्विति चानुवर्तते,
तदाह इरितो धातोरित्यादिना । अच्युतदिति । अडि सति डित्त्वान्न गुणः । अच्युतताम्
अच्युतन् । अच्युतः अच्युततम् अच्युतत । अच्युतम् अच्युताव अच्युताम । अडभावे त्वाह
अच्योतीदिति । 'इट ईटि' इति सिजलोपः । अच्योतिष्टामित्यादि । श्च्युतिरिति । च्युति-
वद्रूपाणि । चुश्च्योतेति । 'शपूर्वाः—' इति चकारः शिष्यते । यकाररहितोऽपीति ।
'मधुश्चुतं घृतमिव सुपूतम्' इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । मन्थेति । विलोडनमास्फालनम् ।
मन्थतीत्यादि । सुगमम् । आशीर्लडि विशेषमाह यासुट इति । कुथीति । क्त्वारोऽपि द्विती-

हलन्तत्वादेव सिद्धे वदन्नजोविशिष्य विधानान्न निषेधः, किंतु हलन्तलक्षणया एव
वृद्धेनिषेधः, तस्या अनिणादौ सिचि चरितार्थत्वात् । अमृमेवार्थं मनसि निवाय वचिचि
पुस्तकेषु हलन्तलक्षणा वृद्धिर्नैत्येव पठ्यते । इर इत्संज्ञेति । इकारस्य 'उपदेशो-
जनानुसिकः—' इति, रेफस्य तु 'हलन्त्यम्' इति प्रत्येकमित्संज्ञायाम् 'इदित—' इति
नुम् स्यादिति भावः । एतस्य वैयर्थ्यं 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' इत्यत्र स्फुटीभवि-
ष्यति । चुश्च्योतेति । 'शरपूर्वाः खयः' । यकाररहितोऽप्ययमिति ।
तथा च प्रयुज्यते 'मधुश्च्युतं घृतमिव सुपूतम्' इति । मन्थ । अयं क्रयादावपि ।
'पिध गत्याम्' । अयमुदिति केचित् । तत्तु सिध्यतिबुध्यत्योः इयना निर्देशात्
सिधितं बुधितमिति वृत्तिग्रन्थविरुद्धम् । उदित्वे तु 'उदितो वा' इति क्त्वायामिडू-

शनयोः । इदित्त्वान्नलोपो न । कुन्थ्यात् । पुन्थ्यात् । लुन्थ्यात् । मन्थ्यात् । पिथ
४७ गत्याम् । सेधति । सिषेध । सेधिता । असेधीत् । 'सात्पदाद्योः' (सू २१२३)
इति पत्वनिषेधे प्राप्ते । २२७० उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतित्स्तौतित्स्तो-
भतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् । (८—३—६५) उपसर्गस्थान्नि-
मित्तादेपां सस्य षः स्यात् । २२७१ सदिरप्रतेः । (८—३—६६) प्रतिभिन्नादुप-
सर्गात्सदेः सस्य षः स्यात् । २२७२ स्तन्भेः । (८—३—६७) सौत्रस्य सस्य षः

यान्ताः । इदित्त्वान्नि कुन्थतीत्यादि सुगमम् । आशीर्लिङि यासुटः कित्त्वेऽपि इदित्त्वेन 'अनि-
द्विताम्-' इति पर्युदासाद् नलोपो नेत्याह इदित्त्वादिति । कुन्थ्यादिति । पुन्थ्यात् लुन्थ्यात्
एतदर्थमेव मन्थधातोः पृथक् मथीति निर्देशः । विप गत्यामिति । अचपरकषकारादित्वात्
षोपदेशोऽयम् । ततश्च 'धात्वादेः-' इति सः । तदाह सेधतीति । सिषेधेति । आदेशसकार-
त्वात् षत्वम् । अनिट्सु श्यन्विकरणस्यैव सिषेध्रहणात् सेट्कोयम् । असेधीदिति । 'इट
ईटि' इति सिज्जलोपः । 'नेटि' इति निषेधाद् न हलन्तलक्षणा वृद्धिः । असेधिष्टामित्यादि ।
अथ निषेधतीत्यादौ 'उपसर्गात्सुनोति-' इति पत्वं वक्ष्यति । तत्किमर्थम् 'आदेशप्रत्यययोः'
इत्येव सिद्धेरित्याशङ्क्याह सात्पदाद्योरिति । उपसर्गात्सुनोति । उपसर्गस्था-
दिति । उपसर्गशब्द उपसर्गस्थे लाक्षणिक इति भावः । निमित्तादिति ।
इण् रूपादित्यर्थः । 'इण्कोः' इत्यधिकारेऽपि कोरिति नात्र संबध्यते, असंभवात् ।
सस्येति । 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तत इति भावः । षः
स्यादिति । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारादिति भावः । अत्र सुनोतीत्यादिः
शितपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थे इति प्राञ्चः । स्पष्टार्थ इति प्रौढमनोरमायाम् । सेन-
येति णिजन्तो नामधातुः । सेधतीति शपा निर्देशात् सिध्यतेर्न ग्रहणम् । अभिपुणो-
तीत्याद्युदाहरणम् । प्रकृते निषेधतीत्याद्यर्थमिह सूत्रोपन्यासः । प्रसङ्गादाह सदिर-
प्रतेः । उपसर्गादिति । उपसर्गस्थादिणः परस्येत्यर्थः । सदिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथ-
मेत्यभिप्रेत्याह सदेः सस्येति । निपीदतीत्युदाहरणम् । स्तन्भेः । नकारोपध-
निर्देशस्य प्रयोजनमाह सौत्रस्येति । 'स्तन्भुस्तुन्भु—' इति सूत्रनिर्दिष्टस्य नोपधस्येत्यर्थः ।

विकल्पान्निष्ठायामिण् न स्यात्, 'यस्य विभाषा' इति निषेधात् । सिषेधेति । 'आदेशप्रत्य-
ययोः' इति पत्वम् । उपसर्गात् । 'सुनोति सुवति-' इत्यादि शितपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्य-
र्थस्तेन अभिसोपवीतीत्यादौ पत्वं नेति प्राञ्चः । स्थादिष्वेवाभ्यासस्य पत्वं न सुनोत्यादिष्विति
नियमान्नेह पत्वप्राप्तिरिति व्यर्थः प्रतिषेध इति मनोरमादौ स्थितम् । सेनयेति णिजन्तो नाम-
धातुः । सेनयाऽभिधाति अभिषेपयति । सेधेति शपा निर्देशाद्भौवादिकस्य ग्रहणं न तु
'सिध्यतेः, परिसिध्यति । गृहा दारा इत्यत्रेव तात्स्थ्यात्ताच्छब्दमित्याह उपसर्गस्थादिति ।
निमित्तादिति । इण् रूपात् । कवर्गस्तु नेह सम्बध्यते, असम्भवात् । न च निःपुणोति
निःषेधति निःषिञ्चतीत्यादौ व्यवधानेन इणः परत्वात् सस्य पत्वं न स्यादिति शङ्क्यम्,
पत्वविधौ 'नुम्बिसर्जनीयशर्व्यायेऽपि' इत्यधिकारात् । इणन्तादुपसर्गादिति व्याख्याने

स्यात् । योगविभाग उत्तरार्थः । किं च अप्रतेः इति नानुवर्तते ।
 'बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युः' इति । २२७३ अवाञ्चालम्बनाविदूर्ययोः ।
 (८—३—६८) अवात्स्तम्भेरेतयोरर्थयोः पत्वं स्यात् । २२७४ वेश्च
 त्वनो भोजने । (८—३—६९) व्यवाम्यां स्वनतेः सस्य पः स्याद्भोजने ।

स हि प्रतिपदोक्तः । 'ष्टभि प्रतिवन्व' इत्यस्य तु धातोरिदित्वान्नुमि लाक्षणिकत्वात् ग्रह-
 गम् । तेन विस्तम्भत इत्यादौ न पत्वम् । 'उदःस्थास्तम्भोः—' इति सूत्रे तु मोपघग्रहणादु-
 भयोरपि ग्रहणम्, मकारस्य उभयत्रापि लाक्षणिकत्वात् । ननु 'सदि, स्तम्भोरप्रतेः' इत्येक-
 मेव सूत्रं कुतो न कृतमित्यत आह योगविभाग उत्तरार्थ इति । 'अवाञ्चालम्बनाविदूर्ययोः'
 इत्युत्तरसूत्रे सदेरननुवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । ननु सदेरस्वरितत्वादालम्बनाविदूर्ययोर्वृत्त्यभावादेव च
 अनुवृत्त्यभावः सिद्ध इत्यस्वारस्यादाह किं चेति । नानुवर्तत इति । 'स्तम्भेः' इत्यत्र
 अप्रतेरित्यस्य अनुवृत्तिर्नेष्टा । एकसूत्रत्वे तु अप्रतेरित्यस्य स्तम्भनाजपि संबन्धः स्यादिति
 भावः । अप्रतेरित्यस्य स्तम्भान्वयव्यो वृद्धप्रयोगानुगत इत्याह बाहुप्रतिष्टम्भेति । अवाञ्च ।
 आलम्बनं च आविदूर्यं चेति द्वन्द्वात्सप्तमीद्विवचनम् । एतयोरिति । आलम्बनाविदूर्ययोरर्थ-
 योविद्यमानस्य अवात्परस्य स्तम्भेरित्यन्वयः । अपूर्वाविधिरयम्, इणः परत्वाभावाद-
 प्राप्तेः । आलम्बने यथा—यष्टिमवष्टम्य तिष्ठतीति । आक्षिप्येत्यर्थः । आविदूर्यं

तु स्यादेवात्राव्याप्तिः । 'दुरः पत्वणत्वयोः—' इत्युपसर्गत्वप्रतिषेधाद् दुःसुनोति दुःसेवतीत्यादौ
 तु पत्वेन न भवितव्यमिति दिक् । मूर्धन्यादेशे फलितमाह सस्य पः स्यादिति । स्यादियु
 'प्राक सितात्—' इत्यत्र क्रमज्ञानस्यापेक्षितत्वात्तेनैव क्रमेण पत्वसूत्राणि व्याचष्टे सदिर-
 प्रतेः । अप्रतेः किम्, प्रतिसीदति । पण्डित्ये प्रथमेत्याह सदेरिति । स्तम्भेः सौत्रस्येति ।
 'स्तम्भुस्तुम्भु—' इति सूत्रे निर्दिष्टस्य रोचनार्थस्य, न तु 'ष्टभि प्रतिवन्वे' इत्यस्येति भावः ।
 एवं 'जृस्तम्भु—' इत्यङ्विधायकसूत्रेऽपि सौत्रस्यैव ग्रहणमिति बोध्यम् । एतच्च 'लक्षणप्रतिप-
 दोक्त—' परिभाषया लभ्यते । सौत्रो हि धातुर्नकारोपघ इति प्रतिपदोक्तः । इदित्वान्नुमि
 ष्टभिर्लाक्षणिकः । तेन विस्तम्भते इत्यादौ पत्वं न । 'उदःस्थास्तम्भोः—' इति सूत्रे
 मकारोपघग्रहणेनोभयोरपि ग्रहणादुत्तम्भते इति द्वयोरपि रूपं तुल्यम्, मकारस्योभयत्रापि
 लाक्षणिकत्वात् । उत्तरार्थ इति । उत्तरसूत्रे स्तम्भेरेवानुवृत्त्यर्थ इति भावः । ननु
 'सदिस्तम्भोः' इति सूत्रितेऽपि एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्कथंचिदनुवृत्तिर्भविष्यतीत्यत
 आह किं चेति । नानुवर्तत इति । तथा च 'स्तम्भेः' इत्यत्राऽननुवृत्तये योगविभाग
 आवश्यक इति भावः । अवाञ्च । चकारश्चित्यप्रयोजन इत्याहुः । आलम्बनमा-
 श्रयणम् । यथा यष्टिमवष्टम्य आस्ते । तामाश्रित्य तिष्ठतीत्यर्थः । आविदूर्यं सामीप्यम् ।
 तच्च प्रयोगोपाधिः । अवष्टब्धा गौः । निरुद्धा सती समीपे आस्त इत्यर्थः । एतयोः
 किम्, अवस्तम्भो वृषलः शीतेन । केचिदिह अविदूरशब्दात्स्वार्थे प्यञ् । आविदूर्य-
 मनतिदूरम् । ईपददूरमित्यर्थः । तथा च अविदूरशब्दात् 'न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषात्'
 इति निषेधे प्राप्ते अतएव निपातनाद्भावे प्रत्यय इति मनोरमाग्रन्थोक्तिर्नतीवोपयुज्यत

२२७५ परिनिविभ्यः सेवसितसयसिबुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम् । (८—३—७०)
 परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य पः स्यात् । निषेधति । २२७६ प्राक्सिताद्ङ्
 व्यवायेऽपि । (८—३—६३) 'सेवसित—' (सू २२७५) इत्यत्र सितशब्दात् प्राक्
 ये सुनोत्यादयस्तेषामङ् व्यवायेऽपि पत्वं स्यात् । न्यपेधत् । न्यपेधीत् । न्यपेधिष्यत् ।
 २२७७ स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य । (८—३—६४) प्राक्सितात्स्था-
 दिष्वभ्यासेन व्यवायेऽपि पत्वं स्यात् । एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् ।

सामीप्यम् । अवपृष्ठा गौः । निरुद्धा सती समीपे आस्त इत्यर्थः । वेष्ट्र । अवादित्यनुकर्ष-
 णार्थश्चकारः, तदाह व्यवाभ्यामिति । विश्वणति । अवष्वणति । सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः ।
 'अट्कुप्वाङ्-' इति णत्वम् । परिनिविभ्यः । सेवेत्यकार उच्चारणार्थः । 'पिवृ सेवाम्'
 इति धातोर्ग्रहणम् । परिषेवते । विषेवते । निषेवते । सितेत्यनेन 'शिब् वन्धने' इति क्तान्तस्य
 ग्रहणम् । अस्यैव धातोः एरजन्तो वा पचाद्यजन्तो वा सयशब्दः । विषितः विषयः । 'पिवृ
 तन्नुसन्ताने' । परिषीव्यति । 'पह मर्षणे' परिषहते । सुट् आगमः । परिष्करोतिस्तुस्वञ्जोः
 'उपसर्गात् सुनोति-' इत्येव सिद्धे 'सिवादीनां वा-' इति विकल्पार्थं पुनर्वचनम् । प्राक्सि-
 तात् । सुनोत्यादय इति । 'उपसर्गात्सुनोति-' इत्यादिसूत्रोपात्ता इति शेषः । तेषा-
 मिति । पञ्चदशानामित्यर्थः । न्यपेधादिति । अकारेण व्यवहितत्वादिणः परत्वाभावादप्राप्तौ
 वचनम् । अभ्यपुणोदित्यप्युदाहार्यम् । स्थादिषु । अभ्यासेनेति तृतीयान्तम् ।
 प्राक्सितादित्यनुवर्तते, तदाह प्राक्सितादिति । 'उपसर्गात्सुनोति-' इति सूत्रे
 स्थाधातुमारभ्य 'परिनिविभ्यः सेवसिता—' इत्यत्र सितशब्दात्प्राग् ये धातव उपात्ताः
 तेषु दशस्वित्यर्थः । निषिषेधेत्यादौ अभ्यासात्परस्य सस्य अभ्यासव्यवहितत्वेन उप-
 सर्गात्परत्वाभावादप्राप्तौ वचनम् । ननु निषिषेधेत्यादौ अभ्यासस्थसकारस्य 'उपसर्गा-
 त्सुनोति-' इत्यनेनैव सिद्धत्वादाभ्यासस्येति व्यर्थमित्याशङ्क्य नियमार्थमित्याह एषामे-
 वेति । अभ्यासस्थसकारस्य चेत् पत्वं तर्हि स्थादिदशानामेवेत्यर्थः । एवं च 'पू

इत्याहुः । वेष्ट्र । विष्वणति । सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । 'अट्कुप्वाङ्-' इति णत्वम् । एवम-
 वष्वणति । व्यष्वणत् । विष्वण । 'स्थादिष्वभ्यासेन-' इति पत्वम् । भोजने किम्, विस्व-
 नति वीणा । परिनिविभ्यः । सेवेत्यत्र अकार उच्चारणार्थः । न च यन्लुग्नित्वृत्तये शपा
 निर्देश एवास्त्विति शङ्क्यम्, वकारान्तानामूठ्भाविनां यङ्लुङ् नास्तीति वक्ष्यमाणत्वात् ।
 'पिवृ सेवाम्' परिषेवते । 'पिब् वन्धने', क्तान्तः सितशब्दः, एरजन्तः पचाद्यन्तो वा सय-
 शब्दः । विषितः । विषयः । प्रत्ययविशिष्टग्रहणं किम्, विसीनोति । 'पिवृ तन्नुसन्तानं, परिषी-
 व्यति । 'पह मर्षणे' परिषहते । सुडागमः, परिष्करोति, विष्करोति । स्तुस्वञ्जोः 'उपसर्गा-
 त्सुनोति-' इत्येव सिद्धे परिनिविभ्यः परयोरेतयोः 'सिवादीनां वाङ् व्यवायेऽपि' इति
 विकल्पार्थं पुनर्वचनम् । प्राक्सितात् । 'उपसर्गात्सुनोति-' इत्यादिना विहितं पत्वम्-
 अङ् व्यवाय एवेति भ्रमनिवारणार्थमपिशब्दस्योपादानम् । तेषामिति । पञ्चदशानामित्यर्थः ।
 अभ्यपुणोदित्यादीन्युदाहृतं व्याति । स्थादिषु । इह द्वे वाक्ये, आद्यं पत्वविव्यर्थं

नपिपेव । निपिपिवतुः । २२७८ सेधतेर्गतौ । (८—३—११३) गत्यर्थस्य सेवतेः
त्वं न स्यात् । गङ्गां विसेधति । पिधू ४८ शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं शासनम् ।
२७६ स्वरतिसूतिसूयतिधूबूदितो वा । (७—२—४४) स्वरत्यादेरुदितश्च

रेणे' अभिसुसूपति । अत्राम्यासस्य न पत्वम् । अभ्यासात्परस्य तु सस्य 'स्तौतिण्योरेव-'
ति नियमान्न पत्वम् । सेधतेः । न पत्वमिति । 'न रपर-' इत्यतो नेत्यनुवृत्तेरिति
नावः । गङ्गां विसेधतीति । गच्छतीत्यर्थः । इह 'उपसर्गात्सुनोति-' इति पत्वं न
वति । अनन्तरस्येति न्यायेन 'उपसर्गात्सुनोति-' इत्यस्यैवायं निपेवः, न त्वादेशप्रत्यययो-
रेत्यस्यापि । तेन सिपेवेत्यादौ आदेशप्रत्यययोरिति पत्वं भवत्येव । पिधू इति । ननु
वाक्यसंज्ञविशेषात्मकस्य शास्त्रस्य अक्रियारूपत्वात्कथं धात्वर्थत्वमित्यत आह शास्त्रं शासन-
मेति । माङ्गल्यं तु शुभकर्म । 'पिध गत्याम्' इतिवदस्यापि रूपाणि । तत्र बलादावार्ध-
श्रातुके नित्यमिति प्राप्ते । स्वरति । 'आर्धवातुकस्येड्वलादेः' इत्यनुवर्तते । स्वरति सूति
सूयति धूम् ऊदित् एपां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । फलितमाह स्वरत्यादेरिति ।
स्वरतीति स्वृधातोः शपा निर्देशः । सूतीति सूयतीति च लुग्विकरणस्य श्यन्विकरणस्य च
सूवातोर्निर्देशः । एवं च 'पू प्रेरणे' इति तौदादिकस्य न ग्रहणम् । 'धूम् कम्पने' स्वादिः
ऋयादिश्च । अकारानुबन्धनिर्देशाद् 'धू विघ्नने' इत्यस्य न ग्रहणम् । 'इट्सनि वा इत्यतो
नेत्यनुवर्तमाने वाग्रहणं लिङ्सिचोर्विकल्पनिवृत्त्यर्थमिति भाष्यम् । एवं च थलि

द्वितीयं तु नियमार्थमित्याशयेनाह व्यवयेऽपीति, पत्वमेपामेव चेति । स्यादीनां
दशानामेवाभ्यासस्य पत्वमित्यर्थः । तत्फलं तु 'पू प्रेरणे' अभिसुसूपति । अत्रोक्तनियमादभ्या-
ससकारस्य न पत्वम्, द्वितीयस्य तु 'स्तौतिण्योः' इति नियमान्न भवति । अभिसिपास-
तीत्यत्र तु पणोऽभावादभ्यासात्परस्य पत्वं पूर्वस्य तूक्तनियमान्नेति बोध्यम् । स्यादेतत्—
निपिपेवेत्यादौ अभ्यासस्य 'उपसर्गात्सुनोति-' इत्यनेन सिद्धम्, अभ्यासात्परस्य तु 'आदेश-
प्रत्यययोः' इत्यनेनेति किमाद्यवाक्येन । अत्राहुः—फलत्रयार्थमाद्यं वाक्यम्, अशोपदेशार्थम् ।
तथाहि— सेनया अभियातुमिच्छति अभिपिपेणयिपति । अवर्णान्ताभ्यासार्थम् च—'अर्वासनं
गोत्रभिदोऽघितष्ठौ' । पणि प्रतिप्रसवार्थं च—अभिपिपिपिपति । 'पिच क्षरणे' । 'स्तौतिण्योरेव-'
इति नियमात् पभूते सनि निर्वातितमपि पत्वमुपसर्गमाश्रित्यात्र भवतीति । सेधतेर्गतौ ।
क्षिपा निर्देशाद्गत्यर्थादस्माद्यन्लुकि न निपेवः, तेनोपसर्गमाश्रित्य पत्वं भवत्येव ।
विसेधतीति । न च सेवेति शपा निर्देशाद्यङ्कि 'उपसर्गात्सुनोति—' इति पत्वं न
भवेदिति शङ्क्यम्, 'दैवादिकनिवृत्त्यर्थतया शपा निर्देशस्य चारितार्थात् । अन्यथा
सेवतेरिति क्षिपा निर्देशस्य वैयर्थ्यप्राप्तेरिति दिक् । पिधू शास्त्रे । माङ्गल्यं मङ्गलक्रिया ।
स्वार्थे ष्यञ् । स्वरतिसूति । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' भ्वादिः । ननु 'स्वरतिसूधूबूदितो वा'
इति सूत्र्यतां किमनेन सूतिसूयत्योः पृथग्ग्रहणेन । मैवम्, तथाहि सति निरनुबन्धक-
परिभाषया 'पू प्रेरणे' इति तौदादिकस्यैव ग्रहणं स्यान्न त्वादादिकदैवादिकयोरेतयोः । न
चैवं षूङ् इति पठ्यतामिति वाच्यम्, 'लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयोः—' इति परिभाषया

परस्य वलादेरार्धवातुकस्येड्वा स्यात् । २२८० भ्रषस्तथोर्धोऽधः । (८—२—४०) झपः परयोस्तथोर्धः स्यान्न तु दधातेः । जश्त्वम् । सिपेद्ध—सिपेधिय । सेद्धा, सेधिता । सेत्स्यति, सेधिष्यति । असैत्सीत् । २२८१ भ्रलो भ्रलि । (८—२—२६) झलः परस्य सस्य लोपः स्याज्झलि । असैद्दाम् असैत्सुः । असैत्सीः असैद्धम् असैद्ध । असैत्सम् असैत्स्व असैत्स्म । पक्षे असेधीत् असेधिष्ठामित्यादि । खाट् ४९ भक्षणे । ऋकार इत् । खादति । चखाद् । खद

इडभावपक्षे द्वित्वादौ सिसेध् थ इति स्थिते । भ्रषस्तथो । झप इति पञ्चमी । तथ् थ् चेति द्वन्द्वः । तकारादकार उच्चारणार्थः । तकारथकारयोरिति लभ्यते । धः इति प्रथमैकवचनम् । अकार उच्चारणार्थः । धकार इति लभ्यते । अध इति षष्ठ्यन्तम् । धाधातु-भिन्नस्येति लभ्यते । तदाह भ्रषः परयोरिति । जश्त्वमिति । सिसेध् ध इति स्थिते 'झलां जश् झशि' इति प्रथमधकारस्य दकारे सिपेद्धेति रूपमित्यर्थः । सिपिधिव-सिपिध्व, सिपिधिम-सिपिध्म । क्रान्तिनियमस्तु नेड्वशीति प्रक्रमान्नप्रापितस्यैवाभावस्य निवर्तकः, ननु विभाषादिप्रापितस्यापि, अनन्तरस्येति न्यायात् । इट्पक्षे आह सिपेधियेति । सेद्धेति । लुट्, तास्, इडभावः, डा, टिलोपः, गुण, धत्वम् जश्त्वम् । सेद्धारौ सेद्धार इत्यादि । सेधि-तेति । इट्पक्षे रूपम् । सेत्स्यति सेधिष्यतीति । लुटि स्यः, इड्विकल्पः । असैत्सी-दिति । लुडस्तिप, इकारलोपः, च्लिः, सिच्, इडभावः, 'अस्तिसिचः-' इति ईट्, 'वदन्नज-' इति वृद्धिः । धकारस्य चत्वम् । असैध् स तामिति स्थिते, अपृक्तत्वाभावादीडभावाच्च 'इट् ईटि' इति सिचो लोपे अप्राप्ते । भ्रलो भ्रलि । झल इति पञ्चमी । 'संगान्तस्य-' इत्यतो लोप इति, 'रात्सस्य' इत्यतः सस्येति चानुवर्तते, तदाह भ्रलः परस्य सस्य लोपः स्या-दिति । असैद्दामिति । असैध् स् तामिति स्थिते सलोपे धत्वे जश्त्वे च रूपम् । पक्ष इति । इट्पक्ष इत्यर्थः । असेधीदिति । 'इट् ईटि' इति सलोपः । 'नेटि' इति वृद्धिप्रतिषेधः । लघूपधगुणः । खाट् इति । अत्र ऋदित्वं 'नाग्लोपि-' इत्याद्यर्थमित्यभिप्रेत्याह ऋकार इदिति ।

अलुग्विकरणस्य सूयतेरेव ग्रहणप्रसङ्गात् । अस्याश्च परिभाषायाः सूतिसूयत्योःपृथग्रहणमेव जापकमित्याहुः । 'ध्रुक् कम्पने' स्वादिः क्रयादिश्च । सानुबन्धनिर्देशो 'ध्रु विधूतने' इत्यस्य निवृत्त्यर्थः । 'इट् सनि वा' इत्यतो वेति वर्तमाने पुनर्वाग्रहणं लिङ्सिचोर्विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा लिङ्सिज्विशिष्टं वापदमत्रापि लिङ्सिचोरेव विकल्पं कुर्यात् पुनर्वाग्रहणे तु वला-द्वार्धवातुकमात्रस्य विकल्पः सिद्ध इति भावः । भ्रषस्तथोः । अध इति किम्, घतः । असैत्सीदिति । 'अस्तिसिचः-' इति ईडागमः । 'वदन्नज-' इति वृद्धिः ततश्चत्वम् । भ्रलो भ्रलि । 'संयोगान्तस्य-' इत्यतो लोप इति, 'रात्सस्य' इत्यतः सस्येति चानुवर्तते तदाह सस्य लोपः स्यादिति । पदस्येत्यधिकारात्प्रत्यासत्तेर्झलो झलि सस्येति निर्दिष्टानां त्रयाणा-मेकपदसम्बन्धित्वे लोपोऽयम् । तेन सोमसुत्स्थानमित्यत्र न भवति । झलः किम्, अनैष्टाम् । झलि किम्, असैत्सीत् । असेधीदिति । 'नेटि' इति वृद्धिप्रतिषेधः ।

५० स्थैर्ये हिंसायां च । चाड्भ्रक्षणे । स्थैर्येऽक्रमकः खदति । २२८२ अत उपधायाः ।
 (७-२-११६) उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् ङिति णिति च प्रत्यये परे । चखाद । २२८३
 णलुत्तमो वा । (७-१-९१) उत्तमो णत्वा णित्स्यात् । चखाद, चखद । २२८४ अतो
 ह्लादेर्लघोः । (७-२-७) ह्लादेर्लघोरकारस्येडादौ परस्मैपदपरे सिचि वृद्धिर्वा स्यात् ।
 अखादीत्, अखदीत् । वद ५१ स्थैर्ये । पवर्गीयादिः । वदति । ववाद । वेदनुः । वेदिय ।
 ववाद, ववद । अवादीत्, अवदीत् । गद ५२ व्यक्तायां वाचि । गदति ।

खदेति । स्थैर्यं स्थिरोभवनम् । णलि अजन्तत्वाभावाद् 'अचो ङिति' इति वृद्धेरप्राप्तौ ।
 अत उपधायाः । वृद्धिः स्यादिति । 'मुजेवृद्धिः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । चिति
 णिति चेति । 'अचो ङिति' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । चखादेति । एत्वाभ्यासलोपौ
 नु नात्र भवतः । पित्त्वे अकित्वाद् आदेशादित्वात् तदपेक्षया वृद्धेः परत्वाच्च । णलुत्तमः ।
 णित् स्यादिति । 'गोतो णित्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । चखाद् चखदेति ।
 णित्त्वे उपधावृद्धिः । तदभावे न । अतो ह्लादेः । 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इत्यनुवर्तते ।
 'नेटि' इत्यस्मादिति 'ऊर्णोर्तेविभाषा' इत्यतो विभाषेति च । तदाह ह्लादेरिति ।
 ह्लाद्यङ्गावयवस्येत्यर्थः । आदिग्रहणं स्पष्टार्थम्, हलः परस्येत्येव सिद्धेः । अखादीत्
 अखदीत् इति । वृद्धौ तदभावे च 'इट ईटि' इति सिज्जलोपः । अखादिष्टाम्, अखदिष्टा-
 मित्यादि । वदेति । स्थैर्यं स्थिरोभवनम् । पवर्गीयादिरिति । पवर्गन्तृतीयादिरित्यर्थः ।
 ननु दन्त्योष्ठयादिरिति भावः । ववादेति । 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । वेदतुरिति ।
 अभ्यासजश्वत्वेन आदेशादित्वेऽपि जश्वत्स्य वैरूप्यापादकत्वाभावादेत्वाभ्यासलोपाविति भावः ।
 ववादेत्यत्र तु पित्त्वेन कित्वाभावादेत्वाभ्यासलोपौ न । वेदित्येति । अकित्त्वेपि 'थलि च
 सेटि' इत्येत्वाभ्यासलोपौ वेदयुः वेद । अथ उत्तमपुरुषणलि 'णलुत्तमो वा' इति
 णित्त्व-विकल्पादुपधादुद्धिविकल्प इत्याह ववाद ववदेति । वेदिव वेदिम् ।
 अवादीत्, अवदीत् इति । 'अतो ह्लादेः—' इति वृद्धिविकल्पः । गदेति ।

गुणः । खाद् भक्षणे । ऋकार इदिति । तेन 'नाग्लोपि—' इति निषेधे अच खाद् ।
 अत उप । अतः किम्, नुतोद । उपधायाः किम्, गणयति । इह अतो लोपं वाधित्वा
 परत्वाद् वृद्धिः स्यात् । अतो ह्लादेः । इह 'सिचि वृद्धिः—' इति सूत्रमनुवर्तते । 'नेटि'
 इति सूत्रादिति इति 'ऊर्णोर्तेविभाषा' इत्यतो विभाषाग्रहणं च तदाह इडादावित्यादि ।
 अतः किम्, अदेवीत् । ह्लादेः किम्, मा भवानतीत्, अटीत् । लघोः किम्, अगदीत्, अरक्षीत् ।
 इडादौ किम्, अपाक्षीत् । परस्मैपदे किम्, अयतिष्ट, अयतिपाताम् । अचकासीदित्यत्र
 चकारादकारस्य वृद्धिवारणाय 'यिन नाव्यववानम्—' इति न्यायेन यञ्चकारवर्णव्यवधान-
 मेवाश्रीयते तदा त्वरक्षीदित्यत्रापि प्रसक्त्याभावान्नघोरिति शक्यमकर्तुमित्याहः । तपर-
 ऋकरणं स्पष्टार्थम् । पवर्गीयादिरिति । दन्त्योष्ठ्यादित्वे तु 'न शसदद—' इत्येत्वा-

२२८५ नेर्गदनदपतपद्घुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्य-
 तिचिनोतिदेग्धिषु च । (८-४-१७) उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्णः स्याद्गदादिषु
 प्रणिगदति । जगाद । रद ५३ विलेखने । विलेखनं भेदनम् । रराद । णद ५
 अव्यक्ते शब्दे । २२८६ णो नः । (६-१-६५) धातोरादेर्णस्य नः स्यात्
 नदति । 'णोपदेशस्त्वन्द्नाटिनाथनाघ्नन्दनकनृनृत्तः ।' नाटेर्दीर्घार्हस्य ष्युं
 दासाद्घटादिर्णोपदेश एव । तवर्गचतुर्थान्तिनाघतोः नृनन्द्योश्च केचिणोपदेशता

व्यक्तवाङ् मनुष्यकृतशब्दप्रयोगः । जगादेति । च्रुत्वजश्वे । उपधावृद्धिः । वैरूप्या
 पादकादेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । जगदतुः जगदुरित्यादि । नेर्गद । 'रषाम्यां नो णः
 इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गदिसमासेऽपि-' इत्यत उपसर्गादिति च । तच्च उपसर्गस्थे लाक्षणिकम्
 तदाह उपसर्गस्थादिति । शिपा शपा च निर्देशा यद्भ्रुङ्निवृत्त्यर्थाः । प्रणिगदतीति
 भिन्नपदस्थत्वादप्राप्तौ वचनम् । रदेति । णलि उपधावृद्धिभिप्रेत्याह ररादेति । रेदतुरि
 त्यादि । अरादीत्, अरदीत् णदेति । अव्यक्तशब्दः अमनुष्यपशुपक्ष्यादिकृतशब्दप्रयोगः
 णो नः । ण इति पष्ठयन्तम् । 'धात्वादेः षः सः' इत्यतोऽनुवर्तनादाह धातोरादेरिति
 तेन अणतीत्यादौ न नत्वम् । नः स्यादिति । नकारः स्यादित्यर्थः । नदतीति । मेघादिरिति
 शेषः । 'णो नः' इति नत्वस्यानैमित्तकतया लिङ्निमित्तादेशादित्वाभावादेत्वाभ्यासलोपौ स्
 एव—नेदतुरित्यादि । अथ 'नृत्तन्द' नन्दनक्कनाट्नाथनाघ्नृवर्जम् णोपदेशाः' इति भाष्य
 श्लोकाधेन सङ्गृह्णाति णोपदेशास्त्विति । 'नर्द' शब्दे 'नट अवस्कन्दने' चुरादिः । नाथ नाघ
 याच्चादौ । द्वितीयचतुर्थान्तौ । 'दु नदि समृद्धौ' । 'नक्क नाशने' । 'नृ नये' । 'नृती गात्रविक्षेपे' ।
 एभ्योऽष्टभ्योऽन्ये णकारादिधातव इदानीं नकारादित्वेन दृश्यमाना अपि नत्वसंपन्नकारादित्या
 णोपदेशाः प्रत्येतव्या इत्यर्थः । नाटीति ण्यन्तस्य प्रयोजनमाह नाटेरिति । घटादिरिति ।
 'नट नृत्तौ' इति घटादिपठित इत्यर्थः । तत्फलं घटादौ वक्ष्यते । मतान्तरमाह तवर्गेति । तवर्ग-
 चतुर्थान्तिनाघधातोः नृनन्द्योश्च णोपदेशेषु ष्युंदासाभावमङ्गीकृत्य तेषामपि णोपदेशत्वमाहु-

भ्यासलोपनिषेवाद् वेदतुः वेदित्येत्यादि न सिद्ध्येदिति भावः । नेर्गदनद । गदादीदां चतुर्णां
 शपा निर्देशः स्यत्यादीनामेकादशानां शिपा निर्देशश्च यद्भ्रुङ्निवृत्त्यर्थः । तेन प्रनिजगादीति,
 प्रनिनानदीति, प्रनिसासेति, प्रनिजङ्घनीति इत्यादौ णत्वं न । घुशब्देन घुसंज्ञका दाधादयः
 षड् गृह्यन्ते । डुवाब् प्रणिददाति । दाण् प्रणियच्छति । दो प्रणिद्यति । देङ् प्रणिदयते । घेद्
 प्रणिधयति । डुवाब् प्रणिदवाति । माशब्देन मेङ्माङोरेव ग्रहणम् । घुप्रकृतिमाङिति पठित्वा
 भाष्यादौ तथा व्याख्यानात् । णो नः । धातोेरिति । 'धात्वादेः षः सः' इत्यतोऽनुवर्त-
 नाद्वात्वादेरित्येव नेह अणति । णोपदेशान्युंदासमुखेनाह णोपदेशास्त्विति । 'नर्द' शब्दे ।
 'नट अवस्कन्दने' चुरादिः । यस्तु नट नृत्ताविति घटादिः, स नेह गृह्यते, नाटीति दीर्घनिर्दे-
 शात् 'नाथ नाघ याच्चादौ' । 'दु नदि समृद्धौ' । 'नक्क नाशने' । 'नृ नये' । 'नृती
 गात्रविक्षेपे' । एभ्योऽष्टाभ्यो भिन्ना इत्यर्थः । तवर्गेति । तेषां मते पञ्चमो

गाहः । २२८७ उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । (८—४—१४) उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्समासेऽसमासेऽपि । प्रणदति । प्रणिनदति । अर्दं ५५ गतौ 'याचने च । 'अत आदेः' (सू २२४८) २२८८ तस्मान्नुड् द्विहलः । ७—४—७१) द्विहलो धातोर्दीर्घाभूतादकारात् परस्य नुट् स्यात् । आनर्दं । आर्दीत् । नर्दं ५६ गर्दं ५७ शब्दे । णोपदेशत्वाभावात् णः । प्रनर्दति । गर्दति । जगर्दं । तर्दं ५८ हिंसा-
गाम् । तर्दति । कर्दं ५९ कुत्सिते शब्दे । कुत्सिते कौक्षे । कर्दति । खर्दं ६० दन्द्शूके ।
दंशनहिंसादि रूपायां दन्द्शूकक्रियायामित्यर्थः । खर्दति । चखर्दं । अति ६१ अदि ६२
अन्वने । अन्तति । आनन्त । अन्दति । आनन्द । इदि ६३ परमैश्वर्ये । इन्दति ।

रेत्यर्थः । अत्र मते पञ्चम्यो भिन्ना णोपदेशा इति फलितम् । भाष्यविरोधोऽत्रासुचिवीजम् ।
ननु णकारमुपदिश्य तस्य किमर्थं नकारो विधीयते । नकार एवोपदिश्यतामित्याशङ्क्य तत्प्रयो-
जनमाह उपसर्गात् । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यधिकृतम् । तदाह उपसर्गस्थादिति । 'समासेऽ-
ङ्गुलेः सङ्गः' इत्यतः समास इत्यनुवृत्तेरसमासे न स्यादित्यसमासग्रहणम् । तथा सति प्रणाम
इत्यादौ समासे न स्यादित्यपिग्रहणम्, तदाह समासे असमासेऽपीति । णस्योपदेशो
तस्मिन्निति विग्रहः । प्रणदतीति । भिन्नपदत्वादप्राप्तिः । प्रणिनदतीति । 'नेर्गद-' इति
णत्वम् । नचात्र 'उपसर्गादसमासे-' इति धातुनकारस्य णत्वं शङ्क्यम्, अट्कुप्वाड्भिन्नेन
व्यवधानात् । अर्दति । 'उपधायां च' इत्यत्र इक इत्यनुवर्तनाद् अर्दतीत्यादौ न दीर्घः । लिटि
गलि द्वित्वे हलादिशेषे 'अत आदेः' इत्यभ्यासाकारस्य दीर्घे आ अर्दति स्थिते तस्मान्नुट् ।
द्वौ हलौ यस्य तस्येति विग्रहः । तच्छब्देन 'अत आदेः' इति कृतदीर्घः परामृश्यते, तदाह
द्वौर्दीर्घाभूतादिति । टकार इत्, उकार उच्चारणार्थः । टित्त्वादाद्यवयवः, तदाह आनर्दति ।
आर्दीदिति । 'इट ईटि' इति सिज्जलोपः । नर्दत्यादि स्पष्टम् । कर्दति । कुत्सितविशेषो
विवक्षित इत्याह कुत्सिते कौक्ष इति । कुक्षिभवे इत्यर्थः । खर्दति । दन्द्शूको दंशनस्व-
भावः सर्पः । 'दन्द्शूको विलेशयः' इत्यमरः । ननु सर्पस्य क्रियात्वाभावात् कथं धात्वर्थत्व-
मित्यत आह दंशनेति । अति अदीति । इदित्त्वानुम्, तदाह अन्ततीति ।
आनन्तेति । 'अत आदेः' इति दीर्घः । 'तस्मान्नुड्द्विहलः' इति नुट् । एवम्
अन्दति । आनन्देति । नुट् । आन्दीत् । इदीति । परमैश्वर्यं परमैश्वरीभवनम् ।

भिन्ना णोपदेशाः । उपसर्गाद् । 'समासेऽङ्गुलेः सङ्गः' इत्यतोऽनुवर्तनात्समास
एव स्यादित्यसमासग्रहणम्, कृते तु तस्मिन्नसमास एव स्यादित्यपेर्ग्रहणं कृतम् । प्रणिनद-
तीति । 'नेर्गद-' इति णत्वम् । धातुमकारस्य तु 'उपसर्गादसमास-' इति णत्वं न
भवत्यडादिभिन्नेन व्यवधानात् । तस्मात् तच्छब्देन कृतदीर्घाकारः परामृश्यत इत्याह
दीर्घाभूतादिति । खर्दं दन्द्शूके । दन्द्शूकस्य सर्पःवात्तद्वाचित्वे धातुत्वं न
संगच्छत इत्यत आह दन्द्शूकक्रियायामिति । दन्द्शूककर्तृकायामित्यर्थः । आन-

१ 'निर्गलिताम्बुगर्भं' शरद्धनं नार्दति चतकोऽपि' इति पञ्चमे रघुवंशे ।

२२७५ परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम् । (८—३—७०)
 परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः स्यात् । निषेधति । २२७६ प्राक्सिताद्
 व्यवायेऽपि । (८—३—६३) 'सेवसित—' (सू २२७५) इत्यत्र सितशब्दात् प्राक्
 ये सुनोत्यादयस्तेपामड्व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । न्यषेधत् । न्यषेधीत् । न्यषेधिष्यत् ।
 २२७७ स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य । (८—३—६४) प्राक्सितात्स्था-
 दिष्वभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । एपामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् ।

सामीप्यम् । अवपृष्ठा गौः । निरुद्धा सती समीपे आस्त इत्यर्थः । वेश्च । अवादित्यनुकर्ष-
 णार्थश्चकारः, तदाह व्यवाभ्यामिति । विश्वणति । अवष्वणति । सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः ।
 'अट्कुप्वाङ्-' इति णत्वम् । परिनिविभ्यः । सेवेत्यकार उच्चारणार्थः । 'पेवृ सेवायाम्'
 इति धातोर्ग्रहणम् । परिषेवते । विषेवते । निषेवते । सितेत्यनेन 'शिब् बन्धने' इति क्तान्तस्य
 ग्रहणम् । अस्यैव धातोः एरजन्तो वा पचाद्यजन्तो वा सयशब्दः । विषितः विषयः । 'पिवु
 तन्तुसन्ताने' । परिपीव्यति । 'पह मर्षणे' परिपहते । सुट् आगमः । परिष्करोतिस्तुस्वञ्जोः
 'उपसर्गात् सुनोति—' इत्येव सिद्धे 'सिवादीनां वा—' इति विकल्पार्थं पुनर्वचनम् । प्राक्सि-
 तात् । सुनोत्यादय इति । 'उपसर्गात्सुनोति—' इत्यादिसूत्रोपात्ता इति शेषः । तेषामि-
 मिति । पञ्चदशानामित्यर्थः । न्यषेधदिति । अकारेण व्यवहितत्वादिणः परत्वाभावादप्राप्तौ
 वचनम् । अभ्यपुणोदित्यप्युदाहार्यम् । स्थादिषु । अभ्यासेनेति तृतीयान्तम् ।
 प्राक्सितादित्यनुवर्तते, तदाह प्राक्सितादिति । 'उपसर्गात्सुनोति—' इति सूत्रे
 स्थाधातुमारभ्य 'परिनिविभ्यः सेवसिता—' इत्यत्र सितशब्दात्प्राग् ये धातव उपात्ताः
 तेषु दशस्त्वित्यर्थः । निषेधेत्यादौ अभ्यासात्परस्य सस्य अभ्यासव्यवहितत्वेन उप-
 सर्गात्परत्वाभावादप्राप्तौ वचनम् । ननु निषेधेत्यादौ अभ्यासस्थसकारस्य 'उपसर्गा-
 त्सुनोति—' इत्यनेनैव सिद्धत्वादभ्यासस्थेति व्यर्थमित्याशङ्क्य नियमार्थमित्याह एपामे-
 वेति । अभ्यासस्थसकारस्य चेत् षत्वं तर्हि स्थादिदशानामेवेत्यर्थः । एवं च 'पू

इत्याहुः । वेश्च । विश्वणति । सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । 'अट्कुप्वाङ्-' इति णत्वम् । एवम-
 वष्वणति । व्यष्वणत् । विष्वणत् । 'स्थादिष्वभ्यासेन—' इति षत्वम् । भोजने किम्, विस्व-
 नति वीणा । परिनिविभ्यः । सेवेत्यत्र अकार उच्चारणार्थः । न च यञ्जुग्निवृत्तये शपा
 निर्देश एवास्त्विति शङ्क्यम्, वकारान्तानामूठ्भावितानां यङ् लुङ् नास्तीति वक्ष्यमाणत्वात् ।
 'पेवृ सेवायाम्' परिषेवते । 'पिब् बन्धने', क्तान्तः सितशब्दः, एरजन्तः पचाद्यजन्तो वा सय-
 शब्दः । विषितः । विषयः । प्रत्ययविशिष्टग्रहणं किम्, विसोतीति । 'पिवु तन्तुसन्तानं, परिपी-
 व्यति । 'पह मर्षणे' परिपहते । सुडागमः, परिष्करोति, विष्करोति । स्तुस्वञ्जोः 'उपसर्गा-
 त्सुनोति—' इत्येव सिद्धे परिनिविभ्यः परयोरेतयोः 'सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि' इति
 विकल्पार्थं पुनर्वचनम् । प्राक्सितात् । 'उपसर्गात्सुनोति—' इत्यादिना विहितं षत्वम्-
 अड्व्यवाय एवेति भ्रमनिवारणार्थमपिशब्दस्योपादानम् । तेषामिति । पञ्चदशानामित्यर्थः ।
 अभ्यपुणोदित्यादीन्युदाहृतव्यानि । स्थादिषु । इह द्वे वाक्ये, आद्यं षत्वविव्यर्थं

निपिपेव । निपिपिवतुः । २२७८ सेधतेर्गतौ । (८—३—११३) गत्यर्थस्य सेधतेः पत्वं न स्यात् । गङ्गां विसेधति । पिधू ४८ शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं शासनम् । २२७६ स्वरतिसूतिसूयतिधूब्बूदितो वा । (७—२—४४) स्वरत्यादेरुदितश्च

प्रेरणे' अभिसुसूपति । अत्राभ्यासस्य न पत्वम् । अभ्यासात्परस्य तु सस्य 'स्तौतिण्योरेव-' इति नियमान्न पत्वम् । सेधतेः । न पत्वमिति । 'न रपर-' इत्यतो नेत्यनुवृत्तेरिति भावः । गङ्गां विसेधतीति । गच्छतीत्यर्थः । इह 'उपसर्गात्सुनोति-' इति पत्वं न भवति । अनन्तरस्येति न्यायेन 'उपसर्गात्सुनोति-' इत्यस्यैवायं निषेधः, न त्वादेशप्रत्यययो- रित्यस्यापि । तेन सिपेवेत्यादौ आदेशप्रत्यययोरिति पत्वं भवत्येव । पिधू इति । ननु वाक्यसङ्घविशेषात्मकस्य शास्त्रस्य अक्रियारूपत्वात्कथं वात्वर्थत्वमित्यत आह शास्त्रं शासन- मिति । माङ्गल्यं तु शुभकर्म । 'पिध गत्याम्' इतिवदस्यापि रूपाणि । तत्र वलादावार्ध- धातुके नित्यमिति प्राप्ते । स्वरति । 'आर्धधातुकस्येड्वलदेः' इत्यनुवर्तते । स्वरति सूति सूयति धूब् ऊदित् एपां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । फलितमाह स्वरत्यादेरिति । स्वरतीति स्वृधातोः शपा निर्देशः । सूतीति सूयतीति च लुग्विकरणस्य इयन्विकरणस्य च सूधातोर्निर्देशः । एवं च 'पू प्रेरणे' इति तौदादिकस्य न ग्रहणम् । 'धूब् कम्पने' स्वादिः क्रयादिश्च । अकारानुबन्धनिर्देशाद् 'धू विघ्नने' इत्यस्य न ग्रहणम् । 'इट्सनि वा इत्यतो वेत्यनुवर्तमाने वाग्रहणं लिङ्सिचोर्विकल्पनिवृत्त्यर्थमिति भाष्यम् । एवं च थलि

द्वितीयं तु नियमार्थमित्याशयेनाह व्यव्रायेऽपीति, पत्वमेपामेव चेति । स्यादीनां दशानामेवाभ्यासस्य पत्वमित्यर्थः । तत्फलं तु 'पू प्रेरणे' अभिसुसूपति । अत्रोक्तनियमादभ्या- ससकारस्य न पत्वम्, द्वितीयस्य तु 'स्तौतिण्योः' इति नियमान्न भवति । अभिसिपास- तीत्यत्र तु पणोऽभावादभ्यासात्परस्य पत्वं पूर्वस्य तूक्तनियमान्नेति बोध्यम् । स्यादेतत्— निपिपेवेत्यादौ अभ्यासस्य 'उपसर्गात्सुनोति-' इत्यनेन सिद्धम्, अभ्यासात्परस्य तु 'आदेश- प्रत्यययोः' इत्यनेनेति किमाद्यवाक्येन । अत्राहुः—फलत्रयार्थमाद्यं वाक्यम्, अशोपदेशार्थम् । तथाहि— सेनया अभियातुमिच्छति अभिपिपेणपिपति । अवर्णान्ताभ्यासार्थम् च—'अर्घासनं गोत्रभिदोऽधितष्ठौ' । पणि प्रतिप्रसवार्थं च—अभिपिपिपिपति । 'पिच क्षरणे' । 'स्तौतिण्योरेव-' इति नियमात् पभूते सनि निवर्तितमपि पत्वमुपसर्गमाश्रित्यात्र भवतीति । सेधतेर्गतौ । शितपा निर्देशाद्गत्यर्थादस्माद्यब्लुकि न निषेधः, तेनोपसर्गमाश्रित्य पत्वं भवत्येव । विसेधतीति । न च सेधेति शपा निर्देशाद्यङ्कि 'उपसर्गात्सुनोति—' इति पत्वं न भवेदिति शङ्क्यम्, 'दैवादिकनिवृत्त्यर्थतया शपा निर्देशस्य चारितार्थात् । अन्यथा सेधतेरिति शितपा निर्देशस्य वैयर्थ्यप्राप्तेरिति दिक् । पिधू शास्त्रे । माङ्गल्यं मङ्गलक्रिया । स्वार्थं ष्यन् । स्वरतिसूति । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' स्वादिः । ननु 'स्वरतिसुधूब्बूदितो वा' इति सूत्र्यतां किमनेन सूतिसूयत्योः पृथग्रहणेन । मैवम्, तथाहि सति निरनुबन्धक- परिभाषया 'पू प्रेरणे' इति तौदादिकस्यैव ग्रहणं स्यान्न त्वादादिकदैवादिकयोरेतयोः । न चैवं पूड् इति पठ्यतामिति वाच्यम्, 'लुग्विकरणाञ्जुग्विकरणयोः—' इति परिभाषया

परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् । २२८० भ्रूषस्तथोर्धोऽधः । (८—२—
 ४०) झषः परयोस्तथोर्धः स्यान्न तु दधातेः । जश्त्वम् । सिपेद्ध—सिपेधिय ।
 सेद्धा, सेधिता । सेत्स्यति, सेधिष्यति । असैत्सीत् । २२८१ भ्रूलो भ्रूलि ।
 (८—२—२६) झलः परस्य सस्य लोपः स्याज्झलि । असैद्दाम् असैत्सुः ।
 असैत्सीः असैद्धम् असैद्ध । असैत्सम् असैत्स्व असैत्स्म । पक्षे असेधीत्
 असेधिष्ठामित्यादि । खाट् ४९ भक्षणे । ऋकार इत् । खादति । चखाद् । खद

इडभावपक्षे द्वित्वादी सिसेध् थ इति स्थिते । भ्रूषस्तथो । झष इति पञ्चमी । तश्च थ्
 चेति द्वन्द्वः । तकारादकार उच्चारणार्थः । तकारथकारयोरिति लभ्यते । धः इति प्रथमैक-
 वचनम् । अकार उच्चारणार्थः । धकार इति लभ्यते । अध इति पष्ठ्यन्तम् । धाधातु-
 भिन्नस्येति लभ्यते । तदाह भ्रूषः परयोरिति । जश्त्वमिति । सिसेध् थ इति स्थिते
 'झलां जश् झशि' इति प्रथमधकारस्य दकारे सिपेद्धेति रूपमित्यर्थः । सिपिधिव-सिपिध्व,
 सिपिधिम-सिपिधम् । क्रादिनियमस्तु नेड्वशीति प्रक्रमात्रन्प्रापितस्यैवाभावस्य निवर्तकः,
 नतु विभापादिप्रापितस्यापि, अनन्तरस्येति न्यायात् । इट्पक्षे आह सिपेधियेति । सेद्धेति ।
 छुट्, तास्, इडभावः, डा, टिलोपः, गुण, धत्वम् जश्त्वम् । सेद्धारौ सेद्धार इत्यादि । सेधि-
 तेति । इट्पक्षे रूपम् । सेत्स्यति सेधिष्यतीति । छुटि स्यः, इड्विकल्पः । असैत्सी-
 दिति । लुङ्स्तिप, इकारलोपः, च्लिः, सिच्, इडभावः, 'अस्तिसिचः—' इति ईट्, 'वदन्नज—'
 इति वृद्धिः । धकारस्य चत्वंम् । असैध् स तामिति स्थिते, अपृक्तत्वाभावादीडभावाच्च 'इट्
 ईटि' इति सिचो लोपे अप्राप्ते । भ्रूलो भ्रूलि । झल इति पञ्चमी । 'संगान्तस्य—' इत्यतो
 लोप इति, 'रात्सस्य' इत्यतः सस्येति चानुवर्तते, तदाह भ्रूलः परस्य सस्य लोपः स्या-
 दिति । असैद्दामिति । असैध् स् तामिति स्थिते सलोपे धत्वे जश्त्वे च रूपम् । पक्ष इति ।
 इट्पक्ष इत्यर्थः । असेधीदिति । 'इट् ईटि' इति सलोपः । 'नेटि' इति वृद्धिप्रतिषेधः ।
 लघुपधगुणः । खाट् इति । अत्र ऋदित्वं 'नागलोपि—' इत्याद्यर्थमित्यभिप्रेत्याह ऋकार इदिति ।

अलुग्विकरणस्य सूयतेरेव ग्रहणप्रसङ्गात् । अस्याश्च परिभाषायाः सूतिसूयत्योःपृथग्रहणमेव
 ज्ञापकमित्याहुः । 'धून् कम्पने' स्वादिः क्रयादिश्च । सानुवन्धनिर्देशो 'धू विधून्ने' इत्यस्य
 निवृत्त्यर्थः । 'इट् सनि वा' इत्यतो वेति वर्तमाने पुनर्वाग्रहणं लिङ्सिचोविकल्पनिवृत्त्यर्थम् ।
 अन्यथा लिङ्सिचिवाशिष्टं वापदमत्रापि लिङ्सिचोरेव विकल्पं कुर्यात् पुनर्वाग्रहणे तु वला-
 दार्धधातुकमात्रस्य विकल्पः सिद्ध इति भावः । भ्रूषस्तथोः । अध इति किम्, घतः ।
 असैत्सीदिति । 'अस्तिसिचः—' इति ईडागमः । 'वदन्नज—' इति वृद्धिः ततश्चत्वंम् । भ्रूलो
 भ्रूलि । 'संयोगान्तस्य—' इत्यतो लोप इति, 'रात्सस्य' इत्यतः सस्येति चानुवर्तते तदाह
 सस्य लोपः स्यादिति । पदस्येत्यधिकारात्प्रत्यासत्तेर्ज्ञलो झलि सस्येति निर्दिष्टानां त्रयाणा-
 मेकपदसम्बन्धित्वे लोपोऽयम् । तेन सोमसुत्स्यानमित्यत्र न भवति । झलः किम्,
 अनैष्टाम् । झलि किम्, असैत्सीत् । असेधीदिति । 'नेटि' इति वृद्धिप्रतिषेधः

५० स्थैर्ये हिंसायां च । चाऽङ्गणे । स्थैर्येऽकर्मकः खदति । २२८२ अत उपधायाः ।
 (७-२-११६) उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् णिति णिति च प्रत्यये परे । चखाद । २२८३
 णलुत्तमो वा । (७-१-९१) उत्तमो णत्वा णित्स्यात् । चखाद, चखद । २२८४ अतो
 हलादेर्लघोः । (७-२-७) हलादेर्लघोरकारस्येडादौ परस्मैपदपरे सिचि वृद्धिर्वा स्यात् ।
 अखादीत्, अखदीत् । वद ५१ स्थैर्ये । पवर्गीयादिः । वदति । ववाद । वेदतुः । वेदिय ।
 ववाद, ववद । अवादीत्, अवदीत् । गद ५२ व्यक्तायां वाचि । गदति ।

खदेति । स्थैर्यं स्थिरीभवनम् । णलि अजन्तत्वाभावाद् 'अचो ङिति' इति वृद्धेरप्राप्तौ ।
 अत उपधायाः । वृद्धिः स्यादिति । 'मृजेवृद्धिः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । विति
 णिति चेति । 'अचो ङिति' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । चखादेति । एत्वाम्यासलोपौ
 तु नात्र भवतः । पित्त्वे अकित्वाद् आदेशादित्वात् तदपेक्षया वृद्धेः परत्वाच्च । णलुत्तमः ।
 णित् स्यादिति । 'गोतो णित्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । चखाद् चखदेति ।
 णित्त्वे उपधावृद्धिः । तदभावे न । अतो हलादेः । 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इत्यनुवर्तते ।
 'नेटि', इत्यस्मादिटीति 'ऊर्णोतिविभापा' इत्यतो विभापेति च । तदाह हलादेरिति ।
 हलाद्यङ्गावयवस्येत्यर्थः । आदिग्रहणं स्पष्टार्थम्, हलः परस्येत्येव सिद्धेः । अखादीत्
 अखदीत् इति । वृद्धौ तदभावे च 'इट ईटि' इति सिज्जलोपः । अखादिष्टाम्, अखदिष्टा-
 मित्यादि । वदेति । स्थैर्यं स्थिरीभवनम् । पवर्गीयादिरिति । पवर्गंतृतीयादिरित्यर्थः ।
 नतु दन्त्योष्ठ्यादिरिति भावः । ववादेति । 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । वेदतुरिति ।
 अम्यासजश्त्वेन आदेशादित्वेऽपि जश्त्वस्य वैरूप्यापादकत्वाभावादेत्त्वाम्यासलोपाविति भावः ।
 ववादेत्यत्र तु पित्त्वेन कित्वाभावादेत्त्वाम्यासलोपौ न । वेदित्येति । अकित्त्वेपि 'थलि च
 सेटि' इत्येत्वाम्यासलोपौ वेदयुः वेद । अथ उत्तमपुरुषणलि 'णलुत्तमो वा' इति
 णित्त्व-विकल्पाट्टुपादाद्विविकल्प इत्याह ववाद ववदेति । वेदिव वेदिम ।
 अवादीत्, अवदीत् इति । 'अतो हलादेः—' इति वृद्धिविकल्पः । गदेति ।

गुणः । खाद् भक्षणे । ऋकार इदिति । तेन 'नाग्लोपि—' इति निषेधे अच खादत् ।
 अत उप । अतः किम्, तुतोद । उपधायाः किम्, गणयति । इह अतो लोपं वाचित्वा
 परत्वाद् वृद्धिः स्यात् । अतो हलादेः । इह 'सिचि वृद्धिः—' इति सूत्रमनुवर्तते । 'नेटि'
 इति सूत्रादिटि इति 'ऊर्णोतिविभापा' इत्यतो विभापाग्रहणं च तदाह इडादावित्यादि ।
 अतः किम्, अदेवीत् । हलादेः किम्, मा भवानतीत्, अदीत् । लघोः किम्, अगदीत्, अरक्षीत् ।
 इडादौ किम्, अपाक्षीत् । परस्मैपदे किम्, अयतिष्ठ, अयतिपाताम् । अचकासीदित्यत्र
 चकारादकारस्य वृद्धिवारणाय 'येन नाव्यवधानम्—' इति न्यायेन यच्चेकवर्णव्यवधान-
 मेवाश्रीयते तदा वरक्षीदित्यत्रापि प्रसक्त्याभावाल्लघोरिति शक्यमकर्तुमित्याहुः । तपर-
 करणं स्पष्टार्थम् । पवर्गीयादिरिति । दन्त्योष्ठ्यादित्वे तु 'न शसदद—' इत्येत्वा-

२२८५ नेर्गदनदपतपदधुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्य-
तिचिनोतिदेग्धिषु च । (८-४-१७) उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्गः स्याद्गदादिषु ।
प्रणिगदति । जगाद । रद ५३ विलेखने । विलेखनं भेदनम् । रराद । णद ५४
अव्यक्ते शब्दे । २२८६ णो नः । (६-१-६५) धातोरादेर्णस्य नः स्यात् ।
नदति । 'णोपदेशास्त्वनर्दानाटिनाथ्नाध्नुन्दनक्कनृनृतः ।' नाटेर्दीर्घाहस्य पर्यु-
दासादघटादिर्णोपदेश एव । तवर्गचतुर्थान्तनाधतेः नृनन्द्योश्च केचिण्णोपदेशता-

व्यक्तवाङ् मनुष्यकृतशब्दप्रयोगः । जगादेति । च्त्वजश्त्वे । उपधावृद्धिः । वैरूप्या-
पादकादेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । जगदतुः जगदुरित्यादि । नेर्गद् । 'रषाभ्यां नो णः'
इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादिसमासेऽपि-' इत्यत उपसर्गादिति च । तच्च उपसर्गस्थे लाक्षणिकम्,
तदाह उपसर्गस्थादिति । शितपा शपा च निर्देशा यद्भ्रुङ्निवृत्त्यर्थः । प्रणिगदतीति ।
भिन्नपदस्थत्वादप्राप्तौ वचनम् । रदेति । णलि उपधावृद्धिमभिप्रेत्याह ररादेति । रेदतुरि-
त्यादि । अरादीत्, अरदीत् णदेति । अव्यक्तशब्दः अमनुष्यपशुपक्ष्यादिकृतशब्दप्रयोगः ।
णो नः । ण इति पष्ठ्यन्तम् । 'धात्वादेः षः सः' इत्यतोऽनुवर्तनादाह धातोरादेरिति ।
तेन अणतीत्यादौ न नत्वम् । नः स्यादिति । नकारः स्यादित्यर्थः । नदतीति । मेघादिरिति
शेषः । 'णो नः' इति नत्वस्यानैमित्तकतया लिपिनित्तादेशादित्वाभावादेत्वाभ्यासलोपौ स्त
एव—नेदतुरित्यादि । अथ 'नृत्वनर्दानन्दनक्कनाट्नाथ्नाध्नुवर्जम् णोपदेशाः' इति भाष्यं
श्लोकाधेन सङ्गृह्णाति णोपदेशास्त्विति । 'नर्दं शब्दे' 'नट अवस्कन्दने' चुरादिः, नाथ् नाध्
याच्चादौ । द्वितीयचतुर्थान्तौ । 'दु नदि समृद्धौ' । 'नक्क नाशने' । 'नृ नये' 'नृती गात्रविक्षेपे' ।
एभ्योऽष्टभ्योऽप्ये णकारादिधातव इदानीं नकारादित्वेन दृश्यमाना अपि नत्वसंपन्नकारादितया
णोपदेशाः प्रत्येतव्या इत्यर्थः । नाटीति ण्यन्तस्य प्रयोजनमाह नाटेरिति । घटादिरिति ।
'नट नृत्तौ' इति घटादिपठित इत्यर्थः । तत्फलं घटादौ वक्ष्यते । मतान्तरमाह तवर्गेति । तवर्ग-
चतुर्थान्तनाधधातोः नृनन्द्योश्च णोपदेशेषु पर्युदासाभावमङ्गीकृत्य तेषामपि णोपदेशत्वमाह-

भ्यासलोपनिषेधाद् वेदतुः वेदितेत्यादि न सिद्ध्येदिति भावः । नेर्गदनद् । गदादीदां चतुर्णां
शपा निर्देशः स्यत्यादीनामेकादशानां शितपा निर्देशश्च यद्भ्रुङ्निवृत्त्यर्थः । तेन प्रनिजगादीति,
प्रनितानदीति, प्रनिसासेति, प्रनिजङ्घनीति इत्यादौ णत्वं न । घुशब्देन घुसंज्ञका दाधादयः
पङ् गृह्यन्ते । डुवाब् प्रणिददाति । दाण् प्रणियच्छति । दो प्रणियति । देङ् प्रणियते । घेट्
प्रणियति । डुवाब् प्रणिदधाति । माशब्देन मेङ्माङोरेव ग्रहणम् । घुप्रकृतिमाङिति पठित्वा
भाष्यादौ तथा व्याख्यानात् । णो नः । धातोरिति । 'धात्वादेः षः सः' इत्यतोऽनुवर्त-
नाट्नात्वादेरित्येव नेह अणति । णोपदेशान्पर्युदासमुखेनाह णोपदेशास्त्विति । 'नर्दं शब्दे' ।
'नट अवस्कन्दने' चुरादिः । यस्तु नट नृत्ताविति घटादिः, स नेह गृह्यते, नाटीति दीर्घनिर्दे-
शात् 'नाथ् नाध् याच्चादौ' । 'दु नदि समृद्धौ' । 'नक्क नाशने' । 'नृ नये' । 'नृती
गात्रविक्षेपे' । एभ्योऽष्टाभ्यो भिन्ना इत्यर्थः । तवर्गेति । तेषां मते पञ्चभ्यो

माहुः । २२८७ उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । (८—४—१४) उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्समासेऽसमासेऽपि । प्रणदति । प्रणिनदति । अर्दं ५५ गतौ 'याचने च । 'अत आदेः' (सू २२४८) २२८८ तस्मान्नुड् द्विहलः । (७—४—७१) द्विहलो धातोर्दीर्घाभूतादकारात् परस्य नुट् स्यात् । आनर्दं । आर्दीत् । नर्दं ५६ गर्दं ५७ शब्दे । णोपदेशत्वाभावात्त णः । प्रनर्दति । गर्दति । जगर्दं । तर्दं ५८ हिंसायाम् । तर्दति । कर्दं ५९ कुत्सिते शब्दे । कुत्सिते कौक्षे । कर्दति । खर्दं ६० दन्दशुके । दंशनहिंसादि रूपायां दन्दशूकक्रियायामित्यर्थः । खर्दति । चखर्दं । अति ६१ अदि ६२ वन्वने । अन्तति । आनन्त । अन्दति । आनन्द । इदि ६३ परमैश्वर्ये । इन्दति ।

रित्यर्थः । अत्र मते पञ्चम्यो भिन्ना णोपदेशा इति फलितम् । भाष्यविरोधांश्चावचिबीजम् । ननु णकारमुपदिश्य तस्य किमर्थं नकारो विधीयते । नकार एवोपदिश्यतामित्याशङ्क्य तत्प्रयोजनमाह उपसर्गात् । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यविकृतम् । तदाह उपसर्गस्थादिति । 'समासेऽङ्गुलेः सङ्गः' इत्यतः समास इत्यनुवृत्तेरसमासे न स्यादित्यसमासग्रहणम् । तथा सति प्रणाम इत्यादौ समासे न स्यादित्यपिग्रहणम्, तदाह समासे असमासेऽपीति । णस्योपदेशो यस्मिन्निति विग्रहः । प्रणदतीति । भिन्नपदत्वादप्राप्तिः । प्रणिनदतीति । 'निर्गद-' इति णत्वम् । नचात्र 'उपसर्गादसमासे-' इति धातुनकारस्य णत्वं शङ्क्यम्, अट्कुप्त्राङ्भिन्नेन व्यवधानात् । अर्दंति । 'उपधायां च' इत्यत्र इक इत्यनुवर्तनाद् अर्दतीत्यादौ न दीर्घः । लिटि णलि द्वित्वे हलादिशेषे 'अत आदेः' इत्यभ्यासाकारस्य दीर्घे वा अर्दति स्थिते तस्मान्नुट् । द्वौ हलौ यस्य तस्येति विग्रहः । तच्छब्देन 'अत आदेः' इति कृतदीर्घः परामृश्यते, तदाह दीर्घाभूतादिति । टकार इत्, उकार उच्चारणार्थः । टित्त्वादाद्यवयवः, तदाह आनर्दति । आर्दीदिति । 'इट ईटि' इति सिज्जलोपः । नर्दत्यादि स्पष्टम् । कर्दति । कुत्सितविशेषो विवक्षित इत्याह कुत्सिते कौक्ष इति । कुक्षिभवे इत्यर्थः । खर्दति । दन्दशूको दंशनस्वभावः सर्पः । 'दन्दशूको विलेशयः' इत्यमरः । ननु सर्पस्य क्रियात्वाभावात् कथं धात्वर्थत्वमित्यत आह दंशनेति । अति अदीति । इदित्त्वान्नुम्, तदाह अन्ततीति । आनन्तेति । 'अत आदेः' इति दीर्घः । 'तस्मान्नुड्द्विहलः' इति नुट् । एवम् अन्दति । आनन्देति । नुट् । आन्दीत् । इदीति । परमैश्वर्यं परमेश्वरीभवनम् ।

भिन्ना णोपदेशाः । उपसर्गाद् । 'समासेऽङ्गुलेः सङ्गः' इत्यतोऽनुवर्तनात्समास एव स्यादित्यसमासग्रहणम्, कृते तु तस्मिन्नसमास एव स्यादित्यपेर्ग्रहणं कृतम् । प्रणिनदतीति । 'निर्गद-' इति णत्वम् । धातुमकारस्य तु 'उपसर्गादसमासे-' इति णत्वं न भवत्यङादिभिन्नेन व्यवधानात् । तस्मात् तच्छब्देन कृतदीर्घाकारः परामृश्यत इत्याह दीर्घाभूतादिति । खर्दं दन्दशूके । दन्दशूकस्य सर्पस्वात्तद्वाचित्वे धातुत्वं न संगच्छत इत्यत आह दन्दशूकक्रियायामिति । दन्दशूककर्तृकायामित्यर्थः । आन-

१ 'निर्गलिताम्बुगर्भं शरद्वधनं नार्दति चतकोऽपि' इति पञ्चमे रघुवंशे ।

इन्दांचकार । विदि ६४ अवयवे । पवर्गंतृतीयादिः । विन्दति । अवयवं करोतीत्यर्थः । भिदि इति पाठान्तरम् । गडि ६५ वदनैकदेशे । गण्डति । अन्तत्यादयः पञ्चैते न तिङ्विषया इति काश्यपः । अन्ये तु तिङमपीच्छन्ति । णिदि ६६ कुत्सायाम् । निन्दति प्रणिन्दति । टुनदि ६७ समृद्धौ । २२८६ आदिर्विटुडवः । (१—३—५) उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः । नन्दति । इदित्त्वान्नलोपो न । नन्द्यात् । चदि ६८ आह्लादे । चचन्द । त्रदि ६९ चेष्टायाम् । त्रन्दति । तत्रन्द । कदि ७० कृदि ७१ क्लिदि ७२ आह्वाने रोदने च । चकन्द । चक्रन्द । चक्लन्द । क्लिदि ७३ परिदेवने । चिक्लिन्द । शुन्ध ७४ शुद्धौ । शुन्धति । शुशुन्ध । नलोपः शुध्यात् ।

इन्दतीति । इदित्त्वान्नुम् । इन्दांचकारेति । 'इजादेश्च-' इत्याम् । विदीति । इदित्त्वान्नु-मित्याह विन्दतीति । नन्ववयवस्य अक्रियारूपत्वात् कथं धात्वर्थत्वमित्यत आह अवयवं करोतीत्यर्थ इति । अविन्दीत् । अविन्दिष्टामित्यादि । पाठान्तरमिति । पवर्गीयचतुर्थादिरित्यर्थः । गडीति । वदनैकदेश इति । तत्क्रियायामित्यर्थः । गण्डति । अगण्डीत् । अन्त-त्यादय इति । अति अदि वन्ने, इदि परस्मैवयं, विदि अवयवे, गडि वदनैकदेशे इति पञ्च धातवः तिङ्प्रकृतयो न भवन्तीति काश्यपमतमित्यर्थः अन्य इति । काश्यपादन्त्ये मुनयः तिङमपि एभ्य इच्छन्तीत्यर्थः । णिदीति । इदित्त्वान्नुम् णोपदेशत्वाद् णस्य नत्वम्, तदाह निन्दतीति । प्रणिन्दतीति । 'उपसर्गादसमासेऽपि-' इति णत्वम् । टुनदीति । समृद्धिः प्रजापत्न्यादिपम्पतिः । आदिः । 'भूवादयो धातवः' इत्यस्माद् धातव इत्यनुवृत्तं पष्ठ्या विपरिणम्यते । 'उपदेशेऽजनुनासिकः-' इत्यस्माद् उपदेश इति, इदिति चानुवर्तते । आदिरिति इदिति च बहुत्वे एकवचनम्, तदाह उपदेश इति । ट्वित्करणं 'ट्वितोऽशुच्' इत्येतदर्थम् । नन्दतीति । इदित्त्वान्नुम् । इदित्त्वादिति । आशीर्लिङि यामुटः कित्त्वेऽपि इदित्त्वाद् 'अनिदिताम्-' इति नलोपो नेत्यर्थः । नन्द्यादिति । अन्त्याद् अन्त्यादित्यस्याप्युपलक्षणम् । चदीति । इदित्त्वान्नुमित्याह चन्दतीति । त्रदीति । अदुपवोऽयम् । इदित्त्वान्नुमित्याह त्रन्दतीति । कृदि क्लदीति । अदुपधौ । क्लिदि परिदेवन इति । अनुदात्तेषु पठितस्येह पाठः परस्मैपदार्थः । शुन्ध शुद्धाविति । अकर्मकोऽयम् । शुन्धतीति । शुचिर्भवतीत्यर्थः । ननु शुधीत्येवमिदिदेवायं कुतो न पठित इत्यत आह नलोप इति । आशीर्लिङि 'अनिदिताम्-' इति नलोपे शुध्यादिति रूपमिष्टम् ।

न्तेति । इदित्त्वान्नुम्, 'तस्मान्नुड् द्विहल-' इति नुट् । वदनैकदेश इति । तत्क्रियायामित्यर्थः । 'आदिर्विटुडवः' । उपदेशेऽजनुनासिक-' इत्यतोऽनुवर्तनादाह उपदेश इति । उपदेशे किम्, विकारीयति । विष्ण्वप्, 'भीतः क्तः सुप्तः' । 'ट्वितोऽशुच्', नन्द्युः । 'ड्वितः क्विन्' कृत्रिमम् । क्लिदि परिदेवने । अनुदात्तेषु पठितस्येह पाठः परस्मैपदार्थः । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेऽपि परस्मैपदार्थं स्वरितेत्स्वयं

अथ कवर्गीयान्ता अनुदात्तेतो द्विचत्वारिंशत् । शीकृ ७५ सेचने तालव्यादिः । दन्त्या-
दिरित्येके । शीकते । शिशीके । लीकृ ७६ दर्शने । लोकते । लुलोके । श्लोकृ ७७ संघाते ।
संघातो ग्रन्थः । स चेह ग्रन्थमानस्य व्यापारो ग्रन्थितुर्वा । आद्येऽकर्मको द्वितीये सकर्मकः ।
श्लोकते । द्रेकृ ७८ घ्रेकृ ७९ शब्दनोत्साहयोः । उत्साहो वृद्धिरौद्धत्यं च । 'एच इग्रस्वादेशे'
इति ह्रस्वः । दिद्रेके । दिघ्रेके । रेकृ ८० शङ्कायाम् । रेकते । सेकृ ८१ स्त्रेकृ ८२ स्त्रकि
८३ श्रकि ८४ श्रकि ८५ गतौ । त्रयो दन्त्यादयः द्वौ तालव्यादी । अपोपदेशत्वान्न पः ।
सिसेके । शकि ८६ शङ्कायाम् । शङ्कते । शशङ्क । अकि ८७ लक्षणे ।
अङ्कते । आनङ्के । वकि ८८ कौटिल्ये । वङ्कते । मकि ८९ मण्डने । मङ्कते ।
कक ९० लौल्ये । लौल्यं गर्वश्चापल्यं च । ककते । चकके । कुक ९१ वृक
९२ आदाने । कोकते । चुकुके । वर्कते । ववृके । 'ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं

इदित्वे तु नलोपो न स्यादिति भावः । अथ कवर्गीयान्ता इत्यादि लीकृ इत्यन्तम् ।
स्पष्टम् । श्लोकृ इति । संघातशब्दं व्याचष्टे ग्रन्थ इति । ननु वाक्यसमुदायात्मकस्य
ग्रन्थस्य अक्रियात्वात् कथं धात्वर्थत्वमित्याशङ्क्याह स चेहेति । ग्रन्थं ग्रन्थः—संधीभावः
संधीकरणं वा तत्र संधीभवनं संधनिष्ठम्, संधीकरणं तु संधीकर्तृनिष्ठम् । तत्र संधीभवनार्थ-
कत्वे अकर्मकः संधीकरणार्थत्वे सकर्मक इत्यर्थः । श्लोकत इति । संधीभवतीत्यर्थः, संधी-
करोतीति वा । द्रेकृ घ्रेकृ इति । शब्दनं शब्दः । एच इति । लिट एशि द्वित्वे हलादिशेषे
देद्रेक ए इति स्थिते अभ्यासे एकारस्य ह्रस्वो भवन् 'एच इग्रस्वादेशे' इति इकारो भवती-
त्यर्थः । दिघ्रेक इति । अभ्यासे धकारस्य जश्त्वेन दकारः एकारस्य तु ह्रस्व इकारः ।
रेकृ इति । शङ्का संशयः आक्षेपो वा । 'शीकृ सेचने' इत्यारभ्य एतत्पर्यन्ता ऋदितः ।
सेकृ इति । आद्यौ इकारमभ्यौ ऋदितौ । इतरे त्रय अदुपधा इदितः । त्रय इति । पञ्चसु
आद्यान्त्रय इत्यर्थः । अपोपदेशत्वादिति । सेकृधातोः पर्युदासान्न पोपदेशत्वम् । द्वितीय-
तृतीययोस्तु दन्त्याच्परकसादित्वाभावान्न पोपदेशत्वम् । ततश्च सकारस्यादेशसकारत्वा-
भावान्न पत्वमिति भावः । एच इग्रस्वादेश इत्यभिप्रेत्याह सिसेक इत्यादि । सलङ्के
इत्यादाविदित्वान्नुम् । शकीति । इदित्वान्नुमित्याह शङ्कत इति । शशङ्क इति ।
अकीति । लक्षणं चिह्निकरणम् । अङ्कत इति । इदित्वान्नुम् । आनङ्क इति । 'तस्मान्नु-
द्धिहलः' इति नुट् । 'वकि कौटिल्ये' इत्यादि स्पष्टम् । कुक वृकेति । द्वितीयः ऋदुपधः ।
शपि लघूपधगुणं मत्वा आह कोकत इति । चुकुक इति । 'असंयोगात्—' इति कित्त्वाद्
न लघूपधगुणः । अभ्यासे च्त्वम् । लघूपधगुणे रपरत्वं मत्वाह वर्कत इति । लिटि
'असंयोगात्—' इति कित्त्वान्न गुण इति मत्वाह ववृक इति । उरदत्वं 'हलादिशेषः' ।
ननु कित्त्वात् परत्वाद् गुणः स्यात्, कृते गुणे रपरत्वे संयोगात्परत्वेन कित्त्वस्या-

न पठितः । शुन्ध शुद्धौ । अयं शौचकर्मणि युधादौ माङ्गलिकः । इधतिस्तस्तवर्गी-
यान्तस्तदनुरोधेन कतिचित् तवर्गीयान्ताः पठिताः । इदानीं लोकप्रसिद्धकादिपाठक्रमेणाह

गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन । चक ९३ तृसौ प्रतिघाते च । चकते । चेके । ककि ९४ वकि ९५
 व्वकि ९६ व्रकि ९७ ङ्कि ९८ ञ्कि ९९ ष्वक्क १०० वस्क १०१ मस्क १०२ टिक्क
 १०३ टीक्क १०४ तिक्क १०५ तीक्क १०६ रधि १०७ लधि १०८ गत्यर्याः । कङ्कते ।
 डुढौके । तुत्रौके । 'सुब्धातुष्विष्वक्कतीनां सत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्यः । ष्वक्कते । पष्वक्के । अत्र
 तृतीयो दन्त्यादिरित्येके । टेकते । टीकते । एवं तेकते । तीकते । लधिर्भोजननिवृत्तावपि ।
 अधि १०९ वधि ११० मधि १११ गत्याक्षेपे । आक्षेपो निन्दा । गतौ गत्यारम्भे च
 इत्यन्ये । अङ्कते । आनङ्के । वङ्कते । मङ्कते । मधि कैतवे च । राघृ ११२लाघृ ११३द्राघृ
 ११४सामर्थ्यं । राघते । लाघते । घ्राघृ इत्यपि केचित् । द्राघृ आयामे च । आयामो दैर्घ्यम् ।
 द्राघते । श्लाघृ ११५ कत्थने । श्लाघते ।

प्रवृत्त्या अनित्यत्वादित्यत आह ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात् पूर्वविप्रतिषेधेनेति ।
 चकेति । तृप्तावकर्मकः । प्रतिघाते सकर्मकः । एत्वाभ्यासलोपौ मत्वाह चैक इति ।
 ककीति । एते पञ्चदश धातवः । आद्याश्चत्वार इदितः । द्वितीयो वकारादिः । तृतीयस्ता-
 लव्यादिः । पञ्चमपष्ठौ दशमाद्याश्चत्वारश्च ऋदितः । दशमद्वादशौ इदुपधौ । रघिलघी इदितौ
 चतुर्थान्तौ । कङ्कत इत्यादावित्त्वान्नुम् । डुढौके तुत्रौके इति । अभ्यासे ढस्य जश्त्वेन
 डकार ओकारस्य ह्रस्व उकारः । अथ ष्वक्कधातोः षोपदेशपरिगणनाद् 'धात्वादेः-' इति
 सत्त्वे प्राप्ते आह सुब्धात्विति ष्वक्क इति । संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्त्वाभ्यासलोपौ न,
 संयोगात्परत्वेन लिटः कित्त्वाभावाच्च । तृतीय इति । तथा च स्वक्कत इति रूपम् ।
 केवलदन्त्यपरकसादित्वाभावेन षोपदेशत्वाभावः टेकत इति । लघूपधगुणः । टीकत इति ।
 दीर्घोपधत्वान्न गुणः । एवं तेकते तीकत इति । रङ्कते लङ्कते । इदित्वान्नुम् । लधि-
 भोजननिवृत्तावपीति । निवृत्तिः विमुखीभवनम् । लङ्कते न भुङ्क्त इत्यर्थः । अधीति ।
 त्रयोऽपि चतुर्थान्ता इदितः । आनङ्घ इति । 'तस्मान्नुङ्द्विहलः' इति नुट् । वङ्घत
 इति । इदित्वान्नुम् । लिटि तु ववङ्घ इति रूपम् । वादित्वात्संयुक्तहल्मध्यस्थत्वात् संयोगा-
 त्परत्वेन लिटः कित्त्वाभावाच्च एत्वाभ्यासलोपौ न । मधि कैतवे चेति । कैतवं वञ्चना ।
 राघृ इति । त्रयोऽपि ऋदितः । सामर्थ्यं कार्यक्षमीभवनम् । द्राघृ इत्यपीति । चतुर्थादि-
 मपि केचित् पठन्तीत्यर्थः । द्राघृ इति । आयामो दीर्घोभवनम् । श्लाघृ कत्थन इति ।
 कत्थनं स्तुतिः । शीक्क इत्यादयो द्विचत्वारिंशदात्मनेपदिनो गताः ।

अथेत्यादि । चुक्क इति । परमपि गुणं वाधित्वा नित्यत्वाद् 'असंयोगात्-' इति
 कित्त्वम् । सुब्धात्वित्यादि । सुब्धातोरुदाहरणानि । पङ्क्ता अस्य
 षोडश, तमाचष्टे णिचि टिलोपः षोडशति । एवं षण्डं करोत्याचष्टे वा षण्डयति ।
 षण्डीयतीत्यत्र षण्डशब्दात् क्यचि ईत्वं बोध्यम् । एतच्च वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातम् ।
 तथाहि 'धात्वादेः-' इति सूत्रे उपदेश इति वर्तते । न च सुब्धातूनामुपदेशोऽस्ति ।

१ 'ष्वक्क' इति कचित् पाठः ।

अथ परस्मैपदिनः पञ्चाशत् । फक्क ११६ नीचैर्गतौ । नीचैर्गतिर्मन्दगमनमसद्व्यवहारश्च । फक्कति । पफक्क । तक ११७ हसने । तकति । तकि ११८ कृच्छ्रजीवने । तङ्कति । वुक्क ११९ भपणे । भपणं श्वरवः । वुक्कति । कख १२० हसने । प्रनिकखति । ओखृ १२१ राखृ १२२ लाखृ १२३ द्राखृ १२४ ध्राखृ १२५ शोपणालमर्थयोः । ओखति । ओखांचकार । शाखृ १२६ श्लाखृ १२७ व्याप्तौ । शाखति । उख १२८ उखि १२९ वख १३० वखि १३१ मख १३२ मखि १३३ णख १३४ णखि १३५ रख १३६ रखि १३७ लख १३८ लखि १३९ इख १४० इखि १४१ ईखि १४२ वला १४३ रगि १४४ लगि १४५ अगि १४६ वगि १४७ मगि १४८ तगि १४९ त्वगि १५० श्रगि १५१ श्लगि १५२ इगि १५३ रगि १५४ लगि १५५ गत्यर्थाः । द्वितीयान्ताः पञ्चदश । तृतीयान्ताभ्योदश । इह खान्तेषु रिख त्रख त्रिखि शिखि इत्यपि चतुरः केचित् पठन्ति । ओखति । २२९० अभ्यासस्याऽसवर्णे । (६—४—७८) इवर्णो-वर्णान्तस्य अभ्यासस्येयङ्बुद्धौ स्तोऽसवर्णेऽचि । उवोख । संनिपातपरिभाषया

फक्क नीचैरित्यादि स्पष्टम् । प्रनिकखतीति । 'शेषे विभाषा—' इत्यत्र अकखादाविति पर्युदासान्नेर्णत्वं नेति भावः । ओखृ इति । अलमर्थो भूषणक्रिया पर्याप्तिः, वारणं वा । ओखति । ओखांचकार । शाखृ श्लाखृ इति । श्लाघृ इति, चतुर्थान्ति आत्मनेपदेषु गतः । उख उखीति । पञ्चदशेति । ईखि इत्यन्ता इति शेषः । त्रयोदशेति । वलादय इति शेषः । तत्र इदित्वान्तम् । आशीलिङि नलोपाभावश्च । पठन्तीति । तेषां मते खान्ता एकोनविंशतिरिति बोध्यम् । ओखतीति । शपि लघूपवगुणः । लिटि णलः पित्त्वेन कित्त्वाभावात् प्राप्तस्यापि लघूपवगुणस्य 'द्विवचनेऽचि' इति निषिद्धतया गुरुमत्त्वाभावादामभावे सति पूर्वं द्वित्वे कृते हलादिशेषे पश्चाद् 'वार्णादाङ्गं वलीयः' इति परिभाषया अन्तरङ्गमपि सवर्णदीर्घं वावित्वा लघूपवगुणे कृते उ ओख् अ इति स्थिते, उवर्णस्य यणि प्राप्ते अभ्यासस्य । 'अचि शुवानु—' इत्यतः अचीति, य्वोरियङ्बुवडाविति चानुवर्तते । इश्च उश्च यू, तयोरिति त्रिग्रहः । अभ्यासविशेषणमिदं तदन्तविधिः, तदाह

ष्ठिषुष्वक्कती तु यकारादी । 'लोपो व्योः—' इति यलोपः । प्रनिकखतीति । 'शेषे विभाषा—' इत्यत्र अकखादाविति पर्युदासान्नेर्णत्वं नेति भावः । असवर्णेऽचीति । असवर्णे किम्' ऊखनुः । अचि किम्, इयाज, उवाय । उवोखेति । 'द्विवचनेऽचि' इति निषेधात्पूर्वं द्वित्वं पश्चादुकारस्य लघूपवगुणे कृते अभ्यासस्योवङ् । एवमियेषेत्यत्रेयङ् । असवर्णग्रहणसामर्थ्यादियङ्गादौ कर्तव्ये गुणोऽत्र न स्थानिवदिति बोध्यम् । संनिपातपरिभाषयेति । आमि सति लिट्परत्वं धातोर्न सिद्ध्येदिति भावः । अन्ये तु—'इजादेः—' इति सूत्रे गुरुमानिति नित्ययोगे मतुप् । ततश्च नित्यं यो गुरुमान् 'एध वृधौ' इत्यादिस्तत्रैव स्यादिति नात्र आमः प्रसक्तिरित्याहुः । ऊखनुरित्यत्र कित्त्वाद् गुणाभावे 'अभ्यासस्यासवर्णे' उवङ् न भवति । ननु इयेप उवोखेत्यत्राप्यन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे कृतेऽप्यपरत्वाभावादियङ्बुद्धौ न स्त इतीष्टरूपासिद्धेः किं तत्रा-

‘इजादेः—’ (सू २२३७) इत्याम् न । ऊखतुः । ऊखुः । इह सवर्णदीर्घस्याभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्भ्रस्वः प्राप्नो न भवति । सकृत्प्रवृत्तत्वात् । आङ्गत्वाद्धि पर्जन्यदल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वे कृते ततो दीर्घः । ‘वाणादाङ्गं वलीयः’ इति न्यायात् परत्वाच्च । उङ्ङति । ववाख । ववखतुः । वङ्ङति । मेखतुः । (मङ्ङति । ममङ्ङ ।

इवर्णोचिर्णान्तस्येति । डिच्त्वादन्तादेशौ । उवोखेति । ‘अचि श्नुधातु—’ इत्यस्य तु नात्र प्राप्तिः, अजादौ प्रत्यये परत एव तत्प्रवृत्तेः, अभ्यासस्य अङ्गत्वाभावाच्च । ननु द्वित्वे कृते लघूपधगुणे सति इजादिगुरुमत्त्वादात्तं स्यादित्यत आह संनिपातेति । णलि परे विहितगुणसंपन्नमिजादिगुरुमत्त्वमाश्रित्य वामं गुणो न प्रवर्तयति, आमि सति धातोर्णत्परकत्वव्याघातादिति भावः । ऊखतुरिति । अपित्वेन किच्त्वाद् लघूपधगुणाभावे द्वित्वे हलादिशेषे सवर्णपरकत्वाद्भ्यासस्यासवर्ण इति इयङ्भावे सर्वणदीर्घे रूपमिति भावः । ननु उखतुरित्यत्र ऊकारस्य सवर्णदीर्घसंपन्नस्य एकादेशतया पूर्वान्तत्वेनाभ्याससंवन्वित्वाद् ‘ह्रस्वः’ इत्यभ्यासस्याचो विधीयमानो ह्रस्वः प्राप्नोतीत्याशङ्कते इह सवर्णदीर्घस्य अभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्भ्रस्वः प्राप्त इति । अथ परिहरति न भवतीति । कुत इत्यत आह सकृत्प्रवृत्तत्वादिति । तदेवोपपादयति अङ्गत्वादिति । उ उखतुरिति स्थिते पर्जन्यदल्लक्षणप्रवृत्त्या अभ्यासह्रस्वे सवर्णदीर्घः ऊखतुरिति स्थितिः । तत्र ऊकारस्य पुनरभ्यासह्रस्वो न भवति । ‘लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिः’ इति न्यायादित्यर्थः । (न्तु’ वर्णमात्रापेक्षत्वेन अन्तरङ्गतया प्रथमं सवर्णदीर्घ एव स्यादिति ह्रस्वस्य प्रथमं प्रवृत्तिर्दुरुपपादेत्यत आह वाणादिति । तथा चानया परिभाषया वहिरङ्गोऽपि ह्रस्व एव प्रथमं प्रवर्तत इति भावः । परत्वाच्चेति । नन्विदमनुपपन्नम्, उक्तरीत्या अन्तरङ्गं सवर्णदीर्घं प्रति ह्रस्वस्य परत्वकथनानौचित्यादिति चेद् न, परत्वादित्यपरकालप्राप्तिकत्वादित्यर्थात् । अभ्यासविकारेषु परस्परं वाच्यवाधकभावाभावेन युगपदेव) हलादिशेषे ह्रस्वे च कृते पश्चात्प्रवर्तमानस्य सवर्णदीर्घस्य पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गं परं परं वहिरङ्गमिति

सवर्णग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः—‘वाणादाङ्गं वलीयः’ इति परिभाषाज्ञापनार्थमेवासवर्णग्रहणं कृतम् । तेन भवतीत्यत्रान्तरङ्गमपि यणं वाधित्वा गुणो भवति । तथा किरोतेर्धमि कार इत्यत्र यणं वाधित्वा वृद्धिर्भवति । न चैवं सिवेरौणादिके नप्रत्यये स्योन इत्यत्र ‘द्वोः शूड—’ इत्युठि कृते लघूपधगुणं वाधित्वा यण् न स्यादिति वाच्यम्, समानाश्रय एव वाणादाङ्गस्य वलीयत्वात् । इह तु निमित्तभेदेन व्याश्रयत्वमिति । अभ्यासग्रहणेनेति । पूर्वस्यान्तवत्त्वेनेत्यर्थः । पर्जन्यदल्लक्षणेति । उपयोगानुपयोगाविचारेण प्रवर्तमानं शास्त्रं ह्रस्वस्थानेऽपि ह्रस्वं प्रवर्तयतीत्यर्थः । तथा चैकस्मित्तल्लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तत इति न तस्य पुनः प्रवृत्तिरिति भावः । आङ्गं वलीय इति । नन्वत्र ह्रस्वसर्णदीर्घयोर्निमित्तभेदात्समानाश्रयत्वाभावो कथमाङ्गस्य वलीयस्त्वमिति चेत् । सत्यम्, इष्टानुरोधेन स्थानिनमादाय च्चित्समानाश्रयत्वाभ्युपगमात् । अत एवोद्देश्ये इत्यस्मात्त्रिंशति ऊवे ऊवते इत्यादीष्टं सिद्ध्यति । उवङः प्राक् सवर्ण-

नखति । नङ्गति । रखति । रेखतुः । रङ्गति । एखति । इङ्गति । ईङ्गति । वल्गति ।
रङ्गति । लङ्गति । अङ्गति । वङ्गति । मङ्गति । तङ्गति । त्वङ्गति । श्रङ्गति । षङ्गति ।
इङ्गति । रिङ्गति । लिङ्गति । रेखति । त्रखति । त्रिङ्गति । शिङ्गति) । त्वगि कम्पने च ।
युगि १५६ जुगि १५७ वुगि १५८ वर्जने । युङ्गति । घघ १५९ हसने । घघति । जघाघ ।
मधि १६० मण्डने । मङ्गति । शिघि १६१ आघ्राणे । शिङ्गति ।

न्यायेन बहिरङ्गत्वादित्यलम् उङ्गतीति । इदित्वान्नुम् । ववाखेति । वखधातोर्णलि उपधा-
वृद्धिः । ववखतुरिति । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । वङ्गतीति । वखिधातोरित्त्वान्नुम्,
ववङ्ग । मेखतुरिति । एत्वाभ्यासलोपौ । मङ्गतीति । मखिधातोरिदित्वान्नुम् ममङ्गेति ।
संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्वाभ्यासलोपौ न नखति नङ्गतीति । 'णो नः' इति नत्वम् ।
रखतीति । णलि तु उपधावृद्धिः, रराख । अनुसादावेत्वाभ्यासलोपौ । रेखतुरित्यादि ।
रङ्गतीति । इदित्वान्नुम् । ररङ्ग । एखतीति । इखधातोः शपि लघूपधगुणः । इयेख ।
ईखतुः । इङ्गतीति । इदित्वान्नुम्, इङ्गांचकार । ईङ्गतीति । अलघूपधत्वान्न गुण
ईखांचकार । वल्गतीति । लिटि ववल्ग ववल्गतुः । रङ्गति लङ्गतीति । ररङ्गतुः ।
अङ्गतीति । लिटि आनङ्ग । वङ्गतीति । लिटि ववङ्ग ववङ्गतुः । मङ्गतीति । लिटि
ममङ्ग ममङ्गतुः । तङ्गतीति । लिटि ततङ्ग ततङ्गतुः । त्वङ्गतीति । लिटि तत्वङ्ग
तत्वङ्गतुः । श्रङ्गतीति । लिटि शश्रङ्ग शश्रङ्गतुः । ष्रङ्गतीति । लिटि शष्रङ्ग शष्रङ्गतुः ।
इङ्गतीति । लिटि इङ्गांचकार । रिङ्गतीति । लिटि रिरिङ्ग रिरिङ्गतुः । लिङ्गतीति ।
लिटि लिलिङ्ग लिलिङ्गतुः । अथ खान्तेषु रिखादिचतुर्णां मतान्तरसिद्धानामुदाहरणमाह रेख-
तीति । शपि लघूपधगुणः । ररेख ररिखतुः । त्रखतीति । लिटि तत्राख तत्रखतुः ।
त्रिङ्गतीति । लिटि त्रिङ्ग त्रिङ्गतुः । शिङ्गतीति । लिटि शिशिङ्ग । शिशिङ्गतुः ।
त्वगि कम्पने चेति । चादगतौ । त्वङ्गति तत्वङ्ग । युगीति । त्रयोऽपि इदितः । युङ्गति
वुङ्गति जुङ्गति । घघ हसने इति । घघति णलि उपधावृद्धिः जघाघ जघघतुः । लिप्ति-
मित्तादेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । मधि मण्डन इति । इदित्वानुमित्याह मङ्गतीति ।
ममङ्ग ममङ्गतुः । शिघि आघ्राण इति । शिङ्गति शिशिङ्ग । फक्कादयः पञ्चाशदगताः ।

दीर्घं प्रवृत्तौ तन्न सिध्येदिति दिक् । परत्वाच्चेति । आपाततोऽयं हेतुः, ह्रस्वस्याङ्गत्वेन
बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गं सवर्णदीर्घं प्रति परत्वोपन्यासस्यायुक्तत्वात् उङ्गतीति । इदित्वा-
न्नुम् । लिटि उङ्गांचकार । आशिषि उख्यात् । ववखतुरिति । वादित्वादेत्वाभ्यास-
लोपौ न । एखति । इङ्गति, इङ्गांचकार । इङ्गति, ईङ्गाञ्चकार । इङ्गति, इङ्गांचकार ।
त्वगि कम्पन इति । अयं 'उख उखि' इति दण्डके गतौ पठितस्य गतिविशेषे वृत्ति
बोधयितुं पठ्यते । अतएवानतिप्रयोजनत्वाद्बहुपु पुस्तकेषु न पठितः । सेवने चेति ।
'यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते' इत्यादौ सेवन्ते इत्यभियुक्तेर्व्याख्यातत्वात् । स्वरितेऽस्य पच

अथ चवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तेत एकविंशतिः । वर्च १६२ दीप्तौ । वचते । षच १६३
 सेचने सेवने च । सचते । सेचे । सचिता । लोचृ १६४ दर्शने । लोचते । लुलोचे । शच
 १६५ व्यक्तायां वाचि । शेचे । श्वच १६६ श्वचि १६७ गतौ । श्वचते । श्वञ्चते । कच १६८
 वन्वने । कचते । कचि १३९ काचि १७० दीप्तिवन्वनयोः । चकञ्चे । चकाञ्चे । मच १७१
 मुचि १७२ कल्कने । कल्कनं दम्भः शाठ्यं च । कथनम् इत्यन्ये । मेचे । मुमुञ्चे । मचि
 १७३ धारणोच्छ्वायपूजनेषु । ममञ्चे । पचि १७४ व्यक्तीकरणे । पञ्चते । पृच १७५
 प्रसादे । स्तोचते । तुष्टुचे । ऋज १७६ गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु । अर्जते ।
 नुड्विधौ ऋकारैकदेशो रेफो हल्लेन गृह्यते । तेन द्विहल्लवान्नुट् । आनृजे । ऋजि
 १७७ भृजी १७८ भर्जने । ऋञ्जते । 'उपसर्गाहिति—' (सू ७४) इति वृद्धिः ।
 प्राञ्जते । ऋञ्जांचक्रे । आर्जिष्ट । भर्जते । वभृजे । अभर्जिष्ट । एजू १७९ भ्रेजू

वर्च दीप्ताविति । दीप्तिः प्रकाशः । षच सेचन इति । अच्परकसादित्वात् षोपदेशो-
 ष्यम् । स्वरितेत्सु 'षच समवाये' इति वक्ष्यते । सेच इति । सत्वस्य लिङ्निमित्तत्वा-
 भावादादेशादित्वेऽति एत्वाभ्यासलोपो । दम्भः शाठ्यं चेति । परविस्त्रम्भार्थं धर्माद्याचरणं
 दम्भः कापट्यापरपर्यायः । 'कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयः' इत्यमरः । शाठ्यं कुटिलीभावः ।
 'निकृतस्त्वनृजुः शठः' इत्यमरः । पचिन्व्यक्तीकरण इति । 'पचि विस्तारे' इति चुरादौ
 वक्ष्यते । पृच प्रसाद् इति । पृचसंपन्नः टकारः । ततश्च दत्त्यपरकसादित्वात् षोपदेशो-
 ष्यम् । स्तोचत इति । पस्य सत्वे सति पृचनिवर्तत इति भावः । तुष्टुच इति । 'शपूर्वाः
 खयः' इति तकारशेषः । आदेशसकारत्वाद् पत्वम् । ऋज गतीति । अर्जनं संपादनम् । उपार्जनं
 सेवनम् । अर्जत इति । शपि लघूपधगुणो रपरत्वम् । नुड् विधाविति । वार्तिकमिदम् ।
 आनृज इति । लिटः 'असंयोगात्—' इति कित्वाद् गुणाभावे द्वित्वे उरदत्वे रपरत्वे हलादिशेषे
 'अतः आदेः' इति दीर्घे नुडिति भावः । ऋजि भृजी इति । ऋदुपधौ द्वौ । आद्य इदित् ।
 द्वितीयस्य ईदित्वात् । 'श्रीदितोनिष्ठायाम्' इति नेट् । इदित्वान्नुम् । अनुस्वारपरसवर्णौ ऋञ्जां-
 चक्र इति । नुमि सति 'संयोगे गुरु' इति ऋकारस्य गुरुत्वाद् 'इजादेश्च—' इत्याम् ।
 ऋञ्जिपीष्ट । ऋञ्जिष्यते । ऋञ्जताम् । आर्जत ऋञ्जेत ऋञ्जिपीष्ट । अथ लुङि रूपं दर्शयति
 आर्जिष्टेति । लुङः तादेशः, च्लिः, सिच्, इट्, लघूपधत्वाभावात् गुणः । आट्

समवाय इति वक्ष्यते । लोचृ । ऋदित्वाद् 'नागलोपि—' इति ह्रस्वनिषेधः अलुलो-
 चत् । 'पचि व्यक्तीकरणे' । 'पचि विस्तारवचने' इति चुरादौ । ऋज गति । अर्जनं
 प्राधान्येन, उपार्जनं तु प्रासङ्गिकम् । नुड्विधावित्यादि । 'नुड्विधिलादेशविनामेषु
 तु प्रतिविधेयम्' इति वचनान्नुडादिविधिषु वर्णकदेशस्य वर्णत्वेन ग्रहणादिति भावः ।
 यद्वा द्विहल्लग्रहणं भाष्यादौ प्रत्याख्यायते । न च आट् आट्नुरित्यत्रातिप्रसङ्गः ।
 'अथनीतेथ—', इत्यनेन अवर्णोपधस्य यदि भवति तर्ह्यश्रोतेरेवेति नियमात्सिद्धमिष्ट-
 मित्यन्यत्र विस्तरः । ऋजीभृजी । भर्जनं जलं विना तण्डुलादेः संतापविशेषः ।

१८० भ्राजू १८१ दीप्तौ । एजांचक्रे । ईज १८२ गतिकृत्सनयोः । ईजांचक्रे ।

अथ द्विसप्ततिर्ब्रज्यन्ताः परस्मैपदिनः । शुच १८३ शोके । शोचति । कुच १८४ शब्दे तारे । कोचति । कुञ्च १८५ क्रुञ्च १८६ कौटिल्याल्पीभावयोः । अनदिताम्— (सू ४१५) इति नलोपः । कुच्यात् । क्रुञ्च्यात् । लुञ्च १८७ अपनयने । लुच्यात् । अञ्चु १८८ गतिपूजनयोः । अच्यात् । गतौ नलोपः । पूजायां तु अञ्च्यात् । वञ्चु १८९ चञ्चु १९० तञ्चु १९१ त्वञ्चु १९२ म्रुञ्च १९३ म्लुञ्चु १९४ म्रुञ्चु १९५ म्लुञ्चु १९६ गत्यर्थाः । वच्यात् । चच्यात् ।

वृद्धिः, पत्वम्, ष्टुत्वम्, लुङि आङ्गिष्यत । भर्जत इति । शपि लघूपधगुणः, रपरत्वम् । भर्जिता । भर्जिष्यते । भर्जताम् । अभर्जत । भर्जेत । भर्जिषीष्ट । लुङि, रूपमाह अभर्जिष्टेति । लुङस्तादेशः, च्लिः, सिच्, इट्, गुणः, रपरत्वम्, अडागमः पत्वं ष्टुत्वम् । लुङि अभर्जिष्यत । एजू भ्रेजू भ्राजू इति । आद्ययोः, ऋदित्वम् 'नागलोपि—' इत्यर्थम् । तृतीयस्य तु अकारेत्क-त्वेऽप्यात्मनेपदं सिध्यति । ऋदित्वस्य न किञ्चित्फलमस्ति । न च 'नागलोपि—' इति चङ्परेणौ उपवाहस्वः फलं भवितुमर्हति, 'भ्राजभास—' इत्यादिना तत्र उपवाहस्वविकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ईज गतीति । अलघूपधत्वान्न गुणः । ईजते । ईजांचक्र इति । 'इजा-देश्च—' इत्याम् । वर्चादय एकविंशतिर्वृत्ताः । द्विसप्ततिरिति । चवर्गीयान्ता इति शेषः । शुच शोक इति । स्मृत्वा क्लेशः शोकः । शोचतीति । वियुक्तं पित्रादिकं स्मृत्वा क्लिश्नातीत्यर्थः । कच शब्द इति । शब्दनं शब्दः । चकोच चकुचतः । अकोचीत् । कुञ्चक्रुञ्चेति । उभावपि चवर्गपञ्चमोपधौ । कुञ्चतौ अनुस्वारपरसवर्णसंपन्नस्य नकारस्थानिकनकारस्य धातुपाठे निर्देशः । धातुपाठे 'नकारजावनुस्वारपञ्चमौ' इत्यभियुक्त-वादात्, तदाह अनदितामिति । अनुस्वारपरसवर्णयोरसिद्धतया नकारस्य सत्त्वेन आशीर्लिङि 'अनिदिताम्—' इति लोपे कुच्यादिति रूपमित्यर्थः । लिटि तु चुकुञ्च चुकुञ्चतुः इत्यादौ पित्त्वेन संयोगात्परत्वेन च कित्त्वाभावान्नलोपो न भवति । कुञ्चधातुस्तु स्वाभाविक-नकारोपध एव । न त्वनुस्वारपरसवर्णसंपन्ननकारोपध इति 'परेश्च घाङ्कयोः' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्थितम् । अतस्तस्याशीर्लिङि अनदितामिति नलोपस्य न प्रसक्तिरित्यभिप्रे-त्योदाहरति क्रुञ्च्यादिति । अकाररहितपाठस्तु प्रामादिक इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । लुञ्चेति । अयमपि योपधः । अनुस्वारपरसवर्णसंपन्नस्य अकारस्य निर्देशः । तथा च आशी-लिङि अनदितामिति नलोपः, तदाह लुच्यादिति । एवमञ्चुधातोरपि द्रष्टव्यम् । पूजायां त्विति । 'नाञ्चः पूजायाम्' इति निषेधादिति भावः वञ्चु चञ्चु तञ्चु इति । आद्याः षड् नोपधाः । अनुस्वारपरसवर्णाभ्यां अकारनिर्देशः । तथा च तेषामाशीर्लिङि अनदितामिति नलोपः । तदाह वच्यादिति । लुङि अम्रुञ्चीत् अम्लुञ्चीदिति

इदित्वात् 'श्चीदितो निष्ठायाम्' इति नेट् । भृक्तः । भृक्तवान् । एजू भ्रेजू भ्राजू । भ्राजेर्ऋदित्यकरणमनुदात्तेत्वमात्रफलम् । 'भ्राजभा—' इत्यादिना चङ्परेणौ उपवाह-स्वस्य विकल्पितत्वात् । अविभ्रजत्, अवभ्राजत् । परस्मैपदिन इति । चवर्गी-

ग्रहार्थम्, तेन दीर्घाभावान्न नुट्, आच्छ । तपरकरणं मुखसुखार्थमिति मते तु नुट्, आनाच्छ ।
 ह्रीच्छ २१० लज्जायाम् । जिह्वीच्छ । हुच्छा २११ कौटिल्ये । कौटिल्यमपसरणम् इति
 मैत्रेयः । 'उपवायां च' (सू २२६५) इति दीर्घः । हुच्छति । मुच्छा २१२ मोहसमुच्छ्रा-
 ययोः । मूर्च्छति । स्फूर्च्छा २१३ विस्तृतौ । स्फूर्च्छति । युच्छ २१४ प्रमादे । युच्छति । उच्छि
 २१५ उच्छे । 'उच्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलम् ।' इति यादवः । उच्छति ।
 उच्छांचकार । उच्छी २१६ विवासे । विवासः समाप्तिः । प्रायेणायं विपूर्वः । व्युच्छति ।
 घृज २१७ घृजि २१८ घ्रज २१९ घ्रजि २२० ध्वज २२१ ध्वजि २२२ गतौ । घर्जति ।
 घृञ्जति । घ्रजति । घ्रञ्जति । ध्वञ्जति । कूज २२३ अव्यक्ते शब्दे ।
 चुकूज । अर्ज २२४ पर्ज २२५ अर्जने । अर्जति । आनर्ज । सर्जति । ससर्ज ।
 गर्ज २२६ शब्दे । गर्जति । तर्ज २१७ भर्त्सने । तर्जति । ततर्ज । कर्ज २२८
 व्ययने । चर्ज । खर्ज २२९ पूजने च । चखर्ज । अज २३० गतिक्षेपणयोः ।
 अजति । । २२९२ अजेर्व्यञ्चपोः । (२—४—५६) अजेर्वी इत्ययमादेशः

परिग्रहार्थमित्यर्थः । ततः किमित्यत आह तेनेति । 'अत आदेः' इति दीर्घविधौ
 स्वाभाविकह्रस्वाकारस्यैव ग्रहणेन 'अत आदेः' इति दीर्घस्याभावान्न नुडित्यर्थः ।
 आच्छेति । द्वित्वे हलादिशेषे अस्यासहस्रं सवर्णदीर्घ इति भावः । मुखसुखार्थ-
 मिति । तथा च ह्रस्वस्थानिकदीर्घाकारादपि परस्य नुट् भवत्येवेति भावः । ह्रीच्छ
 लज्जायामित्यादि स्पष्टम् । युच्छ प्रमाद् इति । यकारादिरुपधोऽयम् । युच्छ-
 तीति । अन्तरङ्गत्वात् 'छे च' इति तुकि लघूपधत्वाभावाद् न गुणः । युयुच्छ । युयुच्छतुः ।
 उच्छि उच्छे इति । अयमप्युदुपधः । उच्छतीति । इदित्त्वान्नुमि अलघूपधत्वान्न गुणः ।
 उच्छाञ्चकारेति । नुमि कृते 'संयोगे गुरुः' इत्युकारस्य गुरुत्वाद् 'इजादेश्च-' इत्यामिति
 भावः । धृजेति । आद्यौ ऋदुपधौ । इतरे चत्वारः अदुपधाः । द्वितीयचतुर्थपष्ठा इदितः ।
 धर्जतीति । शपि लघूपधगुणो रपरत्वम् । दवर्ज दघृजतुः । घृज्यात् । अघर्जीत् । धृञ्जतीति ।
 इदित्त्वान्नुम् । दघृञ्ज । इदित्त्वान्नलोपो न धृञ्ज्यात् । अघर्जीत् । प्रजतीति । णलि दघ्राज ।
 दघ्रजतुः । अघ्राजीत्, अघ्रजीत् । ध्रञ्जतीति । अदुपधोऽयम् । दघ्रञ्ज । 'इदित्त्वान्नलोपो
 न, दघ्रञ्जतुः । ध्वजतीति । दघ्राज । ध्वञ्जतीति । दघ्रञ्ज । कूज अव्यक्त इति ।
 स्पष्टम् । सर्जतीत्यत्र पोपदेशत्वात् सत्वम् । अज गतीति । लटि अजतीत्यादि

दीर्घाभावादिति । स्वाभाविकह्रस्वस्थानिकदीर्घाभावादित्यर्थः । मुखसुखार्थ-
 मिति । कृतह्रस्वस्थानिकदीर्घाकारात्परस्यापि नुट् भवत्येवेति भावः । 'युच्छ प्रमादे' ।
 युच्छतीति । अन्तरङ्गत्वात् 'छे च' इति तुकि लघूपधत्वाभावान्न गुणः । न च
 वाणादाङ्गं वलोय इति वाच्यम्, आङ्गवाणयोर्धुगपत्प्रवृत्तावेव आङ्गस्य वलीयस्त्वात् । न च
 युच्छेति चकारच्छकारावुच्चार्येतां किमनेन तुग्बिधिनिति शङ्क्यम्, बहुषु धातुरूपेषु
 चकारच्छकारयोरुच्चारणे गौरवात्, 'छे च' इत्यस्य शिवच्छयेत्यादावावश्यकत्वाच्च ।

स्यादाधधातुकविषये घनमर्षं च वर्जयित्वा । 'बलादावाधधातुके वेष्यते' विवाय विव्यतुः विव्युः । अत्र वकारस्य हल्परत्वाद् 'उपधायां च' (सू २२६५) इति दीर्घे प्राप्ते 'अचः परस्मिन्—' (सू ५०) इति स्थानिवद्भावेनाचपरकत्वम् । न च 'न पदान्त—' (सू ५१) इति निषेधः । 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजदेश एव न स्थानिवत्' इत्युक्तेः । अथलि 'एकाचः—' (सू २२४६) इतीप्निषेधे प्राप्ते ।

सिद्धवत्कृत्य लिटि विशेषमाह अजेर्व्यध्वपोः । वी इति दीर्घान्तं लुप्तप्रथमाकम् । 'आधधातुके' इत्यधिकृतम् । विषयसप्तम्येषा, न तु परसप्तमी । व्याख्यानात् तदाह आधधातुकविषय इत्यादि । अजेरिति इका निर्देशः, अजघातोरित्यर्थः । आधधातुक इति परसप्तम्याश्रयेण तु वेचीयत इति न स्यात्, वीभावात्प्राग् अजादित्वाद् यडसंभवात् । विषयसप्तम्याश्रयेण तु यङि विवक्षिते वीभावे सति हलादित्वाद्यङ् निर्वाधः । 'अघनपोः' किम् ? घञि समाजः । 'समुदोरजः पशुपु' इत्यपि समजः । अत्र अघञोरिति न वक्तव्यम् 'वा लिटि' इत्यतो वेत्यनुवर्तते । व्यवस्थितविभाषेयम् । घञि अपि च न भवति । ल्युटि बलादावाधधातुके च विकल्पः । अन्यत्र तु आधधातुके नित्यमिति भाष्यकैयटयोः स्थितम्, यदाह बलादावाधधातुके वेष्यत इति । उक्तव्यवस्थितविभाषोपलक्षणमिदम् । 'विवायेति । लिटो णलि विवक्षिते वीभावे सति णलि द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे 'अचो ङिति' इति वृद्धौ आयादेश इति भावः । विव्यतुरिति । वीभावे सति अतुसि द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे 'असंयोगात्—' इति कित्त्वाद् गुणाभावे इयङ्पवादे 'एरनेकाचः—' इति यणि रूपम् । एवम् उसि विव्युरिति रूपम् । ननु विव्यतुः विव्युरित्यत्र द्वितीय-वकारस्य यकारात्मकहल्परकत्वाद् 'उपधायां च' इति इकारस्य दीर्घः स्यादित्याशङ्क्य ईकारस्थानिकस्य यकारस्य 'अचः परस्मिन्—' इति स्थानिवत्त्वेन द्वितीयवकारस्य हल्परकत्वाभावात् तस्मिन्वकारे परे इकारस्य न दीर्घ इति परिहरति अत्र वकारस्ये-स्यादि अचपरकत्वमित्यन्तम् । ननु दीर्घ इति 'न पदान्त—' इति निषेधात्कथ-मिह यकारस्य स्थानिवत्त्वमित्याशङ्क्य निराकरोति न च न पदान्तेति निषेध इति । शङ्क्य इति शेषः । कुत इत्यत आह स्वरदीर्घेति । इत्युक्तेरिति । वातिककृतेति शेषः । अथलि एकाच इति । अजघातोरनुदात्तोपदेशानन्तभविऽपि वी इति तदादेशोऽनुदात्तः अजन्तेपु ऊहृदन्तादिचतुर्दशभिन्नाधातूनामनुदात्तत्वाभ्युप-

अजेर्व्य । वी इति च्छेदः । तेन संवीतः संवीतिरित्यादि सिध्यति । आधधातुक-विषय इति । तेन वीभावोत्तरं यङि वेचीयते इत्यादि सिध्यति, परसप्तम्यां तु हला-दित्वाभावाद्यङ् न स्यादिति भावः । यङ्लुक् तु अस्मान् भवति । लुका यङोऽपहारे आधधातुकविषयत्वाभावान्नाधधातुकाभिव्यक्तिरिति वीभावस्यैवाप्रसक्तेः । एतच्च 'न लुमता—' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । अघनपोः किम् । समाजः । 'समुदोरजः पशुपु' इत्यप् । समजः । उदजः । विव्यतुरिति । 'एरनेकाचः—' इति यण् लोपाजा-देश एवेति । एतच्च 'न पदान्त—' इति सूत्र एवास्माभिरुपादितम् । एकाच इतीति । अजेरुदात्तत्वेऽपि वीभावोऽनुदात्तः, ऊहृदन्तादिभिन्ना एकाचोऽजन्ताः,

२२९३ कृस्त्रभृवृस्तुद्रुस्तुश्रुवो लिटि । (७—२—१३) एभ्यो लिट् इण्
स्यात् । क्रादीनां चतुर्णां ग्रहणं नियमार्थम् । प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा
यावानिण्निपेवः स लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्य एव नान्येभ्य इति । ततश्चतुर्णां थलि
भारद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिपु क्रादिनियमप्रापितस्य चेटो निपेवार्थम् ।

गमादिति भावः । कृस्त्र । कृ छ भृ वृ स्तु द्रु स्तु श्रु इत्यष्टानां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । लिटौति
पठ्यर्थे सप्तमी । 'नेड्वशि कृति' इत्यतो नेति इडिति चानुवर्तते । तदाह एभ्य इति । ननु
'एकाच्च उपदेशेऽनुदात्तात्' इति श्र्युकः किति' इति च सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह क्रादी-
नामिति । कृ छ भृ वृ इत्येतेषामित्यर्थः । नियमस्वरूपमाह प्रकृत्याश्रय इत्यादि । कृ छ भृ
इत्येषां त्रयाणाम् अनुदात्तापदेशान्तर्भूतानाम् 'एकाच्च उपदेशे—' इति यः प्रकृत्याश्रयो निपेवः,
यश्च वृवातोः 'श्र्युकः किति' इति प्रत्ययाश्रयो निपेवः, तदुभयमपि यदि लिटि स्यात् तर्हि
कृछभृवृ इत्येभ्य एव परस्य लिटो भवति, न तु तदन्त्येभ्यः परस्येत्यर्थः । तेन विभिदिव
विभिदिमेत्यादौ 'एकाच्च उपदेशे—' इति निपेवः, वभूविव वभूविमेत्यादौ 'श्र्युकः
किति' इति निपेवश्च न भवति । अथ स्तुद्रुस्तुश्रुवां ग्रहणस्य प्रयोजनमाह तत इति ।
अन्येषामिति शेषः । चतुर्णामिति । ग्रहणमिति शेषः । ततः तेभ्यः कृछभृवृ
इत्येभ्यः अन्येषां स्तुद्रुस्तुश्रुवां ग्रहणं थलि तुष्टोय दुद्रोय मुस्तोय शुश्रोथ इत्यत्र 'ऋतो
भारद्वाजस्य' इति वक्ष्यमाणेन ऋदन्तस्यैव थलि नेट्, अन्यस्य तु स्यादेवेति नियमेन

सर्वेऽप्यनुदात्ता इत्यभ्युपगमात् । कृस्त्रभृ । 'डुकृण् करणे' । 'कृब् हिंसायाम्' । इह निरनु-
वन्वग्रहणादेकानुवन्वद्वयानुवन्वयोरुभयोरग्रहणम् । एवमग्रेऽपि 'भृब् भरणे', 'डुभृब् धारणपो-
पणयोः' इत्युभयोरग्रहणम् । 'छ गतौ' । 'वृड् संभक्तौ' । 'वृब् वरणे' । इह निरनुवन्वक-
ग्रहणाद्भिन्नानुवन्वयोरग्रहणम् । कृ छ भृ एषामनुदात्तत्वाद्, एकाच्च उपदेश—' इति प्रकृत्याश्रये
निपेवे प्राप्ते वृड्वृवोस्तुदात्तत्वात् 'श्र्युकः किति' इति प्रत्ययाश्रये निपेवे प्राप्ते नियमोऽयमि-
त्याह क्रादीनां चतुर्णामिति । इह स्तुद्रुवादीनां चतुर्णां ग्रहणस्य भारद्वाजनियमप्रापितनिपेवो-
ऽपि प्रयोजनमिति बोधयितुमष्टानां ग्रहणमिति नोक्तम् । इणिनपेथ इति । 'नेड्वशि—' इति
प्रक्रमात्प्रभापादितस्यैवाभावस्य नियमो न तु विभापावललभ्यस्यापि । 'अनन्तरस्य—' इति
व्यायादापि सनिहितस्यैव नियम उचितः । तेन सिपेविथ, सिपेद्व । सिपिविव, सिपिच्च इत्या-
द्युभयं भवति । नान्येभ्य इति । तेन पेचिव, वभूविवेत्यादि सिद्धम् । न चैवं क्रादिनियमेनैव
'नेड्वशि कृति' इति निपेवस्याप्यप्रवृत्तौ सेदिवान् जक्षिवानित्यादि सिव्यत्येवेति 'वस्वेकाजा-
द्वसाम्' इतीड्विधानं किमर्थमिति शङ्क्यम्, तस्य नियमार्थत्वेन व्याख्यास्यमानत्वात् । अन्यथा
वभूवानित्यत्रापीडागमः स्यादिति । नन्विह क्रादिभ्यश्चेदिण् न स्यात्तर्हि लिट्येवेति विपरीत-
नियमः किं न स्यात् । तथा च कर्ता अकार्षीदित्यादाविडागमः स्यादिति चेत् । मैवम्, 'कृते ग्रन्थे'
'तमवोष्टो भृतः—' 'परिवृतो रथः' इत्यादिनिर्देशविरोधापत्तेः । वमादिष्विति । आदिशब्देन
सेव्वेर्वाहमहीनां ग्रहणम् । तुष्टुवे, तष्टुव्वे, तष्टुव्वहे तष्टुमहे इत्यादि । स्यादेतत्—अस्तु प्रकृत्या-

२२६४ अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् । (७—२—६१) उपदेशेऽजन्तो य
धातुः तासौ नित्यानिट् ततः परस्य थल इण् स्यात् । २२६५ उपदेशेऽजन्तोऽप्युपदेशः

प्राप्तस्य इटो निपेधार्थम् । तथा तुष्टुव तुष्टुमेत्यादौ 'कृष्भृवृ—' इत्युक्तेन क्रादिम्
एव परस्य लिट् इण्निपेधः, अन्येभ्यस्तु परस्य इट् स्यादेवेति नियमेन प्राप्तस्य इत्
निपेधार्थं चेत्यर्थः । तदेवम् अजेः थलि वीभावे 'एकाचः—' इति निपेधाभावादिङागम
निर्वाध इति स्थितम् । अथ तस्य थलि इङागमस्य भारद्वाजनिघण्टिकल्पं वक्ष्य
त्तदुपयोगित्वेन सूत्रद्वयमुपन्यस्यति । अचस्तास्वत् । अथातोस्थलोऽभावाद्भातोऽरि
लभ्यते । अच इति तद्विशेषणम् । तदन्तविधिः । 'उपदेशेऽजन्तोऽप्युपदेशः' इत्युत्तरसूत्रादुपदेश इत्यप
कृष्यत इति 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । उपदेशे अजन्तादित्यन्वयः । अनि
इति बहुव्रीहः पञ्चमी । नित्यमिड्विहीनादित्यन्वयः । 'तासि च क्लृपः' इत्यतस्तासीत्यनु
वर्तते । तासौ नित्यमनिट् इत्यन्वयः । थलीति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इत्य
इडिति, 'न वृद्धयश्चतुर्थ्यः' इत्यतो नेति चानुवर्तते । तास्वदिति सप्तम्यन्ताद् वतिः । तदा
उपदेशे योऽजन्त इत्यादि इण् स्यादित्यन्तम् । तास्वदिति शेषः । यथा तासि ने
तथा थल्यपि नेड् इत्यर्थः । चिचेथ जुहोथेत्याद्युदाहरणम् । अत्र क्रादिनियमप्राप्त इण्

श्रयनिपेधस्य नियमः, प्रत्ययाश्रयस्य तु न संभवति । वृग्रहणस्य ववर्थेत्यत्राप्राप्तनिपेधप्रापकत्वात्
न ह्यत्र प्रत्ययाश्रयो निपेधः प्राप्नोति थलोऽकित्त्वात् । नापि प्रकृत्याश्रयः, वृञ उदात्तत्वात्
न चैवमपि वृञो नियमार्थत्वमस्त्विति वाच्यम्, तस्य विशिष्याग्रहणात् । यद्यपि विशिष्य
ग्रहणं वृञोऽपि नास्ति, तथाप्यप्राप्तनिपेधप्राप्तफलकत्वाद् वृ इति वृञ एव ग्रहणं भवेत्
विधिनियमयोर्विधिरेव ज्याधानिति न्यायान् । एवं च वभूविवेत्यादौ 'श्र्युकः किति' इतीप्तिपेधं
दुर्वार इति चेत् । अत्राहुः—'वभूयाततन्त्यजगृम्मन्वायै—' इति सूत्रेण छन्दसि ववर्थेति निपात
नाद्भाष्यायां वृञस्थल इटः स्वीकर्तव्यतया वृग्रहणस्य थल्विपयत्वायोगाद्दमादीनां च कित्त्वे
नियमस्य सुस्थत्वादिति । अचस्तास्वत् । उत्तरसूत्रादुपदेश इत्यपकृष्यते, तच्चाजन्तस्य
विशेषणमित्याह उपदेशेऽजन्तो इति । धातुरित्याक्षेपाल्लभ्यते । न ह्यधातोस्थल् संभवति
नित्यग्रहणमनिटो विशेषणम् । क्व नित्यमनिडित्यपेक्षायां मन्विधानात्तासावेवेति विज्ञायते
'तासि च क्लृपः' इति सन्निहितं वाऽनुवर्तते । 'न वृद्धयः—' इत्यस्मान्नेत्यनुवर्तते, तदाह
तासौ नित्यानिट्, ततः परस्येति । तासाविव तास्वदिति सप्तम्यन्ताद् वतिः । यथा तासौ
न भवति एवं थल्यपेत्यर्थः । अच इति किम् विभेदिय । हरोदिय । उपदेशे इति किम्,
जहर्थ । इह परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरत्वे च कृते अजन्तत्वाभावादेतस्याप्रवृत्ताविट्
प्रसज्येतेत्युपदेशे इत्युक्तम् । थलीति किम्, पपिव पपिम । नित्यमनिटः किम्,
सस्वरिय, सस्वर्थ । नायं तासौ नित्यमनिट् । 'स्वरतिसूति—' इति विकल्पि-
तेट्त्वात् । इह तासीति नेति चानुवृत्त्यैवेष्टिसिद्धेस्तास्वदित्येतन्नातीवोपयुज्यत इति
केचित् । अन्ये तु—यस्य तासौ विद्यमानत्वं तस्मादेव परस्य थल इण्निपेध इत्ये-

(७-२-६२) उपदेशोऽकारवत्तासौ नित्यानिटः परस्य थल इण्ण स्यात् ।
२२९६ ऋतो भारद्वाजस्य । (७-२-६३) तासौ नित्यानिटा ऋदन्तादेव
थलो नेड् भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य स्यादेव । अयमत्र संग्रहः—

भवति । 'अजन्तात्' किम् ? विभेदिय । 'उपदेशे' इति किम् ? हृच् जहर्थ । इह गुणे
रपरत्वे अजन्तत्वाभावादिणिपेवो न स्यादित्युपदेशग्रहणम् । नित्यग्रहणं किम् स्वृ गतौ,
सस्वरिय । स्वरतिमूतीति तासौ विकल्पितेत्कत्वान्न निपेधः । 'तासौ' किम् ? लृत्वा
लुलविय । 'थलः' किम् 'पपिव पपिम । इह तासौत्यनुवृत्त्यैव सिद्धेः 'तास्वत्' इति नाती-
वोपयुज्यत इति केचित् । वस्तुतस्तु यस्तासौ विद्यते तस्मादेव परस्य थल इणिपेवार्थ
तास्वदित्यावश्यकम् । तेन 'लिट्थयतरस्याम्' इत्यदो षस्त्वभावे जवसियेत्यत्र न निपेधः,
षसस्तासावभावादिति 'अद भक्षणं' इति वातौ मूल एव वक्ष्यते । यस्तासावस्ति अनिट् चेति
भाष्यम् । 'एवं वेवो वयादेशोऽपि । उपदेशोऽत्वतः । अत्वत इति ऋदः । अत्-ह्रस्वाकारः
सः अस्य अस्तीति अत्वान् 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वान्न जहत्वम् । अच इति वर्जं पूर्वमूत्रम्,
तत्र यदनुवृत्तं तदप्यनुवर्तते, तदाह उपदेशे अकारवत् इति । शकृ शशक्य, पच पप-
क्येत्युदाहरणम् । अत्र क्रादिनियमप्राप्त इण्ण भवति । 'उपदेशे' किम् ? 'कृप विलेखने',
चर्कापिय । 'अत्वतः' इति किम् ? विभेदिय । 'तपरः' किम् ? रराविय । 'तासौ' किम् ?
जग्रहिय । जिघृक्षतीत्यत्र 'सनि ग्रहगुहोश्च' इति सनि नित्यमनिट्, न तु तासौ । नित्येति
किम् ? अञ्ज, आनञ्जिय । ऊदित्वात्तासौ वेडिति भाष्यम् । चक्रमिथेत्यप्युदाहरणम्,
'स्तुक्रमोः-' इति नियमेनात्मनेपदे तासावेनिट्कत्वेऽपि परस्मैपदे सेट्कत्वात् । ऋतो भार-
द्वाजस्य । तासौ नित्यमनिट इति, थलीति, नेति, इडिति चानुवर्तते । भारद्वाजस्य मते
ऋदन्ताद्वातोः परस्य थलो नेडिति फलितम् । हृच्घृवादौ 'अचस्तास्वत्-' इत्येव सिद्धम् ।
अतो नियमार्थमिदमित्याह ऋदन्तादेव थलो नेडिति । अनुदन्तात्परस्य तु थल इट् स्यादेवे-
त्येवकारार्थः । तदाह अस्यस्य स्यादेवेति । ऋदन्तभिन्नात्परस्य थल इट्स्यादेवेत्यर्थः । तथा च

तल्लाभार्थं तत् । तेन उवयिय, जघसियेत्यत्र न निपेध इत्याहुः । उपदेशोऽत्वतः ।
पपक्य । इयष्ठ । उपदेशे किम्, कर्प्, चर्कापिय । अकारवदिति किम्, भेत्ता,
विभेदिय । तपरकरणं किम्, राद्धा रराविय । तासौ किम्, जिघृक्षति, जग्रहिय ।
'सनि ग्रहगुहोश्च' इति सनि नित्यमनिट् । क्रान्तः । चक्रमिय । उदित्वेन क्त्वायां
वेट्कत्वाद् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायां नेट् । नित्यानिटः किम्, अङ्क्ता, अङ्किता,
आनञ्जिय । किं च नित्यग्रहणानुवर्तनाच्चक्रमिथेत्यपि सिध्यति । नहि क्रमिस्तासौ
नित्यानिट्, 'स्तुक्रमोरनात्मनेपदिनिमित्ते' इति परस्मैपदे सेट्कत्वात् । ऋतो भार-
द्वाजस्य । तपरकरणात्कगप्रभृतिषु दीर्घान्तेषु नायं निपेधः प्रवर्तते । ह्रस्वान्तेषु हृच्-
घृवादिषु 'अचस्तास्वत्-' इत्येव सिद्धम्, वृच्घृच्चौ तु यद्यपि सेटौ तथापि वृडः थलेव
नास्ति आत्मनेपदित्वात्, वृचस्तु वृचसि 'ववर्थ' इति निपातनाद्वरियेति भाषाया-

अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेड्यम् ।

ऋदन्त ईदृङ् नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेड् भवेत् ॥

न च स्तुद्बुसुश्रुवामपि थलि विकल्पः शङ्क्यः, 'अचस्तास्वत्-' (सू २२९४) इति 'उपदेशेऽज्वतः' (सू २२९५) इति च योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो निवर्तकः, 'अनन्तरस्य—' इति न्यायात् । विवयिथ, विवेथ,

ऋदन्तभिन्नाद्धातोः परस्य थलो नेणिवृत्तिरिति भारद्वाजमते फलतीति न वैयर्थ्यमिति भावः । तथा च अनुदन्ताद्धातोः परस्य थलो भारद्वाजमते इट् । मतान्तरे तु अचस्तास्वदिति उपदेशेऽज्वत इति च तत्र नेडिति विकल्पः फलतीति भावः । तद्यथा पपिथ, पपाथ । पेचिथ, पपकथ । अयमत्रेति । 'कृष्टभृवुस्तुद्बुसुश्रुवो लिटि' इति 'अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्' इति 'उपदेशेऽज्वतः' इति 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति च सूत्रचतुष्टयस्य विषयाणां संग्रहो वक्ष्यत इत्यर्थः । अजन्त इति । यो धातुः ऋदन्तभिन्नाजन्तो ह्रस्वाकारवान् वा तासौ नित्यानिट् सोऽयं थलि विकल्पितेऽक इति पूर्वार्धस्यार्थः । 'अत्र ईदृङ्' इत्यस्य तासौ नित्यानिडित्यर्थः । यः ऋदन्तस्तासौ नित्यानिट् स थलि नित्यानिडित्यर्थः । 'अचस्तास्वदिति—' पाणिनिमते 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति भारद्वाजमतेऽपि तस्य अनित्कत्वादिति भावः । क्राद्यन्य इति । क्राद्यष्टभ्योऽन्यो धातुः लिटि नित्यं सेडित्यर्थः । क्राद्यष्टभ्य एव परस्य लिटि नेडिति 'कृष्टभृवु—' इति सूत्रेण नियमितत्वादिति भावः । नन्वत्र क्राद्यन्य इत्युक्त्या क्रादीनामष्टानां लिटि नित्यानिट्कत्वमवगतम् । तदनुपपन्नम्, स्तुद्बुसुश्रुवाम् ऋदन्तभिन्नत्वे तेभ्यस्थलि अचस्तास्वदिति निषेधस्य भारद्वाजमते अप्रवृत्त्या इड्विकल्पस्य दुर्वारत्वात् । नचैवं सति 'कृष्टभृवु—' इति सूत्रे स्तुद्बुसुश्रुग्रहणमनर्थकमिति वाच्यम् । तुष्टुव तुष्टुमेत्यादौ वमादिषु क्रादिनियमप्राप्तस्य इतो निवृत्त्या नारिर्थादित्याशङ्क्य निराकरोति न च स्तुद्बुसुश्रुवामपि थलि विकल्पः शङ्क्य इति । कुत इत्यत आह अचस्तास्वदिति । ऋदन्तादेव परस्य थल इण्निषेधः, अनुदन्तात्परस्य तु थल इण्निषेधो नेति भारद्वाजोयं मतम् । अयं च इण्निषेधस्य निषेधः 'अचस्तास्वत्-' इति 'उपदेशेऽज्वतः' इति च सूत्रद्वयप्राप्तस्यैव इण्निषेधस्य पक्षे निवर्तकः । न तु क्रादिसूत्रप्राप्तस्य इट् प्रतिषेधस्यापीत्यर्थः । कुत इत्यत आह अनन्तरस्येति

मिटा भाव्यम् । तस्मान्नियमोऽयमित्याह ऋदन्तादेवेति । जघर्थ । दघर्थ । अन्यस्य स्यादेवेति । एवं च भारद्वाजमते स्यादन्यमते न स्यादिति विकल्पः फलितः । पपिथ, पपाथ पेचिथ, पपकथ । इयजिथ, इयष्ट । अकारवानिति । ह्रस्वाकारवानित्यर्थः । ईदृगिति यस्तास्यनिट् स ऋदन्तः थलि नित्यानिड् भवतीत्यर्थः । ननु स्तुद्बुसुश्रुवामपि थलि भारद्वाज नियमादिट् स्यात् । न चैवं क्रादिसूत्रे तेषां पठनं निरर्थकं स्यादिति वाच्यम्, तत्पठनस्य वमादिष्विण्वणनिवृत्त्यर्थतया सफलत्वात् । अन्यथा क्रादिनियमात्तत्र इडागमो दुर्वारः स्यादित्याशङ्क्या न चेति । योगद्वयेति । क्रादियोगप्रापितस्य तु न निवर्तक इति भावः । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह अनन्तरस्येति । न चैवम् 'उपदेशेऽज्वतः' इत्यस्यैव वाच्यः स्यादिति वाच्यम्

आजिय विव्यथुः विव्य । विवाय-विवय विव्यिव विव्यिम । वेता,
अजिता । वेष्यति, अजिष्यति । अजतु । आजत् । अजेत् । वोयात् । २२६७
सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु । (७-२-१) इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्परस्मैपदे

‘अचस्तास्वत्-’ इति ‘उपदेशोऽस्वतः’ इति ‘ऋतो भारद्वाजस्य’ इति च सूत्रक्रमः । ‘कृशुभृत्-’
इति सूत्रं तु ततः प्राग्बहुव्यवहितमिति भावः । किञ्च ‘नेङ् वशि कृति’ इत्यादिप्रतिपेधकाण्डो-
त्तरम् ‘आर्धधातुकस्येड्वलादेः’ इति त्रिविकाण्डारम्भसामर्थ्यादपि स्तुद्वुस्तुश्रुवामिण्पेधो भार-
द्वाजनियमं वाधत इति ‘नेङ् वशि कृति’ इत्यत्र ‘वस्वेकाजाद्धसाम्’ इत्यत्र च भाष्ये स्पष्टम् ।
ततश्च प्रकृते अजेस्थलि वीभावे तस्य अजन्तत्वात्तासौ नित्यानिट्त्वाच्च इड्विकल्प इति सिद्धम्
तदाह विवयिथ विवैथेति । सिवादेशस्य थलः पित्त्वाद् ‘असंयोगात्-’ इति कित्त्वाभावाद्
गुणः । इट्पक्षे अयादेशः । आजयेति । ‘वलादावार्धतुके वेष्यते’ इति वीभावाभावपक्षे अज-
धातोरनुदात्तोपदेशवर्हिर्भूतत्वादिट्, द्वित्वम्, हलादिशेषः, ‘अत आदेः’ इति सवर्णदीर्घः । विन्ध्य-
थुरिति । अथुसि वीभावे द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे ‘असंयोगात्-’ इति कित्त्वाद् गुणाभावे इयडप-
वादे ‘एरनेकाचः-’ इति यणि रूपम् । विन्ध्येति । थस्य अकारे वीभावादि । विवाय,
विवयेति । ‘णलुत्तमो वा’ इति णित्त्रविकल्पाद् वृद्धिविकल्पः । विन्ध्यिव विन्ध्यिमेति ।
‘काद्यन्यो लिटि सेङ् भवेत्’ इति नित्यमिति यण् । वेता अजितेति । लुटि तासि वीभावविकल्पः
वेष्यति अजिष्यतीति । लुटि स्ये वीभावविकल्पः । वीयादिति । आशीलिङादेशस्य आर्धधा-
तुकत्वाद् वीभावः । अथ लुङि सिचि वीभावे ‘सार्वधातुकार्धधातुकयोः’ इत गुणे प्राप्ते ।
सिचि वृद्धिः । इगन्तस्येति । वृद्धिश्रुत्या इक इत्युपस्थितम् ‘अङ्गस्य’ इत्यधि-

अत्वत्सु धानुषु ऋदन्तत्वादर्शनेन यद्यत्वतः थलि इग्निपेधस्ताहि ऋदन्तादेवेति नियन्तुमशक्य-
त्वात् । ननु तर्हि ‘अचस्तास्वत्-’ इत्यस्यैव वाधोऽस्तु, तत्कथं योगद्वयप्रापितस्येत्युक्तम् ।
अत्राहुः—उपदेशोऽचस्तास्वदित्येवं सूत्रे वाधोऽपि तास्वत्यलीत्यादिपदानामिवोपदेशपदस्या-
प्यनुवृत्तिसंभवे अत्वत इति सूत्रे उपदेशपदस्य, अच इति पूर्वसूत्रे तु तास्वत्यलीत्यादेशाकरणाद्-
भवोः समानयोगक्षेम इति ज्ञायते । तस्माद्विष्टानुरोधाच्च योगद्वयमपि भारद्वाजनियमेन वाच्यते ।
अदि तु ‘उपदेशोऽस्वतोऽचस्तास्वत्यल्यनिटो नित्यम्’ इति एका योगः स्वोक्रियते, तदात्र नास्त्येव
शङ्कालेशोऽपीति बोध्यमिति । अन्ये तु व्याचक्षते—‘अचस्तास्वत्-’ इति सूत्रानन्तरमेव
‘ऋतो भारद्वाजस्य’ इति पठनीयम्, द्वयोरनन्तरमस्यारम्भादिह तास्वत्यल्यनिटो नित्यं तासी-
यनुवर्त्य योऽयं तासि नित्यानिटस्थलि इग्निपेधः स भारद्वाजमते ऋकारान्तस्यैवेति व्याख्यायते ।
अनेन सर्वेष्टसिद्धिः । यद्वा क्रादिसूत्रे स्तुप्रभृतीनां ग्रहणमेवेड्द्वयस्यापि वाधकमस्तु,
पुरस्तात्प्रतिपेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् । अनाश्रितविधानविशेषमिण्मात्रमनारभ्याधीतेन
प्रतिपेधेन यथा वाधेत्थेत्येतदर्थो हि स आरम्भः । अमुमेवार्थं सिद्धवत्कृत्य ततश्चतुर्णां
थलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य चेटो निपेवार्थमिति
मूलेऽप्युपनिबद्धमिति । विन्ध्यिव विन्ध्यिमेति । क्रादिनियमान्नित्यमिद् । सिचि ।

परे सिचि । अवैषीत्, आजीत् । अवेष्यत्, आजिष्यत् । तेज २३१ पालने ।
तेजति । खज २३२ मन्थे । खजति । खजि २३३ गतिवैकल्ये । खञ्जति । एजू
२३४ कम्पने । एजांचकार । टु ओ स्फूर्जा २३५ वज्रनिर्घोषे । स्फूर्जति । पुस्फूर्ज ।
क्षि ३३६ क्षये । अकर्मकः । अन्तर्भावितण्यर्थस्तु सकर्मकः । क्षयति । चिक्षाय
चिक्षियतुः चिक्षियुः । चिक्षयिथ, विक्षेथ चिक्षयिव चिक्षयिम । क्षेता । २२९८
अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः । (७—४—२५) अजन्तस्याङ्गस्य दीर्घः स्याद्यादौ

कृतस्य विशेषणम्, तदन्तविधिरिति भावः । एवं च अकोषीदित्यादौ व्यञ्जनस्य न वृद्धिः ।
अवैषीदिति । लुङ्स्तिप्, इकारलोपः, सिचि वीभावः, 'एकाच-' इति इणिवेधः, वृद्धिः,
अडागमः, पत्वम् । आजीदिति । सिञ्जलोपः । 'वदन्नज-' इति हलन्तलक्षणायां वृद्धौ 'नेति'
इति निषिद्धायामाडागमे 'आटश्च' इति वृद्धिः । लङि अवेष्यत्, आजिष्यत् । तेज पालन
इत्यादि । स्पष्टम् । एजू कम्पन इति । दीप्तौ त्वात्मनेपदी गतः । टु ओ स्फूर्जेति ।
'आदिबिद्गुडवः' इति दुरित् । उपदेशेऽनुनासिकत्वादोकार अकारश्च इत् । 'ट्वितोऽथुच्' इत्य-
थुच्, 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम्, 'ओदितश्च' इति निष्ठायामिणिवेधश्च तत्फलानि । 'उप-
धायां च' इति दीर्घस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिह दीर्घ ऊकारः पठितः । तेन हुर्छतीत्यादौ न दीर्घ
इत्याहुः । स्फूर्जेतीति । लिटि पुस्फूर्ज, अस्फूर्जीत् । चि क्षय इति । क्षयो नाशः । अन्त-
र्भावितण्यथ इति । नाशनार्थक इत्यर्थः । अजन्तेष्वेवास्य पाठो युक्तः । क्षयतीति । नश्य-
तीत्यर्थः, नाशयतीति वा । शपि गुणे अयादेशः । चि क्षायेति । णलि वृद्धिः आयादेशः ।
चि क्षियतुरिति । 'असंयोगात्—' इति कित्त्वान्न गुणः । इयङ् । चि क्षयिथ, चि क्षेथेति ।
पित्त्वेन कित्त्वाभावाद् गुणः । अजन्तत्वात्तासौ नित्यानिट्त्वाच्च भारद्वाजनियमात्थालि देट् । इट्-
पक्षे अयादेशः । चि क्षियथुः, चि क्षिय । चिक्षाय, चि क्षय । वस्मसोस्तुक्कादिनियमाद् नित्यमिट् ।
तदाह चि क्षियिव चि क्षियिमेति । क्षेता । क्षेप्यति । क्षयतु । अक्षयत् । अक्षेत् । आशीर्लिङि
विशेषमाह अकृतसार्वधातुकयोः । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् । 'अयङ् यि कृडिति' इत्यतो
यीति सप्तम्यन्तमनुवृत्तमङ्गाक्षिप्तप्रत्ययविशेषणम्, तदादिविधिः । दीर्घंश्रुत्या अच इत्युपस्थित-
मङ्गविशेषणम्, तदन्तविधिः तदाह अजन्तस्येत्यादिना । 'अकृतसार्वधातु-
कयोः' इति किम् ? प्रकृत्य । तुक् वाधित्वा परत्वादीर्घो न । चिनुयात्, सार्वधातु-

वृद्धिः । 'इको गुणवृद्धौ' इति परिभाषास्थावनादाह इगन्तेति । परस्मैपदेष्विति किम्, अवधिष्ट,
अधोष्ट । सिचि किम्, एति । विभाते । गुणं वाधित्वा वृद्धिः स्यात् । खज मन्थे । कजेति केचित्प-
ठन्ति । एजू कम्पने । दीप्तौ त्वात्मनेपदी गतः । टुओस्फूर्जा । 'ट्वितोऽथुच्' । स्फूर्जथुः । 'ओदि-
तश्च' इति निष्ठानत्वार्थमोकारः । स्फूर्णः । स्फूर्णवान् । आकारस्तु 'आदितश्च' इति निष्ठायामिटो
निषेधार्थः, 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति विकल्पार्थश्च, स्फूर्णं स्फूर्जितमनेनेत्यादि । 'उपधायां
च' इति दीर्घस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिह दीर्घोपदेशः, तेन हुर्छति मुर्छति इत्यपि भवतीति केचित् ।
क्षि क्षये । अजन्तेष्वस्य पाठो युक्तः । 'क्षि' निवासगत्योः' इति तुदादौ । अकृतसार्व ।

प्रत्यये परे, नतु कृत्सार्वधातुकयोः । क्षीयात् । अक्षौपीत् । क्षीज २३७ अव्यक्ते शब्दे । कूजिना सहायं पठितुं युक्तः । चिक्षीज । लज २३८ लजि २३९ 'भर्त्सने' । लाज २४० लाजि २४१ 'भर्जने' च । जज २४२ जजि २४३ युद्धे । तुज २४४ हिसायाम् । तोजति । तुतोज । तुजि २४५ पालने । गज २४६ गजि २४७ गृज २४८ गृजि २४९ मुज २५० मुजि २५१ शब्दार्थाः । गज मदने च । वज २५२ व्रज २५३ गतौ । ववजतुः । 'वदव्रज--' (सू २२६७) इति वृद्धिः, अब्राजीत् ।

अथ टवर्गीयान्ताः शाङ्गन्ता अनुदात्तेतः पट्त्रिंशत् । अट्ट २५४ अतिक्रमहिसयोः । दोपधोऽयम् । तोपध इत्यन्ये । अट्टते । आनट्टे । वेष्ट

कत्वान्न दीर्घः । क्षीजेति । ईदुपवः । कूजिनेति । 'कूञ अव्यक्ते शब्दे' इत्यनुपदमेव पठितम् । तत्रैव 'कूञ क्षीज अव्यक्ते शब्दे' इति पठितुं युक्तमित्यर्थः अर्थैक्यादिति भावः । लज लजि भर्त्सने इति । 'भर्त्सने' त्वपवादाङ्गीः इत्यमरः । द्वितीय इदित् । आशीलिङि लज्यात्, लब्ज्यात् । लाज लाजि भर्जने इति । आदुपधौ । द्वितीय इदित् । जज जजीत्यादि । स्पष्टम् । वव्रजति । आद्यस्य असंयुक्तहल्मध्यस्थाकारवत्त्वेपि 'न शसददवादिगुणानाम्' इत्येत्वाभ्यासलोपौ नेत्याह ववजतुरिति । अवाजीत्, अवजीत् । द्वितीयस्य तु संयुक्तहल्-मध्यस्थाकारवत्त्वादेवैत्वाभ्यासलोपयोर्न प्रसक्तिः । अब्राजीदित्यत्र 'अतो हलादेः—' इति वृद्धिविकल्पमाशङ्क्याह वदव्रजति वृद्धिरिति । हलन्तत्वादेव सिद्धे व्रजग्रहणस्य 'अतो हलादेः—' इति विकल्पनिरासार्थत्वादिति भावः । शुचादयो द्विसप्ततिवृत्ताः ।

शाङ्गन्ता इति । शाङ् श्लाघायामित्यन्ता इत्यर्थः । शाङ्गन्ता इति क्वचित्पाठः । अट्टेति । तवर्गंतुतीपोपधोऽयम् । चत्वंष्टुत्वाभ्यां टोपधनिर्देशः, तदाह दोपधोऽयमिति । तथा च अट्टधातोः सनि इटि स इति स्थिते ष्टुत्व-

दीर्घग्रहणे 'अचश्च' इति परिभाषापस्थानादाह अजन्तेति । यादौ प्रत्यय इति । 'अयङ् यि ङिति' इत्यतो यीत्यनुवर्त्य अङ्गाश्रितप्रत्ययस्तेन विशेष्यते, विशेषणेन तदादिविधिः, 'यस्मिन्विधि—' इति परिभाषापस्थानादिति भावः । न त्विति । कृद्यकारे प्रकृत्य, प्रहृद्य, उच्चैःकृत्य । तुकं वाधित्वा परत्वाद् दीर्घः स्यात् । तुग्विधिसु अग्निचित् सोमसुत् इत्यादौ । चरितार्थः । ल्यपः पितृत्वमध्यनुदात्तार्थतया चरितार्थमित्याहुः । सार्वधातुक्यकारे तु चिनुयात्, सुनुयात् । कूजिनेति । अर्थैक्यादेकत्र पाठ उचित इति भावः । लज लजि । लज्यात् । लब्ज्यात् । 'लज प्रकाशने' इति कथादौ । भर्त्सने चेति । चाद् भर्जने । तुजि पालने । भाषार्थोऽयं युजादौ । गज गजि । 'गङ्गा तु मदिरागृहम्' गज मदने च । मदनं मदः चित्तविकारः । वज व्रज । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । ववजतुः । वव्रजतुः । शाङ्गन्ता इति । शाङ् श्लाघायामित्यन्ता इत्यर्थः । दोपधोऽयमिति । तथा च चत्वं ष्टुत्वशास्त्रस्यासिद्धत्वाद् 'न न्द्राः—' इति द्वित्वनिषेधेन दकारं विहाय टिशब्दस्य

१ 'भर्जने' इति तत्त्वबोधिनीकारः ।

२ 'भर्त्सने' इति तत्त्वबोधिनीकारः ।

२५५ वेष्टने । विवेष्टे । चेष्ट २५६ चेष्टायाम् । अचेष्टिष्ट । गोष्ट २५७ लोष्ट २५८ संघाते । जुगोष्टे । लुलोष्टे । घट्ट २५९ चलने । जघट्टे । स्फुट २६० विकसने । स्फोटते । पुस्फुटे । अठि २६१ गतौ । अण्ठते । आण्ठे । वठि २६२ एकचर्यायाम् । ववण्ठे । मठि २६३ कठि २६४ शोके । शोक इह आध्यायम् । मण्ठते । मुठि २६५ पालने । मुण्ठते । हेठ २६६ विवाधायाम् । विवाधा शाठ्वम् । जिहेठे । एठ २६७ च । एठांचक्रे । हिडि २६८ गत्यनादरयोः । हिण्डते । जिहिण्डे । हुडि २६९ संघाते । जुहुण्डे । वुडि २७० दाहे । चुकुण्डे । वडि २७१ विभाजने । मडि २७२ च । ववण्डे । भडि २७३ परिभाषणे । परिहासः सनिन्दोपालम्भश्च परिभाषणम् । वभण्डे । पिडि २७४ संघाते । पिपिण्डे । मुडि २७५ मार्जने । मार्जनं शुद्धित्यर्गभावश्च । मुण्डते । तुडि २७६ तोडने । तोडनं दारणं हिसनं च । तुण्डते । हुडि २७७ वरणे । वरणं स्वीकारः । हरणे इत्येके । हुण्डते । चडि २७८ कोपे । चण्डते । शडि २७९ रुजायां संघाते च । शण्डते । तडि २८० ताडने । तण्डते । पडि २८१ गतौ । पण्डते । कडि २८२ मदे । कण्डते । खडि २८३ मन्थे । हेडू २८४ हेडू २८५

चत्वंधोरसिद्धत्वाद् 'अजादेद्वितीयस्य' इति प्रवर्तमानं द्वित्वं 'नन्द्रास्संयोगादयः' इति द्कारं विहाय टिस् इत्यस्य भवति । ततो हलादिशेषे द्कारस्य ष्टुत्वचत्वंयोः अट्टिटिपत इतीष्टं सिध्यति । स्वाभाविकमूर्धन्योपधत्वे नन्द्रा इति निषेधाभावात् टकारद्वयसहितस्यैव द्वित्वे हलादिशेषेण द्वितीयटकारस्य निवृत्तौ अट्टिटिपते इत्यनिष्टं प्रसज्येतेति भावः । तोपध इत्यन्य इति । ष्टुत्वेन टोपधनिर्देश इति भावः । अस्मिन्पक्षे सनि द्वित्वे कर्तव्ये ष्टुत्वस्यासिद्धत्वेऽपि 'नन्द्राः-' इति निषेधाभावात्तकारविशिष्टस्य तत्तटि स् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषेण टकारस्य निवृत्त्या अतिटिपते इति रूपमिति भावः । आनट्ट इति । इह 'नन्द्राः-' इति निषेधो न तत्र द्वितीयस्यैकाच इत्यनुवृत्तेः । घट्टगताविति । अयं चुरादावपि । स्फुट विकसन इति । अयं कुटादावपि । अठि गताविति । लिटि नुमि द्वित्वे हलादिशेषे 'अत आदेः' इति दीर्घे 'तस्मान्नुद्द्विहलः' इति नुडिति मत्वाह आनण्ठ इति । वठि एकचर्यायामिति । असहायचर्यायामित्यर्थः । मडि चेति । विभाजन इत्यनुपज्यते । मडि भूपायामिति परस्मैपदिषु

द्वित्वे पश्चाद्कारस्य ष्टुत्वे चत्वं च अट्टिटिपते अट्टिटित्यादिसिध्यति । टोपधत्वे तु अट्टिटिपते आट्टिटिविति स्यादिति भावः । तोपध इति । अस्मिन्स्तु पक्षे अतिटिपते आतिट्टिटित्यादि बोध्यम् । हलादिशेषेण टकारनिवृत्तौ तन्निमित्तस्यापि ष्टुत्वस्य निवृत्तत्वादिति नव्याः । मनोरमायां तु 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवंचने' इति ष्टुत्वस्यासिद्धत्वाभावाद्दकारद्वयसहितस्य द्वित्वे हलादिशेषे अट्टिटिपते आट्टिटित्यादि सिध्यतीत्युक्तम् । 'निमित्तापाथे नैमित्तिकस्याप्यपायः' त्वनित्यमिति तद्वाक्यः । आनट्ट इति । इह 'नन्द्राः-' इति निषेधो न । तत्र द्वितीयस्यैत्यनुवर्तनाद् द्वितीयैकाच एव नदरणां निषेधात् । घट्ट चलने । अयं चुरादावपि । स्फुट । अयं कुटादावपि । आनण्ठ इति । 'तस्मान्नुद्द्विहलः' इति मुट् । वण्ठत इति । सहायं विना

अनादरे । जिहेडे । जुहोडे । वाड् २८६ आप्लाव्ये । वशादिः । आप्लाव्यमाप्लवः । वाडते ।
द्राड् २८७ द्राड् २८८ विशरणे । द्राडते । शाड् २८९ श्लाघायाम् । शाडते ।

अय गव्यन्ताः परस्मैपदिनः । शौट् २९० गर्वे । शौटति । शुशौट । यौट् २९१ वन्वे ।
यौटति । म्लेट् २९२ म्रेंड् २९३ उन्मादे । द्वितीयो डान्तः । टान्तमध्ये पाठस्त्वर्थसाम्यान्नाथ-
तिवत् । म्लेटति । म्रेंडति । कटे २९४ वर्षावरणयोः । चटे इत्येके । सिचि 'अतो हलादेलंबाः'
(सू २२८४) इति वृद्धौ प्राप्तायाम् । २२६९ ह्यथन्तक्षणाश्वसजागृणिश्व्येदिताम् ।
(७—२—५) हमयान्तस्य क्षणादेर्ष्यन्तस्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्न स्यादिडादौ
सिचि । अकटीत् । अट २९५ पट २९६ गतौ । आट आटनुः आटुः । पपाट

वध्यते । शाड् श्लाघायामिति । डलयोरेक्यात् शालत इति काश्यपः । इत्यट्टादयः
पटत्रिशदगताः ।

अथ गड्यन्ता इति । गडि वदनैकदेश इत्यन्ता इत्यर्थः । म्लेट् म्रेंड् इति टान्त-
मध्य इति । एदुपवौ । नाथतिवदिति । टवर्गन्तुतीयान्त इत्यर्थः । ननु टान्तैष्वस्य कथं
पाठः, छुड् भावकरण इत्यारभ्यानुक्रुम्यमाणेष्वेवास्य पठितुं युक्तत्वादित्यत आह टान्तमध्य
इति । नाथतिवदिति । एष वृद्धाच्चित्यारभ्यानुक्रान्तेषु तवर्गचतुर्थान्तेषु यथा नाथ् नाथ्
याच्चेति तवर्गद्वितीयान्तस्यापि अर्थसाम्यात्पाठः, तद्वदित्यर्थः । कट इति । कण्ठ्यादिः ।
चट इति । तालव्यादिः । आद्यस्य लिटि अभ्यासस्य चुत्वमित्याह चकाटेति । चकटनुः ।
द्वितीयस्य चेटनुः, वैरूप्यापादकादेशादित्वाभावादेत्वाभ्यासलोपौ । प्राप्त्यायामिति । हलन्त-
लक्षणाया नित्यवृद्धेः 'नेटि' इति निषेधाद् 'अतोह्लादेः—' इति वैकल्पिकवृद्धौ प्राप्ताया-
मित्यर्थः । ह्यथन्त । ह्यथन्त क्षण श्वस जागृ णि श्वि एदित एषां द्वन्द्वात्पट्टी ह् म् य्
इत्येते वर्णा येषामन्ते ते ह्यथन्ताः, तदाह हमयान्तस्येति । क्षणादेरिति । आदिना श्वस
जागृ इत्यनयोर्ग्रहणम् । प्यन्तस्येति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया णिग्रहणेन तदन्त-
ग्रहणमति भावः । श्वयतेरिति । श्विघातोरित्यर्थः । एदितइति । एत् इत्
यस्येति विग्रहः । वृद्धिर्न स्यादिति । 'सिचि वृद्धिः—' इत्यतो 'नेटि' इत्यतश्च
तदनुवृत्तेरिति भावः । इडादौ सिचीति । 'सिचि वृद्धिः—' इत्यतः सिचीति 'नेटि'

चरतीत्यर्थः । मडि च । पृथक्पाठादयं वेष्टनेऽपीत्याहुः । मडि भूपायामित्यग्रे
परस्मैपदिषु । मडि । 'यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम्' इत्यमरः ।
शाडि । 'शरडोऽमुरपुरोहितः' । द्राड् । विशरणमवयवविभागः । शाड् । डलयो-
रेक्यात् शालते इति काश्यपः । शौट् गर्वे । अस्योणादिषु ईरन्वध्यते । 'तदेतदति-
शौटीर्यमौडुलोमेर्न मृष्यति' इति कल्पतरुः । कटे । ह्यथन्तक्षण । अग्रहीत् ।
दुचम् । अवमीत् । ह्य गतौ अहयीत् । क्षणु । हिंसायाम् । अक्षणीत् । श्वस
प्राणने । अश्वसीत् । जागृ निद्राक्षये । अजागरीत् । प्यन्ते छन्दसि 'नोनयतिध्वन-
यति—' इत्यादिना चडि निषिद्धे श्रौनयीदिति उदाहरणम् । टुओश्चि । अश्वयीत् ।

पेटुः। पेटुः । रट २९७ परिभाषणे । रराट । लट २९८ वाल्ये । ललाट । शट २९९
 रजाविशरणगत्यवसादनेषु । शशाट । वट ३०० वेष्टने । ववाट ववटुः ववटुः । ववटिथ ।
 क्तिट ३०१ खिट ३०२ त्रासे । केटति । खेटति । शिट ३०३ पिट ३०४ अनादरे । शेटति ।
 सेटति । सिपेट । जट ३०५ झट ३०६ संघाते । भट ३०७ भृतौ । तट ३०८ उच्च्छाये ।
 खट ३०९ काङ्क्षायाम् । णट ३१० नृत्तौ । पिट ३११ शब्दसंघातयोः । हट ३१२ दीप्तौ ।
 पट ३१३ अवयवे । छुट ३१४ विलोडने । डान्तोऽयमित्येके । चिट ३१५ परप्रेष्ये ।
 विट ३१६ शब्दे । विट ३१७ आक्रोशे । वशादिः । हिट इत्येके । इट ३१८ क्तिट
 ३१९ कटी ३२० गतौ । एटति । केटति । कटति । ईकारः 'स्वीदितो निष्ठायाम्'
 (सू ३०३९) इतीग्नपेधार्थः । केचित्तु इदितं मत्वा नुमि कृते कएटतीत्यादि
 वदन्ति । अन्ये तु इ ई इति प्रश्लिष्य, अयति । इयाय इयतुः इयुः । इययिथ,

इत्यत इटीति चानुवर्तत इति भावः । अकटीदिति । एदित्वान्न वृद्धिः । अट पटेति । 'अत
 आदेः' इति दीर्घं मत्वा आह आटेति । पेटतुरिति । एत्वाभ्यासलोपौ । वट वेष्टने ।
 ववटतुरिति । 'न शसदद्वादिगुणानाम्' इति निषेधः । ववटिथेति । अत्र 'शलि च सेटि'
 इति प्राप्तस्य 'न शसदद्-' इति निषेधः । क्तिट खिट त्रास इति । यद्यपि 'इट क्तिट कटी
 गतौ' इति अग्रे क्तिटधातुः पठ्यते, तथाप्यर्थभेदात् पुनरिह पाठः । खिट त्रासे क्तिट गतौ
 चेति पठितुं युक्तम् । शिट पिटेति । आद्यस्तालव्यादिः, द्वितीयस्तु पोपदेशः । जट भूटेति ।
 आद्यस्य अवैरूप्यापादकादेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ, द्वितीयस्य तु न । जेटुः ।
 जजटतुः । णट नृत्ताविति । णोपदेशः । चुरादेरेव नाटेः पयुंदासादयं णोपदेश
 एव । प्रणटति । इट क्तिट कटी गताविति । कटे वर्षावरणधोरिति कटिः पूर्व-
 मेदित्पठितः, इह ईदित्पठ्यते । एदित्वाभावाद् 'हाद्यन्त—' इति वृद्धिनिषेधो न भवति ।
 अकटीत्, अकाटीत् । ननु तर्हि कटेत्येव कुतो न पठ्यत इत्यत आह ईकार इति ।
 केचित्त्विति । कटि इति ह्रस्वान्तपाठं मत्वा इदित्वान्नुमि कृते अनुस्वारे परसवर्णे
 च कण्ठतीति वदन्तीत्यर्थः । अन्ये इति । उदाहरन्तीत्यन्वयः । प्रश्लिष्येति ।
 कटि इत्यनन्तरम् इ ई धातुद्वयं सवर्णदीर्घेण प्रश्लिष्य निर्दिष्टमिति भावः ।

इडादौ सिचीति । इडादौ किम् । दह भस्मीकरणे अवासीत् । क्तिटखिट । इट क्तिटेति ।
 क्तिटगतौ पठिष्यते । इह पाठस्त्वर्थभेदात् । खट । जट भूट । जेटुः । जजटतुः । इह त्वा-
 देशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । खट । 'अशुप्रुपिलटिखटिकणिविशिभ्यःकन्' । खट्वा । नृत्तौ । प्रण-
 टति । णोपदेशपयुंदासे नाटीति सवृद्धिकनिर्देशेन 'नट अवस्यन्दने' इति चौरादिकस्यैव ग्रहणा-
 दयं णोपदेश एव । हट दीप्तौ । हाटकं सुवर्णम् । 'संज्ञायां च' इति षुल् वाहुलकादन्न्या-
 मपि । शठ । पचाद्यजन्ताट्टाप् । 'सटा जटाकेसरयोः' । चिट । 'सर्वधातुभ्यः—' इति औणा-
 दिक इन् । चेटिः । 'कृदिकाराद्—' इति डीप्, चेटौ । विट । इयुपवलक्षणः कः । विटः
 इयायेति । द्वित्वे कृते णलि वृद्धौ सत्यामायादेशः । 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयङ्

इयेथ । इय । इयाय, इयय । दीर्घस्य तु 'इजादेश्च-' (सू २२३७) इत्यामि अयांच-
कारेत्यादि उदाहरन्ति । मडि ३२१ भूषायाम् । कुडि ३२२ वैकल्ये । कुण्डति ।
कुण्डत इति तु दाहे गतम् । मुड ३२३ प्रुड ३२४ मर्दने । चुडि ३२५ अल्पी-
अयतीति । इधातोर्लटि शपि गुणे अयादेशः । इयायेति । णलि द्वित्वे वृद्धौ आयादेशो
'अभ्यासस्याऽसवर्णे' इति इयङ् । इयतुरिति । इकारोऽत्र ह्रस्वः । तथाहि—इ अनुसिति
स्थिते कित्वाद् गुणाभावे 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधाद्यणभावे इ इत्यस्य द्वित्वे इ इ अनुसिति
स्थिते सवर्णपरकत्वादभ्यासस्य इयङ्भावे सति 'वाणादाङ्गं वलीयः' इति सवर्णदीर्घं
वाधित्वा 'एरनेकाच-' इत्युत्तरखण्डस्य यणि इयतुरिति रूपम् । इधातोर्भारद्वाजनियमात्थलि
वेट् । तत्र इट्पक्षे रूपमाह इययिथेति । थलि द्वित्वे इटि पित्त्वेन कित्वाभावाद् गुणे
अयादेशे अभ्यासस्य इयङ् । नच 'अचः परस्मिन्-' इति गुणस्य स्थानिवत्त्वेन असवर्णपर-
त्वाभावात् कथमभ्यासस्य इयङिति वाच्यम्, असवर्णग्रहणसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वाप्रसक्तः ।
एवं णलि इयासेत्यत्रापि वृद्धेर्न स्थानिवत्त्वम् । थलि इडभावपक्षे रूपमाह इयेथेति । थलि
द्वित्वे गुणे अभ्यासस्येयङ् । अथुसि इयथुः । इयेति । थस्य अकारादेशे द्वित्वे उत्तरखण्डस्य
'एरनेकाचः'—इति यणि रूपम् । 'णलुत्तमो वा' इति णित्त्वपक्षे आह इयायेति ।
द्वित्वे पित्त्वेन कित्वाभावाद् वृद्धौ आयादेशे अभ्यासस्य इयङ् । णित्त्वाभावे आह
इययेति । द्वित्वे पित्त्वेन कित्वाभावाद् गुणे अयादेशे अभ्यासस्य इयङ् । वसि
मसि च क्रादिनियमान्नित्यमिति द्वित्वे उत्तरखण्डस्य 'एरनेकाच-' इति यणि इयिव
इयिमेति रूपम् । एता । एष्यति । अयतु । आयतु । अयेत् । आशीलिङ्गि तु 'अकृतसार्व-
धातुकयोः-' इति दीर्घाद् ईयात् । सिचि वृद्धिः ऐषीत् । ऐष्यत् । दीर्घस्य त्विति ।
दीर्घस्य ईधातोरित्यर्थः । तस्य लिटं वर्जयित्वा लडादिपु पूर्ववत् । लिटि विशेषमाह
अयाञ्चकारेति । ईधातोराणि गुणे अयादेशः अनुप्रयोगश्च । कुडि वैकल्य

ईयतुरिति । द्वित्वे कृते 'एरनेकाच-' इति यणं वाधित्वा अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घः । ततः
'अचि ऋधातु-' इतीयङ् । एकादेशस्ये पूर्वन्तत्वेन अभ्यासग्रहणेन ग्रहणात् । 'अभ्यासस्या-
सवर्णे' इत्यनेनेत्येके । केचित्तु—'वाणादाङ्गं वलीयः' इति दीर्घं वाधित्वा यण् । न चेह
समानाश्रयत्वं नेति वाच्यम्, अभ्यासोत्तरस्येकारस्य सवर्णदीर्घयणौ प्रति स्थानित्वेन तयोः
समानाश्रयत्वात् । अतएव ईयतुरित्यत्र 'इणो यण्' इति यणि ततो 'दीर्घं इणः
किति' इत्यभ्यासस्य दीर्घो विधोयते । अन्यथा सूत्रमिदं निर्विषयं स्यात्, अभ्यासा-
भावादित्याहुः स्यादेतत्—णल्यलोस्त्वभ्यासस्येयङ् दुर्लभः । स्मिन्कर्तव्ये 'अचः
परस्मिन्-' इति वृद्धिगुणयोः स्थानिवद्भावेन असवर्णे इति प्रतिषेधादिति
चेत् । मैवम्, असवर्णग्रहणसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वस्याप्रवृत्तेः । ननु नास्ति सामर्थ्यम् ।
इयति इयूत इत्यादौ सावकाशत्वादिति चेत् । अत्राहुः—न ह्येकमुदाहरणं
योगारम्भं प्रयोजयति । अन्यथा हि 'अभ्यासस्याती' इति ब्रूयात् । एवं चान्तरङ्गत्वा-
त्सवर्णदीर्घे कृते ततो वृद्धिगुणयोः सतोः णलि आय, थलि एथ, इट्पक्षे तु अयिथेति
स्यादित्याशङ्कापि न कार्या । 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति ।

भावे । मुडि ३२६ खण्डने । मुण्डति । पुडि च इत्येके । पुण्डति । रुटि ३२७ लुटि ३२८ स्तेपे । रुण्टति । लुण्टति । रुठि लुठि इत्येके । रुडि । लुडि इत्यपरे । स्फुटिर् ३२९ विशरणे । इरिस्त्रादङ्वा । अस्फुटत्, अस्फोटीत् । स्फुटि इत्यपि केचित् । इदित्त्वान्नुम् । स्फुण्टति । पठ ३३० व्यक्तायां वाचि । पेठनुः । पेठिय । अपठीत्, अपाठीत् । वठ ३३१ स्थौल्ये । ववठनुः । ववठिय । मठ ३३२ मदनवासयाः । कठ ३३३ कृच्छ्रजीवने । रठ ३३४ परिभाषणे । रठ इत्येके । हठ ३३५ प्लुतिशठत्वयोः । बलात्कारे इत्येके । हठति । अहाठ । रूठ ३३६ लुठ ३३७ उठ ३३८ उपधाति । वाठति । ऊठ इत्येके । ऊठति । ऊठाच्चकार । पिठ ३३९ हिंसासंकेतशानयोः । शठ ३४० कैतवे च । गुठ ३४१ प्रतिघाते । वाठति । शुठि इति स्वामी । शुण्ठति । कुठि ३४२ च । कुण्ठति । लुठि ३४३ मालस्ये प्रतिघाते च । शुठि ३४४ शोषणे । रुठि ३४५ लुठि ३४६ गतौ । चुडु ३४७ भावकरणे । भावकरणमभिप्रायमूचनम् । चुडुडति । चुडुडु । अडु ३४८ अभियोगे । अडुति । आनडु । कडु ३४९ कार्कश्ये । कडुति । चुडुदयस्त्रयो दोषाः । तेन क्विपि चुत् अत् कत् इत्यादि । क्रीडु ३५० विहारे । विक्लीड । तुडु ३५१ तोडने । तोडति । तुतोड । तूडु इत्येके । हूडु ३५२ हूडु ३५३ होडु ३५४ गतौ । हुड्यात् । हूड्यात् होड्यात् । रौडु ३५५ अनादरे । रोडु ३५६ लौडु ३५७ उन्मादे । अड ३५८ उद्यमे । अडति । आड आडतुः आडुः । लड ३५९ विलासे । लडति । लडयोल्लंखयोर्यश्चैकत्वस्मरणाल्ललतीति स्वाम्यादयः । कड ३६० मदे । कडति । कडि इत्येके । कण्डति । गडि ३६१ वदनैकदेशे । गण्डति । इति टवर्गीयान्ताः ।

इति । वैकल्प्यम् अत्रिवेक इत्याहुः अपूर्णभावो वा । मुड प्रुड मर्दन इत्यादि । स्पष्टम् । पठघातोल्लि अतुसादौ किति एत्वाभ्यासलोपौ, तदाह पेठतुरिति । पेठियेति । पित्वेन अक्रिस्त्रेऽपि 'यलि च सेति' इत्येत्वाभ्यासलोपौ, अपठीत्, अपाठीदिति । 'अतो हला-देल्लघोः' इति वृद्धिविकल्पः । वठ स्थौल्य इति स्वौल्यं स्थूलीभवनम् । 'न शसद्दवादिगुणानाम्' इत्येत्वाभ्यासलोपर्यनिपेध इति मत्वा आह ववठतुः, ववठियेति । दोषधा इति । पृट्वेन डापघनिर्देश इति नावः । चुडिति । चुडु घातोः क्विपि हृड्यादिना मुलोपे द्वितीयस्य डस्य संयोगान्तलोपे पृट्वनिवृत्तौ 'वाक्साने' इति चत्वे चुत् इति रूपम् अदिति । अडुडघातोः क्विपि पूर्वद् रूपम् । कडिति । कडुघातोः क्विपि रूपम् । इत्यादीति । आदिना यश्चेन च्छ्रित्यादिभ्रमः । एकत्वस्मरणादिति । शिखावाविति शेषः । गडि वदनैति । टवर्गास्तिष्ठ गडिति गतम् । परस्मैपदिनः शौट् गर्व इत्यादयो गताः ।

एता । एष्यति । 'अङ्ग्लोत्रं-' इति दीर्घः । ईयात् । ऐपीत् कुडि । वैकल्प्यम-त्रिवेकः । तुडु । तोडनं दारणं हिसनं च । रोडु लोडु । उन्मादश्चित्तविभ्रमः । गडि वदनैकदेशे । टवर्गीयप्रकरणादिह पाठस्तूचितः । अन्तत्यादिषु तु 'पठ्चैते न

अथ पवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तैः स्तोभत्यन्ताश्चतुर्दशत् । तिष्ठ ३६२ तेष्ठ ३६३ षिष्ठ
३६४ ष्टेष्ठ ३६५ क्षरणार्थाः । आद्योऽनुदात्तः । क्षीरस्वामी त्वयंसेडिति वभ्राम । तेपते ।
तितिपे । क्रादिनियमादित् । तितिपिपे । तेष्ठा । तेप्यते । २३०० लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ।
(१-२-११) इक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङात्मनेपदपरः सिचैत्येतौ कितौ स्तः ।
कित्त्वान्न गुणः । तिप्सोष्ठ तिप्सोयास्ताम् तिप्सोरन् । लुङि 'झलो झलि' (सू २२) इति
सलोपः । अतिप्त अतिप्साताम् अतिप्सत । तेपते । तितेपे । तेपिता । तिष्ठिपे । तिष्ठिपाते
तिष्ठिपिरे । तिष्ठेपे तिष्ठेपाते तिष्ठेपिरे । तेष्ठ कम्पने च । ग्लेष्ठ ३६६ दैव्ये ।

तिष्ठ इति । प्रथमतृतीयाविदुपधौ । द्वितीयचतुर्थौ एदुपधौ । तृतीयचतुर्थौ पोपदेशौ
च, तकारस्य ष्टुत्वेन टकारस्य निदिष्टतया दन्त्यपरकसादित्वात् । आद्य इति । तिष्ठधातुरि-
त्यर्थः, भाष्यादौ अनुदात्तोपदेशेष्वस्य पाठादिति भावः । वभ्रामेति । भाष्यविरुद्धत्वादिति
भावः । आद्यस्योदाहरति तेपत इति । शपि लघूपधगुणः । तितिप इति । 'असंयोगात्—'
इति कित्त्वान्न गुणः । अथ तितिपिप इत्यत्र 'एकाच उपदेशे—' इति निषेधमाशङ्क्याह
क्रादिनियमादिति । तेप्यत इति । लोडादौ तु तेपताम्, अतेपत, तेपत । अयाशीलिङि
सीयुटि सुटि तिप्सोष्ठेति रूपं वक्ष्यति । तत्र लघूपधगुणे प्राप्ते । लिङ् । 'इको झल्' इति,
'हलन्ताच्च' इति च सूत्रमनुवर्तते । 'असंयोगात्—' इत्यतः किदिति च इक इति सामीप्ये
पष्ठी हलि अन्वेति, तदाह इक्समीपादित्यादिना । आत्मनेपदपरकत्वं सिच एव विशेषणम्
न तु लिङः, लिङादेशस्यात्मनेपदस्य लिङः परत्वासंभवात् । 'इकः' किम् ? बह्वक्षीष्ट ।
सति तु कित्त्वे 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणं स्यात् । आत्मनेपदेषु किम् ? अद्राक्षीत् । इह
कित्त्वे सति 'खजिहशोर्झत्यमकिति' इत्यम् न स्यात् । अतिप्तेति । लुङस्तादेशे, चिल्,
सिच् । 'झलो झलि' इति लोपः आत्मनेपदपरकत्वेन सिचः कित्त्वाद् न लघूपधगुणः । अथ
तेष्ठधातोरेदुपधत्वस्य प्रयोजनमाह तितेप इति । इदुदुपधत्वे तु कित्त्वाद् गुणो न स्यादिति
भावः । सेट्कोऽयमिति सूचयति तेपितेति । तेपिपीष्ट । अतेपिष्ट । षिष्ठधातोस्तु 'धात्वादेः
पः सः' इति सत्त्वे ष्टुत्वनिवृत्त्या लटि स्तेपत इति रूपं सिद्धवत्कृत्य लिटि रूमाह तिष्ठिप
इति । 'शपूर्वाः खयः' इति तकारः शिष्यते, पकारस्य निवृत्तौ ष्टुत्वनिवृत्तेः कित्त्वान्न
गुणः । तिष्ठेप इति । ष्टेष्ठधातोः रूपम् । तेष्ठ कम्पने चेति । चाक्षरणे ।

लिङ्विषयाः' इति मतान्तरं बोधयितुं प्रसङ्गादुपन्यस्तः । तिष्ठ तेष्ठ । लिङ्सिचावा-
त्मनेपदेषु । 'इको झल्' 'हलन्ताच्च' इति वर्तते । 'असंयोगान्निट् कित्' इत्यतः
किदिति च, तदाह इक्समीपादित्यादि । इकः किम्, यक्षीष्ट । सति कित्त्वे
संप्रसारणं स्यात् । अन्तमेपदेति किम्, अद्राक्षीत् । कित्त्वे सति 'खजिहशोर्झत्यम-
किति' इत्यत् न स्यात् । आत्मनेपदपरकत्वं सिच एव विशेषणं न तु लिङस्थानिकस्या-
त्मनेपदस्य, लिङः परत्वासंभवात् । तेष्ठ कम्पने च । चकाराक्षरणार्थस्य लाभादस्य

ग्लेपते । द्रुवेष्टु ३६७ कम्पने । वेपते । केष्टु ३६८ गेष्टु ३६९ ग्लेष्टु ३७० च । चात्कम्पने
 गतौ च । सूत्रविभागादिति स्वामी । मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण पठित्वा कम्पने इत्यपेक्षत
 इत्याह । ग्लेपेरर्थभेदात्पुनः पाठः । मेष्टु ३७१ रेष्टु ३७२ लेष्टु ३७२ गतौ । ऋष्टु ३७४
 लजायाम् । ऋपते । २३०१ तुफलभजत्रपञ्च । (६—४—१२२) एषामत
 एकारोऽभ्यासलोपश्च स्यात्किति लिटि सेटि थलि च । त्रेपे त्रेपाते त्रेपिरे ऊदित्वादिङ्वा ।
 ऋपिता, ऋसा । ऋपिपोष्टु, ऋप्सीष्टु । कपि ३७५ चलने । कम्पते । चम्पते । रवि
 ३७६ लवि ३७७ अवि ३७८ शब्दे । ररम्बे । ललम्बे । लवि ३७९ अवसंसने
 च । कवृ ३८० ऋणौ । चकवे । क्लीष्टु ३८१ अधाष्टुर्थे । चिकलीवे । क्षीवृ ३८२
 मदे । क्षीवते । शीभृ ३८३ कत्यने । शीभते । चीभृ ३८४ च । रेभृ ३८५ शब्दे ।
 रिरिरेभे । अभिरभी क्वचित्पञ्चेति । अम्भते । रम्भते । ष्टमि ३८६ स्कमि ३८७
 प्रतिबन्धे । स्कम्भते । नुम्यनुस्वारः उत्तम्भते । 'उदः स्थास्तम्भोः—' (सू ११८)

वस्तुतस्तु चकारेण क्षरणार्थस्य लाभात् पूर्वत्रास्य पाठस्त्यक्तुं शक्यः । केचित्तु देष्टु इति वर्ग-
 तृतीयादि पठन्ति । चात्कम्पने गतौ चेति । अनुक्तसमुच्चारार्थश्चकार इति भावः । एतच्च
 द्रुवेष्टु केष्टु गेष्टु ग्लेष्टु कम्पन इत्येव सिद्धे पृथक्पाठाल्लभ्यते । अर्थभेदादिति । 'ग्लेष्टु दैन्ये'
 इति पूर्वं पठितम् । इह तु अर्थभेदात् पुनः पाठः । अन्यथा ग्लेष्टु दैन्ये कम्पने गतौ
 चेति गौरवं स्यादिति भावः । ऋष्टुपिति । ऊकारः षकारश्च इत् । अदुपधः । संयुक्तहल्म-
 ध्यस्थत्वादेत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तावाह तुफल । 'अत एकहल्मध्ये—' इत्यतः अत इति
 लिटीति चानुवर्तते । 'ध्वसोः—' इत्यत एविति अभ्यासलोपश्चेति च 'गमहन—' इत्यस्मात्
 क्तितीति, 'थलि च सेटि' इति सूत्रं च, तदाह एषामिति । गुणशब्देन भाविताकारत्वा-
 द्विरूपादेशादित्वादेकहल्मध्यस्थत्वाभावाच्चाप्राप्ते विधिरयम् । आनम्ब इति । द्विहल्वानुद् ।
 ष्टमि स्कभीति । आद्यः पापदेशः, ष्टुत्वेन तकारस्य टकारनिर्देशेन दन्त्यपरक-
 सादित्वात्, ततः पस्य सत्वे ष्टुत्वस्य निवृत्तिः, तदाह स्तम्भत इति । नुम्यनु-

पूर्वत्र पाठस्त्यक्तुं शक्यः । केचित्तु तिष्टु तेष्टु इति पठन्ति । द्रुवेष्टु । वेपथुः । केष्टु गेष्टु ग्लेष्टु
 च । योगविभागात्पूर्वोत्तरार्थौ चकारेणानुक्थ्येते, तदाह चात्कम्पने । गतौ चेति । योग-
 विभागसामर्थ्यदिवार्थद्वयलाभे चकारो व्यर्थ इत्यन्ये । पुनः पाठ इति । दैन्ये पठितस्य
 कम्पनाद्यर्थलाभार्थमिति भावः । तुफल । तरतेरकारस्य गुणशब्देन भावित्वात्फलभजोर्व-
 रूप्यसंवादकादेशादित्वात् ऋपतेस्त्वेकहल्मध्यस्थत्वाभावादप्राप्ते विधिरयम् । तेरतुः, तेहः ।
 फेलतुः, फेलुः । भेजतुः, भेजुः । अचि शब्दे । अस्माद् 'गुरोश्च हलः' इति अप्रत्यये अम्वा-
 शब्दः । तिस्रः अन्वा अकारोकारमकारात्मकाः शब्दा यस्य इति बहुव्रीहौ 'शीपाद्विभावा' इति
 कप्रत्यये व्यम्बक इत्येके । केचित्तु त्रीणि अम्बकानि नेत्राणि यस्येति विगृह्णन्ति । अभिरभी
 इति । 'सर्वधातुभ्योऽमुन्' इत्यधिकारे 'उदके नुम्भौ च इति वक्ष्यमाणत्वाद् धात्वन्तरेणापि
 अम्भः—शब्दोः सिध्यतीति बोध्यम् । अम्भस्तोयम्, तस्यापत्यमाम्भिः भीष्मः । 'अम्भसो

इति पूर्वसवर्णः । विस्तम्भते । 'स्तम्भेः' (सू २२७२) इति पत्वं तु न भवति । श्रुविधौ निर्दिष्टस्य सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणात् । तद्वीजं तु—'स्थास्तम्भोः—' (सू ११८) इति पवर्गी-योपधपाठः, 'स्तम्भेः' (सू २२७२) इति तवर्गीयोपधपाठश्चेति माधवः । केचिदस्य टकार औपदेशिक इत्याहुः, तन्मते विष्टम्भते, ष्टम्भते, टष्टम्भे । जभी ३८८ जृभि ३८९ गात्रविनामे । २३०२ रधिजभोरचि । (७—१—६१) एतयोर्नुमागमः स्यादचि । जम्भते । जजम्भे । जम्भिता । अजम्भिष्ट । जृम्भते । जजृम्भे । शल्भ ३९० कत्थने । शशल्भे । वल्भ ३९१ भोजने । दन्त्योष्ठ्यादिः । ववल्भे । गल्भ ३९२ धाष्ट्ये । गल्भते । श्रम्भु ३९३ प्रमादे । ताल-व्यादिर्दन्त्यादिश्च । श्रम्भते । स्रम्भते वा । षुभु ३९४ स्तम्भे । स्तोभते । विष्टोभते । तुष्टुभे । व्यष्टोभिष्ट ।

स्वारः इति । इदित्वानुमि 'नश्चानदान्तस्य—' इति तस्यानुस्वारः । 'अनुस्वारस्य ययि—' इति तस्य परसवर्णो मकारः । ष्टम्भं इत्येव पाठे तु प्रतिपदोक्तत्वाद् 'उदः स्था—' इत्यत्र अस्यैव ग्रहणं स्यादिति भावः । पूर्वसवर्ण इति । सकारस्य थकारः तस्य 'खरि च' इति चत्वं तकार इत्यर्थः । अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'उदःस्थास्तम्भोः—' इत्यत्र हल्सन्धौ प्रपञ्चितम् । विस्तम्भत इति । सात्पदाद्योरिति पत्वनिपेध इति भावः । नन्वेवमपि 'स्तम्भेः' इति पत्वं कुतो न स्यादित्यत आह स्तम्भेरिति पत्वं तु न भवतीति । कुत इत्यत आह श्रुविधा-विति । 'स्तम्भुस्तम्भुस्कम्भुस्कम्भुस्कम्भुः श्रुश्च' इति सूत्रे निर्दिष्टस्यैव प्रतिपदोक्तस्य पत्व-विधौ ग्रहणादित्यर्थः । नन्वेवं सति 'उदःस्थास्तम्भोः—' इति पूर्वसवर्णविधावपि सौत्रस्यैव ग्रहणं स्यादित्यत आह तद्वीजं त्विति । पत्वविधौ सौत्रस्यैव ग्रहणम्, पूर्वसवर्णविधौ तु तदन्यस्या-पीत्यत्र प्रमाणमित्यर्थः । ननु पूर्वसवर्णविधौ मोपधस्य, पत्वविधौ तु नोपधस्य पाठ इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह इति माधव इति । पाणिनिशिष्यपरम्परैव तत्र प्रमाणमिति भावः । लिटि 'शपूर्वाः खयः' इति पकारस्य निवृत्तौ ष्टुत्वनिवृत्त्या तकारः शिष्यते । तस्तम्भे । टकार औपदेशिक इति । स्वाभाविक एव टकारो न तु ष्टुत्वसंपन्न इत्यर्थः । तन्मते विष्टम्भत इति । तथा च पकारस्यापि स्वाभाविकत्वात् पत्वविधौ स्तम्भेरेव ग्रहणेऽपि पकारो निर्वाध इति भावः । टष्टम्भ इति । 'शपूर्वाः—' इति टकार एव शिष्यत इति भावः । जभी जृभि गात्रविनाम इति । गात्रस्य विनामः वक्रभावः । आद्य ईदित् । द्वितीय ईदित् । आद्यस्य ईदित्वं 'श्रीदितो निष्ठायाम्' इति इण्निपेधार्थम् । रधिजभोः । 'रध हिंसायाम्' इति ह्यन्विकरणस्य चतुर्थान्तस्य इका निर्देशः । 'ईदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमित्यनुवर्तते, तदाह एतयोरिति । अनिदित्त्वाद् नुम्बिधः । जम्भत इति । शपि नुम् । जम्भिते-त्यादाविति अक्षरकत्वानुम् । 'अचि' किम् ? रद्धा, जब्धम् । श्रम्भु इति । अकारमध्यः ष्टुभु स्तम्भ इति । ष्टुत्वेन तकारस्य टः । षोपदेशोऽग्रम् ।

लोपश्च' इति बाह्यादिपाठादिति सलोपः । तद्वीजं त्विति । पूर्वसवर्णप्रवृत्तेः पत्वा-प्रवृत्तेश्च वीजमित्यर्थः । रधिजभोरचि । रन्धयति । परापि वृद्धिनित्येन नुमा

‘कास्यनेकाग्रहणं कर्तव्यम्’ । सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थानेऽनेकाच इति वाच्य-
मित्यर्थः । २३०७ आर्धधातुके । (६—४—४६) इत्यधिकृत्य । २३०८
अतो लोपः । (६—४—४८) आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं तस्याकारस्य

स्यात्, आर्धधातुकोपदेशकाले अदन्तत्वाभावादिति भावः । तथा च लिटि आयप्रत्ययस्य
विकल्पः स्थितः । तत्र आयप्रत्ययपक्षे आह कास्प्रत्ययात् । आम् अमन्त्रे इति च्छेदः ।
‘चकास्र दीप्तौ’ ‘जागृ निद्राक्षये’ इत्यादिभ्योऽपि लिटि आमिष्यते, तदर्थमाह कास्यनेका-
जिति । ननु यद्यस्मिन् वार्तिके सूत्रस्थं प्रत्ययग्रहणमपि संबध्यते । तदा कास्रधातोश्च
अनेकाचश्च प्रत्ययान्ताच्चेति लभ्यते । ततश्च अ इवाचरति अति क्विन्ताल्लडादयः । लिटि
औ अतुरित्यादीप्तं न सिध्येत्, प्रत्ययान्तत्वेन आमः प्रसङ्गात् । यदि तु कास्रधातोश्च अनेकाचः
प्रत्ययान्ताच्चेति व्याख्यायेत, तदा चकास्रजाग्रादिभ्यो न स्यादित्यत आह प्रत्ययग्रहणम-
पनीयेति । तथा च कास्रधातोर्नेकाचश्च आमित्येतावदेव लभ्यत इति नोक्तदोषद्वयमिति
भावः । वस्तुतस्तु अ इवाचरति अतीत्यादि नास्त्येवेति सुब्रवातुनिरूपणे वक्ष्यते । तथा च
गोपाय आमिति स्थितम् । अतो लोपः । ‘अनुदात्तोपदेशवनति—’ इत्यत उपदेशग्रहण-
मनुवर्तते । ‘आर्धधातुके’ इत्यधिकृतम् । तदिह आवर्तते । एकमुपदेशे अन्वेति । द्वितीयं तु
लोपे परनिमित्तम्, तदाह आर्धधातुकोपदेश इत्यादिना । ‘आर्धधातुकोपदेशे’
इति किम् ? अय वय’ गतौ, आभ्यां क्विपि, ‘लोपो व्योः—’ इति लोपे, ‘ह्रस्वस्य
पिति—’ इति तुकि, अपृक्तलोपे अत् वत् इतीष्यते । अत्र यलोपे सति अतो लोपो न
भवति, आर्धधातुकोपदेशकाले धातोर्यकारान्तत्वात् । ‘आर्धधातुकोपदेशे’ इत्यत्र
आर्धधातुकग्रहणाभावे चिकीर्षितमित्यत्र अल्लोपो न स्यात् सन उपदेशकाले नकारा-
न्तत्वात् । आर्धधातुकग्रहणे तु न दोषः, अनुबन्धविनिर्मुक्तात् सन्प्रत्ययादेव क्तप्र-
त्ययस्य आर्धधातुकस्योत्पत्तेः । ‘आर्धधातुके परे’ इति किम् ? कथयति । चुरादाव-

कोपदेशकाले यददन्तमित्यनुपदं वक्ष्यमाणं न संगच्छेतीति भावः । अन्ये तु ‘गुपू रक्षणे’ इत्यस्मात्
क्तिनि पश्चादायप्रत्यये गोपायतिरित्यनिष्टं प्रसज्येत, विवक्षायामित्युक्ते तु आयप्रत्यये कृते क्तिनं
वाचित्वा ‘अप्रत्ययात्’ इत्यकारप्रत्यये टापि च गोपाया ध्रुपावेति सिध्यतीत्याहुः । कास्प्रत्यया ।
अमन्त्रेति किम्, कृष्णो नोनाव । अच्छन्दसीति तु नोक्तम् । मन्त्रभिन्ने छन्दसि आम इष्टत्वात् ।
यथा ‘पुत्रमामन्त्रयामास’, प्रत्ययान्तत्वादात् । ‘अथ ह शुनःशेष ईक्षांचके’, ‘इजादेश—’
इत्याम् । इह चुल्लुम्पचकास्रदरिद्रादिभ्य आमोऽप्राप्तौ ‘कास्यनेकाच—’ इति वार्तिकमारभ्यते ।
प्रत्ययग्रहणमपनीयेति । अन्यथा अ इवाचरति अति । अस्य लिटि औ अतुरित्यादि
वक्ष्यमाणं न सिध्येदिति भावः । अन्ये तु भाष्यवार्तिकयोः प्रत्ययग्रहणमपनीयेत्यनु-
क्त्या प्रत्ययान्तादेकाचोप्याम् भवत्येव । अ इवाचरति इत्याचारे क्विपि लिटि आंचकार
आंचक्रतुरित्यादीत्याहुः । अतो लोपः । ‘अनुदात्तोपदेश—’ इति सूत्रादुपदेश इत्य-
नुवर्तते, तदाह आर्धधातुकोपदेशेत्यादि । उपदेशे इति किम्, अय पय गतौ ।

लोपः स्यादार्धघातुके परे । गोपायांचकार, गोपायांबभूव, गोपायामास । जुगोप जुगुपतुः । ऊदित्वाद्धेट् । जुगोपिय, जुगोष्य । गोपायिता, गोपिता, गोप्ता । गोपोष्यात्, गुष्यात् । अगोपायीत्, अगोपीत्, अगोप्सीत् । धूप ३९६ संतापे । धूपायति । धूपायांचकार, दुधूप । धूपायितासि, धूपितासि । जप ३९७ जल्प ३९८ व्यक्तायां वाचि । जप मानसे च । चप ३९९ सात्त्वने । पप ४०० समवाये । समवायः संबन्धः सम्यगवबोधो वा । संपति । रप ४०१ लप ४०२ व्यक्तायां वाचि । चुप ४०३ मन्दायां गतौ । चोपति । चुचोप । चोपिता । तुप ४०४ तुम्प ४०५ श्रुप ४०६ श्रुम्प ४०७ तुफ ४०८ तुम्फ ४०९ श्रुफ ४१० श्रुम्फ ४११ हिंसार्थाः । तोपति । तुतोप । तुम्पति । तुतुम्प । तुतुम्पतुः । संयोगात्परस्य लिटः कित्त्वाभावान्नलोपो न । 'किदाशिषि' (सू २२१६) इति कित्त्वान्नलोपः । तुष्यात् । 'प्रात्तुम्पतौ गवि कर्तरि' इति पारस्करादिगणे

दन्तोऽयम् । अत्र उपधावृद्धिर्न भवति, 'अचः परस्मिन्—' इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् । आर्धघातुके पर इत्यनुक्तौ तु अल्लोपस्य परनिमित्तकत्वाभावात् स्थानिवत्त्वं न स्यात् । तथा च प्रवृत्ते गोपाय आमिति स्थिते अतो लोपे गोपायामिति सिध्यति । यद्यपि सवर्णदीर्घेणाप्येतत्सिद्धम्, तथापि न्याय्यत्वादतो लोप उपन्यस्तः । आयप्रत्ययाभावपक्षे आह जुगोपेति । पित्त्वेन कित्त्वाभावान्नघृणपधगुणः । जुगुपतुरिति । कित्त्वान्न गुणः । ऊदित्त्वाद्धेटिति । यलादाविति शेषः । जुगुपिव, जुगुष्व । जुगुपिम, जुगुष्म । ऋादिनियमस्तु नःप्राप्तस्यैवाभावस्य, नत् विभाषादिलभ्यस्येति पिघ्न शास्त्र इत्यचोक्तम् । गोपायितेति । छुटि आयप्रत्ययपक्षे नित्यमिट् आयप्रत्ययाभावपक्षे इड्विकल्पः । ऊदित्वस्य केवले चरितार्थत्वात्, तदाह गोपिता, गोप्तेति । गोपायिष्यति, गोपिष्यति, गोप्स्यति । गोपायतु । अगोपायत् । गोपायेत् । आशीलिङि आयप्रत्ययपक्षे अतो लोपे रूपमाह गोपाय्यादिति । आयप्रत्ययाभावे आह गुष्यादिति । छुडि अगोपायीदिति । आयप्रत्ययाभावपक्षे इटि रूपमाह अगोपायीदिति । 'इट ईटि' इति सिज्जलोपः । 'नेटि' इति हलन्तलक्षणवृद्धौनपेवः । इडभावे तु इटः परत्वाभावात् न सिज्जलोप इत्याह अगोप्सीदिति । 'वद्वज—' इति वृद्धिः । अगोपायिष्यत्, अगोपिष्यत्, अगोप्स्यत् । धूप संताप इति । 'गुपूधूप—' इत्यायः । आर्धघातुके तद्विकल्पः पप समवाय इति । षोपदेशोऽयम् । चुप मन्दायामिति । चवर्गप्रथमादिरयम् । चवर्गाद्वितीयादिस्वनिट्कः । तुप तुम्पेति । अष्टावप्युदुपधाः तृतीयचतुर्थी सप्तमाष्टमौ च रेफवान्त इति मूले स्पष्टीभविष्यति । तुतुम्पतुरित्यत्र नलोपमाशङ्क्याह संयोगादिति । आशीलिङि विशेषमाह किदाशिपीति । प्रात्तुम्पतादिति ।

आभ्यां क्विपि 'वैरपृक्तलोपाद्वलि लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन' इति वात्तिकाद् 'लोपो व्याः—' इति यलोपे 'अतो लोपः' इति लोपो माभूत् । अत्, पत् । इह 'ह्रस्वस्य पिति—' इति तुक् । आर्धघातुके पर इति किम्, कथयति । वृद्धौ कर्तव्यायां 'अचः परस्मिन्—' इति स्थानिवत्त्वं यथा स्यात् । गोपायामिति । नन्विह आयप्रत्ययस्यादन्ततामाश्रित्य

पाठात्सुट् । प्रस्तुम्पति गौः । श्रिता निर्देशाद्यङ्लुकि न, प्रतोतुम्पीति । त्रोपति । त्रुम्पति । तोफति । तुम्फति । त्रोफति । त्रुम्फति । इहाद्यौ द्वौ पञ्चमपठौ च नीरेफाः । अन्ये सरैफाः । आद्याश्चत्वारः प्रथमान्ताः ततो द्वितीयान्ताः । अष्टावप्युकारवन्तः । पर्व ४१२ रफ ४१३ रफि ४१५ पर्व ४१६ लर्व ४१७ वर्व ४१८ मर्व ४१९ कर्व ४२० खर्व ४२१ गर्व ४२२ शर्व ४२३ पर्व ४२४ चर्व ४२५ गतौ । आद्यः प्रथमान्तः । ततो द्वौ द्वितीयान्तौ । तत एकादश तृतीयान्ताः । द्वितीयतृतीयौ मुक्त्वा सर्वे रोपवाः । पर्पति । पपर्प । रफति । रम्फति । अर्वति । आनर्व । पर्वति । लर्वति । वर्वति । पवर्गीयादिरम् । मर्वति । कर्वति । खर्वति । गर्वति । शर्वति । सर्वति । चर्वति । कुवि ४२६ आच्छादने । कुम्बति । लुवि ४२७ तुवि ४२८ अर्दने । लुम्बति । तुम्बति । चुवि ४२९ वक्त्रसंयोगे । चुम्बति । पृभु ४३० पृम्भु ४३१ हिंसायौ । सर्भति । ससर्भ । सर्भिता । सुम्भति ससुम्भ । सुम्भ्यात् । पिभु पिभि इत्येके । सेभति । सिम्भति । शुभ ४३२ शुम्भ ४३३ भाषणे । भासने इत्येके । हिंसायाम् इत्यन्ये ।

अथानुनासिकान्ताः । तत्र कम्पन्ता अनुदात्तेतो दश । घिणि ४३४ घुणि ४३५ वृणि ४३६ ग्रहणे । नुम् । ष्टुत्वम् । घिण्णते । जिघिण्णे । घुण्णते । जुघुण्णे । वृण्णते । जघृण्णे । घृण ४३७ घूर्ण ४३८ भ्रमणे । घोणते । घूर्णते । इमौ तुदादौ परस्मैपदिनौ । पण ४३९ व्यवहारे स्तुतौ च । पन ४४० च । स्तुता-चित्त्वेव संवध्यते पृथङ् निर्देशात् । पनिसाहचर्यात्पणेरपि स्तुतावेवायप्रत्ययः ।

श्रिता निर्देशोऽयम् । प्रात् तुम्पवातौ परे सुट् स्याद् गवि कर्तरि सतीत्यर्थः । तुम्पवातोः सुट् आद्यवयवः । मुड्विवावस्मिन् तुम्पताविति श्रिता निर्देशस्य प्रयोजनमाह श्रिता निर्देशाद्यङ्लुकि नेति । श्रिता शपाऽनुबन्वेनेत्युक्तेरिति भावः । पृभु पृम्भु इति । ऋद्वपवौ पोपदेशौ । स्त्रभ्यादिति । आशीर्लिङि अनिदित्वात्तलोपः । पिभु पिभि इत्येक इति । आद्य इद्वपवो द्वितीय इदित् । शुभ शुम्भेति । द्वितीयस्य आशीर्लिङि अनिदित्वात्तलोपः । इति गुप् इत्यादयः पवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनो गताः ।

कम्पन्ता इति । कमु कान्तौ इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । घुण घूर्णेति । द्वितीयस्य दीर्घपाठः स्पष्टार्थः, 'उपवायां च' इत्येव दीर्घसिद्धेः । केचित्तु घूर्णेति ह्रस्वमेव पठन्ति । स्तुतावित्येवेति । न तु व्यवहार इत्येवकारार्थः । पृथङ्निर्देशादिति । अन्यथा पण पन व्यवहारे स्तुतौ चेत्येव निर्दिशेदिति भावः । यद्यपि पृथङ्निर्देशो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थ इत्यपि वक्तुं शक्यम्, तथापि संप्रदायानुरोधादेव मुक्तम् । पनिसाहचर्यादिति । पनवातुः स्तुतावेव वर्तते तत्साहचर्याद् 'गुपृवृप-

लोपकरणे फलाभावादुच्चारणार्थ एव तत्राकारोऽस्त्विति चेत् । अत्राहुः—'गोपायतं नः' इत्यत्र गोपायशब्दस्य वातुत्वाद् धातोरन्त उदात्तो भवति । ततः शवकारेणैकादेशेऽपि 'एकादेश उदात्तेन—' इत्युदात्त एव, तकाराकारस्तु 'तास्यनुदात्तेऽङिद्वदुपदेशात्' इत्यनुदात्तः । ततश्च । 'उदात्तानुदात्तस्य—' इति स्वरितो भवति । 'स्वरितात्संहितायाम-

व्यवहारे तु पणते, पेणे, पणितेत्यादि । स्तुतावनुबन्धस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तात्मात्मनेपदम् । पणायति । पणायान्चकार, पेणे । पणायितासि, पणितासे । पणाख्यात्, पणिषीष्ट पनायति । पनायान्चकार, पेने । भाम ४७१ क्रोधे । भामते । चभामे । क्षमूष् ४४२ सहने क्षमते । चक्षमे । चक्षमिषे, चक्षंसि । चक्षमिध्वे । चक्षमिवहे । २३०६ स्वोश्च । (८-२-६५) मान्तस्य घातोर्मस्य नकारादेशः स्यान्मकारे वकारे च परे । णत्वम् । चक्षण्वहे चक्षमिमहे, चक्षण्वहे । क्षमिष्यते, क्षंस्यते । क्षमेत । आशिषि क्षमिषीष्ट, क्षंसीष्ट अक्षमिष्ट, अक्षंस्त । कमु ४४३ कान्तौ । कान्तिरिच्छा । २३१० कमेर्णिङ्

विच्छ-’ इत्यत्र पणघातुरपि स्तुत्यर्थक एव गृह्यते, नतु व्यवहारार्थकः । अतः स्तुतावेव पणघातोरायप्रत्ययः । न तु व्यवहारे इत्यर्थः । क्लेतव्यद्रव्यस्य मूल्यनिर्धारणाय प्रश्नप्रतिवचनत्मको व्यवहारः । ननु स्तुतौ पणायतीति रूपं वक्ष्यमाणमनुपपन्नं पणघातोर्नुदात्तेत्वेनात्मपदात्तेः । न च आयप्रत्ययान्तस्यानुदात्तेत्वं नेति शङ्क्यम्, पणघातौ श्रुतस्यानुदात्तेत्वं ‘आनर्थक्यात्तदङ्ग-’ न्यायेन आयप्रत्ययान्ते अन्वयोपपत्तेरित्यत आह स्तुताविति । अनुबन्ध अनुदात्तात्मकस्य इत आर्धघातुकविषये कदाचिदायप्रत्ययविनिर्भुक्ते चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तात्मनेपदं नेत्यर्थः । एवं च तुल्यन्यायत्वाद् ‘एकाच उपदेशे-’ इति निषेधोऽपि नेति सूचितम् । क्षमूष् सहन इति । ‘षिङ्गिदादिभ्योऽङ्’ इत्यर्थं षित्त्वम् । उदित्त्वादिङ्विकल्पत्वाह चक्षमिषे, चक्षंस इति । इडभावपक्षे ‘अनुनासिकस्य क्लिशलोः-’ इति दीर्घस्तु भवति, क्लिसाहचर्येण तिङ्भिन्नस्यैव झलादेः तत्र ग्रहणात् । बहि महोरिडभावपक्षे विशेषम् स्वोश्च । ‘मो नो घातोः’ इत्यनुवर्तते, तदाह मान्तस्येति । णत्वमिति । पात्परत्वाद् ‘अकुप्वाङ्-’ इति नकारस्य णत्वमित्यर्थः । कमु कान्ताविति । ‘उदितो वा’ इति क्त्वाय इङ्विकल्पार्थमुदित्वम् । कान्तिशब्दस्य प्रभापरत्वभ्रमं वारयति कान्तिरिच्छेति । स्वर्गका इत्यादौ कमेरिच्छायां प्रयोगवाहुल्यदर्शनादिति भावः । ‘कामोऽभिलाषस्तर्षश्च’ इत्यमरः कमेर्णिङ् । शेषपुरणेन सूत्रं व्याचष्टे स्वार्थं इति । अर्थविशेषानिर्देशादिति भावः णडावितौ । ‘णेरनिटि’ इत्यत्र उभयोर्ग्रहणाय अनुबन्धकरणम् । ङित्त्वात्तङ्गिति अनुदात्तेत्वं तु णिङ्भावे चकम इत्यादौ चरितार्थमिति भावः । कामयत इति णिङ्गि ‘अत उपघायाः’ इति वृद्धौ कामि इति णिङ्गन्तम् । ‘विङिति च’ इ

नुदात्तानाम्’ इति न इत्यस्य एकश्रुतिः । आयप्रत्ययस्य अन्वयत्वे नेदमिष्टं सिध्यतीति स्तुतावित्येवेति । भट्टिस्तु व्यवहारेऽपि आयं प्रायुङ्क्त । ‘न चोपलेभे वणिजं पणायाम्’ इति । वणिजां व्यवहारमित्यर्थः । ‘अ प्रत्ययात्’ इति आयप्रत्ययान्तादकारप्रत्ययः । चक्षंस इति । इह ‘अनुनासिकस्य क्लिशलोः-’ इत्युपधादीर्घो न कृतसंज्ञापूर्वकविधेरन्वित्त्वादिति स्थितस्य गतिमुत्प्रेक्षयन्ति । कमु कान्तौ । अस्य णिङ्भावे ‘उदितो वा’ इति क्त्वायामिङ्विकल्पः । कमित्वा, कान्त्वा । निष्ठायां तु ‘यस्

(३—१—३०) स्वार्थे । डित्वात्तड् । कामयते । २३११ अयामन्ताल्वाग्येत्स्विष्णुपु ।
(६-४-५५) आम् अन्त आलु आव्य इत्नु इष्णु एपु णेरयादेशः स्यात् । वक्ष्यमाणलोपाप-
वादः । कामयांचक्रे । 'आयादय आर्धवातुके वा' (सू २३०५) । चकमे । कामयिता, कमिता ।
कामयिष्यते, कमिष्यते । २३१२ गिश्रिद्रुसुभ्यः कर्तरि चङ् । (३—१—४८)
ण्यन्तात् अथादिभ्यश्च च्लेशङ् स्यात्कर्त्र्ये लुङि परे । अकाम इ अ त इति स्थिते । २३१३
णेरनिटि । (६--४--५१) अनिडादावार्धवातुके परे णेलोपः स्यात् । पर-

निपेवस्तु न, अनिग्लक्षणत्वात् । णिङन्तस्य वानुत्वाद् लडादयः । तत्र लटि शपि गुणे अया-
देशे कामयत इति रूपम् । कामयेते इत्यादि सुगमम् । लिटि 'कास्यनेकाचः-' इत्यामि,
'आमः' इति लिटो लोपे, कामि आम् इति स्थिते, 'सार्धवातुक-' इति गुणं वावित्वा
'णेरनिटि' इति वक्ष्यमाणे णिलोपे प्राप्ते अयामन्त । अय् इति छेदः । 'णेरनिटि' इत्यतो
णेरित्वनुवर्तते, तदाह णेरयादेशः स्यादिति । तथा च कामयामित्यामन्तं स्थितम् । ततः
'कृञ्चानुप्रयुज्यते-' इत्यनुप्रयोगाल्लिङिति मत्वाह कामयांचक्र इति । णिङ् आयादिष्वन्त-
र्भावलिङादावार्धवातुके तद्विकल्पमुक्तं स्मारयति आयादय इति । चक्रम इति ।
सेट्कोऽयम् । चकमिपे । चकमिध्वे । चकमिध्वे । चकमिध्वे । कामयितेति । लुटि
णिङ्पक्षे तासि इति वृद्धौ गुणे अयादेशे रूपम् । कामयताम् । अकामयत । कामयेत । काम-
यिषीष्ट, कमिषीष्ट । अय णिङन्तात् इत्यस्माल्लुङः तादेशे च्लेः सिजादेशे प्राप्ते गिश्रि । णि
श्रि द्रु स्रु एपां द्वन्द्वः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया णीति तदन्तस्य ग्रहणम् । 'च्लि लुङि'
इत्यतो लुङीति, 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति चानुवर्तते, तदाह ण्यन्तादित्यादिना ।
चडावितौ । णेरनिटि । 'आर्धवातुके' इत्यविकृतम् । 'अतो लोपः' इत्यस्माद् लोप इत्यनु-
वर्तते । अनिटीत्यस्य आर्धवातुकविशेषणत्वात् तदादिविधिः, तदाह अनिडादाविति । तथा
च णिलोपे काम अ त इति स्थिते परत्वादिति । 'एरनेकाचः-' इत्यस्य 'णेरनिटि'
इत्यपेक्षया परत्वाणिलोपं वावित्वा यणि प्राप्ते सतीत्यर्थः । कृते तु

विभाषा' इति निपेधात्कान्तः । अयामन्ता । नामन्तेति सूत्रितेऽपि 'णेरनिटि' इति वक्ष्यमाण-
लोपस्य निपेवे गुणयादेशयोः सतोः कामयांचक्रे इत्यादि रूपाणि सिच्यन्त्येव, तथापि 'त्यपि
लघुपूर्वात्' इत्येवमर्थमयादेशवचनम् । प्रस्तनय्य, सङ्गमय्य । नह्यत्र गुणयादेशौ लभ्येते ।
आम्, कारयामास । अन्त, गण्डयन्तो मण्डयन्तः । 'तुभूवहिवसिभासिसाविगडिमण्डिजिनन्दि-
भ्यश्च' इत्यौणादिको झच् । 'झोऽन्तः' । 'सृहिवृहि-' इत्यालुच्, 'सृहयालुः । 'श्रुदक्षि-
सृतिगृहिभ्यः-' इत्यौणादिक आध्यः, 'सृहयाध्यः' । 'स्तनिहृपिपुपि-' इत्यौणादिक एव
इत्नुच्, स्तनयित्नुः, 'णेश्चन्दसि' इति इष्णुच्, 'वीरुवः पारयिष्णवः' । गिश्रिद्रु । च्लेः
सिचोऽपवादः । णेरनिटि । णेरिति णिङ्णिचोर्ग्रहणम् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । अनिटीत्य-
नेनाधिकृतमार्धवातुक इत्येतद्विशेष्यते । 'यस्मिन्विधिः-' इति तदादिविधिः । 'अतो लोपः'
इत्यस्माल्लोप इति चानुवर्तते, तदाह, अनिडादावित्यादि । यणि प्राप्त इति । ननु परत्वादि-

त्वाद् 'एरनेकाचः—' (सू २७२) इति यणि प्राप्ते । ष्यल्लोपावियङ्यणुण-
वृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन' इति वार्तिकम् । णिलोपस्य तु पाचयतेः पाक्ति-
रित्यादि क्तिजन्तमवकाश इति भावः । वस्तुतस्तु 'अनिटि' इति वचनसामर्थ्या-
दार्धधातुकमात्रमस्य विषयः । तथा चैयडादेरपवाद एवायम् । इयङ् अततक्षत् ।

यणि लोपो दुर्लभो णेरभावात् । स्थानिवत्त्वेऽपि यणा बाधितस्य पुनरुन्मेषो दुर्लभः ।
वस्तुतस्तु स्थानिवत्त्वमेवेह दुर्लभम् । यणस्थानिनमिकारम् अलरूपं णित्वरूपेणाश्रित्य प्रवर्त-
मानस्य णिलोपस्यात्त्विधित्वेन तत्र स्थानिवत्त्वासंभवात् । स्पष्टा चैयं रीतिः 'भोग्नो-'
इति सूत्रभाष्ये इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । ष्यल्लोपाविति । णिलोप इयङ्यणुणवृद्धि-
दीर्घेभ्यः अल्लोपस्तु वृद्धिदीर्घाभ्यां पूर्वविप्रतिषेधेनेति विवेकः । तथा च पूर्वविप्रतिषेधादिह
यणं बाधित्वा णिलोपो भवतीति स्थितम् । ननु अततक्षत्, आटिटत्, कारणा, कारकः,
कार्यते इति वक्ष्यमाणेषु वार्तिकोदाहरणेषु क्रमेण इयङ्यणुणवृद्धिदीर्घाणामवश्यं प्राप्तेऽणि-
लोपस्य निरवकाशत्वादेव इयडादिवाधकत्वसंभवादिदं वार्तिकं व्यर्थम् । सुधियौ, प्रध्वौ, कर्ता,
चिकाय, सूयात् इत्यादौ इयङ्यणुणवृद्धिदीर्घाणां सावकाशत्वादित्यत आह णिलोपस्य त्विति ।
पचघातोऽणिवि उपघावृद्धौ पाचि इति ष्यन्तात् 'त्रियां क्तिन्' इति क्तिनि, 'तितुत्रतथसिसुसर-
कसेषु च' इति इणिवेधे 'णेरनिटि' इति णिलोपे कुत्वे पाक्तिरिति स्थितिः । क्तिजन्तमिति
पाठे तु 'क्तिच् क्तौ च संज्ञायाम्' इति क्तिच् बोध्यः । पाक्तिरिति कस्यचित्संज्ञा । अत्र
इयडादीनाम् अप्रसक्तोऽणिलोपस्यापि सावकाशत्वं तुल्यम् । तत्र अततक्षदित्यादौ परत्वादिपडा-
दिप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं वार्तिकं व्यर्थमेवेत्याह वस्तुतस्त्विति । आर्धधातुकमात्रमिति ।
कृत्स्नमनिडाद्यार्धधातुकमस्य णिलोपस्य विषय इत्यर्थः । तथा च अततक्षदित्यादौ परानपि
इयङ्गदीन् णिलोपः अपवादत्वाद् बाधते, परापेक्षया अपवादस्य प्रबलत्वात् परत्वादिपडादीनां
णिलोपवाधकत्वाम्युपगमे हि णेरनिटीत्यत्र अनिटीति व्यर्थम् । कारयितेत्यादाविडा-
द्यार्धधातुके गुणेनैव णिलोपस्य बाधसिद्धेः । ततश्च अनिटीति वचनसामर्थ्या-
दनिडादावाधधातुके सर्वस्मिन्परे णिलोप इति विज्ञायते । एवं च अततक्ष-
दित्यादावियडादिप्रवृत्तयोभ्येऽप्यार्धधातुके सर्वत्र णिलोप इत्यस्य निरवकाश-

यङ्यणादिविधयो यथासंभवमत्र सन्तु नाम, तेषु स्थानिवद्भावाणिग्रहणेन ग्रहणाल्लोपो
भविष्यतीति चेत् । नैवं शङ्क्यम्, इयङ्गदेशे हन्त्यलोपः प्रसज्येतेति दोषः स्यात् ।
एतच्च 'अतो लोपः' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । न चात्र कारणा कारक इत्यादौ गुणवृद्धयोः
कृतयोरन्तरङ्गत्वादिदेशयोः कृतयोरन्त्यस्य लोपः प्राप्नोतीति कथमियङ्गदेश एव दोषं
उक्त इति शङ्क्यम्, 'वाणदाङ्गं वलीयः' इत्ययायौ बाधित्वा णिलोपो भविष्यतीति
भाष्याशयात् । ष्यल्लोपाविति । णिलोप इयङ्यणुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रति-
षेधेन, अल्लोपस्तु वृद्धिदीर्घाभ्यामिति विवेकः । णिलोपस्य निरवकाशत्वेन वार्तिक-
स्योक्तिसंभव एव नास्तीत्यत आह पाक्तिरित्यादि क्तिजन्तमिति । तत्र
'तितुत्र—' इतीणिवेधादिति भावः । वचनसामर्थ्यादिति । अयं भावः—

यण् आटिटत् । गुणः कारणा । वृद्धिः कारकः । दीर्घः कार्यते । २३१४
 णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः । (७—४—१) चङपरं णौ यदङ्गं तस्योपधाया
 ह्रस्वः स्यात् । २३१५ चङि । (६—१—११) चङि परेऽनभ्यासवात्व-

त्वादपवादत्वादेव णिलोपेन इयडादिबाधसिद्धेर्घातिकमिदं व्यर्थमिति भावः । अपवाद एवा-
 यमिति । णिलोप इत्यर्थः । अतो लोपस्तु चिकीर्षक इत्यत्र वृद्धि चिकीर्ष्यादित्यत्र 'अकृत्सा-
 र्वावातुकयोः' इति दीर्घं च बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाद्भवति । नह्यतो लोपो वृद्धिदीर्घयोरपवादः,
 गोपायितेत्यादौ वृद्धिदीर्घयोरप्राप्तयोल्लोपस्यारम्भादित्यलम् । इयङिति । उदाहरणसूचन-
 मिदम् । अततक्षदिति । तक्षघातोर्ष्यन्ताङ्गुडस्तिपि इकारलोपे चङि द्वित्वे संयोगपूर्व-
 कत्वाद् 'एरनेकाचः—' इति यणभावे इयङि प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधाद् णिलोपे हलादिशेषे अडा-
 गम अततक्षदिति रूपम् । यणिति । उदाहरणसूचनम् । आटिटदिति । अटघातोर्ष्यन्ताद्
 आटि इत्यस्माद् लुङि तिपि इकारलोपे चङि टि इत्यस्य द्वित्वे 'एरनेकाचः—' इति यणं
 बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाणिलोपे आटि वृद्धौ रूपम् । गुण इति । उदाहरणसूचनम् ।
 कारणेति । 'त्रियाम्' इत्यधिकारे कृन्घातोर्ष्यन्तात् कारि इत्यस्माद् 'ण्यासश्चन्यो युच्' इति
 युचि अनादेशे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाणिलोपे स्त्रीत्वाट्टापि-
 कारणेति रूपम् । वृद्धिरिति । उदाहरणसूचनम् । कारक इति । कृन्घातोर्ष्यन्तात्कारि
 इत्यस्मात्पुल्लि अकादेशे वृद्धि बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाणिलोपे रूपम् । दीर्घ इति । उदाह-
 रणसूचनम् । कार्यत इति । कृन्घातोर्ष्यन्तात्कारि इत्यस्मात् कर्मणि लटि यकि 'अकृत्सार्व-
 धातुकयोः' इति दीर्घं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाणिलोपः । तथा च प्रकृते काम् इ अ त
 इत्यत्र 'एरनेकाचः—' इति यणं बाधित्वा णिलोपे काम् अ त इति स्थितम् । णौ चङि ।
 अङ्गाधिकारादाह यदङ्गमिति । 'उपधायाः' किम् ? अचकाङ्क्षत् । 'चङि' किम् ? कार-
 यति । 'णौ' किम् ? 'चङ्युपधाया' ह्रस्व इत्युच्यमाने अदीदपदित्यत्र दाघातोः ष्यन्ताद् लुङि
 चङि दा इ अ त् इति स्थिते आकारस्य ह्रस्वे सति पुण् न स्यात् । णावित्युक्तौ तु आकारस्य
 णौ परत उपधात्वाभावात् ह्रस्वः । 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधस्तु न शङ्क्यः, द्वित्वनिमित्तचङ्
 उपधया व्यवहित्वात् । तथा च प्रकृते कम् अ त इति स्थितम् । चङि । 'एकावो द्वे
 प्रथमस्य' इति 'अजादेद्वितीयस्य' इति चाधिकृतम् । 'लिटि घातोरनभ्यासस्य' सूत्रं लटि
 इति वर्जमनुवर्तते, तदाह चङि पर इत्यादिना । तथा च कम् इत्यस्य द्वित्वे हलादि-

णेरित्येतावति सूत्रे कृतेऽप्यार्धधातुक इत्यनुवृत्त्या आर्धधातुके परतो वर्तमानो णिलोप
 इयङ्यणादिभिर्वाहितः सन् परिशेषात् क्तिच्येव स्यादित्यनिटीत्यस्य वैयर्थ्यं प्रसज्येत,
 तथा चानिडाद्यार्धधातुकं सर्वमप्यस्य विषयो न तु क्तिजन्तमेवेति । अयमिति ।
 णिलोप इत्यर्थः अल्लोपांशे तु वचनमपेक्षितमेव । तेन चिकीर्षक इत्यत्र वृद्धि
 चिकीर्ष्यादित्यत्र 'अकृत्सार्व—' इति दीर्घं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन 'अतो लोपः' इति
 लोपो भवतीत्याहुः । णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः । उपधायाः किम्, अचकाङ्क्षीत् ।

वययस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य । २३१६ सन्वल्लघुनि
चङ्परेऽनगलोपे । (७—४—९३) चङ्परे इति बहुव्रीहिः । 'अन्यपदार्थो
णिः । स च 'अङ्गस्य' इति च द्वयमप्यावर्तते । अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं णिरिति
यावत् तत्परं यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्याभ्यासस्तस्य सनीव कार्यं स्याण्णावगलोपेऽ-
सति । अथवा अङ्गस्य इति नावर्तते । चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो
लघुपरस्तस्येत्यादि प्राग्वत् । २३१७ सन्त्यतः । (७—४—७९) अभ्यास-

शेषे कम् अ त इति स्थितम् । सन्वल्लघुनि । अनगलोप इति च्छेदः । बहुव्रीहिरिति ।
चङ् परो यस्मादिति विग्रह इति भावः । कर्मधारयमाश्रित्य चङि परे इति नार्थः, परग्रहण-
वैयर्थ्यात् । ननु बहुव्रीह्याश्रयणेऽपि 'अत्र लापोऽभ्यासस्य' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवृत्तौ चङ्पर-
के लघुनि परे अभ्यासः सन्वदित्यर्थो लभ्यते । तथा सति अण्यन्तेभ्यो णिश्रिद्रुसुभ्यश्चङि
द्वित्वे अशिश्चियत् अदुदुवत् असुसुवदित्यत्रापि सन्वत्त्वं स्यात् । ततश्च 'दीर्घो लघोः' इति
सन्वद्भावविषये अभ्यासस्य वक्ष्यमाणो दीर्घः स्यादित्यत आह अन्यपदार्था णिरिति ।
तथा च चङ्परे णौ इति लभ्यते । अशिश्चियदित्यादौ च णेरभावाद् न सन्वत्त्वमिति भावः ।
स चाङ्गस्येति चेति । बहुव्रीहिसंज्ञो णिः 'अङ्गस्य' इत्यनुवृत्तं चेत्यर्थः । तत्र णावित्या-
वृत्तौ एकं लघुनीत्यत्रान्वेति । तथा च चङ् परे णौ यल्लघु तस्मिन्परत इति लभ्यते । द्वितीयं
तु अनगलोपे इत्यत्रान्वेति । तथा च णौ परतो यः अगलोपः तस्याभावे सतीति लभ्यते ।
अङ्गस्येत्यावृत्तौ एकं चङ्परे इत्यत्रान्वेति । निमित्तनिमित्तिभावे षष्ठी । तथा च अङ्गसंज्ञा-
निमित्तभूते चङ्परके वर्णे परे इति लभ्यते । चङ्परकश्च वर्णः अर्थाद् णेरिकार एव । न
श्रिद्रुसुवामन्त्यवर्णः, तस्य अप्रत्ययत्वेन अङ्गसंज्ञाप्रापकत्वाभावात् । एतदर्थमेव अङ्गस्ये-
त्यस्य निमित्तपष्ठयन्ततामाश्रित्य चङ्पर इत्यनेनान्वयोऽभ्युपगतः । चङ्पर इत्येतावतैव तु
णाविति न लभ्यते, श्रिद्रुसुपु व्यभिचारात् । द्वितीयं त्वङ्गस्येत्येतत् अभ्यासस्येत्यनुवृत्तेन
अन्वेति । सन्वदिति सप्तम्यन्ताद्धृतिः तदाह । अङ्गसंज्ञानिमित्तमित्यादिना । अथवेति ।
अस्मिन्व्याख्याने चङ्परे इत्येतद् अङ्गस्येत्यत्रान्वेति, न तु लघुनि । अङ्गस्य च
प्रत्ययनिमित्तत्वादेव णेरन्यपदार्थस्य लाभः । लघुनीति तु अभ्यासस्येत्यत्रैवान्वेति
तदाह चङ्परे णौ यदङ्गमित्यादिना प्राग्वदिति । सनीव कार्यं स्याण्णा-
वगलोपे असतीत्यर्थः । अत्र प्रथमपक्ष एव भाव्यसंमतः, अजजागरदित्यत्र चङ्परे
णौ यल्लघु तदभ्यासव्यवहितमिति न सन्वत्त्वमिति भाष्योक्तेः । एवं च प्रथमपक्षे
उन्देर्ष्यन्ताच्चङि द्वित्वे उन्दिदि अ त् इत्यत्र अभ्यासोत्तरखण्डे चङ्परे णौ लघोर-

सन्वल्लघुनि । चङ्पर इत्येतावतैव णिरिति न लभ्यते, श्रिद्रुसुवामपि चङ्परत्वादत
आह अङ्गसंज्ञानिमित्तमिति । अङ्गस्याभ्यास इति । अङ्गस्य ये द्वे विहिते
तयोः पूर्वोऽभ्यास इत्यर्थः । अङ्गस्येति नावर्तत इति । अस्मिस्तु व्याख्याने
चङ्परे इत्येतावतैव णिरिति लभ्यते, श्रिद्रुसुपु परेषु अङ्गत्वासम्भवादतो व्याचष्टे
चङ्परे णौ यदङ्गमिति । चङ्परे इत्यस्यैव व्याख्यानं णाविति ज्ञेयम् । अनगलोपे

स्यात् इकारः स्यात्सनि । २३१८ दीर्घो लघोः (७—४—९४) अभ्यासस्य लघोर्दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये । अचीकमत । णिङ्भावपक्षे तु 'कमेश्च्लेश्चङ् वक्तव्यः । णेरभावान्न दीर्घसन्वद्भावौ । अचकमत ।

भावेनाभ्यासस्य तथाविवलघुपरकत्वविरहात् सन्वत्त्वाभावान्नाभ्यासदीर्घः । द्वितीयपक्षे तु चङ्-परे णौ यदङ्गम् उन्दिद् इत्येतत् तदीयोऽभ्यासश्चङ्मादाय लुप्तं णिमादाय वा लघुपर इति सन्वत्त्वसत्त्वादभ्यासदीर्घ इति भेदः । एवं च प्रकृते ककम् अ त इत्यत्र व्याख्याद्वयेऽपि सन्वत्त्वं स्थितम् । सन्यतः । सनि अत इति च्छेदः । 'अत्र लोपः—' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'भृणामित्' इत्यस्माद् इदिति, तदाह अभ्यासस्येति । किकम् अ त इति स्थितम् । दीर्घो लघोः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते, तदाह अभ्यासस्य लघोर्दीर्घ इति । अभ्यासावयवस्य लघोरित्यर्थः । 'सन्वत्त्वानि चङ्परे—' इति सूत्रं सन्वच्छब्दवर्जमनुवर्तते । तच्च प्राग्वदेव द्वेषा व्याख्येयम् । तथा च फलितमाह सन्वद्भावविषय इति । 'सन्यतः' इत्यत्र तपरत्वं स्पष्टार्थमिति दीर्घोऽङ्कितः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तथा च कि कम् अ तेत्यत्र अभ्यासेकारस्य दीर्घे अभ्यासच्छब्द अडागमे परिनिष्ठितं रूपमाह अचीकमतेति । अत्र लघोर्णिपरत्वं येन नाव्यवधानन्यायाद्बोध्यम् । णिङ्भावपक्षे त्विति । 'अयादय आर्धधातुके वा' इति णडो वैकल्पिकत्वादिति भावः । कमेश्च्लेश्चङ् वक्तव्य इति । अण्यन्तत्वादप्राप्तौ वचनम् । णेरभावादिति । णिङ्भावपक्षे कमिधातोरनुदात्तेत्वात्तङ् इति प्रथम-

किम्, अचकथत् । सन्यतः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतोऽभ्यासस्येति 'भृणामित्' इत्यत इद्ग्रहणं चानुवर्तते, तदाह अभ्यासस्येत्यादि । तपरकरणं किम्, पापच्यतेः सन् । पापचिपते । न च सनि योऽभ्यासः सन्निमित्त इति विज्ञानान्तपरकरणाभावेऽपि नोक्तातिप्रसङ्गः अभ्यासस्येह यङ्निमित्तत्वादिति वाच्यम्, तादृशविवक्षायामधीपिपति प्रतीपिपतीत्यादावव्याप्तेः न हि कार्यो निमित्तत्वेनाश्रीयते । यद्याश्रीयेत तर्हि 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेवेन रिसृशब्दस्य द्वित्वाप्रवृत्तावरिरिपतीत्यादि न सिध्येत् । नन्वेवं पिपक्षतीत्यादावव्याप्तिः । अभ्यासस्य सन्परत्वाभावात् । न च 'येन नाव्यवधान—' न्यायेन सन्प्रवृत्त्या व्यवहितेऽभ्यासस्येत्वं स्यादेवेति वाच्यम्, प्रतीपिपतीत्यादावभ्यासस्याव्यवहितसन्परत्वसंभवादुक्तन्यायस्याप्रवृत्तिरिति चेत् । अत्राहुः—सना धातुमाक्षिप्य सनि सति यो धातुः सन्नन्तस्तदीयाभ्यासस्येति व्याख्यानान्नोक्तदोषः । न च सनि परे अभ्यासस्येति यथाश्रुतं परित्यज्योक्तव्याख्याने किं मानमिति वाच्यम्, तपरकरणस्यैव तत्र मानत्वात् । किं च अकारग्रहणमपि तत्र मानम् । अन्यथा सन इत्येव ब्रूयात् । तावताप्यधीषिपति प्रतीषिपतीत्यादावित्त्वप्रवृत्तिसिद्धेरिति । दीर्घो लघोः । लघोरभ्यासस्येति । ननु अञ्जल्समुदायस्याभ्यासस्य लघुसंज्ञा दुर्लभा 'ह्रस्वं लघु' इति सूत्रितत्वात् । नैप दोषः । इमे हि न समानाधिकरणे पठ्यौ किं तु व्यधिकरणे, तथा चाभ्यासावयवस्य लघोर्दीर्घ इत्यर्थः । 'लघुनि चङ्परेऽनलोपे' इति सर्वमिहानुवर्तते । तच्च प्राग्वदेव द्वेषा व्याख्येयम्, तदाह सन्वद्भावविषय

संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते ।

तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकाक्षिवति माधवः ॥ १ ॥

चकास्त्यर्थापयत्यणोत्यादौ नाङ्गं द्विरुच्यते ।

पुरुषैकवचने च्लेश्चिद्विद्वे ह्लादिशिपे अभ्यासच्युत्वे अडागमे अचकमतेति रूपं वक्ष्यते । तत्र षोरभावाद् 'दीर्घो लघोः' इत्यभ्यासलघोर्दीर्घो न भवति, तत्र लघुनि चङ्परेऽनगलोप इत्यनुवर्त्य चङ्परे णात्रेव तद्विधानोक्तेः । अत एव सन्वत्त्वाभावात् 'सन्वतः' इत्यभ्यासाकारस्य इत्वं च न भवतीत्यर्थः । 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घविवौ सन्वत्त्वं न निमित्तम् । किंतु लघुनि चङ्पर इत्यस्य तत्रानुवृत्त्या सन्वद्भावविषये तत्प्रवृत्तिः । अतो दीर्घसन्वद्भावविति पृथगुक्तिः ।

अय पञ्चभिः श्लोकैः सन्वद्भावसूत्रं 'दीर्घो लघोः' इति सूत्रं च विशदयति संज्ञाया इत्यादिना । अस्मिन् शास्त्रे कार्यकालं संज्ञापरिभाषमित्येकः पक्षः । कार्यकालमित्यस्य कार्यप्रदेशकमित्यर्थः । अस्मिन्पक्षे तत्तत्कार्यविधिप्रदेशेषु संज्ञाशास्त्रस्य परिभाषाशास्त्रस्य च उपस्थितिः । यथोद्देशं संज्ञापरिभाषामिति पक्षान्तरम् । उद्देशाः संज्ञापरिभाषाशास्त्रान्नात-प्रदेशा, तान् अनतिक्रम्य यथोद्देशम् संज्ञाशास्त्रं परिभाषाशास्त्रं च स्वदेशे स्थितमेव तत्तद्वि-ध्यपेक्षितं स्वं स्वमर्थं समर्पयतीति यावत् । अस्मिन्पक्षे कार्यप्रदेशेषु संज्ञापरिभाषाभ्यां तदर्थ-स्यैवोपस्थितिः, न तु संज्ञापरिभाषाशास्त्रयोरिति स्थितिः । 'सन्वत्त्वनि-' इति सूत्रे 'दीर्घो लघोः' इति सूत्रे च अङ्गस्येति अभ्यास्येति चानुवृत्तम् । तत्र कार्यकालपक्षे 'पूर्वोऽभ्यासः' इति सूत्रं संनिहितम् । ततश्च अङ्गस्य ये द्वे उच्चारणे तयोः पूर्वः अभ्याससंज्ञः स सन्वद्भवतीति

इति । ह्लादेरिति प्राचोक्तमिहोपेक्षितं निष्प्रमाणत्वात् । न हि मुनित्रयोक्तिं विना ह्लादेरिति व्याख्यातुमुचितम् । न चैवमौन्दित् । आट्टिटदित्यादौ दीर्घः स्यादिति शङ्क्यम्, अङ्गलव्वोरु-भयोरपि णिचं प्रति विशेष्यत्वे दीर्घस्य तत्राप्राप्तेः । चङ्परे हि यदङ्गम् उन्द इति न तदीयो-ऽभ्यासो न वा चङ्परणिचपरं यल्लघु तत्परः । एतेन आट्टिटदित्यादिभाष्योदाहरणमेव 'ह्लादेः' इति व्याख्याने प्रमाणमिति केषांचिदुत्प्रेक्षापि प्रागुक्ता । दीर्घाप्राप्त्यैवोदाहरणासौष्ठवस्योक्त-त्वात् । लघोः किम्, 'क्षणु हिसायाम्' अचिक्षणत । शास्त्रेऽस्मिन् 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' 'यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्' इति पक्षद्वयमप्यस्ति जातिव्यक्तिपक्षवत् तथा च 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यस्य 'सन्वत्त्वनि-' इत्यादिना सह पक्षद्वयेऽपि एकवाक्यता समानैव, तथापि कार्यकालपक्षे पदैकवाक्यता, यथोद्देशपक्षे तु वाक्यैकवाक्यतेत्यस्ति विशेषः । तत्रेदानीं कार्यकाल-पक्षपाति माधवमतं यावद्व्याचष्टे संज्ञाया इत्यादिना श्लोकद्वयेन । अङ्गं यत्रेति । अयं भावः—'सन्वत्त्वनि-' 'दीर्घो लघोः' इति सूत्रद्वये अङ्गस्येत्यनुवर्तते, अभ्या-सस्येति च । तेनाङ्गस्य ये द्वे तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञकस्तस्येति फलितम् । द्वे इत्यत्र च उच्चारणे इति विशेष्यसमर्पकमध्याह्नियते, तच्च कृदन्तम्, तद्योगादङ्गस्येति कर्मणि षष्ठी । तेन यत्राङ्गं द्विरुच्यते तत्रैव पूर्वस्य दीर्घसन्वद्भावौ स्त इति अचीकरत् । अपीपचत् । युक्तं चैतत् । अङ्गस्येति पृथया कारकविभक्तित्वसम्भवे तदुपेक्ष्य शेषषष्ठी

किं त्वस्यावयवः कश्चित्स्मादेकाक्षिदं द्वयम् ॥ २ ॥

वस्तुतोऽङ्गस्यावयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ।

ऊर्णौ दीर्घोऽर्थापयतौ द्वयं स्यादिति मन्महे ॥ ३ ॥

फलितम् । तत्र कृत्स्नोच्चारणशब्दयोगादङ्गस्येति कर्मणि पष्ठी, न त्ववयवपष्ठी, कारकपष्ठ्या वलवत्त्वात् । अङ्गं च प्रत्यये परतः कृत्स्नमेव प्रकृतिरूपम्, न तु तदेकदेशः । ततश्च कृत्स्नमङ्गं यत्र द्विरुच्यते न तु तदेकदेशमात्रं तत्रैव 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः 'सन्वल्लघुनि-' इति सन्व-
द्भावश्च भवति । एवं च अङ्गस्य एकाक्षत्वे सत्येव तयोः प्रवृत्तिः, तत्र कृत्स्नस्याङ्गस्य द्विरुक्तेः । अनेकाक्षेपु तु अङ्गेषु न तयोः प्रवृत्तिः, तत्र एकस्यैव एकाच अङ्गैकदेशस्य द्विरुक्ते-
रिति मायवो मन्यत इति प्रथमश्लोकस्यार्थः । नानेकाक्षित्व्युक्तं विशदयति चकास्तीति श्लोकेन । 'चकासु दीप्तौ' । अर्थमात्रे इत्यर्थे णिचि 'अर्थवेदयोः-' इति प्रकृतेरापुगागमे अर्थापिवातुः । 'ऊर्णुञ् आच्छादने' एते त्रयः अनेकाक्षा घातवः । आदिना 'जागृ निद्राज्ञये' इत्यादिसंग्रहः । एभ्यो ष्यन्तेभ्यश्चङि अङ्गं कृत्स्नं न द्विरुच्यते, किन्तु अङ्गस्य कश्चिदेकावयव एव द्विरुच्यते । तस्माद् अनेकाक्षेपु कृत्स्नस्याङ्गस्य द्विरुक्त्यभावाद् एकाक्षेप्वेवाङ्गेषु 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः, 'सन्वल्लघुनि-' इति सन्वद्भावश्चेत्येतद्व्ययं भवति, न त्वनेकाक्षाङ्गेष्वित्यर्थः । नन्वेवं सति दिदरिद्रासति इत्यादौ 'हलादिः शेषः' इत्याद्यभ्यासकार्यमनेकाक्षेप्वङ्गेषु न स्यात् कृत्स्नाङ्गस्य द्विरुक्त्यभावात् । किञ्च अजजागरदित्यत्र सन्वत्त्वमाशङ्क्य णिपरकलवोर्गकारा-
कारस्य जा इत्यनेन व्यवहितत्वादभ्यासस्य न सन्वत्त्वमिति समाहितं भाष्ये । तदेतद् अनेका-
क्षाङ्गेषु सन्वत्त्वस्याप्रवृत्तौ विरुच्यते, कृत्स्नस्याङ्गस्य द्विरुक्त्यभावादेव तत्र सन्वत्त्वस्याप्राप्तौ तच्छङ्काया एवानुन्मेषादित्यस्वारस्याद्यथोद्देशपक्षमालम्ब्याह वस्तुत इति । अङ्गस्येत्यवयव-
पष्ठी । अङ्गावयवस्याभ्यासस्येति लभ्यते । ततश्च ऊर्णुङि ष्यन्ते चङि नु इत्येकदेशस्य द्वित्वेऽपि और्णुनवदित्यत्र 'दीर्घो लघोः' इत्यभ्यासलघुर्दीर्घो भवति । सन्वत्त्वं तु प्रयोजनाभावादुपेक्षि-
तम्, अभ्यासे अकाराभावेन 'सन्वतः' इत्यस्यासंभवात् । अर्थमात्रे इत्यर्थे णिचि प्रकृतेरापुकि अर्थापिवातोश्चङि णिलोपे उपवाहस्ये यप इत्यस्य द्वित्वेऽपि आर्तीयप-
त्वकल्पनाया अन्यायत्वात् । नाङ्गं द्विरुच्यत इति । एवं च, अवचकासत् । आर्तयपत्, और्णुनवत्, इत्येव भवतीति भावः । अवयवः कश्चिदिति । हलादेः प्रथमावयवो द्विरुच्यते अजादेः नु द्वितीयावयव इत्यर्थः । अङ्गं यत्र द्विरुच्यते तत्र पूर्वस्य दीर्घसन्वद्भावौ विधीयमानौ एकाक्षेवेति च फलितम् । किं च अस्मिन्पक्षे एकाच इत्यङ्गस्य विशेषणं शब्दतोऽपि सुलभम्, 'एकाचो द्वे-' इत्यधिकारादित्याशयेनाह तस्मादेकाक्षिवति । स्यादेतत्—उक्तीत्या ह्रस्वहलादिः शेषवृत्त्वादीन्यपि अनेकाक्षु न स्युः । न चेष्टापत्तिः, दिद्रासति, दिदरिद्रासति, जिगणथिपतीत्यादिलक्ष्यस्य सर्वसंमतत्वात् । तन्निर्वाहार्थं यथोद्देशपक्ष आश्रीयत इति चेत्, तर्हि इहापि स एवोचितः । अर्थाधिकारपक्षस्यैवाभ्यासहत्वात्, वृत्त्यादिषु स्वीकृतत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याह वस्तुत इति । ऊर्णौ दीर्घ इति । स्यादित्यपकृष्यते ।

चकास्तौ तूमयमिदं न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया ।

णैर्विशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥ ४ ॥

इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् ।

दित्यत्र सन्वद्भावात् 'सन्वतः' इत्यभ्यासस्य इत्त्वम् अभ्यासदीर्घश्चेति द्वयं भवतीति जानीम
इति तृतीयश्लोकार्थः । अङ्गस्यावयव इति पक्षेऽपि चकास्तौ विशेषमाह चकास्तौ त्विति ।
अवस्था वस्तुस्थितिः । व्यवस्थया पक्षद्वयेनेति यावत् । चङ्परे इत्यनेन अन्यपदार्थलक्ष्यस्य
णावित्यस्य संनिहितं लघुनीत्येतद् विशेष्यम् । तथा च चङ्परे णौ यल्लघु इति प्रथमव्याख्यानं
फलितम् । अङ्गमेव वा णैर्विशेष्यम् । तथा च चङ्परे णौ यदङ्गमिति द्वितीयं व्याख्यानं फलि-
तम् । इति व्यवस्थया पक्षद्वयेन सन्वत्त्वं दीर्घश्चेत्युभयमिदं चकास्तुधातोः ण्यन्ते चङि णिलोपे
द्वित्वे अचचकासत् इत्यत्र न स्यात्, स्याच्चेत्यन्वयः । तत्र चङ्परे णौ यल्लघ्विति व्याख्याने
सति नैव उभयं स्यात् । चङ्परस्य णोः कास् इत्यनेन व्यवहितत्वात् । अचीकमतेत्यादौ द्वेक-
व्यवधानं येन नाव्यवधानन्यायात्सोढव्यमेव । चङ्परे णौ यदङ्गमिति व्याख्याने तु अचीकका-
सदित्यत्र उभयं स्यादेव, अङ्गस्य णिपरकत्वसत्त्वादिति बोध्यम् । ननु चङ्परे णौ यल्लघ्विति,
चङ्परे णौ यदङ्गमिति च व्याख्याभेदे किं प्रमाणमित्यत आह इति व्याख्याविकल्पस्य
कैयटेनैव वर्णनादिति । आदत्तव्यतेति शेषः । ननु णौ इत्यस्यावृत्तिमभ्युपगम्य अग्लोपेऽपि
तदन्वयः किमर्थं इत्यत आह णेरग्लोपेऽपीति । अगितामिति । कमु कान्ता-
द्योर्णुनवत् । इह सन्वद्भावस्तु नोपयुज्यते, णौ कृतस्यादेशस्य स्थानिवद्भावेन निषेधेन वा नुशब्दस्य
द्वित्वे सति अभ्यासे अवर्णाभावादिति भावः । अर्थापयताविति । अर्थमाचष्टे इत्यर्थे णिच्यापु-
गागमे ततश्च च्लेश्चङि दीर्घस्य 'सन्वतः' इतीत्वस्य च प्रवृत्तौ आर्तीयपदित्येव भवतीति भावः ।
अर्थ उपयाञ्जायामित्यस्य तु चङ्परे णौ आर्तथ्यतेति भवति, न तु तत्र दीर्घसन्वद्भावयोः प्रवृत्ति-
रिति चुरादिषु स्फुटीभविष्यति । उभयमिति । दीर्घः सन्वच्चेत्येतद्द्वयमित्यर्थः । न स्यात्स्याच्च
व्यवस्थयेति । चङ्परे णौ यल्लघ्विति व्याख्याने न स्यात् । चङ्परे णौ यदङ्गमिति
व्याख्याने तु स्यात् । एवं च अचचकासत् अचीककासदिति व्याख्याभेदेन रूपद्वयमित्यर्थः । ननु
यथा चङ्परे णौ यल्लघ्विति व्याख्याने 'येन नाव्यवधानं—' न्यायेन अघोपचदित्यादावेवोभयं
भवति न त्वनेकव्यायाये । अचचकासदित्यादौ, तथा न्यायसाम्भ्येन लघुनि योऽभ्यास
इत्यत्राप्येकेनैव व्यवायस्य स्वीकार्यत्वादचक्षणदित्यादौ 'सन्वतः' इदतीत्वं न स्यादिति चेत् ।
अत्राहुः—'अत्समृद्धत्वर—' इतीत्वापवादेन अत्ववचनेन तुल्यजातीयापेक्षेण संयोगस्य
व्यवधानेऽपीत्वस्य ज्ञापितत्वान्नोक्तदोषः । अतएव 'दीर्घो लघोः' इति सूत्रे लघोरिति
सार्थकम् । माधवोऽपि जागृधातावित्यमेवाह । एवं च वदन् यथोद्देशपक्षमेवाशिश्रियत् ।
तथाच ऊर्णुधातौ यत्तेनोक्तमौर्णुनवदित्यत्र 'दीर्घो लघोः' इत्यभ्यासस्य दीर्घो न
भवति चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यास इति सूत्रार्थात् । अत्र त्वङ्गावयवस्या-
भ्यासो न त्वङ्गस्येत्यादि । तत्र तस्याप्याग्रहो नास्तीति गम्यते । अतएव च कास्तावची-

णेग्लोपेऽपि संवन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥ ५ ॥

अथ क्रम्यन्तांस्त्रिंशत्परस्मैपदिनः । अण ४४४ रण ४४५ वण ४४६ भण ४४७ मण ४४८ कण ४४९ क्ण ४५० व्रण ४५१ भ्रण ४५२ घ्वण ४५३ शब्दार्थाः । अणति । रणति । वणति । वकारादित्वादेत्वोभ्यासलोपौ न । ववणतुः । ववणित्थ । घणिरपि कैश्चित्पठ्यते । घणति । ओण ४५४ अपनयने । ओणति । ओणांचकार । शोण ४५५ वर्णगतयोः । शोणति । शुशोण । श्रोण ४५६ संघाते । श्रोणति । श्लोण ४५७ च । शोणादयस्त्रयोऽमी तालव्योष्मादयः । पैण ४५८ गतिप्रेरणश्लेषणेषु । प्रैण इति क्वचित्पठ्यते । पिप्रैण । घ्रण ४५९ शब्दे । उपदेशे नान्तोऽयम् । 'रषाभ्याम्' (सू २३५) इति णत्वम् । घ्रणति । णोपदेशफलं यद्भ्रुकि । दन्ध्रन्ति । वण इत्यपि केचित् । वेणतुः । वेणित्थ । कनी ४६० दीप्तिकान्तिगतिषु । चकान । घृन ४६१ वन

वित्यादीनामपीत्यर्थः । सिद्धय इति । दीर्घसन्धस्त्वसिद्धयर्थमित्यर्थः । अन्यथा कमुप्रभृतीनामुकाराद्यनुबन्धलोपमादाय अग्लोपित्वाद् दीर्घसन्धद्भावौ न स्यातामित्यर्थः । इति धिणिप्रभृतयः कर्म्यन्ता दश गताः ।

क्रम्यन्ता इति । 'क्रमु पादविक्षेपे' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । अनुनासिकान्ता इति शेषः । अण रणेति । इतः प्रभृति कन दीप्तावित्यतः प्राग् मूर्धन्यान्ताः । ओण ४ इति । ऋदित्त्वं 'नाग्लोपि-' इति निषेधार्थम् । घ्रण शब्द इति । अदुपधोऽयम् । उपदेश इति । वातूपदेशे नकारान्तोऽयम् । अकारस्य उच्चारणार्थस्य निवृत्तौ तवर्गपञ्चमान्त इत्यर्थः । तर्हि णकारस्य कथं श्रवणमित्यत आह रषाभ्यामिति णत्वमिति । ननु स्वाभाविक एव णकार इत्यस्तु, किं नकारस्य कृतणत्वस्य निर्देश इति कल्पनयेत्यत आह णोपदेशेति । नकारस्यानिकणोपदेशस्य 'नश्च' इत्यनुस्वारात्मकं फलं यद्भ्रुकि प्रत्येतव्यमित्यर्थः । दन्ध्रन्तीति । घ्रणवातोर्थेद्भ्रुकि इति ह्लादिशेषे 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इत्यभ्यासस्य नुकि उत्तरखण्डे णकारस्यासिद्धत्वेन अनुस्वारे परसवर्णे तस्यासिद्धत्वाद् णत्वाभावे नकारस्यैव

चकासदित्युदाजहार । तथा च मतभेदाभिप्रायेण पूर्वापरग्रन्थविरोधः समाधेय इति । कातन्त्रपरिशिष्टे त्वित्त्वदीर्घयोः अजीजागरदित्युदाहृतम्, तन्मतद्वयेऽप्यसंभवादुपेक्ष्यम् । व्यवस्थामेव विवृणोति णेरिति । सन्निहितमिति हेतुगर्भविशेषणम्, लघुनोत्येतद् णेविशेष्यं भवति सन्निहितत्वादित्यर्थः । अङ्गमेवेति । अस्य चङ्परे इत्यत्र आदेशरूपचङ्शे आकाङ्क्षाभावेऽपि णाविति प्रत्ययांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वादिति हेतुः स्पष्ट एवेति भावः । कैयटेनैवेति । तथा च एकं हरदत्तमतम्, अपरं तु कैयटमतमिति विषयविभागेन व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति भावः । चङ्परे इत्यावर्त्य अग्लोपविशेषणतयापि योजितं तस्य फलमाह णेरिति । णिश्रिद्रुस्रुषु परतोऽग्लोपित्वासंभवादिहापि चङ्पूर इत्येतावतैव णाविति लभ्यत इति बोध्यम् । अगितामपीति । पचिकमिशकिप्रभृतीनामित्यर्थः । नहीत्संज्ञकानां लोपो णिचं

१ बालमनोरमाकृत्तु 'कन' इति ईकाररहितं पाठं मनुते ।

४६२ शब्दे । स्तनति । वनति । वन ४६३ षण ४६४ संभक्तौ । वनेरर्थभेदात् पुनः पाठः । सनति । ससान सेनतुः २३१६ ये विभाषा । (६-४-४३) जनसनखनामात्त्वं वा स्याद्यादौ क्ङिति । सायात्, सन्यात् । अम ४६५ गत्यादिषु । कनी दीप्तिकान्तिगति-इत्यत्र गतेः परयोः शब्दसंभक्तयोरादिशब्देन संग्रहः । अमति । आम । द्रम ४६६ हम्म ४६७ मीम् ४६८ गतौ । द्रमति । दद्राम । 'ह्यथन्त-' (सू २२९९) इति न वृद्धिः । अद्रमीत् । हम्मति । जहम्म । मीमति । मिमीम । अयं शब्दे च । चमु ४६९ छमु ४७० जमु ४७१ झमु ४७२ अदने । २३२० 'ष्ठिवुक्लमुचमां' शिति । (७-३-७५) एषामचो दीर्घः स्याच्छिति । 'आङि' चम इति वक्तव्यम् आचामति । 'आङि' किम्-चमति । विचमति । अचमीत् । जिमिं केचित्पठन्ति । जेमति ।

श्रवणम् । स्वाभाविकणकारोपदेशे तु उत्तरखण्डे णकार एव श्रूयेतेति भावः । षणो-
त्यपीति । पवर्णवृत्तीयादिरिति भावः । कन दीप्तीत्यारभ्य अम गत्यादिष्वित्यतः प्राक् तवर्ण-
पञ्चमान्ताः । ष्टन वनेति । आद्यः षोपदेशः । ष्टुत्वसंपन्नः टकारः, तदाह स्तनतीति । वन
षणोति । द्वितीयः षोपदेशः । ननु ष्टन वन शब्दे इति वनेः पठितस्य पुनः पाठो
व्यर्थ इत्यत आह अर्थभेदादिति । वनेः शब्दे संभक्तौ च वृत्तिरिष्टा । ष्टनेस्तु
शब्द एव वृत्तिरिष्टा । तत्र ष्टन वन शब्दे संभक्तौ चेत्युक्तौ ष्टनेरपि
संभक्तौ वृत्तिः स्यात् । ष्टन् शब्दे इत्युक्त्वा वन संभक्तौ चेति पाठे
तु गौरवमिति भावः । आशीर्लङि विशेषमाह ये विभाषा । 'जनसनखनां सन्झलोः'
इत्यतो जनसनखनामित्यनुवर्तते । 'अनुदातोपदेश-' इत्यतः क्ङितीति । ये इति तद्विशे-
षणम् । अकार उच्चारणार्थः । तदादिविधिः । 'विङ्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्यत आदित्यनु-
वर्तते, तदाह जनसनखनामित्यादिना । सायादिति । नकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घः । द्रम
हम्म मीम् गताविति । आद्योऽनुपधः । न वृद्धिरिति । अद्रमीदित्यत्र हलन्तलक्षणायां
वृद्धौ 'नेटि' इति निषिद्धायां 'ह्यथन्त-' इत्यतः 'अतो हलादेः-' इति वृद्धिर्नेत्यर्थः । जहन्मेति ।
अभ्यासञ्चुत्वेन हस्य झः । तस्य 'अभ्यासे चर्च' इत्यनेन जः । मिमीमेति । मीमृधातोर्णलि
द्वित्वे अभ्यासह्रस्वः । अयं शब्दे चेति । मीमृधातुरित्यर्थः । ष्टिवुक्लमु । 'शमामृष्टानां
दीर्घः श्यनि' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । दीर्घश्रुत्या अच इत्युपस्थितम्, तदाह एषामचो दीर्घ
इति । ष्टिवु क्लमु चम एषां द्वन्द्वः । चम् इत्यनेन आङ्पूर्वकस्य चमेर्ग्रहणम् ।

चित इति भावः । षोपदेशफलमिति । अनुस्वार इत्यर्थः । दंघ्रन्तीति ।
नुगतोऽनुनासिकस्य इत्यभ्यासस्य नुक् । गत्यादिष्विति । गतिशब्दसंभक्ति-
ष्वित्यर्थः । मीम् । ऋदित्फलं तु 'नागलोपि-' इति निषेधः । अमिमीमत् ।
ष्टिवुक्लमु । ष्टीवति । क्लाम्यति । आङि चम इति । 'ष्टिवुक्लम्वाचमाम्' इति
वृत्तिकारोक्तपाठोऽयुक्त इति भावः । जिमिं केचिदिति । तथा च जेमनमिति

१ 'ष्टिवुक्लम्वाचमाम्' इति क्वचित् पाठः । २ वार्तिकमिदं वालमनोरमा कृतोऽसम्मत-
मिति भाति । ३ 'आचम्' इति क्वचित् ।

क्रमु ४७३ पादविक्षेपे २३२१ वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्कमुक्लमुत्रसिञ्जुटिलपः ।
 (३—१—७०) एभ्यः श्यन्वा स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे । २३२२ क्रमः परस्मैपदेषु ।
 (७—३—७६) क्रमेर्दीर्घः स्यात्परस्मैपदे परे शिति । क्राम्यति, क्रामति । चक्राम । क्राम्यतु,
 क्रामतु । २३२३ स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते । (७—२—३६) अत्रैवेट् । अक्रमीत् ।

अचमीदिति । 'ह्ययन्त-' इति न वृद्धिः । क्रमु पादेति । उदित्वम् 'उदितो वा' इति
 विकल्पार्थम् । वा भ्राश । 'दिवादिभ्यः श्यन्' इत्यतः श्यन्निति, 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्त-
 रिति, 'सार्वधातुके यक्' इत्यतः सार्वधातुके इति चानुवर्तते तदाह एभ्यः श्यन्वेत्यादि ।
 क्रमः । दीर्घः स्यादिति । 'शामाष्टानाम्—' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । शितीति ।
 'ष्ठिवुक्लमुचमाम्-' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । क्रामत्विति । मध्यमपुरुषैकवचने क्रामेत्यत्र
 तु 'क्रमः परस्मैपदेषु' इति दीर्घा भवत्येव । नच दीर्घस्याङ्गाधिकारस्यत्वाद् नलुमतेति निषेधः
 शङ्क्यः, लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य कार्य एव तस्य प्रवृत्तेः । शिति परतः क्रमेरङ्गस्य
 दीर्घस्तु न लुप्तप्रत्यये परस्मैपदे परे अङ्गस्य कार्यं, किंतु शिति परे अङ्गस्य कार्यमिति
 बोध्यम् । स्तुक्रमोः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी आत्मनेपदनिमित्तस्याभावः अनात्मनेपदनिमित्तम्,
 अर्थाभावे अव्ययीभावेन सह नञ्त्वपुरुषो विकल्प्यत इत्युक्तेः समासः । आत्मनेपदनिमित्ताभावे
 अव्ययीभावे सति स्तुक्रमभ्यां परस्य चलाद्यार्षधातुकस्य इट् स्यादित्यर्थः स्तुक्रमोरनुदात्तोपदे-
 शानन्तर्भावादिति सिद्धे वचनमिदं नियमार्थमित्याह अत्रैवेडिति । एवं च भावकर्मलकारेषु
 इण भवति । उपस्नोष्यते जलेन । भाञ्जलकारोऽप्यम् । उपक्रंस्यते । कर्मणि लृट् । स्यः ।
 प्रस्नुतमित्यत्र तु श्र्युकः किति ति निषेधान्नेट्, आर्षधातुकस्येड्वलादेरिति इड्विधेः पुरस्ता-
 त्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् । 'नुक्रमोरनात्मनेपदे' इति तु न सूत्रितम्, आत्मनेपदभिन्ने पर-
 स्मैपदे परे इत्यर्थे चिक्रमिष्यतीत्यसिद्धेः स्येन व्यवधानात् । आत्मनेपदे परे नेडित्यर्थे तु प्रचिक्रंशि-
 ष्यत इत्यसिद्धिः । अतो निमित्तग्रहणमित्यलम् । अक्मीदिति । 'ह्ययन्त-' इति न वृद्धिः । इति

भोजने प्रयुञ्जते । वा भ्राश । उभयत्र विभाषेयम् । अनवस्थानार्थो भ्रमिः । क्लमित्रसौ
 न दिवादी, तेभ्यो नित्यं प्राप्ते इतरेपामप्राप्ते चारम्भात् । भ्राशृ भ्लाशृ दीप्तौ ।
 फणादावेतौ । भ्रमु चलने भ्वादिः, ज्वलादिः फणादिरपि मनोरमायां पठ्यते, तद्रभसादिति
 नव्याः । भ्रमु अनवस्थाने दिवादिः, पुषादिः, शमादिः, तत्र भ्वादेः भ्रम्यति भ्रमति । शमादेस्तु
 श्यनि दीर्घे भ्राम्यतीति नैरूप्यम् । क्रमु ग्लानौ, त्रसौ उद्वेगे, द्रुट् ह्येदने, लप कान्तौ । क्रमः ।
 'ष्ठिवुक्लमुचमाम्-' इत्यतोऽनुवर्तनादाह परस्मैपदे शितीति । परस्मैपदे किम्, उपक्रमते । परा-
 क्रमते । स्तुक्रमोः । अनात्मने पदनिमित्ते इति । आत्मनेपदनिमित्ताभावे इत्यर्थः । अन्ये तु
 द्विवचनस्थाने व्यत्ययेन एकवचनम्, अनात्मनेपदनिमित्तयोरित्यर्थं इत्याहुः । उभयोरपि भावक-
 र्मकर्मव्यतिहारास्तडो निमित्तम्, क्रमेस्तु वृत्तिसर्गादयोऽपीति बोध्यम् । स्तुक्रमोरुदात्तत्वादिति
 सिद्धे नियमार्थमित्याह अत्रैवेडिति । अनात्मनेपदेति किम्, उपस्नोष्यते जलेन ।

अथ रेवत्यन्ता अनुदात्तेतः । अय ४७४ वय ४७५ पय ४७६ मय ४७७ वय ४७८ तय ४७९ णय ४८० गतौ । अयते । २३२४ दयायासश्च । (३—१—३७) दय अय आस् एभ्य आम स्याल्लिटि । अयांचक्रे । अयिता । अयिषीष्ट । २३२५ विभापेटः । (८—३—७९) इणः परो य इट् ततः परेषां षीध्वंलुङ्लितां घस्य वा मूर्धन्यः स्यात् । अयिषीध्वम्, अयिषीध्वम् । आयिष्ट । आयिध्वम्, आयिध्वम् । २३२६ उपसर्गस्यायतौ । (८—२—१९) अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लृत्वं स्यात् । प्लायते, पलायते । निसदुसो ह्रस्वस्यासिद्धत्वान्न लृत्वम् । निरयते । दुरयते । निर्दुरोस्तु निलयते दुलयते । प्रत्यय इति द्विणो रूपम् । अथ कथम् 'उदयति विततोर्ध्वरश्मिरजौ' इति माघः । इट् किट् कटी इत्यत्र प्रश्निल्लस्य भविष्यति । यद्वा 'अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मने-पदमनित्यम्' (प ९७) । चक्षिडो डित्करणाज्ज्ञापकात् । वादित्वाद्

क्रम्यन्ताः परस्मैपदिनो गताः । रेवत्यन्ता इति । रेवृ प्लवगतावित्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । अयपयेत्यारभ्य शल चलने इत्यतः प्राग् यकारान्ताः । दयायासश्च । दय अय आस् एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । कास्प्रत्ययादित्यत आम लिटित्यनुवर्तते, तदाह एभ्य आम स्याल्लिटि इति । विभापेटः । 'इणः षीध्वंलुङ्लितां घः—' इत्यनुवर्तते । 'अपदान्तस्य—' इत्यतो मूर्धन्य इति इति च, तदाह इणः परो इडित्यादि । इणन्तादङ्गादित्यर्थः । अयिषीध्वमिति । आशी-ल्लिडो ध्वमः सीयुट् । यलोपः । आर्षघातुकत्वान्न सलोपः । इट् । यकारादिणः परो य इट् ततः परत्वाद् घस्य मूर्धन्यो ङः । इटः परभक्तत्वाद्यकारान्तादाङ्गात् परस्य इषीध्वम् इणन्ता-दङ्गात्परत्वान्नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । आयिध्वमिति । लुङो ध्वमि, ल्लेः सिचि, आटि वृद्धौ, सिच इटि, 'घि च' इति सलोपः । ध्वम् इवर्णान्तादङ्गात्परत्वान्नित्ये प्राप्ते विकल्पः । अङ्गादिति निवृत्तमिति केचित् । उपसर्गस्यायतौ । अयताविति हितपा निर्देशः । 'कृपो रो लः' इत्यतो रो ल इत्यनुवर्तते, तदाह अयतिपरस्येत्यादिना । प्लायत इति । प्र इत्युपसर्गः । पलायत इति । परा इत्याकारान्त उपसर्गः । ननु निरयते दुरयत इत्यत्रापि लृत्वं स्यादित्यत आह निसदुसोरिति । तर्हि निलयते दुलयत इति कथमित्यत आह निर्दुरोस्त्विति । एतदर्थमेव प्रादिषु सान्तयो रेफान्तयोश्च निर्देश इति भावः । तर्हि प्रत्यय इत्यत्रापि प्रतेरयतिपरत्वाद् रस्य लृत्वं स्यादित्यत आह प्रत्यय इति । त्विति । प्रतिपूर्वकादि-ष्वातोरेचप्रत्यये प्रत्यय इति रूपम् । अयतिपरत्वाभावाच्च लृत्वमित्यर्थः । अयघातुमादाय प्लत्यय इति न, अनभिधानादिति कैयटः । कथमुदयतीति । उत्पूर्वकादयघातोः शत्रन्तात्सम्भन्तमिति मत्वा आक्षेपः । अनुदात्तेत्वेन लटः शानच्प्रसङ्गादिति भावः । प्रश्निल्लस्येति । इघातोरिति शेषः । तस्य अनुदात्तेत्वाभावाच्छतृप्रत्ययो निर्वाध इति भावः । ज्ञापकादिति । चक्षिड्-उपक्रंस्यते । निमित्त इति किम्, स्नौतीति स्नविता, स इवाचरति स्नवित्रीयते । इइ क्यङ् आत्मनेपदानिमित्तं न तु स्नौतिरित्याहुः । लुङ्लितां घस्येति ।

ववये । पेये । मेये । चेये । तेये । प्रणयते । नेये । दय ४८१ दानगतिरक्षणहिंसादानेषु ।
आदानं ग्रहणम् । दयांचक्रे । रय । ४८२ गतौ । ऊयी ४८३ तन्नुसन्ताने । ऊयांचक्रे ।
पूयी ४८४ विशरणे दुर्गन्वे च । पूयते । पुपूये । क्यूयी ४८५ शब्दे उन्दे च । चुक्नुये ।
क्ष्मायी ४८६ विघ्नने । चक्ष्माये । स्फायी ४८७ ओ प्यायी ४८८ वृद्धौ । स्फायते ।
पस्फाये । प्यायते २३२७ लिङ्यङोश्च । (६-१-९) लिटि यङि च प्यायः पीभावः
स्यात् । पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् पीशब्दस्य द्वित्वम् । 'एरनेकाचः—' (सू २७२) इति
यण् । पिप्ये पिप्याते पिप्यिरे । २३२८ दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्य-
तरस्याम् । (३-१-६१) एभ्यश्च्लेश्चिण्वा स्यादेकवचने तशब्दे परे ।
२३२९ चिणो लुक् । (६-४-१०४) चिणः परस्य तशब्दस्य लुक्स्यात् ।

घातौ इकारस्य अनुदात्ततया अनुदात्तेत्वादेव आत्मनेपदसिद्धौ डित्करणं अनुदात्ते-
त्त्वप्रयुक्तात्मनेपदस्य अनित्यतां ज्ञापयति । तस्य अनित्यत्वे तु नित्यात्मनेपदार्थं डित्करण-
मर्थवदिति भावः । इदं तु भाष्ये न दृश्यते । वादित्वादिति । वयघातोर्लिटि वादित्वा-
देत्वाभ्यासलोपयोरभावे सति ववये इति रूपमित्यर्थः । णयघातुर्णोपदेश इति मत्वा आह
प्रणयत इति । 'उपसर्गादिसमासेऽपि—' इति णत्वमिति भावः । दयांचक्र इति ।
'दयायासश्च' इत्याम् । ऊयांचक्र इति । इजादित्वादात्तम् । उन्दने चेति । क्लेदने
चेत्यर्थः । स्फायी ओ प्यायीति । ओदित्वम् 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वार्यम् । ईदित्वं तु
'श्रीदितो निष्ठायाम्' इति इण्निपेधार्थम् । लिङ्यङोश्च । लिट् च यङ् चेति द्वन्द्वात्सप्तमी ।
'प्यायः पी' इति सूत्रमनुवर्तते, तदाह लिटि यङि चेति । ननु प्यार्योर्लिटि द्वित्वं वाधित्वा
परत्वात् पीभावे द्वित्वे 'एरनेकाचः—' इति यणि पिप्ये इति रूपमिष्यते । तत्र द्वित्वं
वाधित्वा परत्वात् पीभावे कृते पुनर्द्वित्वं न संभवति, 'विप्रतिपेधे यद्वाधितं तद्वाधि-
तमेव' इति न्यायादित्यत आह पुनः प्रसङ्गेति । 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्'
इति परिभाषा । विप्रतिपेधे वाधितस्यापि पुनः प्रवृत्तेरभ्युपगमात्कृतेऽपि पीभावे
द्वित्वादिकं सिद्धमिति तदर्थः । दीपजन । 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति, 'चिण्
ते पदः' इत्यस्मात् चिण् ते इति चानुवर्तते, तदाह एभ्यश्च्लेरिति । एक-
वचन इति । दीपादीनामात्मनेपदित्वेन तेभ्यस्तशब्दस्य एकवचनत्वनियमात्ति-
भावः । चिणो लुक् । चिण इति पञ्चमी, तदाह चिणः परस्येति । चिणः
परश्च अर्थात् तशब्द एव भवति । चिणभावे च्लेः सिचि रूपमाह अग्यायिष्टेति ।

लिटि लिलिहिङ्वे लिलिहिङ्वे । अथ कथमिति । शानचा भाव्यमिति शङ्कितुराशयः ।
क्न्यूयी शब्दे उन्दे च । उन्दः क्लेदनम् । लिङ्यङोश्च । यङि पेपीयते । दीप-
जन । दीपी दीप्तौ, जनी प्रादुर्भावे, बुध अवगमने, पूरी आप्यायने -- एते दिवादयः ।
चिणो लुक् । परस्य लुक् स्यादिति । तशब्दस्येति कैश्चित्पठ्यते, तदार्यकार्य-
कथनम् । तशब्दे परतः चिणि विहिते चिणः परस्य जायमानो लुक् 'प्रत्ययस्य

अप्यायि, अप्यायिष्ट । ताय् ४८९ सन्तानपालनयोः । सन्तानः प्रबन्धः । तायते । तताये ।
 अतायि अतायिष्ट । शल ४९० चलनसंवरणयोः । वल ४९१ वल्ल ४९२ संवरणे संचरणे
 च । ववले । ववल्ले । मल ४९३ मल्ल ४९४ धारणे । मेले । ममल्ले । भल ४९५ भल्ल ४९६
 परिभाषणहिंसादानेषु । वभले । वभल्ले । कल ४९७ शब्दसंख्यानयोः । कलते । चकले । कल्ल
 ४९८ अव्यक्ते शब्दे । कल्लते । अशब्दे इति स्वामी, अशब्दस्तूष्णींभाव इति च । तेवृ ४९९
 देवृ ५०० देवने । तितेवे । दिदेवे । पेवृ ५०१ गेवृ ५०२ ग्लेवृ ५०३ पेवृ ५०४ मेवृ ५०५
 म्लेवृ ५०६ सेवने । 'परिनिविभ्यः—' (सू २२७५) इति षत्वम् । परिषेवते । सिषेवे । अयं
 सोपदेशोऽपीति न्यासकारादयः । तद् भाष्यविरुद्धम् । गेवते । जिगेवे । जिगलेवे । पिपेवे ।
 मेवते । म्लेवते । शेवृ ः खेवृ क्लेवृ इत्यप्येके । रेवृ ५०७ प्लवगतौ । प्लवगतिः
 प्लुतगतिः । रेवते ।

अथावत्यन्ताः परस्मैपदिनः । मव्य ५०८ वन्वने । ममव्य । सूक्ष्यं ५०९
 ईक्ष्यं ५१० ईर्ष्यं ५११ ईर्ष्यार्थाः । ह्य ५१२ गतौ । अहयीत् । यान्तत्वान्न

ताय् संतानेति । लुङि 'दीपजन—' इति च्लेश्चिणि तलोपे रूपमाह अतायीति । चिणभावे
 'सिचि अतायिष्टेति रूपम् । शल चलनेत्यारभ्य तेवृ इत्यतः प्राग् लान्ताः । तेवृ इत्यारभ्य
 रेवत्यन्ता वकारान्ताः । पेवृधातोः षोपदेशत्वात्सत्वे सेवत इत्यादि रूपम् । परिषेवत इत्यत्र
 'सात्पदाद्योः' इति निषेधे प्राप्ते आह परिनिविभ्य इति । सिपेवे इति । आदेशसकारत्वात्
 षत्वमिति भावः । अयं सोपदेशोऽपीति । पेवृधातुरित्यर्थः । तद्भाष्यविरुद्धमिति । सेक्स्वप्-
 स्तुस्वजस्तुस्त्यानामेव भाष्ये षोपदेशपर्युदासादिति भावः । रेवृ स्रवगताविति । प्लवेति न
 धात्वन्तरमिति सूचयन्नाह स्रवगतिः सुतगतिरिति । अयपयेत्यादिरेवत्यन्ता गताः । अव-
 त्यन्ता इति । अव रक्षणे इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । मव्येत्यारभ्य अल भूषणेत्यतः

लुक्श्लुपः' इति वचनात्तशब्दस्यैवेति स्पष्टत्वात् । अयमिति । पेवृ धातुः । भाष्यविरुद्ध-
 मिति । यदि सोपदेशः स्यात्तदा स्त्यायतिरिवायमपि षोपदेशलक्षणे पर्युदस्येत, तदकरणात्नास्ति
 सोपदेश इति भावः । स्रव गताविति । केचित् प्लवेति धात्वन्तरमित्याहुस्तद्धि मनोरमायां
 दूषितम् । प्लवेति धात्वन्तरत्वे 'विभाषाङि र्प्लुवोः' इत्यत्र प्लुवः पक्षे घञ्विधानं व्यर्थं
 स्यात् । प्लवेत्येतस्माद् घञि आप्लावशब्दस्य सिद्धत्वात् । तथा 'स्रवति श्रुणोति—' इति सूत्रेण
 प्लवतेरभ्यासोकारस्यैवविधानमपि व्यर्थं स्यात् । तद्धि पक्षे अपिप्लवदिति रूपसिद्धयर्थं क्रियते,
 तच्च रूपं प्लवधातोः 'सत्यतः' इत्यनेन सिद्धमिति किं तदुपादानेनेति । ममव्येति । 'यस्य हलः'
 इति लोपस्तु न भवति, यस्येति संघातग्रहणमिति सिद्धान्तितत्वात् । वर्णग्रहणे त्वर्थवद्ग्रहण-
 परिभाषाया अप्रवृत्त्या पुत्रकाम्येत्यादावपि लोपः स्यादिति दिक् । लुटि मव्यिता । आशिषि
 मव्यात् । 'हलो यमाम्—' इति धातुयकारस्य वा लोपः । सूक्ष्यं ईक्ष्यं । णलि सुषुक्ष्यं ।
 ईक्ष्याचकार । ईर्ष्याचकार । एभ्यः क्विपि 'लोपो व्योः—' इति लोपे, 'स्कोः—' इति कलोपे
 ञशत्वचत्वयोः सूट् ईट् । संयोगान्तलोपस्त्वह न भवति 'रात्सस्य' इति नियमात् ।

वृद्धिः । शुच्य ५१३ अभिपवे । अवययानां शिथिलीकरणं सुरायाः सन्धानं वा अभिपवः, स्नानं च । शुशुच्य । चुच्य इत्येके । हर्यं ५१४ गतिकान्त्योः । ग्रह्यं । अल ५१५ भूषणपर्याप्तिवारणेषु । अलति । आल । २३३० अतो-
न्त्रान्तस्य । (७—२—२) ल्र इति लुप्तपष्ठीकम् । अतः समीपौ यौ ल्रौ
तदन्तस्याङ्गस्यातो वृद्धिः स्यात्परस्मैपदपरे सिचि । 'नेटि' (सू २२६८) इति ।

प्राग् यकारान्ताः । अल भूषणेत्यारभ्य खोर्त्रं प्रतीघात इत्यतः प्राग् लकारान्ताः । अतो
ल्रान्तस्य । 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इत्यनुवृत्तम् । 'अङ्गस्य' इत्यविकृतम् । तद्विशेषण-
त्वात्तदन्तविधिनैव सिद्धे अन्तग्रहणं व्यर्थम् । तत्राह ल्रेति लुप्तपष्ठीकमिति । ल्र
अन्तस्य इति छेदः । ल् च रश्चेति समाहारद्वन्द्वात् पष्ठयेकवचनं लुप्तम् । ल्रस्यान्तस्येति
सामानाधिकरण्येनान्वयः । अत इति व्यविकरणपष्ठयन्तम् अन्तस्येत्यत्रान्वेति । अन्तशब्दः
समीपवर्तिवाची । तथा च अतः समीपवर्तिनो ल्रस्येति लभ्यते । ल्रस्येत्यङ्गविशेषणत्वात्त-
दन्तविधिः, ततश्च अतसमीपवर्तिरेफलकारान्तस्य अङ्गस्य सिचि वृद्धिरिति लभ्यते । अत
इत्यावृत्तं वृद्धौ स्यान्तिवेनान्वेति, तदाह अतः समीपावित्यादिना । अतः समीप इति
किम् ? अखोरीत् । अमीलत् । ल्रान्तस्य इति किम् ? मा भवानतीत् । अतो वृद्धिरि-
त्युक्त्वा अतः समीपावित्यनुक्तौ तु अवभ्रीत् अथ्वल्लीदित्यत्रातिव्याप्तिः । अत्र अङ्ग-
स्यान्तौ रेफलकारौ नातः समीपाविति न वृद्धिः नचात्र अतो भकारेण लकारेण-
च व्यवहितत्वादेव न वृद्धिः । आलीदित्यादौ एकव्यवधाने चरितार्थत्वादिति वाच्यम्,

सूर्ध्व आदर इति वक्ष्यते, तस्यापि सूट् इत्येव रूपम् । ह्य गतौ । जहाय । ह्य्यात् ।
शिथिलीकरणमिति । सोममभिपुणोतीत्यादौ दर्शनात् सुराया इति । तत्प्रकरणे 'संधानं
स्यादभिपवः' इत्यमरोक्तेः । अतो ल्रान्तस्य । यद्यवयववचनेनान्तशब्देन बहुव्रीहिरङ्गं
चान्यपदार्थस्तत्पक्षे विशेषणेन तदन्तविवेः सिद्धत्वादन्तग्रहणमनर्थकम्, अथ्वल्लीदित्यत्रातिव्या-
प्तिश्च । समीपवाचिना अन्तशब्देन पष्ठीसमासपक्षे रपिरणिशल्ल प्रभृतिष्वतिव्याप्तिः, अङ्ग-
स्यातो ल्रोः समीपत्वात् । ल्रं च तदन्तश्चेति समीपवाचिनान्तशब्देन कर्मवारयपक्षे त्वन्त-
शब्दस्य विशेषणत्वात्पूर्वनिपातः स्यादत आह लुप्तपष्ठीकमिति । अन्तशब्दः समीपवाची-
त्यभिप्रेत्याह अतःसमीपाविति । अतो वृद्धिः स्यादिति । इह अत इत्यस्य तन्त्रावृत्त्यादिकं
स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा प्रयोजनाभावादिकपरिभाषानुपस्थानेऽप्यलोन्यपरिभाषान्यस्य
स्यादिति भावः । यद्यपि 'अतो ल्रस्य' इत्युक्तेऽपि ल्रान्तस्याङ्गस्य अतः सिचि परे वृद्धिरित्यर्थे
स्वीकृते 'येन नाव्यवधान—' न्यायेनेष्टं सिद्ध्यति, तथाप्यङ्गस्य सिचि परे अतो वृद्धिरित्यर्थो-
ऽपि प्रतीयेत । ततश्चाथ्वल्लीदित्यत्रातिप्रसङ्गः स्यात् । तद्वारणाय सूत्रेऽन्तग्रहणं कृतमिति ।
तदनुरोधेनान्तशब्दस्य समीपवाचित्वमत इत्यस्य चानुवृत्तिः स्वीकृतेति बोध्यम् ।
अतः समीपाविति किम्, अखोरीत् । अमीलीत् । ल्रान्तस्याङ्गस्य किम्, थल्ल आशु
गमने । अथ्वल्लीत् । अत्र अकारसमीपो यो लकारः स नाङ्गस्यान्तः, यस्त्वङ्गस्यान्तः
स तु नाकारस्य समीपः । ननु ल्रेत्यस्य लुप्तपष्ठीकत्वाभ्युपगमेऽप्यन्तशब्दस्यावयव-

निपेवस्य 'अतो ह्लादेः—' (सू २२८४) इति विकल्पस्य चापवादः । मा भवानालीत् । अयं स्वरितेदित्येके । तन्मते अलते इत्याद्यपि । नि फला ५१६ विशरणे । 'तुफल—' (सू २३०१) इत्येत्वम् । फेलतुः फेलुः । अफालीत् मील । ५१७ रमील ५१८ स्मील ५१९ क्षमील ५२० निमेपणे । निमेपणं संकोचः । द्वितीयस्तालव्यादिः । तृतीयो दन्त्यादिः । पील ५२१ प्रतिष्टम्भे । प्रतिष्टम्भो रोधनम् । णील ५२२ वर्णे । निनील । शील ५२३ समाधौ । शीलति । कील ५२४ वन्वने । कूल ५२५ आवरणे । शूल ५२६ रुजायां संघोषे च । तूल ५२७ निष्कर्षे, नुतूल । पूल ५२८ संघाते । मूल ५२९ प्रतिष्ठायाम् । फल ५३० निष्पत्तौ फेलतुः फेलुः । चुल्ल ५३१ भावकरणे । भावकरणमभिप्रायाविष्कारः । फुल्ल ५३२ विकसने चिल्ल ५३३ शैथिल्ये भावकरणे च । तिल ५३४ गतौ । तेलति । तिल्ल इत्येके । तिल्लति । वेल ५३५ चेल ५३६ केल ५३७ खेल ५३८ क्ष्वेल ५३९ वेल्ल ५४० चलने । पञ्च ऋदितः । पष्ठो लोपघः । पेल ५४१ फेल ५४२ शेल ५४३ गतौ । पेलु इत्येके । स्वल ५४४ संचलने । चस्वाल । अस्वालीत् । खल ५४५ सञ्चये । गल ५४६ अदत्ते । गलति । अगालीत् पल ५४७ गतौ । सलति । दल ५४८ विशरणे । श्वल ५४९ श्वल्ल ५५० आगुगमने ।

सिचि परे यदङ्गं तदकारस्य वृद्धिरित्यर्थाश्रयणे अतिव्याप्तिवारणार्थत्वात् । नि फलेति । विशरणं शिथिलीभावः । 'आदिभिद्बुडवः' इति विरित् । 'भीतः क्तः' इति प्रयोजनम् । 'आदितश्च' इति इण्निपेवार्थमादित्वम् । लिण्निमित्तादेशादित्वादप्राप्ते आह तृफलेति । मील श्मीलेति । निमेपणं नेत्रसंकोचः । संकोच इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । णील वर्ण इति । वर्णक्रियायामित्यर्थः । फल निष्पत्ता-

वाचित्वं स्वीकृत्य अङ्गस्यान्तं यद् लृं तस्यातः तत्समीपस्यातो वृद्धिरिति व्याख्यानं त्वत् इत्यस्यावृत्तिनिषिद्धतेति चेत् । अत्राहुः—'हलन्त्यम्' इति सूत्रे मनोरमायां 'सामीप्यं पष्ठ्यर्थः' इति पक्षस्य निराकरणात्तदनुरोधेनात्रात् इत्यस्यावृत्तिराश्रितेति । अत्र केचित्— 'अतो ल्रान्तस्य' इत्यत्र लृंति लुप्तसप्तमीकम् । अथवा 'अतो ल्रान्त' इति व्यस्तमेव सूत्रयितुं शक्यम् । तथा च 'अङ्गस्यान्तं यद् लृं तस्मिन्परेऽव्यवहितस्यातो वृद्धिरिति व्याख्यानसंभवात् तन्नावृत्त्याद्याश्रयणक्लेशः । न चाङ्गस्य विशेष्यत्वेनैवान्वया युज्यते न तु विशेषणत्वेन 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च' इति परिभाषायाः पदमङ्गं च विशेष्यं भवतीत्यभिप्रायवर्णनादिति वाच्यम्, 'अल्लोपोऽनः' इति सूत्रेऽङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानेत्येवं भाष्यकारादिभिर्विशेषणतया व्याख्यानात्कचिद्विशेषणत्वेऽप्यङ्गस्य न क्षतिरित्याहुः । नेटीत्यादि । यद्यपि पुरस्तादपवादन्यायेन नेटीत्यस्यापवादो न तु विकल्पस्यापि, तथापि वाध्यसामान्यचिन्तायां स्वविषये प्राप्तं सर्वं वाच्यत इति पुरस्तादपवादन्यायोऽत्र न प्रवर्तत इति भावः । मील संकोच इति । नेत्रसंकोचे तु प्रचुरप्रयोगः । तिल गतौ । तिल स्नेहने इति चुरादौ ।

शञ्चाल । अश्वालीत् । शश्वल्ल । अश्वल्लीत् । खोल ५५१ खोर्त् ५५२ गतिप्रतिघाते । खोलति खोरति । वोर्त् ५५३ गतिचानुर्ये । घोरति । त्सर ५५३ छद्मगतौ । तत्सार । अत्सा-
रोत् । क्मर ५५५ हूर्छने । चक्मार । अन्न ५५६ वन्न ५५७ मन्न ५५८ चर ५५९
गत्यर्थाः । चरतिर्भक्षणेऽपि । अन्नति । आनन्न । मा भवानन्नीत् । अङ्गान्त्यरेफस्यातः
समीपत्वाभावात् वृद्धिः । ष्टिवु ५६० निरसने । 'ष्टिवुक्लमु-' (सू २३२०) इति
दीर्घः । ष्टीवति । अस्य द्वितीयो वर्णस्यकारप्रकारो वेति वृत्तिः । तिष्ठेव तिष्ठिवतुः तिष्ठिवुः ।
टिष्ठेव टिष्ठिवतुः टिष्ठिवुः । 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घः । ष्टीव्यात् । जि ५६१ जये ।
अयमजन्तेषु पठितुं युक्तः । जय उत्कर्षप्राप्तिः । अकर्मकोऽयम् । जयति । २३३१
सन्लिटोर्जेः । (७—३—५७) जयतेः सन्लिण्निमित्तो योऽभ्यासस्ततः परस्य कुत्वं
स्यात् । जिगाय जिग्यतुः जिग्युः । जिगायिथ, जिगेथ । जिगाय, जिगय जिग्यिव

विति । जि फलेति पूर्वं पठितम् । अनुक्त्वभेदात्पुनः पाठः । खोल खोर्त् इति । द्वितीयो
रेफान्तः । ऋदित् । इत् आरभ्य ष्टिवेः प्राग् रेफान्ताः । धोर्त् गतिचानुर्य इति ।
अश्वगतिविशेष इत्यर्थः । रेफान्तोऽयम् । ऋदित् । त्सरच्छद्मगताविति । कपटगतावित्यर्थः ।
क्मर हूर्छन इति । कुटिलीभवन इत्यर्थः । ष्टिवु निरसन इति । इदुपवः । उदित् । इत्
आरभ्य ऊष्मान्तेभ्यः प्राग् वकारान्ताः । तिपि शपि लघूपवगुणे प्राप्ते आह ष्टिवुक्लस्त्रि-
तीति । ल्युटि तु शित्परकत्वाभावाद् दीर्घाभावे लघूपवगुणः । ष्टीवनमिति तु ष्टोदरा-
दित्वात् समाधेयम् । अस्येति । ष्टिवुघातोः द्वितीयो वर्णः थकार इत्यर्थः । कृतष्टुत्वस्य निर्देश
इति भावः । पोपदेशोऽयम् । केवलदन्त्यथकारपरकसादित्वात् पोपदेशत्वेऽपि न सत्वम्,
'सुव्वातुष्टिवु-' इति निषेधात् । लिटि 'शपूर्वाः खयः' इति पकारवकारयोनिवृत्त्या ष्टुत्वनि-
वृत्तौ रूपमाह तिष्ठेवेति । ठकारस्य स्वाभाविकत्वे तु टिष्ठेवेति रूपम् । जि जय इति ।
जिवातुरनिट्कः । सन्लिटोर्जेः । 'अभ्यासाच्च' इति सूत्राद् अभ्यासादित्यनुवर्तते । 'चजोः कु
घिण्यतोः' इत्यस्मात् कु इति च । सन्लिटोरिति निमित्तसप्तमी अभ्यासे अन्वेति, तदाह
सन्लिण्निमित्तो योऽभ्यास इत्यादि । सनि लिटि च अभ्यासात् परस्य कुत्वमिति व्या-
ख्याने तु यद्भुगन्तात् सनि जेजयिपति इत्यत्र कुत्वं स्यात् । अतः सन्लिण्निमित्तो योऽभ्यास
इति व्याख्येयमिति भाववः । जिगायेति । णलि द्वित्वे वृद्धौ उत्तरखण्डे जस्य कुत्वेन
गः । जिग्यतुरिति । कित्वाद् गुणाभावो लिटि 'एकाच-' इति इण्निपेधं वाधित्वा क्रादिनि-
यमादिति प्राप्ते, थलि 'अचस्तास्वत्-' इति तन्निपेधस्य भारद्वाजिनियमाद्विकल्पः,
तदाह जिगायिथ, जिगेथेति । जिग्यथुः । जिग्य । 'णलुत्तमो वा' इति मत्वा

दल विशरणे । विशरणमवयवानां विभागः । धोर्त् । घोरितकश्चानां गतिविशेषः ।
निष्ठान्तात्संज्ञायां कन् । त्सर छद्मगतौ । छद्मना कपटेन गतिः छद्मगतिः । क्मर
हूर्छने । हूर्छनं कौटिल्यम् ष्टिवु निरसने । अस्य ल्युटि ष्टेवनम् । 'ष्टीवनाऽष्टक-
न्मूत्ररेतास्यप्सु न निश्चिपेत्' इत्यत्र ष्टोदरादित्वात्पक्षे दीर्घ ईकार इत्याहुः । सन्लि-

जिगियम् । जेता । जीयात् । अजैषीत् । जीव ५६२ प्राणधारणे । जिजीव । पोव ५६३
 मीव ५६४ तीव ५६५ णीव ५६६ स्थौल्ये । पिपीव । मिमीव । तितीव । नितीव । क्षीवु
 ५६७ क्षेवु ५६८ तिरसने । उर्वी ५६९ तुर्वी ५७० धुर्वी ५७१ दुर्वी ५७२ धुर्वी ५७३
 हिसार्याः । ऊर्वाचकार । 'उपधायां च' (सू २२६५) इति दीर्घः । तुतूर्व । गुर्वी ५७४
 उद्यमने । शूर्वति । जुगूर्व । मुर्वी ५७५ पुर्व ५७६ पर्व ५७७ मर्व ५७८ पूरणे ।
 चर्व ५७९ अदने । भर्व ५८० हिसायाम् । कर्व ५८१ खर्व ५८२ गर्व ५८३
 दर्पे । अर्व ५८४ शर्व ५८५ षर्व ५८६ हिसायाम् । आनर्व । शर्वीति ।
 इवि ५८७ व्याप्तौ । इन्वति । इन्वांचकार । पिवि ५८८ मिवि ५८९ णिवि ५९०
 सेचने । तृतीयो मूर्धन्योष्मादिरित्येके । सेवने इनि तरङ्गिण्याम् । पिन्वति । पिपिन्व ।
 हिवि ५९१ दिवि ५९२ धिवि ५९३ जिवि ५९४ प्रीणनार्थाः । हिन्वति । दिन्वति ।
 २३३२ धिन्विकृण्व्योर च । (३—१—८०) अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादु-
 प्रत्ययश्च शब्द्विषये । 'अतो लोपः' (सू १३०८) तस्य स्थानिवद्भावाल्लघूप-
 धगुणो न । उप्रत्ययस्य पित्सु गुणः । धिनोति धिनुतः धिन्वन्ति । २३३३

आह जिगाय जिगयेति । क्रादिनियमादिटं मत्वा आह जिगियव जिगियमेति । जेतेति ।
 जेष्यति । जयतु । अजयत । आशीर्लाङ् 'अकृत्सार्वधातुकयोः—' इति दीर्घं मत्वा आह
 जीयादिति । अजैषीदिति । 'सिचि वृद्धिः— इति वृद्धिरिति भावः । अजेष्यत् । पर्वधातुः
 पोपदेशः । इविधातोरित्त्वाभ्रुम्, तदाह इन्वतीति । इन्वांचकारेति । नुमि इजादिगुरु-
 मत्त्वादामिति भावः । पिविमिवीत्यादय इदितः । धिन्विकृण्व्योः । अ इति लुप्तप्रथमाकम् ।
 धिविकृण्व्योः कृतनुमोः धिन्विकृण्वीति निर्देशः । 'तनादिकृष्ण्य उः । इत्यत उरिति चकाराद-
 नुकृष्यते । 'कर्तरी शप्' इत्यतः कर्तरीति, 'सार्वधातुके यक्' इत्यतः सार्वधातुक इति च,
 तदाह अनयोरित्यादिना । वकारस्याकारः, धिन् अ उ ति इति स्थितम् । अतो लोप
 इति । युगपत्संनियोगशिष्टतया उप्रत्ययाकारयोर्विधानेऽपि श्रुतक्रमानुरोधेन प्रवृत्त्या आर्धधातु-
 कोपदेशकाले धिन इत्यस्यादन्तत्वमिति भावः । नन्वत्र वकारस्य लोप एव विधीयतां किमकार-
 रविधिनेत्यत आह तस्येति । वकारस्य लोपविधौ तु अजादेशत्वाभावात् स्थानिवत्त्वं न
 स्यादिति भावः । तथा च धिनु ति इति स्थिते आह उप्रत्ययस्येति । धिनुत इति । विवि-
 धातोर्नुमि तसि उप्रत्यये वकारस्य अकारादेशे अतो लोपे तसो ङित्त्वादुकारस्य न गुणः ।
 धिन्वन्तीति । धिन्व इत्यस्माद् झिः । झोऽन्तः । उप्रत्ययः । वकारस्य अकारः । अतो
 लोपः । उकारस्य यणिति भावः । अत्र वकारस्य स्थानिवत्त्वेन आर्धधातुकत्वेऽपि नेट् ।
 उकारवृत्त्यार्धधातुकत्वस्य अत्वमत्त्वेन अनत्वधाविति निषेधात् । तदिदं 'भोभगो—'

टोर्जेः । सन्लिण्णिभित्त इति । यदि तु सनि लिटि च परे योऽभ्यास इति
 प्राचां व्याख्यानमाद्रियेत तदा 'येन नाव्यवधानं—' प्रकृतिव्यवधानं सोढव्यमेव
 परं तु यद्भुगन्तात्सनि जेययिपतीत्यत्र कुट्वं स्यात्, न च तन्माधवग्रन्थसंमतमिति

लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः । (६—४—१०७) असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्त-
दन्तस्याङ्गस्य लोपो वा स्याद् म्वोः परयोः । विन्वः, धिनुवः विन्मः, धिनुमः । मिपि तु
परत्वाद् गुणः । धिनोमि । २३३४ उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । (६—४—१०६)
असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तादङ्गात् परस्य हेर्लुक्स्यात् । धिनु । नित्यत्वादुकारलोपा-
त्पूर्वमाट् । धिनवाव धिनवाम । जिन्वतीत्यादि । रिचि ५९५ रचि ५९६ धचि ५९७
गत्यर्थाः । रिष्वति । रष्वति । धन्वति । कृचि ५९८ हिंसाकरणयोश्च । चकाराद्गतौ ।
कृणोति इत्यादि धिनोतिवत् । अयं स्वादौ च । मव ५९९ वन्वने । मयति । मेवतुः
मेवुः । अमधीत्, अमावीत् । अव ६०० रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेश-

इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । धिनोपि धिनुयः । धिनुयः । धिनोमि । लोपश्च । 'उतश्च प्रत्यया-
दसंयोगपूर्वात्' इति पूर्वसूत्रोक्त उकारः अस्येत्यनेन परामृश्यते । प्रत्ययशब्दः प्रत्ययसंबन्धिनि
वर्तते । असंयोगपूर्वात् प्रत्ययादिति च उकारे अन्वेति । स च अङ्गस्य विशेषणम् । तदन्त-
विधिः । तदाह असंयोगेति । प्रत्ययोकार इति । प्रत्ययसम्बन्धी उकार इत्यर्थः ।
प्रत्यय उकार इति व्याख्याने तु सुनुवः सुनुमः इत्यत्र न स्यात्, तत्र हनोरेव प्रत्ययत्वात् ।
प्रत्यय इति किम् ? युवः युमः । 'असंयोगपूर्वात्' इति किम् ? शक्नुवः शक्नुमः । धिन्वः,
धिनुव इति । अत्र उप्रत्ययस्य उकारान्तत्वं 'व्यपदेशिवत्त्वेन बोध्यम् । नन्वेवं धिनोमीत्यत्र
मिपि धिनुमि इति स्थिते उकारस्य लोपः स्यादित्यत आह मिपि त्विति । दिधिन्व ।
धिन्विता । धिन्विष्यति । धिनोतु । उतश्च । हेर्लुक्स्यादिति । 'चिणो लुक्' इत्यतः 'अतो
हे' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । लोटो मिपि उप्रत्यये वकारस्य अकारे अतो लोपे धिनु
मि इति स्थिते मेनिभावम् 'आडुत्तमस्य—' इत्याडागमं च वाधित्वा परत्वादुकारस्य 'लोपश्चा-
स्यान्यतरस्याम्—' इति लोपमाशङ्क्याह नित्यत्वादुकारलोपात् पूर्वमाडिति ।
निभावस्याप्युपलक्षणम् । उकारलोपे कृते अकृते च निभावस्य आडागमस्य च प्रवृत्त्या
नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वमेव निभावाडागमयोः कृतयोः उकारलोपस्याप्रसक्तौ आटः पित्त्वेन
डित्त्वाभावादुकारस्य गुणे अवादेशे च धिनवानिति रूपमिति भावः । अधिनोत् । धिनुयात् ।
धिन्व्यात् । अधिन्वीत् । अधिन्विष्यत् । कृणोतीत्यादीति । धिविवद्वृषाणीति भावः । अयं स्वादौ

भावः । धिन्विकृष्णयोर च । 'अलाङ्गत्यस्य' इति वकारस्थाकारादेशः । चकारेण तु
उप्रत्ययोऽनुकृष्यते । बोपदेवेन त्वनयोस्तनादित्वं स्वीकृतम् । तन्मते तु चकारं विनाप्युप्रत्यय-
लाभः । अतो लोप इति । यद्यप्युपदेशेऽदन्तत्वं नास्ति, तथाप्यार्धधातुकोपदेशे तदस्त्येव
'धिन्विकृष्णयोर च' इति श्रुतत्वाद् अकारादेशे कृते चानुकृष्टस्य पश्चाज्जायमानत्वादिति भावः ।
लोपश्च । यः प्रत्ययोकार इति । असंयोगपूर्वो यः प्रत्यय इति प्रत्ययविशेषणं तु न कृतम् ।
अक्षणुवः अक्षणुम इत्यादावनिष्ठाभावेऽपि अक्षुवहे इत्यादावतिप्रसङ्गात् । एवम् 'उतश्च—' इति
सूत्रेऽपि अक्षणुहीत्यत्र दोषभावेऽपि अक्षुहीत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादित्यसंयोगपूर्वेति प्रत्ययविशे-

श्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्यवात्यालिङ्गनहिंसादानभाववृद्धिषु । अवति । आव । मा भवानवीत् । धावु ६०१ गतिशुद्धयोः । स्वरितेत् । धावति, धावते । दधाव, दधावे ।

अथोष्मान्ता आत्मनेपदिनः । धुक्ष ६०२ विक्ष ६०३ सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु । धुक्षते । वृधुक्षे । विक्षते । दिविक्षे । वृक्ष ६०४ वरणे । वृक्षते । ववृक्षे । शिक्ष ६०५ विद्योपादाने । शिक्षते । भिक्ष ६०६ भिक्षायामलाभे लाभे च । भिक्षते । क्लेश ६०७ अव्यक्तायां वाचि । वाघने इति दुर्गः । क्लेशते । चिक्लेशे । दक्ष ६०८ वृद्धौ शीघ्राय च । दक्षते । ददक्षे । दीक्ष ६०९ मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । दीक्षते । दिदीक्षे । ईक्ष ६१० दर्शने । ईक्षांचक्रे । ईष ६११ गतिहिंसादर्शनेषु । ईषांचक्रे । भाष ६१२ व्यक्तायां वाचि । भाषते । वर्ष ६१३ स्नेहने । दन्त्योष्ठ्यादिः । ववर्षे । नेषु ६१४ अन्विच्छायाम् । ग्लेषु इत्येके । अन्विच्छा अन्वेपणम् । जिगेषे । पेषु ६१५ प्रयत्ने । पेषते । जेषु ६१६ नेषु ६१७ एषु ६१८ प्रेषु ६१९ गतौ । जेषते । नेषते । एषांचक्रे । पिप्रेषे । रेष ६२० हेष ६२१ हेषु ६२२ अव्यक्ते शब्दे । आद्यौ वृकशब्दे । ततो द्वौ अश्वशब्दे । रेपते । हेषते । हेषते । कास ६२३ शब्दकुत्सायाम् । कासांचक्रे । भास ६२४ दीप्तौ । वभासे । णास ६२५ रास ६२६ शब्दे । नासते ।

चेति । कृविरित्यर्थः । अच रक्षणेति । स्वाम्यर्थ ऐश्वर्यम् । मा भवानवीदिति । 'नीटि' इति न वृद्धिः । मव्यादयोऽवत्यन्ताः परस्मैपदिनो गताः धावु गतीति । उदिदयम् । स्वरितेदिति । ततश्च कर्तृगामिनि फले आत्मनेपदम् । अन्यथा परस्मैपदमिति भावः । अथोष्मान्ता इति । तत्र धुक्षेत्यारम्य कास्र धातोः प्राक् षकारान्ताः । तत्र क्लेशधातुरेकः शकारान्तः । दीक्ष मौण्ड्येति ।

षणं न कृतमित्याहुः । अश्नुहीति परस्मैपदं यद्यपि लोके दुर्लभम्, तथापि वेदाभिप्रायेण तत्प्रयोगस्य साधुत्वं बोध्यम् । आप्नुहीति पाठस्तूचितः । कृवि । अयमिति । कृणोतीत्यादिरित्यर्थः । स्वादौ हि कृवीत्ययं धातुर्न पठ्यते, किंतु कृब् हिंसायामिति । तस्य च परस्मैपदेषु सार्वधातुके कृणोतीत्यादीनि रूपाणि तुल्यानीति फलितोऽर्थः । अव रक्षणे । एकोनविंशतिरर्थाः । कान्तिः शोभा । दीप्तिस्तेज इत्याहुः । तुप्तिरिच्छानाशः । स्वाम्यर्थः स्वामित्वम् । हिंसा-हननम् । आदानं ग्रहणम् । न चात्र दानमेवार्थोऽस्तिवति वाच्यम्, 'भागे वृद्धौ ग्रहे वधे' इत्येवमर्थानां विशिष्य बोपदेवेन गणितत्वात् । भिक्ष । याचूवालाभालाभाह्नयोऽर्थाः । स्वामी तु 'क्लेशेऽव्यक्तायां वाचि च' इति पठित्वा इमावपि भिक्षवातोरर्थाविति मन्यते । क्लिश उपताप इति दिवादौ । क्लिषू विवाधन इति क्रयादौ । दीक्ष । पञ्चार्थाः । ईष । गति- । 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्यये टाप् । ईषा, मनस ईषा मनीषा । शकृच्वादिः । मनीषामभिनिविष्टं मनीषितम् । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च' इति णिचि तदन्तात् क्तः । इष उच्छे इति तु परस्मैपदिषु । ह्रस्वादयस्त्रयः । इष गतौ दिवादिः । इष इच्छायां तुदादिः । इष आभीक्ष्ये क्रयादिः कासांचक्र इति । 'कासप्रत्ययात्-' इत्याम् । भास्र

प्रणासते । णस ६२७ कौटिल्ये । नसते । भ्यस ६२८ भये । भ्यसते । वम्यसे । आङःशसि ६२९ इच्छायाम् । आशंसते । आशशंसे । ग्रमु ६३० ग्लमु ६३१ अदने । जंघ्रसे जगलसे । ईह ६३२ चेष्टायाम् । ईहांचक्रे । वहि ६३३ महि ६३४ वृद्धौ । वंहते । ववंहे । मंहते । अहि ६३५ गतौ । अंहते । आनंहें । गर्ह ६३६ गल्ह ६३७ कुत्सायाम् । जगल्हे । वर्ह ६३८ वल्ह ६३९ प्राधान्ये । ओष्ठयादी । वर्ह ६४० वल्ह ६४१ परिभाषणहिंसाच्छादनेषु । दन्त्योष्ठयादी । केचित्तु पूर्वयोर्दन्त्योष्ठयादितामनयोरोष्ठयादितां चाहुः । प्लिह् ६४२ गतौ । पिप्लिह् । वेह् । ६४३ जेह् ६४४ वाह् ६४५ प्रयत्ने । आद्यो दन्त्योष्ठयादिः । अन्त्यः केवलोष्ठयादिः । उभावप्योष्ठयादी इत्येके दन्त्योष्ठयादी इत्यपरे । जेहतिर्गत्यर्थोऽपि । ववाहे । द्राह् ६४६ निद्राशये । निक्षेपे इत्येके । काश्रु ६४७ दीप्तौ । चकारे । ऊह् ६६४८ वितर्के । ऊहांचक्रे । गाहू ६४९ विलोडने । गाहते । जगाहे । जगाहिपे, जवाक्षे । जगाहिद्वे, जगाहिव्वे, जवाद्वे ।

पञ्चार्याः णेपृथानुर्णोपदेशः । कास्रधानुमारभ्य ईहधातोः प्राक् सकारान्ताः । कासांचक्र इति । कास्रप्रत्ययादित्याम् । णास्रधानुर्णसधानुश्च णोपदेशः । आङ् शसीति । आङ् परः शसिधानुर्निच्छायामित्यर्थः । ईहृत्यारभ्य काश्रुधानुवर्जं घुपि कान्तीत्यतः प्राग् हकारान्ताः । काश्रुधानुस्तु शकारान्तः । प्लिह्धानुर्द्विपञ्चः । ऊह् वितर्क इति । युक्त्या अर्थनिर्णयो वितर्कः । 'अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः' इत्यत्र तु अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति बोध्यम् । गाहूधानुर्द्वित्वाद्देत्, तदाह जगाहिपे, जवाक्षे इति । इडभावे जगाह् से इति स्थिते 'हो ङः', 'एकाचः—' इति भण्भावेन गस्य घः, 'पढोः—' इति ढस्य कः, सस्य पः । जगाहिव्वे जगाहिव्व इति । इट्पक्षे 'विभाषेटः' इति ढत्वविकल्पः । इडभावे त्वाह जवाद्व इति । जगाह् द्वे इति स्थिते हस्य ङः, वस्य ष्टुत्वेन ङः, गस्य भ्प् घकारः,

दीप्तौ । अस्य ऋदित्त्वं भ्राजतेरिव तद्भात्रफलकम् । 'भ्राजभास—' इत्यादिनोपवाहस्वस्य विकल्पितत्वात् । णस । कौटिल्ये । लिङ्निमित्तादेशादित्वाभावादेत्वम् । नेसे । आङ् शसि । शंसु स्तुताविति तु परस्मैपदिषु वक्ष्यते । ग्रसु ग्लसु । 'उदितो वा' इति वत्वायां वेट् । ग्रसित्वा । ग्रस्त्वा । 'यस्य विभाषा' इति नेट् । ग्रस्तः । वेह् जेह् वाह् । आद्य इति । वेहतेरति प्रत्यये वेहत्शब्दो निपातितः । 'पोटा-युवति—' इति सूत्रे इति भावः । वेहद्गर्भोपधातिनी । अन्त्य इति । वाहृशब्दस्य भुजपर्यायस्य 'क्षुब्धस्वान्तध्वान्त—' इति निपातितस्य वाहृशब्दस्य च निर्विवादत्वादिति भावः । दन्त्योष्ठयादी इति । उभावपीत्यनुपज्यते । अनुदात्तेत्वकृतमात्मनेपदमनित्यम् । तेन 'ववाह रक्तं पुरुषास्ततो जाताः सहस्रशः' इति सिद्धम् । न चात्रार्थासंगतिः । धातूनामनेकार्थत्वात्प्रस्रवणार्थकत्वे वाचकाभावादित्याहुः । ऊह् । कथं तर्हि 'अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः' इति । अत्राहुः—अनुदात्तेत्वलक्षणस्य तडोऽनित्यत्वाच्च दोष इति । गाहू । ऊदित्वादिङ् वा । इडभावे द्वित्वम् । 'एकाचः—' इति भ्प्भावः । 'पढोः कः सि' इति कः । कात्परस्य पत्वम् । जवाक्षे । 'विभाषेटः' इति

गाहिता । २३३५ ढो ढे लोपः । (८-३-१३) ढस्य लोपः स्याद् ढे परे । गाढा । गाहिष्यते, घाक्ष्यते । गाहिषीष्ट, घाक्षीष्ट । अगाहिष्ट, अगाढ अघाक्षाताम् अघाक्षत । अगाढाः । अघाढ्वम् । अघाक्षि । गृह् ६५० ग्रहणे । गर्हते । जगृहे । 'ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन' (वा ५६३) जगृहिषे जघृक्षे । जघृद्वे । गर्हिता, गर्ढा । गर्हिष्यते, घक्ष्यते । गर्हिषीष्ट, घृक्षीष्ट । लुङि अगर्हिष्ट । इडभावे । २३३६ शल इगुपधादनिटः कसः ।

पूर्वस्य ढस्य 'ढो ढे लोपः' इति वक्ष्यमाणो लोपः । ढलोपसूत्रं त्विहैव पठितुं युक्तम् । गाहितेति । इट्पक्षे रूपम् । इडभावे तु गाह् ता इति स्थिते हस्य ढत्वे 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धत्वे, ष्टुत्वेन धस्य ढत्वे, गाद् ढा इति स्थिते । ढो ढे । 'ढः' इति षष्ठ्यन्तम् । तदाह ढस्येति । ढकारस्येत्यर्थः । इति पूर्वस्य ढकारस्य लोपे गाढा इति रूपम् । ढलोपे ष्टुत्वस्यासिद्धत्वं तु न, तथा सति ढलोपविधिवैयर्थ्यात् । घाक्ष्यत इति । इडभावे हस्य ढस्य कः, सस्य ष इति भावः । घाक्षीष्टेति । आशीलङि सीधुटि इडभावपक्षे हस्य ढः, गस्य भष् घकारः, ढस्य कः, सस्य प इति भावः । अगाहिष्टेति । सिच इट्, सस्य षः, तकारस्य ष्टुत्वेन टः । इडभावे त्वाह अगाढेति । अगाह् स् त इति स्थिते सिच इडभावे 'झलो झलि' इति लोपः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । सलोपात्पूर्वं भष्भावस्तु न, भष्भावस्यासिद्धतया 'झलो झलि' इति सलोपस्य पूर्वं प्रवृत्तेः । न च कृतेऽपि सलोपे प्रत्ययलक्षणेन सकारपरकत्वाद् भष् दुर्वार इति शङ्क्यम्, वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावादिति भावः । अघाक्षातामिति । इडभावपक्षे ढधकषाः । अघाक्षतेति । पूर्ववत् । अगाढा इति । थास्, सिच्, इडभावे सलोपः ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः अघाढ्वमिति । ध्वमि इडभावपक्षे सलोपः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । ध्वममाश्रित्य ढलोपात्पूर्वं भष्भात्रः । अघाक्षीति । इडभावे हस्य ढः, भष्भावः, कः, सस्य षत्वमिति भावः । अघाक्ष्वहि । अगाहिष्यत, अघाक्ष्यत । गृह्वातुरूदि ऋदुपधः । गर्हत इति । लट्स्तपि शपि लघुधगुणे रणरत्वम् । जगृह् इति । 'असंयोगात्—' इति कित्त्वाद्गुणाभावः । न च कित्त्वात् परत्वाद्गुणः शङ्क्यः, 'ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात् पूर्वविप्रतिषेधेन' इति वार्तिकादिति भावः । ऊदित्त्वादिद्विकल्पं मत्वा आह जगृहिषे, जघृक्ष इति । अभ्यासे उरदत्वम्, 'ह्लादिः शेषः' जस्त्वम्, इट्, षत्वम् । इडभावे तु ढत्वभष्भावकत्वपत्वानि । ध्वमि जगृह्वे इति सिद्धवत्कृत्य इडभावे आह जघृद्व इति । हस्य ढः भष्भावष्टुत्वढलोपाः ।

वा मूर्धन्यः । जगाहिद्वे, जगाहिष्वे । इडभावे तु भष् भावः । ढो ढे लोपः । जघाद्वे । ढे किम्, ऊढः । इह पूर्वं ढलोपो माभूत् । कृते तु ढग्रहणे 'ष्टुना ष्टुः' इत्यस्य आश्रयात् सिद्धत्वं भवतीति सिद्धमिष्टमित्याहुः । अगाढेति । 'झलो झलि' इति सलोपः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । सिचो लोपात्पूर्वं भष्भावस्तु न, असिद्धत्वात् । भष्भाद्रस्तु सिञ्जलोपानन्तरमपि न भवति सकारपरत्वाभावात् । न च कृतेऽपि सलोपे प्रत्ययलक्षणेन सिचपरत्वाद्भष्भावो दुर्वार इति शङ्क्यम्, वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणा-

(३—१—४५) इगुपवो यः शलन्तस्तस्मादनिटः च्ले क्सादेशः स्यात् ।
 अघृक्षत । २३३७ क्सस्याचि । (७—३—७२) अजादौ तडिः क्सस्य लोपः
 स्यात् । 'अलोऽन्त्यस्य' (सू ४२) अघृक्षताम् अघृक्षन्त । ग्लह ६५१ च ।
 ग्लहते । घुसि ६५२ कान्तिकरणे । घुंपते । जुघुंपे । केचिद् भप इत्यदुपधं पठन्ति ।
 अथाहंत्यन्ताः परस्मैपदिनः । घुपिर् ६५३ अविशब्दने । विशब्दनं प्रति-

गर्हतेति । इडभावे गुणे रपरत्वे ढत्वघत्वष्टुत्वढलोपः । घर्ह्यत इति । गुणः, रपरत्वम् हस्य
 ङः, भग्भावे ढस्य कः पत्वम् । घृक्षीष्टेति । आशीलिङः सीयुटि इडभावे 'लिङ्सिचौ-' इति
 कित्त्वाद्गुणाभावे, हस्य ङः, भग्भावः, ढस्य कः, पत्वम् । अगर्हिष्टेति । सिच इटि गुणे
 रपरत्वे पत्वे रूपम् । शल इगुपधा । शलन्त इति । 'वातोरेकाचः-' इत्यतोऽनुवृत्तवातु-
 विशेषणत्वात्तदन्तविविरिति भावः । सिचोऽपवादः क्सादेशः अदन्तः । ककार इत् । अघृक्ष-
 तेति । च्लेः क्सः । तस्य कित्त्वाद्कारस्य न गुणः । हस्य ङः, भग्भावः, ढस्य कः, पत्वमिति
 भावः । अघृक्ष आताम् इति स्थिते 'आतो ङितः' इति इयादेशे प्राप्ते क्सस्य । अचोत्य-
 स्याङ्गाक्षिप्तप्रत्ययविशेषणत्वात् तदादिविधिः । 'घोलोपो लेटि वा' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते ।
 तदाह अजादावित्यादिना । अलोऽन्त्यस्येति । अन्त्यस्याकारस्य लोप इति भावः ।
 वस्तुतस्तु 'लुग्वा दुहदिह-' इत्युत्तरसूत्रादात्मनेपदे इत्ययपकृष्य तद्विशेषणत्वादचीति तदादि-
 विधिः । तेन दृशोः क्सप्रत्यये तादृक्षा इत्यादौ नायं लोपः । अजादौ तडोत्येव क्वचित्पाठो
 दृश्यते । अघृक्षातामिति । अघृक्ष आताम् इति स्थिते क्साकारस्य लोपे अतः परत्वाभावाद्
 'अतो ङितः' इति इय नेति भावः । अघृक्षन्तेति । अस्य अजादित्वाभावात्तस्मिन्परे क्सस्य
 अकारलोपाभावात्तः परत्वाद् 'आत्मनेपदेऽप्यनतः' इत्यादेशो न । कृते तु झोऽन्तादेशे क्सस्या-
 कारलोपः पररूपं वा । ग्लहे चेति । ग्लहवातुरपि ग्रहणे वर्तत इत्यर्थः । अदुपवोऽयम् ।
 घुपि कान्तीति । उदुपवोऽयम् । इदित्वान्नुम् । 'नश्च-' इत्यनुस्वारः । यष्परकत्वाभावात्त
 परसवर्णः । तदाह घुंपत इति । सेट्कोऽयम् । अदुपवपक्षे तु घपते । जघपे । ऊष्मान्ता
 आत्मनेपदिनो गताः ।

अथाहंत्यन्ताः परस्मैपदिन इति । ऊष्मान्ता इति शेषः । तत्र तुस

भावात् । अन्यथा । गवे हितं गोहितमित्यत्रावादेशः स्यादिति दिक् । जगृह इति । कित्त्वा-
 त्परत्वात् 'पुगन्त-' इति गुणे प्राप्ते 'ऋदुपधेभ्यः-' इति वार्तिकात्किञ्चेगुणाभावः । शल इगु-
 पधा । शल इति वातोविशेषणात्तदन्तलाभः । शल इति किम्, अतिस्र । इगिति किम्, अगाढ ।
 अनिटः किम्, औहिष्ट । क्सस्याचि । अजादाविति । अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययोऽत्र विशेष्यः । तडोति
 तु केपांचित्प्रक्षेपस्तस्य काशिकादावनुक्तत्वादित्याहुः । अन्ये तु 'लुग्वा दुह-' इत्यत आत्मनेपद
 इत्यपकर्षणात्तडोति नलभ्यते । तेन 'दृशोः क्सः' इति वार्तिकोक्तक्सप्रत्ययस्य लोपो न भवति सदृक्षा
 अन्यादृक्षा इत्यत्रेत्याहुः । घुपि । कान्तिकरणे । लुङि अघुंपिष्ट अघुंपिपाताम् । अदुपवपाठे

ज्ञानम्, ततोऽन्यस्मिन्नर्थे इत्येके । शब्दे इत्यन्ये पेठुः । घोषति । जुघोष । घोषिता इरिच्वा-
दङ् वा अघुषत् । अघोषीत् । अक्षू ६५४ व्याप्तौ । २३३८ अक्षोऽन्यतरस्याम्
(३-१-७५) अक्षो वा श्रुप्रत्ययः स्यात्कत्रर्थे सार्वधातुके परे । पक्षे शप् । अक्ष्णोति अक्ष्णुत
अक्ष्णुवन्ति । अक्षति अक्षतः अक्षन्ति । आनक्ष । आनक्षिय, आनष्ट । आक्षिता, अष्टा । अक्षि-
प्यति । 'स्कोः-' (सू ३८०) इति कलोपः । 'षढोः कः सि' (सू २९५) अक्ष्यति
अक्ष्णोतु । अक्ष्णुहि । अक्ष्णुवानि । आक्ष्णोत् । आक्ष्णवम् । अक्ष्णुयात् । अक्ष्णुयुः अक्ष्यात्
ऊदित्त्वाद्देट् । 'नेटि' (सू २२६८) । भवानक्षीत् अक्षिष्टाम् अक्षिषुः । इडभावे तु म

ह्रस्वत्यतः प्राक् पान्ताः । घुषिरिति । इर् इत् । प्रतिज्ञानमिति । वेदाः प्रमाणमित्याद्य
भ्युपगम इत्यर्थः । ततोऽन्यस्मिन्निति । विशब्दान्द अन्यद् अविशब्दनम्, तस्मिन्नित्यर्थः
इरिच्त्वादङ् वेति । 'इरितो वा' इत्यनेनेति शेषः । अघुषदिति । अङो डित्त्वान्न लघूपध
गुणः । अघोषीदिति । अडभावपक्षे लघूपधगुणे 'इट ईटि' इति सिञ्जलोपः । ह्रन्तलक्षण
वृद्धेः 'नेति' इति निषेधः । अक्षूधातुः ऊदित्त्वाद्देट्कः । अक्षोऽन्यतरस्याम् । वक्ष इति
पञ्चमी । 'स्वादिभ्यः श्रुः' इत्यतः श्रुरिति, 'कर्त्तरि शप्' इत्यतः कर्त्तरीति, 'सार्वधातुके यक्
इत्यतः सार्वधातुके इति चानुवर्तते, तवाह अक्षो वेति । श्रुप्रत्ययस्य शित्त्वं सार्वधातुकत्वा-
र्थम् । तत्फलं तु 'स्वादिभ्यः श्रुः' वक्ष्यते । अक्ष्णोतीति । तिपि श्रुः तस्य पित्त्वेन डित्त्वा-
भावात् 'सार्वधातुक-' इति गुणः, णत्वम् । अक्ष्णुत इति । तसः अपित्त्वेन डित्त्वात्
श्रोर्न गुणः । अक्ष्णुवन्तीति । डित्त्वाद्गुणाभाव उवङ् । अक्ष्णोषि अक्ष्णुथः अक्ष्णुथ ।
अक्ष्णोमि अक्ष्णुवः अक्ष्णुम । अक्ष्णीति । शप्पक्षे रूपम् । आनक्षेति । णलि द्विह्रस्वा-
न्नुट् । आनक्षतुः आनक्षुः । ऊदित्त्वादिट्पक्षे आह आनक्षिथेति । इडभावे आह आनष्टेति ।
आनक्ष् थ इति स्थिते 'स्कोः-' इति कलोपः । थस्य घृत्वेन ठः । अष्टेति । लुटि तासि
इडभावपक्षे 'स्कोः-' इति कलोपे तकारस्य घृत्वेन टः । अक्ष् स्य तीति स्थिते, प्रक्रियां
दर्शयति स्कोरिति कलोपः, षढोः कः सीति । कात्परत्वात् सस्य षत्वं च अक्ष्णोस्त्विति ।
अक्ष्णोतु, अक्ष्णुतात् अक्ष्णुताम् अक्ष्णुवन्तु । अक्ष्णुहीति । संयोगपूर्वत्वाद् 'उतश्च-' इति
हेर्लुङ् न । ह्ररपित्त्वेन डित्त्वात् श्रोर्न गुणः । अक्ष्णुतात् अक्ष्णुतम् अक्ष्णुत । अक्ष्णवा-
नीति । आटः पित्त्वेन डित्त्वाभावान्न गुणनिषेधः । गुणे अवादेशः । अक्ष्णवाव
अक्ष्णवाम । शपि तु अक्षत्वित्यादि । आक्ष्णोदिति । लडिस्तिप् श्रोर्गुणः आट्
वृद्धिः । आक्ष्णुताम् आक्ष्णुवन् । आक्ष्णोः आक्ष्णुतम् । आक्ष्णुत । आक्ष्णवमिति ।
मिपः अम्, श्रोर्गुणः, अवादेशः । आक्ष्णुव आक्ष्णुम । अक्ष्णुयादिति । विधि-
लिङि यामुटो डित्त्वात् श्रोर्न गुणः । अक्ष्णुयुरिति । 'लिङः सलोपः-' इति
सलोपे 'उस्यपदान्तात्' इति पररूपमिति भावः । अक्ष्णुयाः अक्ष्णुयातम् अक्ष्णु-
यात् । अक्ष्णुयार् अक्ष्णुयाव अक्ष्णुयाम । शप्पक्षे अक्षेदित्यादि । अक्ष्यादिति ।
आशोर्लिङि आर्षधातुकत्वान्न श्रुः, नापि शप् । लुडि सिचि विशेषमाह ऊदि-

भवानाक्षीत् आष्टाम् आक्षुः । तक्षू ६५५ त्वक्षू ६५६ तनूकरणे । २३३६
तनूकरणे तक्षुः । (३-१-७६) श्नुः स्याद्वा शब्धिपये । तक्ष्णोति, तक्षति
वा काष्ठम् । ततक्षिय, ततष्ठ । अताक्षीत् अतक्षिष्टाम् । अताक्षीत् अताष्टाम् ।
'तनूकरणे' किम्-वाग्भिः संतक्षति । भर्त्सयतीत्यर्थः । उक्ष ६५७ सेचने ।
उक्षांचकार । रक्ष ६५८ पालने । णिक्ष ६५९ चुम्बने । प्रणिक्षति । ऋक्ष ६६०
ष्ट्रक्ष ६३१ णक्ष ६६२ गतौ । ऋक्षति । स्वक्षति । नक्षति । वक्ष ६६३ रोपे ।

त्वाद्धेडिति । तत्र इट्पक्षे आह नेटीति । हलन्तलक्षणा वृद्धिर्नेत्यर्थः । नच अभत्सीदित्या-
दावेकेन हला व्यवधाने हलन्तलक्षणवृद्धेश्चरितार्थत्वादन न तत्प्रसक्तिरिति शङ्क्यम्, रञ्जे-
अराङ्क्षीदित्यत्र वृद्धिसिद्धये अनेकालव्यवधानेऽपि हलन्तलक्षणवृद्धिप्रवृत्तेर्भाष्यादौ प्रपञ्चितत्वा-
दिति भावः । मा भवानक्षीदिति । आटि सति हलन्तलक्षणवृद्धौ सत्यामसत्यां च रूपे
भेदाभावाद् मा भवानित्युपात्तम् । अक्षिष्टाम् । अक्षिष्टुरिति । अत्रापि मा इति संबध्यते ।
इडभावे त्विति । लुडस्तिपि अक्ष स् ईदिति स्थिते इडभावाद् 'नेटि' इति निपेधाप्रसक्त्या
हलन्तलक्षणवृद्धौ 'स्कोः-' इति कलोपे 'पढांः-' इति कत्वे पत्वमिति भावः । अत्र 'नेटि'
इति निपेधाभावेन हलन्तलक्षणवृद्धिनिर्वाधेति स्पष्टयितुमेव 'मा भवान्' इत्यत्राप्युपात्तमिति
बोध्यम् । आष्टामिति । अक्ष स् ताम् इति स्थिते हलन्तलक्षणवृद्धौ 'झलो झलि' इति
सिज्जलोपे 'स्कोः-' इति कलोपे तकारस्य ष्टुत्वम् आक्षुरिति । अक्ष् स् उस् इति स्थिते
हलन्तलक्षणवृद्धौ 'स्कोः-' इति कलोपे पस्य कत्वे सस्य पत्वमिति भावः । आक्षीः आष्टम्
आष्ट । आक्षम् आक्ष्व आक्षम् । आक्षिष्यत्, आक्ष्यत् आक्ष्यताम् आक्ष्यन् । आक्ष्यः आक्ष्यतम्
आक्ष्यत् । आक्ष्यम् आक्ष्याव आक्ष्याम् । तच्छू त्वच्छू इति । स्थूलस्य काष्ठादेः कतिपयाव-
यवापनयनेन सूक्ष्मीकरणं तनूकरणम् । तनूकरणे । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे श्नुःस्याद्वा
शब्धिपय इति । 'स्वादिभ्यः श्नुः' इत्यतः श्नुरिति, 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीति,
'सार्वधातुके यक्' इत्यतः सार्वधातुके इति चानुवर्तते । तनूकरणेऽर्थे विद्यमानात् तक्ष-
धातोः श्नुः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके इति फलितम् । नच तक्षूधातोस्तनूकरणार्थकत्व-
व्यभिचारात् श्नुविधौ तनूकरणग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, अत एव धातुपाठे अर्थ-
निर्देशस्य उपलक्षणत्वावगमात् । तक्ष्णोतीत्यादि । अक्षूवद्रूपाणि । लुडि सिचि
इट्पक्षे 'नेटि' इति वृद्धिनिपेधे अतक्षीदिति, इडभावे तु अताक्षीदिति च रूपम्
अक्षूवत् । एवं त्वक्षूधातुरपि । णिक्षधातुर्णोपदेशः । प्रणिक्षतीति । 'उपसर्गा-
दसमासेऽपि-' इति णत्वम् । ऋक्ष ष्ट्रक्ष णक्ष गताविति । त्रयोऽप्यकारमध्याः,

तु अघापीत्, अघपीत् । अतक्षीदिति । 'नेटि' इति वृद्धिनिपेधः । इडभावे तु
अताक्षीत् । प्रणिक्षतीति । 'उपसर्गादसमासेऽपि-' इति नित्यं णत्वम् । 'वा निस-
निक्षनिन्दाम्' इति तु कृद्विपयम् । 'ण्वुल् तृचौ', प्रणिक्षकः । प्रनिक्षकः । प्रणिक्षिता ।
प्रनिक्षिता । अवज्ञेत्यादि । सूक्ष्णमादरस्ततोऽन्यदसूक्ष्णमित्यमरग्रन्थार्थः । यदि
तु सूक्ष्णमनादरः इत्युच्येत तर्हि असूक्ष्णमवजापर्यायो न स्यादिति भावः । काक्षि ।

सञ्जाते इत्येके । मृक्ष ६६४ सञ्जाते । अक्ष इत्येके । तक्ष ६६५ त्वचने । त्वचनं संवरणं त्वचो ग्रहणं च । पक्ष परिग्रहे इत्येके । सूक्ष् ६६६ आदरे । सुमूर्क्ष । अनादरे इति तु क्वाचित्कोऽपपाठः । 'अवज्ञावहेलनमसूर्क्षणम्' इत्यमरः । काक्षि ६६७ वाक्षि ६६८ माक्षि ६६९ काङ्क्षायाम् । द्राक्षि ६७० घ्राक्षि ६७१ ध्वाक्षि ६७२ घोरवाशिते च । जूष ६७३ पाने । चुचूप । तूष ६७४ तुष्टौ । पूष ६७५ वृद्धौ । मूष ६७६ स्तेये । लूष ६७७ रूप ६७८ भूषायाम् । शूष ६७९ प्रसवे । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । तालव्योष्मादिः । यूष ६६० हिसायाम् । जूष ६८१ च । भूष ६८२ अलङ्कारे । भूषति । ऊष ६८३ राजायाम् । ऊषाचकार ईष ६८४ उच्छे । कष ६८५ खष ६८६ शिष ६८७ जष ६८८ जष ६८९ शष ६९० वष ६९१ मष ६९२ रष ६९३ रिष ६९४ हिसार्थाः । तृतीयषष्ठौ तालव्योष्मादी । सप्तमो दन्त्योष्ठ्यादिः । चकाष । चखाष । शिशेष । शिशेषिय । शेष्ट । क्सः अशिक्षत् । अशेक्ष्यत् । जेषतुः, जझषतुः । शेषतुः । ववषतुः । मेषतुः । २३४० तीपसहलुभरुपरिषः । (७—२—४८) इच्छत्यादेः परस्य

द्वितीयः षोपदेशः, तदाह सञ्जातीति । पस्य सत्वे ष्टुत्वनिवृत्तिरिति भावः । णक्षधातुर्णोपदेशः । सिचि 'नेटि' इति हलन्तलक्षणवृद्धिनिषेधः । वञ्च रोष इति । दन्त्योष्ठ्यादिः । अक्षधातुरकारमध्यः त्वचनशब्दस्य विवरणं संवरणमिति । सूक्ष्धातुः रेफमध्यः । अपपाठत्वे हेतुमाह अवज्ञेति । सूक्ष्धातोरनादरार्थकत्वे असूर्क्षणमित्यस्य आदरार्थकत्वापत्त्या अमरकोशे अवज्ञापययित्वावगमविरोध इति भावः । घोरवाशिते चेति । चात् काङ्क्षायामपि । घोरवाशितं क्रूरशब्दः । चूषेत्यारभ्य ऊष राजायामिति यावद्रूपधाः । ईष उच्छे इति । ईदुपधः । कषेत्यारभ्य दश धातवः । तत्र तृतीयो दशमश्च इदुपधः । शिषधातुरनिट्कः । ऋादिनियमात्थलि वसि मसि च नित्यमिट्, अजन्ताकारवत्त्वाभावेन थलि वेट्कत्वाभावात् । शिशेषिय । शिशिषिव शिशिषिम । अशिक्षदिति । 'शल इगुपधात्—' इति च्लेः कसादेशे कित्वाल्लघूपधगुणनिषेधे षस्य कत्वे सस्य षत्वमिति भावः । ववषतुरिति । 'न शषदद—' इति निषेधादेत्वाभ्यासलोपौ न । रुषधातुः सेट्कः । रोषति । रुरोष रुषतुः रुषुः । रुरोषियः रुषथुः रुषष । रुरोष रुषषिव रुषषिम । तीपसह । 'आर्धधातुकस्य—' इत्यत इडित्यनुवर्तते । 'स्वरत्तिसूति—' इत्यतो वेति च । तीति समम्युपादानात्तदादिविधिः । इष सह लुभ रूप रिष एषां द्वन्धात्पचम्येकवचनम्, तदाह इच्छत्यादेरिति । इच्छतीति इषेः शितपा निर्देशः ।

काङ्क्षा इच्छा । द्राक्षि ध्राक्षि ध्वाक्षि । घोरवाशितं घोरशब्दः । वास शब्दे । ध्वाङ्क्षतीति । ध्वाङ्क्षः काकः । द्राक्षि । धातोः 'गुरोश्च हलः' इति अप्रत्यये द्राक्षा । यवादिगणे निपातनान्नलोपः । द्राक्षामान् । इह मतौर्वत्वं तु न भवति, 'अयवादिभ्यः' इत्युक्तेः । तूप तुष्टौ । दिवादौ तु ह्रस्वोपधः । मूप स्तेये । संज्ञायां वृत्ति मूपकः क्र्यादौ तु ह्रस्वोपधोऽयम् । भूप अलंकारे । अयं चुरादावपि । ईष उच्छे । 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्यये ईपा लाङ्गलण्डः । कप खप षान्तौ । शिषेत्ययमप्यनिट्को न

तादेराधधातुकस्येड्वा स्यात् । रोपिता, रोष्टा । रोपिष्यति । रेपिता, रेष्टा । रेपिष्यति । भष ६९५ भर्त्सने, इह भर्त्सनं श्वरवः । भपति । वभाप । उप६९३ दाहे । ओपति । २१४१ उपविद्जागृभ्योऽन्यतरस्याम् । (३—१—३८) एभ्यो लिट्वाम्वा स्यात् । ओपांचकार । उवोष । ऊपतुः । उवांपिय । जिपु ६९७ विपु ६९८ मिपु ६९९ सेचने । जिजेष । क्रादिनियमादिट् । विवेपिय, विविपिय । वेष्टा । वेक्ष्यति अविक्षत् । पुप ७०० पुष्टौ । पोपति । पोपिता । पोपिष्यति । अपोपीत् । अनिट्केपु पुष्य इति श्यना निर्देशादयं सेट्, अतो न क्सः । अङ्विधौ दैवादिकस्य ग्रहणान्नाड् । थ्रिपु ७०१ शिल्पु ७०२ प्रुपु ७०३ प्लुपु ७०४ दाहे । श्रेपति । शिश्रेपिता । श्लेपति । शिश्लेप । श्लेपिता अयमपि सेट् । अनिच्सु दैवादिकस्यैव ग्रहणम् इति कैयटादयः । यत्वनिट्कारिकान्यासे द्वयोर्ग्रहणमित्युक्तं तत्स्वोक्तिविरोधाद् ग्रन्यान्तरविरोधाच्चो-

इपधातुविवक्षितः । इप् इच्छायां तुदादिः शविकरणः । इप गतौ दिवादिः श्यन्विकरणः । इप आभीक्ष्ण्ये क्रयादिः श्राविकरणः । तत्र 'इपेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिपेवः' इति वार्तिकात् श्यन्विकरणस्य न ग्रहणम् । रोपिता, रोष्टेति । इडभावे ष्टुत्वेन तकारस्य टकारः । रिपेस्तादाविड्विकल्पं मत्वा आह रेपिता रेष्टेति । उप दाह इति । सेट्कोऽयम् । उख-
धातुवद् रूपाणि । उपविद् । 'कासप्रत्ययात्-' इत्यत आम् लिटीत्यनुवर्तते, तदाह एभ्यो लिटीति । आमभावपक्षे आह उवोपेति । 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति उवडादेशः । जिपु विपु मिपु सेचन इति । द्वितीयो दन्त्योष्ठ्यादिः । थलि वसि मसि च विशेषमाह क्रादिनियमा-
दिडिति । विवेपिथेति । अजन्ताकारवत्त्वाभावेन भारद्वाजनियमाप्रवृत्तेश्यल्यपि क्रादिनि-
मान्नित्यमिट् । वेष्टेति । तासि ष्टुत्वेन तकारस्य टः । वेक्ष्यतीति । 'पढाः-' इति पस्य कः । अविक्षदिति । 'शल इयुपधात्' इति क्सः, पस्य कः, सस्य सः, कित्त्वान्न गुणः । पुपधातुः सेडिति मत्वा आह पोपितेति । अपोपीदिति । 'नेटि' इति वृद्धिनिपेवः । नन्वनिट्सु पुपेः पाठात् कथं सेट्कत्वमित्यत आह अनिट्केष्विति । अत इति । सेट्कत्वात् कसो नेत्यर्थः । ननु पुपादित्वलक्षणः अङ् कुतो नेत्यत आह अङ्विधा-
विति । एतच्चानुपदमेव पुपादिसूत्रव्याख्यावसरे स्पष्टीभविष्यति । अयमपीति । पुपधातुवत्
श्लिषधातुरपि भौवादिकः सेडित्यर्थः । कैयटादय इति । 'श्लिष आलिङ्गने' इति सूत्रे
कैयटहृदत्तादिभिस्तथा प्रपञ्चितत्वादिति भावः । द्वयोर्ग्रहणमिति । भौवादिक-
दैवादिकयोरित्यर्थः । स्वोक्तीति । 'श्लिष आलिङ्गने' इति सूत्रे दैवादिकश्लिषे-
रनिट्केपु ग्रहणमिति न्यासकृता कैयटादिभिश्चोक्तत्वादिति भावः । ष्टुपु वृपु इत्या-
रम्य ह्रुपुपर्यन्ता ऋदुपधाः । अलीकं मिथ्याभवनं मिथ्योक्तेर्वा । तुस ह्रसेत्यारम्य

तु रौधादिक एव, संकोचे मानाभावादित्यभिप्रेत्योदाहरति शोष्टा । अशिञ्जदित्यादि । तीपसह । इप इच्छायाम् । षह मर्षणे । लुभ गार्ध्वे । रुप रिप हिसायाम् । एपिता, एष्टा । सहिता, सोढा । लभिता, लोब्धा । उवोपेति । 'पुगन्त-' इति

पेक्ष्यम् । पुप्रोष । पुप्लोष । वृषु ७०५ वृषु ७०७ मृषु ७०७ सेचने । मृषु सहने च । इतरौ हिसासंज्ञेशनयोश्च । पर्वति । पपर्व । पृष्यात् । वृषु ७०८ सङ्घर्षे । हृषु ७०२ अलीके । तुस ७१० ह्रस ७११ ह्रस ७१२ रस ७१३ शब्दे । तुतोस । जह्रास । जह्रास । ररास । लस ७१४ श्लेषणक्रोडनयोः । घस्लृ ७११ अदने । अयं न सार्वत्रिकः । 'लिङ्घन्यतरस्याम्' (सू २४२४) इत्यदेर्घस्लादेशविधानात् । ततश्च यत्र लिङ्गवचनं वास्ति तत्रैवास्य प्रयोगः । अत्रैव पाठः शपि परस्मैपदे लिङ्गम् । लृदित्करणमङ्गि । अनिट्कारिकासु पाठो वलाद्यार्धधातुके । क्मरचि तु विशिष्योपदानम् । घसति । घस्ता । २३२४ सः स्यार्धधातुके । (७—४—४९) सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके । घत्स्यति । घसतु । अघसत् । घसेत् । लिङ्गाद्यभावादाशिष्यस्याप्रयोगः । २३४३ पुषादिद्यताद्यलृदितः

णश गतावित्यतः प्राक् सकारान्ताः । घस्लृधातुरनिट्कः । अयमिति । घस्लृधातुः सर्वेषु न प्रयोज्य इत्यर्थः । कुत इत्यत आह लिटीति । यद्ययं सार्वत्रिकः स्यात् तदा लिङ्घपि प्रयुज्येत । ततश्च 'अद भक्षणं' इति धातोः 'लिङ्घन्यतरस्याम्' इति घस्लृभावविधिव्यर्थः स्यादिति भावः । असार्वत्रिकत्वे सति क प्रयोगः क नेत्यत आह ततश्चेति । यत्र घस्लृधातोः प्रयोगे ज्ञापकं प्रत्यक्षवचनं वास्ति तत्रैवास्य प्रयोग इत्यर्थः । तत्र तात्रह्लिङ्गं दर्शयति तत्रैवेति । भ्वादिगणे अत्रैव क्रमे अस्य पाठः शपि परस्मैपदे प्रयोगे लिङ्गमित्यर्थः । नच धातुसंज्ञार्थः पाठ इति शङ्क्यम्, द्युत दीप्तावित्यतः प्राक् पाठिनैव सिद्धे अत्र तत्पाठवैयर्थ्यादिति भावः । लृदित्करणमङ्गीति । प्रयोगे लिङ्गमिति शेषः । अनिट्कारिकास्त्विति । अनुदात्तोपदेशेषु घस्लृधातोः पाठो वलाद्यार्धधातुकप्रयोगे लिङ्गमित्यर्थः । अथ कचिदस्य प्रयोगे प्रत्यक्षवचनं दर्शयति क्मरचीति । 'सृघस्यदः क्मरच्' इत्यत्र विशिष्यघसेरुपदानं क्मरचि प्रयोगे प्रमाणमित्यर्थः । घसतीति । लटि तसाद्युपलक्षणमिदम् । लिटि अस्य प्रयोगाभावाल्लुठ्बुदाहरति घस्तेति । सः सि । स इति छेदः । सः इति षष्ठ्यन्तम् । सि इति सप्तम्यन्तम् आर्धधातुकविशेषणम् । तदादिविधिः । 'अच उपसर्गात्तः' इत्यतः त इत्यनुवर्तते । अकार उच्चारणार्थः, तदाह सरय तः स्यादिति । आदेशे अकारस्य उच्चारणार्थत्वात्तकारः स्यादित्यर्थः लुङ्गि च्लेः सिचि प्राप्ते पुषादि । 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'अस्यतिवृत्तिख्यातिभ्यः—' इत्यतः अङ्गिति चानुवर्तते । पुषादि द्युतादि लृदित् एषां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चमी ।

गुणः । 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्युवङ् । घृषु संघर्षे । त्युटि घर्षणम् । घरलृ अदने । अयमिति । यद्ययं सार्वत्रिकः स्यादत्तदा लिङ्घपि प्रयुज्येत, ततश्च 'लिङ्घन्यन्तरस्याम्' इति विकल्पेनादेशविधानं व्यर्थं भवेदिति भावः । अत्रैव पाठ इति । भ्वादौ परस्मैपदे पाठ इत्यर्थः । क्मरचीति । 'सृघस्यदः क्मरच्' इति सूत्रे । सः स्यार्ध । सः सीति च्छेदः । सादौ किम्, घस्मरः । आर्धधातुके इति किम्, वस्ते । आशिपीति । आशीलिङ्गीत्यर्थः । एतच्च कर्तरि प्रयोगमभिप्रेत्योक्तम् । कर्मणि तु यन्विपये प्रयोगो नेति बोध्यम् । पुषादिद्यता । पुष धातुर्भ्वादौ दिवादौ क्रयादौ चुरादौ च

परस्मैपदेषु । (३-१-५५) श्यन्विकरणपुपादेर्द्युतादेर्लृदितश्च परस्य च्लेरङ्
 स्यात्परस्मैपदेषु । अघसत् । जर्ज ७१६ चर्च ७१७ झर्झ ७१८ परिभाषणहिंसा-
 तर्जनेषु । पिष्ट ७१९ पेष्ट ७२० गतौ । पिपिसतुः । पिपेसतुः । हसे ७२१ हसने ।
 एदित्वात् वृद्धिः । अहसीत् । णिश ७२२ समाधौ । तालव्योष्मान्तः । प्रणे-
 शति । मिश ७२३ मश ७२४ शब्दे रोपकृते च । तालव्योष्मान्तौ । शव
 ७२५ गतौ । दन्त्यांष्टयान्तस्तालव्योष्मादिः । शवति । अशावीत्, अशावीत् ।
 शश ७२६ प्लुतगतौ । तालव्योष्माद्यन्तः । शशाश शेशतुः शेशुः । शेशिय ।

तत्र पुपघातुस्तु भ्वाद्यौ ऋयाद्यौ चुराद्यौ दिवाद्यौ चास्ति । तत्र यदि भौवादिकः पुपादिगणो
 गृह्येत, तर्हि द्युतादिग्रहणमनर्थकं स्यात्, पुपादिगणोत्तरमेवात्र द्युतादिगणपाठात् । नापि
 ऋयाद्यन्तर्गणः, तत्र हि 'मुप स्तेये' 'खच भूतप्रादुर्भावे' 'हठे च' 'ग्रह उपादाने' इति चत्वार
 एव पठ्यन्ते । यदि त एवात्र पुपादयो विवक्षिताः स्युः तर्हि लाघवाद् लृदित एव ते क्रियेरन् ।
 नाप्यत्र चौरादिकः पुपादिर्गृह्यते, णिचा च्लेर्व्यवहितत्वात् । अतः परिशेषाद् दिवादय एव
 गृह्यन्ते, तदाह श्यन्विकरणेति । जर्ज चर्च झर्झेति । एतेषां चवर्गीयान्तेष्वेव पाठ
 उचितः । हसे हसन इति । एदिदयम् । न वृद्धिरिति । 'ह्यन्त-' इत्यनेनेति शेषः ।
 णिश समाधाविति । णोपदेशत्वाद् 'उपसर्गादसमासेऽपि-' इति नस्य णत्वम्, तदाह
 प्रणेशतीति । 'शमु हिंसायाम्' इत्यतः प्राक् शकारान्ताः । शवतिस्तु वान्तः ।

पठ्यते । यदि तु पुप पुष्ठाविति भौवादिकघातुमारभ्य पुपादिगणो गृह्यते तदा द्युतादिग्रहण-
 मनर्थकं भवेत् । पुपेस्त्तरत्र द्युतादीनां पाठात् । नापि ऋद्यन्तर्गणः । तत्र हि पुपघातोर्ग्रे मुष
 स्तेये, खच भूतप्रादुर्भावे हठे च, ग्रह उपादाने, इति चत्वार एव पठ्यन्ते । यदि तु त एव
 जिघृक्षिताः स्युस्तर्हि लाघवाल्लृदित एव क्रियेरन् । ग्रहः स्वरितेत्त्वेऽपि लृकारेणैव तन्निर्वा-
 हादनेकानुबन्धासङ्गौरवशङ्काया अप्यभावात् नापि चुरादिः । णिचा व्यवधानेन ततोऽन्तरस्य
 च्लेरसंभवात् । अतः परिशेषाद् दिवादय एव गृह्यन्त इत्याह श्यन्विकरणपुपादेरिति ।
 केचित्तु दिवाद्यन्तर्गत एव पुपादिर्गृह्यते व्याख्यानादित्याहुः । चुरादीनां सर्वेषां णिज्विकल्प
 इति पक्षे चौरादिकपुपादेरपि परः च्लिः संभवतीति तेषामाशयः । 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यः'
 इतिवत् 'पुपद्युताद्यलृदितः' इति सूत्रयितुमुचितम् । ननु पुपादयो द्युतादयश्च लृदित एव कुतो
 न कृता इति चेत् । अत्राहुः—निरनुबन्धेषु सानुबन्धेषु च प्रत्येकं लृकारपाठे विपरीतगौरवं
 स्यात् । न च अनुबन्धान्तरस्य यत्प्रयोजनमात्मनेपदं तत्तु लृदित्करणेऽपि सिध्यतीत्य-
 नेकानुबन्धासङ्गौरवदोषो नास्तीत्यपि शङ्क्यम्, आदितामीदितामृदितां चैतेषु सत्त्वाद्
 लृकारेण तत्तत्कार्याणामनिर्वाहादनेकानुबन्धासङ्गौरवस्य दुर्निवारत्वादिति । जर्ज
 चर्च झर्झ । एषां परिभाषणादिभिः सह यथासंख्यं नास्ति, व्याख्यानादित्याहुः ।
 परिभाषणं सनिन्दोपालम्भः । त्रयाणामपि चवर्गीयान्तेषु पाठ उचितो न त्विहो-
 ष्मान्तेषु । णिश समाधौ । समाधिरन्तःकरणनिरोधः । प्रणेशतीति । 'उपसर्गाद-
 समासेऽपि' इति णत्वम् । रोपकृते चेति । चकारात्समाधौ । शश प्लुतगतौ ।

शसु ७२७ हिंसायाम् । दत्त्वोष्मान्तः । 'न शसदद-' (सू २२२३) इत्येत्त्वं न । शशसतुः शशसुः । शशसिथ । शंसु ७२८ स्तुतौ । अयं दुर्गतावपीति , दुर्गः । 'नृशंसो घातुकः क्रूरः' इत्यमरः । शशंस । आशिषि नलोपः, शस्यात् । चह ७२९ परिकल्कने । कल्कनं शाठ्यम् । अचहीत् । मह ७३० पूजायाम् । अमहीत् । रह ७३१ त्यागे । रहि ७३२ गतौ । रंहति । रंभात् । दह ७३३ दहि ७३४ बृह ७३५ बृहि ७३६ वृद्धौ । दर्हति ददहेतुः । दंहति । वर्हति । वृंहति । वृहि शब्दे च । 'वृंहितं करिर्गजितम्' इत्यमरः । वृहिर् इत्येके । अवृहत, अवर्हीत् । तुहिर् ७३७ दुर्हर् ७३८ उहिर् ७३९ अर्धने । तोहति । तुतोह । अनुहत, अतो-हीत् । दोहति । दुदोह । अदुहत, अदोहीत् । अनिट्कारिकास्वस्य दुहेर्ग्रहणं नेच्छन्ति । ओहति । उवोह ऊहतुः । ओहिता । मा भवानुहत । औहीत् । अर्ह ७४० पूजायाम् । आनर्ह । अथ कृपूपर्यन्ता अनुदात्तेतः । द्युत ७४१ दीप्तौ । द्योतते । २३४४ द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् । (७-४-६७) अनयोरभ्यासस्य संप्रसारणं स्यात् । दिद्युते दिद्युताते । द्योतिता । २३४५ द्युद्भयो लुङि । (१-३-९१)

शंस्विति । नोपधः, कृतानुस्वारस्य निर्देशः । 'चह परिकल्कने' इत्यारभ्य अर्हतिपर्यन्ता हकारान्ताः । रह त्याग इति । नायमिदित् । रहि गताविति । अयमिदित् । दह दहीति । ऋदुपधा एते । द्वितीयचतुर्थावदितौ । अवृहत । अवर्हीदिति । इरित्त्वाद्दङ्-इति भावः । उवोहेति । उहिर्धातोर्लिटि द्वित्वे हलादिशेषे पुगन्तलक्षणं गुणे 'अभ्यासस्यास-वर्णं' इत्युवङ् । मा भवानुहदिति । इरित्त्वाद्दङ् रूपम् । औहीदिति । अङ्भावपक्षे च्लेः सिचि तस्य इटि 'अस्तिसिचः-' इति तकारस्य ईटि 'इट ईटि' इति सिचो लोपे 'आङ्जादीनाम्' इति आटि वृद्धिः । माङ्योगे तु मा भवानुहीत् । आनर्हेति । 'अत आदेः' इति दीर्घे नुट् ।

कृपूपर्यन्ता अनुदात्तेत इति । द्युतेत्यारभ्य कृपूपर्यन्ता इत्यर्थः । द्युति स्वाप्योः । अभ्यासस्येति । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । दिद्युत इति । द्वित्वे 'हलादिः शेषः' इत्यनेन यकारलोपे प्राप्तं तद-पवादत्वेन 'द्युतिस्वाप्योः-' इति संप्रसारणे, 'संप्रसारणाच्च' इति उकारस्य पूर्वरूपे 'न शसदद-' इति प्रतिषेधसूत्रे सान्तस्य ग्रहणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे शेशतुरिति । प्राचा तु शशतुरित्युक्तं तदयुक्तमिति भावः । अचहीदिति । 'ह्ययन्त-' इति न वृद्धिः । रह त्यागे । अयं कथादावपि, 'ज्ञपमिच्च' इति मित्प्रकरणेऽप्ययमेकीयमतेन पठितः । नेच्छन्तीति । व्याख्यानमेवात्रावलम्बनम् । मा भवानुहदिति । 'न माङ्योगे' इत्याङ्भावः । 'इरितो वा' इत्यङ् वा । अथ द्युतादिः । द्यत दीप्तौ । द्युतिस्वाप्योः । स्वापीति णिजन्तस्य ग्रहणम् । दिद्युत इति । संप्रसारणे कृते 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । स्वापेरुदाहरणं तु सुष्वापयिषति । इह स्वार्पेणजन्तस्याभ्यासनिमित्त-प्रत्ययेनानन्तर्ये सति संप्रसारणमिष्यते । तेनेह न—स्वार्पेणुल् स्वापकः, तमिच्छति

द्युतादिभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात् । पुपादिसूत्रेण परस्मैपदे अङ् । अद्युत्तत्, अद्योतिष्ट । श्विता ७४२ वर्णे । श्वेतते । अश्विते । अश्वितत्, अश्वेतिष्ट । निमिदा ७४३ स्नेहने । मेदते । २३४६ मिदेर्गुणः । (७—३—८२) मिदेरिक्तो गुणः स्यादित्संज्ञकशकारादौ । एशः आदिशित्त्वाभावात्तानंनं गुणः । निमिदे । अमिदत्, अमेदिष्ट । नि प्विदा ७४४ स्नेहनमोचनयोः । मोहनयोः इत्येके । स्वदते । सिष्विदे । अश्विदत्, अश्वेदिष्ट । नि द्विदा च इत्येके । अश्विदत्, अश्वेदिष्ट । रुच ७४५ दीप्तावभिप्रीतौ च । रोचते सूर्यः । हरये

रूपम् । द्युद्भयो लुङि । बहुवचनाद् द्युतादिभ्य इति गम्यते । दिग्योगे पञ्चमी । 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया परस्वेति लभ्यते । 'शोपात्कर्तरि—' इत्यतः परस्मैपदमित्यनुवर्तते तदाह द्युतादिभ्य इति । परस्मैपदे अङिति । आत्मनेपदपक्षे सिजेव नत्वङ्, पुपादिसूत्रे परस्मैपदग्रहणादिति भावः, तदाह अद्योतिष्टेति । श्विता वर्ण इति । श्वेतवर्णकरणे श्वेतोभवने त्रैत्यर्थः । अश्वितदिति । द्युतादित्वाद् अङ् । अश्वेतिष्टेति । आत्मनेपदपक्षे रूपम् । एवमग्रेऽपि द्युतादौ लुङि रूपभेदो ज्ञेयः । नि मिदा स्नेहन इति । निरित् 'नीतः क्तः' इत्येतदर्थः । निमिदे इत्यत्र लिटः 'असंयोगात्—' इति कित्त्वेऽपि गुणं शङ्कितुमाह मिदेर्गुणः । मिदेरित्यवयवपठौ । गुणश्रुत्या 'इको गुणवृद्धौ' इति परिभाषया इक इत्युपतिष्ठते 'ष्ठिवुक्लमुचमां शिति' इत्यतः शितीत्यनुवर्तते । श् चासाविच्चेति कर्मधारयः । तेन च अधिकृताङ्गाक्षिप्तः प्रत्ययो विशेष्यते । तदादिविविः । इ-संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे इति लभ्यते, तदाह मिदेरित्यादिना । देवादिकमिदेः श्यनि मेद्यते इत्याद्युदाहरणम् । श् इद् यस्येति बहुव्रीहिमाश्रित्य शिति प्रत्यये परे मिदेरिक्तो गुण इत्येव कुतो न व्याख्यायत इत्याशङ्क्य मिमिदे इत्यत्र गुणाभावार्थमित्संज्ञकशकारादाविति व्याख्येयमित्यभिप्रेत्याह एश आदिशित्त्वाभावादिति । निष्विदेति । पोपदेशोऽयम् अनिट्सु स्विच्चेति श्यन्विकरणस्यैव ग्रहणादयं सेट् । रुच दीप्तावभिप्रीतौ चेति । अभिप्रीतिः प्रीतिविषयीभवनम् । दीप्तौ उदाहरति रोचते सूर्य इति । प्रकाशत इत्यर्थः । अभिप्रीतौ उदाहरति हरये रोचते

स्वापकीयति, ततः सन् सिस्वापकीयिपति । द्युद्भयो लुङि । बहुवचननिर्देशात् शौण्डैरित्यत्रेव तदादिग्रहणम्, तदाह द्युतादिभ्य इति । द्युतादयो घट चेष्टायामित्यवधिकाः । 'ङः सि—' इत्यत्रेव लुङीति सप्तम्याः पठ्यन्तेत्यभिप्रेत्याह । लुङः परस्मैपदमिति । निमिदा मिदेर्गुणः । 'ष्ठिवुक्लमुचमाम्—' इत्यतः शितीत्यनुवर्तते । तत्र शश्चासौ इच्चेति कर्मधारयात्सप्तमी । अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्तु विशेष्यः । तेन 'यस्मिन्विचिः—' इति तदादिविविः प्रवर्तते, तदाह इत्संज्ञकशकारादाविति । आदिशित्त्वाभावादिति । मेद्यति मेद्यत इत्यादौ तु 'दिवादिभ्यः—' इति श्यन् आदिशित्त्वाद् गुणां भवत्येव । निमिद इति । शितीति बहुव्रीहौ त्विह स्यादेव गुणः । तथा पपे तस्ये इत्यादौ पिवाद्योऽपि स्युरिति भावः । निष्विदा । अनिट्कारिकायां स्विद्यतिरिति श्यना निर्देशादयं सेट् । स्वेदिता । स्वेदिष्यते । निष्विददा

रोचते भक्तिः । अरुचत्, अरोचिष्ट । घुट ७४६ परिवर्तने । घोटते । जुघुटे । अघुटत्, अघो-
 टिष्ट । रुट ७४७ लुट ७४८ लुठ ७४९ प्रतिघाते । अरुटत्, अरोटिष्ट । शुभ ७५० दीप्तौ ।
 क्षुभ ७५१ संचलने । णभ ७५२ तुभ ७५३ हिंसायाम् । आद्योऽभावे च । 'नभन्तामन्यके
 समे' मा भूवन्नन्यके सर्वे' इति निरुक्तम् । अनभत् अनभिष्ट । अतुभत्, अतोभिष्ट । इमौ
 दिवादी क्रयादी च । संसु ७५४ ध्वंसु ७५५ भ्रंसु ७५६ अवसंसने । ध्वंसु गतौ च । अङि
 नलोपः । अस्सत्, अस्सिष्ट । 'नास्सत्करिणां ग्रैवम्' इति रघुवंशे । भ्रंशु इत्यपि केचित्
 पेटुः । अत्र तृतीय एव तालव्यान्त इत्यन्ये । भ्रशु भ्रंशु अवःपतने इति
 दिवादौ । स्मभू ७५७ विस्वासे । अस्मभत्, अस्मभिष्ट । दन्त्यादिरयम् । ताल-
 व्यादिस्तु प्रमादे गतः । वृत् ७५८ वर्तने । वर्तते । ववृते । २३४७ वृद्ध्यः
 स्यसन्तोः । (१-३-९२) वृतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्यात्स्ये सनि च । २३४८
 न वृद्ध्यश्चतुर्भ्यः । (७-२-५९) एभ्यः सकारादेरार्धघातुकस्येण स्यात्तडान-
 योरभावे । वत्स्यति, वर्तिष्यते । अवृत्तत्, अवर्तिष्ट । अवत्स्यत्, अवर्तिष्यत् । वृष्ट

भक्तिरिति । भक्तिः ह्याश्रितप्रीतिविषयो भवतीत्यर्थः । 'रुच्यर्थानाम्-' इति संप्रदान-
 त्वाच्चतुर्थी । लुभ संचलन इति । क्षोभते । क्षुभ्यतीति दिवादौ । क्षुभ्नातीति क्रयादौ ।
 णभधातुः णोपदेशः । नभते । आद्योऽभावे चेति । चात्संचलनेऽपि । तत्र अभावार्थकस्य
 प्रयोगं दर्शयति नभन्तामन्यके समे इति । मन्त्रोऽयम् । नन्वत्र मन्त्रे णभेर्हि सार्थकत्वमेव
 कुतो न स्यादित्यत आह माभूवन्नन्यके सर्वे इति । नभन्तामित्यस्य विवरणं-मा भूव-
 न्नििति । न भवन्तीत्यर्थः । समे इत्यस्य विवरणं-सर्वे इति । निरुक्तमिति । वेदव्याख्याना-
 त्मको यास्कप्रणीतो ग्रन्थविशेषो निरुक्तम् । संसु ध्वंसु भ्रंसु इति । त्रयो नोपधाः
 कृतानुस्वारनिर्देशाः । ध्वंसु गतौ चेति । चादवसंसनेऽपि । अस्संसदिति । द्युतादित्वात्पर-
 स्मैपदे अङि नलोप इति भावः । नास्संसदिति । नास्संसदित्यपपाठः । नचास्संस-
 दिति लडो रूपमिति भ्रमितव्यम् तत्र परस्मैपदासंभवात् । संभुधानुरकारमध्यः ।
 वृत् वर्तने इति । उदिद् ऋदुपधः सेट्कः । वर्तत इति । शपि गुणे रपरत्वम् ।
 ववृत् इति । 'असंयोगात्-' इति कित्वाद् गुणाभावे द्वित्वे उरदत्त्वे रपरत्वे ह्ला-
 दिशेषे रूपम् । लुटि वर्तिता । वृद्ध्यः । बहुवचनाद् वृतादिभ्य इति गम्यते ।
 'शेषात्कर्त्तरि-' इत्यतः परस्मैपदमित्यनुवर्तते, 'वा वयपः' इत्यतो वेति च, तदाह
 वृतादिभ्य इति । न वृद्ध्यः । 'सेऽसिचीति' इति सूत्रात् से इति आर्धघातु-
 चेति । पूर्वोक्तयोरेवार्थयोरयमिति बोध्यम् । हरय इति । 'रुच्यर्थानाम्-' इति
 संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी । घुट । परिवर्तनमितस्ततोभ्रमणम् । जुघुट इति ।
 असंयोगात्-' इति कित्वाद् गुणाभावः । लुभ । संचलनं प्रकृतिविपर्यासो मन्यनं
 च । क्षोभते । क्षुभ्यतीति दिवादौ । क्षुभ्नातीति क्रयादौ । नास्संसदिति । नास्संस-
 दित्यपपाठ एव । न चेदं लडो रूपम्, तत्र परस्मैपदासंभवादिति भावः । वृद्ध्यः ।
 वृतादयः पञ्च । न वृद्ध्यः । गणकार्यत्वाद्भयोर्ध्वंलुक्प्रवृत्तिः । वर्तिष्यति ।

७५९ वृद्धौ । शृधु ७६० शब्दकुत्सायाम् । इमौ वृनुवत् । स्यन्दू ७६१ प्रस्रवणे ।
स्यन्दते । सस्यन्दे । सस्यन्दिपे, सस्यन्त्वे । सस्यन्दिध्वे, सस्यन्द्ध्वे । स्यन्दिता, स्यन्ता ।

कस्येडिति चानुवर्तते, तदाह एभ्यः सकारादेरिति । तडानयोरभाव इति । 'गमेरिट्-'
इत्यतः परस्मैपदेष्वित्यनुवृत्तम् । तेन च तडानयोरभावो लक्ष्यते, व्याख्यानादिति भावः । तेन
जिगमिपिता इत्यत्र गमेः सन्नन्तान् तृचि इट् सिव्यति, वृतेः सन्नन्ताद् हेर्लुकि विवृत्स इत्यत्र
इण्निपेधश्च सिव्यति । वत्स्यतीति । लुटि स्यः । 'वृद्धयः स्यसनाः' इति परस्मैपदविकल्पः ।
'न वृद्धयः—' इति इण्निपेधः । गुणः रपरत्वम् । परस्मैपदाभावे त्वाह वर्तिष्यत इति ।
तडानयोरभावे इत्युक्तेः 'न वृद्धयः—' इति इण्निपेधो न । अवर्तिष्येति । परस्मैपदस्य अडश्चा-
भावे रूपम् । अवत्स्यदिति । लुटि स्यः । 'वृद्धयः स्यसनाः' इति परस्मैपदम् । 'न वृद्धयः—'
इति इण्निपेधः, गुणः, रपरत्वमिति भावः । अवर्तिष्यतेति । परस्मैपदस्याभावे 'न वृद्धयः—'
इति इण्निपेधोऽपि नेति भावः । वृधु शृधु इति द्वौ ऋदुपधौ । तत्रापि 'वृद्धयो लुटि' इति
परस्मैपदपक्षे द्युतादिलक्षणः अड् । लट्लृडोः 'वृद्धयः स्यसनाः' इति परस्मैपदपक्षे 'न वृद्धयः—'
इति इण्निपेधश्च, तदाह इमौ वृनुवदिति । वत्स्यति वधिष्यते । अवृवत्, अवधिष्यत् । अव-
त्स्यत्, अवधिष्यत् । शत्स्यति, शधिष्यते । अशृवत्, अशधिष्यत् । अशत्स्यत्, अशधिष्यत् ।
स्यन्वृधानुः ऊदिद् नकारोपधः कृतानुस्वारपरसवर्णनिदेशः । सस्यन्दिपे, सस्यन्त्स इति ।
इडभावे दस्य चत्वेन तः । सस्यन्दिद्ध्वे सस्यन्द्ध्व इति । इडभावे धकारात् प्राग्
दकारः । खरिक्त्वाभावान्न चत्वं । स्यन्दिता, स्यन्तेति । इडभावे दस्य
चत्वंम् । ननु लुटि स्ये सति 'वृद्धयः स्यसनाः' इति परस्मैपदपक्षे परत्वाद्दिल्ल-
क्षणमिड्विकल्पं वाचित्वा 'न वृद्धयश्चतुर्भ्यः' इति इण्निपेधे स्यन्त्स्यतीत्येव रूपमि-
ष्यते, ननु स्यन्दिष्यति इति । तदयुक्तम्, अन्तरङ्गतया ऊदिल्लक्षणस्यैव इड्विक-
ल्पस्य उचितत्वात् सकारादिविशेषापेक्षतया तडानाभावनिमित्तापेक्षतया च 'न वृद्धयः—'

वर्तिष्यति । चतुर्ग्रहणफलं तु मूले एव स्फुटीभविष्यति । 'सिडसिचि—' इति सूत्रात्से इत्यनुव-
र्तते । सकारादेरिति । इण् न स्यादिति । स्यन्देरुदित्वाद्विकल्पे प्राप्ते इतरेषां नित्यमिति
प्राप्ते निपेधोऽयम् । तडानयोरिति । जिगमिपिता । जिगमिपितारौ इत्यादौ तृचि परतः सन
इडागमसिद्धये 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इत्यत्र परस्मैपदग्रहणं तडानयोरभावं लक्षयतीत्यभ्युप-
गम्यते । तच्चात्रापि तथैवानुवर्तते, अर्थाधिकाराश्रयणात् तेन परस्मैपदाभावेऽपि तृचि विवृ-
त्सिता विवृत्सितारावित्यत्र 'अतो हे' इति हेर्लुकि त्वं विवृत्स इत्यत्र च सन इण्निपेधः सिव्य-
तीति भावः । अत्र भाष्यवार्तिकयोर्वृतादीनामात्मनेपदेन समानपदस्येड्वचनादन्यत्र निपेध इति
स्थितम् । तेन विवर्तिष्यते विदधिष्यते इत्यादांविड् भवति । विवृत्सितेवाचरति विवृत्सित्रीयते इत्यत्र
त्वनात्मनेपदोत्पत्तेः पूर्वं तत्समानपदस्यत्वाभावादन्तरङ्गोऽयं निपेधः प्रवर्तते । स च पश्चा-
त्तडि कृतेऽपि न निवर्तते, चतुर्ग्रहणसामर्थ्यादिति । अत्र व्याचक्षुः-पञ्चभ्य इति वक्तु-
मुचितम् । एवं च 'तासि च' इत्येव सूत्रं कर्तव्यम् । न च वृतादिष्वतिव्याप्तिः, तडानयोः

‘वृद्धयः स्यसनोः’ (सू २३४७) इति परस्मैपदे कृते ऊदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं वाधित्वा चतुर्ग्रहणसामर्थ्याद् ‘न वृद्धयः-’ (सू २३४८) इति निषेधः । स्यन्त्स्यति, स्यन्दिष्यते, स्यन्त्स्यते स्यन्दिषीष्ट, स्यन्त्सीष्ट । ‘द्युद्धयो लुङि’ (सू २३४५) इति परस्मैपदपक्षे अङ् । नलोपः अस्यदत्, अस्यन्दिष्ट, अस्यन्त अस्यन्त्साताम् अस्यन्त्सत । अस्यन्त्स्यत्, अस्यन्दिष्यत्, अस्यन्त्स्यत् २३४९ ‘अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु । (८—३—७२) एभ्यः परस्याप्राणि कर्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य षो वा स्यात् । अनुष्यन्दते, अनुस्यन्दते वा जलम् । ‘अप्राणिषु किम्-अनुस्यन्दते हस्ती । ‘अप्राणिषु’ इति पर्युदासाद् मत्स्योदके अनुस्यन्दते

इति निषेधस्य बहिरङ्गत्वादित्याशङ्क्य निराकरोति वृद्धय इति । ‘वृद्धयः स्यसनोः’ इति परस्मैपदे कृते अन्तरङ्गमपि विकल्पं वाधित्वा ‘न वृद्धयः-’ इति निषेध इत्यन्वयः । कुत इत्यत आह चतुर्ग्रहणसामर्थ्यादिति । यदि ह्यत्र ऊदिल्लक्षण इड्विकल्प एव स्याद् ननु ‘न वृद्धयश्चतुर्भ्यः’ इति निषेधः, तर्हि चतुर्भ्य इति व्यर्थं स्यात् । नच कृपूव्यावृत्तिस्तत्फलमिति शङ्क्यम्, ‘तासि च क्लृपः’ इति चकारेण सकाराद्यार्धघातुकेऽपि नित्यमिण्निषेधप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । तथा च चतुर्ग्रहणं चतुर्णामपि सर्वत्र इण्निषेधार्थमिति भावः । भाष्ये तु ‘निषेधाश्च बलीयांसः’ इति न्यायेन अन्तरङ्गस्यापि ऊदिल्लक्षणेऽविकल्पस्य ‘न वृद्धयः-’ इति निषेधेन बावसिद्धेश्चतुर्ग्रहणं प्रत्याख्यातम् । तथा च लुटि परस्मैपदपक्षे ऊदिल्लक्षणमिड्विकल्पं वाधित्वा ‘न वृद्धयः-’ इति नित्यमिण्निषेधे स्यन्त्स्यतीत्येकमेव रूपमिति स्थितम् । आत्मनेपदपक्षे तु ऊदित्वादिड्विकल्पं मत्वा आह स्यन्दिष्यते स्यन्त्स्यत् इति । इडभावे दस्य चत्वंम् । आशीलिङि सीयुटि ऊदित्वादिड्विकल्पं मत्वा आह स्यन्दिषीष्ट, स्यन्त्सीष्टेति । ‘न वृद्धयः-’ इति निषेधस्तु न, तडानयोरभाव एव तत्प्रवृत्तेरिति भावः । लुङि विशेषमाह द्युद्धयो लुङीत्यादिना । अङिति । द्युतादिलक्षण इति शेषः । नलोप इति । ‘अनिदिताम्-’ इत्यनेनेति शेषः । आत्मनेपदपक्षे तु अङभावाद्दिल्लक्षणमिड्विकल्पं मत्वा आह अस्यन्दिष्ट अस्यन्तेति । तत्र इडभावपक्षे अस्यन्द् स् त इति स्थिते ‘झलो झलि’ इति सलोपे दस्य चत्वंम् । नचापित्वेन ङित्वाद् ‘अनिदिताम्-’ इति नलोपः शङ्क्यः, सिज्लोपस्यासिद्धत्वेनानुपघात्वादिति भावः । अस्यन्त्साताम् अस्यन्त्सतेति । अस्यन्त्याः अस्यन्त्सायाम् अस्यन्द्घ्वम् । अस्यन्त्स अस्यन्त्स्वहि अस्यन्त्स्महि । अस्यन्त्स्यत्, अस्यन्त्स्यत्, अस्यन्दिष्यत् । अनुविपर्यभिनि । एभ्य इति । अनु वि परि अभि नि इत्येतेभ्य इत्यर्थः । सस्येति । ‘सहेः साडः स’ इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तस्यानुवृत्तेरिति भावः । षो वा स्यादिति । ‘अपदान्तस्य मूर्धन्यः’ इत्यधिकारादिति भावः । ननु मत्स्योदके अनुष्यन्दते इत्यत्र कथं षत्वं प्राणिकर्तृसत्त्वादिति । आयन्तेति । अत्र ‘अनिदिताम्-’ इति नलोपो न भवति, सिज्लोपस्यासिद्धत्वेनानुपघात्वात् । अनुविपर्यभिनिभ्यः । एभ्य इति । पञ्चभ्य

१ ‘अनुपर्यभिनिविभ्यः’ इति क्वचित् पाठः ।

इत्यत्रापि पक्षे पत्वं भवत्येव । प्राणिषु न इत्युक्तौ तु न स्यात् । कृपू ७६२ सामर्थ्ये । २३५० कृपो रो लः । (८—२—१८) कृप उः रः ल इति छेदः । कृप इति लुप्तपट्टीकम् । तच्चावर्तते । कृपो यो रेफस्तस्य लः स्यात् । कृपेर्ऋकारस्यावयवो यो रेफसदृशः तस्य च लकारसदृशः स्यात् । कल्पते । चकलृपे । चकलृपिपे, चकलृप्से । इत्यादि स्यन्दिवत् । २३५१ लुटि च कलृपः ।

कत्वस्यापि सत्त्वादित्यत आह अप्राणिष्विति पर्युदासादिति । प्राणिकर्तृकस्य नेति न प्रतिषेधः, येनात्र प्राणिकर्तृकत्वस्यापि सत्त्वात् पत्वं न स्यात् । किन्तु प्राणिभिन्नकर्तृकस्येति पर्युदास आश्रीयते । एवं च प्राण्यप्राणिकर्तृकस्यापि अप्राणिकर्तृकत्वानपायादिह पत्वं निर्वाधमिति भावः । कृपू सामर्थ्ये इति । सामर्थ्यं कार्यक्षमीभवनम् । ऊदित्त्वाद्देहकोऽयम् । ऋद्रुपघः । तडिः प्रथमपुरुषैकवचनस्य टेरेत्त्वे शपि लघूपवगुणे रपरत्वे कर्पते इति स्थिते कृपो रो लः । कृपः इति लुप्तविभक्तिकम् । पञ्चैकवचने उः इति ऋकारस्य रूपम् । अवयवपट्टी । कृप उरिति स्थिते आद्गुणे कृपोरिति भवति । र इति पण्ड्वन्तम् । कृपोर् रः इति स्थिते 'रो रि' इति रेफलोपे कृपो र इति भवति । ल इति प्रथमान्तम् । अकार उच्चारणार्थः, तदाह कृप उः रः इति छेद इति । एतच्च ऋलृक्सूत्रभाष्ये स्थितम् । ननु कृपेत्यत्र का विभक्तिर्भूमेत्यत आह कृप इति लुप्तपट्टीकमिति । पकारादकार उच्चारणार्थः । कृष्वातोरिति लभ्यते । तच्चावर्तत इति । कृप रः ल इति पदत्रयमावर्तत इत्यर्थः । तथा च वाक्यद्वयं संपद्यते—कृप रः ल इत्येकं वाक्यम्, तदाह कृपो यो रेफस्तस्य स्यादिति । तथा च कल्पते इति भवति । कृप उः रः इति द्वितीयं वाक्यम् । तत्र कृपेत्यवयवपण्ड्वन्तम् उरित्यत्रान्वेति । उरित्यवयवपण्ड्वन्तं रेफे अन्वेति । तथा च कृष्वातोरवयवो न ऋकारः, तस्य यो रेफः, तस्य लकारः स्यादिति लभ्यते । तत्र ऋकारावयवत्वं रेफस्य न संभवतीति रेफशब्दो रेफसदृश ऋकारांशे लाक्षणिकः । ल इत्यपि लकारसदृशे लृकारांशे लाक्षणिकः, तदाह कृपेर्ऋकारस्यावयव इत्यादिना । एवं च लिटि चकृप् ए इति स्थिते कित्वाद् गुणाभावे ऋकारैकदेशस्य रेफसदृशस्य लकार सदृशे सति चकलृप् इति रूपम् । कृपः रः ल इति छेदमभ्युपगम्य कृपधातोः रेफस्य लकार इति व्याख्याने तु चकलृपे इति न सिद्ध्येत् । तदर्थमावृत्तिराश्रितेत्यभिप्रेत्याह कल्पते चकलृप इति । ऊदित्त्वादिङ्गिकल्पं मत्वा आह चकलृपिपे चकलृप्स इति । स्यन्दिवदिति । चकलृपाथे चकलृपिष्वे, चकलृद्वे । चकृपे चकलृपिवहे, चकलृप्वहं चकलृपिमहे चकलृप्वहं । लुटि च कलृपः । चकाराद् 'वृ-द्वयः स्यसनोः' इत्यर्थः । पत्वं भवत्येवेति । प्राण्यप्राणिकर्तृकस्याप्यप्राणिकर्तृत्वानपायादिति भावः । असमर्थसमासवाक्यभेदापत्तिदोषाभ्यां प्रसज्यप्रतिषेधो न सूत्रेऽभिप्रेत इत्याशयेनाह प्राणिषु नेत्युक्ताविति । कृपू सामर्थ्ये । भाष्यकृतां व्याख्यामाह कृप उ इति । 'कृपे रो लः' इति अर्वाचीनपाठस्तु नादत्तव्य इति ध्वनयति कृपेर्ऋकारस्येत्यादिना । वर्णैकदेशस्य वर्णग्रहणेन ग्रहणादाह रेफसदृश इति । एवं चात्र

(१—३—९३) छुटि स्यसनोश्च क्लृपेः परस्मैपदं वा स्यात् । २३५२ तासि च क्लृपः
 (७—२—३०) क्लृपेः परस्य तासेः सकारादेरार्धघातुकस्य चेष्ण स्यात्तडानयोरभावे ।
 कल्मासि । कल्मास्थ । कल्पितासे, कल्मासे । कल्प्स्यति, कल्पिष्यते, कल्प्स्यते । कल्पिषीष्ट
 कल्प्सीष्ट । अक्लृपत्, अकल्पिष्ट अक्लृप्त । अकल्पिष्यत अकल्प्स्यत । वृत् । वृत्तः संपूर्णो
 द्युतादिवृतादिश्चेदर्थः ।

अथ त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतः पितश्च । घट ६६३ चेष्टायाम् । घटते ।
 जघटे । 'घटादयो मितः' इति वक्ष्यमाणेन मित्संज्ञा । तत्फलं तु णौ 'मितां

इत्यतः स्यसनोरित्यनुकृष्यते । 'शेषात्कर्तृ-' इत्यतः परस्मैपदमिति । 'वा वप्रपः' इत्यतो
 वेति च, तदाह छुटि स्यसनोरित्यादिना । तासि च । चकारात्सकाराद्यार्धघातुकं
 गृह्यते । 'सिञ्जिचि कृत-' इत्यतः से इति 'आर्धघातुकस्य-' इत्यत आर्धघातुकस्येडिति
 चानुवर्तते, 'न वृद्धयश्चतुर्भ्यः' इत्यतो नेति च, 'गमेरिट्-' इत्यतः परस्मैपदेऽपि च तदाह
 क्लृपेः परस्येस्यादिना । कल्मासीति । 'छुटि च क्लृपः' इति परस्मैपदपक्षे ऊदिल्लक्षण-
 मिड्विकल्पं वाधित्वा 'तासि च क्लृपः' इति इग्निषेधे गुणे रपरत्वे लत्वे रूपम् । परस्मैपदा-
 भावपक्षे तु ऊदिल्लक्षणमिड्विकल्पं मत्वा आह कल्पितासे, कल्मास इति । छुटि तु
 'छुटि च क्लृपः' इति परस्मैपदपक्षे ऊदिल्लक्षणमिड्विकल्पं वाधित्वा 'तासि च क्लृपः' इति
 इग्निषेधं मत्वा आह कल्प्स्यतीति । परस्मैपदाभावे तु ऊदित्वादिड्विकल्पं मत्वा आह
 कल्पिष्यते, कल्प्स्यत इति । कल्पताम् । अकल्पत । कल्पेत । आशीलिङि ऊदिल्लक्षणमिड्वि-
 कल्पं मत्वा आह कल्पिषीष्टेति, क्लृप्सीष्टेति च । इडभावे 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु'
 इति कित्त्वान्न गुणः । अक्लृपदिति । 'द्युद्धयो लुङि' इति परस्मैपदपक्षे द्युतादिलक्षणे
 अङि सति ङित्त्वान्न गुणः । अङभावे तु ऊदिल्लक्षणमिड्विकल्पं मत्वा आह अकल्पिष्टेति,
 अक्लृप्तेति । अकल्प्स्यदिति । लुङि स्ये 'छुटि च क्लृपः' इति परस्मैपदपक्षे ऊदिल्लक्षण-
 मिड्विकल्पं वाधित्वा 'तासि च क्लृपः' इति इग्निषेध इति भावः । परस्मैपदाभावपक्षे ऊदिल्लक्षण-
 मिड्विकल्पं मत्वा आह अकल्पिष्यत, अकल्प्स्यतेति । वृदिति । वृतेः समाप्यर्थकात्
 कर्तरि क्विप्, तदाह वृत्त इति । 'गत्यर्थार्कर्म-' इति कर्तरि क्तः । वृत्तशब्दस्य विवरणं
 सम्पूर्णं इति । द्युतादयः कृपपर्यन्ता अनुदात्तेतो गताः ।

अथ त्वरत्यन्ता इति । नि त्वरा संभ्रमे इत्यन्ता इत्यर्थः । पित्त-
 श्चेति । पित्संज्ञका इत्यर्थः । पित्तकार्यभाज इति वा । नि त्वरा संभ्रमे इत्युक्त्वा

कृपेत्यस्यावृत्तिरवश्यं स्वीकर्तव्या । तथा च 'छुटि च क्लृपः' इत्यादिसौत्रनिर्देशो-
 प्युपपद्यत इति भावः तासि च क्लृपः । चकारात्साद्यार्धघातुकं गृह्यते । क्लृत्-
 श्चेति । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वान्न गुणः । वृदिति । वृत्तु वतने
 इत्यस्मात्क्विप् । नित्वरा संभ्रमे इत्यस्यानन्तरं 'घटादयः पित्तः' इत्युक्तत्वात्त्वरत्यन्ता-
 स्त्रयोदशैव पित्तो न तु फणान्ताः सर्वेऽपीति सिद्धम्, तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमाह
 पित्तश्चेति । प्रयोजनं तु 'पिङ्गिदादिभ्यः-' इत्यङि टाप् । घटा व्यधेत्यादिरूप-

ह्रस्वः' (सू २५६८) इति 'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽज्यतरस्याम्' (सू० २७६२) इति च वक्ष्यते घट-
यति । विघटयति । कथं तर्हि 'कमलवनोद्धाटनं कुर्वते ये' 'प्रविघाटयिता
समुत्पतन्हरिदश्वः कमलाकरानिव' इत्यादि । शृणु । घट सञ्जाते इति
चौरादिकस्तेदम् । न च तस्यैवार्थविशेषे मित्त्वार्थमनुवादोऽयमिति वाच्यम्,
'नान्ये मितोऽहेतौ' इति निषेधात् । अहेतौ स्वार्थे णिच् जपादिपञ्चकव्यति-

घटादयः पित इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । पित्फलं तु त्रियामित्यधिकारे 'पिङ्गिदादिभ्यः—'
इत्यङ् । घटा व्यया इत्यादिरूपम् । घटत् इति । चेष्टते इत्यर्थः । तत्फलं त्विति ।
मित्त्वफलं तु 'मितां ह्रस्वः' इति णौ ह्रस्वः, 'चिण्णमुलोर्दीर्घः—' इति दीर्घश्च वक्ष्यते ।
धातुपाठे अर्थनिर्देश उपलक्षणमित्युक्तम् । ततश्चार्थान्तरवृत्तेरपि घटधातोर्घटादिकार्यं भवत्येव
तदाह घटयति विघटयतीति । संश्लेषयति विश्लेषयतीत्यर्थः । णौ ह्रस्वोदाहरणमिदम् ।
अघटि अघाटीति चिण्युदाहरणम् । घाटं घाटम्, घटं घटमिति ण्यन्ताण्णमुलि दीर्घविकल्प-
स्योदाहरणम् । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनम् । ननु यद्यर्थान्तरवृत्तेरपि घटधातोर्मित्त्वम्,
तदा उद्धाटनं प्रविघाटयितेत्यत्र विकसनार्थकस्यापि घटधातोर्णौ मित्त्वाद्भ्रस्वः स्यादित्या-
क्षिपति । कथं तर्हीति । शृण्विति । समाधानमिति शेषः । चौरादिकस्येति । चुरादौ
'घट संघाते' इति पठितम् । तदिदं घाटादिकाद् घटधातोर्वत्त्वन्तरमेव । तस्य णौ मित्त्वा-
भावाद् ह्रस्वाभावे उद्धाटनं प्रविघाटयितेति निर्वाधमेव, अर्थनिर्देशस्योपलक्षणतया संघाता-
दन्यत्र विकसनेऽपि चौरादिकस्य वृत्तिसंभवादिति भावः । ननु घटादिगणादन्यत्र अर्थान्तरे
पठितानां धातूनामिह घटादिगणे पाठः घटादिगणनिर्दिष्ट एवार्थे मित्त्वार्थोऽनुवाद एव, ननु
धातुभेदः । अन्यथा घाटादिकत्वं गणान्तरस्यत्वं चादाय मित्त्वतदभात्रयोर्विकल्पापत्तेः । ये तु
धातवो घटादिगण एव पठिता ननु गणान्तरे, तेषां त्वर्थान्तरवृत्तावपि मित्त्वमिति धातुवृत्त्या-
दिग्रन्थेषु सिद्धान्तः । घटधातुस्तु 'घट संघाते' इति चुरादौ पठितः । अतस्तस्यैवात्र गणे
चेष्टायामर्थे मित्त्वार्थोऽनुवाद इति लब्धम् । एवं च विघटयति इत्यादावर्थान्तरवृत्तौ ण्यन्तस्य
कथं मित्त्वमित्याशङ्क्य निराकरोति नचेति । तस्यैव चौरादिकस्यैव घटधातोः चेष्टात्मके
अर्थविशेषे वृत्तौ मित्त्वार्थोऽनुवादः स्यादिति न वाच्यमित्यर्थः । कुत इत्यत आह—नान्ये
मितोऽहेताविति । चुराद्यन्तर्गणसूत्रमिदम् । तत्र हि 'ज्ञप मिच्च' 'यम च परिवेषणे'
'चह परिकल्कने' 'रह त्यागे' 'बल प्राणने' 'चिब् चयने' इति पञ्च धातून् पठित्वा 'नान्ये
मितोऽहेतौ' इति पठितम् । तत्र चह परिकल्कने इत्यस्य स्थाने चपेति केचित्
पठन्ति । तथा च पञ्चत्वस्य न विरोधः । एषु पञ्चस्वपि मिदित्यनुवर्तते ।
अहेताविति च्छेदः । कस्मादन्ये इत्यपेक्षायां संनिहितत्वाद् जपादिपञ्चभ्य इति
लभ्यते । हेतुशब्देन 'हेतुमति च' इति सूत्रविहितो णिच् लभ्यते ।

सिद्धिः । घट चेष्टायाम् । ये घातवोऽन्यत्राधीतास्तेपामिह पाठोऽर्थनियमार्थः । ये
त्विवैव पठ्यन्ते तेषामुपसर्गादिनार्थान्तरपरत्वेऽपि मित्त्वमस्त्येवेति धातुवृत्त्यादिषु

रिक्ताश्चुरादयो मितो नेत्यर्थः । व्यथ ७६४ भयसञ्चलनयोः । व्यथते । २३५३
व्यथो लिटि । (७--४--६८) व्यथोऽभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिति ।
ह्लादिशेषापवादः । यस्य ह्लादिशेषेण निवृत्तिः । विव्यथे । प्रथ ७६५ प्रख्याने । पप्रथे ।
प्रस ७६६ विस्तारे । पप्रसे । अद् ७६७ मर्दने । स्वद ७६८ स्वदने ।
स्वदनं विद्रावणम् । क्षजि ७६९ गतिदानयोः । मित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि

तद्भिन्नो णिच् स्वार्थिकः अहेतुः, तदाह अहेतौ स्वार्थे णिच्चीति । ङप आदियेषामिति
अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । ङपघातोस्तदुत्तरेभ्यश्च पञ्चभ्य इत्येव षड्भ्योऽप्ये ये चुरादयः,
ते मितो नेति फलितम् । एवं च चुरादौ ङपादिपञ्चकव्यतिरिक्तानां मित्त्वाभावाद् 'घट
चेष्टायाम्' इति निर्देशश्चौरादिकस्य 'घटसंघाते' इत्यस्य चेष्टायां वृत्तौ मित्त्वार्थोऽनुवाद इति न
युज्यते । किन्तु इहैव घटादिगणे 'घट चेष्टायाम्' इत्यपूर्वोऽयं धातुः । तस्य चार्थान्तरवृत्तावपि
मित्त्वमस्त्येवेति विघटयतीत्यादौ मित्त्वाद्भ्रूस्वो निर्वाध इति भावः । व्यथधानुद्वितीयान्तः ।
व्यथो लिटि । 'अत्र लोपः—' इत्यतः अभ्यासस्येति 'द्युतिस्वाप्योः—' इत्यतः संप्रसारण-
मिति चानुवर्तते, तदाह व्यथोऽभ्यासस्येत्यादिना । ह्लादिशेषापवाद इति । व्यथ्
व्यथ् ए इति स्थिते ह्लादिशेषलभ्यं यकारस्य लोपं वाधित्वा संप्रसारणमित्यर्थः । तथा च
यकारस्य इकारे पूर्वरूपे विव्यथे इति रूपम् । वकारस्य तु न संप्रसारणम्, 'न संप्रसारणे
संप्रसारणम्' इति निषेधात् । ननु संप्रसारणेन ह्लादिशेषवाधे थकारस्यापि निवृत्तिर्न
स्यादित्यत आह थस्येति । यकारलोपस्य वाधं विना संप्रसारणस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तस्तेन
तद्वाधेऽपि थकारलोपस्य वाधे प्रमाणाभावादिति भावः । मृद मर्दन इति । ऋदुपघोऽयम् ।
मर्दते । ममृदे । क्षजिघातुरिदित् क्षञ्जते । चक्षञ्जे । ननु घटादिगणे अस्य पाठो व्यर्थः,
क्षञ्जयतीत्यत्र णौ नुमि कृते अकारस्यानुपधात्वेन उपधादीर्घस्याप्रसक्त्या 'मितां ह्रस्वः'
इत्यस्याप्रवृत्तावपि विशेषाभावाद् अनुपधात्वेन 'मितां ह्रस्वः' इत्यस्य प्रसक्त्यभावाच्च ।
अत एव अक्षञ्जि क्षञ्जं क्षञ्जमित्यत्रापि 'चिण्णमुलोः—' इति दीर्घविकल्प-
स्यापि न प्रसक्तिरित्यत आह मित्त्वसामर्थ्यादिति । दक्ष गतीति । ननु

स्थितम्, तदेतद् ध्वनयन्नुदाहरति विघटयतीति । व्यथो लिटि । ह्लादिःशेषापवाद
इति । ह्लादिःशेषप्रक्रमणादिति भावः । एवं च 'उत्सर्गसदेशश्चापवादः' इति परस्यैव
संप्रसारणं भवति न पूर्वस्येति कैयटाद्युक्त्या 'न संप्रसारणे—' इति निषेधोऽत्र नापेक्षितः ।
केचित्तु ह्लादिशेषेण यकारनिवृत्तावपि वकारस्य सत्त्वात्सूत्रमिदं सावकाशमिति अपवादत्वं
न संभवतीति मित्वात् 'संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्' इति वचनाद्ध्लादिशेषं वाधित्वा
परस्य संप्रसारणे पूर्वस्य निषेधः । 'संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यम्—' इति वचनाभावे तु 'व्यथो
लिटि' इति संप्रसारणस्य धातुविशेषप्रत्ययविशेषाश्रयत्वेन 'इग्यणः—' इति संज्ञा-
विशेषद्वयाश्रयत्वेन च बह्वपेक्षस्य बहिरङ्गत्वात्संप्रसारणं वाधित्वा ह्लादिशेषे
जाते वकारस्य संप्रसारणं स्यादित्याहुः । 'थस्येति । संप्रसारणस्याभ्या-
सान्तर्गतयकारनिवृत्तेरपवादत्वं न तु 'थकारनिवृत्तेरिति भावः । लिटीति किम्,

चिष्णमुलोः—' (सू २७६२) इति दीर्घविकल्पः । अक्षञ्जि, अक्षाञ्जि । क्षञ्जञ्जम् ।
 क्षञ्जञ्जम् । दक्ष७७० गतिर्हिसनयोः । योऽयं वृद्धिशैघ्रयोरनुदात्तेऽपि पठितस्तस्येहार्थविशेषे
 मित्त्वार्थोऽनुवादः । ऋप ७७१ कृपायां गतौ । कदि ७६२ क्रदि ७७३ क्लदि ७७४ वैकृ-
 व्ये । वैकृत्ये इत्येके । त्रयोऽप्यनिदित इति नन्दी । इदित इति स्वामी । कदिक्रदो इदितौ,
 क्रद क्रद इति चानिदिताविति मैत्रेयः । कदिक्रदिक्रदीनामाह्वानरोदनयोः । परस्मैपदिपूक्तानां
 पुनरिह पाठो मित्त्वार्थ आत्मनेपदार्थश्च । वि त्वरा ७७५ संभ्रमे । 'घटादयः पितः'
 (ग सू १८६) । पित्त्वादङ् कृतसु वक्ष्यते ।

अथ फणान्ताः परस्मैपदिनः । ज्वर ७७६ रोगे । ज्वरति । ज्वार ७
 गड ७७७ सेचने । गडति । जगाड । हेड ७७८ वेष्टने । हेड् अनादरे इत्यात्मने-

'दक्ष वृद्धौ शीघ्राय च' इत्यनुदात्तेऽपि पाठादेव सिद्धे किमर्थमिह पाठः ? अर्थनिर्देशस्योप-
 लक्षणत्वादेव गतिर्हिंसार्थकत्वस्यापि संभवादित्यत आह वृद्धिशैघ्रयोरिति । मित्त्वसामर्थ्या-
 दनुपधात्वेऽपि चिष्णमुलोर्दीर्घविकल्पः । अदक्षि, अदाक्षि । दक्षंदक्षम् दार्क्षंदक्षम् । ऋपः
 कृपायां गताविति । अदुपघाऽयम् । कृपायां गतौ चेत्यर्थः । कदि क्रदि क्लदि इति नन्दि-
 मते च त्रय एव धातवः । मैत्रेयमते चत्वार इति बोध्यम् । तत्र इदित्वं त्रयाणां पौनरुक्त्यं
 परिहरति कदिक्रदिक्रदीनामित्यादिना । वि त्वरेति । विरित् । 'भीतः क्तः' इति
 क्तः प्रयोजनम् । आदित्वं तु 'आदितश्च' इति निष्ठायामिण्निपेधार्थम् । वस्तुतस्तु आदित्वं
 व्यर्थम्, ह्रस्वेऽप्यात्मनेपदसिद्धेः रुष्यमत्वरसंश्रुपास्वनाम्' इति निष्ठायामिड्विकल्पसिद्धेश्च ।
 घटादयः पित इति । त्वरत्यन्ता इति शेषः । गणसूत्रमिदम् । तत्प्रयोजनमाह पित्त्वा-
 दिति । वक्ष्यत इति । 'पित्त्वादिभ्योऽङ्' इत्यनेनेति शेषः घटादिषु त्रयोदशानुदात्तेषु
 गताः । 'श्रुत दोषौ' इत्यतः प्राग् घटादिसमाप्तिरिति वक्ष्यते ।

अथ फणान्ता इति । फण गतावित्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । ज्वरे रोग
 इति । णौ ज्वरयति । चिष्णि तु अज्वरि, अज्वारि । णमुलि तु ज्वरं ज्वरं
 ज्वारं ज्वारम् । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । हेड वेष्टन इति । डकारादकार उच्चारणार्थः ।

विव्यथिषते । इह 'सन्यतः' इति इत्वम् । वाव्यथ्यते । वाव्यथीति । ऋप कृपायां
 गतौ । चकारभावेऽपीहार्थद्वयमित्येव बोध्यमित्याहुः । कदि क्रदि । क्रन्दयति
 अक्रन्दि । अक्रान्दि । क्रन्दं क्रन्दम् । क्रान्दं क्रान्दम् । चित्त्वरा । आदित्वमिह व्यर्थम्,
 ह्रस्वोच्चारणेनाप्यात्मनेपदसिद्धेः न च निष्ठायाम् 'आदितश्च' इतीट्प्रतिपेधार्थमिति
 शङ्क्यम्, 'रुष्यमत्वर—' इति निष्ठायामिडो विकल्पितत्वात् । तूर्णः त्वरितः । ज्वर
 रोगे । णौ ज्वरयति । अज्वरि । अज्वारि । ज्वरं ज्वरम् । ज्वारं ज्वारम् । गड
 सेचने । णौ । गडयति । अगडि । अगाडि । गडं गडम् । गाडं गाडम् । एवमन्यत्रा-
 प्युह्यम् । हेड वेष्टने । उत्सृष्टानुबन्ध इति । तेन वेष्टने 'नागलोपि—' इति निपेध-

पदिषु गतः । स एवोत्सृष्टानुबन्धोऽनूद्यते अर्थविशेषे मित्त्वार्थम् । परस्मैपदिभ्यो ज्वरादिभ्यः प्रागेवानुवादे कर्तव्ये तन्मध्येऽनुवादसामर्थ्यात्परस्मैपदम् । हेडति । जिहेड । हिडयति । अहिडि । अहीडि । अनादरे तु हेडयति । वट ७७९ भट ७८० परिभाषणे । वट वेष्टने, भट भृतौ इति पठितयोः परिभाषणे मित्त्वार्थोऽनुवादः । णट ७८१ नृत्तौ । इत्थमेव पूर्वमपि पठितम् । तत्रायं विवेकः । पूर्वं पठितस्य नाट्वमर्थः यत्कारिषु नटव्यपदेशः । वाक्यार्थाभिनयो नाट्वम् । घटादौ तु नृत्तं नृत्यं चार्थः । यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः । पदार्थाभिनयो नृत्यम् । गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम् । केचित्तु घटादौ नट नतौ इति पठन्ति । गतौ इत्यन्ये । णोपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्यकृता 'नाटि' इति दीर्घपाठाद्धटादिर्णोपदेश एव । ष्टक ७८२ प्रतीघाते । स्तकति । चक ७८३ तृप्तौ । तृप्तिप्रतीघातयोः पूर्वं पठिततश्च 'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' इति निषेधा न भवति । स एवेति । हेडधातुरेव ऋकारानुबन्धमुत्सृज्य वेष्टनरूपे अर्थविशेषे मित्त्वार्थमनूद्यत इत्यर्थः । धात्वन्तरत्वे तु मित्त्वतदभावयोर्विकल्पः स्यादिति भावः । नन्वात्मनेपदिन एवात्रानुवादे परस्मैपदं न स्यादित्यत आह परस्मैपदिभ्य इति । यदि त्वात्मनेपदमिष्टं तर्हि घटादिषु त्वरत्यन्तेष्वेवानुदात्तेषु पठ्येतेति भावः । हेडतीति । वेष्टते इत्यर्थः । हिडयतीति । वेष्टयतीत्यर्थः । 'हेतुमति—' इति णिचि 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्व इति भावः । अहिडि, अहीडीति । 'चण्ण-मुलोः—' इति दीर्घविकल्पः । अनादरे तु हेडयतीति । वेष्टनरूपार्थं एव मित्त्वान्न ह्रस्व इति भावः । 'वट परिभाषणे' इति नापूर्वा धातुरित्याह वट वेष्टन इत्यादि । अनुवाद इति । धात्वन्तरत्वे तु मित्त्वतदभावयोर्विकल्पः स्यादिति भावः । 'णट नृत्तौ' इत्यस्य पौनरुक्त्यमाक्षिपति इत्थमेव पूर्वमपि पठितमिति । टवर्गान्तेष्विति शेषः । तथा च उभयोरप्यर्थेक्येन अर्थविशेषे मित्त्वार्थमिहानूद्यत इति परिहारस्यासंभवात्पौनरुक्त्यमेवेति भावः । परिहर्तुमुपक्षिपति तत्रायं विवेक इति । तत्र तयोर्वत्त्वाः अयं वक्ष्यमाणो विवेकः—अर्थभेदः प्रत्येतव्य इत्यर्थः । पूर्वं पठितस्येति । टवर्गान्तेषु पठितस्येत्यर्थः । यत्कारिष्विति । यस्य कर्तृषु नटव्यवहारः तन्नाट्यं पूर्वं पठितस्य नटधातोरर्थ इत्यर्थः । किं तन्नाट्वमित्यत्राह वाक्यार्थेति । घटादौ त्विति । यस्य कर्तृषु नर्तकव्यपदेशः तद् नृत्यम्, नृत्तं च घटादौ पठितस्य नटरर्थ इत्यर्थः । नृत्यनृत्तयोः को भेद इत्यत आह पदार्थेति । एवं च टवर्गान्तेषु पठितस्य घटादिगतस्य चार्थभेदसत्त्वादर्थविशेषे मित्त्वार्थोऽनुवाद इति युज्यते । धात्वन्तरत्वे तु मित्त्वतदभावयोर्विकल्पः स्यादिति भावः । अथ नटधातोरस्य णोपदेशपर्युदासभ्रमं चारयति णोपदेशेति । अनर्दनाटीत्यादिपर्युदासवाक्ये नाटीति णिज्लक्षणवृद्धिनिर्देशेन 'नट अवस्कन्दने' इति चौरादिकस्यैव ग्रहणादयं णोपदेश एवेत्यर्थः । ष्टकधातुः षोपदेशः । कृतषट्त्वस्य निर्देशः । स्तकतीति । 'धात्वादेः—' इति कस्य सत्त्वे षट्त्वनिवृत्तिः । चक तृप्तौ । तृप्तीति ।

शङ्कैव नास्तीति भावः । णोपदेश एवेति । प्रणटति प्रणटयति । नाटीत्यस्य तु

तस्य तृप्तिमात्रे मित्त्वार्थोऽनुवादः । आत्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादात् परस्मैपदम् । कले ७८४ हसने । एदित्त्वान्न वृद्धिः । अकखीत् । रगे ७८५ शङ्कायाम् । लगे ७८६ सङ्गे । हुगे ७८७ हुगे ७८८ पगे ७८९ ष्टगे ७९० संवरणे । कगे ७९१ नोच्यते । अस्यायमर्थ इति विशिष्य नाच्यते, क्रियासामान्यार्थत्वात् । अनेकार्यत्वादित्यन्त्रे । अक ७९२ अग ७९३ कुटिलयां गतौ । कण ७९४ रण ७९५ गतौ । चकाण । रराण । चण ७९६ शण ७९७ श्रण ७९८ दाने च । शण गतौ इत्यन्त्रे । श्रय ७९९ श्लय ८०० क्रय ८०१ क्लय ८०१ हिसार्थाः । 'जासिनिप्रहण—' (सू ६१७) इति सूत्रे क्राथेति मित्त्वेऽपि वृद्धिनिपात्यते क्राथयति । मित्त्वं तु निपातनात्परत्वात् 'चिष्णमुलोः—' (सू २७६२) इति दीर्घे चरितार्थम् । अक्रथि, अक्रायि । क्रयं क्रथम् । क्राथं

'चक तृत्तौ प्रतीघाते च' इत्यात्मनेपदिषु पठितस्य तृप्तावर्थे मित्त्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । एवं च धात्वन्तरत्वाभावात् मित्त्वतदभावविकल्पः । ननु आत्मनेपदिषु पठितस्थानानुवादादात्मनेपदं स्यादित्यत आह आत्मनेपदिष्विति । पगे ष्टगे इति । पोपदेशौ । ष्टगे इति कृतण्डुत्वनिर्देशः । कगे नोच्यत इति । ननु कगे इत्यनेन यदि किमपि नोच्येत, तर्हि कथमस्य धातुत्वमित्यत आह अस्यायमिति । क्रियाविशेषो नास्यार्थ इति भावः । ननु यदि न कोऽपि क्रियाविशेषोऽस्यार्थः, तर्हि कथमयं धातुरित्यत आह । क्रियासामान्यार्थत्वाच्चित्त्वादिति । वानुपाठपठितस्य क्रियाविशेषार्थकत्वाभावे सति क्रियासामान्यत्वाच्चित्त्वं परिशेषलभ्यमिति भावः । अनेकेति । कलिः कामधेनुरिति न्यायेन कलवानुवदपरिमितार्थकत्वमिति भावः । श्रथ क्नथ क्रथ क्लथ इति । चत्वारोऽपि द्वितीयान्ताः आद्यतृतीयौ रेफमध्यौ द्वितीयो नकारमध्यः । चतुर्थस्तु लकारमध्यः । आद्यस्तु शकारादिः । इतरे ककारादयः । ननु क्रथघातोर्घटादित्वेन मित्त्वाद् णौ उपधावृद्धिसंपन्नस्य अकारस्य 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वे क्रथयतीति स्यात्, ननु क्राथयतीति, तत्राह जासिनीति । 'जासिनि-प्रहणनाटक्रायपिपां हिंसायाम्, इति पष्ठीविधौ णौ मित्त्वेऽपि क्राथेति वृद्धिनिपात्यत इत्यर्थः । नन्वेवं सति घटादौ क्रथघातोः पाठो व्यर्थ इत्यत आह मित्त्वं त्विति । चिष्णमुलोर्दीर्घपक्षे चरितार्थमित्यन्वयः । ननु तत्रापि क्राथेति निपातनात् वृद्धिरित्यत आह निपातनात्परत्वादिति । क्राथेति निपातनापेक्षया 'चिष्णमुलोः—' इत्यस्य परत्वादित्यर्थः । यद्यपि 'मितां ह्रस्वः' इत्यपि परम् तथापि पुरस्तादपवादन्यायेन क्राथेति वृद्धिनिपातनं 'मितां ह्रस्वः' इत्यस्यैवाव्यवहितस्य वाचकम्, ननु 'चिष्णमुलोः—' इत्यस्यापि, तस्य व्यवहितत्वादिति बोध्यम् अक्रथि, अक्रायीति । क्रथेर्ण्यन्ता-

प्रनाटयति । वृद्धिनिपात्यत इति । तेन 'मितां ह्रस्वः' इति न प्रवर्तत इति भावः । निपातनात्परत्वादिति । निपातनविषयीभूतमितां ह्रस्व इत्यस्मात्परत्राद् 'मितां ह्रस्वः' इत्येतदेव निपातनेन वाच्यते न तु ततः परं 'चिष्णमुलोः—' इत्येतदित्यर्थः । वन च । संभवतौ पठितस्य हिंसायां मित्त्वार्थोऽनुवादः । वनति । वनयति ।

क्रायम् । वन ८०३ च । हिंसायामिति शेषः । वनु च नोच्यते । वनु इत्यपूर्वं एवायं धातुर्न तु तानादिकस्यानुवादः । उदित्करणसामर्थ्यात् । तेन क्रियासामान्ये वनतीत्यादि । प्रवनयति । अनुपसृष्टस्य तु मित्त्वविकल्पो वक्ष्यते । ज्वल ८०४ दीप्तौ । णप्रत्ययार्थं पठिष्यमाण एवायं मित्त्वार्थमनूद्यते । प्रज्वलयति । ह्वल ८०५ ह्यल ८०६ चलने । प्रह्वलयति । प्रह्वलयति । स्मृ ८०७ आध्याने । चिन्तायां पठिष्यमाणस्य आध्याने मित्त्वार्थोऽनुवादः । आध्यान-
भुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम् । हृ ८०८ भये । हृ विदारणे इति क्रयादेरयं मित्त्वार्थोऽ-
नुवादः । हृणन्तं प्रेरयति दरयति । भयादन्वयत्र दारयति । धात्वन्तरमेवे-

च्चिणि दोर्धविकल्पः । क्रथं कथं क्राथं क्राथमिति । णमूलि दोर्धविकल्पः । वन चेति । चकारो हिंसानुकर्षकः, तदाह हिंसायामिति । शेष इति । वन शब्दे, वन संभक्तविति पठितस्य हिंसायां मित्त्वार्थोऽनुवादः । वनति । णौ तु वनयति । णमूलि तु वनं वनं वानं वानम् । वनु च नोच्यत इति । कगे नोच्यते इतिवद्व्याख्येयम् । नन्वन्यत्र पठितस्य घटादौ मित्त्वार्थोऽनुवाद इति सिद्धान्तात्तानादौ 'वनु याचने' इति पठितस्य अनुदात्तेतोऽना-
नुवादात् क्रियासामान्येऽर्थे वनुते इत्यात्मनेपदम् उप्रत्ययश्च स्यादित्यत आह अपूर्वं एवाय-
मिति । उदित्करणेति । यदि तानादिकस्यैव अत्रानुवादः स्यात्, तर्हि तनादिगणे वनु इति कृतेन उदित्करणेनैव 'उदितो वा' इत्याद्युदित्कार्यस्य सिद्धेरिह गणे पुनरुदित्करणमनर्थकं स्यात् । अतस्तानादिकस्य नानानुवादः, किं त्वपूर्वं एवायं वनुधातुः । तथा च वनतीति परस्मैपदं शब्विकरणं चेत्याह तेन क्रियासामान्ये वनतीत्यादीति । आदिना वनतः वनन्तीत्यादिसंग्रहः । प्रवनयतीति । घटादिकस्य क्रियासामान्यवाचिनो णिचि मित्त्वात्-
ह्रस्वः । वक्ष्यत इति । 'ग्लास्नावनुवमां च' इत्यनेनेति शेषः । तानादिकात्तु वनु याचने इत्यस्माणिचि उपधादीर्घे वानयतीत्येव भवति । ज्वल दीप्तौ । णप्रत्ययार्थमिति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' इति णप्रत्ययार्थं ज्वलादिगणे पठिष्यमाणस्य इह मित्त्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । ज्वलतीत्यादि सिद्धवत्कृत्य मित्त्वस्य णौ ह्रस्वं प्रयोजनमाह प्रज्वलयतीति । धात्वन्तरत्वे नु मित्त्वतदभावयोर्विकल्पः स्यादिति बोध्यम् । स्मृ आध्याने । चिन्ताया-
मिति । स्मृ चिन्तायामिति पठिष्यमाणस्य आध्याने मित्त्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । चिन्ताया आध्यानमन्यदिति दर्शयितुमाह आध्यानमुत्कण्ठेति । हृ भय इति । अस्य हृणातीति रूपं ननु शप्, तदाह क्रयादेरयं मित्त्वार्थोऽनुवाद इति । भयेऽर्थे मित्त्वार्थमिति

अवनि । अवानि । वनं वनम् । वानं वानम् । तानादिकस्येति । वनु याचने इत्यस्येत्यर्थः । सामर्थ्यादिति । अनुवादे तु तत्र कृतेनोदित्वेन क्त्रायामिङ्विकल्पस्य निष्ठाया-
मिट्प्रतिषेधस्य च सिद्धेः पुनरुदित्करणं व्यर्थं स्यादिति भावः । वनतीत्यादीति । णौ । वनयति । तानादिकस्य तु वनुते वानयति । मित्त्वविकल्प इति । 'ग्लास्ना-
वनुवमां च' इति गणसूत्रेण । णप्रत्ययार्थमिति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' इति णप्रत्ययार्थम् । हृ भये । धातोरनेकार्थत्वाद्भूयार्थकत्वम् । हृणाति । दरयति ।

दमिति मते तु दरतीत्यादि । केचिद्घटादौ 'अत्स्मृदृत्वर' (सू २५६६) इति सूत्रे च दृ इति दीर्घस्थाने ह्रस्वं पठन्ति । तन्नेति माधवः । नृ ८०९ नये । क्रयादिषु पठिष्यमाणस्यानुवादः । नयादन्यत्र नारयति । आ ८१० पाके । श्रै इति कृतात्वस्य आ इत्यादादिकस्य च सामान्येनानुकरणम् । 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य' (प ९१) 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्' (प ११४) इति परिभाषाभ्याम् । श्रमयति । विक्लेदयतीत्यर्थः ।

शेषः । अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वाद् भये वृत्तिः । तथा च क्रयादित्वात् श्राविकरण एवायमिति भावः । मित्त्वप्रयोजनं दर्शयति दृणन्तं प्रेरयति दरयतीति । भोपयतीत्यर्थः । भयादन्यत्र दारयतीति । भेदयतीत्यर्थः । धात्वन्तरमेवेति । ननु क्रयादेरनुवाद इत्यर्थः । अस्मिन्मते भौवादिकत्वात् शवेवेत्याह दरतीत्यादीति । सूत्रे चेति । 'अत्स्मृदृत्वरप्रथमदस्तुस्पशाम्' इति अत्वविधावित्यर्थः । ह्रस्वं पठन्तीति । तन्मते क्रयादेरनुवादप्रसक्तिरेव नास्तीति भावः । तन्नेतीति । यदि ह्ययं घटादौ ह्रस्वान्तः क्रयादौ तु दीर्घान्तो भवेत् तर्हि 'शृहप्रां ह्रस्वो वा' इत्यत्र दृग्रहणमनर्थकं स्यात् । ह्रस्वदीर्घान्तघातुभ्यामेव तत्फलसिद्धेरिति भावः । नृ नय इति । नयो नयनम् । क्रयादिष्विति । नृ नये इत्येव क्रयादिषु पठ्यते । तत्रार्थनिर्देशो न विवक्षितः । क्रयादिषु पठिष्यमाणस्य नृघातोर्नयादन्यत्र विद्यमानस्य नयेऽर्थे मित्त्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । तथा च श्राविकरण एवायम् । नृणातेर्धात्वन्तरत्वाभावात् मित्त्वतदभावौ, अपि तु नित्यमेव मित्त्वम् । आ पाक इति । नन्वत्र भवादौ पठ्यमानाच्छ्रायतेः, उत्तरत्र भवादौ पठिष्यमाणाश्च श्रातेरन्य एव यदि कश्चन स्वतन्त्रो घातुर्घटादौ निर्दिश्येत तदा प्रकृते लटि शपि श्रातीति रूपसंपत्त्या लुग्विकरणस्येन आ पाके इत्यनेन पौनरुक्त्यमित्यत आह श्रै इतीति । अग्रे भवादिगणे श्रै पाक इति पठिष्यते । तस्य कृतात्वस्यानुकरणमित्यन्वयः । तथा च तस्यैव श्रैघातोर्नेकार्थकतया पाके वृत्तस्य मित्त्वार्थमत्रानुवादात् शपि श्रायतीत्यादि रूपम् । एतच्च 'श्रुतं पाके' इति सिद्धान्तादग्रे भवादौ श्रै पाके इत्यस्य पौनरुक्त्यं न शङ्क्यम् । नन्वेवं सति 'श्रै पाके' इत्येवात्र कुतो न पठितमित्यत आह आ इत्यादादिकस्य चेति । ननु लाक्षणिकत्वात् 'आ पाके' इति भौवादिकस्य कृतात्वस्याप्यनुवाद इति न युज्यत इत्यत आह लुग्विकरणेत्यादि परिभाषा-

तन्नेतीति । माधवस्यायमाशयः—सूत्रे दीर्घान्त एव पाठः सर्वसंमतः । घटादावपि दीर्घान्त एव सर्वैः पठ्यते । यद्ययं ह्रस्वान्तो भवेत्तर्हि 'शृहप्रां ह्रस्वो वा' इति ह्रस्वविकल्पविधायके सूत्रे दृग्रहणमनर्थकं स्यात्, घातुद्वयेन दद्रतुः ददरतुरिति रूपद्वयसिद्धेः । न च दृ विदारणे इत्यस्य रूपद्वयलाभार्थं दृग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम्, घातूनामनेकार्थत्वात्समीहितसिद्धेरिति । नृ नये । नृणाति । नरयति । अनरि । अनारि । नरंनरम् । नारंनारम् । श्रै इति । अयं हि वक्ष्यमाणो भौवादिकः । लुग्विकरणेति । अत्र व्याचक्षते—'स्वरतिसूति' इति सूत्रे सूड् इति पठितेनापि द्वयोर्ग्रहणे सिद्धे

पाकादन्यत्र श्रापयति । स्वेदयतीत्यर्थः । मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा ८११ ।
निशामनं चाक्षुषज्ञानम् इति माधवः । ज्ञापनमात्रम् इत्यन्ये निशानेषु इति
पाठान्तरम् । निशानं तीक्ष्णीकरणम् । एष्वेवाथेषु जानातिमित् । ज्ञप मिच्च
इति चुरादौ । ज्ञापनं मारणादिकं च तस्यार्थः । कथं 'विज्ञापना भर्तृपुसिद्धि-

भ्यामित्यन्तम् । परिभाषाभ्यामुभयोरनुकरणमित्यन्वयः । 'स्वरतिसूतिसूयति-' इति सूत्रे
सू इति पठितेऽपि द्वयोर्ग्रहणे सिद्धे सूतिसूयत्योः पृथग्रहणं लुग्विकरण-' इति परिभाषां
ज्ञापयतीत्याहुः । प्रतिपदोक्तपरिभाषा तु न्यायसिद्धेत्युक्तमेव । श्रापयतीति । श्रैघातोणिचि
'आदेच उपदेशे-' इत्यात्वे 'अतिह्री-' इति पुकि मितां ह्रस्वः । श्राघातोस्तु स्वतः
एवाऽऽदन्तत्वाणिचि पुकि मितां ह्रस्वः । पाकादन्यत्रेति । अर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वादिति
भावः । मारणेति । मारणे तोषणे निशामने च ज्ञाघातुर्वर्तत इत्यर्थः । अक्षतस्य मारणे
संपूर्वकस्यैव ज्ञाघातोः प्रयोगः । चाल्लुषज्ञानमिति । निपूर्वकात् सम आलोचने इत्यस्मात्
चौरादिकण्यन्ताद् ल्युटि निशामनशब्दस्य निष्पत्तेरिति भावः । ज्ञापनमात्रमिति । उपसर्ग-
वशादिह ज्ञापने वृत्तिः, चाक्षुषत्वं च ज्ञानस्य न विवक्षितमिति भावः । निशानेष्विवतीति ।
'मारणतोषणनिशानेषु ज्ञा' इति पाठान्तरादित्यर्थः । ननु ज्ञाघातोरस्माल्लडादौ शपि 'ज्ञाजनोर्जा'
इति जादेशे जाति जात इत्यादि स्यादित्यत आह एष्वेवेति । ज्ञा अवबोधने इति श्राविकरण-
स्यैव मारणादिष्वर्थेषु णौ मित्त्वार्थमिहानुवादात् श्राविकरण एवायमिति भावः । जानातेः
मित्त्वफलं तु णौ ह्रस्वः—पशुं संज्ञपयति, अक्षतं मारयतीत्यर्थः । हरिं ज्ञपयति, संतोषयती-
त्यर्थः । रूपं ज्ञपयति, माधवमते दर्शयतीत्यर्थः । मतान्तरे तु बोधयतीत्यर्थः । शरं ज्ञपयति
तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः ननु माधवमते बोधयतीत्यर्थे ज्ञपयतीति कथं मित्त्वम्, तन्मते
चाक्षुषज्ञानस्यैव निशामनशब्दार्थत्वादित्यत आह ज्ञप मिच्चेति चुरादाविति ।
एवं च चौरादिकं ज्ञाघातुमादाय बोधनेऽप्यर्थे ज्ञपयतीति ह्रस्वः संगच्छत इति भावः ।
ननु चौरादिकस्यापि ज्ञपेर्मारणतोषणनिशामनेष्वेवाथेषु मित्त्वमस्तु, तत्रार्थान्तर-
निर्देशाभावात् । तथा च माधवमते कथं बोधनेऽर्थे मित्त्वमित्यत आह ज्ञापनं
मारणादिकं च तस्यार्थ इति । ज्ञापनं मारणं तोषणं निशामनं च तस्य
चौरादिकस्य ज्ञपघातोरर्थो माधवमते इत्यर्थः । कथमिति । ज्ञाघातोर्ज्ञपघातोश्च णौ

सूतिसूयत्यां । पृथग्रहणं व्यर्थं सदिमां परिभाषां ज्ञापयति । नन्वलुग्विकरणं बलीय
इति वैपरीत्यं किं न स्यादिति शङ्क्यम्, इष्टानुरोधात् । सूङ् इति पठितेऽपि स्वरतिसाह-
चर्यादलुग्विकरणस्यैव ग्रहणं स्यान्न तूभयोरित्यपि न शङ्क्यम्, साहचर्यस्यानित्यत्वात् ।
तस्मात्पृथग्रहणं व्यर्थं सज्ज्ञापकमेवेति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा तु न्यायसिद्धा,
लाक्षणिकं हि विलम्बितोपस्थितिकम्, प्रतिपदोक्तं तु शीघ्रोपस्थितिकमिति । परिभाषा-
भ्यामिति । यद्यप्युक्तपरिभाषयोः परस्परविरोधेनाप्रवृत्तावपीष्टं सिद्ध्यति, तथाप्यविशे-
षादुभयोः प्रवृत्तिरप्यत्र युक्तैवेति भावः । मारणतोषण । निशामनमित्यस्य शम
आलोचन इत्यस्मान्निष्पन्नत्वादाह चाल्लुषं ज्ञानमिति । एष्वर्थेष्विविति । पशुं

मेति' इति 'तज्ज्ञापयत्याचार्यः' इति च । शृणु । माधवमते अचाक्षुपज्ञाने मित्वाभावात् । ज्ञापनमात्रे मित्त्वमिति मते तु जा नियोगे इति चौरादिकस्य, धातूनामनेकार्थत्वात् निशानेष्विति पठतां हरदत्तादीनां मते तु न काप्यनुपपत्तिः । कम्पने चलिः ८१२ । चल कम्पने इति ज्वलादिः । चलयति शाखाम् । कम्पनादन्यत्र तु शीलं चालयति । अन्यथा करोतीत्यर्थः । हरतीत्यर्थः इति स्वामी । सूत्रं चालयति । क्षिपतीत्यर्थः । छदिर् ८१३ ऊर्जने । छद् अपवारणे

मित्त्वाद्स्वप्रसङ्गादिति भावः । शृण्विति । उत्तरमिति शेषः । मित्त्वाभावादिति । ह्रस्वो नेति शेषः । विज्ञापनेत्यत्र तज्ज्ञापयतीत्यत्र च अचाक्षुपमेवाऽऽत्मज्ञानं विवक्षितमिति भावः । ननु ज्ञापनमात्रे मित्त्वमिति मते विज्ञापनेत्यत्र तज्ज्ञापयतीत्यत्र च मित्त्वं दुर्वारमित्यत आह ज्ञापनमात्र इति । चौरादिकस्येति । विज्ञापनेति, ज्ञापयतीति च रूपमिति शेषः । 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति निषेधान्न तस्य मित्त्वमिति भावः । ननु नियोगार्थस्य तस्य कथं ज्ञापने वृत्तिरित्यत आह धातूनामिति । न कापीति । विज्ञापनेत्यत्र ज्ञापयतीत्यत्र च ज्ञापनार्थवृत्ति-त्वाज्ज्ञापनस्य च मारणतोषणतीक्ष्णीकरणान्यत्वान्न तस्मिन्नर्थे ज्ञाधातोर्मित्त्वप्रसक्तिरिति भावः । एवं च माधवमते बोधने ज्ञाधातोः ज्ञापयतीत्युपधादीर्घः, ज्ञपधातोस्तु ज्ञपयतीत्युपधा-ह्रस्व इति रूपद्वयमपि साध्विति स्थितम् । कम्पने चलिरिति । इका निर्देशोऽयम् । चल-धातुः कम्पने मित्त्वित्यर्थः । ज्वलादिरिति । तस्य चलेः कम्पने मित्त्वार्थोऽत्रानुवाद इति भावः । शीलं चालयतीति । अत्र कम्पनार्थकत्वाभावात् मित्त्वमिति भावः, तदाह अन्यथा करोतीत्यर्थ इति । धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः । छदिरूर्जने इति । इका निर्देशोऽयम् । छद्धातुर्ऊर्जने मित्त्वित्यर्थः । ऊर्जनं बलवत्करणं प्राणनं वा, ऊर्जं बलप्राणनयोरित्युक्तेः । अन्यत्र पठितस्यात्रार्थविशेषेणौ मित्त्वार्थोऽनुवाद इति सिद्धान्तः । छद्धातुस्त्वयं चुराद्य-न्तर्गणे युजादौ पठितः । तस्यात्रानुवादो व्यर्थः, 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति ज्ञपादि-पञ्चकव्यतिरिक्तस्य चुरादौ मित्त्वनिषेधादित्यत आह छद् अपवारण इति । चुराद्यन्तर्गणयुजादिपठितस्य 'आ धृपाद्वा' इति स्वाधिकणिजभावपक्षे ऊर्जनेऽर्थे

संज्ञपयति, मारयतीत्यर्थः । विष्णुं विज्ञपयति, संतोषयतीत्यर्थः । संज्ञपयति रूपम्, माधवमते दर्शयतीत्यर्थः । मतान्तरे तु बोधयतीत्यर्थः । प्रज्ञपयति शरम्, तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । स्यादे-तत्—निशामनं ज्ञापनमात्रमिति वदतां मते 'आवहनुड्स्था-' इति सूत्रे जीप्यमानो बोध-यितुमभिप्रेत इति वृत्तिग्रन्थः संगच्छतां नाम, माधवमते तु तद्ग्रन्थस्य का गतिरित्यत आह ज्ञपमिच्चेति । ज्ञापनमिति । एवं च वृत्तिग्रन्थो माधवमतेऽपि संगच्छत इति भावः । मार-णादिकं चेति । एतच्च मतान्तराभिप्रायेणोक्तम् । चुरादिपु तु 'ज्ञप मिच्च, अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते' इति वक्ष्यमाणत्वात् । कथमिति । ज्ञापधातोर्ज्ञपधातोश्च णौ मित्त्वाद् ह्रस्वेन भवितव्य-मिति भावः । मित्त्वाभावादिति । एवं च बोधने ज्ञाधातोः ज्ञापयति, ज्ञपधातोस्तु ज्ञपय-तीति रूपद्वयं माधवमते बोध्यम् । छदिरूर्जने । ऊर्जं बलप्राणनयोः । अत्र छदिमित् ।

इति चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्वाथोऽयमनुवादः । अनेकार्थत्वाद्गुर्जरर्थे वृत्तिः । छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति । वलवन्तं वा करोतीत्यर्थः । अन्यत्र छादयति । अपवारयन्तं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । स्वार्थे णिचि तु छादयति । वलीभदति प्राणीभवति अपवारयति वेत्यर्थः । जिह्वान्मथने लडिः ८१४ । 'लड विलासे' इति पठितस्य मित्वाथोऽनुवादः । उन्मथनं क्षोभणम् । जिह्वाशब्देन पष्ठीतत्पुरुषः । लडयति जिह्वाम् । तृतीयातत्पुरुषो वा । लडयति जिह्वया । अन्ये तु जिह्वाशब्देन तद्व्यापारो लक्ष्यते । समाहारद्वन्द्वोऽयम् । लडयति शत्रुम् । लडयति दधि । अन्यत्र लाडयति पुत्रम् । मदी ८१५ हर्षलेपनयोः । ग्लेपनं दैन्यम् । दैवादिकस्य मित्वाथोऽयमनुवादः । मदयति । हर्षयति ग्लेपयति

मित्वाथोऽनुवाद इत्यर्थः । 'हेतुमणिणचि इत्यर्थः । स्वार्थिकणचि सत्येव 'नान्ये मितः—' इति निषेधप्रवृत्तेरिति भावः । नन्वपवारणार्थकस्य छदेः कथनूर्जने वृत्तिरित्यत आह अनेकार्थत्वादिति । ननु स्वार्थेणिजभावे सति मित्त्वं किमर्थमित्यत आह छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयतीति । अत्र हेतुमणिणचि ह्रस्वः । 'नान्ये मितः—' इति निषेधस्तु हेतुमणिणचि नेति भावः । अन्यत्रेति । ऊर्जनादन्यत्र अपवारणे इत्यर्थः । स्वार्थे णिचि त्विति । 'नान्ये मितः—' इति निषेधस्य तत्र प्रवृत्तेरिति भावः । जिह्वान्मथने लडिरिति । इका निर्देशोऽयम् । लडवातु-जिह्वान्मथने मित्त्वित्यर्थः । लडेति । 'लड विलासे' इति टवर्गान्तेषु भ्वाद्यौ पठितस्य जिह्वान्मथनेऽप्ये मित्वाथोऽनुवाद इत्यर्थः । एवं च वातुभेदाभावात् सर्वथैव मित्त्वकार्यं भवति । गणभेदाद्वातुभेदे मित्त्वतदभावयोर्विकल्पः स्यादिति भावः । लडयति जिह्वामिति । रसानां रसान् ज्ञापयतीत्यर्थः । 'गतिबुद्धि—' इति द्विकर्मकोऽयम् । लडयति जिह्वयेति । देवदत्तो रसान् जानाति तजिह्वया ज्ञापयतीत्यर्थः । तद्व्यापार इति । शब्दप्रयोगादिजिह्वाव्यापार इत्यर्थः । समाहारेति । जिह्वा च उन्मथनं चेति समाहारद्वन्द्वः । जिह्वाव्यापारे उदाहरति लडयति शत्रुमिति । गेहे शूर इत्यादिशब्दप्रयोगेण गहंत इत्यर्थः । उन्मथनं लोडनम् इत्यभिप्रेत्योदाहरति लडयति दधीति । विलोडयतीत्यर्थः । अन्यत्रेति । जिह्वान्मथनादन्यत्रेत्यर्थः । लाडयति पुत्रमिति । क्रीडयतीत्यर्थः । ग्लेपनं दैन्यमिति । दीनो भवन्मित्यर्थः । ननु लडावौ शपि मदीत्यादि स्यादित्यत आह दैवादिकस्येति । तथा च

चुराद्यन्तर्गणां यौजादिकः स्वार्थे । णिजभाव इति । 'आवृषाद्वा' इति वैकल्पिकत्वादिति भावः । लडयति जिह्वामिति । जिह्वां ज्ञापयतीत्यर्थः जिह्वयेति । जिह्वया पदार्थान्तरं ज्ञापयतीत्यर्थः । जिह्वाव्यापारे उदाहरणमाह लडयति शत्रुमिति । शत्रुमुद्दिश्य गालनादि करोतीत्यर्थः । लडयति दधीति । उन्मथनाति । विलोडयतीत्यर्थः । केचित्तु जिह्वाव्यापारे लडयति दधि, उन्मथने तु लडयति शत्रुमिति व्यत्यासेन योजयन्ति । लाडयति पुत्रमिति । शर्करादिदानेनानुकूलयतीत्यर्थः ।

वेत्यर्थः । अन्यत्र मादयति चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः । ध्वन ८१६ शब्दे । भाव्ययं
मिच्चवार्थमनूद्यते । ध्वनयति घण्टाम् । अन्यत्र ध्वानयति । अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः ।
अत्र भोजः 'दलिवलिस्खलिरणिध्वनित्रपिज्ञपयथ' इति पपाठ । तत्र ध्वनिरणी उदाहृतौ ।
दल विशरणे, बल संवरणे, स्खल संचलने, त्रपूप् लज्जायाम् इति गताः । तेषां णौ दलयति,
बलयति, स्खलयति, त्रपयति । क्षै क्षये इति वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुका निर्देशः ।
क्षपयति । स्वन ८१७ अवतंसने । शब्दे इति पठिष्यमाणस्यानुवादः । स्वनयति । अन्यत्र
स्वानयति । 'घटादयो मितः' (ग सू १८७) मित्संज्ञका इत्यर्थः । 'जनीजृप्वनसुरञ्जो-

द्यन्त्रिकरण एवायमिति भावः । ध्वन शब्द इति । पूर्वमनुनासिकान्तेषु अणरणेत्यत्र
ध्वणधानुर्मुर्धन्यान्तः पठितः । अयं तु दन्त्यान्त इति भेदः । भावीति । ज्वलादौ 'ध्वन शब्दे'
इति पठिष्यमाण एवात्र ध्वन्यात्मके अनुच्चारणजन्ये शब्दने मिच्चवार्थमनूद्यते इत्यर्थः । धातुभेदे
तु मिच्चतदभावौ स्यातामिति भावः । ध्वनयति घण्टामिति । शब्दायमानां करोतीत्यर्थः ।
अन्यत्रेति । अस्पष्टोच्चारणात्मके शब्दने इत्यर्थः । अत्रेति । घटादावित्यर्थः । तत्रेति ।
दलिवल्यादिष्वित्यर्थः । उदाहृताविति । घटादाविति शेषः । तत्र ध्वनिरनुपदमेवोदाहृतः ।
रणिस्तु कण रण गतावित्यत्रेति बोध्यम् । भोजयतेः प्रागनयोः पाठो नेति न पौनरुक्त्यम् ।
गता इति । भ्वादौ पठिता इत्यर्थः इह मिच्चवार्थमनूद्यन्त इति शेषः । धात्वन्तरत्वे तु
मिच्चतदभावौ स्यातामिति भावः । ननु क्षपेरत्र पाठान्मिच्चै णौ ह्रस्वे क्षपयतीति वक्ष्यति ।
अस्त्वेवम् । तथापि क्षै क्षये इति भ्वादौ पठिष्यमाणस्य णौ आत्वे पुकि क्षापयतीत्यपि स्यात्,
क्षैधातोः क्षपीत्यनुवादासंभवात्, तत्राह क्षै इत्यादि । णौ आत्वे पुकि मिच्चाद् ह्रस्वे सति
क्षपीति क्षै इत्यस्यानुवादासंभव इति भावः । स्वन अवतंसन इति । अवतंसनम् अलङ्कृतिः ।
पठिष्यमाणस्येति । घटादिगणादूर्ध्वं स्वन शब्दे इति पठिष्यमाणस्य स्वनेरवतंसनेऽर्थे णौ
मिच्चवार्थोऽनुवादा इत्यर्थः । धात्वन्तरत्वे तु मिच्चतदभावौ स्यातामिति भावः । स्वनयतीति ।
भूपयतीत्यर्थः । अन्यत्रेति । अवतंसनादन्वय शब्देऽर्थे णौ मिच्चाभावात् ह्रस्व इति भावः ।
घटादयो मित इति । गणसूत्रम् । ननु घटादिषु मकारानुबन्वादर्शनात् कथं
मितस्ते स्युरित्यत आह । मित्संज्ञका इति । मिक्कार्यभाज इत्यर्थः । जनी-
जृपिति । गणसूत्रम् । जनी जृप् क्तमु रब्ज् एपां द्वन्द्वात्प्रथमावहुवचनम् ।

अम् अन्ते येषां ते अमन्ताः, क्रमिगम्यादयः । एते अवघटादित्वेऽपि मित इत्यर्थः ।
ध्वनिरणी उदाहृताविति । ध्वनिरव्यवधानेनोदाहृतः, रणिस्तु कण रण गतावित्यत्रेत्यर्थः ।
स्वन अवतंसने । अवतंसनं भूपणम् । स्वनयतीति । भूपयतीत्यर्थः । अस्वनीत्,
अस्वानीत् । अस्वनि, अस्वानि । स्वनंस्वनम्, स्वानंस्वानम् । घटादयो
मितः । मित्संज्ञका इत्यर्थ इति । अन्ये तु मकारानुबन्वा इति व्याचक्षते । घटे
चेष्टायामिति प्रत्येकं पाठे गौरवादेकत्रैव सर्वेषां मित्संज्ञा मकारानुबन्वकत्वं वाजनेन
सूत्रेण त्रिवीथत इति भावः । जनीजृप् । जनीप्रादुभक्ति, जृप् वयोहानौ, क्तसु

अन्ताश्च' (ग सू १८८) । मित इत्यनुवर्तते । जप् इति पित्त्वनिर्देशाजीर्यतेर्ग्रहणम् ।
जृणातेस्तु जारयति । केचित्तु 'जनीजृष्णसु-' इति पठित्वा णसु निरसने इति दैवादिकमुदा-
हरन्ति । 'ज्वलङ्गलङ्गलनमामनुपसर्गाद्वा' (ग० सू० १८९) एषां मित्त्वं वा । प्राप्त-
विभाषेयम् । ज्वलयति, ज्वालयति । उपसृष्टे तु नित्यं मित्त्वम् । प्रज्वलयति । कथं तर्हि
प्रज्वालयति उन्नामयतीति । घञन्तात् 'तत्करोति-' इति णौ । कथं संक्रामयतीति । 'मितां
ह्रस्वः' (सू २५६८) इति सूत्रे 'वा चित्तविरागे' (सू २६०५) इत्यतो वा इत्यनुवर्त्यं
व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति वृत्तिकृत् । एतेन 'रजो विश्रामयन् राज्ञाम्' 'धुर्यान्विश्राम-
येति सः' इत्यादि व्याख्यातम् । 'ग्लास्नावनुवमां च' (ग सू १९०) । अनुप-

जीर्यतेरिति । 'जप् वयोहानौ' इति ह्यन्विकरणस्येत्यर्थः । जृणातेस्त्विति ।
ज् वयोहानौ इति श्राविकरणस्य षित्त्वाभावेनात्र ग्रहणाभावान्न मित्त्वमिति
भावः । उदाहरन्तीति । तन्मते जृणातेरपि मित्त्वमिति भावः । ज्वलङ्गल ।
इत्यपि गणसूत्रम् । प्राप्तविभाषेयमिति । ज्वलङ्गलङ्गलां घटादित्वात्तमेरान्तत्वाच्च
मित्त्वस्य प्राप्तेरिति भावः । उपसृष्टे त्विति । सोपसर्गे त्वित्यर्थः । कथं तर्हीति ।
अनुपसर्गादिति विशेषणे सति ज्वलेनेमेश्च णौ मित्त्वविकल्पाभावाज्जनीजृषिति मित्त्वाद्
ह्रस्वो नित्यः स्यादित्याक्षेपः । समाधत्ते घञन्तादिति । तत्करोतीति णावित्यनन्तरं
समाधेयमिति शेषः । प्रज्वलनं प्रज्वालः । उन्नमनम् उन्नामः । भावे घञ् । उपघावृद्धिः ।
प्रज्वालं करोतीति उन्नामं करोतीति चार्थे 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि 'णाविष्ठवत्' इति
इष्टवत्तात् टिलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वाद् मित्त्वप्रयुक्तह्रस्वाभावे प्रज्वालि उन्नामि इत्याभ्यां
लटि तिपि शपि गुणे अयादेशे प्रज्वालयति उन्नामयतीति रूपे इति भावः । ननु संपूर्वात्
क्रमेणौ संक्रामयतीति रूपमिष्यते । तत्र अमन्तत्वेन मित्त्वाद् ह्रस्वप्रसङ्गः । नच क्रमणं क्राम
इति घञन्तात् 'तत्करोति-' इति णावुक्तरीत्या ह्रस्वाभाव इति समाधानं संभवति,
क्रमेर्घञि हि 'नोदात्तोपदेशस्य-' इति वृद्धिप्रतिषेधे सति क्रम इत्येव भवति, नतु क्राम इति
कृत्वा उक्तसमाधानासंभवादित्यभिप्रेद्याक्षिपति कथमिति । समाधत्ते मित्तामिति ।
'मितां ह्रस्वः' इति सूत्रे वेत्यनुवर्त्यं मित्त्वाभावे संक्रामयतीति रूपमित्यन्वयः । ननु कदाचिद्
ह्रस्वो दुर्वार इत्यत आह 'व्यवस्थितेति । तथा चात्र ह्रस्वाभाव एवाश्रीयत इति भावः ।
वृत्तिकृदिति । भाष्ये तु नैतद् इति भावः । एतेनेति । व्यवस्थितविभाषाश्रयणेनेत्यर्थः ।
'ग्लास्नावनुवमां च' इत्यपि गणसूत्रम् । प्रथमार्थे षष्ठी । अनुपसर्गादिति मित इति

ह्ररणदीप्योः, त्रयोऽपि दिवादयः । रञ्ज रागे, दैवादिको भौवादिकश्च । अमन्ताः
क्रमिगमीत्यादयः । जनयति । जरयति । वनसरयति । रजयति मृगान् । रञ्जयति पक्षिणः ।
क्रमयति । गमयति । रमयति । ज्वलङ्गल । एषां मित्त्वमिति । मित इत्यनु-
वृत्तस्थेह भावप्रधानता । अनुपसर्गादिति तु पष्ठ्यर्थेयं पञ्चमीत्येवं क्लेशेन व्याख्येयमिति
भावः । 'नमोनुपसर्गाद्वा' इति पाठान्तरम्, तत्र न कश्चित्क्लेशः । प्राप्तविभाषेति ।
ज्वल दीप्तौ, ह्वल ह्वल चलने इति त्रयाणां पूर्वपठितत्वात्तमेस्त्वमन्तत्वादिति भावः ।

सर्गादिषां मित्त्वं वा स्यात् । आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते विभाषा । 'न कर्म्य-
मिचमाम्' (ग सू १९१) । अमन्तत्वात्प्राप्तं मित्त्वमेषां न स्यात् । कामयते ।
आमयति । चामयति । शमो ८१८ दर्शने (ग सू १९२) । शाम्यतिदर्शने
मिन्न स्यात् । निशामयति रूपम् । अन्यत्र तु 'प्रणयिनो निशामध्य वधूः कथाः' ।
कथं तर्हि 'निशामय तदुर्वर्तिं विस्तराद्गदतो मम' इति । शम आलोचने इति
चौरादिकस्य । धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रवणे वृत्तिः, शाम्यतिवत् । यमो ८११
अपरिवेषणे (ग सू १९३) । यच्छतिर्भोजनतोऽन्यत्र मिन्न स्यात् । आया-

वेति चानुवर्तते, फलितमाह अनुपसर्गादिति । आद्ययोरिति । ग्लासना इत्यनयोरघटा-
दित्वाद्प्राप्ते मित्त्वे इतरयोर्वतुवमोः प्राप्ते मित्त्वे विभाषेत्यर्थः । तत्र वनेः 'वनु च नोच्यते'
इति घटादौ पाठाद्भेदस्त्वमन्तत्वान्मित्त्वप्राप्तिरिति बोध्यम् । 'न कर्म्यमिचमाम्' इति 'शमो
दर्शने' इति च गणसूत्रम् । दर्शनं चाक्षुषज्ञानम् । 'शम उपशमे' इति दैवादिकः इयन्विकरण
एवात्र गृह्यते, ननु 'शम आलोचने' इति चौरादिकः, 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति तस्य मित्त्व-
निषेधात्, तदाह शाम्यतिरिति । निशामयति रूपमिति । पश्यतीत्यर्थः । उपशमार्थ-
कस्यापि अनेकार्थकत्वाद् दर्शने वृत्तिः । अन्यत्रेति । दर्शनादन्यत्रेत्यर्थः । निशामय्येति ।
श्रावयित्वेत्यर्थः । शमेर्ष्यन्तात् क्त्वो ल्यपि 'कृते ल्यपि लघुपूर्वात्' इति णेरयादेशः ।
कथमिति । तर्हि । दर्शनार्थकस्यैव शमेर्मित्त्वनिषेधे सति 'श्रृणु' इत्यर्थं मित्त्वाद्ग्नस्व-
प्रसङ्गान्निशामयेति कथमित्याक्षेपः । समाधत्ते शम आलोचन इति चौरादिकस्येति ।
निशामयेति रूपमिति ऋपः । 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति तस्य मित्त्वनिषेधाद् न ह्रस्व इति
भावः । ननु चौरादिकस्य शमेरालोचनार्थकत्वात् कथं श्रवणे वृत्तिरित्यत आह धातूना-
मिति । शाम्यतिवदिति । इयन्विकरणस्य शमेरुपशमार्थकस्य यथा दर्शने वृत्तिस्तद्वदित्यर्थः ।
'यमोऽपरिवेषणे' इत्यपि गणसूत्रम् । भोजनपात्रे ओदनापूपादिभोज्यद्रव्याणां स्थापनं परि-
वेपणम्, तदाह भोजनतोऽन्यत्रेति । भुक्त्यनुकूलपरिवेषणादन्यत्रेत्यर्थः । 'यम उपरमे' इत्य-
स्य उपसर्गवशात् परिवेषणे ततोऽन्यस्मिन्नप्यर्थे वृत्तिः संभवति । तत्र अपरिवेषणे वृत्तौ
कथं संक्रामयतीति । क्रमेः 'नोदात्तोपदेशस्य-' इति वृद्धिप्रतिषेधाद् घञि क्रम इत्येव
भवति ननु क्राम इति पूर्वोक्तसमाधानस्यात्रासंभवात्पृथक् प्रश्नः । व्यवस्थितविभाषेत्यादि ।
क्वचिद् णौ मितं ह्रस्वो न प्रवर्तत इति भावः । वृत्तिकृदिति । केचित्तु घञन्तात्क्रम-
शब्दात्प्रज्ञाद्यणि क्रामशब्दं स्वीकृत्य तस्मात् 'तत्करोति' इति णौ संक्रामयतीति
समादधत इति भावः । इतरयोः प्राप्त इति । वनेः पूर्वं पाठाद्भेदमन्त
त्वाच्चेति भावः । ग्लापयति, ग्लपयति । स्नापयति स्नपयति । वानयति, वनयति ।
वामयति, वमयति । शाम्यतिवदिति । तथा शाम्यतिनिशामयतीत्यादौ दर्शने
प्रयुज्यते तथा चुरादिः शमधातुरपि श्रवणे भविष्यतीत्यर्थः । यमोऽपरि
वेपणे । यच्छतिरिति । यम उपरमे इत्ययं धातुर्भोजनतोऽन्यत्र । भोजनाशब्दो
'न्यासश्रन्थो युच्' इति युजन्तो ज्ञेयः । परिवेषणमिह भोजनानुकूलव्यापारस्ततोऽ-

मयति । द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थः । परिवेषणे तु यमयति ब्राह्मणान् । भोजयतीत्यर्थः । 'पर्यवसितं नियमयन्' इत्यादि तु नियमवच्छब्दात्तत्करोतीति णौ बोध्यम् । स्वदिर् ८२० अवपरिभ्यां च (ग सू १९४) मिन्नेत्येव । अवस्वादयति । परिस्वादयति । आवपरिभ्य इति न्यासकारः । स्वामी तु 'न कमि—' इति नञमुत्तरत्रिसूत्र्यामननुवर्त्य शमः अदर्शने इति चिच्छेद । यमस्तु अपरिवेषणे मित्त्वमाह । तन्मते 'पर्यवसितं नियमयन्' इत्यादि सम्य-

मित्त्वं नेत्यर्थः । आयामयतीति । अत्रापरिवेषणे वृत्तेर्न मित्त्वमिति भावः, तदाह द्राघयतीति । दीर्घाकरोतीत्यर्थः । व्यापारयतीति । प्रवर्तयतीत्यर्थः । यमयति ब्राह्मणानिति । परिवेषणार्थकत्वान्मित्त्वमिति भावः, तदाह भोजयतीति । भुञ्जते ब्राह्मणाः, तान्परिवेषणेन प्रवर्तयतीत्यर्थः । ननु पर्यवसितं नियमयन्नित्यत्र अपरिवेषणार्थकतया मित्त्वाभावात्कथं ह्रस्व इत्यत आह पर्यवसितमित्यादि । नियमनं नियमः । 'यमः समुपनिविपु च' इति भवे अप्रत्ययः, तस्मान्मत्तुप् । नियमवच्छब्दात्तत्करोतीति णिचि 'विन्मतोर्लुक्' इति मत्तुपो लुकि ष्यन्ताह्लटश्शतरि गुणायदेश्योनियमयच्छब्द इति भावः । वस्तुतस्तु मत्तुपो लुकि टिलोपस्याप्राप्त्या 'अचो ङिति' इति वृद्धौ पुगागमापत्तिः । ततश्च नियमवदित्यर्थकाद् अर्शा-
 आद्यजन्ताद् नियमशब्दात् 'तत्करोति' इति णिचि इष्वत्त्वाट्टिलोपे तस्य स्यानिवत्त्वादुपधा-
 वृद्धयभावे नियमयन्निति समर्थनीयमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । 'स्वदिरवपरिभ्यां च' इत्यपि गणसूत्रम् । स्वदिरिति इका निर्देशः । अव परि आभ्यां परः स्वदधातुमिन्नेत्यर्थः । 'स्वदस्वदने' इति घटादौ पाठान्मित्त्वप्राप्तिः । परिस्वादयतीति । अपोपदेशत्वेन आदेशस-
 न्कारत्वाभावात् न इति भावः । अपावेति । 'स्वदिरपावपरिभ्यः' इति न्यासकारः । पपा-
 ठेत्यर्थः । तन्मते अपस्वादयतीत्यत्रापि मित्त्वाभावान्न ह्रस्वः । स्वामी त्विति । 'न कम्य-
 मिचमाम्' इत्यत्र श्रुतां नञ् 'शमो दर्शने' 'यमोऽपरिवेषणे' 'स्वदिरवपरिभ्यां च' इति त्रिपु
 सूत्रेषु नानुवर्तते । शमः अदर्शने इति च्छेदः । शमधातुः अदर्शने मित्स्यादित्यर्थः । अमन्तत्वा-
 देव सिद्धे नियमार्थमिदम् । अदर्शन एव शमधातुमिस्थात् ननुदर्शने इति स्वामिमत्तम् । इदं च
 पर्यवसानगत्या पूर्वमतान्नातिरिच्यते । यमस्त्विति । यमधातोस्तु अपरिवेषण एव मित्त्वमा-
 हेत्यर्थः । अमन्तत्वादेव सिद्धेरपरिवेषण एव यमधातुमित्त्वं ननुपरिवेषण इति फलति । एवं
 च द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थे मित्त्वाद् ह्रस्वे आयमयतीत्येव रूपम् । परिवेषणे तु मित्त्वा-
 भावाद् ह्रस्वाभावे यामयति ब्राह्मणानिति भवतीति पूर्वमताद्विपरीतं फलति । एवं च पर्यव-
 सितं नियमयन्नित्यत्र यमेरपरिवेषणार्थत्वान्मित्त्वे ह्रस्वो निर्वाधः, तदाह तन्मत्त इति ।
 स्वददर्घटादित्वादेव मित्त्वसिद्धेः 'स्वदिरवपरिभ्यां च' इति सूत्रमपि नियमार्थम् । सोपसर्गस्य
 चेत् स्वदेमित्त्वं तर्हि अवपरिभ्यां परस्यैव मित्त्वं न तूपसर्गान्तरादिति । एवं च
 प्रस्वादयतीत्यत्र मित्त्वाभावान्न ह्रस्वः । अवस्वादयति परिस्वादयति इत्यत्र तु मित्त्वान्यस्मिन्नर्थे
 मिन्निपेयः । नियमयन्निति । नियमवच्छब्दाण्णिचि विन्मतोर्लुकि

गेव । उपसृष्टस्य स्वदेशेदवादिपूर्वस्य इति नियमात्प्रस्वादयतीत्याह । तस्मात्सूत्रद्वये उदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्व्यत्यासः फलितः । इदं च मतं वृत्तिन्यासादिविरोधादुपेक्ष्यम् । फण ८२१ गतौ । न इति निवृत्तमसंभवात् । निषेधात्पूर्वमसौ न पठितः । फणादिकार्यानुरोधात् । २३५४ फगा च सप्तानाम् । (६—४—१२५) एपां वा एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि च । फेणतुः फेणुः । पफणतुः पफणुः । फेणिथ, पफणिथ । फणयति । वृत् घटादिः

द्वस्व इति फलति तदाह उपसृष्टस्येति । सांपसर्गस्थेत्यर्थः । पूर्वमते तु अवपरिभ्यां परस्य मित्त्वानिषेधादवस्वादयति परिस्वादयतीति न ह्रस्वः । प्रस्वदयतीत्यत्र तु अवपरिपूर्वकत्वाभावेन मित्त्वनिषेधाभावाद्वस्व इति विपरीतम् । तस्मादिति । 'यमोऽपरिवेषणे' स्वदिरवपरिभ्यां च' इति सूत्रद्वये उक्तरीत्या मित्त्वनियमविध्याश्रयणादुदाहरणयोरुक्तरीत्या व्यत्यासः फलित इत्यर्थः । उपेक्ष्यमिति । 'न पादम्याङ्—' इति सूत्रव्याख्यावसरे 'यमोऽपरिवेषणे' इति मित्त्वं प्रतिषिध्यत इति वृत्तिन्यासयोरुक्तत्वादिति भावः । केचित्तु स्वामिभते पर्यवसितं नियमयन्नित्यादिसामञ्जस्यात्तावेवोपेक्ष्यादित्याहुः । फण गताविति । ननु घटादित्वेऽपि नायं मित्, इतः प्राक् 'स्वन अवतंसने' इत्युत्तरमेव घटादयो मित इत्युक्तेः । अतः कथमत्र निषेधः ? तत्राह न इति निवृत्तमसंभवादिति । प्राप्तिं विना मित्त्वस्य निषेधासंभवादिह नेति नानुवर्तते, किंतु मिदित्येवानुवर्तत इत्यर्थः । ननु फण गतावित्यत्र मिन्नेति यदि नानुवर्तते तर्हि 'न कर्ममिचमाम्' इति निषेधकाण्डात् प्रागेवायं कुतो न पठितः ? तत्राह निषेधात्पूर्वमसौ न पठित इति । कुत इत्यत आह फगादिकार्यानुरोधादिति । निषेधकाण्डात्प्रागेव फणेः पाठे कर्ममिचमादीनामपि फणादिष्वन्तर्भावः स्यादिति भावः । फणां च । 'अत एकहल्मध्ये—' इत्यतो लिटोति 'थलि च सेटि' इति चानुवर्तते । 'ध्वसोः—' इत्यतः एदिति, 'गहमन—' इत्यतः कितीति, 'वा जृभ्रमुत्रसाम्' इत्यतो वेति च, तदाह एषामिति । फणादीनामित्यर्थः । फणामिति बहुवचनात् तदादिलाभः । 'फण गतौ' इत्यत्र मिदित्येवानुवर्तते, नेति तु नानुवर्तत इत्यस्य प्रयोजनमाह फणयतीति । वृद्धिति । कर्तरि क्तिवन्तम् । वृत्तुधातुरिह समाप्यर्थकः, तदाह घटादिः

शतरि शप्प्रत्यये गुणे च ज्ञेयम् । व्यत्यासः फलित इति । स्वामिमते त्वपरिवेषणे आयमयति । परिवेषणे तु यामयति ब्राह्मणान् । अवादिपूर्वस्य स्वदेरवस्वदयति । परिस्वदयति । प्रपूर्वस्य तु प्रस्वादयतीत्येवं व्यत्यासो ज्ञेयः । उपेक्ष्यमिति । न पादम्याङ्—' इति सूत्रे अयामयत इत्युदाहृत्य वृत्तावुक्तं यमोऽपरिवेषण इत्यनेन मित्त्वं प्रतिषिध्यत इति न्यासेऽपि तत्र 'न कर्ममि—' इत्यतो नेत्यनुवर्तत इत्युक्तम् । एवं हि निषेधानन्तरं पाठ उपपद्यते । अन्यथा 'न कमि—' इत्यतः प्रागेव त्रिमूर्तीं पठेदिति भावः । फण गतौ । फणति । लुङि । अफाणीत्, अफणीत् । णौ तु 'चिष्णमुलोः—' इति वा दीर्घः । अफणि, अफाणि । फणंफणम्, फाणंफाणम् । असंभवादिति । मित्त्वप्राप्तिं विना निषेधासंभवादिह नेत्येतन्न संबध्यते किंतु मित्संज्ञैव, तदेतदाह

समाप्तः । फणेः प्रागेव वृदित्येके । तन्मते फाणयतीत्येव । राजृ ८२३ दीप्तौ । स्वरितेत् । राजति, राजते । रेजतुः, रराजतुः रेजे, रराजे । 'अतः' इत्यनुवृत्तावपि विधानसामर्थ्यादात् एत्वम् । ङु भ्राजृ ८२३ ङु भ्राशृ ८२४ ङु भ्लाशृ ८२५ दीप्तौ । अनुदात्तेतः । भ्राजतेरिह पाठः फणादिकार्यार्थः । पूर्वं पाठस्तु ब्रश्चादिपत्वाभावार्थः । तत्र हि राजिसाहचर्यात्फणादेरेव ग्रहणम् । भ्रेजे, वभ्राजे । 'वा भ्राश—' (सू २३२१) इति श्यन् वा । भ्राश्यते, भ्राशते । भ्रेशे, वभ्राशे । भ्लाशते, भ्लाश्यते । भ्लेशे, वभ्लाशे । द्वावपीमौ तालव्यान्तौ । स्यमु ८२६ स्वन ८२७ घ्नन ८२७ शब्दे । स्यमादयः क्षरत्यन्ताः परस्मैपदिनः । स्येमनुः, सस्यमनुः । अस्यमीत् । स्वेनतुः, सस्वनतुः अस्वनीत्, अस्वानीत् । विष्वणति । अवष्वणति । सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । 'वेश्च स्वनः—' (सू २२७४) इति षत्वम् । फणादयो गताः । ध्वनतुः । पम ८२९ ष्टम ८३० अवकाल्ये । ससाम । तस्ताम । ज्वल ८३१ दीप्तौ । 'अतो ल्रान्तस्य' (सू २३३०) । अज्वालीत् ।

समाप्त इति । फणेः प्रागेवेति । एवं सति फणेरघटादित्वात्न मित्त्वमिति भावः तदाह तन्मते फाणतीत्येवेति । इति घटादयः । राजृ दीप्ताविति । इत आरभ्य षण्णामेत्वाभ्यासलोपौ फणादित्वात्पक्षे भवतः, तदाह रेजतुरित्यादि । ननु 'फणां च सप्तानाम्' इत्यत्र अत इत्यनुवृत्तेः कथमिह एत्वाभ्यासलोपावित्यत आह अत इत्यनुवृत्तावपीति । अत इति नानुवर्तते । तदनुवृत्तावपि फणादिसप्तानामपि वचनसामर्थ्याद् राजृघातोराकारस्याप्येत्वाभ्यासलोपस्य विकल्पः स्यादेवेत्यर्थः । अत इति राजादिधातौ न संवध्यते, असंभवादिति यावत् । ङु भ्राजृ ङु भ्राशृ ङु भ्लाशृ दीप्ताविति । ङुरित् 'द्वितोऽशुच्' इत्येतदर्थः । अनुदात्तेत इति । एते त्रय इति शेषः । ननु पूर्वं चवर्गान्तेष्वनुदात्तेषु भ्राजतेः पाठात् पुनरपि तस्येव पाठः किमर्थम् इत्यत आह भ्राजतेरिति । तर्हि 'एजू, भ्रेजू भ्राजू दीप्तौ' इति भ्राजेः पूर्वं पाठो व्यर्थ इत्यत आह पूर्वं पाठस्त्विति । पत्वाभावार्थ इति । 'ब्रश्चभ्रस्ज—' इति षत्वविधौ भ्राजेर्ग्रहणाभावार्थ इत्यर्थः । ननु पूर्वं पठितस्यापि षत्वविधौ कुतो न ग्रहणमित्यत आह तत्र हीति । षत्वविधौ हीत्यर्थः । एत्वाभ्यासलोपयोः पाक्षिकत्वादाह भ्रेजे वभ्राजे इति । द्वावपीमाविति । द्वितीयतृतीयावित्यर्थः । ननु विष्वणतीत्यत्र कथं षत्वम् ? केवलदन्त्याजन्तादित्वाभावेन अपोपदेशतया आदेशसकारत्वाभावात् । अवष्वणतीत्यत्र इष्कवर्गाम्यां परत्वाभावात् षस्वस्य प्रसक्तिः, 'सात्पदाद्योः' इति निषेधाच्चेत्यत आह वेश्च स्वन इतीति । तत्र चकारेण अवाच्चेत्यपि लभ्यत इति भावः । फणादयो गता इति । ध्वनतेः प्रागिति शेषः । ततश्च ध्वनेन फणादिकार्यमिति भावः,

फणयति वृत् सामर्थ्यादिति । फणादिषु पाठासामर्थ्यादित्यर्थः । तत्र हीति । षत्वाविधौ हीत्यर्थः । तथा च विभ्राट् । विभ्राड्भ्याम् । पूर्वं पठितस्य तु विभ्राक् विभ्राग्भ्यामित्यादि सिध्यतीति भावः । अस्यमीदिति । मान्तत्वान्न वृद्धिः ।

चल ८३२ कम्पने । जल ८३३ घातने । घातनं तैक्ष्ण्यम् । टल ८३४ ट्वल ८३५ वैक्लव्ये ।
 ष्टल ८३६ स्थाने । हल ८३७ विलेखने । णल ८३८ गन्धे । बन्धने इत्येके । पल ८३९
 गतौ । पलति । बल ८४० प्राणने धान्यावरोधने च । बलति । बेलतुः बेलुः । पुल ८४१
 महत्त्वे । पोलति । कुल ८४२ संस्त्याने बन्धुपु च । संस्त्यानं संघातः । बन्धुशब्देन तद्व्या-
 पारो गृह्यते । कोलति । चुकोल । शल ८४३ हुल ८४४ पत्तल ८४५ गतौ । शशाल ।
 जुहोल । पपात पेततुः । पतिता । २३५५ पतः पुम् । (७—४—१९) अङि परे । अप-
 पत् । 'नेर्गद—' (सू २२८५) इति णत्वम् । प्रण्यपपत् । क्वथे ८४६ निष्पाके ।
 क्वथति । चक्वाथ । अक्कथीत् । पथे ८४७ गतौ । अपथीत् । भ्रमु ८४८ विलो-
 डने । मेथतुः । अमथीत् । टु वम् ८५९ उद्गिरणे । इहैव निपातनाद् ऋतः
 इत्त्वमिति सुधाकरः । ववाम ववमतुः । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । भागवृत्तौ
 तु वेमतुरित्याद्यप्युदाहृतम् । तद्भाष्यादौ न दृष्टम् । भ्रमु ८५० चलने । 'वा

तदाह दध्वनतुरिति । षम ष्टमेति । पोपदेशौ । तस्तामेति । सत्त्वे सति ष्टुत्वनिवृत्ति-
 रिति । तैक्ष्ण्यमिति । तीक्ष्णीभवनमित्यर्थः । टल ट्वल वैक्लव्य इति । वैक्लव्यं भयादि-
 जनितो व्यग्रीभावः । णल गन्ध इति । णोपदेशोऽयम् । गन्धो गन्धक्रिया । तद्व्यापार
 इति । बन्धुतानुकूलो विवाहादिव्यापार इत्यर्थः । पत्तलघातुस्तवर्गप्रथमान्तः सेट्कः । लुङि
 लुदित्वात् च्लेरङि कृते अपत् अ त् इति स्थिते पतः पुम् । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । अङि
 पर इति । 'ऋहशोऽङि—' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । पतेः पुम् स्यादङि परे इति फलि-
 तम् । पुमि मकार इत्, उकार उच्चारणार्थः, मित्त्वादन्यादचः परः, तदाह अपपत्तदिति ।
 क्वथे निष्पाक इति । जलक्षीरघृतादीनां पादभागादिशोपणपर्यन्तः पाको निष्पाकः ।
 अक्कथीदिति । एदित्त्वान्न वृद्धिः । एवम् अमथीत् । टु वम् उद्गिरण इति ।
 टुरित् । नायमुदित् । तेन 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड्विकल्पो न । 'गृ निगरणे'
 इति दीर्घान्तोऽयम् । नन्वस्माद्धातोर्युटि 'ऋत इद्धातोः' इति इत्त्वं वाधित्वा पर-
 त्वात् 'सार्वधातुक—' इति गुणे सति उद्गरण इत्येव निर्देशो युज्यत इत्यत आह
 इहैवेति । उद्गिरण इत्यर्थनिर्देशः पाणिनीय इति सुधाकरो मन्यते । भ्रमु
 अय ज्वलादिः । अज्वालीदिति । 'अतो लान्तस्य' इति वृद्धिः । वैक्लव्य इति ।
 वैक्लव्यं भयादिजनितोद्विग्नता । तद्व्यापार इति । बन्धुतानुकूलो व्यापारः । पतः
 पुम् । मिन्वादन्यादचः परः । अक्कथीदिति । एदित्त्वान्न वृद्धिः । एवम् अपथीत् ।
 अमथीदित्यत्रापि । टुवम् । केचिदमुमुदितं पठित्वा वान्त्वा वमित्वेत्युदाहरन्ति, तत्तु
 वामनेव विरुध्यते । तेन हि 'आदितश्च' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य
 वान्त इत्यत्र इडभावः साधितः । उदित्त्वे तु 'यस्य विभापा' इत्यनेनैव वान्त
 इति सिद्धेस्तदसंगतं स्यात् । एवं च क्त्वाप्रत्यये वमित्वेत्येव साधु । निपातनादिति ।
 अन्यथा गुणे सति उद्गरण इति स्यात् । यद्यपि अर्थनिर्देश आधुनिकस्तथापि पृषोदरा-
 दित्वादित्वमित्यत्रैव तात्पर्यं बोध्यम् । इत्याद्यप्युदाहृतमिति । 'वेमुश्च केचिद्-

आश—' (सू २३२१) इति श्यन्वा । भ्रम्यति, भ्रमति । भ्राम्यति इति तु दिवादौ वक्ष्यते । २३५६ वा जृभ्रमुत्रसाम् । (६-४-१२४) एषामेत्वाभ्यासलोपौ वा स्तः किति लिटि सेटि थलि च । भ्रेमतुः, वभ्रमतुः । अभ्रमीत् । क्षर ८५१ संवलने । अक्षारीत् ।

अय द्वावनुदात्तेतौ । षह ८५२ मर्षणे । 'परिनिविभ्यः—' (सू २२७५) इति पत्वम् । परिषहते । सेहे । सहिता । 'तीपसह—' (सू २३४०) इति वा इट् । इडभावे ढत्वधत्वष्ट्वढलोपाः । २३५७ सहिवहोरोदवर्णस्य । (६-३-११२) अनयोरवर्णस्य ओत्स्याड्ढलोपे सति । २३५८ सोढः ।

चलन इति । वक्रमार्गसंचारे इत्यर्थः । अयथार्थज्ञानेऽप्ययम् । 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड्-विकल्पार्थमुदित्वम् । वा जृभ्रमु । 'अत एकहल्मध्ये—' इत्यतो लिटि इति 'थलि च सेटि' इति चानुवर्तते । 'ध्वसोरेदौ—' इत्यत एदिति 'गमहन—' इत्यतः किति च, तदाइ एषामिति । अभ्रमीदिति । 'ह्यन्त—' इति न वृद्धिः । अक्षारीदिति । 'अतो ल्रान्तस्य' इति वृद्धिः ।

षह मर्षण इति । अपरावे सत्यपि कोपानाविष्करणं मर्षणम् । इडभाव इति । सह ता इति स्थिते 'हो ढः' इति ढत्वं 'झषस्तथोः—' इति तकारस्य धत्वम् । धस्य ष्ट्वेन ढः । 'ढो ढे लोपः' इति पूर्वस्य ढस्य लोप इत्यर्थः । सढा इति स्थितम् । सहिवहोः । ढलोप इति । 'ढूलोपे—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । रलोप इति तु नानुवर्तते असंभवात् । तथा च सकारादकारस्य ओत्वे सोढेति रूपम् । परिसोढेत्यत्र 'परिनिविभ्यः—' इति पत्वे प्राप्ते । सोढः । सोढ इति

धिरम' इत्यादिप्रयोगानुरोधेन तथोदाहृतमित्याहुः । ननु वादित्वेन निषेधादेत्वाभ्यासलोपौ कथमिह स्यातामिति चेत् । अत्राहुः—'न शसददवादिगुणानाम्' इति सूत्रितेऽपि वेत्यकारान्तसंघातग्रहणेनेष्टसिद्धेरादिग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थम् । एकान्ता अनुबन्धा इति च स्वीक्रियते । तथा च नायं वादिः, किं तु ट्वादिरिति । अन्ये तु वमेरादौ 'लोपो व्योः—' इति लोपेन यकारः प्रश्चिष्यत । ततश्चोपदेशे वादित्वाभावान्निषेधो नेत्याहुः । भ्रमु चलने । मण्डलाकारेण चलनमेव धात्वर्थो न तु चलनामात्रम्, तदभाववद्विशेष्यकं तत्प्रकारकज्ञानं च धात्वर्थः । 'शुक्ति पश्यन् रजतमिति भ्रमति' इति प्रयोगात् । 'उदितो वा' इति क्त्वायां वेट् । भ्रमित्वा, भ्रान्त्वा । 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायां नेट् । भ्रान्तः । नन्वस्य ज्वलादिगणे पाठः किमर्थः । न चात्र णप्रत्ययार्थमेव पाठ इति वाच्यम्, पचादेराकृतिगणत्वादच्प्रत्ययेनापि भ्रम इति रूपसिद्धेः 'नोदात्तोपदेशस्य—' इति वृद्धिनिषेधाद् णप्रत्यये अच्प्रत्यये च रूपस्य तुल्यत्वादिति चेत् । अत्राहुः—यदि पचादित्वादच्प्रत्ययः स्यात्तर्हि अभ्रम इत्यत्र 'अच्कावशक्तौ' इति नवः परमन्तोदात्तं स्यात् । णप्रत्यये त्विह 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ—' इत्याद्युदात्तमेव भवतीति । वा जृभ्रमुत्रसाम् । अप्राप्तविभाषेयम् । अभ्रमीदिति । मान्तत्वान्न वृद्धिः । अक्षारीदिति । हलन्तलक्षणाया वृद्धेः 'नेटि' इति निषेधेऽपि 'अतो ल्रान्तस्य' इति वृद्धिः । षह । अपरावे सत्यपि कोपानाविष्करणं मर्षणम् । सहिवहो । इह

(८—३—११५) सोढरूपस्य सहेः सस्य पत्वं न स्यात् । परिसोढा । २३५६
सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि । (८—३—७१) परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सस्य
पो वा स्यादड्व्यवायेऽपि । पर्यंपहत, पर्यंसहत । रमु ८५३ क्रीडायाम् । रेमे । रेमिपे ।
रन्ता । रंस्यते । रंसोष्ट । अरंस्त ।

अथ कसन्ताः परस्मैपदिनः । पद्लृ ८५४ विशरणगत्यवसादनेषु । २३६०
पात्राध्मास्थाभ्नादाण्टश्र्यतिर्सतिशदसदां पिवजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यच्छ-
धौशीयसीदाः । (७—३—७८) पादीनां पिवादयः स्युरित्संज्ञक-
शकारादौ प्रत्यये परे । सीदति । ससाद सेदतुः । सेदिय, ससत्य । सत्ता ।

सहेरोत्वसंपन्नस्य पष्ठयन्तम् । 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति पष्ठयन्तमनुवर्तते । 'न रपर-'
इत्यतो नेति । मूर्धन्य इत्यधिकृतम्, तदाह सोढरूपस्येत्यादिना । सिवादीनाम् ।
'परिनिविभ्यः-' इति सूत्रादुत्तरमिदं सूत्रम्, तदाह परिनिविभ्यः परेषामिति । सिवुसह-
सुट्स्तुस्वञ्जामिति शेषः । रमु क्रीडायामिति । नायमुदिदिति माधवः । केचित्तु उदितं
मत्वा 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड्विकल्पमिच्छन्ति । अनिट्कोऽयम् । लिटि क्रादिनियमादित्
तदाह रेमिप इति ।

अथ कसन्ता इति । 'कस गतौ' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । पद्लृधातुः पोपदेशः
अनिट्क्श्च । लिटि शपि सद् अ ति इति स्थिते पात्राध्मा । पा त्रा ध्मा स्या त्रा दाण्
दृशि अति सति शद् सद्, एषां द्वन्द्वात् पष्ठीवहुवचनम् । पिव जिघ्र धम तिष्ठ मन यच्छ
पद्य ऋच्छ धौ शीय स द, एषां द्वन्द्वात् प्रथमावहुवचनम् । यथासंख्यमादेशाः 'ष्ठिवुक्लमु-'
इत्यतः शितीत्यनुवर्तते । श्चासौ इच्चेति कर्मधारयः । अङ्गाभिन्नप्रत्ययविशेषणत्वात् तदादि-
विधिः, तदाह इत्संज्ञकेति । ससादेति । इत्संज्ञकशकारादिप्रत्ययाभावाद् न सीदादेशः ।
श् इद् यस्य स शित् । शितीति बहुव्रीह्याश्रयणे तु पाधातोः कर्मणि लिटि एशि आल्लोपे

रेफलोपस्यासंभवाद् 'ढ्रलोपे पूर्वस्य—' इत्यतो ढलोप एवानुवर्तते तदाह ढलोप इति ।
ढलोपे किम्, सहते । वहते । सोढः पत्वं नेति । 'न रपर-' इति सूत्रान्नेत्यनुवर्तत इति
भावः । सिवादीनां । सिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जः सिवादयः । पर्यंपीव्यत् । पर्यंसीव्यत् ।
पर्यंष्करोत् । पर्यंस्करोत् । न्यष्टौत् । न्यस्तौत् । व्यञ्जत् । व्यस्वजत् । रमु क्रीडायाम् ।
अमुमुदितं मत्वा रत्वा रमित्त्वेति केचिदुदाजह्लुस्तन्माधवादयो न सहन्ते । तथा च क्त्वायां
रत्वेत्येव साधु । रेमिपे इति । क्रादिनियमादित् । पचाञ्चि टाप् । रमा । घञित्तु
रामः । अमन्तत्वेन मित्त्वाद् णौ ह्रस्वः रमयति । पद्लृ । विशरणमवययानां विश्लेषः ।
अवसादनं नाशः । पात्राध्मा । पा पाने । पा रक्षणे इति तु न गृह्यते । लुग्विकरणत्वात् ।
'दष्टीति केपांचित्पाठस्तत्र 'सृजिदृशोः-' इत्यम् । अर्तीत्यादौ ऋच्छादेशाद्यभाव इव सौत्रत्वा-
त्पस्यादेशाभाव इति बोध्यम् । दृश्यतीति पाठस्तु निर्दुष्ट एव । पादीनामिति । एकादशानामेषां
यथासंख्यमेकादश-पिवाद्यादेशाः स्युरित्यर्थः । 'ष्ठिवुक्लमुचमाम्—' इत्यतः शितीत्यनुवर्तते,

सत्स्यति । लृट्त्वाद् । असद् । 'सदिरप्रतेः' (सू २२७१) । निपीदति ।
न्यपीदत् । २३६१ सद्देः परस्य लिटि । (८—३—११८) । सदेरभ्यासा-
त्परस्य पत्वं न स्याल्लिटि । निपसाद् निपेदतुः । शद्लृ ८५५ शातने । विशी-
र्णतायामयम् । शातनं तु विपयतया निर्दिश्यते । २३६२ शद्रेः शितः ।
(१—३—६०) शिद्धाविनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात् । शीयते । शशाद् शेदतुः ।

पपे इत्यत्रापि पिवादेशः स्यादिति बोध्यम् । थलि क्वादिनियमप्राप्तस्य इटः 'उपदेशेऽजत्वतः'
इति निपेवेऽपि भारद्वाजनियमाद्वेट् । तत्र इटपक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ, तदाह
सेदिथ ससत्येति । सेदिव सेदिम । क्वादिनियमादिट् । न्यपीददिति । 'प्राक्सितादङ्ग-
वायेऽपि' इति पत्वम् । निपसादेत्यत्र अभ्यासात् परस्य 'स्यादिष्वभ्यासेन—' इति पत्वे प्राप्ते
सद्देः परस्य । 'न रपर—' इत्यतो नेत्यनुवर्तते । मूर्धन्य इत्यविकृतम् । सदेरित्यवयवपठौ ।
परशब्द उत्तरखण्डपरः । सदेरुत्तरखण्डस्य पत्वं नेति लभ्यते । फलितमाह सदेरभ्यासात्पर-
स्येति । शद्लृ शातन इति । ननु शद्वगतोरस्माद् हेतुमण्यन्ताद् ल्युटि 'शदेरगतौ तः'
इति व्कारस्य तकारे शातनशब्दः । तथा च शातनं शीर्णतानुकूलक्रियेति । फलति । एवं
च सकर्मकत्वापत्तौ विशीर्यतीत्यर्थे शीयत इति वक्ष्यमाणमुदाहरणं कथमित्यत आह विशीर्ण-
तायामिति । विशरणे इत्यर्थः । तर्हि कथं शातनमिति हेतुमण्णित्वत आह शातनं तु
विपयतयेति । निपूर्वात् 'पिब् वन्धने' इत्यस्माद् विपयशब्दः । अविनाभावेनेत्यर्थः ।
प्रयोजकव्यापारं विना विशरणस्यासंभवात् शातननिर्देशः । ण्यर्थस्याविवक्षितत्वाद् विशरण-
मेव शद्लृधात्वर्थ इति यावत् । शद्रेः शितः । 'अनुदात्तङितः—' इत्यस्मादात्मनेपदमित्य-
नुवर्तते । श् इद् यस्य स शित् । शप् विवक्षितः । शिति विवक्षिते भवतीत्यर्थः, तिङुत्पत्तेः
पूर्वं सार्वधातुकाश्रयस्य शपोऽसंभवात्, तदाह शिद्धाविन इति । शिद् भावी भविष्यन्
यस्मात्स शिद्धावी तस्मादित्यर्थः । शीयते इति । शपि शद्रेः शीयादेशः ।
विशीर्यतीत्यर्थः । शीयेते शीयन्ते इत्यादि । शिद्विपयादित्युक्ते लिटि नात्मनेपदम्,
इत्संज्ञकशकारादावित्युक्तेर्न शीयादेशः, तदाह शशादेति । अनिट्कोऽयम् ।
क्वादिनियमप्राप्तस्य इटः 'उपदेशेऽजत्वतः' इति नियमात्थलि भार-

स च कर्मवारय इत्यभिप्रेत्याह इत्संज्ञकशकारादाविति । शकारादाविति किम्, पपे ।
जघ्ने । दध्मे । शितीति बहुव्रीहिरित्यभ्युपगमे त्विह पिवाद्यादेशाः स्युरेव । सेदिथेति ।
'उपदेशेऽजत्वतः' इति क्वादिनियमप्राप्तस्येदो निपेवेऽपि भारद्वाजनियमादिट् । सद्देः परस्य ।
सदेरिति पठौ । फलितमाह अभ्यासात्परस्येति । 'स्यादिष्वभ्यासेन च—' इति
प्राप्तिः । लिटोति किम्, निपिपित्सति । सदिस्वञ्चयोरिति वृत्त्यादिबहुऽपि पाठ
इहोपेक्षितः भाष्याननुगुणत्वात् । निपसादेति । 'सदिरप्रतेः' इत्यत्राप्रतेरिति
पर्युदासात्प्रतिससादेत्यत्राभ्यासस्यापि पत्वं नेति बोध्यम् । शद्लृ । विशीर्णताया-
मिति वक्तव्ये शातने इत्युक्तिरसंगतेत्याशङ्क्य कथंचित्समावृत्ते शातनं

शेद्विथ, शशत्य । शत्ता , अशदत् । क्रुश ८५६-आह्वाने रोदने च । क्रोशति । क्रोष्टा । च्लेः
 क्सः । अक्रुभत् । कुच ८५७ सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठम्भिविलेखनेषु, कोचति । चुकोच ।
 बुध ८५८ अवगमने । बोधति । बोधिता । बोधिष्यति । रुह ८५९ वीजजन्मनि प्रादुर्भवि
 च । रोहति । रुरोह । रुरोहित्य । रोढा । रोक्ष्यति । अरुक्षत् । कसं ८६० गतौ । अकासीत्,
 अकसीत् । वृत् । ज्वलादिगणः समाप्तः ।

अथ गूह्यन्ताः स्वरितेतः । हिक ८६१ अव्यक्ते शब्दे । हिकति, हिकते ।
 अञ्चु ८६२ गतौ याचने च । अञ्चति, अञ्चते । अचु इत्येके । अचि इत्यपरे
 दु याचु ८६३ याचनायाम् । याचति, याचते । रेट् ८६४ परिभाषणे । रेटति,

द्वाजनियमाद् वेट्, तदाह शेद्विथ शशत्येति च । इट्पक्षे 'यलि च सेटि' इत्येत्वाभ्यास-
 लोपाविति भावः । शेद्विथ शेद्विम । क्रादिनियमादिट् । अशददिति । लुदित्वादडिति
 भावः । क्रुशधातुरनिट्कः । चुक्रोशियथ । क्रादिनियमात्थलि नित्यमिट् । अजन्ताकारवत्त्वा-
 भावान्न भारद्वाजनियमः चुक्रुशिव चुक्रुशिम । क्रोष्टेति । व्रश्वादिना शस्य षत्वे ष्टुत्वेन
 तकारस्य टः । च्लेः क्स इति । इगुपधशलन्तत्वादिति भावः । अक्रुक्षदिति । व्रश्वादिना
 शस्य षः । 'पढोः—' इति षस्य कः, सस्य षत्वम् । कित्त्वान्न गुणः । कुच संपर्चनेति ।
 'कुच शब्दे' इति पठितस्य पुनरिह पाठः संपर्चनादावेव ज्वलादिकार्येणप्रत्ययार्थः । अर्थनिर्देशः
 क्वचित्पाणिनीय इति भूधातौ प्रपञ्चितम् । बुध अवगमन इति । सेट्कोऽयम्, अनिट्सु
 व्यन्विकरणस्यैव बुधेर्ग्रहणात्, तदाह बोधितेति । अवोधीत् । रुहधातुरनिट्कः क्रादिनिय-
 मात्थल्यपि नित्यमिट् । अजन्ताकारवत्त्वाभावाद् न भारद्वाजनियमः । रोढेति । लुटि तासि
 गुणे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । रोक्ष्यतीति । लुटि स्ये ढकपाः । अरुक्षदिति । इगुपधश-
 लन्तत्वात् कसे ढकपाः कित्त्वान्न गुणः । वृदिति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यः—' इति उत्तरावधेरपि
 कसेर्ग्रहणादेव सिद्धेः वृत्करणं स्पष्टार्थमित्याहुः । इति ज्वलादयः ।

गूह्यन्ता इति । 'गूह संवरणे' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । चते चदे

त्विति । शदेरेव हि णिचि 'शदेरगतौ—' इति तत्त्वे ल्युटि च शातनमिति रूपम् ।
 तथा चास्यैव धातोरिदं रूपं प्रसिद्धं चेत्यभिप्रेत्य तन्निर्देशः कृतः । यथा गम्लृ गतौ ।
 डुपचप् पाके इत्यादाविति भावः । कुच संपर्चनादौ । कुच शब्दे तारे इति चवर्गी-
 यान्तेषु पठितस्य पुनरिह पाठः संपर्चनादावेव ज्वलादित्वप्रयुक्तो णप्रत्ययो यथा
 स्यादिति मनोरमादौ स्थितम् । अत्र नव्याः—अनेनैव ग्रन्थेन पाणिनिनापि क्वचिन्
 क्वचिदर्थनिर्देशः कृत इत्यनुमीयते अन्यथाऽत्रत्यग्रन्थस्वारस्यभङ्गापत्तेरित्याहुः ।
 बोधितेति । बुध्यतेरेवानिट्कारिकासु पठितत्वादयं सेडिति भावः । अकासीदिति ।
 हलन्तलक्षणाया वृद्धेः 'नेटि' इति निषेधेऽपि 'अतो हलादेः—' इति वैकल्पिकी वृद्धिः ।
 वृदिति । अत्र नव्याः—'ज्वलितिकसन्तेभ्यः—' इति निर्देशाद् वृत्करणमिहानाव-
 मित्यनुमीयते । अन्यथा 'ज्वलादिभ्यो णः' इत्येव सूत्रयेदित्याहुः । अञ्चु गतौ ।

रेट्ते । चते ८६५ चदे ८६६ याचने । चचात्, चेते । अचतीत् । चचाद्, चेदे । अचदीत् ।
 प्रोथृ ८६७ पर्याप्तौ । पुप्रोथ, पुप्रोथे । मिहृ ८६८ मेहृ ८६९ मेवाहिंसनयोः । मिमदे,
 मिमिदे । मिमेदे । थान्ताविमौ इति स्वामी । मिमेथ । धान्तौ इति न्यासः । मेधृ ८७०
 संगमे च । मेधति । मिमेधे । णिहृ ८७१ णेहृ ८७२ कुत्सासंनिकर्षयोः । निनेद् निनिदतुः ।
 निनिदे । निनेदे । शृधु ८७३ मृधु ८७४ उन्दने । उन्दनं क्लेदनम् । शर्धति, शर्धते । शर्धिता ।
 मर्धति, मर्धते । वुधिर् ८७५ अवबोधने । बोधति, बोधते । इरित्वाद् वा । अबुधत्,
 अबोधत्, अबोधिष्ट । 'दीपजन—' (सू २३२८) इति चिण् तु न भवति, पूर्वोत्तरसाह-
 चर्येण दैवादिकस्यैव तत्र ग्रहणात् । उ वुन्दिर् ८७६ निशामने । निशामनं ज्ञानम् ।
 वुन्दुन्दे । अबुदत्, अबुन्दीत् । वेणू ८७७ गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्र-
 ग्रहणेषु । वर्णति, वेणते । नान्तोऽप्ययम् । खनु ८७८ अवदारणे । खनति,
 खनते । २३६२ गमहनजनखनघसां लोपः क्लिप्त्यनङि । (६—४—९८)
 एषामुपधाया लोपः स्याद्जादौ क्लिप्ति न त्वङि । चल्नतुः । 'थे विभाषा'

याचने । अचतीद्विती । एदित्वात् वृद्धिः । एवमचदीत् । वुधिर् अवबोधन इति ।
 'बुध अवगमने' इति केवलपरस्मैपदी गतः । स तु ज्वलादिकार्यार्थः । अयं तु इरित् स्वरितेत् ।
 अनिदत्सु श्यन्विकरणस्यैव पाठादयं सेट् । अबुधदिति । इर इत्त्वेपि तदवयवस्य इकारस्य
 प्रत्येकमित्त्वाभावात् नुम् । स्वरितेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदं तु भवत्येव, स्वरितेत्सु पाठसामर्थ्यात् ।
 वस्तुतस्तु इकारस्य प्रत्येकमित्त्वेऽपि न नुम्, इदितो नुमित्यत्र कर्मधारयमाश्रित्य
 इत्संज्ञकेकारान्तस्यैव नुंविधेः । पूर्वोत्तरेति । जनपूरिसाहचर्येणेत्यर्थः । उ वुन्दिरिति ।
 आद्य उकार इत् 'उदितो वा' इति क्त्वायामिङ्क्विकल्पार्थः । अबुददिति । इरित्त्वाद्
 'अनिदिताम्—' इति नलोपः । इर इकारस्य प्रत्येकमित्संज्ञाविरहाद् अनिदितामित्यस्य
 इत्संज्ञकेकारान्तभिनानामित्यर्थाश्रयणाच्चेति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । वेणू गतीति ।
 वाद्यभाण्डस्य वादनार्थं ग्रहणं वादित्रग्रहणम् । खनुधातुर्हृदित् । क्त्वायामिङ्-
 विकल्पः । गमहन । उपधाया इति । 'ऊदुपधायाः—' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति
 भावः । अजादाविति । 'अचि श्नुधातु—' इत्यतः अनुवृत्तस्य अचि इत्यस्य
 'अनिदिताम्—' इति नलोपः । अच्यात् । अचीत्येकीयमते तु इदित्त्वाद् अच्चात् । मेधृ संगमे
 च । चात्पूर्वोक्तेऽर्थे । 'प्रजायै गृहमेधिनाम्' इत्यत्र गृहेदारैर्मघन्ते सङ्गच्छते इति विग्रहः ।
 'सुप्यजातौ—' इति णिनिः । शृधु मृधु । क्लेदनमिति । आद्रीभाव इत्यर्थः । उदित्वात् क्त्वायां
 वेट् ; शर्धित्वा । शृध्वा । उवुन्दिर् । वुन्दित्वा । वुत्वा । निष्ठायां वुन्नः । निशामनं चाक्षुषं
 ज्ञानम् । वेणू । गत्यादयः पञ्चार्थाः । वाद्यभाण्डस्य वादनार्थं ग्रहणं वादित्रग्रहणम् । वेणिः वेणी
 वेणुरित्वादिर्होषणस्यैव धातोः । नान्तोऽपीति । 'उत माता महिपमन्ववेनत्' इत्यत्र
 नान्तदर्शनादिति भावः । खनु । खनित्वा । खात्वा । निष्ठायाम् । खातः । गमहन । 'अचि
 श्नुधातुश्चुवाम्—' इत्यतोऽचीत्यनुवर्तते, 'ऊदुपधाया गोहः' इत्यत 'उपधाग्रहणं च', तदाह

(सू २३१९) खायात्, खन्यात् । चीवृ ८७९ आदानसंवरणयोः । चिचीव, चिचीवे । चायृ ८८० पूजानिशामनयोः । व्यय ८८१ गतौ । अव्ययीत् । दाशृ ८८२ दाने । ददाशे । भेपृ ८८३ भये । गतौ इत्येके । भेपति, भेपते । भ्रेपृ ८८४ भ्लेपृ ८८५ गतौ । अस ८८६ गतिदीप्यादानेषु । असति, असते । आस, आसे । अयं पान्तोऽपि । स्पशे ८८७ वाचनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं ग्रथनम् । स्पशति, स्पशते । लप ८८८ कान्तौ । 'वा भ्राश-' (सू २३२१) इति श्यन्वा । लप्यति, लपति । लेपे । चप ८८९ भक्षणे । छप ८९० हिंसायाम् । चच्छपतुः चच्छपे । झप ८९१ आदानसंवरणयोः । भ्रक्ष ८९२ भ्रक्ष ८९३ अदने । भक्ष इति मैत्रेयः । दासृ ८९४ दाने । माहृ ८९५ माने । गुहृ ८९६ संवरणे । २२६४ ऊदुपधाया गोहः । (६—४—८९) गुह उपधाया ऊत्स्याद् गुणहेतावजादौ प्रत्यये । गृहति, गृहते । ऊदित्वादिङ् वा । गृहिता,

अङ्गाक्षिप्रप्रत्ययावशेषणतया तदादिविविलाभ इति भावः । किङ्तीत्युक्तेः चखानेत्यत्र नोपवालोपः । 'अनङि' इति किम् ? अगमत् । चख्ने चख्नाते इत्यादि । व्यय गताविति । अयं वित्तत्यागेऽपि, अर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वात् । अव्ययीदिति । ह्यचन्तेति न वृद्धिः । चप भक्षण इति । चचाप चेपतुः । छप हिंसायामिति । वैरूप्यसंपादकादेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न, तदाह चच्छतुरिति । गुहृ संवरण इति । उदुपधोऽयम् । ऊदित् । ऊदुपधायाः । गोह इति कृतलघूपधगुणस्य गृहनिर्देशः । ततश्च गुणविषय एवेदं भवति । 'अचि श्नुधातु-' इत्यतः अनृवृत्तस्य अङ्गाक्षिप्रप्रत्ययावशेषणत्वात्तदादिविविः, तदाह गुह उपधाया इत्यादिना । गुणहेताविति । गुणं प्रति परनिमित्तभूत इत्यर्थः । गुणापवादः । जुगृह । 'गुणहेतौ' इति किम् ? जुगृहतुः जुगृहः । जुगृहे जुगृहाते जुगृहिरे । जुगृहिय, जुगोढ । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । जुगृहयुः जुगृह । जुगृहिपे, जुगृक्षे । ढत्वभष्माचकत्वपत्वानि । जुगृहाथे जुगृहिध्वे, जुगृह्वे । जुगृह

एषामुपधाया इत्यादि । जग्मतुः । जग्मुः । जघ्नतुः जघ्नुः । जजे । जजाते । जक्षतुः । जक्षुः । अनङीति किम्, अगमत् । चीवृ । चीवरं वल्लम्, 'चीवरपीवरमीवर-' इत्युणादियु निपातितोऽयम् । व्यय गतौ । वित्तत्यागे तु नित्यमात्मनेपदी गत इति मनोरमा । न कुत्रापि गत इति चिन्त्यैव सा । अव्ययीदिति । यान्तत्वान्न वृद्धिः । स्पश । वाचनस्पर्शनयोः । 'णिश्रि-' इति च्लेश्चङि । अपस्पशत् । 'अत्स्मृहृत्वरप्रथ-' इत्यादीनां अभ्यासस्यात्वं सन्वदित्वापवादः । पस्पशा । यङन्तादचि 'यङोऽचि च' इति लुक् । 'अजाद्यतः-' इति टाप् । 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घस्तु न भवति संज्ञापूर्वकविवेकनित्यत्वादित्याहुः । 'जपजभदहदशभञ्ज-प्रशां च' इत्यत्र 'पसेति सौत्रो धातुः । पसतीत्यादि । यङ्लुकोस्तु 'जपजभ-' इत्यनेनैवाभ्यासस्य नुक् । यङि पंपस्यते । लुकि पंपसीति । पंपस् इति कण्ठ्वादिः । पंपस्यति ऊदुपधाया । गुणहेताविति । एतच्च गोह इति विकृतनिर्देशाल्लब्धम् । 'अचि

१ अस्य सान्तत्वं माधवमतेन । काशिकायां तु तालव्यान्तः ।

गोढा । गूह्यति, घोक्ष्यति । गूहेत् । गुह्यात् । अगूहीत् । इडभावे क्सः । अघुक्षत्
 २३६५ लुग्वा दुहदिहलिहगुहाभात्मनेपदे दन्त्ये । (७—३—७३) एषां क्सस्य
 लुग्वा स्यादन्त्ये तडि । ढत्वधत्वप्ढत्वढलोपदीर्घाः । अगूढ । अघुक्षत् । 'क्सस्याचि'
 (सू २३३७) इत्यन्तलोपः । अघुक्षाताम् अघुक्षन्त । अघुह्वहि, अघुक्षावहि । अघुक्षामहि ।
 अयाजन्ता उभयपदिनः । श्रिञ् ८९७ सेवाम् । श्रयति, श्रयते ।
 शिश्रियतुः । श्रयिता । 'णिश्रि—' (सू २३१२) इति चङ् । अशिश्रियत् ।

जुगुह्वि, जुगुह्व जुगुहिम्, जुगुह् । जुगुहे जुगुहिवहे, जुगुह्वहे जुगुहिमहे, जुगुह्वहे—इति
 लिटि रूपाणि सिद्धवत्कृत्य लुटि इट्पक्षे ऊत्वे रूपमाह गूहितेति । इडभावे अजादिप्रत्यया-
 भावाद् ऊत्वाभावे गुणे ढत्वधत्वप्ढत्वढलोपेषु रूपमाह गोढेति । लुटि स्ये इट्पक्षे ऊत्वे
 रूपमाह घोक्ष्यतीति । इडभावे तु गुणढत्वभग्भावकत्वपत्वेपु रूपमाह घोक्ष्यतीति ।
 गूह्यते, घोक्ष्यते, इत्यप्युदाहार्यम् । गूहतु । गूहताम् । अगूहत् । अगूहत । गूहेदिति ।
 गूहेतेत्यपि ज्ञेयम् । गुह्यादिति । आशीर्लिङि अजादिप्रत्ययाभावाद्दृत्वं न । कित्त्वान्नगुणः ।
 लुङि इट्पक्षे सिज्लोपे ऊत्वे रूपमाह अगूहीदिति । अगूहिष्टाम् अगूहियुरित्यादि ।
 इडभावे क्स इति । इगुपधशलन्तत्वादिति भावः । अघुक्षदिति । ढत्वभग्भावकत्व-
 पत्वानि । अघुक्षताम् अघुक्षन्तित्यादि । लुङस्तडि विरोपमाह लुग्वा दुह् । दन्त्ये तड्डीति ।
 दन्त्यादौ तड्डीत्यर्थः । प्रत्ययादर्शनत्वात्सवदिशोऽयं लुक् । अगूढेति । अगूह् स त इति स्थिते
 क्सस्य कित्त्वेन गुणहेतुत्वाभावादजादित्वाभावाच्च ऊत्वाभावे क्सलुकि अगूह् त इति
 स्थिते प्रक्रियां दर्शयति ढत्वधत्वप्ढत्वढलोपदीर्घा इति । अघुक्षतेति । क्सलुगभावे
 ढत्वभग्भावकत्वपत्वानीति भावः । अघुक्षातामिति । च्लेः क्सादेशे क्सस्य कित्त्वेन गुणहेतु-
 त्वाभावाद्दृत्वाभावे ढत्वभग्भावकत्वपत्वेपु कृतेषु 'क्सस्याचि' इत्यन्त्यलोपे अतः परत्वाभाद्
 'आतो डितः' इति न भवतीति भावः । अघुक्षन्तेति । झस्य अजादित्वाभावात्तस्मिन्परे
 क्सस्य अन्त्यलोपाभावादतः परत्वाभावाद् 'आत्मनेपदेऽनन्तः' इत्यदादेशो न भवति । कृते तु
 झोऽन्तादेशे क्सस्यान्तलोप इति भावः । अघुक्षयाः अघुक्षायाम् अघुक्षव्वम् ।
 अघुक्षि—इति रूपाणि सिद्धवत्कृत्याह अगूह्वहीति । दन्त्यादिप्रत्ययपरत्वात्
 क्सस्य लुङि अजादिप्रत्ययाभावाद् ऊत्वाभावे रूपम् । अघुक्षावहीति । क्सलु-
 गभावे ढत्वभग्भावकत्वपत्वानि अतो दीर्घश्च । अघुक्षामहीति । दन्त्यादि-
 प्रत्ययपरत्वाभावाच्च क्सलुक् । इति गूह्यन्ताः स्वरितेतः ।

उभयपदिन इति । कित्त्वादिति भावः । श्रिञ्धातुः सेट् । शिश्रियतु-
 रिति । कित्त्वान्न गुणः । इयङ् शिश्रियुः । शिश्रियिथ शिश्रियद्युः शिश्रिय । शिश्राय,
 शिश्रय शिश्रियिव शिश्रियिम । शिश्रिये शिश्रियाते शिश्रियिरे । शिश्रियिपे शिश्रि-
 ष्नुवातु—' इत्यतोऽनुवृत्तेनाचीत्यनेनाङ्गाक्षिप्तप्रत्ययो विशेष्यते, विशेषणेन तदादिविधि-
 स्तदाह अजादाविति । दन्त्ये तड्डीति । दन्त्यादौ तड्डीत्यर्थः । अदुग्ध । अधु-

भृत् ८९८ भरणे । भरति । वभार वभ्रतुः । वभर्थ । वभृव । वभृपे । भर्त्ता ।
२३६६ ऋद्धनोः स्ये । (७-२-७०) ऋतो हन्तेश्च स्यस्य इट् स्यात् ।
भरिष्यति । २३६७ रिड् शयगिल्ड्ज् । (७-४-२८) शे यकि यादावार्ध-
धातुके लिङि च ऋतो रिडादेशः स्यात् । रीडि प्रकृते रिड्विधिसामर्थ्यादीर्घो
न । भ्रियात् । २३६८ उञ्च । (१-२-१२) ऋवर्णात्परौ झलादी लिङ्

याथे शिश्रियिद्वे, शिश्रियिद्वे । शिश्रिये शिश्रियिवहे शिश्रियिमहे । श्रियतेति । श्रयिष्यति,
श्रयिष्यते । श्रयतु श्रयताम् । अश्रयत्, अश्रयत । श्रयेत्, श्रयेत श्रीयात्, श्रयिषीष्ट । लुङि विशेष-
माह णिश्रीति । अशिश्रियदिति । 'चङि' इति द्वित्वम् । अशिश्रियत । अश्रयिष्यत् अश्रयि-
ष्यत । भृव्धातुरनिट् । भरतीति । भरते इत्यपि ज्ञेयम् । वभ्रतुरिति । कित्त्वान्न गुणः ।
यण् । वभ्रुः । यलादौ 'एकाचः-' इति नेट्, कृष्टभृवृस्तुद्रुसुश्रुपु लिट्यपि तन्निपेवस्य प्रवृत्तेः ।
यलि 'अचस्तास्वत्-' इति निपेवाच्च, ऋदन्तत्वेन भारद्वाजमतेऽपि यलि निपेवाच्च । तदाह
वभर्थेति । वभ्रथुः वभ्र । वभार, वभर—इति सिद्धवल्कृत्याह वभृवेति । वभृम । वभ्रे
वभ्राते वभ्ररे—इति सिद्धवल्कृत्याह वभृपे इति । वभ्राथे वभृद्वे । वभ्रे वभृवहे वभृमहे ।
लुटि स्ये इण्निपेवे प्राप्ते ऋद्धनोः । ऋत् हन् अनयोर्द्वन्द्वात् पञ्चम्यर्थे षष्ठी । स्ये इति
पष्ठ्यर्थे सप्तमी । 'आर्धवातुकस्येट्-' इत्यत इडित्यनुवर्तते, तदाह ऋत् इत्यादिना ।
'एकाचः-' इति इण्निपेवस्यापवादः । भरिष्यतीति । भरिष्यते । भरतु भरताम् । अभरत्,
अभरत । भरेत् । आशीर्लिङि परस्मैपदे भृ यात् इति स्थिते रिङ्शय । श यक् लिङ् एषां
द्वन्द्वात्सप्तमीबहुवचनम् । 'अयङ् यि क्ङिति' इत्यतो यीति सप्तम्यन्तमनुवृत्तं लिङो विशेषणम्,
तदादिविधिः । शे तु यीति नान्वेति, असंभवात् नापि यकि, अव्यभिचारात् । अत एव 'अकृ-
त्सार्ववानुकयोः' इत्यनुवृत्तमपि लिङ एव विशेषणम्, तदाह शे यकीत्यादिना । ऋत् इति ।
'रीडृतः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् । ऋत् इति तद्विशेषणम् । तदन्त-
विधिः । ऋदन्तस्याङ्गस्येति लभ्यते । आदेशे डकार इत् । डिच्वाद् अन्तादेशः । निर्दिश्यमान-
परिभाषयैव सिद्धे डकारोच्चारणम्, इडागमेनैव सिद्धे रेफोच्चारणं च स्पष्टार्थम् । ननु भ्रिया-
दिति वक्ष्यमाणमुदाहरणमयुक्तम्, कृते रिङि 'अकृत्सार्ववानुकयोः' इति दीर्घप्रसङ्गादित्यत आह
रीडिः प्रकृत इति । कृते रिङि यदि दीर्घः स्यात्तर्हि रिङ्विधिव्यर्थः, स्यात् । 'रीडृतः'
इत्येव सिद्धे कृते सति न दीर्घ इत्यर्थः । भ्रियादिति । भ्रियास्तामित्यादि सुगमम् ।
आशीर्लिङि भृषीष्टेव्यत्र गुणे प्राप्ते उञ्च । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति सूत्रमनुवर्तते

अत । अदिग्व । अविधत । अलोढ । अलिधतेत्यादि । रिङ् शयगिल्ड्ज् ।
'अयङ् यि क्ङिति' इत्यतोऽनुवृत्तं यीत्येतल्लिङ एव विशेषणम्, शेऽसंभवात्, यकि तु
वैयर्थ्यात् । तथा 'अकृत्सार्ववानुकयोः—' इत्यनुवृत्तमपि लिङ एव विशेषणमित्यभि-
प्रेत्याह । यादाचित्यादि । शे—अ्रयते । 'तुदादिभ्यः-' इति शः । यकि—क्रियते ।
अ्रयते । उञ्च । 'इको झल्' इत्यतो झल्ग्रहणं 'लिङ्सिचौ-' इति पूर्वसूत्रं चानुवर्तते

तदुपरः सिच्चेत्येतौ कितौ स्तः । भृषीष्ट भृषीयास्ताम् । अभाषीत् अभाषीम् अभाषुः ।
 २३६६ ह्रस्वादङ्गात् । (८—२—२७) सिचो लोपः स्याज्जलि । अभृत । अभृपाताम् ।
 अमरिष्यत् । ह्रस्व् ८९९९ हरणे । हरणं प्रापणं स्वीकारः स्तेयं नाशनं च । जहर्थं । जह्लिव ।
 जह्लिपे हर्ता । हरिष्यति । घृन् ९०० वारणे । धरति । अवाषीत् । अघृत । णीन् ९०१
 प्रापणे । निनयिथ, निनेथ, निन्यिपे ।

‘इको झल्’ इत्यतो झलिति च, तदाह ऋवर्णादिति । भृषीष्टेति । कित्त्वान्न गुणः ।
 अभाषीदिति । परस्मैपदे सिचि वृद्धौ रपरत्वम् । तडि तु अभृ स् त इति स्थिते ह्रस्वा-
 दङ्गात् । ह्रस्वान्तादित्यर्थः । सिच इति भाष्यम् । ‘झलो झलि’ इत्यतो झलीति ‘संयोगान्तस्य
 लोपः’ इत्यतो लोप इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषपुरणेन सूत्रं व्याचष्टे सिचो लोपः
 स्याज्झलीति । ‘ह्रस्वात्’ किम् ? अच्योष्ट । ‘अङ्गात्’ किम् ? अलाविष्टाम् । ‘सिचः’ किम् ?
 द्विष्टराम् द्विष्टमाम् । सुजन्तात्तरप्तमपौ । अभृतेति । ‘उथ्र’ इति सिचः कित्त्वान्न गुणः ।
 झलीत्युक्तेः अभृपाताम् अभृषतेत्यत्र न सिज्जलोपः । अनतः परत्वाद् झस्य अदादेशः । अभृथाः
 अभृपाथाम् अभृढ्वम् । अभृपि अभृष्महि अभृष्महि । हृधातुरनिट् । हरणं चतुर्विवमित्याह ।
 प्रापणमित्यादि । तद्यथा—भारं हरति, प्रापयतीत्यर्थः अंशं हरति, स्वीकरोतीत्यर्थः ।
 परस्वं हरति, चोरयतीत्यर्थः । पापं हरति हरते वा, नाशयतीत्यर्थः । जहार जह्लुः
 जह्लुः । ‘एकाच्चः—’ इति इणनिषेधस्य ऋदिष्वेव लिटि नियमितत्वादिह थलि इटि प्राप्ते
 ‘अचस्तास्वत्—’ इति तन्निषेधः । ऋदन्तत्वेन भारद्वाजमतेऽपि इण् निषेध एव तदाह
 जह्लिथेति । जह्लुः जह्ल । जहार, जहर—इति सिद्धवत्कृत्याह जह्लिवेति । ऋदिनियमा-
 दिट् । जह्लिम । जह्लिपे, ऋदिनियमादिट् । जह्लाये जह्लिद्वे जह्लिध्वे । जह्ले जह्लिवहेजह्लिमहं
 लुडादिषु भृम इव रूपाणि । घृन्घातुरनिट् । ह्रस्व् इव रूपाणि । णीन्घातुरनिट् णोपदेशः ।
 नयति, नयते । निनाय निन्यतुः निन्युः । ऋदिनियमाल्लिटि इट् । थलि तु ‘अचस्तास्वत्—’ इति
 इणनिषेधस्य भारद्वाजिनियमादिङ्किकल्प इत्योभिप्रेत्याह निनयिथ निनेथेति । निन्यिपे
 निन्याथे निन्यिद्वे, निन्यिध्वे । निन्ये निन्यिवहे निन्यिमहे । नेता । नेष्यति, नेष्यते । नयतु नयताम्

तदाह ऋवर्णादित्यादि । अभाषीदिति । ‘सिचि वृद्धिः—’ इति वृद्धिः । ह्रस्वादङ्गात् ।
 ह्रस्वात् किम्, अच्योष्ट । अल्पोष्ट । अङ्गग्रहणादिह ‘रात्सस्थ’ इत्यतः सस्येत्यनुवृत्तावपि
 प्रत्ययस्यैव तत्रापीष्टत्वात्सिच एव लोपो भवति । तेनेह न—अस्तं द्विष्टमाम् । केचित्त्वहाङ्ग-
 ग्रहणाभावे अयाविष्टाम् अलाविष्टामित्यादावपि अतिप्रसङ्गः स्यादित्याहुस्तदपरे न क्षमन्ते,
 संनिपातपरिभाषयापि परिहारसंभवादिति । झलीति किम्, अभृपाताम् । अभृषत ।
 ह्रस्व् हरणे । चत्वार इहार्थाः । भारं हरति, प्रापयतीत्यर्थः । अंशं हरति,
 स्वीकरोतीत्यर्थः । स्वर्णं हरति, चोरयति । पापं हरति, नाशयति । घृन् ।
 दवार । दघ्नतुः दघर्थं । दघ्ने । दघ्नाते । धर्ता । ध्रियात् । णीन् ।

अथाजन्ताः परस्मैपदिनः । घेट् ९०२ पाने । घयति । २३७० आदेच उपदेशेऽशिति । (६-१-४५) उपदेशे एजन्तस्य वातोरात्त्वं स्यान्न तु शिति । २३७१ आत औ णलः । (७-१-३४) आदन्ताद्वातोर्णल औकारा-

अनयत्, अनयत । नयेत्, नयेत । नीयात्, नेपोष्ट । अनैपीत्, अनेष्ट । अनेष्यत्, अनेष्यत । इत्यजन्ता उभयपदिनो गताः ।

परस्मैपदिन इति । 'जि जि अभिभवे' इत्येतत्पर्यन्ता इति शेषः । घेट् पान इति । स्तनंधयीत्यादौ डीवर्यं टित्त्वम्, अवयवे टित्त्वस्य व्यर्थतया समुदायार्थत्वादिति हरदत्तः । आदेचः । एजन्तस्य धातोरिति । 'लिटि धातोः—' इत्यतो वातोरित्यनुवृत्तम् एवा विशेष्यते, तदन्तविधिरिति भावः । ननु शितीति । श् चासौ इच्चेति कर्मवारयाहसप्तमी, प्रत्यय-विशेषणत्वात्तदादिविधिः, इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे इति लभ्यते । 'ल्यपि च' 'न व्यो लिटि' इत्यादिपूर्वोत्तरसूत्राणां प्रत्ययेष्वेव प्रवृत्त्या 'प्रत्यये' इति विशेष्यलाभः । अशितीति न पर्युदासः, तथासति शिद्धिन्ने प्रत्यये परे इत्यर्थः स्यात्, ततश्च 'सुगलः' इत्यत्र ग्लैधातोः 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययो न स्यात्, कप्रत्ययनिमित्तमात्त्वम् आदन्तात्प्रत्यय इत्यन्योन्याश्रयात् । शिति नेति प्रसज्यप्रतिषेधे तु आत्त्वस्य अनैमित्तिकतया कप्रत्ययनिमित्तकत्वाभावात् प्रथममात्त्वे कृते कप्रत्ययः सूपपादः । शितीति बहुव्रीह्याश्रयणे ग्लैधातोभवि लिटि 'भावकर्मणोः' इति तडि एशि आत्त्वे आतो लोपे जग्ले इति न सिद्ध्यत्, एशः शित्त्वेन तस्मिन्परे आत्त्वस्य निषेधात् ! अतः कर्मवारयमाश्रित्य इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे नेत्यर्थं आश्रितः । एवं च पर्युदासेऽपि न क्षतिः । इत्संज्ञकशकारादिभिन्नप्रत्यये विवक्षिते इत्याश्रयणेन सुगल इत्यत्र कप्रत्ययात्प्रागेव आत्त्वोपपत्तेः । 'उपदेशे' किम् ? चेता, स्तोता । 'धातोः' किम् ? गोभ्याम् । 'गमेर्डोः' इति डोप्रत्ययोपदेशाद् उपदेशे य एच् तदन्तत्वाद् गो इत्यस्य प्राप्तिः । न च मेडादीनामुपदेशे एजन्तत्वाभावात् कथमात्त्वमिति न शङ्क्यम्, 'उदीचां माडः—' इति निर्देशेन 'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्' इति ज्ञापनादित्यास्तां तावत् । तथा च

निनयिथेति । भारद्वाजिनियमादिडूविकल्पः । आदेच उपदेशेऽशिति । 'लिटि धातोः—' इत्यतो वातोरित्यनुवृत्तमेवा विशेष्यते, तदाह एजन्तस्य धातोरिति । उपदेशे किम्, चेता । स्तोता । ननु लाक्षणिकत्वादेवात्र न भविष्यतीति चेत् । अत्राहुः—वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदीक्त-परिभाषा नाश्रीयत इति ज्ञापनार्थमुपदेशग्रहणम् । तेन 'कीडजीनां णौ' इति कृतात्वे क्रापयती-त्यादौ पुक् सिध्यतीति मनोरमाकृतम् । धातोः किम्, गोभ्याम् । नौभ्याम् । अस्ति ह्यत्रापि गमेर्डोः 'ग्लानुदिभ्यां डोः' इत्युपदेशे एच् । अशितीति प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह न तु शितीति । पर्युदासे तु जग्ले मग्ले इत्यादौ 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधादात्त्वं न स्यादभ्यासे इकारश्च श्रूयेत । किं च सुगल इत्यत्र 'आतश्चोपसर्गे' इति कः । सुगलेत्यत्र 'आतश्चोपसर्गे' इति स्त्रिया-मङ् । सुगलान इत्यत्र 'आतो युच्' इति युच् न स्यात् । प्रत्ययनिमित्तं ह्यात्वमाद-

देशः स्यात् । दधौ । २३७२ आतो लोप इटि च । (६—४—६४)
अजाद्योर्धधातुकयोः किङ्दिटोः परयोरातो लोपः स्यात् । द्वित्वात्परत्वाल्लोपे
प्राप्ते 'द्विर्वचनेऽचि' (सू० २२४३) इति निषेधः । द्वित्वे कृते आलोपः ।
दधतुः दधुः । दधिय, दधाथ । दधिव दधिम । धाता । २३७३ दाधा-

प्रकृते लिटि द्वित्वादौ दधा अ इति स्थिते आत औ । औ इति लुप्तप्रथमाकम् । 'अङ्गस्य'
इत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते, आत इति तद्विशेषणम्, तदन्तविधिः, तदाह आदन्ता-
द्धातोरिति । णल्प्रकृतिश्च धातुरेवेति धातुग्रहणम् । तथा च णल औत्वे वृद्धौ रूपमाह
दधाविति । दधा अतुसिति स्थिते आतो लोपः । 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम् । 'दीडो
युट्-' इत्यतः अचि किङ्तीति चानुवर्तते । अचीत्यार्धधातुकविशेषणत्वात्तदादिविधिः । किङ्गिति
अजाद्यार्धधातुके इटि च आतो लोप इति लभ्यते । फलितमाह अजाद्योरिति । इट
आर्धधातुकत्वं तु तदवयवत्वाद्बोध्यम् । किङ्गतीति च इटो न विशेषणम्, इङ्ग्रहणसामर्थ्यात् ।
'इडित्यनेन उत्तमपुरुषैकवचनम् इडागमश्च गृह्यते । 'अजाद्योः' किम् ? ग्लैधातोः कर्मणि लटि
यकि ग्लायते । 'आर्धधातुकयोः' किम् ? यान्ति वान्ति । दधौ इत्यत्र तु किङ्त्वाभावात्तल्लोपः ।
सति तस्मिन् औत्वं न स्यात् । ननु धा अतुस् इति स्थिते द्वित्वात्परत्वादात्तलोपे सति
एकाच्त्वाभावाद् द्वित्वं न स्यादित्याशङ्क्य परिहरति द्वित्वादित्यादिना । घेत्धातुरनिट् ।
भारद्वाजनियमात् थलि वेडित्याह दधिय, दधाथेति । इट्पक्षे आल्लोपः । दधयुः दध । इतौ
सिद्धवत्कृत्याह दधिथेति । वसि आत्वे क्रादिनियमादिटि आल्लोप इति भावः । दधिमेत्यपि
एवं ज्ञेयम् । धातेति । लुटि आत्वे तासादि इति भावः । धास्यति । धयतु । अधयत् ।

न्ताच्च प्रत्यय इत्यन्योन्याश्रयात् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु न कोऽपि दोषः । 'ह्वावामश्च' इति
सूत्रेण कवाधनार्थं पुनरण्विधानं च प्रतिषेधपक्षे ज्ञापकम् । तदाहुः—अनैमित्तिकमात्वं शिति
तु प्रतिषेध इति । नन्वेवमपि एशः शित्वाज्जले मम्ले इत्यादि, न सिध्यतीति चेत् ।
अत्राहुः—यदि तु शितीति बहुव्रीहिः स्यात्तदात्र स्यादेव दोषः । किं तु कर्मधारयोऽयम् ।
तथा चाशितीत्यत्रैत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे नेत्यर्थः । धातुग्रहणाक्षिप्तस्य प्रत्ययस्य शितीति
कर्मधारयेण विशेषणाद्विपर्ययसम्भ्यां तु इत्संज्ञकशकारादिभिन्नप्रत्ययविषये आत्वमित्यर्थात्प-
र्युदासेऽपि न क्षतिरिति । आत औ णलः । इह अङ्गस्येत्यनुवर्तते । धातोरिति तु फलिता-
र्थकथनम् । आदन्तादङ्गादित्यर्थः । आतो लोप इटि च । आर्धधातुक इत्यनुवर्तते । 'दीडो
युडचि किङ्गिति' इत्यतोऽचि किङ्गतीति च, तदेतत्फलितमाह अजाद्योर्धधातुकयोरिति ।
अजाद्योः किम्, ग्लायते । यक् । जाग्लायते । यङ् । दासीय । डुदाओ लिङ्गुत्तमैकवचनमिट् ।
आर्धधातुकयोः किम्, यान्ति । वान्ति । व्यतिरै । रा दाने । कर्मव्यतिहारे धातो-
र्लङ्गुत्तमैकवचनमिट् । दधिथेति । एवं च अजाद्यार्धधातुकस्य कित्वेन दधिव दधि-
मेत्यादिष्वातो लोपसिद्धावपि दधिय पपिथेत्यादिरूपसिद्धये सूत्रेऽस्मिन्निति ग्रहणमाव-
श्यकमिति ज्ञेयम् । यदि तु इडागम एवात्र गृह्यते व्याख्यानात्तदाऽचि किङ्गतीत्येतदा-

ध्वदाप् । (१—१—२०) दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दाध्वेवो
विना । २३७, एलिङि । (६—४—६७) घुसंज्ञानां मास्यादीनां चैत्वं
स्यादार्धधातुके किति लिङि । वेयात् वेयास्ताम् वेयायुः । २३७५ विभाषा
घेट्शब्दयोः । (३—१—४९) आभ्यां च्लेश्चङ्वा स्यात्कर्तृवाचिनि लुङि परे ।

व्येत । आशीलिङि घुसंज्ञाकार्यं वक्ष्यन् घुसंज्ञां दर्शयति दाधाध्वदाप् । दैत्यनेन स्वाभाविक-
कारान्तरयोः 'डु दाब् दाने' 'दाण् दाने' इत्यनयोः, कृतात्वयोः 'दो अवखण्डने' 'देङ् रक्षणे'
इत्यनयोः लाक्षणिकयोश्च, धैत्यनेन स्वाभाविकाकारान्तरस्य 'डु धाब् धारणपोषणयोः' इत्यस्य,
लाक्षणिकस्य 'वेट् पाने' इत्यस्य च ग्रहणम् । 'गामादाग्रहणेष्वाविशेषः' इति परिभाषावलात्
तत्र दाग्रहणेन धारूपस्यापि ग्रहणाच्च । अत एव 'दो दद् घाः' इत्यत्र वेग्निवृत्त्यर्थं दाग्रहणमर्थ-
वत्, दधाते हिभावविधानादेव निवृत्तिसिद्धेः, तदाह दारूपा धारूपाश्चेति । एलिङि ।
एरिति प्रथमान्तम् । 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम् । घुमास्यागापाजहातिसाम् इत्यनु-
वर्तते । घु मा स्या गा पा जहाति सा एपां द्वन्द्वात् पष्ठीवहवचनम्, तदाह घुसं-
ज्ञानां मास्थादीनामिति । किति लिङीति । 'दीङो युट्—' इत्यतः किति-
त्यनुवृत्तेरिति भावः । डितीति नानुवर्तते । लिङार्धधातुकस्य डिच्वासंभवात् ।
लुङि च्लेः सिचि प्राप्ते विभाषा घेट् । 'च्लि लुङि' इत्यनुवर्तते । 'णिश्चिदुल्लुभ्यः—'
इत्यतः कर्तरि चङिति च, तदाह आभ्यामिति । घेट् श्चि आभ्यामित्यर्थः ।

ध्वदापुक्तस्यैव विशेषणं न तूभयोः । दाधा ध्वदाप् । इह दारूपाश्चत्वारः । डुदाब् दाने । दाण्
दाने । दो अवखण्डने । देङ् रक्षणे । धारूपौ तु द्वौ । डुधाब् धारणपोषणयोः । घेट् पाने । अनु-
वन्वानामनेकान्तत्वाद् 'आदेच उपदेशे—' इत्यात्वे दोदेङ्घेटामनुकरणे दाधारूपत्वमस्ति । एवं
च दाश्च दाश्च दाश्च दाः । धाश्च धाश्च धौ । दाश्च धौ च दाधा इति विग्रहः । दापदैपौ विनेति ।
दाप् लवने । दैप् शोधने एतद्भिन्ना इत्यर्थः । दैपः पित्तवमिह प्रतिषेधार्थं न त्वनुदात्तार्थम् ।
'अनुदात्तौ सुप्पित्तौ' इति प्रत्ययस्यैव पितोऽनुदात्तत्वात् । न च दैपो लाक्षणिकत्वात्तस्य प्रति-
षेध इति शङ्क्यम्, पित्करणस्यानर्थप्रसङ्गात् । इदमेव दैपः पित्तं 'गामादाग्रहणेष्वाविशेषः'
इति परिभाषाया ज्ञापकमित्याहुः । अदाविति किम्, दातं बहिः । लूनमित्यर्थः । इह 'दो दद्वोः'
इति दद्भावो न । अवदातं मुखम् । शुद्धमित्यर्थः । इह तु 'अच उपसर्गात्—' इति
तादेशो न । एलिङि । मास्थादीनामिति । मास्यागापाजहातिसामित्यर्थः ।
माङ् माने गामादाग्रहणेष्वाविशेषेऽपि माङ्मेडौ नेह गृह्येते, लिङि कित्वासंभवात् । ष्टा
गतिनिवृत्तौ । गै शब्दे । गाङ् गतौ इति तु न गृह्येते, लिङि कित्वासंभवादेव । पा पाने ।
ओहाक् त्यागे । पोऽन्तकर्मणि । देयात् । स्थेयात् । गेयात् । पेयात् । हेयात् । अव-
सेयात् । आर्धधातुके किम्, मायात् । मायाताम् । मायुः । किति किति किम्, दासीष्ट ।
इह 'दीङो युडचि—' इत्यतः किङ्कित्यनुवर्तमानेऽपि प्रकृतोपयोगितया कित्त्वस्यैवानु-
वृत्तिः कृता । विभाषा घेट् । 'च्लि लुङि' इत्यनुवर्तते 'णिश्चि—' इत्यस्मात्कर्तरीति

‘चडि’ (सू० २३१५) इति द्वित्वम् । अदधत् अदधताम् । २३७६ विभाषा घ्राघेट्शा-
च्छासः । (२-४-७८) एभ्यः सिचो लुगवा स्यःत्परस्मैपदे परे । अधात् अधाताम् अधुः ।
२३७७ यमरमनमातां सक्च । (७-२-७६) एषां सक् स्यादेभ्यः सिच इत् च परस्मै-
पदेषु । अधासीत् अधासिष्टाम् अधासिषुः । ग्लै ९०३ ग्लै ९०४ हर्षक्षये । हर्षक्षयो
घातुक्षयः । ग्लायति । जग्लौ । जग्लिथ, जग्लाय । २३७८ वाऽन्यस्य संयोगादेः ।

अदधदिति । चडि द्वित्वे आलोप इति भावः । अदधताम् अदधन् । अदधः अदधतम्
अदधत । अदधम् अदधाव अदधाम । चङ्भावपक्षे विशेषमाह विभाषा घ्रा । ‘प्यक्षत्रियार्ष-’
इत्यतो लुगित्यनुवर्तते । ‘गातिस्था-’ इत्यतः सिचः परस्मैपदेष्विति, तदाह एभ्य इति ।
‘घ्रागन्धोपादाने’ ‘घेट् पाने’ ‘शो तनूकरणे’ ‘छो छेदने’ ‘षो अन्तकर्मणि’ एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्च-
म्येकवचनम् । शो प्रभृतीनां कृतात्वानां निर्देशः । घेट्ः ‘गातिस्थाघुपा-’ इति नित्यं प्राप्ते
अन्येषामप्राप्ते वचनम् । अधुरिति । ‘उस्यपदान्तात्’ इति पररूपम् । अधाः अधातम् अधात् ।
अधाम् अधाव अधाम । सिचो लुगभावपक्षे आह यमरम् । यम, रम, नम, आत्, एषां
द्वन्द्वाषष्ठीवहुवचनम् । आदित्यनेन आदन्तं गृह्यते, तदाह एषां लुक् स्यादिति । सकि ककार
इत्, अकार उच्चारणार्थः । कित्त्वादन्ताव्ययः । चकारेण ‘इडित्यति-’ इत्यत इडिति
‘स्तुसुधुब्भ्यः-’ इत्यतः परस्मैपदेष्विति चानुकृष्यते । ‘अब्जेः सिचि’ इत्यतः सिचीति च ।
तच्च षष्ठ्या विपरिणम्यते, तदाह एभ्यः सिच इत् चेति । अधासीदिति । धातोः सगा-
गमः । सिच इत्, इट ईटि इति सिज्जलोपः । अधासिष्टामिति । अपृक्तत्वाभावादीडभावान्न
सिज्जलोपः । सस्य षत्वे तकारस्य ष्टुत्वेन टः । अधासिषुरिति । अधासीः अधासिष्टम् अधा-
सिष्ट । अधासिषम् अधासिष्व अधाषिषम् । यद्यपि अधासीदित्यत्र सगिटोर्विधिव्यर्थ एव, तथापि
अधासिष्टामित्याद्यर्थम् आतः सगिड्विधानम् । यमादीनां तु अयंसीत्यादौ हलन्तलक्षणवृद्धेर-
भावार्थम्, अयंसिष्टामित्याद्यर्थं च । तदेतद् तत्तद्धातुषु स्पृष्टीभविष्यति । अधास्यत् ग्लै ग्लै
हर्षक्षये । धातुक्षय इति । बलक्षय इत्यर्थः । अनिटाविमौ ग्लायतीति । शपि आयादेशः ।
शिद्विपयत्वादात्त्वं न । जग्लायिति । णलि आत्वे ‘आत औ णलः’ इति औभावे वृद्धि-
रिति भावः । अतुसादौ द्वित्वे कृते आतो लोपः । जग्लतुः जग्लुः । भारद्वाजनियमात्थलि

च तदाह च्लेश्चङ् वेत्यादि । अदधदिति । चडि आतो लोपः । स्वयतेरुदाहरण-
मशिञ्चियद् । विभाषा घ्रा । इह ‘प्यक्षत्रियार्ष’ इत्यतो लुगनुवर्तते, गातिस्था-’
इत्यतः सिचः परस्मैपदेष्विति च तदाह सिचो लुगवेत्यादि । परस्मैपदे किम्,
व्यत्यत्रास्त । अधुरिति । ‘आतः’ इति ज्ञेजुस् । यमरमनमातां । इह
‘आर्षघातुकस्येड्बल्लादेः’ इतीडनुवर्तते । ‘अब्जेः सिचि’ इत्यतः सिज्ग्रहणम्, स्तुसु-
धुब्भ्यः’ इत्यतः परस्मैपदग्रहणं च, तदाह एभ्यः सिच इडित्यादि । अयंसीत् ।
अयंसिष्टाम् । व्यरंसीत् । व्यरंसिष्टाम् । अनंसीत् अनंसिष्टाम् । परस्मैपदेषु कित्, उदायंस्त

(६—४—६८) घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात् ऐत्वं वा स्यादार्धधातुके किति लिङि । ग्लायत्, ग्लेयात् । अग्लासोत् । म्लायति । झै ९०५ न्यक्करणे । न्यक्करणं तिरस्कारः । द्वै ९०६ स्वप्ने । झै ९०७ तृप्ते । ध्यै ९०८ चिन्तायाम् । रै ९०९ शब्दे । स्त्यू ९१० ष्ट्यू ९११ शब्दसंघातयोः । स्त्यायति । षोपदेशस्यापि सत्त्वे कृते रूपं तुन्यम् । षोपदेशफलं तु तिष्ठ्यासति अतिष्ठ्यपदित्यत्र षत्वम् । खै ९१२ भवने । झै ९१३ जै ९१४ पै ९१५ क्षये । क्षायति । जजौ । ससौ । साता । 'घुमास्था—' (सू० २४६२) इत्यत्र 'विभाषा घ्राषट्—' वेडित्याह जग्लिथ, जग्लायथेति । इट्पक्षे आल्लोपः । जग्लथुः जगल । जगलौ जग्लिव जग्लिम । ग्लायत् । ग्लायति । ग्लायतु । अग्लायत् । ग्लायेत् । आशीर्लिङि आत्त्वे कृते ग्लायत् इति स्थिते चाऽन्यस्य । 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम् । 'एलिङि' इत्यनुवर्तते । एरिति प्रथमान्तम् । 'आतो लोप इटि च' इत्यत आत् इत्यनुवर्तते । कस्मादन्यस्येत्यपेक्षयां 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि' इति प्रकृतत्वात्तेभ्योज्यस्येति लभ्यते, तदाह घुमास्थादेरित्यादिना । कितीति । 'दीडो युड्वि विडति' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । डित्तीति तु नानुवर्तते, लिङार्धधातुकस्य डित्त्वासंभवात् । अग्लासीदिति । यमरमेत्यादन्तत्वात् सगिटौ । अग्लासिष्टाम् अग्लासिपुरित्यादि । अग्लास्यत । म्लायतीति । ग्लैधातोरेव रूपाणीति भावः । झै न्यक्करण इति । यकारमध्योज्यम् । इत् आरभ्य ऐकारान्तानां संयोगादीनां ग्लैवदेव रूपाणि प्रत्येतव्यानि । 'रै 'शब्दे' इत्यादीनां तु असंयोगादीनाम् आशीर्लिङि 'वान्यस्य संयोगादेः' इत्येत्वं न भवति रायादित्यादि रूपमिति विशेषः । स्त्यू ष्ट्यू इति । षोपदेशेषु तस्याधातोः पर्युदासादाद्यो न षोपदेशः । द्वितीयस्तु षोपदेशः । तकारस्य षुत्वसंपन्नतकारनिर्देशः । सत्त्वे कृते इति । 'धात्वादेः—' इति षस्य सकारे सति निमित्तापायात् षुत्वनिवृत्तिरिति भावः । तिष्ठ्यासतीति । ष्ट्यैधातोः कृतसत्त्वात् सनि आत्त्वे स्त्या स इति सन्नन्तान्तत्वात् तिपि शपि 'सन्यङोः' इति द्वित्वे 'शपूर्वाः खयः' इति सकारयकारनिवृत्तौ तास्त्यासति इति स्थिते अभ्यासह्रस्वे 'सन्यतः' इति इत्त्वे सकारस्य इणः परत्वादादेशसकारत्वाच्च षत्वे तिष्ठ्यासतीति रूपम् । स्वाभाविकसकारादित्वे त्वादेशसकारादित्वाभावात् षत्वं न स्यादिति भावः अतिष्ठ्यपदिति । ष्ट्यैधातोः कृतसत्त्वात् णौ आत्त्वे 'अर्तिह्ली—' इति पुकि स्त्यापि इति ष्यन्ताद् लुङि अडागमे तिपि 'इत्श्च' इति इकारलोपे 'णिश्चिद्रुस्रुभ्यः—' इति च्लेश्चङि 'जेरनिटि' इति णिलोपे 'णौ चङ्युपधायाः—' ह्रस्वे 'चङि' इति स्त्यप् इत्यस्य द्वित्वे 'शपूर्वाः—' इति सकारस्यकारपकाराणां निवृत्तौ सत्यां 'सन्यतः' इति इत्त्वे इणः परत्वादादेशसकारत्वाच्च सस्य षत्वे तस्य षुत्वे अतिष्ठ्यपदिति रूपम् । स्वाभाविकसकारत्वे त्वादेशसकारत्वाभावात् षत्वं न स्यादिति भावः । जजौ ससाविति । जैधातोः षैधातोश्च णलि आत्त्वे भारम् । अरंस्त । अरंसाताम् । वान्यस्य । अन्यस्य किम्, स्थेयात् । झै न्यक्करणे । द्यायति । दद्यौ । अद्यासीत् । घुमास्थेत्यत्रेति । व्याख्यानात्तन्त्रान्तरे जहातिस्य-

(सू० २३७६) इत्यत्र च स्यतेरेव ग्रहणं न त्वस्य । तेन एत्वसिज्जुक्कौ न । सायात् । असासीत् । कै ९१६ नै ९१७ शब्दे । गोयात् । अगासोत् । शै ७१८ श्रै ९१९ पाके । पै ९२० ओ वै ९२१ शोपणे । पायात् । अपासीत् । 'घुमास्या-' (सू० २४६२) इतीत्वम्, तदपवाद 'एलिङि' (सू० २३७४) इत्येत्वम्, 'गतिस्या-' (सू० २२२३) इति सिज्जुक् च न । पारूपस्य लाक्षणिकत्वात् । ष्टै ९२२ वेष्टने । स्तायति । ण्णै ९२३ वेष्टने । शांभायां च इत्येकं स्नायति । दैव् ९२४ शोधने । दायति । अघुत्वादेत्वसिज्जुक्कौ न । दायात् । अदासीत् । पा ९२५ पाने । 'पाघ्राध्मा-' (सू० २३६०) इति पिवादेशः । तस्यादन्तत्वान्नोपवागुणः ।

द्वित्वाद्गौ वृद्धिरिति भावः । ननु 'एलिङि' इत्यत्र 'घुमास्यागापाजहातिसाम्-' इत्यनुवृत्त्या सैधातोराशीर्लिङि सायादित्यत्र एत्वं स्यात् । तथा लुङि सगिटोः असासीद् असासिष्टामित्येव इष्यते । तत्र 'विभाषा प्राघेट्शाच्छासः' इति सिचः पाधिके लुकि असान् असातामित्यपि प्रसज्येतेत्यत आह घुमास्थेत्यत्रेत्यादि । स्यतेरिति । 'षो अन्तकर्मणि' इति श्यन्विकरणस्येत्यर्थः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । 'विभाषा प्राघेट्-' इत्यत्र श्यन्विकरणाभ्यां साहचर्याच्च । पै ओवै शोपणे । पायति । वायति । 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वार्थमोदित्वम् । ननु पैधातोः कर्मणि लटि यकि आत्वे पायते इत्यत्र 'घुमास्यागापाजहातिसां हलि' इति ईत्वं स्यात् । तथा आशीर्लिङि पायाद् इत्यत्र 'एलिङि' इति एत्वं स्यात्, तत्रापि 'घुमास्यागापाजहातिसाम्-' इत्यनुवृत्तेः । तथा लुङि अपासीदित्यत्र 'गतिस्या-' इति सिचो लुकि 'यमरम्-' इति इटः अभावात्तत्त्वंनियोगशिष्टः सगपि न स्यादित्यत आह घुमास्थेती-त्त्वमित्यादिना । पारूपस्येति । उदाहृतमूत्रत्रये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया आ न्तत्वेन उपदिष्टस्यैव पाधातोर्ग्रहणम्, ननु पैधातोः कृतात्वस्येति भावः । एवं च प्रकृते पैधातोराशी-लिङि पायादित्येव रूपम् । लुङिसगिटोः अपासीत्, अपासिष्टामित्येव रूपम् । ष्टै वेष्टन इति । षोपदेशोऽयम् कृतण्डुत्वनिर्देशः । वत्वे कृते ष्टुत्वनिवृत्तिः, तदाह स्तायतीति । ण्णैवातुरपि षोपदेशः कृतण्डुत्वनिर्देशः । सत्वे कृत्वे ष्टुत्वनिवृत्तिः, तदाह स्नायतीति । दैव् शोधने । अघुत्वादिति । घुसंज्ञाविधौ दाव्दैपौ विनेत्युक्तेरिति भावः । पा पाने । पिवादेश इति । शिद्विपय इति शेषः । तस्येति । पिवादेशस्य अदन्तत्वाद् न लघूपधगुण इति भाष्ये स्पष्टम् । अनिड्यम् । पपौ पपतुः पपुः । भारद्वाजनियमात् थलि वेट्-पपिथ, पपाथ पपथुः पप । पपौ पपिव पपिम । ऋादिनियमादिट् । पाता । पास्यति । पिवतु । अपिवत् । पिवेत् । आशीर्लिङि 'एलिङि' इत्येत्वमभिप्रेत्याह पेयादिति ।

तीनामिति श्यना निर्देशाच्चेति भावः । विभाषा ब्रूति । श्यन्विकरणाभ्यां शाच्छा-भ्यां साहचर्यादिति भावः । एवं शाच्छासेति युग्विधावपि स्यतेरेव ग्रहणमिति बोध्यम् । तेनास्य धातोः 'अतिह्ली-' इति पुगेव । सापयति । पै औवै । पायति । वायति । श्युप्यतीत्यर्थः । 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम् । वानम् 'शुष्के वानमुभे-
' ५' इत्यमरः अदन्तत्वादिति । केचित्तु अङ्गवृत्तपरिभाषयापि गुणाभावं

पिबति । पेयात् । अपात् । घ्रा ९२६ गन्धोपादाने । जिब्रति । घ्रायात्, घ्रेयात् । अघ्रात्, अघ्रासीत् । घ्मा ९२७ शब्दाभिसंयोगयोः । घमति । घ्मा ९२८ गतिनिवृत्तौ । तिष्ठति । 'स्यादिव्वम्यासेन—' (सू० २२७७) इति पत्वम्, अवितष्टौ । 'उपसर्गात्—' (सू० २२७०) इति पत्वम्, अविष्ठाता । स्थेयात् । घ्ना ९२९ अम्यासे । मनति । दाण् ९३० दाने । प्रणियच्छति देयात् । अदात् । ह्वृ ९३१ कौटिल्ये । ह्वरति । २३७६ ऋतश्च संयोगादेर्गुणः । (७-४-१०)

'गातिस्या—' इति सिचो लुगित्यभिप्रेत्याह अपादिति । अपाताम् । अपुः । अपाः अपातम् अपात । अपाम् अभाव अपाम । अपास्यत् । घ्रा गन्धोपादाने । 'पात्राघ्मा—' इति शिद्धिपये जिब्रदेशः, तदाह जिब्रतीति । अनिद्वयम् । जत्रौ जत्रतुः जत्रुः । भारद्वाज-नियमात् थलि वेट्—जत्रिय, जत्राय जत्रयुः जत्र । जत्रौ जत्रिव जत्रिम । क्लादिनियमादिट् । घ्राता । घ्रास्यति । जिब्रनु । जिब्रेत् । आशीर्लिङि 'वाज्यस्य संयोगादेः' इत्येत्त्वविकल्पं मत्वा आह घ्रायात्, घ्रेयादिति । 'विभाषा घ्रावेट्—' इति सिचो वा लुकु । लुग-भावपक्षे आदन्तत्वात्सगिटौ, तदाह अघ्रात् अघ्रासीदिति । घ्रावानुरनिट् । 'पात्राघ्मा—' इति शिद्धिपये घमादेशे, तदाह घमतीति । दध्मौ दध्मतुः दध्नुः । दध्मिय, दध्माय दध्मयुः दध्म । दध्मौ दध्मिव दध्मिम । घ्माता । घ्मास्यति । घमतु । अघमत् । घमेत् । घ्मायात्, घ्मेयाद् । अघ्मासीत् । अघ्मास्यत् । घ्रावानुः पोपदेशः कृतप्लुत्वनिर्देशः । शिद्धिपये 'पात्रा—' इति तिष्ठादेशः, तदाह तिष्ठतीति । तस्यौ । अवितष्ठावित्यत्र इण्कवर्गभ्यां परत्वाभावेऽपि पत्वमाह स्थादिष्यिति । तस्यतुः तस्युः । तस्यिय, तस्ययुः तस्य । तस्यौ तस्यिव तस्यिम । स्याता । अविष्ठातेत्यत्र 'सात्प्रदाद्योः' इति पत्वनिपेयमात्राङ्क्याह उपसर्गादिति पत्वमिति । स्यास्यति । तिष्ठनु । अतिष्ठत् । तिष्ठेत् । आशीर्लिङि संयोगादिवेऽपि बुमास्यादेरन्यत्वाभावा-देत्त्वविकल्पो न, किन्तु 'एलिङि' इति नित्यमेव एत्वम् तदाह स्थेयादिति । 'गातिस्या—' इति सिचो लुकु । अस्यात् । अस्यास्यत् । घ्ना अभ्यास इति । अयमप्यनिट् । 'पात्रा—' इति शिद्धिपये मनादेशः तदाह मनतीति । मत्रौ मत्रतुः मत्रुः । मत्रिय, मत्राय मत्रयुः मत्र । मत्रौ मत्रिव मत्रिम । घ्राता । घ्रास्यति । मननु । अमनत् । मनेत् । घ्रायात्, घ्रेयात्, अघ्रासीत् । अघ्रास्यत् । दाण् दान इति । अयमप्यनिट् । 'पात्रा—' इति शिद्धिपये यच्छादेशः । प्रणियच्छतीति । 'निगंद—' इति णत्वम् । ददौ ददतुः ददुः । ददिय, ददाय ददयुः दद । ददौ ददिव ददिम । दाता । दास्यति । यच्छतु । अयच्छत् । यच्छेत् । आशीर्लिङि 'एलिङि' इत्येत्वं मत्वा आह देयादिति ।

समर्थयन्ति । घ्रा गन्धोपादाने । गन्धोपादानं गन्धग्रहणम् । नन्वेवं कर्मणो वात्वर्थे-नोपसंग्रहादकर्मकत्वेन 'जिब्रति कुसुमम्' इत्यादिप्रयोगो न सिद्ध्येदिति चेत् । अत्राहुः—यद्वात्वर्थेन कर्तृनिष्ठकर्मण उपसंग्रहस्तस्यैव घातोरकर्मकत्वं नान्यस्य । भवति हि जीवति नृत्यतीत्यादेरकर्मकत्वम् । तदर्थोपसंगृहीतकर्मणः कर्तृनिष्ठत्वात् घ्राघातोः कर्मणस्त्वतयात्वान्नाकर्मकतेति । ध्मा शब्दाभिसंयोगयोः । शब्दशब्देन तदनुकूलो

ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स्याल्लिटि । किदर्थमपीदं परत्वाण्यपि भवति ।
रपरत्वम् । उपधावृद्धिः । जह्वार जह्वरतुः जह्वरुः । जह्वर्थ । ह्वर्ता । 'ऋदन्तोः
स्ये' (सू० २३६६) ह्वरिष्यति २३८० गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः । (७—४—२९)
अर्तः संयोगादेरऋदन्तस्य च गुणः स्याद्यकि यादावार्धधातुके लिङि च । ह्वर्यात् ।

'गातिस्था—' इति सिचो लुक् मत्वा आह अदादिति । ह्व कौटिल्य इति । अयमप्य-
निट् । ह्वरतीति । शपि गुणे रपरत्वम् । ऋतश्च । लिटीति । 'दयतेदिगि लिटि'
इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । ननु तिप्सिप्सिप्सु सार्वधातुकयोरित्येव गुणे सिद्धे किमर्थमिद-
मित्यत आह किदर्थमपीदमिति । अनुसादिकिदर्थं णलाद्यकिदर्थं चेत्यर्थः । ननु अस्य
गुणस्य अनुसादिषु चरितार्थत्वाद् णलि 'अचो ङिति' इति वृद्धिप्रसङ्गात्कथं णलि अयं गुण
इत्यत आह परत्वाण्यपि भवतीति । 'अचो ङिति' इति वृद्धयपेक्षया अस्य गुणस्य
परत्वादित्यर्थः । तर्हि जह्वार इति कथमित्यत आह उपधावृद्धिरिति । 'अत उपधायाः'
इत्यनेनेति शेषः । जह्वर्थेति । ऋदिनियमप्राप्तस्य इटः 'अचस्तास्वत्—' इति 'ऋतो
भारद्वाजस्य' इति च निषेधादिति भावः । जह्वरथुः जह्वर । जह्वार, जह्वर जह्वरिव
जह्वरिम । ऋदिनियमादिट् । ह्वरतु । अह्वरत् । ह्वरेत् । आशीलिङि ह्वर्यात् इति स्थिते
कित्वाद्गुणनिषेधे प्राप्ते—गुणोऽर्ति । भौवादिको जौहोत्यादिकश्च ऋधातुः अर्तित्यनेन गृह्यते ।
लुका निर्देशस्तु न विवक्षितः । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् । 'रोडृतः' इत्यत ऋत इत्यनुवर्तते ।
तच्च अङ्गविशेषणम्, तदन्तविधिः, ऋदन्तस्याङ्गस्येति लभ्यते । संयोगाद्योरित्यपि
तद्विशेषणम् । 'अकृत्सार्वधातुकयो—' इत्यतः असार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते । आर्ध-
धातुके इति लभ्यते । 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इत्यतो यकि लिङीति च लभ्यते ।
'अयङ् यि किङिति' इत्यतो यीति सप्तम्यन्तमनुवर्तते । आर्धधातुकविशेषणत्वात्तदादि
वायुरिह गृह्यते । तेन शङ्खं धमतीतिवद् मृदङ्गं धमतीति प्रयोगो नेत्याहुः । अग्निसंयोगे सुवर्णं
धमति । अग्निना संयुनक्तीत्यर्थः । स्थेयादिति । 'एलिङि' इति नित्यमेत्वम् । लुङि अस्थात् ।
मना अभ्यासे । मनति । विद्यामभ्यस्यतीत्यर्थः । मन्नौ । अमनासीत् । अदादिति । 'गातिस्था—'
इति सिचो लुक् । ऋतश्च । संयोगादेः किम्, चक्रुः । चक्रुः । तपरकरणं स्पृथर्थम् ।
स्तम् इत्यादेर्लिटि तस्तरतुरित्यादौ 'ऋच्छत्यताम्' इति गुणस्य जायमानत्वात् । चकारो
मन्दप्रयोजनः । 'दयतेदिगिलिटि' इत्यतोऽनुवर्तनादाह गुणः स्याल्लिटीति । अवृद्धिनिमित्ते
लिटीति प्राचो व्याख्यानं तु नादर्थव्यम् । न च स्वविषये वृद्धिर्वाधिकेति फलितार्थकथनपरतया
तदुक्तिः संगच्छत इति वाच्यम् । परत्वेन गुणस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः । गुणोऽर्ति ।
अर्तीति भ्वादिह्याद्योर्ग्रहणम् । लुका निर्देशस्तु सौत्रः । ऋग्रहणे कर्त्तव्ये शितपा निर्देशो
यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । 'रीङ् ऋतः' इत्यस्मादृत इति वर्तते, तच्च संयोगादित्वेन विशेष्यते, तदाह
संयोगादेरिति । अर्तिसंयोगाद्यो र इत्यकारे विधेये गुणग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ।
'अयङ् यि किङिति' इति सूत्राद् यीत्यनुवर्तते । तच्च लिङो विशेषणम् । 'रिङ्
शयग्लिङ्क्षु' इति सूत्राद्यग्रहणस्य लिङ्ग्रहणस्य चानुवर्तनादित्यभिप्रेत्याह यकिः

अह्वार्पात् । अह्वार्ष्टाम् । सृ ९३२ शब्दोपतापयोः । 'स्वरतिमृति -' (सू० २२७९) इति वेट् । सस्वरिथ, सस्वर्थं । वमयोस्तु । २३८१ श्र्युकः विक्रिति । (७—२—११) श्रिञ् एकाच उगन्ताच्च परयोगित्कितोरिण्ण स्यात् परमपि स्वरत्यादिविकल्पं वाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादिनेन निषेधे प्राप्ते ऋादिनियमा-

विधिः, तदाह अर्तेरित्यादिना । तथा च ह्य यात् इति स्थिते गुणे रपरत्वे रूपमाह ह्यया-
दिति । अह्वार्पादिति । सिचि वृद्धिः, रपरत्वं पत्वम् । अह्वारिष्यत् । सृ शब्दोपता-
पयोरिति । अयमप्यनिट् । स्वरति । लिटि तु कित्यपि गुणः । णलि तु कृते गुणे रपरत्वे
उपधावृद्धिः । सस्वार सस्वरतुः सस्वरः । थलि तु ऋादिनियमप्राप्तस्य इटः 'अचस्तास्वत्-
इति ऋतो भारद्वाजस्य' इति च नित्यनिषेधे प्राप्ते आह स्वरतिसूतीति वेडिति ।
सस्वरिथ, सस्वर्थेति । सस्वरयुः सस्वर । सस्वार, सस्वर । इत्यपि ज्ञेयम् । वमयो-
स्त्विति । ऋादिनियमान्नित्यमिडित्यन्वयः । अत्र इण्निषेधं शङ्कितुमाह । श्र्युकः विक्रिति ।
श्रिश्च उक् चेति समाहारद्वन्द्वात् पष्ठी । उक् प्रत्याहारः 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतं पञ्चम्या
विपरिणतम् उका विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'एकाच उपदेशे-' इत्यत एकाच इत्यनुवृत्तम्
इगन्तेऽन्वेति । 'नेड्वशि कृति' इत्यतो नेडिति । क्तितीति सप्तमी पष्ठ्यर्थे । ग् च क् च क्तौ
तौ इतौ यस्येति विग्रहः । गकारस्य चत्वेन निर्देशः, तदाह श्रिञ् एकाच इत्यादिना ।
'गकारप्रश्नेपः' किम् ? भूष्णुः । 'ग्लाजिस्थश्च रस्नुः' इति चकाराद् भूधातोः रस्नुः । तस्य
गित्वादिट् न । कित्वे तु स्यास्नुरित्यत्र 'घुमास्था-' इति ईत् स्यात् । इण्ण स्यादित्यनन्तरम्
अनेन निषेधे प्राप्ते इत्यन्वयः । नन्विद्यं शङ्का न युज्यते, 'श्र्युकः विक्रिति' इति निषेधं वाधित्वा
परत्वात् 'स्वरतिसूति-' इति विकल्पस्य प्राप्तेरित्यत आह परमपीत्यादि सामर्थ्यादि-
त्यन्तम् । पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात्परमपि स्वरत्यादिविकल्पं वाधित्वा अनेन
निषेधे प्राप्ते इत्यन्वयः । 'आर्धघातुकस्येट्-' इत्यादिविधिकाण्डात्प्रागेव 'नेड्वशि कृति' इत्या-
दिप्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् 'स्वरति-' इति विकल्पोऽप्यनेन वाच्यत इत्यर्थः । परमपीत्यादिः

यादाविति । आर्धघातुके इत्येतद् 'अकृत्सार्वधातुकयोः-' इत्यनुवृत्तिपर्यालोचनया फलितार्थ-
कयनमिति ज्ञेयम् । संयोगादेरिति किम्, क्रियात् । यादीति किम्, संस्कृपीट् । आर्धघातुके किम्,
इयूयात् । सृ । उपतापो रोगः श्र्युकः । किति । 'एकाच उपदेश-' इत्यत एकाच इत्यनु-
वर्तते, तच्च उको विशेषणमित्याह एकाच उगन्तादिति । श्रितः । श्रितवान् । श्रित्वा ।
भूतः । भूत्वा । भूतिः । गित्युदाहरणम्-भूष्णुः । 'ग्लाजिस्थश्च-' इति रस्नुः । स च गिङ्ग-
वति न कित्, स्यास्नुरित्यत्र 'घुमास्था-' इतीत्वप्रसङ्गात् । एकाच इति किम्, जागरितः ।
जागरितवान् । ऊर्णोतिस्तु नुवद्भावेन ऊर्णुतुः ऊर्णुतवान् इति सिध्यति । उगन्तात्किम्, शयतिः,
शयितवान् । पुरस्तादित्यादि । 'आर्धघातुकस्येड्वलादेः' इत्यादिविधिकाण्डात्प्रागेव
'नेड्वशि कृति' इत्यादिप्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः । निषेधे प्राप्त इति । स्वृतः ।

नित्यमिट् । सस्वरिव सस्वरिम । परत्वाद् 'ऋद्धनोः स्ये' (सू० २३६६) इति नित्यमिट् । स्वरिष्यति । स्वर्यात् । अस्वारीत् अस्वारिष्टाम् । अस्वार्पीत् अस्वार्ष्टाम् । स्मृ ९३३ चिन्तायाम् । 'ह्र्' ९३४ संवरणे । छ ९३५ गतौ । क्वादि-त्वान्नेट्, ससर्थं । सस्रव । रिङ्, स्त्रियात् । असापीत् । असाष्टीम् । २३८२ सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च । (३—१—५६) एभ्यश्चल्लेरङ् स्यात्कर्त्तरि लुङि । इह लुप्तशपा शासिना साहचर्यात् सत्यर्ती जौहोत्यादिकावेव गृह्येते । तेन

प्राप्ते इत्यन्तः शङ्काग्रन्थः । परिहरति क्वादिनियमान्नित्यमिडिति । प्रकृत्याश्रयः प्रत्यया-श्रयो वा यावान् इण्निषेधः स लिटि चेत् तर्हि क्वादिभ्य एवेत्युक्तत्वादिति भावः । लुटि स्वरिता स्वर्ता । लुटि स्ये 'स्वरति-' इति विकल्पं निरस्यति परत्वादिति । स्वरतु । अस्वरत् । स्वरेत् । स्वर्यादिति । आशीर्लिङि 'गुणोऽतिसंयोगाच्चोः' इति गुणः । अस्वारी-दिति । 'स्वरति-' इति इट्पक्षे वृद्धिरिति भावः । अस्वार्षीदिति । इडभावे 'सिचि वृद्धिः-' इति वृद्धिरिति भावः । स्मृ चिन्तायामिति । अयमप्यनिट् । स्मरति । लिटि 'ऋतश्च-' इति कित्यपि गुणः । णलि तु गुणे उपधावृद्धिः । सस्मार सस्मरतुः सस्मरहः । ऋदन्तत्वाद्भारद्वाजमतेऽपि क्वादिनियमप्राप्तस्य इटः यलि नित्यनिषेधः । ससर्थं सस्मरश्रुः सस्मर । सस्मार, सस्मर सस्मरिव सस्मरिम । स्मर्ता । लुटि स्ये 'ऋद्धनोः-' इति इट्—स्मरिष्यति । स्मरतु । अस्मरत् । स्मरेत् । आशीर्लिङि 'गुणोऽति-' इति गुणः— स्मर्यात् । लुङि सिचि वृद्धौ रपरत्वम्—अस्मार्पीत् । अस्मरिष्यत् । ह्र्संवरण इति । अयमपि स्मृधा-तुवत् । स्मृ गताविति । ऋदन्तोऽयमनिट् । सरति । लिटि संयोगादित्वाभावाद् ऋतश्चेति गुणो न । ससार सस्रतुः सस्रुः । क्वादित्वान्नेडिति । स्रधातोः क्वादिस्थत्वादिति भावः । ससर्थेति । क्वादित्वात्थत्यपि नित्यं निषेध इति भावः । सस्रश्रुः सस्र । ससार, ससर सस्रव सस्रम — इत्यपि जेयम् । सर्ता । लुटि 'ऋद्धनोः—' इति इट्—सरिष्यति । सरतु । असरत् । सरेत् । आशीर्लिङि संयोगादित्वाभावाद् 'गुणोऽति—' इति न गुणः । किंतु 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङित्याह रिङिति । स्त्रियादिति । रीङि प्रकृते रिङ्विधि-सामर्थ्यान्न दीर्घ इति भावः । असापीदिति । सिचि वृद्धौ रपरत्वम् । अत्र च्लेरङमात्राङ्ङितुमाह सर्ति । च्लि लुङीत्यनुवर्तते । 'णिश्चिद्रुभ्यः—' इत्यतः कर्त्तरि, चङिति । तदाह एभ्य इति । ततश्च प्रकृते असापीदित्यत्र अङ् स्यादिति शङ्का सूचिता । तां परिहरति इह लुप्तेत्यादिना । इह अङ्विधौ शास्तीत्यनेन लुप्त-विकरणः शासिगृह्यते इति निर्विवादम्, तस्य विकरणान्तराभावात् । एवं च

सूतः । धूत इत्यादौ यथेति भावः । छ गतौ । सरति । सरिष्यति । सर्तिशा-स्त्यर्ति । परस्मैपदेष्विति न संबध्यते । पुपादियोगादस्य पृथक्करणात् । आङ्: शासु । इच्छायामित्यस्यात्र न ग्रहणं किं तु सत्यर्तिभ्यां साहचर्यात्परस्मैपदिनः

१ क्वचित्तु 'ह्र्' इति पाठः । धातुपाठे तु 'वृ' इत्युपलभ्यते ।

श्वायोर्नाड् । शीघ्रगतौ तु 'पात्राव्मा-' (सू० २३६०) इति शिति धौरादेशः ।
 धावति । ऋ ९३६ गतिप्रापणयोः । ऋच्छति । २३८० ऋच्छत्यताम् ।
 (७-४-११) तौदादिकस्य ऋच्छतेः ऋवातोः ऋतां च गुणः स्याल्लिति । णलि
 प्राग्वदुपधावृद्धिः । आर आरतुः आरुः । २३८४ इडन्त्यर्तिव्ययतीनाम् ।

तत्साहचर्यात् स्र्वातुः ऋवातुश्च जौहोत्यादिकौ श्चु विकरणावेव गृह्येते इत्यर्थः, लुप्तविकरणत्व-
 साम्यादिति भावः तेनेति । लुप्तविकरणयोरेव ग्रहणेन न्वादिगणस्ययोः स्र्वातुः ऋवात्वोरङ्-
 नेत्यर्थः । तदेवं स्र्वातोर्गतिसामान्यवृत्तेरुक्तानि रूपाणि । यदि शीघ्रगतौ स्र्वातुः, तदा तस्य
 विशेषमाह शीघ्रगतौ त्विति । धौरादेश इति । धौशब्दस्य धौरिति प्रथमान्तम् । धौ
 इत्यौकारान्त आदेश इत्यर्थः । 'पात्रा-' इति सूत्रे सर्तांति शितपा निर्देशः । लुप्तविकरणनिर्दे-
 शस्तु अविवक्षित इति भावः । 'सर्तवैगितायां गतौ धावादेशः' इति वार्तिकमभिप्रेत्येदम् ।
 धावतीति । शपि स्र्वातोर्धौ भावे आवादेशः । धावतु । अवावत् । धावेत् । ऋगतिप्राप-
 णयोः । अनिट् । 'पात्राव्मा-' इति शिद्विपये ऋच्छदेशः, तदाह ऋच्छतीति । ननु ऋ
 अतुस् इति स्थिते द्वित्वे उरदत्त्वे रपरत्वे हलादिशेषे 'अत आदेः' इति दीर्घे आ ऋ अतुस् इति
 स्थिते 'असंयोगात्-' इति कित्वादुत्तरखण्डस्य गुणाभावे यणं बाधित्वा परत्वादाद् गुणे अरतु-
 रिति स्यादित्यतस्तत्र गुणविधानमाह ऋच्छत्यताम् । 'दयतेर्दिगि लिटि' इत्यतो लिटीति
 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः इत्यतो गुण इति चानुवर्तते । ऋच्छति ऋ ऋद् एपां द्वन्द्वाद्बहुवचनम् ।
 बहुवचनादेव ऋकारप्रश्लेषो गम्यते । प्रथिष्टेन च ऋकारेण ऋवातुरेव गृह्यते । ऋवर्णान्तिवा-
 तुग्रहणे 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' इत्यस्य वैयर्थ्यात् । 'ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेपु' इति तौदा-
 दिकस्य ऋच्छतीति शितपा निर्देशः । भौवादिकस्य धातोस्तु ऋग्रहणेनैव सिद्धेः, तदाह तौदा-
 दिकस्य ऋच्छतेरित्यादिना । किदर्थमपीदं सूत्रं परत्वादकित्यपि भवति । भ्रूलि प्राग्व-
 दिति । 'ह्व ल्कौटिल्ये' इत्यत्र उक्तया रीत्या कित्सु चरितार्थोऽप्ययं गुणः 'अचो ङिति' इति
 वृद्धयपेक्षया परत्वाद् णल्यपि भवति । ततो रपरत्वे उपधावृद्धिरित्यर्थः । आरेति । ऋवा-
 तोलिटि तिपो णलि द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे 'अत आदेः' इति दीर्घे उत्तरखण्डस्य वृद्धौ
 रपरत्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । आरतुरिति । पूर्ववद् द्वित्वादौ आ ऋ अतुसिति स्थिते
 कित्वाद् गुणनिपेवे प्राप्ते 'ऋच्छत्यताम्' इति गुणे रपरत्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । आरुर्त्य-
 प्येवम् । यलि तु क्वादिनियमप्राप्तस्य इटः 'अचस्तास्वत्-' इति ऋदन्तत्वाद् भारद्वाज-
 मतेऽपि निपेवे प्राप्ते आह इडन्त्यर्ति । पञ्चम्यर्थे पष्ठी । 'अचस्तास्वत्-' इत्यतः
 थलीत्यनुवर्तते । 'विभाषा स्र्जिहृशोः' इति पूर्वसूत्राद्विभाषाग्रहणमस्वरितत्वान्नानुव-
 र्तते, तदाह अद् ऋ इत्यादिना । 'आर्धवातुकस्येट्-' इत्यनुवृत्तौ पुनरिङ्ग्रहणं
 तु 'न वृद्धयश्चतुर्म्यः' इत्यतो नेत्यनुवृत्तये इत्याहुः । आरिथेति । आरथुः

शासरेवेत्याहुः । असरत् । अशिपत् । आरत् । प्राग्वदिति । किदर्थमारब्धोऽपि
 गुणः परत्वाण्णल्यपि भवति । रपरत्वम् । तत उपधावृद्धिरित्यर्थः । नित्यमित्

(७ २-६६) षद् ऋ व्यञ् एभ्यस्थलो नित्यमिद् स्यात् । आरिथ । अर्ता । अरिष्यति । अर्यात् । आर्षीत् । आर्षीम् । गृ ९३७ घृ ९३८ सेचने । गरति । जगार । जगर्थ । जग्रिव । रिङ् । ग्रियात् । अगार्षीत् । घृ ९३९ हूर्छने । सु ९४० गतौ । सुस्रोथ । सुस्रुव । स्रूयात् । 'णिश्चि—' (सू० २३१२) इति चङ् । लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादुवङ्, असुस्रुवत् । पु ९४१ प्रसवैश्वर्ययोः । प्रस-

आहः । आर आरिव आरिम । ऋादिनियमादिट् । अरिष्यतीति । 'ऋद्धनोः—' इति इट् । ऋच्छत् । आच्छत् । अर्यादिति । 'गुणोऽर्ति—' इति गुणे रपरत्वमिति भावः । आर्षीदिति । सिचि वृद्धिः । 'सर्तिशास्यतिभ्यश्च' इति अङ् तु न, तत्र भौवादिकस्य ऋधातोर्न ग्रहणमित्यनुपदमेवोक्तेरिति भावः । आरिष्यत् । 'ऋद्धनोः स्ये' इति इट् । गृ घृ सेचने । गरतीति । जगार । असंयोगादित्वाद् 'ऋतश्च—' इति गुणो न । जग्रतुः जग्रुः । ऋादिनियमेन इटि प्राप्ते 'अचस्तास्वत्—' इति नेट् । ऋदन्तत्वाद्भारद्वाजमतेऽपि नेट्, तदाह जगर्थेति । जग्रथुः जग्र । जगार, जगर । जग्रिवेति । ऋादिनियमादिट्, जग्रिम । गर्ता । गरिष्यति । 'ऋद्धनोः—' इति इट् । गरतु । अगरत् । गरेत् । रिङिति । आशीर्लिङि असंयोगादित्वाद् 'गुणोऽर्ति—' इति गुणाभावे 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङित्यर्थः । ग्रियादिति । रीङि प्रकृते रिङ्विधेर्न दीर्घः । अगार्षीदिति । सिचि वृद्धौ रपरत्वम् । अगार्षीम् । अगरिष्यत् । 'ऋद्धनोः—' इति इट् । घृधातोस्तु भौवादिकस्य घृतं घर्मः घृणा इत्यत्रैव प्रयोगः, नान्यत्रेति 'तृज्वत्क्रोष्टुः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ध्वृ हूर्छनं इति । हूर्छनं कुटिलीभवनम् । ध्वरति । दध्वार । 'ऋतश्च—' इति गुणः । दध्वरतुः दध्वरुः । थलि 'अचस्तास्वत्—' इति ऋादिनियमप्राप्त इट् न । ऋदन्तत्वाच्च भारद्वाजमतेऽपि नेट् । दध्वर्थं दध्वरथुः दध्वर । दध्वार, दध्वर दध्वरिव दध्वरिम । ऋादिनियमादिट् । ध्वर्ता । 'ऋद्धनोः—' इति इट्-ध्वरिष्यति । ध्वरतु । अध्वरत् । ध्वरेत् । आशीर्लिङि 'गुणोऽर्ति—' इति गुणः । ध्वर्यात् । अध्वार्षीत् । अध्वरिष्यत् । सु गतौ । अनिट् । स्रवति । सुस्राव । अतुसादौ कित्त्वाद् गुणाभावे उवङ् । सुस्रुवतुः सुस्रुवुः । ऋादित्वाच्चेट्, तदाह सुस्रोथेति । सुस्रुवथुः सुस्रुव । सुस्राव, सुस्रव । सुस्रुवेति । ऋादित्वाच्चेट् । सुस्रुमेत्यपि ज्ञेयम् स्रोता । स्रोष्यति । स्रवतु । अस्रवत् । स्रवेत् । स्रूयादिति । 'अकृत्सार्वधातुकयोः—' इति दीर्घ इति भावः । लुङि विशेषमाह णिश्चीति । चङिति । 'चङि' इति द्वित्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । ननु असुस्रु अ त् इति स्थिते रेफादुत्तरस्य उकारस्य 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणस्य चङ्निमित्तकस्य ङित्त्वान्निषेधेऽपि उवङ्पेक्षया परत्वात् तिपं निमित्तोक्त्य रेफादुकारस्य लघूपधगुणः स्यादित्यत आह लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादुवङिति । वहिर्भूतविवेक्षत्वात्लघूपधगुणो वहिरङ्गः । अन्तर्गतचङ्पेक्षत्वादुवङन्तरङ्गः । अत उवङ्गेव भवति । परादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वादिति भावः । असुस्रुवदिति । अस्रोष्यत् ।

स्यादिति । 'विभाषा खजिदृशोः' इत्यतो विभाषा नानुवर्तत इति भावः । ध्वृ हूर्छने ।

वोऽभ्यनुजानम् । मुपोथ, सुपविथ । सुपुवित्र । सोता । २३८५ स्तुसुधू-
 ङ्भ्यः परस्मैपदेषु । (७—२—७२) एभ्यः सिच इत् स्यात्परस्मैपदेषु ।
 असावीत् । पूर्वोत्तराभ्यां त्रिद्व्यां साहर्चात्सुनोतेरेव ग्रहणमिति पक्षे असौ-
 पीत् । [श्रु ९४२ श्रवणे । २३८६ श्रुवः शृ च । (३—१—७४) श्रुवः शृ
 इत्यादेशः स्यात् श्नुप्रत्ययश्च । शपोऽपवादः । श्नोर्ङित्त्वाद्वातोर्गुणो न,
 शृणोति शृणुतः । २३८७ हुश्नुवोः सार्वधातुके । (६—४—८७) जुहोतेः

पु प्रसवेति । अत्र प्रसववाच्यस्य गर्भमोचनपरत्वन्नमं वारयति । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमिति ।
 'ओं प्रणयेति ब्रह्म प्रसौति' इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । पोपदेशोऽयम् । शपि उवङ्
 वावित्वा परत्वात् 'सार्वधातुकार्वाधातुकयोः' इति गुणः । सवति । सुपात्र । अनुसादौ कित्त्वाद्
 गुणाभावे उवङ् । सुपुवतुः सुपुवुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट्, तदाह सुपविथ,
 सुपोथेति । अकित्त्वाद् गुण इति भावः । सुपुवथुः सुपुव । सुपाव, सुपव । वमयोस्तु
 क्वादिनियमान्नित्यमिट्, तदाह सुपुविचेति । कित्त्वाद् गुणाभावे उवङ् सोतेति । सोप्यति ।
 सवतु । असवत् । सवेत् । सूयात् । लुङि असौपीदिति प्राप्ते स्तुसुधूङ्भ्यः । 'इङ्त्विति—'
 इत्यत इङित्यनुवर्तते । 'अङ्गैः सिचि' इत्यतः सिचोत्थनुवृत्तं पठ्या विपरिणम्यते, तदाह
 एभ्यः सिच इति । असावीदिति । सिचि वृद्धौ 'इट ईटि' इति सिञ्ज्लोपः । पूर्वोत्तरा-
 भ्यामिति । स्तुङ्बूढभ्यामित्यर्थः । सुनोतेरिति । पुब् अभिपवे इति श्नुविकरणस्येत्यर्थः ।
 असौपीदिति । इडभावे सिचि वृद्धिः इति भावः । असोप्यत् । श्रु श्रवण इति । उदन्तो-
 ऽयमनिट् । श्रुवः शृ च । शृ इति लुप्तप्रथमाकम् । चकारेण 'स्वादिभ्यः श्नुः' इति सूत्रस्यः
 श्नुः समुच्चीयते, तदाह श्रुवः शृ इत्यादेशः स्यात् श्नुप्रत्ययश्चेति । शपोऽपवाद् इति ।
 अनेन शब्दप्रपये कर्त्रर्थसर्वधातुक एवास्य प्रवृत्तिः सूचिता । श्नोर्ङित्त्वादिति । 'सार्वधातुक-
 मपित्' इत्यनेनेति भावः । शृणोतीति । तिपमाश्रित्य श्नोर्गुणः । तसादीनां ङित्त्वात्
 श्नोर्न गुणः, तदाह शृणुत इति । शृणु अन्तीति स्थिते अन्तेः ङित्त्वात् श्नोर्गुणनिषेधे
 सति उवङ्गि प्राप्ते हुश्नुवोः । श्नोः प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम् । 'इणो यण्' इत्यतो
 यण् इत्यनुवर्तते, 'अचि श्नु—' इत्यतः अचीति । तस्य सार्वधातुकविशेषणत्वात्तदादि
 विधिः । 'एरनेकाचः—' इति सूत्रं एरितिवर्जमनुवर्तते । 'ओः मुपि' इत्यत ओरिति
 च पठ्यन्तम्, तदाह जुहोतेरित्यादिना । असंयोगपूर्वस्येति तु उकारस्य विशेषणं

हृद्यंनं कौटिल्यम् । सु गतौ । यद्यपि सामान्येन गतिरुक्ता, तथापि द्रवद्रव्यस्यैव गतिरिह ज्ञेया ।
 स्रवति घृतम् । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमिति । 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे' इत्यादावभ्यनुज्ञानार्थ-
 दर्शनात् । स्तुसुधूङ्भ्यः । परस्मैपदेषु किम्, अस्तोष्ट । अवोष्ट । श्रुवः शृ च । यद्ययं श्रुवातुः
 स्वादौ पठ्येत तर्हि चकारो न कर्तव्य इति लाघवमित्याहुः । हुश्नुवोः । जुह्वति । सुन्वन्ति ।
 हुश्नुवोः किम्, योयुवति । नोनुवति । सार्वधातुके किम्, जुह्वुः । असंयोगपूर्वेति किम्,
 अदशुवन्ति । असंयोगपूर्वग्रहणयोर्विशेषणं न श्रुप्रत्ययस्य । तेन आप्नुवन्ति इत्यत्रापि

इनुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य चासंयोगपूर्वोवर्णस्य यणस्यादजादौ सार्ववात्त्वे ।
 उवडोऽपवादः । शृण्वन्ति शृणोमि शृण्वः, शृणुवः शृण्मः, शृणुमः ।
 शुश्रोथ । शुश्रुव । शृणु । शृणुवानि । शृणुयात् । श्रूयात् । अश्रौषीत् ।
 १४३ स्थैर्य । ध्रवति । अयं कुटादौ गत्यर्थोऽपि । दु . १४४ दु १४४ गती ।

न तु इनुविशेषणम् । तेन आप्नुवन्तीत्यत्र यण् न । 'ह्रस्वोः' किम् ? योयुवति ।
 युधातोर्यङ्लुकि 'अदभ्यस्तात्' इति झेरदादेशे योयु अति इति स्थिते अनेकाजङ्गाभ्यक्त
 असंयोगपूर्वस्य उकारस्य यण् न भवति । अत्र भाष्ये 'वहुलं छन्दसि' इत्यनुवृत्तौ 'यङार्थि च'
 इति विहितस्य यङ्लुकि 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वाश्रयणादेव योयुवतीत्यत्र यणभा
 सिद्धेः ह्रस्वग्रहणं भाषायामपि क्वचिद् यङ्लुके ज्ञापयतीत्युक्तम् । तथा च भाषायाम्
 अनेकाचः असंयोगपूर्वकोकारान्ताद्योयुवतीत्यादौ यङ्लुक्सिद्धे तत्र यणभावार्थं ह्रस्वग्रहणमि
 फलति । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वादुदाहृतोवर्णान्तादन्यत्रापि क्वचिद्यङ्लुक् सिध्यति । एतदे
 भिप्रेत्य भाष्ये—'ह्रस्वग्रहणं ज्ञापयति—भाषायामपि यङ्लुग भवति' इत्युक्त्वा, किमेत
 ज्ञापने प्रयोजनम्, वैभिदीति चेच्छ्रद्धीति इत्येतत्सिद्धं भवति' इत्युक्तम् । अत्र भिदिच्छ्रद्धो
 ग्रहणादुदाहृतोकारान्तादन्यत्र भवन् यङ्लुग् आभ्यामेव भवति, न त्वन्यत्रेत्याहुः । भिदिच्छ्र
 द्योर्ग्रहणं प्रदर्शनमात्रमित्यव्ये । शृण्वन्तीति । शृणुथः । शृणुथेत्यपि ज्ञेयम् । 'लोपश्चात्सा
 न्यतरस्यां म्वोः' इत्यभिप्रेत्याह शृण्व इत्यादि । शुश्राव शुश्रुवतुः शुश्रुवुः । थलि वमयोः
 क्रादित्वात्रित्यमिग्निषेधः, तदाह शुश्रोथ । शुश्रुवेति । शुश्रुमेत्यपि ज्ञेयम् । श्रोष्यति
 शृणोतु, शृणुतात् शृणुताम् । शृण्वन्तु । 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्' इति हेतुकं यत्
 वाह णिवति । शृणुतात् शृणुतम् शृणुत । शृणुवानीति । आटः पित्त्वेन डित्वा
 भावाद् गुण इति भावः । ध्रु स्थैर्य इति । अनिट् । ध्रवति । दुध्राव दुध्रुवतुः दुध्रुवुः ।
 भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । दुध्रविय, दुध्रोथ दुध्रुवथुः दुध्रुव । दुध्राव, दुध्रव दुध्रुविव
 दुध्रुविव । क्रादिनियमादिट् । ध्रोता । ध्रोष्यति । ध्रवतु । अघ्रवत् । ध्रवेत् ध्रूयात् ।
 अघ्रौषीत् । अघ्रोष्यत् । दु द्रु गताविति । अनिटौ । द्रवति द्रवति । दुसव

यग्निषेधः सिध्यति । प्रत्ययविशेषणत्वे तु अक्षुण्वन्तीत्यत्रैव निषेधः स्यादिति भावः ।
 स्यादेतत्—यङ्लुकच्छन्दसत्त्वाद्योयुवतीत्यादौ प्रत्ययस्य 'छन्दस्युभयथा' इत्यनेक्षार्ध
 धातुकत्वाश्रयणे यणादेशो न भवेदिति किमनेन ह्रस्वग्रहणेन । न च युवन्ति नुवन्ति
 इत्यत्रातिप्रसङ्गवारणार्थं तद्ग्रहणमिति वाच्यम्, अनेकाच इत्यस्यानुवर्तनेननयोक्तदोषा
 भावादिति चेत् । अत्राहुः—'दावतिदधीषवोभूतु—' इति च्छन्दसि निपातनाद्भाषायाम्
 यङ्लुकि वोभवतीत्यादौ 'भूसुवोः—इति गुणनिषेधो न प्रवर्तते । अत एव भाषायाम्
 मपि यङ्लुक् सिद्ध इति वक्ष्यमाणत्वात् । योयुवतीत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय ह्रस्वग्रहणं
 कर्तव्यमेवेति । ह्रस्वग्रहणाज्ज्ञापकाद् भाषायामपि क्वचिद्यङ्लुगभवतीति भाष्यकाराः ।
 एवं च सार्वधातुकपरयोर्ह्रस्वोःरनेकाञ्चत्वान्यभिचारादनेकाच इत्यस्यानुवृत्तिरिह किमर्थ-
 त्याशङ्काया निरवकाश एव । तदनुवृत्त्यभावे ह्रस्वग्रहणस्य ज्ञापकत्वासंभवादिति

य, दुद्विय । दुद्विव । दुद्वोथ । दुद्वुव । 'णिश्चि—' (सू० २३१२) इति चङ्, दुद्ववत् । जि ९४६ जि ९४७ अभिभवे । अभिभवो न्यूनीकरणं न्यूनीभवनं च । आच्चे कर्मकः । शत्रून् जयति । द्वितीये त्वकर्मकः । अध्ययनात्पराजयते । अव्येतुं ग्लायतीत्यर्थः । 'पराम्यां जे' (सू० २६८५) इति लङ् 'पराजेरसोढः' (सू० ५८९) इत्यपादानत्वम् । 'अय डोडन्ता डितः । ङिड् ९४८ ईपद्वसने । स्मयते । सिष्मिये । ङिष्मिद्वे, सिष्मियिद्वे । गुड् ९४९ अव्यक्ते शब्दे । गचते । जुगुवे । ङ् ९५० गतौ । गाते गाते गाते । इट एत्वे कृते वृद्धिः, नै । लङ् इटि—

द्ववतुः दुद्वुवुः । दुद्ववत् । दुद्ववतुः दुद्वुवुः । अस्य भारद्वाजनियमात्थलि वेडित्याह दुद्वोथ, दुद्विवेति । दुद्ववथुः दुद्वव । दुदाव, दुदव । वमयोः क्रादिनियमादिडित्याह दुद्वुविवेति । तीयस्य क्रादित्वात्थलि नित्यं नेट्, तदाह दुद्वोथेति । दुद्ववथुः दुद्वव । दुदाव, दुद्वव । मयोः क्रादित्वात्नेट्, तदाह दुद्वुवेति । दोता । द्रोता । दोष्यति । द्रोष्यति । दवतु । द्रवतु । दवत् । अद्रवत् । दवेत् । द्रवेत् । दूयात् । दूयात् । अदौपीत् । चङिति । द्रुधातो रिति भावः । इदुद्वुवदिति । 'चङि' इति द्वित्वम् । डित्त्वाद् गुणनिषेधे उचङिति भावः । अदोष्यत् । द्रोष्यत् जि जि अभिभव इति । अनिट् । न्यूनीकरणमिति । नीचीकरणमित्यर्थः । ननु यूनीभवनमिति क्षोणवलीभवनमित्यर्थः । शत्रून् जयतीति । नीचीकरोतीत्यर्थः । ननु त्वातोः परस्मैपदित्वात् पराजयत इति कथमात्मनेपदमित्यत आह विपराभ्यामिति । ननु राजयस्य अध्ययनेन संश्लेषविद्वलेपयोरभावात् कथं पराजयं प्रत्यध्ययनस्यापादानत्वमित्यत आह पराजेरिति । जयति । लिटि 'सल्लिटोर्जे' इति कुत्वम् । जिगाय जिगयतुः जिग्युः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । जिगयिथ, जिगेथ जिग्यथुः जिग्य । जिगाय, जिगय । वमयोः क्रादिनियमादिट्, जिगियत् जिगियम् । जेता । जेष्यति । जयतु । अजयत् । जयेत् । जेयात् । अजैपीत् । अजैष्टाम् । अजैषुः । अजैषीः । अजैष्टम् । अजैष्ट । अजैषम् । अजैष्व । अजैष्वत् । इति घेडादयोऽजन्ताः परस्मैपदिनः ।

अथ डोडन्ता डित इति । 'डीङ् विहायसा गतौ' इत्येतत्पर्यन्ताः इत्त्वादात्मनेपदिन इत्यर्थः । ङिड् ईपद्वसने । पोपदेशोऽयम् । स्मयते इति । आत्वादेः—' इति पस्य सः । सिष्मिये इति कित्त्वाद् गुणाभावे इयङ् । आदेश-कारत्वादुत्तरखण्डे सस्य पः । सिष्मियाते सिष्मियिरे । क्रादिनियमादिट्, सिष्मियिरे सिष्मियाथे । 'विभाषेतः' इति मत्वा आह सिष्मियिद्वे, सिष्मियेद्वे इति । स्मेता । स्मेष्यते । स्मयताम् । अस्मयत । स्मयेत । स्मेपीष्ट । अस्मेष्ट । अस्मेष्यत । गुड्धातुरनिट् । गुण ओकारः, अवादेश इति विशेषः । गाङ्-धातुरनिट् । गाते इति । लटस्तादेशे शपि सवर्णदीर्घे टेरेत्त्वमिति भावः ।

देक् । दुद्विवेति । भारद्वाजनियमादिट् । दुद्वोथ । दुद्वुवेति । क्रादित्वाङ्गिति । गाङ् गतौ । गाते गाते गाते इति । पूर्वं शपा सह सवर्णदीर्घे कृते 'आतो

अगे । गेत । गेयाताम् । गेरन् । गासीष्ट । 'गाङ्कुटादिभ्यः-' (सू० २४६१ इति सूत्रे इडादेशस्यैव गाङो ग्रहणम्, न त्वस्य । तेनाङित्त्वाद् 'घुमास्था- (सू० २४६२) इतीत्वं न, अगास्त । आदादिकोऽयमिति हरदत्तादयः । फले तु न भेदः । कुङ् १५१ घुङ् १५२ उङ् १५३ ङुङ् १५४ शब्दे । अन्ये तु उङ् कुङ्

आतामि तथैव रूपमाह गाते इति । गा अ आतामिति स्थिते परत्वात् सवर्णदीर्घे अतः परस्य दीर्घाकारस्याभावाद् 'आतो ङितः' इति इय् न भवति । ज्ञापि तथैव रूपमाह गाते इति । शपा सह अकारस्य सवर्णदीर्घे 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति ज्ञेः अदादेशे टेरेत्वमिति भावः । गासे गाथे गाध्वे । लट उत्तमपुरुषैकवचने विशेषमाह इट इति । गा अ इति स्थिते सवर्णदीर्घे सति इट एत्वे कृते 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ गै इति रूपमित्यर्थः गावहे गामहे । लिटि अजादौ आलोपः । जगे जगाते जगिरे । क्रादिनियमादिट् । जगिषे जगाथे जगिध्वे । जगे जगिवहे जगिमहे । गाता । गस्यते । गाताम् गाताम् गाताम् । गास्व गाथाम् गाध्वम् । गै गावहै गामहै । अगात अगाताम् अगात । अगाथाः अगाथाम् अगाध्वम् । लङ् इटीति । अगा अ इ इति स्थिते टिदादेशत्वाभावादेत्वाभावे सवर्णदीर्घे आद्गुणे अगे इति रूपमित्यर्थः । अगावहि अगामहि । गेतेति । लिङ्स्तादेशे अपि गा अ त इति स्थिते सवर्णदीर्घे सीयुटि सलोपे यलोपे 'आद् गुणः' इति भावः । गेयातामिति । गा अ आतामिति स्थिते सवर्णदीर्घे सीयुटि सलोपे 'आद् गुणः' इति भावः । गेरन्निति । झस्य रन्भावे गा अ रन् इति स्थिते सवर्णदीर्घे सीयुटि सलोपे यलोपे 'आद् गुणः' इति भावः । गेयाः गेयाथाम् गेध्वम् । गेय गेवहि गेमहि । आशीर्लिङि आह गासीष्टेति । गासीयास्ताम् गासीरन् । गासीष्ठाः गासीया-स्थाम् गासीध्वम् । गासीय गासीवहि गासीमहि । ननु गासीष्टेत्यादौ 'गाङ्कुटादिभ्योऽङिण्डित्' इति ङिण्डिप्रत्ययस्य ङित्त्वविधानेन सीयुडागमविशिष्टप्रत्ययस्य ङित्त्वाद् 'घुमास्थांगापाजहातिसां हलि' इति हलादौ ङिति विहितमीत्वं स्यादित्यत आह गाङ्कुटादिभ्य इति सूत्रे इति । इङ् इत्यनुवृत्तौ 'गाङ् लिटि' इति विहितस्य गाङादेशस्यैव गाङ्कुटादिसूत्रे ग्रहणम्, न त्वस्य गाघातोरित्यर्थः । एतच्च 'गाङ् लिटि' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तेनेति । गाङ्कुटादिसूत्रे प्रकृतस्य गाघातोरग्रहणेनेत्यर्थः । लुङ्याह अगा-स्तिति । अगासाताम् अगासत । अगास्थाः अगासाथाम् अगाध्वम् । अगासि अगास्वहि अगास्महि । अगास्यत । आदादिकोऽयमिति । ततश्च 'अदि-प्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुगिति भावः । फले तु न भेद इति । शपो लुकि सति, गाते इत्याद्येव रूपम् । तस्मिन्नसत्यपि गा अ ते इत्यादौ सवर्णदीर्घे सति तदेव रूपमिति न रूपभेद इत्यर्थः । कुङ् घुङ् उङ् ङुङ् शब्द इति । चत्वा-

ङितः' इति न प्रवर्तते । 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति तु प्रवर्तते इति तातांज्ञेषु तुल्यं रूपमित्याहुः । गै । गावहे । गामहे । जगे । जगाते । गाताम् गाताम् गाताम् । गास्व । उत्तमे तु—गै । गावहै । गामहै । अगात । अगाताम् । न त्वस्येति । गाते इत्यादौ तङ् प्रवर्त्य ङकारस्य चरितार्थत्वात् । आदेशङकारस्यु न चरितार्थः ।

खुड् गुड् घुड् डुड् इत्याहुः । कवते । चुकुवे । घवते । अवते । ऊवे । 'वाणांदाङ्गं वलीयः' (प ५६) इत्युवङ् । ततः सवर्णदीर्घः । ओता । ओप्यते । ओपीष्ट । औष्ट । डवते । वुडुवे । उता । च्युड् ९५५ ज्युड् ९५६ प्रुड् ९५७ प्लुड् ९५८ गतौ । क्लुड् इत्येके । रुड् ९५९ गतिरेपणयोः । रेपणं हिंसा । रुव्वे । रवितासे । घृड् ९६० अवव्वंसने । वरते । दध्रे । मेड् ९६१ प्रणिदाने ।

रोऽपि ङित आद्यद्वितीयचतुर्थाः कवर्गप्रथमचतुर्थपञ्चमाद्याः । तृतीयस्तु केवलोवर्णः । अन्ये त्विति । आद्य केवलोवर्णो ङित् । इतरे तु पञ्च क्रमेण कवर्गाद्याः । तत्र कुड् वातोऽर्वा-हरति क्वते इति । लिटि अजादौ कित्वाद् गुणाभावे उवङ्, तदाह चुकुवे इति । चुकुवाते चुकुवरे । ऋादिनियमादिट्, चुकुविपे चुकुवाथे चुकुविध्वे । चुकुवे चुकुविवहे चुकुविमहे । कोता । कोप्यते । कवताम् । अकवत् । कवेत् । कापीष्ट । अकोष्ट । अकोप्यत् । एवं खवते इत्यादि । उड्वातोऽराह । अवते इति । ऊवे इति । उ उ ए इति स्थिये द्वितीयस्य उवर्णस्य उवङि कृते सवर्णदीर्घ इति भावः । ननु उवङो वहिर्भूतप्रत्ययापेक्षतया वहिरङ्गत्वादन्तरङ्गे सवर्णदीर्घे कृते ऊ ए इति स्थिते उवङि उवे इत्येवोचितमित्यत आह वाणांदिदिति । ऊवाते ऊवरे । ऋादिनियमादिट् । ऊविपे ऊवाथे ऊविध्वे ऊवे ऊविमहे । ओता ओप्यते इति । आवत । अवेत् । ओपीष्ट । औष्ट । औप्यत्—इत्यपि ज्ञेयम् । डुड्वातोऽर्लिटि डवते इति रूपमुक्तम् । संप्रति लिटि रूपमाह वुडुवे इति । 'कुहोश्चुः' इति इकारस्य स्यानिनः चुर्भवनं स्यान्साम्यस्य पञ्चस्वभावादाभ्यन्तरप्रयत्नसाम्यस्य पञ्च-स्वप्यविशिष्टत्वादल्पप्राणानुनासिक्यसाम्याद् अकारः । प्रथमतृतीयौ तु न भवतः, आनुनासि-क्याभावात् । च्युडादयोऽयुवर्णान्ता अनिटः कुड्वातुवद् ज्ञेया रुड् गतीति । सेट्कोऽयम् । 'ऊहदन्तैर्यौतिरुक्षु—' इत्यनिट्सु । पर्युदासात्, तदाह रवितासे इति । घृड्वातुरनिट् । दध्रे इति । कित्वाद् गुणनिपेधे ऋकारस्य यण् । दध्राते दध्रिरे । ऋादिनियमादिट् । दध्रिपे दध्राथे दध्रिध्वे । दध्रे दध्रिवहे दध्रिमहे । वर्ता । लटि स्ये 'ऋद्धनोः—' इति इटि वरिष्यते । वरताम् । अवरत । वरेत् । आशीर्लिङि सीयुटि 'उश्च' इति कित्वात्त गुणः । वृपीष्ट । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लुक् । अवृत अवृपाताम् अवृपत् । अवरिष्यत् । मेड् प्रणि-दाने । णत्वमिति । प्रणिदानशब्दे प्रणिमयते इत्यत्र च 'नेर्गद—' इति णत्वमित्यर्थः । ननु प्रणिमयत् इत्यत्र णत्वमिदं न संभवति, शिद्धिपये आत्वाभावेन, मारूपाभावात् ।

स्यानिवद्भावेन ङित्त्वादेव तडः सिद्धत्वादिति भावः । आदादिकोऽयमिति । एवं च गाथे इत्यादावातामाथामोः परत 'आतो ङितः' इत्यस्य प्रवृत्तिशङ्कैव नास्तीति भावः । फले तु न भेद इति । न च गाते गाथे इत्यादौ शपा सह सवर्णदीर्घे कृतेऽपि पूर्वस्मात्परस्य विधौ कर्तव्ये स्यानिवत्त्वात्तः परत्वेन ङितामा-कारस्य इय् स्यादिति शङ्कयम्, पञ्चमीसमासपक्षस्यानित्यत्वाभ्युपगमादिति भावः । वुडुवे इति । 'कुहोश्चुः' इति डस्य नः । 'क्लुड् इति । अस्मात् पचाद्यचि

प्रणिदानं विनिमयः प्रत्यर्पणं च । प्रणिमयते । 'निर्गद-' (सू० २२८५) इति णत्वम् । तत्र घुप्रकृतिमाङिति पठित्वा ङितो माप्रकृतेरपि ग्रहणस्येष्टत्वात् । देङ् ६६२ रक्षणे । दयते । २३८८ दयतेर्दिगि लिटि । (७-४-६) दिग्वादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यत इति वृत्तिः । दिग्ये २३८६ स्थाघ्वोरिञ्च । (१-२-१७)

तथा प्रणिमानशब्देऽपि णत्वं न संभवति, तत्र मेङः कृतात्वस्य लाक्षणिकमारूपत्वात् । 'गामादाग्रहणेष्वादेशः' इत्याश्रित्य मेङोऽपि कृतात्वस्य णत्वविधौ ग्रहणे तु मीनातिमिनोत्योरात्त्वे प्रनिमाता प्रनिमास्यति इत्यत्रापि नेणंत्वापत्तिरित्यत आह तत्रेति । तत्र 'निर्गद-' इति णत्वविधौ । घुमेत्यस्य स्थाने घुप्रकृतिमाङिति पठित्वा तत्र प्रकृतिशब्दस्य घुमाङ् प्रकृतिपरत्वमाश्रित्य घौ माङ्धातो घुमाङ्प्रकृतौ च परत इति पर्यवसानमाश्रित्य माप्रकृतेऽङितो मेङ्धातोरकृतात्वस्यापि ग्रहणस्य भाष्यकृता अभ्युपगतत्वादित्यर्थः । एवं च प्रणिमयते इत्यत्र नाव्याप्तिः, मेङः कृतात्वमाप्रकृतित्वे सति ङित्त्वात् । नापि मीनातिमिनोत्योरात्त्वे प्रनिमाता प्रनिमास्यतीत्यत्र अतिव्याप्तिः, मारूपस्य ङित्त्वाभावादिति भावः । एतच्च घुसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्थितम् । ममे ममाते ममिरे । क्रादिनियमादिट्, ममिषे ममाथे ममिध्वे । ममे ममिवहे ममिमहे । माता । मास्यते । मयताम् । अमयत । मयेत । मासीष्ट । अमास्त । अमास्यत । देङ्धातुर्मेङ्त्वत् । दयतेर्दिगि । दिगीति लुप्तप्रथमाकम् । देङ्धातोः दिगि इत्यादेशः स्यादिति व्यर्थः । ननु लिट् एशादौ दिग्वादेशे कृते द्वित्वे सति दिदिग्ये इत्यादि स्यादित्यत आह दिग्वादेशेनेति । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । वृत्तिरिति । भाष्यस्याप्युपलक्षणम् । क्रादिनियमादिट् । दिग्यपे दिग्याथे दिग्यध्वे । दिग्ये दिग्यवहे दिग्यमहे । दाता । दास्यते । दयताम् । अदयत । दयेत । दासीष्ट । लुङि सिचि अदास्त इति स्थिते स्थाघ्वोरिञ्च । 'असंयोगाह्लित्-' इत्यतः किदिति 'हन-

'विकलवः । ववयोरभेदाद्विकलव इत्यन्या मेङ् । प्रणिमयत इति । ननु 'नेमुद्-' इति कथमिह णत्वं स्यात्, शिद्विषये आत्वाभावेन मारूपाभावादशिद्विषये कृतात्वेऽप्यस्मिन् णत्वं दुर्लभमेव प्रतिपदोक्तस्यैव माघातोर्ग्रहणौचित्यात् त्वस्य लाक्षणिकस्य । 'गामादाग्रहणेष्वादेशः' इत्यभ्युपगमे तु मीनातिमिनोत्योरात्त्वे कृते प्रनिमाता प्रनिमास्यतीत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादित्यत आह तत्रेति । इष्टत्वादिति । अयं भावः—घुसंज्ञासूत्रे प्रणिदयते प्रणिवयतीत्यादौ णत्वसिद्धये भाष्यकारैरित्यं सिद्धान्तितम्—'निर्गदनद-' इति णत्वविधौ 'घुमा' इत्यस्य स्थाने 'घुप्रकृतिमाङ्' इति पठनीयम् । घुश्च प्रकृतिश्च माङ् चेति द्वन्द्वः । प्रकृतिश्च कस्येत्याकाङ्क्षायां संनिधानात्पूर्वोत्तरयोरेव । तेन न काप्यव्याप्तिः । नापि मा माने इत्यत्र मीनातिमिनोत्योश्चातिव्याप्तिः माङ् इति डकारानुबन्धकस्यैव पठितत्वादिति । दिग्वादेशेनेति । दयतेर्लिटि परे द्वित्वं प्राप्तं दिग्वादेशश्च । तथा विशेषविहितन दिग्वादेशेन द्वित्वशास्त्रस्य बाधः न चैवं 'प्यायः पी' 'चक्षिडः ख्याब्' इति पीख्याबोरपि विशेषविहितत्वात्ताभ्यां द्वित्वदावः स्यादिति वाच्यम्, विषयसप्तमीमाश्रित्य लिङ्गुत्पत्तेः प्रागेव तयोः प्रवृत्तत्वात् ।

१ 'विच्यवः' इति क्वचित् ।

अनयोरिदादेशः स्यात् सिच्च कित्स्यात् । अदित । अदियाः । अदिषि । श्यैङ् ९६३ गतौ । श्यायते । शश्ये । ष्यैङ् ९६४ वृद्धौ । प्यायते । पप्ये । प्याता । ष्यैङ् ९६५ पालने । त्रायते । तत्रे । पूङ् ९६६ पवने । पवते । पुपुत्रे । पविता । मूङ् ९६७ वन्वने । मवते । डीङ् ९५८ विहायसा गतौ । डयते । डिङ्ये । डयिता । त् ९६९ प्लवनतरणयोः । २३९० ऋत इद्धातोः ।

स्सिच्' इत्यतः सिञ्जिति चानुवर्तते, तदाह अनयोरित्यादिना । परस्मैपदेषु नेदं प्रवर्तते, तत्र 'गातिस्था-' इति सिचो लुका लुप्तत्वात् । अत एव 'लिङ् सिचौ-' इति सूत्रादात्मनेपदे-
ष्विति नानुवर्तितम्, व्यावर्त्याभावात् । आदितेति । इत्वे कृते 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लुक् । त इत्यस्य डित्वादिकारस्य न गुणः । आतामादौ तु इत्वे कृतेऽपि सिचो न लुक्, झलि परत एव लुग्विधेः । सिच्चः कित्वादिकारस्य न गुणः । अदिपाताम् अदिपत । अदिपाथाम् । अदिद्वम् । अदिपीति । अदिष्वहि अदिष्महि । अदास्यत् इत्यपि ज्ञेयम् । श्यैङ् गतौ । श्यायते इति । शपि आयादेशः । शिद्विपयत्वादात्वं नेति भावः । शश्ये इति । एशि आत्वे आतो लोपः । शश्याते शशियरे । कादिनियमादिट् । शशियपे शश्याथे शशियध्वे । शश्ये शशियवहे शशियमहे । श्याता । श्यास्यते । श्यायताम् । आश्यायत । श्यायेत । श्यासीष्ट । अश्यास्त । अश्यास्यत । ष्यैङ् धातुरपि श्यैङ् वत् । ष्यैङ्प्येवम् । पूङ् पवन इति । सेट् ऊदन्तानामनिट्सु पर्युदासात् । पवते इति । शपि गुणः, अवादेशः । पुपुत्रे इति । कित्त्वाद् गुणाभावे उवङ् । पुपुत्रते पुपुत्रिरे । पुपुत्रिपे पुपुत्राये पुपुत्रिध्वे । पुपुत्रे पुपुत्रिवहे पुपुत्रिमहे । पविता । पविष्यते । पवताम् । अपवत । पवेत । पविपीष्ट । अपविष्ट । अपविष्यत । मूङ् धातुरप्येवम् । डीङ् विहायसा गताविति । आकाशेन गमने इत्यर्थः । सेड्यम्, अनिट्सु डीङ् पर्युदासात् । डयते इति । शपि ईकारस्य गुणे अयादेश इति भावः । डिङ्ये इति । कित्त्वाद् गुणाभावे ईकारस्य यणिति भावः । डिङ्याते डिङ्यिरे । डिङ्यिपे डिङ्याथे डिङ्यिध्वे । डिङ्ये डिङ्यिवहे डिङ्यिमहे । डयिता । डयिष्यते । डयताम् । अडयत । डयेत । डयिपीष्ट डयिपीयास्ताम् डयिपीरन् । डयिपीष्ठाः डयिपीयास्थाम्

दिग्यादेशविधौ तु लिटीति परसप्तम्येव न तु विपयसप्तमी । लक्ष्यानुरोवात् । तदे-
तत्सूचयति इष्यत इति । द्यतेर्लिटि द्वित्वे प्राप्ते तद्वाधित्वा परत्वाद्दिग्यादेश इति तु नोक्तम् । परस्परलब्धावकाशयोरेव परस्य वलीयस्त्वात् । दिग्यादेशं विना द्वित्वस्य सावकाशत्वेऽपि द्वित्वं विना दिग्यादेशस्य तदभावादिति दिक् । स्थाद्वोरिच्च । इह 'लिङ् सिचौ-' इति सूत्रादात्मनेपदेऽपि नानुवर्तितम् । परस्मैपदेषु 'गातिस्था-' इति लुकः प्रवृत्तेर्व्यावर्त्यालाभात् । अस्थित । अस्थिपाताम् । भाव्यमानोऽण् क्वचित् सवर्णान् गृह्णातीत्यत्रेदमपि तपरकरणं लिङ्गमित्याहुः । अत्र वदन्ति — विधीयमानस्य सवर्णग्राहकत्वेऽपि तपरकरणमिह व्यर्थम् । न चात्र दीर्घः स्यादिति वाच्यम्, 'धुमास्था—' इत्यनेनैव तत्सिद्धौ विधिवैयर्थ्यापत्तेः । न चैवमपि प्लुतः स्यादिति वाच्यम्, 'प्लुताऽप्लुतप्रसङ्गेऽपि प्लुतश्च विपये स्मृतः' इति सिद्धान्तादिति । डीङ् ।

(७—१—१००) ऋदन्तस्य धातोर्ङ्गस्य इत्स्यात् । 'इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्र.' (वा० ४३७३) । तरति । ऋच्छत्यताम् । (सू० २३८३) इति गुणः । 'तृफल' (सू० २३ इत्येत्वम् । तेरतुः तेरः । २३६१ वृतो वा । (७—२—३८) वृड्वृञ्भ्यामृदन्ताच्चेतो वा स्यान्न तु लिटि । तरिता, तरीता । 'अलिटि' इति किम्—तेरिथ । 'हलि च' (सू० ३३) इति दीर्घः । तीर्यात् । २३६२ सिचि च परस्मैपदेषु । (७—२—४०) अत्र वृत् दीर्घो न । अतारिष्णम् ।

अथाष्टावनुदात्तेतः । गुप ९७० गोपने । तिज ९७१ निशाने । मात ९८

डयिषीड्वम्, डयिषीड्वम् । डयिषीय डयिषीवहि डयिषीमहि । अडयिष्ट । अडयिष्यते इति स्मिडादयो ङीङन्ताङितः । तृधातुः सेट् परस्मैपदो । अनिट्सु ऋदन्तपर्युदासात्सेट् ऋत् इद्घातोः । ऋत् इति धातोर्विशेषणम् । तदन्तविधिः । अङ्गस्थेत्यविकृतम्, ऋदन्तस्येति । 'धातोः' किम् ? मातृणाम् । तथा च तरति, पिपति, ततार, पपार इत्यादि ऋकारस्य शपि तिपि णलि च परे गुणवृद्धी वाधित्वा अन्तरङ्गत्वाद् इत्वम् उत्पत्त्यादिति शङ्का प्राप्ता । तां परिहर्तुमाह इत्वोत्वाभ्यामिति । ल्यब्लोपे ऋत् इद्घातोः' इति इत्वम् 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इटि उत्त्वमन्तरङ्गमपि वाधित्वा गुणवृद्धी तिषेधसूत्रेण परत्वात् स्यातामिति भावः । तरतीति । णलि ततार । अनुसादौ किरपद् गुणनिषेधमाशङ्क्याह ऋच्छत्यतामिति । तत् अतुम् इति स्थिते अकारस्य गुणशब्दे भावितत्वाद् 'न शसददवादिगुणानाम्' इति निषेधमाशङ्क्याह तृफलेति । तेरतुः तेरुरिति । तेरिथ तेरथुः तेर । ततार, ततर तेरिथ तेरिम । वृतो वा । वृ ऋतु इत्यनयोः समाहारङ्गत्वात्पञ्चम्येकवचनम् । वृ इति वृड्वृञ्ग्रहणम् । 'आर्धधातुकस्थेट्—' इत्यत इडित्यनुवृत्तं पण्यु विपरिणम्यते । 'ग्रहोऽलिटि दीर्घः' इत्यतः अलिटि दीर्घ इत्यनुवर्तते, तदाह वृड्वृञ्भ्यामित्यादि । तरिता तरीतेति । इटो दीर्घविकल्पः । गुणे रपरत्वम् । तरिष्यति । तरतु । अतरत् । तरेव । हलि चेति । आशीलिङि कित्वाङ्कारस्य गुणनिषेधे, इत्वे; रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घे, तीर्यात् इति रूपमित्यर्थः । अतारीत् । अतारिष्णम्, इत्यादौ 'वृतो वा' इति दीर्घे प्राप्ते सिचि च । अत्रेति । परस्मैपदपरके सिचि वृड्वृञ्भ्याम् ऋदन्ताच्च परस्य इटो दीर्घो नेत्यर्थः । 'न लिङि' इत्यतो नेत्यनुवर्तते । अतारिष्णामिति । अतारिषुः । अतारिषम् अतारिष्व अतारिष्म । अतरिष्यत् ।

गुप गोपन इति । गोपनं रक्षणम् । तिज निशान इति । निशानं

विहायसा आकाशेन । विहायसामिति पाठस्त्वनाकर इत्याहुः । ऋत् इद्घातोः । किरति । गिरति । कीर्णः । गीर्णः । स्तीर्णः । धातोः किम्, मातृणाम् । इत्वोत्वाभ्यामिति । 'परत्वाद् गुणवृद्धी भवतः' इति वक्तव्ये किमिदं वातिकमिति चेत्, अत्राहुः—परादप्यन्तरङ्गं प्रबलमितीत्वे प्राप्ते वातिकमिदमारब्धमिति । वृतो वा । इह 'आर्धधातुकस्थेट्—' इत्यत इडित्यनुवृत्तं 'ग्रहो लिटि—' इत्यतो लिटि दीर्घ इति च,

पूजायाम् । वध ९७३ वन्धने । २३६३ गुप्तिज्जिह्वयःसन् । (३—१—५) २३६४ मान्वधदानशान्भ्यो दीर्घश्चान्यासस्य । (३—१—६) सूत्रद्वयोक्तैभ्यः सन्त्यात्, मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च । 'गुपेर्निन्दायाम्' । (वा १६८७) । 'तिजेः क्षमायाम्' (वा० १६८८) । 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहे अपनयने नाशने संशये च' । (वा० १६८९) । 'मानेर्जिज्ञासायाम्' (वा० १६९२) । 'वधेश्चित्तविकारे' (वा० १६९३) । 'दानेराज्वे' (वा० १६९४) 'शानेर्निशाने' (वा० १६९५) । 'सनाद्यन्ताः—' (सू२३०४) इति धातुत्वम् । २३६५ सन्यङ्गोः । (६—१—९) सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमैकाचो द्वे स्तोऽजादेस्तु

तीक्ष्णीकरणम् । मान पूजायाम् । वध वन्धन इति । एते चत्वारोऽनुदात्ते इति स्थितिः । गुप्तिज्जिह्वयः । मान्वध । गुप्तिजो इह पठितौ । 'कित निवासे' इत्युपपदमेव परस्मैपदिपु पठिष्यते । एभ्यस्त्रिभ्यो धातुभ्यः सन्नप्रत्ययः स्यादिति प्रथमसूत्रार्थः । मानवानुर्वधधातुश्च इह पठितौ । दान खण्डने, शान तेजने इत्यनुपपदमेव स्वरितेत्सु पठिष्येते । एभ्यश्चतुर्भ्याः सन् स्यादिति द्वितीयसूत्रे प्रथमखण्डस्यार्थः । आभ्यासस्येति च्छेदः । अभ्यासस्य विकार आभ्यासः । स च 'सन्यतः' इति इत्वमेव, नतु ह्रस्वः, इति 'गुणो यङ् लुकोः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ततश्च मान्वधदानशानामभ्यासावयवस्य इकारस्य सन्संनियोगशिष्टो दीर्घश्च स्यादिति । द्वितीयसूत्रे द्वितीयखण्डस्यार्थः, इत्यभिप्रेत्य सूत्रद्वयस्य फलितमर्थमाह सूत्रद्वयेति । अथ उक्तसन्तो वृत्तिकृदाद्युपनिबद्धान् अर्थविशेषानाह गुपेर्निन्दायामित्यादिना शानेर्निशाने इत्यन्तेन । अत्र गोपनाद्यर्थकानां निन्दादौ वृत्तिस्त्वर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वाद्बोध्यम् । जिज्ञासाशब्देन जिज्ञासाप्रयोज्यो विचारो लक्ष्यते । मानेर्विचार इत्येव वृत्तिकृत् । सन्नन्तस्य धातुकार्यप्राप्त्यर्थमाह सनाद्यन्ता इति । सन्यङ्गोः । अवयवषष्ठ्येषा । प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम् । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति चाधिकृतम्, तदाह सन्नन्तस्येत्यादिना । सनि यङि च परे इति नु न व्याख्येयम्, तथा सति प्रतिपूर्वादिणः सनि अटधातोर्येङि च प्रतीपिपति, तदाह इटो दीर्घो वेत्यादि । सिचि च । 'न लिङि' इत्यतो नेत्यनुवर्तनादाह इटो दीर्घो नेति । मान्वध । अभ्यासस्येति च्छेदः । अभ्यासस्य विकार आभ्यासः । स चात्र 'सन्यतः' इतीत्वमेव । यदि तु ह्रस्व इत्येव गृह्येत तर्हि तद्वितनिर्देशो व्यर्थः स्यात्तदेतदाह अभ्यासस्येकारस्येति । वृत्तिकाराद्युपनिबद्धानर्थान्दर्शयति गुपेर्निन्दायामित्यादिना । सन्यङ्गोः । सप्तमीमाश्रित्य सनि यङि च परे इति व्याख्यायां प्रतीपिपति, अटाटथते इत्यादि न सिध्येत् । सन्यङ्गोः प्रकृतिभागस्यैव द्वित्वप्रसक्तेरत आह सन्नन्तस्येति । ननु सप्तमीपक्षेऽपि सन्यङ्गोरेव द्वित्वं स्यान्न तु प्रकृतिभागस्य । शपोऽकारेणैव जुगुप्सते तितिक्षते इत्यादिरूपसिद्धेस्तयोरकारोच्चारणस्य 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति द्वित्वार्थत्वात् । यद्यपि निमित्तस्य कार्यत्वस्वीकारे अट् आट्त्वरित्यादौ लिटि परतः पूर्वभागमात्रस्य द्वित्वं न सिध्येतथाप्यकारोच्चारणसामर्थ्यात्

द्वितीयस्य । अभ्यासकार्यम् । गुपिप्रभृतयः किद्धिज्ञा निन्दाद्यर्थका एवानुदात्तेतः ।
दानशानौ तु स्वरितेतौ । एते नित्यं सन्नन्ताः । अर्थान्तरेषु त्वननुबन्धकाः
चुरादयः । अनुबन्धस्य केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्तड् । धातोरित्यविहितत्वात्

अटाट्यते इत्यत्र प्रत्ययसहितस्य द्विवानापत्तेः । अभ्यासकार्यमिति । ह्लादिशेषादिक-
मित्यर्थः । गुपिप्रभृतय इति । कितघोतुभिन्ना गुमिजमानबधाश्चत्वारो गुपेनिन्दायामित्या-
दिनिबद्धनिन्दाद्यर्थका एव अनुदात्तेतः सन्भाज इत्यर्थः । कितधातुस्तु परस्मैपदिषु पठिष्यमाण-
त्वादुदात्तेदेव सन् व्याधिप्रतीकारादिषु पञ्चस्वेवार्षेषु सन्भागिति भावः । दानशानौ
त्विति । दान खण्डने शान तेजने इति धातु स्वरितेतावेव सन्तौ आर्जवे निशाने चार्थे
सन्भाजावित्यर्थः, तयोरनुपदमेव स्वरितेत्सु पाठादिति भावः । एते नित्यं सन्नन्ता इति ।
एते गुमिजादयः सप्त धातवो गुपेनिन्दायामित्यादिनिबद्धेष्वर्थेषु नित्यं सन्नन्ताः । निन्दाद्यर्थ-
कत्वे सन् विना एषां प्रयोगो नास्तीत्यर्थः । अर्थान्तरेषु त्विति । निन्दादिभ्योऽन्वेषु
धातुपाठनिर्दिष्टेषु तदन्वेषु चार्थेषु अनुदात्तानुबन्धरहिताः सन्तश्चौरादिका एव भवन्ति न तु
भौवादिका इत्यर्थः । चुरादिष्वेतेषामनुदात्तानुबन्धकत्वे अनुबन्धकरणस्य
केवलेष्वचरितार्थतया प्यन्तादकर्तृगोऽपि फले तड् स्यादिति भावः । नन्वेवं सति भ्वादिगणे
गुपादेरनुदात्तानुबन्धकरणं व्यर्थम्, उक्तरीत्या गोपनाद्यर्थकानामेषामनुबन्धरहित-
श्चौरादिकत्वनियमेन निन्दाद्यर्थेषु सन्नन्तनियमेन च ततोऽन्यत्र प्रयोगाभावादित्यत
आह अनुबन्धस्येति । गुपादिषु केवलेष्वनुबन्धनिर्देशस्य निष्फलतया अनुबन्ध-
निर्देशस्य सन्नन्तार्थत्वं विज्ञायत इति कृत्वा सन्नन्तात्तडित्यर्थः । नचैवमपि भ्वादि-
गणे एषां गोपनाद्यर्थनिर्देशो व्यर्थ एवेति वाच्यम्, भ्वादौ तदर्थनिर्देशस्य अपा-
णिनीयत्वादिति भावः । तदुक्तं भाष्ये—'गुपादिष्वनुबन्धकरणसामर्थ्यात्सन्नन्तादात्म-
नेपदम्' इति । अत्र सन्नन्तादात्मनेपदमित्युक्त्या केवलानामेषां शब्दिकरणानां
नास्ति प्रयोग इति सूचितम् । तथा चुरादिष्वेतेषामनुदात्तानुबन्धराहित्यमित्यपि

सन्त्यङोः कार्यत्वमभ्युपगन्तुं शक्यमिति चेत् । मैवम्, अकारफलानां बहूनां सत्त्वात् । तथा हि
दित्स्यं धित्स्यमित्यत्र 'अत्रो यत्' इति यति कृते 'यतो नावः' इत्याद्युदात्तः सिध्यति । अका-
राभावे तु 'ऋहलोः—' इति प्यतीष्टस्वरो न सिध्येत् । किञ्च पिपठिपि ब्राह्मणकुलानी-
त्यत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् झलन्तलक्षणो नुम् न भवति, अकाराभावे तु स्यादेव
नुम् । अपि च पापचक इत्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिर्न
प्रवर्तते । अपि च 'यस्य हलः' इत्यत्र यस्येति संघातग्रहणमहर्षीदित्यादौ यलोपव्या-
वृत्त्यर्थमिति सर्वसंमतम् । तथा च अपापचिष्टेत्यादौ यलोपोऽप्यकारफलमिति 'सन्त्यङोः'
इति पष्ठथेव युक्ता । एवं हि यडलुकि प्रत्ययलक्षणेन यडन्तत्वाद् द्वित्वं सिध्यति ।
परसप्तम्यां तु द्वित्वस्याङ्कार्यत्वाद् 'न लुमता—' इति निषेधः प्रवर्ततेति दिक् ।
दानशानौ चेति । आर्जवनिशानार्थाविति भावः । अर्थान्तरे त्विति । धातुपाठो-
पात्ते गोपनादिरूपेऽर्थे इत्यर्थः । अननुबन्धका इति । सानुबन्धकत्वे तु केवले
चरितार्थत्वाद् अनुबन्धस्य सन्नन्तादिकर्तृगफलाद् प्यन्तादपि तड् स्यादिति भावः ।

सनोऽत्र नाधंवातुकत्वम् । तेनङ्गुणौ न । जुगुप्सते । जुगुप्सांचक्रे । तितिक्षते ।
मीमांसते । भणभावः । चर्त्त्वम् । वीभत्सते । रभ ९७४ राभस्ये । आरभते ।
आरेभे । रब्धा । रप्स्यते । डुलभप् ९७५ प्राप्ते । लभते । ष्वञ्ज ९७६
परिष्वङ्गे । २३६६ दंशसञ्जस्वञ्जां शपि । (६—४—२५) २३६७ रञ्जेश्च ।
(६—४—२६) एपां शपि नलोपः । स्वजते । परिष्वजते । श्रन्वियग्रन्वियदग्भिस्वजीनां

सूचितम् । अन्यथा अनुबन्धकरणस्य केवलेष्वचरितार्थत्वात् सन्नन्तादिव ष्यन्तादपि अकर्तुंये
फले आत्मनेपदार्थत्वापातात्सन्नन्तादात्मनेपदमित्युक्तिरसंगता स्यादित्यन्यत्र विस्तरः । धातो-
रितीति । 'आधंवातुकं शेषः' इत्यत्र धातोर्विहितः प्रत्यय इतिविहितविशेषणाश्रयणात् सन-
श्वास्य धात्वधिकारविहितत्वाभावाच्चाधंवातुकत्वमित्यर्थः । तेनेति । सन आधंवातुकत्वा-
भावेनेत्यर्थः । जुगुप्सत इति । निन्दतीत्यर्थः । गुपेः सनि अनार्धवातुकत्वादिङ्गुणयोर-
भावे 'सन्धङोः' इति द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासद्वत्वमिति भावः । जुगुप्सांचक्र इति ।
'कास्प्रत्ययात्-' इत्याम् । जुगुप्सिता । जुगुप्सिष्यते । जुगुप्सताम् । अजुगुप्सत । जुगुप्सेत ।
जुगुप्सिपीठ । अजुगुप्सिठ । अजुगुप्सिष्यत । तितिक्षत इति । तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । तिजेः
सनि द्वित्वादि । जस्य कृत्वेन गः, तस्य चर्त्वेन कः, सस्य पत्वमिति विशेषः । मीमांसते
इति । विचारयतीत्यर्थः । मान्वातोः सनि द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासद्वस्वे 'सन्धतः' इति
इत्वे 'मान्वव-' इत्यभ्यासदीर्घे, 'नश्च-' इत्यनुस्वारे, मीमांसवातोर्लंडादीति भावः । वध
धातोः सनि विशेषमाह भणभाव इति । वकारस्य भकार इत्यर्थः । चर्त्त्वमिति । वस्य
तकार इत्यर्थः । तथा च भत्येति सन्नन्तं संपन्नम् । वीभत्सत इति । भप्त्वचर्त्त्वयोरसिद्ध-
त्वाद् वध् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे 'सन्धतः' इति इत्वे 'मान्वव-' इति दीर्घे वीभत्सधातो-
र्लंडादीति भावः । तदेवं गुपादिषु सप्तसु सन्नन्तेषु अत्र क्रमे धातुपाठे निबद्धाश्चत्वार
उदाहृताः । कितमानशानधातवस्तु अनुपदमेव धातुपाठक्रमे पठिष्यमाणास्तत्र तत्रोदाह-
रिष्यन्ते । रभ राभस्य इति । अनिडयम् । राभस्यं शीघ्रीभावः । आङ्पूर्वकस्तु प्रारम्भा-
र्थकः । तदाह आरभत इति । रब्धेति । क्षपस्तथोरिति धत्वम्, भस्य जश्त्वम् । रप्स्यत
इति । रभताम् । अरभत । रभेत । रप्सीठ । अरब्ध । अरप्स्यत । डुलभ-
पिति । डुरित् पकारश्च । 'द्वितः वित्रः' 'विद्विदादिभ्योऽङ्' इति प्रयोजनम् ।
अनिङ्, रभधातुवद्रूपाणि । ष्वञ्ज परिष्वङ्गे इति । पोपदेशोऽयमनिट् । दंशसञ्ज ।
रञ्जेश्च । व्याख्यासौकर्याय सूत्रद्वयमुपात्तम् । नलोप इति । नकारस्य लोप
एवं चानुपूर्वीमात्रसाम्येऽपि भ्वाद्यश्वरादिभ्यो भिन्ना एवेति फलितम् । इङ्गुणौ
नेति । यद्यपि 'हलन्ताच्च' इति सनः कित्वेनापि गुणाभावः सुसाधस्तयापीडभावार्य-
मुक्तहंतुरेवाश्रयणीय इति किं हेत्वन्तराश्रयणेनेति भावः । केचित्तु अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया
इच्छासन एव 'हलन्ताच्च' इति सूत्रग्रहणमिति नास्य स्वार्थसनः कित्त्वमित्याहुः ।
रभ राभस्ये इति । राभस्यमुपक्रमः । लिटि । रेभे । रेभाते । लुङि । अरब्ध । अरप्सा-

लिटः कित्त्वं वा' इति व्याकरणान्तरम् । देभतुः । सस्वजे इति भाष्योदाहरणादेक-
देशानुमत्या इहाप्याश्रीयते । 'सदेः परस्य लिटि' (सू० २३६१) इति सूत्रे 'स्वञ्जेरप-
संख्यानम्' (वा . ४९६८) अतोऽभ्यासात्परस्य षत्वं न । परिष्वज्जे, परिष्वज्जे ।
सस्वजिपे, सस्वज्जिपे । स्वङ्क्ता । स्वङ्क्ष्यते । स्वजेत । स्वङ्क्षीष्ट । अस्वङ्क्त ।
प्रत्यष्वङ्क्त । 'प्राक्सितात्—' (सू० २२७६) इति षत्वम् । परिनिविभ्यस्तु
'सिवादीनां वा—' (सू० २३५९) इति विकल्पः । एतदर्थमेव 'उपसर्गात्सुनोति—'
(सू० २२७०) इत्येव सिद्धे स्तुस्वञ्ज्योः 'परिनिवि—' (सू० २२७५) इत्यत्र
पुनरुपादानम् । पर्यष्वङ्क्त, पर्यस्वङ्क्त । हृद ९७७ पुरीपोत्सर्गे । हृदते । जहृदे ।

इत्यर्थः, 'श्नान्नलोपः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । परिष्वज्जत इति । 'परिनिविभ्यः—'
इति षत्वमिति भावः । संयोगात्परत्वात्लिटः कित्त्वे अप्राप्ते आह श्रन्थीति । व्याकरणान्त-
रमिदं पाणिनीयैरपि ग्राह्यमित्याह देभतुरिति । 'अत एकहल्मध्ये—' इति सूत्रभाष्ये देभतुः
इत्युदाहृतम् । 'सदेः परस्य लिटि' इति सूत्रभाष्ये सस्वजे इत्युदाहृतम् । ततश्च एकदेशानु-
मत्या श्रन्थिश्रन्थीत्यादिवाक्यं कृत्स्नं व्याकरणान्तरस्यं भाष्यानुमतमिति विज्ञायत इत्यर्थः ।
सदेरिति । 'सदेः परस्य लिटि' इति षत्वनिषेधसूत्रे स्वञ्जेरपि ग्रहणमित्यर्थः । ततश्च स्वदि-
स्वञ्ज्योरुत्तरखण्डस्य सस्य षत्वं न स्यादिति लट्त्वम्, तदाह अतोऽभ्यासात्परस्येति ।
परिपरस्वजे परिपरस्वञ्ज इति । परस्येत्युक्तेरुत्तरखण्डस्यैव षत्वनिषेधः न त्वभ्यासस्य ।
कित्त्वपक्षे नलोपः सस्वजाते, सस्वजाते । सस्वजिरे, सस्वजिरे । क्रादिनियमादिडित्याह
सस्वजिपे, सस्वज्जिप इति । सस्वजाथे, सस्वजाथे । सस्वज्जिध्वे, सस्वजिध्वे । सस्वजे,
सस्वजे । सस्वज्जिक्ते सस्वजिक्ते । सस्वज्जिमहे, सस्वज्जिमहे । स्वङ्क्तेति । स्वङ्क्ता इति स्थिते
जकारस्य कुत्वेन गकारे सति श्रुत्वसंपन्नकारस्य निवृत्तौ नकारस्यानुस्वारे तस्य परसवर्णेन
ङकारे गकारस्य चत्वे रूपम् । एवमग्रेऽपि । स्वेजतीति । 'दंशसञ्ज—' इति शपि नलोपः
इति भावः । स्वङ्क्षीष्ट अस्वङ्क्तेति । लुङि अस्वञ्ज् स् त इति स्थिते 'जलो जलि' इति
सिज्जलोपे कुत्वादि पूर्ववदिति भावः । ननु प्रत्यष्वङ्क्त इत्यत्र अटा व्यवधानादुपसर्गस्थादिणः
परत्वाभावात् कथम् 'उपसर्गात्सुनोति—' इति षत्वमित्यत आह प्राक् सितादिति । परिनि-
विभ्यस्त्विति । परस्य स्वञ्जेः इति शेषः । ननु परिनिविभ्यः परस्यापि स्वञ्जेः 'परिनिविभ्यः
सेवसितसयसिबुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्' इति नित्यमेव षत्वमुचितम्, 'प्राक्सितादङ्गव्याधेऽपि' इत्यटा
व्यवधानेऽपि तस्य प्रवृत्तेः । 'उपसर्गात्सुनोति—' इत्यादिसूत्रे स्वञ्जेः पठितत्वेन स्वञ्जेः 'प्राक्सि-
तात्—' इति सूत्रविषयत्वादित्यत आह एतदर्थमेवेत्यादि । परिनिवि इति । नित्यषत्व-
विधौ स्वञ्जिरेष्युपात्तः । ततः 'उपसर्गात्सुनोति—' इत्येव तस्य षत्वे सिद्धे पुनरुपादानं 'सिवा-
दीनां वाङ्गव्याधेऽपि' इत्युत्तरसूत्रे षत्वविकल्पविधौ अनुवृत्त्यर्थमेव संपद्यते । परिनिविभ्यः
परस्य स्वञ्जेः 'सिवादीनां वा—' इति षत्वविकल्पार्थं पूर्वसूत्रे 'परिनिविभ्यः सेव—' इत्यत्र
स्वञ्जिग्रहणमिति षत्वस्यतीत्यर्थः । हृद पुरीपोत्सर्गे । अनिडयम् । क्रादिनियमादिट् ।

हत्ता । हत्स्यते । हदेत । हत्सीष्ट । अहत्त ।

अथ परस्मैपदिनः । नि ष्विदा ९७८ अव्यक्ते शब्दे । स्कन्दिर् ९७९ गतिशोपणयोः चस्कन्दिथ, चस्कन्त्य । स्कन्ता । स्कन्त्स्यति । नलोपः—स्कद्यात् । इरित्वादङ् वा—अस्कदत्, अस्कान्त्सीत् । अस्कान्ताम् । अस्कान्त्सुः । २३६८ वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् । (८—३—७३) पत्वं वा स्यात् । कृत्येवेदम्, अनिष्ठायाम् इति पर्युदासात् । विष्कन्ता, विस्कन्ता । निष्ठायां तु विस्कन्नः । २३६६ परेञ्च (८—३—७४) अस्मात्परस्य स्कन्देः सस्य षो

जहदिपे । जहदिष्वे । जहदिवहे । जहदिमहे । हत्तेति । छुटि तासि दस्य चर्त्वंम् । अहत्तेति । 'झलो झलि' इति सिज्जलोपः । गुपादयोऽष्टावनुदात्तौ गताः ।

अथ परस्मैपदिन इति । 'कित निवासे' इत्यन्ता इति शेषः । चि ष्विदेति । निः आकारश्च इत् । सेट् । स्वेदति । सिष्वेद सिष्विदतुः सिष्विदुः । सिष्वेदिथ सिष्विदथुः सिष्विद । सिष्वेद सिष्विदिव सिष्विदिम । स्वेदिता । स्वेदिष्यति । स्वेदतु । अस्वेदत् । स्वेदेत् । सिवद्यात् । अस्वेदीत् । अस्वेदिष्यत् । स्कन्दिरिरित् । अनिट् । भारद्वाजनियमात्यलिः वेडित्याह चस्कन्दिथ, चस्कन्त्येति । अनिट्पक्षे चस्कन्द् थ इति स्थिते 'खरि च' इति दकारस्य तकारः चस्कन्दिव चस्कन्दिम । स्कन्त्तेति । छुटि तासि चर्त्वंन दस्य तः । स्कन्त्स्यतीति । स्ये दस्य चर्त्वंम् । स्कन्दतु । अस्कन्दत् । स्कन्देत् । आशीलिङि विशेषमाह नलोप इति । इरः समुदायस्य इत्वेन घातोरनिदित्वादाशीलिङि नकारस्य लोप इत्यर्थः । अस्कददिति ! छुडि अडि सति डित्त्वान्नलोप इति भावः । अङ्भावे आह अस्कान्त्सीदिति । अनेकहल्यवधानेऽपि हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्रवर्तत इति निरूपितमक्षुधातोः । अतोऽत्र वृद्धौ दस्य चर्त्वंन तः । चर्त्वंम् । अस्कान्त्सुरिति । उसि सिचि वृद्धौ दस्य चर्त्वंम् । अस्कान्त्सीः अस्कान्तम् अस्कान्त । अस्कान्त्सम् अस्कान्त्स्व अस्कान्त्स्म । अस्कन्त्स्यत् । वेः स्कन्देः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे पत्वं वा स्यादिति । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारात् 'सिवादीनां वा—' इत्यतो देत्यनुवृत्तेश्चेति भावः । वेः परस्य स्कन्देः सस्य षो वा स्याद् अनिष्ठायां परत इति फलितम् । ननु विस्कन्दतीत्यादौ कुतो न पत्वविकल्प इत्यत आह कृत्येवेदमिति । पर्युदासस्य अत्राह्वणमानयेत्यादाविव सजातीयापेक्षत्वादिति भावः । विष्कन्ता विस्कन्तेति । तुचि रूपे । अपोपदेशत्वादप्राप्ते विभाषेयम् । परेञ्च । ननु 'विपरिभ्यां स्कन्देरनिष्ठायाम्'

ताम् । डुलभप् । 'इवि तः क्विः' । लप्त्रिमम् । 'पिङ्गिदादिभ्यः—' इत्यङ् । लभा । लिटि लेभे । छुडि अलब्ध । वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् । 'सिवादीनाम्—' इत्यतो देत्यनुवर्तते । अपोपदेशत्वादप्राप्ते विभाषेयम् । माघवादिग्रन्थानुरोधेनाह कृत्येवेदमिति । प्राचा तु विस्कन्दतीत्युदाहृतं तत्र मूलं मृग्यमिति भावः । न संबध्यत

वा । योगविभागाद् अनिष्ठायाम् इति न संबध्यते, परिष्कन्दति, परिस्कन्दति । परिस्कन्नः परिष्कणः । पत्वपक्षे णत्वम् । न च पदद्वयाश्रयतया बहिरङ्गत्वात् षत्वस्यासिद्धत्वम्, 'धातूपसर्गयोः वार्यमन्तरङ्गम्' इत्यभ्युपगमात् । 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते ततः साधनेन' इति भाष्यम् । 'पूर्वं साधनेन' इति मतान्तरे तु न णत्वम् । यभ ९८० मैथुने । येभिथ, ययब्ब । यब्बा । यप्स्यति । अयाप्सीत् । णम ९८१ प्रह्वत्वे शब्दे च । नेमिथ, ननन्थ । नन्ता । अनंसीत्

इत्येव सिद्धे सूत्रभेदे व्यर्थं इत्यत आह यौगेति । षत्वपक्षे इति । परिष्कन्द त इति स्थिते अनिदितामिति नलोपे 'रदाभ्याम्-' इति निष्ठातकारस्य तत्पूर्वदकारस्य च नत्वे सस्यानेन पत्वपक्षे प्रथमनकारस्य रेफापेक्षा भिन्नपदस्थत्वेऽपि षात् परत्वाद् णत्वे द्वितीयनकारस्य ष्टुत्वेन णत्वे परिष्कण इति रूपमित्यर्थः । ननु दकारस्थानिकनकारस्य पकारनिमित्तकं णत्वमन्तरङ्गम्, निमित्तनिमित्तिनोरेकपदस्थत्वात् । पत्वं तु परि इत्युपसर्गात्मकपदान्तरस्थमिणं निमित्तीकृत्य प्रवर्तमानं बहिरङ्गम् । ततश्च णत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य षत्वस्यासिद्धत्वात् षात्परत्वाभावात् कथं णत्वमित्याशङ्क्य निराकरोति न चेति । पदद्वयाश्रयतया बहिरङ्गस्य षत्वस्यासिद्धत्वं यत्प्रसक्तं तन्न शङ्क्यमित्यन्वयः । कुत इत्यत आह धातूपसर्गयोरिति । पूर्वं धातुरिति । धातुरुपसर्गेण सहयुज्यते सन्ध्यादिकार्यं लभते । पश्चाद् धातूपसर्गकार्यप्रवृत्त्यनन्तरं साधनेन युज्यते । साधनशब्दः कारकवाची । इह तु तद्वाचकः प्रत्ययो लक्ष्यते । प्रत्ययेनेति यावत् । इदं च 'संप्रसारणाच्च' इत्यादिसूत्रभाष्ये स्पष्टम्, तदाह भाष्यमिति । मतान्तरे त्विति । 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण, इति पक्षे तु षत्वस्य बहिरङ्गतया असिद्धत्वान्न णत्वमित्यर्थः । यभधातुरनिट् । यभति । ययाभ येभतुः । थलि तु भारद्वाजनियमादिट्पक्षे पित्त्वेनाकित्त्वेऽपि 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपं मत्वा आह येभिथेति । ययब्बेति । थलि इडभावपक्षे पित्त्वेनाकित्त्वादेत्त्वाभ्यासलोपाभावे ययभ्थ इति स्थिते 'ज्ञपस्तथोः--' इति थस्य धत्वे भस्य जश्त्वेन वकार इति भावः । यत्स्यतीति । स्ये भस्य चत्वेन पः । यभतु । अयंभत् । यभेत् । यभ्यात् । अयाप्सीदिति । हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । अयप्स्यत् । णम प्रह्वत्वं इति । अनिडयं णोपदेशश्च । केचित्त्वमं धातुमुदितं पठन्ति । तत्तु प्रामादिकम् । तथा 'सति उदितो वा' इति च्त्वायामिट्त्विकल्पस्य ['यस्य विभाषा' इति निष्ठायामिड्त्विकल्पस्य च] आपत्तेः । नमति । ननाम नेमतुः नेमुः । थलि तु भारद्वाजनियमादिट्पक्षे पित्त्वेनाकित्त्वेऽपि 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपं मत्वा आह नेमिथ, ननन्थेति । इडभावपक्षे

इति । अत एव तिङन्तेऽपि षत्वमुदाहरन्ति परिष्कन्दतीति । णम प्रह्वत्वे ।

१ अयं पाठो नितान्तमसङ्गतः, यस्य विभाषेति सूत्रस्य निष्ठायामिण्निषेधकत्वाद् नमतेश्चानिट्कत्वान्निष्ठायामिडप्राप्तेः ।

अनंसिष्टाम् । गम्ल् ९८२ छ्ल् ९८३ गतौ । २४०० इपुगमियमां छः । (७-३-७७)
 एपां छः स्याच्छ्रिति परे । गच्छति । जगाम जग्मतुः जग्मुः । जगमिथ, जगन्व । गन्ता ।
 २४०१ गमेरिट् परस्मैपदेषु (७-२-५८) गमेः परस्य सकारादेरिट् स्यात् । गमिष्यति ।
 छदित्त्वाद् । 'अनङि' इति पर्युदासान्नोपवालोपः । अगमत् । सर्पति । ससर्प । २४०२
 अनुदात्तस्य चर्तुपथस्यान्यतरस्याम् । (६-१-५९) उपदेशेऽनुदात्तो य ऋद्वुपवस्त-
 स्यान्वा स्याञ्जलादावकिति परे । सप्ता, सर्पा । सप्स्यति, सप्स्यति । असृपत् ।

पित्वेन अकित्त्वादेत्वासलोपाभावे रूपम् । नेमथुः नेम । ननाम, ननम नेमिव । नेमिम ।
 क्रादिनियमादिट् । नन्तेति । मस्थानुस्वारपरसवर्णां । नंस्यति । नमत् । अनमत् । नमेत् ।
 नम्यात् । अनंसीदिति । 'यमरम-' इति सगिति भावः । अनंस्यत् । गम्ल् सृष्ट् गता-
 विति । अनिटौ । सृपिरपोपदेशः । इपुगमि । शितोति । 'ष्ठिबुक्कमुचमाम्-' इत्यतः
 तदनुवृत्तेरिति भावः । उदिन्निदेशात्तोदादिकस्य इपेर्ग्रहणम् । अत्राचीत्यनुवृत्त्यं अजादौ शितौ-
 त्याथित्य इष्यति इष्णाति इत्यत्र छत्वं नेति भाष्ये स्थितम् । एवं चात्र सूत्रे तुदादौ च
 उदित्पाठः अनार्प इति शब्दन्दुशेखरे स्थितम् । गच्छतीति । शपि मकारस्य छकारः ।
 जग्मतुरिति । 'गमहन-' इत्युपवालोपः । एवं जग्मुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट्, तदाह
 जगमिथ, जगन्थेति । जग्मथुः जग्म । जगाम, जगम जग्मिव जग्मिम । क्रादिनिय-
 मादिट् । गमेरिट् । गमेरिति पञ्चमी । 'सिसिचि-' इत्यतः से इत्यनुवृत्तेन आर्धवातुकस्ये-
 त्यनुवृत्तं विशेष्यते । तदादिविधिः । तदाह गमेः परस्येत्यादिना । परस्मैपदेष्वित्यस्य
 आत्मनेपदाभावे इत्यर्थः । एवं च संजिगमिपितेति वृचि इट् सिच्यति । गमिष्यतीति ।
 गच्छत् । अगच्छत् । गच्छेत् । गम्यात् । छुङि विशेषमाह लुदित्त्वाद्छुङिति । 'गमहन-'
 इति उपवालोपो नेत्याह अनङि इति पर्युदासादिति । अगमदिति । छङि अगमिष्यत्
 सर्पतीति । शपि ऋकारस्य लघूपवगुणः, रपरत्वम् । ससर्पेति । ससृपंतुः ससृपुः । थलि
 क्रादिनियमान्तित्यमिट् । अजन्तत्वाभावादकारवत्त्वाभावाच्च नेड्विकल्पः । ससर्पिथ ससृपथुः
 ससृप । ससर्प ससृपिव ससृपिम । छुटि तासि लघूपवगुणे रपरे प्राप्ते अनुदात्तस्य
 च । 'सृजिट्शोः-' इत्यतो झल्यमकित्तीति 'आदेच-' इत्यत उपदेशे इति चानु-
 वर्तते । तदाह उपदेशेऽनुदात्त इत्यादिना । मित्त्वादन्यादचः परः । 'उप-
 देशे' किम् । सप्तुम् । तुमुनि परे ङित्यादिनित्यम्' इत्युदात्तोऽयम् । अथापि
 उपदेशे अनुदात्तत्वादम् भवत्येव । 'अकिति' इति किम् । क्रप्रत्यये सृप्तः ।
 स्रप्तेति । सृप्धातोर्छुङि तासि अमागमे ऋकारस्य यणिति भावः । सर्पेति ।
 अमभावे लघूपवगुणे रपरत्वमिति भावः । एवं सप्स्यति सप्स्यतीति । सर्पंतु ।
 असर्पत् । सर्पेत् । सृप्यात् । असृपदिति । छदित्वात् च्लेरङि सति ङित्वान्न
 केचिदमुमुदितं पठन्ति तत्प्रामादिकमित्याहुः । जग्मतुरिति । 'गमहन-'
 इत्युपवालोपः । अनुदात्तस्य । 'आदेच उपदेशेऽसिति' इत्यत उपदेश इत्यनुवर्तते ।

यम ९८४ उपरमे । यच्छति । येमिथ, ययन्थ । यन्ता । अयंसीत् अयंसिष्टाम् । तप ९८५ सन्तापे । तप्ता । अताप्सीत् । २४०३ निसस्तपतावनासेवने । (८-३-१०२) पः स्यात् । आसेवनं पौनःपुन्यम्, ततोऽयस्मिन्विषये । निष्टपति । त्यज ९८६ हानौ । तत्यजिथ, तत्यव्य । त्यक्ता । अत्याक्षीत् । पञ्ज ९८७ सङ्गे । 'दंशसञ्जस्वञ्जां शपि' (सू० २३९६) इति नलोपः । सजति । सङ्क्ता । दृशिर् ९८८ प्रेक्षणे । पश्यति । २४०४ विभाषा सृजिदृशोः ।

गुण इति भावः । अस्रप्स्यत्, अस्रप्स्यत् । यम उपरम इति । उपरमो विरमणम् । अनिडयम् । यच्छतीति । 'इपुगमियमाम्-' इति शपि छः । ययाम येमनुः येमुः । थलि भारद्वाजनियमादिट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्वाभ्यासलोपौ तदाह येमिथ, ययन्थेति । इडभावे रूपम् । येमथुः येम । ययाम, ययम येमिव येमिम । क्रादिनियमादिट् । यन्तेति । यंस्प्रति । यच्छतु । अयच्छत् । यच्छेत् । यम्यात् । अयंसीदिति । 'यमरम-' इति इट्सकौ । 'इट ईटि' इति सिज्जलोपः । 'नेटि' इति निषेधान्न हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । अयंस्यत् । तप संताप इति । अनिडयम् । तपति । तताप तेपतुः तेपुः । तेपिथ ततप्य तेपथुः तेप । तताप, ततप तेपिव तेपिम । तप्तेति । तप्स्यति । तपतु । अतपत् । तपेत् । तप्यात् । अताप्सीदिति । हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । अतप्स्यत् । निसस्तपतौ । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे पः स्यादिति । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारादिति भावः । निसः सकारस्य पः स्यात् तपधातौ परत इति यावत् । अनासेवने इत्येतद्व्याख्यास्यन् आसेवनशब्दं व्याचष्टे पौनःपुन्यमिति । आसेवनशब्देन सह नःसमास इत्यभिप्रेत्याह ततोऽयस्मिन्विषये इति । आदेशत्वाभावात् पदान्तत्वाच्च अप्राप्ते वचनम् । निष्टपतीति । निष्कृष्य तपतीत्यर्थः । निसः सस्य पत्वे तकारस्य ष्णुत्वेन टः । आसेवने तु न षत्वम् । त्यज हानाविति । हानिरुत्सर्गः । अयमनिट् । त्यजति । तत्याज तत्यजतुः तत्यजुः । संयुक्त-हल्मध्यस्थत्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । थलि तु भारद्वाजनियमादिट्, तदाह तत्यजिथ तत्यव्येति । इडभावे 'चोः कुः' इति भावः । त्यक्तेति । त्यक्ष्यति । त्यजतु । अत्यजत् । त्यजेत् । त्यज्यात् । अत्याक्षीदिति । हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । अत्यक्ष्यत् । पञ्ज सङ्ग इति । पोपदेशोऽयमनिट् नोपवश्च । कृतानुस्वारपरसवर्णस्य निर्देशः । शपः पित्वेन कित्त्वाभावात्तस्मिन्परे 'अनिदिताम्-' इति नलोपाप्रवृत्तेराह दंशसञ्जेति नलोप इति । अनुस्वारपरसवर्णयोरसिद्धत्वादिति भावः । सजतीति । लिटि तु ससञ्ज । अनुसादौ तु अकित्वान्न नलोपः । ससञ्जतुः ससञ्जुः ।

उपदेशे किम्, सप्तम् । तुमुनि उदात्तः । ऋद्वुपधस्य किम्, कर्ता । झलीति किम्, ससर्प । अकित्तीति किम्, सृप्तः । असृपदिति । लृदित्वाद् । 'स्वृशामृश-' इति सिञ्चिकलनवार्तिके लृपं प्रक्षिप्य अन्ताप्सीदिति केचिदुदाहरन्ति तत्प्रामादिकमित्याहुः । अयंसीदिति । 'यमरम-' इतीट्सकौ । निसस्तपता । मूर्धन्य इत्यनुवर्तमाने फलितमाह पः स्यादिति । आसेवने तु निस्तपति । पुनः पुनस्तपतीत्यर्थः ।

(७-२-६५) वाभ्यां थल इड् वा । २४०५ सृजिदृशोर्कत्वसकिति ।
 (६-१-५८) अनवारमागमः स्याज्जलादावकिति । द्रष्ट, ददशय । द्रष्ट ।
 द्रक्ष्यति । दृश्यात् । इरित्त्वादङ् वा । २४०६ ऋदृशोऽङि गुणः । (७-४-१६)
 ऋवर्णान्तानां दृशेश्च दुणः स्यादङि । अदशत् । अङ्भावे—२४०७ न दृशः ।
 (३-१-४७) दृशश्च्लेः क्सां न । अद्राशीत् । दंश ९८९ दशनं । दशनं
 दंप्राव्यापारः । पृषोदरादित्वादनुनासिकलोपः । अत एव निनातनादित्येके ।

यलि भारद्वाजनियमाद्रेट् । ससञ्चिय, ससङ्कथ । इडभावे जस्य कुत्वेन गकारे तस्य चत्वे
 सति अनुस्वारपरसवर्णसंपन्नस्य चवर्गपञ्चमस्य निवृत्तौ ककारे परेजकारस्य परसवर्णो
 ङकारः । ससङ्कथुः ससञ्ज । ससञ्ज ससञ्जिव ससञ्जिम । क्रादिनियमादिट् । सङ्क्तेति ।
 तासि जस्य कुत्वेन गकारे तस्य चत्वे सति अस्य निवृत्तौ नस्य ङकार इति भावः ।
 सङ्क्ष्यति । सजनु । असजत् । सजेत् । सज्यात् । असाङ्कीत् । हलन्तत्वाद् वृद्धिः । असङ्-
 क्ष्यत् । दृशिर् प्रेक्षुग इति । इरित् । अनिट् च । पश्यतीति । शिति 'पात्राभ्या-'
 इति पद्यादेश इति भावः । ददशं ददशानुः । यलि तु क्रादिनियमान्नित्यमिट् प्राप्तः, अजन्ता-
 कारवत्त्वाभावाद् 'अचस्तास्वत्-' इति 'उपदेशेऽजन्तः' इति निषेवस्य चाप्राप्तेः अदन्तत्वा-
 भावेन भारद्वाजनियमस्याप्रसक्तेः । तत्राह विभाषा सृजि । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । 'गमेरिट्-'
 इत्यत इडिति 'अचस्तास्वत्-' इत्यतः यलीति चानुवर्तते, तदाह आभ्यामिति । इडभावपक्षे
 'अनुदात्तस्य-' इति अमागमत्रिकल्पे प्राप्ते सृजिदृशोः । अम् अकिति इति च्छेदः । नित्या-
 र्थमिदम् । दद्रष्टेति । ददश् य इति स्थिते इडभावपक्षे अमागमे ऋकारस्य यणि व्रथादिना
 शस्य पत्वे यस्य पृत्वेन ठ इति भावः । इडपक्षे त्वाह ददर्शियेति । अजलादित्वाद् निति
 भावः । द्रष्टेति । तासि अमागमे शस्य पत्वे तकारस्य पृत्वेन टकार इति भावः । द्रक्ष्य-
 तीति । अमागमे शस्य पत्वे 'पटोः-' इति कत्वे सस्य प इति भावः । पश्यतु । अपश्यत् ।
 पश्येत् । आशीर्लिङ्गि वाह दृश्यादिति । अजलादित्वाद् निति भावः । लुङि विशेषमाह
 इरित्त्वादङ् वेति । अत्र अङ्गक्षे गुणनिषेवे प्राप्ते ऋदृशोऽङि । ऋ इत्यङ्गविशेषणत्वात्
 तदन्तविधिः, तदाह ऋवर्णान्तानामिति । अङ्भावे इति । अङ्भावपक्षे 'शल
 इगुपवात्-' इति क्सादेशे प्राप्ते सतीत्यर्थः । न दृशः । 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'शल
 इगुपवात्-' इत्यतः क्सा इति चानुवर्तते, तदाह दृशश्च्लेः क्सां नेति ।
 क्सादेशे तु अङ्गदिति स्यादिति भावः । अद्राशीदिति । सिचि अमागमे ऋकारस्य
 यणि अकारस्य हलन्तलक्षणवृद्धौ शस्य पत्वे तस्य कत्वे सस्य पत्वमिति भावः ।
 अद्रक्ष्यत् । दंश दशन इति । अयमनिड् नोपयश्च कृतानुस्वारनिर्देशः ।
 दंप्राव्यापार इति । हनुमूलगताः स्थूलदन्ता दंप्राः, तद्व्यापारः । अतक्रियादिभ्य

विभाषा सृजिदृशोः । क्रादिनियमान्नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् । सृजिदृशोः ।
 अलि किम्, ससजं । ददशं । अकितितीति किम्, सृष्टिः । सृष्टवान् । दृष्टः दृष्टवान् ।

तेषामप्यत्रैव तात्पर्यम् । अर्थनिदेशस्याधुनिकत्वात् । 'दंशसञ्ज-' (सू० २३९६) इति नलोपः । दशति । ददंशिय, ददंष्ट्र । दंष्ट्रा । दङ्क्ष्यति । दक्ष्यात् । अदङ्क्षीत् । कृष ९९० विलेखने । विलेखनमाकर्षणम् । कृष्टा, कर्ष्ण । ऋक्ष्यति, कक्ष्यति । 'स्पृशमृशकृषतृपृहपां च्लेः सिञ्जा वाच्यः' (वा० १८२६) । अक्राक्षीत् अक्राष्टाम् । अकार्षीत् अकार्षाम् अकार्षुः । पक्षे क्सः, अकृक्षत् अकृक्षताम् अकृक्षन् । दह ९९१ भस्मीकरणे । देहिय, ददग्ध । दग्धा । धक्ष्यति । अवाक्षोत्

इत्यर्थः । ननु दंशधातोर्लुटि दशनशब्द । तत्र 'अनिदिताम्-' इति नकारस्य लोपो न संभवति ल्युटः किङ्त्वाभावात् । 'दंशसञ्ज-' इत्यपि नस्य लोपो न संभवति, तस्य शप्येव प्रवृत्तेः । तथा च दशन इत्यर्थनिर्देशः कथमित्यत आह पृषोदरादित्वादिति । अत एवेति । इत्यर्थः । तेषामपीति । निपातनान्नकारलोप इति वदतामपि पृषोदरादिषु निपातनादित्यर्थ एव तात्पर्यं न तु धातुपाठे दंश इत्यर्थनिर्देशे इति भावः । विनिगमनाविरहमाशङ्क्याह अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वादिति । सर्वधातुष्वर्थनिर्देशस्य अपाणिनीयत्वादित्यर्थः । क्वचिदेव धातुष्वर्थनिर्देशः पाणिनीय इति भूधातौ निरूपितम् । अथ दशतीत्यादौ शपः पित्त्वेन अकिङ्त्वाद् 'अनिदिताम्-' इति नलोपाप्रवृत्तेराह दंशसञ्जेति नलोप इति । दशतीति । अनुस्वारस्य-सिद्धत्वादिति भावः । 'दंशसञ्ज-' इत्यत्र शपीत्युक्तेरार्धधातुके नलोपो न संयोगात्परत्वेन लिटः किङ्त्वाभावद् 'अनिदिताम्-' इत्यपि न । ददंश ददंशतुः ददंशुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट्, तदाह ददंशिय ददंष्ट्रेति । अनिट्पक्षे ब्रश्वादिना शस्य षः थस्य ष्टुत्वेन ठ इति भावः । दंष्ट्रेति । तासि ब्रश्वादिना शस्य षत्वे तकारस्य ष्टुत्वमिति भावः । दङ्क्ष्यतीति । ब्रश्वादिना शस्य षत्वे तस्य कत्वे अनुस्वारस्य परसवर्णे उकारे सस्य षत्वमिति भावः । दशतु अदशत् । दशेत् । दश्यादिति । आशीलिङि 'अनिदिताम्-' इति नलोप इति भावः । अदाङ्क्षीदिति । सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः, शस्य षः, तस्य कः, अनुस्वारस्य परसवर्णेन डः, सस्य षत्वमिति भावः । अदङ्क्ष्यत् । कृष विलेखन इति । अनिडयम् । कर्षति । चकर्ष चकृषतुः चकृषुः । थलि अजन्ताकारवत्त्वाभावात् क्रादिनियमान्त्यमिट्-चर्कापथ चकृषथुः चकृष । चकर्ष चकृषिष चकृषिम, इति सिद्धवत्कृत्याह कृष्टाः कर्ष्टेति 'अनुदात्तस्य च-' इति अम्बिकल्पः । तकारस्य ष्टुत्वम् । कृक्ष्यति, कक्ष्यतीति । षस्य कत्वे सस्य षः । कर्षतु । अकर्षत् । कर्षेत् । कृष्यात् । 'शल इगुपधात्-' इति च्लेः क्सादेशे प्राप्ते आह स्पृशामृशेति । अक्राक्षीदिति । च्लेः क्सादेशाभावे सिचि 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य-' इत्यमि ऋकारस्य यणि हलन्त लक्षणवृद्धौ 'पढोः कः सि' इत्यनेन षस्य कत्वे सस्य षत्वमिति भावः । अकार्षीदिति । अमभावे सिचि वृद्धौ रूपम् । पक्षे क्स इति । च्लेः सिञ्जभावपक्षे 'शल इगुपधात्-' इति क्स इत्यर्थः । अकृक्षदिति । क्से सति, निङ्त्वाद् गुणाभावे अदाङ्क्षीदिति । 'वदन्नञ्ज-' इति वृद्धिः । अदाङ्ष्टाम् । अदाङ्क्षुः । ऋष्टा

अदाग्धाम् अवाक्षुः । मिह ९९२ सेचने । मिमेह । मिमेहिय । मेढा । मेक्ष्यति ।
अमिक्षत् । कित ९९३ निवासे रोगापनयने च । चिकित्सति । संशये प्रायेण
विपूर्वः । 'त्रिचिकित्सा तु संशयः' इत्यमरः । अस्यानुदात्तेत्वमाश्रित्य चिकित्सते
इत्यादि कश्चिदुदाहर । निवासे तु केतयति । दान ९९४ खण्डने ।

पस्य कः, सस्य प इति भावः । अक्रक्ष्यत्, अकक्ष्यत् । दह भस्मीकरण इति । अनिट् ।
दहति । ददाह देहतुः देहुः । थलि तु भारद्वाजनियमाद्वेडित्याह देह्थि ददग्धेति । इट्पक्षे
'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपो । अनिट्पक्षे तु 'दादेः-' इति हस्य घः, 'अपस्तथो—'
इति थस्य वः, घस्य जदत्वेन ग इति भावः । देहथुः देह । ददाह, ददह देहिव देहिम ।
दग्धेति । तासि हस्य घः, तकारस्य वः, घस्य ग इति भावः । धक्ष्यतीति । हस्य वः,
दस्य भप्, घस्य गः, तस्य चत्वेन कः, सस्य प इति भावः । दहतु । अदहत । दहेत् ।
दहान् । अधाक्षीदिति । सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । हस्य घः, दस्य भप्, घस्य गः,
तस्य कः, सस्य प इति भावः । अदाग्धामिति । सिचि वृद्धिः, हस्य घः, 'अलो झलि'
इति सलोपः, 'अपस्तथो—' इति तकारस्य वः, घस्य ग इति भावः । अधाक्षुरिति ।
सिचि वृद्धिः, हस्य वः, दस्य भप्, घस्य गः, तस्य कः, सस्य प इति भावः । अवाक्षीः
अदाग्धम् अदाग्ध । अवाक्षम् अवाक्ष्व अवाक्ष्म । अवक्ष्यत् । मिह सेचन इति ।
अनिट् । मेहति । मिमेह मिमिहतुः मिमिहुः । अजन्ताकारवत्त्वाभावात् क्वादिनियमान्नित्य-
मिट्, तदाह मिमेह्थिथेति । मिमिहथुः मिमिह । मिमेह मिमिहिव मिमिहिम । मेढेति ।
तासि ढत्ववत्त्वष्टुत्वढलोपाः । मेक्ष्यतीति । हस्य ढः, तस्य कः, सस्य पः । मेह्तु ।
अमेहत् । मेहेत् । मिह्यात् । लुङि 'शल इगुपवात्—' इति वसः । कित्वात्र गुणः ।
हस्य ढः, तस्य कः, सस्य पः, तदाह अमिक्षादिति । अमेक्ष्यत् । कित निवासे रोगा-
पनयने चेत्येति । परस्मैपदिषु पाठाद् अयं परस्मैपदी । अर्थद्वयमात्रमत्र निर्दिष्टम् ।
अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वाद् अर्थान्तरेषु वृत्तिः । तत्र 'कितेव्याधिप्रतीकारे निग्रहे अपनयने
नाशने संशये च' इति निवद्वेष्वर्थेषु 'गुमिञ्जिक्झयः सन्' इति सन्विहितः, तदाह
चिकित्सतीति । 'सन्वतः' इति इत्वे हलादिशेषे अभ्यासद्वये चिकित्सेति सन्नन्तम्,
तस्माल्लटि शपि चिकित्सतीति रूपम् । अस्य सनः 'धातोः' इति विहितत्वाभावाद्नार्ध-
धातुकत्वान्न लघूपधगुणः, नापि इडागम इति प्रागुक्तम् । चिकित्सांचकारेत्यादि मुगमं
जुगुप्सतिवत् । संशय इत्यादि । व्यक्तम् । निवासे त्विति । व्याधिप्रती-
काराद्यर्थपञ्चकाद्यन्तिरे जुगादित्वस्योक्तत्वादिनि भावः । दान खण्डने ।

कर्षेति । 'अनुदात्तस्य च—' इत्यम् वा । धक्ष्यतीति । वत्वपत्वभ्पभावाः । अधा-
क्षीदीति । 'अस्निचिवः—' इतीट् । वृद्धिः । वत्त्वादि प्राग्वत् । सिह् सेचने । सेचनमिह
मिथीकरणकं विवक्षितं नतु सेचनमात्रम् । 'मिहू मेहनशेफसी' इत्यमरः । कित निवासे ।
कितेव्याधिप्रतीकारादावेव सन्नित्युक्तम्, तदुदाहरति चिकित्सतीति । रोगापनयती-

ज्ञान ९९५ तेजने । इतो बह्व्यन्ताः स्वरितेतः । दीदांसति । दीदांसते । शीशांसति । शीशांसते । अर्थविशेषे सन् । अन्यत्र दानयति । शानयति । डु पचप् ९९६ पाके । पचति, पचते । पेचिथ, पपक्थ । पेचे । पक्ता । पक्षीष्ट । पच ९९७ समवाये । सचति, सचते । भञ्ज ९९८ सेवायाम् । वभाज भेजतुः भेजुः भेजिथ, वभक्थ । भक्ता । भक्षयति, भक्षयते । अभाक्षीत्, अभक्त । रञ्ज ९९९ रागे । नलोपः । रजति, रजते । रज्यात्, रङ्क्षीष्ट ।

ज्ञान तेजन इति । तेजनं तीक्ष्णीकरणम् । इत् इति । 'दान खण्डने' इत्यारभ्य 'बह प्रापणे' इत्येतत्पर्यन्ताः स्वरितेत इत्यर्थः । तत्र धातुपाठे अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वाद्यदा दानधातुरार्जवे शानधातुस्तु निशाने वर्तते, तदा 'मान्बधदान्शान्—' इति सनि, 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वे, अभ्यासह्रस्वे, तस्य 'सन्त्यतः' इति इत्त्वे, तस्य 'मान्बध—' इति दीर्घे सति, नकारस्यानुस्वारे, दीदांसशीशांसाभ्यां लटि स्वरितानुबन्धस्य केवलयोरचरितार्थत्वात् कर्तृगे फले तडि शपि दीदांसते इति रूपम् । परगामिनि तु फले परस्मैपदे तिपि शपि दीदांसति शीशांसति इति रूपम्, तदाह दीदांसत इत्यादि । शीसांसतीति । तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । अर्थविशेष इति । आर्जवे निशाने चार्थे सन्त्यर्थः । अन्यत्रेति । आर्जवे निशानाभ्यामन्यत्र णिजन्तात्परस्मैपदमेवेत्यर्थः । अर्थान्तरे अननुबन्धकाश्चुरादय इत्युक्तेरिति भावः । डु पचप् पाक इति । डुः षकारः चकारादकारश्च इत् स्वरितेत्त्वादुभयपदी तदाह पचति पचत इति । पपाच पेचतुः पेचुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् तदाह पेचिथ पपक्थेति । इट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ अनिट्पक्षे तु 'चोः कुः' इति भावः । पेचथुः पेच । पपाच, पपच पेचिव पेचिम । क्रादिनियमादिट् । पेच इति । पेचते पेचिरे । पेचिषे पेचाथे पेचिष्वे । पेचे पेचिवहे पेचिमहे । क्रादिनियमादिट् । पक्तेति तासि 'चोः कुः' । पक्षयते । पचतु, पचताम् । अपचत्, अपचत । पचेत् । पक्षीष्टेति आशीर्लिङि तडि सीयुटि 'चोः कुः', षत्वम् । अपाक्षीत् । अपक्त । अपक्षाताम् । अपक्षयत्, अपक्षयत । पचधातुः षोपदेशः, तदाह सचति सचत इति । सेड्यम् । ससाच सेचतुः सेचुः । सेचिथ सेचथुः सेच । ससाच, ससच सेचिव सेचिम । सेचे । सेचिषे । सेचिवहे सेचिमहे । सच्यात्, सचिषीष्ट । असाचीत्, असचीत्, असचिष्ट । भजधातुरनिट् । भजति । किति लिटि वैरूप्यापादकादेशादित्वाद् 'अत एकहल्मध्ये—' इत्यप्राप्तौ 'तृफल—' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ, तदाह भेजतुरिति । भारद्वाजनियमात्थलि वेट्, तदाह भेजिथ वभक्थेति । इट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ इति भावः । भेजिव भेजिम । क्रादिनियमादिट् । भेजे भेजिषे । भेजिवहे । भक्तेत्यादि । सुगमम् । रञ्ज राग इति । नोपधोऽयम् । कृतानुस्वारपरसवर्णनिर्देशः । अनिड्यम् । शपः पितृवैत

त्यर्थः । शत्रुं चिकित्सति, निगृह्णातोत्यर्थः । क्षेत्रे तृणं चिकित्सति, अपनयति, नाशयति वेत्यर्थः । अर्थान्तरे चुरादिरित्युक्तं तदुदाहरति केतयतीति । पच

अराङ्क्षीत् अराङ्क्ताम् । अरङ्क्त । शप १००० आक्रोशो । आक्रोशो विरुद्धानुष्यानम् । शशाप शेषे । अशाप्सीत्, अशप्त । त्विष १००१ दीप्तौ । त्वेषति, त्वेषते । तित्विषे । त्वेष्टा । त्वक्ष्यति त्वक्ष्यते । त्विष्यात्, त्विक्षीष्ट । अत्विक्षत् । अत्विक्षत अत्विक्षाताम् । अत्विक्षन्त । यज १००२ देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यजति, यजते । २४०८ लिट्यभ्यासस्योभयेपाम् । (६-१-१७)

ङित्त्वाभावाद् 'अनिदिताम्—' इत्यप्राप्तावपि 'रञ्जेश्व' इति शपि नलोपः, तदाह रजति रजत इति । संयोगात्परत्वाल्लिटो न कित्त्वम्, ररञ्ज ररञ्जतुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट्, ररञ्जिय, ररङ्क्ष्य । अनिट्पक्षे जस्य कुत्वेन गः । ततोऽनुस्वारपरसवर्णञकारनिवृत्तौ गस्य चत्वेन कः नस्यानुस्वारे तस्य परसवर्णो ङकार इति भावः । ररञ्जिव ररञ्जिम, ऋादिनियमादिट् । रङ्क्ता । रङ्क्ष्यति । रङ्क्ष्यते । रजतु, रजताम्, अरजत्, अरजत । रजेत्, रजेत । आशीर्लिङि यासुटः कित्त्वाद् 'अनिदिताम्—' इति नलोपः, तदाह रज्यादिति । रञ्जीष्टेति । आत्मनेपदे लिङः सीयुटि जस्य कुत्वेन गः, ततः परसवर्णसंपन्नञकारनिवृत्तिः, गस्य कः, नस्य परसवर्णेन ङः, षत्वमिति भावः । अराङ्क्षीदिति । सिचि हलन्तलक्षणवृद्धौ कुत्वादि पूर्ववत् । अनेकहलन्त्यवधानेऽपि हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्रवर्तत इति भाष्ये स्पष्टम् । अराङ्क्तामिति । 'झलो झलि' इति सलोपः । कुत्वादि पूर्ववत् । अरङ्क्तेति । लुङस्तङि प्रथमपुरुषैकवचने 'झलो झलि' इति सलोपे कुत्वादि । शप आक्रोश इति । अनिडयम् । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । वमादौ तु ऋादिनियमादिट् । अशाप्सीदिति । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । अशाप्तेति । 'झलो झलि' इति सलोपः अशाप्साताम् । त्विषधातुरनिट् । षपि लघूपधगुणः, तदाह त्वेषति, त्वेषत इति । तित्वेष तित्विषतुः । तित्विषुः । तित्वेषिय तित्विषयुः तित्विष । तित्वेष तित्विषिव तित्विषिम, ऋादिनियमादिट् । तित्विषे इति । तित्विषाते तित्विषिरे । तित्विषिषे तित्विषाषे तित्विषिषे । तित्विषे तित्विषिवहे तित्विषिमहे । त्वेष्टेति । तासि तकारस्य ष्टुत्वम् । त्वेक्ष्यति त्वेक्ष्यत इति । स्ये कत्वषत्वे । त्वेषतु, त्वेषताम् । अत्वेपत, अत्वेपत । त्वेषेत् त्वेषेत । त्विष्यादिति । यासुट आशीर्लिङि कित्त्वान्न लघूपधगुणः । त्विञ्जीष्टेति । 'लिङसिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वान्न गुणः । लुङि परस्मैपदे 'शल इगुपधात्—' इति च्लेः कसः । कित्त्वान्न गुणः, तदाह अत्विच्चादित्यादि । लुङि आत्मनेपदे च्लेः कसादेशं मत्वा आह अत्विच्चेति । अत्विच्चन्तेति । अत्विक्ष झ इति स्थिते 'कसस्याचि' इत्यन्त्यलोपासंभवादतः परत्वाद् 'आत्मनेपदेष्वन्तः' इत्यदादेशासंभवादन्तादेशे कसस्यान्त्यलोपे पररूपे दा रूपमिति भावः । यज देवपूजेति । अनिडयम् । यजति यजत इति । देवान् पूजयति सङ्गमयति ददाति वेत्यर्थः । णलि द्वित्वादौ

समवाये । समवायः सम्बन्धः । भेजतुरिति । 'तृफलभज—' इत्येत्वम् । भक्ष्यतीति । कुत्वषत्वे । त्विष दीप्तौ । अत्विच्चादिति । 'शल इगुपधात्—' इति कसः । कत्वषत्वे । अत्विच्चातामिति । 'कसस्याचि' इति लोपः । यज देव— देवपूजा त्विह देवतो-

वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चाभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि । इयाज । २४०६ ।
वचिस्वपियजादीनां किति । (६—१—१५) वचिस्वप्योर्यजादीनां च,
संप्रसारणं स्यात्किति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्वित्वम् । ईजतुः ईजुः । इयजिथ,

तु ययाज इति स्थिते लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् । 'व्यङ्ः संप्रसारणम्—' इत्यतः संप्रसारणमित्यनुवर्तते । 'वचिस्वपियजादीनाम्—' इति सूत्रोपात्ताः 'ग्रहिय्यावयि—', इति सूत्रोपात्ताश्च उभयशब्देन गृह्यन्ते, तदाह वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चेति । अत्र वच्यादीनामित्यनेन वचिः स्वपिः यजादयश्च विवक्षिताः । 'यज देवपूजा—' इत्यारभ्य 'दु भो श्वि गतिवृद्धयोः' इत्येतत्पर्यन्ता यजादयः, तदुक्तम्—'यजिर्वपिर्वहिरश्चैव वसिर्वेव्येज इत्यपि । ह्वेञ् वदिः श्वयतिश्चैव यजाद्याः स्युरिमे नव ॥' इति तेष्वनन्तर्भावाद्द्विचिस्वप्योः पृथग्रहणम् । ग्रह्यादीनामित्यनेन तु ग्रहिय्यावयिव्यधिवर्गुचिचितिवृश्चितिवृच्छतिभृज्जतयो विवक्षिताः । इयाजेति अभ्यासयकारस्य संप्रसारणे इकारे 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपमिति भावः । यज् अनुस् इति स्थिते द्वित्वे अभ्यासयकारस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे च इयजतुरिति प्राप्ते वचिस्वपि । वचिस्वपीति इका निर्देशः । सौत्रः संप्रसारणाभावः । आदिशब्दो यजिनैव संबध्यते न तु वचिस्वपिभ्याम्, तथा सति हि वच्यादेः स्वप्यादेर्यजादेश्चेत्यर्थः स्यात् । तथा सति पृथक्स्वपिग्रहणं व्यर्थं स्यात्, अदादिगणे लुग्विकरणे 'वच परिभाषणे' इत्यारभ्य षष्ठस्य 'जि ष्वपू श्ये' इत्यस्य वच्यादिग्रहणेनैव सिद्धेः, तदाह वचिस्वप्योर्यजादीनां चेति । ननु यज् अनुस् इति स्थिते द्वित्वात्परत्वात्संप्रसारणे कृते 'विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव' इति न्यायेन द्वित्वस्य कथं प्राप्तिरित्याशङ्क्याह पुनः प्रसङ्गेति । ईजतुरिति । यज् अनुस् इति स्थिते संप्रसारणे पूर्वरूपे च कृते द्वित्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । एवं चात्र किति लिटि 'वचिस्वपि—' इति सूत्रम्, अकिति लिटि तु लिट्यभ्यासस्य—' इति सूत्रमिति स्थितिः । भारद्वाजनियमात्यलि वेद् । कृते द्वित्वे अकित्वाद् 'वचिस्वपि—' इत्यप्रवृत्तौ 'लिट्यभ्यासस्य—' इत्यभ्यासयकारस्य संप्रसारणम्, तदाह इयजिथ इयष्टेति । अनिट्पक्षे ब्रथादिना जस्य पत्वे ष्टुत्वेन थस्य ठः । ईजथुः ईज । इयाज, इयज ईजिव ईजिम । ईज इति । 'असंयोगात्—' इति कित्वाद् 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणे कृते द्वित्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । ईजाते ईजिरे । क्रादिनियमादिट् । ईजिपे ईजाथे ईजिध्वे । ईजे ईजिवहे ईजिमहे । यष्टेति । तासि ब्रथादिना जस्य पत्वे ष्टुत्वेन द्वेषेन विधिवोधितो द्रव्यत्यागः । लिट्यभ्यासस्येति । वच्यादयो वचिस्वपियजादयः । ग्रह्यादयस्तु 'ग्रहिय्यावयि—' इत्यादयः । यद्यपि ग्रहियृच्छतिभृज्जतीनामभ्यासस्य संप्रसारणे कृतेऽकृते च विशेषो नास्ति, तथापि पर्जन्यवह्नक्षणं प्रवर्तते । जग्राह । पप्रच्छ । वध्रज । वृश्चतेस्तु विशेषः, संप्रसारणस्याकरणे वव्रश्चेत्यत्र वकारस्य संप्रसारणं स्यात् । कृते तु संप्रसारणे 'न संप्रसारणे—' इति निषेधप्रवृत्तिरिति । लिटीति किम्, विवक्षति । विवक्षति । वचिस्वपि । आगणान्ता यजादयः । 'यजिर्वपिर्वहिरश्चैव वसिर्वेव्येज इत्यपि । ह्वेञ् वदी श्वयतिश्चेति यजाद्याः स्युरिमे नव' ।

इयष्ट । ईजे । यष्टा । यक्ष्यति, यक्ष्यते । इज्यात्, यक्षीष्ट । अयाक्षीत्, अयष्ट ।
 डु वप् १००३ बीजसन्ताने । बीजसन्तानं क्षेत्रे विक्रिरणं गर्भाधानं च । अयं
 छेदनेऽपि । केशान् वपति । उवाप, ऊपे । वप्ता । उप्यात्, वप्सीष्ट । प्रण्यवा—
 षीत् । अवप्त । वह १००४ प्रापणे । उवाह । उवहित्थ । 'सहिवहोरोदवर्णस्य'
 (सू० २३५७) उवोढ । ऊहे । वोढा । वक्ष्यति, वक्ष्यते । अवाक्षीत् अवो-

तकारस्यः टः । यक्ष्यति, यक्ष्यत इति । व्रश्नादिना जस्य पत्वे 'पढाः—' इति पस्य कत्वे
 सस्य षत्वमिति भावः । यजतु, यजताम् । अयजत्, अयजत । यजेत्, यजेत । आशीर्लिङि
 आह इज्यादिति । यासुटः कित्वाद् 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणमिति भावः । यच्ची-
 ष्टेति । आशीर्लिङि आत्मनेपदे प्रथमैकवचने सीयुटि-जस्य पत्वे तस्य कत्वे सस्य पत्वमिति
 भावः । अयाच्चीदिति । सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । जस्य षः, तस्य कः, सस्य प इति
 भावः । अयष्टेति । अयज् स् त इति स्थिते, 'झलो झलि' इति सलोपे, जस्य षः, ष्टुत्वेन
 तकारस्य ट इति भावः । अयक्षाताम् अयक्षत । अयक्ष्यत्, अयक्ष्यत । डु वप् बीजसन्तान
 इति । प्ररोहार्यं बीजानां क्षेत्रेषु प्रक्षेपण इत्यर्थः, तदाह क्षेत्रे विक्रिरणमिति । वपिः
 प्रक्रियार्थं इति 'सन्यडोः' इत्यत्र भाष्यम् । गर्भाधानं चेति । 'अप्रमत्ता रक्षत तन्तुमेतं
 मा वः क्षेत्रे परबीजानि वाप्सुः' इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः अयं छेदनेऽपीति । वर्तत
 इति शेषः । केशान् वपतीति । छिनत्तीत्यर्थः । अनिडयम् । उवापेति । 'लिट्यभ्या-
 सस्य—' इत्यकित्यभ्यासस्य संप्रसारणमिति भावः । किति तु 'वचिस्वपि—' इति
 द्वित्वात्प्राक्संप्रसारणे कृते द्वित्वम् । ऊर्णतुः ऊपुः । उवपिथ, उवप्य ऊपथुः ऊप । उवाप,
 उवप ऊपिव ऊपिम । ऊप इति । ऊपाते ऊपिरे । ऊपिषे ऊपाथे ऊपिध्वे । ऊपे ऊपिवहे
 ऊपिमहे । वप्तेति । वप्स्यति, वप्स्यते । वपतु, वपताम् । अवपत्, अवपत । वपेत् वपेत
 उप्यादिति । आशिषि यासुटः कित्वाद् 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणम् । वप्सीष्टेति ।
 सीयुटि रूपम् । प्रण्यवाप्सीदिति । लुङि परस्मैपदे सिचिहलन्तलक्षणा वृद्धिः । 'नेर्गद—'
 णत्वम् । अवाप्तम् अवाप्सुः । अवप्तेति । आत्मनेपदे लुङि 'झलो झलि' इति सलोपः ।
 अवप्साताम् । वह प्रापण इति । अयमनिट् । वहति, वहते । उवाहेति । 'लिट्वभ्यासस्य—'
 इति अकिति अभ्यासस्य संप्रसारणमिति भावः । किति 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणे कृते
 द्वित्वम् । ऊहतुः ऊहुः भारद्वाजनियमात्थलि वेट्, तदाह उवहित्थेति । (१) 'न शसदद—'
 इति निषेधात् 'थलि च सेटि' इति न भवति । अय थलि अनिट्पक्षे आह सहिवहो-
 रोदवर्णस्येति । सहिवहारवर्णस्य ओत्स्याद्दूलोपे परत इत्यर्थः । 'दूलोपे—' इति
 दीर्घं बाधित्वा ओत्त्वमिति भावः । उवोढेति । उवह् थ इति स्थिते ढत्वघत्वष्टुत्व-

१ वस्तुतस्त्विदमसङ्गतम्, वहतेस्थलि सम्प्रसारणेन लिण्निमित्तादेशादित्वात् 'थलि
 च—' इत्यस्याप्राप्तेः ।

ढाम् अवाक्षुः । अवोढ अवक्षाताम् अवक्षत । अवोढाः अवोढ्वम् । वस १००५
निवासे । परस्मैपदी । वसति । उवास । २४१० शासिवसिघसीनां च ।
(८-३-६०) इष्कुभ्यां परस्यैषां सस्य पः स्यात् । ऊषतुः ऊषुः । उवसिथ,
उवस्थ । वस्ता । 'सः स्यार्धधातुके' (सू० २३४२) । वत्स्यति । उष्यात् ।
अवात्सीत् अवात्ताम् । वेञ् १००६ तन्तुसन्ताने । वयति, वयते । १४११

ढलोपा ओत्त्वं चेति भावः । ऊहथुः ऊह । उवाह, उवह ऊहिव ऊहिम । क्रादिनियमादिट् ।
ऊह इति । ऊहाते ऊहिषे ऊहित्थे ऊहिध्वे, ऊहिद्वे । ऊहे ऊहिवहे ऊहिमहे । चोढेति ।
तासिढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा ओत्त्वं च । लृटि स्ये, हस्य ढः, तस्य कः, षत्वम्, तदाह वक्ष्यति,
वक्ष्यत इति । वहतु वहताम् । अवहत, अवहत । वहेत् वहेत । उह्यात् अवाक्षीदिति ।
हलन्तलक्षणवृद्धौ ढकषाः प्राग्वत् । अवोढामिति । 'झलो झलि' इति सलोपे ढत्वधत्व-
ष्टुत्वढलोपा ओत्त्वं चेति भावः । अवाक्षुरिति । उसि सिचि वृद्धौ ढकषाः । अवाक्षीः
अवोढम् अवोढ । अवाक्षम् अवाक्ष्व अवाक्षम् । अवोढेति । लुङि आत्मने पदे प्रथमपुरुषैकव-
चने अवह् स् त इति स्थिते सलोपः, ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा ओत्त्वं च । अवक्षातामिति ।
आतामि सिचि ढकषा इति भावः । अवक्षतेति । 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशः । अवो-
ढ्वमिति । अवक्षि अवक्ष्वहि अवक्षमहि । अवक्ष्यत्, अवक्ष्यत । इति वहत्यन्ताः स्वरितेतो
गताः । वसधातुरनिट् । अकिति लिटि परे 'लिट्यभ्यासस्य—' इत्यभ्यासस्य संप्रसारणम्,
तदाह उवासेति । किति तु 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणे कृते द्वित्वादौ ऊस् अतुस् इति
स्थिते सकारस्य आदेशप्रत्ययावयवत्वाभावावप्राप्ते षत्वे शासिवसि । 'सहेः साडः सः' इत्यतः
स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'इष्कोः' इति 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इति चाधिकृतम्, तदाह इष्क-
वर्गाभ्यामिति । भारद्वाजनियमात्यलि वेट् इति मत्वा आह उवसिथ, उवस्थेति । (१)
'न शसदद—' इति निषेधात् 'थलि च सेटि' इति न भवति । ऊषथुः ऊष । उवास, उवस ऊषिव
ऊषिम । क्रादिनियमादिट् । वस् स्य ति इति स्थिते आह सः स्यार्धधातुक इति । अनेन
सकारस्य तकार इति भावः । वसतु । अवसत् । वसेत् । उष्यादिति । आशीलिङि यासुटः कित्वाद्
वस्य संप्रारणे 'शासिवसि—' इति षत्वमिति भावः । अवात्सीदिति । सिचि हलन्तलक्षण-
वृद्धौ सस्य तकारः । अवात्तामिति । अवस् स् तामिति स्थिते वृद्धौ 'झलो झलि' इति
कित्तीति किम्, इयष्ट । डुवप् । 'ड्वतः क्विन्ः,' उञ्चिमम् । शासिवसिघसीनां च ।
धातुसकारस्याप्राप्ते विधिरयम् । ननु सुपिसौ सुपिस इत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय धातोः
सकारस्य चेदेपामेवेति नियमार्थतां स्वीकृत्य 'आदेशप्रत्यययोः' इति सूत्रं त्यज्यतामिति
चेत् । अत्राहुः—आदेशावयवस्य षत्ववारणाय आदेशस्येदंशस्तावदश्यकः । तद्—
ग्रहणे कृते धातुभिन्नसकारस्य चेद्भवति आदेशरूपस्यैवेति नियमप्रसङ्गवारणाय प्रत्यय-
ग्रहणमपि कर्तव्यमेवेति । अवात्सीदिति । 'वद्वज्र—' इति वृद्धिः । 'सः सि—' इति

वेवो वयिः । (२-४-४१) वा स्याल्लिटि । इकार उच्चारणार्थः । उवाय ।
 २४१२ ग्रह्ज्यावयिव्यधिवधिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां डिति च ।
 (६-१-१६) एपां किति डिति च संप्रसारणं स्यात् । इति यकारस्य
 प्राप्ते । २४१३ लिटि वयो यः । (६-१-३८) वयो यस्य संप्रसारणं न
 स्याल्लिटि । ऊयतुः ऊयुः । २४१४ वश्चास्यान्यतरस्यां किति । (६-१-३९)

सलोपे प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सकाराद्यार्वधानुकपरत्वाद् वातुसकारस्य 'सः सि-' इति तकारः ।
 वस्तुतस्तु सिज्जलोपस्यासिद्धत्वात् 'सः सि-' इति तकारे सिज्जलोप इति बोध्यम् । अवात्सुः ।
 अवात्सीः अवात्तम् अवात्त । अवात्सम् अवात्स्व अवात्सम् । अवत्स्यत् । वेढ्यातुरनिट् ।
 वित्त्वाद्भयपदी । तन्नुसन्तानः पटनिर्माणार्थं तन्तूनां तिर्यक्प्रसारणविशेषः । वयति, वयत्
 इति । शपि अयादेशः । वेवो वयिः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे वा स्याल्लिटीति ।
 'लिट्यन्यतरस्याम्' इत्यतः अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेरिति भावः । उच्चारणार्थं इति । इकारस्य
 इत्संज्ञकत्वे तु नुम् स्यादिति भावः । उवायेति । णलि वयादेशे यजादित्वादकिति लिटि परे
 'लिट्यभ्यासस्य-' इति वकारस्य संप्रसारणे उपधावृद्धिरिति भावः । अत्र यकारस्य तु न
 संप्रसारणम्, 'लिटि वयो यः' इति तन्निपेवस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । यद्यपि
 णलि वयादेशाभावेऽपि द्वित्वे अभ्यासस्य संप्रसारणे 'अचो ङिति' इति वृद्धौ आयादेशे उवा-
 येति सिध्यति । तथापि ऊयतुरित्याद्यर्थं वयादेशस्य आवश्यकत्वादिहापि वयादेशो न्याय्यत्वा-
 दुपन्यस्तः । वे अतुस् इति स्थिते वयादेशे कृते ग्रह्ज्या । चकारेण 'वचिस्वपियजादीनाम्-'
 इत्यतः किति सिद्धीति समुचीयते । 'प्यङः संप्रसारणम्-' इत्यतः संप्रसारणम् इत्यनुवर्तते, तदाह ।
 एपामित्यादि । अत्र परस्मैपदिग्रह्यादिसाहचर्याद् 'अय वय पय गतौ' इति पठितस्यात्मनेप-
 दिनो वयेर्न ग्रहणम् । यजादित्वादेव वयेः संप्रसारणे सिद्धे अत्र वयग्रहणं स्पष्टार्थमिति भाष्ये
 स्पष्टम् । इति यकारस्य प्राप्त इति । 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति लिङ्गादन्त्यस्य यणः
 पूर्वं संप्रसारणमिति विज्ञानाद्यकारस्य संप्रसारणे प्राप्ते सतीत्यर्थः । लिटि वयो । संप्रसारणं
 नेति । 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । तथा च यकारस्य संप्रसा-
 रणनिपेवे वकारस्य संप्रसारणमिति भावः, तदाह ऊयतुरिति । वश्चास्य । 'लिटि वयो यः'

तः । 'अस्तिस्चिचः-' इतीट् । उच्चारणार्थं इति । इत्संज्ञायां तु 'इदितः-' इति नुम्
 स्यादिति भावः । उवायेति । 'ग्रह्ज्या-' इत्यत्र वयिग्रहणाद्वेव इति निपेवोऽत्र
 न प्रवर्तत । इत्याहुः । ग्रह्ज्यावयि । गृह्णाति । गृह्णीतः । जिनाति । जिनीतः ।
 जीनः । डिति वयेर्नदाहरणं नास्ति । किति तु 'वचिस्वपियजादीनाम्-' इति सिद्धम्,
 यजादिपु वेवः पाठात् । अतएवाभ्याससंप्रसारणमपि सिद्धम् । वेव इति । संप्रसारण-
 निपेवस्तु 'लिटि वयो यः' इति निपेवारम्भात् प्रवर्तते । तस्माद् ग्रह्ज्यादिपु वयि-
 ग्रहणं स्पष्टार्थमेवेति बोध्यम् । वश्चास्य । अस्यात्वेनेन 'लिटि वयो यः' इति परामृश्यते

वयो यस्य वो वा स्यात्किति लिटि । ऊवतुः ऊवुः । उवयिथ । वयस्तासावभावात्
थलि नित्यमिट् । स्थानिवद्भावेन वित्त्वात्तड् । ऊपे ऊवे । वयादेशाभावे । २४१५
वेव्यः । (६-१-४०) वेवो न संप्रसारणं स्यात्लिटि । ववौ ववतुः ववुः ।
वविय, ववाथ । ववे । वाता । ऊयात्, वासीष्ट । अवासीत् । व्येब् १००७
संवरणे । व्ययति, व्ययते । २४१६ न व्यो लिटि । (६-१-४६) व्येब् ।

इत्यनुवर्तते तदाह वयो यस्येत्यादि । उवयिथेति । अकित्त्वान्न वः । अजन्तत्वात्कार-
वत्त्वाच्च थलि इड्विकल्पमाशङ्क्याह वयेस्तासावभावात्थलि नित्यमिडिति । वयेलिट्येव
विहितत्वेन तासावभावाद् 'अचस्तास्वत्-' इति 'उपदेशेऽजन्तः' इति च इग्निपेधा-
प्रसक्त्या ऋादिनियमान्निवृत्तमित्यर्थः । 'यस्तासावस्ति नित्यानिट् च' इति भाष्यम् । ऊयथुः,
ऊवथुः ऊय, ऊव । उवाय, उवय ऊयिव, ऊविव ऊयिम, ऊविम । ननु वयेरवित्त्वात् कथमु-
भयवदित्त्वमित्यत आह स्थानिवद्भावेनेति । ऊये, ऊव इति । 'वश्चास्यान्यतरस्याम्'-
इति वटवृत्तिकल्पः । वत्त्वाभावे 'लिटि वयो यः' इति यकारस्य संप्रसारणनिषेधः । वकारस्य
'ग्रहिज्या-' इति 'वचिस्वपि-' इति वा संप्रसारणम् । ऊयाते ऊयिरे । ऊयिषे ऊयाथे
ऊयिध्वे । ऊये ऊयिवहे ऊयिमहे । ऋादिनियमादित् । एवम् ऊवाते ऊविरे इत्यादि । वया-
देशाभाव इति । यजादित्वाद् 'लिट्यभ्यासस्थ-' इति 'वचिस्वपि-' इति च संप्रसारणे
प्राप्ते सतीति शेषः । वेव्योः । लिटि 'वयो यः' इत्यतो लिटीति 'न संप्रसारणम्' इत्यतो न
संप्रसारणमिति 'चानुवर्तते, तदाह वेव्यो नेति अत्र किलीति नानुवर्तते तदाह ववाचिति ।
णलि संप्रसारणनिषेधे 'आदेच उपदेशे-' इत्यात्त्वे 'आत औ णलः' इत्यौभावे 'वृद्धिरेचि' इति
वृद्धौ रूपम् । ववतुरिति । 'आदेचः-' इत्यात्त्वे 'आतो लोपः-' । एवं ववुः । भारद्वाज-
नियमात्थलि वेट्, वेवस्तासावनिट्कत्वात् तदाह वविय, ववार्थेति । इट्पक्षे अकित्त्वेऽपि
इट्परत्वाद्दाल्लोप इति भावः । ववथुः वव । ववौ वविव वविम । ऋादिनियमादित् । ववे
इति । ववाते वविरे । वविषे ववाथे वविध्वे । ववे वविवहे । वातेति । लुटि तासि
आत्मन् । वास्यति वास्यते । वयतु, वयताम् । अवयत्, अवयत । वयेत् वयेत । ऊयादिति ।
आशीर्लिङि यासुटि कित्त्वाद् 'वचिस्वपि-' इति संप्रसारणे पूर्वरूपे 'अकृत्सार्वधातुकयोः-'
इति दीर्घ इति भावः । वासीष्टेति । आशीर्लिङि आत्मनेपदे, सीयुटि आत्त्वे रूपम् । वासी-
यास्ताम् । अवासीदिति । आत्त्वे कृते इट्सकौ । अवास इ स् इदिति स्थिते 'इट ईटि' इति
सलोपः । अवासिष्टामित्यादि । आत्मनेपदे, अवास्त अवासातामित्यादि । अवास्यत्, अवा-
स्यत । व्येब् संवरण इति । वित्त्वाद्भयपदी । अनिट् । व्ययति, व्ययते इति । शपि

तदाह वयो यस्येति । 'वो वा किति' इत्येव सुचचम् । 'लिटि वयो यः' इति
प्रकृतत्वात् । 'उपदेशेऽजन्तः' इति निषेधमाशङ्क्याह वयस्तासावभावादिति ।
ननु स्थानिनस्तासौ विद्यमानत्वात् स्थानिवद्भावेन तासौ विद्यमानत्वं सुलभमिति चेत् ।
अत्राहुः—शास्त्रीयकार्ये हि स्थानिवद्भावो न तु लौकिके । अचस्तास्वदिति निषेधस्य
शास्त्रीयत्वेऽपि सोऽत्र नातिदिश्यते । अच इत्युक्तेरल्लिधित्वादिति । वेव्यः । लिटि किम्,

च । (६—१—३३) अभ्यस्तीभविष्यतो ह्वेः संप्रसारणं स्यात् । ततो द्वित्वम् । जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः । जुहोथ जुहवित्थ । जुहुवे । ह्वाता । हूयात्, ह्वासीष्ट । २४१८ लिपिसिचिह्वश्च । (३—१—५३) एभ्यश्चल्लेरङ् स्यात् । २४१६

भावः । अव्यासातामित्यादि । अव्यास्यत्, अव्यास्यत । ह्वेऽभ्यानुनिट् । कित्त्वादुभयपदी । शब्दे चेति । आकारणार्थं आगच्छेत्यादिशब्दोऽत्र विवक्षितः । ह्वयति, ह्वयते इति । अपि अयादेशः । णलादौ अकिति 'लिट्त्वभ्यासस्य—' इति अभ्यासस्यैव संप्रसारणे प्राप्ते अभ्यस्तस्य च । 'ह्वः संप्रसारणम्' इत्यनुवर्तते । ह्व इति कृतात्वस्य ह्वे इत्यस्य षष्ठ्यन्तम् । तथा च अभ्यस्तीभूतस्य ह्वेः संप्रसारणमिति लभ्यते । तथा सति णलि ह्वे अ इति स्थिते द्वित्वे कृते 'उभे अभ्यस्तम्' इत्यभ्यस्तसंज्ञायामुत्तरखण्डस्य संप्रसारणे कृते पूर्वखण्डस्याभ्यासस्य 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति निषेधः स्यादित्यत आह अभ्यस्तीभविष्यत इति । ननु यद्यभ्यस्तीभविष्यतो ह्वेः संप्रसारणं तर्हि द्वित्वं वाधित्वा परत्वात्संप्रसारणे सति 'विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितम्' इति न्यायाद् द्वित्वं न स्यादित्यह आह ततो द्वित्वमिति । संप्रसारणानन्तरं द्वित्वमित्यर्थः, पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति भावः । तथा च णलि आत्वे कृते संप्रसारणे पररूपे हु इत्यस्य द्वित्वे 'कुहौश्चुः' इति ऋत्वे तस्य जश्त्वे 'अचो ङिति' इति वृद्धौ आवादेशे परिनिष्ठितं रूपमाह जुहावेति । जुहुवतुरिति । अतुसि आत्वे आह्लोपं वाधित्वा अन्तरङ्गत्वाद् 'अभ्यस्तस्य च' इत्यनेन संप्रसारणे 'वाणदाङ्गं वलीयः' इत्यस्यानित्यतया अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपे कृते द्वित्वे उवडिति भावः । यद्यपि किति 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणेऽपि सिद्धमिदम् । तथापि अकिति आवश्यकमग्रस्तस्य चेत्येतद् न्याय्यत्वादिहापि भवतीति बोध्यम् । एवं जुहुवुः । भारद्वाजनिग्रमात्थलि वेट्, तदाह जुहोथ, जुहवित्थेति । जुहुवथुः जुहुव । जुहाव, जुहव जुहुविव जुहुविम । ऋादिनियमादिट् । जुहुवे जुहुवाते जुहुविरे । जुहुविषे जुहुवाथे जुहुविष्वे । जुहुवे जुहुविवहे जुहुविमहे । ह्वातेति । तासि आत्वम् । ह्वास्यति, ह्वास्यते । ह्वयतु, ह्वयताम् । अह्वयत, अह्वयत । ह्वयेत, ह्वयेत । हूयादिति । आशीर्लिङि आत्वे यासुटि कित्त्वाद् 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणे पूर्वरूपे 'अक्रुसार्वधातुकयोः -' इति दीर्घ इति भावः । ह्वासीष्टेति । आशीर्लिङि सीयुटि रूपम् । लुङि विशेषमाह लिपिसिचि । लिपि सिचि ह्वा एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यः—' इत्यतः अडिति चानुवर्तते, तदाह एभ्य इति । इदं परस्मैपदविषयम्, आत्मनेपदे विकल्पविधानात्, तदाह शब्द एवान्न गृह्यत इत्याहुः । तथा च मावे—'यान्तोऽप्यतः पृथक्कृतस्वरमाशु दूरादुद्गाहना जुहुविरे मुहुरात्मवर्ग्याः' इति कर्मणि प्रयोगः । 'ह्वः संप्रसारणमभ्यस्तस्य च' इति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे अभ्यस्तस्य चेति । पूर्वयोगस्तु 'णौ च संश्रद्धो' विषये प्रवर्तते । जुहावयिपति । अब्रूहवत् । अभ्यस्तीभविष्यतो ह्वञ्च इति । अभ्यस्तनिमित्ते प्रत्यये परे द्विवचनात्प्रागेव ह्वेः संप्रसारणमिति फलितोऽर्थः । अभ्यस्तमस्यास्तीति अभ्यस्तः सनादिः, तस्य यो ह्वेः तत्प्रकृतिभूतस्तस्येत्यादिव्याख्यानस्य

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । (३-१-५४) 'अतो लोपः—' (सू० २३७२) अह्वत्
अह्वताम्-अह्वन् । अह्वत् । अह्वास्त ।

अथ द्वौ परस्मैपदिनौ । वद १००९ व्यक्तायां वाचि । अच्छ वदति । उवाद
ऊदतुः । उवदिय । वदिता । उद्यात् । 'वदब्रज—' (सू० २२६७) इति वृद्धिः ।
अवादीत् । टु ओ थि १०१० गतिवृद्धयोः । श्रयति । २४२० विभाषा श्वेः
(६-१-३०) श्रयतेः संप्रसारणं वा स्याल्लिटि यङि च । गुशाव

आत्मनेपदेषु । आतो लोप इति । अह्वा अ त् इति स्थिते 'आतो लोप इटि च'
इत्याल्लोप इत्यर्थः । अह्वदिति । अह्वताम् । अह्वन्नित्यादि । अह्वतेति । लुङि आत्मने-
पदे अङि रूपम् । अह्वताम् अह्वन्तेत्यादि । अङभावपक्षे त्वाह अह्वास्तेति । अह्वासाताम्
अह्वासत इत्यादि । अह्वास्यत्, अह्वास्यत ।

वद् व्यक्तायां वाचीति । अञ्जलिवभागेन स्पष्टोच्चारणे इत्यर्थः । सेडयम् । अच्छ
वदतीति । अच्छेत्यव्ययमाभिमुख्ये । अभिमुखं वदतीत्यर्थः 'अच्छगत्यर्थवदेषु' इति गतित्वाद्-
च्छेत्यस्य धातोः प्रागेव प्रयोग इति भावः । अकिति लिटि द्वित्वे 'लिङ्गभ्यासस्य—' इति
संप्रसारणमिति मत्वा आह उवादेति । किति लिटि तु 'वचिस्वपियजादीनाम्—' इति
द्वित्वात्प्राक् संप्रसारणे कृते द्वित्वे सवर्णदीर्घ इति मत्वाह ऊदतुरिति । उवदियेति । द्वित्वे
अभ्यासस्य संप्रसारणमिति भावः । ऊदथुः ऊद । उवाद, उवद ऊदिव ऊदिम । वदितेति ।
तासि इट् । वदिष्यति । वदतु । अवदत् । वदेत् । उद्यादिति । आशीर्लिङि यासुटः
किच्वात् 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणमिति भावः । अवादीत् इत्यत्र हलन्तलक्षणवृद्धेः
'नेटि' इति निपेक्षेऽपि 'अतो हलादेः—' इति वृद्धिविकल्पमाशङ्क्य वदधातोः पृथग् ग्रहणाद्
वृद्धिरित्यभिप्रेत्याह वदब्रजेति । वृद्धिरिति । एतदर्थमेव 'वदब्रजहलन्तस्य—' इत्यत्र
वदधातोः पृथग् ग्रहणमिति भावः । टु ओ थि इति । टुरोकारश्चेत् । श्रयतीति । शपि
गुणायादेशौ । लिटि तु अकिति णलादौ 'लिङ्गभ्यासस्य—' इत्यभ्यासस्य नित्यं संप्रसारणे
प्राप्ते किति तु अतुसादौ द्वित्वात्प्राग् 'वचिस्वपि—' इति नित्यं संप्रसारणे प्राप्ते आह विभाषा
श्वेः संप्रसारणमिति । 'ष्यङः संप्रसारणम्—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । लिटि यङि
चेति । लिङ्गङोः—' इत्यनुवृत्तेरिति भावः । शुशावेति । णलि अभ्याससंप्रसारणं वाधित्वा
द्वित्वात्प्रागेव परत्वाद्नेन संप्रसारणे कृते ततो द्वित्वे वृद्धयवादेशाविति भावः । अकि-

स्वीकारात् । तेन जिह्वायकीयिपतीत्यत्र ह्वेनः संप्रसारणं न भवति, ष्वुलो द्वित्वनिमित्त-
त्वाभात् । अतएव णिचो द्वित्वनिमित्तत्वं नेति ह्वेः संप्रसारणमिति योगविभागः क्रियते ।
एतच्च आकरे स्पष्टम् । लिपिसिचि । लिप उपदेहे । पिच क्षरणे । अलिपत । असिचत ।
अच्छ वदतीति । अच्छेत्यस्य वदयोगे गतित्वाद्धातोः प्राक् प्रयोगः । विभाषा श्वेः ।
लिटि यङि चेति । 'लिङ्गङोश्च' इति पूर्वसूत्रमिहानुवर्तत इति भावः । उभयत्र विभा-
षेयम् । लिङ्गंशे अतुसादौ नित्ये प्राप्ते णलादावप्राप्ते । यङ्गंशे त्वप्राप्तविभाषा । शोशू-

शुशुवतुः 'श्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः' (वा० ३४६२) । तेन 'लिट्यभ्यासस्य-' (सू० २४०८) इति संप्रसारणं न । शिश्वाय शिश्वियतुः । श्वयिता । श्वयेत् । शूयात् । 'जस्तन्भ्रु—' (सू० २२९१) इत्यङ् वा । २४२१ श्वयतेरः । (७-४-१८) श्वयतेरिकारस्याकारः स्यादङि । पररूपम् । अश्वत् अश्वताम् अश्वन् । 'विभाषा घेट्श्वयोः' (सू० २३७५) इति चङ् । इयङ् । अशिश्वियत् । ह्ययन्त—' (सू० २२९९) इति न वृद्धिः । अश्वयीत् । वृत् । यजादयो वृत्ताः ।

त्वाद् 'वचिस्वपि—' इत्यस्य नात्र प्राप्तिः । तथा च लिट्यकित्स्वेकवचनेषु द्वित्वात् प्रागप्राप्तस्य संप्रसारणस्य विकल्पविधिः । शुशुवतुरित्यादिद्विवचनवहुवचनेषु तु द्वित्वात्प्राग् 'वचिस्वपि—' इति प्राप्तस्य संप्रसारणस्य विकल्पविधिः तथा च उभयत्र विभाषेयम् । यङ्शे त्वप्राप्तविभाषेवैयम्—शोशूयते । शेष्वीयते । तत्र णलि एतत्संप्रसारणाभावपक्षे शिव इत्यस्य द्वित्वानन्तरमभ्याससंप्रसारणे शुश्वाय इति प्राप्ते आह श्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेध इति । लिट्यभ्याससंप्रसारणस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । तथा च शिव इत्यभ्यासस्य संप्रसारणाभावादभ्यासे इकार एव श्रूयत इत्याह तेनेति । शूयादिति । आशीर्लिङि यासुटः कित्त्वाद् 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणे पूर्वरूपे 'अकृत्सार्वधातुकयोः—' इति दीर्घ इति भावः । लुङि विशेषमाह जस्तन्भ्रुविति । तथा च अशिव अत् इति स्थिते इयङि प्राप्ते श्वयतेरः । श्वयतेः अः इति च्छेदः । श्वयतेरिति श्तिपा निर्देशः । श्विधातोरित्यर्थः । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य इकारस्येति लभ्यते । 'ऋहृशोऽङि—' इत्यतः अङीत्यनुवर्तते, तदाह श्वयतेरिकारस्येति । अश्व अत् त् इति स्थिते सवर्णदीर्घमाशङ्क्याह पररूपमिति । आर्धधातुकोपदेशे अदन्तत्वाद् न अल्लोपः । अश्वदिति । अश्वः अश्वतम् अश्वत । अश्वम् अश्वाम् अश्वाम् । अङ्भावपक्षे त्वाह विभाषेति । इयङिति । 'चङि' इति द्वित्वमित्यपि ज्ञेयम्, तदाह अशिश्वियदिति । अङ्श्वङ्श्वभावे तु अश्व ईत् इति स्थिते इकारस्य सिचि वृद्धौ सत्याम् आयादेशे अश्वयीदिति प्राप्ते आह ह्ययन्तेति न वृद्धिरिति । श्विग्रहणादिति भावः । न च 'नेटि' इत्येव सिचि वृद्धेः निषेधसिद्धेः पृथक् श्विग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, 'नेटि' इति निषेधस्य हलन्तलक्षणवृद्धिमात्रविषयत्वात् । न च अश्व ईत् इति स्थिते सिचि वृद्धयपेक्षया परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च इकारस्य गुणे एकारे कृते इगन्तत्वाभावेन सिचि वृद्धयप्राप्त्या अयादेशे कृते यान्तत्वादेव हलन्तलक्षणवृद्धेर्निषेधसिद्धेः 'ह्ययन्त—' इत्यत्र श्विग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, अनवकाशतया अपवादत्वेन गुणं वाधित्वा सिचि वृद्धेः प्राप्तौ तन्निषेधार्थत्वादित्यलम् । वृद्धित्यस्य व्याख्यानम् । यजादयो वृत्ता

यते शेष्वीयते । संप्रसारणं नेति । अन्यथा शुश्वायेत्यादि स्यादिति भावः । श्वयतेरः । अलोऽन्त्यपरिभाषालभ्यमाह इकारस्येति । पररूपमिति । अतो लोपस्तु न भवति, आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति व्याख्यातत्वात् इयङिति । लघूपधगुणापेक्षयान्तरङ्गत्वादिति भावः । अश्वयीदिति । नन्विहान्तरङ्गत्वाद् गुणायादेशयोः कृतयोर्यान्तत्वादेव वृद्धिनिषेधो भवेदिति किमनेन णिश्विग्रहणेनेति चेत् ।

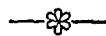
भ्वादिस्त्वाकृतिगणः । तेन चुलुम्पतीत्यादिसंग्रहः । इति भ्वादयः । २४२२ ऋतेरीयङ् ।
 (३—१—२९) ऋतिः सौत्रस्तस्मादीयङ् स्यात्स्वार्थे । जुगुप्सायामयं धातुरिति बहवः ।
 कृपायां चेत्येके । 'सनाद्यन्ताः—' (सू० २३०४) इति धातुत्वम् । ऋतीयते । ऋतीयां-
 चक्रे । आर्धधातुकविवक्षायां तु 'आयादय आर्धधातुके वा' (सू० २३५०) इतीयङ्भावे
 'शेषात्कर्तरि—' (सू० २१५९) इति परस्मैपदम् । आनर्त । अतिष्यति । आर्तीत् ।

॥ इति तिङन्ते भ्वादिप्रकरणम् ॥

इति । ननु भ्वादयो वृत्ता इति कुतो न व्याख्यायते इत्यत आह भ्वादिस्त्वाकृतिगण
 इति । चुलुम्पतीति । चुलुम्पधातुर्लोपार्थकः, तस्यापि भ्वादिगणे पाठात् शब्धिकरणत्व-
 मिति भावः । इति भ्वादय इति । नचैवं सति 'अद भक्षणे' इत्यादीनां वक्ष्यमाणानां
 धातुत्वं कथमिति शङ्क्यम्, शब्धिकरणा भ्वादयः समाप्ता इत्यर्थात् । ऋतेरीयङ् । ऋतेर्धा-
 तुपाठे अदर्शनादाह ऋतिः सौत्र इति । स्वार्थे इति अर्थविशेषस्थानिर्देशादिति भावः ।
 तकारान्तो धातुरयमिका निर्दिष्टो न द्विकारान्तः । इदन्तत्वे हि सवर्णदीर्घेणैव सिद्धे ईयङिति
 ईकारोच्चारणवैयर्थ्यात् । न च इदन्तत्वे सति 'एरनेकाचः—' इति यण् स्यादिति वाच्यम्,
 एवमपि 'ऋतेडर्थः' इति ड्यप्रत्यये कृते 'अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घेणैव सिद्धे इयङ्-
 विधिवैयर्थ्यात् । एके इति । अन्ये इत्यर्थः । ऋतीयते इति । ईयङोऽदन्तत्वात् शपि पर-
 रूपम् । ऋतीयांचक्रे इति । 'कास्प्रत्ययात्—' इत्याम् । ऋतीयता । ऋतीयिष्यत ।
 ऋतीयताम् । आर्तीयत । ऋतोयेत । ऋतीयिषीष्ट । आर्तीयिष्ट । आर्तीयिष्यत । आनर्तेति ।
 ऋत् इति तकारारान्ताद् लिटि णलि द्वित्वे उरदत्त्वे रपरत्वे ह्लादिशेषे 'अत आदेः' इत्यभ्या-
 सस्य दीर्घे 'तस्मान्नुङ्द्विहलः' इति नुट्, नुङ्विधौ ऋकारैकदेशां रेफो हन्त्वेन गृह्यत इत्युक्ते-
 रिति भावः । आनृततुः आनृतुः । अनिट्सु अस्यापाठात् थलि नित्यमिट् । आनर्तिथ आनृतथुः
 आनृत । आनर्त आनृतिव आनृतिम । अर्तिता । अतिष्यति । ऋत्यात् । अर्तीदिति । 'इट्
 ईटि' इति सिज्लोपः, आडागमः । आर्तिष्यत् ।

इति श्रीवामुदेवदीक्षितत्रिदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमाख्यायां शब्धिकरणनिरूपणं समाप्तम् ।

अत्राहुः—न सिच्यन्तरङ्गस्तीति ज्ञापनार्थं णिश्चिप्रहणम् । तेन चिरिणोति जिरिणोत्योर्यङ्-
 लुगन्तानां चिनीप्रभृतीनां च सिचि बहिरङ्गा वृद्धिरेव भवति । अचिरायीत् अजिरायीत् ।
 अचेचायीत् । अनेनायीत् इति । तेनेति । उक्तं च वार्तिककृता—'कास्यनेकाञ्जग्रहणं चुलुम्पा-
 द्यर्थम्' इति । चुलुम्पतीति । लुम्पतीत्यर्थः । चुलुम्प लोप इति कविकल्पद्रुमे उक्तत्वात् ।

इति तत्त्वबोधिण्यां भ्वादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्तेऽदादिप्रकरणम् ॥ ४४ ॥

अद १०११ भक्षणे । द्वौ परस्मैपदिनौ । २४२३ अदिप्रभृतिभ्यः शपः । (२-४-७२) लुक्स्यात् । अत्ति अत्तः अदन्ति । २४२४ लिट्यन्यतरस्याम् । (२-४-४०) अदो घस्त्व वा स्याल्लिटि । जघास । 'गमहन-' (सू० २३६३) इत्युपधालोपः । तस्य चर्विधिः प्रति स्थानिवद्भावनिपेधाद् घस्य चर्त्वम् । 'शासिवसि-' (सू० २४१०) इति पत्वम् । जक्षतुः जक्षुः । घसेस्तासावभावात्थलि नित्यमिट् । जघसिथ । आद आदतुः । 'इडत्त्यत्ति-' (सू० २३८४) इति नित्यमिट् । आदिथ । अत्ता । अत्स्यति । २४२५ हुक्त्वभ्यो हेधिः ।

अथ लुग्विकरणान् धातून्निरूपयितुमुपक्रमते अद् भक्षण इति । अनिडयम् । अदिप्रभृतिभ्यः । 'ण्यक्षत्रियापंबितः-' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे लुक् स्यादिति । अदिप्रभृतिभ्यः परस्य शपो लुगिति फलितम् । अत्तीति । शपो लुकि दस्य चर्त्वेन तकारः । एवम् अत्त इत्यपि । अदन्तीति । एतदर्थमेव 'शोऽन्तः' इत्यत्र अकारादिरादेश आश्रितः । अत्सि अत्थः अत्थ । अन्नि अद्दः अद्दः । लिट्यन्तरस्याम् । 'अदो जग्धिः' इत्यतः अद इति 'लुङ्सनोर्धस्त्वृ' इत्यतो घस्त्वृ इति चानुवर्तते । तदाह अद् इति । आदेशे लृकार इत् । घसादेशः अनिट् । जघासेति । अकित्त्वाद् 'गमहन-' इत्युपधालोपो नेति भावः । जघस् अनुसिति स्थिते आह गमहनेत्युपधालोप इति । 'असंयोगात्-' इति कित्त्वादिति भावः । जघ्स् अनुसिति स्थिते घकारस्य चर्त्वं वक्ष्यन् उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वमाशङ्क्याह तस्येति । उपधालोपस्येत्यर्थः । जघ्स् अनुसिति स्थिते संकारस्य आदेशप्रत्ययावयवत्वाभावादाह शासीति । थलि तु ऋादिनियमान्नित्यमिट् । 'उपदेशेऽज्वतः' इति निषेधस्य तासौ नित्यानिङ्विपयत्वात् । घस् तु तासौ न विद्यत एव, कुतस्तस्य तासावनिट्कत्वम् । 'यस्तासावस्ति अनिट् च' इति हि भाष्यम्, तदाह घसेस्तासाविति । जघसिथेति । जक्षथुः जक्ष । जघास, जघस जक्षिव जक्षिम । घसादेशाभावपक्षे स्वाह आदेति । थलि भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पे प्राप्ते आह इडत्त्यतीति । आदिथेति । आदथुः आद । आद आदिव आदिम । अत्ता । अत्स्यतीति । अनिट् । दस्य तः । अत्तु, अत्तात् अत्ताम् अदन्तु । अद् हि इति स्थिते 'ज्ञयो होऽन्यतर-

ऋतेरीयङ् । तान्तोऽयं धातुरिका निर्दिष्टो न त्विकारान्तः, 'वञ्चिडुञ्च्यतथ' इति निर्देशात् । केचित्तु ईयङ् इति दीर्घोच्चारणात्तान्तोऽयमिति ज्ञाप्यते । इदन्तत्वे हि सवर्णदीर्घणैव सिद्धेरियङ्मेव कुर्यादित्याहुस्तच्चिन्त्यम् । इदन्तत्वे तु 'एरनेकाच-' इति यणा सवर्णदीर्घस्य वाधात् । न च ऋतेर्यङ्विधौ 'अकृत्सार्व-' इति दीर्घोपपत्तेरीयङ्विधानं तान्तत्वे लिङ्गं भवत्येवेति वाच्यम्, यङ्विधौ 'सन्धङोः' इति द्वित्वापत्तेः । कृतायां चेति । 'कर्तनं च ऋतीया च ह्लिणीया च घृणार्थकाः' इति, 'जुग्यप्सा कर्णा घृणा' इति चामरः । हुक्त्वभ्योहेधिः । जुहुवि । 'घसिभसोर्हलि' इत्यतो

(६—४—१०१) होङ्गलन्तेभ्यश्च हेधिः स्यात् । अद्धि, अत्तात् । अदानि ।
 २४२६ अदः सर्वेषाम् । (७—३—१००) अदः परस्यावृक्तसार्वधातुकस्या-
 डागमः स्यात्सर्वमतेन । आदत् आत्ताम् आदन् । आदः आत्तम् आत्त । आदम्
 आद्द आच्च । अद्यात् अद्याताम् । अद्युः । अद्यास्ताम् अद्यासुः । २४२७ लुङ्-
 सनोर्घस्तु । (२—४—३७) अदो घस्लृ स्याल्लुङि सनि च । लृदित्वाद् ।
 अघसत् । हन १०१२ हिंसागत्योः । प्रणिहन्ति । २४२८ अनुदात्तोपदेश-

स्याम्' इति हकारस्य पूर्वसवर्णविकल्पेन धकारविकल्पे प्राप्ते हुभ्रलभ्यो हेधिः । भ्रलन्तेभ्यं
 इति । अङ्गविशेषणत्वात् तदन्तविधिरिति भावः । अनेकाल्त्वात् सवदिशः । रुदिहीत्यत्र तु
 न, निर्दिश्यमानहेरिटा व्यवहितत्वाद् इत्सहितस्य त्वनिर्दिश्यमानत्वादिति भाष्ये स्पष्टम् ।
 अत्तादिति । धित्वात् परत्वात्तात् । तस्य स्थानिवत्त्वेन हित्वेऽपि न पुनर्धित्वम्, 'विप्रति-
 पेक्षे यद्वाधितं तद्वाधितमेव' इति न्यायात् । अत्तम् अत्त । अदानीति । 'आडुत्तमस्य-'
 इत्याडागमः । एतदर्थमेव आडागमे दीर्घोच्चारणमिति । भाः । अदाव अदाम । लुङि आद् त
 इति स्थिते अदः सर्वेषाम् । अद इति पञ्चमी । 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया
 परस्येति लभ्यते । 'गुणोऽवृक्ते' इत्यतः अवृक्ते इति 'तुरुस्तुशम्यमः—' इत्यतः सार्वधातुके इति
 चानुवर्तते । सप्तमीद्वयं च षष्ठ्या विपरिणम्यते । 'अङ् गार्ग्यगालवयोः इत्यतः
 अडित्यनुवर्तते । गार्ग्यगालवयोरित्यस्यानुवृत्तिनिवृत्तये सर्वेषामिति, तदाह अदः
 परस्येत्यादिना । टित्त्वादाद्यवयवः, तदाह आददिति । आत्तामिति ।
 अवृक्तग्रहणान्नाडागम इति भावः । विधिलिङि रूपमाह अद्यादिति । शपो लुकि अतः पर-
 त्वाभावाद् 'अतो येयः' इति नेति भावः । मिपः अमि यासुटि सलोपे सवर्णदीर्घे अद्याम् अद्याव
 अद्याम् । आशीः लङि अद्यादिति सिद्धवत्कृत्याह अद्यास्तामिति । लुङि अद् स् त् इति स्थिते
 लुङ्सनोर्घस्तु । 'अदो जग्धिः—' इत्यतः अद इत्यनुवर्तते, तदाह अद इति । लृदित्वस्य प्रयो-
 जनमाह लृदित्त्वादिति । हनधातुरनिट् । प्रणिहन्तीति । शपो लुक् । नस्यानुस्वारपरस-
 वर्णौ । 'नेर्गद—' इति णत्वम् । अनुदात्तोपदेश । ऊहदन्तैरित्यादिभिः संगृहीता अनुदात्तो-
 पदेशाः, वनतिभौवादिक्, तनोत्यादयस्तु 'तनु विस्तारे' इत्यादिना पठिष्यन्ते । एतेषामनु-

हलीत्यनुवर्त्यं हलादेरिति व्याख्यानात् । रुदिहि स्वपिहि इत्यादाविडादेर्हेर्धनं भवति,
 अत्तादित्यत्र तु धित्वात्परत्वात्तात्तङि कृते स्थानिवद्भावेन पुनर्धित्वं तु 'सकृद्गतौ—' इति
 न्यायान्नेत्याहुः । अन्ये तु हेधिरित्यत्र स्थान्यादेशयोर्द्वयोरपीकार उच्चारणार्थ इति
 हकारस्य धकार आदेशः । तेन हलीत्यनुवृत्तिर्न कर्तव्या, नापि तातडो धित्वप्रसङ्ग
 इति सकृद्गतिन्यायाश्रयणमपि मास्त्वित्याहुः । अदः सर्वेषाम् । 'अङ्गार्ग्यगालवयोः'
 इत्यतः अडित्यनुवर्तते । गार्ग्यगालवयोरित्यस्य त्वनुवृत्तिशङ्कां निवारयितुं सर्वेषां-
 ग्रहणम् । लुङ्सनो । जिघत्सति । प्रणिहन्तीति । 'नेर्गद—' इति णत्वम्
 अनुदात्तोपदेश । यद्यत्र एतेषामनुनासिकस्थ लोप इति व्याख्याते तदा मन्यते-
 न्मननहमिहमुचमस्जादीनां चानन्त्यस्यापि लोपः स्यात्, तथा च मतः नतः नद्वः मीढः

वनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो भ्रूलि किङ्ति । (६-४-३७)

अनुनासिक इति लुप्तपष्ठीकं पदं वनतीतरेषां विशेषणम् । अनुनासिकान्ता-
मेषां वनतेश्च लोपः स्याज्जलादौ किङ्ति परे । यमि रमि नमि गमि हनि मन्त्ययो-
ऽनुदात्तोपदेशाः । तनु क्षणु क्षिणु ऋणु वृणु शृणु वनु मनु तनोत्यादयः । हतः
घ्नन्ति । २४२६ वमोर्वा । (८-४-२३) उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य

नासिकस्य लोपः स्याज्जलादौ किङ्ति इति प्रतीयमानार्थः । एवं सति मुक्तमित्यादौ मुचा-
दीनामपि मकारादिलोपः स्यात्, तत्राह अनुनासिक इति लुप्तपष्ठीकं पदमिति ।
एवमप्युक्तातिप्रसङ्गतादवस्थावाह वनतीतरेषां विशेषणमिति । अनुदात्तोपदेशानां तनोत्या-
दीनां चेत्यर्थः । तथा च विशेषणत्वात्तदन्तविधौ अनुनासिकान्तानामनुदात्तोपदेशानां तनोत्या-
दीनां वनतेरद्वैत्येपामन्तस्य लोपः स्यादित्यर्थलाभान्मुक्तमित्यादौ नातिप्रसङ्गः, तदाह
अनुनासिकान्तानामित्यादिना । वनवातोस्तु अनुनासिकान्तत्वान्न विशेषणम्,
अव्यभिचारादिति भावः । अत्रानुदात्तोपदेशान् अनुनासिकान्तान् दर्शयति । यमिरमीति ।
अनुदात्तोपदेशेषु एतेपामेव पण्णामनुनासिकान्तत्वादिति भावः । अथ तनोतीत्या-
दीननुनासिकान्तान् दर्शयति तनुक्षणुक्षिण्विति । मनु इत्यन्तं समाहार-
द्वन्द्वात् प्रथमैकवचनान्तम् एतेऽष्टौ तनोत्यादयोऽनुनासिकान्ता इत्यर्थः । 'तनु
विस्तारे' इत्यारभ्य 'डु कृबू करणं' इत्यन्ता दश धातवस्तनोत्यादयः । तत्र
करोतिरनुनासिकान्तत्वाभावादिह न गृह्यते । 'जनसनखनां सञ्जलोः' इति सनो-
तेरात्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । सोऽप्यत्र न गृहीतः । 'वनुयाचन' इति तनादौ पठितम् । तस्य ।
उचिकरणतया उदित्वेन च वनतिग्रहणेनाग्रहणात् तनादौ पठितस्यापि पृथग्रहणम् । तत्र
तानादिकस्य वनेरुदित्वाद् 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड् विकल्पाद् 'यस्य विभापा' इति
निष्ठायामिडभावे वतः वतवान् इत्युदाहरणम् । वनतेस्तु भौवादिकस्य उदित्वाभावा-
न्निष्ठायां श्लेकत्वेऽपि क्तिनि वतिरित्युदाहरणम्, तत्र 'तितुत्रतथसिसुसरकसेषु इति इण्निषेवा-
दित्यलम् । हत इति । तसि अनुदात्तोपदेशानुनासिकान्तत्वान्नकारलोपः, 'सार्वधातुकम-
पित्' इति तसो डिच्वात् । घ्नन्तीति । अजादिङित्परकत्वाद् 'गमहन-' इत्युपवाक्ये
'हो हन्तेः-' इति कुत्वेन हस्य घः । हंसि ह्यः ह्य । वमोर्वा । 'उपसर्गादिसमासेऽपि-'
इत्यत उपसर्गादित्यनुवर्तते । 'रपाम्यां नो णः-' इति सूत्रमनुवर्तते 'हन्तेरत्पूर्वस्य'
इत्यतो हन्तेरिति, तदाह उपसर्गस्थान्निमित्तादिति । णलि जहानिति स्थिते

मग्न इत्यादि न सिद्ध्येत्, अत आह लुप्तपष्ठीकमिति । वनतीतरेषामिति । वनतेरव्यभि-
चाराद्विशेषणं व्यर्थमिति भावः । वतिः । इह क्तिनि 'तितुत्र-' इतीण्निषेवाज्जलि किङ्ति न
लोपः । लोपः स्यादिति । 'अलोऽयस्य' इत्यन्त्यस्येति भावः । अनुनासिकान्तानुदात्तोपदेशा-
न्दर्शयति यमिरमीति । तनोत्यादीनप्यनुनासिकान्तान्दर्शयति तनुक्षणुक्षिण्विति । करोतिरजि
तास्तनोत्यादयो नच, तन्मध्ये सनोतेः 'जनसनखनाम्-' इत्यात्वं वक्ष्यतीति न स परिगणितः,

णो वा स्याद्वमयोः परयोः प्रहृष्मि, प्रहृष्मि प्रहृष्वः प्रहृष्वः । 'हो हन्तेः-' (सू० ३५८) इति कुत्वम् । जघान जघन्तुः जघ्नुः । २४३० अभ्यासाच्च । (७-३-५५) अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् । जघनिथ, जघन्थ । हन्ता । 'ऋद्धनोः-' (सू० १३६६) इतीट् । हनिष्यति । हन्तु, हतात् । घन्तु । २४३१ हन्तेर्जः । (६-४-३६) हौ परे । आभीयतया जस्यासिद्धत्वाद्धेर्न लुक्, जहि । हनानि हनाव हनाम । अहन् अहताम् अघ्नन् । अहनम् । २४३२ आर्धधातुके । (२-४-३५) इत्यधिकृत्य । २४३३ हनो वध लिङि । (२-४-४२) २४३४ लुङि च । (२-४-४३) वधादेशोऽदन्तः ।

आह हो हन्तेरिति । 'अभ्यासाच्च' इत्यपेक्षया अस्यान्तरङ्गत्वेन न्याय्यत्वादिति भावः । जघन्तुरिति । 'गमहन-' इत्युपधालोपे 'हो हन्तेः-' इति कुत्वम् । थलि भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पे जघनिथ जघन्थ, इति स्थिते ङित्प्रत्ययपरत्वाभावान्नकारपरत्वाभावाच्च 'हो हन्तेः-' इति कुत्वाप्राप्तौ अभ्यासाच्च । 'हो हन्तेः-' इत्यनुवर्तते । 'चजोः कु घिष्ण्यतोः' इत्यतः कुग्रहणं च, तदाह अभ्यासात् परस्येत्यादिना । जघनिथ, जघन्थेति । इडभावे नस्यानुस्वारपरसवर्णौ । जघन्थुः जघ्न । जघान, जघन जघ्निव जघ्निम । लृटि स्ये इष्णिषेधमाशङ्क्याह ऋद्धनोरिति । हन् हि इति स्थिते 'हुञ्जलम्यः-' इति धित्वे प्राप्ते हन्तेर्जः । 'शा हौ' इत्यतो हौ इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे हौ पर इति । कृते जादेशे 'अतो हेः' इति हेर्लुङ्कमाशङ्क्य आह आभीयतयेति । जहीति । हतात् हतम् हत । हनानीति । आटः पित्त्वेन डिच्त्वाभावान्नोपधालोप इति भावः । अहन्निति । लङ्स्तिपि, 'इतश्च' इति इकारलोपे 'संयोगान्तस्य-' इति तकारलोपः । न्याय्यत्वादलङ्क्यादिलोपो वा । अहनमिति । अहन्व अहनम् । झलादिपरकत्वाभावान्नोपधादीर्घः । विधिलिङि हन्यात् हन्याताम् इत्यादि । आशीलिङि वधादेशं वक्ष्यन्नाह आर्धधातुके । इत्यधिकृत्येति । 'अदो जग्धिः-' इत्यादिविधयो वक्ष्यन्त इति शेषः । तदधिकारस्थं सूत्रमाह हनो वध । वधेति लुप्तप्रथमाकम् । हनो वधादेशः स्यादार्धधातुके लिङीत्यर्थः । लुङि च । हनो वधादेशः स्याद् लुङीत्यर्थः स्पष्टः । वधादेशोऽदन्त इति । वकारादकारो न सुखोच्चारणार्थ इति भावः । तत्प्रयोजनं तु अनुपदमेव 'अवधीत्' इत्यत्र वक्ष्यते । ननु आशीलिङि हन् यादिति

ततः क्षतः क्षिति इत्यादीन्पुदाहरणानि । तनात्यादीनामुदित्वात् क्त्वायामिङ्विकल्पान्निष्ठायां नेट् । अनुनासिकान्तानामिति किम्, शक्तः । रुद्धः । झलीति किम्, गम्यते । नम्यते । किङ्तीति किम्, गन्ता । मन्ता । जघान जघ्नतुरिति । यद्यप्यत्र 'अभ्यासाच्च' इत्यस्यापि प्रवृत्तिरस्ति तथाप्यन्तरङ्गत्वाद् । 'हा हन्तेः-' इत्युपन्यस्तम् । आभीयतयेति । सन्निपातपरिभाषयापि हेर्लुङ् नेति वक्तुं शक्यमिति केचित् । तन्मन्दम्, 'अतो हेः' इत्यारम्भसामर्थ्यात्तस्याप्रवृत्तेरिति नव्याः । वधादेशोऽदन्त इति । तेन आदेशोपदेशेनेकाच्त्वाद् अवधीदित्यत्र 'एकाचः--' इतीष्णिषेधाप्रवृत्ताविडादौ सिचि 'अतो हलादेः-' इति प्राप्ता वृद्धिरल्लोपस्य स्थानिव-

‘आर्धधातुके’ (सू० २३०७) इति विषयसप्तमी । तेनार्धधातुकोपदेशोऽकारान्तत्वाद् ‘अतो लोपः—’ (सू० २३०८) । वध्यात् वध्यास्ताम् । आर्धधातुके किम् । विव्यादौ हन्यात् । ‘हन्तेः—’ (सू० ३५९) इति णत्वम् । प्रहण्यात् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् ‘अतो हलादेः—’ (सू० २२८४) इति न वृद्धिः, अवधीत् ।

अथ चत्वारः स्वरितेतः । द्विप १०१३ अप्रीतौ । द्वेष्टि, द्विष्टे । द्वेष्टा । द्वेक्ष्यति, द्वेक्ष्यते । द्वेष्टु, द्विष्टात् । द्विड्ढि । द्वेषणि । द्वेषै द्वेषावहै । अद्वेष्ट् । २४३५ द्विषश्च । (३—४—११२) लङो ज्ञेर्जुस् वा स्यात् । अद्विषुः, अद्विषन् । अद्वेषम् । द्विष्यात् । द्विषीत । द्विक्षीष्ट । अद्विक्षत् । दुह १०१४ प्रपूरणे । (‘प्रपूरणं पूरणाभावः । धात्वर्थं वाधते कश्चित्) । दोग्धि दुग्धः । धोक्षि ।

स्थिते आर्धधातुके परे कृतस्य वधादेशस्य आर्धधातुकोपदेशे अकारान्तत्वाभावात् कथं वध्यादित्यत्र अल्लोप इत्यत आह विषयसप्तमीति । तथा च आर्धधातुके विवक्षिते तत्प्रवृत्ते प्रागेव वधादेशे कृते आर्धधातुकप्रवृत्तिरिति फलितम् । ततश्च आर्धधातुकोपदेशे वधादेशस्य अकारान्तत्वाद्दलोपो निर्वाधः, तदाह तेनेति । अवधीदिति । सिचि अल्लोपे कृते वधादेशस्य अकारान्ततया एकाच्चेऽप्यादेशोपदेशे अनेकाच्चेन ‘एकाच उपदेशे—’ इति निषेधाभावात् सिचि इट् । ‘अतो हलादेः—’ इति वृद्धिस्तु न भवति, ‘अचः परस्मिन्—’ इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् । एतदर्थमेव हि वधादेशस्य अदन्तत्वमाश्रितम् ।

स्वरितेत इति । उभयपदिन इति फलितम् । द्विष अप्रीताविति । अनिट् । द्वेष्टीति । पित्त्वेन डित्त्वाभाल्लघुपधगुण इति भावः । द्विष्टः द्विषन्ति । द्वेक्षि द्विष्टः द्विष्ट । द्वेष्मि द्विष्वः द्विष्मः । तडि उदाहरति द्विष्ट इति । डित्त्वान्न गुणः । द्विषाते द्विषते । द्विक्षे द्विषाथे द्विड्ढ्वे । द्विषे द्विष्वहे द्विष्वहे । षढोरिति पस्य कत्वं मत्वा आह द्वेक्ष्यतीति । द्विड्ढीति । हेधिः, पस्य जश्त्वेन डः, ष्टुत्वेन ढः । द्विष्टात् द्विष्टम् द्विष्ट । द्वेषाणीति । आटः पित्त्वेन डित्त्वाभावाद् गुणः, पात्परत्वाण्णत्वम् । द्वेषाव द्वेषाम् । द्विष्टाम् द्विषाताम् द्विषताम् । द्विष्व द्विषायाम् द्विड्ढ्वम् । द्वेषै इति । आटः पित्त्वेन डित्त्वाभावाद् गुण इति भावः । अद्वेडिति । लङ्स्तिप्, गुणः, इकारलोपः, हल्ङ्यादिलोपः ‘वाऽवसाने’ इति ‘झलां जश्—’ इति च चत्त्वजश्त्वे इति भावः । अद्विष्टाम् । द्विषश्च । ‘ज्ञेर्जुस्’ इति ‘लङः शाकटायनस्य’ इति चानुवर्तते, इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सत्रं व्याचष्टे लङो ज्ञेरिति । अद्विषन्निति । अद्वेद् अद्विष्टम् । अद्विष्ट । अद्वेषम् अद्विष्व अद्विष्म । विधिलिङि परस्मैपदे आह द्विष्यादिति । द्विष्याताम् द्विष्युः इत्यादि । तडि आह द्विषीतेति । द्विषीयाताम् द्विषीरन् इत्यादि । आशीर्लिङि द्विष्यास्ताम् इत्यादि । तड्याह द्विष्णीष्टेति । ‘लिङ्सिचात्मानेपदेपु’ इति कित्त्वान्न गुणः । द्विक्षीयास्तामित्यादि । लुङि परस्मैपदे आह अद्विक्षदिति । ‘शल इगुपवात्—’ इति कसः । अद्विक्षताम् अद्विक्षन् इत्यादि तडि अद्विक्षत अद्विक्षाताम् अद्विक्षन्त इत्यादि । अद्वेक्ष्यत्, अद्वेक्ष्यत । दुइ प्रपूरण

दुग्धे । धुक्ते धुग्ध्वे । दोग्धु । दुग्धि । दोहानि । धुक्व धुग्ध्वम् । दोहै । अघोक्
 अदोहम् । अदुग्ध अधुग्ध्वम् । अधुक्षत्, अधुक्षत । 'लुग्वा दुह—' (सू० २३६५)
 इति लुक्पक्षे तथास्वम्ब्रह्मिषु लङ्बदपि । दिह १०१५ उपचये । उपचयो
 वृद्धिः । प्रणिदेग्धि । लिह १०१६ आस्वादाने । लेढि लीढः लिहन्ति लेक्षि ।

इति । अयमनिट् । 'पयो दोग्धि' इत्यादौ प्रकृष्टपूरणस्यार्थस्यानवगमादाह प्रपूरणं पूरणा-
 भाव इति । ऊवः पूरणप्रतिकूलीभाव इत्यर्थः । ऊवसः सकाशात् क्षारणे इति यावत् ।
 ननु प्रपूरणशब्दस्य कुतोऽयमर्थ इत्यत आह धात्वर्थं वाधते कश्चिदिति । प्रसिद्धं धात्वर्थं
 कश्चिदुपसर्गो वाधित्वा अर्थान्तरं नयतीत्यर्थः । दोग्धीति । 'दादेः—' इति हस्य घः, झप-
 स्तथोः—'इतितकारस्य घकारः, घस्य जश्त्वेन गः । एवं दुग्ध इत्यपि । दुहन्ति । धोक्षीति ।
 हस्य घः, चत्वेन घस्य कः, पत्वमिति भावः । दुग्धः दुग्ध । दोह्नि दुह्निः दुह् ।
 लटि आत्मनेपदे आह दुग्धे इति । घघगाः । दुहाते दुहते । धुक्त इति । हस्य घः, दस्य
 भप् घकारः, घस्य कः, पत्वम् । दुहाथे । दुग्ध्व इति । हस्य घः, भप्, घस्य गः । दुह्वहे
 दुह्वहे । दुदोह दुदुहत्तुः दुदुहः । अजन्ताकारवत्त्वाभावात् ऋादिनियमान्नित्यमिट्—दुदोहिय
 दुदुह्युः दुदुह । दुदोह दुदुहिव दुदुहिम । दुदुहे दुदुहाते दुदुहिरि । दुदुहिपे दुदुहाथे दुदुहि-
 द्वे, दुदुहिव्वे । दुदुहे दुदुहिवहे दुदुहिमहे । दोग्धा । बोक्ष्यति, बोक्ष्यते । दोग्ध्वति ।
 दुग्धात् दुग्धाम् दुहन्तु । दुग्धीति । हेविः, घत्वजश्त्वे । दुग्धात् दुग्धम् दुग्ध । दोहा-
 नीति । आटः पित्त्वादित्त्वाद् गुणः । दोहाव दोहाम । दुग्धाम् दुहाताम् दुहताम् ।
 द्विभुक्ष्वेति । घत्वं भप् जश्त्वचत्वे पत्वम् । दुहायाम् । दुग्ध्वमिति । हस्य घः, दस्य भप् घस्य
 जिजश्त्वम् । दोहै इति । आटः पित्त्वादित्त्वाद् गुण इति भावः । दोहावहै दोहामहै । लङि
 परस्मैपदे आह अधोगिति । तिप् इकारलोपः, हल्ङथादिलोपः, हस्य घः, दस्य भप्, घस्य
 चत्वेन घस्य कः, पत्वम् । अदुग्धाम् अदुहन् । अघोक् अदुग्धम् अदुग्ध । अदोहमिति । अदुह्व
 अदुह्व । लङि अदुग्धाह अदुग्धेति । हस्य घः, तकारस्य घः, घस्य गः । अदुहाताम् अदुहत ।
 अदुग्धाह अदुहायाम् । अधुग्ध्वमिति । हस्य घः, दस्य भप्, घस्य गः । अदुहि अदुह्वहि
 अदुह्वहि । लुङि परस्मैपदे आह अधुक्षदिति । 'शल इयुपघात्—' इति क्सः । हस्य घः,
 दस्य भप्, घस्य चत्वेन, पत्वम् अधुक्षताम् अधुक्षन् इत्यादि । लुङि अदुग्धाह अधुक्षतेति ।
 क्सस्याचि' । अधुक्षताम् अधुक्षन्त । अधुक्षेयाः अधुक्षायाम् अधुक्ष्वम् । अधुक्षि
 अधुक्षान्वहि अधुक्षामहि । लुग्वेति । त थासू ध्वम् वहि एषु चतुर्षु दन्त्यादिषु परेषु
 लुग्वा दुह—' इति क्सस्य लुक्पक्षे लङीव रूपाणीत्यर्थः । तथा च अदुग्ध, अदुग्धाः
 अधुग्ध्वम्, अदुह्वहि इत्यपि रूपाणीति फलितम् । अघोक्ष्यत्, अघोक्ष्यत । दिह उपचय
 इति । उपचयो वृद्धिः । अनिट् । प्रणिदेग्धीति । 'नेगद—' इति णत्वम् । दुहवातु-
 द्गुपाणि । लिह आस्वादन इति । अनिट् । लेढीति । शपो लुकि ढत्वचत्वष्टत्व-

दुह प्रपूरणान्तेति भावः । दुह प्रपूरणे । प्रपूरणं त्याजनम् । लङ्बदपीति । अदुग्ध ।
 दुग्धाः अधुग्ध्वम् । अदुह्वहि । दिह उपचये । उपचयो वृद्धिः । प्रणिदेग्धीति ।

लीडे । लिक्षे । लीद्वे । लेद् । लीढाम् । लीढि । लेहानि । अलेट् । अलिक्षत्, अलिक्षत । अलिक्षताम् । अलीढ । अलिक्षावहि, अलिह्वहि । अलेदयत्, अलेक्षयत् । चक्षिङ् १०१७ व्यक्तायां वाचि । अयं दर्शनेऽपि । इकारोऽनुदात्तो युजर्थः । 'विचक्षणः प्रथयन्' । नुम् तु न । 'अन्तेदितः' इति व्याख्यानात् ।

ढलोपाः । लेक्षीति । सिपि हस्य ढः 'षढोः—' इति ढस्य क इति भावः । लीढः लीढ । लेहि लिह्वः लिह्वः । लटि तड्याह लीडे इति । लिहाते लिहते । लीक्षे इति । ढकपाः । लिहाथे इति सुगमम् । लीद्वे इति । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः । लिहे लिह्वहे लिह्वहे । लेढा । लेक्षयति, लेक्षयते । लेद्विति । लीढात् लीढाम् लिहन्तु । लीढीति । हेर्धिः, ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः । लीढात् लीढम् लीढ । लेहानीति । आटः पित्त्वेन डित्त्वाभावाद् गुण इति भावः । लेहाव लेहाम् । लीढाम् लिहाताम् लिहताम् । लिक्ष्व लिहायाम् लीद्वम् । लेहै लेहावहै लेहामहै । अलेडिति । लडि तिपि शपो लुकि इकारलोपे हल्ड्यादिलोपे हस्य ढः, चर्त्विक्ल्प इति भावः । अलीढाम् अलिहद् । अलेट् अलीढम् अलीढ । अलेहम् अलिह्वम् अलिह्वम् । अलीढ अलिहाताम् अलिह । अलीढाः अलिहायाम् अलीद्वम् । अलिहि अलिह्वहि अलिह्वहि । अलिह्वहि । लुडि क्सः । अलिक्षताम् अलिक्षन् । अलिक्षः इत्यादि । तड्याह अलिक्षतेति । अलीढेति । 'लुग्वा दुह—' इति क्सलोपक्षे रूपम् । अलिक्षाताम् अलिक्षन्त । अलिक्षथाः, अलीढाः अलिक्षायाम् अलिक्ष्वम्, अलिद्वम् । अलिक्षि । 'लुग्वा दुह—' इति लुग्विकल्पं मत्वाह अलिक्षावहि, अलिह्वहीति । अलेक्षयत्, अलेक्षयतेति । लृडि रूपे । द्विषादश्वत्वारः स्वरितेतां गताः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचीति । शूढार्थस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थे विवरणे इत्यर्थः । अयं दर्शनेऽपीति । श्रुतौ 'पूर्वापरं चरतो माययैतौ । शिशू क्रीडन्तौ परियातो अध्वरम् । विश्वान्यन्यो भुवनाभिचक्षे । ऋतूनन्यौ विदधजायते पुनः' इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । ननु चक्षिङित्यत्र इकारोच्चारणं व्यर्थम् । न च सुखोच्चारणार्थं तदिति वाच्यम्, अकारोच्चारणेनैव तत्सिद्धेः । नाप्यनुदात्तेत्वप्रयुक्तात्मनेपदार्थं तदिति शक्यं वक्तुम्, डित्त्वादेव तत्सिद्धेरित्यत आह इकारोऽनुदात्तो युजर्थ इति । 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति ल्युडपवाद्युच्प्रत्ययार्थ इत्यर्थः । अकारमुल्लङ्घ्य इकारोच्चारणं तु उच्चारणार्थत्वाभावप्रतिपत्त्यर्थमिति भावः । विचक्षणः प्रथयन् इति मन्त्रः । अत्र लिट्स्वरनिवृत्तये युच्प्रत्यय इति भावः । ननु युच्प्रत्ययार्थमिकारस्य इत्संज्ञावश्यकत्वे नुमागमः स्यादित्यत आह नुम् तु नेति । कुत इत्यत आह अन्तेदित इति । 'इदितो नुम् धातोः' इत्यत्र 'गोः पादान्ते' इत्यस्मादन्ते इत्यनुवृत्तेरिति भावः ।

'निर्गद—' इति णत्वम् । अलिक्षतेति । 'शल इगुपधा—' इति क्सः । अलिक्षाताम् । अलिक्षन्त । अलीढेति । 'लुग्वा दुह—' इति वा लुक् । अलीढाः । अलीद्वम् । चक्षिङ् । दर्शनेऽपीति । 'विश्वा रूपा अभिचष्टे शचीभिः' इत्यत्र दर्शनार्थत्वेन व्याख्यातत्वादिति भावः । युजर्थ इति । 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् । अन्तेदित इति । 'इदितः—' इति नुम्विधौ 'गोः पादान्त—' इत्यस्मादन्त इत्यनु-

इकारस्तु 'अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यम्' (प० ९७) इति ज्ञापनार्थः । तेन 'स्फायन्नि-
र्गोकसन्वि-' इत्यादि सिध्यति । चष्टे चक्षते । 'आर्धवातुके' (सू० २४३२) । २५३६ चक्षिडः
ख्याञ् । (२-४-५४) २४३७ वा लिटि । (२-४-५५) अत्र भाष्ये ख्यादिरयमादेशः ।
असिद्धकाण्डे 'शस्य यो वा' (वा० १५८६) इति स्थितम् । वित्वात्पदद्वयम् । चख्यौ, चख्ये,
चक्षौ, चक्षे । 'चयो द्वितीयाः-' (वा० ५०२३) इति तु न, चत्वंस्यासिद्धत्वात् । चचक्षे ।

निविकारे युज्यर्थम् अनुदात्तेत्त्वस्य इत्संज्ञकत्वस्य च आवश्यकत्वे तत एवात्मनेपदसंभवाद्
कारोच्चारणं व्यर्थमित्याशङ्क्य आह ङकारस्त्विति । ङकारो नित्यात्मनेपदार्थः । अनुदात्तेत्त्व-
प्रयुक्तं त्वात्मनेपदं कदाचिन्न स्यात्, अतो ङकारोच्चारणम् । अत एव 'अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तात्मने-
पदमनित्यम्' इति विज्ञायत इत्यर्थः । स्फायन्निति । स्फायी वृद्धावित्यनुदात्तेतोऽपि लटः
शत्रादेशः, न त्वात्मनेपदं शानजिति भावः । वस्तुतस्तु अन्त्येत्कत्वव्याघातेन चरितार्थत्वाद्
ङकारोच्चारणमुक्तार्थं कथं ज्ञापकम्, भाष्ये तथानुक्तत्वाच्च । अतः पृषोदरादित्वकल्पनया स्फाय-
न्निति कथंचित्साव्यमित्याहुः । चष्टे इति । 'स्कोः-' इति कलोपः, ष्टृत्वं चेति भावः ।
चक्षाते इति । चक्षते । यासः सेभावे 'स्कोः-' इति कलोपे 'पढोः-' इति पस्य कत्वे पत्वे
च कृते, चक्षे चक्षाये । ध्वमि 'स्कोः-' इति कलोपे पस्य जश्त्वेन ङकारे चडङ्वे । चक्षे
चक्षहे चक्षमहे । आर्धवातुके इत्यनन्तरम् 'इत्यनुवर्तमाने' इति शेषः । चक्षिडः ख्याञ् ।
चक्षिडः ख्याञ् स्यादार्धवातुके परे इत्यर्थः । वा लिटि । चक्षिडः ख्याञ् वा स्याल्लिटीत्यर्थः ।
अत्रेति । 'चक्षिडः ख्याञ्' इति सूत्रभाष्ये 'खशादिरयमादेशः' इति, 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यधि-
कारे 'खशाञः शस्य यो वा वक्तव्यः इति' च स्थितमित्यर्थः । तेन पुंख्यानमित्यत्र यत्त्वस्यासि-
द्धत्वात् 'पुमः खध्यम्परे' इति सूत्रं नेति हल्संविनिरूपणे प्रपञ्चितम् । वित्वात्पदद्वयमिति ।
परस्मैपदमात्मनेपदं चेत्यर्थः । चख्यौ इति । ख्यादेशस्य शस्य यत्त्वपक्षे 'आत औ णलः'
इति भावः । चख्यतुः चख्युः । भारद्वाजनियमात्यलि वेट्, चख्यथ, चख्याथ चख्यथुः चख्य ।
चख्यौ चख्यिव चख्यिम, क्रादिनियमादिट् । लिटि तडि ख्याजादेशस्य शस्य यत्त्वपक्षे आह
चख्ये इति । चख्याते चख्यरे । चख्यिषे चख्याये चख्यिध्वे । चख्ये
चख्यिवहे चख्यिमहे । शस्य यत्त्वाभावपक्षे त्वाह चक्षौ, चक्षश इति । खस्य
चत्वं न इति भावः । कृते चत्वं तस्य 'चयो द्वितीयाः शरि-' इति खकारमाशङ्क्य
निराकरोति चय इति । अय ख्याजादेशाभावपक्षे आह चचक्षे इति । चचक्षिषे

चर्तत इति भावः । एवं च नुमागमशङ्कानुत्थानाय चक्षिड इकारस्थानेऽकार एवास-
क्तुमुचितः अनुदात्तत्वेनैव तडि सिद्धे ङकारो व्यर्थ इत्याशङ्क्याह ङकारस्त्विति ।
स्फायन्निति । स्फायी वृद्धावित्यनुदात्तेतो लटः शत्रादेशः चष्टे इति । 'स्कोः-'
इति कलोपः, ष्टृत्वम् । खशादिरिति । तेन पुंख्यानमित्यत्र 'पुमः खध्यम्परे' इति
सूत्रं नेत्यादि पूर्वार्ध एवोक्तम् । असिद्धकाण्डे इति । णत्वप्रकरणानन्तरमिति
शेषः । तेन पर्याख्यानमित्यत्र शकारेण व्यवधानात् 'कृत्यचः' इति णत्वं न । तथा

ख्याता, कशाता । ख्यास्यति, ख्यास्यते; कशास्यति, कशास्यते । अचष्ट । चक्षीत । ख्यायात्, ख्येयात्; कशायात्, कशेयात् । २४३८ अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । (३-१-५२) एभ्यश्च्लेरिङ् । अख्यत्, अख्यत, अकशासीत्, अकशास्त । 'वर्जने कशाञ् नेष्टः' (वा० १५९२) समचक्षिष्ट इत्यादि ।

अथ पृच्यन्ता अनुदात्तेतः । ईर १०१८ गतौ कम्पने च । ईर्ते । ईरांचक्रे । ईरिता । ईरिष्यते । ईर्ताम् । ईर्ष्वं । ईर्ध्वम्, । ऐरिष्ट । ईड १०१९ स्तुतौ । ईट्टे । २४३६ ईशः से । (७-२-७७) । २४४१ ईडजनोर्ध्वे च । (७-२-७८)

चचक्षिष्वे । चचक्षिवहे । ख्यास्यते इति । चष्टाम् चक्षाताम् चक्षताम् । चक्ष्व चक्षाथाम् चड्ढ्वम् । चक्षे चक्षावहै चक्षामहै । लङ्याह अचष्टेति । अचक्षाताम् अचक्षत । अचष्टाः अचक्षाथाम् अचड्ढ्वम् । अचक्षि अचक्ष्वहि अचक्षमहि । विधि लङ्याह चक्षीतेति । आशीर्लिङि ख्यादेशस्य शस्य यत्वपक्षे आह ख्यायात्, ख्येयादिति । 'वाज्यस्य-' इत्येत्वविकल्पः । शस्य यत्वाभावपक्षे आह कशायात्, कशेयादिति । लुङि च्लेः सिचि प्राप्ते अस्यतिवक्ति । 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरित्यनुवर्तते, तदाह एभ्यश्च्लेरिति । अख्यत् अख्यतेति । यत्वपक्षे रूपम् । आल्लोपः । भित्त्वाद्भयपदित्वादात्मनेपदेशि रूपम् । कशादेशपक्षे परस्मैपदपक्षे त्वाह अकशासीदिति । अङ्विधौ ख्यातीति यकारनिर्देशाद् यत्वाभावपक्षे षड् न भवति । किं तु आदन्तत्वलक्षणौ सगिटौ, अकशासिष्टाम् इत्यादि । अकशास्तेति । आत्मनेपदे लुङि रूपम् । अकशासाताम् इत्यादि । अख्यास्यत्, अख्यास्यत । अकशास्यत्, अकशास्यत । वर्जने कशाञ् नेष्ट इति । वार्तिकमिदम् । समचक्षिष्टेति । अवर्जयदित्यर्थः । लुङि रूपम् ।

अथ पृच्यन्ता इति । 'पृची संपचने' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । ईर गताविति । सेट् । ईर्ते इति । ईराते ईरते । ईर्षे ईराथे ईर्ष्वे । ईरे ईर्वहे । ईर्महे । ईरांचक्रे इति । 'इजादेश्च-इत्याम् । ईरितेति । ईरिष्यते इत्यपि ज्ञेयम् । ईर्तामिति । ईराताम् ईरताम् । ईर्ष्वेति । ईराथाम् इत्यपि ज्ञेयम् । ईर्ध्वमिति । ईरे ईरावहै ईरामहै । ऐर्ते ऐराताम् ऐरत । ऐर्था ऐराथाम् ऐर्ध्वम् । ऐरि ऐर्वहि ऐर्महि । ईरोत । ईरिषीष्ट । ऐरिष्ट । ऐरिष्यत । ईड स्तुतौ । ईट्टे इति । तकारस्य ष्टुत्वेन टः, डस्य चर्त्वेन ट इति भावः । ईडते ईडते । ईड से इति स्थिते सार्वधातुकत्वादिडागमे अप्राप्ते ईशः से । ईडजनोर्ध्वे च । 'ईड त्यति-' इत्यत इडिति 'रुदादिभ्यः-' इत्यतः सार्वधातुक इति चानुवर्तते । से ङ्

मुप्रख्येन निर्वृत्तं सौप्रख्यं तत्र भवः सौप्रख्यीयः, यत्वस्यासिद्धत्वाद् 'धन्वयोपघात-इति ब्रु न, किं तु छ एवेति बोध्यम् । अचष्टेति । 'स्कोः-' इति कलोपः ष्टुत्वम् । 'अस्यतिवक्तिख्याति-' इत्यत्र विधिसामर्थ्याद्यत्वं नासिद्धम् । स्वतन्त्रस्य ख्याघातोः सार्वधातुकमात्रविषयताया वक्ष्यमाणत्वात् । अस्यतेः पुषादिपाठादसिद्धे तदर्थं ग्रहणमित्यादि पुषादिपु वक्ष्यति । वक्तीति । 'ब्रुवो वचिः' 'वच परि भाषणे' इति उभयोर्ग्रहणम् । इर । ईरिता । ईरिष्यते । लङि ऐर्ते ऐराता

ईशीड्जनां सेध्वेशब्दयोः सार्ववानुकयोरिट् स्यात् । योगविभागो वैचित्र्यार्थः । ईडिपे । ईडिध्वे । 'एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्' (प० ३८) ईडिष्व । ईडिध्वम् । 'विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात्' ऐड्ढ्वम् । ईश १०२० ऐश्वर्ये । ईष्टे । ईशिपे । ईशिध्वे । आस १०२१ उपवेशने । आस्ते । 'दयायासश्च' (सू० २३२४) । आसांचक्रे । आस्स्व आच्वम् । आसिष्ट । आडश्शानु १०२२ इच्छायाम् । आशास्ते आशासाते । आड्पूर्वत्वं प्रायिकम् । तेन 'नमोवाकं प्रशास्महे' इति

इति लुप्तपष्ठीके इत्यभिप्रेत्य मूत्रद्वयं युगपद्व्याचष्टे ईशीड्जनामिति । ध्वे इत्यस्य पूर्वत्रापकर्षः, से इत्यस्य उत्तरत्रानुवृत्तिरिति भावः । प्रत्येकं व्याख्याने तु ईशो ध्वेशब्दे परे न स्यात्, ईड्जनाः सेशब्दे परे न स्यादिति भावः । ननु तर्हि 'ईशीड्जनां सेध्वयोः' इत्येकमेव सूत्रं कुतो न कृतमित्यत आह योगविभागो वैचित्र्यार्थ इति । से इत्यस्य उत्तरत्रानुवृत्तिः ध्वे इत्यस्य पूर्वत्रापकर्ष इति वैचित्र्यद्योतनार्थ इत्यर्थः । स्वतन्त्रेच्छस्य महर्षेः नयन्तुमशक्यत्वादिति भावः । ईडिपे इति । ईडे ईड्वहे ईड्महे । लिटि तु ईडांचक्रे इत्यादि । ईडिता । ईडिष्यते । ईष्टाम् । ननु ईडिष्वेत्यत्र कथमिदं सेशब्दाभावात्, तत्राह एकदेशेति । एकदेशविकृतत्वात् स्वशब्दस्य इति ईडिष्व इति रूपमित्यर्थः । ननु तर्हि ईड्ढ्वम् इत्यत्र कथं नेट् ध्वेस्वरूपापेक्षया ध्वमित्यस्य एकदेशविकृतत्वादित्यत आह विकृतीति । प्रकृतिग्रहणे तदेकदेशविकृतस्य ग्रहणम् । न तु विकृतिग्रहणे तदेकदेशविकृताया अपि प्रकृतेर्ग्रहणम् । पुरुषमानयेत्युक्ते हि अन्वोऽनन्वो वा पुरुष आनीयते । अन्वमानय इत्यत्र अन्व एवानीयते न त्वनन्वः । तथा च्वम एत्वे कृते ध्वेशब्दः तेन च विकृतेन ध्वमित्यस्य तत्प्रतिभूतस्य न ग्रहणमिति नेडिति भावः । ईडे ईडावहै ईडामहै । ऐट्ट ऐडाताम् ऐडत । ऐट्टाः ऐडायाम् ऐड्ढ्वम् । ऐडि ऐड्वहि ऐड्महि । ईडीत । ईडिपीष्ट । ऐडिष्ट । ऐडिष्यत । ईशवानुरीडिवत् । ईष्टे इत्यादि । शस्य ब्रश्चादिना पत्वे ष्टुत्वमिति विशेषः । आस उपवेशने । आस्ते इति । आसाते आसते । आस्से आसाथे । 'वि च' इति सलोपः आध्वे । आसे आस्वहे आस्महे । इजादित्वाद्यभावादाह दयायासश्चेति । आसिता । आसिष्यते । आस्ताम् आसाताम् आस्सेति । सकारद्वयमत्र बोध्यम् । आसाथाम् । आध्वमिति । 'वि च' इति सलोपः आसै आसावहै आसामहै । आस्त आसाताम् आसत । आस्थाः आसाथाम् आच्वम् । आसि आस्वहि आस्महि । आसीत असीयाताम् । आसिपीष्ट आसिपीयास्ताम् । आसिष्टेति । आसिषातामित्यादि । आसिष्यत । आडः शासु इच्छायामिति । आडः परः शासवानु-

ऐरत । ऐरि ऐर्वहि ऐर्महि । ईशः से । यथाश्रुतसूत्रन्यासे ईशो ध्वे शब्दे परे ईशिध्वे ईशिध्वमिति न सिध्येदत आह ईशीड्जनामिति । वैचित्र्यार्थ इति । ध्वे इत्यस्य पूर्वत्रापकर्षः, से इत्यस्योत्तरत्रानुवृत्तिरित्येवं विचित्रबोधार्थ इत्यर्थः । इह काशिकादौ जनेरुदाहरणमुक्तम् । तथा हि—'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्माच्छ्रयनश्छान्दसो लुक् उपघालोपाभावश्च । जनिपे । जनिध्वे । जनिष्व । जनिच्वम् । 'जन जनने' इति

सिद्धम् । वस १०२३ आच्छादने । वस्ते । वस्से । वध्वे । ववसे । वसिता । कसि १०२४ गति-
शासनयोः । कंस्ते कंसाते कंसते । अयमनिदिद् इत्येके-कस्ते । तालव्यान्तोऽप्यनिदिद् । कष्टे
कशाते । कक्षे कङ्क्ष्वे । णिसि १०२५ चुम्बने । निस्ते । दन्त्यान्तोऽप्यन् । आभरणकारस्तु
तालव्यान्त इति वभ्राम । निस्से । णिजि १०२६ शुद्धौ । निङ्क्ते । निङ्क्षे । निञ्जिता । शिजि
१०२७ अव्यक्ते ऋद्धे । शिङ्क्ते । पिजि १०२८ वर्णे । संपर्चन इत्येके । उभयत्रेत्यन्वे । अव-
यव इत्यपरं । अव्यक्ते शब्द इतीतरे । पिङ्क्ते । पृजि इत्येके । पृङ्क्ते । वृजी १०२९

रिच्छायामित्यर्थः । नमोवाकमिति । वक्वर्धञि वाकः । नमश्चाच्चस्य वचनं कुर्महे इत्यर्थः,
धातूनामनेकार्थत्वात् । आसिवद्रूपाणि । वस आच्छादन इति । परिधाने इत्यर्थः । वध्वे
इति । 'धि च' इति सलोपः । ववसे इति । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ नैति भावः । वसि-
तेति । अनिट्सु शब्दिकरणस्यैव वसेर्ग्रहणमिति भावः । वषिष्यते । वस्ताम् । अवत्स्त ।
वसीत वसिषीष्ट । अवसिष्ट । अवषिष्यत । कसि गतीति । वसधानुवत् । इदित्वानुमिति
विशेषः तालव्यान्त इति । तालव्योष्मान्त इत्यर्थः । कष्टे इति । 'ब्रश्च-' इति शस्य षः,
ष्टुत्वम् । कक्षे इति । शस्य षः, पस्य 'षढाः-' इति कः, पत्वम् । कङ्क्ष्वे इति । शस्य
षः, तस्य जश्त्वेन ङः, धस्य ष्टुत्वेन ङः । णिसि चुम्बन इति । णोपदेशोऽयम् । नुमि
'नश्च-' इत्यनुस्वारः । निस्ते इत्यादि । निस्से इत्यादि । नुमोऽनुस्वारः, थासः सेभावः ।
दन्त्यान्तोऽयमिति । दन्त्योष्मान्तोऽयमित्यर्थः । वभ्रामेति । 'नुम्बिसर्जनी-
यशर्व्यवायेऽपि' इति सूत्रे वृत्त्यादौ दन्त्योष्मान्तत्वोक्तेरिति भावः । णिजि शुद्धा-
विति । णोपदेशोऽयम् । अनिट्सु इरित एव ग्रहणादयं सेट् । निङ्क्ते इति ।
नुमि निनुज ते इति स्थिते जस्य कुत्वेन गः, तस्य चत्वेन कः, नस्य अनुस्वारे
परसवर्णो डकारः । निञ्जाते । निङ्क्षे निञ्जाथे निङ्क्ष्वे । निञ्जे निञ्ज्वहे निञ्ज्महे ।
लिटि संयोगात्परत्वात् कित्वाभावान्नलोपो न । निनिञ्जे निनिञ्जाते इत्यादि । निञ्जता ।
निञ्जिष्यते । निङ्क्ताम् । अनिङ्क्त । निञ्जीत । निञ्जिषीष्ट । अनिञ्जिष्ट । अनि-
ञ्जिष्यत । शिजिपिजी अव्येवम् । पृजि इत्येके इति । ऋदुपधोऽयम् । वृजी-

श्लुविकरणस्याप्युपधालोपे व्यतिजञिषे । व्यतिजञिष्वे । 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इति
तड् । नमोवाकमिति । 'नमस्ते रुद्र मन्यवे' इत्यादि नमोवचनम् । वक्वर्धञ् ।
'चजोः-' इति कुत्वम् । ववसे इति । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । णिसी चुम्बने ।
वभ्रामेति । 'नुम् विसर्जनीय-' इति सूत्रे वृत्तिपदमञ्जर्यादिभिरुक्तं 'नुमादिभिः
प्रत्येकं व्यवाये पत्वमिष्यते, तेन निस्से निस्स्व इत्यत्र न भवति' इति । तच्चास्य सान्तत्वे
युज्यते । शान्तत्वे तु 'ब्रश्च-' इत्यादिना पत्वे 'षढाः-' इति कत्वे कवर्गात्परत्वेन
पत्वं दुर्वारमिति प्रत्युदाहरणमिदं न संगच्छत इति भावः । णिजि शुद्धौ । अनिट्-
केषु णिजिरिति जौहोत्यादिकस्य ग्रहणादयं सेडिति ध्वनयति । निञ्जिष्यतेति । शिजि
अव्यक्ते शब्दे । क्तप्रत्यये शिञ्जितम् । आवश्यकान्यन्तान्हीपि शिञ्जिनी । भूपणानां

वर्जने । दन्त्योष्ठयादिः । ईदित् । वृक्ते वृजाते । वृक्षे । 'ईदित्' इत्यन्ये । वृङ्क्ते । पृची
'१०३० संपर्चने । पृक्ते । षूङ् १०३१ प्राणिगर्भविमोचने । सूते । सुषुवे । सुषुविपे । सोता,
सविता । 'भूसुवोः—' (सू० २२२४) इति गुणनिषेधः । सुवै । सविषीष्ट । असविष्ट,
असोष्ट । शीङ् १०३२ स्वप्ने । २४४१ शीङ्ः सार्वधातुके गुणः । (७—४—२१)
'क्किडति च' (सू० २२१७) इत्यस्यापवादः । शेते शयाते । २४४२ शीङो रुट् ।
(७—१—६) शीङः परस्य ज्ञादेशस्यातो रुडागमः स्यात् । शेरते । शेषे शेव्वे । शये
शेवहे । शिश्ये । शयिता । अशयिष्ट ।

अथ स्तौत्यन्ताः परस्मैपदिनः । ऊर्णुस्तूभयपदी । यु १०३३ मिश्रणे

धातुः ऋदुपध ईदित्, अतो नुम् नेति भावः । पृची संपर्चन इति । ऋदुपधोऽयम् । पृच्ये
इत्यादि । ईरादयः पृच्यन्ता अनुदात्ततो गताः । षूङ्धातुः षोपदेशः, वेट्, डित्त्वात्तड् । सूते
इति । सुवाते सुवते । सूपे सुवाथे सूध्वे । सुवे सूवहे सूमहे । सुषुविपे इति 'स्वरति—'
इति इङ्क्कल्पं वाधित्वा 'अथुकः किति' इति निषेधे प्राप्ते ऋादिनियमान्नित्यमिट् 'स्वर-
तिसूति—' इति इङ्क्कल्पं मत्वाह सोता, सवितेति । तिङस्तासा व्यवधानाद् 'भूसुवोः—'
इति न गुणनिषेध इति भावः । सोष्यते सविष्यते । सूताम् । सुवाताम् । सूष्व सूध्वम् ।
आटः पित्त्वाद् गुणे प्राप्ते आह भूसुवोरिति । सुवै इति । सुवावहे सुवामहै । असूत
सुवीत । सविषीष्ट सोषीष्ट इत्यादि स्पष्टम् । शीङ् स्वप्ने । सेट् डित्त्वात्तड् । शीङः
सार्वधातुके । स्पष्टम् । सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह
क्किडति चेत्यस्यापवाद इति । ज्ञस्य अदादेशे सति शे अते इति स्थिते शीङो रुट् ।
'ज्ञोऽन्त' इत्यतो ज्ञ इत्यनुवर्तते । 'अदभ्यस्तात्' इत्यतः अदित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते,
तदाह शीङः परस्य भादेशस्येति । रुटि उकार उच्चारणार्थः । टित्त्वादादथवयवः ।
शेध्वे इति । षोष्णुङ्लिटाम्' इत्युक्तेर्न ङः । शिश्ये इति । शिश्यिषे । शिश्यिध्वे,
शिश्यिष्वे । शयितेति । शयिष्यते । शेताम् शयाताम् शेरताम् । शेष्व शयाथाम् शेध्वम् ।
शयै शयावहै शयामहै । अशेत अशयाताम् अशेरत । अशेयाः अशयाथाम् अशेध्वम् । अशायि
अशेवहि अशेमहि । शयीत । शयिषीष्ट । अशयिष्येति । अशयिष्यत इत्यपि ज्ञेयम् ।

स्तौत्यन्ता इति । ष्टुम्, स्तुतावित्यतः प्रकृता इत्यर्थः । ऊर्णुस्तूभयप-

तु शिञ्जितम्' । 'मौर्वी ज्या शिञ्जनी गुणः' इति चामरः । सुषुविपे इति ।
'स्वरति—' इति विकल्पं वाधित्वा 'अथुकः किति' इति निषेधे प्राप्ते ऋादिनियमान्नित्य-
मिट् । शीङ् स्वप्ने । किडति चेत्यस्येति । अन्यत्र 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः'
इत्यनेन सिद्धमिति भावः । शीङो रुट् । 'ज्ञोऽन्त' इत्यतो ज्ञ इत्यनुवर्तते ।
'अदभ्यस्तात्' इत्यतोऽदिति च । तथा चेषानुरोधेनादिति प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तत्वमा-
श्रित्य व्याचष्टे भादेशस्यात् इति । ज्ञस्यैव रुडागमे तु अदादेशो दुर्लभ इत्यदि-
त्यस्याप्यनुवृत्तिः कृता । शिश्ये इति । 'एरनेकाचः—' इति यण् । शेताम् । शयाताम् ।

अमिश्रणे च २४४३ उतो वृद्धिर्लुकि हलि । (७—३—८९) लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्यात्पिति हलादौ सार्वधातुके, न त्वभ्यस्तस्य । यौति युतः युवन्ति । युयाव । यवित्ता । युयात्, इह 'उतो वृद्धिः—' न, भाष्ये 'पिच्च डिन्न' 'डिच्च पिन्न' इति व्याख्यानात् । विशेषविहितेन डित्त्वेन पित्त्वस्य बाधात् । यूयात् । अयावीत् । रु १०३४ शब्दे । २४४४ तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ।

दीति । निच्चादिति भावः । यु मिश्रणेऽमिश्रणे चेति । अमिश्रणं पृथग्भावः । सेडयम् । उतो वृद्धिर्लुकि हलि । 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इति अचिबर्जमनुवर्तते । लुकीति विषयसप्तमी, दर्शनाभावस्य लुकः परत्वासंभवात् । तदाह लुग्विषय इत्यादिना । यौतीति । गुणं बाधित्वा वृद्धिः । युत इति । अपित्त्वान्न वृद्धिः । युवन्तीति । अपित्त्वाद् वृद्धयभावे डित्त्वाद् गुणभावे उवङिति भावः । यौषि युथः युथ । यौमि युवः युमः । युयावेति । युयुवतुः युयुवुः । युयविथ युयुवथुः युयव । युयाव, युयव युयुविव युयुविम । यचितेति । उवङं बाधित्वा परत्वाद् गुणः । यविष्यति । यौतु, युतात् युताम् युवन्तु । हौ अपित्त्वान्न वृद्धिः युहि, युतात् युतम् युत । आटि पित्त्वेऽपि हलादित्वाभावान्न वृद्धिः । पित्त्वेन डित्त्वाभावाद् गुणः । यवानि यवाव यवाम । अयौत् अयुताम् अयुवन् । अयौः अयुतम् अयुत । अयवम् अयुव अयुम । विधिलिङ्याह युयादिति । अत्र यासुडागमसहितस्य तिपः पित्त्वाद्दुतो वृद्धिमाशङ्क्याह इह उतो वृद्धिर्नेति । कुत इत्यत आह भाष्ये इति । व्याख्यानादिति । 'हलः स्नः शानञ्चौ' इति सूत्रव्याख्यावसरे वचनादित्यर्थः । ननु यासुडागमसहितस्य तिपः पित्त्वात् 'पिच्च डिन्न' इत्युक्तवचनेन 'यासुट् परस्मैपदेषु' इति डित्त्वस्याप्यभावात् 'क्विङिति च' इति गुणनिषेधाभावाद् गुणः स्यादित्यत आह विशेषविहितेनेत्यादि बाधादित्यन्तम् । 'यासुट् परस्मैपदेषु—' इति विशेषविहितेन यासुटो डित्त्वेन तत्सहितस्य पितो 'डिच्च पिन्न' इति पित्त्वप्रयुक्तडित्त्वनिषेधस्य बाधाद् डित्त्वाद् गुणनिषेधो निर्बाध इत्यर्थः । आशीलिङ्याह यूयादिति । आर्षधातुकत्वान्न वृद्धिः । 'अकृत्सार्वधातुकयोः—' इति दीर्घः । यूयास्ताम् इत्यादि । लुङ्याह अयावीदिति । सिचि वृद्धिः, 'इट ईटि' इति सिज्जलोपः । अयाविष्टाम् इत्यादि । अयविष्यत् । तुरुस्तु । तु रु स्तु शमि अम् एषां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चम्येकवचनम् । 'उतो वृद्धिः—' इत्यतो हलीति 'भ्रुसुवो' इत्यतस्तिङ्गीति 'ब्रुव ईट्' इत्यतो ईडिति 'यङो वा' इत्यतो वा इति चानुवर्तते, तदाह एभ्य इत्यादिना ।

शेरताम् । शेष्वा । शयाथाम् । शेध्वम् । उतो वृद्धिः । 'नाभ्यस्तस्याचि पिति—' इत्यतो निषेधानुवृत्तेराह न त्वभ्यस्तस्येति । उतः किम्, एति । एषि । लुकीति किम्, सुनोति । जुहोति । हलि किम्, यवानि यवाव । 'आडुत्तमस्य—' इत्याडागमः पित् । पिति किम्, युतः । रुतः । 'नाभ्यस्तस्य—' इति किम्, योयोति । रोरोति । सार्वधातुके किम्, यूयात् । न चात्र डिच्च पिन्नेति व्याख्यानाभिर्वाहः शङ्क्यः । 'किदाशिधि' इति यासुटः कित्त्वात् । केचित्तु युयात् स्तुयात् इत्यादावपि डिच्च पिन्नेत्येतदनाश्रित्य व्याचक्षते संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद् वृद्धिर्न भवति । अन्यथा 'उत औत्' इत्येव

(७-३-९५) एभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेस्तिङ् ईङ् वा स्यात् । 'नाभ्यस्तस्य-'
 (सू० २५०३) इत्यतोऽनुवृत्तिसंभवे पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम् । रवीति,
 रौति । रवीतः, रूतः । हलादेः किम्-रुवन्ति । तिङः किम्-शाम्यति । सार्व-
 धातुके किम्-आशिपि रूयात् । विध्यादौ तु रूयात्, रूवीयात् । अरावीत् ।
 अरविष्यत् । 'तु' इति सौत्रो धातुगतिवृद्धिहिसामु । अयं च लुग्विकरण इति
 स्मरन्ति । तवीति, तौति । तुवीतः, तुतः । तोता तोष्यति । णु १०३५ स्तुतौ ।
 नौति । नविता । द्रुक्षु १०३६ शब्दे । क्षौति । क्षविता । क्षणु १०३७ । तेजने ।
 क्षणोति । क्षणविता । ण्णु १०३८ प्रस्रवणे । स्नौति । सुष्णाव । स्नविता ।
 स्नूयात् । ऊर्णुम् १०३९ आच्छादने । २४४५ ऊर्णोतेर्विभाषा । (७-३-९०)

नाभ्यस्तस्येति । 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इत्यनुवृत्तिसंभवे
 पुनः सार्वधातुकग्रहणं पिति इत्यस्यानुवृत्तिर्मा भूदित्येतदर्थमित्यर्थः । रवीतीति । ईट्पक्षे
 हलादित्वाभावाद् उतो वृद्धिर्नेति भावः । रौतीति । ईङ्भावे 'उतो वृद्धिः-' इति भावः ।
 रूवीतः, रूत इति । अपित्वेऽपि ईङ्विकल्प इति भावः । रुवन्तीति । अन्तादेशे कृते
 हलादित्वाभावादीडभावे उवाडिति भावः । शाम्यतीति । श्यनस्तिङ्त्वाभावादीङ् नेति
 भावः । आशिपि रूयादिति । आर्धधातुकत्वादीडभावे 'अकृत्सार्वधातुकयोः-' इति दीर्घः ।
 विध्यादौ त्विति । आदिना निमन्त्रणादिसंग्रहः । रूयात् रूवीयादिति । हलादिसार्व-
 धातुकत्वाद् ईङ्विकल्प इति भावः । ईङ्भावपक्षे हलादौ पिति सार्वधातुके 'उतो वृद्धिः-'
 इति बोध्यम् । ननु धातुपाठे तु धातोरदर्शनाद् धातुत्वाभावात्कथं ततः सार्वधातुकस्य
 ईङ्विविरित्यत् आह तु इति सौत्रो धातुरिति । गतिवृद्धिर्हिंसास्विति । अत्र व्याख्या-
 नमेव शरणम् । ननु शपो व्यवधानादस्य सार्वधातुकपरत्वं कथमित्यत आह अयं च
 लुग्विकरण इति स्मरन्तीति । अव्यवहिततिङः ईङ्विधानमेवात्र बीजम् । शम्यमोस्तु
 समीध्वम् अभ्यमीति इति वेदे शपो लुकि बोध्यम् । अयमनिट् हलादौ सार्वधातुके रूवातुवत् ।
 आर्धधातुके तु नेट्, तदाह तोतेति । णु स्तुताविति । णोपदेशोऽयं सेट् । युधातुवद्रूपाणि । क्षुक्षु-
 स्नुधातवः सेटः । युधातुवद्रूपाणि । क्षुक्षाव कुक्ष्णाव । सुष्णाव इति । णोपदेशोऽयमिति भावः ।
 ऊर्णुम् धातुरुभयपदी । सेट् उतो वृद्धेर्नित्यं प्राप्नो ऊर्णोतेर्विभाषा । 'उतो वृद्धिः-' इत्यतो
 वृद्धिरिति हलीति चानुवर्तते, 'नाभ्यस्तस्य-' इत्यतः 'पिति सार्वधातुके' इति च इत्यभिप्रेत्य
 वदेदिति । तुरुस्तु । तुः सौत्रौ धातुरिति वक्ष्यति । अपिदर्थमिति । एभ्यः
 परस्य पितः सार्वधातुकस्येति प्राचो व्याख्यानं प्रामादिकम्, रूवीतः स्तुवीतः इत्याद्य-
 सिद्ध्यापत्तेरिति भावः । शम्यमोरुदाहरणं तु शमीध्वम् । अभ्यमीति । अभ्यन्ति ।
 शम्यमोश्छन्दसि विकरणस्य लुकि सति हलादिसार्वधातुकप्रनन्तरं संभवतीति काशि-
 कायामुक्तम् । आपिशलास्तु 'तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके छन्दसि' इति पठन्ति, तन्मतं
 सूत्रमिदं छन्दस्येव । ऊर्णोतेर्विभाषा । 'उतो वृद्धिः-' इति नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् ।

वा वृद्धिः स्याद्वलादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णोति, ऊर्णोति ऊर्णुतः ऊर्णुवन्ति ।
ऊर्णुते ऊर्णुवाते । ऊर्णुवते । 'ऊर्णोतिराम्नेति वाच्यम्' (वा० १८०२) २४४६
न न्द्राः संयोगादयः । (६—१—३) अचः परा संयोगादयो नदरा द्विर्न
भवन्ति । नुशब्दस्य द्वित्वम्, णत्वस्यासिद्धत्वात् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने'
(प० १२७) इति त्वनित्यम् । 'उभौ साभ्यासस्य' (सू० २६०६) इति

शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे वृद्धिः स्यादित्यादिना । लिटि 'इजादेः -' इति 'कास्यनेकाच्-'
इति च आपि प्राप्ते आह ऊर्णोतिराम् नेति । ऊर्णोतिर्नुवद्भावस्य वक्ष्यमाणतया इजादित्वस्य
अनेकाच्चत्वस्य चाभावादिति भावः । णलि ऊर्णु अ इति स्थिते 'अजादेद्वितीयस्य' इति नुं
इति रेफसहितस्य द्वित्वे हलादिशेषे नकारस्य निवृत्तौ ऊरुनावेति प्राप्ते न न्द्राः संयोगा-
दयः । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यतो द्वे इत्यनुवर्तते । 'अजादेद्वितीयस्य' इत्यतः अजा-
देरिति । अच्चासौ आदिश्चेति कर्मधारयात् पञ्चमी । न, द, र, एषां द्वन्द्वः, तदाह अचः
परा इति । ननु णु इत्यस्य द्वित्वे खण्डद्वयेऽपि णकारः श्रूयेतेत्यत आह नुशब्दस्य द्वित्व-
मिति णत्वस्येति । धातुपाठे ऊर्णु इति नकारस्य कृतणत्वस्य निर्देशः द्वित्वे कर्तव्ये
तस्य णत्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थः । लिङ्गादिति । 'उभौ साभ्यासस्य' इत्यस्यायमर्थः—
साभ्यासस्यानितेरुपसर्गस्थान्निमित्तात्परौ खण्डद्वयगतौ नकारौ णत्वं प्राप्नुत इति ।
प्राणिणत् इत्युदाहरणम् । अत्र 'अनितेः' इति णत्वे कृते 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने'
इति णत्वस्यासिद्धत्वाभावमाश्रित्य णि इत्यस्य द्वित्वादेव खण्डद्वये णकारश्रवणसिद्धेः

हलादौ किम्, ऊर्णवानि । पिति किम्, ऊर्णुतः । सार्वधातुके किम्, ऊर्णुयात् । ऊर्णोतिरा-
म्नेति । 'ऊर्णोतिर्नुवद्भावो वाच्यः' इति वक्ष्यमाणस्य आमभावोऽपि फलमिति भावः । न
न्द्राः । अजादेरिति वर्तते । स च कर्मधारयः । आदिग्रहणस्य तु प्रकृतेऽनुपयोगस्तदेतदाह
अचः परा इति । उन्दिदिपति इन्दिदिषति अड्डिडिषति । अर्चिचिषति । 'न न्द्राः' इति
किम्, ईक्षतेः सनि ईचिक्षिषते । संयोगादयः किम्, प्राणिणिषति । अरिषति । अचः पराः
किम्, इन्द्रीयितुच्छतीति कयजन्तात्सनि इन्दिद्रोयिषति । इह नकारस्य द्वित्वाभावेऽपि दका-
रस्तु द्विरुच्यत एव । अचः परत्वाभावात् । नुशब्दस्येति । उपदेशे नकार एव । णत्वं तु
'रषाभ्याम्-' इत्यनेनेति भावः । पूर्वत्रासिद्धीयमिति । अत्र द्विर्वचनशब्देन षाष्ठमाष्टमिकं
चोभयं गृह्यते । तत्र षाष्ठस्य ऊढिमाख्यद् इत्युदाहरणम् । आष्टमिकस्य तु द्रोग्घा द्रोग्घा
द्रोढा द्रोढा इति । इह त्रिपादीस्यं घत्वढत्वविकं द्विर्वचने सिद्धमेव । असिद्धत्वे तु त्रिपादीस्य-
कार्यात्पूर्वमेव द्रोह् ता इत्यस्य द्वित्वे पश्चाद् 'वा द्रुह-' इह घत्वढत्वयोः प्रवृत्तौ द्रोग्घा
द्रोढेत्यपि द्विर्वचनं कदाचित्स्यात् । न तु द्रोग्घा द्रोघेति समानजातीयस्यैव नियमेन
द्विर्वचनं सिध्यति । किञ्च पट् सन्त इत्यत्र डस्य चत्वे टकारस्य द्वित्वं 'पूर्वत्रासिद्धीय-
मद्वित्वे' इत्युक्तेरिति मनोरमादावुक्तम् । अत एव सुब्युपास्य इत्यत्र घस्य जहत्वेन
दकारे व्यक्तिभेदादकारस्यापि द्वित्वं सुवचमेवेत्याहुः । अनित्यमिति । अत एव
हृतिशब्दस्य द्वित्वमौजिढदित्यपि नामधातुषु वक्ष्यति । उभौ साभ्यासस्येति ।

लिङ्गात् । ऊर्णुनाव ऊर्णुनुवतुः ऊर्णुनुवुः । २४४७ विभाषोर्णोः । (१--२--३)
 इडादिप्रत्ययो वा ङित्स्यात् । ऊर्णुनुविय, ऊर्णुनविय । ऊर्णुविता, ऊर्णविता । ऊर्णांतु,
 ऊर्णांतु ऊर्णवानि ऊर्णवै । २४४८ गुणोऽपृक्ते । (७-३-११) ऊर्णोतेर्गुणः स्यादपृक्ते
 हलादौ पिति सार्वधातुके । वृद्धयपवादः और्णोत् । और्णोः । ऊर्णुयात् । ऊर्णुयाः, इह वृद्धिर्न,
 'ङिच्च पित्र' इति भाष्यात् । ऊर्णुयात् । उर्णविपीठ, ऊर्णुविपीठ । और्णुवीत् और्णुविष्टाम् ।
 २४४६ ऊर्णोतेर्विभाषा । (७-२-६) इडादौ सिचि परस्मैपदे परे वा वृद्धिः स्यात् ।
 पक्षे गुणः । और्णवीत् और्णविष्टाम् और्णविपुः । और्णवीत् । शु १०४०

'उभौ साम्यासस्य' इति वचनं 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यस्यानित्यतां गमयतीत्यर्थः ।
 ऊर्णुनावेति । नुशब्दस्य द्वित्वे पूर्वकारस्य 'रपाम्याम्-' इति णत्वम् । द्वितीयस्य तु
 'अट्कुप्वाङ्' इति न णत्वम् । 'उभौ साम्यासस्य' इति लिङ्गादेव । विभाषोर्णोः । 'गाङ्-
 कुटादिभ्यः-' इत्यतो ङित्त्वानुत्तं, 'विज इट्' इत्यत इङिति इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं
 व्याचष्टे इडादीति । ऊर्णुनुविथेति । ङित्त्वाभावपक्षे गुणः । ऊर्णुनुवथुः ऊर्णुनुव । ऊर्णु-
 नाव, ऊर्णुनव । लुटि तासि इटि ङित्त्वविकल्पं मत्वाह ऊर्णविता ऊर्णुवितेति । ऊर्णवि-
 प्यति, ऊर्णुविप्यति । ऊर्णविप्यते, ऊर्णुविप्यते । लङि और्णु त् इति स्थिते 'ऊर्णोतेर्विभाषा'
 इति वृद्धिविकल्पे गुणे च प्राप्ते गुणोऽपृक्ते । 'ऊर्णोतेर्विभाषा' इत्यत
 ऊर्णोतेरिति 'नाभ्यस्तस्य-' इत्यतः पिति सार्वधातुके इति 'उतो वृद्धिः-' इत्यतो हलीति
 चानुवर्तते, तदाह ऊर्णोतेरित्यादि । वृद्धयपवाद इति । 'ऊर्णोतेर्विभाषा' इति वृद्धिविक-
 ल्पस्यापवाद इत्यर्थः । ऊर्णुयात् इत्यत्र 'विभाषोर्णोः' इति वृद्धिविकल्पमाशङ्क्याह इह
 वृद्धिर्नेति । भाष्यादिति । तथा च यासुटो ङित्त्वेन पित्वाभावान्न वृद्धिविकल्प इति
 भावः । न चैवं सति गुणनिषेधोऽपि न स्यादिति शङ्क्यम्, विशेषविहितेन यासुटो ङित्त्वेन
 ङिच्च पिन्नेति पित्त्वप्रयुक्तङित्त्वनिषेधस्य वाव इति 'यु मिश्रणे' इति वातावबोक्तत्वादिति
 भावः । परस्मैपदे आशीलिङ्याह ऊर्णुयादिति । अकृतसार्वधातुकयोरिति दीर्घः ।
 ऊर्णुयास्तामित्यादि । आत्मनेपदे लिङ्याह ऊर्णविपीठ, ऊर्णुविपीठेति ।
 'विभाषोर्णोः' इति ङित्त्वविकल्प इति भावः । लुङि परस्मैपदे और्णु ईत् इति स्थिते
 'विभाषोर्णोः' इति ङित्त्वपक्षे गुणाभावे उवङि रूपमाह और्णुवीदिति । ङित्त्वा-
 भावपक्षे गुणे नित्यं प्राप्ते ऊर्णोतेर्विभाषा । 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेपु' इत्यनु-

अनितेरित्यनेन णत्वं कृत्वा द्विर्वचने कृते प्राणणत् प्राणिणिपतीति सिद्धमिति सूत्रमिदं
 ज्ञापकमित्यर्थः । एवं च प्रणिनायेत्यादौ द्वितीयस्य णत्वाभावः सिद्धः । विभाषोर्णोः ।
 'गाङ्कुटादिभ्यः-' इत्यतो क्किति 'विज इट्' इत्यत इङिति चानुवर्तते इत्याशयेनाह
 इडादिप्रत्यय इत्यादि । तेन गुणविकल्पे पक्षे उवङ् । गुणोऽपृक्ते । 'नाभ्यस्तस्याचि-'
 इत्यतः पिति सार्वधातुके इति 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इत्यतो हलीति चानुवर्तते, तदाह
 हलादादित्यादि । ऊर्णोतेर्विभाषा । 'सिचि वृद्धिः-' इति सूत्रं 'नेटि' इत्यतः

अभिगमने । द्यौति । द्योता । पु १०४१ प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् ।
 सोता । अस्तौपीत् । कु १०४२ शब्दे । कोता । ष्टुब् १०४३ स्तुतौ । स्तौति,
 स्तवीति । स्तुतः स्तुवीतः । स्तुते, स्तुवीते । 'स्तुसुधूब्भ्यः—' (सू० २३८५) इतीट् ।
 अस्तावीत् । 'प्राक्सितात्—' (सू० २२७६) इति पत्वम् । अभ्यष्टौत् । 'सिवादीनां वा—'
 (सू० २३४९) पर्यष्टौत्, पर्यस्तौत् । ब्रूब् १०४४ व्यक्तायां वाचि । २४५०
 ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः । (३—४—८४) ब्रुवो लटः परस्मैपदाना-
 नामादित पञ्चानां णलादयः पञ्च वा स्युर्ब्रुवश्चाहादेशः । अकार उच्चारणार्थः ।

वर्तते, 'नेटि' इत्यत इटीति च, तदाह इडादाविति । आत्मनेपदे तु लृकि और्णविष्ट,
 और्णविष्ट । और्णविष्यत्, और्णविष्यत् । और्णविष्यत्, और्णविष्यत् । च अभिगमन इति ।
 अनिट् । द्यौतीति । उतो वृद्धिः । सार्वधातुके लिटि च युधानुवत् द्योतेति । द्योप्यति ।
 अद्योपीत् । पु प्रसवेति । पोपदेशोऽप्यम् । अनिट् । सौतीत्यादि द्युधानुवत् । एवं कु
 शब्दे इत्यपि । ष्टुब् स्तुताविति । उभयपदी अनिट् । 'तुरुस्तुशम्यमः—' इति इड-
 विकल्पम्, ईडभावपक्षे तु उतां वृद्धि च मत्वाह स्तौति स्तवीति । स्तुवन्ति । स्तौषि,
 स्तवीषि । स्तुयः, स्तुवीय । स्तौमि, स्तवीमि स्तुवः, स्तुवीवः स्तुमः, स्तुवीमः । आत्मनेपदे
 लटि ईडविकल्पं मत्वाह स्तुते, स्तुवीते इति । स्तुवाते, स्तुवते । स्तुपे, स्तुवीपे स्तुवापे
 स्तुध्वे, स्तुवीध्वे । स्तुवे स्तुवहे, स्तुवीवहे स्तुमहे, स्तुवीमहे । लिटि तुष्टाव तुष्टुवतुः
 तष्टुवुः । क्रादित्वात्यत्यपि नेड् भवति । तुष्टोय तुष्टुवथुः तुष्टुव । तुष्टाव, तुष्टव तुष्टुव तुष्टुम् ।
 तुष्टुवे इत्यादि । स्तोता । स्तोप्यति स्तोप्यते । स्तौतु, स्तवीतु, स्तुतात्, स्तुवीतात्, स्तुताम्, स्तुवी-
 ताम्, स्तुवन्तु । स्तुहि, स्तुवीहि, स्तुतात्, स्तुवीतात्, स्तुताम्, स्तुवीताम्, स्तुत, स्तुवीत ।
 स्तवानि स्तवाव स्तवाम् । स्तुताम्, स्तुवीताम् स्तुवाताम् स्तुवताम् । स्तुष्व स्तुवीष्व स्तुवा-
 थाम्, स्तुष्वम्, स्तुवीष्वम् । स्तवै स्तवावहै स्तवामहै । लङि अस्तौत्, अस्तवीत्,
 अस्तुताम्, अस्तुवीताम्, अस्तुवन् । अस्तौः, अस्तवीः अस्तुतम्, अस्तुवीतम्, अस्तुत,
 अस्तुवीत । अस्तवम्, अस्तुव, अस्तुवीव, अस्तुम्, अस्तुवीम् । अस्तुत, अस्तुवीत,
 अस्तुवाताम् इत्यादि । विधिलिङ् स्तुयात्, स्तुवीयात् इत्यादि । आत्मनेपदे स्तोषी-
 ष्टेत्यादि । लृङि सिचि इडभावे प्राप्ते आह स्तुसुधूब्भ्य इति । तथा च 'इट
 ईटि' इति सिज्जलोपे सिचि वृद्धौ अस्तावीदिति फलति । अस्ताविष्टामित्यादि । 'स्तुसु-
 धूब्भ्यः—' इत्यत्र परस्मैपदेष्वित्यनुवृत्तेरात्मनेपदे इट् न । अस्तोष्ट, अस्तोपाताम्
 इत्यादि । व्यक्तायां वाचीति । ब्रुवः पञ्चानाम् । 'परस्मैपदानां णल-
 तुस्—' इत्यत उत्तरसूत्रमिदम् । 'विदो लटो वा' इत्यतो लटो वेत्यनुवर्तते, तदाह
 इटीति चानुवर्तत इत्याशयेनाह इडादावित्यादि । स्तवीतीति । 'तुरुस्तुशम्यमः—'
 इति ईड्वा । 'स्तुसुधूब्भ्यः—' इत्यत्र परस्मैपदेष्वित्युक्तेः आत्मनेपदे तु नेट् ।
 अस्तोष्ट । अस्तोपाताम् । ब्रुवः पञ्चानाम् । 'विदो लटो वा' इत्यतो लटो वेति

आह आहृत्ः आहुः । २४५१ आहस्थः । (८—२—३५) झलि परे । चर्त्वम् ।
आत्य आहृथुः । २४५२ व्रुव ईट् । (७—३—९३) व्रुवः परस्य हलादेः पित
ईट् स्यात् । आत्य इत्यत्र स्थानिवद्भावात्प्राप्तोऽयं 'झलि' इति थत्वविधानात्
भवति । व्रवीति व्रूतः व्रुवन्ति । व्रूते । आर्धधातुकाधिकारे । २४५३ व्रुवो वचिः ।
(२—४—५३) उवाच ऊचतुः ऊचुः । उवचिथ, उवकथ । ऊचे । वक्ता । व्रीतु,

व्रुवो लट् इति । आदितः पञ्चानामिति । तिप् तस् झि सिप् यस् इत्येपामित्यर्थः ।
णलादयः पञ्चेति । णल् अतुस् उस् थल् अथुस् इत्येते पञ्चेत्यर्थः । उच्चारणार्थ इति ।
तत्प्रयोजनमात्थेत्यत्रानुपदमेव व्यक्तं भविष्यति । आहेति । व्रूधातोर्लट्स्तिपो प्रकृतेराहादेशः
सिपस्थलि प्रकृतेराहादेशे आहृ थ इति स्थिते हस्य ढत्वे प्राप्ते आहस्थः । आह इति षष्ठ्यन्तम् ।
'झलो झलि' इत्यतो झलीत्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे झलि पर इति ।
अह् इत्यस्य थकारः स्याज्झलीति फलितम् । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्तस्य भवति । चर्त्वमिति ।
आथ थ इति स्थिते प्रथमथकारस्य खरि चेति चर्त्वं आत्य इति रूपमित्यर्थः । आहादेशस्य
अकारान्तत्वे तु हकारादकारस्य थकारादेशे हस्य ढत्वे चर्त्वं आट्थ्य इति स्यादिति बोध्यम् ।
पञ्चानां णलाद्यभावपक्षे आह व्रुव ईट् । 'नाभ्यस्तस्य—' इत्यतः पितीति 'उतो वृद्धिः—'
इत्यतो हलीति चानुवर्तते, तदाह व्रुवः परस्येत्यादिना । ननु आत्थेत्यत्र आहादेशस्य
स्थानिवत्त्वेन ब्रूत्वात्ततः परस्य थस्य ईडागमः स्यादित्यत्र आह आत्थेत्यत्रेति । स्थानि-
वद्भावात् प्राप्तोऽयमीडागमो न भवतीत्यन्वयः । कुत इत्यत आह झलि थत्वविधानादिति ।
'आहस्थः' इति झलि परत आहादेशस्य थत्वं विधोयते । ईटि तु सति झलादित्वाभावात्तन्नि-
विषयं स्यात् । अत आत्थेत्यत्र ईडू नेति विज्ञायत इत्यर्थः । व्रुवन्तीति । व्रवीपि ब्रूथ ।
व्रवीमि व्रूवः ब्रूमः । लट् आत्मनंपदे आह व्रूते इति । 'व्रुवः पञ्चानाम्—' इत्यत्र परस्मैप-
दानामित्यनुवृत्तेराहादेशो न । व्रुवाते । व्रुवते । व्रूपे व्रुवाथे व्रूध्वे । व्रुवे व्रूवहे । व्रूमहे । व्रुवो
वचिः । व्रुवो वचिरादेशः स्यादार्धधातुक इत्यर्थः । इकार उच्चारणार्थः । उवाचेति ।
अकिति द्वित्वे कृते 'लित्त्वभ्यासस्य—' इति संप्रसारणमिति भावः ऊचतुरिति । किति
द्वित्वात्साम् 'वचिस्त्रपियजादीनाम्—' इति संप्रसारणे द्वित्वे कृते हलादिशेषे सवर्णपरत्वाद्
'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्युवङ्भावे सवर्णदीर्घ इति भावः । वचिरनिट्सु परिगणितः ।
तस्य भारद्वाजनियमात्थलि वेट् तदाह उवचिथ, उवकथेति । इडभावे 'चोः कुः'
'व्रुव ईट्' इत्यत्र 'नाभ्यस्तस्य—' इत्यतः सार्वधातुकग्रहणस्याप्यनुवृत्तेरीड् न । ऊचथुः
ऊच । उवाच, उवच ऊचिव ऊचिम । क्रादिनियमादिट् । ऊचे इति । ऊवाते
ऊचिरे । ऊचिपे ऊचाथे ऊचिध्वे । ऊचे ऊचिवहे ऊचिमहे । वक्तेति । वच्या-

वर्तते । व्रुव इत्येतदादिमं पञ्चम्यन्तम्, अन्तिमं तु 'षष्ठ्यन्तमित्याशयेनाह व्रूवो लट्
इत्यादि । चर्त्वमिति । प्रक्रियालाघवाद् 'आहस्तः' इत्येव सुवचमित्याहुः । व्रुव
ईट् । हलादेः किम्, व्रवाणि । पितः किम्, व्रूतः । झलीति थत्वविधानादिति ।

ब्रूतात् । 'डिच्च पिन्' इत्यपित्वादीन् । ब्रवाणि ब्रवै । ब्रूयात् । उच्यात् ।
 'अस्यतिवक्ति—' (सू० २४३८) इत्यङ् । २४५४ वच उम् । (७-४-२०)
 अङि परे । अवोचत्, अवोचत ।

अथ शास्यन्ताः परस्मैपदिनः । इङ् त्वात्मनेपदी । इण् १०४५ गतौ ।
 एति इतः । २४५५ इणो यण् । (६-४-८१) अजादौ प्रत्यये परे ।
 इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात्किति लिटि । ईयतुः ईयुः । इययिथ, इयेथ । ऐत्

देशे इण्निषेधः । वक्ष्यति, वक्ष्यते । ब्रवीतु ब्रूतादिति । ननु तिवादेशस्य तातडः पित्वाद्
 'ब्रुव ईट्' इति ईडागमः स्यादित्यत्र आह डिच्चेति । ब्रूताम् ब्रुवन्तु । ब्रूहि, ब्रूतात्
 ब्रूतम् ब्रूत ब्रवाणीति । आटः पित्त्वेन डिच्त्वाभावाद् न गुणनिषेध इति भावः । ब्रवाव
 ब्रवाम् । ब्रूताम् ब्रुवाताम् ब्रुवताम् । ब्रूष्व ब्रुवाथाम् ब्रूष्वमिति सिद्धवत्कृत्य आह ब्रवै
 इति । आटः पित्त्वेन डिच्त्वाभावाद् गुणः ब्रवावहै ब्रवामहै । लङि अत्रवीत् अन्नूताम्
 अन्नूवन् । अन्नूवोः अन्नूतम् अन्नूत । अन्नूवम् अन्नूव अन्नूम् । विधिलिङ्याह ब्रूयादिति ।
 ब्रूयातामित्यादि । अशीलिङ्याह उच्यादिति । वच्यादेशे 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारण-
 मिति भावः । उच्यास्ताम् इत्यादि । आत्मनेपदे आशीलिङि वक्षीयास्ताम् इत्यादि ।
 अकित्वान्न संप्रसारणम् । लुङि सिचि वच्यादेशे अत्रच् सूत् इति स्थिते आह अस्यतीति ।
 अवच अत् इति स्थिते वच उम् । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे अङि पर इति । 'ऋट्-
 शोऽङि—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । मित्त्वादन्त्यादचः परः, आद्गुणः, तदाह अवोच-
 दिति । अवक्ष्यत्, अवक्ष्यत ।

इङ् त्विति । 'इङ् अध्ययने' इति धातुस्तु डिच्त्वादात्मनेपदीत्यर्थः । इण् गता-
 विति । 'इणो यण्' इत्यादौ विशेषणार्थो णकारः एतीति । शपो लुकि पितः पित्त्वेन
 डिच्त्वाभावाद् गुणः । इत् इति । अपित्त्वेन डिच्त्वान्न गुणः । इ अन्तीत्यत्र डिच्त्वाद् गुणाभावे
 इयङि प्राप्ते इणो यण् । 'अचि श्नधातु—' इत्यतः अचीत्यनुवृत्तस्य अङ्गाधिकारलब्धाङ्गा-
 क्षिप्तप्रत्ययविशेषणत्वात्तदादिविधिरित्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे अजादौ प्रत्यये
 पर इति । इयङोऽपवाद् इति । इयङि प्राप्ते एव तदारम्भादिति भावः । गुणवृद्धी तु
 परत्वादस्य वाधिके । यथा—अयनम्, आयकः । यन्तीति । एषि एथः इथ । एमि इवः इमः ।
 इयायेति । द्वित्वे सति उत्तरखण्डवृद्धौ आयादेशे 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति ड्यङ् । अतुसि तु
 द्वित्वे कित्त्वाद् गुणाभावे इ इ अतुस् इति स्थिते 'इणो यण्' इत्युत्तरखण्डस्य यणि
 इयतुरिति स्थिते दीर्घे इणः । 'अत्र लोपः—' इत्यतः अभ्यासस्येति 'व्यथो लिटि'
 इत्यतो लिटीति चानुवर्तते, तदाह इणोऽभ्यासस्येति । ईयतुरिति ।
 भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति मत्वा आह इययिथ, इयेथेति । ईयथुः ईय ।

ईडागमे कृते श्लादित्वाभावादिति भावः । इण् गतौ । इयङोऽपवाद् इति ।
 येन नाप्राप्तित्वायेनेति भावः । गुणवृद्धी तु परत्वादस्य वाधिके । अयनम् । आयकः ।

एताम्-आयन् । इयात् । ईयात् । २४५७ एतेर्लिङि । (७—४—२४) उपसर्गात्परस्य ।
इणोऽणो ह्रस्वः स्यात् किति लिङि । निरियात् । 'उभयत आश्रयणे नान्ता-
दिवत्' । अभीयात् । अणः किम्—समेयात् । 'समीयात्' इति प्रयोगस्तु-

इयाय, इयय ईयिव ईयिम । एता । एष्यति । एतु, इतात् इताम् यन्तु । इहि इतात् इतम्
इत । अयानि अयाव अयाम । ऐदिति । लङि तिप इकारलोपे इकारस्य गुणे आटो वृद्धिः ।
आयन्निति । झेरन्तादेशे इकारलोपे इ अन् इति स्थिते 'इणो यण्-' इति यणि कृते
तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाडिति भावः । ऐः ऐतम् ऐत । आयम् ऐव ऐम । विधिलिङ्याह
इयादिति । इयाताम् इयुरित्यादि । आशीर्लिङ्याह ईयादिति । 'अकृत्सार्वभानुकयोः—'
इति दीर्घे इति भावः । ईयास्तामित्यादि । एतेर्लिङि । 'उपसर्गाद्घ्रस्व ऊहतेः' इत्यत उप-
सर्गाद् ह्रस्व इति, 'केऽणः' इत्यतः अण इति, 'अयङ् यि किङिति' इत्यत कितीति चानुवर्तते,
तदाह उपसर्गात्परस्येत्यादि । इह आर्धधातुके इति प्रामादिकम् । पूर्वसूत्रेषु तदभावादानु-
वृत्तेरसंभवात् किति लिङित्येव सिद्धेश्च । डितीति तु नानुवर्तते, इण आर्धधातुकलिङो
डित्त्वाभावात् । नन्वभीयादित्यत्रापि ह्रस्वः स्यादित्यत आह उभयत इति । अत्र एकादेशस्य
ईकारस्य पूर्वान्तत्वे उपसर्गानुप्रवेशादिण्धातुत्वं न संभवति । परादित्वेन इण्धातुत्वाश्रयणे
तु नोपसर्गात्परत्वम्, उपसर्गैकदेशस्य इकारस्य ईकारात्मना सत्त्वेन अम् इत्यस्य
उपसर्गत्वाभावात् । एकादेशस्य आदिवत्त्वमाश्रित्य इण्धातुत्वम्, अन्तवत्त्वमाश्रित्य तस्य
उपसर्गानुप्रवेशश्चेत्यपि न संभवति । पूर्वपरशब्दाभ्यां अन्तादिशब्दाभ्यां च विरोधस्य पुर-
स्स्फूर्तिकतया विरुद्धातिदेशद्वयस्य युगपदसंभवादित्यर्थः । इदं च अन्तादिवत्सूत्रे
भाष्ये स्पष्टम् । न च अम् इति भान्तस्य एकदेशविकृतन्यायेन उपसर्गत्वाद् ईका-
रस्य परादिवत्त्वे ह्रस्वो दुर्वार इति वाच्यम्, लक्ष्यानुसारेण क्वचिद् एकदेशविकृत-
न्यायानाश्रयणादिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । समेयादिति । आ इयात् एयात् ।
समेयादित्यत्र एकारस्य अनण्वान्न ह्रस्वः । ग्रहणकसूत्रादन्यत्र पूर्वेणैव णकारेण
प्रत्याहाराश्रयणादिति भावः । तर्हि क्वचित् समीयादिति प्रयोगः कथमित्याशङ्क्याह

दीर्घे इणः किति । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतोऽभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'व्यथो लिटि' इत्यतो
लिटोति च । किति किम्, इयाय । अत्र वदन्ति—इह दीर्घे कृतेऽपि 'अभ्यासस्यासवर्णे' इती-
यडा रूपसिद्धेः कितीति व्यर्थम् । न च दीर्घस्येयङि दीर्घविधानं व्यर्थमिति वाच्यम्, ईयतुः
ईयुरित्यत्र 'वाणादाङ्गं वलीयः' इति यणि कृते दीर्घविवेरावश्यकत्वात् । किं च लिटोत्यनु-
वर्तमानमपीह व्यर्थमेव, व्यावर्त्याभावादिति । एता । एष्यति । एतु । इतात् । इताम् ।
यन्तु । इहि । उत्तमे तु । अयानि । अयाव । अयाम । लङ्मध्यमे ऐः । ऐतम् । ऐत । उत्तमे
तु आयम् । ऐव । ऐम । ईयादिति । 'अकृत्सार्व-' इति दीर्घः । एतेर्लिङि । इहार्धधातुक
इति स्वरूपकथनार्थं प्रक्षिप्तम्, किति लिङोत्येतावतैवेष्टसिद्धेः । उभयत आश्रयण इति ।
अन्तादिशब्दावयवविशेषवाचिनौ । तत्र यदि पूर्वस्यावयवबुद्ध्या एकादेश आश्रीयते तदा-

भौवादिकस्य । २४५८ इणो गा लुङि । (२—४—४५) 'गातिस्था—'
 (सू० २२२३) इति सिचो लुक् । अगात् अगाताम् अगुः । इङ् १०४६ अध्य-
 यने । नित्यमधिपूर्वः । अवीते अवीयाते अवीयते । २४५८ गाङ् लिटि ।
 (२—४—४९) इङो गाङ् स्याल्लिटि लावस्थायां विवक्षिते वा । अविजगे
 अविजगते अविजगिरे । अध्येता । अध्येष्यते । अध्ययै । गुणयादेशयोः कृत-

समीयादिति प्रयोगस्तु भौवादिकस्येति । 'इट किट कटी गतौ' इति प्रथिल्लृप्त्य
 इघातोराशीर्लिङि 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घो बोध्य इति भावः । लुङि विशेषमाह
 इणो गा लुङि । इण्घातोः गा इत्यादेशः स्याल्लुङीति सूत्रार्थः स्पष्टः । अगा स् त् इति
 स्थिते आह गातिस्थेतीति । लुङि ऐष्यत् । इङ् अध्ययन इति । अविहपरिभावे ।
 उपरिभावश्च पठने नियमपूर्वकत्वमिति भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । नित्यमधिपूर्व इति ।
 धातुपाठे वचनमिदम् । अवीते इत्यत्र धातुरुपसर्गं न व्यभिचरतीति भूवादिसूत्रे भाष्ये ।
 अधीत इति । 'सार्वधातुकमपित्' इति डित्त्वाद् गुणनिपेवे सवर्णदीर्घः । अजादौ तु
 इयङ्, तदाह अधीयाते अधीयते इति । अवीत्रे अवीयाथे अवीघ्वे । अवीये अवीवहे
 अधीमहे । गाङ् लिटि । इङ् इति । 'ईङश्च' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः ।
 स्थानिवत्त्वादेव डित्त्वे सिद्धे डित्करणं 'गाङ्कुटादिभ्यः—' इत्यत्र 'इणो गा लुङि'
 इत्यस्य ग्रहणाभावार्थमिति भाष्यम् । ननु कृते गाङादेशे द्वित्वे अभ्यासजद्वे
 अल्लोपे अविजगे इति रूपं वक्ष्यति । तद्युक्तम्, 'द्विवचनेऽचि' इति गाङादेशनिपेवाद् गाङादे-
 शात् प्रागेव द्वित्वे सति उत्तरखण्डस्य गादेशे अधीगे इति रूपापत्तेरित्यत आह लावस्थायां
 विवक्षित इति । तत्र लावस्थायामिति वार्तिकमते गाङादेशात् प्रागेव 'द्विवचनेऽचि' इति
 सूत्रं न प्रवर्तते, द्वित्वनिमित्ताचोऽभावात् । विवक्षिते इति भाष्यमते तु सुतरां 'द्विवचनेऽचि'
 इति न प्रवर्तते, अनैमित्तिकत्वादिति भावः । अधिजगिरे इति । अविजगिषे अविजगाथे
 अविजगिघ्वे । अविजगे अविजगिवहे अविजगिमहे । लोटि अवीताम् अवीयाताम्
 अवीयताम् । अवीष्व अवीयाथाम् अवीघ्वम् इति सिद्धवत्कृत्य आह अध्ययै इति । तत्र
 प्रक्रियां दर्शयति गुणयादेशयोरिति । 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चाद्-

तस्यैव परस्य कथमादिवद्भावः स्यात् । एवं परस्यादिवत्त्वे पूर्वस्यान्तवद्भावो न स्यादेकस्यो-
 भयापेक्षया पारतन्त्र्यविरोधादिति भावः । नन्वेवं रामौ इत्यत्र 'सुपिडन्तम्—' इति पदत्वं न स्यात्,
 परादित्वे रामेति प्रकृतेरभावात् । 'यस्मात्प्रत्ययविविस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्' इति स्वी-
 काराद्राम इत्यस्य प्रकृतित्वात्, पूर्वान्तत्वे तु परत्र प्रत्ययाभावात् । अत्राहुः—पूर्वं पदसंज्ञा पश्चादे-
 कादेश इति नोक्तदोषः इह च ज्ञापकं 'सुपिसूतिसमाः' इति । विध्यादौ समीयादिति न भवत्येव ।
 आशीर्लिङि तु 'अकृत्सार्व—' इति दीर्घे कृतेऽपि ह्रस्वत्वेन भाव्यमित्याशङ्क्याह भौवादिक-
 स्येति । इटकिटकटीत्यत्र प्रथिल्लृप्त्य इघातोराशीर्लिङि इदं रूपम् । वी गतीत्यत्र ईकारोऽपि धात्व-
 न्तरं प्रथिल्यत इति मते तु विध्यादिलिङ्यपि भवत्येवेति बोध्यम् । गाङ् लिटि । लावस्थायां

योरुपसर्गस्य यण् । 'पूर्वं धातुरुपसर्गण-' इति दर्शनेऽन्तरङ्गत्वाद् गुणात्पूर्वं सवर्णदीर्घः प्राप्तः । 'गेरध्ययने वृत्तम्' (सू० ३०६६) इति निर्देशान्न भवति । अद्यैत । परत्वादियङ्, तत् आट्, वृद्धिः, अद्यैयाताम् अद्यैयत् । अद्यैयि अद्यैवहि अद्यैमहि । अधीयीत अधीयीयाताम् । अधीयी-
ञ्वम् । अधीयीय । अद्येषीष्ट । २४६० विभाषा लुङ्लुङोः । (२-४-५०) इङो गाङ् वा

सर्गण' इति 'सुट्कात्पूर्वः' इति सूत्रसिद्धान्तादिति भावः । तथा च इट् एत्वे आटि वृद्धौ
अधि इ ऐ इति स्थिते गुणे अयादेशे यणिति फलितम् । ननु 'पूर्वं धातुरुपसर्गण युज्यते
पश्चात्साधनेन' इत्यपि पक्षः 'सुट्कात्पूर्वः' इति सूत्रभाष्ये स्थितः । तथा च अधि इ ऐ इति
स्थिते पूर्वं सवर्णदीर्घे सति गुणयादेशयोः कृतयोः अद्यै इति स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति
पूर्वं धातुरिति । साधनेनेत्यस्य कारकबोधकेनेत्यर्थः, प्रत्ययेनेति यावत् । दर्शन इत्येतस्य
न्ते इत्यर्थः । 'पूर्वं धातुरुपसर्गण युज्यते पश्चात्साधनेन' इति पक्षे पूर्वप्रवृत्तिकत्वेन अन्तरङ्ग-
त्वात् 'सार्धधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणं वाधित्वा सवर्णदीर्घः प्राप्तो न भवतीत्यन्वयः ।
हुत् इत्यत आह गेरध्ययने वृत्तमिति निर्देशादिति । अन्यथा ल्युटि अनादेशे अधि
इ अन इति स्थिते पूर्वं सवर्णदीर्घं ततो गुणयादेशयोः कृतयोः अद्ययनमिति प्रसङ्गादिति
भावः । वस्तुतस्तु पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते । इत्येव भाष्यसंमतम्, पूर्वं धातुरुपसर्गण नैतत्सा-
धमिति भाष्योक्तेरिदं न्यत्र विस्तरः । अद्ययावहै अद्ययामहै । लङ्याह अद्यैतेति ।
अधि आ इ त इति स्थिते 'आटश्च' इति वृद्धौ यणिति भावः । अधि इ आतामिति स्थिते
आटि वृद्धौ यणि अद्यैतामिति प्राप्ते आह परत्वादियङिति । आटः प्रागेव परत्वादिकारस्य
इयङि तत् आटि वृद्धौ यणि अद्यैयातामिति रूपमित्यर्थः । अद्यैयतेति । 'आत्मनेपदे-
न्नतः' इत्यदादेशः । अद्यैथाः अद्यैयायाम् अद्यैध्वम् इति सिद्धवत्कृत्याह अद्यैयि अद्यै-
महि अद्यैमहीति । विधिलिङ्याह । अधीयीतेति । अधि इ त इति स्थिते सीयुटि
एटि सलोपे यलोपे अधि इ इत् इति स्थिते धातुभूतस्य इकारस्य इयङि सवर्णदीर्घ इति
भावः । अधीयीयातामिति । अधि इ आतामिति स्थिते सीयुटि सुटि सलोपे अधि इ
यातामिति स्थिते धातुभूत इकारस्य इयङि सवर्णदीर्घ इति भावः । अस्य रन्भावे सीयुटि
कारयकारलोपे अधि इ ई रन् स्थिते धातुभूतस्य इकारस्य इयङि सवर्णदीर्घे अधीयीरन्,
धीयीथाः, अधीयीयायाम् इति सिद्धवत्कृत्य आह अधीयीध्वमिति । ध्वमि सीयुटि
लोपे यलोपे अधि इ ई ध्वमिति स्थिते इङ् इयङि सवर्णदीर्घ इति भावः । अधीयीयेति ।
टोऽन् सीयुट् सलोपः । अधि इ ईय इति स्थिते इङ् इयङि सवर्णदीर्घ इति भावः ।

तेति । वातिकमते तु एकादेशात्प्रागेव गाङ्गदेशे 'द्विर्वचनेऽचि' इति सूत्रं न प्रवर्तते
त्वनिमित्ताचोऽभावात् । विवक्षित इति । भाष्यमते तु सुतरां न प्रवर्तते, अनैमित्तिकत्वा-
ति भावः । निर्देशान्न भवतीति । 'वाणदिङ्ग' वलीयः' इति समाधानं
न प्रवर्तते, व्याश्रयत्वादिति भावः । अद्यैयतेति । 'आत्मनेपदेऽन्नतः' इति

स्यात् । २४६१ गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिण्डित् । (१—२—१) गाङ्देशा-
त्कुटादिभ्यश्च परेऽङ्गितः प्रत्यया ङितः स्युः । २४६२ घुमास्थागापाजहातिसां
हलि । (६—४—६६) एषामात् ईत्स्याद् हलादौ किङ्त्वार्धधातुके ।
अध्यगीष्ट; अध्यैष्ट । अध्यगीष्यत्, अध्यैष्यत् । इक् १०४७ स्मरणे । अयमप्य-

अधीयीवहि अधीयीमहि । आशीलिङ्चाह अध्येषीष्टेति । सीयुटि गुणः, यण् षत्वम् ।
अध्येषीयास्ताम् अध्येषीरन् । अध्येषीष्ठाः अध्येषीयास्याम् अध्येषीद्वम् । अध्येषीय अध्येषीवहि
अध्येषीमहि । लुङि आटि अधि आटि इ इति स्थिते विभाषा लुङ्लुङोः । शेषं पूरयति
इङो गाङ् वा स्यादिति । 'इङश्च' इत्यतो 'गाङ् लिटि' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः ।
सिचि अधि अ गा स् त इति स्थिते गाङ्कुटादिभ्यो । अ ष च ङणौ, तौ इतौ यस्य
स ङिणत्, स न भवतीत्यङ्गित् । गाङ् च कुटादयश्चेति द्वन्द्वात्पञ्चमी । गाङिति ङकारा-
नुबन्धाद् 'इणो गा लुङि' इत्यस्य न ग्रहणमित्युक्तम् । नापि 'गाङ् गतौ' इत्यस्यात्र ग्रहणम्,
तत्र ङकारस्यात्मनेपदप्रापणेन चरितार्थत्वात् । इङादेशस्य गाङो ङकारो नात्मनेपदप्रापणेन
चरितार्थः, स्थानिवत्त्वेनैव तत्सिद्धेः तदाह गाङादेशादिति । एवं च सिचः ङित्वे आह
घुमास्था । 'षो अन्तकर्मणि' इत्यस्य कृतात्त्वस्य निर्देशः । घु मा स्या गा पा जहाति सा
एषां द्वन्द्वात्पष्ठी । 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम् । 'आतो लोप इटि च' इत्यत आत इति 'ईद्यति'
इत्यत ईदिति 'अनुदात्तोपदेश-' इत्यतः किङिति इति चानुवर्तते, तदाह एषामित्यादिना ।
अध्यगीष्टेति । अधि अ गा स् त् इत्यत्र अकारस्य ईकारे यणि सिचः षत्वे तकारस्य
षुत्वेन ष इति भावः । 'गातिस्था-' इति न सिज्जलोपः परस्मैपदाभावात् । अध्यगी-
षाताम् अध्यगीषत् । अध्यगीष्ठाः अध्यगीषायाम् अध्यगीद्वम् । अध्यगीषि अध्य-

ज्ञस्य अत् । लङ् मध्यमे तु अध्यैथाः । अध्यैयायाम् । अध्यैध्वम् अध्येषीष्टेति । लिङः
सीयुट् । अध्येषीयास्ताम् । अध्येषीरन् । गाङ्कुटादिभ्यो । इह गाङ् तावित्यस्य न
ग्रहणम्, तदर्थतया ङकारानुबन्धस्य तत्र चरितार्थत्वात् । आदेशङकारस्तु अचरितार्थः,
स्थानिवद्भावेनैव तङः सिद्धत्वात्त आह गाङादेशादिति । कुठादिस्तुवाद्यन्तगणः । केचित्तु
कुट् आदिर्येषां ते कुटादयः, कुट्स्य आदिः कुटादिः, कुटादिश्च कुटादयश्च कुटादय इति
समासद्वयमाश्रित्य कुटपूर्वस्य लिखधातोरपि ग्रहणास्त्रिखनमिति प्रयोगः सिद्ध इत्याहुः । तच्च
'रलो व्युपधात्-' इति सूत्रस्थेन लिखित्वा लेखित्वा लिलिखिपति लिलेखिपति इति वृत्ति-
ग्रन्थेन, 'शकुनिष्वालेखने' इति सूत्रप्रयोगेण च विरुध्यते । अङ्गिण्डिति किम्, घनि कोटः ।
पोटः । णलि कुकोट । पुपोट । घुमास्था । 'दीङो युडाच-' इत्यतः किङतोत्यनुवर्तते । आर्ध-
धातुक इति चाधिक्रियत एव । किङिति किम्, दाता । धाता । हलादौ किम् ददतुः ।
ददुः । अन्यथा आतो लोपात्परत्वादीत्वं स्यात् । आर्धधातुके किम् मातः । मायः ।
अध्यगीष्टेति । सिचो ङित्वादीत्वम् । इक् स्मरणे । ककार इह 'ईष्वदिकः' इति
विशेषणार्थः । एरित्युक्ते तु इट् कित् कटीत्यत्र प्रष्टिपृस्य ईधातोरपि ग्रहणं स्यादि-

धिपूर्वः । 'अधीगर्थदयेशाम्-' (सू० ६१३) इति लिङ्गात् । अन्यथा हि 'इगर्थ-' इत्येव ब्रूयात् । 'इण्वदिक इति वक्तव्यम्' (वा० १५७७) । अधि-यन्ति । अध्यगात् । केचित्तु आर्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः, तन्मते यण् । तथा च भट्टिः—'ससीतयो राघवयोरधीयन्' इति । वी. १०४८ गति-

गीण्वहि अध्यगीष्महि । गाडभावपक्षे आह अध्यैष्टेति । अधि आ इ स् त इति स्थिते इका-रस्य गुणे आटो वृद्धौ यणि षत्वद्भुत्वे इति भावः । अध्यैपाताम् अध्यैपत । अध्यैपाथाम् । 'धि च' इति सलोपः अध्यैषि अध्यैष्वहि अध्यैष्महि । लृङ्ग्याह अध्यगीष्यतेति । 'विभाषा लुङ्लृङोः' इति गाडादेशे स्ये तस्य 'गाङ्कुटादिभ्यः' इति डित्त्वे 'घुमास्था-' इति च अटि यणि षत्वमिति भावः । अध्यगीष्येतामित्यादि । गाडभावपक्षे आह अध्यैष्यतेति । अध्यै-ष्येतामित्यादि । इक् स्मरणे । अथमपीति । इङ्धातुवदथमपि धातुर्नित्यमधिपूर्वक इत्यर्थः । ननु धातुपाठे इङ्मधिकृत्य नित्यमधिपूर्व इति वचनाद् भूवादिषुत्रभाष्याच्च इङो नित्यमधि-पूर्वकत्वं युक्तम् । अस्य तु तथात्वे किं प्रमाणमित्यत आह अधीगर्थेति । तत्र हि अधीगर्थे-त्यनेन स्मरणार्थकधातुविवक्षितः । इङ्धातोरधिपूर्वकत्वाभावेऽपि स्मरणार्थकत्वे इगर्थेत्यावतैव स्मरणार्थकधातुलाभात् तत्र अवीति व्यर्थं स्यात् । अत इङ्धातुरयं नित्यमधिपूर्वक एव स्मर-णार्थक इति विज्ञात इत्यर्थः । इण्वदिक इति । षष्ठ्यन्ताद्धतिः । गुणो यत् कार्यम् 'इणो यण्' इत्यादि, तद् इको भवतीत्यर्थः । अध्येति, अधीत इति सिद्धवत्कृत्य आह अधिय-न्तीति । अन्तादेशे इयङ्पवादः । 'इणो यण्' इति यणिति भावः । अध्येषि अधीथः अधीथ । अध्येमि अधीवः अधीमः । अधीयाय । अतुसि तु द्वित्वे कृते अधि इ इ अतुस् इति स्थिते 'इणो यण्' इति द्वितीयस्य इकारस्य यणि प्रथमस्य इकारस्य 'दीर्घं इणः किति' इति दीर्घं सवर्णदीर्घं, अधीयतुः अधीयुः अधीययिथ, अधीयेथ अधीयथुः अधीय । अधीयाय, अधीयय अधी-यिव अधीयिम । अध्येता । अध्येष्यति । अध्येतु, अधीतात् अधीताम् अधियन्तु । अधीहि, अधीतम् अधीत । अध्ययानि अध्ययाव अध्ययाम । अध्येत् अध्यैताम् अध्ययन् । अध्येः अध्यैतम् अध्यैत । अद्यायम् अध्यैव अध्यैम—इति सिद्धवत्कृत्य लृङ्ग्याह अध्यगादिति । इण्वत्त्वाद् 'इणो गा लुङि' इति गादेशे 'गातिस्था-' इति सिचो लुका लुप्तत्वाद् 'घुमास्था-' इति ईत्वं न । अध्य-गाताम् । अध्यगाम् अध्यगाव । अध्यैष्यत् । केचित्त्विति । आर्धधातुके इत्यधिकारे 'इणो गा लुङि' इति सूत्रे एतद्वातिकपाठस्य भाष्ये दर्शनात्तदधिकारोक्तानामेव कार्याणामुपस्थितत्वा-दिति भावः । तन्मते यण् नेति । 'इणो यण्' इत्यस्य आर्धधातुकाधिकारस्यत्वाभावात्तातिदेश इत्यर्थः । तेन झोऽन्तादेशे इयङि सवर्णदीर्घं अधीयन्तीत्याद्युद्धम् । राघवयोरधीयन्निति । 'अधीगर्थ—' इति षष्ठी । राघवौ स्मरन्नित्यर्थः । अधिपूर्वाद् इङ्धातोर्लटः शतरि शपो लुकि इकारस्य इयङि सवर्णदीर्घं अधीयदिति शन्तात् सुवृत्तौ सौ रूपम् ।

त्याहुः । केचित्त्विति । आर्धधातुकाधिकारे वातिकपाठात्तदधिकारोक्तानामेव कार्या-

व्यासिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । प्रजनं गर्भग्रहणम् । असनं क्षेपणं । वेति वीतः वियन्ति । वेपि । वेमि । वीहि । अवेत् अवीताम् अवियन् । अडागमे सत्यनेकाच्चाद्यणिति केचित् । अव्यन् । अत्र ईकारोऽपि धात्वन्तरं प्रश्लिष्यते । एति ईतः इयन्ति । ईयात् ऐषीत् । या १०४९ प्रापणे प्रापणमिह गतिः । प्रणियाति । यातः यान्ति । २४६३ लङः शाकटायनस्यैव । (३-४-१११) आदन्तात्परस्य लङो ज्ञेर्जुस् वा स्यात् । अयुः, अयान् । यायात् यायाताम् ।

वी गतीति । 'अजेर्व्यञ्जपोः' इति सूत्रभाष्यरीत्या अस्य आर्धधातुके नास्ति प्रयोग इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । वियन्तीति । एकाच्चाद्यणभावादियङिति भावः । लोटि वेतु, वीतात् वीताम् वियन्तु-इति सिद्धवत्कृत्याह वीहीति । हेरपित्वेन डित्वात् गुण इति भावः । वीतात् वीतम् वीत । वयानि वयाव वयाम् । लङ्याह अवेदिति । अचियन्निति । वी अ इति स्थिते परत्वादडागमात् प्रागियङि कृते अडागम इति भावः । मतान्तरमाह अडागमे सतीति । लावस्थायामङिति पक्षे इयङं बाधित्वा अनेकाच्चात् यणि अव्यन्निति केचिदाहुरित्यर्थः । केचिदित्यस्वरसं सूचयति । तद्वीजं तु कृतेऽप्यति यणि कर्तव्ये आभीयतया अटोऽसिद्धत्वाद्नेकाच्चाभावाद्यणभावादियङेवोचित इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । अत्रेति । वी ई इति सवर्णदीर्घे वी गतीति निर्देश इति भावः । ईयादिति । विधिलिङि आशीर्लिङि च रूपमिदं समानम् । 'स्कोः-' इति वलोपः । तत्र विधिलिङि ईयातामित्यादि, आशिषि तु ईयास्तामित्यादि, इति विशेषः । ऐषीदिति । सिचि वृद्धिः । या प्रापण इति । ननु गच्छतीत्यर्थे यातीति कथमित्यत आह प्रापणमिह गतिरिति । णिजर्थस्त्वविवक्षित इति भावः । प्रणियातीति । 'नेर्गद-' इति णत्वम् । ययौ । याता । यास्यति । यातु । अयात् । अयाताम् । लङः शाकटायनस्यैव । 'ज्ञेर्जुस्' इति 'आतः' इति चानुवर्तते, तदाह आदन्तादिति । जुस् वेति । शाकटायनग्रहणाद्विकल्पलाभ इति भावः । एवकारस्तु 'लिट् च' 'लिङाशिषि' इत्युत्तरार्थ इति भाष्ये स्पष्टम् । च न 'लोडो लङ्वात्' इत्यतिदेशाद् यान्तु इत्यत्रापि जुस्विकल्पः शङ्क्यः, 'नित्यं डितः' इत्यतो डित इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धेर्लङ्ग्रहणस्य

णामुपस्थितत्वादतिदेश इति भावः । अधीयन्निति । स्मरन्नित्यर्थः । राघवयोरि-
त्यत्र 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इति षष्ठी । वी गति । अचियन्निति । अडागमात् परत्वादियङ् । अडागमे सतीति । कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण अटो नित्यत्वादिति भावः । अतएवापरितोपात् 'असिद्धवद्वाभात्' इति समानाश्रये यणि कर्तव्ये अटोऽसिद्धत्वादियङेवोचित इत्याशयेन वा केचिदित्युक्तम् । लावस्थायामेवाडागम इति पक्षे तु यणेवेति बोध्यम् । ईकारोऽपीति । प्रयुञ्जते च 'न हि तरणिरुदीते दिक्पराधीनवृत्तिः' इति, व्याख्यातं च मनोरमायाम्-कर्मव्यतिहारे तङ् । न च 'न गतिर्हिसार्थेभ्यः' इति निषेधः शङ्क्यः उत्पूर्वस्याविर्भावार्थत्वादिति । अत्र वदन्ति-
व्यतिशब्दं विना कर्मव्यतिहारकल्पनं क्लेशावहम् । परकीयकर्म च कर्मव्यतिहारेऽपेक्ष्यते तच्चात्र नोपात्तम् । परस्परकरणं तु न संभवत्येव । ततश्चोदीते इति भावे

यायास्ताम् । अयासीत् । वा १०५० गतिगन्वनयोः । गन्वनं सूचनम् । भा १०५१ दीप्तौ ।
ष्णा १०५२ शौचे । आ १०५३ पाके । द्रा १०५४ कुत्सायां गतौ । प्सा १०५५ भक्षणे ।
पा १०५६ रक्षणे । पायास्ताम् अपासीत् । रा १०५७ दाने । ला १०५८ आदाने ।
'द्वावपि दाने' इति चन्द्रः । दाप् १०५९ लवने । प्रणिदाति, प्रनिदाति । दायास्ताम् अदा-
सीत् । ख्या १०६० प्रकथने । अयं सार्वधातुकमात्रविषयः । 'संस्थानत्वं नमः ख्यात्रे' (वा०
१५९१) इति वार्तिकं तद्भाष्यं चेह लिङ्गम् । संस्थानो जिह्वामूलीयः, स नेति ख्यात्रा-
देशस्य खशादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः । 'संपूर्वस्य ख्यातेः प्रयोगो न' इति न्या-

लङ्-द्वावमादाय प्रवृत्तिनिवारणार्थत्वात् । इदमपि भाष्ये स्पष्टम् । अयानिति । जुसभावे
रूपम् । अयासीत् । ष्णाधातुः पोपदेशः । नस्य ष्टुत्वेन णत्वनिर्देशः । स्नाति । स्नायात्,
स्नेयात् । पा रक्षणे । 'एलिङि' इति सूत्रे 'तिस्या--' इत्यत्र च पिवतेरेव ग्रहणादेत्व-
सिञ्जलकौ न, तदाह पायास्ताम् । अपासीदिति । दाप् लवने । घृत्वाभावात् 'शेषे
विभाषा इति णत्वविकल्पं मत्वाह प्रणिदाति, प्रनिदातीति । घृत्वाभावादाशोर्लिङि
एत्वम, लुङि लुक् च नेति मत्वाह दायास्तामिति । अदासीदिति च । ख्या प्रकथने ।
अयं सार्वधातुकमात्रविषय इति । मात्रशब्दोऽत्रधारणे । सार्वधातुक एवास्य ख्याधातोः
प्रयोगः, न त्वावधातुक इत्यर्थः । कुत इत्यत आह संस्थानत्वमिति । 'चक्षिङः ख्यात्' इति
सूत्रे ख्यास्थाने 'खशात्' इति वक्तव्यम् । अस्य शकारस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारे यकारो
वक्तव्य इत्युक्त्वा 'प्रयोजनं सौप्रथमे बुभिविः' इत्युपक्रम्य 'संस्थानत्वं नमः ख्यात्रे' इत्युक्तं
वार्तिके । तत्र नम्रमध्याहृत्य नमः ख्यात्रे इति संस्थानत्वं न भवतीति व्याख्यातं भाष्ये ।
तदिदं वार्तिकं भाष्यं च ख्याधातोरस्य सार्वधातुके एव प्रयोग इत्यत्र ज्ञापकमित्यर्थः । तत्र
संस्थानपदं व्याचष्टे संस्थानो जिह्वामूलीय इति । प्राचीनाचार्यसमयादिति भावः ।
स नेति । स जिह्वामूलीयो 'नमः ख्यात्रे' इत्यत्र न भवतीत्येतत् ख्यात्रा-
देशस्य खशादित्वविधौ शस्य यत्वविधौ च प्रयोजनमित्यर्थः । खशादित्व इति ।
यत्वविधावित्यस्याप्युपलक्षणम् । शकारस्थानिकयत्वस्यासिद्धत्वात् । 'शर्परे
विसर्जनीयः' इति विसर्जनीय इष्टः सिध्यति, जिह्वामूलीयस्त्वनिष्ठो न भवतीति
भाष्यवार्तिकहृदयम् । ख्याधातोरस्यार्धधातुकेऽपि प्रयोगसत्त्वं तु तृजन्ते ख्यातृशब्दे
यकारस्य शकारस्थानिकत्वाभावाद् असिद्धत्वाभावात् 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्यस्या-
प्रवृत्तौ 'कुप्नोः--' इति जिह्वामूलीयो दुर्वारः स्यात् । ततश्चार्धधातुके सर्वत्र न ख्याधातोः
प्रयोग इति विज्ञायते, ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वादिति भावः । संपूर्वस्येति ।

निष्ठा ज्ञेया । तथा चोदये दिक्पराधीनवृत्तिस्तरणिर्नेत्यर्थः सुगम इति । प्रणिदातीति ।
'शेषे विभाषा--' इति णत्वविकल्पः । अदासीदिति । अघृत्वान्न सिञ्जलुक् । नमः
ख्यात्रे इति । यद्ययमार्धधातुकेऽपि प्रयुज्येत तर्हि तृजन्तेऽस्मिन्परे 'शर्परे
विसर्जनीयः' इत्यस्याप्रवृत्त्या कुप्नोरिति जिह्वामूलीयो दुर्वारः स्यादेवेति तद्भावः ।

सकारः । प्रा १०६१ पूरणे । मा १०६२ माने । अकर्मकः । 'तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषः' इतिमाधः । उपसर्गवशेनार्थान्तरे तु सकर्मकः । 'उदरं परिमाति मुष्टिना' । 'नेर्गद—' (सू० २२८५) इत्यत्र नास्य ग्रहणम् । प्रणिमाति, प्रनिमाति । वच १०६३ परिभाषणे । वक्तिः । वक्तुः । अयमन्तिपरो न प्रयुज्यते । बहुवचनपर इत्यन्ये । झिपर इत्यपरे । वग्धि । वच्यात् । उच्यात् ।

सार्वधातुकेऽपीति भावः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । एवं च संख्याति इत्यादि नास्तीति फलितम् संख्यादिशब्दास्तु ख्यात्रादेशस्येति बोध्यम् । मा मान इति । मानं परिमितिरिति भावः, तदाह अकर्मक इति । माति घृतं पात्रेऽस्मिन्निति उदाहरणम् । परिमितं भवतीत्यर्थः, संगृहीतं भवतीति यावत् । अत्रार्थे शिष्टप्रयोगसंवादं दर्शयति तनौ ममुस्तत्रेति । 'तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः' इति माधकाव्ये । तपोधनस्य— नारदस्य, अभ्यागमेन-आगमनेन, संभवा मुदः—संतोषाः, कैटभद्विषः—श्रीकृष्णस्य तनौ-शरीरे, न ममुः—परिमिता न बभूवुः, आधिक्यान्न संगृहीता बभूवुरिति यावत् । अर्थान्तरे त्विति । परिच्छेदे त्वित्यर्थः । उदरमिति । 'उदरं परिमाति मुष्टिना कुतुकी कोऽपि दमस्वसुः किमु' इति नैषधकाव्ये । कोऽपि कुतुकी दमस्वसुः दमयन्त्याः, उदरं मुष्टिना परिमाति किमु परिगृह्णातीत्यर्थः । नास्य ग्रहणमिति । घुप्रकृतिमाडिति भाष्यादिति भावः । एवं च 'शेषे विभाषाऽक्रखादौ—' इति णत्वविकल्प इति मत्वाह प्रणिमाति, प्रनिमातीति । ममौ । ममिथ, ममाथ । ममिव माता । मास्यति । मातु अमात् । अमासीत् । अमास्यत् । वच परिभाषणे । अनिट् । अयमन्तीति । लटि प्रथम-पुरुषबहुवचनं नास्तीत्यर्थः । बहुवचनपर इति । न प्रयुज्यत इति शेषः । अस्मिन् पक्षे पुरुषत्रये बहुवचनं नास्तीति । भिपर इति । न प्रयुज्यत इति शेषः । अस्मिन् पक्षे लिडादिष्वपि बहुवचनं नास्तीति भावः । तत्र लिटि अकिति 'लिट्यभ्यासस्य—' इति संप्रसारणम्, उवाच । किति तु 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणम्, ऊचतुः । उवचिथ, उवकथ । ऊचिव । वक्ता । वक्ष्यति । वक्तु । अवक् । वच्यादिति । विधिलिङि रूपम् । आशीलिङि 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणं मत्वाह

ख्शादित्वे प्रयोजनमिति वार्तिककाराद्युक्तिर्व्याकुप्येतेति भावः । संपूर्वस्येत्यादि । संख्यातीत्यादिप्रयोगो नास्त्येव । संख्येति प्रयोगस्तु ख्यात्रादेशस्येति न्यासकारादयः । मा माने । नास्येति । घुप्रकृतिमाड् इति पाठाद् डितामेव तत्र ग्रहणम्, ततश्च 'शेषे विभाषा—' इति विकल्प एव प्रवर्तत इत्याह प्रणिमाति । प्रनिमातीत्यादि । वच परिभाषणे । उवाच । वक्ता । वक्ष्यति । वक्तु । वक्तात् । अवक् । अवक्ताम् । अयमन्तिपर इति । तथा च वचन्ति, वक्ष्यन्ति, वचन्तु, अवचन्, अवोचन्, अवक्ष्यन्तित्येतेसाधवः । बहुवचनपर इति । अस्मिन् पक्षे लटि मध्यमे वकथ । उत्तमे तु वचमः । लिटि उचुः । मध्यमे ऊच । उत्तमे तु ऊचिम । लुटि वक्तारः । लिङि उच्यासुः, वच्यासुरित्यादयोऽप्यसाधवः । भिपर इति । अस्मिन् पक्षे वकथ, वचमः, ऊच, ऊचिमेत्यादयः साधव इति दिक् ।

अवोचत् । विद १०६४ ज्ञाने । २४६५ विदो लोटो वा । (३—४—८३) वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः । वेद विदतु विदुः । वेद्य विदथुः विद । वेद विद्व विद्व । पक्षे वेत्ति वित्त इत्यादि । विवेद विविदतुः 'उपविद—' (सू० २३४१) इत्याम्पक्षे विद इत्यकारान्तनिपातान्न लघूपधगुणः । विदांचकार । वेदिता । २४६५ विदांकुर्वन्वित्यन्यतरस्याम् । (३—१—४१) वेत्तेर्लोठ्याम् गुणाभावो लोटो लुक् लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते । पुरुषवचने न विवक्षिते, इतिशब्दात् । २४६६ तनादिकृञ्भ्य उः । (३—१—७९) तनादेः कृञ्श्च उप्रत्ययः स्यात् । शपोऽपवादः । तनादित्वादेव सिद्धे कृञ्ग्रहणं गणकार्यस्यानित्यत्वे लिङ्गम् । तेन 'न विश्वसेदविश्वस्तम्' इत्यादि

उच्यदिति । अवोचदिति । लुङि 'अस्यतिवक्ति—' इति च्लेरङि 'वच उम्' इति भावः । विद ज्ञान इति । अनिदसु लुग्विकरणस्याग्रहणाद् अयं सेट् । विदो लोटो वा । 'परस्मैपदानां णलतुस्—' इत्यादिसूत्रमनुवर्तते । विद इति पञ्चमी, तदाह वेत्तेर्लट इति । विन्दति-विद्यत्योस्तु शेन श्यना च व्यवधानाद् नैते आदेशाः । इत्यादीति । विदन्ति । वेत्सि वित्यः । वित्य । वेत्ति विद्वः विद्वः । विविदतुरिति । विविदुः । विवेदिय विविदथुः विविद । विवेद विविदिव विविदिम । आम्पक्ष इति । न लघूपधगुण इत्यन्वयः । कुत इत्यत आह अकारान्तनिपातनादिति । 'उपविद—' इति सूत्रे विदेत्यकारान्तत्वम् आम्संनियोगेन निपात्यत इत्यर्थः । आम् अतो लोपः । तस्य स्थानिवत्त्वाद् न लघूपधगुण इति भावः । वेदितेति । वेदिष्यतोत्यपि ज्ञेयम् । विदांकुर्वन्वित्यन्यतरस्याम् । 'कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । इति शब्दः प्रकारे । एवं जातीयकं वैकल्प्येन प्रत्येतव्यमित्यर्थः । वेत्तेरिति । लुग्विकरणाद् विदधातोः लोटिपरे आम्प्रत्ययो निपात्यत इत्यर्थः । लोडन्तेति । आमन्ताद्विदेः लोडन्तकृन्धातोः अनुप्रयोगश्च निपात्यत इत्यर्थः । ननु 'विदांकुर्वन्तु—' इति लोटि प्रथमपुरुषवहुवचनस्यैव सूत्रे निर्देशात् कथं लोडन्तसामान्यानुप्रयोग इत्यत आह पुरुषेति । कुर्वन्विति प्रथमपुरुषो बहुवचनं च न विवक्षितमित्यर्थः । तयोस्तु नान्तरीयकमुच्चारणमिति भावः । इतिशब्दादिति । तस्य प्रकारवचनस्य लोकप्रयोगानुसारित्वादिति भावः । तनादिकृञ्भ्य उः । शपोऽपवाद इति । अनेन शब्द्विषय एवास्य प्रवृत्तिरिति सूचितम् । 'सार्ववानुके यक्' इत्यतः सार्ववातुकग्रहणस्य 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीत्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः । तेनेति । गणकार्यस्यानित्यतया 'इवसेत्' इत्यत्र अदादिगण

विदो लोटो वा । पञ्चमोयं न तु षष्ठी, तेन विद्यतिविन्दत्योरव्यवहितपरस्य लटोऽभावाच्चेते आदेशास्तदाह वेत्तेरिति । लोटो लुगिति । 'आमः' इति सूत्रे 'मन्त्रे षस—' इत्यतो लेरित्यनुवर्त्य आमः परस्य लेर्लुगिति व्याकुर्वतां मतेनेदमुक्तम् । निष्कर्षे तु तेनैव लुगिति बोध्यम् । पुरुषवचन इति । प्रथमपुरुषो बहुवचनं चेत्यर्थः । परस्मैपदमप्यविवक्षितमेवेति केषांचिन्मते कर्मव्यतिहारे तद्, व्यतिविदांकुस्ताम्, व्यतिविदांकुर्वतामित्यादि ज्ञेयम् । तेनेति । विश्वसेदित्यत्र

सिद्धम् । विदां करोतु । २४६७ अत उत्सार्वधातुके । (६-४-११०) उपप्रत्यान्तस्य कृबोऽकारस्य उत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति । उदिति तपरत्वसामर्थ्यान्न गुणः । विदांकुरुतात् । विदांकुरुताम् । 'उतश्च-' (सू० २३३४) इति हेर्लुक् । आभीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वादुत्वम् । विदांकुरु । विदांकरवाणि । अवेत् अवित्ताम् । 'सिजभ्यस्त-' (सू० २२२६) इति झेर्जुस् । अविदुः । २४६८ दश्च । (८-२-७२) धातोर्दान्तस्य पदस्य सिपि परे हः स्याद्वा । अवेः, अवेत् । अस १०६५ भुवि । अस्ति । २४६९ इनसोरल्लोपः । (६-४-१११)

कार्यं शपो लुङ् न भवतीत्यर्थः । वस्तुतस्तु कृबग्रहणस्यात्र भाष्ये प्रत्याख्यातत्वाद् उक्तज्ञापनाभावाद् विश्वसेदित्यसंबद्धमेवेत्याहुः । विश्वस्तमित्यत्र तु आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाद् नेडित्याहुः । विदां करोत्विति । अत्र विदेलोऽति आमि लोटो लुकि आमन्ताद्विदेः कृबो लोडन्तस्यानुप्रयोगः । तत्र लोटस्तपि 'एरुः' इत्युत्वे शपं वाधित्वा उपप्रत्यये ऋकारस्य गुणे रपरत्वे उकारस्य तिन्निमित्तो गुणः । तातडि तु ऋकारस्य गुणे रपरे तातडो डित्त्वाद् उकारस्य गुणाभावे विदांकुरुतात् इति स्थिते । अत उत् । उपप्रत्ययान्तस्येति । 'उतश्च प्रत्ययात्-' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । कृबोऽकारस्य उदिति । 'नित्यं करोतेः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । किङ्कतीति । 'गमहन--इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अकारस्य उत्त्वे कृते तस्य लघूपधगुणमाशङ्क्य आह तपरेति । इदं स्यानिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । विदांकुरुतामिति । विदांकुर्वान्त्वत्यपि ज्ञेयम् । 'न भकुलुंराम्' इति निषेधाद् 'हलि च' इति दीर्घो न । हेर्लुगिति । विदांकुरु हि इति स्थिते, 'अत उत्सार्वधातुके' इत्युत्त्वं परमपि वाधित्वा नित्यत्वाद् 'उतश्च प्रत्ययात्--' इति हेर्लुगित्यर्थः तर्हि सार्वधातुकाभावात् कथमुत्त्वमित्यत आह आभीयत्वेनेति । विदांकुर्विति । विदांकुरुतात् विदांकुरुतम् विदांकुरुत । विदांकरवाणीति । आटः पित्त्वेन डित्त्वाभावादुकारस्य गुण इति भावः । विदांकरवाव विदांकरवाम । लड्याह अवेदिति । हल्ड्यादिना सिपो लोपे विशेषमाह दश्च । 'सिपि धातो र्वा' इत्यनुवृत्तम् । द इति षष्ठ्वन्तेन धातुविशेष्यते, तदन्तविधिः, पदस्यैयधिकृतम्, तदाह धातोर्दान्तस्य पदस्येति । अलोऽन्त्यस्यैयन्त्यस्य ज्ञेयम् । अवेदिति । सिपो हल्ड्यादिलोपे दकारस्य रुत्वविकल्पः । अवित्तम् अवित्त । अवेदम् अविद्व अविद्व । विद्यात् विद्याताम् । विद्यात् विद्यास्ताम् । अवेदीत् । अवेदिष्यत् । अस भुवीति । भवनं भूः । सत्ताया-

शपो लुगभावः सिद्ध इति भावः । एवमप्यविश्वस्तमित्यत्रेडभावः कथमिति चेदागमशास्त्रस्यानित्यत्वादिति गृहाण । अत उत्सार्व । ङ्ङिति किम्, करोति । करोषि । लुकोऽसिद्धत्वादिति । सार्वधातुकग्रहणमुत्तरार्थमेव नात्रावश्यकम् । इह भूतपूर्वगत्या सार्वधातुकपरत्वमाश्रीयत इति वृत्तिमते ध्वसिद्धत्ववर्णनस्योपयोगलेशोऽपि नास्तीति ज्ञेयम् । दश्च । 'सिपि धातो र्वा' इत्यनुवृत्ते, पदस्येति 'झलां जशोऽन्ते' इत्यस्मादन्त इति च तदाह धातोर्दस्येत्यादि । सिपि किम् तिपि अवेत् । दान्तस्य धातोः सिपि र्वन्त्येतावतैवेष्टसिद्धौ पदान्तानुवृत्तिर्मन्प्रयोजनेत्याहुः ।

श्नस्यास्तेश्चाकारस्य लोपः स्यात्सार्वधातुके किङ्किति । स्तः सन्ति । 'तासस्तयोः-' (सू० २१-९१) इति सलोपः । अस्ति स्यः स्य । अस्मि स्वः स्मः । 'आर्धधातुके' (सू० २४३२) इत्य-
 विकृत्य । २४७० अस्तेर्भूः । (२-४-५२) वभूव भविता । अस्तु, स्तात् स्ताम् सन्तु ।
 २४७१ ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च । (६-४-११९) घोरस्तेश्चैत्त्वं स्याद्धौ परेऽभ्यास-
 लोपश्च । आभीयत्वेनैत्त्वस्यासिद्धत्वाद्धेविः । 'श्नसोः-' (सू० २४६९) इत्यल्लोपः । एधि ।
 तातड्पक्षे एत्त्वं न । परेण तातडा वाधात् । 'सकृद्गतौ-' (प० ४१) इति न्यायात् ।
 स्तात् स्तम् स्त । असानि असाव असाम । 'अस्तिसिचः' (सू० २२२५) इतीट् ।
 आसीत् । श्नसोरल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाट् । आस्ताम् आसन् । स्यात् ।

मित्यर्थः । अस्तीति । अस्य चत्वेऽपि सकार एव भवति, न तु तकारः, अल्पप्राणतया
 प्रयत्नभेदात् । श्नसोरल्लोपः । अत् इति लुप्तपष्ठोक्तं पदम् । श्न अस् अनयोर्द्वन्द्वात् पष्ठीद्वि-
 चनम् । शकन्वादित्वात् पररूपम् । श्नेति श्नमप्रत्ययैकदेशनिर्देशः । 'अत उत्सार्वधातुके'
 इत्यतः सार्वधातुके इत्यनुवर्तते, 'गमहन-' इत्यतः किङ्कतीति, तदाह श्नस्येत्यादिना ।
 अस्तेर्भूः । असवातोर्भूभावः स्याद् आर्धधातुके परे इत्यर्थः । अस् हि इति स्थिते ध्वसोरे-
 द्धावभ्यासलोपश्च । घु अस् अनयोर्द्वन्द्ः । एत् हो इति च्छेदः । ननु अस् हि इति स्थिते
 'हुञ्जल्भ्यो हेविः' इति धित्वं परत्वाद् वाधित्वा 'ध्वसाः-' इति सकारस्य एत्त्वे कृते
 हुञ्जल्भ्यः परत्वाभावात् कथं विभाव इत्यत आह आभीयत्वेनेति । तथा च अ ए धीति
 स्थिते आह श्नसोरिति । नन्वाशिपि अस् हि इति स्थिते तातडं वाधित्वा परत्वादेत्त्वं
 प्राप्नोतीत्यत आह तातड्पक्षे एत्त्वं नेति । कुत इत्यत आह परेणेति । ननु कृते तातडि-
 तस्य स्थानिवत्त्वेन हित्वात्तस्मिन्परे 'ध्वसो-' इत्येत्त्वं कृतो नेत्यत आह सकृद्गताविति ।
 सकृद् एकवारं गतौ प्रवृत्तौ विप्रतिपेक्षे विरोधे सति यद्वाधितं तद्वाधितमेव भवति, न तु पुनः प्रवर्तत
 इति तदर्थः । लडस्तिपि विशेषमाह अस्तिसिच इति । इकारलोपे आटि वृद्धौ 'अस्तिसिचः-'
 इति इडागमे इत्यर्थः । ननु तसादौ ङिति परत्वादाडागमात्प्राक् 'श्नसोः-' इत्यल्लोपे
 सति अजादित्वाभावात् कथमाडित्यत आह श्नसोरल्लोपस्याभीयत्वेनेति ।
 आस्तामिति । अत्र कृते आडागमे तस्य लोपनिवृत्त्यर्थं 'श्नसोरल्लोपः' इति तपर-
 करणम् । वस्तुतस्तु आट आभीयत्वेनासिद्धत्वादेव लोपो न भवतीति 'श्नसोरल्लोपः'
 इत्यत्र तपरकरणं व्यर्थमिति भाष्ये स्पष्टम् । आसन्निति । आसीः आस्तम् आस्त ।
 आसम् आस्व आस्म । विधिलिङ्याह स्यादिति । स्याताम् स्युरित्यादि । आशी, लङि

तच्चिन्त्यम्, वेत्सीत्यत्रातिप्रसङ्गाच्चत्वंस्यासिद्धत्वेन दान्तत्वात् श्नसोरल्लोपः । 'अत उत्-' इति
 सूत्रादत इत्यनुवर्त्याद्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्याहुः श्नसोरिति । शकन्वादित्वात्पररूपमित्याह
 श्नस्यास्तेश्चेति । श्नस्योदाहरणं रुन्वः, रुन्वन्तीत्यादि । ङिति किम्, रुणद्धिं, अस्ति ।
 तपरकरणमास्तामासन्नित्यत ह्याडागमे कृते तस्य लोपो माभूदित्येतदर्थम् । निष्कर्षस्तु अनुपदं स्फु-
 टोभविष्यति । ध्वसोरेद्धा । एत्वमलोन्यस्य लोपस्तु शित्वात्सर्वस्येति भाष्यादौ स्पष्टम् देहि वेहि ।

भूयात् । अभूत् । सिचोऽस्तेश्च विद्यमानत्वे विशेषणादीष्ण । २४७२ उप-
सर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपरः । (८—३—८७) उपसर्गेणः प्रादुषश्च परस्यास्तेः
सस्य षः स्याद्यकारेऽचि च परे । निष्यात् । प्रादुःष्यात् । निषन्ति । प्रादुःपन्ति ।
यचपरः किम्—अस्तिः । मृजूष् १०६६ शुद्धौ । २४७३ मृजेवृद्धिः ।
(७—२—११४) मृजेरिको वृद्धिः स्याद्घातुप्रत्यये परे । 'विडत्यजादौ वेष्यते—'

आर्घघातुकत्वाद् भूभावं मत्वाह भूयादिति । लुङि तु सिचि भूभावे 'गातिस्था—' इति सिचो
लुङं मत्वाह अभूदिति । तत्र 'अस्तिर्यचोऽपृक्तं' इति ईडागममाशङ्क्याह सिचोऽस्तेश्चेति ।
इह भूभावे सति अस्तेरश्रूयमाणत्वाद् इणेति भावः । उपसर्गप्रादुर्भ्याम् । उपसर्गः प्रादुस्
अनयोर्द्वन्द्वः । इण्कोरित्यधिकृतम् । तत्र इण इत्युपसर्गेण संबध्यते । न तु प्रादुसि, ततः परस्य
अस्तेः सस्य इणः परत्वासंभवात् । कोरित्यपि असंभवात् संबध्यते । अस्तिरिति षष्ठ्यर्थे
प्रथमा । 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते, मूर्धन्य इत्यधिकृतम् । य् अच्
अनयोर्द्वन्द्वः । यचौ परौ यस्मादिति विग्रहः । यकारे अकारे च परे इति लभ्यते । तदाह
उपसर्गेण इति । उपसर्गस्थादिण इत्यर्थः । परस्येति । अस्तेः सस्य विशेषणमिदम् । न
त्वस्तेः । तेन प्रादुरासीदित्यत्र न षत्वम् । यकारपरकत्वे उदाहरति निष्याद्, प्रादुष्या-
दिति । प्रादुस् इति सान्तमव्ययम् । सस्य षत्वे पूर्वस्य ष्ठुत्वेन षः । पान्तत्वे तु प्रादुर्भ्या-
मिति हत्वनिदेशो नोपपद्यते अचपरकत्वे उदाहरति निषन्ति प्रादुषन्तीति । मृजूष्
'शुद्धाविति । ऊदित्वमिड्विकल्पार्थम् । 'षिद्धिदादिभ्योऽङ्' इत्यङ्गर्थे षित्त्वम् । वस्तुतस्तु
भिदादिगणे मृजाशब्दपाठादेव सिद्धेरिह षित्करणमनार्थमित्याहुः । मृजेवृद्धिः । 'इको
गुणवृद्धौ' इति परिभाषया इक इत्युपस्थितम् । मृजेरित्यवयवषष्ठी, तदाह मृजेरिको
वृद्धिः स्यादिति । 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' इति परिभाषा-
मभिप्रेत्य आह धातुप्रत्यये पर इति । धातोर्विहिते प्रत्यये इत्यर्थः । तेन
परिमृड्भ्यामित्यत्र न वृद्धिरिति भावः । गुणापवादोऽयम् । विडत्यजादौ
वेष्यत इति । मृजेवृद्धिरिति शेषः । 'इको गुणवृद्धौ' इति सूत्रभाष्ये इदं पठितम् ।

असिद्धत्वादाडिति । नन्वेवमाटोऽसिद्धत्वात् 'श्रसोः—' इत्यल्लोपो न भवेदिति तपरकरणं
तत्र व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः—आभाच्छास्त्रस्यानित्यताज्ञापनायं तपरकरणम्, तेन देभतुरित्यादि
सिद्धमिति । स्यादेतत्—अत्र केचिद् अद्ग्रहणस्य निष्फलत्वे तपरकरणस्य ज्ञापनार्थत्वं न
सिध्यते । न च 'अत उत्—' इति सूत्रस्थतपरकरणमेव ज्ञापनार्थमस्त्विति वाच्यम् अस्थेत्युक्तौ
गौरवादधमात्रालाघवाय तत्र तपरत्वमिति सुवचत्वात् । तस्मादुक्तज्ञापनार्थमद्ग्रहणमावश्यक
मित्याहुः । उपसर्गप्रादुर्भ्याम् । प्रादुस् इति सान्तमव्ययम् । प्रादुषश्चेति पाठे प्रादुर्भ्या-
मिति निदेशो न युज्यत इति प्राचां पान्तपाठः प्रामादिकः । परस्येति । अय-
मस्तेः सस्य विशेषणं न त्वस्तेः, तेन प्रादुरस्तीत्यत्र न षत्वम् । उपसर्गेत्यादि

१—'मृजू' इति पकाररहितपाठ एव बहुत्रोपलभ्यते ।

(वा० ५०५७) । ब्रश्च- (सू० २९४) इति पः । मार्ष्टि मृष्टः मृजन्ति, मार्जन्ति ममार्जं ममार्जंतुः, ममृजतुः । ममार्जिथ, ममार्ष्टं । मार्जिता, मार्ष्टा । मृड्ढि । अमाट् । अमार्जम् । अमार्जीत्, अमार्शीत् । रुदिर् १०६७ अश्रुत्रिमाचने । २४७४ रुदादिभ्यः सार्वधातुके । (७-२-७६) रुद्, स्वप्, थस्, अन्, जक्ष् एभ्यां वलादेः सार्वधानुकस्येत् स्यात् । रोदिति रुदितः । हौ

ब्रश्चेति प इति । मृज् ति इति स्थिते ऋकारस्य वृद्धौ रपरत्वे जकारस्य ब्रश्चेति पत्वे तकारस्य ष्टुत्वेन टकारे मार्ष्टीति रूपमित्यर्थः । मृष्ट इति । डित्त्वान्न वृद्धिः नापि गुण इति भावः । मृजन्ति, मार्जन्ति इति । विडित्यजादाविति वृद्धिविकल्प इति भावः । मार्क्षि मृष्टः मृष्ट । मार्ज्म । मृज्वः । मृज्मः । ममार्जंति । णलि मृजेर्वृद्धिरिति भावः । अनुसादावजादौकिति वृद्धिविकल्पं मत्वाह ममार्जंतुः, ममृजतुरिति । ममार्जुः ममृजुः इत्यपि ज्ञेयम् । ऊदित्वादिड्विकल्पं मृजेर्वृद्धिं च मत्वाह ममार्जिथ, ममार्ष्टेति । इडभावे जस्य ब्रश्चेति पः । थस्य ष्टुत्वेन ठ इति भावः । ममार्जथुः, ममृजथुः ममार्जं, ममृज । ममार्जं ममार्जिव, ममृजिव, ममृज्व ' ममार्जिम, ममृजिम, ममृज्म । लुट्याह मार्जिता, मार्ष्टेति । ऊदित्वादिटि तदभावे च 'मृजेर्वृद्धिः' इति भावः । मार्जिष्यति, मार्क्ष्यति । मार्ष्टुं, मृष्टात् मृष्टाम् मार्जन्तु, मृजन्तु । मृड्ढीति । हेरपित्त्वेन डित्त्वान्न वृद्धिः । ब्रश्चादिना जस्य पः, हेधिः, पस्य जश्त्वेन ङः, थस्य ष्टुत्वेन ङः । मृष्टात् मृष्टम् मृष्ट । मार्जानि मार्जाव मार्जाम् । लङ्याह अमाट् इति । तिप इकारलोपे वृद्धौ रपरत्वे हल्ङ्यादिना तकारलोपे ब्रश्चादिना जस्य पः, तस्ये जश्त्वचत्वे इति भावः । अमृष्टाम् अमार्जन्, अमृजन् । अमाट् अमृष्टम् अमृष्ट । अमार्जमिति । अमृज्व अमृज्म । मृज्यात् मृज्यास्तार । अमार्जीत्, अमार्शीदिति । ऊदित्वादिड्विकल्प इति भावः । इट्पक्षे अमार्जिष्टाम् अमार्जिष्टुरित्यादि सुगमम् । इडभावे अमार्ष्टाम् अमार्क्षुः । अमार्क्षीः अमार्ष्टम् अमार्ष्टं । अमार्क्षम् अमार्क्ष्वं अमार्क्षम् । अमार्जिष्यत्, अमार्क्ष्यत् । रुदिरधातुरित् सेट् । रुदादिभ्यः । इड्वलादेरित्यनुवृत्ति मत्वाह वलादेरिति । रुदित् । इति । डित्त्वान्न गुणः । रुदन्ति । रोदिपि रुदियः रुदिय । रोदिमि रुदिवः रुदिमः । हरोद रुदतुः । हरोदिय । रुदिव रुदिम । रोदिता । रोदिष्यति । रादितु, रुदितात् रुदिताम् । रुदन्तु । रुदि हि इति स्थिते

किम्, दधि स्यात् । अस्तेः किम्, परिखजति । मृजू शुद्धौ । अयं न पित्, भिदादिपाठसामर्थ्यात् । मृजेर्वृद्धिः । गुणापवादः । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमित्याह धातुप्रत्यय इति । धातुप्रत्यये किम्, कंसपरिमृड्भ्याम् । विडित्यजाविति । एतच्चान्येषां वैयाकरणानां मतम् 'इको गणवृद्धौ' इति सूत्रे भाष्यकृता स्वीकृतम् । मृड्ढीति । 'हुञ्जल्भ्यः-' इति हेर्धः । षत्वष्टुत्व-जश्त्वानि । वलादेः सार्वधातुकस्येति । वलादेः किम् रुदन्ति । सार्वधातुके

१—केचित्त्वह ऋादिनियमान्नित्यमितमाहुः, ऋादिनियमस्य नन्-वेत्युभयप्रापितनिषेव-नियामकत्वस्वीकारार्त् ।

परत्वादिति धित्वं न । रुदिहि । २४७५ रुदश्च पञ्चभ्यः । (७-३-९८) हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य ईट् स्यात् । २४७६ अङ् गार्ग्यगालवयोः । (७-३-९९) अरोदीत्, अरोदत् अरुदिताम् अरुदन् । अरोदीः, अरोदः । अरोदम् । प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामन्तरङ्गत्वाद्यासुट् । रुद्यात् । अरुदद्, अरोदीत् । जि ष्वप् १०६८ शये । स्वपिति स्वपितः । सुष्वाप सुषुपतुः, सुषुपुः । सुष्वापिथ, सुष्वाप्ये । २४७७ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूति-

हुञ्जलभ्यः—' इति धित्वमाशङ्क्याह हौ परत्वादिति । रुदिहीति । हेरपित्वेन डित्त्वान्न लघूपधगुण इति भावः । रुदितात् रुदितम् रुदित । रोदानि रोदाव रोदाम । रुदश्च पञ्चभ्यः । 'नाभ्यस्तस्य—' इत्यतः पिति सार्वधातुके इति 'उतो वृद्धिः—' इत्यतो हलीति 'गुणोऽपृक्ते' इत्यतः अपृक्ते इति 'ब्रुव ईट्' इत्यत ईडिति चानुवर्तते । रुद इति पञ्चमी । रुदादिभ्य इति विवक्षितम् इत्यभिप्रेत्य सूत्रशेषं पूरयति हलादेरित्यादिना । अङ्गार्ग्यगालवयोः । अनयोर्मते रुदादिभ्यः पञ्चभ्यः परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य अपृक्तस्य अडागमः स्यादिति स्पष्टोऽर्थः । अरोदीरिति । अरुदितम् अरुदित इत्यपि ज्ञेयम् । अरोदमिति । अरुदिव अरुदिम इत्यपि ज्ञेयम् । ननु लिङ्गस्तिपि यामुटं बाधित्वा परत्वाद् 'अङ्गार्ग्यगालवयोः' इति 'रुदश्च पञ्चभ्यः' इति च अडीटौ स्यातामित्यत आह प्रकृतिप्रत्ययेति । हलादिपित्सार्वधातुकापृक्तापेक्षत्वान्चेत्यपि ज्ञेयम् । लुङि 'इरितो वा' इत्यङ्पक्षे आह अरुददिति । अङ्भावपक्षे त्वाह अरोदादिति । 'अस्तिसिचः—' इति ईट् । 'रुदश्च पञ्चभ्यः' इति तु नेह प्रवर्तते, सिचा व्यवहितत्वात् । चिष्वाप् शय इति । षोपदेशोऽयम् । आर्धधातुके अनिट् । स्वपितोति । 'रुदादिभ्यः—' इति इट् । स्वपित इति । स्वपिपि स्वपिथः स्वपिथ स्वपिमि स्वपिवः स्वपिमः सुष्वापेति । द्वित्वे 'लिट्यभ्यासस्य—' इति संप्रसारणे पूर्वरूपे आदेशसकारत्वात् पत्वमिति भावः । सुषुपतुरिति । 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणे कृते द्वित्वादीति भावः । सुषुपुरित्यपि ज्ञेयम् । सुष्वापिथ, सुष्वाप्येति । भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति भावः । सुषुपथुः सुषुप । सुष्वाप, सुष्वाप सुषुपिव सुषुपिम । सुविनिर्दुर्भ्यः । कृतसंप्रसारणस्य स्वधातोः सुपीत्यनेन ग्रहणम् । सूतीत्यनेन सूतिशब्दः कृदन्तो गृह्यते । समेत्यनेनापि समशब्दस्य ग्रहणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । मूर्धन्य इत्यधि-

किम्, स्वप्ता । धित्वं नेति । सकृद्गताविति न्यायात्, हेर्धिरिति स्थान्यादेशयोरिकार उच्चारणार्थ इत्यादिप्रागुक्तसमाधानाद्देति भावः । रुदश्च । पञ्चभ्यः किम्, जागतल्लङि अजागः । प्रकृतिप्रत्ययेत्यादि । हलादिपित्सार्वधातुकापृक्तापेक्षत्वान्च वहिरङ्गत्वमडीटोः । अरुददिति । 'इरितो वा' इत्यङ् । अरोदीदिति । 'अस्तिसिच—' इति ईट् । 'रुदश्च—' इत्यनेन तु न, सिचा व्यवधानेन रुदादेः परत्वाभावात् । सुषुपतुरिति । 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणम् । ततो द्वित्वम् ।

समाः । (८—३—८८) एभ्यः सुप्यादेः सस्य षः स्यात् । 'पूर्वं' धातुरूपसर्गेण युज्यते । किति लिटि परत्वात्संप्रसारणे पत्वे च कृते द्वित्वम् । 'पूर्वत्रासिद्धी-यमद्विर्वचने' (प० १२७) सुपुपुपुतुः सुपुपुपुः । पिति तु द्विव्हेऽभ्यासस्य संप्र-सारणम् । पत्वस्यासिद्धत्वात्ततः पूर्वं 'हलादिः शेषः' (सू० २१७९) । नित्य-त्वाच्च । ततः सुपिरूपाभावात् षः । सुसुज्वाप । सुस्वप्ता । अस्वपीत्, अस्वपत् ।

कृतम्, तदाह एभ्यः सुप्यादेरिति । सुपुप्तिः, सुपूतिः, सुपम इत्युदाहरणानि । अत्र कृत-संप्रसारणस्य स्वप्वातोर्ग्रहणात् सुस्वप्न इत्यत्र न पत्वमिति भाष्यम् । नन्वेवं सति सुपुपुपुतु-रित्यत्र सुपूर्वस्य स्वपवातोः कथं पत्वम् । कृतसंप्रसारणस्य हि स्वपवातोः पत्वम् । तत्र यदि स्वप् अतुस् इति स्थिते पूर्वं द्वित्वे कृते पश्चाद् 'वचिस्वपि—' इपि संप्रसारणं तदा हलादिशेषे उत्तरखण्डस्यैव 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणम्, न त्वभ्यासस्य । अतुसः कितः उत्तरखण्ड-व्यवहितत्वात्, 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति निषेधाच्च । ततश्च सु ससुप् अतुसित्यत्र पूर्वखण्डस्य कृतसंप्रसारणत्वाभावात् कथं पत्वम् । उत्तरखण्डस्य च सु इत्युपसर्गादिव्यवहित-परत्वाभावात्कथमनेन पत्वम्, इण्कवर्गभ्यां परत्वाभावेन आदेशप्रत्यययोः इत्यस्याप्युत्तरखण्डे अप्रवृत्तेः । यदि तु परत्वापूर्वं संप्रसारणे कृते पश्चाद् द्वित्वं तर्हि सुप् इत्यस्य द्वित्वप्रवृत्तेः प्रागेव पत्वमिति वक्तव्यम् । तत्तु न युज्यते । 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' इति परिभाषया सु इत्युपसर्गसंबन्धस्य द्वित्वात्प्रागप्रवृत्तेः । तथा च कृतसंप्रसारणस्य अकृतपत्वस्य सुप् इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्यैव 'आदेशप्रत्यययोः' इति पत्वं स्यात् । न तु पूर्वखण्डस्य 'सात्पदाद्योः' इति निषेधात् । कृते हलादिशेषे सु इति पूर्वखण्डस्य सुब्रूपत्वाभावेन 'सुविनि-र्दुर्भ्यः—' इत्यस्याप्यप्रवृत्तिः । न च एकदेशविकृतस्थानन्यत्वं शङ्क्यम्, एवमप्यभ्यासस्थानर्थ-कत्वेन अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया पत्वस्य तत्राप्राप्तेः । तस्मादिह सुपुपुपुतुरित्यत्र पूर्वखण्डे पत्वं दुरूपपादमित्याशङ्क्याह पूर्वं धातुरित्यादिना । लक्ष्यानुरोधादिह 'पूर्वं' धातुरूपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन' इत्याश्रीयते । ततश्च द्वित्वात्प्रागेव परत्वात्संप्रसारणे सति सुप् इत्यस्य सु इत्युपसर्गपूर्वकत्वमादाय पत्वे च कृते सति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् पुप् इत्यस्य कृतपत्वस्य द्वित्वे सति खण्डद्वयेऽपि पकारश्रवणं निर्वाधमित्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये— 'पुपिभूतो द्विरुच्यते' इति । ननु कृतपत्वस्य कथं द्वित्वे कर्तव्ये पत्वस्यासिद्धत्वादित्यत आह पूर्वत्रा-सिद्धीयमिति । ननु तर्हि सुसुज्वातेत्यत्रापि पूर्वखण्डे पत्वं श्रूयेतेत्यत आह पिति त्विति । पिति णलि किच्वाभावाद् 'वचिस्वपि—' इत्यस्याप्रवृत्तौ कृते द्वित्वे 'लिट्यभ्यासस्य—' इति पूर्वखण्डस्य संप्रसारणम् । सु सुप् स्वप् अ इति स्थिते 'सुविनि-र्दुर्भ्यः—' इति पत्वस्यासिद्धत्वाद् हलादिशेष इत्यर्थः । नित्यत्वाच्चेति । कृते अकृते च पत्वे हलादिशेषस्य प्राप्तेरिति भावः । तत इति । हलादिशेषात्तर सु इत्यस्यैव सुपिसूतिसमा इति । सूतीति क्तिन्नन्तः । समेति पचाद्यजन्तः । सुपुप्तिः । सुपूतिः । सुपमा । विपमः । अद्विर्वचन इति । तेन पत्वसहितस्य द्वित्वम् । सुपि रूपाभावादिति । 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' इति तु न प्रवर्तते । तस्य

स्वप्यात् । सुप्यात् सुपुप्यात् । अस्वाप्सीत् । श्वस १०६९ प्राणने । श्वसिति । श्वसिता ।
 अश्वसीत्, अश्वसत् श्वस्याताम् । श्वस्यास्ताम् । 'ह्यन्तक्षण-' (सू० ३२९९) इति न
 वृद्धिः । अश्वसीत् । अन १०७० च । अनिति । आन । अनिता । आनीत्, आनत् । २४५८
 अनितेः । (८—४—१६) उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यानितेर्नस्य णः स्यात् । प्राणिति ।
 जक्ष १०७१ भक्षहसनयोः । जक्षिति जक्षितः । २४७६ अदभ्यस्तात् । (७—१—४)
 झस्य अत्स्यात् । अन्तापवादः । जक्षति । 'सिजभ्यस्त-' (सू० २२२६) इति झेजुंस् ।
 अजक्षुः । अयमन्तस्थादितिरित्युज्ज्वलदत्तो वभ्राम । रुदादयः पञ्च गताः ।

स्थित्या सुप् इति रूपस्याभावान्न प इत्यर्थः । एकदेशविकृतत्वादनन्यत्वेऽपि अभ्यासस्यार्थ-
 वत्त्वाभावान्न प इति द्रष्टव्यम् । स्वप्ता । स्वप्स्यति । स्वपितु, स्वपितात् स्वपिताम् स्वपन्तु ।
 स्वपिहि, स्वपितात् स्वपितम् स्वपित । स्वपानि स्वपात्र स्वपाम । लड्याह अश्वपीत्,
 अश्वपदिति । 'रुदश्च पञ्चभ्यः' इति ईट् 'अङ्गार्ग्यगालवयोः' इत्यटि च रूपे । अन्यानि
 रुदिवद्रूपाणि । लिङ्याह सुप्यादिति । 'वचिस्वपि-' इति संप्रसारणमिति भावः । 'सुविनि-
 द्रुंभ्यः-' इति पत्वं मत्वाह सुपुप्यादिति । अस्वाप्सीदिति । अनिट्त्वान्न सिज्जलोप इति
 भावः । श्वस प्राणन इति । वलाद्यार्धधातुके सेडयम् सार्वधातुके तु वलादौ 'रुदादिभ्यः-'
 इति इट् । लड्स्तिपि 'रुदश्च' इति ईटम् 'अङ्गार्ग्य-' इत्यटं च मत्वाह अश्वसीत्,
 अश्वसदिति । विघ्याशीलिङोः श्वस्यादिति सिद्धवत्कृत्याह श्वस्याताम् ।
 श्वस्यास्तामिति । अन चेति । अनधातुरपि प्राणने वर्तते इत्यर्थः । सेडयम् । सार्वधातु-
 केऽपि वलादौ 'रुदादिभ्यः-' इति इट् । लडिः ईडटौ मत्वाह आनीत्, आनदिति ।
 अनितेः । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादिसमासेऽपि-' इत्यत उपसर्गादिति, तदाह
 उपसर्गस्थादिति । भिन्नपदस्थत्वाद्प्राप्तौ वचनम् । जक्षधातुः सेट् । वलादौ सार्वधातुकेऽपि
 'रुदादिभ्यः-' इति सेट् । अदभ्यस्तात् । भ्रस्येति । 'झोञ्तः-' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः ।
 जक्षतीति । 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञेति भावः । लड्स्तिपि ईडटोः
 अजक्षीत् अजक्षत् । इति सिद्धवत्कृत्याह सिजभ्यस्तेति । अदादेशापवादो
 जुस् । अन्तस्थादिरिति । तालव्यान्तस्थादिरित्यर्थः । वभ्रामेति । 'जक्षन्
 क्रीडन् रममाणः' इत्युपनिषदि चवर्गंतृतीयादित्वस्य निर्विवादत्वादिति भावः ।

स्थानिवत्सूत्रशेषत्वात् । पत्वस्य त्रैपादिकत्वेन तत्कार्यं प्रति स्थादित्त्वाभावादित्याहुः । वस्तुतस्तु
 'स्थानिवदादेश-' इत्येतत् प्रति त्रिपादी सिद्धेत्युक्तम् । तस्मादिह समाधानान्तरमूह्यमित्यन्ये ।
 अनितेः । 'उपसर्गादिसमासेऽपि-' इत्यत उपसर्गादिति वर्तते, 'रषाभ्याम्'-इत्यतो 'नो णः' इति
 च तदाह उपसर्गस्थादित्यादि । अन्तापवाद् इति । 'झोञ्तः' इत्यस्य अदादेशोऽपवादः, अस्य
 त्वपवादो जुसिति ज्ञेयम् । वभ्रामेति । 'जक्षन् क्रीडन् रममाणः' इत्युपनिषदि जशादित्वस्य,
 निर्विवादत्वात् । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति निषेधेन 'जक्षत्' इति नुमश्चान्दसत्वेऽपि

जागृ १०७२ निद्राक्षये । जागृति जागृतः जाग्रति । 'उपविद—'
(सू० २३४१) इत्याम्वा । जागरांचकार, जजागार । २४८० जाग्रोऽविचि-
ष्णल्लिङ्त्सु । (७—३—८५) जागर्तेर्गुणः स्याद्विचिष्णल्लिङ्ङ्योऽन्यस्मिन्वृद्धि-
विषये प्रतिषेधविषये च । जजागरतुः । अजागः अजागृताम् अम्यस्तत्वाज्जुस् ।
२४८१ जुसि च । (७—३—८३) अजादौ जुसीगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् ।

जागृवातुः ऋकारान्तः सेट्, जागृतीति । तिपि शपो लुकि ऋकारस्य गुणे रपरत्वं ।
जागृत इति । डिच्वात्र-गुणः । जाग्रतीति । 'जक्षित्यादयः पट्' इत्यम्यस्तसंज्ञायाम्
'अदम्यस्तात्' इति झेरदादेशः डिच्वाद्गुणनिषेधे ऋकारस्य यणिति भावः । जागृपि जागृथः
जागृथ । जागृमि जागृवः जागृमः । लिटि 'कास्यनेकाच्-' इति नित्यमामि प्राप्ते आह
उपविदेत्याम् वेति । जागरामिति । आमि ऋकारस्य गुणो रपरत्वं चेति भावः ।
आमभावे आह जजागारेति । अनुसादौ किच्वाद्गुणनिषेधे प्राप्ते जाग्रोऽवि । जाग्र इति
पष्ठो । 'मिदेर्गुणः' इत्यतो गुण इत्यनुवर्तते, तदाह जागर्तेर्गुणः स्यादिति । अविचिष्णल्लि-
ट्स्विति च्छेदः । वि चिष् णल् डिच् एषां द्वन्द्वे नञ्समासः, तदाह विचिष्णल्लिङ्ङ्योऽन्य-
स्मिन्निति । चिष्णल्पयुंदासाद् वृद्धिविषयेऽन्यस्य प्रवृत्तिः । डिच्पुंदासाद् गुणप्रतिषेधविषये-
ऽन्यस्य प्रवृत्तिः, तदाह वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये चेति । जजागरतुरिति । अत्र
किच्चेऽपि गुणः जजागरुः । जजागरिथ जजागरथुः जजागर । जजागार, जजागर जजागरिव
जजागरिम । विचिष्णल्लिङ्त्सु तु न गुणः । वि—जागृविः । चिष्—अजागारि । णल्—
जजागार । डिच्—जागृतः । वृद्धिविषये यथा—ण्वुलि जागरकः । प्रतिषेधविषये यथा—
जजागरतुः । किच्चेऽपि गुण इत्याम्बुह्यम् । जागरिता । जागरिष्यति । जागृतुं,
जागृतात् जागृताम् जाग्रतु । जागृहि, जागृतात् जागृतम् जागृत । जागराणि जागराव
जागराम । लङ्थाह अजागरिति । तिपि इकारलोपे हल्ङ्यादिना तकारलोपे रेफस्य
त्रिसर्ग इति भावः । अम्यस्तत्वाल्लङो झेरदादेशे प्राप्ते आह अम्यस्तत्वाज्जु-
सिति । 'सिजम्यस्तविदिभ्यश्च' इत्यनेनेति भावः । जक्षित्यादित्वादम्यस्तत्वम् ।
अजागृ उस् इति स्थिते 'सार्ववातुकमपित्' इति डिच्वादविचिष्णल्लिङ्स्विति
पर्युंदासादप्राप्ते गुणे आह जुसि च । अङ्गस्येद्व्यधिकृतम् । 'मिदेर्गुणः' इत्यतो गुण
इत्यनुवर्तते । 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषया इक इत्युपस्थितेन अङ्गस्य विशेषणा-

जशादित्वस्य तत्कल्पनाया अन्याय्यत्वात् । वातुवृत्त्यादौ जशादिपाठाच्च । जाग्रोऽविचि-
ष्णल्-डिङ्ङ्योऽन्यस्मिन्निति । जागृविः । विशब्देन वादिप्रत्ययो गृह्यते । इकारस्तूच्चारणार्थं
इति वदतां मते कसावपि न भवति, जजागृवान् । जजागृवांसौ । चिष्, अजागारि । णल्,
जजागार । डिच्, जागृतः । जागृथः । वृद्धिविषय इति । ण्वुलि जागरकः । घञि जागरः ।
णिचि जागरयति । न चैतेषु गुणे कृतेऽपि 'अत्र उपवायाः' इति वृद्धिः स्यादिति वाच्यम्,
गुणविधेश्चणल्लप्रतिषेधस्य चानर्थक्यापत्तेः । जुसि च । चकारः स्पष्टप्रति-

अजागरुः । अजादौ किम्—जागृयुः । आशिपि तु जागर्यात् जागर्यास्ताम् जागर्यासुः ।
 लुङि अजागरीत् । 'जागृ इस्' इत्यत्र यण् प्राप्तः, तं सार्वधानुकगुणो वाच्यते, तं सिचि वृद्धिः,
 तां जागर्तिगुणः, तत्र कृते हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्ता, 'नेटि' (सू० २२६८) इति निषिद्धा,
 ततः 'अतो हलादेः—' (सू० २२८४) इति वाधित्वा 'अतो रान्तस्य' (सू० ६३३०)
 इति वृद्धिः प्राप्ता, 'ह्यथन्त—' (सू० २२९९) इति निषिध्यते । तदाहुः—

'गुणो वृद्धिगुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् ।

पुनर्वृद्धिनिषेधोऽतो यणपूर्वाः प्राप्तयो नव ॥' इति ।

दरिद्रा १०७३ दुर्गतौ । दरिद्राति । २४८२ इद्दरिद्रस्य । (६—४—११४)
 दरिद्रातेरिकारः स्याद्दलादौ किङ्कति सार्वधानुके । दरिद्रितः । २४८३
 श्नाभ्यस्तयोरातः । (६—४—११२) अनयोरातो लोपः स्यात् किङ्कति

त्तदन्तविधिः । 'क्सस्याचि' इत्यतोऽनुवृत्तेन अचीत्यनेन जुसीत्यस्य विशेषणात्तदादिविधिः
 तदाह अजादावित्यादिना । अजागरुरिति । अजागः अजागृतम् अजागृत । अजागरम
 अजागृव अजागृम् । विधिलिङि यासुटो ङित्त्वान्न गुणः । जागृयात् जागृयाताम् । जागृयु-
 रिति । जुसि चेत्यत्र अजादावित्युक्तेन गुण इति भावः । आशिपि तु जागर्यादिति ।
 किदाशिपि इति यासुटः कित्वाद् 'जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु' इति गुण इति भावः । जागृधा-
 तोर्लुङि सिचि इति यणादिप्राप्तिक्रमं दर्शयति जागृ इस् इत्यत्रेति । तत्र कृत इति ।
 'जाग्रोऽविचिण्णल्—' इति गुणे रपरत्वे कृते अजागर् ईदिति स्थिते सतीत्यर्थः ।
 तदाहुरिति । वृद्धा इतिशेषः । अजागरिष्टाम अजागरिपुः इत्यादि सुगमम् । दरिद्रावानु-
 रादन्तः सेट् । दुर्गतः धनहीनोभवनम् । दरिद्रातीति । धनहीनोभवतीत्यर्थः । इद्दरि-
 द्रस्य । सौत्रो ह्रस्वः । 'गमहन—' इत्यतः किङ्कतीत्यनुवर्तते 'ई हल्यघोः' इत्यतो हलि
 इति 'अत उत—' इत्यतः सार्वधानुके इति, तदाह दरिद्रातेरिति । 'श्नाभ्यस्तयोः—'
 इत्याहोपापवादः । 'अलोऽन्त्यस्य इत्यन्त्यस्य इकारः । दरिद्रित इति । 'सार्वधानु-
 कमपित्' इति तसो ङित्वादाकारस्य इकारः । श्नाभ्यस्तयोरातः । 'गमहन—'

पत्यर्थः । 'क्सस्याचि' इत्यतोऽचीत्यनुवर्तत इत्याह अजादाविति । जागृयुरिति ।
 एवं ऋणुयुः चिनुयुरित्यादावपि गुणो नेति बोध्यम् । यासुटो ङित्त्वाच्छृणुयुरित्यादौ गुणो नेति
 प्राचोक्तिस्तु मनोरमायां दूषिता, 'जुसि च' इति गुणस्य निषेधापत्रादत्वादिति । केचित्तु—
 'जुसि च' इत्यत्र उसीत्यावर्त्य उस्रूपे जुसीति व्याख्यानाभोक्तदोष इत्याहुः । अजादौ
 जुसीति समाधानं तु भाष्यारूढम् । जागतैः सिच इटि कृते यणादिप्राप्तिक्रमं दर्शयति जागृ
 इस् इत्यत्रेति । तत्र कृत इति । हलन्तलक्षणया वृद्धेर्जागर्तिगुणेन वाच्यतेन गुणेन
 हलन्तत्वसंपादनात् । या हि गुणप्रवृत्तिसमये वृद्धिः सा वाच्यते नान्येति भावः । अजाग-
 रिष्टाम् । अजागरिपुः । अजागरीरित्यादि । दरिद्रा । इद्दरिद्रस्य । इद्दरिद्र इति वक्तुमुचि-
 तम् । श्नाभ्यस्त । क्रीणन्ति । क्रीणते । पुनन्ति । पुनते । दधति । दधते

आर्धघातुके । दरिद्रति । अनेकाच्च्वादाम् । दरिद्रांचकार । 'आत औ णलः' सू० २३७१) इत्यत्र औ इत्येव सिद्धे औकारविधानं दरिद्रातेरालोपे कृते विवक्षितम् । अत एव ज्ञापकादान्तेत्येके । ददरिद्री ददरिद्रतुरित्यादि । यत्तु णलि दरिद्रेति तन्निर्मूलमेव । 'दरिद्रातेरार्धघातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यः' वा० ४१४६) । 'लुङि वा' (वा० ४१४२) । 'सनि ण्वुलि ल्युटि च न'

त्यतो लोपः किञ्चित्पुनर्वर्तते । 'अत उत्-' इत्यतः सार्धघातुके इति, तदाह अनयोरिति । नाप्रत्ययस्य अम्यस्तस्य चेत्यर्थः । दरिद्रतीति । जक्षित्यादित्वादम्यस्तत्त्वाद् 'अदम्यस्तात्' इति झस्य अदादेशे अकारलोपः । दरिद्रासि दरिद्रियः । दरिद्रिय । दरिद्रामि दरिद्रिवः । दरिद्रिमः । लिट्वाह अनेकाच्च्वादाभिति । इदं च 'कास्प्रत्ययात्-' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । दरिद्रांचकारेति । आमि सवर्णदीर्घः । कैयटमतमाह आत इति । 'आत औ णलः' इत्यत्र प्रथमातिक्रमे कारणाभावाद् औकार एव विधातुमुचितः । वृद्धौ सत्यां तावतैव यौ इत्यादिसिद्धेः तस्मादौकारविधानं दरिद्राघातोर्णलि 'दरिद्रातेरार्धघातुके लोपो वक्तव्यः' इत्याल्लोपे ददरिद्री इत्यौकारश्रवणार्थं संपद्यते । औकारविधाने तु आल्लोपे सति वृद्धेरसंभवाद् ददरिद्रो इत्यौकार एव श्रयेतेत्यर्थः । अत एवेति । अस्मादेव दरिद्रातेः औकारश्रवणार्थाद् औकारविधानाद्दरिद्रातेर्लिटि आम् नेति विज्ञायते । आमि सति णल एवाप्रसक्तेरित्यर्थः । इदं च 'वस्वेकाजाद्वसाम्' इति सूत्रभाष्ये व्वनितम्, कैयटेन स्पष्टीकृतम् । तन्निर्मूलमेवेति । 'कास्प्रत्ययात्-' इति 'वस्वेकाच्-' इति सूत्रस्य भाष्यकैयटविरोधादिति भावः । ददरिद्रतुः ददरिद्रुः । ददरिद्रिय ददरिद्रयुः ददरिद्र । ददरिद्रौ ददरिद्रिव ददरिद्रिम । आर्धघातुके विवक्षित इति । 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपो दरिद्रातेर्भवन् किञ्चित् अकिञ्चित् च अजादानार्धघातुके भवति । स च आर्धघातुके विवक्षिते ततः प्रागेव भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । तेन दरिद्रातीति दरिद्रः, आल्लोपे कृते पचाद्यच् सिध्यति । आर्धघातुके परे आल्लोपप्रवृत्तौ तु 'श्याद्व्यवा-' इत्यादन्तलक्षणो णप्रत्ययः स्यात् । ततश्च कृते णप्रत्यये आल्लोपं वाधित्वा 'आतो युक् चिष्कृतोः' इति युक्ति दरिद्राय इति स्यात् । आर्धघातुके विवक्षिते ततः प्रागेव आल्लोपे तु कृते आदन्तत्वाभावाद् णप्रत्ययाभावे पचाद्यच्प्रत्ययो निर्वाधः । तदिदं भाष्ये स्पष्टम् । लुङि वेति । लुङि आल्लोपो वा वक्तव्य इत्यर्थः । 'अद्यतन्यां वेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकार्थसंग्रहोऽग्रम् । अद्यतन्यामित्यनेन अद्यतनभूतार्थकघातुविहितलुङ्ग्विभक्तिविवक्षिता, भाष्ये तस्या एवोदाहरणात् । सनि ण्वुलि ल्युटि च नेति । एतेषु दरिद्रातेराल्लोपो नेति वक्तव्यमित्यर्थः ।

ङ्ङिति किम्, क्रीणाति । पुनाति । दधाति । धतः किम्, विभ्रति । औ इत्येव सिद्धे इति । प्रथमत्यागे मानाभावादिति भावः । निर्मूलमेवेति । यत्तु व्याख्यातुभिः समर्थ्यते आमोऽभावे आतो लोपे कृते आदन्तत्वाभावादौत्वं नेति, तन्न, 'आत औ णलः' इत्यत्र प्रायम्यादोकारे कर्तव्ये औकारविधानं दरिद्रातेराल्लोपेऽपि श्रवणार्थं सद् आमभावे लिङ्गमिति हरदत्तमाववादिग्रन्थैः स्वग्रन्थेन च विरोधात् ।

(वा० ५०५८) । दरिद्रिता । अदरिद्रात् अदरिद्रिताम् अदरिद्रः । दरिद्रियात् । दरिद्र्यात् । अदरिद्रीत् । इट्सकौ, अदरिद्रासीत् । चकाष्ट १०७४ दीप्तौ । झस्य अत् चकासति । चकासांचकार । 'धि च' (सू० २२४९) इति सलोपः । सिच

ण्वुलि यथा—दरिद्रायकः, आतो युक् । ल्युटि यथा—दरिद्राणः, अनादेशे कृते आह्लोपा-
भावात् सवर्णदीर्घः । सनि यथा—दिदरिद्रासति । अनन्तरस्येति न्यायादस्य वार्तिकप्राप्तस्यैव
लोपस्यायं निषेधः । तेन 'तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानम्' इति दरिद्रातेः सन इट्पक्षे 'आतो
लोप इटि च' इत्याल्लोपो भवत्येव—दिदरिद्रिषति । तदुक्तं भाष्ये—'न दरिद्रायके लोपो
दरिद्राणे च नेष्यते । दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिपतीति वा ।' दरिद्रितेति । तासि इटि
उदाहृतवार्तिकेन आह्लोपः । 'आतो लोप इटि च' इत्यस्य संभवेऽपि न्याय्यत्वाद् अत्र वार्तिकोपन्यासः
दरिद्रिष्यति । दरिद्रानु, दरिद्रितात् दरिद्रिताम् दरिद्रतु । दरिद्रिहि, दरिद्रितात् दरिद्रितम्
दरिद्रित । दरिद्राणि दरिद्राव दरिद्राम । लङ्ब्याह अदरिद्रादिति । इत्वं मत्वाह अदरिद्रि-
तामिति । अदरिद्रुरिति । जक्षित्यादित्वेन अभ्यस्तत्वात्तुजिसिति भावः । अदरिद्राः
अदरिद्रितम् अदरिद्रित । अदरिद्राम् अदरिद्रिव अदरिद्रिम । दरिद्रियादिति । विधिलिङ्
सार्वधातुकत्वादित्त्वमिति भावः । आशीलङ्ब्याह दरिद्र्यादिति । आतो लोप इति भावः ।
लुङि आतो लोपपक्षे आह अदरिद्रीदिति । अदरिद्रिष्टामित्यादि । आह्लोपाभावपक्षे त्वाह
इट्सकाविति । अदरिद्रिष्यत् । चकासृदीप्ताविति । ऋदित् सेट् । चकास्ति चकास्ते
सिद्धवत्कृत्याह भ्रस्य अदिति । जक्षित्यादित्वेन अभ्यस्तत्वादिति भावः । चकासतीति ।
चकास्सि चकास्थः चकास्थ । चकास्मि चकास्वः चकास्मः । चकासांचका-
रेति । अनेकाच्त्वादा मिति भावः । चकासिता । चकासिष्यति । चकास्तु चकास्ताम्
चकासतु । हेधिभावे चकास् धि इति स्थिते 'धि च' इति सलोप इति सिद्धान्तः ।
तत्र मतान्तरमाह सिच एवेत्येक इति । 'धि च' इति लोपः सिच

तत्पथमौत्सवस्याप्रवृत्तिर्भवेत् । यदप्युक्तम्—ओकारौकारयोर्द्विमात्रत्वाविशेषादौकारविधानमिति
तदपि स्थवीयः । तस्मिन्पक्षे आमो दुर्वारत्वप्रसङ्गात् । विचक्षित इति । तेन दरिद्रातीति
दरिद्र इति पञ्चाद्यजेव भवति । परसप्तम्यां तु 'इयाद्वयवा—' इत्यादन्तलक्षणो णः स्यात् ।
सति तु तस्मिन् 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक्ति दरिद्राय इति स्यादिति भावः । सनि
ण्वुलीति । एतेष्वालोपो नेत्यर्थः । दिदरिद्रासति । दरिद्रायकः । दरिद्राणम् । अदरिद्रुरिति ।
'सिजभ्यस्त—' इति श्लेजुंस् । 'लङः शाकटायनस्यैव' इत्यादन्तलक्षणो विकल्पस्तु न भवति ।
परत्वात् 'श्नाभ्यस्तयोः—' इत्याह्लोपे आकारान्तस्यैवाभावान् । 'ई हल्यघोः' इत्यत ईत्वमिह
न शङ्क्यमेव, श्लेजुंसि हलादिपरत्वाभावादिति भावः । ननु दरिद्रा-क्षि इति स्थिते
जुसः प्रागेव आह्लोपात्परत्वादपवादत्वाच्च ईत्वं स्यात्, मैवम्, अकृतच्यूहपरिभाषाया
जागरूकत्वात् इत्वनिमित्तं हि हलादित्वम्, तच्च विनाशोन्मुखम्, जुसो भावि-

एवेत्येके । चक्रादि । 'चकावि' इत्येव भाष्यम् । २४८४ तिप्यनस्तेः । (८-२-७३) पदान्तस्य सस्य दः स्यात् तिपि न त्वस्तेः । ('ससजुपोरित्यस्यापवादः) अचकात्, अचकाद् । अचकासुः । २४८५ सिपि धातो रुर्वा । (८-२-७४) पदान्तस्त धातोः सस्य रुः स्याद्वा । पक्षे दः । अचकाः, अचकात् । शामु १०७५ अनुशिष्टौ । शास्ति २४८६ शास इदङ्हलोः । (६-४-३४) शास उपधाया इत्स्यादङि हलादौ किङिति च । 'शासिवसि-' (सू० २४१०) इति पः । शिष्टः । शासति । शशास शशासतुः । शास्तु, शिष्टात् शिष्टाम् शासतु । २४८७ शा हौ । (६-४-३५) शास्तेः शादेवः स्याद्धौ परे तस्याभियत्वेना-

एवेत्येके मन्यन्ते इत्यर्थः । 'धिसकारे सिचो लोपश्चक्राद्धीति प्रयोजनम्' इति वार्तिकेदिति तदाशयः । अस्मिन्पक्षे सकारस्य जश्त्वेन दकारः, तदाह चक्राद्धीति । एके इत्यस्वरसोद्धावनम् । तद्वोजं तु 'धिसकारे सिचोः लोपः-' इति वार्तिकं प्रत्याख्याय सकारमात्रस्य 'धि च' इति लोपस्याभ्युपगमः तदाह चकाधीत्येव भाष्यमिति । चकास्तात् चकास्तम् चकास्त । चकासानि चकासाव चकासाम् । लङि अ चकास् त् इति स्थिते तिप्यनस्तेः । न अस्तिः अनस्तिः, तस्येति विग्रहः । पदस्येत्यधिकृतम् । 'झलां जशोऽन्ते' इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते । 'ससजुपोः-' इत्यतः स इति पठ्यन्तमनुवर्तते । 'वसुसंमुखंस्वनड्डां दः' इत्यतो द इति, तदाह-पदान्तस्येत्यादिना । अनस्तेः किम् ? 'सलिलं सर्वमा इदम् ।' आः इत्यसघातोर्लङ्स्तिपि इवारलापे 'बहुलं छन्दसि' इति ईञ्भावे हल्ङ्यादिलोपं रूपम् । प्रकृते तु चकासेर्लङ्स्तिपो हल्ङ्यादिलोपे सकारस्य दत्त्वे 'वाञ्जसाने' इति चत्वंजदत्त्वे इत्यभिप्रेत्याह अचकात् अचकादिति । अचकासुरिति । 'सिजभ्यस्त-' इति जुसिति भावः । सिपि धातो रुर्वा । पदस्येत्यधिकृतम् । 'झलां जशोऽन्ते' इत्यतः अन्ते इत्यनुवृत्तम् । 'ससजुपोः-' इत्यतः स इति लुप्तपष्ठोक्तमनुवर्तते, तदाह पदान्तस्येति पञ्च इति । वसुसंस्वित्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । सिपि धातुत्वस्य अव्यभिचाराद्घातोर्लङ्स्तिप्युत्तरार्थम् । अचकासीत् । अचकासिष्यत् । शासुधातुरुदित् सेट् । शास इदङ्हलोः । 'अनिदितां हलः-' इत्यत उपाधायाः किङिति इत्यनुवर्तते, तदाह शास उपधाया इति । शासतीति । जक्षादित्वेन अभ्यस्तत्वादादेश इति भावः । शास्सि शिष्टः शिष्ट । शास्मि शिष्वः शिष्वः । आशास्ते इत्यत्र तु नेत्वम्, अङ्योग्यस्य परस्मैपदिन एव ग्रहणादिति भाष्ये स्पष्टम् । शशासेति । शशासिथ । शासिता शासिष्यति । शास् हि इति स्थिते आह शा हौ । शा इति लुप्तप्रथमाकम् । 'शास इदङ्-' इत्यतः शास इत्यनुवर्तते, तदाह शास्तेरिति । त्वात् । भ्रस्य आदिति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यनेन । तिप्यनस्तेः । पदान्तस्य किम्, चकास्ति । सस्येति किम्, वशेर्लङ् तिपि अवट् । तिपि किम्, क्विपि चकाः । अनस्तेः किम्, सर्वमा इदम् । आ इति लङि तिपि अस्ते रूपम् । 'बहुलं छन्दसि' इति ईट् न । शास इदङ्हलोः । अङि—अशिषत्, अशिषताम् ।

सिद्धत्वाद्धेधिः । शाधि । अशात् अशिष्टाम् अशासुः । अशात्, अशाः । शिष्यात् । 'सति-
शास्ति-' (सू० २३८२) इत्यङ् । अशिषत् । अशासिष्यत् । दीधीङ् १०७६ दीप्तिदेवनयोः ।
एतदादयः पञ्च घातवश्छान्दसाः । दीधीते । 'एरनेकाचः—' (सू० २७२) इति यण् ।
दीध्याते । २४८८ यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः । (७-४-५३) एतयोरन्त्यस्य लोपः स्याद्यकारे
इवर्णे च परे । इति लोपं बाधित्वा नित्यत्वाट्टेरेत्त्वम्, दीध्ये । 'दीधीवेवीटाम्' (सू० २१९०)
गुणनिषेधः । दीध्यांचक्रे । दीधिता । दीधिष्यते । वेवीङ् १०७७ वेतिना तुल्ये । वी गती-
त्यनेन तुल्येऽर्थे वर्तत इत्यर्थः ।

इत्त्वापवादः । ननु शासेः शाभावे सति झलपरत्वाभावात्कथं हेर्धिरिदयेत आह तस्याभीयत्वे-
नेति । यद्यपि 'धि च' इति सलोपे शाधीति सिद्धम् । तथापि सलोपस्यासिद्धत्वात् 'शा इत्'
इति इत्त्वं स्यात् । तन्निरवृत्तये शाविधानमित्याहुः । लङ्ग्याह अशादिति । 'तिप्यनस्तेः' इति
दत्त्वे चत्वंविकल्प इति भावः । आशासुरिति । अभ्यस्तत्वाञ्जुसिति भावः । अशाः,
अशादिति । 'सिपि घातोः—' इति रुत्वदत्वविकल्प इति भावः । अशिष्टम् अशिष्ट । अशा-
सम् अशिष्व अशिष्व । शिष्यादिति । 'शास इत्—' इति इत्त्वे 'शासिवसि—' इति प् इति
भावः । अशिषदिति । अङ् इत्त्वमिति भावः । दीधीङ्घातुरीकारान्तः । इत्त्वादात्मनेपदी ।
एतदादयः पञ्चेति । इदं च माधवानुरोधेन । तत्त्वं त्वग्रे वक्ष्यते । जक्षित्यादित्वादभ्यस्त-
त्वाञ्जस्य अदादेशः । दीध्यते । दीधीषे दीध्याथे दीधीध्वे । लट् इडादेशे आह यीवर्णयो-
र्दीधीवेव्योः । यिश्च इवर्णश्चेति द्वन्द्वात्सप्तमी । यि इत्यत्र इकार उच्चारणार्थः । 'तास-
स्तयोः—' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य लोपः, तदाह एतयो-
रित्यादि । आदीष्य गतः, आवेव्य गतः—अत्र ल्यपि ईकारस्य लोपः । इवर्णे
उदाहरणं वक्ष्यते । इति लोपमिति । लट् इडादेशे दीधी इ इत्यत्र 'यीवर्णयोः—'
इति इवर्णपरत्वात्प्राप्तं परमपि बाधित्वा नित्यत्वाट्टेरेत्त्वमित्यर्थः । कृते श्रुते
च लोपे प्रवृत्तेरेत्त्वं नित्यम् । तस्मिन्कृते यीवर्णपरकत्वाभावाच्च लोप इति भावः ।
गुणनिषेध इति । दीधी आमिति स्थिते 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति प्राप्तस्य

विडिति । शिष्टः शिष्टवान् । शिष्यात् । शिष्यास्ताम् । अङ् साहचर्यात्परस्मैपद एवेत्त्वम् । नेह,
आशास्ते । अन्ये तु यस्माच्छासेरङ् संभवति तस्यैवेत्त्वमिति व्याख्याय व्यतिशिष्टे व्यतिशिद्धे
इत्यात्मनेपदेऽपि इत्त्वं स्वीकुर्वन्ति । शा हौ । पूर्वसूत्रे उपघापदान्वयानुरोधेन शात् इत्यवयव-
पष्ठयपि इह स्थानपष्ठयेव, उपघाया इत्यस्य निवृत्तत्वादित्याह शातेः शादेश इति । 'धि च'
इति सलोपेन शाधीति रूपे सिद्धेऽपि सलोपस्यासिद्धत्वात् 'शास इत्—' इति इत्त्वं स्यात्, तद्वा-
रणाय शाविधानमित्याहुः । यीवर्णयोः । य्वोरित्युक्तेऽपीष्टिसिद्धौ यकारेकारयोरिति स्फुटप्रतिप-
त्तिर्न स्यादिति वर्णग्रहणं कृतम् । यिश्च इवर्णश्च यीवर्णौ तयोः । यिश्चेति इकार उच्चारणार्थो
विवक्षितस्तदाह यकारे इवर्णे चेति । यिवर्णयोरिति पाठस्तूचितः । लोपं
बाधित्वेति । लोपस्य तूदाहरणम्—आदीष्य गतः, आवेव्य गतः । दीधिता ।

अथ त्रयः परस्मैपदिनः । पस १०७८ पस्ति १०७९ स्वप्ने । सस्ति सस्तः
ससन्ति । ससास सेसतुः । सस्तु सधि । 'पूर्वत्रासिद्धम्' (सू० १२) इति
सलोपस्यासिद्धत्वाद् 'अतो हेः' (सू० २२०२) इति न लुक् । असत् असस्ताम् ।
असः, असत् । सस्यात् । असासीत्, अससीत् । सन्ति । सन्तः । संस्तन्ति । बहूनां

निपेव इत्यर्थः । दीधितेति । इति कृते इवर्णपरकत्वादीकारस्य लोप इति भावः । दीवी-
ताम् दीव्याताम् दीव्यताम् । दीवीष्व दीव्यायाम् । दीवीष्वम् दीव्यै दीव्यावहै दीव्यामहै ।
अदीवीत अदीव्याताम् अदीव्यत । अदीवीथाः अदीव्यायाम् अदीवीष्वम् । अदीवि अदीवीवहि
अदीवीमहि । दीवीत दीवीयाताम् । दीविपीठ दीविपीयास्ताम् । दीविपीरन् । अदीविष्ट
अदीविष्यत । वस्तुतस्तु छन्दसि दृष्टानुविधित्वाद्देपां पठनानां लोकानुसारेण रूपवर्णनमनुचितम्
वेवीड वेतिना तुल्य इति । दीवीवद्रूपाणि । इति जक्षित्यादयः । पस पस्ति स्वप्न
इति । पोपदेशावेतौ । द्वितीय इदित् । तत्र पसघातोर्द्धाहरति सस्तीति । ससन्तीति ।
अनभ्यस्तत्वादन्तादेश एवेति भावः । एत्वाभ्यासलोपौ मत्वाह सेसतुरिति । सेसः ।
सेसिथ सेसथुः सेस । ससास, ससस सेसिव सेसिम । ससिता । ससिष्यति । सस्तु, सस्तात्
सस्ताम् ससन्तु । सस् हि इति स्थिते हेधिभावे 'धि च' इति सलोपं मत्वाह सधीति ।
तत्र धि इत्यस्य स्थानित्त्वेन हित्वाद् 'अतो हेः' इति लुक्माशङ्क्याह पूर्वत्रेति । सस्तात्
सस्तम् सस्त । ससानि ससात्र ससाम । लड्याह असदिति । असस् त् इति स्थिते हल्ड्या-
दिना तकारलोपे 'तिप्यनस्तेः' इति सस्य दत्वमिति भावः । असस्तामिति । अससन्
इत्यपि ज्ञेयम् । लडः सिपि तु असस् स् इति स्थिते 'सिपि घातोः-' इनि र्वा, पक्षे दः,
हल्ड्यादिलोपः, तदाह असः असदिति । असस्तम् असस्त । अससम् असस्व
असस्म । लिड्याह सस्यादिति । सस्याताम् । सस्यास्ताम् इत्यादि । लुड्याह
असासीदिति । 'अतो हलादेः-' इति वृद्धिविकल्प इति भावः । अससिष्यत् ।

अथ पस्तिघातोर्द्धाहरति सन्तीति । इदित्वान्नुम् । 'नथ-' इत्यनुस्वारे सस् त् इति
स्थिते, 'स्कोः;' इति सलोपे, परसवर्णे, 'झरो झरि' इति प्रथमतकारस्य लोपविकल्पे, एकतं
द्वितं वा रूपमिति भावः संस्तन्तीति । अनभ्यस्तत्वादन्तादेश एवेति भावः । सिपि संस्तु सि
इति स्थिते 'स्कोः-' इति सलोपे अनुस्वारस्य परसवर्णां नकारः । सवर्णपरत्वाभावाद् 'झरो
झरि, इति तकारलोपो न । सन्त्सि सन्थः सन्थ । संस्त्सि संस्त्वः संस्त्वः । ससंस्त
ससंस्ततुः । ससंस्तित्थ । ससंस्तित्थ ससंस्तित्थम् । संस्तिष्यति । सन्तु, सन्तात् सन्ताम् संस्तन्तु ।
संसत् हि इति स्थिते हेधिभावे 'स्कोः-' इति सलोपे परसवर्णे सन्त् धि इति
स्थिते 'झरो झरि' इति तकारस्य लोपः, सन्वि । लोपाभावे तकारस्य जडत्वे
दीधिष्यते । वेविता । वेविष्यते । योवर्णयोरिति किम्, आदीघ्यनम् । भावेघ्यनम् ।
पस । असदिति । 'तिप्यनस्तेः,' इति दत्वम् अस इति । 'सिपि घातोः-'
इति र्वा । पक्षे दः । सन्तीति । इदित्वानुमि सन्सत् ति इति स्थिते 'स्कोः-'

समवाये द्वयोः संयोगसंज्ञा नेत्याश्रित्य 'स्कोः-' (सू० ३८०) इति लोपाभावात् संस्ति संस्तः संस्तन्ति इत्येके । वश १०८० कान्तौ । कान्तिरिच्छा । वष्टि उष्टः उशन्ति । वक्षि उष्टः । उवाश ऊशतुः । वशिता । वष्टु, उष्टात् उष्टाम् । उड्ढि । अवट् औष्टाम् औशन् । अवशम् । उश्याताम् । उश्यास्ताम् । अवाशीत्, अवशीत् । 'चर्करीतं च' १०८१ (ग सू १९५) । यङ्लुगन्तमदादौ

सन्धि, सन्तात् सन्तम् सन्त । संस्तानि संस्ताव संस्ताम । लङ्स्तिपि असस्त त इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपे संयोगादिलोपे संयोगान्तस्य लोपे असन् । असन्ताम् असंस्तन् । असन् असन्तम् अशन्त । असंस्तम् असंस्त्व । असंस्त्वम् । संस्त्यात् । असंस्तिष्यत् । मतान्तरमाह बहूनामिति । इत्याश्रित्येति । तथा च प्रकृते लुङ्स्तिपि संसूत् इति स्थिते झलि परे अनुस्वारसकारतकाराणां त्रयाणां समवायात् सूत् इत्यनयोः संयोगसंज्ञाविरहात् 'स्कोः-' इति लोपाभावात् संस्तीत्याञ्छ्रुत्वमित्यर्थः । वश कान्ताविति । कान्तिरिच्छा । सेट् वष्टीति । 'वश्च-' इति शस्य षत्वे तकारस्य ष्टुत्वेन टः । उष्ट इति । ङिति 'ग्रह्ज्या-' इति संप्रसारणे रूपमिति भावः । उवाशेति । लिटि अकिति 'लिट्यभ्यासस्य-' इति संप्रसारणमिति भावः । ऊशतुरिति । परत्वाद् ग्रह्ज्येति संप्रसारणे कृते द्वित्वे ह्लादिशिषे सवर्णदीर्घ इति भावः । उवशित्य ऊशथुः ऊश उवाश, उवश ऊशिव ऊशिम । वशितेति । अनेन सेट्त्वं द्योतितम् । वशिष्यति । उष्टामिति । उशन्त्वित्यपि ज्ञेयम् । उड्ढीति । वश् हि इति स्थिते विभावे अपित्त्वेन ङित्त्वाद् ग्रह्ज्येति संप्रसारणे शस्य षत्वे घस्य ष्टुत्वेन ढकारे पस्य जश्त्वेन ङ इति भावः । वशानि वशाव वशाम् । लङ्याह अवडिति । हल्ङ्यादिलोपे शस्य षः, पस्य ङः, तस्य चत्वंविकल्प इति भावः । औशान्ति । अवट् औष्टम् औष्ट । अवशामिति । पित्त्वान्न संप्रसारणमिति भावः । औश्व औशम् । विघ्याशीलिङोः उश्यादिति सिद्धवत्कृत्याह उश्याताम् । उश्यास्तामिति । अवशीत्, अवाशीत् । अवशिष्यत् । तदेवं दीधीङ् वेवीङ् पस पस्ति वश एते षञ्च घातवः छान्दसा एवेति माघवादयः । तत्र 'दीधीवेवीटाम्' इति सूत्रे दीधीवेव्योः छन्दोविषयत्वादिति भाष्यम् । 'जङ्घित्यादयः षट्' इति सूत्रे पसिवशी छान्दसाविति भाष्यम् । एतद्भाष्यादेव पस्तिघातोर्नात्र पाठ इति प्रतीयते । अत एव 'पश शास्ति स्वप्ने' इति पाठमभ्युपगम्य क्षित्पा निर्देशेन शास एवार्थभेदान् पुनः पाठ इति कैयट आह । अत्र वशघातोरपि छान्दसत्ववचनं प्रायिकम्, 'वष्टि भागुरिरल्लोपम्' । 'जयाय सेनान्यमुशन्ति देवाः' इत्यादिप्रयागदर्शनादित्यास्तां तावत् । 'चर्करीतं चेति । घातुपाठे गणसूत्रमिदम् । 'चर्करीतम्' इति यङ्लुगन्तस्य संज्ञा पूर्वाचार्यसिद्धा, तदाह यङ्लुगन्तमदादिविति तेन यङ्लुगन्ताच्छ्रदेव विकरणः,

इति सलोपे 'झरो झरि सवर्णे' इति तकारस्य वा लोपः संस्ति संस्त इति । ईहापि पूर्ववत्सलोपो वा बोध्यः । वश कान्तौ । भाषायामप्यस्य प्रयोगो दृश्यते । 'वष्टि भागुरिरल्लोपम्' । 'जयाय सेनान्यमुशन्ति देवाः' इति । चर्करीतं च । गण-

बोध्यम् । हुङ् १०८२ अपनयने । हुते । जुहुवे हुवीत ह्योपीष्ट । अहोष्ट ।
॥ इति तिङन्तेऽदादिप्रकरणम् ॥

अथ तिङन्ते जुहोत्यादिप्रकरणम् ॥ ४५ ॥

हु १०७३ दानादनयोः । 'आदाने च' इत्येके । 'प्रीणनेऽपि' इति भाष्यम् ! दानं चेह प्रक्षेपः । स च वैवे आचारे ह्विपश्चेति स्वभावाल्लभ्यते । तस्य लुक्, न तु श्यनादि विकरणान्तरम् । परस्मैपदिन इत्युपक्रमाद्यङ्लुगन्तस्य परस्मैपदि-त्वमेव । हुङ् अपनयन इति । अनिड्यम् । हुत इति । हुवाते हुवते इत्यादि । जुहुव इति । जुहुवाते जुहुविरे ऋदिनियमादित्, जुहुविपे । जुहुविर्वह । होता । होप्यते । हुताम् । हुष्व । ह्वै हवावहै । अहुन इति सिद्धवत्कृत्य विधिलिङ्याह इनुवीतेति । आशीलिङ्याह ह्योपीष्टेति । लुङ्याह अहोष्टेति ।

इति श्रीवामुदेवदीक्षितत्रिदुपा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
वालमनोरमाख्यायां लुग्विकरणं समाप्तम् ।

अथ श्लुविकरणा वातवो निरूप्यन्ते । हु दानादनयोरिति । दाने अदने चेत्यर्थः । भाष्यमिति । 'तृतीया च हांश्चन्द्रसि' इति सूत्रस्यमिति शेषः । ननु यदि दानमिह प्रसिद्धं विविधतं तर्हि ब्राह्मणाय गां ददातीत्यत्र जुहोतीत्यपि प्रयोगः स्यादित्यत आह दानं चेह प्रक्षेप इति । नन्वेवमपि कूपे घटं प्रक्षिपति, आहवनीये जलं प्रक्षिपतीत्यत्रापि जुहोतीति प्रयोगः स्यादित्यत आह स चेति । स प्रक्षेपः विधिवोधिते आचारे आहवनीयादौ पुरांडाशादिह्विप इति लभ्यते इत्य-न्वयः । कुत इत्यत आह स्वभावादिति । अनादिसिद्धलोकव्यवहारादित्यर्थः ।

सूत्रमिदम् । चर्करातमिति यङ्लुगन्तस्य पूर्वाच्चार्याणां संज्ञा । अदादौ बोध्य-मिति । तेन यङ्लुगन्तेषु 'अदिप्रभृतिभ्य-' इति शपो लुग् भवतीति भावः । प्राचा तु चर्करातमिति यङ्लुगन्तं परस्मैपदमित्युक्तम्, तच्चेहाप्रकृतत्वादुपेक्षितम् ।
इति तत्त्वबोधिन्यामदादिप्रकरणम् ।

हु दाना । यद्यपि स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनमेव दानं तथापि प्रयोग-मनुस्य व्याचष्टे प्रक्षेप इति । वैथ इति । आहवनीयादौ ह्विप इति । विधिवोधितद्रव्यस्येत्यर्थः । स्वभावादिति । तेन आहवनीये पुरांडाशे प्रक्षेपव्ये प्रमादेन कोपेन वा पापाणः प्रक्षिप्तः पुरांडाशो वा गर्तादौ स तु प्रक्षेपो न होम

इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः । २४८६ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः । (२—४—७५) शपः श्लुः स्यात् । २४६० श्लौ । (६—१—१०) घातोर्द्धे स्तः । जुहोति जुहुतः । 'अदभ्यस्तात्' (सू० २४७९) इत्यत् । 'ह्रस्नुवोः—' (सू० २३८७) इति यण् । जुह्वति । २४९१ भीह्वीभृहुवां श्लुवच्च । (३—१—३९) एतेभ्यो लिट्याम्वा स्यात्, आमि श्लावि कार्यं च । जुह्वांचकार, जुहाव । होता । होष्यति । जुहोतु, जुहुतात् । 'हेधिः' जुहुषि । आटि परत्वादगुणः । जुह्वानि । परत्वाद् 'जुसि च' (सू० २४८१) इति गुणः । अजुहुहुः । जुहुयात् । ह्यात् । अहौषीत् । वि भी १०८४ भये । विभेति । २४६२ः भियोऽन्यतरस्याम् । (६—४—११५) इकारः स्याद्बलाद्बो विडति सार्वधानुके । विभितः, विभतीः

तथा च विधिवोधित आधारे विधिवोधितस्य देवतायै त्यज्यमानस्य हविषः प्रक्षेपे हुवानुवर्तते इति फलितम् । एतच्च पूर्वमीमांसायां तृतीये 'सर्वप्रदानं हविषस्तदर्थत्वात्' इत्यधिकरणे अध्वरमीमांसाकृतहलवृत्तौ प्रपञ्चितमस्माभिः । जुहोत्यादिभ्यः श्लुः । शप इति । 'अदिप्रभृतिभ्यः—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । हु अ इति स्थिते शपः श्लौ कृते हु ति इति स्थिते श्लौ । शेषं पूरयति घातोर्द्धे स्त इति । 'एकाचो द्वे—' इत्यतो 'लिटि घातोः—' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । द्वित्वे कृते अभ्यासकार्यमभिप्रेत्याह जुहोतीति । यणिति । उवडपवाद इत्यर्थः । भीह्वी । भी ह्वी भृ हु एषां द्रन्दात्पञ्चम्यर्थे षष्ठी । 'कास्प्रत्ययात्—' इत्यत आम् लिटित्यनुवर्तते, तदाह एतेभ्य इति । श्लुवदिति सप्तम्यन्तादृतिरित्यभिप्रेत्याह आमि श्लावि कार्यं चेति । जुह्वामिति । आमि श्लावि द्वित्वे गुण इति भावः । जुहावेति । जुहुवतुः । जुहविय, जुहाथ । जुहुविव हेधिरिति । 'हुञ्जल्भ्यो हेधिः' इत्यनेनेति भावः । जुह्वानीत्यत्र आटः पित्त्वेन अडित्त्वाद् गुणे प्राप्ते तं वाधित्वा 'ह्रस्नुवोः—' इति यणि प्राप्ते आह आटि परत्वादिति । 'ह्रस्नुवोः—' इत्यपेक्षया गुणः परत्वाद्भवतीत्यर्थः । लडि अजुहोत् अजुहुताम् इति सिद्धवत्कृत्य 'सिजभ्यस्त—' इति जुसि 'ह्रस्नुवोः—' इति यणमाशङ्क्याह परत्वाज्जुसि चेति गुण इति । अजुह्वुरिति । अजुहोः अजुहुतम् अजुहुत । अजुहवम् अजुहुव । अजुहुभ । अहौषीदिति । सिचि वृद्धिः । अहौ-ष्टामत्यादि । अहोष्यत् । वि भी भय इति । अनिट् ईदन्तः । शपः श्लौ द्वित्वादि मत्वाह विभेतीति । भियोऽन्यतरस्याम् । 'इदृरिदस्य' इत्यत इदिति 'गमहन—' इत्यतः विडतीति 'ई' ह्रस्वोः इत्यतो हलीति 'अत् उत्—' इत्यतः सार्वधानुके इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति । इकारः स्यादित्यादिना । विभ्यतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । विभयामिति । भीह्वीभृहुवां श्लुवच्च इति

इति ज्ञेयम् । परस्मैपदिन इति । तेन 'होष्ये' इति केषांचित्प्रयोगोऽसाधुरेव । 'स्मरानौ जुह्वानाः' इत्यानन्दलहरीप्रयोगस्तु साधुरेव । शानचोऽप्रवृत्तावपि चान्शन्तत्वात् । आटीति । 'आहुत्तमस्य—' इत्यनेन । परत्वादिति । 'ह्रस्नुवोः—' इति यणपेक्षया परत्वादित्यर्थः । भियोऽन्यतरस्याम् । सार्वधानुके किम्

विभ्यति । विभयांचकार, विभाय । भेता । ह्री १०८५ लजायाम् । जिह्नेति । जिह्नीतः जिह्नियति । जिह्नयांचकार, जिह्नाय । पृ १०८६ पालनपूरणयोः । २४६३ अर्तिपिपत्योश्च । (७—४—७७) अभ्यासस्येकारोऽन्तादेशः स्यात् श्लौ । २४९४ उदोष्ठ्यपूर्वस्य । (७—१—१०२) अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वो य ऋत् तदन्तस्याङ्गस्य उत्स्यात् । गुणवृद्धी परत्वादिमं वाधेते । पिपति । उत्त्वम्, रपरत्वम्,

श्लुवत्त्वाद् द्वित्वादीति भावः । विभायेति । विभ्यतु । विभयिथ, विभेय । विभ्यिव विभ्यिम । भेतेति । भेष्यति । विभेतु, विभितात्, विभीतात् विभिताम्, विभीताम् विभ्यतु । विभिहि, विभीहि, विभितात्, विभीतात् विभिताम्, विभीताम् विभीत । विभयानि विभयाव विभयाम् । अविभेतु अविभिताम्, अविभीताम् अविभयुः । अविभेः अविभितम्, अविभीतम् अविभित, अविभीत । अविभयम् अविभयः, अविभीव अविभिम, अविभीम । विभियात्, विभीयात् इत्यादि । आशीलिङि भीयात् भीयास्ताम् । अभैपीत् अभेष्यत् । ह्री लजायामिति । अनिट् । जिह्नियतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । इयङ् । जिह्नयामिति । 'भीह्रीभृहुवाम्-' इत्याम् । श्लुवत्त्वाद् द्वित्वादीति भावः । जिह्नायेति । जिह्नयिथ, जिह्नेथ । जिह्नियिव । हेता । ह्येष्यति । जिह्नेतु, जिह्नीतात् । जिह्नीहि जिह्नयाणि । अजिह्नेत । जिह्नीयात् । ह्रीयात् । अह्यैपीत् । अह्येष्यत् । पृवानुः सेट् । लटास्तपि शपः श्लौ द्वित्वे पृ पृ इति स्थिते अर्तिपिपत्योश्च । 'अत्र लोपः-' इत्यस्मादभ्यासस्येति 'भृजामित्' इत्यस्माद् इदिति 'निजां त्रयाणाम्-' इत्यतः श्वाविति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूर्यति अभ्यासस्येत्यादिना । तथा च अभ्यासे ऋकारस्य इत्त्वे रपरत्वे हलादिशेषे उत्तरखण्डस्य गुणे रपरत्वे पिपतीति वक्ष्यति । तत्र उत्तरखण्डे ऋकारस्य उत्त्वं शङ्कितुमाह उदोष्ठ्य । 'ऋत इद्धातो' इत्यत ऋत इत्यनुवर्तते । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतमिहानुवृत्तमावर्तते । एकमवयवपञ्चन्तम् ओष्ठ्यस्य विशेषणम्, अपरं तु ऋता विशेष्यते, तदन्तविधिः, तदाह अङ्गावयवौष्ठ्येत्यादिना । 'अङ्गावयवेति' किम् ? समीर्णः । 'ऋ गतौ' क्र्यादिः तस्मात्संपूर्वात् क्तप्रत्यये 'श्रयुकः किति' इति इणिवेधे 'ऋत इद्धातोः' इति इत्त्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घे 'रदाग्याम्-' इति निष्ठा- नत्वे तस्य णत्वे समीर्ण इति रूपम् । तत्र मकारात्मकौष्ठ्यपूर्वत्वादित्त्वं वाधित्वा उत्त्वं स्यात् । अङ्गावयवेत्युक्तौ तु मकारस्य औष्ठ्यस्य अङ्गावयवत्वाभावानुत्त्वं न भवति । तथा च प्रकृतेऽपि पृतीत्यत्र इदमुत्त्वं स्यादिति शङ्का प्राप्ता । तां परिहरति गुण वृद्धी इति । इम- मिति । उत्त्वविधिमित्यर्थः । पिपतीति । उत्त्वात्परत्वाद् गुण इति भावः । पिपृ तस इति स्थिते

भीयते । वेभीयते । हलादौ किम्, विभ्यति । विडति किम्, विभेति । केचिदत्र हलादौ द्वित्वाद्येत्तन्नातीवोपयुज्यते, इत्वविधानस्य विभित इत्यादौ चरितार्थत्वात्, विभ्यति विभेतीत्यादौ यणादेः प्रवृत्तिसंभवादित्याहुः । अर्तिपिपत्योश्च । अर्तरु- दाहरणमियतीति वक्ष्यति । उदोष्ठ्य । अङ्गावयवेति किम्, ऋ गतौ क्र्यादि- स्तस्मात् क्तप्रत्यये 'श्रयुकः किति' इति इणिवेधात् समीर्ण इति भवति । अन्यथा

‘हलि च’ (सू० ३५४) इति दीर्घः । पिपूर्तः पिपुरति । पपार । किति लिटि ‘ऋच्छत्यताम्’ (सू० २३८३) इति गुणे प्राप्ते । २४६५ शृष्टृप्रां ह्रस्वो वा । (७-४-१२) एषां किति लिटि ह्रस्वो वा स्यात् । पक्षे गुणः । पप्रतुः पप्रुः, पपरतुः पपरुः । परिता, परीता । अपिपः अपिपूर्ताम् अपिपरुः । पिपूर्यात् । पूर्यात् । अपारीत अपारिष्टाम् । ह्रस्वान्तोऽयम् इति केचित् । पिपर्ति पिपृतः पिप्रति । पिपृथात् । अशिपि प्रियात् । अपार्षीत् । पाणिनीयमते तु ‘तं रोदसी पिपृतम्’ इत्यादौ छान्दसत्वं शरणम् । डु भृञ् १०८७ धारणपोषणयोः ।

आह उत्त्वमिति । डित्वेन गुणाभावाद् ‘उदोष्य-’ इत्युत्त्वमिति भावः । पिपुरतीति । अभ्यस्तत्वाद्दादेशे डित्त्वाद् गुणाभावाद्दुत्त्वमिति भावः । पिपिषि पिपूरुथः पिपूर्यथ । पिपिषि पिपूरुथः पिपूरुथः । लिटि णल्याह पपारेति । उत्त्वात्परत्वाद् वृद्धिरिति भावः । अर्तिपि-पट्योश्च’ इत्यभ्यासस्य नेत्त्वम्, तत्र श्वावित्यनुवृत्तेः । प्राप्त इति । गुणे नित्यं प्राप्त इत्यर्थः । शृष्टृप्राम् । शृ ष्टृ पृ एषां द्वन्द्वः । लिटीति । ‘दयतेर्दिगि लिटि’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । यद्यपि पूर्वसूत्रेषु क्वापि किति न दुष्टं तथापि अस्य ‘ऋच्छत्यताम्’ इति गुणापवादत्वाद् गुणस्य च तस्य किदर्थत्वात्कितीत्युक्तम् । पप्रतुरिति । पपृ अतुस् इति स्थिते ऋकारस्य ह्रस्वे तस्य यणिति भावः । गुणपक्षे आह पपरतुरिति । गुण एव तु न विकल्पितः । गुणाभावे ‘वाणादाङ्गं वलीयः’ इति यणं वाधित्वा ‘उदोष्य-’ इत्युत्त्वप्रसङ्गात् । पपरिथ पप्रथुः, पपरथुः पप्र पपर । पपर पप्रिव, पपरिव । ‘वृतो वा’ इति दार्ढ्यविकल्पं मत्वाह परिता, परीतेति । परिष्यति, परीष्यति । पिपृतुं, पिपूर्तात् पिपूर्ताम् पिपुरतु । पिपूर्हि, पिपूर्तात् पिपूर्तम् पिपूर्तं । पिपराणि पिपरात्र पिपराम् । लङ्ग्याह अपिपरिति । अपिपृतु इति स्थिते गुणे रपरत्वे ह्रस्व्यादिना तकारलोपे रेफस्य विसर्गः । अपिपरुरिति । अभ्यस्तत्वाद् जुस् । कृते ‘जुसि च’ इति गुणे रपरत्वम् । अपिपः अपिपूर्ताम् अपिपूर्तं । अपिपूर्वं अपिपूर्मं । केचिदिति । अन्ये आचार्या इत्यर्थः । ह्रस्वान्तत्वपक्षे ‘उदोष्य-’ इत्युत्वं नेति मत्वाह पिपृत इति । ह्रस्वान्तस्य अनिट्त्वान्नुडादौ पतंत्यादि । पिपृहि । अपार्षीदिति । ह्रस्वान्तस्य अनिट्त्वान्न सिज्जलोप इति भावः । नन्वाचार्यान्तरसंमत ह्रस्वान्तत्वं कुतोऽस्माभिरादत्तव्यम् इत्यत आह पाणिनीयेति । पाणिनिसंमतदीर्घान्तत्वस्यैवाश्रयणे ‘तं रोदसी पिपृतम्’ इत्यादौ ‘उदोष्य-’ इत्युत्वापत्त्या ऋकारस्य ह्रस्वस्य श्रवणानापत्त्या तद्विषये छान्दसत्वमेव शरणमनुसरणीयं स्यादित्यर्थः । डु

तु सपूर्णं इति स्यात् । शृष्टृप्राम् । शृ हिसायाम् । द विदारणे— इमौ क्रयादौ । पक्षे गुण इति । ‘ऋच्छत्ययाम् । पप्रथुरिति । ह्रस्वपक्षे यण् । ननु ह्रस्वग्रहणमिह मास्तु, गुणानुवृत्त्या तस्यैव विकल्पोऽस्तु । तथा च यणादेशेन पप्रतुः श्वाश्रुतिरित्यादि सिध्यत्येव । गुणपक्षे नु पपरतुः शशरतुरित्याद्यपि सिध्यतीति चेत्, मैवम् । गुणाभावपक्षे ‘ऋत इद्धातोः’ इतीत्वप्रसङ्गात् । न चान्तरङ्गत्वाद्यणेष्वस्यादिति वाच्यम्, वाणादाङ्गस्य वलीयत्वात् । डुभृञ् । ‘इवितः क्विन्नः’ । भृञि-

२४६६ भृञामित् । (७-४-७६) भृञ् माङ् ओहाङ् एपां त्रयाणामभ्यासस्य इत्स्यात् श्लौ । विभर्ति विभृतः विभ्रति । विभृद्वे । श्लुवद्भावाद् द्वित्वेत्त्वे । विभरामास, वभार । वभर्थ । वभृव विभृहि । विभराणि अविभः अविभृताम् अविभरुः । विभृयात् । भ्रियात् । भृपीष्ट । अभापीत् । अभृत । माङ् १०८८ माने शब्दे च । २४६७ ई हल्यघोः । (६-४-११३) श्नाभ्यस्त-

भृञिति । अनिडयं निच्चादुभयपदी । श्लौ सति द्वित्वादौ विभर्तीत्यादि स्थितम् । भृञामित् । भृञामिति बहुवचनाद् भृञादीनामिति लभ्यते । 'अत्र लोपः--' इत्यतः अभ्यासस्येति 'निजां त्रयाणां गुणः श्लौ' इत्यतः त्रयाणां श्वाविति चानुवर्तते, तदाह भृञ् माङित्यादिना । विभ्रतीति । अभ्यस्तत्वाददादेशे यण् । विभर्षि विभृथः । विभर्मि विभृवः । विभृमः । विभृते विभ्राते विभ्रते । विभृपे विभ्राथे-इति सिद्धवत्कृत्याह विभृध्व इति । विभ्रे विभृवहं विभृमहं । श्लुवद्भावादिति । 'भीह्लीभृद्वाम्-' इत्यनेन इति भावः । विभरामासोऽत । अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेः भूभावां नेति भावः । वभारेति । श्वावित्यनुवृत्तेः 'भृञामित्' इति नेत्वम् । वभ्रतुः वभ्रुः इत्यपि ज्ञेयम् । 'कृष्टभृवृ-' इति लिटि इण्निपेधः । थल्पि 'अचस्तास्वत्-' इति नित्यमिण्निपेधः, ऋदन्तत्वेन भारद्वाजमतेऽपि निषेधात् तदाह वभर्थेति । वभ्रथुः वभ्र । वभार, वभर इति सिद्धवत्कृत्याह वभृवेति । क्रादित्वादिण्निपेध इति भावः । वभ्रे वभ्राते वभ्रिरे । वभृपे वभ्राथे वभृद्वे । वभ्रे वभृवहे वभृमहे । भर्ता । भरिष्यति, भरिष्यते । विभर्तु, विभृतात् विभृताम् विभ्रतु-इति सिद्धवत्कृत्याह विभृहीति । हेरपित्त्वेन डिच्चाद् गुणनिपेध इति भावः । विभृतात् विभृतम् विभृत इति सिद्धवत्कृत्याह विभराणीति । धाटः पित्त्वेन डिच्चाभावात् गुणनिपेध इति भावः । विभराव विभराम । लङ्ग्याह अविभरिति । अविभृत् इति स्थिते गुणे रपरत्वे हलङ्ग्यादिलोपे रेफस्य विसर्ग इति भावः । अविभरुरिति । अभ्यस्तत्वाद् ज्ञेजुस् 'जुसि च' इति गुणः । अविभः अविभृतम् अविभृत । अविभरम् अविभृव अविभृम । अविभृत अविभ्राताम् । अविभ्रत । अविभृथाः अविभ्राथाम् अविभृध्वम् । अविभ्रि अविभृवहि अविभृमहि । आशीलिङ्ग्याह भ्रियादिति । 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङ् । आत्मनेपदे आशीलिङ्ग्याह भृपीष्टेति । 'उथ्र' इति कित्वात् गुणः । अभापीदिति । अनिट्त्वान्न-सिञ्जलोपः । सिञ्चि वृद्धिः । रपरत्वमिति भावः । अभापीमित्यादि । आत्मनेपदे-लुङ्ग्याह अभृतेति । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिञ्चो लोपः । अभृपातामित्यादि । माङ् मान इति । अनिट् । डिच्चादात्मनेपदी । श्लौ द्वित्वे 'भृञामित्' इति अभ्यासस्य इत्त्वे मि मा ते इति स्थिते । ई हल्यघोः । ई इति लुप्तप्रथमाकम् । 'श्नाभ्यस्तयोरान्तः' इत्यनुवर्तते । 'गमहन-' इत्यतः विडतीति 'अत उत्सावर्धातुके'

मम् । भृञामित् । निजां त्रयाणामित्यतोऽनुवर्तनादाह एपां त्रयाणामिति । केचित्तु कपिञ्जलाविकरणन्यायेन । त्रयाणामिति लभ्यत इत्याहुः । त्रयाणां किम्, जहाति, श्लौ किम्, वभार । ई हल्यघोः । श्नाभ्यस्तयोरिति । लुनीते ।

योरात् ईत्स्यात्सार्वधातुके किङ्कति हलि, न तु घुसंज्ञकस्य । मिमीते । 'श्नाभ्यस्तयोः-'
 (सू० २४८३) इत्याल्लोपः । मिमाते । मिमते । प्रण्यमास्त । ओ हाङ् १०८६ गतौ ।
 जिहीते जिहाते जिहते । जहे । हाता । हास्यते । ओ हाक् १०९० त्यागे । परस्मैपदी ।
 जहाति । २४६८ जहातेश्च । (६-४-११६) इत्स्याद्वा हलादौ किङ्कति सार्वधातुके । पक्षे
 ईत्त्वम् । जहितः, जहीतः । जहति । जहौ । जहितात् । २४६९ आ च हौ । (६-४-११७)
 जहातेहौ परे आस्याच्चादिदौतौ । जहाहि, जहिहि, जहीहि । अजहात् । अजहुः । अजहाः ।

इत्यतः सार्वधातुके इति चानुवर्तते, तदाह श्नाभ्यस्तयोरित्यादिना । आल्लोप इति ।
 अजादौ किङ्कति सार्वधातुके इति शेषः । मिमते इति । अभ्यस्तत्वाद्वादेशः । मिमीषे
 मिमाथे मिमीध्वे । मिमे मिमीवहे मिमीमहे । ममे ममाते ममिरे । ममिषे ममाथे ममिध्वे ।
 ममे ममिवहे ममिमहे । माता । मास्यते । मिमीताम् मिमाताम् मिमताम् । मिमीष्व
 मिमाथाम् मिमीध्वम् । मिमै मिमावहै मिमामहै । अमिमीत अमिमाताम् अमिमत् ।
 अमिमियाः अमिमाथाम् अमिमीध्वम् । अमिमि अमिमीवहि अमिमिमहि । मिमीत मिमीया-
 ताम् मिमीरत् । मिमीथाः मिमीयाथाम् मिमीध्वम् । मिमीय मिमीवहि मिमीमहि ।
 मासीष्ट । अमास्त अमासाताम् । अमासत् । अमास्याः अमासाथाम् अमाध्वम् । अमासि
 अमास्वहि अमास्महि । अमास्यत् । ओ हाङ् गताविति । अनिट् । डित्वादात्मनेपदी ।
 'भृनामिद्' इति इत्त्वम् । माङ्धातुवद्रूपाणि । अभ्यासे चुत्वं विशेषः, तदाह जिहीते इत्यादि ।
 इति भृनादयध्रयो गताः । ओ हाक् त्याग इति । अनिट् । ओकारः ककारश्च इत् ।
 जहातीति । श्रौ द्वित्वे अभ्यासचुत्वमिति भावः । तसादौ 'श्नाभ्यस्तयोरात्ः' इति नित्य-
 मीत्त्वे प्राप्ते जहातेश्च । 'इद्दिरिद्रस्य' इत्यत इदिति 'भियोऽन्यतरस्याम्' इत्यतः अन्यतर-
 स्यामिति चानुवर्तते । 'गमहन-' इत्यतः किङ्कतीति, 'अत उत्सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके
 इति 'ई हल्यघोः' इत्यतो हलीति च इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति इत्स्याद्वेति । जहतीति ।
 अभ्यस्तत्वाद्वादेशे 'श्नाभ्यस्तयोः-' इत्याल्लोपः । जहाविति । जहतुः जहुः । जहित् जहाय
 जहथुः जह । जहौ जहित् जहिम् । हाता । हास्यति । जहितादिति । जहिताम्, जहीताम्
 जहतु । आ च हौ । आ इति लुप्तप्रथमाकम् । जहातेरिति । 'जहातेश्च' इत्यतस्तदनुवृत्ते-
 रिति भावः । चादिदीताविति । 'इद्दिरिद्रस्य' इत्यत 'ई हल्यघोः' इत्यतश्च तयारिह
 चकारेणानुकर्पादिति भावः । जहितात्, जहीतात् जहितम् जहीतम् जहित,
 जहीत । जहानि जहावः जहाम । लङ्ग्याह अजहादिति । अजहिताम्, अजहीताम्
 अजहुः । अजहा इति । अजहितम्, अजहीतम् अजहित, अजहीत ।

पुमीते । किङ्कतीति किम्, लुनाति । अघोः किम्, घत्तः । दत्तः । मिमीत इति ।
 'बुमास्या-' इतीत्वमिह न प्रवर्तते, तत्रार्धधातुक इत्यनुवृत्तः । अन्यथा मातः, माथः,
 गाते, गासे - इत्यादावतिप्रसङ्गात् । अत एव काशिकायामुक्तमार्धधातुक इत्यधिकारो
 न ल्यपीति योगं यावदिति । जहातेश्च । किङ्कतीति किम्, जहाति । सार्वधातुके

२५०० लोपो यि । (६-४-११८) जहातेरालोपः स्याद्यादौ सार्वधानुके । जह्यात् । 'एलिङि' (सू० २३७४) हेयात् । अहासीत् । डु दाब् १०६१ दाने । प्रणिददाति । दत्तः । ददति । दत्ते । ददौ । 'ध्वसोः-' (सू० २४७१) इत्येत्त्वाम्यासलोपौ । देहि । अददात् अदत्ताम् अददुः । दद्यात् । देयात् । अदात् अदाताम् अदुः । अदित् । डु धाब् १०९२ धारणपोषणयोः । 'दानेऽपि' इत्येके । प्रणिदधाति । २५०१ दधस्तथोश्च । (८-२-३८) द्विरुक्तस्य ज्ञपन्तस्य

अजहाम् अजहिव, अजहीव अजहिम, अजहीम । लोपो यि । 'जहातेश्च' इत्यतो जहातेरिति, 'श्नाभ्यस्तयोरान्तः' इत्यत आत इति, 'अत उत्सार्वधानुके इत्यतः सार्वधानुके इति चानुवर्तते । यि इति सप्तम्यन्तं सार्वधानुकविशेषणम् । तदादिविधिः, तदाह जहातेरित्यादिना । 'जहातेश्च' इत्यस्यापवादः । आशीलिङ्याह एलिङीति । अहासीदिति । 'यमरम्-' इति सगिटौ । अहास्यत् । डु दाब् । उभयपदी अनिट् । प्रणिददातीति । 'नेर्गद-' इति णत्वम् । दत्त इति । ददा तस् इति स्थिते अघोरिति पर्युदासादीत्वाभावे 'श्राभ्यस्तयोः-' इत्याल्लोपः । ददतीति । अभ्यस्तत्वाददादेशे 'श्राभ्यस्तयोः-' इत्याल्लोप इति भावः । ददासि दत्यः दत्थ । ददामि दद्वः दद्वः । ददाते ददते । दत्से ददाथे ददध्ने । ददे दद्वहे दद्वहे । ददौ इति । ददनुः ददुः । ददिय, ददाथ ददथुः दद । ददौ ददिव ददिम । ददे ददाते ददिरे । ददिषे ददाथे ददिष्वे । ददे ददिवहे ददिमहे । दाता । दास्यति, दास्यते । ददानु, दत्ताम् ददनु । इति सिद्धवत्कृत्य देहि इत्यत्राह ध्वसोरिति । दत्तात् दत्तम् दत्त । ददानि ददाव ददाम । दत्ताम् ददाताम् ददताम् । दत्स्व ददाथाम् दद्व्वम् । ददै ददावहे ददामहे । लङ्याह अदादिति । अददुरिति । अभ्यस्तत्वाद् जुस् । अददाः अदत्तम् अदत्त । अददाम् अदद्व अदद्व । विविलिङ्याह दद्यादिति । 'श्राभ्यस्तयोः-' इत्याल्लोपः । आशीलिङि तु 'एलिङि' इत्येत्त्वमभिप्रेत्याह देयादिति । दासीष्ट । लुङ्याह अदादिति । 'गातिस्था-' इति सिचो लुगिति भावः । अदाः अदाताम् अदात । अदाम् अदाव अदाम । लुङ्यात्मनेपदे आह अदितेति । अदा स् त इति स्थिते 'स्थाध्वोरिञ्च' इति दाघातोरन्त्यस्य इकारः सिचः कित्त्वं च । कित्त्वान्न गुणः । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोप इति भावः, अदिपाताम् अदिपत् । अदिषाः अदिपाथाम् अदिह्वम् । अदिषि अदिष्वहि अदिष्महि । अदास्यत्, अदास्यत् । डु धाब् । कित्त्वाद्भयपदी । अनिट् । प्रणिदधातीति । 'नेर्गद-' इति णत्वम् । तसि श्चौ द्वित्वे अभ्यासजद्वे 'श्राभ्यस्तयोः-' इत्याल्लोपे दध् तस् इति स्थिते दधस्तथोश्च । धाघातोः कृतद्वित्वस्य दधा इत्यस्य दधः इति षष्ठ्यन्तम् । 'एकाचो वशः-' इत्यतो ज्ञपन्तस्य वशो भष् इत्यनुवर्तते । त थ् अनयोर्द्वन्द्वात्

किम्, हीयते । चादिदीताविति । अत एव भट्टिः प्रायुङ्क्त—'जहिहि जहीहि जहाहि रामभार्याम्' इति । लोपो यि । सार्वेति किम्, हेयात् । प्रणिददातीति । 'नेर्गद-' इति णत्वम् । दत्त इति । 'श्राभ्यस्तयोः-' इत्यालोपः । अघोरित्युक्तत्वा-

धाब्धातोर्बशो भष् स्यात्तथयोः परयोः स्वोश्च परतः । 'वचनसामर्थ्यादाह्लोपो न स्यात्स्वित्' इति वामनमाधवौ । वस्तुतस्तु 'पूर्वत्रासिद्धे न स्यानिवत्' । घत्तः दधति । घत्थः धत् । दध्वः दध्मः । घत्ते । घत्से । धद्ध्वे । घेहि । अधित ।

अथ त्रयः स्वरितेतः । णिजिर् १०९३ शौचपोपणयोः । २५०२ निजां त्रयाणां गुणः श्लौ । (७-४-६५) णिजिर् विजिर् विष्णु एषामभ्यासित् गुणः स्याच्छ्लौ । नेनेक्ति नेनिक्तः नेनिजति । नेक्ता । नेक्ष्यति । नेत्तु ।

सप्तमीद्विवचनम् । तकारादकार उच्चारणार्थः । तकारथकारयोरिति लभ्यते । चकारात् स्वोरिति समुच्चीयते । सकारे ध्वशब्दे चेति लभ्यते तदाह द्विरुक्तस्येत्यादिना । तथा च अभ्यासे दकारस्य घकारपरकत्वात् । 'ननु श्भाभ्यस्तयोः-' इत्याह्लोपस्य 'अचः परस्मिन्-' इति स्यानिवत्त्वान्न तकारपरकत्वम्, नापि क्षणन्तत्वमित्यत आह वचनसामर्थ्यादिति । वस्तु तस्त्विति । भष्भावस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वादेव तस्मिन् कर्तव्ये अह्लोपस्य स्यानिवत्त्वात्प्रसक्तं चनसामर्थ्याश्रयणक्लेशो वृथेति भावः । घत्त इति । घस्य चत्वेन त इति भावः । दधतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यदादेशे 'श्भाभ्यस्तयोः-' इत्याह्लोपः । धत्थ इति । थकारकत्वाद् भष् । घत्थ । दधामि । दृध्व इति । परनिमित्ताभावान्न भष् । दध्मः । धत्ते इति दधाते दधते । धत्से इति । सकारपरकत्वाद्भ्रषिति भावः । दधाथे । धद्ध्वे इति । ध्वे इति स्थिते ध्वशब्दपरकत्वाद्भ्रषिति भावः । दधे दध्वहे दध्महे । दधौ । दधे । धात धास्यति, धास्यते । दधातु, धत्तात् धत्ताम् दधतु । धेहीति । 'ध्वसांः-' इत्येत्त्वाभ्यासलो विति भावः । धत्तात् धत्तम् धत्त । दधानि दधाव दधाम । धत्ताम् दधाताम् दधताम् । धत्त दधाथाम् धद्ध्वम् । दधै दधावहे दधामहे । अदधात्, अधत्त । दध्यात्, दधीत । धेया धासीष्ट । अधात् । अधितेति । 'स्याध्वोरिन्च' इति इत्वे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो ल इति भावः । अधास्यत्, अधास्यत । णिजिर् । धातुः, अनिडयं णोपदेश इरित् । इकार प्रत्येकमित्त्वाभावान्न नुम् । इकारस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादात्मने फले आत्मनेपदं भवत्येव तस्मादयमप्युभयपदी । एवं विजिरपि ज्ञेयः । निजां त्रयाणाम् । निजामिति बहुवचनान्त दोनां ग्रहणम् । 'अत्र लोपः-' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते, तदाह णिजिर् इत्यादिन नेनेक्तीति । श्लौ द्वित्वे हलादिशेषे उत्तरखण्डस्य तिपमाश्रित्य गुणे पूर्वखण्डस्यानेन गुणे कुत्वमिति भावः । अभ्यस्तत्त्वाददादेशं मत्वाह नेनिजतीति । नेनेक्षि नेनिक्त नेनिकथ । नेनेज्म नेनिज्वः नेनिज्मः । नेनिक्ते नेनिजाते नेनिजते । नेनिक्से नेनिक्से नेनिज्वे । नेनिजे नेनिज्वहे नेनिज्महे । निनेज निनिजतुः निनिजुः । निनेजिथ निनिज

दीत्वं तु न । अदादिति । 'गातिस्था-' इति सिचो लुक् । दधस्तथोऽदध इति कृतद्विवचनान्मासकार्यो धात्रेव गृह्यते न तु दध धारण इत्यर्थानि व्याचष्टे द्विरुक्तस्येति । भपन्तस्य किम् दधाति । नन्वेवं घत्ते इत्यादावपि स्यादालोपस्य स्थानिवत्त्वेनाज्ञानन्तत्त्वादत् आह वचनसामर्थ्यादिति

नेनिग्वि । २५०३ नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके । (७-३-८७) लघूपवगुणो न स्यात् । नेनिजानि । अनेनेक् अनेनित्ताम् अनेनिजुः । अनेनिज्यात् । निज्यात् । अनिजत्, अनै-
क्षोत्, अनित्क । विजिर् १०९४ पृथग्भावे । वेवेक्ति, वेवित्ते । विवेजिय । अत्र 'विज इट्'
(सू० २५३६) इति डित्त्वं न, 'ओ विजी' इत्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । 'णिजिविजी' रूधादावपि ।
विप्लृ १०९५ व्याप्तौ । वेवेष्टि, वेविष्टे । लृदित्त्वादङ्, अविपत् । तडि क्सः । अजादौ
'क्सस्याचि' (सू० २३३७) इत्यल्लोपः । अविक्षत अविज्ञाताम् अविक्षन्त ।

अथ आगणान्तात्परस्मैपदिनश्चान्दसाश्च । घृ १०९६ क्षरणदीप्तयोः ।
'जिघर्म्यग्निं हविषा घृतेन' । 'भृञामित्' (सू० २४९६) । 'बहुलं छन्दसि'

निनिज । निनेज निनिजिव निनिजिम । निनिजे निनिजाते निनिजिरे । निनिजिपे निनिजाथे निनि-
जिष्वे । निनिजे निनिजिवहं निनिजिमहे । नेक्ता । नेक्ष्यति । नेनेक्नु, नेनित्तात् नेनित्ताम्
नेनिजतु । नेनिग्धीति । अपित्त्वेन डित्त्वान्न गुणः । हेर्धिः । नेनित्तात् नेनित्कम् नेनित्क ।
'आडुत्तमस्य-' इति पित्त्वेन अडित्त्वाल्लघूपवगुणे प्राप्ते नाभ्यस्तस्याचि । 'मिदेगुणः' इत्यतो
गुण इति 'पुगन्त-' इत्यतो लघूपवस्येति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति लघूपवगुणो
न स्यादिति । नेनिजानीति । नेनिजाव नेनिजाम । नेनित्ताम् नेनिजाताम् नेनिजताम् ।
नेनिक्ष्व नेनिजाथाम् नेनिग्वम् । नेनिजे नेनिजावहै नेनिजामहै । लडि परस्मैपदे आह अने-
नेगिति । अनेनिजुरिति । अभ्यस्तत्वाज्जुसिति भावः । अनेनेक् अनेनित्कम् अनेनित्क ।
अनेनिजम् । 'नाभ्यस्तस्य-' इति न गुणः । अनेनिज्व अनेनिजम् । निक्षीष्ट । लुडङ्याह अनि-
जदिति । इरित्त्वादडिति भावः । अनित्क्तेति । 'झलो झलि' इति सिज्जलोपः । अनिक्षाताम्
इत्यादि । विजिरपि णिजिवत् । अत्रेति । थलि इट् पक्षे 'विज इट्' इति विहितं डित्त्वं
नेत्यर्थः । अतो न गुणनिषेध इति भावः । ओ विजी इत्यस्यैवेति । व्याख्यानादिति भावः ।
रूधादावपीति । ततश्च 'रूधादिभ्यः श्रम्' इति श्रम्बिकरणावपि ताविति भावः । विप्लृ
व्याप्तौ इति । लडित्, उभयपदी, अनिट् । णिजेरिव रूपाणि । वेवेष्टीति । ष्टुत्वेन तकारस्य
टः । सिपि 'पढाः-' इति षस्य कत्वम् । वेवेक्षि वेविष्टुः । वेविड्डि । अविपदिति । लृदि-
त्त्वादडिति भावः । तडि क्स इति । 'शल इगुपधात्-' इत्यनेनेति भावः । आगणान्ता-
दिति । जुहोत्यादिगणसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । घृवानुरनिट् । तिपि श्चौ द्वित्वे अभ्यासकार्ये गुणे
रपरत्वे जघर्ति । जघृतः जघ्रति । 'जघर्म्यग्निं हविषा घृतेन' इति बहुवचमन्त्रपाठः 'जिघ-
र्म्यग्निं मनसा घृतेन' इति तैत्तिरीयपाठः । अत्र इत्त्वमभ्यासस्याह भृञामिदिति । ननु तत्र
त्रयाणामेव ग्रहणमित्यत आह बहुलमिति । इत्त्वं छान्दसमिति भावः । जघार जघ्रतुः ।
जघर्थ । जघ्र । जघ्रिव । घरिष्यति । जघर्तुं, जघृतात् जघ्रतु । जघृहि । जघराणि ।

निजाम् । थाविति किम्, निनेज । नाभ्यस्तस्य । अभ्यस्तस्य किम्, द्वेषाणि । अचि
किम्, वेवेष्टि । विद्ग्रहणम् 'उतो वृद्धिलुंकि हलि' इत्युत्तरार्यम् सार्वेति किम्, निनेज ।

(सू० ३५९८) इतीत्वम् । ह्र १०९७ प्रसह्यकरणे । 'अयं स्रुवोऽभिजिहति होमान्' । ऋ १०९८ स्र १०९९ गतौ । 'बहुलं छन्दसि' (सू० ३५९८) इत्येव सिद्धे 'अतिपिपत्योश्च' (सू० २४९३) इतीत्वविधानादयं भाषायामपि । 'अभ्यासस्यासवर्णे' (सू० २२९०) इतीयङ् । इयति इयूतः इयूति । आर आरतुः । 'इडत्यति--' (सू० २३८४) इति नित्यमिट् । आरिथ । अर्ता । अरिष्यति । इयराणि । ऐयः ऐयूताम् ऐयूरुः । इयूयात् । अर्यात् आरत् । ससति । भस

अजघः अजघृताम् अजघरुः । अजघरम् अजघृव । जघृयात् । ग्रियात् । अघार्षीत् । अघरिष्यत् । ह्र प्रसह्यकरण इति । घृघातुब्रूपाणि । अयं स्रुवो अभिजिहति होमानिति । स्रुवे साद्यमाने याजमानो मन्त्रः । अत्रापि अभ्यासस्य इत्वं छान्दसमिति भावः । ऋ सृ गताविति । इमावनिटौ । तत्र ऋघातोः छान्दसत्वेऽपि लोकेऽपि क्वचित् प्रयोग समर्थयति बहुलमिति । 'भृवामित्' 'अतिपिपत्योश्च' 'बहुलं छन्दसि' इति सूत्रस्थितिः । तत्र बहुलं छन्दसीत्येव ऋघातोः रित्त्वसिद्धेः 'अतिपिपत्योश्च' इत्यतिग्रहणाल्लोकेऽपि ऋघातोः श्रुविकरणस्य प्रयोगो विज्ञायत इत्यर्थः । एतच्चात्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अत एव भाष्यात् श्रुविकरणस्यैव ऋघातोः 'अतिपिपत्योश्च' इत्यत्र ग्रहणम् । पिपतिसाहचर्याच्च, श्रुवित्यस्य अभ्यासग्रहणस्य चानुवृत्तेश्चेत्यलम् । अभ्यासस्यासवर्णे इति । शपः शौ ऋ ति इति स्थिते द्वित्वे उरदत्त्वं वाधित्वा 'अतिपिपत्योश्च' इत्यभ्यासऋकारस्य इत्वे रपरत्वे ह्लादिशेषे उत्तरखण्डस्य ऋकारस्य गुणे रपरत्वे इ अर् ति इति स्थिते 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयङि इयति इति रूपमित्यर्थः । इयत् इति । पूर्ववदेव द्वित्वादि । तसः अपित्त्वेन डित्त्वाद् गुणनिषेध इति भावः । इयतीति । पूर्ववदेव द्वित्वादि । अभ्यस्तत्त्वाद्वादेशः । डित्त्वान्न गुणः । उत्तरखण्डस्य ऋकारस्य यण् रेफ इति भावः । इयषि इयूथः । इयमि इयूवः इयूमः । लिट्याह आरेति । थलि 'अचस्तास्वत्--' इति 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति नित्यमिग्निषेवे प्राप्त आह इडत्यतीति नित्यमिडिति । आरिथ । आरिम । अर्तेति । अनिट्त्वादिति भावः । अरिष्यतीति । 'ऋद्धनोः स्ये' इति इडिति भावः । इयर्तुं, इयूतात् इयूताम् इयूतु । इयूहि इयूतात् इयूतम् इयूता इयराणीति । आटः पित्त्वेन अडित्त्वान्न गुणनिषेध इति भावः । इयराव इयराम । लक्ष्याह ऐय इति । शौ ऋ त् इति स्थिते द्वित्वे अभ्यासस्य इत्वे रपरत्वे ह्लादिशेषे इयङि उत्तरखण्डस्य गुणे रपरत्वे च हल्ङ्यादिलोपे रेफस्य विसर्गे इयः इति स्थिते आटि वृद्धौ ऐयः इति रूपमिति भावः । न च लावस्थायामडिति पक्षे आटि वृद्धौ रपरत्वे आर् त् इति स्थिते द्वित्वे ह्लादिशेषे सवर्णदीर्घे हल्ङ्यादिलोपे रेफस्य विसर्गे आः इति स्यादिति शङ्क्यम्, 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगोऽपि' इति बहुलग्रहणेनात्र लावस्थायामाडि-

बहुलं छन्दसीतीत्वमिति । एतच्च पूर्वोक्तान्वयि । इयतीति । अभ्यासस्य इयङ्, अभ्यासादुत्तरस्य तु गुणः । इयतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । अर्यादिति । 'गुणोऽर्ति--' इति गुणः । आरदिति । 'सतिशास्ति--' इत्यङि 'ऋट्-

११०० भर्त्सन्दीप्प्योः । वभस्ति । 'वसिभसोर्हलि च' (३५५०) इत्युप-
धालोपः । 'झलो झलि' (सू० २२८१) इति सलोपः । वव्वः । वप्सति ।
कि ११०१ ज्ञाने । चिकेति । तुर ११०२ त्वरणे । तुतोति तुतूर्तः तुनुरति ।
विष ११०३ शब्दे । दिवेषिष्टि दिविष्टिः । घन ११०४ धान्ये । दधन्ति दधन्तः

त्यस्यानाश्रयणादित्याहुः । ऐयरुरिति । ऐयः ऐयृतम् एयृत । ऐयरम् ऐयव ऐयूम ।
विधिलिङ्याह इयूयादिति । यासुटो डिच्वाद् गुणनिषेध इति भावः । इयूयाताम् इत्यादि ।
आशीलिङ्याह अर्यादिति । 'अकृत्सार्वधातुकयोः-' इति दीर्घः प्राप्तः । तं वाधित्वा
'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङ् प्राप्तः । तं वाधित्वा 'गुणोर्जितसंयोगाद्योः' इति गुण इति
भावः । छुङ्याह आरदिति । 'सतिशास्त्र्यातिभ्यश्च' इत्यङि 'ऋट्शोडि-' इति गुण इति
भावः । आरिष्यत् । तदेवम् ऋधातुं निरूपयति ससर्तीति । ससृतः सस्रति इत्यादि
गुणम् । ससार । ससर्थं सस्रव । सर्ता । सरिष्यति । ससर्तुं । अससः अससृताम् अससरुः ।
स्रयात् । स्रियात् । असरत् । अस भर्त्सनेति । अयं सेट् । वभस्तीति । श्चौ भसूति
इति स्थिते द्वित्वे अभ्यासजश्त्वमिति भावः । वभस् तस् इति स्थिते आह वसिभसो-
रेति । 'वसिभसोर्हलि च' इत्यस्यायमर्थः-छन्दसि अनयोरुपधाया लोपः स्याद् हलादावजादौ
व विडति परे इति । तथा च वभस् तस् इत्यत्र उपधालोपे 'झलो झलि' इति सकारलोपे
तकारस्य 'झपस्तयोः-' इति घत्वे भकारस्य जश्त्वमिति भावः । वप्सतीति । अम्यस्त-
ःवाद्वादेशे वभस् अति इति स्थिते 'वसिभसोः-' इत्युपधालोपे भकारस्य चर्त्वमिति भावः ।
वभस्सि वव्वः वव्व । वभस्मि वप्स्वः वप्समः । वभास वप्सतुः वप्सुः । वभसिथ वप्सथुः
वप्स । वभास, वभस वप्सिथ वप्सिम । भसिता । भसिष्यति । वभस्तु, वव्वाम् वप्सतु ।
वव्वि, वव्व्वात् वव्वम् वव्व । वभसानि वभसाव वभसाम् । अवभः अवव्वाम् अवप्सुः ।
अवभः अवव्वम् अवव्व अवप्सम् अवप्स्व अवप्सम् । वप्स्यात् । भस्यात् । अभासीत्, अभसीत् ।
अभसिष्यत् । कि ज्ञाने । चिकेतीति । किधातोस्तिपि श्चौ द्वित्वे अभ्यासचुत्वे उत्तर-
खण्डस्य गुण इति भावः । चिकितः चिक्यति । चिकेषि चिकियः चिकिथ । चिकेमि चिकिवः
चिकिमः । चिकाय चिक्यतुः चिक्युः । चिकियिथ, चिकेथ । चिकियिव । केता । केप्यति ।
चिकेतु, चिकितात् । चिकिताम् चिक्यतु । चिकिहि । चिकयानि । अचिकेत अचिकिताम्
अचिक्युः । अचिकेः । अचिक्यम् अचिकिव । चिकियात् । कीयात् । अकैपीत् । अकेष्यत् ।
तुर त्वरण इति । तुतूर्त इति । 'हलि च' इति दीर्घः । तुतोपि तुतूर्थः तुतूर्थं । तुतोमि
तुतूर्वः । तुतोर । तुतुरतुः । तुतोरिथ । तुतुरिव । तोरिता । तोरिष्यति । तुतोर्तु, तुतूर्तात्
तुतूर्ताम् तुतुरतु । तुतूर्ह । तुतुराणि । अतुतोः अतुतूर्ताम् अतुतुरुः । अतुतोः । अतुतोरम्
अतुतूर्व । तुतूर्यात् । तूयात् । अतोरीत् । अतोरिष्यत् । धिष शब्दे सेट् । दिवेषीति ।
श्चौ द्वित्वादौ लघूपधगुणे तकारस्य ष्टुत्वमिति भावः । दिविषति । दिवेषि
शोडि-' इति गुणः । वव्व इति । तसस्तकारस्य 'झपस्तयोः-' इति घत्वम् ।

दधन्ति । जन ११०५ जनने । जजन्ति । २५०४ जनसन्खनां सञ्चल्लोः ।
(६—४—४२) एषामाकारोऽन्तादेशः स्याञ्जलादौ सनि झलादौ किङ्ति च ।
जजातः जजति । जजंसि । जजान । जजायात्, जजन्यात् । जायात्, जन्यात् ।

दिधिष्ठः । दिधिष्म दिधिष्वः । दिधिष दिधिषतुः । दिधिषिथ । दिधिषिव । धेषिता । धेषिष्यति
दिधिष्टु, दिधिष्ठात् । दिधिषतु । दिधिङ्ङि । दिधिषाणि । अदिधिष्ट् अदिधिष्ठां अदिधिषुः ।
अदिधिषम् अदिधिष्व । दिधिष्यात् । धिष्यात् । अघेषीत् । अघेषिष्यत् । धन धान्य इति ।
धान्यार्जन इत्यर्थः । दधन्त इति । क्षमूप् सहने इति धातोः चक्षंसे इतिवद् 'अनुना-
सिकस्य क्व-' इति न दीर्घः । दधंस दधन्थः । दधन्मि दधन्वः दधन्मः । दधान दधन्तुः ।
दधनिथ । दधनिव । धनिता । धनिष्यति । दधन्तु, दधन्तात् दधन्ताम् दधन्तु । दधंहि दधानि
अदधन् अदधन्ताम् अदधन्तुः अदधन् अदधन्ताम् अदधन्त । अदधन्म अदधन्व अदधन्म ।
दधन्यात् । धन्यात् । अधानीत्, अधनीत् अधनिष्यत् । जन जनन इति । उत्पत्तौ
अकर्मकः । उत्पादने सकर्मकः । जनसन । 'किङ्ङन्तोः-' इत्यत आदित्यनुवर्तते । तदाह
एषामाकारोऽन्तादेश इति । सन् झल् इत्यनयोः द्वन्द्वात् सप्तमीद्विवचनम् । सनि झलि
चेति लभ्यते । 'अनुदात्तोपदेश-' इत्यतो झलि किङ्ङतीत्यनुवर्तते । तत्र झलीत्यनुवृत्तेन सन्
विशेष्यते । तदादिधिधिः । झलादौ सनीति लभ्यते । किङ्ङतीत्यनुवृत्तं तु एतत्सूत्रस्थेन झला
विशेष्यते । तदादिधिधिः । झलादौ किङ्ङतीति लभ्यते । तथा च झलादौ सनीति
झलादौ किङ्ङतीति च परनिमित्तद्वयं लब्धम्, तदाह झलादौ सनि झलादौ किङ्ङति
चेति । सन्विशेषणं झलादाविति किम् ? जिजनिषति । सिसनिषति । चिखनिषति । अथ
किङ्ङतोऽङ्ङल्लविशेषणस्य प्रयोजनमाह जजतीति । जनन् अति इति स्थिते अतेङ्ङित्वेऽपि
झलादित्वाभावादात्वाभावे 'गमहन-' इत्युपघालोपे नकारस्य ह्रस्वत्वेन अकार इति भावः ।
'जनसन्खनां सन्-' इत्याश्रित्य योगविभागेन उक्तार्थसिद्धिं चाश्रित्य झलग्रहणं त्वत्र सूत्रे
प्रत्याख्यातं भाष्ये । जजंसीति । 'नश्च-' इत्यनुस्वारः जजाथः जजाथ । जजन्मि जजन्वः
जजन्मः । जजानेति । जजतुः । सेडयम् । जजनियः जजथुः । जजिव । जनिता । जनिष्यति
जजन्तु, जजातात् । जजार्हि । जजनानि । अजजन् अजजाताम् अजजुः । अजजेनम् अजजन् ।
विधिलिङि 'धे विभाषा' इति मत्वाह जजायात् जजन्यात्, इति । अजनीत्,
अजानीत् । अजनिष्यत् । गा स्तुतौ । देवान् जिगातीति । 'धुनामित्' इत्यत्र 'बहुलं
ङ्ङदसि' इति वचनादभ्यासस्य इत्त्वमिति भावः । जिगीत इति । 'ई हल्यघोः' इति

तुत्तु इति । 'हलि च' इति दीर्घः । धन धान्ये धान्यार्जन इत्यर्थः । दधन्त
इति । द्वान्दसत्वाद् 'अनुनासिकस्य-' इति नैह दीर्घ इत्याहुः । जनसन्खनाम् ।
जन जनने, जनी प्रादुर्भावे इत्युभयोरपि ग्रहणम् । झलादौ सनि सिपासति ।
जजतीति । 'गमहन-' इत्युपघालोपः । जजायादिति । 'धे विभाषा' इति वा

गा ११०६ स्तुतौ । 'देवाङ्गिगति मुम्युः' । जिगीतः जिगति ।

॥ इति तिङन्तेषु जुहोत्यादिप्रकरणम् ॥

अथ तिङन्तेदिवादिप्रकरणम् ॥ ४६ ॥

दिवु ११०७ क्रीडाविजिगीपाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु ।
 झृपन्ताः परस्मैपदिनः । २५०५ दिवादिभ्यः श्यन् । (३—१—६९)
 शपोऽपवादः । 'हलि च' (सू० ३५४) इति दीर्घः । दीव्यति । दिदेव । देविता ।
 देविष्यति । दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत् । दीव्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् ।
 पिवु ११०८ तन्तुसन्ताने । परिपीव्यति । परिपिपेव । न्यपेवीत्, न्यसेवीत् ।

ईत्त्वम् । जिगतीति । अभ्यस्तत्वाद्दादेशे 'इनाभ्यस्तयोः—' इत्याल्लोपः । जिगासि जिगीयः
 जिगीथ । जिगामि जिगोवः । जगौ जगतुः । जगिय, जगाथ । जगिव । गाता । गास्यति ।
 जिगातु, जिगीतात् जिगीताम् जिगतु । जिगीहि । जिगानि । अजिगात् अजिगीताम् अजिगुः ।
 अजिगाः । अजिगाम् अजिगीव । जिगीयात् । आशिपि गेयात् । अगासीत् । अगास्यत् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितत्रिदुपा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
 वालमनोरमाख्यायां श्रुतिकरणं समाप्तम् ।

अथ श्यन्विकरणघातवो निरूप्यन्ते । दिवु क्रीडेति । उद्विदयम् । तेन क्त्वायामिङ्-
 विकल्पः । निष्ठायां च नेट् । झृपन्ता इति । झृप् झृप् वयोहानौ इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः ।
 दिवादिभ्यः श्यनिति । 'कर्त्तरि शप्' इत्यतः कर्त्तरीति 'सार्ववातुके यक्' इत्यतः सार्ववातुके
 इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह—शपोऽपवाद इति । शकारनकारावितौ । दिव् य इति स्थिते
 आह हलि चेति दीर्घ इति । श्यनः अपित्त्वेन डिच्त्वान्न गुण इति भावः । दीव्यतः ।
 दीव्यन्ति इत्यादि सुगमम् । दिदेवेति । दिदिवतुः । दिदेविय । दिदिविव । सेट्त्वं
 सूचयति देवितेति । पिवुवातुरपि सेट्, पोपदेशः, दिवुवानुवत् । परिपीव्यतीति । 'परि-
 निविभ्यः सेव—' इति पत्वमिति भावः । परिपिपेवेति । स्यादिष्वेवाभ्यासस्य इति नियमस्तु

आत्वम् । एवञ् जायादित्यत्रापि । जिगातीति । 'बहुलं छन्दसि' इति इत्वम् ।
 इति तत्त्वबोधिण्यां जुहोत्यादिप्रकरणम् ।

दिवु क्रीडा । उद्विक्करणं क्त्वायामिङ्विकल्पार्थं निष्ठायामनिडर्थं च ।
 देवित्वा । झृत्वा । झूतम् । क्रीडायाम्, दीव्यन्ति माणवकाः । विजिगीपायाम्, शत्रु

स्त्रिवु ११०९ गतिशोषणयोः । छिवु १११० निरसने । केचिदिहेमं न पठन्ति । ण्सु ११११
 अदने । 'आदने' इत्येके । 'अदशने' इत्यपरे । सुष्णोस । ण्सु १११२ निरसने । स्तस्यति ।
 सस्नास । क्सु १११३ ह्वरणदीप्योः । ह्वरणं कौटिल्यम् । चक्नास । व्युष १११४ दाहे ।
 बुव्योष । प्लुष १११५ च । नृती १११६ गात्रविक्षेपे । नृत्यति । ननर्त । २५०६ सेऽ
 सिचि कृतचृतछृदत्तदन्तुः । (७—२—५७) एभ्यः परस्य सिञ्जिभन्नस्य सादेराधं
 घातुकस्य इङ्वा स्यात् । नर्तिष्यति, नत्स्यति । नृत्येत् नृत्यात् । अनर्तीत् । त्रसी १११७
 उद्वेगे । 'वा भ्राश--' (सू० २३२१) इति इयन्वा । त्रस्यति, त्रसति । त्रसतुः
 तत्रसतुः । कुथ १११८ पूतीभावे । पूतीभावो दौर्गन्ध्यम् । पुथ १११९ हिसा
 याम् । गुथ ११२० परिवेष्टने । क्षिप् ११२१ प्रेरणे क्षिप्यति । क्षेप्ता । पुष्
 ११२२ विकसने । पुष्प्यति । पुष्पुष्प । तिम ११२३ ष्टिम ११२४ ष्टीम ११२५

न, तत्र प्राक्सितादित्यनुवृत्तेरिति भावः । 'सिवादीनां वाङ्मयायेऽपि' इति मत्वाह न्यपेवीत्
 न्यसेवीदिति । सिवुवातुस्तु रेफवान् । छिवु निरसन इति । 'सुब्वातुछिवुष्वक्तीनाम
 इति न सत्वम् । ष्टीव्यति इत्यादि सुगमम् । आर्धघातुकेषु तु शब्दिकरणस्यछिवुवातुवद्रूपाणि
 ष्णसुघातुश्च पोपदेशः । नृती गात्रेति । 'श्वीदितः--' इत्याद्यर्थे सेडयम् । सेऽसिचि ।
 असिचि इति च्छेदः । सप्तमी पञ्चम्यर्थे । कृत चृत छृत तृद एषां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चमी
 'उदितो वा' इत्यतो वेति आर्धघातुकस्येति चानुवर्तते । तदाह एभ्य इत्यादिना । नित्यमि
 प्राप्ते विकल्पार्थमिदं वचनम् । अनर्तीदिति । 'सेऽसिचि--' इत्यत्र असिचि इत्युत्
 नित्यमिडिति भावः । त्रसी उद्वेगे । 'वा जृभ्रमुत्रसाम्' इत्येत्वाभ्यासविकल्पौ मत्वा
 त्रसतुः तत्रसतुरिति । कुथ पूतीभाव इति । पवित्रीभवने इत्यर्थः
 दुर्गन्धकरणे इति वा । 'पूतिगन्धस्तु दुर्गन्धः' इत्यमरः । तिम ष्टिम ष्टीमेति
 द्वितीयतृतीयौ पोपदेशौ । द्वितीय इदुपधः । तृतीयस्तु ईदुपधः । पह पुहेति

दोव्यति । विजिगीपते इत्यर्थः । कान्तिरिच्छा । द्युतेः पृथग्रहणात् । पिवु । परिपिपे
 वेति । 'स्यादिष्वभ्यासेन--' इति नियमो नेह प्रवर्तते, तत्र प्राक् सितादित्यनुवृत्तेः । अस्
 चाप्राक्सितीयत्वात् । तेनाभ्यासस्य पत्वं 'परिनिविभ्यः--' इत्यनेन भवत्येव । न्यपेवी
 दिति । 'सिवादीनां वा--' विकल्पः । नृती । ईदित्करणं 'श्वीदित--' इति निष्ठायाभिहित
 पेधार्थम् । यद्यपि 'सिसिचि--' इति इटो विकल्पितत्वाद् 'यस्य विभापा' इत्यनेनेवैष्टं सिच्यति
 तथापि 'यस्य विभापा' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमीदित्करणम्, तेन 'धावित्तिभिराजधिया
 इत्यादि सिद्धम् । सेऽसिचि । नर्तिष्यति नत्स्यतीति । निनर्तिपति । निनृत्सति
 कर्तिष्यति । कत्स्यति । चिकर्तिपति । चिकृत्सति । इत्यादि ज्ञेयम् अनर्ती
 दिति । असिचित्युक्तत्वादिह नित्यमिड् । त्रसतुरिति । 'वा जृभ्रमुत्रसाम्' इत्येत्वाभ्यास
 लोपौ । कुथ । पूतीभावः पवित्रीभवनम् । कुथ्यति भूमिः । पवित्रीभवतीत्यर्थः । पुष्प । विक
 सने 'कालात्साधु--' इत्यत्र पुष्प्यतिः शबन्तः । पचाद्यचि पुष्पम् । संज्ञायां कन् । पुष्पकम्

आर्द्रिभावे । तिम्यति स्तिम्यति । स्तीम्यति । व्रीड ११२६ चोदने लज्जायां च । व्रीडयति ।
 इष ११२७ गतौ । इष्यति । पृह ११२८ पुह ११२९ चक्यर्थे । चक्यर्थस्तृप्तिः । सङ्घति ।
 जृष् ११३० झृष् ११३१ वयोहानौ । जीर्यति । जजरतुः, जेरतुः । जरिता, जरीता ।
 जीर्येत् । जीर्यात् । 'जस्तम्भु-' (सू० २२९१) इत्यङ्वा । ऋदृशोऽङि गुणः, (सू०
 २४०६) । अजरत्, अजारीत् । अजारिष्टाम् । झीर्यति । जझरतुः अझारीत् । षूड् ११३२
 प्राणिप्रसवे । सूयते । सुषुवे । 'स्वरतिसूति-' (सू० २२७९) इति विकल्पं बाधित्वा
 'श्रयुकः क्विति' (सू० २३८१) इति निषेधे प्राप्ते ऋादिनियमान्नित्यमिद् ।
 सुषुविषे । सुषुविवहे । सोता, सविता । दूड् ११३३ परितापे । दीड् ११३४ क्षये ।
 दीयते । २५०७ दीडो युडचि किडति । (६—४—६३) दीडः परस्याजादेः

पोपदेशौ । चक्यर्थस्तृप्तिरिति । यद्यपि 'चक तृप्तौ प्रतिघाते च' इत्युक्तम् । तथापि तृप्ति-
 रेवेहं विवक्षिता व्याख्यानात् । पुहेः 'नपुंसके भावे क्तः' इति क्तप्रत्यये सुहितशब्दः । सुहित-
 स्तृप्तिरिति 'पूरणगुण-' इति सूत्रे कैयटः । जष भृष् वयोहानाविति । सेट्कौ ।
 जीर्यतीति । 'ऋत इद्धातोः' इति इत्त्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः । अतुसादौ 'ऋच्छ-
 त्यताम्' इति गुणे रपरत्वे 'वा जृभ्रमुत्रसाम्' इत्येत्वाभ्यासलोपविकल्प इति भावः ।
 जजरिथ । 'वृत्तो वा' इति मत्वाह जरिता, जरीतेति । षूड् प्राणिप्रसव इति ।
 प्रसव उत्पादनम् । षोपदेशोऽयम् । विकल्पमिति । परमपीति शेषः । निषेधे प्राप्त
 इति । पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादिति भावः । दूड् परिताप इति । पीडने पीडिती-
 भवने वेत्यर्थः । आद्ये सकर्मकः । द्वितीये अकर्मकः । दीड् क्षय इति । क्षयो ह्रस्वो नाशो वा ।
 दीडो युडचि । 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम् अचा विशेष्यते । तदादिविधिः । दीड् इति
 पञ्चमी । सप्तमी षष्ठ्यर्थे । तदाह दीड् परस्येत्यादिना । दिदी ए इति स्थिते परत्वाद्

व्रीड । 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्यये टाप् । व्रीडा । घञि तु व्रीडः । अत एव 'व्रीडमावहति मे
 स संप्रति' इति कालिदासः । 'व्रीडादिवाभ्यासगतैर्विलित्ये' इति माघश्च । पृह पुह । 'परि-
 निविभ्यः' इत्यत्र सहेत्यकार उच्चारणार्थ इति षत्वमिह भवति । परिषङ्घति । 'तीषसह-'
 इतीड्विकल्पस्तु नास्य भवति सहेति शवन्तनिर्देशात्, किंतु 'पह मर्षणे' इत्यस्यैव स इत्या-
 त्रेयादयः । सहेति निर्देशस्योभयत्र तुल्यत्वे 'तीषसह-' इत्यत्र शपा निर्देशः । 'परिनिविभ्यः-'
 इत्यत्र तु नेत्यर्धजरतीयमिमं हेयमेव । तत्त्वं तु प्रयोगमनुसृत्य महद्भिरेव निर्धार्यम् । नपुंसके
 भावे क्तः । सुहितं तृप्तिः । अतएव 'पूरणगुण-' इति सूत्रे सुहितार्थास्तृप्त्यर्था इति व्याख्या-
 तम् । जेरतुरिति । 'ऋच्छत्यताम्' इति गुणे कृते 'न शसदद-' इति गुणशब्देन भावितस्य
 निषेधाद् 'अत एकहल्मध्ये-' इत्यप्रवृत्तौ 'वा जृभ्रमुत्रसाम्' इत्येत्वाभ्यासलोपविकल्पः ।
 षूड् । प्रसव उत्पत्तिः । मृत्पिण्डौ घटं सूयत इत्यादिप्रयोगाभावात्प्राणीत्युक्तम् । 'स्वादय
 ओदितः' इति वक्ष्यमाणत्वाद् 'ओदितश्च' इति निष्ठातस्य नत्वम् । प्रसूनम् ।
 विकल्पमिति । परमपीति शेषः । निषेधे प्राप्त इति । पुरस्तात्प्रतिषेध-

विडित आर्धवानुकस्य युट् स्यात् । 'बुग्गुटावुवङ्यणोः सिद्धो वक्तव्यौ' (वा० ४०६२) ।
 दिदीये । २५०८ मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च । (६-१-५०)
 एषामात्त्वं स्याल्लथपि चकारादशित्येज्निमित्ते । दाता । दास्यते । अदास्त ।
 अदास्थाः । डोङ् ११३५ विहायसा गतौ । डीयते । धीङ् ११३६ आधारे ।
 धीयते । दिध्ये । घेता । मीङ् ११३७ हिंसायाम् । हिंसा अत्र प्राणवियोगः ।
 मीयते । रीङ् ११३८ श्रवणे । रीयते । लीङ् ११३९ श्लेषणे । २५०६
 विभाषा लीयतेः । (६-१-५१) लीयतेरिति यका निर्देशो न तु श्यना ।

'एरनेकाचः-' इति यणि प्राप्ते नित्यत्वाद् युट् । टकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । टिट्वा-
 दाद्यवयवः । दिदीये इति रूपमिति भावः । ननु युटि कृतेऽपि तस्यासिद्धत्वाद्यण् दुर्वारः ।
 तथा च दिद्ध्ये इति स्यात् । इकारो न श्रूयेत यकारद्वयं श्रूयेत इत्यत आह बुग्गुटाविति ।
 मीनातिमिनोति । 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यत आदित्यनुवर्तते तदाह एषामात्त्वं
 स्याल्ल्यपीति । चकारात् एचः अशितोति परनिमित्तं समुच्चीयते । तत्र एच् इत्यनन्तरं
 निमित्ते इति शेषः । एज्निमित्ते अशिति प्रत्यये च परे इति फलितम्, तदाह चकाराद-
 शित्येज्निमित्त इति । इति समुच्चीयत इति शेषः । लुङ्याह अदास्तेति । इह आत्वे
 कृते घृत्वे सत्यपि 'स्थाध्वोरिच्च' इति न भवति, 'स्थाध्वोरित्वे दीङः प्रतिषेधः' इति घुसंज्ञा-
 सूत्रस्य भाष्यपठितवार्तिकदिति भावः । धीङ् आधार इति । आधारः आधारणम् ।
 स्थापनमिति यावत् । लीङ् श्लेषण इति । लीयते । लित्ये । लित्येषे । विभाषा
 लीयतेः । ननु लीयतेरिति श्यना निर्देशाद् 'लीङ् श्लेषणे' इति स्नाविकरणस्य
 ग्रहणं न स्यादित्यत आह यका निर्देश इति । 'सार्धवानुके यक्' इति विहृत-

काण्डारम्भसामर्थ्यादिति भावः । दीङो । पञ्चमीत्यभिप्रायेण व्याचष्टे परस्येति । अजा-
 देरिति । डः सीत्यत्रेव उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो वलीयानिति सप्तम्याः षष्ठीकल्पनम् । अचि
 किम्, देदीयते विडतीति किम्, उपदानम् । आभीयत्वेनासिद्धत्वमाशङ्क्याह बुग्गुटाविति ।
 दिदीय इति । परमपि यणं वाधित्वा नित्यत्वादादौ युट् । सति तु यणि ईकारस्य श्रवणं
 नस्यादिति युटः सिद्धत्वमुक्तम् । मीनाति । मीङ् हिंसायाम् । डुमिङ् प्रक्षेपणे । प्रमाय ।
 उपदाय । प्रमातव्यम् । उपदातव्यम् । एज्निमित्त इति विषयसप्तमी । तेन आदावात्त्वं
 पाश्चाद्घम् 'आतो युक्-' इति युक् । उपदाय इति सिध्यति । अन्यथा एरचि कृते तत्
 आत्वे उपदा इति स्यात् । अदास्तेति । डीङः प्रतिषेधः । 'स्थाध्वोरिच्च' इति न घृत्व-
 मित्यदितेति रूपं न भवतीत्येके । अन्ये तु 'स्थाध्वोरिच्च' इत्येतत्तु न भवति दीङोऽनुकरणे
 दारूपासंभवेनाधुत्वात् । अत एव प्रतिदातेत्यादौ 'नेर्गद-' इति णत्वमपि न भवतीत्याहुः ।
 अयं भावः—'दो धवखण्डने' इत्यादेर्दारूपत्वं संभवति । 'आदेच उपदेशे-'
 इत्यस्यानैमित्तिकत्वात् । दीङस्तु एज्निमित्तप्रत्ययविषये आत्वं दा इत्यनुकरणे एज्नि-
 मित्तस्याभावित्वात् घृत्वम् । एवं च घुप्रकृतित्वमपि नास्तीति णत्वस्याप्रसक्तिरिति ।
 डीङ् । डीनः । डीनवान् । स्वादिपु पाठसामर्थ्यान्निष्ठायामिण् । इटि हि सति

लीलीङोरत्वं वा स्यादेज्विपये ल्यपि च । लेता, लाता । लेप्यते, लास्यते । 'एज्विपये' किम्-लीयते । लिल्ये । व्रीङ् ११४० वृणोत्यर्थे । व्रीयते । विव्रिये । 'स्वाद्य ओदितः' (ग सू० २९६) । तत्कलं तु निष्ठानत्वम् । षोड् ११४१ पाने । पीयते । माड् ११४२ माने । मायते । ममे । ईङ् ११४३ गतौ । ईयते । अयांचक्रे । प्रीङ् ११४४ प्रीतौ । सकर्मकः प्रीयते । पिप्रिये ।

अथ चत्वारः परस्मैपदिनः । शो ११४५ तनूकरणे । २५१० ओतः श्यन्ति । (७-३-७१) लोपः स्याच्छ्यनि । श्यति श्यतः श्यन्ति । शशौ शशतुः । शाता । शास्यति । 'विभापा प्रावेट्-' (सू० २३७६) इति सिचो वा लुक् । लुगभावे 'यमरम-' (सू० २३७७) इतीट्सकौ । अशात् अशाताम् अगुः । अशासीत् अशासिष्टाम् । छो ११४६ छेदने । छ्यति । पो ११४७

यका लीयतेरिति निर्देशः । स च श्यश्चान्तसाधारणः, यक उभयत्रापि साधारण्यादिति भावः । 'मीनातिमिनोति-' इत्यतो ल्यपीति 'आदेशः-' इत्यत आदिति एच इति च अनुवर्तते । तदाह लीलीङोरित्यादिना । स्वाद्य ओदित इति । वातुपाठपठितं गणसूत्रमिदम् । 'पूङ् प्राणिप्रसवे' इत्यारम्य व्रीडन्ता ओदित्कार्यभाज इत्यर्थः । निष्ठानत्वमिति । 'ओदितश्च' इत्यनेनेति भावः । प्रीङ् प्रीताविति । प्रीतिस्तुष्टिः । 'मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः' इत्यमरः । एवं सत्यकर्मकः । यथा—फलपूलादिना हरिः प्रीयते । हृष्यतीत्यर्थः । यदा तु प्रीतिः तर्पणं 'प्रीन् तर्पणे' इति क्रैयादिकात् क्तिनि प्रीतिशब्दानिप्पत्तिः, तदा तु सकर्मकः, तदाह सकर्मक इति । प्रीयत इति । तर्पयतीत्यर्थः ।

अथ चत्वारः परस्मैपदिन इति । 'दो अवखण्डने' इत्यन्ता इति भावः । शो तनूकरणे । अनिट् । ओतः श्यन्ति । 'धोर्लोपो लेटि वा' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति लोपः स्यादिति । शशाविति । 'आदेश-' इत्यात्त्वे णल औत्त्वमिति भावः । शशतुरिति । शशिय, शशाय । शशिव । शास्यतीति । श्यतु । अश्यत् । श्येत् शयात् । छुङ् सिचि विशेषमाह विभापा त्रेति । सिचो लुक्पक्षे आह अशादिति । 'आतः' इति जुसिति मत्वाह अशुरिति । सिचां लुगभावे सगितो मत्वाह अशासी-

व्यवधानाद् 'ओदितश्च' इति नत्वं न स्यादिति । स्वादिषु पाठसामर्थ्यादिङ् व्यवधानेऽपि णत्वमस्त्विति न शङ्क्यम्, इष्टानुरोधात् । डयित इति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य । 'निष्ठा शोड्-' इत्यत्र निष्ठेति यांनिभागादिकत्वे गुण इत्याहुः । मीङ् हिंसायाम् । मीन् इति क्रयादौ । प्राणवियोग इति । मीयते प्राणैर्वियुज्यत इत्यर्थः । लीङ् । ली श्लेषण इति क्रयादौ । यकेति । 'सार्ववातुके यक्' इति विहितेन । न तु श्यनेति । अन्यथा लीङ् इत्येव ब्रूयादिति भावः । यका निर्देशस्य फलमाह लीलीङोरिति । ल्यपि । विलाय । विलीय । व्रीङ् । वृणोत्यर्थे । वरणम् । वृन् वरण इति स्वादौ पठिष्यमाणत्वात् । वरणे इति वक्तव्ये वृणोत्यर्थ इति वचनं वैचित्र्यार्थम् । व्री वरण इति क्रयादौ । माङ् । मायत इति ।

अन्तकर्मणि । स्यति । ससौ । अभिष्यति । अभ्यष्यत् । अभिससौ । दो ११४८ अवखण्डने ।
द्यति । ददौ । प्रणिदाता । देयात् । अदात् ।

अथात्मनेपदिनः पञ्चदश । जनी ११४९ प्रादुभवे । २५११ ज्ञाजनोर्जा ।
(७-३-७९) अनयोजादेशः स्याच्छ्रिति । जायते । जज्ञे जज्ञाते जज्ञिरे ।
जनिता । जनिष्यते । 'दीपजन-' (सू० २३२८) इति वा चिण् । २५१२
जनिवध्योश्च । (७-३-३५) अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ङिति
कृति च । अजनि, अजनिष्ट । दीपी ११५० दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपे । अदीपि,
अदीपिष्ट । पुरी ११५१ आप्यायने । पूर्यते । अपूरि, अपूरिष्ट । तूरी ११५२

दिति । छोधातुरपि शोधातुवत् । षो अन्तकर्मणीति । समापने विनाशने वेत्यर्थः । शोषा-
तुवद्रूपाणि । षोपदेशोऽयम् । स्यतीति । 'ओतः श्यनि' इति । लोपः अभिष्यतीति । 'उप-
सर्गात्-' इति षत्वम् । अभ्यष्यदिति । 'प्राक्सितात्-' इति षत्वम् । अभिससाविति ।
स्थादिष्विति नियमाद् न षः । दो अवखण्डने । प्रणिदातेति । 'नेर्गद-' इति णत्वम् ।
देयादिति । आशीलिङि एलिङीत्येत्वम् । अदादिति । 'गातिस्था-' इति सिचो लुक् ।

अथात्मनेपदिन इति । वाश्रु शब्दे इत्यन्ता इत्यर्थः । जनी प्रादुभावे इति ।
'श्वेदितो निष्ठायाम्' इत्याद्यर्थमीदित्त्वम् । ज्ञाजनोर्जा । शितीति । 'ष्ठिवुक्कमुचमाम्-' इत्य-
तस्तदनुवृत्तेरिति भावः । जायते इति । ज्ञाधातोस्तु श्राविकरणत्वाद् जानातीत्युदाहरणम् ।
उभयत्रापि जादेशस्य ह्रस्वान्तत्वे 'अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम्' इति परिभाषया 'अतो दीर्घो
यनि' इत्यप्राप्तेजदेशस्य दीर्घान्तत्वमाश्रितम् जज्ञे इति । 'गमहन-' इत्युपधालोपे नस्य
श्रुत्वेन नः । जायेत । जनिषीष्ट । लुङि अजन् त इति स्थिते आह दीपेति । वा चिणिति ।
क्लेः इति शेषः । अजन् इ त इति स्थिते उपधावृद्धौ प्राप्तायाम् जनिवध्योश्च । 'अत
उपधायाः' इत्यत उपधाया इति, 'मृजेवृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति 'नोदात्तोपदेशस्य-'
इत्यतो नेति 'आतो युक्-' इत्यतः चिण्कृतोरिति 'अचो ङिति' इत्यतो ङिणीति
चानुवर्तते, तदाह अनयोरिति । दीपीधातुरीदित् । 'दीपजन-' इति क्लेः
चिण्विकल्पं मत्वाह अदीपि, अदीपिष्टेति । पुरीधातुरपि ईदित् । 'दीपजन-'
इति चिण्विकल्पं मत्वाह अपूरि, अपूरिष्टेति । तूरी इत्यादयोऽपि 'चूरी

'धुमास्था-' इतीत्वं तु न । तत्रार्घधातुकः इत्यधिकारात् । षोऽन्त । अन्तकर्म नाशनम् ।
'राघवस्य शरैर्घोरैर्घोरं राघवमाहवे' इति । राघवेति संबुद्धयन्तम् । स्येति लोणमध्यमैकवच-
नम् अभ्यष्यतीति । 'उपसर्गात्सुनोति-' इति षत्वम् । अभ्यष्यदिति । 'प्राक्सितादड्व्यवा-
येऽपि' इति षत्वम् । अभिससाविति । 'स्यादिपु-' इति नियमान्न षत्वम् । दो अवखण्डने ।
अवेत्युपसर्गप्रयोगो वैचित्र्यार्थः । खण्डने इत्येतावत्युक्तेऽपीष्टसिद्धे । प्रणिदातेति । 'नेर्गद' इति
णत्वम् । देयादिति । 'एलिङि' इत्येत्वम् । अदादिति । 'गातिस्था-' इति सिचो लुक् ।
ज्ञाजनोर्जा । जानाति । शिति किम् ज्ञाता । ज इति ह्रस्वोच्चारणेऽपि 'अतो दीर्घो

गतिव्वरणहिंसनयोः । तूर्यते । तुतुरे । घूरी ११५३ गूरी ११५४ हिंसागत्योः । घूर्यते ।
दुदूरे । गूर्यते । जुगूरे । घूरी ११५५ जूरी ११५६ हिंसावयोहान्योः । शूरी ११५७ हिंसा-
स्तम्भनयोः । चूरी ११५८ दाहे । तप ११५९ ऐश्वर्ये वा । अयं वातुरैश्वर्ये वा व्यनं तड्-
च लभते । अन्यदा तु शब्दिककरणः परस्मैपदीत्यर्थः । केचित्तु बाग्रहणं वृत्तुधातोराद्यत्रयव-
मिच्छन्ति । तप्यते । तप्ता । तप्स्यते । 'पत' इति व्यत्यासेन पाठान्तरम् । 'द्युत द्यामानि युतः
पत्यमानः' । वृत्तु ११६० वरणे । वृत्यते । पक्षान्तरे वावृत्यते । 'ततो वावृत्यमाना सा
रामशालां न्यविक्षत' इति भट्टिः । क्लिष ११६१ उपतापे । क्लिष्यते । क्लेशिता । काशू
११६२ दीप्तौ । काश्यते । वाशू ११६३ शब्दे । वाश्यते । ववाशे ।

अथ पञ्च स्वरितेतः । मृप ११६४ तितिक्षायाम् । मृष्यति मृष्यते । ममर्पं
ममृपे । शुचिर् ११६५ पूतीभावे । पूतीभावः क्लेदः । शुच्यति । शुच्यते । शुशोच,
शुशुचे । अशुचत्, अशोचीत्, अशोचिष्ट । णह ११६६ वन्धने । नहति, नहते ।

दाहे' इत्यन्ता ईदित एव । तप ऐश्वर्ये वेति । श्यन् आत्मनेपदं चेति शेषः । उभयोः
प्रकृतत्वादित्याभिप्रेत्य शेषं पूरयति श्यनं तडं चेति । अन्यदा त्विति । ऐश्वर्यादन्यत्रार्थे
वृत्तिदशायामित्यर्थः । केचित्त्विति । तप ऐश्वर्ये वा वृत्तु वरणे इति वातुपाठे स्थितम् । तत्र
'वावृत्तु वरणे' इत्येवं वाशब्दं वृत्तु इत्यस्य आद्यत्रयमिच्छन्तीत्यर्थः । एवं च तप ऐश्वर्ये इत्येव
स्थितम् । अस्मिन्पक्षे तपधातोः नित्यमेव श्यन् तड् चेति भावः । तप्यते इति । ईष्टे
इत्यर्थः । प्रथमपक्षे ऐश्वर्ये तपतीत्यपि भवति । तपधातोस्तकारपकारयोः क्रमव्यत्यासेन 'पत
ऐश्वर्ये वा' इति पाठान्तरमित्यर्थः । एवं व्यत्यासेन पाठे प्रयोगं दर्शयति द्युत द्यामानि युत-
पत्यमान इति । प्रवायुमच्छा बृहतीत्यृचः एकदेशोऽयम् । पत्यमान इत्यस्य ईशान
इत्यर्थः । अत्र लटः शानच् आत्मनेपदं श्यन् च । पक्षान्तरे इति । वावृत्तु इति पाठपक्षे
इत्यर्थः । वावृत्यते इति । वृणातीत्यर्थः । अपेक्षते इति यावत् । वावृत्तुधातोः प्रयोगं दर्श-
यति ततो वावृत्यमानेति । अपेक्षमाणेत्यर्थः । न्यवेक्षतीति । 'नेविशः' इत्यात्मनेपदम्
'शल इगुपधात्—' इति क्सः ।

अथ पञ्च स्वरितेत इति । 'शप आक्रोशे' इत्यन्ता इत्यर्थः । शुच्य-
तीति । क्लिन्नं भवतीत्यर्थः । अशुचदिति । इरित्त्वादङिति भावः । णह वन्धन
यनि' इति दीर्घे सिद्धे जाग्रहणमङ्गवृत्तपरिभाषापानार्थम् । तेन पाधातोः पिवादेशे
कृते गुणो न भवति पिवादेशस्यादन्तत्वाश्रयणं तूपायान्तरमित्याहुः । चिति णिति
कृति चेति । णिति कृत्युदाहरणं घनि जनः । णिति कृति तु जनकः । जनय-
तीत्यत्रोपवावृद्धौ सत्यां 'जनीजप्—' इति मित्त्वाद् 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः । दीपी
दीप्तौ । ईदित्त्वान्निष्ठायामिण् । दीप्तः । एवं पूरीत्यादेरीदित्त्वात्पूर्णे इत्यादि ज्ञेयम् ।
केचित्त्विति । तेषां मते ऐश्वर्ये तप्यते इत्येव प्रयोगो न तु तपतीति । न्यवेक्ष-
तेति । निपूर्वादिशतेर्लुङि 'शल इगुपधात्—' इति क्सः । 'नेविशः' इति तड्
वाशू शब्दे । 'मन्दिवाशि—' इत्पुरच् । वाशुरा रात्रिः । तितिक्षायामिति ।

ननाह । नेहिथ, ननद्ध । नेहे । नद्धा । नत्स्यति । अनात्सीत् । रञ्ज ११६७ रागे । रज्यति, रज्यते । शप ११६८ आक्रोशे । शप्यति, शप्यते ।

अथैकादशानुदात्तेतः । पद ११६९ गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता । पद्येत । पत्सीष्ट २५१३ चिण् ते पदः । (३-१-६०) पदश्च्लेश्चिण्यत्तशब्दे परे । प्रण्यपादि । अपत्सात्ताम् अपत्सत । भिद ११७० दैन्ये । खिद्यते । चिखिदे । खेत्ता । अखित्त । विद ११७१ सत्तायाम् । विद्यते । वेत्ता । बुध ११७२ अवगमने । बुध्यते बुबुधे । बोद्धा । भोत्स्यते । भोत्सीष्ट । अबोधि, अबुद्ध अभुत्साताम् । युध ११७३ संप्रहारे । युध्यते । युयुधे । योद्धा । अयुद्ध । कथं 'युध्यति' इति । युधमिच्छतीति क्यच् । 'अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्' (प० ९७) इति वा । अनो रुध ११७४ कामे । अनुरुध्यते । अण ११७५ प्राणने । अण्यते । आणे । अणिता । 'अन' इति दन्त्यान्तांशमिद्व्येके । मन

इति । णोपदेशोऽयम् । अनिट् । ननाहेति । नेहुतुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् इति मत्वाह नेहिथ, ननद्धेति । इट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ । इडभावे तु 'नहो धः' इति हस्य ध इति भावः । रञ्ज रागे । अनिट् । रज्यतीति । 'अनिदिताम्-' इति नलोप इति भावः । ररञ्ज ररञ्जतुः । ररञ्जिथ, ररञ्ज्वथ । ररञ्जिव । ररञ्क्ता इत्यादि ।

अथैकादशेति । 'लिश अल्पीभावे' इत्यन्ता इत्यर्थः । पद गतौ । अनिट् । चिण् ते पदः । पदश्च्ले । 'च्लेस्सिच्' इत्यतः च्लेरित्यनुवर्तते इति भावः । तशच्दे इति । आत्मनेपदप्रथमैकवचने इत्यर्थः । इदं च भाष्ये स्पष्टम् । प्रण्यपादीति । च्लेश्चिणि उपधावृद्धौ 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लोपः । 'नेर्गद-' इति णत्वमिति भावः । विद सत्तायाम् । वेत्तेति । अनिडिति भावः । लिटि क्रादिनियमादिट् । एवं बुधधातुरपि । बोद्धेति । तासि 'झपस्तथाः-' इति तकारस्य धकारः । भोत्स्य इति । 'एकाचः-' इति भप् । भुत्सीष्टेति । 'लिङ्सचौ-' इति कित्त्वम् । 'दीपजन-' इति चिण्विकल्पं मत्वाह अबोधि, अबुद्धेति । युध्यतीति । आत्मनेपदित्वादिति भावः । समाधत्ते युधमिति । युध्शब्दो भावकृत्वन्तः । युधमिच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः-' इति क्यजन्ताद् परस्मैपदमित्यर्थः । अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यमिति समाधानं त्वनुचितम्, तस्य भाष्यादृष्टत्वेन अप्रामाणिकत्वात् । अत एव 'व्यत्ययो बहुलम्' इति सूत्रभाष्ये 'प्रतीपमन्य ऊर्मियुध्यति' इत्यत्र व्यत्ययेन परस्मैपदमित्येव समाहितम् । अनो रुध काम इति । अनु इत्युपसर्गात्परो रुधधातुः कामे वर्तते इत्यर्थः ।

'गुप्तिज्किङ्करयः-' इति सन् । तत्र हि 'तिजेः क्षमायाम्' इत्युक्तम् । ईशुचिर् । ईदित्वात्नेट् । शुक्तम् । क्लिन्नमित्यर्थः । ननद्धेति । 'नहो धः' इति धत्वम् । चिण् ते पदः । तशच्द् इति । सामर्थ्यादात्मनेपदप्रथमपरुपैकवचनम् । तशच्दे किम्, अपत्थाः । प्रण्यपादीति । 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लुक् । 'नेर्गद-' इति णत्वम् । अबोधीति । 'दीपजनबुध-' इति चिण् । अनो रुध कामे ।

११७६ जाने । मन्यते । मेने । मन्ता । युज ११७२ समाधौ । समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः । अकर्मकः । युज्यते । योक्ता । सृज ११७८ विसर्गे । अकर्मकः । 'संसृज्यते सरसिजैररुणांशु-भिन्नैः' । ससृजिपे । स्रष्टा । स्रध्यते । 'लिङ्सिचौ—' (सू० २३००) इति कित्त्वान्न गुणा नाप्यम् । सृक्षीष्ट । असृष्ट असृक्षाताम् । लिश ११७९ अल्पीभावे । लिश्यते । लेष्टा । लेक्ष्यते । लिक्षीष्ट अलिक्षत अलिक्षाताम् ।

अयागणान्तात्परस्मैपदिनः । राधः ११८० अकर्मकाद् वृद्धावेव । एवकारां भिन्नक्रमः । राधोऽकर्मकादेव श्यन् । उदाहरणमाह, वृद्धाविति । यन्मद्यमपरा-

युज समाधौ । अनिट् । अकर्मक इति । चित्तवृत्तेर्धात्वर्थान्तर्भावादिति भावः । अर्थान्तरे तु सकर्मकोऽपि भवति, 'सृजियुज्योः सकर्मकयोः कर्मवद्भावः' इति कर्मवत्सूत्रवार्तिकात् । एतच्च कर्मकर्तृप्रक्रियायां स्पष्टी भविष्यति । सृज विसर्ग इति । अनिट् । विसर्गः संवन्ध उपसर्गवशात्, तदाह अकर्मक इति । संसृज्यते इति । अरुणांशुभिन्नैः अरुणकिरण-विकसितैः सरसिजैः कमलैः संसृज्यते संवध्नातीत्यर्थः । कमलिनीति शेषः । कर्तार लकारोऽयम्, न त्वयं कर्मणि लकारः, अकर्मकत्वात् । अर्थान्तरे तु सकर्मकोऽयमिति कर्मकर्तृ-प्रक्रियायां वक्ष्यते । लिङ्वाह ससृजिपे इति । ऋादिनियमादिङिति भावः । स्रष्टेति । 'सृजिहशोर्ज्ञल्यमकिति' इत्यमागमे ऋकारस्य यणि ब्रथादिना जस्य पः ष्टुत्वेन तकारस्य ट इति भावः । स्रक्ष्यते इति । पूर्ववदमि, जस्य पत्वे 'पढोः—' इति पस्य कत्वे सस्य पत्वमिति भावः । आशीर्लिङ्याह सृक्षीष्टेति । अत्र लघूपधगुणमाशङ्क्याह लिङ्सिचा-विति । नाप्यमिति । 'सृजिहशोर्ज्ञल्यम्—' इत्यमपि नास्तीत्यर्थः । अकित्येव तद्विधाना-दिति भावः । लुङ्याह अस्रष्टेति । 'जलो जलि' इति सिचो लोपः । 'लिङ्सिचान्नात्मने-पदेपु' इति । सिचः कित्त्वान्न गुणः, नाप्यमिति भावः । लिश अल्पीभावे । लिक्षीष्टेति । 'लिङ्सिचौ—' इति कित्त्वान्न गुणः । अलिङ्गतेति । 'शल इगुपवात्—' इति वसः ।

आ गणान्तादिति । दिवादिगणसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेवेति । श्यनिति शेषः । राधधातारकर्मकाद् वृद्धावेवार्थे श्यन्निति प्रतीयमानोऽर्थः । एवं सति अकर्मकादिति व्यर्थम् । रावेरर्थान्तरे च श्यन् न स्यात् । इष्यते हि अपराध्यती-त्यादौ द्रोहाद्यर्थेऽपि श्यन्, तत्राह एवकारो भिन्नक्रम इति । यस्मिन् क्रमे वृद्धावित्यत ऊर्ध्वम् एवकारः पठितः ततोऽयः क्रमां यस्य स भिन्नक्रम इत्यर्थः । वृद्धावित्यत ऊर्ध्वं पठित एवकारः अन्यत्र निवेशनीय इति यावत् । तदेव दर्शयति राधोऽकर्मकादेव श्यन्निति । एवं चार्थान्तरेऽपि श्यन् सिध्यति । शत्रुं हिनस्तीत्यर्थे शत्रुमपराध्नोतीत्यत्र सकर्मकत्वाद् न श्यन्निति भावः । तर्हि वृद्धावित्यस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्क्य अकर्मकक्रिया एवंविधेति प्रदर्शनार्थं तत्, न्तु परिख्यानार्थमित्याह उदाहरणमाह वृद्धाविति । एवं च वृद्धिग्रहण-अनोः परो रुधधातुः कामे । काम इच्छा । दिवादिपु पाठसामर्थ्यात् 'रुधादिभ्यः—' इति श्नमं वाधित्वा श्यन् । नाप्यमिति । 'सृजिहशोर्ज्ञल्यमकिति' इत्यकित्येव विधानात् । लिश । आतपादिनानल्पस्य अल्पभावोऽल्पीभावः । लिक्षीष्टेति ।

ध्यति । द्रुह्यतीत्यर्थः । विराध्यन्तं क्षमेत कः । द्रुह्यन्तमित्यर्थः । राध्यत्योदनः । सिध्यतीत्यर्थः कृष्णाय राध्यति । दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः । दैवस्य धात्वर्थेऽन्तर्भावाज्जीवत्यादिवदकर्मकत्वम् । रराध रराधतुः । रराधिय । 'राधो हिंसायाम्' (सू० २५३२) इत्येत्वाभ्यासलोपाविह न । हिंसार्थस्य सकर्मकतया दैवादिकत्वायोगात् । राद्धा । 'रात्स्यति । अयं स्वादिश्चुरादिश्च । व्यध ११८१ ताडने । 'ग्रहिज्या-' (सू० २४१२) इति संप्रसारणम् । विध्यति । विव्याध विविधतुः विव्यधिय, विव्यद्ध । व्यद्धा । व्यत्स्यति । विध्येत् विध्यात् । अव्यात्सीत् ।

मकर्मकक्रियामात्रोपलक्षणमिति भावः । तथाविधार्थान्तराण्युदाहरति यन्मह्यमित्यादिना । 'कृषद्रुह—' इति संप्रदानत्वम् । कृष्णाय राध्यतीति । 'राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः' इति संप्रदानत्वम् । दैवमिति । कृष्णस्य किमिदानीं शुभमशुभं वेति पृष्ठो दैवज्ञः तस्य शुभाशुभसूचकादित्यादिग्रहस्थितिं ज्योतिश्शास्त्रतः परीक्षत इति यावत् । ननु पर्यालोचने दैवस्य कर्मत्वात्कथमिह अकर्मकतेत्यत आह दैवस्येति । ननु 'राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव' इत्यत्र वृद्धिग्रहणस्य उपलक्षणतया हिंसार्थकस्यापि राधेदैवादिकत्वाद् रराधतुः इत्यादौ 'राधो हिंसायाम्' इति वक्ष्यमाणावेत्वाभ्यासलोपौ स्यातामित्यत आह राध इति । इह नेति । रराधतुः इत्यादौ राधोहिंसार्थकत्वे 'राधो हिंसायाम्' इति वक्ष्यमाणावेत्वाभ्यासलोपौ न स्त इत्यर्थः । कुत इत्यत आह हिंसार्थस्येति । नोन्मिषत्येवैषा शङ्का, राधेरकर्मकस्यैव दैवादिकत्ववचनात् । हिंसार्थकस्य च राधेः सकर्मकतया दैवादिकत्वाभावादुक्तशङ्काया अनुन्मेषादित्यर्थः ननु राध्नोति राधयति इति कथमित्यत आह । अयं स्वादिश्चुरादिश्चेति । रराधिय । ऋादिनियमाद् नित्यमिट्, दीर्घाकारवत्त्वेन 'उपदेशेऽजत्वतः' इत्यस्याप्रवृत्तेः अजन्तोऽकारवानित्यत्र च ह्रस्वाकारस्यैव विधक्षितत्वात् । राद्धा । अरात्सीत् । व्यध ताडन इति । चतुर्थान्तोऽयम् अनिट् । विध्यतीति । श्यनो डित्त्वाद् 'ग्रहिज्या—' इति यकारस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे विध्यतीति रूपमित्यर्थः । वकारस्य तु न संप्रसारणम् 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति निषेधात् । विव्याधेति । द्वित्वे कृते अभ्यासस्य 'लिट्वभ्यासस्य—' इति संप्रसारणमिति भावः । विविधतुरिति । परत्वाद् 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणे कृते द्वित्वमिति भावः । भारद्वाजनियमात्थलि वेडित्याह विव्यधिय दिव्यद्धेति । 'लिट्वभ्यासस्य—' इति संप्रसारणम् । अनिट्पक्षे 'ज्ञपस्तथो—' इति घः । अव्या-

'लिङ्सिचात्रात्मनेपदेषु' इति कित्त्वान्न गुणः । अलिङ्गतेति । 'शल इगुपधाद्—' इति क्तः । राधोऽर्कमात् । भिन्नकर्मं दर्शयति अकर्मकादेवेति । राधो वृद्धावेव श्यन्निति व्याख्यायामकर्मकादिति विशेषणं व्यर्थं स्याद् वृद्धावस्याकर्मत्वात् । अकर्मकात्किम्, शत्रुमपराध्नोति । हिनस्तीत्यर्थः । राध संसिद्धाविति स्वादौ । राधो हिंसायामित्यनुवादाद्धिंसायामप्ययम् उदाहरणयाहेति । अकर्मकत्वप्रयोजकस्य यस्य कस्यचिदर्थस्येति भावः । अकर्मके श्यन्नन्तस्य प्रयोगान्दर्शयति यन्मह्यमित्यादिना । कृष्णायेति । 'राधीक्ष्योः—' इति चतुर्थी अपुषदिति ।

पुप ११८२ पुष्टौ । पुष्यति । पुपोप । पुपोपिथ । पोष्टा । पोष्यति । 'पुपादि-' (सू० २३४३) इत्यङ् । अपुपत् । गुप ११८३ शोषणे । अगुपत् । तुप ११८४ प्रीतौ । दुप ११८५ वैकृत्ये । श्लिप ११८६ आलिङ्गने । श्लिप्यति । श्लिषेप । श्लेषा । श्लेष्यति । २५१४ श्लिपः—अस्मात्परस्थानिटश्च्लेः स्यात् । पुपाद्यङोऽपवादो न तु चिणः । पुरस्तादपवादस्यात् ।—आलिङ्गने । (३—१—४६) श्लिपश्च्लेरालिङ्गने एव कसो नान्यत्र । योगविभागसामर्थ्यात् 'शल इगुपधात्-' (सू० २३३६) इत्यस्याप्ययं नियमः । अश्लिपत्कन्यां

त्सीदिति । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । पुप पुष्टौ । अनिट् । पुपीपिथेति । अजन्ताकारवचनाभावात् क्रादिनियमान्नित्यमिट् । अपुपदिति । पुपाद्यङ् । डिच्वात् गुणः । शुपवातुरनिट् अशुपदिति । पुपाद्यङिति भावः । एवमग्रेऽपि । तुप् दुप् श्लिप् एते अनिटः । लुङिश्लिपः च्लेः सिजादेशे प्राप्ते । श्लिपः । च्लेरिति 'शल इगुपधात्-' इत्यतः अनिटः कस इति चानुवर्तते, तदाह अस्मात्परस्थेत्यादिना । ननु 'शल इगुपधात्—' इत्येव कसे सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह पुपाद्यङोऽपवाद इति । 'शल इगुपधात्-' इति कसं वाचित्वा परत्वात् पुपाद्यङ् स्यात् तन्नित्युत्तये पुनः कसविविरित्यर्थः । ननु श्लिप इति कसः यथा परमपि पुपाद्यङं वाचते । तथा 'चिण्भात्रकर्मणाः—' इति चिणमपि परं वाचेत, एवं सति 'उपाश्लेपि कन्या देवदत्तेन' इत्यत्र कर्मणि लुङि 'चिण्भात्रकर्मणाः' इति च्लेश्चिण् न स्यादित्यत आह न तु चिण इति । 'श्लिपः' इति कसविविः 'चिण् भात्रकर्मणाः' इति चिण्विवेर्न वाचक इत्यर्थः । कुत इत्यत आह पुरस्तादिति । 'शल इगुपधादनिटः कसः' 'श्लिपः' 'पुपादिभ्युताच्चलृदितः परस्मैपदेषु' 'चिण् भात्रकर्मणाः' इति सूत्रक्रम इति भावः । आलिङ्गने । श्लिप इति पूर्वसूत्रे यदनुवृत्तं तत्सर्वमिहानुवर्तते, श्लिप इति च । तथा च आलिङ्गने विद्यमानात् श्लिपेः परस्य च्लेः कसः स्यादिति लभ्यते । 'श्लिपः' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम्, तदाह श्लिपश्च्लेरालिङ्गने एव कसो नान्यत्रेति । नन्वयं नियमः 'अनन्तरस्य—' इति न्यायात् श्लिप इति सूत्रप्राप्तस्यैव स्यात्, ननु 'शल इगुपधात्—' इत्यस्यापीत्यत आह शल इगुपधादित्यस्याप्ययं नियम इति । कुत इत्यत आह योगविभागसामर्थ्यादिति । यदि 'श्लिपः' इति प्राप्त एव कस अलिङ्गने एव इति नियम्येत तर्हि योगविभागो व्यर्थः स्यात् । 'श्लिप आलिङ्गने' इत्येकसूत्रत्वे सत्यपि अनालिङ्गने कसो नेत्यस्यार्थस्य सिद्धत्वात् । अतः 'शल इगुपधात्-' इति कसोऽपि श्लिपेरालिङ्गने एव न त्वनालिङ्गनेऽपि इति नियमो विज्ञायत इत्यर्थः ।

डिच्वाद् गुणाभावः । शुपः । शोष्टा । शोष्यति । 'श्लिप आलिङ्गने' इति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे श्लिप इति । अनिटश्च्लेः कस इति । एतच्च 'च्लेः सिच्', 'शल इगुपधात्—' इत्यतोऽनुवर्तत इति भावः । अनिटः किम, 'श्लिपु दाहे' इति भौवादिकस्य सेटो माभूत् । अश्लेपीत् । 'शल इगुपधात्-' इति सिद्धे पुनः कसविवेः फलमाह पुपाद्यङिति । सामर्थ्यादिति । यदि हि श्लिप इति प्राप्त

देवदत्तः । 'आलिङ्गन एव' इति किम्-समाश्लिषजतु काष्ठम् । (आङ्) प्रत्या-
सत्ताविह श्लिषिः । कर्मण्यनालिङ्गने सिजेव, न तु कसः । एकवचने चिण् ।
अश्लेषि अश्लिक्षाताम् अश्लिक्षत । अश्लिष्टाः । अश्लिड्ढ्वम् । शक ११८७ विभा-

अश्लिक्तत् कन्यां देवदत्त इति । आलिङ्गदित्यर्थः । अत्र पुषाद्यङं वाधित्वा अनेन कसः ।
समाश्लिषजतु काष्ठमिति । जतु लाक्षा । सा च काष्ठलग्नैवोत्पद्यते इति स्थितिः । जतु
च काष्ठं चेति समाहारद्वन्द्वः । 'उपाश्लिषत् जतु काष्ठं च' इत्येव भाष्यम् । अत्र श्लिषेरालिङ्ग-
नार्थकत्वाभावान्न कसः, किंतु पुषाद्यङ् वेति भावः नन्वेजादित्वाभावेन आडागमस्यासंभवात्
समाश्लिषदित्युक्तमित्यत आह आङिति । समाश्लिषत् इत्यत्र श्लिषेः प्राग् आङ् उपसर्ग एव,
न त्वाडागम इति भ्रमितव्यमित्यर्थः । नन्वालिङ्गनं समाश्लेषणं तथा च समाश्लिषजतु काष्ठम्
इत्यत्रापि श्लिषेरालिङ्गनार्थकत्वात् कसो दुर्वार इत्यत आह प्रत्यासत्ताविहेति । इह समाश्लि-
षजतु काष्ठम् इत्यत्र श्लिषिः प्रत्यासत्तौ संयोगे वर्तते नतु बाह्यादिना संवलनात्मकसंवन्विशेष-
रूपे आलिङ्गने इत्यर्थः । नन्वालिङ्गने एव श्लिषश्चल्लेः कसः, न त्वनालिङ्गने इति नियमाद्
अनालिङ्गने 'शल इगुपधात्-' इत्यपि कसो न भवतीत्युक्तमयुक्तम् । समाश्लिषजतु काष्ठमित्य-
त्रानालिङ्गने 'शल इगुपधात्-' इति कसं वाधित्वा परत्वात्पुषाद्यङ् एव प्राप्या कसस्याप्रसक्ते-
रित्यत आह कर्मणीति । अनालिङ्गनवृत्तेः श्लिषधातोः कर्मणि लुङि च्लेस्सिजेव भवति, न तु
पुषाद्यङ्, तस्य परस्मैपदविषयत्वात् कर्मणि लुङश्च 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदनिग्रहमात् । तस्य
च 'शल इगुपधात्-' इति प्राप्तः कस उक्तेन नियमेन अनालिङ्गनेऽपि वार्यते इति युक्तमित्यर्थः ।
यदुक्तम् आलिङ्गने श्लिषश्चल्लेः कसः पुषाद्यङ् एवापवादः न तु चिणः इति, तस्य प्रयोजनमाह
एकवचने चिणिति । तदेवोदाहृत्य दर्शयति । अश्लेषीति । आलिङ्गिता कन्या देवदत्तेने-
त्यर्थः । श्लिषेरालिङ्गनार्थकात् कर्मणि लुङि प्रथमैकवचने तशब्दे परे 'चिण् भावकर्मणोः' इति
च्लेश्चिणो कृते 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लुक् । अत्र श्लिष इति कसस्य पुषाद्यङ्मात्रापवाद-
त्वाभावाच्चिण निर्वाध इति भावः । 'समाश्लेषि जतुना काष्ठम्' इत्यत्र तु अनालिङ्गनात्
च्लेश्चिणो निर्वाधत्वादश्लेषीति निर्वाधमेव । एवं च आलिङ्गने अनालिङ्गनेऽपि श्लिषः कर्मणि
लुङि एकवचने तशब्दे परे च्लेश्चिणेवेति स्थितम् । अथानालिङ्गने श्लिषः
कर्मणि लुङि 'शल—' इति कसोऽपि नेति यदुक्तं तदुदाहृत्य दर्शयति अश्लिङ्गा-

एव कसो नियम्येत तर्हि योगविभागो व्यर्थः स्यादिति भावः । शल इगुपधादित्यस्यापीति ।
नेन कर्मण्यातांप्रभृतिवनालिङ्गने सिजेव भवति न तु कसः । समाश्लिक्षत जतुनि काष्ठैरिति कसप्र-
यये सति तु समाश्लिक्षन्तेति स्यादिति भावः । प्रत्यासत्ताविति । आलिङ्गनं हि प्राणिकर्षकं
तु काष्ठादिकर्तृकमिति भावः । श्लिषश्चल्लेरालिङ्गन एव कस इति व्याख्यानस्य फलं दर्शयति
कर्मणीत्यादिना । अश्लिक्षातामित्यादौ यद्यपि कससिचोविशेषो नास्ति 'कसस्याचि'
त्यकारलोपात्तथापि थासादावस्त्येव विशेष इति वचनयन्नुदाहरति अश्लिष्टाः ।

पितो मर्षणे । विभाषित इत्युभयपदीत्यर्थः । शक्यति शक्यते वा हरिं द्रष्टुं भक्तः । शशात्क । शेक्यि, शशक्य शेके । शक्ता । शक्यति, शक्यते । अशक्त, अशक्त । सेट्कोऽयमित्येके । तन्मतेनानिट्कारिकामु लुदित्पठितः । शकिता । शकिष्यति । ष्विदा ११८८ गात्रप्रक्षरणे । घर्मल्लुतावित्यर्थः । अयं बोदिति न्यासकारादयः । नेति हरत्तादयः । स्विद्यति । सिष्ण्वेद । सिष्ण्वेद्विथ । स्वेत्ता । अस्विदत् । क्रुध ११८९ क्रोधे । क्रोद्धा । क्रोत्स्यति । क्षुब्ध ११९० बुभुक्षायाम् । क्षोद्धा । कथं क्षुधित इति । संपदादिक्विचवन्तात्तारकादित्वादित्जिति माधवः । वस्तुतस्तु 'वसतिक्षुधोः—' (सू० ३०४६) इतीट् कक्ष्यते । शुध ११९१ शौचे । शुध्यति । शुशोध । शोद्धा । पिधु ११९२ संराद्धौ । ऊदित्पाठः प्रामादिकः । सिध्यति । सेद्धा । सेत्स्यति । असिधत् । रध ११९३ हिंसासंराद्धयोः । संराद्धि-

तामिति । अनालिङ्गने श्लिषः कर्मणि लुङ्ः आतामि च्लेः क्साभावात् सिचि 'षढोः—' इति षस्य कत्वे सस्य पत्वे रूपमिति भावः । नन्वश्लिभतामित्यत्र सत्यपि क्से 'क्सस्याचि' इत्यकारलोपे इष्टं सिद्धमित्यस्वरसात्कर्मणि लुङि ज्ञादाबुदाहरति अश्लिन्नतेत्यादि । अश्लिप् सृ ज्ञ इति स्थिते, झोऽन्तादेशं वाधित्वा 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशे षस्य कत्वे सिचः सस्य पत्वे अश्लिक्षतेतीष्यते । च्लेः क्से तु सति अश्लिष् सृज्ञ इति स्थिते 'क्सस्याचि' इत्यकारलोपाप्रसक्तेरतः परत्वाद् 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशो न स्यादिति भावः । अश्लिष्ठा इति । श्लिषेः कर्मणि लुङस्थासि च्लेः सिचि 'झलो झलि' इति सिचो लोपे ष्टुत्वे अश्लिष्ठा इति रूपमिष्यते । क्से तु 'झलो झलि' इत्यसंभवादश्लिक्षथाः इति स्यादिति भावः । अश्लिङ्ङ्वमिति श्लिषः कर्मणि लुङो ष्वमि सिचि 'झलो झलि' इति सस्य लोपे षस्य जश्वेन डकारे ष्टुत्वेन षस्य ढः । क्से तु सति अश्लिक्षध्वम् इति स्यादिति भावः । शक विभाषित इति । मर्षणे अर्थे शकवातुविकल्पित इत्यर्थः । विकल्पश्च प्रकृतपरस्मैपदविषयक एव, न तु दिवादिपाठविषयकः, व्याख्यानात्, तदाह उभयपदीति । मर्षणमिह सामर्थ्यम् । शक्यति शक्यते वा हरिं द्रष्टुं भक्त इति । समर्थो भवतीत्यर्थः । सेट्कोऽयमित्येके इति । स्वमते त्वनित्क एवेति भावः । ननु अनिट्कारिकासु लुदितः शकेः पाठात् कथमनित्कत्वमित्यत आह तन्मते नेति । ये सेट्त्वं शकेर्वदन्ति तन्मतमवलम्ब्य अनिट्कारिकासु शकिः लुदित्पठित इत्यर्थः । संपदादिक्विचवन्तादिति । क्षुध्यत इति क्षुध्, भावे क्विप् । क्षुध् अस्य संजाता क्षुधित इति विग्रहः । वसति-ल्लुधोरिति । वसेः क्षुषेश्च क्वानिष्ठयोरिडागमः स्यादिति तदर्थः । वक्ष्यति इति । कृत्स्विन्ति शेषः । पिधु संराद्धाविति । निष्पत्तावित्यर्थः । प्रामादिक इति । माधवादिसंमतत्वादिति भावः । रध हिंसेति । सेट् । चतुर्थान्तोऽयम् ।

अश्लिङ्ङ्वमिति । न्यासकारादय इति । तथा च तन्मते 'भोतः क्तः' इति वर्तमाने क्तो भवति । आदित्वाशिष्ठायां नेट् । स्विन्नः । 'विभाषा भावादिकर्मणोः' । स्विन्नम् । स्वेदितमित्यादि सिद्धम् । पिधु । संराद्धिनिष्पत्तिः । 'उदितो वा' इति

निष्पत्तिः । रघ्यति । 'रधिजभोरचि' (सू० २३०२) इति नुम् । ररन्ध ररन्धतुः । २५१५
 रधादिभ्यश्च । (७—२—४५) रध, नश्, तृप्, टप्, द्रुह्, मुह, ण्णुह् णिह्, एभ्यो
 वलाद्यार्धधातुकस्य वेट् स्यात् । ररन्धिय, ररद्ध । ररन्धिव, रेध्व । २५१६ नेट्यलिटि
 रधेः । (७—१—६२) लिङ्वर्जे इति रधेर्नुम् न स्यात् । रविता, रद्धा । रधिष्यति,
 रत्स्यति । अङि तु नुम् । 'अनिदिताम्-' (सू० ४१५) इति नलोपः । अरधत् । णश
 ११९४ अदर्शने । नश्यति । ननाश नेशतुः । नेशिय । २५१७ मस्जिनशोर्भलि ।
 (७—१—६०) नुम् स्यात् । ननंष्ट । नेशिव, नेश्व । नेशिम, नेश्म । नशिता, नंष्टा ।
 नशिष्यति, नङ्क्ष्यति । नश्येत् । नश्यात् । अनशत् । प्रणश्यति । २५१८ नशेः पान्तस्य ।
 (८—४—३६) णत्वं न स्यात् । प्रनंष्टा । अन्तग्रहणं भूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थम् ।
 प्रनङ्क्ष्यति, नशिष्यति । तृप ११९५ प्रीणने । प्रीणनं 'तृप्तिस्तरपणा च । 'नाग्नि-

ररन्धतुरिति । एत्वाभ्यासलोपौ बाधित्वा परत्वान्नुमि संयोगात्परत्वेन अकित्त्वान्नलोपो
 नेति भावः । रधादिभ्यश्च । 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यनुवर्तते । स्वरतिसूति—' इत्यतो
 वेति चेत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति वलाद्यार्धधातुकस्य वेडिति । आर्धधातुकस्य—' इति
 नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । लुटि तासि इटि 'रधिजभोरचि' इति नुमि प्राप्ते नेट्यलिटि
 रधेः । 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमित्यनुवर्तते, तदाह लिङ्वर्जे इटीति । अङि
 त्विति । पुषाद्यङि कृते सतीत्यर्थः । अरधदिति । 'भो अहं द्विषतेऽरधम् ।' णश अदर्शन
 इति । णोपदेशोऽयं सेट् । 'रधादिभ्यश्च' इति वेट् । तत्र इट्पक्षे आह नेशिथेति । 'थलि
 च सेटि' इत्येत्वाभ्यासलोपाविति भावः । इडभापक्षे ननश् थ इति स्थिते मस्जिन-
 शोर्भलि । नुम् स्यादिति । 'इदितो नुम्—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । ननंष्टेति ।
 व्रश्चादिपत्वम् । ष्टुत्वम् । प्रणश्यतीति । 'उपसर्गादिसमासे—' इति णत्वम् । नशेः पान्तस्य ।
 'रपाभ्याम्—' इत्यतो ण इति 'न भाभूपू—' इत्यतो नेति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं
 पूरयति णत्वं न स्यादिति । 'पान्तस्य' इति किम् ? प्रणश्यति । भूतपूर्वेति । पूर्वं
 षकारस्य सत इदानीमादेशवशेन पान्तत्वाभावेऽपि णत्वनिषेवप्राप्त्यर्थमन्तग्रहण-
 मित्यर्थः । प्रनङ्क्ष्यतीति । अत्र षस्य कत्वे कृतेऽपि भूतपूर्वगत्या पान्तत्वान्न
 णत्वमिति भावः । तृप प्रीणने । तृप्तिस्तरपणं चेति । आद्ये अकर्मकः । द्वितीये

क्त्वायामिङ्विकल्पः । इट्पक्षे 'रलो व्युपधात्—' इति वा कित्त्वम् । सिधित्वा ।
 सेधित्वा । सिद्ध्वा । प्रामादिक इति । ऊदित्वेत्यपवादाद्विसायामप्ययम् । नत्व-
 नुदात्तेषु सिध्यतेः पाठो व्यर्थः स्यादिति भावः । रधादिभ्यश्च । 'स्वरतिसूति—'
 इत्यतो वेत्यनुवर्तते । योगविभागो वैचित्र्यार्थः । गणनिर्देशाद्यङ्लुकि रारधितेत्येव
 न तु रारद्धेति । नेट्यलिटि । इटीति किम्, रन्धकः । अलिटीति किम्,

स्तुप्यति काष्ठानाम् । पित्तनताप्सीत् इति भट्टिः । इत्युभयत्र दर्शनात् । ततर्पिथ, ततर्प्य, तत्रप्य । तर्पिता, तर्प्ता, त्रप्ता । 'स्पृशमृशकृष—' इति सिञ्जा । अतर्पीत्, अताप्सीत्, अत्राप्सीत्, अतृपत् । दृप् ११९६ हर्षमोहनयोः । मोहनं गर्वं । दृप्यतीत्यादि । 'रधादित्वादिमौ वेत्कावमर्थमनुदात्तता ।' द्रुह ११९७ जिघांसायाम् । 'वा द्रुहमुह—' (सू० ३२७) इति वा घः । पक्षे ढः । दुद्रोहिय, दुद्रोग्ध, दुद्रोढ । द्रोहिता, द्रोग्धा, द्रोढा । द्रोहिष्यति, द्रोक्ष्यति । ढत्वघत्वयोस्तुल्यं रूपम् । अद्रुहत् । मुह ११९८ वैचित्त्ये । वैचित्त्यमविवेकः । मुह्यति । मुमोहिय, मुमोग्ध, मुमोढ । मोहिता, मोग्धा, मोढा । मोहिष्यति, मोक्ष्यति । अमुहत् । ण्वुह ११९९ उद्गिरणे । स्तुह्यति । सुष्णोहः । सुष्णोहिय, सुष्णोग्ध, सुष्णोढ । सुष्णुहिव, सुष्णुह्व । स्नोहिता, स्नोग्धा, स्नोढा । स्नोहिष्यति, स्नोक्ष्यति । अस्तुहत् । णिह १२०० प्रीतौ । स्निह्यति । सिष्णेह । वृत् । रधादयः समाप्ताः । पुषादयस्तु आ गणान्तादिति सिद्धान्तः । शमु १२०१

सकर्मकः । रधादित्वाद्देडिति मत्वाह ततर्पिथ, ततर्प्येति, तत्रप्येति च । 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य—' इत्यमिति भावः । ततृपिव, ततृप्व । सिञ्जेति । पक्षे पुषाद्यडिति भावः । रधादित्वादिङ्घविकल्पः । तत्र सिञ्चि इट्पक्षे आह अतर्पीदिति । इडभावपक्षे आह अताप्सीदिति । हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । 'अनुदात्तस्य च—' इत्यम्पक्षे आह अत्राप्सीदिति । पुषाद्यङ्पक्षे आह अतृपदिति । ङिञ्चान्न गुण इति भावः । दृप् हर्ष इति । तृपघातुवत् । ननु रधादित्वादेव वेत्कावमर्थमनुदात्तता इति । द्रुह जिघांसायाम् । अनुदात्तत्वाभावेऽपि रधादित्वाद्देट् । तत्र इडभावे आह वा द्रुहमुह इति । द्रोक्ष्यतीति । 'वा द्रुह—' इति घत्वपक्षे ढकारस्य अपि घस्य चत्वे सस्य षत्वे रूपम् । ढत्वपक्षेऽपि 'षढोः—' इति कत्वे एतदेव रूपम्, तदाह ढत्वघत्वयोस्तुल्यं रूपमिति । अद्रुहदिति । पुषादित्वादिङ्घिति भावः । मुहघातुरनुदात्तत्वाभावेऽपि रधादित्वाद् वेट् । मुमोहितेति । इट्पक्षे रूपम् । अनिट्पक्षे तु 'वा द्रुहमुह—' इति घत्वं मत्वाह मुमोग्धेति । ढत्वपक्षे आह मुमोढेति । मोक्ष्यतीति । घत्वढत्वयोस्तुल्यं रूपम् । ण्वुह णिह्येति । पोपदेशौ । तदाह सुष्णोह । सिष्णेहेति । थलादावनिट्पक्षे 'द्रुह—' इति घत्वविकल्पः । पक्षे ढः । इति रधादयः । आ गणान्तादिति । दिवादिगणसमाप्तिपर्यन्ताः पुषादय इत्यर्थः । सिद्धान्त

ररन्धिव । नुमि कृते संयोगात्परत्वेनाकित्त्वान्नलोपो न । नष्टेति । 'नशेर्वा' इति कुत्वमिह न शङ्क्यं पदान्त एव तद्विधानात् । अन्यथा नष्टं नष्टिरित्यादि न सिध्येत् । प्रणश्यतीति । 'उपसर्गादिसमासेऽपि—' इति णत्वम् । नशेः । 'न भाभूपकमिगमि—' इत्यतो नेत्यनुवर्तते, तदाह णत्वं न स्यादिति । पस्येत्युक्तेऽपि पदस्येत्यस्य विशेषणेन पान्तस्येति लाभादन्तग्रहणं व्यर्थं सज्ज्ञापयतीत्याह भूतपूर्वेति । काष्ठानामिति । करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । तत्रप्येति । 'अनुदात्तस्य

उपशमे । २५१९ शमामष्टानां दीर्घः श्यनि । (७-३-७४) शमादीनामित्यर्थः । प्रणि-
 शाम्यति । शेमतुः । शेमिथ । शमिता । अशमत । तमु १२०२ काङ्क्षायाम् । ताम्यति । तमिता ।
 अतमत । दमु १२०३ उपशमे । उपशाम इति ष्यन्तस्य । तेन सकर्मकोऽयम् । न तु शमिव-
 द्कर्मकः । अदमत । भ्रमु १२०४ तपसि खेदे च । श्राम्यति । अश्रमत । भ्रमु १२०५
 अनवस्थाने । 'वा भ्राश—' (सू० २३२१) इति श्यन्वा । तत्र कृते 'शमामष्टानाम्—'
 इति दीर्घः । भ्राम्यति । लुङ्ङ्यङ् । अभ्रमत । शेषं भ्वादिवत् । क्षमूष् १२०६ सहने ।
 क्षाम्यति । चक्षमिथ, चक्षन्थ । चक्षमिव, चक्षण्व । चक्षमिम, चक्षण्म । क्षमिता, क्षन्ता ।
 अयमषित् । भ्वादिस्तु षित् । 'अपितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः क्षमूषः क्षमते क्षमा' । क्लमु १२०७
 ग्लानौ । क्लाम्यति, क्लामति । शपीव श्यन्त्यपि 'ष्ठिवुक्लमु—' (सू० २३२०) इत्येव
 दीर्घे सिद्धे शमादिपाठो घिनुणर्थः । अङ् । अक्लमत । मदी १२०८ हर्षे । माद्यति ।
 अमदत् । शमादयोऽष्टौ गताः ।

इति । माधवादिभिस्तथाऽभ्युपगमादिति भावः । उपशाम इति । उपशामो नाश इन्द्रियनि-
 ग्रहश्च । शमामष्टानाम् । स्पष्टम् । बहुवचनात् शमादिग्रहणम्, तदाह शमादीनामिति ।
 'शमस्तमुर्दंष्टुरथ भ्रमुर्भ्रमुरपि क्षमुः । क्लमुर्मदी चेत्येतेऽष्टौ शमादय इति स्थितः ।' दमु
 उपशाम इति । ननु शमु दमु उपशमे इत्येव पठितुं युक्तमित्यत आह उपशाम इति
 ष्यन्तस्येति । शमघातोर्हेतुमण्यन्ताद् घञि 'नोदात्तोपदेशस्य—' इति वृद्धयभाव इत्यर्थः ।
 ततः किमित्यत आह तेनेति । ततश्च दाम्यतीत्यस्य शमयतीत्यर्थः । शेषं भ्वादिवदिति ।
 आर्धघातुकेषु शप्पक्षे च भ्वादिवदित्यर्थः । क्षमू सहने । ऊदित्वात् थलि वमादौ च इङ्-
 विकल्पः, तदाह चक्षमिथेत्यादि । षित्त्वाषित्वयोः फलभेदं श्लोकार्धेन संगृह्णाति अपित
 इति । अपितः क्षाम्यतेः श्यन्विकरणपठितस्य क्षमघातोः क्तिनि क्षान्ति इति रूपम् । अपि-
 त्वात् 'पिद्धिदादिभ्यः—' इत्यङ् न । क्षमूषस्तु भौवादिकात् षित् आत्मनेपदे शपि क्षमते इति
 रूपम्, क्तिनं वाधित्वा षित्त्वादङ् क्षमेति रूपं चेत्यर्थः । क्लमु ग्लानौ । नन्वस्य शमादि-
 गणाद् वहिरेव दिवादिगणे पाठोऽस्तु । न च 'शमामष्टानाम्' इति दीर्घार्थं शमादिगणे अस्य
 पाठ इति वाच्यम्, 'ष्ठिवुक्लमुचमां शिति' इत्येव शपि परे इव श्यनि परेऽपि दीर्घसिद्धेः । न
 च 'ष्ठिवुक्लमुचमां शिति' इत्यत्रैव क्लमुग्रहणं त्यज्यतामिति वाच्यम्, शपि दीर्घार्थं तस्या-
 वश्यकत्वादित्याशङ्क्य परिहरति शपीव श्यन्त्यपीत्यादि घिनुणर्थ इत्यन्तम् । 'शमित्य-
 ष्टाभ्यो घिनुण्' इति विधानादिति भावः शमादय इति । 'शमु उपशमे' इत्यादिभ्य 'मदी
 हर्षे' इत्यन्ता अष्टौ शमादयो वृत्ता इत्यर्थः ।

चर्दुपवस्य—' इति विकल्पेनामागमः । रधाद्य इति । रधनशतृपदपद्रुहमुहणुह-
 ष्णिह इत्यर्थः । शमु । उदित्वात्क्त्वायां वेट् । शमित्वा । शन्त्वा । 'यस्य
 विभाषा' इति निष्ठायामनिट् शान्तः । भ्रमु अनवस्थाने । शेषमिति । श्यनि दीर्घो
 लुङि अङ् च विशेष उतस्ततोऽप्यदित्यर्थः । चक्षण्वेति । 'भ्वोश्च' इति मस्य

असु १२०९ क्षेपणे । अस्यति । आस । असिता । २५२० अस्यते स्थुक् । (७-४-१७) अङि परे । आस्थत् । अस्य सुपादित्वादङि सिद्धे 'अस्यतिवक्ति-' (सू० २४३८) इति वचनं तदर्थम् । तङ् तु 'उपसर्गादस्यत्यूहोः' (वा० ९२०) इति वक्ष्यते । पर्यास्थत् । यसु १२१० प्रयत्ने । २५२१ यसोऽनुसर्गात् । (३-१-७१) । २५२२ संयसश्च । (३-१-७२) श्यन्वा स्यात् । यस्यति । संयस्यति, संयसति । 'अनुपसर्गात्' किम्-प्रयस्यति । जसु १२११ मोक्षणे । जस्यति । तसु १२१२ उपक्षये । दसु १२१३ च । तस्यति । अतसत् । दस्यति । अदसत् । वसु १२१४ स्तम्भे । वस्यति । ववास ववसतुः । 'न शशादद-' (सू २२६३) इति निषेधः । वशादिरयमिति मते तु, वेसतुः वेसुः । व्युष १२१५ विभागे । अयं दाहे पठितः, अर्थभेदेन त्वङ्ग्यं पुनः पठ्यते । अव्युषत् । ओष्ठ्यादिर्दन्त्यान्तोऽयम्, व्यस इति केचित् । अयकारो वुस इत्यन्ये । प्लुष १२१६ दाहे । अप्लुषत् । पूर्वत्र पाठः सिज्यर्

असु क्षेपणे । अस्यतेस्थुक् । शेषं पूरयति अङि पर इति । 'ऋदृशोऽङि-' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । थुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः, कित्वादसृधातोरन्त्यावयवः । ननु पुपादित्वादेवास्यतेश्चल्लेरङि सिद्धे 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इत्यत्र अस्यतिग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य निराकरोति अस्य पुपादित्वादिति । तदर्थमिति । पर्यास्थतेत्यत्र आत्मनेपदे अङ्ग्यमित्यतिवक्तौत्यत्र अस्यतिग्रहणमित्यर्थः, पुपाद्यङ्गः परस्मैपदमात्राविषयतया आत्मनेपदे अप्रसक्तेरिति भावः । नन्वस्यतेः केवलपरस्मैपदित्वादात्मनेपदं दुर्लभमित्यत आह तङ् तु उपसर्गादिति । वक्ष्यते इति । पदव्यवस्थायामिति शेषः । यसु प्रयत्ने । यसोऽनुपसर्गात् संयसश्च । सूत्रद्वयमिदम् । श्यन् वा स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । 'दिवादिभ्यः श्यन्' इत्यतः 'वा आशा-' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । अनुपसर्गाद्यसः श्यन् वा स्यादिति प्रथमसूत्रार्थः । सोपसर्गात्तु नित्य एव श्यन्, अनुपसर्गादिति पर्युदासात् । संपूर्वात् यसेनित्यमेव श्यनः प्राप्नो द्वितीयसूत्रम् । व्युष विभागे । अयमिति । दिवादिगण एव पुपादिभ्यः प्रागयं धातुः पठित इत्यर्थः । पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह अर्थभेदेन त्वङ्ग्यं पठयत इति । विभागात्मके अर्थविशेष एव पुपाद्यङ्ग्यमिह पुनः पाठ इत्यर्थः । अव्युषदिति । 'व्युष दाहे' इति पूर्वं पठितस्य तु सिजेव । अव्योषीत् । ओष्ठ्यादिरिति । दन्त्योष्ठ्यादिर्दन्त्योष्मान्तोऽग्रमिति केचिन्मन्यन्त इत्यर्थः । अयकार इति । दन्त्योष्ठ्या-

नत्वे कृते णत्वम् । शमादिपाठ इति । 'शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् । शमादय इति । शमतमदमश्रमभ्रमङ्गममद इत्यर्थः । यसोऽनुप । अत्र वदन्ति-यस इत्येवास्तु । ततः समः नियमार्थमिदम् । सोपसर्गाद्यसश्चेत्संपूर्वकादेवेति । एवं च पूर्वसूत्रेऽनुपसर्गादिति ग्रहणमुत्तरत्र च यसश्चेति ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमिति । दाहे पठित इति । व्युष दाह इत्यस्मिन्नेव गणे पठित इत्यर्थः । अङ्ग्यमिति । दाहे पठितस्य तु सिजेव । अव्योषीत् । इति तत्त्वबोधिनीयां दिवादिगणप्रकरणम्

इत्याहुः । तद्भ्वादिपाठेन गतार्थमिति सुवचम् । विस १२१७ प्रेरणे । विस्यति । अविस्तत । कुस १२१८ संदलेषणे । अकुसत् । वुस १२१९ उत्सर्गे । मुस १२२० खण्डने । मसी १२२१ परिणामे । परिणामो विकारः । समी इत्येके । लुठ १२२२ विलोडने । उच १२२३ समवाये । उच्यति । उवोच ऊचतुः । मा भवानुचत् । भृक्षु १२२३ भ्रंशु १२२५ अधःपतने । वभर्श । अभृशत् । अनिदिताम्—' (सू० ४१४) इति नलोपः । भ्रस्यति । अभ्र-शत् । वृश १२२६ वरणे । वृश्यति । वृश्यत । कृश १२२७ तनूकरणे । कृश्यति । नि वृषा १२२८ पिपासायाम् । हृष १२२९ तुष्टौ । श्यन्नडौ भौवादिकाद्विशेषः । रुप १२३० रिप १२३१ हिंसायाम् । 'तीषसह—' (सू० २३४०) इति वेट् । रोषिता, रोष्टा । रेषिता, रेष्टा । डिप १२३२ क्षेपे । कुप १२३३ क्रोधे । गुप १२३४ व्याकुलत्वे । युप १२३५ रुप १२३६ लुप १२३७ विमोहने । युप्यति । रुप्यति । लुप्यति । लोपिता । लुप्यतिः सेट्कः । अनिट्कारिकासु लिपिसाहचार्यात्तौदादिकस्यैव ग्रहणात् । लुभ १२९८ गार्घ्ये । गार्घ्यमाकाङ्क्षा । 'तीषसह—' (सू० २३४०) इति वेट् । लोभिता, लोब्धा । लोभि-प्यति । लुभ्येत् । लुभ्यात् । अलुभत् । भ्वादेरवृत्कृतत्वात्लोभतीत्यपीत्याहुः । क्षुभ १२३६ संचलने । क्षुभ्यति । णभ १२४० तुभ १२४१ हिंसायाम् । क्षुभिनभितुभयो ब्रुतादौ क्रयादौ च पठ्यन्ते । तेषां ब्रुतादित्वादङ् सिद्धः । क्रयादित्वात्पक्षे सिञ्जभवत्येव । इह पाठस्तु श्यन्नर्थः । किलदू १२४२ आर्द्राभावे । किलद्यति । चिकलेदित्य । चिक्लिदिव, चिक्लिद्व । चिक्लिदिम, चिक्लिच्च । कलेदिता, कलेत्ता । जि मिदा १२४३

दिदन्त्योष्मान्तो धातुरुक्तः स एवायं यकाररहित इत्यन्ये मन्वन्त इत्यर्थः । अयकारमिति पाठे क्रियाविशेषणम् । प्लुष दाहे । ननु दिवादिगणे परस्मैपदिषु पुषादिभ्यः प्राग् अस्य पाठः क्वचिद् दृश्यते । तत्र पौनरुक्त्यशङ्कां परिहरति पूर्वत्र पाठः सिजर्थ इति । पुषादावेव पाठे सति अङ्गेव श्रूयेत नतु सिच् । पुषादेः प्रागपि पाठे तु तस्य अङ्गभावात् सिच् श्रूयेत । तथा च सिचः कदाचित् श्रावणार्थः पूर्वं पाठ इत्यर्थः । आहुरित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्वीजं दर्शयति तद्भ्वादीति । तद् दिवादिगणे पुषादिभ्यः पूर्वमस्य पठनं भ्वादिपाठेनैव संपन्नप्रयोजनकमिति सुष्ठु वक्तुं शक्यमित्यर्थः । एवं च भ्वादिपाठात् शच्चि-करणो लुङि सिचः श्रवणं च सिध्यति । पुषादौ पाठात्तु श्यन्विकरणः अङ् च सिध्यति । अतो दिवादिगणे पुषादिभ्यः प्रागस्य पाठो व्यर्थ एवेति भावः । एतदेवाभिप्रेत्य मूले दिवादिगणे पुषादिगणात् प्राक् प्लुष दाहे इति न पाठितमिति बोध्यम् मसी । परिणाम इति । ईदित्वं 'श्वीदितः—' इत्येतदर्थम् । मस्यति । समी इत्येके इति । सम्यति । भृशु भ्रंशु अधःपतने । द्वितीयधातोराह अनिदितामिति । युप रुप लुप विमोहन इति । धातुवृत्त्यादिविरोधादुदित्पाठो लेखकप्रमादादायातः । इह पाठस्त्विति । क्षुभिनभितुभीनाम् इह दिवादिगणे पाठस्य श्यनेव प्रयोजन-मित्यर्थः । वस्तुतस्तु पुषादेः प्रागेव एषां त्रयाणां पाठो युक्त इति भावः । जि

स्नेहने । 'मिदेगुणः' (सू० २३३६) भेद्यति । अमिदत् । द्युतादिपाठादेव अमिदत् अमेदिष्टेति सिद्धे इह पाठः अमेदीदिति मा भूदिति । द्युतादिभ्यो वहिरेवात्मनेपदिपु पाठस्तूचितः । त्रिद्विदा १२४४ स्नेहनमोचनयोः । ऋधु १२४५ वृद्धौ । आनर्घं । आर्घत् । गृधु १२४६ अभिकाङ्क्षायाम् । अगृधत् । वृत् । पुपादयो दिवादयश्च वृत्ताः । केचित्तु पुपादिसमाप्प्यर्थमेव वृत्करणम् । दिवादिस्तु भ्वादिबदाकृतिगणः । तेन क्षीयते भृग्यतीत्यादिसिद्धिरित्याहुः ।

॥ इति तिङन्ते दिवादिप्रकरणम् ॥

अथ तिङन्ते स्वादिप्रकरणम् ॥ ४७ ॥

पुञ् १२४७ अभिपवे । अभिपवः स्नपनं पीडनं स्नानं सुरासन्धानं च । तत्र स्नाने अकर्मकः । २५२३ स्वादिभ्यः श्नुः । (३—१—७३) सुनोति ।

मिदा स्नेहने । अमिददिति । ननु भ्वाद्यन्तर्गणे द्युतादौ 'त्रि मिदा स्नेहने' इत्यात्मनेपदिषु पठितः छुडि तु 'द्युद्भ्यो छुडि' इत्यत्र परस्मैपदविकल्प उक्तः । द्युताद्यद् तु परस्मैपद एव न तु तडि । एवं च द्युतादिपाठादेव परस्मैपदपक्षे अडि अमिददिति तडि तु अडभावे अमेदिष्टेति सिद्धम् । तथा च पुपादावस्य पाठो व्यर्थः । तद्वहिर्दिवादौ पाठादेव श्यन्सिद्धेरित्याशङ्क्यते द्युतादिपाठादेवेत्यादिना सिद्धे इत्यन्तेन । तामिमां शङ्कां परिहरति इह/पाठः अमेदीदिति मा भूदिति । पुपादावस्य पाठः अमेदीदिति व्यावृत्त्यर्थ इत्यर्थः । पुपादिभ्यः प्रागेव दिवादावस्य पाठे तु तस्माल्लुडि अडसंभवादमेदीदिति स्यादिति भावः । नन्वेवं सति भ्वाद्यन्तर्गणे द्युतादावस्य पाठो व्यर्थः । द्युतादिभ्यो वहिरेवात्मनेपदिपु पठ्यताम् । एवं च अमेदिष्टेति सिद्धम् । इह पुपादौ पाठात्तु अमिददिति सिद्धमित्याशङ्क्येष्टापत्त्या परिहरति द्युतादिभ्यो वहिरेवात्मनेपदिपु पाठस्तूचित इति । सूचित इति पाठे तु सुतरामुचित इति व्याख्येयम् । त्रिद्विदेत्यादि । व्यक्तम् ।

इति श्रीत्रासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमाख्यायां श्यन्विकरणं समाप्तम् ।

अथ श्नुविकरणा धातवो निरूप्यन्ते । पुञ्धातुः पोपदेशः । अनिट् । इत् आरभ्य त्रित्वाद्भयपदिनः । सुरासंधानमिति । सुरोत्पादनमित्यर्थः । स्वादिभ्यः श्नुः । कर्त्रर्थे सार्वधातुके स्वादिभ्यः श्नुः स्यादित्यर्थः । शपाऽपवादः । सुनोतीति । लट्स्तिपि श्नुः, शकार इत् शित्वेन सार्वधातुकत्वात् 'सार्वधातुकमपित्' इति द्वित्वात्स्मिन् परे घातोर्न गुणः । श्नुस्तु तिपमाश्रित्य गुण इति भावः ।

सुनुतः 'ह्रस्वुवोः-' (सू० २३८७) इति यण् । सुन्वन्ति । मुन्वः, मुनुवः । सुन्वहे, सुनुवहे । सुपाव । सुपुवे । सोता । सुनु । सुनवानि । सुनवै । मुनुयात् । सूयात् । 'स्तुसुधूञ्भ्यः-' (सू० २३८५) इतीद् । असावीत् । असोष्ट । अभिपुणोति । अभ्यपुणोत् । अभिसुपाव । २५२४ सुनोतेः स्यसनोः । (८-३-११७) स्ये सनि च परे सुमः पो न स्यात् । विसोप्यति । पित्र् १२४८

सुनुत इति । तसौ ङित्त्वात् श्रोर्नं गुण इति भावः । मुनु अन्ति इति स्थिते 'अचि ङुवात्-' इति उवडमाशङ्क्याह ह्रस्वुवोरिति । सुनोपि मुनुयः सुनुय । सुनोमि । वसि मसि च 'लोपश्चास्यान्वरस्यां म्रौः' इत्युकारलोपविकल्पं मत्वाह सुन्वः सुनुव इति । सुन्मः सुनुम इत्यपि ज्ञेयम् । अथ लटस्तङि सुनुते सुन्वाते सुन्वते । मुनुपे सुन्वाथे सुनुव्हे । सुन्वे । इति सिद्धवत्कृत्याह सुन्वहे सुनुवहे इति । 'लोपश्चास्य-' इत्युकारलोपविकल्प इति भावः । सुन्महे, सुनुमहे इत्यपि ज्ञेयम् । सुपावेति । सुपुवतुः सुपुवुः । सुपविय, सुपोय सुपुवयुः सुपुव । सुपाव, सुपव सुपुवित्र सुपुत्रिम । अथ लिटस्तङ्याह सुपुवे इति । सुपुवाते । सुपुविरे सुपुवाथे सुपुविध्वे । सुपुवे सुपुविवहे सुपुत्रिमहे । सोतेति । अनिट्त्व-सूचनमिदम् । सोप्यति, सोप्यते । सुनोतु, सुनुतात् सुनुताम् सुन्वन्तु । इति सिद्धवत्कृत्याह सुनु इति । 'उतश्च प्रत्ययात्-' इति हेर्लुक् । सुनुतात् सुनुतम् सुनुत । सुनवानीति । 'ह्रस्वुवोः' इति यणं वाचित्वा परत्वाद् गुणः, आटः पित्त्वेन अङित्त्वादिति भावः । सुनवाव सुनवाम् । लोटस्तङि सुनुताम् सुन्वाताम् सुन्वन्ताम् । मुनुष्व सुन्वाथाम् सुनुष्वम् । इति सिद्धवत्कृत्याह सुनवै इति । 'ह्रस्वुवोः-' इति यणं वाचित्वा परत्वाद् गुणः, आटः पित्त्वेन ङित्त्वाभावादिति भावः । सुनवावहे सुनवामहे । असुनोत् असुनुताम् असुन्वन् । असुनोः । असुनवम् असुनुव, असुन्व । अनुनुत अनुन्वाताम् असुन्वत । इत्याबूहम् । विवि-लिङ्याह सुनुयादिति । यामुटो ङित्त्वात् श्रोर्नं गुण इति भावः । सूयादिति । आशीलिङि 'अकृत्सार्वधानुकयोः-' इति दीर्घ इति भावः । सोपीष्ट । लुङि परस्मैपदे सिच इग्निपेवे प्राप्ते आह स्तुसुधूञ्भ्य इति । इङिति । असाविष्टामित्यादि । लुङस्तङ्याह असोष्टेति । असोपातामित्यादि । असोप्यत्, असोप्यत । 'उपसर्गात् सुनोति-' इति पत्वं मत्वा आह अभिपुणोतीति । पात्परत्वाणत्वम् । अभ्यपुणोदिति । 'प्राक् सितादङ्य-वादेशिपि' इति पत्वम् । अभिसुपावेति । 'स्यादिप्त्रभ्यासेन-' इति नियमादभ्यासस्य न पः । 'आदेशप्रत्यययोः' इत्युत्तरखण्डस्य पः । सुनोतेः स्यसनोः । 'अपदान्तस्य मूर्ध्वत्यः' इत्यविकृतम् । 'न रपर-' इत्यतो नेत्यनुवर्तते, तदाह पो न स्यादिति । स्ये उदाहरति विसोप्यतीति । अत्र 'उपसर्गात् सुनोति-' इति प्राप्नः

पुव् । सुन्व इति । 'लोपश्चास्या-' इत्युकारस्य वा लोपः । सुनवानीति । 'आहुत्तमस्य-' इत्यादि कृते 'ह्रस्वुवोः-' इति यणं वाचित्वा परत्वाद् गुणः । सुनोतेः स्यसनोः । 'न रपर-' इत्यस्मान्नेत्यनुवर्तनादाह पो न स्यादिति ।

वन्धने । सिनोति । विसिनोति । सिपाय । सिष्ये । सेता । शिब् १२४९
निशाने । तालव्यादिः शेता । डु मिब् १२५० प्रक्षेपणे । 'मीनातिमिनोति—'
(सू० २५०८) इत्यात्वम् । ममौ । ममिय, ममाय । मिम्ये । माता । मीयात् ।
मासीष्ट । अमासीत् अमासिष्टाम् । अमास्त । चिब् । १२५१ चयने । प्रणि-
चिनोति । २५२५ विभाषा चेः । (७—३—५८) अभ्यासात्परस्य चिजः

षो न भवति । सनि तु अभिसुसूरित्युदाहरणम् । पुञः सनि द्वित्वे अभिसुसूस् इति सनन्तान्
क्वपि अतो लोपे अभिसुसूस् इत्यस्मात् सोर्हल्ड्यादिलोपे सस्य रत्वे 'वोरूपधायाः—' इति
दीर्घे रेफस्य विसर्गः । सुसूपति तु नोदाहरणम्, 'स्तौतिष्योरेव पण्यभ्यासात् इति नियमादेव
पत्वाभावसिद्धेरित्यलम् । पिब् वन्धन इति । पोपदेशः अनिट् च । पुञ इव रूपाणि ।
चिसिनोतीति । 'सात्पदाद्योः' इति पत्वनिपेवः । 'उपसर्गात्सुनोति—' इति तु न पः,
सुनोत्यादिष्वनन्तर्भावादिति भावः । सिपायेति । णलि वृद्धौ आयादेशः । अनुसादौ 'एरने-
काचः—' इति यण् । सिष्यतुरित्यादि । लिट्स्तड्याह सिष्ये इति । सिपि ए इति स्थिते
'एरनेकाचः—' इति यणिति भावः सिष्याते सिष्यरे इत्यादि । असेपीत् । पिब् निशान
इति । पिब् वत् । मिब् प्रक्षेपण इति । मिनोति । उपदेशे एजन्तत्वादात्त्वे अप्राप्ते
आह मीनातिमिनोतीत्यात्वमिति । एज्विपये अशीतीति शेषः । ममाविति । आत्वे कृते
णल औत्वमिति भावः । अनुसादावेज्विपयत्वाभावान्नात्त्वम् । 'एरनेकाचः—' इति यण् ।
मिम्यतुः । मिम्युः । भारद्वाजनियमात् थलि वेडिति मत्वाह ममिथ, ममाथेति । थलः
पित्त्वेन अकित्त्वादेज्विपयत्वम् । इट्पक्षे 'आतो लोपः—' इति भावः । मिम्यथुः मिम्य । ममौ
मिम्यिव मिम्यम । लिट्स्तड्याह मिम्ये इति । एशः कित्त्वादेज्विपयत्वाभावाच्च नात्त्व-
मिति भावः । मिम्याते मिम्यरे । मिम्यपे मिम्याथे मिम्यव्वे । मिम्ये मिम्यिवहे मिम्यि-
महे । मातेति । एज्विपयत्वादशित्त्वाच्च आत्त्वमिति भावः । मास्यति, मास्यते सार्वधानुकेषु
पुब् वत् । मीयादिति । आशीर्लिङि परस्मैपदे यामुटः कित्त्वादेज्विपयत्वाभावादात्त्वाभावे
'अकृत्सार्व—' इति दीर्घ इति भावः । आशीर्लिङि तङि आह मासीष्टेति । एज्विपयत्वादा-
त्त्वमिति भावः । लुङि परस्मैपदे सिचि आत्वे 'यमरम—' इति सगिटौ मत्वाह अमासी-
दिति । सकि सिच इटि सिज्लोपः । अमास्तेति । लुङि तङि सिचि आत्त्वमिति भावः ।
अमासाताम् अमासत इत्यादि । चिब् चयन इति । चयनं रचना । अनिट् । सार्वधानुके
पुब् वद्रूपाणि प्रणिचिनोतीति । नेगंद—' इति णत्वमिति भावः । विभाषा चेः । 'चजांः
कुधिष्यतोः' इत्यतः कुग्रहणमनुवर्तते । 'अभ्यासाच्च' इत्यतः अभ्यासादिति
'सन्लिटोर्जेः' इत्यतः सन्लिटोरिति च तदाह अभ्यासादित्यादिना । स्तृब्

सनि तु अभिसुसूः । सन्नन्तादस्मात्क्वप्यतो लोपे रत्वे कृते दीर्घः । सुसूपतीत्येतत्तु
नोदाहरणम् 'स्तौतिष्योरेव पणि' इति नियमेनैव पत्वाभावसिद्धेः । एतच्च काशि-
कायां स्पष्टम् । चिब् । चयनं रचनाविशेषः । विभाषा चेः । 'चजोः—' इति सूत्रात्

कुत्वं वा स्यात्सनि लिटि च । प्रणिचिकायं, चिचाय । चिक्वे, चिच्चे । अचैषीत्, अचेष्ट ।
 स्तृञ् १२५२ आच्छादने । स्तृणोति । स्तृणुते । 'गुणोऽर्ति-' (सू० २३८०) इति गुणः
 स्तर्यात् । २५२६ ऋतश्च संयोगादेः । (७—२—४३) ऋदन्तात्संयोगादेः परयोर्लि-
 ङ्सिचोरिङ् वा स्यात्तङि । स्तरिषीष्टं, स्तृषीष्ट । अस्तरिष्ट, अस्तृत । कृञ् १२५३ हिंसा-
 याम् । कृणोति । कृणुते । चकार । चकर्त्त । चक्रे । क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत्, अकृत ।
 वृञ् १२५४ वरण । २५२७ वभूथाततन्थजगृभ्भववर्थेति निगमे । (७—२—६४) एषां
 वेदे इडभावो निपात्यते । तेन भाषायां थलीट् । ववरिथ । ववृव । ववृवहे । वरिता,
 वरीता । २५२८ लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु । (७—२—४२) वृड्वृभ्यामुदन्ताच्च

आच्छादन इति । अनिट् । लिट्स्तिर अनुसादौ 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' इति गुणः ।
 वृद्धिविषयेऽपि परत्वादस्य प्रवृत्तिः तस्तरतुः ऋदन्तत्वात्थल्यपि नित्यं नेट् । तस्तरथ । तस्त-
 रिच । तस्तरे । तस्तराते तस्तरिरे । तस्तरिषे । तस्तरिवहे । स्तरता । 'ऋद्धनोः स्थे' स्तरि-
 ष्यति । आशीर्लिङि परस्मैपदे यासुटः कित्त्वाद्गुणनिषेधे प्राप्तो आह गुणोऽर्तीति गुण
 इति । तङि आशीर्लिङि स्तृषीष्ट इति स्थिते ऋतश्च संयोगादेः । 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु'
 इत्यनुवर्तते । 'इट् सनि वा' इत्यत इड्वेति, तदाह ऋदन्तादित्यादिना । लुङि परस्मैपदे
 अस्तार्षीत् । लुङस्तङि त्वाह अस्तरिष्ट, अस्तृतेति । 'ऋतश्च संयोगादेः—' इति इट्पक्षे
 गुणः । इडभावपक्षे तु 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । कृञ् हिंसायाम् चकर्त्तेति ।
 'कृष्टभृवृ' इति थल्यपि नित्यमिण्निषेधः । चकृव । क्रियादिति । आशीर्लिङि 'रिङ् शय-
 गिल्ङ्क्षु' इति रिङ् । कृषीष्टेति । 'उश्च' इति कित्त्वान्न गुणः । अकार्षीदिति । सिचि
 वृद्धिः रपरत्वम् । अकृतेति । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । वृञ् वरणे । सेट् ।
 ववार वन्नः । वभूथाततन्थ । निगमो वेदः, तदाह एषां वेद इति । ननु 'कृष्टभृवृ-'
 इति निषेधादेव थलि ववर्थेति सिद्धे किमर्थं ववर्थग्रहणमित्यत आह तेन भाषायां थली-
 ङिति । निगमे एव वृणोतेस्थलि इण्निषेध इति नियमालाभादिति भावः व्रवे व्र्राते ।
 ववृपे । 'वृतो वा' इति मत्वाह । वरिता वरीतेति । लिङ्सिचोः । 'इत् सनि वा'
 इत्यत इड्वा इत्यनुवर्तते । 'वृतो वा' इत्यतो वृत इति तदाह वृड्वृभ्यामित्या-

कुरनुवर्तते 'सन्लिटोर्जे' इत्यतः सन्लिटोरिति च सन्पुदाहरणम् । चिकीर्षति । चिचीपति ।
 ऋतश्च संयोगादेः । 'इट् सनि वा' इत्यत इट् वेत्यनुवर्तते । 'लिङ् सिचोः—' इति सूत्रा-
 दात्मनेपदेष्विति च, तदाह इड् वा स्यात्तङीति । तङि किम्, स्तर्यात् । अस्तार्षीत् । वभू-
 थाततन्थ । भूधातोस्तनोतेश्च थलि इडभावो निपात्यते 'त्वं हि होता प्रथमो वभूय' । येना-
 न्तरिक्षमुर्वाततन्थ' भाषायां तु जगृह्मि । वृणोतेस्थलि क्रादिसूत्रेणेण्निषेधे सिद्धेऽपि
 निगम एव निषेधो नान्यत्रेति नियमार्थं ववर्थग्रहणम् । 'ववर्थं त्वं
 हि ज्योतिषाम्' । भाषायां तु ववरिथ । ववृपे । लिङ्-

परयोर्लिङ्सिचोरिङ् वा स्यात्तडि । २५२६ न लिङि (७—२—३९) वृतो लिङ् इटो दीर्घो न स्यात् । वरिषीष्ट, वृषीष्ट । अवारीत्, अवरिष्ट, अवरीष्ट, अवृत । धुब् १२५५ कम्पने । धुनोति । धुनुते । अधौपीत् । अधोप्यत् । अधोप्यत् । दीर्घान्तोऽप्ययम् । धूनोति, धुनुते । 'स्वरतिसूति-' (सू० २२७९) इति वेट् । दुधविव, दुधोय । किति लिटि तु 'श्र्युकः—' (सू० २३८१) इति निषेधं वाचित्वा क्लादिनियमान्नित्यमिट् । दुधुविव । 'स्तुसु-घ्रूम्यः—' (सू० २३८५) इति नित्यमिट् । अधाव्रीत्, अधविष्ट, अधोष्ट ।

अथ परस्मैपदिनः । टु टु १२५६ उपतापे । दुनोति । हि १२५७ गतौ वृद्धौ च । २५३० हिनुमीना । (८—४—१५) उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य एतयोर्नस्य णः स्यात् । प्रहिणोति २५३१ हेरचङि । (७—३—५६) अभ्यासात्परस्य हिनोतेर्हस्य कुत्वं स्यान्न तु चङि । जिवाय । ष्ट १२५८ प्रीतौ । षृणोति । पर्ता । स्पृ १२५९ प्रीतिपालनयोः । 'प्रीतिचलनयोः' इत्यन्ये । 'चलनं जीवनम्' इति स्वामी । स्पृणोति । पस्पर । स्मृ इत्येके । स्मृणोति ।

दिना । न लिङि । 'वृतो वा' इत्यतो वृत इत्यनुवर्तते । लिङीति पष्ठ्यर्थे सप्तमी । 'आर्ध-धातुकस्येट्—इत्यत इडित्यनुवृत्तं पष्ठ्या विपरिणम्यते । 'ग्रहोऽलिटि—' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । तदाह वृत इति । वृड्वृग्भ्यामृकारान्ताच्चेत्यर्थः । वरिषीष्टेति । इट्पक्षे 'वतो वा' इति प्राप्तो दीर्घो न भवति । वृपीष्टेति । इडभावपक्षे 'उश्च' इति कित्त्वान्न गुणः । अवारी-दिङि । लुङि परस्मैपदे । सिचि वृद्धिः । अवारिष्टाम् अवारिष्टुः । 'सिचि परस्मैपदेषु' इति निषेधादिह 'वृतो वा' इति न दीर्घः । लुङस्तडि सिचि 'लिङ्सिचोः—' इति इट्पक्षे 'वृतो वा' इति दीर्घविकल्पं मत्वाह अवरिष्ट, अवरीष्टेति । अवृतेति । इडभावपक्षे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । धुब् कम्पन इति । ह्रस्वान्तोऽयमनिट् । पुञ् इव रूपाणि । दीर्घान्तोऽप्ययमियादि । व्यक्तम् ।

अथ परस्मैपदिन इति । राध साध संसिद्धावित्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । 'टु टु उपतापे' इत्यारभ्य 'स्मृ इत्येके' इत्येतत्पर्यन्ता धातवो ह्रस्वान्ताः । हि गताविति । प्रहिणोतीत्यत्र भिन्नपदत्वाद् णत्वेऽप्राप्ते आह हिनुमीना । हिनु मीना अनयोर्द्वन्द्वत्पठ्ठीद्विवचनस्य आपो लुक् । 'रपाभ्यां नो णः—' इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादिसमासेऽपि—' इत्यत उपसर्गादिति च । तदाह उप-सर्गस्थादिति । हेरचङि । 'चजोः—' इति सूत्रात् कुग्रहणमनुवर्तते । 'अभ्यासाच्च' इत्यतः अभ्यासादिति । 'हो हन्तेः—' इत्यतो ह इति पष्ठ्यन्तमनुवर्तते, तदाह अभ्यासात्परस्येति ।

सिचोः । वृत इत्यनुवर्तते । आत्मनेपदेषु किम्, अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवारिष्टुः । 'सिचि च परस्मैपदेषु' इति निषेधादिह 'वृतो वा' इति न दीर्घः । हिनु मीना । प्रमीणाति । हेरचङि । जेषीयते । अचङीति किम्, अजीहयत् । इह ण्यन्तस्य धात्वन्तरत्वात्केवलस्य त्वभ्यासनिमित्तप्रथमपरत्वाभावात्कुत्वप्राप्तिरेव नास्तीत्यचङीति निषेधो व्यर्थः सन् ज्ञापयति ण्यधिकस्यापि कुत्वं भवतीति । तेन

शृणोत्यादयस्त्रयोऽपि छान्दसा इत्याहुः । आप्ल १२६० व्याप्तौ । आप्नोति आप्नुतः आप्नुवन्ति । आप्नुवः । आप्ता । आप्नुहि । लृदित्त्वाद्ङ् । आपत् । शक्नु १२६१ शक्तौ । अशक्त । राध १२६२ साध १२६३ संसिद्धौ । राघ्नोति । २५२२ राधो हिंसायाम् । (६-४-१२३) एत्वाभ्यासलोपो स्तः किति लिटि सेटि थलि च । अपरेधतुः । रेधुः । रेधिय । राद्धा । साध्नोति । साद्धा । असात्सोत् । असाद्धाम् ।

अथ द्वावनुदात्तेतौ । अशू १२६४ व्याप्तौ संचाते च । अश्रुते २५३३ अश्नोतेश्च । (७—४—७२) दीर्घादिभ्यासादवर्णात्परस्य नुट् स्यात् । आनरो । अशिता, अष्टा । अशिष्यते, अक्षयते । अश्रुवीत । अक्षीष्ट, अशिषीष्ट । आशिष्ट, आष्ट आक्षाताम् । ष्टिघ १२६५ आस्कन्दने । स्तिघ्नते । तिष्टिषे । स्तेघिता ।

अथ आगणान्तात्परस्मैपदिनः । तिक १२६६ तिग १२६७ गतौ च । जिघायेति । जिघ्यतुः । जिघयिथ, जिघेथ । जिघियव । आप्लु व्याप्तौ । अनिट् । आप्रुचन्तीति । संयोगपूर्वकत्वाद् 'ह्रश्रुवोः—' इति न यण् । आप्रुव इति । संयोगपूर्वकत्वाद् 'लोपश्चास्य—' इति नोकारलोपविकल्पः । आप्रुहीति । संयोगपूर्वकत्वादेव 'उतश्च प्रत्ययात्—' इति हेर्न लुक् । शक्लु शक्ताविति । शक्नोति शशाक शेकतुः । शशक्य, शेकिय । शेकिव शक्ता । शक्षयति । अशकदिति । लृदित्त्वाद्ङ् । राध साध संसिद्धौ । अनिटौ । दीर्घाकारवत्त्वाद् 'अत एकहल्—' इत्यप्राप्तावाह राधो हिंसायाम् । 'व्वसोः—' इत्यत एदिति अभ्यासलोप इति च अनुवर्तते । 'गमहन—' इत्यतः कितोति, 'अत एकहल्मध्ये—' इत्यतो लिटोति 'थलि च सेटि' इति सूत्रं चानुवर्तते, तदाह एत्वेत्यादिना अपरेधतुरिति । उपसर्गवचादिह हिंसायां वृत्तिः । अन्यत्र रराधतुः । थल्यपि क्रादिनियमान्नित्यमिट् 'उपदेशेऽजत्वतः' इत्यत्र तपरकरणादिह नेष्णिपेवः, तदाह रेधियेति । राद्धेति । 'झपस्तथोः—' इति थः ।

अशू व्याप्ताविति । ऊदित्त्वाद्दृट् । अश्नुते इति । अश्रुवाते अश्रुवते । संयोगपूर्वकत्वाद् 'ह्रश्रुवोः—' इति न यण् । अश्नोतेश्च । 'अत्र लोपः—' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते, 'तस्मान्नुट्—' इति च । तच्छब्देन 'अत आदेः' इति कृतदीर्घः अकारः परामृश्यते, तदाह दीर्घादिति । अनश इति । आनशिपे आनक्षे । आनशिवहे, आनश्वहे । अष्टेति । ब्रश्चादिना शस्य पत्वे ष्टृत्वम् । विधिलिङ्याह अश्नुवीतेति । आशीलिङि ऊदित्त्वादिङ् विकल्पं मत्वाह अक्षीष्ट, अशिषीष्टेति । लुङि सिच इट्पक्षे आह आशिष्टेति । अनिट्पक्षे 'झलो झलि' इति सिचो लोपं मत्वाह आष्टेति । ष्टिघातुः पोपदेशः । सेट् । आगणान्ता-

जिघापयिपतीत्यादि सिद्धम् । आप्रुहीति । संयोगपूर्वकत्वाद् 'उतश्च प्रत्ययात्—' इति हेर्नुङ् न । राधो हिंसायाम् । अत इत्यनुवर्तमानेऽपि सामर्थ्यादिकारमात्रं स्थानित्वेनाश्रीयते । अश्नोतेश्च । 'तस्मान्नुङ्—' इत्यनुवर्तते इत्याहुः । दीर्घादिति । श्रुविकरणनिर्देशः किम्, क्रयादेरश भोजन इत्यस्य माभूत् । आश । आशनुः ।

चादास्कन्दने । तिकनोति । तिग्नोति । षघ १२६८ हिंसायाम् । सन्नोति । जि घृषा १२६९ प्रागल्भ्ये । घृष्णोति । दधर्ष । धर्षिता । दम्भु १२७० दम्भने । दम्भनं दम्भः । दम्भोति । ददम्भ । 'अनिदिताम्-' (सू० ४१५) इति नलोपः । तस्याभोयत्वादसिद्धत्वेन एत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ 'दम्भेथ एत्वाभ्यासलोपौ वक्तव्यौ' (वा० ४१५३) । देभतुः, ददम्भतुः, इदं कित्त्वं पिदपिद्विषयकमिति सुधाकरादयः । तन्मते तिप्सिप्सिप्सु देभ देभिथ देभ इति रूपान्तरं बोध्यम् । अपिद्विषयकमिति न्यासकारादिमते तु ददम्भ ददम्भिथ ददम्भेत्येव । दभ्यात् । ऋधु १२७१ वृद्धौ । तृप प्रीणने इत्येके । क्षुम्नादित्वाण्णत्वं न । तुप्नोति । 'छन्दसि' (गण १९७) आगणान्तादधिकारोऽयम् । अह १२७२ व्याप्तौ । अहोति । दध १२७३ घातने पालने च दध्नोति । चमु १२७४ भक्षणे । चम्नोति । रि १२७५ क्षि १२७६ चिरि १२७७ जिरि १२७८ दाश १२७९ दृ १२८० हिंसायाम् । रिणोति । अयं भाषायामपीत्येके । 'न तद्यशः शस्त्रमृतां क्षिणोति' । ऋक्षीत्येक एवाजादिरित्यन्ये । ऋक्षिणोति । चिरिणोति । जिरिणोति । दाश्नोति । दृणोति । वृत् ।

॥ इति तिङन्ते स्वादिप्रकरणम् ॥

दिति । स्वादिगणसमासिपर्यन्तमित्यर्थः । इत्युक्तमिति । भ्वादाविति भावः । कित्त्वपक्षे आह अनिदितामिति नलोप इति । नन्वनिदितामिति नलोपे प्रति 'अत एकहल्मध्ये-' इत्येत्त्वसिद्धेः 'दम्भेथ' इति व्यर्थमित्यत आह तस्याभोयत्वादिति । नलोपस्येत्यर्थः । दभ्यादिति । आशील्लिङ्ग 'अनिदिताम्-' इति नलोपः । छन्दसोति । गणसूत्रमिदम् । तदव्याचष्टे आगणान्तादिति । रिञ्चि इति । रि क्षि चिरि दाश दृ इति पङ्घातवः आद्यद्वितीयवैकाक्षरौ, तदाह रिणोति । क्षिणोतीति । अयं भाषायामपीति । क्षिघातुरित्यर्थः । तत्र प्रयोगं दर्शयति न तद्यश इति । वृद्धिति । स्वादयो वृत्ता इत्यर्थः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

वालमनोरमाख्यायां श्नुविकरणं समाप्तम् ।

निघृषा । शूलेन घृष्णोति प्रगल्भते इति शूलधृक् शूलघृषौ । 'ऋत्विक्दधृक्-' इति किनो विधानादन्यत्रापि पदान्तान्नपये कुत्वम् । दम्भु । लोकवञ्चनाय विहितकर्मानुष्ठानं दम्भः । तृप । अयं सेट्कः अनुदात्तेषु श्यना निर्देशात् । अह व्याप्तौ । अस्माद् 'ऋहलोर्ण्यत्' इति अह्य इति 'तस्यादित उदात्तमर्षह्रस्वम्' इत्य-

अथ तिङन्ते तुदादिप्रकरणम् ॥ ४८ ॥

तुद १२८१ व्ययने । इतः षट् स्वरितेतः । २५३४ तुदादिभ्यः शः । (३-१-७७)
 तुदति, तुदते । तुतोद । तुतोदिथ । तुतुदे । तोत्ता । अतौत्सीत्, अतुत्त । णुद १२८२ प्रेरणे ।
 तुदति, तुदते । नुनोद, नुनुदे । नोत्ता । दिश १२८३ अतिसर्जने । अतिसर्जनं दानम् ।
 देष्टा । दिक्षीष्ट अदिक्षत्, अदिक्षत । भ्रस्ज १२८४ पाके । 'ग्रहिज्या—' (सू० १४१२)
 इति संप्रसारणम् । सस्य ष्चुत्वेन शः । शस्य जश्चुत्वेन जः । भृजति, भृजते ।
 २५३५ भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् । (६-४-४७) भ्रस्जो

अथ शक्तिरणा धातवो निरूप्यन्ते । इतः षडिति । 'ऋषी गतौ' इत्यतः प्रागि-
 त्थ्यर्थः । तुदादिभ्यः शः । कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे तुदादिभ्यः शः स्यात् स्वार्थे इत्यर्थः ।
 शत्रुपवादः । तुदतीति । लघूपधगुणं वाधित्वा नित्यत्वात् शे कृते तस्य अपिच्त्वात्
 'सार्वधातुकमपित्' इति डित्त्वान्न गुण इति भावः । अजन्ताकारवत्त्वाभावात् क्रादिनियमा-
 ल्लिटि थल्यपि नित्यमिट्, तदाह तुतोदिथेति । तोत्तेति । अनिडिति भावः अतौत्सी-
 दिति । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । णुदधातुर्णोपदेशः । अनिट् । दिशधातुरप्पनिट् । देष्टेति ।
 व्रश्चेति षत्वे ष्टुत्वम् । स्ये तु 'षढोः—' इति षस्य कत्वं च, देख्यति । दिक्षीष्टेति ।
 'लिङ्सिचौ—' इति कित्त्वान्न गुणः । 'शल इगुपधात्—' इति क्सं मत्वाह अदिक्षत्,
 अदिक्षतेति । भ्रस्ज पाके । अनिट् भ्रस्ज् अ ति इति स्थिते आह ग्रहिज्येति ।
 डित्त्वाद्देफस्य संप्रसारणमृकारः पूर्वरूपं चेति भावः भृस्ज् अ ति इति स्थिते
 आह सस्येत्यादि । णलि भ्रस्ज् अ ति इति स्थिते भ्रस्जो रोपधयोः ।
 भ्रस्ज इत्यवयवपठ्ठी । रोपधयोरिति स्थानपठ्ठी । रश्च उपधा च तयोरिति विग्रहः ।
 रेफादकार उच्चारणार्थः । रेफस्य उपधायाश्च स्थाने इति लभ्यते । 'आर्धधातुके'

त्रास्माभिरुपादितम् । अन्ये त्वाहुः—'शतचक्रं यो ३ ह्यो वर्तनिः' इत्यत्र अह्य इति षष्ठ्यन्त-
 मेव । 'धेङिति' इति गुणस्तु अहिशब्दस्य च्छान्दसत्वान्नेति । रिङ्गि । एते षट् धातवः ।
 एक एवाजादिरिति मते तु पञ्च धातवः ।

इति तत्त्वबोधिण्यां स्वादिप्रकरणम् ।

—०—

तुदतीति । परमपि लघूपधगुणं वाधित्वा नित्यत्वात् श इत्येके । अकृत-
 च्युहपरिभाषया गुणो न प्रवर्तत इत्यन्ये । भ्रस्ज पाके । भर्जनरूपः पाकोऽत्र
 धात्वर्थो न त्वोदनादेः पाकस्तत्र प्रयोगाभावादित्याहुः । भ्रस्जो इति केषांचित्पाठे तु
 'भोदितश्च' इति निष्ठानत्वप्रसक्त्या भृष्टः भृष्टवानिति न सिद्ध्येत् । भ्रस्जो रोप-
 धयोः । रम्यकार उच्चारणार्थः । रमित्यस्यान्त्यादचः परत्वे 'रोपधयः' इति षष्ठो-

रेफस्योपवायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादार्धवातुके । मित्त्वादन्त्यादचः परः । स्थानपष्ठीनिर्देशाद्रोपवयोनिवृत्तिः । वभर्ज वभर्जतुः । वभर्जिय, वभर्जुं । वभर्जे ।

इत्यविकृतम्, तदाह भ्रस्जो रेफस्येत्यादिना । रमि मकार इत् अकार उच्चारणार्थः, तदाह मित्त्वादन्त्यादचः पर इति । तथा च रेफकारादुपरि सकारात् प्राग् रेफ आगम इति फलितम् । भ्र र् स् ज् अ इति स्थितम् । ननु रम आगमत्वे रोपवयोरिति कथं स्थान-पष्ठीनिर्देश इत्यत आह स्थानेति । स्थानं प्रसङ्गः । रेफस्य उपवायाश्च उच्चारणप्रसङ्गे सति अकारादुपरि रेफः प्रयोज्यः । भकारादुपरि रेफः जकारात्प्राक्कारश्च न प्रयोज्याविति लब्धम् । तथा च तयोनिवृत्तिः फलितेति भावः । एवं च भर्जू अ इति स्थिते द्वित्वादौ रूपमाह वभर्जेति । अनुसादावपि संयोगात्परत्वात्कित्वाभावाद् 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणं न भवति । भारद्वाजनिग्रयमात्थलि वेडिति मत्वाह वभर्जिय, वभर्जेति । इडभाव-पक्षे वभर्ज् थ इति स्थिते 'वश्च-' इति जस्य पः । ष्टुत्वेन थस्य ठ इति भावः । वभर्जिव । लिटस्तड्याह वभर्जे इति । वभर्जति इत्यादि सुगमम् । रमभावे

निर्देशस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह निवृत्तिरिति । । अयं भावः--स्थानविशेषलाभाय मित्त्वस्य करणान्न रोपवयोः स्थाने रम् भवति । यत्र ह्यनिर्वाहितः स्थानपष्ठाया निर्दिश्य विधीयते स तत्स्थाने भवति । यथा 'इको यणचि' इत्यादौ यणादिः । प्रकृते तु रमो निर्दिष्टस्थानिकत्वा-द्रोपवयोः स्थानं न भवति । एवं चास्य आदेशागमत्वे भवतो यथा शनमः प्रत्ययागमत्वे इति । अन्ये त्वेतादृग् व्याख्यानमयुक्तमिति मत्वा 'सनः क्तिचि' इत्यतो लोपमनुवर्त्यं भ्रज्जो रोपवयोलोपः रम् तु आगम एवेत्याहुः । अपरे तु 'भ्रस्जो रमन्यतरत्याम्' इत्येव सूत्रमस्तु । रसः इति च्छेदः । रस इति रेफकारसकाराणां यः संघातस्तस्य ऋ इत्यादेशः स्यादित्यर्थः । ततश्च अकिडति भर्जको भर्जनं वभर्जेत्यादि सिध्यति । ऋकाराभावपक्षे तु भ्रज्जको भ्रजनं वभ्रज्जेत्यादि । किडति तु ऋकारपक्षे भृष्टिः भृज्यादित्यादि । तदभावे संप्रसारणे सति तदेव रूपम् । एवं च वरोभृज्यत इत्यादौ रीको रेफस्य निवृत्ति वारयितुम् 'अनु-दात्तोपदेश-' इत्यत उपदेशग्रहणमनुवर्त्यमिदानीं तु नानुवर्त्यम् किडति रमागमं वावित्वा संप्रसारणमिति पूर्वविप्रतिषेधश्च न कर्तव्य इति महदेव लाघवमित्याहुः । इदं च रसोर्वचनात्सिद्धमिति वार्तिकाशयवर्णनमेव न त्वपूर्वम् । वचनादित्यस्य वा ऋवचनादिति च्छेदः । भाष्यकारैस्तु 'सूत्रं भिद्यते यथान्यासमेवास्तु' इति वदद्भिरस्यां कल्पनायां दुष्टत्वं सूचितं तच्च मनोरमायां स्पष्टमेव । तथा हि रेफकारसकारसमु-दायस्य ऋभावे पञ्च दोषाः । अपिल्लिटि वभर्जतुः वभर्जुंरित्यादीष्यते, वभर्जतुः वभर्जुंरित्यादि स्यात् । न चात्र गुणेन निर्वाहः । ऋभावे सति 'असंयोगल्लिट् कित्' इति कित्त्वप्रवृत्त्या तन्निषेधात् । 'सनीवन्त-' इति इड्विकल्पाद्रिभर्क्षतीत्यादि इष्यते, विभृक्षतीत्यादि स्यात् । ऋभावे 'हलन्ताच्च' इति सनः किच्चाप्रवृत्तेः । लिङ्-सिचो-स्तडि भर्क्षीष्ट अभर्ष्टेत्यादीष्यते । भृक्षीष्ट अभृष्टेत्यादि स्यात् । 'लिङ्-सिचावात्मने-पदेपु' इति कित्त्वाद् णिजन्ताच्चडि अवभर्जदित्येष्यते । अवीभृजदित्यपि स्यात् ।

रमभावे, वभ्रज्ज वभ्रज्जतुः । वभ्रज्जिय । 'स्कोः—' (सू० ३८०) इति सलोपः ।
 'व्रश्च—' (सू० ३६४) इति पः । वभ्रष्ट । वभ्रज्ज । भ्रष्टा भर्ष्टा । भ्रक्ष्यति,
 भ्रक्ष्यति । किङ्कति रमागमं वाधित्वा संप्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन' (वा० ४०७८)
 भृज्यात् भृज्यास्ताम् । भर्क्षीष्ट, भ्रक्षीष्ट । अभाक्षीत्, अभ्राक्षीत् । अभर्ष्ट,

आह वभ्रज्जेति । णलि भ्रस्ज् अ इति स्थिते द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासजश्च वभ्रस्ज्
 अ इति स्थिते सस्य इच्छुत्वेन शकारे शस्य जश्चत्वेन जकार इति भावः । लिट्यभ्यासस्य—
 इति संप्रसारणस्य न प्रसक्तिः, अभ्यासे हलादिशेषेण रेफाभावात् । वभ्रज्जतुरिति ।
 संयोगात्परत्वादकिच्त्वाद् 'ग्रहिज्या—' इति न संप्रसारणमिति भावः । वभ्रज्जियेति । भार-
 द्वाजनियमादिट्पक्षे रमभावपक्षे रूपम् । तत्र इडभावपक्षे वभ्रस्ज् थ इति स्थिते आह
 स्क्रोरिति । व्रश्चेति ष इति । जस्येति शेषः । रमभावपक्षे लिटस्तड्याह वभ्रज्जेति ।
 वभ्रज्जाते । वभ्रज्जिषे । इत्यादि सुगमम् । भ्रष्टेति । रमभावपक्षे रूपम् । भ्रष्टेति । रमा-
 गमे भर्ज् ता इति स्थिते जस्य 'व्रश्च—' इति पः, ष्टुत्वेन तकारस्य ट इति भावः । एवं
 भर्ष्टेति । भ्रक्ष्यति, 'पढोः—' इति कत्वे सस्य पत्वमिति विशेषः । भृज्जतु । अभृज्जत् ।
 भृज्जेत् । ननु आशीर्लिङि भ्रस्ज् यात् इति स्थिते यासुटः किच्त्वाद् 'ग्रहिज्या—' इति
 संप्रसारणे पूर्वरूपे सकारस्य इच्छुत्वेन शकारे शस्य जश्चत्वेन जकारे भृज्यात् इति रूपं
 वक्ष्यति । तदयुक्तम् संप्रसारणं वाधित्वा परत्वाद् रमागमे कृते भर्ज्यात् इति प्रसङ्गादित्यत
 आह किङ्कति रमागममिति । आशीर्लिङस्तडि सीयुटि रमागमपक्षे आह भर्क्षीष्टेति ।
 रमभावे तु अकित्वात्संप्रसारणाभावादाह भ्रक्षीष्टेति । ङुङि परस्मैपदे रमागम-
 विकल्पं मत्वाह अभाक्षीत्, अभ्राक्षीदिति । आत्मनेपदे सिचि रमागमविकल्पं

इररारामपवादत्वे 'उर्कृत्' इति ऋत्वप्रवृत्तौ 'सन्वल्हणनि—' इति सन्वल्हणात् 'सन्वतः'
 इतीत्वे 'दीर्घो लघोः' इति प्रवृत्तेः । यद्यपि 'उर्कृत्' इत्यस्य वैकल्पिकत्वादवभर्जदिति सिध्य-
 त्वेव तथापि पक्षे अवीभृजदित्यनिर्णयं स्यादिति बोध्यम् । ऋजिभृजी भर्जने इति भ्वादेस्ता-
 दृशं रूपमिष्टमिति चेत् । मैवम्, भर्जनार्थे हि तादृग् रूपमिष्टं न तु पाकसामान्ये । उभयोरे-
 कार्थत्वाभ्युपगमेऽपि प्राचीनाश्चत्वारो दोषास्तु दृढा एव । न हि तेषु यात्त्वन्तरेण
 सुपरिहराः । अपिह्लिति भृजेरपि घातोर्गुणाभावादानुदात्तत्वेन आत्मनेपदित्वाच्च वभर्जतुरित्या-
 दिरूपस्य तेनाप्यसिद्धेः । तथा भृजेरुदात्तत्वेन ततः परेषां सन्लिङ्सिचामिडागमध्रौग्यात् ।
 विभर्क्षति भर्क्षीष्ट अभर्ष्टेत्यादिरपि तेन न सिध्यति । एतेन भ्रस्जेभृजिरादेश इति पक्षोऽपि
 निरस्तः पूर्वोक्तदूषणगणप्रसङ्गात् । किञ्च अस्मिन्पक्षे यद्भ्रुकि अधिको दोषः । वधादेश
 वत्साम्यासस्य भृज्यादेशे पुनर्द्विवचनस्य दुर्लभत्वात्स्थानिवत्त्वेनानभ्यासस्येति निषेधात् ।
 स्वीकृतेऽपि द्विवचने ह्यग्निशोकोऽभ्यासस्य स्युरेवेति रगादिरहितं वामर्जिता वाम-
 जिप्यतीत्यादि रूपं नैव सिध्येत् । यदि तु लाघवे पक्षपातेन स्वातन्त्र्यं चिकीर्ष्यते
 तर्हि भ्रस्जे रसोरिति पठित्वा रसिति समुदायस्य अरेव विधीयतां तथा च न कोऽपि
 दोष इति । अयमत्र संग्रहः—'रस ऋचैदपिह्लिट्सन्लिङ्सिचच्चड्परिण्युते ।

अभ्रष्ट । क्षिप १२८५ प्रेरणे । क्षिपति, क्षिपते । क्षेप्ता । अक्षैप्सीत्, अक्षिप्त । कृष १२८६
 विलेखने । कृपति, कृपते । क्रष्टा, कर्ष्ठा । कृष्यात् । कृक्षीष्ट 'स्पृशमृश—' (वा० १८२३)
 इति सिज्वा । पक्षे कसः । सिचि अम्वा अक्राक्षीत्, अकार्षीत् अकृक्षत् । 'तडि लिङ्सिचौ—'
 (सू० २३००) इति कित्वादम्न अकृष्ट अकृक्षाताम् अकृक्षत । अकृक्षत अकृक्षाताम्
 अकृक्षन्त । ऋषी १२८७ गतौ । परस्मैपदी । ऋषति । आनर्प । जुषी १२८८ प्रीतिसेव-
 नयोः । आत्मनेपदिनश्चत्वारः । जुषते । ओ विजी १२८९ भयचलनयोः । प्रायेणायमुत्पूर्वः ।
 उद्विजते । २५३६ विज इट् । (१—२—२) विजेः पर इडादिः प्रत्ययो
 मत्वाह अभर्षट्, अभर्षटेति । 'झलो झलि' इति सिज्जलोपः । क्षिप प्रेरण इति । अनिट् ।
 अजन्ताकारवत्त्वाभावात् क्रादिनियमात्थलि नित्यमिट् । चिक्षेपिथ । एवं कृपधातुरपि ।
 चर्कपिथ । लुटि तासि 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य—' इत्यमागमविकल्पः । अमागमाभावे गुणे
 रपरत्वम्, तदाह क्रष्टा कर्षट्ति । आशीर्लिङिः परस्मैपदे आह कृष्यादिति । कित्वाद्
 झलादित्वाभावाच्च अमागमो गुणश्च नेति भावः । आशीर्लिङस्तड्याह कृक्षीष्टेति । 'लिङ्-
 सिचौ—' इति कित्वादमागमो गुणश्च नेति भावः । लुङि परस्मैपदे आह स्पृशमृशेति
 सिज्जेति । पक्षे इति । सिजभावपक्षे 'शलः—' इति कस इत्यर्थः । सिचि अम्वेति ।
 सिचपक्षे 'अनुदात्तस्य च—' इत्यमागमविकल्प इत्यर्थः । कसे तु कित्वादमागमो नेति भावः ।
 अक्राक्षीदिति । सिचि अमागमे रूपम् । अकार्षीदिति । सिचि श्रमभावपक्षे हलन्तलक्षणा
 वृद्धिरिति भावः कसादेशपक्षे आह अकृक्षदिति । कित्वादमागमो गुणश्च नेति भावः ।
 तड्डीति । तडि सिचपक्षे अकृष् स् त इति स्थिते 'लिङ्सिच—' इति कित्वादम् नेत्यर्थः ।
 गुणोऽपि नेति ज्ञेयम् । अकृष्टेति । 'झलो झलि' इति सिज्जलोप इति भावः । अकृक्षतेति ।
 सिचपक्षे अनतः परत्वाददादेश इति भावः । कसादेशपक्षे आह अकृक्षतेति ।
 कित्वादम् नेति भावः । अकृक्षतेति । कसादेशपक्षे अ कृक्ष झ इति स्थिते
 अच्परकत्वाभावात् 'कसस्याचि' इत्याकारलोपाभावात्तः परत्वाददादेशाभावे अन्ता-
 देश इति भावः । ऋषी गताविति । सेट् । आनर्षिथ । आनर्षिव । अर्षिता ।
 आर्षीत् । ओ विजी भयेति । सेट् । उद्विजितेत्यादौ लघूपधगुणे प्राप्ते विज

दोषो भ्रस्जेभुर्जौ चैवं दोषो यड्लुकि चाधिकः । साभ्यासस्य हि भृज्भावो भवेद्धन्तेर्वधिर्यथा ।
 द्वित्वे पुनर्न लभ्येत स्थानिवत्त्वाद्घेरिव । तस्मादस्तु यथान्यासं स्वातन्त्र्येऽस्तु रसोरिति' पूर्व-
 विप्रतिषेधेनेति । नित्यत्वादित्यपि सुवचम् । न च संप्रसारणात्पूर्वं धातोः रेफस्य पश्चात्तु
 रमागमे रेफस्येति शब्दान्तरप्राप्त्या संप्रसारणस्य नित्यत्वं नेति शङ्क्यम् । लक्ष्यानुरोधेन कृता-
 कृतप्रसङ्गित्वेनापि क्वचिन्नित्यत्वस्वीकारात् । विज इट् । इह 'वृद्धिर्यस्य—' इति सूत्रान्मण्डू-
 कप्लुत्या यस्यादिरिति अनुवर्तते तेन इडादिप्रत्ययो लभ्यत इति मनोरमायां स्थितम् । नव्यास्तु
 इह इडित्यनेनोत्तमैकवचनं न गृह्यते । तथा च सति विजिषीयेत्यत्रैव स्यान्न तूद्विजितेत्यादौ ।
 ततश्चेष्टसिद्धयर्थमिडागमो गृह्यते तस्य तु डिट्त्वं व्यर्थम् । तन्निमित्तगुणस्याप्राप्तेरतो

डिद्वत् । उद्विजिता । उद्विजिष्यते । ओ लजी १२९० ओ लस्जी १२९१ प्रौडा-
याम् । लजते । लेजे । लज्जते । ललज्जे ।

अथ परस्मैपदिनः । ओ व्रश्चू १२९२ छेच्छने । 'ग्रहिज्या-' (सू० २४१२)
वृश्चति । वव्रश्च वव्रश्चतुः । वव्रश्चिथ, वव्रष्ट । 'लिटथभ्यासस्य-' (सू०२४०८)

इट् । 'गाङ्कुटादिभ्यः—' इत्यतो डिदित्यनुवर्तते, तदाह विजेः पर इत्यादि ।
उद्विजिता । उद्विजिषीष्ट । उदविजिष्ट ।

व्रश्चातुरुदित्त्वाद्धेट् । ग्रहिज्येति । लटि व्रश्चू अ ति इति स्थिते शस्यापित्त्वेन
डित्त्वाद् 'ग्रहिज्या—' इति रेफस्य संप्रसारणमृकारः पूर्वरूपं चेति भावः, तदाह वृश्चतीति ।
वृश्चतः वृश्चन्तीत्यादि । अश्चेति । णलि रूपमिदम् । थलि च प्रक्रिया अनुपदं वक्ष्यते ।
अतुसादौ संयोगात्परत्वेन किञ्चाभावाद् 'ग्रहिज्या—' इति न संप्रसारणम्, तदाह वव्रश्च-
तुरिति । ऊदित्त्वात्थलादौ वेट्, तदाह वव्रश्चिथ, वव्रष्टेति धातुपाठे व्रश्चू इत्यत्र व्रश् च्
इति स्थिते सस्य श्चुत्वेन शकारनिर्देशः । तथा च वव्रश्च् थ इति स्थिते श्चुत्वस्यासिद्ध-
त्वात् 'स्कोः—' इति सकारलोपे, चस्य 'व्रश्च—' इति पत्वे, ष्टुत्वेन थस्य डत्वे, वव्रष्टेति
रूपम् । व्रवश्चिव । ननु णलि थलि च अकिति द्वित्वे कृते 'लिटथभ्यासस्य—' इत्यभ्यासावय-
वयोर्वकाररेफयोर्द्वयोरपि संप्रसारणं स्यात् । न च 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति
वकारस्य संप्रसारणनिषेधः शङ्क्यः, पूर्वं वकारस्य संप्रसारणसंभवादित्यत आह
लिटथभ्यासेति । 'न संप्रसारणे—' इति निषेधादेव ज्ञापकात् प्रथमं रेफस्य
ऋकारः संप्रसारणमित्यर्थः । तस्य संप्रसारणसंपन्नस्य ऋकारस्य अकारविधि

लक्षणया इङ्वान् गृह्यते । इट्प्रत्ययस्यादिरिति फलितार्थकथनमिडादिप्रत्ययो डिद्वदिति । एवं
च इडादिरिति लाभाय यस्यादिरित्यनुवर्तनबलेशो व्यर्थ एवेत्याहुः । इह ओविजिति तुदादिः
रुधादिश्च गृह्यते न तु विजिर् पृथग्भावे इति जुहोत्यादिव्याख्यानात् । यस्त्वत्र हरदत्तेन
जुहोत्यादेरग्रहणे हेतुरुक्तः यस्यानिट्कत्वादिति । तदयुक्तम् । ऋादिनिधमेन लिटि इट्संभवात् ।
न च तत्र कित्त्वेन गतार्थत्वादितो डित्त्वं व्यर्थमिति वाच्यम्, अपिल्लिटः कित्त्वेऽपि विवेजिये-
त्यत्र पित्त्वेन डित्त्वाभावात् । वव्रश्चेति । अत्र नव्याः—वव्रश्चेत्यादौ 'लिटथभ्यासस्य-'
इत्यभ्यासावयवयोर्द्वयोरपि यणोः संप्रसारणप्रसक्तौ पूर्वस्य यणो निषेधाय 'न संप्रसारणे-'
इति सूत्रं स्वीक्रियते । ततश्च अतएव ज्ञापकात्परस्य प्रथमं संप्रसारणमिति परिकल्प्य आ
पादपरिसमाप्तेरङ्गाधिकार इति पक्षमभ्युपगम्य उरदत्वस्याङ्गाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तकत्वस्वी-
काराद् 'अचः परस्मिन्—' इति स्थानिवद्भावप्रवृत्त्या संप्रसारणपरत्वमाश्रित्य वकारस्य
संप्रसारणनिषेधः कथंचिदुपपद्यते । परस्य संप्रसारणम्, परस्य यणः संप्रसारणमिति वा
सूत्रिते परस्यैव संप्रसारणं न तु पूर्वस्य यण इत्यर्थलाभाद् उक्तबलेशं विनैव वव्रश्च यून
इत्यादि सर्वं सिध्यति । न चैवं 'लिटि वयो यः' 'वेनः' इत्यत्र संप्रसारणनिषेधाय
नमोऽनुवृत्तिर्न लभ्येतेति वाच्यम्, 'न लिटि वयो यः' इति सूत्रकरणे वाचकाभा-
वाद् 'न संप्रसारणे=' इति यथाश्रुतसूत्रप्रणयने त्वन्ततो मात्राद्वयस्याधिक्याच्च ।

इति संप्रसारणं रेफस्य ऋकारः । 'उरत्' (सू० २२४४) । तस्य च 'अचः पर-
स्मिन्—' (सू० ५०) इति स्थानिद्भावाद् 'न संप्रसारणे—' (सू० ३६३)
इति वस्योत्वं न । व्रश्चिता, व्रष्टा । व्रश्चिष्यति, व्रक्ष्यति । वृश्चात् । अव्रश्चीत्,
अव्राश्चीत् । व्यञ्च १२९३ व्याजीकरणे । विचति । विव्याच विविचतुः ।
व्यचिता । व्यचिष्यति । विच्यात् । अव्याचीत्, अव्यचीत् । 'व्यचेः कुटादित्व-
मनसि' (वा० ३४५६) इति तु नेह प्रवर्तते । 'अनसि' इति पर्युदासेन कृन्मात्र-

स्मारयति उरदिति । ननु ऋकारस्य अकारे कृते वकारस्य संप्रसारणं स्यात्, संप्रसारण-
परकत्वविरहेण 'न संप्रसारणे—' इति निषेवाप्रवृत्तेरित्यत आह तस्य चेति । अकार-
स्येत्यर्थः । न च उरदत्वस्य परनिमित्तकत्वाश्रवणात् कथं स्थानिवत्त्वमिति वाच्यम्, आपाद-
परिसमाप्तेरङ्गाधिकारः इत्यभ्युपगम्य अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तकत्वाभ्युपगमात् । 'लक्ष्ये
लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिः' इति न्यायस्तु 'न संप्रसारणे—' इति निषेवादेव न स्थानिभेदे
प्रवर्तते इति ज्ञायते । अत एव सुद्ध्रुपास्य इत्यादौ घकारस्य द्वित्वे कृते पूर्वघकारस्य
जश्त्वेन दकारे तस्य द्वित्वमित्यास्तां तावत् । आशीलिङ्ग्याह वृश्च्यादिति । कित्त्वात्
संप्रसारणमिति भावः । अव्रश्चीदिति । ऊदित्त्वादित्पक्षे 'नेटि' इति हलन्तलक्षणवृद्धि-
निषेधः । इडभावे हलन्तलक्षणवृद्धि मत्वाह अव्राश्चीदिति । अव्रश्च् सीत् इति स्थिते
हलन्तलक्षणा वृद्धिः । श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् स्कोः—इति सलोपः । 'व्रश्च—' इति चस्य षः;
तस्य 'पढोः—' इति कः, सस्य ष इति भावः । 'नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु ।
सकारजः शकारश्चेर्षाट्ठवर्गस्तवर्गजः ॥' इत्याहुः । व्यञ्च व्याजीकरणे । सेट् । शे
'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणं मत्वाह विचतीति । विव्याचेति । 'लिट्यभ्यासस्य—'
इत्यभ्यासयकारस्य संप्रसारणम् । 'न संप्रसारणे—' इति न वकारस्य । विविचतुरिति ।
कित्त्वाद् 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणे कृते द्वित्वादीति भावः । विव्याचिच । विविचिव ।
विच्यादिति । आशीलिङि कित्त्वाद्यकारस्य संप्रसारणम् । 'अतो हलादेः—' इति
वृद्धिविकल्पं मत्वाह अव्याचीत्, अव्यचीदिति । ननु 'व्यचेः कुटादित्वमनसि' इति
व्यचेः कुटादित्ववचनात् व्यचिता, व्यचिष्यति, इत्यादावपि 'गाङ्कुटादिभ्यः—' इति
डित्त्वात् । संप्रसारणं स्यादित्यत आह व्यचेरिति । कृन्मात्रेति । अवधारणे मात्रशब्दः ।

एवं च लघुपायेनेष्टसिद्धौ 'न संप्रसारणे—' इति सूत्रारम्भो ज्ञायपति निमित्तभेदा-
भावेऽपि स्थानिभेदे पुनरपि कार्यं प्रवर्तते इति च सुद्ध्रुपास्य इत्यादौ घका-
रस्य द्वित्वे कृते पुनस्कारात्परस्य दकारस्यापि द्वित्वमिति प्रक्रियाकारादिव्याख्यानं
सूत्रकाराभिप्रेतमेव । यदि स्थानिभेदेऽपि निमित्तैके कार्यप्रवृत्तिः क्वचिद् दृश्यते
तत्र तु 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति स दोषः परिह्रियतामिध्याहः । अव्रश्चीदिति ।
ऊदित्त्वात्पक्षे इट् । 'वदव्रज—' इति वृद्धेः 'नेटि' इति निषेधः । अव्राश्चीदिति ।
स्कोः—इति सलोपः । 'व्रश्च—' इति षः । पढोरिति कः । ततः सस्य षत्वम् । न
वात्र सकारस्य कथं लोप इति वाच्यम्, धातुपाठे सकारस्य पाठात् । तदाहुः—

विपयत्वात् । उच्छि १२९४ उच्छे । उच्छति । उच्छी १२९५ विवासे । उच्छति । ऋच्छ
 १२९६ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेपु । 'ऋच्छत्यताम्' (सू० २३८३) इति गुणः । द्विहल्ग्रहणस्या-
 नेकहलुपलक्षणत्वान्नुट् आनच्छ् आनच्छ्तुः । ऋच्छिता । मिच्छ १२९७ उत्क्लेशे । उत्क्लेशः
 पीडा । मिमिच्छ । अमिच्छीत् । जर्ज १२९८ चर्च १२९९ झर्ज १३०० परिभाषणभर्त्स-
 नयोः । त्वच १३०१ संवरणे । तत्वाच । ऋच १३०२ स्तुतौ । आनर्च । उब्ज १३०३
 आर्जवे । उब्ज १३०४ उत्सर्गे । लुभ १३०५ विमोहने । विमोहनमाकुलीकरणम् । लुभति ।
 लोभिता, लोब्धा । लोभिष्यति । रिफ १३०६ कथनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु । रिफति ।
 रिरेफ । रिह इत्येके । 'शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति' । तृप १३०७ तृम्फ १३०८ तृसौ ।
 आद्यः प्रथमान्तः । द्वितीयो द्वितीयान्तः । द्वावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये । तृपति । ततर्प
 तर्पिता । 'स्पृशमृश—' इति सिञ्चिकल्पः पौपादिकस्यैव । अडपवादत्वात् । तेनात्र नित्यं
 सिच् । अतर्पोत् । तृम्फति । शस्य डित्वाद् 'अनिदिताम्—' (सू० ४१५) इति नलोपे 'शे
 तृम्फादीनां नुम् वाच्यः' (वा० ४३२३) आदिशब्दः प्रकारे । तेन येऽत्र नकारानुपक्तास्ते
 तृम्फादयः । तृम्फन्ति । ततृम्फ । तृपयात् । तुप १३०९ तुम्प १३१० तुफ १३११
 तुम्फ १३१२ हिंसायाम् । तुपति । तुम्पति तुफति । तुम्फति । टप १३१३
 टम्फ १३१४ उत्क्लेशे । प्रथमः प्रथमान्तः । द्वितीयो द्वितीयान्तः । प्रथमो
 द्वितीयान्त इत्येके । टपति । टफति । टम्फति । ऋफ १३१५ ऋम्फ १३१६
 हिंसायाम् । ऋफति । आनर्फ । ऋम्फति । ऋम्फांचकार । गुफ १३१७ गुम्फ

'उच्छि उच्छे' 'उच्छी विवासे' इति भ्वादौ पठितौ । इह तयोः पाठस्तु शविकरणार्थः । तेन
 उच्छेली उच्छेली, उच्छेली उच्छेली इति 'आच्छीनद्योः—' इति नुम्बिकल्पः सिध्यति ।
 भ्वादौ पाठस्तु पित्स्वरार्थ इत्यन्यत्र विस्तरः । ऋच्छ गतीति । 'छे च' इति तुकि तस्य
 श्चुत्वेन चकारनिर्देशः । ऋच्छति । णलि लघूपधत्वाभावाद् गुणे अप्राप्ते आह ऋच्छत्यता-
 मिति । द्वित्वे उरदत्वे हलादिशेषे 'अत आदेः' इति दीर्घे आ अच्छ् इति स्थिते बहुहल्त्वाद्
 द्विहल्ल्वाभावान्नुटि अप्राप्ते आह द्विहल्ग्रहणस्येति । आनच्छेति । 'इजादेः—' इत्यत्र
 अनृच्छ इति पर्युदासादाम् न । ऋच्छितेति । 'ऋच्छत्यताम्' इत्यत्र लिटीत्यनुवृत्तेर्न गुण
 इति भावः । लुभधातुः सेट् । 'तीषसह' इति वेडिति मत्वाह लोभिता, लोब्धेति ।
 शिशुं नेति । नशब्द इवार्थः । विप्राः शिशुमिव मतिभिः रिहन्ति हिंसन्ति इत्यर्थः ।
 तृपधातुः श्यन्विकरण एवानिट् । अडपवादत्वादिति । अपवादस्य उत्सर्ग-

'नकारजाधनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुपु । सकारजः शकारश्चेर्पाट्त्वर्गस्तवर्गजः' इति ।
 व्यच । व्याजीकरणं छद्मकरणम् । पर्युदासेनेति । प्रसज्यप्रतिषेधे हि वाक्य-
 भेदोऽसमर्थसमासश्च प्रयुज्येतेति भावः । 'कृन्मात्रविपयत्वादिति । तेन उद्वि-
 चिता उद्विचितमित्यत्र संप्रसारणं भवति । व्यचिता व्यचिपेत्यादौ तु तिङ्विपये न
 भवति । विव्याचेत् । ऋफति । आनर्फ । ऋम्फति । ऋम्फांचकार । गुफ ।

१३१८ ग्रन्थे । युक्ति । जुगोफ । गुम्फति । जुगुम्फ । उभ-१३१९ उम्भ १३२० पूरणे । उभति । उवोभ । उम्भति । उम्भांचकार । शुभ १३२१ शुम्भ १३२२ शोभार्थे । शुभति । शुम्भति । दृमी-१३२३ ग्रन्थे । दृभति । चृती १३२४ हिसाश्रन्थनयोः । चतिता । 'सेऽसिचि-' (सू० २५०६) इति वेट् । चतिष्यति, चत्स्यति । अचर्तीत् । विव १३२५ विवाने । विवति । वेधिता । जुड १३२९ गतौ । तवर्गपञ्चमान्त इत्येके । जुडति । 'मरुतो जुनन्ति' । मृड १३२७ मुखने । मृडति । मडिता । पृड १३२८ च । पृडति । पृण १३२९ प्रीणने । पृणति । पपर्ण । वृण १३३० च । वृणति । मृण १३३१ हिसायाम् । तुण १३३२ कौटिल्ये । तुतोण । पुण १३३३ कर्मणि शुभे । पुणति । मुण १३३४ प्रतिज्ञाने । कुण १३३५ शब्दोपकरणयोः । शुन १३३६ गतौ । दुण समानदेशत्वादिति भावः । चृती हिसाश्रन्थनयोरिति । श्रन्थनं विसं-सनम् । चृततीत्यादि सुगमम् । "अथास्य योक्त्रं विचृतेत्" इत्याश्रलायनःतु । विसंसयेदित्यर्थः, उपसर्गवशात् । 'यजमानो मेखलां विचृतेत्' इत्यापस्तम्बसूत्रे

कुटादित्वे जातेऽपि न क्षतिः 'गाड्कुटादिभ्यः—' इति सूत्रे अङ्गितः प्रत्यया डितः स्युरित्यु-क्तत्वात् । उत्तमे णलि तु णित्त्वाभावपक्षे डित्त्वात्संप्रसारणे विव्यचेति न सिद्ध्येदिति अनसीति पर्युदास आवश्यक इति बोध्यम् । 'उच्छि उच्छे' 'उच्छी विवासे' । इमौ भ्वादिगणे व्याख्यातौ । इह पाठस्तु उच्छति उच्छतीत्यत्र 'आच्छीनद्योः—' इति नुम्विकल्पार्थः । पूर्वपाठस्तु स्वार्थः । तथाहि उच्छति-उच्छतीत्यादौ पिद्वचने शप्तिवादीनां पित्त्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तं पदम् । शे तु प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तमिति । न च 'सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यत्र विकर-णेभ्यः' इति वक्ष्यमाणत्वात्कथमिह मध्योदात्ततेति वाच्यम्, कुरुत इत्यादौ तसादेर्विकरणात्प-रत्वेन तत्स्वरस्योदात्तस्य विकरणस्वरापेक्षया प्रबलत्वेऽपि शस्य धातोः परत्वेन धातुस्वरा-पेक्षया शस्वरस्योदात्तस्य प्रबलत्वात् । उपलक्षणत्वादिति । अत एव अदुपवस्य चेद् अश्रो-तेरेवेति नियममाश्रित्य द्विहल्ग्रहणं भाग्यकारैः प्रत्याख्यातम् । अन्यथा तत्र संगच्छेतेति भावः । आनच्छेति । अनृच्छ इति पर्युदासान्नाम् । नव्यास्तु 'ऋच्छत्यृताम्' इति लिटि परे गुण-विधानसामर्थ्यादामभावः सिद्ध इति 'इजादेः—' इति सूत्रे अनृच्छ इत्येतत्स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्याहुः । अन्ये तु 'ऋच्छत्यृताम्' इत्यत्र तौदादिकऋच्छेरिति सर्वैरेव व्याख्यातत्वाद् गणान्तरेऽपि ऋच्छरस्तीत्यनुमीयते तद्भातोस्तु लिट्यामनिवारणाय अनृच्छ इत्येतदावश्यकमित्याहुः । मिच्छ । उत्कटः क्लेश उत्क्लेशः । ऋच स्तुतौ । ऋच्यते स्तूयते देवतादिकमनयेति ऋक् । ब्राह्मकादिह करणे क्विप् । लोभिता । लोब्धा । 'तीषसह—' इति वेट् । शिशुं न विप्रा इति । नशब्द इवार्थे । विप्रा ब्राह्मणाः शिशुमिव मतिभी रिहन्ति हिसन्ति । न्यूनीकुर्वन्तीत्यर्थः । चृती हिसाश्रन्थनयोः । ईदित्करणं 'श्वेदिता निष्ठा-याम्, इतीग्निषेधार्थम् । यद्यप्यस्य वेट्कत्वान्निष्ठाधामिग्निषेधः सिद्ध्यति तथापि 'यस्य विभावा' इत्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुमीदित्करणम् । तेन 'धावितमभराजधिया' इत्यादि

१३३७ हिसागतिकौटिल्येषु । घुण १३३८ घूर्ण १३३९ भ्रमणे । घुर २३४० ऐश्वर्यदीप्त्योः । सुरति । सुषोर । आशिपि सूर्यात् । कुर १३४१ शब्दे । कुरति । कूर्यात् । अत्र 'न भकुर्छुराम्' (सू० १६२९) इति निषेधो न । करोतेरेव तत्र ग्रहणादित्याहुः । खुर १३४२ छेदने । मुर १३४३ संवेष्टने । धुर १३४४ विलेखने । घुर १३४५ भीमार्थशब्दयोः । पुर १३४६ अग्रगमने । वृहू १३४७ उद्यमने । दन्त्योष्ठयादिः । पवर्गादिरित्यन्ये । तृहू १३४८ स्तृहू १३४९ तृहू १३५० हिसार्थाः । तृहति । ततर्ह । स्तृहति । तस्तर्ह । तर्हिता, तर्हा । स्तर्हिता, स्तर्हा । अतृर्हीत्, अताडूर्कीत् अताण्डाम् । इपु १३५१ इच्छायाम् । 'इपुगमि—' (सू० २४००) इति छः । इच्छति । एषिता, एष्टा । एषिष्यति । इष्यात् । ऐषीत् । मिप १३५२ स्पर्धायाम् । मिषति । मेषिता । किल १३५३ श्रैत्यक्रीडनयोः । तिल १३५४ स्नेहने । चिल १३५४ वसने । चल १३५६ विलसने । इल १३५७ स्वप्नक्षेपणयोः । विल १३५८ संवरणे । दन्त्योष्ठयादिः । विल १३५९ भेदने । ओष्ठयादिः । णिल १३६० गहने । हिल १३६१ भावकरणे । शिल १३६२ षिल १३६३ उल्लेखे । मिल १३६४ व्लेषणे । लिख १३६५ अक्षरविन्यासे । लिलेख । कुट १३६६ कौटिल्ये । 'गाड्कुटादिभ्यः—' (सू० २४६१) इति डित्त्वम् । चुकुटिथ । 'अल्लिगत' इति किम्—चुकोट । कुटिता । पुट १३६७

तड् आर्षः । पुधातुः षोपदेशः । कुर शब्दे । करोतेरेवेति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् । वृहूधातुः ऋदुपधः । ऊदित्वाट्टेऽकः । पवर्गादिरिति । पवर्गावृतीयादिरित्यर्थः । तृहू स्तृहू तृहू इति । त्रयोऽपि ऋकारवन्तः । तृतीयोऽनुस्वारवान् । ऊदित्वाट्टेऽ । तर्हेति । तृहेस्तासि ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । एवं स्तर्हा । तृण्डा । अतर्हीत्, अतार्कीत्, अस्तर्हीत्, अस्तार्कीत्, इति सिद्धवत्कृत्याह अतृर्हीत्, अताडूर्कीदिति । तृर्हरिडभावपक्षे हलन्तलक्षणवृद्धौ रपरत्वम् । हस्य ढः, ढस्य कः पत्वम् । अनुस्वारस्य परसवर्णो डकार इति भावः । अताडूर्मिति । तृहेस्तसस्तामि सिच इडभावपक्षे लोपे हलन्तलक्षणवृद्धौ ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा इति

सिद्धमित्याहुः । कुर शब्दे । करोतेरेवेति । सुप्रसिद्धत्वात् । कुर्यादित्युक्ते हि लोकानां कृम एवोपस्थितिर्भवति न त्वस्येति भावः । मुर संवेष्टने । इगुपधलक्षणः कः । मुरो दैत्यः । मुरारि-विष्णुः । खुर विलेखने । विलेखनं छेदनम् । केशान् धुरति । 'इगुपध—' इति कः । धुरः शब्रम् । तिल स्नेहने । तिलति । 'इगुपध—' इति कप्रत्यये तिलः । तिल गतौ तेलतीति शपि । लिख अक्षरविन्यासे । लिखितुं लिखिष्यतीति प्रयोगः प्रामादिकः । यत्तु कैश्चित् कुट-स्यादिः कुटादिः कुट आदियेषां ते कुटादयः कुटादिश्च कुटादयश्च कुटादय इत्येकशेषं स्वीकृत्य लिखितुमित्यादि समर्थितम् । तदसत् । लेखिता लेखिष्यतीत्यादौ गुणनिषेधापत्तेः । न चेष्टापत्तिः वृत्तिकारहरदत्तादिग्रन्थविरोधात् । 'गाड्लिखादिभ्यः' इत्येव सूत्रितव्ये कुटादिभ्य इति पठनस्य स्वारस्यभङ्गापत्तेश्च । किं च 'शकुनिष्वालेखने, इति सौत्रप्रयोगोऽपि विरुध्यत इति प्रागेवोक्तमित्यास्तां तावत् । लिखापयतीति प्रयोगस्तु मनोरमायामित्थं समर्थितः ।

संश्लेषणे । कुच १३६८ संकोचन । गुज १३६६ शब्दे । गुड १३७० रक्षायाम् । डिप १३७१ क्षेपे । छुर १३७२ छेदने । 'न भकुर्छुराम्' (सू० १६२९) इति न दीर्घः । छुर्यात् । स्फुट १३७३ विकसने । स्फुटति । पुस्फोट । मुट । १३७४ आक्षेपमर्दनयोः । व्रुट १३७५ छेदने । 'वा भ्राश-' (सू० २३२१) इति श्यन्वा । व्रुष्यति, व्रुटति । तुत्रोट । व्रुटिता । तुट १३७६ कलहकर्मणि । तुटति । तुतोड । तुटिता । व्रुट १३७७ छुट १३७८ छेदने । जुट १३७९ वन्धने । कड १३८० मदे । छुट १३८१ संश्लेषणे । कुड १३८२ घनत्वे । घनत्वं सान्द्रता । चकडं । कृडिता । कुड १३८३ वाल्ये । पुड १३८४ उत्सर्गे । घुट १३८५ प्रतिघाते । तुड १३८६ तोडने । तोडनं भेदः । थुड १३८७ स्थुड १३८८ संवरणे । थुडति । तुथोड । तुस्थोड । खुड छुड इत्येके । स्फुर १३८९ स्फुल १३९० संचलने । स्फुर स्फुरणे, स्फुल संचलने इत्येके । २५३७ स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः । (८-३-७६) षत्वं वा स्यात् । निष्फुरति, निःस्फुरति । स्फुर इत्यकारोपधं केचित्पठन्ति । पस्फार । स्फुड १३९१ व्रुड १३९२ व्रुड १३९३ संवरणे । क्रुड १३९४ भृड १३९५ निमज्जने इत्येके । गुरी १३९६ उद्यमने । अनुदात्तेत् । गुरते । जुगुरे । गुरिता । णू १३९७ स्तवने । दीर्घान्तः । 'परिणूतगुणोदयः' । इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः । नुवति । अनुवीत् । धू १३९८ विध्वनने धुवति । गु १३९९ पुरीवोत्सर्गे । जुगुविथ, जुगुथ । गुता । गुष्यति अगुपोत् । 'ह्रस्वादङ्गात्' (सू० २३६९) अगुताम् अगुपुः । ध्रु १४०० गतिस्थैर्ययोः । ध्रुव इति पाठान्तरम् । आद्यस्य ध्रुवतीत्यादि गुवतिवत् । द्वितीयस्तु सेट् । दुध्रुविथ । ध्रुविता । ध्रुविष्यति । ध्रुव्यात् । अध्रुवीत् अध्रुविष्टाम् । कुड् १४०१ शब्दे । दीर्घान्त इति कैयटादयः । कुविता । अकुविष्ट । ह्रस्वान्त इति न्यासकारः । कुता । अकृत । वृत् । कुटादयो वृत्ताः ।

पृड् १४०२ व्यायामे । प्रायेण व्याङ्पूर्वः । रिड् । इयङ् । व्याप्रियते । व्यापप्रे व्यापप्राते । व्यापरिष्यते । व्यामृत व्यामृपाताम् । मृड् १४०३ प्राण-

भावः । एवं अस्तार्ढाम् । अताण्डाम् । स्फुर स्फुरणे । स्फुरतिस्फुलत्योः । मूर्धन्य इत्यधि-
कृतम् । 'सिवादीनां वा-' इत्यतो वेत्यनुवर्तते, तदाह षत्वं वा स्यादिति । णूस्तवन
इति । णोपदेशः । परिणूतेति । 'श्रुयुकः किति' इति नेट् । कुड् शब्दे । दीर्घान्त
इति । ततश्चायं सेट् ।

पृड् व्यायाम इति । ह्रस्वान्तोऽयममिट् । 'ऋद्धनोः स्पे' इति इटं
मत्वाह व्यापरिष्यते इति । मृग्धातुरनिट् । म्रियतेः । 'अनुदात्तवितः—'

अपनम् आपः प्राप्तिः लिखस्यापो लिखापस्तं करोति । स्फुट विकसने । स्फुटत्यर्थो-
ऽस्मादिति स्फोटः स च पदस्फोटवाक्यस्फोटादिभेदेनानेकविधः । कड मदे । कुटादि-
कार्याभावेऽपि डान्तानुरोधेनायं कुटादौ पठितः । भ्वादौ पठितस्य पुनरत्र पाठः
शतरि नुमन्त्रिकल्पार्थः । पूर्वं पाठस्तु उच्छ्रतीत्यादाविव कडतीत्यादौ आद्युदात्तार्थः ।
स्फुरतिस्फुलत्योः । 'सिवादीनाम्—' इत्यतो वेत्यनुवर्तनादाह षत्वं वा

व्यागे । २५३८ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च । (१—३—६१) लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृति-
भूतान्मृडस्तङ् स्यान्नान्यत्र । डित्वं स्वरार्थम् । म्रियते । ममार । ममर्थ । मच्चिव ।
मर्तासि । मरिष्यति । मृषीष्ट । अमृत ।

अथ परस्मैपदिनः सप्त । रि १४०४ पि १४०५ गतौ । लघूपधगुणादन्त-
रङ्गत्वादियङ् । रियति । पियति । रेता । पेता । धि १४०६ धारणे । धि
१४०७ निवासगत्योः । पू १४०८ प्रेरणे । सुवति । सविता । कृ १४०९ विशेषे
किरति किरतः । चकार चकर्तुः । करिता, करीता । कीर्यात् । अकारीत् ।
२५३९ किरतौ लवने । (६—१—१४०) उपात्किरतेः सुडागमः स्याच्छेदे-
ऽर्थे । उपस्किरति । 'अडभ्यासव्यधार्थेऽपि सुट् कात्पूर्वं इति वक्तव्यम्'

इत्यत आत्मनेपदमित्यनुवृत्तंते । चकारेण 'शदेः शितः' इत्यतः शित इत्यनुकृष्यते । प्रकृति-
भूतादित्यध्याहार्यम्, तदाह लुङ्लिङोरिति । तड् स्यादिति । आत्मनेपदं स्यादित्यर्थः,
म्रियमाण इत्यत्र आनस्यापि इष्टत्वात् । ननु त्रित्वादेव सिद्धे किमर्थमिदमित्याशङ्क्य निय-
मार्थमित्याह नान्यत्रेति इति । डित्वं व्यर्थमित्यत आह डित्त्वं स्वरार्थमिति ।
'तास्यनुदात्तेर्लुङ्लिङोश्च' इत्येतदर्थः । म्रियते इति । शे कृते रिङि-
यन्विति भावः । 'ऋदन्तत्वाद् भारद्वाजमतेऽपि नेडित्याह ममर्थेति । मच्चिवेति । ऋदिनि-
यमादित् । मर्ता । 'ऋद्वनोः स्ये' इति इट् मत्वाह मरिष्यतीति । रि पि गताविति ।
द्वाविमावनिटौ । ननु शे कृते तिपमाश्रित्य इवारस्य परत्वान्नघूपधगुणः स्यादित्यत आह
अन्तरङ्गत्वादियङिति । कृ विक्षेप इति । दीर्घान्तोऽयं सेट् । किरतीति । 'ऋत
इद्वातोः' इति इत्त्वं रपरत्वम् । चकर्तुरिति । कित्त्वेऽपि 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुण इति
भावः । 'वृतो वा' इति मत्वा करिता, करीतेति । किरतौ लवने । उपादिति । 'उपात्
प्रतियत्न-' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । सुडागम इति । 'सुट् कात्पूर्वं' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति

स्यादिति । परिणूतेति । 'श्रयुकः किति' इतीप्पिनेपेवः । म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च । चात् शित
इति अनुकृष्यते, तदाह शितश्च प्रकृतिभूतादिति । तडिति । आत्मनेपदमित्यर्थः । तेन
म्रियमाणे इति सिद्धम् । स्वरार्थमिति । मा हि मृतेत्यत्र 'तास्यनुदात्तेर्लुङ्लिङोश्च'
धातुकमनुदात्तम्' इत्यनेन डितः परस्य लादेशसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे कृते धातुवदात्तः ।
डित्त्वाभावे तु प्रत्ययस्यादात्तत्वे धातुरनुदात्तः स्यात् । न च सिज्जलोपस्यासिद्धत्वाद् डितः
परत्वं लसार्वधातुकस्य दुरुपपादमिति तस्य कथमनुदात्तता स्यादिति शङ्क्यम् डित्त्वसा-
मर्थ्यात् सिज्जलोपस्यासिद्धत्वं नेति सुवचत्वात् । अमृतेत्यत्राडागमस्यैवोदात्तत्वाद् मृडो
डित्त्वस्य न किञ्चित्प्रयोजनमिति अण्निवारणाय मा हि मृतेति माङ् प्रयोग 'तिङ्ङितिङः'
इति तिङन्तनिघातेऽपि डित्त्वं व्यर्थमेव स्याद् इति हिशब्दप्रयोगः । हिप्रयोगे तु 'हि च'
इत्यनेन तिङन्तनिघातनिषेधादिष्टस्वरः सिध्यतीति बोध्यम् । रि पि गतौ । परत्वान्नघूपधगुणः
स्यादित्याशङ्क्यामाह अन्तरङ्गत्वादिति । किरतौ लवने । 'उपात्प्रतियत्ने'

(वा० ३६९९) । उपास्किरत् उपचस्कार । २५४० हिंसायां प्रतेश्च । (६-४-१४१)
 उपात्प्रतेश्च किरतेः सुट् स्याद्विंसायान् । उपस्किरति । प्रतिस्किरति । गृ १४१० निगरणे ।
 २५४१ अचि विभापा (८—२—२१) गिरतेः रेफस्य लृत्वं स्यादजादौ । गिरति,
 गिलति । जगार, जगाल । जगरिय, जगलिय । गरिता, गलिता । हृङ् १४११ आद्रे ।
 आद्रियते आद्रियेते आद्रे । आद्रिपे । आदर्ता । आदरिष्यते । आहपीष्ट । आहत आहपाताम् ।
 वृङ् १४१२ अवस्याने । ध्रियते ।

अथ परस्मैपदिनः षोडश । प्रच्छ १४१३ जीप्सायाम् । पृच्छति । पप्रच्छ पप्रच्छतुः ।
 पप्रच्छथ, पप्रष्ट । प्रष्टा । प्रक्षयति । अप्राशीत् । वृत् । किरादयो वृत्ताः ।
 सृज १४१४ विसर्गे । 'विभापा सृजिदृशोः' (सू० २४०४) ससर्जिय,

भावः 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इति वार्तिकम् । 'सुट् कात्पूर्वः' इत्यनुवृत्तिलभ्यम् । हिंसायां
 प्रतेश्च । चकारादुपादिति समुच्चोयते, तदाह उपादिति । गनिगरण इति । निगरण
 भक्षणम् । सेट् । अचि विभापा । 'गो यडि' इत्यतो ग इत्यनुवर्तते । 'कृपो रो लः'
 इत्यतो रो ल इति तदाह गिरतेरिति । अजादाविति । 'घातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये
 भवति' इति परिभाषालव्यस्य प्रत्ययस्य अच् विशेषणात्तदादिविधिः । तेन गिरावित्यादौ
 नेति 'मृजेवृद्धिः' इति सूत्रभाष्ये सप्तम् । हृङ् आद्रे इति । ह्रस्वान्तोऽयम् । अनिट् ।
 आद्रियत इति । रिङ् इयङ् । 'ऋद्धनोः स्ये' इति इटं मत्वाह आदरिष्यत इति ।
 आहपीष्टेति । 'उथ' इति कित्त्वान्न गुणः । आहृतेति । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सलोपः ।
 प्रच्छ द्वीप्सायामिति । जातुमिच्छा जीप्सा । अनिडयम् । पृच्छतीति । अस्य डित्त्वाद्
 'ग्रह्ज्या-' इति रेफस्य संप्रसारणम् ऋकारः पूर्वरूपं चेति भावः । पप्रच्छतुरिति ।
 संयोगात् परत्वेन कित्त्वामावात्त संप्रसारणमिति भावः । भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति
 मत्वाह पप्रच्छथ, पप्रष्टेति । इडभावपक्षे ब्रथादिना छस्य पः, थस्य ष्टुत्वेन ठ इति भाः ।
 पप्रच्छथ । प्रष्टेति । छस्य ब्रथेति पः, तकारस्य ष्टुत्वेन टः । न च पत्वस्यासिद्धत्वात्
 पूर्वं तुकि ततः छस्य पत्वे, ष्टुत्वयोः प्रट्प्रेति स्यादिति वाच्यम्, ब्रथेति सूत्रे सतुकस्य छस्य
 ग्रहणात् । किरादयो वृत्ता इति । न चैवं सति 'किरश्च पञ्चम्यः' इत्यत्र पञ्चग्रहणं व्यर्थं

इति सूत्रादुपादिति । वर्तते । लवने किम्, उपकिरति । हिंसायां प्रतेश्च । चादुपात्
 'उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः' इति माघः । कर्मणि लिट् । 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुणः ।
 हृङ् आदरे । 'तथाद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि' इति श्रीहर्षः । प्रच्छ जीप्सायाम् । जानु-
 मिच्छा जीप्सा । अत्र ङपिर्ज्ञाने । 'आपृजप्यधामीत्', 'अत्र लोपः-' इत्यभ्यासलोपः । ष्टुलि
 प्रच्छकः । पृच्छाशब्दात् 'तत्करोति-' इति णिजन्ताण्वुलि तु पृच्छकः । पृच्छाशब्दस्तु भिदा-
 देराकृतिगणत्वादङि संप्रसारणे बोध्यः । किरादयो वृत्ता इति । एते च भूपाकर्मकिरादिसनाम्
 इति वक्ष्यमाणयक्चिणादिनिषेधवार्तिके उपयोक्ष्यन्ते । 'किरश्च पञ्चम्यः' इत्यत्र पञ्चम्य इत्येतदुत्तर-

सप्तष्ट । स्रष्टा । स्रक्ष्यति । 'सृजिदृशोर्ज्ञत्यमकिति' (सू० २४०५) इत्यमागमः । सृजेत् ।
 सृज्यात् । अस्त्राक्षीत् । टु मस्जो १४१५ शुद्धौ । मज्जति । ममज्ज । 'मस्जिनशोर्ज्ञलि'
 (सू० २५१७) इति नुम् । 'मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम् वाच्यः' (वा० ३२१) । संयोगादिलोपः
 ममङ्क्ष्य, ममज्जिथ । मङ्क्ता । मङ्क्ष्यति । अमाङ्क्षुः । रुजो १४१६ भङ्गे । रोक्ता ।
 रोक्ष्यति । अरोक्षीत् अरोक्ताम् । भुजा १४१७ कौटिल्ये । रुजिवत् । छुज १४१८ स्पर्शे ।
 छोसा । अञ्छौप्सीत् । रुश । १४१९ रिश १४२० हिसायाम् । तालव्यान्तौ । रोष्टा ।
 रोक्ष्यति । लिश १४२१ गतौ । अलिक्षत् । स्पृश १४२२ संस्पर्शने । स्प्रष्टा, स्पर्ष्टा ।
 स्प्रक्ष्यति, स्पर्क्ष्यति । अस्प्राक्षीत्, अस्पर्क्षीत्, अस्पृक्षत् । विच्छ १४२३ गतौ । 'गुप्लूप—'
 (सू० २३०३) इत्यायः । आर्धघातुके वा । विच्छायति । विच्छायांचकार ।
 विविच्छ । विश १४२४ प्रवेशने । विशति । वेष्टा । मृश १४२५ आमर्शने ।
 आमर्शनं स्पर्शः । अम्राक्षीत्, अमार्क्षीत्, अमृक्षत् । णुद १४ ६ प्रेरणे ।

किरादीनां पञ्चत्वादिति वाच्यम्, तस्य 'रुदादिभ्यः सार्वघातुके' इत्युत्तरार्थत्वात् । सृज
 विसर्गे । अनिट् । सृजति । ससर्ज ससृजतुः । अजन्ताकारवत्त्वाभावेऽपि 'विभाषा सृजिदृशोः—'
 इति थलि वेट् इति मत्वाह ससर्जिथ, सस्रष्टेति । इडभावे 'ब्रश्च—' इति जस्य पः,
 थस्य ष्टुत्वेन ठः, पित्त्वेन अकित्त्वात् 'सृजिदृशोः—' इत्यमागम इति भावः । ससृजिव ।
 टु मस्जो शुद्धौ । मज्जतीति । सस्य इडुत्वेन शः, तस्य जश्त्वेन ज इति भावः । ममङ्-
 कथेति । मस्जेद्वित्वे हलादिशेषे ममस्ज् थ इति स्थिते 'स्कोः—' इति सकारलोपे ममज्
 थ इति स्थिते जस्य कुत्वेन गकारे, 'मस्जिनशोः—' इति नुमि तस्यानुस्वारे, तस्य परसवर्णो
 डकारः, गस्य चत्वेन क इति बोध्यम् । यद्यपि अकारात् परत्र नुमि सत्यपि इदं सिध्यति,
 तथापि अन्त्यात् पूर्वो नुमित्यस्य मम इत्यादौ नलोपः फलम् । अन्यथा उपधात्वाभावान्नस्य
 लोपो न स्यादिति भावः । एवं मङ्क्तेति । मङ्क्ष्यति इत्यत्र तु सस्य पत्वं विशेषः ।
 'रुजो भङ्गे' इत्यारभ्य 'विच्छ गतौ' इत्यतः प्रागनिटः । 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य—' इत्य-
 म्बिकल्पं मत्वाह स्प्रष्टा, स्प्रष्टेति । णुद प्रेरणे । णोपदेशोऽयम् । 'विश प्रवेशने' इत्यारभ्य
 'शद्लृ शतने' इत्यन्ता अनिटः । तत्र अदुपधस्य थलि वेट् अन्धस्य तु नित्यमेवेट् । मृशेः
 'अनुदात्तस्य च—' इत्यम्बिकल्पः, तदाह अम्राक्षीत्, अमार्क्षीदिति । 'स्पृशामृश—'
 इति सिज्वेति भावः । सिजभावे 'शल इगुपधात्—' इति कसं मत्वाह अमृक्षदिति ।
 णुदघातुर्णोपदेशः । ननु तनादिगण एवास्मिन् स्वरितेत्सु पठितस्य किमर्थमिह पाठ इत्यत

सूत्रेज्जुवृत्त्यर्थमिति बोध्यम् । ससर्जिथेति । 'विभाषा सृजिदृशाः' इति थलि वेट् ।
 विच्छ गतौ । तुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्ययान्तादपि शो न तु शप् । तेन विच्छायति
 विच्छायन्तीति नुम्बिकल्पः । केचित्तु तुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्ययस्य पाक्षिकत्वं स्वीकृत्य
 विच्छति विच्छन्तीति नुम्बिकल्पं विच्छति विच्छतः विच्छन्तीत्यादिरूपाणि
 बोदाजह्नुस्तेपां तु मते तुदादिपाठस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तत्वाच्छ-

कर्त्रभिप्रायेऽपि फले परस्मैपदार्थः पुनः—पाठः । पदल १४२७ विशरणगत्यवसादनेपु । सीदति इत्यादि भौवादिकवत् । इह पाठो नुम्विकल्पार्थः । सीदती, सीदन्ती । ज्वलादौ पाठस्तु नार्थः । सादः । स्वरार्थश्च । श्वनुदात्तः । शस्तूदात्तः । शद्ल १४२८ शातने । स्वरार्थ एव पुनः पाठः । शता तु नास्ति । 'शदेः शितः' (सू० २३६२) इत्यात्मनेपदोक्तेः ।

अय पट् स्वरितेतः । मिल १४२९ संगमे । मिल संश्लेषणे इति पठितस्य पुनः पाठः कर्त्रभिप्राये तडर्थः । मिलति, मिलते । मिमेल, मिमिले । मुच्ल १४३० मोक्षणे । २५४६ शे मुचादीनाम् । (२-१-५९) नुम् स्यात् । मुञ्चति, मुञ्चते । मोक्ता । मुच्यात् मुक्षीष्ट । अमुचत, अमुक्त अमुक्षाताम् । लुप्लृ १४३१ छेदने । लुम्पति । लुम्पते । अलुपत्, अलुप्त । विद्लृ १४३२ लामे । विन्दति, विन्दते । विवेद, विविदे । व्याघ्रभूत्यादिमते सेट्कोऽयम् । वेदिता । भाष्यादिमतेऽनिट्कः । वेत्ता । परिवेत्ता । परिवर्जने । ज्येष्ठं परित्यज्य दारानग्नींश्च लब्धवानित्यर्थः । वृत्तृचौ । लिप १४३३ उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः । लिम्पति, लिम्पते । लेप्ता । "लिपिसिच—" (सू० २४१८)

आह कर्त्रभिप्रायेऽपीति । पदलृधातोर्भ्रादौ पठितादेव सीदति इत्यादिसिद्धेः इह पाठो व्यर्थ इत्यत आह इह पाठ इति । सीदन्ती इति शविकरणात् शत्रन्ताद् डोप 'आच्छो-नद्योः—' इति नुम्विकल्पार्थ इह पाठ इत्यर्थः । भ्रादादेव पाठे तु 'शश्व्यनोर्नित्यम्' इति नित्यो नुम् स्यादिति भावः । तर्हि भ्राद्यन्तर्गणे ज्वलादावस्य पाठो व्यर्थ इत्यत आह ज्वलादाविति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यः—' इति कर्त्तरि णप्रत्ययार्थ इति भावः । तदुदाहृत्य दर्शयति साद् इति । उभयत्र पाठस्य फलान्तरमाह स्वरार्थश्चेति । तदेव विशदयति श्वनुदात्त इति । 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इति पित्स्वरेणेति भावः । शस्तूदात्त इति । 'प्रत्ययः' 'आद्युदात्तश्च' इत्यनेनेति भावः । ननु 'शद्लृ शातने' इत्यस्य भ्रादौ पाठादेव सिद्धे इह पाठो व्यर्थ इत्यत आह स्वरार्थ एवेति । प्रागुक्तपित्वापित्त्वकृतस्वरमेदार्थ एवेत्यर्थः । ननु शत्रन्ताद् डीपि उक्तरीत्या नुम्विकल्पार्थोऽपि कुतो न स्यादित्यत आह शता तु नास्तीति । शदेल्लटः शानजेव, ननु शत्रादेश इत्यर्थः । कुत इत्यत आह शदेः शित इतीति । मिल संगमे । पठितस्येति । अस्मिन्नेव तुदादिगणे परस्मैपदिपु पठितस्येत्यर्थः । तडर्थ इति । पूर्वत्र पाठस्तु कर्त्रभिप्रायेऽपि परस्मै-पदार्थ इत्यर्थः । मुच्ल मोक्षणे । शेमुचादीनाम् । नुम् स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । 'इदितो नुम्—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । मुञ्चीष्टेति । 'लिङ्सिचौ—' इति कित्त्वान्न गुण इति भावः अमुचदिति । लृदित्त्वादङिति भावः । लुङि तड्याह अमुक्तेति । 'अलो अलि' इति सिञ्जलोप इति भावः । लिप उपदेहे । तडि तु वेति । 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इत्यनेनेति शेषः । वेव । तेन विच्छायन्तीति नित्यमेव 'शश्व्यनोः—' इति नुम् । पठितस्येति । अस्मिन्नेव गणे परस्मैपदिपु पठितस्येत्यर्थः । तडर्थ इति । पूर्वपाठस्तु

इत्यङ् । तडि नु वा । अलिपत्, अलिपत्, अलिप्त । पिच १४३४ क्षरणे । सिञ्चति, सिञ्चते । असिचत्, असिचत्, असिक्त । अभिपिञ्चति । अभ्यपिञ्चत् । अभिपिषेच ।

अथ त्रयः परस्मैपदिनः । कृती १४३५ छेदने । कृन्तति । चकर्थ । कर्तिता । कर्तिष्यति, कर्त्स्यति । अकर्तीत् । खिद १४३६ परिखाते । खिन्दति । चिखेद । खेत्ता । अयं दैन्ये दिवादौ रुधादौ च । पिशि १४३७ अवयवे । पिशति । पेशिता । अयं दीपनायामपि । 'त्वष्टा रूपाणि पिशतु' वृत् । मुचादयस्तुदादयश्च वृत्ताः ।

॥ इति तिङन्ते तुदादिप्रकरणम् ॥

—०—

पिच क्षरणे । अभिपिञ्चतीति । 'उपसर्गात्सुनोति-' इति षः । अभ्यपिञ्चदिति 'प्राक्सत्तादङ्घ्यवायेऽपि' इति षत्वम् । अभिपिषेचेति । 'स्थादिष्वभ्यासेन-' इति षः ।

कृती छेदन इति । इदित्त्वं 'इवीदित्—' इत्येतदर्थम् । 'सिञ्चि—' इति वेडिति मत्वाह कर्तिष्यति, कर्त्स्यतीति । पिशि अवयव इति । अवयव क्रियाया-मित्यर्थः । रूपाणि पिशत्विति । प्रकाशयत्वित्यर्थः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा चिरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमाख्यायां शविकरणं समाप्तम् ।

—०—

संक्षेपेण कर्त्रभिप्रायेऽपि परस्मैपदार्थः । पिच क्षरणे । पिचिरिति केचिदिरितं पठन्ति । तत्तु फलाभावाद्बुभेक्ष्यम् । इह 'लिपिसिचिह्लश्च' इति च्लेरङ् विधीयते स चाप्राप्तविधिः । इरित्त्वे तु विकल्पेन प्राप्तौ नित्यार्तो विधिरिति फलाभावः । पिशत्विति । दीपयत्वित्यर्थः । इति तुदादयः ।

अथ तिङन्ते रुधादिप्रकरणम् ॥ ४६ ॥

रुधिर १४३८ आवरणे । नव स्वरिते इरितश्च । २५४३ रुधादिभ्यः श्नुम् ।
(३-१-७८) शपोऽपवादः मित्त्वादन्यादचः परः । नित्यत्वाद्गुणं बोधते । रुणद्धि । इनसो-
रल्लोपः । (सू० २४६९) । णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारः परसवर्णः तस्यासिद्धत्वाणत्वम् । 'न
पदान्त-' (सू० ५१) इति सूत्रेणानुस्वारपरसवर्णयोरल्लोपो न स्थानिवत् । रुन्धः रुन्धति ।
रुन्धे । रोद्धा । रोत्स्यति । रोत्स्यते । रुणद्धु, रुन्धात् । रुन्धि । रुणधानि । रुणधै । अरुणत्
अरुन्धाम् । अरुणत्, अरुणः । अरुणघम् । अरुधत्, अरौत्सीत्, अरुद्धः ।
भिदिर् १४३९ विदारणे । भिनत्ति । भिन्ते । भेत्ता । भेत्स्यति । अभिनन्त्,

अथ श्नुविकरणा घातवो निरूप्यन्ते । रुधादिभ्यः श्नुम् । कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे
रुधादिभ्यः श्नुम्प्रत्ययः स्यात् स्वार्थे इत्यर्थः, तदाह शपोऽपवाद इति । श्रमि शमा-
वितौ । मित्त्वस्य फलमाह मित्त्वादन्यादचः पर इति । प्रत्ययत्वात् शकारस्येत्संज्ञा ।
शकारनिर्देशस्तु 'श्रसोरल्लोपः' इत्यत्र विशेषणार्थः । न तु सार्वधातुकसंज्ञार्थः, फलाभा-
वात् । न च 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वे गुणनिषेधः फलमिति शङ्क्यम्, श्रमः पूर्वस्य
इगन्तस्य अङ्गत्वाभावादेव गुणाप्रसक्तेः । ननु श्रमः प्राक् परत्वान्नलघूपधगुणे कृते पश्चात्
श्रमि रोणद्धि इति स्यादित्यत आह नित्यत्वाद्गुणं बाधत इति । कृते अकृते च गुणे
प्रवृत्तेः श्रम स्त्व्यः तस्मिन् सति लघूपधत्वाभावान्न गुण इति भावः । रुणद्धीति । रुन्ध् ति
इति स्थिते 'ज्ञपस्तथोः-' इति धत्वे णत्वमिति भावः । रुन्ध् तस् इति स्थिते प्रक्रियां
दर्शयति । श्रसोरल्लोप इति । ङिति सार्वधातुके तद्विधेरिति भावः । रुन्ध् तस् इति
स्थिते नस्य णत्वमाशङ्क्याह णत्वस्यासिद्धत्वादिति । ननु कृते परसवर्णे तस्य नस्य
णत्वमस्त्वित्यत आह तस्यासिद्धत्वादिति । परसवर्णसंपन्नस्येत्यर्थः । नन्विह अल्लोपस्य
'अचः परस्मिन्-' इति स्थानित्त्वात् कथमनुस्वारपरसवर्णावित्यत आह न पदान्तेति ।
रुन्ध इति । 'ज्ञपस्तथोः-' इति धः । रुन्धन्तीति । रुणत्सि रुन्धः रुन्धे । रुणधिम
रुन्ध्वः रुन्धमः । रुन्धे इति । रुन्धाते रुन्धते । रुन्धे रुन्ध्वे । रुन्धे रुन्ध्वहे रुन्धमहे ।
रुन्धे । रुन्धिय । अरुणद्धि । लङि हल्ङ्यादिना तिपो लोपः । अस्य चर्त्तविकल्पः ।
सिपि तु हल्ङ्यादिना लुप्ते 'दश्च' इति रुत्वविकल्पं मत्वाह अरुणत्, अरुण इति ।
रुन्ध्यात् । रुन्धीत् रुन्धीष्ट । इरित्त्वाद्ङविकल्पं मत्वाह अरुधत्, अरौत्सी-
दिति । अङभावे सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । लुङस्तङ्याह अरुद्धेति । 'ज्ञलो

रुधादिभ्यः श्नुम् । प्रत्ययत्वेऽपि मित्त्वादन्यादचः परः । प्रत्ययसंज्ञा-
फलं तु शस्येत्संज्ञा । शस्योच्चारणं तु 'श्रसोरल्लोपः', 'श्रान्नलोपः' इत्यत्र विशेषणार्थं
न तु सार्वधातुकसंज्ञार्थं फलाभावात् । न चापित्सार्वधातुकस्य ङित्त्वे गुणनिषेधः फल-
मिति शङ्क्यम्, इगन्तस्याङ्गत्वाभावात् । अरुण इति । सिपि दश्चेति र्वा ।

अभिनः । अभिनदम् । अभिन्त । अभिदत्, अभैत्सीत्, अभित् । छिदिर् १४४० द्वैधीकरणे ।
 अच्छदत्, अच्छैत्सीत् । रिचिर् १४४१ विरेचने । रिणक्त, रिङ्क्ते । रिरिच । रिरिचे ।
 रेक्ता । अरिणक् । अरिचत्, अरैक्षीत् । अरिक्त । विचिर् १४४२ प्रथग्भावे । विनक्ति ।
 विङ्क्ते । क्षुदिर् १४४३ संपेषणे । क्षुणक्ति, क्षुन्ते । क्षोक्ता । अक्षुदत्, अक्षौत्सीत्, अक्षुत् ।
 युजिर् १४४४ योगे । योक्ता । छुदिर् १४४५ दीप्तिदेवनयोः । छृणक्ति छृन्ते ।
 चच्छदं । सेऽसिचि- (सू० २५०६) इति वेट् । चच्छदिषे, चच्छदत्से । छर्दिता । छर्दिष्यति,
 च्छर्त्यति । अच्छदत्, अच्छर्दीत्, अच्छर्दिष्ट । उत्तृदिर् १४४६ हिसानादरयोः । तृणत्ती-
 त्यादि । कृती १४४७ वेष्टने । परस्मैपदी । कृणक्ति । आर्धधातुके तौदादिकवत् । वि इन्धी
 १४४८ दीप्तौ । त्रय आत्मनेपदिनः । २५४४ आत्रलोपः । (६-४-२३) श्रमः परस्य
 नस्य लोपः स्यात् । 'श्रसोरल्लोपः' (सू० २४६९) । इन्द्रे । इन्से । इन्धिता । इन्धै ।
 ऐन्ध । ऐन्धाः । खिद १४४९ दैन्ये । खिन्ते । खेत्ता । विद । १४५० 'विचारणे ।
 विन्ते । वेत्ता ।

अलि' इति सिज्जलोपः । भिनत्तीति । भिन्तः भिन्दन्ति । भिनत्सि भिन्यः भिन्त्य । भिनधि
 भिन्द्रः भिन्धः । भिन्ते इति । भिन्दान्ते भिन्दते । भिन्से भिन्दाथे भिन्दध्वे । भिन्दे
 भिन्दहे । विभेद । विभेदिय । विभिदिव । विभिदे विभिदिषे । अभिनत्,
 अभिन इति । 'दश्' इति ख्वेति भावः । अभिन्तेति । लङि तङि रूपम् । लुङ्ः परस्मै-
 पदे आह अभिदत्, अभैत्सीदीति । इरित्त्वादङ् वेति भावः लुङि । तङ्याह अभि-
 न्तेति । 'अलो अलि' इति सिज्जलोपः । अभित्सातामित्यादि । उच्छृदिरिति । उकार इत् ।
 'उदितो वा' इति क्त्वायामिङ् विकल्पार्थः । वि इन्धी दीप्तौ । ईदित्वं 'श्वीदितः-' इत्येत-
 दर्थम् । श्रमि कृते इन् न् ध् ते इति स्थिते आत्रलोपः । इन्प्रत्ययैकदेशस्य श्र इत्यस्य
 श्रादिति पञ्चमो । नेति लुप्तपङ्गीकम्, तदाह श्रमः परस्य नस्येति । नकारस्येत्यर्थः ।
 अकार उच्चारणार्थः । तथा च इन् ध् ते इति स्थिते आह श्रसोरल्लोप इति । तथा च इन्
 ध् ते इति स्थिते 'ज्ञपस्तथोः-' इति तकारस्य घत्वे पूर्वधस्य जश्त्वे परिनिष्ठितमाह इन्द्रे
 इति । यद्यपि 'अनिदिताम्-' इत्येवात्र नलोपः सिध्यति । तथापि अनक्ति इत्यर्थं सूत्रमिहापि
 न्याय्यत्वादुपन्यस्तमिति बोध्यम् । इन्धते । इन्दध्वे । इन्द्राम् इत्स्व । इन्दध्वम् । इन्धै इति ।
 स्मि उत्तरमस्य इट एत्वे आटि वृद्धौ इप न् ध् ऐ इति स्थिते स्त्रान्नलोपे अटः पित्त्वेन डित्त्वा-
 भावात् 'श्रसोरल्लोपः' इत्यभावे रूपमिति भावः । अत्र नलोपार्थमपि श्रान्न लोप इत्यावश्य-
 कम्, आटः पित्त्वेन डित्त्वाभावाद् 'अनिदिताम्-' इत्यस्याप्रवृत्तेः । इन्धावहे । लङ्याह

एत्रमभिन इत्यत्रापि । उच्छृदिर् । उकारः क्त्वायामिङ् विकल्पार्थः । छृत्वा । छर्दिता ।
 इट्पक्षे 'न क्त्वा सेट्' इति कित्त्वनिषेधाद् गुणः । आत्रलोपः । अस्य मुख्यो-
 दाहरणम् । अनक्ति । भनक्ति । श्रादित्युत्सृष्टमकारानुबन्धस्य । श्रमो ग्रहणमित्याह
 श्रमः परस्येति । एवं च 'यजयाच-' इति विश्वशब्दस्यापि नुटि विश्वानामित्यत्र

अथ परस्मैपदिनः । शिण्ड १४५१ विशेषणे । शिनष्टि शिष्टः शिपन्ति । शिशेशिथ । शेषा । शेष्यति । हेर्विः । जश्त्वम् । ष्टुत्वम् । झरो झरि- (सू० ७१) इति वा डलोपः । अनुस्वारपरसवर्णौ । शिण्डि, शिण्डिड् । शिनपाणि । अनिट् । लृदित्त्वादड् । अशिपत् पिण्ड् १४५२ संचूर्णने । शिपिवत् । पिनाष्टि । भञ्जो १४५३ आमर्दने । भनक्ति । वभञ्जिथ वभञ्ज्वथ । भङ्क्ता । भुज १४५४ पालनाभ्यवहारयोः । भुनक्ति । भोक्ता । भोक्ष्यति । अभुनक् । वृह १४५५ हिंसि १४५६ हिंसायाम् । २५४५ वृगह इम् ।

ऐन्द्रेति । ऐन्द्रा इति । 'झपस्तयाः-' इति यस्य थः । इन्वोत । छुडि ऐन्विष्ट । शिण्ड् विशेषणे । अनिट् । शिशोपिथेति । अजन्ताकारवत्त्वाभावात् ऋादिनियमान्नित्यमिट् । शिनप् हि इति स्थिते अलोपे शिन्प् हि इति स्थिते आह हेर्धिरिति । शिन् प् वि इति स्थिते आह जश्त्वमिति । 'झलां जश् झशि' इति पस्य ड इति भावः । ष्टुत्वमिति । यस्य ड इति भावः । यद्यपि जश्त्वस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव ष्टुत्वस्य उपन्यासो युक्तः । तथापि जश्त्वं ष्टुत्वमिति प्रक्रियाप्रदर्शनमात्रपरं क्रमस्तु न विवक्षितः । झर इति । जश्त्वसंपन्नस्य ङस्य लोपविकल्प इत्यर्थः । अनुस्वारपरसवर्णाविति । नकारस्य 'नश्च-' इत्यनुस्वारे सति तस्य परसवर्णो णकार इत्यर्थः । 'न पदान्त-' इति निषेधान्नलोपः स्यानिवत् । ङस्य लोपपक्षे उदाहरति शिण्डीति । ङस्य लोपाभावे उदाहरति शिण्ड्डीति । वस्तुतस्तु सानुस्वार एव पाठ उचितः, 'दीर्घादाचार्याणाम्' इत्युत्तरम् अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः 'वा पदान्तस्य' 'तोर्लि' 'उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य' 'झयो होज्यतरस्याम्' 'शश्चोऽटि' इति पट्सूत्रपाठोत्तरं 'झलां जश् झशि' 'अभ्यासे चर्च' 'खरि च' 'वावसाने' 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' इति पठ्सूत्रपाठ इति भाष्यसंमताप्राध्यायीपाठे परसवर्णदृष्ट्या 'झलां जश् झशि' इत्यस्य 'झरो झरि-' इत्यस्य चासिद्धत्वेन यपरत्वाभावे परसवर्णाप्राप्तेरिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । शिष्टात् शिष्टम् शिष्ट । शिनपाणीति । आटः पित्त्वेन डित्वाभावात् 'श्नसांः-' इत्यल्लोपो नेति भावः । अशिनाडिति । लङ्स्तिपां हल्ङ्थादिलोपे पस्य जश्त्वमिति भावः । अशिष्टाम् अशिपन् अशिनट् अशिष्टम् । अशिष्ट । अशिनपम् अशिष्व अशिष्म । भञ्जो आमर्दन । भनक्तीति । शनमि भ न न् ज् ति इति स्थिते 'श्नान्नलोपः' इति नलोप इति भावः । भङ्क्तः भङ्क्ताव्याचूह्यम् । भारद्वाजनियमात्यलि वेडिति मत्वाह वभञ्जिथ, वभङ्क्थेति । भङ्क्तेति । अनिडिति भावः । भुज पालनेति । 'भुजोऽनवने' इति तङ् वक्ष्यते-भुङ्क्ते भुञ्जाते इत्यादि । वृह हिंसि हिंसायाम् । आद्य ऋदुपवः । सेट् । शनमि कृते

लक्षणप्रतिपदोक्तप्रत्ययग्रहणपरिभाषयोः प्रवृत्त्या नलोपशङ्कैव नास्तीत्याहुः । इन्वे । इन्त्से । श्नमो नकारस्यानुस्वारपरसवर्णौ । 'अनिदिताम्' इति नलोपस्तु न भवति । अल्लोपस्य 'असिद्धवद्व-' इत्वसिद्धत्वात्स्यानिवत्त्वाद्वा । भञ्जो । बोदित्करणं निष्ठानत्वार्यम् । भग्नः । भुज पालनादौ । 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदं वक्ष्यते ।

(७-३-९२) वृहः श्नमि कृते इमागमः स्याद्धलादौ पिति । तृणेढि तृण्डः । ततर्ह । तर्हिता । अतृणेट् । हिनस्ति । जिहिसि । हिंसिता । उन्दी १४५७ क्लेदने । उनत्ति उन्तः उन्वन्ति । उन्दांचकार । औनत् औन्ताम् औन्दन् । औनः,

णत्वे तृणह् ति इति स्थिते तृणह इम् । तृणह इति षष्ठी । कृतश्रमः वृहधातोर्निर्देशः । 'नाभ्यस्तस्य-' इत्यतः पित्तीति 'उतो वृद्धिः-' इत्यतो हलीति चानुवर्तते । फलितमाह वृहः श्नमि कृते इति । मित्त्वादन्यादचः परः । श्रमि कृते इत्यनुक्तौ तु येन नाप्राप्तिन्यायेन इमागमेन श्नम् वाध्यते, 'सत्यपि संभवे वाधनं भवति' इति न्यायात् । अन्यथा 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्, तक्रं कौण्डिन्याय' इत्यत्र तक्रेण दधि न वाध्येत । श्नमा शप् च न वाध्यते, देशभेदेन उभयसंभवादिति भावः । तृणेढीति । तृणह ति इति स्थिते इमागमे आद्युणे तृणेह् ति इति स्थिते ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा इति भावः । तृण्ड इति । तसि श्नमि कृते, तृणह् तस् इति स्थिते, तसः अपित्त्वादिमागमाभावे 'श्नसोः-' इत्यल्लोपे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा इति भावः । तृन्ति । तृणक्षि तृण्डः तृण्ड । तृणेहि वृंहः वृंहः । ततर्हेति । तवृहवुः । ततर्हिय । तवृहिव । तर्हितेति । सेडिति भावः । तर्हिष्यति । तृणेढु, तृण्डात् तृण्डाम् वृंहन्तु । तृण्डि, तृण्डिड, तृण्डात् तृण्डम् तृण्ड । तृणहानि तृणहाव तृणहाम् । अतृणेडिति । लङ्स्तिपि श्नमि इम् हल्ङ्यादिलोपः, ढत्वजश्त्वे इति भावः । अतृण्डाम् अतृहन् । अतृणेट् अतृण्डम् अतृण्ड । अतृणहम् अतृंह्व अतृंह् । वृंह्यात् । वृंह्यात् । अतर्हीत् । अतर्हिष्यत् । हिंसिवातो-रुदाहरति हिनस्तीति । इह श्नमि इदित्त्वान्नुमि च कृते 'श्नान्न लोपः' इति नुमो लोप इति भावः । हिस्तः हिंसन्ति । हिनस्सि हिस्थः हिस्थ । हिनस्मि हिस्वः हिस्मः । जिहिं-सेति । किति इदित्त्वान्नलोपो न । जिहिसतुः । जिहिसिय । हिंसितेति । सेडिति भावः । हिंसिष्यति । हिनस्तु हिस्ताम् । हौ श्नमि नुमि कृते 'श्नान्नलोपः' इति नुमो लोपे हेरपित्वेन डित्त्वात् 'श्नसोः-' इत्यल्लोपे 'धि च' इति सलोपे, हिन्धि इति रूपम् । हिस्तात् । हिन-सानि । अहिनत अर्हिस्ताम् अर्हिसन् । सिपि र्वा-अहिनः अहिनत् अर्हिस्तम् अहिन-सम् अर्हिस्व । हिस्यात् हिस्याताम् । आशीर्लिङि श्नमभावान्नुमेव । इदित्त्वान्न-लोपो न । हिस्यादित्येव । हिस्यास्ताम् । अहिशीत् अर्हिंसिष्यत् । उन्दी क्लेदने । उन्दन्तीति । उनत्सि उन्त्यः । उन्धि उन्दः । उन्दा-भुङ्क्ते । भुजाते । तृणह इम् । वृह इति वक्तव्ये सश्नमो ग्रहणं विशेषविहितेन इमा श्नमो वाधो माभूदित्येवमर्थम् । न च तौदादिकस्य वृह इत्यस्य व्यावृत्त्यर्थमेवा-स्तिवति शङ्क्यम्, ततः परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य विकरणेन व्यवधानात् । 'नाभ्यस्तस्याचि पिति-' इत्यतः पित्तीति 'उतो वृद्धिः-' इत्यतो हलीति च वर्तते, तदाह हलादौ पित्तीति । 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इति सूत्रस्यभाष्यकारीयनिष्कर्षे तु हलीति नानुवर्तते किं तु पित्तीति अनुवर्तत एव । तेन तृण इत्यत्र नातिप्रसङ्गः । न च हलीत्यननुवृत्तौ तृणहानित्यत्रातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, अचि नेत्यनुवर्तनात् ।

औनत् । औनदम् । अञ्जू १४५८ व्यक्तिभ्रमणकान्तिगतित्पु । अनक्ति अङ्कतः अञ्जन्ति ।
 आनञ्ज । आनञ्जिय, आनङ्क्य । अङ्क्ता, अञ्जिता । अङ्ग्धि । अनजानि । आनक् । २५४६
 अञ्जेः सिचि । (७-२-७१) अञ्जेःसिचो नित्यमिट् स्यात् । आञ्जीत् । तञ्जू १४५९
 संकोचने । तनक्ति । तङ्क्ता, तञ्जिता । ओ विजी १४६० भयचलनयोः । विनक्ति विङ्कतः ।
 'विज इट्' (सू० २५३६) इति डित्त्वम् । विविजिय । विजिता । अविनक् । अविजोत् ।
 वृजी १४६१ वर्जने । वृणक्ति । वर्जिता । वृची १५६२ सम्पर्के । वृणक्ति । पपर्चे ।

॥ इति तिङन्ते रूपादिप्रकरणम् ॥

मिति । 'इजादेश्-' इत्याम् । उन्दिता । उन्दिष्यति । उनत्तु, उन्तात् । उन्दि । उनदानि ।
 लङ्याह औनदिति । औन्ताम् । औन्दन् । औनः, औनत् । औनदम् । औन्दि । उन्त्यात् ।
 उद्यात् । अञ्जूवानुः नोपधः कृतपरसवर्णनिर्देशः । ऊदित्वाद्देट् । अनञ्जीति । श्रमि कृते
 परसवर्णस्यासिद्धत्वात् 'श्रान्न लोपः' इति नकारलोपे जस्य कुत्वेन गः, तस्य चत्वेन क इति
 भावः । अङ्क्ता इति । नलोपे अल्लोपे जस्य कुत्वेन गः, गस्य चत्वेन कः, श्रमो नस्य परस-
 वर्णो ङ इति भावः । अञ्जन्तीति । नलोपाल्लोपो । श्रमो नस्य परसवर्णो ङ इति भावः ।
 अनक्ति अङ्क्यः । अनञ्जि अञ्ज्वः । अङ्ग्धीति । हौ श्रमि धिभावे नलोपाल्लोपो । जस्य
 कुत्वेन गकारः, नस्य परसवर्णो ङकार इति भावः । अनजानीति । 'श्रान्नलोपः' । आटः
 पित्वाद्दलोपो न । लङ्याह आनगिति । आङ्क्ताम् आञ्जन् । अञ्ज्यात् । अज्यात् । अञ्जेः
 सिचि । 'इडत्त्यर्ति-' इत्यत इडित्यनुवर्तते । ऊदित्वादेव सिद्धे नित्यार्थमिदम् । तदाह
 अञ्जेरित्यादिना । तञ्जू संकोचने । नोपधः कृतपरसवर्णनिर्देशः । अञ्जूवद्रूपाणि यथा-
 योग्यमूहानि । ओ विजीति । ओकार इत् । अनिदम् इरितो ग्रहणादयं सेट् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
 बालमनोरमाख्यायां श्रम्विवरणं समाप्तम् ।

उन्दी । क्लेदनमार्त्रीभावः । अञ्जू । व्यक्तिविवचनम् । भ्रमणं स्तिग्धता । अञ्जेः
 सिचि । नित्यमिट् स्यादिति । विभाषाग्रहणं नानुवर्तते इति भावः । सिचि
 किम्, अङ्क्ता । वृची । ईदित्त्वान्निष्ठायां नेट् । वृक्तः । 'अपृक्त एकाल्-' इत्यत्र ननुपूर्वः ।

इति तत्त्वबोधिन्यां रूपादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते तनादिप्रकरणम् ॥ ५० ॥

अथ सप्त स्वरितेतः । तनु १४६३ विस्तारे । 'तनादिकृष्ण्यञ्' (सू० २४६६) तनोति । तन्वः, तनुवः । तनुते । ततान, तेने । तनु । अतनीत्, अतानीत् । २५४७ तनादिभ्यस्तथासोः । (२-४-७९) तनादेः सिचो वा लुक्स्यात्तथासोः । यासा साहचर्यादिकवचनतशब्दं गृह्यते । तेनेह न । यूयमतनिष्ट, अतानिष्ट । 'अनुदात्तोपदेश—' (सू० २४२८) इत्यनुनासिकलोपः । तङि । अतत, अतनिष्ट । अतथाः, अतनिष्ठाः । षणु १४६४ दाने । सनोति,

अथ उत्रिकरणशतत्रो निरूप्यन्ते तनुधानुरुदित् । 'उदितो वा' इति प्रयोजनम् । तनादि-कृष्ण्यञ् ङः । कर्त्रर्थे सार्वधानुके तनादिभ्यः कृष्ण्यञ् उपप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे इत्यर्थः । शपोऽपवादः । तनोतीति । उपप्रत्ययस्य तिपमाश्रित्य गुणः । तसादौ तु ङित्त्वान्न गुणः । तनुतः । श्लोऽन्तादेशे कृते 'इको यणचि' इति यण् । तन्वन्ति । तनोषि तनुथः तनुथ । तनोमि । 'लोपश्चास्यान्तरस्याम्—' इत्युकारलोपविकल्पमभिप्रेत्याह तन्व', तनुव इति । तङ्थाह तनुते इति । तन्वाते तन्वते । तनपे तन्वाथे तनुध्वे । तन्वे तनुवहे, तन्वहे तनुमहे, तन्महे । ततानेति । तेनृः । तेनिथ । तेन । तेनिव । तङ्थाह तेने इति । तेनाते तेनिरे । तेनिपे तेनाथे तेनिध्वे । तेने तेनिवहे तेनिमहे । तनिता । तनिष्यति । तनिष्यते । तनोतु, तनुतात् तनुताम् तन्वन्तु । 'उतश्च प्रत्ययात्—' इति हेर्लुक् मत्वाह तन्विति । तनुतात् तनुतम् तनुत । तनवानि तनवाव तनवाम । अतनीत् अतनुताम् अतन्वन् । अतनोः । अतनवम् अतन्व, अतनुव । तन्यात् । तन्वीत् । तनिषीष्ट । अतो हलादेरिति वृद्धिविकल्पं मत्वाह अतनीत्, अतानीदिति । अतनिष्ठां अतनिष्टुः । अतनीः अतनिष्ट अतनिष्टम् । अतनिषम् अतनिष्व अतनिष्म । वृद्धिपक्षे अतानिष्टामित्यादि । अतनिष्यत् । लुङ्स्तङि प्रथमैकवचने मध्यमपुरुषैकवचने च विशेषमाह तनादिभ्यस्तथासोः । 'गातिस्या—' इत्यतः सिच इति 'ण्यक्षत्रियार्प—' इत्यतो लुगिति 'विभाषा प्राघेट्—' इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते, तदाह तनादेरित्यादिना । एकवचनतशब्दो गृह्यत इति । न तु लुङ्देशपरस्मैऽदमध्यमपुरुषवहुवचनतादेशोऽपीत्यर्थः । यूयमिति । लुङि मध्यमपुरुषवचने सिचि वृद्धिविकल्पे सति अतनिष्ट अतानिष्टेऽयत्र सिचो नायं लुङिक्त्व इत्यर्थः । तदेवं प्रत्युदाहरणमुक्त्वा सूत्रस्योदाहरणं वक्ष्यन् प्रक्रियां दर्शयति अनुदात्तोपदेशो-त्यनुनासिकलोपः तङीति । तङि प्रथमैकवचने तशब्दे मध्यमपुरुषैकवचने यासि च सिचो लुकि 'अनुदात्तोपदेश—' इति नकारस्य लोप इत्यर्थः, तदाह अतत, अतनिष्टेति । अतथाः, अतनिष्ठा इति च । अतनिषायामित्यादि सुगमम् । षणु दाने । षोप-

अतनिष्ट, अतानिष्टेति । 'तस्यस्यमिषाम्—' इति तादेशः । 'अतो हलादेः—' इति वा वृद्धिः । अततेति । 'तनादिभ्यस्तथासोः' इति सिञ्जुष्मनुनासिकलोपः । अतनिष्टेति । लृगभावपक्षे इट् । षणु दाने । नान्तोऽर्थ । णका-

सनुते । 'ये विभाषा' (सू० २३१९) । सायात्, सन्यात् । 'जनसन-' (सू० २५०४) इत्या-
त्वम् । असात्, असनिष्ट । असायाः, असनिष्ठाः । क्षणु १४६५ हिंसायाम् । क्षणोति, क्षणुते ।
'ह्यचन्त-' (सू० २२९९) इति न वृद्धिः । अक्षणीत् । अक्षत, अक्षणिष्ट । अक्षयाः, अक्ष-
णिष्ठाः । क्षिणु १४६६ च । उप्रत्ययनिमित्तो लघूपघगुणः 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' (५०-
९४) इति न भवतीत्यात्रेयादयः । भवत्येवेत्यन्ये । क्षिणोति, क्षेणोति । क्षेणितासि । क्षेणि-
तासे । अक्षेणीत् । अक्षित, अक्षेणिष्ट । ऋणु १४६७ गतौ । ऋणोति, अर्णोति अर्णुतः,
अर्ण्वन्ति । आनर्ण । आनृणे । अर्णितासि, आर्णीत्, आर्त, आर्णिष्ट । आर्थाः, आर्णष्ठाः । तृणु
१४६८ अदने । तृणोति, तर्णोति । तृणुते, तर्णुते । घृणु १४६९ दीप्तौ । जघर्ण, जघृणे ।

अथ द्वावनुदात्तौ । वनु १४७० याचने । वनुते । ववने । चान्द्रमते परस्मैपदी । वनोति ।
ववान । मनु १४७१ अववोवने । मनुते । मेने । हु कृब् १४६२ करणे । करोति । 'अत
उत्सार्वधानुके' (सू० ३४६७) । कुरुतः । यण् । 'न भकुर्छुरात्' (सू० १६१९) । इति न
दीर्घः । कुर्वन्ति । २५४८ नित्यं करोतेः । (६-४-१०८) करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः
स्याद्दमयोः परयोः । कुर्वः कुर्मः । चकर्थ । कर्ता । करिष्यति । २५४६ ये च । (६-५-१०९)

देशोऽयम् । तनुवद्रूपाणि । असातेति । सिचां लुक्पक्षे रूपम् । असनिष्टेति । इट् ।
झलादिपरकत्वाभावादात्त्वं नेति भावः । क्षणुवानुरदुपवः । "वञ्जेऽञ्चर्युः क्षण्वीत्" इति तैत्ति-
रीये । क्षिणुं चेति । इदुपवः अयमपि हिंसायामित्यर्थः । "वञ्जेऽञ्चर्युः क्षिण्वीत्" इति
शाखान्तरं शावरनाष्ये उदाहृतम् । ननु क्षिणोतीत्यत्र उप्रत्ययमाश्रित्य इकारस्य लघूपघगुणः
कस्मान्नेत्यत आह उप्रत्ययनिमित्त इति । ऋणु गतौ । अत्रापि क्षिणुवद् मतभेदात्तल्लघूपघ-
गुणतदभावौ, तदाह ऋणोति, अर्णोतीति । एवमग्रेऽपि । अर्ण्वन्तीति । 'इको यणचि'
इति यणिति भावः । हु कृब् करणे । करोतीति । उप्रत्ययमाश्रित्य ऋकारस्य गुणः
रपरत्वम् । उकारस्य तु तिपमाश्रित्य गुणः । कुरुत इति । तसौ डित्त्वादुकारस्य न गुणः ।
कुरु अन्ति इति स्थिते आह यणिति । 'इको यणचि' इत्यनेनेति शेषः । ऊकारस्य
यणि कुर्व अन्ति इति स्थिते 'हलि च' इति दीर्घमात्राङ्क्याह न भेति । वसि
मसि च 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्-' इत्यकारलोपविकल्पे प्राप्ते नित्यं करोतेः ।
'उतश्च प्रत्ययात्-' इत्यनुवर्तते, 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्-' इत्यतो लोपः, म्वोरिति
च, तदाह करोतेरिति । चकर्थेति । 'कृष्टभृवृ-' इति नेडिति भावः । अजन्त-
त्वेऽपि ऋदन्तत्वाद् भारद्वाजमतेऽपि नेट् । करिष्यतीति । करोतु, कुरुतात् । कुरु ।
करवाणि । कुरुताम् । कुर्वाताम् । करवै करवावहै । करवामहै । अकरोत् अकुरुताम् ।
अकुरुत् अकुर्वाताम् । विधिलिङि कुरु यात् इति स्थिते ये च । 'लोपश्चास्यान्यतर-

रस्तु लाक्षणिकः । तेन यङ्लुकि संसन्ति संसन्त इत्यादावनुस्वारपरसवर्णौ । क्षणु
हिंसायाम् । क्षिणु च । इमावपि लाक्षणिकणकारौ । तेन विसन्ति । वेक्षन्ति

कृञ् उलोपः स्याद्यादौ प्रत्यये परे । कुर्यात् । आशिषि क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । 'तनादिभ्यः-' (सू० २५४७) इति लुकोऽभावे 'ह्रस्वादङ्गात्' (सू० २३६९) इति सिचो लोपः । अकृत अकृथाः । २५५० संपरिभ्यां करोतौ भूषणे । (६-१-१३७) २५५१ समवाये च । (६-१-१३८) संपरिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद् भूषणे संघाते चार्थे । संस्करोति । अलंकरोतीत्यर्थः । सस्कुर्वन्ति । सङ्घीभवन्तीत्यर्थः । संपूर्वस्य क्वचिद्भूषणेऽपि सुट् । 'संस्कृतं भक्षाः' (सू० १२१७) इति ज्ञापकात् । 'परिनिविभ्यः-' (सू० २२७५) इति षः । परिष्करोति । 'सिवादीनां वा-' (सू० २३५९) । पर्यष्कार्षीत्, पर्यष्कार्षीत् । २५५२ उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च । (६-१-१३९) उपात्कृञः सुट् स्यादेव्येषु । चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः । प्रतियत्नो गुणावानम् । विकृतमेव वैकृतं विकारः । वाक्यस्याध्याहारः आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम् । उपस्कृता कन्या । अलङ्कृतेत्यर्थः । उपस्कृताः ब्राह्मणाः । समुदिता इत्यर्थः । एषोदकस्योपस्कृते गुणावानं करोतीत्यर्थः । उपस्कृतं भुङ्क्ते । विकृतमित्यर्थः । उपस्कृतं व्रूते । वाक्याध्याहारेण व्रूते इत्यर्थः । २५५३ सुट् कात्पूर्वः । (६-१-१३५)

स्याम्-' इत्यतो लोपः इति अस्येति चानुवर्तते । अस्येत्यनेन पूर्वसूत्रे उत इत्युपात्तः उत्तरा-
मृश्यते । 'नित्यं करोतेः' इत्यतः करोतेरित्यनुवर्तते । अङ्गाक्षिप्तः प्रत्ययो यकारेण विशेष्यते
तदादिविधिः, तदाह कृञ् उलोप इति । आशिषि क्रियादिति । 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु'
इति रिङिति भावः । कृषीष्टेति । 'उश्च' इति कित्त्वान्न गुण इति भावः । अकार्षीदिति ।
सिचि वृद्धौ रपरत्वमिति भावः । ननु लुङ्स्ताङि अकृ स् त इति स्थिते 'तनादिभ्यस्तथासोः'
इति सिचो लुकि अकृतेतीष्टं सिध्यति । सिचो लुगभावे तु सकारः श्रूयेतेत्यत आह तेना-
दिभ्य ईत्यादि । संपरिभ्याम् । समवाये च । करोतेः सुट् स्यादिति । 'सुट्
कात्पूर्वः' इत्यतो 'नित्यं करोतेः' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । प्रागुक्तयोरिति । भूषण-
समवाययोरित्यर्थः । ननु 'संपरिभ्याम्-' इति सुट् पदद्वयापेक्षत्वाद् बहिरङ्गः 'लिटि
धातोः-' इति द्वित्वं तु प्रकृतिप्रत्ययमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गम् । ततश्च संचस्कार इत्यत्र परमपि
सुटं वाधित्वा द्वित्वे कृते अभ्यासात्प्रागेव सुटि प्राप्ते सुट् कात्पूर्व' । षष्ठ्याद्यपादे इदं
सूत्रम् । 'संपरिभ्यां करोतौ भूषणे' 'समवाये च' 'उपात्प्रतियत्न-' इत्यारभ्य 'अनुदात्तं
पदमेकवर्जम्' इत्यतः प्रागिदमविकृतं वेदितव्यमित्यर्थः । एवं च कात्पूर्व इत्युक्तेरभ्या-
सात् प्राग् न सुडिति भावः । नन्वभ्यासेन व्यववानात्कथमिह उत्तरखण्डस्य सुट् ।
संस्करोतीत्यादौ अवगमवहिते सुडिविशेषरितार्थत्वात् । 'किं च समस्कारोत् इत्यत्र अट
इत्यत्रानुस्वारपरसवर्णा । सिचो लोप इति । न चास्मिन्त्यक्षे प्रत्ययलक्षण-
प्रवृत्त्या अकृतेत्यत्र गुणः स्यादिति वाच्यम्, 'उश्च' इति सिचः कित्त्वेन तन्निषेवात्
'संपर्युपभ्यः-' इति वृत्तिस्थपाठं विहाय भाष्यवातिकानुसारेणाह संपरिभ्यामिति ।
इति तत्त्रयोधिन्यां तनादिप्रकरणम् ।

‘अडभ्यासव्यवायेऽपि’ इत्युक्तम् । संचस्कार । ‘कात्पूर्वः’ इत्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथा हि ‘पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते’ । अन्तरङ्गत्वात्सुट् । ततो द्वित्वम् । एवं च ‘ऋतश्च संयोगा-
देगुणः’ (सू० २३७९) संचस्करतः । ‘कृष्टभृष्ट—’ (सू० २३९३) सूत्रे ‘ऋतो भारद्वाजस्य’
(सू० २२९६) इति सूत्रे च ‘कृषोऽनुट् इति वक्तव्यम् (वा० ४४०१) । तेन ससुट्कात्प-
रस्येत् । संचस्कारिव । ‘गुणोऽर्ति—’ (सू० २३८०) इति सूत्रे ‘नित्यं छन्दसि’ (सू० ३५८७)
इति सूत्रात् नित्यम् इत्यनुवर्तते । नित्यं यः संयोगादिस्तस्येत्यर्थात् सुटिं गुणो न । संस्क्रि-
यात् ‘ऋतश्च संयोगादेः’ (सू० २५२६) इति लिङ्गसिचोनेट् ‘एकाच उपदेशे—’ (सू०
२२४६) इति सूत्रात् उपदेशे इत्यनुवर्त्य उपदेशे यः संयोगादिः इति व्याख्यानात् ।
संस्कृषीष्ट समस्कृपाताम् ।

॥ इति तिङन्ते तनादिप्रकरणम् ॥

व्यवधानात् कथं सुट् । नल्लडागमः कृष्टभवतः अङ्गभक्तत्वात् । विकरणात्तस्यैवाङ्गत्वादित्यत
आह अडभ्यासव्यवायेऽपीत्युक्तमिति । वार्तिकमिति शेषः । अटा श्रम्यासेन च व्यंज-
चानेऽपि संपर्यादिभ्यः परस्मात् कात्पूर्वः सुडित्यर्थः । इत्यादीति । सुट् इत्येवाविकृतमस्तु
‘कात्पूर्वः’ इति ‘अडभ्यासव्यवायेऽपि’ इति च मास्त्वित्येवं भाष्ये प्रत्याख्यातमित्यर्थः । तदेवो-
पपादयितुं प्रतिजानीते तथा हीति । पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते इति । पश्चात्साधने-
नेति शेषः । तलश्च पूर्वोपनिपतितधातूपसर्गसम्बन्धनिमित्तकं कार्यं पश्चादनुपतिष्यद्धानुप्रत्यय-
संबन्धनिमित्तकार्यादन्तरङ्गम्, प्रथमोपस्थितत्वात् । तदुक्तं भाष्ये—पूर्वं ‘धातुरूपसर्गेणेति
कृत्वा धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्’ इति तदाह अन्तरङ्गत्वात्सुट् । ततो द्वित्वमिति ।
तथा सुटि कृते स्फु इत्यस्य द्वित्वे उरदत्त्वे रपरत्वे ‘शर्पूर्वाः खयः’ इति रेफसकारयोनिवृत्तौ
अभ्यासच्छ्रुत्वे संचस्कारेति रूपसिद्धेः ‘कात्पूर्वः’ इति ‘अडभ्यासव्यवायेऽपि’ इति च न कर्त-
व्यमिति भावः । एवं समस्करोदित्यत्रापि विकरणान्ताङ्गभक्ताडागमापेक्षया अन्तरङ्गत्वात्
प्रथमं सुड् भविष्यतीति कृत्वा अडव्यवायेऽपीत्यंशो न कर्तव्य इत्युक्तम् । पूर्वं धातुरूपसर्गेण-
त्याथ्रयणे फलान्तरमप्याह एवं चेति । उक्तरीत्या अन्तरङ्गत्वात् सुटि कृते संस्कृ इत्यस्मा-
ल्लिटः अनुसि ‘ऋतश्च संयोगादेगुणः’ इति गुणे संचस्करतुरिति सिध्यति । ‘पूर्वं धातुः सांघ-
नेन युज्यते’ इत्याथ्रयणे तु चक्रतुरिति परिनिष्ठितस्य समित्युपसर्गयोगादित्वाभावाद् गुणस्या-
सिद्धिरिति भावः । ननु संचस्कारिव, संचस्कारिश्च इत्यत्र च ‘कृष्टभृष्ट—’ इति ‘ऋतो भार-
द्वाजस्य’ इति च इण्निपेवः स्यादित्यत आह कृष्टभृष्ट सूत्रे इत्यादि । नन्वाशीलिङ्गि
संस्क्रियादित्यत्र ‘गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः’ इति गुणः कुतो नेत्यत आह गुणोऽ-
र्तीत्यादि । ननु तडि संस्कृषीष्ट इति लिङ्गि, समस्कृत समस्कृपाताम् इति लुङि
च ‘ऋतश्च संयोगादेः’ इति इट् कुतो नेत्यत आह ऋतश्चेत्यादि ।

इति श्रीवामुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमाख्यायां उविकरणनिरूपणं समाप्तम् ।

अथ तिङन्तेक्रयादिप्रकरणम् ॥ ५१ ॥

डु क्रीब् १४७३ द्रव्यविनियये २५५४ क्रयादिभ्यः श्ना । (३-१-८१)
 क्रीणाति । 'ई हल्यघोः' (सू० २४९७) क्रीणीतः । ईत्वात्पूर्वं । श्लेरन्तादेशः । परत्वान्नित्य-
 त्वादन्तरङ्गत्वाच्च । एवं झस्य अद्भावः ततः 'श्नाभ्यस्तयोः—' (सू० २४७३) इत्या-
 ल्लोपः । क्रीणन्ति । क्रीणीते क्रीणाते क्रीणते । चिक्राय चिक्रियतुः । चिक्रयिथ, चिक्रेथ ।
 चिक्रियिव । चिक्रियिषे । क्रेता । क्रेष्यति । क्रीयात् । क्रीषीष्ट । अक्रीषीत् । अक्रीष्ट ।
 प्रीब् १४७४ तर्पणे कान्तौ च । कान्तिः कामना । प्रीणाति । प्रीणीते । श्रीब् १४७५
 पाके । मीब् १४७६ हिसायाम् । 'हिनुमीना' (सू० १५३०) । प्रमीणाति प्रमीणीतः ।
 'मीनातिमिनोति—' (सू० २५०८) इत्येज्वषये आत्वम् । ममौ मिम्यतुः । ममिथ, ममाथ ।
 मिम्ये । माता । मास्यति । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त । षिब्
 १४७७ वन्वने । सिनाति । सिनीते । सिपाय । सिष्ये । सेता । स्कुब् १४७८ आप्रवणे ।
 २५५५ स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भुस्कुन्भुस्कुब्भ्यः श्नुश्च । (३-१-८२) चात् श्ना । स्कुनोति ।
 स्कुनुते । स्कुनाति । स्कुनीते । चुस्काव । चुस्कुवे । स्कोता । अस्कौषीत् । अस्कौष्ट । स्तन्भ्वा-
 दयश्चत्वारः सौत्राः । सर्वे रोधनार्था इत्येके । माधवस्तु प्रथमतृतीयौ स्वम्भार्थौ, द्वितीयो निष्कोप-
 णार्थश्चतुर्थो धारणाथे इत्याह । सर्वे परस्मैपदिनः । नलोपः विष्टभ्नोति, विष्टभ्नाति । अवष्ट-
 भ्नोति, अवष्टभ्नाति । अवतष्टम्भ । 'जूस्तन्भु—' (सू० २२९१) इत्यङ् वा ।

अथ श्नाविकरणघातवो निरूप्यन्ते । डु क्रीञिति । क्रयादिभ्यः श्ना । कत्रथे
 सार्वधातुके परे क्रयादिभ्यः श्नाप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे इत्यर्थः । शपोऽपवादः । क्रीणातीति ।
 श्नाप्रत्ययस्य अपित्सार्वधातुकत्वेन ङित्वादीकारस्य न गुण इति भावः । ई हल्यघोरिति ।
 हलादौ विङति सार्वधातुके ईत्वमिति भावः । क्री णा झि इति स्थिते 'ई हल्यघोः' इति
 ईत्वमाशङ्क्याह ईत्वात्पूर्वमिति । नित्यत्वादिति । अकृते कृते च ईत्वे अन्तादेशस्य
 प्रवृत्तेरिति भावः । एवं भ्रस्येति । क्री णा झ इति स्थिते 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादे-
 शोऽपि ईत्वात्पूर्वमित्यर्थः । तत् इति । अन्तादेशाददादेशाच्च पश्चादित्यर्थः । अजादौ विङति
 सार्वधातुके श्नाप्रत्ययस्य आल्लोपः भारद्वाजनिघात्थलि वेङिति मत्वाह चिक्रयिथ,
 चिक्रेथेति । चिक्रियिवेति । क्रादिनियमादिङिति भावः । क्रीणातु । क्रीणीहि ।
 अक्रीणात् । अक्रीणीत । क्रीणीयात् । कीणीत । सौत्रा इति । नोपधा इत्यपि
 ज्ञेयम् । नलोप इति । 'अनिदिताम्—' इत्यनेनेति भावः । विष्टभ्नोतीति ।
 'स्तम्भेः' इति षत्वम् । अवष्टभ्नोतीति । 'अवाञ्चालम्बनाविद्वूर्ययोः' इति
 षत्वम् । अवतष्टम्भेति । 'स्यादिष्वभ्यासेन—' इति षत्वम् । व्यष्टभदिति

एवं भ्रस्याद्भाव इति । 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यनेन । सौत्रा इति ।
 नकारोपधा इत्यपि ज्ञेयाः । विष्टभ्नोतीति । 'अनिदिताम्—' इति नलोपः ।

व्यष्टम् । व्यष्टम्भोत् । स्तुम्नोति । स्तुम्नाति । २५५६ वेः^१ स्कम्नातेर्नित्यम् ।
 (८-३-७७) वेः परस्य स्कम्नातेः सस्य पः स्यात् । विष्कम्नोति । विष्कम्नाति ।
 स्कुम्नोति, स्कुम्नाति । २५५७ हलः श्नः शानञ्भो । (३-१-८३) हलः परस्य
 श्नः शानजादेशः स्यादौ परे । स्तमान । स्तुमान । स्कमान । स्कुमान । पञ्जे स्तुम्नुहि
 इत्यादि । युब् १४७९ वन्वने । युनाति । युनीते । योता । क्लृब् १४८० शब्दे । क्लृनाति ।
 क्लृनीते । क्लृविता । द्रृब् १४८१ हिंसायाम् । द्रृणाति । द्रृणीते । पूब् १४८२ पवनं ।
 २५५८ प्वादीनां ह्रस्वः । (७-३-८) शिति परे । पुनाति । पुनीते । पविता । लृब्
 १४८३ छेदने । लुनाति । लुनीते । स्तृब् १४८४ आच्छादने । स्तृणाति । स्तृणीते ।
 तस्तार तस्तरत्तुः । स्तरिता, स्तरीता । स्तृणीयात् । स्तृणीत । आशिपि स्तीर्यात् 'लिङ्सिचो-'
 (सू० २५२८) इति वेट् । 'न लिङि' (सू० २५२९) । स्तरिषीष्ट । 'उञ्च'
 (सू० २३६८) इति कित्त्वम् । स्तीर्यीष्ट । 'सिचि च परस्मैपदेषु' (सू० २३९२) इति न
 दीर्घः । अस्तारीत् अस्तारिष्टाम् । अस्तरीष्ट, अस्तरिष्टं, अस्तौष्ट । कृब् १४८५ हिंसायाम् ।
 कृणाति । कृणीते । चकार । चकरे । वृब् १४८६ वरणे । वृणाति वृणीते ।

'प्राक्सितात्—' इति पत्वम् । स्तमानेति । श्नाप्रत्ययस्य शानजादेशे कृते 'अतो हेः' इति
 युक् । प्वादीनां ह्रस्वः । 'षिवुङ्मुचमाम्—' इत्यतः शितीत्यनुवर्तते । इत्यभिप्रेत्य शेषं
 पूरयति शिति परे इति । पवितेति । ऊकारान्तत्वात् सेडिति भावः । स्तृब् आच्छा-
 दने । सेट् । तस्तरतुरिति । कित्त्वेषु 'ऋच्छ्रयुताम्' इति गुणः । स्तरिता, स्तरीतेति ।
 'वतो वा' इति दीर्घविकल्पः । आशिपि स्तीर्यादिति । 'ऋत इद्वातोः' इति इत्वे रपरत्वे
 'हलि च' इति दीर्घः । स्तृ षीष्ट इति स्थिते आह लिङ्सिचोरिति वेडिति । 'वृतो वा'
 इति दीर्घविकल्पनिषेधसूत्रं स्मारयति । न लिङीति । वृत इतो दीर्घो नेत्यर्थः । इडभावपक्षे
 स्तृषीष्ट इत्यत्र गुणमाद्यङ्क्याह उञ्चेति कित्त्वमिति । लुङि परस्मैपदे सिचि अस्तारिष्टाम् ।
 इत्यत्र 'वृतो वा' इति इतो दीर्घविकल्पे प्राप्ते आह सिचि चेति । अस्तरीष्ट,
 अस्तरिष्टेति । 'वृतो वा' इति दीर्घः अस्तीष्टेति । 'लिङ्सिचोः—' इति इडभावपक्षे ऋत
 इत्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः । कृब् हिंसायाम् । चकरे इति ।
 'ऋच्छ्रयुताम्' इति गुणः । वृब् वरणे इति । आशिपीति । वृ यात्

'स्तम्भेः' इति पत्वम् । वेः स्कम्नातेर्नित्यम् । 'सिवादीनां वा' इत्यतो वेति नानुवर्तते
 इति ध्वननार्थमिह नित्यग्रहणम् । विस्कम्नोतीति । स्कम्नातेरित्यत्र श्नाविशिष्टं रूपं
 न विवक्षितं किं तु धातुमात्रम् । अन्यथा विष्कम्भिता विष्कम्भितमित्यादावपि पत्वं न स्यात्
 न चेष्टापत्तिः, भाववादिग्रन्थविरोधादिति भावः । हलःश्नः । स्तमानेति । 'अतो हेः' इत्यार-
 म्भसामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषया अप्रवृत्तेर्हेर्लुक् । अतएव जहीत्यत्र हिलोपवारणायेयं परिभाषा
 नोपन्यस्तेत्याहुः । यत्तु कैश्चित् शानजादेशो धातुपाठपठितेभ्यः परस्य श्रो भवति न तु सौत्रेभ्य
 इति व्याख्याय स्तम्नोहीत्युदाहृतं तन्निष्प्रमाणं भाववादिग्रन्थविरुद्धं च । प्वादीनां ह्रस्वः ।

ववार । ववरे । वरिता, वरीता । आशिपि 'उदोष्त्वपूर्वस्य' (सू० २४९४) । वृयात् । वरिपीष्ट, वृर्षीष्ट । अवारीत् अवारिष्टाम् । अवरिष्ट, अवरीष्ट, अवृष्ट । घृण १४८७ कम्पने । धुनाति । धुनीते । दुधविथ, दुधोथ । दुधुक्वि । वन्तिता, वोता । 'स्तुसुघृभ्यः—' (सू० २३८५) । इतीट् । अवावीत् । अवविष्ट, अवोष्ट

अयं वंघनात्यन्ताः परस्मैपदिनः । शृ १४८८ हिंसायाम् । 'शृदृप्रां ह्रस्वो वा' (सू० २४९५) इति ह्रस्वपक्षे यण् । अन्यदा 'ऋच्छ्रल्यृताम्' । (सू० २३८३) इति गुणः । शश्रतुः, शशारतुः । 'श्र्युकः किति' (सू० २३८१) इति निषेवस्य ऋादिनियमेन वाघः । शशरिक्, शश्रिक् । शरिता, शरीता । शृणोहि । शीर्यात् । अगारिष्टाम् । पृ १४८९ पालनपूरणयोः । पप्रतुः । आशिपि पूर्यात् । वृ १४९० वरणे । भरणे इत्येके । घृ १४९१ भर्त्सने । भरणेऽप्येके । मृ १४९२ हिंसायाम् । मृणाति । ममार । वृ १४९३ विदारणे । ददरतुः, दद्रतुः । दद्रुः । जृ १४९४ वयोहानौ । जृ इत्येके । घृ इत्यप्ये । नृ १४९५ नये । कृ १४९६ हिंसायाम् । ऋ १४९७ गतौ । ऋणाति । अरांचकार । आरिता, अरीता । आर्णाति आर्णीताम् । ईर्यात् । आरोत् आरिष्टाम् । गृ १४९८ शब्दे । ज्या १४९९ वयोहानौ । 'ग्रहिज्या—' (सू० २४१२) २५४९ हलः । (६-४-२)

अङ्गावयवद्वलः परं यत्संप्रसारणं तदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । इति दीर्घे कृते । इति स्थिते 'उदोष्त्वपूर्वस्य' इति ऋ कारस्य उत्त्वमित्यर्थः, तत्र दन्तोष्त्वपूर्वस्यापि ग्रहणादिति भावः । ऋत उत्त्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति बोध्यम् । वरिपीष्ट, वृर्षीष्टेति । 'लिङ्सिचोः—' इति वेट् । इडभावे 'उश्च' इति कित्वाद् गुणाभावे उत्त्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः । अवारिष्टामिति । 'सिचि च—' इति इटो न दीर्घ इति भावः । अवरिष्ट, अवरीष्टेति । 'वृतो वा' इति सिचि इटो दीर्घविकल्प इति भावः । दुधविथ, दुधोथेति । 'स्वरतिमृत्स्यतिघृबूदितः—' इति वेडिति भावः । शृ हिंसायाम् । सेट् । णलि शशार । शृ अतुस् इत्यत्र कित्त्वेऽपि 'ऋच्छ्रल्यृताम्' इति नित्ये गुणे प्राप्ते आह शृदृप्रामिति । गुणापवादे पाक्षिके ह्रस्वे कृते ऋकारस्य यणि रेफ इत्यर्थः । शशरिक् । पृधातुरपि शृधातुवत् । आशिपि पूर्यादिति । 'उदोष्त्वपूर्वस्य' इत्युत्त्वमिति भावः । दृ विदारणे । वृदृप्राम्—' इति ह्रस्वविकल्पं मत्वाह ददरतुः दद्रतुरिति । ऋगतौ । अरांचकारेति । व्यपदेशिवत्त्वेन गुरुमत्त्वादाम् । लड्याह आर्णादिति । ज्या वयोहानौ । अनिट् । ज्या ना ति इति स्थिते 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणे पूर्वल्पे च जिनातीति स्थिते हलः । दिग्योगे पञ्चम्येषा । हलः परस्येति लभ्यते । 'संप्रसा- 'ष्ठिवुक्लमुचमाम्—' इत्यतः शितीत्यनुवर्तत इत्याह शिति पर इति । न लिङीति । अनेन वृत्तं इटो लिङि दीर्घो नेति स्मारितम् । उदोष्त्व । दन्तोष्त्वोऽपि ओष्त्व-ग्रहणेन गृह्यते इत्याह वृर्षीदिति वरिपीष्टेति । 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति वेट् । अवृष्टेति । 'उश्च' इति लिङ्सिचोः कित्वाद् गुणाभावे सत्युत्वम् । हलः । 'संप्रसारणस्येत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यवयवपथी । हल इति पञ्चमी तदेतदाह

प्रादीनां ह्रस्वः' (सू० २५५८) । जिनाति । जिज्यौ जिज्यतुः । री १५०० गतिरेपणयोः ।
रेपणं वृकशब्दः । ली १५०१ श्लेषणे । 'विभाषा लीयते' (सू० १५०९) इत्येच्चिपये आत्वं
वा । लंलौ, लिलाय । लाता, लेता । ढली १५०२ वरणे । व्लिनाति । प्ली १५०३ गती ।
वृत् । त्वादयो वृत्ताः । प्वादयोऽपीत्येके । त्री १५०४ वरणे । श्री १५०५ भवे । भरणे
इत्येके । क्षीप् १५०६ हिंसायाम् । एपां त्रयाणां ह्रस्वः । केषांचिन्मते तु न । ज्ञा १५०७
अवबोधने । 'ज्ञाजनोंर्जा' (सू० २५११) जानाति । दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्न ह्रस्वः । वन्ध
१५०८ वन्धने । वध्नाति । ववन्धिय, ववन्ध । वन्धा वन्धारौ । भन्त्स्यति ।
वधान । अभान्त्सीत् । 'पूर्वत्रासिद्धम्' (सू० १२) इति भणभावात्पूर्व 'जलो

रणस्य' इति सूत्रमनुवर्तते । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतमिहानुवृत्तमावर्त्यते । एकमवयवपष्ठयन्तं हल
इत्यत्रान्वेति अङ्गावयवाद्दल इति लभ्यते । द्वितीयं तु स्थानपष्ठयन्तं संप्रसारणेन विशेष्यते ।
तदन्तविधिः । 'द्वलोप—' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते, तदाह अङ्गावयवादित्यादिना । उदा-
हरणं तु वीतः, शूनः, जीनः । 'हलः' इति किम् ? उत उतवान् । 'अङ्गावयवात्' किम् ?
निरुतम् । 'तदन्ताङ्गस्य' इति किम् ? विव्यति । एपामिति । त्रीश्रीदोपामित्यर्थः । त्वादय
एव, वृत्ताः, न तु प्वादय इति मते इति भावः । ज्ञा अवबोधने । शिति जादेशं स्मारयति
ज्ञाजनोंर्जेति । दीर्घनिर्देशेति । प्वादित्वेऽपि आकारोच्चारणसामर्थ्यान्न ह्रस्व इति भावः ।
वन्ध वन्धने । अनिट् । नोपवः । वध्नातीति । 'अनिदिताम्—' इति नलोप इति भावः ।
भारद्वाजनियमात्यलि वेडिति मत्वाह ववन्धिय, ववद्धेति । अकित्त्वान्नलोपो न । अनिट्पक्षे
तु 'क्षपस्तथोः—' इति थस्य धः । वन्धेति । तासि 'क्षपस्तथोः—' इति थकारस्य धः । भन्त्स्य-
तीति । 'एकाच.—' इति वस्य भप् वस्य चत्वेन तः । वधानेति । 'हलः थः शानज्ज्ञौ' इति
शानच् । अभान्त्सीदिति । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । भणभावः । अवान्दामित्यत्र सकारपरकत्वाद्
भणभावमाशङ्क्याह पूर्वत्रेत्यादि । ननु कृते सिजलोपे प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सकारपरकत्वाद्

अङ्गावयवादिति । अङ्गावयवात्किम्, निरुतम् । दुरुतम् । तदन्ताङ्गस्य किम्, विव्यति ।
क्षीप् । हिंसायाम् । पित्वादङ् । क्षिया हेतिक्षियाम् । क्षियाशीरित्यादौ क्षिया धर्मव्यतिक्रम
आचारभेद इति वक्ष्यति । दीर्घनिर्देशसामर्थ्यादिति । ननु दीर्घग्रहणेनाङ्गवृत्तपरिभाषा
ज्ञाप्यत इत्याकरे स्थितम् । अन्यथा ज्ञाजनोंर्जं विदध्यात् । 'अतो दीर्घो यमि' इति दीर्घसिद्धेः ।
तथा च दीर्घनिर्देशसामर्थ्यस्योपक्षयात्कथमिह ह्रस्वाभावसिद्धिरिति चेत् । अत्राहुः—ह्रस्वाभावे
सत्येव दीर्घनिर्देश उक्तपरिभाषाया ज्ञापकः । सति तु ह्रस्वे पुनरङ्गकार्यं प्रवृत्तमेवेति न
ज्ञापकः तथा च ह्रस्वाभावसिद्धौ न किंचिद्वाचकमिति । किं च 'अङ्गवृत्ते पुनरङ्गवृत्तावविधिः'
इत्येव परिभाषाशरीरम् । तच्चोक्तज्ञापकात्सिद्धम् । यदि तु 'भ्यसो भ्यम्' इति सूत्रे भाष्ये
परिनिष्ठितस्येत्येव पाठस्तर्हि स्वतन्त्रमेवेदं वचनं न तु ज्ञापकसिद्धमिति पक्षोऽपि युष्म-
दस्मच्छब्दगतमनोरमाग्र्यादवगम्यते । तस्मिन्सु पक्षे दीर्घग्रहणसामर्थ्यं नोपशीण-

झलि' (सू० २२८१) इति सिज्लोपः । प्रत्ययलक्षणैः सादिप्रत्ययमाश्रित्य भग्भावो न । प्रत्ययलक्षणं प्रति सिज्लोपस्यासिद्धत्वात् । अवान्दाम् । अमान्तुः । वृद्ध् १५०९ संभक्तौ । वृणीते । वत्रे । ववृषे । ववृद्ध्वे । वरिता, वरीता । अवरिष्ट, अवरीष्ट, अवृत् । अन्थ १५१० विमोचनप्रतिहर्ययोः । इतः परस्मैपदिनः । अश्नाति । 'अन्थिग्रन्थि-' इत्यादिना कित्त्वपक्षे एत्वाभ्यासलोपावप्यत्र वक्तव्यौ इति हरदत्तादयः । श्रेयतुः श्रेयुः । इदं कित्त्वं पितामपीति सुधाकरमते श्रेयिथ । अस्मिन्नपि पक्षे णलि शश्राथ । उत्तमे तु शश्राथ, शश्रयेति माववः । तत्र मूलं मृग्यम् । मन्थ १५११ विलोडने । अन्थ १५१२ ग्रन्थ १५१३ सन्दर्भे । अर्थभेदाच्छ्रुत्यैः पुनः पाठः । रूपं तूक्तम् । कुन्थ १५१४ संश्लेषणे । संक्लेशे । इत्येके । कुष्णाति । चुकुन्थ । कुथ इति दुर्गः । चुकोथ । मृद १५१५ क्षोदे । मुदनाति । मुदान । मृड १५१६ च । अयं सुत्तेऽपि । ष्टुत्वम् । मुड्णाति । गुव १५१७ रोषे । गुष्णाति । कुष १५१८ निष्कर्षे । कुष्णाति । कोषिता । २५६० निरः कुषः । (७-२-४६) निरः परात्कुपो वलादेरार्धवातुकस्य इड्वा स्यात् । निष्कोपिता, निष्कोष्टा । निरकोपीत, निरकुक्षत् । क्षुभ १५१९ संचलने । 'क्षुम्नादिषु च' (सू० ७९२) । क्षुम्नाति क्षुम्नीतः । क्षोभिता । क्षुभान । णभ १५२० तुभ १५२१ हिंसायाम् । नम्नाति । तुम्नाति । नभते तोभते इति शपि नभ्यति तुम्पति इति श्यनि । क्लिशू १५२२ विवावने । 'शात्' अक्लिक्षत् । अश १५२३ भोजने । अश्नाति । आश । उ घस १५२४ उब्धे ।

भष् दुर्वार इत्यत आह प्रत्ययलक्षणेनेति । अवान्दामिति । 'क्षपस्तथोः-' इति तस्य घः । अन्थ विमोचने । अन्थिग्रन्थीत्यादिनेति । 'अन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्त्वं वा' व्याकरणान्तरेणेत्यर्थः । अस्मिन्नपि पक्षे इति । पितामपीदं कित्त्वमिति सुधाकरमतेऽपि प्रथमपुरुषणलि शश्राथ । उत्तमपुरुषणलि तु शश्राथ शश्रथ इति माधव आहेत्यर्थः । तत्र मूलमिति । कित्त्वपक्षे एत्वाभ्यासलोपावित्यारभ्य माधव इत्यन्तसन्दर्भे मूलं नास्तीत्यर्थः । संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेवंविधवार्तिककादर्शनाच्चेति मावः । कुष निष्कर्षे । निरः कुषः । 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यनुवर्तते । 'स्वरतिसूति-' इत्यतो वेति च, तदाह निरः परादिति । निरकुक्षदिति । इडभावपक्षे 'शल-' इति क्स इति भावः । अश भोजने । आशेति । द्विहल्त्वाभावान्न नुडिति भावः ।

मिति सम्यगेवायं ग्रन्थ इति । केचित्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वान्न ह्रस्व इति व्याख्येयमित्याहुः । बध्नातीति । 'अनिदिताम्-' इति नलोपः । अमान्तीदिति । 'वद-व्रज-' इति वृद्धिः । भष्भावः । अवान्धामिति । 'क्षपस्तथोः-' इति तस्य घत्वम् । 'झरो झरि' इति वा लोपः । वृद्ध् संभक्तौ । भक्तिर्भजनम् । अन्थ । कित्त्वपक्ष इति । अन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्त्वं वेति व्याकरणान्तरमित्युक्तत्वात् । निरः कुषः । 'स्वरति-' इति सूत्राद्वेत्यनुवर्तते 'आर्धधानुकस्येड्-' इत्यविक्रियत

उकार इत् । प्रस्नाति । उकारो वात्ववयव इत्येके । उग्रसांचकार । इष १५२५ आभीक्ष्ण्ये । पौनःपुन्यं भृशार्थो वा आभीक्ष्ण्यम् । इष्णाति । 'तीपसह-' (सू० २३४०) इत्यत्र सहिना साहचर्यादकारविकरणस्य तौदादिकस्यैव इषेग्रहणं न तु इष्यतीष्णात्योरित्याहुः । एषिता । वस्तुतस्तु इष्णातेरपि इड्विकल्प उचितः तथा च वार्तिकम्-'इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययात्प्रतिषेधः' (वा० ४४३५) इति । विष १५१६ विप्रयोगे । विष्णाति । वेष्टा । प्रूप १५२७ प्लुप १५२८ स्नेहनसेवनपूरणेषु । प्रुष्णाति । प्लुष्णाति । पुप १५२९ पुष्टौ । पोषिता । मुप १५३० स्तेये । मोषिता । खच १५३१ भूतप्रादुर्भावे । भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः खच्चाति । वान्तोऽयमित्येके । २५६१ च्छ्वोः शूडनुनासिके च । (६-४-१९) सतुक्कस्य लस्य वस्य च क्रमात् श् ऊठ् एतावादेशौ स्तोऽनुनासिके क्वौ झलादौ च विडति । खौनाति । चस्त्राव खविता ।

इष आभीक्ष्ण्ये । तसि 'तीपसह-' इति इड्विकल्पमाशङ्क्याह तीपसहेत्यत्रेति । सहेति शपा निर्देशवलेन भौवादिक एव सहघातुरत्र निर्दिष्टः । तत्साहचर्यात् तौदादिकस्यैव इषेग्रहणम्, अकारविकरणत्वसामान्यादिति भावः । इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययादिति । श्यन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिः । श्यन्विकरणपठितादिषेस्तकारे परे 'तीपसह-' इति विधिनैत्यर्थः । इष्णातेस्तकारे इड्विकल्पः फलित इति भावः । प्रूप प्लुषेति । आद्यो दोषोपधः । पुप पुष्टौ । पोषितेति । अनिट्सु श्यन्विकरणस्यैव पुषेग्रहणादयं सेडिति भावः । 'पुषादिभ्युतादि-' इत्यत्र श्यन्विकरणपुषादेरेव ग्रहणादङ् न । खच भूतप्रादुर्भावे । अतिक्रान्तोत्पत्तिरिति । दशममासादौ उत्पत्तियोग्यस्य एकादशादिमासादिपूत्पत्तिरित्यर्थः । खच्चातीति । नस्य श्चुत्वेन अ इति भावः । वान्तोऽयमिति । 'खच भूतप्रादुर्भावे' इत्येवं दन्त्योऽयान्तमेके पठन्तीत्यर्थः । च्छ्वोः शूडनुनासिके च । च्छ्व् व अनयोर्द्वन्द्वात् पष्ठीद्विवचनम् । छकारात्प्राक् तुकः श्चुत्वेन चकारस्य निर्देशः । शूठ् इति छेदः । श् ऊठ् अनयोः समाहारद्वन्द्वात् प्रथमा । चकारेण क्विञ्जलोः क्विडतीयत्नुवर्तते, तदाह सतुक्कस्य इत्यादि । विश्नः प्रश्नः, विच्छ्ववातोः प्रच्छ्ववातोश्च औणादिके नङ्प्रत्यये अन्तरङ्गत्वात् 'छे च' इति तुकि कृते सति सतुक्कस्य छस्य शकार आदेशः । वकारस्य ऊठमुदाहरति खौनातीति । खच्

एव, तदाह वलादेरित्यादि । निरः किम्, कोषिता । कोषितुम् । निरकुञ्चदिति । इडभावे क्सः । सहिता साहचर्यादिति । यद्यपि पह पुह चकथर्थ इति दिवादिरपि सहिरस्ति तथापि सहेति शपा निर्देशाद् भौवादिकेनैव सहिना साहचर्यमित्याहुः । श्यन्प्रत्ययादिति । बहुव्रीहिरयम् । श्यन्प्रत्ययवत् इषेस्तकारे परत् इड्विकल्पप्रतिषेध इति वार्तिकार्थः । तथा च दैवादिकाद्विकल्पो नेति फलितम् । एवं च 'तीपसह-' इत्यत्र इष्णातेरपि ग्रहणमिति बोध्यम् । पोषितेति । अनिट्

शानचः परत्वाद्धृष्टि कृते हलन्तत्वाभावान्न शानच् । हेठ १५३२ च । घृत्वम् । हेट्णाति । ग्रह १५३३ उपादाने । स्वरितेत् । 'ग्रहिज्या-' (सू० २४१२) । गृह्णाति । गृह्णीते । २५६२ ग्रहोऽलिटि दीर्घः । (७-२-३७) एकाचो ग्रहोर्विहितस्येदो दीर्घः स्थान्न तु लिटि । ग्रहीता । लिटि तु जग्रहिय । गृह्णात् ।

ना ति इति स्थिते वकारस्य ऊठ्, ठकार इत् 'एत्येधव्युठ्मु, इति वृद्धिरिति भावः । खौनीतः खौनन्तीत्यादि । ख्व् ना हि इति स्थिते 'हलः इनशानज्झौ' इति शानजादेशमाशङ्क्याह शानचः परत्वादिति । हेट् चेति । हेठधातुरपि भूतप्रादुर्भावे वर्तते इत्यर्थः । ग्रह उपादन इति । अदुपधः । स्वरितेत्त्वादुभयपदी । किति डिति च संप्रसारणं स्मारयति ग्रहिज्येति । गृह्णाति, गृह्णीते । इनाप्रत्ययस्य डित्वात्रेफस्य संप्रसारणेति भावः । णलि द्वित्वे कृते 'लिट्यभ्यासस्य-' इति संप्रसारणे उरदत्वे रपरत्वे हलादिशेषे अभ्यासञ्चुवे वृद्धिः । जग्राह । अनुसादौ किङ्कति परत्वाद् 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणे कृते द्वित्वादि । जगृहतुः जगृहुः । जग्रहिय जगृह्युः जगृह । जग्राह, जग्रह जगृहिव जगृहिम । जगृहे जगृहाते जगृहरे । जगृहिषे जगृहाथे जगृहिद्वे, जगृहिध्वे । जगृहे जगृहिवहे जगृहिमहे । ग्रहोऽलिटि दीर्घः । ग्रह इति दिवयोगे पञ्चमी । 'आर्धधातुकस्येड्-' इत्यत इडित्यनुवृत्तं पष्ठथन्तं विपरिणम्यते । 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्यत एकाच इति च, तदाह एकाच इत्यादि । 'एकाचः' किम् ? यङ् लुकि माभूत् । जाग्रहिता । 'विहितस्य' इति किम् ? ग्रहितम् । णिलोपे कृते ग्रहघानोः परत्वेऽपि विहितत्वाभावादितो न दीर्घः । न च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद् न ग्रहघानोः पर इडिति वाच्यम्, दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात् । अलिटि इत्यस्य फलमाह लिटि तु जग्रहियेति । गृह्णादिति । आशीर्लिङि यासुटः कित्वात्संप्रसारणमिति

केपु पुष्येति इयना निर्देशादयं सेडिति भावः । च्छ्वोः शूङ्नु । च्छ्वोरिति सतुक्कस्यानुकरणम् । चुत्वेन तकारस्थाने चकार इत्याह सतुक्कस्येति । एवं च सूत्रे छकारात्पूर्वं चकारो ज्ञेयः । सतुक्कस्य किम्, विच्छ्वप्रच्छाभ्यां नङ्प्रत्यये छकारस्य शकारे कृते तुकोऽश्रवणं यथा स्यात् । अकृतव्यूहपरिभाषा त्वनित्या अस्मादेव सतुक्कग्रहणात् । तेनातिक्रान्तो भवकन्तमतिभक्कानित्यादि सिद्धमित्याहुः । सूत्रस्थेन चशब्देन विवञ्जलोः किङ्कतीत्यनुकृष्यत इत्याह क्वाचित्यादि । ग्रहो लिटि दीर्घः । एकाचः किम्, जाग्रहिता । जाग्रहियति । इत्यादौ यङ् लुकि माभूत् । विहितस्येति किम्, ग्रहितम् । न चात्र णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद् ग्रहेः परत्वं नेति वाच्यम् । दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात् । त्रैपादिकदीर्घविधानेव स्थानिवत्त्वनिषेध इत्यभ्युपगमे तु विहिते विशेषणं व्यर्थमेवेत्याहुः । प्रकृतस्येदो ग्रहणाद् ग्राहिता ग्राहिष्यत इत्यादौ चिष्ण-

ग्रहीपीठ । 'हायन्त—' (सू० २२९९) इति न वृद्धिः । अग्रहीष्टाम् । अग्रहीष्ट अग्रहीषाताम्
अग्रहीपत ।

॥ इति तिङन्ते क्रयादिप्रकरणम् ॥

अथ तिङन्ते चुरादिप्रकरणम् ॥ ५२ ॥

चुर १५३४ स्तेये । २५४३ सत्यापपाशरूपवीणातूलरलोकसेना-
लोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् । (३—१—२५) एभ्यो णिच् स्यात् ।
चूर्णन्तिभ्यः । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे—' (ग० सू० २०३) इत्येव सिद्धे तेषामिह

भावः । लिङ्स्तड्याह ग्रहीपीठेति । 'ग्रहोऽलिटि—' इति दीर्घः । 'न लिङि' इति इटो
दीर्घनिषेधस्तु न, तत्र वृत इत्यनुवृत्तेः । अग्रहीष्टामिति । 'ग्रहोऽलिटि—' इति दीर्घः ।
अग्रहीषुः । अग्रहीरित्यादि । लुङ्स्तड्याह अग्रहीष्टेति । 'ग्रहोऽलिटि—' इति दीर्घः ।
अग्रहीपतेति । अग्रहीष्ठाः इत्यादि सुगमम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमाख्यायां श्नाविकरणनिरूपणं समाप्तम् ।

— | —

अयं स्वार्थिकणजन्ताः चुरादिवातवो निरूप्यन्ते । चुर स्तेये इति । रेफादकार उच्चा-
रणार्थः, न त्वित्संज्ञकः, प्रयोजनाभावात्, 'णिचश्च' इति पदव्यवस्थाया वक्ष्यमाणत्वाच्च ।
एवमग्रेऽपि । सत्याप । सत्याप पाश रूप वीणा तूल श्लोक सेना लोमन् त्वच् वर्मन् वर्णं चूर्णं
चुरादि एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी, तदाह एभ्यो णिच् स्यादिति । चूर्णान्तेभ्य इति । सत्यादिभ्यः
चूर्णान्तेभ्यो द्वादशभ्यः करोत्याचष्टे इत्याद्यर्थे 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलम्' इति वक्ष्यमाणेन
सिद्धमेवार्थनिर्देशनमित्यर्थः । ननु तेनैव सिद्धत्वादिह चूर्णान्तानुक्रमणं व्यर्थमित्यत आह
तेषामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थमिति । न च तेभ्यः स्वार्थे एव णिज्विचिरस्त्विति वाच्यम्, 'सत्यस्य तु
कृव्यापुंग् निपात्यते । सत्यं करोति सत्यापयति इत्यादिभाष्यविरोधादिति भावः । नामधातुप्रकरणे

दिटो न दीर्घः । ग्रहीपीठेति । वृत इत्यनुवृत्ते 'न लिङि' इति दीर्घनिषेधो न प्रवर्तते ।
अग्रहीषातामिति । लुङात्मनेपदद्विवचनम् ।

इति तत्त्वबोधिन्यां क्रयादिप्रकरणम् ।

— | —

सत्यापपाश । एतस्योदाहरणानि अग्रे नामधातुषु स्फुटीभविष्यन्तीति

ग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे । 'पुगन्त-' (सू० २१८९) इति गुणः । 'सना-
 चन्ताः-' (सू० २३०४) इति धातुत्वम् । लिप्शवादि गुणयादेशौ । चोरयति २५४४
 णिचश्च । (१-३-७४) णिजन्तादात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिति क्रियाफले । चोरयति, चोर-
 यते । चोरयामास । चोरयिता । चोर्यात् चोरयिष्येष्ट । 'णिश्चि-' (सू० २३११) इति
 चङ् । 'णौ चङि-' (सू० २३१४) इति ह्रस्वः । द्वित्वम् । 'ह्लादिः शेषः' (सू० २१७९)
 'दीर्घो लघोः' (सू० २३१८) इत्यभ्यासदीर्घः । अचूचुरत्, अचूचुरत । चिति १५२५
 स्मृत्याम् । चिन्तयति । अचिचिन्तत् । चिन्त इति पठितव्ये इदित्करणं णिचः पाञ्चिकत्वे
 लिङ्गम् । तेन चिन्त्यात्, चिन्त्यत इत्यादौ नलोपो न । चिन्तति । चिन्तेत् ।

सत्यादिचूर्णान्तानामुदाहरणानि मूल एव स्फुटीभविष्यन्ति । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे इति ।
 अर्थान्तरस्यानिर्देशादिति भावः । अत्र 'धातोरेकाचः-' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते । चुरादिभ्यो
 धातुभ्यो णिजिति फलितम् । ततश्च णिच आर्धधातुकत्वं सिध्यति । अन्यथा धातोरिति
 विहितत्वादाध्वानुकत्वं न स्यादिति बोध्यम्, तदाह पुगन्तेति गुण इति । णिचि कृते चुर
 इ इति स्थिते णिच आर्धधातुकत्वात्तस्मिन् चकारादुकारस्य 'पुगन्तलघूपधस्य-' इति गुण
 इत्यर्थः । णिचश्च । 'अनुदात्तङितः-' इत्यत आत्मनेपदमिति 'स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये
 क्रियाफले' इति चानुवर्तते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया णिजन्तादिति लभ्यते, तदाह णिजन्ता-
 दित्यादिना । चोरयतीति । चोरायष्यति, चोरयिष्यते । चोरयतु, चोरयताम् । अचो-
 रयत्, अचोरयत । चोरयेत्, चोरयेत । आशीर्लिङि परस्मैपदे आह चोर्यादिति । 'णेरनिटि'
 इति णिलोप इति भावः । आशीर्लिङि आत्मनेपदे आह चोरयिष्येष्टेति । लुङ्ग्रह
 णिश्रीत्यादि । दीर्घो लघोरिति । 'सन्वल्ङ्गुनि-' इति सन्वद्भावविषयत्वादिति भावः ।
 चिति स्मृत्याम् । चिन्तयतीति । इदित्वान्नुमि णिजन्तात्तिङ् उत्पत्तिरिति भावः ।
 ननु इदित्करणं मास्तु प्रक्रियालाघवात् । 'चिन्त स्मृत्याम्' इत्येवोच्यताम् । न च नलोप-
 निवृत्त्यर्थमिदित्त्वमिति वाच्यम्, चिन्तयति चिन्तयांचकार इत्यादौ णिचः किङ्त्वाभावादेव
 नलोपस्याप्रसक्तेः । न च णिजभावे आशीर्लिङि चिन्त्यादिति कर्मलकारे यकि चिन्त्यते
 इत्यत्र च नलोपनिवृत्त्यर्थमिदित्त्वमिति शङ्क्यम् चुरादिणिचो नित्यत्वेन णिचं
 दिना केवलात् चिन्त्यात् चिन्त्यते इति प्रयोगस्य शशभृङ्गायमाणत्वादित्यत आह
 चिन्तेत्यादि । तेनेति । पाञ्चिकत्वेनेत्यर्थः । तथा च कदाचित् चिन्त्यात्
 चिन्त्यते इति प्रयोगस्य सत्त्वात् तत्र नलोपनिवृत्त्यर्थमिदित्करणमिति भावः । ननु
 तथापि यत्र नलोपप्रसक्तिस्तत्रैव चिन्त्यात् चिन्त्यते इत्यत्र णिज्विकल्पः स्यात्, ननु

नास्माभिरुपपाद्यन्ते । त्वचशब्दोऽकारान्तः । प्रपञ्चार्थमिति । सत्यापग्रहणं तु
 आपुगर्थमिति ज्ञेयम् । अन्ये त्वाद्ः—सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थमेवामुपादानम् । अन्यथा
 रमणीयं घटं करोतीत्यादाविव रमणीयं रूपयतीत्यादावपि णिज् न स्यादिति । अचू-
 चुरदिति । अत्र व्याख्यात्रा 'सन्वल्ङ्गुनि—' इति सन्वद्भाव इत्युक्तं तद्रमसात् ।

एतच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्षमित्येके । 'अत एकहल्—' (सू० २२६०) इत्यत्र वृत्तिकृता जगाण जगणतुरित्युदाहृतत्वात् । विशेषापेक्षमित्यपरे । अत एव 'आ घृषाद्वा' (ग० सू० २०२) इत्यस्य न वैयर्थ्यम् । यत्रि १५३६ संकोचे । यन्त्रयति । यन्त्र इति पठितुं शक्यम् । यत्तु इदित्करणाद्यन्त्रतीति माषवेनोक्तं तच्चिन्त्यम् । एवं कुद्रित्त्रिमत्रिषु । स्फुडि १५३७ परिहासे । स्फुण्डयति । इदित्करणात्स्फुण्डति । स्फुटि इति पाठान्तरम् । स्फुण्टयति । लश १५३८ दर्शनाङ्कनयोः । कुद्रि १५३९ अनृतभाषणे । कुन्द्रयति । लड १५४० उपसेवायाम् । लाडयति ।

चिन्तित्तीत्यादौ, शपा व्यवधानेन तत्र नलोपस्याप्रसक्तेरित्याशङ्क्य ज्ञानकमिदं चिन्तित्वातुंसामान्यापेक्षमित्यभिप्रेत्योदाहरति चिन्तति । चिन्तेदिति । ज्ञापकमिदं चुरादित्वसामान्यापेक्षमिति मतान्तरमाह एतच्चेति । ज्ञापकस्य चुरादित्वसामान्यापेक्षत्वे वृद्धसंनतिमाह अत एकेति । ज्ञापकस्य चितिधातुमात्रविषयकत्वे गणधातोः चौरादिकस्य जगणतुरित्युदाहरणानुपपत्तिः स्पष्टैवेति भावः । विशेषापेक्षमिति । चितिधातुमात्रविषयमित्यर्थः । इदमेव मतं युक्तमित्याह अत एवेति । सर्वस्यापि चुरादेणिज्जिकल्पे सति 'आ घृषाद्वा' इति कपिपयचुराद्यन्तगणपठितानां णिज्जिकल्पत्रिधिवैयर्थ्यमिति भावः । यत्रि सङ्कोचे । यन्त्रयतीति । अकारस्य उपधात्वाभावात् वृद्धिः । अययन्त्रदिति । अकारस्य गुरुत्वादलपुत्राङ्गुपरकत्वाभावात् सन्वद्भावाभावाद् इत्वदीर्घो न । एवमग्रेऽपि संयोगान्तधातूनां ज्ञेयम् । पठितुं शक्यमिति । नलोपाभावास्तु इदित्त्वस्य न फलम्, नकारस्य उपधात्वाभावादेव नलोपस्याप्रसक्तेरिति भावः । तच्चिन्त्यमिति । यन्त्र्याद् इत्यणिजन्ते सत्यपि नकारस्य अनुपधात्वादेव लोपाप्रसक्त्या इत्त्वस्य प्रयोजनाभावादिति भावः । एवं 'कुद्रि अनृतभाषणे' 'तत्रि कुटुम्बवारणे' 'मत्रि गुप्तभाषणे' इति चुरादौ पठिष्यमाणेष्वपि इदित्त्वं त्यक्तुं शक्यमित्यर्थः । लड उपसेवायाम् । लाडयतीति

सन्वद्भावविषये हि जायमानो दीर्घः सन्वद्भावं नाग्रेऽत इति । सामान्यापेक्षमिति । सर्वेऽपि चुरादयो विकल्पेन णिचं लभन्त इतोत्तर्यकमित्यर्थः । न चैवम् 'आघृषाद्वा' इति व्यर्थमिति वाच्यम्, ज्ञानकसिद्धस्यासावन्त्रिकत्वात् । एवं चास्मिन्पक्षे आघृषीयाणामिवैच्छिको विकल्पः, अन्येषां तु शिष्टप्रयोगाद्भवस्थित इत्यर्थः । जगाण । जगणतुरिति । वृत्तौ चकाण चकणतुरिति प्रबुरः पाठस्तस्मिन्स्तु पाठे नास्त्येव प्रकृतार्थसिद्धिः । केचित्तु णिजभावे गणयामासेत्यादिरूपामावेऽपि गणधातोरेदन्तत्वाद्गणयामासेत्यामा भवितव्यमिति जगाणेत्यादिपाठश्चिन्त्य इत्याहुः । न वैयर्थ्यमिति । वैयर्थ्यशङ्कापि नेत्ययमेव पक्षो युक्त इति भावः । न च पूर्वोक्तपक्षस्य शिथिलत्वे जगणतुरिति वृत्तिप्रयोगः कथं संगच्छतामिति शङ्क्यम्, श्वादेराकृतिगणत्वात् तत्रत्यघातोस्तद्रूपसिद्धेः । तच्चिन्त्यमिति । यत्रितमित्यादिषु इकारो व्यर्थ एव न तु ज्ञापनार्थः । तेषां संयोगान्तत्वात्, यन्त्रतन्त्रमन्त्र इति नकारे पठितेषु 'अनिदित्ताम्—' इति लोपो न लभ्यते नकारस्यानुपवात्त्वात् । चिन्त्यादित्यत्र तु चिन्त स्मृत्यामिति नकारोपघाठे नलोपः स्यादेवेति तद्वारणाय क्रियमाण

मिदि १५४१ स्नेहते । मित्थयति, मित्थति । ओ लडि १५४२ उत्क्षेपणे । ओलण्डयति, ओलण्डति । ओकार इदित्येके । लण्डयति, लण्डति । उकारादिरयमित्यन्ये । उलण्डयति । लज्ज । १५४३ अपवारणे । जल इत्येके । पीड १५४४ अवगाहने । पीडयति । २५६५ भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् । (७-४-३) एषामुपधाया ह्रस्वो वा स्याच्चडूपरे गौ । अपीपिडत्, अपिपीडत् । नट १५४५ अवस्पन्दते । अवस्पन्दनं नाट्यम् । श्रथ १५४६ प्रयत्ने । प्रस्थाने इत्येके । बध १५४७ संयमने । वाधयति । बन्ध इति चान्द्रः । प १५४८ पूरणे । पारयति । दीर्घोच्चारणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तद्धि सेट्कत्वाय । एवं च पृणातिर्पिर्पतिभ्यां परिता परीता इत्यादिसिद्धात्रपि परति,

णिचि अत उपधावृद्धिः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । अलील न् । पीड अवगाहने । भ्राजभास । 'गौ चड्युपधाया ह्रस्वः' इत्यनुवर्तते, तदाह एषामिति । नित्ये उपधाह्रस्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । ह्रस्वपक्षे लघुपरकत्वात्सन्वत्त्वाद्भ्यासदीर्घ इत्यभिप्रेत्याह अपीपिडदिति । अत्र उत्तरखण्डे ह्रस्वः, पूर्वखण्डे तु दीर्घः । ह्रस्वाभावपक्षे तु लघुपरकत्वाभावात् सन्वत्त्वविरहान्नाभ्यासदीर्घ इति मत्वाह अपिपीडदिति । अत्र उत्तरखण्डे दीर्घः, पूर्वखण्डे ह्रस्वः । नट अवस्पन्दन इति । अवस्पन्दनं नाट्यम् । नाटयति । अनीनटत् । श्रथ प्रयत्ने । श्राथयति । अशिंश्रयत् । सन्वत्त्वविधौ अनेकहल्व्यवधानेऽपि लघुपरत्वं न विरुध्यते, 'अत्समुदृत्वर-' इति इत्वापवादस्य अत्त्वस्य विधानाल्लिङ्गात् । अन्यथा अपप्रथदित्यादौ अनेकहल्व्यवधानाद् लघुपरत्वाभावादेव इत्वाप्रसक्त्या किं तेन । पृ पूरणे । ननु ह्रस्वान्त एवार्यं धातुनिर्दिश्यताम् तावतैव पारयतीत्यादिसिद्धेः । न च णिजभावपक्षे परिता परिष्यतीत्यत्र इडर्थं दीर्घोच्चारणम् ऋदन्तत्वे अनिट्कत्वप्रसङ्गादिति वाच्यम्, चुरादिणिचो नित्यत्वेन ततो णिजभावस्य शशशृङ्गायमाणत्वादित्यत आह दीर्घोच्चारणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गमिति । पृधातो रिति शेषः । णिचः पाक्षिकत्वे तु परितेत्यादौ पतंत्यादिवारणाय दीर्घोच्चारणमर्थवदिति भावः । ननु ह्रस्वान्तत्वेऽपि परितेत्यादौ इट् कुतो न स्यादित्यत आह तद्धि सेट्कत्वायेति । हियतः तद् दीर्घोच्चारणं परितेत्यादौ सेट्कत्वार्थम् ऋदन्तत्वे तु इण न स्यात्, 'ऊदन्तैः' इत्यनिट्कारिकासु ऋदन्तस्य पर्युदासेन ऋदन्तस्यानिट्कत्वावगमादिति भावः । ननु पृधातोः णिचः पाक्षिकत्वज्ञापकस्य किं फलम् । शनाविकरस्पर्शनुविकरणपठिताभ्यामेव पृधातुभ्यां परितेत्यादिसिद्धेरित्यत आह एवं चेति ।

इकारस्तु ज्ञापक इति भावः । लड स्नेहपूर्विका सेवोपसेवा । लाडयति पुत्रम् । लडयोरभेदाल्लालयति । ओकार इदित्येके इति । ओदित्करणम् 'ओदितश्च' इति धातोरव्यवहितस्य निष्ठातकारस्य नत्वार्थमिति तद्वलान्नेडित्येके । लण्डणः ओदिद्वलादिद्व्यवधानेऽपि नत्वमित्यन्ये । लण्डनः । पीड अवगाहने । 'भ्राजभास-' इति ह्रस्वपक्षे सन्वद्भावविषयत्वाद् 'दीर्घो लघोः' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । ह्रस्वाभावपक्षे । न दीर्घ इत्याह अपीपिडदित्यादि । पृतु पूरणे । दीर्घोच्चारणमित्यादि

परतः इत्यादिसिद्धिः फलम् । ऊर्ज १५४९ बलप्राणनयोः । पक्ष १५५० परिग्रहे ।
वर्ण १५५१ चूर्ण १५५२ प्रेरणे । वर्ण वर्णने इत्येके । प्रथ १५५३ प्रख्याते ।
प्राथयति । 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति वक्ष्यमाणत्वान्नास्य मित्त्वम् । २५६६
अत्समृद्धत्वप्रथमदृष्टतृप्तशाम् । (७-४-९५) एषामभ्यासस्याकारोऽन्तादेशः
स्याच्चङ्परे णौ । इत्वापवादः । अपप्रथत् । पृथ १५५४ प्रक्षेपे । पर्थयति ।
२५६७ उर्जत् । (७-४-७) उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋत्स्याद्वा चङ्परे

उक्तरीत्या पृथातोः णिचः पाक्षिकत्वे ज्ञापिते सतीत्यर्थः । परतीति । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य'
इत्युत्वं तु न भवति । पराभ्यां गुणवृद्धिभ्यां वावादिति भावः । ऊर्ज बलेति । 'सन्वल्ल-
घुनि-' इति सूत्रं द्वेवा व्याख्यातं प्राक् । तत्र चङि 'न द्राः-' इति निषेधात्, जि इति
णिजन्तस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे चङपरे णौ लघोरभावात् प्रथमव्याख्याने अभ्यासस्य तथाविधल-
घुपरकत्वविरहात् सन्वत्त्वविरहान्नाभ्यासदीर्घः, और्जिजत् । द्वितीयव्याख्याने तु चङपरे णौ
यदङ्गम् ऊर्ज् इत्येतत् तदीयस्याभ्यासस्य चङमादाय वा णिचं लुप्तमादाय वा लघुपरकत्वा-
दभ्यासस्य दीर्घः, और्जीजत् । एवमेव एवंजातीयकेषु द्रष्टव्यम् । प्रथ प्रख्याने । प्राथय-
तीति । णिचि उपधावृद्धिरिति भावः । नन्वस्य घटादिकत्वेन मित्त्वाद्घ्रस्वः स्यादित्यत
आह नान्ये इति । ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्तचुरादिषु मित्वनिषेवादिति भावः । घटादिकस्य
तु मित्त्वाद्घेतुमणिचि प्रथयतीत्येव भवति । न च चौरादिकस्यैव मित्त्वार्थं घटादावनुवादः
किं न स्यादिति वाच्यम्, 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति निषेधादित्यलम् । अत्समृ । अभ्यास-
स्येति । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । चङ्परे णाविति । 'सन्वल्ल-
घुनि-' इत्यतः चङपरे इत्यनुवर्तते । चङ्परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । अन्यपदार्थस्त्वर्थ्याणि-
रेवेति भावः । इत्त्वेति । 'सन्वतः' इति इत्त्वस्यापवाद इत्यर्थः । अपप्रथदिति । अत्र
अत्त्वविधानादेव सन्वत्त्वविधौ अनेकहल्व्यवधानेऽपि लघुपरकत्वमिति विज्ञायते । अन्यथा
येन नाव्यवधानन्यायाद् एकहल्व्यवधानस्यैवाश्रयाद् अत्र सन्वत्त्वाविरहादेव इत्त्वाप्रवृत्त्या
किं तेन । संयोगे परे गुरुत्वान्नाभ्यासदीर्घः । पृथ प्रक्षेपे । ऋदुपधः । पर्थय-
तीति । णिचि लघूपधगुणः, रपरत्वम् । उर्जत् । ऋ इत्यस्य उरिति पष्ठ्यन्तं
रूपम् । 'णौ चङ्युधायाः-' इत्यनुवर्तते । 'जिघ्रतेर्वा' इत्यतो वेति, तदाह उप-
धाया इति । ननु ऋकारस्य ऋकारविधिव्यर्थ इत्यत आह इररारामपवाद

पारयतीत्यादिरूपाणि ह्रस्वोच्चारणेऽपि सिध्यन्तीति परतीत्याद्यर्थं दीर्घोच्चारणमित्यर्थः ।
अत्र वदन्ति—घातुपाठकृता पाणिनिना विशिष्यैव उदात्ता अनुदात्ताश्च पठिताः, न
हि ऋकारान्ताः सेट्का इति । तेन परिभाषितं येनेत्थं तस्याशयः कल्प्यते । कविकल्प-
द्रुमे त्वस्य नित्यभ्यन्तत्वमुक्तमिति । एवं चास्मिन्मक्षे दीर्घोच्चारणं व्यर्थमिति फलि-
तम् । अन्ये तु दीर्घोच्चारणं परित्ता परीतेत्यादौ 'वृतां वा' इति इटो दीर्घविकल्पा-
र्थम् । ततश्च णिज्विकल्पः सिद्ध एवेति परतीत्यादिरूपमाहुः । ऊर्ज । ऊर्जयति ।
बलवान्भवति । जीवति वेत्यर्थः । उर्जत् । 'जिघ्रतेर्वा' इत्यतो वेति वर्तते । इर-

णौ । इररारामपवादः । अपीपृथत्, अपपर्यत् । पय इत्येके । पाययति । पम्ब १५५५ सम्ब-
त्वेन । सम्बयति अससम्बत् । शम्ब १५५६ च । अशशम्बत् साम्ब इत्येके । भज १५५७
अदने । कुट्ट १५५८ छेदनभर्त्सनयोः । पूरणे इत्येके । कुट्टयति । पुट्ट १५५९ उट्ट १५६०
अल्पीभावे । अट्ट १५६१ पुट्ट १५६२ अनादरे । अट्टयति । अयं दोषवः । प्ठुत्वस्यासिद्ध-
त्वाद् 'न न्द्राः-' (सू० २४४६) इति निषेवः । आट्टित् । लुण्ठ १५६३ स्तेये ।
लुण्ठयति । लुण्ठति । 'लुठि स्तेये' इति भौवादिकस्य । शठ १५६४ श्वठ १५६५
असंस्कारगत्योः । श्वठि इत्येके । तुजि १५६६ पिजि १५६७ हिसात्रलदान-
निकेतनेषु । तुजयति । पिजयति । इदिकरणात् तुजति पिजति । तुज पिज
इति केचित् । लजि लुजि इत्येके । पिस १५६८ गतौ । पिसयति । पिसति इति
तु शपि गतम् । पान्त्व १५६९ सामप्रयोगे । श्वल्क १५७० बल्क १५७१ परि-
भाषणे । षिंह १५७२ स्नेहने । स्फिट इत्येके । स्मिट १५७३ अनादरे ।
अपोपदेशत्वान्न पः । असिस्मट् । षिण्ड् अनादरे इत्येके । डिट्त्वस्यावयवेष्व-

इति । कृत संशब्दने । अचोक्तत् इत्यादौ 'उपधायाश्च' इति इत्वे रपरत्वे इर् प्राप्तः,
अमीमृजदित्यत्र तु 'मृजेवृद्धिः' इत्यार् प्राप्तः, प्रकृतपृथधातौ तु चङि णिलोपे प्रत्यय-
लक्षणने णिचमाश्रित्य लघूपवगुणे रपरत्वे अर् प्राप्तः, तेपामपवाद इत्यर्थः । अपीपृथदिति ।
णिचमाश्रित्य प्राप्तं गुणं वाचित्वा ऋकारे, द्वित्वे, इरदत्वे, हलादिशेषे, सन्त्वत्वादित्वे, दीर्घे
रूपमिति भावः । अपपर्यदिति । ऋत्वाभावपक्षे द्विर्वचनेऽचोति निषेवाद् गुणात्प्राग् द्वित्वे
उरदत्वे हलादिशेषे ऋकारस्य णिचमाश्रित्य गुणे रपरत्वे अपपर्यदित्यत्र लघुपरकत्वाभावेन
सन्त्वत्त्वविरहादित्त्वदीर्घां नेति भावः । अट्ट पुट्ट अनादरे । अयं दोषव इति । अट्टधातु-
रित्यर्थः । दकारस्य प्ठुत्वचत्वाभ्यां निर्देश इति भावः । दोषवत्वस्य प्रयोजनमाह प्ठुत्व-
स्येति । तथा च दकारं विहाय टि इत्यस्य द्वित्वे आद् टिट् इति स्थिते दस्य
प्ठुत्वे चत्वे च आट्टित् इति रूपमिष्टं सिद्ध्यति । स्वाभाविकदोषवत्त्वे तु
'न न्द्राः-' इति निषेवाभावात् टकारद्वयसहितस्य प्यन्तस्य द्वित्वे हलादिशेषेणा-
भ्यासे प्रथमतकारस्य अनिवृत्तौ आट्टित् इति अनिष्टं रूपं स्यादिति भावः ।

रारामिति । ऋकारोपधे तु 'उपधायाश्च' इत्यचोक्तदित्यादौ इर् प्राप्तः, अमीमृजदित्यत्र
मृजेवृद्धिरार् प्राप्तः, इतरेषाम् ऋदुपधानां गुणेन अपोपृथदित्यादावर् इति विवेकः ।
नन्विह उरित्यनूद्यमानः सवर्णान् गृह्णाति, ऋदिति विवियमानस्तु न गृह्णाति ।
तथा च अचोक्लृपदित्यत्र 'उर्ऋत्' इत्यनेन ऋवर्णे सति अचोक्लृपदिति प्रसज्येतेति
चेत् । नैवम् । लत्वस्यासिद्धत्वेन प्रथमम् 'उर्ऋत्' इत्यस्य प्रवृत्तौ पश्चात् 'कृपो
रो लः' इत्यनेन ऋकारैकदेशस्य लृकारैकदेशविधानादिष्टसिद्धेः । न च चली-
क्लृप्यत् इत्यादौ रोगागमादेर्लत्वार्थं 'कृपो रो लः' इत्यस्यावश्यकत्वेऽपि कृपुधातुः
'क्लृप् सामर्थ्ये' इत्येव पठ्यताम् । एवं हि प्रक्रियालाघवं लभ्यते । ऋकारैकदेशस्य
लृकारैकदेश इति व्याख्यानक्लेशोऽपि न भवतीति वाच्यम् । अचोक्लृपदित्यत्र 'उर्ऋत्'

रितार्थत्वाणिजन्तात्तद् । स्माययते । श्लिष १५७४ श्लेषणे । पयि १५७५ गतौ । पय्ययति, पय्यति । पिच्छ १५७६ कुट्टने । छदि १५७७ संवरणे । छन्दयति, छन्दति । थण १५७८ दाने । प्रायेणायं त्रिपूर्वः । विश्राणयति । तड १५७९ आघाते । ताडयति । खडः १५८० खडि १५८१ कडि १५८२ भेदने । खाडयति । खण्डयति । कण्डयति । कुडि १५८३ रक्षणे । गुडि १५८४ वेष्टने । रक्षणे इत्येके । कुठि इत्यन्ये । अवकुण्ठयति, अवकुण्ठति । गुठि इत्य-
परे । खुडि १५८५ खण्डने । वडि १५८६ विभाजने । वडि इत्येके । मडि १५८७ भूपायां
हर्षे च । भडि १५८८ कल्याणे । छर्द १५८९ वमने । पुस्त १५९० वुस्त १५९१ आदरा-
नादरयोः । चुद १५९२ संचोदने । नक्क १५९३ वक्क १५९४ नाशने । णोपदेशलक्षणो
पर्युदस्तोऽयम् । प्रनक्कयति । चक्क १५९५ चुक्क १५९६ व्यथने । धल १५९७ शौचकर्मणि ।
तल १५९८ प्रतिष्ठायाम् । तुल १५९९ उन्माने । तोलयति । अतूलत् । कथं तुलयति
तुलना इत्यादि ।—‘अतुलोपमाभ्यां—’ (सू० ६३०) इति निपातनादादन्तस्य तुलाशब्दस्य सिद्धौ
ततो णिच् । दुल १६०० उल्क्षेपे । पुल १६०१ महत्त्वे । चुल १६०२ समुच्चयाये ।
मूल १६०३ रोहणे । कल १६०४ विल १६०५ क्षेपे । विल १६०६ भेदने ।
तिल १६०७ स्नेहने । चल १६०८ भूतौ । पाल १६०९ रक्षणे । लूप १६१०

ष्मिड् अनादरे । ननु णिचश्चेत्यात्मनेपदसिद्धेः किमर्थं डिक्करणमित्यत आह णिजन्तात्त-
डिति । तडवेत्यर्थः । अकर्त्रभिप्रायेऽपि फले णिजन्तादात्मनेपदार्यं डिक्करणमिति यावत् ।
ननु कृतेऽपि डिक्करणे णिजन्तस्य डित्त्वाभावात् कथमुक्तप्रयोजनलाभ इत्यत आह डित्त्वस्य
अवयवे अचरितार्थत्वादिति । ष्यन्तावयवे ष्मिड्भावात् डित्त्वं व्यर्थम्, तस्य णिचं विना
प्रयोगाभावात् । ततश्चावयवे श्रुतं डित्त्वं ष्यन्तादेव कार्यं साधयतीत्यर्थः । स्माययते इति ।
णिचि वृद्धौ आयादेशे स्मायि इति ष्यन्ताल्लटस्तिपि शपि गुणायादेशाविति भावः । असिष्म-
यत । तुल उन्माने । कथमिति । लघूपवगुणप्रसङ्गादिति भावः तुलनेति । ‘ण्यास-
श्रन्यो युच्’ इति भावः । समावृत्ते अतुलोपमाभ्यामिति । आदन्तस्येति ।
तुलघातोर्ष्यन्तान्तात्पचाद्यचि निपातनाद् गुणाभावे स्त्रीत्वे तुलाशब्द आदन्तः । ततस्तत्-
कराति तदाचष्टे इति णिचि ईष्वत्त्वात् टिलोपे तुलि इति ष्यन्ताल्लटस्तिपि युचि
च तुलयतीति तुलनेति च रूपम् । आकारलोपस्य ‘अचः परस्मिन्—’ इति स्थानि-

इत्यस्य प्रवृत्तावनिष्टरूपप्रसङ्गात् । ‘कृपो रो लः’ इत्यनेन ऋकारैकदेशस्य लृकारैकदेश
इत्यन्युपगमे तु उक्तव्याख्यानक्षेत्राव्यात् । इदं च कैयटरीत्योक्तम् । नत्विदं धोद-
क्षमम् ‘ऋत उत्’ इत्यनेन तपरकरणे लृवर्णग्राहकत्वे ष्यसिद्धेः स्पष्टत्वात् । अयं
दोषश्च इति । टोपवत्त्वे त्वाटिट्ठदिति स्यादिति भावः । शठ श्वठ । शाठयति ।
असंस्कृतो भवति गच्छति वेत्यर्थः । स्माययत इति । आत्वं तु नेह भवति ।
‘नित्यं स्मयतेः’ इति निर्देशेन ‘ष्मिड् ईष्वत्सने’ इति भौवादिकादेव हेतुमण्णौ तडि-
धानात् । श्रण दाने । विश्राणनं वितरणम् । चुद् संचोदने । ‘ण्यासश्रन्यः—’ इति

हिंसायाम् । शुल्ब १६११ माने । शूर्पे १६१२ च । चुट १६१३ छेदने । मुट १६१४ संकु-
र्णने । पडि १६१५ पसि १६१६ नाशने । पण्डयति, पण्डति । पंसयति, पंसति । ब्रज १६१७
मार्गं १६१८ संस्कारगत्योः । गुल्क १६१९ अतिस्पर्शने । क्षपि १६२० गत्याम् । चम्पयति
चम्पति । क्षपि १६२१ क्षान्त्याम् । क्षम्पयति, क्षम्पति । क्षजि १६२२ कृच्छ्रजीवने । श्वर्त
१६२३ गत्याम् । श्वत्र १६२४ च । जप १६२५ मिच्च । अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते ।
२५६८ मितां ह्रस्वः । (६-४-९२) । मितामुपधायाः ह्रस्वः स्याण्णो परे ।
ज्ञपयति । यम १६२६ च परिवेषणे । चान्मित् । परिवेषणमिह वेष्टनम् । न तु
भोजना, नापि वेष्टना । यमयति चन्द्रम् । परिवेष्टत इत्यर्थः । चह १६२७

वत्त्वान्न गुण इति भावः । ब्रज मार्गेति । मार्गयति । यद्वा । मार्गति न वात्वन्तरम् । ब्रज-
घातुमार्गसंस्कारे गतौ चेत्यर्थः । ज्ञाप मिच्चेति । ज्ञपघातुणिचं लभते, मित्संज्ञकश्चेत्यर्थः ।
मित्त्वकार्यभागिति वा । घातुपाठे अर्थनिर्देशाभावादाह अयमिति । प्रच्छ, ज्ञीप्सायामित्यत्र
ज्ञाने 'श्वाघहुङ्स्याशपां ज्ञीप्स्यमानः' इत्यत्र ज्ञापने प्रयोगदर्शनादिति भावः । मितां ह्रस्वः ।
'ऊदुपधाया गोहः' इत्यत उपधाया इति 'दोषो णौ' इत्यतो णाविति चानुवर्तते, तदाह मिता-
मुपधाया इत्यादिना । ज्ञपयतीति । णिचि उपधावृद्धो ह्रस्व इति भावः । यम च
परिवेषणे । चान्मित्ति । इति अनुकृष्यते इति शेषः । यमघातुः परिवेषणे णिचं लभते,
मित्कार्यभाक् चेत्यर्थः । मित्संज्ञक इति वा । परिवेषणमिह वेष्टनमिति । 'परिवेषस्तु परिविः'
इति कोशादिति भावः । न तु भोजनमिति । भुजेहेतुमण्यन्तात् द्वियामित्यधिकारे 'ण्यास-
श्रन्थो युच्' क्रीवत्वं लोकात् । भोजनेत्येव क्वचित्पाठः । भोक्तुः पात्रे भोज्यद्रव्योपकल्पन-
मिह न परिवेषणमित्यर्थः । भोजनायां यमेहेतुमण्यन्तस्य अमन्तत्वादेव मित्त्वसिद्धेरिति भावः ।
परिवेष्टत इत्यर्थ इति । अनेन इह परिविपेरण्यन्ताल्ल्युटि परिवेषणशब्द इति सूचितम् ।

युचि चोदना । ब्रज मार्गं । ब्राजयति । मार्गयति । केचित्तु मार्गेति न वात्वन्तरं किंतु ब्रजे-
त्येक एव घातुमार्गसंस्कारे गतौ चेति व्याचक्ष्युः । ज्ञाप मिच्च । चाद्गतावित्येके । ज्ञपघातु-
णिचं लभते मित्संज्ञकश्चेत्यन्त्ये । ज्ञाने ज्ञापने चेति । 'प्रतिपञ्जसिञ्चेतनाः' । प्रच्छ, ज्ञीप्साया-
मित्यत्र ज्ञाने । 'श्वाघहुनुङ्-' इति सूत्रे ज्ञीप्स्यमानो बांधयितुमिष्यमाण इति व्याख्याया ज्ञापने
च प्रयोगदर्शनादिति भावः । वेष्टनमिति । 'परिवेषस्तु परिविः' इत्यमरः । न त्वित्यादि ।
अयं भावः—घटादौ 'यमोऽपरिवेषणे' इति पठितं तत्र परिवेषणमिति हेतुमण्यन्तस्य रूपम् ।
हेतुमण्यन्तस्य हि भोजना वेष्टना चार्थः । तथा च अपरिवेषण इत्यनेन भोजनातो वेष्टनात-
श्चान्यत्र मित्त्वनिषेधेऽपि तयोरर्थयोस्त्वमन्तत्वादेव मित्त्वसिद्धेरिति । यद्यपि घटादौ
यच्छ्रति भोजनातोऽन्यत्र मिञ्चेति व्याख्यातं तथाप्यत्रत्यग्रन्थानुगुण्येनोपलक्षणतया
तद्व्याख्येयमित्याहुः । अत्रेदं बोध्यम्—घटादौ 'यमोऽपरिवेषणे' इत्यत्र परिवेष्टकस्य
विषेणान्तस्य ल्युटि रूपम्, 'यम च परिवेषणे' इत्यत्र तु केवलस्यैव ल्युटि रूपं

'परिकल्पने । चहयति । अचीचहत् । कथादौ वक्ष्यमाणस्य तु अदन्तत्वे नाग्लो-
पित्वादीर्घसन्ध्यावौ न । अचचहत् । चप इत्येके । चपयति । रह १६२८ त्यागे
इत्येके । अररहत् । कथादेस्तु अररहत् । बल १६२९ प्राणने । बलयति । चिब्
१६३० चयने । २५६६ चिस्फुरोणौ । (६—१—५४) आत्वं वा स्यात् ।
२५७० अर्तिह्रील्लीरीकन्यूयीक्ष्माग्यातां पुङ्गौ । (७—३—३६) एषां पुक्

न च वेष्टनेऽप्यर्थे यमेरमन्तत्वादेव सिद्धे मित्त्रविधिव्यर्थं इति वाच्यम्, 'न कम्पमिचमाम्'
इति मित्त्रप्रतिषेधप्रकरणस्ये 'यमोऽपरिवेषणे' इति वटाद्यन्तर्गंगसूत्रे अपरिवेषणे इति पर्यु-
दासेन भोजनतोऽप्यत्र वेष्टनेऽर्थे मित्त्रनिषेधस्य प्राप्तौ मित्त्रप्राणार्थत्वाद् 'यमोऽपरिवेषणे'
इत्यत्र परिवेषणशब्देन भोजनाया एव विवक्षितत्वेन वेष्टने यमेमित्त्रनिषेधस्य प्रसङ्गात् । अत
एव यमिर्भोजनतोऽप्यत्र न मिदिति व्याख्यातं मूलकृता । भोजनायां तु 'यमोऽपरिवेषणे' इति
मित्त्रनिषेधविधौ भोजनायाः पर्युदासादेव तत्र मित्त्रनिषेधाभावादमन्तत्वादेव मित्त्रप्राप्तेरिह
चुरादौ परिवेषणशब्देन वेष्टनमेव विवक्षितं न तु भोजनेत्यास्तां तावत् । चह परिकल्पन-
इति । इत आरभ्य 'चिब् चयने' इत्येतत्पर्यन्तं चेत्यनुवर्तते । अतस्तेषां मित्त्वाद् णिचि
ह्रस्वः, तदाह चहयतीति । नन्वेनैत्र सिद्धे अत्रे चुराद्यन्तर्गणे कथादावस्य पाठो व्यर्थ
इत्यत आह कथादाविति । कथादयोऽदन्ता इति वक्ष्यन्ते । तस्माष्णिचि अल्लोपे चहय-
तीत्यादौ अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वृद्धयभावे मित्त्वाद्घ्रस्वे च न विशेषः । तथापि अदन्तात्
चङि णौ अल्लोपे सति अग्लोपितया सन्ध्वत्त्वदीर्घयोरभावे अचचहदिति रूपमस्ति फल-
मित्यर्थः । चप इत्येके इति । 'चह परिकल्पने' इत्यस्य स्थाने चप इत्येके पठन्तीत्यर्थः । 'रह
त्यागे' इत्येके इत्यपि तथैव व्याख्येयम् । एवं च ङपादिषु पञ्चपु चहवातुः चपवानुः रहधा-
तुर्वा अन्यतमस्तुतीयः बलवातुश्चतुर्थः चिब्धातुः पञ्चमः इति कृत्वा ङपादिपञ्चानां मत-
त्रयेऽपि पञ्चत्वात् ङपादिपञ्चकत्वस्य न विरोधः । 'रह त्यागे' इत्यस्यापि कथादि-
पाठफलमाह कथादेस्तु अररहदिति । अदन्तत्वेन अग्लोपित्वान्न दीर्घसन्ध्वत्वे
इति भावः । बल प्राणने । च इत्यनुवृत्त्या । मित्त्रस्यानुकर्षणाद्घ्रस्वं मत्वाह बल-
यतीति । चिस्फुरोणौ । 'आदेच उपदेशे—' इत्यत आदिति 'विभाषा लीयतेः'
इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते इति मत्वा शेषं पूरयति आत्वं वा स्यादिति ।
चिब् णिचि आत्वे चा इ इति स्थिते अर्तिह्री । अर्ति ह्री ल्ली क्यूयी
क्ष्माग्री आत् एषां द्वन्द्वात् षष्ठी । पुक् णौ इति छेदः, तदाह—एषां पुक्

न तु णिजन्तस्य । तथा च भोजनावद्वेष्टानाया अपि परिवेषणशब्दार्थत्वाद्भयत्राप्य-
मन्तत्वेनैव मित्त्रं सिध्यति । वेष्टने तु अपरिवेषण इत्यनेन अमन्तत्वप्रयुक्तमित्यस्य
निषेधेऽपि 'यम च परिवेषणे' इत्यनेन मित्त्रं सिध्यतीति दिक् । चिस्फुरोणौ ।
'आदेच उपदेशे—' इत्यत आदित्यनुवर्तते 'विभाषा लीयतेः' इत्यतो विभाषाग्रहणं च
तदाह आत्वं वा स्यादिति । अर्तिह्री । परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च आदौ पुक् पश्चाद्-

स्याणौ । चपयति, चययति । नित्करणसामर्थ्यादस्य णिञ्जिकल्पः । चयते । प्रणिचयति, प्रनिचयति । 'नान्ये मितोऽहेतौ' (ग० सू० १९८) । अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिभ्योऽप्ये मितो न स्युः । तेन शमादीनाममन्तत्वप्रयुक्तं मित्वं न । घट्ट १६३१ चलने । मुस्त १६३२ सङ्घाते । खट्ट १६३३ संवरणे । पट्ट १६३४ स्फिट्ट १६३५ चुवि १६३६ हिंसायाम् । पुल १६३७ सङ्घाते । पूर्ण इत्येके । पुण इत्यग्ये । पुंस १६३८ अभिवर्तने । टकि १६३९ वन्वने । टङ्कयति, टङ्कति । घूस १६४० कान्तिकरणे । घूसयति । दन्त्यान्तः । मूर्धन्यान्त इत्येके । तालव्यान्तः इत्यपरे । कीट १६४१ वर्णे । चूर्ण १६४२ संकोचने । पूज १६४३ पूजायाम् । अर्क १६४४ स्तवने । तपने इत्येके । शुठ १६४५ आलस्ये । गुठि १६४६ शोषणे । गुण्ठयति, गुण्ठति । जुड १६४७ प्रेरणे । गज १६४८ मार्ज १६४९ शब्दार्थौ । गाजयति । मार्जयति । मर्च १६५० च । मर्चयति । घृ १६५१ प्रस्रवणे । स्नावणे इत्येके । पचि १६५२ विस्तारवचने । पञ्चयति । पञ्चते इति व्यक्तार्थस्य शपि गतम् । तिज १६५३ निशाने । तेजयति । कृत १६५४ संशब्दने ।

स्याणौ इति । पुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः कित्वादान्तावयवः । चाप् इ इति स्थिते चेत्यनुवर्त्य मित्त्वस्यानुकर्मणेन मित्त्वाद्घ्रस्वे चपि इत्यस्मात्तिवाद्दौ परिनिष्ठितमाह चपयतीति । आत्वाभावपक्षे त्वाह चययतीति । चेर्णिचि वृद्धौ आयादेशे मित्त्वाद्गुणा- ह्रस्व इति भावः । ननु चिञ्धातीरिह नित्करणं व्यर्थम्, ण्यन्ताद् णिचश्चेत्येव उभयपदसिद्धेः । चौरादिकस्यास्य नित्यं ण्यन्तत्वेन चयति चयते इति केवलस्याण्यन्तस्य शशश्रुञ्जायमाणत्वा- दित्यत आह नित्करणसामर्थ्यादिति । एवं च णिजभावपक्षे उभयपदार्थमिह नित्करणमर्थ- वदिति भावः । 'शेपे विभाषाऽक्रखादौ' इति णत्वविकल्पं मत्वाह प्रणिचयति, प्रनिचयति इति । 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति चुरादिगणसूत्रम् । अहेताविति च्छेदः । 'हितुमति च' इति सूत्रेण विहितो णिच् हेतुशब्देन विवक्षितः । स न भवतीत्यहेतुः स्वार्थणिच् । तस्मिन्वरे इति लभ्यते । किमपेक्षया अन्ये इत्याकाङ्क्षायां इतः प्राक् पठितज्ञपादिचिञ्जन्तेभ्य इति लभ्यते, तदाह अहेतौ स्वार्थे णिचीत्यादिना । अहेतावित्यस्य व्याख्यानं स्वार्थे णिचीति । तेनेति । ज्ञपादिचिञ्जन्तव्यतिरिक्तचुरादीनां मित्त्वनिषेधेनेत्यर्थः । शमादीनामिति । शम आलोचने अम रोगे इत्यादीनामग्रे चुरादौ पठिष्यमाणानामित्यर्थः । अमन्तत्वेति 'जनीजूप्वनसुरङ्गोऽमन्ताश्च' इत्यमन्तत्वनिमित्तकमित्यर्थः । कृत शब्दने ।

गुणः । अर्पयति । ह्येपयति । न्येपयति । रेपयति । यलोपः । क्नोपयति । क्षमाप- यति । स्थापयति । चपयतीति । वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रव- र्त्तते । 'आतोऽनुपसर्गे' इति क्वाधनाय 'ह्यावामश्च' इत्यारम्भादिति भावः । ज्ञपा- दिभ्य इति । मुख्यमते पञ्च ज्ञपादयः । मतान्तरे तु सप्त । पूर्ण इत्येके । पूणेत्यन्ये इति । ईदृशेषु पाठशुद्धिनिर्णेतुमशक्या । अतएव क्षीरस्वामिनोक्तम्— 'पाठेऽर्थे चागमभ्रंशान्महतामपि मोहतः । न विद्मः किं जहीमोऽत्र किमुपाददमहे

२५७१ उपधायाश्च । (७-१-१०१) धातोरुपधाभूतस्य ऋत इत्स्यात् । रपरत्वम् ।
 'उपधायां च' (सू० २२६५) इति दीर्घः । कीर्तयति । 'उर्ऋत्' (सू० २५६७) अचीकृतत्,
 अचिकीर्तत् । बर्ध १६५५ छेदनपूरणयोः । कुवि १६५५ आच्छादने । कुम्बियति । कुम्भि
 इत्येके । लुवि १६५६ तुवि १६५८ अदर्शने । अदर्ने इत्येके । ह्रप १६५९ व्यक्तायां वाचि ।
 क्लप इत्येके । चुटि १६६० छेदने । इल १६६१ प्रेरणे । एलयति । ऐलिलत् । भ्रक्ष १६६२
 म्लेच्छने । म्लेच्छ १६६३ अव्यक्तायां वाचि । ब्र्स १६६४ वर्ह १६६५ हिंसायाम् ।
 केचिदिह गर्जं गर्दं शब्दे, गर्धं अभिकाङ्क्षायाम्, इति पठन्ति । गुर्दं १६६६ पूर्वनिकेतने ।
 जसि १६६७ रक्षणे । मोक्षणे इति केचित् । जंसयति, जंसति । ईड १६६८ स्तुतौ । जसु
 १६६९ हिंसायाम् । पिडि १६७० सञ्जाते । रप १६७१ रोपे । रुट इत्येके । डिप १६७२
 क्षेपे । ष्टुप १६७३ समुच्छ्राये ।

आ कुस्मादात्मनेपदिनः 'कुस्म नाम्नो वा' इति वक्ष्यते । तमभिव्या-
 प्येत्यर्थः । अकर्तृगामिफलार्थमिदम् । चित १६७४ सञ्चेतने । चेतयते । अची-

उपधायाश्च । 'ऋत इद्धातोः' इत्यनुवर्तते, तदाह धातोरित्यादिना । चडि 'उर्ऋत्'
 इत्युपधाया ऋत्वपक्षे आह अचीकृतदिति । उपधाया ऋत्वे कृत् इत्यस्य द्वित्वे उरदत्त्वे
 लघुपरतया सन्वत्त्वादित्वे 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घं इति भावः । ऋत्त्वाभावपक्षे आह
 अचिकीर्तदिति । ऋत इत्त्वे रपरत्त्वे 'उपधायां च' इति दीर्घं कीर्त् इत्यस्य द्वित्वे
 हलादिशेषे अभ्यासह्रस्वे कुत्वमिति भावः । लघुपरकत्वाभावेन सन्वद्भावविषयत्वाभावात्ता-
 भ्यासदीर्घः आकुस्मादित्यत्र आङविभिधाविति मत्वा तमभिव्याप्येति । ननु 'णिचश्च'
 इति सिद्धे आत्मनेपदविधानं व्यर्थमित्यत आह अकर्तृगामीति । ननु 'दशि
 वयम्' इति । पुल । पूर्णादिपु पाठे भ्रंशः । ब्रजधातोर्मार्गिसंस्कारोऽर्थ उत संस्कार एवैत्यर्थ
 भ्रंशः । आगमभ्रंशात् शान्त्रभ्रंशात् । चूर्णं संकोचने । प्रेरणे । पठितस्य पुनः पाठोऽर्थभेदकृतः ।
 मर्चं चेति । क्वचिद्वातुपाठेऽस्यादृष्टत्वेऽपि नायमप्रामाणिक इति मन्तव्यम् । 'मिदचोऽन्या-
 त्परः' इति सूत्रे कैयटेनास्योपन्यस्तत्वात् । 'मर्तो मर्तं मर्चयति द्वयेन' इति प्रयोगदर्शनाच्च ।
 उपधायाश्च । 'ऋत इद्धातोः' इति वर्तते, तदाह धातोरुपधाया इति । ननु 'ऋत
 इद्धातोः' इति सूत्रे धातोर्ऋत् इति वैयधिकरण्येन व्याख्याने सिद्धमिष्टमिति किमनेन सूत्रे-
 णेति । मैवम् । तथा हि सति ऋकारोयतीत्यत्रापि इत्वप्रसञ्जात् । अदर्न इत्येक इति । अत्र
 वदन्ति—अदर्ने लुबितुवी भ्रादौ पठितौ तयोस्तत्र पाठो वृथा स्यात् । इदित्त्वादेव लुम्बति
 तुम्बतीत्यादिरूपसिद्धेः । अदर्शने त्वर्थेऽर्थभेदाद् भ्रादिपाठः सार्थक इत्यर्दनार्थत्वं
 चौरादिकयोरयुक्तमित्यस्वरसादेक इत्युक्तमिति । भ्रक्ष म्लेच्छने । भ्रक्षणेऽप्ययम् ।
 तच्च तैलादिनाऽभ्यञ्जनम् । भ्रक्षयति । अमभ्रक्षत् । गुर्दं पूर्वं निकेतने । गुर्दयति ।
 पूर्वयति । केचित्तु पूर्वनिकेतने इति पठित्वा गुर्दधातुः पूर्वनिवासे वर्तते इति व्याचक्षते ।
 जसु हिंसायाम् । क्त्वायामिङ्क्विकल्पार्थमुदित्करणमिति तत्सामर्थ्यादस्य णिजनित्यः ।

चित्तं । दशि १६७५ दंशने । दंशयते । अददंशत । इदित्वाणिजभावे दंशति । आकुस्मी-
यमात्मनेपदं णिञ्चनियोगेनैवेति व्याख्यातारः । नलोपे सञ्जिसाहचर्याद् भ्वादेरेव ग्रहणम् ।
दसि १६७६ दर्शनदंशनयोः । दंसयते, दंसति । दस इत्यप्येके । डप १६७७ डिप १६७८
संचाते । तत्रि १६७९ कुटुम्बधारणे । तन्त्रयते । चान्द्रास्तु वानुद्वयमिति मत्वा कुटुम्बयते
इत्युदाहरन्ति । मत्रि १६८० गुप्तपरिभाषणे । स्पश १६८१ ग्रहणसंश्लेषणयोः । तर्जने ।
वस्त १४८४ गन्व १६८५ अर्दने । वस्तयते । गन्वयते । विष्क १६८६ हिंसायाम् । हिष्क
इत्येके । निष्क १६८७ परिमाणे । लल १६८८ ईप्सायाम् । कूण १६८९ संकोचे । तूण
१६९० पूरणे । अण १६९१ आशाविशङ्कयोः । शठ १६९२ श्लाघायाम् । यथ १६९३
पूजायाम् । स्यम १६९४ वितर्के । गूर १६९५ उद्यमने । शम १६९६ लक्ष ९६७७ आलो-
चने । 'नाप्ये मितः—' इति मित्वनिषेधः । कुत्स १६९८ अवक्षेपणे । व्रुट १६९९ छेदने । कुट
इत्येके । गल १७०० स्रवणे । भल १७०१ आभण्डने । कूट १७०२ आप्रदाने । अवसादने
इत्येके । कुट्ट १७०३ प्रतापने । वठ्ठु १७०४ प्रलम्भने । वृष १७०५ शक्तिबन्धने ।

दंशने' णिजभावे दंशति इति क्यम् । आकुस्मीयत्वेन णिजभावेऽपि तद्धो दुर्वा-
रत्वादित्यत आह आकुस्मीयमिति । 'दंशसञ्जि' शपि' नलोपमाशङ्क्याह
नलोपे सञ्जीति । स्पश ग्रहणेति । अपस्पशत् । 'अत्समृदृत्वर—' इति
अभ्यासस्य अत्वक्त्वापवादः । गूर उद्यमने । अयं दीर्घोपधः । गूरयते ।
तुदादौ तु 'गुरी उद्यमने' इति ह्रस्वोपधः । दिवादौ तु 'धुरी, गुरी हिंसागतयोः' इति
तुदादौ तु 'गुरी उद्यमने' इति ह्रस्वोपधः दिवादौ तु 'धुरी, गुरी हिंसागतयोः' इति
दीर्घोपध एवेति केचित् । ह्रस्वोपध इत्यन्ये । विदधातोरर्थभेदे विकरणभेदं संगृह्णाति

जासयति । जसति । जसित्वा । जस्त्वा । जस्त्वम् । चित्त संचेतने । सचेतनं मूर्च्छाद्यव-
स्थानिवृत्त्युत्तरकालिकं ज्ञानम् । दंशतीति । इह 'दंशसञ्जि—' इति नलोपमाशङ्क्याह
सञ्जिसाहचर्यादिति । स्पश । स्पाशयते । 'अत्समृदृत्वर—' इत्यादिनाऽभ्यासस्य अत्वम् ।
इध्वापवादः । अपस्पशत् । तर्ज भर्त्स तर्जने । तर्जयते । भर्त्सयते । 'तर्जयन्निव केतुभिः'
इति प्रयोगस्तु णिजन्तादस्माद्भ्रौवादिक्तात् तर्जतेर्वा हेतुमणिञ्चि बोध्यः । भ्रूण । भ्रूणयते
'भ्रूणोऽर्भके स्वैण गर्भे' इत्यमरः गूर उद्यमने । दीर्घोपधोऽयम् । गूरयते । ह्रस्वोपधस्तु
दिवादौ तुदादौ चेति मनोरमायां स्थितम् । यद्यपि तुदादौ गुरी उद्यमने इति पाठाद्घ्रस्वो-
पध एव तथापि दिवादौ धुरी गुरी हिंसागतयोरिति पाठान्नास्ति ह्रस्वोपध इति नव्याः ।
शम लक्ष् । ननु 'निशामय तदुत्पत्तिम्' इत्यत्र शामय इत्येतत् शमु उपशम इत्य-
स्माणिञ्चि रूपं चेद् अमन्तन्वान्मित्त्वे सति ह्रस्वेन भाव्यमित्याशङ्क्य कथमनेन सिद्ध-
मिति वदन्ति । आकुस्मीयत्वात्तद्धि निशामयस्वेति रूपस्य सर्वसंमतत्वादिति चेत् ।
अत्राहुः—स्वार्थण्यन्तादस्मद्वेतुमणिञ्चि निशामयेति रूपम् । न चार्थासंगतिः ।
'निवृत्तप्रेषणाद्वातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते इति सिद्धान्तादिति । कुत्स अवक्षेपणे ।
'यनश्च कुत्सायाम्' इति निर्देशादङ् । कुत्सा । 'प्यासश्चन्य—' इति युच् । कुत्सना ।

शक्तिबन्धनं प्रजननसामर्थ्यं, शक्तिबन्धश्च । वर्षयते । मद १७०६ तृमियोगे । मादयते । द्विवृ
१७०७परिकूजने । गृ १७०८ विज्ञाने । गारयते । विद १७०९ चेतनाख्याननिवासेषु । वेदयते ।

सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे ।

विन्दते विन्दति प्राप्नो इत्यन्लुक्शनम्योष्विदं क्रमात् ॥

मान १७१० स्तग्भे । मानयते । यु १७११ जुगुप्सायाम् । यावयते ।
कुस्म १७१२ नाम्नो वा (ग० सू० १९९) । कुस्म इति धातुः कुत्सितस्मयने
वर्तते । कुस्मयते । अचुकुस्मत । अथवा कुस्म इति प्रातिपदिकम् । ततो धात्वर्थे ।
णिच् । इत्याकुस्मीयाः । चर्च १७१३ अध्ययने । चुक् १७१४ भपणे । शब्द
१७१५ उपसर्गादाविष्कारे च । चाद्भापणे । प्रतिशब्दति । प्रतिश्रुतमाविष्कारो-
तीत्यर्थः । अनुपसर्गाच्च आविष्कारे इत्येव । शब्दयति । कण १७१६ निमीलने

सत्तायां विद्यते इत्यादिश्लोकेन । कुस्म नाम्नो वा । गणमूत्रम् । कुस्मेति पृथक्पदम्
अविभक्तिकम्, तदाह कुस्म इति धातुरिति । कुत्सितस्मयने वर्तते इति शेषपूर्णं व्याख्या-
नादिति भावः । कुस्मयते इति । आकुस्मीयत्वादकर्तृणोऽपि फले आत्मनेपदम् । आकुस्मा-
दात्मनेपदिन इत्यत्र आङ्भिविधावित्याश्रयणादिति भावः । अचुकुस्मतेति । उकारस्य
गुरुतया अम्यासस्य लघुपरकत्वाभावान्न सन्वत्त्वमिति भावः । नाम्नो वेत्यंशं व्याचष्टे
अथवेति । नाम प्रातिपदिकम्, तस्माद्वा णिज्भवतीत्यर्थः । तच्च प्रातिपदिकं कुस्मशब्दा-
त्मकमेव गृह्यते प्रत्यासत्त्या । तथा च कुस्मेति धातोः कुस्मेति प्रातिपदिकाद्वा णिर्जिति
फलितम् । तत्र धातोः णिचः स्वार्थिकत्वमभिप्रेत्य प्रातिपदिकाद् णिचि विशेषमाह तत्
इति । तस्मात् प्रातिपदिकादित्यर्थः । धात्वर्थे इति । करोतीत्यर्थे आचष्टे इत्यर्थे
वेत्यर्थः । न च 'तत्करोति तदाचष्टे' इत्येव प्रातिपदिकात् णिच् सिद्ध इति वाच्यम्,
'आकुस्मादात्मनेपदिनः' इत्यात्मनेपदिनयमार्थत्वात् । इत्याकुस्मीयाः । शब्द उपसर्गा-
दिति । उपसर्गात्परः शब्दधातुः आविष्कारे वर्तते इत्यर्थः । अनुपसर्गाच्चेति ।
अनुपसर्गात्परोऽपि शब्दधातुः णिचं लभते इत्यर्थः । आविष्कारे इत्यस्यैवानुवृत्त्यर्थं

भल । आभण्डनं निरूपणमित्याहुः । वञ्चु प्रलम्भने । ल्युटि वञ्चनम् । उदित्करणस्य क्त्वा-
यामिङ्क्विकल्पार्थत्वाण्णजनित्यः । वञ्चयति । वञ्चति । वचित्वा । वञ्चित्वा । वक्त्वा ।
'वञ्चिलुञ्च्युतश्च' इति सेटः क्त्वः कित्त्वविकल्पनात् पाश्चिको नलोपः । इडभावे तु नित्यम् ।
निष्ठायां तु वक्तम् । 'यस्य विभाषा' इतीप्तिपेधो नाम्नो वेति वाशब्दं व्याचष्टे अथ वेति ।
प्रातिपदिकमिति । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति सूत्रे अन्येभ्योऽपीति वक्ष्यमाणत्वात्कुपूर्वास्म-
यतेर्दप्रत्यये टिलोपे 'कुगति-' इति समासे च निष्पन्नमित्यर्थः । यद्यपि कुपूर्वस्य स्मिडो
लडादिषु कुस्मयते इत्यादि सिद्धं तथापि प्रकुस्मयते इत्यादि न सिध्येदुपसर्गस्य धातुना व्यव-
धानायोगात् । कुस्मयां चक्रे इत्याद्यर्थमपि कुस्मेति पाठोऽर्थवान् । इत्याकुस्मीयाः । चर्च ।
मर्वाऽपि चुरादिणिच् पाक्षिक इति पक्षे । 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययः । चर्चा । कण निमी-

काणयति । 'णौ चड्युपधाया ह्रस्वः' (सू० २३१४) 'काण्यादीनां वा' (धा० ४६१३) इति विकल्प्यते । अचीकणत् अचकाणत् । जभि १७१७ नाशने । जम्भयति, जम्भति । पूद १७१८ क्षरणे । सूदयति । अमूपुदत् । जसु १७१९ ताडने । जासयति, जसति । पश १७२० बन्वने । पाशयति । अम १७२१ रोगे । आमयति । 'नान्ये मित्-' इति निषेधः । अम गत्यादौ शपि गतः । तस्माद्धेतुमण्यौ 'न कर्ममिचमाम्' इति निषेधः । आमयति । चट १७२२ स्फुट १७२३ भेदने । विकासे शशपोः स्फुटति स्फोटते ईत्युक्तम् । घट १७२४ सङ्घाते । घाटयति । 'हन्त्यर्थाश्च' (ग० सू० २००) । नवगण्यामुक्ता अपि हन्त्यर्थाः स्वार्थे णिच् लभन्ते इत्यर्थः । दिवु १७२५ मर्दने । उदित्वाद्देवतीत्यपि । अर्ज १७०६ प्रतियत्ने । अयमर्थान्तरेऽपि द्रव्यमर्जयति । घुपिर् १७२७ विशब्दने । घोषयति । 'घुपिर् विशब्दने' (सू० ४०६३) इति सूत्रे 'अविशब्दने' इति निषेधा-
ल्लिङ्गादनित्योऽस्य णिच् । घोषति । इरिच्त्वादङ् वा । अघुपत्, अघोषोत् ।

पृथगुक्तिः । शब्द आविष्कारे चेत्येतावत्येवोक्ते अनुपसर्गाद्भाषणेऽपि स्यात्, तदाह आविष्कारे इत्येवेति । काण्यादीनामिति । इदं वार्तिकं 'आजभासभाप-' इति सूत्रे भाष्ये पठितम् । 'काणि राणि श्राणि भाणि हेठि लोपयः पट्कोण्यादयः' इति भाष्यम् । अचीकणदिति । ह्रस्वत्वपक्षे लघुपरत्वादभ्यासस्य सन्वत्त्वमिति भावः । शशपोरिति । शक्विकरणे शक्विकरणे चेत्यर्थः । हन्त्यर्थाश्चेति । गणसूत्रमिदम् । हन हिंसागत्योरिति हन्धातोर्हिंसा गमनं चार्थः । एतदर्थकाः ये धातवो भ्वादिषु नवसु गणेषु पठिताः ते सर्वेऽपि चुरादौ पठिताः प्रत्येतव्या इत्यर्थः । ततश्च तेभ्यः स्वार्थे णिजपि पक्षे भवतीति फलितम्, तदाह नवगण्यामित्यादि । दिवु मर्दने । उदित्त्वादिति । उदित्करणम् 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड्विकल्पार्थम् । दृत्वा, देवित्वा । इडभावे ऊठ् । इटि तु 'न क्त्वा सेट्' इति क्त्वनिषेधाद् गुण इति स्थितिः । अस्य नित्यण्यन्तत्वे सति णिचा व्यवहितत्वेन क्त्वायामिड्विकल्पस्य अप्रसक्तेरुदित्करणं व्यर्थं सज्जापयति अस्य दिवुधातोः णिज्विकल्प इतीति भावः । घुपिर् विशब्दने । विशब्दनं शब्देन स्वाभिप्रायाविष्करणं प्रतिज्ञानं च । भ्वादौ त्वयं धातुरविशब्दनार्थकः पठितः । घोषयतीति । शब्देन स्वाभिप्रायमाविष्करोतीत्यर्थः, प्रतिजानीते इति वा । लिङ्गादिति । इण्निषेधप्रकरणे 'घुपिर् अविशब्दने' इति सूत्रम् । अविशब्दनार्थकाद् घुषधातोः निष्ठायामिण् स्यादित्यर्थः । यथा घुष्ठा रज्जुः । प्रसारितेत्यर्थः अविशब्दने इति किम् ? अविशब्दनात्वात् । प्रतिज्ञातमित्यर्थः । अत्र विशब्दनार्थकत्वान्नेऽपि निषेध इति स्थितिः । तत्र विशब्दनार्थकस्य घुषधातोः चौरादिकत्वेन ण्यन्तत्वनियमाणिचा व्यवधानात्ततः

लने । एकनेत्रनिमीलन एवायं शब्दः स्वभावात् । काणः । कण्यादीनामिति । एते हेतुमण्यन्तेषु वक्ष्यन्ते । हन्त्यर्थाश्च । तेन घातयति हन्तीत्येतौ समानार्थौ । अर्ज । प्रतियत्नो गुणाधानम् । अर्जयतीति । संगृह्णातीत्यर्थः । घुपिर् । अविशब्दनं प्रतिज्ञानम् । निषेधाल्लिङ्गादिति । घुपिर् विशब्दन इति सूत्रेण अवि-

प्यन्तस्य तु अन्नघुपत् । आङः क्रन्द १७२८ सातत्ये, भौवादिकः क्रन्दवानुराह्वानाद्यर्थे उक्तः । स एवाङ्पूर्वो णिच् लभते सातत्ये । आक्रन्दयति । अन्ये तु 'आङ्पूर्वो घृपिः क्रन्द-सातत्ये' इत्याहुः । आधोपयति । लस १७२९ शिल्पयोगे । तसि १७३० भूप १७३१ अलङ्करणे । अवतंसयति, अवतंसति । भूपयति । अर्ह १७३२ पूजयाम् । ज्ञा १७३३ नियोगे । आज्ञापयति । भज १७३४ विद्यागने । शृघु १७३५ प्रसहने । अशशर्वत्, अशोशृवत् । यत् १७३६ निकारोपस्कारयोः । रक् १७३७ लग १७३८ आस्त्रादने । रव इत्यके । रग इत्यन्ये । अञ्चु १७३९ विशेषणे अञ्चयति । उदित्वमिड्विकल्पार्थम् । अत एव विभाषितो णिच् । अञ्चति । एवं शृघुजमुप्रभृतीनामपि बोध्यम् । लिंगि

परा निष्ठा नास्त्येवेति इग्निपेवे विशब्दनपर्युदासो व्यर्थः सन् चौरादिकस्यास्य विशब्दनार्थकस्य घुपेः णिचो विकल्पं गमयति । एवं च अवघुपितं वाक्यमित्यत्र चौरादिकघुपेर्विशब्दनार्थकस्य निष्ठायाम् इग्निपेवो नेति भाष्ये स्पष्टम् । इरित्त्वाद्ङ्वेति । णिजभावपक्षे इति शेषः । ननु इरित्त्वादेव णिज्विकल्पे सिद्धे 'घुपिरविशब्दने' इति इग्निपेवसूत्रे अविशब्दने इति पर्युदासस्य णिज्विकल्पजापकत्वात्प्रयणक्लेशो भाष्ये व्यर्थ इति चेत् न—अत एव भाष्यादिरि-न्वाभावविज्ञानात् । एवं च 'घुपिर् विशब्दने' इत्यत्र घुपिरित्यस्य इका निदेशमाश्रित्य प्रथमान्तत्वमेवाप्रयणीम् । इरित्त्वाद्ङ्वेति मूलं तु भाष्यविरोधाद्दुपेक्ष्यभेदेत्यास्तां तावत् । आङः क्रन्द सातत्य इति । आङः परः क्रन्दवानुः आह्वानसातत्येऽर्थे णिच् लभते इत्यर्थः । यद्वा आङ् इत्यनन्तरं घुपिरित्यनुवर्तते । क्रन्दसातत्ये इत्यर्थनिर्देशः, तदाह अन्ये त्विति । लस शिल्पयोग इति । कौशले इत्यर्थः । तसि भूपेति । अत्र तसिः प्रायेण अवपूर्वः, तदाह अवतंसयतीति । ज्ञा नियोग इति । आङ्पूर्वः, तदाह आज्ञापयतीति । आदन्तत्वात् पुक् । अजिनपत् । यत् निकारेति । तालव्यान्तःस्यादिः । यत्रो वा प्रैपो वा निकारः । यातयति । अर्थायतत् अञ्चु विशेषण इति । व्यावर्तने इत्यर्थः । उदित्व-मिति । 'उदितो वा' इत्यण्यन्तात् क्त्वायामिड्विकल्पार्थमित्यर्थः । ण्यन्तात् णिचा व्यववानाद् इड्विकल्पस्य न प्रसक्तिरिति भावः । नन्वस्य नित्यण्यन्तत्वाद्ग्रन्तत्वम् असिद्धमित्यत आह

शब्दने निष्ठाया इग्निपिच्यते विशब्दनायदितस्मादनन्तरा निष्ठा नास्त्येव णिचा व्यववानात् । अतो घुपिरविशब्दन इति भौवादिकादेव निष्ठाया इग्निपेवो भवेदिति किं विशब्दनप्रतिपेवेन । ततश्चानेनैव विशब्दनप्रतिपेवेनानित्योऽस्य णिजिति ज्ञाप्यते इति भावः । इरित्करणादपि णिज्विकल्पः सिध्यतीति केचित् । शिल्पयोग इति । क्रियाकौशलं शिल्पम् । यत् निकारो-पस्कारयोः । यत्रो वा प्रैपो वा निकारः । निकारोपस्कारयोरिति पाठान्तरम् । क्रियानिघण्टौ 'यत्ने प्रैपे निराकारे पादपे चाप्युपस्कृतौ । नित्योऽयं वान्यधनयोः प्रतिदाने' इत्युक्तम् । अस्वार्थः—यत्राद्यर्थेषु चतुर्षु यतवानुं प्रयुञ्जीत । निसः परभागे चेत्ययुञ्ज्यते तदाऽयं वान्य-धनयोः प्रतिदाने च वर्तते इति । ऋणं निर्यातयति । प्रतिददातीत्यर्थः । अञ्चु विशेषणे ।

१७४० चित्रीकरणे । लिङ्गयति, लिङ्गति मुद १७४१ संसर्गे । मोदयति सक्तून्घृतेन ।
 ऋस १७४२ धारणे । ग्रहणे इत्येके । वारणे इत्यन्ये । उघ्नस १७४३ उच्छे । उकारो
 घात्ववयव इत्येके । नेत्यन्ये । घ्रासयति । घ्रसति उघ्रासयति । मुच १७४४ प्रमोचने
 मोदने च । ऋस १७४५ स्नेहच्छेदापहरणेपु । चर १७४६ संशये । च्यु १७४७ सहने ।
 ह्रसने चेत्येके । च्यावयति । च्युस इत्येके । च्योसयति । भ्रुवोऽवकल्कने १७४८ । अवकल्कनं
 मिश्रीकरणमित्येके । चिन्तनमित्यन्ये । भावयति । कृपेश्च १७४९ कल्पयति । 'आ स्वदः
 सकर्मकात्' (ग० सू० २०१) स्वदिमभिव्याप्य संभवत्कर्मभ्य एव णिच् । ऋस १७५०
 ग्रहणे । ग्रासयति फलम् । पुष १७५१ वारणे । पोपयत्याभरणम् । दल १७५२ विदारणे ।
 दालयति । पट १७५३ पुट १७५४ लुट १७५५ तुजि १७५६ मिजि १७५७ पिजि
 १७५८ लुजि १७५९ भजि १७६० लघि १७६१ ऋसि १७६२ पिसि १७६३ कुसि
 १७६४ दशि १७६५ कुशि ११६६ घट १७६७ घटि १७६८ वृहि १७६९ वर्ह १७७०
 वल्ह १७७१ गुप १७७२ धूप १७७३ विच्छ १७७४ चीव १७७५ पुय १७७६ लोकृ
 १७७७ लोचृ १७७८ णद १७७९ कुप १७८० तर्क १७८१ वृत् १७८२ वृधु १७८३
 माषार्थाः । पाटयति । पोटयति । लोटयति । तुञ्जयति । तुञ्जति । एवं परेपाम् । घाटयति ।
 घण्टयति । २३७२ नाग्लोपिशास्त्रदिताम् । (७—४—२) णिच्यग्लोपिनः शास्तेः
 ऋदितां चोपधाया ह्रस्वां न स्याच्चङ्परे णौ । अलुलोचत् । वर्तयति । वर्धयति ।

अत एवेति । च्यु सहन इति । च्यावयति । अच्युच्यवत् । भ्रुवोऽवकल्कने इति ।
 अवकल्कनवृत्तेर्भूधातोर्णिच् स्यादित्यर्थः । कृपेश्चेति । अवकल्कनवृत्तेः कृपेः णिच् स्यादित्यर्थः
 कल्पयतीति । 'कृपो रो लः' इति लत्वम् । आस्वदः सकर्मकादिति । आङ्भिविधौ,
 तदाह स्वदिमभिव्याप्येति । तत्र 'उवद आस्वादनं' इत्यस्य अकर्मकत्वादाह संभव-
 त्कर्मभ्य इति । इत आरभ्य आस्वदीयाः सकर्मकाः । स्वादिस्त्वकर्मकः । पट पुटेति ।
 एकत्रिशद् घातवः । आद्याद्भयष्टान्ताः । आद्यद्वितीयौ पवर्गप्रथमादौ । चतुर्थाद्या एकादश
 इदितः । त्रिसिपिसौ इदुपधौ । अदुपधौ इत्येके । षोडशसप्तदशाविदितौ । अलुलोकत्
 अलुलोचत् इत्यत्र उपधाह्रस्वे प्राप्ये नाग्लोपि । 'णौ चङ्युपधायाः—' इत्यनुवर्तते ।
 णावित्यावर्तते । एकमग्लोपिन इत्यत्रान्वेति । द्वितीयं तु निषेधे परनिमित्तम्, तदाह
 णिच्यग्लोपिन इत्यादि । अलुलोकदिति । ऋदित्त्वान्नाग्लोपीति निषेधेन उपधा-

विशेषणं व्यावर्तनम् । 'भ्रुवोऽवकल्कने' । भूधातोर्णिच् स्यात् । भावयतीति ।
 मिश्रीकरोति चिन्तयति वेत्यर्थः । कृपेश्च । कृपेर्णिच् स्यादवकल्कने । आस्वदः ।
 अभिव्याप्येति । आकुस्मादिति पूर्वत्र आश्रुपादागर्वादिति परत्र च आङोऽभिवि-
 ध्यर्थतायाः सर्वसंमतत्वेन तन्मव्यपतितेऽत्रापि तथैव व्याख्यानमुचितमिति भावः ।
 अन्ये त्वाङ्पूर्वकात्स्वदः सकर्मकाणिजिति व्याचख्युः । आस्वदीयेषु घातवः सर्वे
 सकर्मकाः । घाटयतीति । अयं चुरादावेव संघाते गतः, पुनः पाठस्तु अर्थ-

दित्त्वाद् वर्तति । वर्धति । रुट् १७८४ लजि १७८५ अजि १७८६ दसि १७८७ भृशि
१७८८ रुशि १७८९ शीक १७९० रुसि १७९१ नट १७९२ पुटि १७९३ जि १७९४
१७९५ रवि १७९६ लवि १७९७ अहि १७९८ रहि १७९९ महि १८०० च । लडि
१८०१ तड १८०२ नल १८०३ च । पूरी १८०४ आप्यायने । ईदित्त्वं निष्ठायामिण्णिपेधाय ।
अत एव णिज्वा । पूरयति, पूरति । रुज १८०५ हिंसायाम् । ष्वद १८०६ आस्वादाने । स्वाद्
इत्येके । असिष्वदत् । दीर्घस्य त्वपोपदेशत्वाद् असिष्वदद् । इत्यास्वदीयाः ।

‘आ धृपाद्वा’ (ग० सू० २०२) इति ऊर्ध्वं विभाषितणिचो वृषघातुमभि-
व्याप्य । युज १८०७ पृच १८०८ संयमने । योजयति, । योजति । अयौक्षीत् ।
पर्वयति, पर्वति । पर्विता । अपर्वीत् । अर्चं १८०९ पूजायाम् । पह १८१०
मर्पणे । साहयति । ‘स एवायं नागः सहित कलभेभ्यः परिभवम्’ । ईर १८११
क्षेपे । ली १८१२ द्रवीकरणे । लाययति, लयति । लेता । वृजी १८१३ वर्जने ।

ह्रस्वाभावे सति लघुपरकत्वाभावान्नाभ्यासदीर्घं इति भावः । उदित्त्वादिति । ‘वृत्तु वृधु’
इत्युदित्त्वम् ‘उदितो वा’ इत्यप्यन्तात् क्त्वायामिड्विकल्पार्थम् । प्यन्तात्तु णिचा व्यवधानाद्
नेड्विकल्पप्रसक्तिः । अतो णिज्विकल्पो विज्ञायते इति भावः । पूरी आप्यायने । इण्णिपे-
धायेति । अप्यन्तात् क्त्वायामिण्णिपेधायार्थमीदित्त्वम् । प्यन्तात्तु णिचा व्यवधानादप्रसक्तेः ।
अतो णिज्विकल्पो विज्ञायते इत्यर्थः । स्वदधातुः पोपदेशः, तदाह असिष्वददिति । आदेश-
सकारत्वात्पः । अभ्यासेकारस्य संयोगपरकत्वेन गुरुत्वान्नाभ्यासदीर्घः । दीर्घस्य त्विति ।
दीर्घमव्यस्य त्वित्यर्थः । अपोपदेशत्वादिति । ह्रस्वमव्यस्यैव स्वेदः पोपदेशेषु परिगणना-
दिति भावः । इत्यास्वदीयाः ।

आ धृपाद्वेति । गणसूत्रम् । विभाषितणिच इति । विकल्पितणिच्काः प्रत्येतव्या इत्यर्थः ।
आङ्भिन्व्याप्ताविति मत्वाह धृषघातुमभिव्याप्येति । णिजभावपक्षे आह अयौक्षीदिति ।
अर्चं पूजायामिति । अयमनुदात्तेदिति शाकटायनः । अर्चयते । अर्चते । अस्य म्नादौ पाठः
अनापः । अनेनैव सिद्धेः । नच परस्मैपदार्थं भ्रादावर्चः पाठ इति वाच्यम्, म्नादौ तस्याप्यात्म-
नेपदीयतायाः शाकटायनसंमतत्वेन माधवोक्तेः । एवमत्रत्यानामावृषीयाणां भ्रादौ परस्मैपदिषु
पाठः प्रामादिक एवेत्याहुः । ली द्रवीकरणे । लाययतीति । ‘लीलोः—’ इति नुक्

भेदात् । स्वाद् इत्येके इति । अस्मिन्मते पूर्वत्राप्यास्वादः सकर्मकादिति पाठ्यम् । ननु दीर्घ-
पाठो व्यर्थः । ह्रस्वापाठेषुपघावृद्ध्या स्वादयतीति रूपाणां तुल्यत्वात्त आह दीर्घस्य त्विति ।
‘सः स्वदित्स्वदिसहीनां च’ इति सूत्रेण अभ्यासेणः परस्य सस्य सकारो न तु पत्वमिति वक्ष्यमा-
णत्वात्सन्नन्तेऽपि सिस्वादयिपितीत्यादि रूपं तुल्यमेवेत्यभिप्रेत्याह असिष्वददिति । इत्यास्व-
दीयाः । आधृपाद्वा । व्याख्यानात्, योग्यताबलाद्वा णिजिति संबध्यते । अयौक्षीदिति । णिज-
भावपक्षे अनिट्कोऽयमिति भावः । ली द्रवीकरणे । लिनातिलीयत्येयंका निर्देश इति भाष्य-

वर्जयति, वर्जति । वृञ् १८१४ आवरणे । वारयति, वरति, वरते । वरिता, वरीता । वृ
 १८१५ वयोहानौ । जारयति, जरति । जरिता, जरीता । जि १८१६ च । ज्ञाययति,
 ज्ञयति । ज्ञेता । रिच १८१७ वियोजनसम्पर्चनयोः । रेचयति, रेचति । रेक्ता । शिप
 १८१८ असर्वोपयोगे । शेषयति, शेषति । शेषा । अशिक्षत् । अयं विपूर्वोऽतिशये । तप
 १८१९ दाहे । तापयति, तपति । तप्ता । तृप १८२० तृप्तौ । 'संदीपने' इत्येके । तर्पयति,
 तर्पति । तर्पिता । छृदी १८२१ संदीपने । छर्दयति, छर्दति । छर्दिता । छर्द्व्ययति । 'सिसिचि-'
 (२५०६) इति विकल्पो न । साहचर्यात्तत्र रौधादिकस्यैव ग्रहणात् । चृप छुप ह्य सन्दीपने
 इत्येके । चर्पयति । छर्पयति । दृभी १८२२ भये । दर्भयति, दर्भति । दर्भिता । दृभ १८२३
 संदर्भे । अयं तुदादावीदित् । श्रथ १८२४ मोक्षणे । हिसायामित्येके । मी १८२५ गतौ ।
 माययति, मयति । । मेता । ग्रथ १८२६ वन्धने । ग्रथयति, ग्रथति । शीक १८२७ आम-
 पर्णे । चीक १८२८ च । अर्द १८२९ हिसायाम् । स्वरितेत् । अर्दयति, अर्दति, अर्दते ।
 हिसि १८३० हिसायाम् । हिसयति, हिसति । हिनस्ति इति श्रमि गतम् । अर्ह १८३१ पूजा-
 याम् । आडः षद १८३२ पद्यर्थे । आसादयति, आसीदति । 'पात्रा—' (सू० २३६०)
 इति सीदादेशः आसत्ता । आसात्सीत् । शुन्व १८३३ शौचकर्मणि । शुन्विता ।
 अशुन्धीत् अशुन्धिष्टाम् । छद १८३४ अपवारणे । स्वरितेत् । जुष १८३५

तु न, 'लासाहचर्याद् हेतुमण्णावेवास्य प्रवृत्तेः । लेतेति । 'विभाषा लीयतेः' इत्यात्त्वं तु न,
 तत्र श्राश्यन्विकरणयोरेव यका निर्देश इति भाष्यात् । वृञ् आवरणे । वरिता, वरीतेति ।
 'वृत्तो वा' इति दीर्घः । आशीर्लिङि त्रियात् । आत्मनेपदे तु 'लिङ्सिचोः—' इति वेट् । वृषीष्ट,
 वरिषीष्ट । इडभावपक्षे 'उश्च' इति कित्त्वान्न गुणः । 'न लिङि' इति इटो न दीर्घः । अवृत ।
 जि चेति । ह्रस्वान्तोऽयम् । रिच वियोजन इति । अनिडयम् । ततश्च णिजभावपक्षे नेट्,
 तदाह रेक्तेति । शिप असर्वेति । अयमप्यनिट्, तदाह शेषटेति । अशिक्षदिति । 'शल
 इगुपधात्—' इति क्सः । अयं विपूर्वोऽतिशयः इति । वर्तते इति शेषः । अयम-
 स्माद्विशिष्ट इत्यत्र अधिक इति गम्यते । तृप तृप्ताविति । अनिट्सु श्यना निर्दे-
 शादयं सेट्, तदाह तर्पितेति । छृदी संदीपन इति । ईदित्त्वं निष्ठाया-

कारोक्तत्वाद् 'विभाषा लीयतेः' इत्यात्वमिह न प्रवर्तत इति ध्वनयति । लेतेति । वरीतेति ।
 'वृत्तो वा' इति वा दीर्घः । लिङि वृष्यात् । आत्मनेपदे तु वृषीष्ट । वरिषीष्ट । 'लिङ्सिचोरात्म-
 नेपदेपु' इति वेट् । 'न लिङि' इति इटो दीर्घनिषेधः । इडभावपक्षे 'उश्च' इति कित्त्वान्न गुणः ।
 छुडि अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवारिषुः । 'सिचि च परस्मैपदेपु' इति दीर्घनिषेधः । आत्म-
 नेपदे 'तु । अवरिष्ट । अवरीष्ट । इडभावे सिचो लोपः । अवृत । रिच । णिजभावे अयमनि-
 डित्याह रक्तेति । अशिक्षदिति । 'शल इगुपधात्—' इति क्सः । तृप । अनिट्सु श्यना
 निर्देशादयं सेडिति ध्वनयति तर्पितेति । छृदी । ईदित्त्वान्निष्ठायामनिट् । ऋवर्णा-

परितर्कणे । परितर्कणमूहो हिंसा वा । परितर्पणे इत्यन्ये । परिभृत्क्रिया । जोषयति, जोषति । प्रीतिसेवनयोजुंषत इति तुदादौ । धृञ् १८३६ कम्पने । णावित्यधिकृत्य 'धृञ्प्री-
जोर्नुङ्क्त्वयः' (वा० ४५१९) । धूनयति । धवति, धवते । केचित्तु 'धृञ्प्रीणोः—' इति
पठित्वा प्रीणात्सिहाहचर्याद् धुनातेरेव नुकमाहुः । धावयति । अयं स्वादौ क्र्यादौ तुदादौ च,
स्वादौ ह्रस्वश्च तथा च कविरहस्ये—

धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्ताम्
वायुविधूनयति चम्पकपुष्परेणून् यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीम् ॥

प्रीञ् १८३७ तर्पणे । प्रीणयति । 'धृञ्प्रीणोः—' इति हरदत्तोक्तपाठे तु प्राययति,
प्रयति प्रयते । अन्य १८३८ ग्रन्थ १८३९ सन्दर्भे । अफ्लृ १८४० लम्भने । आपयति,
आपति । आप्ता । आपत् । स्वरित्तेदयमित्येके । अपते । तनु १८३१ श्रद्धोपकरणयोः ।
उपसर्गाच्च दैव्यं । तानयति वितानयति तनति वितनति । चन श्रद्धोपहननयोः इत्येके ।
चानयति चनति । वद १८३२ सन्देशवचने । वादयति । स्वरित्तेत् वदति, वदते । अनुदात्तेदि-
त्येके । ववदतुः । ववदित्य । ववदे । वद्यात् । वच १८४३ परिभाषणे । वाचयति, वचति ।
वक्ता । अवाक्षीत् । मान १८४४ पूजायाम् । मानयति, मानति । मानिता । विचारणे तु
भौवादिको नित्यसन्नतः । स्तम्भे तु मानयते । इत्याकुस्मीयाः । मन्यते इति दिवादौ । मनते
इति तनादौ च । भू १८४५ प्राप्तावात्मनेपदी । भावयते, भवते । णिच्संनियोगेनैवात्मनेपद-
मित्येके । भवति । गर्ह १८४६ विनिन्दने । मार्ग १८४७ अन्वेपणे । कठि १८४८ शोके ।
उत्पूर्वोऽयमुत्कण्ठायाम् । कण्ठते इत्यात्मनेपदी गतः । मृजु १८४९ शौचालङ्कारयोः । मार्ज-
यति, मार्जति । मार्जिता, मार्ष्टि । मृप १८५० तितिक्षायाम् । स्वरित्तेत् । मर्षयति मर्षति
मर्षते । मृष्यति, मृष्यते इति दिवादौ । सेचने क्षपि मर्षति । धृप १८५१ प्रसहने । वर्ष-
यति, वर्षति । इत्याधर्षायाः ।

मिण्निषेधार्थम् । धुञ्चति स्फुटितेति । शविकरणस्य रूपम् । शस्य डिच्त्वाद् गुणाभावे
उवङ् । प्रीञ् तर्पणे । प्रीणयतीति । 'धृञ्प्रीणोः—' इति वार्तिकान्नुगिति भावः ।
हरदत्तेति । अनेन भाष्यासंमतत्वं सूचितम् । उपसर्गाच्चेति । दैव्यं तु उपसर्गादिनुपसर्गाच्च
परस्तनुधातुराधृपीयो वेदितव्य इत्यर्थः । श्रद्धोपकरणयोस्त्वनुपसर्गादिवेति भावः । वच परि-
भाषणे । अवाक्षीदिति । 'अस्यतिवक्ति—' इति लुका निर्देशादङ् नेति भावः । 'वचि-
स्वपि—' इति संप्रसारणम्, उच्यात् । इत्याधृपीयाः ।

अस्य णत्वम् । छृणः । छृणवान् । ह्रस्वाच्चेति । धृञ् कम्पने इत्यर्थः । अवा-
क्षीदिति । 'अस्यतिवक्ति—' इति लुक् निर्देशादङ् नेति भावः । 'वचिस्वपि—' इति
संप्रसारणम् । उच्यात् । धृप । प्रसहने । केचित्त्वादितमाहुस्तन्मते धृष्टो मुख्यमते तु
वृषितः । नन्वत्र 'निष्ठा शीङ्—' इत्यादिना सेग्निष्ठायाः कित्त्वनिषेधाद् गुणेन भाव्य-

अथादन्ताः । कथ १८५२ वाक्यप्रवक्षे । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात्
वृद्धिः । कथयति । अग्लोपित्वात् दीर्घसन्वद्भावौ । अचकथत् । वर १८५३
ईप्सायाम् वरयति । वारयतीति गतम् । गण १८५४ संख्याने । गणयति । २५७३
इ च गणः । (७—४—६७) गणेरभ्यासस्य ईत्स्याच्चङ्परे णौ । चादत् ।
अजगणत्, अजीगणत् । शठ १८५५ श्वठ १८५६ सम्यगवभाषणे । पठ १८५७
वठ १८५८ ग्रन्थे । रह १८५९ त्यागे । अररहत् । स्तन १८६० गदी १८६९

अथादन्ता इति । वक्ष्यन्ते इति शेषः । अन्ते अकारो नेत्संज्ञकः, नाप्युच्चारणार्थ इति
भावः । तत्र कथघातोर्णिचि अतो लोपे कथि इत्यस्मात् तिपि शपि गुणे अयादेशे कथयतीति
रूपं वक्ष्यति । तत्र णिचमाश्रित्य उपधावृद्धिमाशङ्क्याह अल्लोपस्य स्थानिवद्भावादिति ।
‘अचः परस्मिन्—’ इत्यनेनेति भावः । अत्रेदमवधेयम् । स्थानिनि सति निमित्तव्याघातान्न
भवति तस्याभावस्य अशास्त्रीयत्वान्नातिदेशः । अन्यथा नायक इत्यत्र ईकारस्थानिकस्य ऐका-
रस्य आयादेशानापत्तेः । ईकारे स्थानिनि सति आयाभावस्य ढृष्टत्वेन तस्यायैकारे
अतिदेशप्रसङ्गात् । ‘अचः परस्मिन्—’ इत्यत्र तु स्थानिनि सति यत् शास्त्रीयं कार्यं प्रसज्यते
तस्य, तदभावस्य चाशास्त्रीयस्याप्यतिदेश इति भाष्ये स्पष्टम् । अतोऽत्र थकारादकारे सति
प्रसक्तस्य उपधावृद्धयभावस्य अशास्त्रीयत्वेऽप्यति इति सिद्धम् । लुङि चङि अचकथत् इत्यत्र
सन्वत्त्वमाशङ्क्याह अग्लोपित्वादिति । सन्वत्त्वविषये जायमानोऽभ्यासदीर्घः सन्वत्त्वं
नापेक्षत् इति पृथगुक्तिः । एवं वरादौ सर्वत्र ज्ञेयम् । गण संख्याने । चङि अल्लोप स्थानि-
वत्त्वात् दीर्घसन्वद्भावयोरभावे अजगणदित्येव प्राप्ते आह ई च गणः । ‘सन्वल्लघुनि—’ इत्यतः
चङ्परे इति, ‘अत्र लोपः—’ इत्यतः अभ्यासस्येति चानुवर्तते, तदाह गणेरभ्यासस्येति ।
‘अत्स्मृदृत्वर—’ इति पूर्वसूत्रादद्ग्रहणं चकारादनुकृष्यते, तदाह चादिति ।

मिति चेत् । अत्राहुः—आदित्साहचर्यादादित एव विधृपेत्यस्य तत्र ग्रहणात् । न च आदितो
निष्ठाया इङ् दुर्लभ इति शङ्क्यम् । ‘विभाषा भावादिकर्मणोः’ इति सत्संभवादिति । इत्या-
धृपीया युजादयः । अथादन्ता इति । वक्ष्यमाणेषु धातुषु अन्त्यावयवोऽकारो न तूच्चारणार्थ
इत्यर्थः । स्थानिवत्त्वात् वृद्धिरिति । ‘अचः परस्मिन्—’ इति सूत्रेणेत्यर्थः । न च स्थानिनि
नति यत्कार्यं तदेव स्थानिवदित्यनेनातिदिश्यते न त्वादेशप्रयुक्तं वार्यते । अन्यथा नायकः
पादक इत्यादि न सिध्येदिति वृद्धिरत्र दुर्वरिति वाच्यम्, ‘अचः परस्मिन्’ इत्यत्र
स्थानिवदित्यनुवर्त्य शब्दाविकारपक्षाश्रयेण भावाभावानुभावप्यतिदिश्येते इति सिद्धान्तात् ।
स्थानिनि सत्यभवन्त्या वृद्धेरादेशेऽप्यभावात् । स्थानिनि सति यत्र भवति तदादेशेऽपि न
भवतीत्यत्र तु ‘न पदान्त—’ इति सूत्रस्य यलोपादिग्रहणमेव लिङ्गमिति दिक् । ई च
गणः । ‘अत्स्मृदृत्वर—’ इत्यत्र योऽत् स चकारेण समुच्चयते । स्तन गदी । गदीत्यत्र
इका निर्देशादनो लोपः । अनेकाच्चेनाषोपदेशत्वात्पत्त्वं न । तिस्तनयिषति ‘स्तनि-

देवशब्दे । स्तनयति । गदयति । अजगदत् । पत १८६२ गतौ वा । वा णिजन्तः । वा अदन्त इत्येके । आद्ये पतयति, पतति । पतांचकार । अपतीत् । द्वितीये पातयति अपोपतत् । पप १८६३ अनुपसर्गात् । गतावित्येव । पपयति । स्वर १८६४ आक्षेपे । स्वरयति । रच १८६५ प्रतियत्ने । रचयति । कल १८६६ गतौ संख्यानं च । चह १८६७ परिकल्कने । परिकल्कनं दम्भः शाठ्यं च । मह १८६८ पूजायाम् । महयति । महति इति शपि गतम् । सार १८६९ कृप १८७० श्रय १८७० दौर्बल्ये । सारयति । कृपयति । श्रययति । स्पृह १८७२ ईप्सायाम् । भाम १८७३ क्रोधे । अवभामत् । सूच १८७४ पैशुन्ये । सूचयति । अपोपदेशत्वान्न पः । असूसुचत् । खेट १८७५ भक्षणे । तृतीयान्त इत्येके । खोट इत्यन्ये । क्षोट १८७६ क्षेपे । गोम १८७७ उपलेपने । अजुगोमत् । कुमार १८७८ क्रीडायाम् । अञ्जुकुमारत् । शील १८७९ उपधारणे । उपवारण-मभ्यासः । साम १८८० सान्त्वप्रयोगे । अससामत् । साम सान्त्वने इत्यती-तस्य तु असोपमत् । वेल १८८१ कालोपदेशे । वेलयति । काल इति पृथग्वातु-

स्तनगदी देवशब्द इति । पर्जन्यगर्जने इत्यर्थः । स्तनश्च गदिश्चेति द्वन्द्वः । गदीति इका निर्देशः । गदेत्यकारान्ताद् इकि अङ्गोपे गदीति निर्देशः । एवं च प्राकरणिकमदन्तत्वं न व्याहृत्यते । पत गतौ वेत्ति । गतावर्थे पतघातुः णिच् वालभत इत्यर्थः, तदाह वा णिजन्त इति । आद्युपीयत्वाभावाद् विकल्पविधिः यद्वा वाशब्दस्य अदन्तत्व एवान्वयः । णिच् तु नित्य एव, तदाह वा अदन्त इत्येके इति । प्रथमपक्षे तु अदन्तत्वमेव, तदाह आद्ये पत-यतीति । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । पतांचकारेति । णिजभावेऽप्यदन्तत्वात् 'कास्यनेकाच्—' इत्यामिति भावः । चङि अपपतत् । अग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वत्त्वे । द्वितीये पातयतीति । तकारादकारस्य उच्चारणार्थत्वादुपवावृद्धिरिति भावः । अपीप-तदिति । अग्लोपित्वाभावाद्दीर्घसन्वत्त्वे इति भावः । कृपयतीति । अदन्तस्य त्वस्य धात्वन्तरत्वात् । 'कृपो रो लः' इति न भवति । स्पृह ईप्सायाम् । आप्तुमिच्छा ईप्सा । अवभामदिति । चङि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपवाहस्वः । सूच पैशुन्ये । अपोप-देशत्वादिति । अनेकाच्चवादिति भावः । खेट भक्षणे । तृतीयान्त इति । टवर्गतृतीयान्त इत्यर्थः । साम सान्त्वप्रयोगे । सान्त्वप्रयोगः अकट्टभाषणम् । अससामदिति । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपवाहस्वः । ननु साम सान्त्वने इति कथादेः प्राक् चुरादौ पाठो व्यर्थः अनेनैव सिद्धेरित्यत आह साम सान्त्वने इत्यतीतस्य तु असोपमदिति । पूर्वपठिते सामघातौ मकारादकारस्य उच्चारणार्थतया उपवाहस्वः दीर्घसन्वत्त्वे चेत्यर्थः । यद्यपि साम सान्त्वप्रयोगे इत्येव प्राक् चुरादौ पठितम्,

हृषिपुषि—' इति णेरिष्णुचि 'अयामन्ता—' इत्ययादेशः । 'स्तनयित्नुर्बलाहकः' । पत गतौ वा । गणसूत्रमिदम् । कृपयतीति । 'कृपो रो लः' इति न प्रवर्तते । तत्र कृपू सामर्थ्यं इत्यस्य ग्रहणात्, कृपप्रकृतिकणिजन्तस्य तु धात्वन्तरत्वात् । स्पृह ।

रित्येके । कालयति । पल्पूल १८८२ लवनपवनयोः । वात १८८३ सुखसेवनयोः ।
 गतिसुखसेवनेषु इत्येके । वातयति । अववातत् । गवेप १८८३ मार्गणे ।
 अजगवेपत् । वास १८८६ उपसेवायाम् । निवास १८८६ आच्छादने । भाज
 १८८७ पृथक्कर्मणि । सभाज १८८८ प्रीतिदर्शनयोः । प्रीतिसेवनयोरित्यन्वे ।
 सभाजयति । ऊन १८८९ परिहाणे । ऊनयति । 'ओः पुयण्जि-' (सू० २४७७)
 इति सूत्रे पययोरिति वक्तव्ये वर्गप्रत्याहारजकारग्रहो लिङ्गं णिवि अव आदेशो

तथापि सान्त्वनस्य सामप्रयोगादनन्यत्वात्तथोक्तिरिति भावः । गवेष मार्गणे । मार्गणम्
 अन्वेषणम् । चङि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधाह्रस्वः, तदाह अजगवेषदिति । निवास
 आच्छादने । अनिनित्रासत् । ऊन परिहाणे । परिहाणं न्यूनीभावः । ऊनयतीति ।
 णावतो लोप इति भावः । ननु छुङि चङि ऊन इ अ त् इति णिलोपे 'चङि' इत्यजा-
 देद्वितीयस्य नशब्दस्य द्वित्वे अतो लोपे अग्लोपित्वेन सन्वत्त्वाभावादभ्यासे इत्वदीर्घयोरभावे
 आटो वृद्धिः औननदिति रूपं वक्ष्यति । तदनुपपन्नम्, द्वित्वात्प्रागेव परत्वादतो लोपे कृते
 निशब्दस्य द्वित्वे औननदित्येवमभ्यासे इकारश्रवणप्रसङ्गात् । न च द्वित्वे कार्ये अतो लोपस्य
 'द्विवंचनेऽचि' इति निषेधः शङ्क्यः, अल्लोपनिमित्तस्य णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावाद्
 इत्यत आह ओःपुयण्जीत्यादि । 'ओः पुयण्ज्यपरे' इति सूत्रे ओः पययोरपर-
 योरित्येव वक्तव्ये पु इति पवर्गस्य यणिति प्रत्याहारस्य जकारस्य च ग्रहणं लिङ्गमि-
 त्यन्वयः । कुत्र लिङ्गमित्यत आह णिचीत्यादि । द्वित्वे कार्ये णिज्जिमित्तकः

धाप्तुमिच्छा ईसा । अवभामादिति । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'णौ चङि-' इत्युपधाह्रस्वो
 न । सूच । पिशुनो दुर्जनस्तस्य कर्म पैशुन्यम् । अषोपदेशत्वादिति । अनेकाच्चादिति
 भावः । सामसान्त्वन इत्यतीतस्य त्विति । अयं तु धानुरितः प्राङ् मूलपुस्तके न
 कुत्रापि दृष्टः पुस्तवान्तरेषु मृग्यः । केचित्तु साम सान्त्वने इत्यस्य क्त्राप्यपठितत्वेऽपि षान्त्व
 सामप्रयोगे इति प्राक्पठितमेव । तत्र च षान्त्व सामेति धातुद्वयं प्रयोगे वर्तते । प्रयोगश्च
 सान्त्वप्रयोगपरः । स च सान्त्वनमेवैत्येवं ग्रन्थकाराशयं वर्णयित्वा स्थितस्य गतिं समर्थयन्ते ।
 गवेष । मार्गणमन्वेषणम् । ऊन परिहाणे । अस्माणौ चङि द्वित्वात्परत्वाद्दन्तरङ्गत्वाच्च
 अल्लोपेन 'अजादेद्वितीयस्य' इति णिचा सह द्वित्वे औननदित्यनिष्टं प्रसज्येत, किं तु औनन-
 दित्येवं रूपमिष्टम् । तच्च नशब्दस्य द्वित्वं त्रिना न संभवति । न च 'द्विवंचनेऽचि' इति सूत्रेण
 द्वित्वे कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्निषेधाद्वा नशब्दस्य द्वित्वं सिध्यतीति वाच्यम्, णिचो
 द्वित्वनिमित्तत्वाभावादत आह ओः पुयण्जीत्यादि । संपूर्णसूत्रं लिङ्गमिति केषां-
 चिद् भ्रमं निवर्तयितुमाह पययोरिति । अयं भावः—'स्मिपूङ्गञ्जशां सवि'
 'सनीवन्तर्ध-' इति सूत्राभ्यां पूङ्ग्यौतिभ्यां परस्य संत इडागमे 'कृते 'द्विवंचनेऽचि'
 इति स्थानिवत्त्वादादेशनिषेधाद्वा उवणन्तिस्यैव द्वित्वमिति पुपविषते युयविषती-
 त्यनिष्टं प्रसज्येत । ततश्चाभ्यासावर्णस्येत्वार्थं पययोःरित्यपेक्षितम् । अन्यथा पिपवि-
 षते यियविषतीति न सिध्येदिति । वर्गप्रत्याहारेति । पुयण्जीति वर्गादिग्रहण-

स्याद् द्वित्वे इति । यत्र द्विरुक्तावभ्यासोत्तरखण्डस्याद्योऽञ् प्रक्रियायां
 अत्र आदेशो न स्यादित्यत्र लिङ्गमिति पूर्वोक्तान्वयः । तथाहि 'ओः पुयण्यपरे' इति सूत्रम् ।
 सनि परे यदङ्गं तदत्रयवाम्यासोवर्णस्य इकारः स्याद् अवर्णपरकेषु पत्रगंयण्यकारेषु परत इति
 तदर्थः । पूङ् पिपावयिपति, भू विभावयिपति, यु यियावयिपति, हरिरात्रयिपति, लून् लिलाव-
 यिपति, जु जिजावयिपति इत्युदाहरणानि । अत्र द्वित्वं प्रत्यनिमित्ते णिचि 'द्विर्वचनेऽचि' इति
 निषेधाप्रवृत्त्या द्वित्वात् प्रागेव परत्वाद् वृद्ध्यानादेशयोः कृतयोः अभ्यासेष्वाकारस्य ह्रस्वे
 सति 'सन्त्यतः' इत्येव इत्त्वसिद्धेः पत्रगंयण्यप्रत्याहारजकारग्रहणं व्यर्थम् । पकारयकारग्रहणं तु
 न व्यर्थम् । पिपावयिपति यियावयिपतीत्यत्र उक्तरीत्या 'सन्त्यतः' इति इत्त्वसिद्धावपि पिप-
 यिपते यियत्रिपतीत्यत्र पूङ्घातोर्धुंघातोश्च अण्यन्तात् सनि अभ्यासे इत्त्वार्थं तदावश्यकत्वात् ।
 तत्र हि 'इंको झल्' इति सनः क्तिवात् 'श्र्युकः किति' इति प्राप्तमिण्निपेधं वाधित्वा 'स्मिपू-
 ङ्ङरञ्जशां सनि' इति 'सनीवन्तर्द्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयणुंभरजपिसनाम्' इति च सूत्राभ्यामिति कृते
 इडादेः सनो द्वित्वनिमित्तत्वेन इटोऽपि द्वित्वनिमित्ततया 'द्विर्वचनेऽचि' इति गुणावादेशयोर्निषेधे
 सति पू यु इत्यनयोर्द्वित्वे अभ्यासे अकाराभावेन 'सन्त्यतः' इत्यस्याप्रवृत्त्या तत्र इत्त्वार्थं पययो-
 रित्यावश्यकम् । वर्गप्रत्याहारजकारग्रहणं तु 'द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो न' इत्यनाश्रयणे
 व्यर्थमेव । तदाश्रयणे तु विभावयिपतीत्यादिषु णिचि लुप्ते सति 'चङि' इति द्वित्वे कार्ये प्रत्य-
 यलक्षणमाश्रित्य णिचि गुणावादेशयोः प्रतिषेधे सति उवर्णान्तानां द्वित्वे अभ्यासे अकाराभावेन
 'सन्त्यतः' इत्यस्याप्रवृत्त्या वर्गप्रत्याहारजकारग्रहणमर्थवत् । अतः द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो
 नेति विज्ञायत इत्यर्थः । ननु 'कृत संशब्दने' अस्माद् णौ 'उपवायाश्च' इति ऋत इत्वे रपरत्वे
 'किर्त्तु' इत्यस्मात् लुङि चङि णिलोपे द्वित्वे ह्लादिशेषे कस्य चुत्वे उत्तरखण्डे इकारस्य 'उप-
 वायां च' इति दीर्घे अचिकीर्तदिति रूपमिष्यते । तत्र युज्यते, द्वित्वे कर्तव्ये णावच आदेशस्य
 निषिद्धतया इत्वात्प्रागेव कृत् इत्यस्य द्वित्वे, उरदत्वे, रपरत्वे, ह्लादिशेषे, कस्य चुत्वे,
 उत्तरखण्डे, 'ऋत इत्वे, रपरत्वे, उपवादीर्घे, अचिकीर्तदित्यापत्तेरित्यत आह यत्र
 द्विरुक्तावित्यादि । यत्र वातौ चङि द्विर्वचने कृते अभ्यासोत्तरखण्डस्य आद्योऽञ्
 फलं तु अवीभवत् अमीमवत् अरीरवत् अलीलवत् अजीजवत् विभावयिपति मिमा-
 वयिपति रिरावयिपति लिलावयिपतीत्यादिरूपसिद्धिरिति वाच्यम् । तद् दुरुपपादम् ।
 णिचि परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च वृद्ध्यादौ कृते द्वित्वे सत्यभ्यासे उवर्णस्य दुर्लभत्वादकारस्य
 'सन्त्यतः' इतीत्वेन रूपसिद्धेश्च । ततो वर्गादिग्रहणं व्यर्थं सदुक्तार्थे ज्ञापकमिति भावः ।
 ज्ञापनफलं तु यत्र 'ओः पुयण्जि-' इत्यस्याप्राप्तिस्तत्र बोध्यम् । तद्यथा—'चुझाव-
 यिपति । चङि अचुक्षवत् । उडुरिवाचरति उडवति । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः-' इत्याचारे
 वित्रप् तदन्ताद्घातोर्णौ सन् । उडुडावयिपति । चङि औडूडवत् । तु इति सौत्रो घातुस्ततो
 णौ सन् । तुतावयिपति । चङि अतूतवत् । नुनावायिपति । अतूनवत् । पुस्फारयिपति ।
 अपुस्फुरत् । 'चिस्फुरोर्णौ' इति वा आत्वम् । अपुस्फुरदित्यादिष्वभ्यासे 'उकारश्रवणं

परिनिष्ठिते रूपे वाञ्जवर्णो लभ्यते तवैवायं निषेधः, ज्ञापकस्य सजातीयपेक्ष-
त्वात् । तेन अचिकीर्तत् इति सिद्धम् । प्रकृते तु नशब्दस्य द्वित्वम्, तत् उत्तर-

अवर्णो लभ्यते तत्रैव द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो नेत्ययं निषेध इत्यन्वयः । यद्यपि धातोरवय-
वस्य एकाचो द्वित्वे कृते अभ्यासोत्तरखण्डे द्वितीयस्याचोऽभावादाद्योऽजिति व्यर्थमेव । तथापि
स्पष्टार्थं तदित्याहुः । नन्वभ्यासोत्तरखण्डस्याद्योऽजवर्णो लभ्यते इत्यत्र किमवर्णो द्वित्वप्रवृत्ति-
वेलायां विवक्षित उत परिनिष्ठिते रूपे विवक्षितः ? नाद्यः, क्षुधातोर्ण्यन्तात् सति चुक्षावयिष-
तीत्यत्र क्षु इत्यस्य द्वित्वे कृते अभ्यासोत्तरखण्डे प्रक्रियादशायामवर्णाभावेन वृद्ध्यावादेशयो-
निषेधाप्रवृत्त्या द्वित्वाद् प्रागेव परत्वाद् वृद्ध्यावादेशयोः क्षाव् इत्यस्य द्वित्वे चिक्षावयिषती-
त्यापत्तेः । न द्वितीयः, ऊन इ अ त इति स्यते सति न इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासोत्तरखण्डे
अल्लोपे सत्यवर्णाभावेन णौ अल्लोपस्य निषेधाप्रवृत्त्या द्वित्वात् प्रागेव परत्वादतो लोपे सति नि
इत्यस्य द्वित्वे औन्नदित्यापत्तेरित्यत आह प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वेति । न त्वमु-
कत्रैवेत्याग्रह इति भावः । सजातीये पुयण्जाम् अभ्यासोत्तरखण्डे अवर्णात्परत्वनियमादिति
भावः । सिद्धमिति । प्रक्रियायां परिनिष्ठिते वा उत्तरखण्डे अवर्णाभावात् इत्त्वस्य न निषेध
इति भावः । एवं च चुक्षावयिषति इत्यत्र क्षु इत्यस्य द्वित्वे प्रक्रियादशायामभ्यासोत्तरखण्डे
अवर्णाभावेऽपि परिनिष्ठिते रूपे तत्सत्त्वाद् णौ गुणावादेशयोर्भवत्येव द्वित्वे कार्ये निषेधः ।
औन्नदित्यत्रापि णौ भवत्येवाल्लोपस्य निषेध इत्याह प्रकृते त्विति । औन्नदित्यत्रेत्यर्थः ।
नशब्दस्येति । अल्लोपात्प्रागेव नशब्दस्य द्वित्वाश्रयणे प्रक्रियादशायामुत्तरखण्डे
अवर्णलाभादल्लोपस्य निषेधे सति नशब्दस्यैव द्वित्वं न तु निशब्दस्येति भावः ।

भवति ज्ञापनात्, अन्यथा चिक्षावयिषतीत्यादि प्रसज्येत । तदेतत्सकलमभिप्रेत्य वातिककृतोक्तम्
'ओः पुयण्जिषु वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्य' इति । स्थानिवद्भावः प्रतिषेधस्याप्युपलक्षणम् ।
अच आदेशो न स्यादिति । प्रतिषेधपक्षो मुख्य इत्यभिप्रेत्येदमुक्तम् । प्रतिषेधः स्थानिव-
द्भावस्याप्युपलक्षणमिति बोध्यम् । नन्वेवं कृत संशब्दन इति धातोर्णो चङ् इरादेशात्प्रागेव कृत
इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वे च अचकीर्तदिति स्यान्न तु अचिकीर्तदित्यत आह यत्र द्विरुक्ताविति ।
आद्योजिति । चङ्सहितस्योत्तरखण्डत्वमभ्युपेत्येदमुक्तम् । अन्ये तु आद्यग्रहणं स्पष्ट-
प्रतिपत्त्यर्थं धातोरवयवस्यैकाचो द्वित्वे सत्यभ्यासोत्तरखण्डे अज्द्वयासंभवादित्याहुः
औजडत् औन्नदित्यादौ परिनिष्ठिते अवर्णस्यालाभादाह प्रक्रियायामिति । चुक्षा
वयिषतीत्यादौ प्रक्रियायामवर्णो न लभ्यते इत्याह परिनिष्ठिते रूपे वेति
वाशब्दोऽनास्थायाम्, क्वचिदवर्णपरत्वं विवक्षितं न तु अमुकत्रैवेत्याग्रह इति भावः ।
सजातीयापेक्षत्वादिति । पुयण्जीत्यभ्यासोत्तरखण्डे अवर्णपरा भवन्ति । अत-
स्तथैव ज्ञापकमित्यर्थः । अतएव भाष्यकृता पवगादेरन्यस्मिन्नपि हलि अवर्णपरे एवं
स्थानिवत्त्वमिति अचिकीर्तदित्यादौ नातिव्याप्तिरिति सिद्धान्तितम् । ननु 'ओः
पुयण्जि—' इति सूत्रे णिचि इति नास्ति, तथां च णिच्यच आदेशो न स्यादित्यर्थे

वण्डेल्लोपः, औननत् । भा भवानूननत् । व्वन १८९० शब्दे । अदव्वनत् ।

तत् इति । नशब्दस्य द्वित्वानन्तरमुत्तरखण्डे अल्लोप इति भावः । अत्र नशब्द-
द्वित्वार्थमेव ऊनघातोर्दन्तत्वं स्थितम् । फलान्तरं सूचयन्नाह मा भवान् ऊन-

क्यमिदं ज्ञापकं भवेत् । न च सामान्यतो द्वित्वे कार्ये अत्र आदेशो न स्यादित्येव ज्ञाप्यता-
मिति वाच्यम्, दिद्वनीयिपति नित्वनीयिपतीत्यादावभ्यासे उकारश्चवणप्रसङ्गादिति चेत् ।

अत्राहुः—येन नाव्यवधानमित्येकेन प्रत्ययेन द्वित्वनिमित्तप्रत्ययस्य व्यवधानमाश्रीयते । तच्च
णेरैव संभवतीति णिज्विपयकमेव ज्ञापकम्, दिद्वनीयिपतीत्यत्र तु ल्युटा क्यचा व्यवधाना-
दनेकव्यवधानमिति न तद्विपयकं ज्ञापनमिति । अस्मिन्मते आचारक्विवन्ताद्वनशब्दात्सनि
दुद्वनिपतीति स्यात्, तच्च नेष्यते, णौ स्यानिवद्भावस्य ज्ञापकमिति वार्तिकोक्तेः । स्यानि-

वत्त्वेन प्रतिषेधेन वा णादेवाम्यासे उकारेण भवितव्यम् । अतो वार्तिककारवचनादेव णौ-
स्यानिवदिति स्वीकर्तव्यम् । तथा च न पूर्वोदाहरेणु दोष इति दिक् । फलितमाह प्रकृते
त्विति । औननदिति । 'नोननयति व्वनयति—' इति चङ्निपेवस्त्विह न तत्र छन्दसीत्यनु-

वृत्त्या 'मा त्वावतो जरितुः काममूनयोः' इत्यादिवेदे एव तन्निपेवात् । यद्यपि परिनिष्ठित
एववर्णपरत्वमित्याशयेन उवणादेश एव स्यानिवत्स्यान्नान्य इति वदतां व्रोपदेवादीनां मते
औनिनदित्येव भाव्यम्, अवर्णादेशस्य स्यानिवत्त्वे तु परिनिष्ठितरूपे अवर्णपरत्वाभात्तथापि

अचिकीर्तदित्यादौ स्यानिवत्त्वमाशङ्क्य उत्तरभागे अवर्णाभावादिति भाष्यकारोक्तपरिहार-
पर्यालोचनया उवणादेश एव स्यानिवदिति नियमो नास्तीत्यौननदिति रूपं निर्वाधमेव । किं
च उवणादेश एवेति नियमे 'लोपः पिवतेरोच्चाभ्यासस्य' इति सूत्रे अपीप्यदित्यत्र पिवतेर्णौ

'शाच्छासा—' इत्यादिना शुकि चङि उपघालोपे तस्य स्यानिवत्त्वात्प्रायशब्दस्य द्वित्वमिति
वृत्तिग्रन्थो विरुध्यते । अपि च 'शुष्किका शुष्कजङ्घा च क्षामिमानौजडतया' इति वैयाघ्रपद्य-
वार्तिकस्य औजडदिति प्रयोगोऽपि विरुध्येत । एतद्वि पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य प्रयोजनकथन-

वार्तिकम् । तद्यथा—शुष्किकेत्यत्र तु 'उदीचामातः—' इतीत्वविकल्पो न, 'शुपः कः' इति
कत्वस्यासिद्धत्वेन यक्पूर्वत्वाभावात् । शुष्कजङ्घेत्यत्र कत्वस्यासिद्धत्वादेव 'न कोपवायाः'
इति पुंवद्भावनिपेवो न । क्षामिमानित्यत्र तु 'मादुपवाया—' इति वत्त्वं न । 'क्षायो मः'
इति मत्वस्यासिद्धत्वात् । वहेः कान्ताण्णिचि चङि औजडदित्यत्र हत्वस्यासिद्धत्वाण्णौ

कृतस्य टिलोपस्य स्यानिवत्त्वाच्च हृतशब्दस्य द्वित्वं 'कुहोश्रुः' 'अभ्यासे चर्च' । सन्व-
दित्वं तु अनगलोपीति प्रतिषेधान्न भवति । एवं काशिकायामपि 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति
सूत्रे औजडदित्युदाहृत्य ऊढिमास्यदौजडदित्येतत्तु क्तिन्नन्तस्य ऊढिशब्दस्य भवती-

त्युक्तम्, तदपि विरुध्येत, उवणादेश एव स्यानिवदिति नियमे णौ कृतस्य टिलोपस्यात्र
स्यानिवत्त्वाभावेन हृतशब्दस्य वा द्वित्वासंभवात् । एवं चाङ्गुवातोर्णिच्य-
ल्लोपे चङि स्यानिवत्त्वात्कशब्दस्य द्वित्वे आश्रकदिति रूपमेव सर्वसंमतं न त्वाञ्चिक-

दिति व्रोपदेवोक्तमिति बोध्यम् । नन्वचिकीर्तदित्यादौ स्यानिवत्त्वमाशङ्क्योत्तरभाग
अवर्णाभावादिति वदन्भाष्यकारो न व्रोपदेवग्रन्थस्य प्रतिकूलः उत्तरभागे परिनिष्ठित-

कूट १८११ परितापे । परिदाहे इत्यन्ये । संकेत १८९२ ग्राम १८९३ कुण १८९४ गुण
१८९५ चामन्त्रणे । चात्कूटोऽपि । कूटयति । संकेतयति । ग्रामयति । कुणयति । गुणयति ।
पाठान्तरम्—केत श्रावणे निमन्त्रणे च । वेतयति । निवेतयति । कुण गुण चामन्त्रणे चकारा-
त्वेतेति । कूण १८९६ संकोचने इति स्तेन १८९७ चौर्ये । अतिस्तेनत् ।

आ गर्वादात्मनेपदिनः । पद १८९८ गतौ । पदयते । अपपदत । गृह १८९९ ग्रहणे ।
गृहयते । मृग १९०० अन्वेषणे । मृगयते । मृगयति । इति कण्ड्वादिः । कुह १९०१ विस्मा-
पने । हूर १९०२ वीर १९०३ विक्रान्तौ । स्थूल १९०४ परिवृंहणे स्थूलयते । अतुस्थूलत ।
अर्थ १९०५ उपयाच्चायाम् । अर्थयते । अर्थयत । सत्र १९०६ सन्तानक्रियायाम् । अस-
सत्रत । अनेकाच्चत्वात्न पोपदेशः । सिसत्रायपते । गर्व १९०८ माने । गर्वयते । अदन्त-

नदिति । अग्लोपित्वान्नोपधाह्रस्व इति भावः । पाठान्तरमिति । केत श्रावणे इत्यादि
ज्ञेयमित्यर्थः । चकारात्वेतेति । समुच्चीयते इति शेषः । संकोचने इतीति । इतिशब्दः
पाठान्तरसमाप्तौ । स्तेन चौर्ये । अनेकाच्चत्वात्न पोपदेशोऽयमिति मत्वाह अतिस्तेनदिति ।

गृह ग्रहणे । ऋदुपधेऽयम् । गृहयते इति । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न गुण इति
भावः । लुङि अजगृहत । अग्लोपित्वान्न सन्वत्त्वम् । मृग अन्वेषणे । मृगयते इति ।
इहाप्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न गुणः । 'मार्गं अन्वेषणे' इत्याघृषीयस्य तु मार्गयति मार्गति इति
च गतम् । अर्थ उपयाच्चायाम् । अर्थयते इति । अर्थ इ इति स्थिते अतो लोपः ।
न तु 'अचो णिर्गात' इति वृद्धिः, वृद्धेल्लोपो बलीयानिति न्यायात् । 'अर्थवेदयोः—' इत्यापुक्त्तु
न, तत्र प्रातिपदिकस्य ग्रहणात् । गर्व माने । अभिमाने इत्यर्थः । ननु कथादावस्य पाठो
व्यर्थः, अदन्तत्वे फलाभावात् । न च सन्वत्त्वनिवृत्तये अग्लोपित्वाय अदन्तत्वमिति शङ्क्यम्,
लघुपरकत्वाभावादेव तदप्रसक्तेः । नाप्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद् उपधावृद्धिनिवृत्त्यर्थ-
मदन्तत्वमिति शङ्क्यम्, गकारादवारस्यानुपधात्वादेव तदप्रसक्तेरित्यत आह

रूपे अवर्णपरत्वमुवर्णादेशस्यैव संभवति नान्यस्येत्याशयेनैव भाष्यकारेण तथोक्तमिति
वक्तुं शक्यत्वादिति चेत् । मैवम् । तथा हि सति यत्र 'ओः पुयण्जि—' इत्य-
स्याप्रातिस्तत्राप्युवर्णादेश एव स्थानिवद् ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादित्येवमेव भाष्य-
कारी वदेत्, ऋजुमार्गेण सिध्यतोऽर्थस्य वक्रेण साधनायोगादिति दिक् । सङ्केत ।
चत्वारोऽत्र घातवः । पाठान्तरमिति । संकोचने इत्येतत्पर्यन्तम् । अनेकाच्चदेना-
पोपदेशत्वात्षट्वं नेति ध्वनयति अतिस्तेनदिति । गृहयते इति । अल्लोपस्य
स्थानिवत्त्वान्न गुणः । लुङि अजगृहत । अग्लोपान्न सन्वद्भावः । मृगयते इति ।
मार्गयति मार्गतोति तु मार्गं अन्वेषण इत्याघृषीयस्य । अर्थ । अर्थयते इति ।
'वृद्धेल्लोपो बलीयान्, इत्यल्लोपान्न वृद्धिः । पोपदेवस्तु वृद्धौ कृतायां पुक्ति चाऽप्यपयते
इति रूपमाह तद्रभसात् । न च 'अर्थवेदसत्यानाम्—' इत्यापुक्त् स्यादेवेति वाच्यम्,

त्वसामर्थ्याणिज्विकल्पः । धातोरन्त उदात्तः, लिटि आम् च फलम् । एवमग्रेऽपि ।
इत्यागर्वायाः ।

सूत्र १९०८ वेष्टने । सूत्रयति । असुसूत्रत् । मूत्र १९०९ प्रस्रवणे । मूत्रयति, मूत्रति ।
रुक्ष १९१० पाह्वये । पार १९११ तीर १९१२ कर्मसमाप्तौ । अपपारत् । अतितीरत् ।
पुट १६१३ संसर्गे । पुटयति । घेक १९१४ दर्शने इत्येके । अद्विकेत् । कत्र १९१५ शैथिल्ये ।
कत्रयति, कत्रति । कर्त्त इत्यप्येके । कर्त्तयति, कर्त्तति । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च'
(ग०सू०२०३) । प्रातिपदिकोद्वात्वर्थे णिच्स्यात्, इष्टे यथा प्रातिपदिकस्य पुं-द्वावरभावटिलोप-

अदन्तत्वसामर्थ्याणिज्विकल्प इति । ननु गवंते इत्यत्र णिजभावेऽप्यदन्तत्वं निष्कलमिति
कथं तस्य विकल्पज्ञापकतेत्यत आह धातोरन्त उदात्त इति । तेन गवंते इत्यत्र वकारा-
दकार उदात्तः फलति । अदन्तत्वाभावे नु गकारादकार उदात्तः स्यादिति भावः । लिट्याम्
चेति । गर्वाचक्रे इत्यत्र 'कास्यनेकाचः-' इत्याम्प्रत्ययोऽप्यदन्तत्वस्य फलमित्यर्थः । अन्याथा
अनेकाच्चाभावादाम् न स्यादिति भावः । एवमग्रेऽपीति । 'मूत्र प्रस्रवणे' इत्यादावित्यर्थः ।
इत्यागर्वायाः ।

सूत्र वेष्टने । अनेकाच्चादपदेशत्वार्थमस्य अदन्तत्वमिति न ततोऽस्य णिज्विकल्पः ।
कत्र शैथिल्ये । कर्त्त इत्यपीति । अदन्तत्वसामर्थ्यादस्य णिज्विकल्प इति मत्वाह
कर्त्तयति, कर्त्ततीति । प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च । चुरादिगणसूत्रमिदम् ।
इष्टवदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः । तेन भुवमाचष्टे भावयतीत्यत्र 'इष्टस्य यिट् च' इति यिडागमो
न भवति, तदाह । इष्टे यथेति । अत्र धात्वर्थे इत्यनेन करणम् आख्यानं दर्शनं वचनं श्रवण-
मित्यादि गृह्यते । पुं-द्वावेति । अतिशयेन पट्वी पटिष्टेत्यत्र 'भस्याढे-' इति पुं-वत्वम् । द्रढिष्ठ-

तत्र प्रातिपदिकस्य ग्रहणात् । अदन्तत्वसामर्थ्यादिति । कथादिपुपवावृद्धिरीर्धसन्वद्वाव-
विरहेण सारभामप्रभृतीनामुपवाहस्वस्य गृहमृगप्रभृतीनामुपधागुणस्य च व्यावर्तनेनादन्तत्वं
सार्थकम् । इह त्वदन्तत्वे प्रागुक्तफलाभावाणिज्विकल्पः पाक्षिकत्वं ज्ञापयतीति भावः । ननु
अदन्तत्वसार्थकत्वाय बाल्लोप इति प्राचोक्तमेवाम्युपगम्यतामिति चेत् । अत्राहुः— चिन्तयते-
रिदित्त्वं सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति मते इह अदन्तत्वस्य फलं स्पष्टमेव । विशेषापेक्षं ज्ञापक-
मिति मते तु तत्र तत्र आकार इकार ईकार उकार ऊकारश्चेत्यनुबन्धा यथा ज्ञापकतया
स्वीकृताः तथा अदन्ततापि णिज्विकल्पमेव ज्ञापयतु, क्लृप्तेनैव णिज्विकल्पेन कृतार्थत्वे
अपूर्वस्य लोपवाचस्य कल्पनाया अन्याध्यत्वात् । एवं हि सति मतद्वयेऽप्येकरूपमेव फलं लभ्यत
इति । असुसूत्रादिति । अनेकाच्चान्न पत्वम् । प्रातिपदिकादिति । यदि सुवन्ताणिच्
स्यात्तदा स्रजयतीत्यादौ कुत्वं स्यादिति भाव इति केचित् । तन्न, इष्टवद्भावेन भत्वे कुत्व-
स्याप्रसक्तेः । अत्र बहुलं णिच् स्यात् । स च णिच् इष्टवद्भवतीत्यन्वयात्पक्षे वाक्यमपि
भवतीत्याह पटुसाचष्ट इति । धात्वर्थे इत्यनेन करणाख्यानादिगृह्यत इति भावः । ननु

विन्मनुब्लोपयणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशभसंज्ञास्तद्वृणावपि स्युः । पटुमाचष्टे पटयति । परत्वाद् वृद्धौ सत्यां टिलोपः, अपीपटत् । 'णौ चङि—' (सू० : २३१४)

इत्यत्र 'र ऋतो ह्लादेल्लघोः' इति रभावः । अतिशयेन साधुः साधिष्ठ इत्यत्र टिलोपः । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठ इत्यत्र 'विन्मतोल्लुक्' इति विनो लुक् । अतिशयेन गोमान् गविष्ठ इत्यत्र मनुपो लुक् । अतिशयेन स्थूलः स्थविष्ठ इत्यादौ 'स्थूलदूरयुव—' इत्यादिना यणादिलोपः पूर्वस्य च गुणः । अतिशयेन प्रियः प्रेष्ठ इत्यादौ 'प्रियस्थिर—' इत्यादिना प्रस्थाच्चादेशः । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठ इत्यत्र भत्वान्न कुत्वम् । एते इष्टे इव णावपि परतः स्युरित्यर्थः । पटयतीति । पटुमाचष्टे इत्याद्यर्थे णिच् । इष्टवत्त्वात् 'टेः' इति टिलोप इति भावः । ननु उकारस्य टेलोपे सति अग्लोपित्वात् सन्वत्त्वं न स्यादित्यत आह परत्वाद् वृद्धौ सत्यां टिलोप इति । 'अचो ङिति' इति उकारस्य वृद्धो कृतायामौकारस्य टेलोपः । अकृतायां तु वृद्धौ उकारस्य टेलोपः । ततश्च, 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यः' इति न्यायेन टिलोपः अनित्यः । वृद्धिस्तु टिलोपे कृते सति नैव भवतीति साप्यनित्या । एवं च वृद्धिटिलोपयोरुभयोर्मध्ये परत्वाद् उकारस्य वृद्धिः औकारः । तस्यावादेशात्प्रागेव परत्वाद् वाणदाङ्गस्य बलीयस्त्वाच्च औकारस्य टेलोप इत्यर्थः । एवं च अन्नग्लोपित्वात् सन्वत्त्वमिति मत्वाह अपीपटदिति । एतच्च 'मुण्डमिश्र—' इति सूत्रे

बहुल्याचष्टे भावयतीत्यत्र 'इष्टस्य यिट् च' इति णिचोऽपि यिट् स्यात् । अत्राहुः—टेरिति सूत्रे 'णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य' इति वार्तिके प्रातिपदिकग्रहणं प्रत्ययकार्याणामितिदेशो भाषादित्येवमर्थम् । तेनात्र णिचो यिष्ण भवति, तदभावे भूभावेनापि न भवितव्यं संनियोगशिष्टत्वात् किं तु वह्यतीत्येव भवितव्यमिति मतान्तरम् । एतच्च तत्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्टमिति । अन्ये त्वाहुः—इष्टवदिति हि समम्यन्ना इति णावित्युपमेये सममीदर्शनात्तेन इष्टानि परे पूर्वस्य यत्कार्यं तदतिदिश्यते न ट्विष्ठनोऽपीति । पुंवद्भावेति । अतिशयेन पट्वी पटिष्ठेत्यत्र 'भस्याढे तद्धिते' इति पुंवद्भावः । ऋशिष्ठः द्रदिष्ठः इत्यत्र 'र ऋतो ह्लादेः—' इति रभावः । साधिष्ठ इत्यादौ टिलोपः अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठ इत्यत्र 'विन्मतोल्लुक्' इति विनो लुक् । अतिशयेन 'गोमान् गविष्ठ इत्यादौ मनुपो लुक् । स्थविष्ठ इत्यादौ 'स्थूलदूर—' इत्यादिना यणादिलोपः । प्रेष्ठ इत्यादौ 'प्रियस्थिर—' इत्यादिना प्रस्थाच्चादेशः । तद्वृणावपीति । पुंवद्भावस्योदाहरणभेणीमाचष्टे एतयति । टिलोपेनैव सन्नियोगशिष्टत्वान्नकारनिवृत्तौ सिद्धायां पुंवद्भावग्रहणं दरदमाचष्टे दारदयतीत्यादिसिध्यर्थमिति बोध्यम् । द्रढयतीत्यादौ रभावः । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयतीत्यत्र विनो लुक् । गोमन्तमाचष्टे गवयतीत्यत्र मनुपो लुक् । अङ्गवृत्तपरिभाषया वृद्धिरत्र न भवति । प्रियमाचष्टे प्रापयति । स्थिरमाचष्टे स्थापयतीत्यादौ तु वृद्धिर्भवत्येव । 'द्वयोः' इति निर्देशने तस्याः परिभाषायाः अनित्यत्वज्ञापनादिति दिक् । परत्वाद् वृद्धाविति लोपः शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यः । वृद्धिरप्यनित्या । उभयोरनित्ययोः परत्वाद् वृद्धिः । तस्यां कृतायामौकारस्यावादेशात्प्रागेव परत्वाद्वाणदाङ्गस्य बलीयस्त्वाच्च लोप इत्यर्थः । एवं चानग्लोपित्वादीर्घसन्वद्भावौ

इत्यत्र भाष्ये तु 'वृद्धेलोपो वलीयान्' इति स्थितम्, अपपटत् । 'तत्करोति तदाचष्टे' (ग० सू० २०४) । पूर्वस्यैव प्रपञ्चः । करोत्याचष्टे इति वात्वर्यमात्रं णिजर्थः । लडर्थस्त्वविवक्षितः । 'तेनातिक्रामति' (ग० सू० २०५) । अश्नेनाति-

भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । स्थितमिति । तथा च वृद्धेः प्रागुकारस्य लोपे अग्लोपित्वात् सन्वत्त्वमित्यर्थः । भाष्ये उभयथा दर्शनाद्रूपद्वयमपि साध्विति बोध्यम् । शब्देन्दुशेखरे तु 'वृद्धेः लोपो वलीयान्' इति 'णौ चडि-' इति सूत्रभाष्यमेव प्रमाणम्, 'मुण्डमिश्र-' इति सूत्रभाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति प्रपञ्चितम् । अत्र पुं-द्वात्रादिकमुदाह्रियते । एनीमाचष्टे एत-यति, पुं-द्वात्राद् डीनकारयोनिवृत्तिः । दृढमाचष्टे द्रढयति, 'र ऋतः-' इति रभाद्रः । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति, 'विन्मतोः-' इति विना लुक् । गोमन्तमाचष्टे गवयति, मनुषो लुक्, अङ्गवृत्तपरिभाषया न वृद्धिः स्थूलमाचष्टे स्वययति इत्यादिषु यणादिलापः । प्रियमा-चष्टे प्रापयति, स्थिरमाचष्टे स्थापयति इत्यादिषु प्रस्यस्फाद्यादेशाः । अत्र वृद्धिर्भवत्येव, द्वयोरिति निर्देशेन अङ्गवृत्तपरिभाषाया अनित्यत्वाश्रयणात् । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति, मुवन्ताद् विहितस्य विनो लुकि अन्तर्वीतिविभक्त्या पदत्वात् प्राप्तं कुत्वं भत्वात् भवति । तत्करोति तदाचष्टे । इदमपि चुरादिगणसूत्रम् । प्रातिपदिकादित्यनुवर्तते । तत्करोति तदाचष्टे इति चार्थे प्रातिपदिकारिणञ् स्यादित्यर्थः । आचारकिञ्चिव प्राति-पदिकादेवेदम् । ननु 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्ये-' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह पूर्व-स्यैव प्रपञ्च इति । ननु करोति आचष्टे इति वर्तमाननिर्देशादकरोदि-त्याद्यर्थेषु न स्यादित्यत आह करोत्याचष्टे इत्यादि । लडर्थ इति । उपलक्षणम् । तेन भूते भविष्यति द्वित्वे बहुत्वे च प्रत्ययो भवत्येव । तेनातिक्रामति । इदमपि

स्त इत्याह अपीपटदिति । इह टिलोपस्य स्यानिवद्भावेन व्यवधानादीर्घसन्वद्भावौ नेति न भ्रमितव्यम् । स्यानिवत्त्वेऽन्यङ्गस्य णिच्परत्वानपायात् चङ्परे णौ यल्लघ्विति पञ्जेऽपि अभ्यासस्य आदिष्ठादचः पूर्वत्वेन स्यानिवत्त्वमेव नास्तीति दीर्घसन्वद्भावौ स्त एव । केचित्तु चङ्परे णौ यल्लघ्विति पक्षे पदुशब्दोकारस्य वृद्धौ कृतायां णिचरं लघु दुर्लभमिति सन्व-द्भावाप्राप्त्या अपपटदित्येव रूपम् । प्रथमं टिलोपः पश्चाद् द्विवचनमिति मत्वा अभ्यासस्य आदिष्ठादचः पूर्वत्वेन स्यानिवत्त्वमेव नास्तीति मनोरमोक्तं यत्, तन्नादर्थव्यम् । 'णिच्यच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये' इति निषेधपक्षस्य मुख्यतया प्रागुक्तत्वेन प्रथमं टिलोपस्य दुरूपपादत्वादित्याहुस्तन्मन्दम् । अपीपटदित्यत्र द्वितीयाच्यर्णन्तस्य प्रथमावयवस्य द्वित्वमिति हि निर्विवादम् । तथा च द्वितीयस्याचो द्वित्वकरणात्प्रथमं टिलोपः स्यादेवेति । वृद्धेलोप इति । कृताकृतप्राप्तिमात्रेण लोपो नित्यः । वृद्धिस्त्वनित्या, टिलोपे सति स्यानिनः पूर्वत्र कर्तव्यातायां लोपस्य स्यानिवत्त्वात्, स्रविधौ स्वस्य स्यानिवत्त्वाभावाच्च । अस्मिस्तु पक्षे 'मुण्डमिश्र-' इति सूत्रे हलिकत्योरदन्तत्वनिपातनस्य वैयर्थ्यमेव । वृद्धेः प्राक् टिलोपे सति अग्लोपित्वसंभवात् । तथा चादन्तत्वनिपातनसामर्थ्याद्विलोपात्पूर्वं वृद्धिरेवेत्यनग्लोपित्वादपीपटदित्येव रूपं साध्विति प्रतीयते । भाष्यद्वयप्रामा-

क्रामति अश्वयति । हस्तिनातिक्रामति हस्तयति । 'धातुरूपं च' (ग० सू० २०६)
 णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं प्रतिपद्यते । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तथा च वार्तिकम्—
 'आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्ययापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् (वा० १७६६)
 इति । कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति । इह कंसं हन् इति स्थिते,

गणसूत्रम् । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे—'इत्यस्यैव प्रपञ्चः । वाचा अतिक्रामति वाचयति इत्यत्र
 कुत्वं तु शङ्क्यम्, असुवन्तादेव प्रतिपदिकात् प्रत्ययोत्पत्तेः । धातुरूपं चेति । इदमपि
 गणसूत्रम् । णिच्प्रकृतिरिति प्रतिपद्यते इति चाद्याहृत्य व्याचष्टे णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं
 प्रतिपद्यत इति । ननु प्रातिपदिकाद् वात्वर्थे णिच् भवति णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं च प्रतिपद्यते-
 इति प्रतीयमानार्थाश्रयणे भुक्तमाचष्टे भुक्तयतीति न स्यात् । भुक्तशब्दस्य भुजवानुरादेशः
 स्यादित्यत आह चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इति । किमनुक्तं समुच्चयीते इत्यत आह
 च वार्तिकमिति । आख्यानात् कृत इति । 'हेतुमति च' इति सूत्रे इदं वार्तिकं
 स्थितम् । आख्यानं वृत्तकथाप्रबन्धः, तद्वाचिनः कृदन्तात् कंसवधादिशब्दात् तदाचष्टे
 इत्यर्थे णिच् कृते णिच्प्रकृत्यवयवभूतस्य कृतो लुक्, तस्यैव कृतो या प्रकृतिः हनादियातु-
 प्रकृतिवच्च कारकम् इत्यंशस्तु मूल एव व्याख्यास्यते । कंसवधमाचष्टे कंसं घातय-
 तीत्युदाहरणम् । हननं वधः, 'हनश्च चक्रः' इति नावे हनधातोः अप्प्रत्ययः
 प्रकृतेः वधादेशश्च । कंसस्य वधः कंसवधः, तदन्वाख्यानपरवाक्यसन्दर्भो विवक्षितः ।
 तमाचष्टे इत्यर्थे णिच् । अप्प्रत्ययस्य कृतो लुक् प्रकृतिभूतस्य हनधातोर्वधादेशस्य
 च निवृत्तिः । तथा च फलितं दर्शयति इह कंसं हन् इति स्थिते इति ।

प्याद्रूपद्वयमपि साध्विति बहवः । लडर्थस्त्विति । करोत्याचष्टे इति हि कर्तरि वर्तमाने
 लडेकवचनम् । लडर्थाविवक्षायां तु ष्यन्ताद्भावकर्मणोः भूतभविष्यतोर्द्विवचनद्वययोश्च प्रत्ययो
 भवत्येवेति भावः । दद्यप्येकत्वादिसंख्या लडर्थो न भवति, तथापि लडादेशतिङ्थोऽपीह लडध-
 त्वेन गृहीत इति ज्ञेयम् । तेनातिक्रामति । तृतीयाप्रकृतिभूतात्प्रातिपदिकाण्णिच् । तृतीया-
 न्ताण्णजित्यन्ये । एवं तत्करोतीत्यत्रापि द्वितीयाप्रकृतिभूताद् द्वितीयान्ताद्वा णिच् । न च
 सुवन्ताण्णचि वाचं करोत्याचष्टे वाचाऽतिक्रामति वा वाचयतीत्यत्र कुत्वं स्यादिति शङ्क्यम्,
 इष्टवद्भावेन भसंज्ञया पदसंज्ञाया वाधात् । यशस्विनमाचष्टे यशसयति स्रजयतीत्यादौ
 विनो लुकि प्राप्तस्य पदकार्यस्य वाधार्थं भसंज्ञातिदेशस्यावश्यकत्वात् 'तत्करोति—'
 इत्यादिनिर्देशानुगुणत्वाच्च सुवन्ताण्णजिति पक्ष एव ज्यायानित्याहुः । णिच्प्रकृ-
 तिरिति । वधशब्दो णिच्प्रकृतिरिदानो तु कृल्लुक्यवशिष्टभाग एव कृतिरित्यर्थः ।
 आख्यानात्कृत इति । यद्यपि वधशब्दः कृदन्तः स आख्यानं न भवति, तथा-
 प्याख्यानवाची कृदन्तश्च कंसवधशब्दात् भवत्येव, कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि
 ग्रहणात् । कृल्लुगिति । 'हनश्च वधः' इति विहितस्य अप्प्रत्ययस्य लुक् । प्रकृ-
 तिप्रत्यापत्तिरिति । विकारपरिंत्यागेन स्वरूपेणावस्थितिरित्यर्थः, तदेत्सकलमभि-

२५७४ हनस्तोऽचिण्णलोः । (७—३—३२) हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः, स्याच्चिण्णत्वर्जे चिति णिति । नन्वत्राङ्गसंज्ञा धातुसंज्ञा च कंसविशिष्टस्य प्राप्ता । ततश्चाङ्गद्वित्वयोर्दोषः । किं च कुत्वतत्वे न स्याताम्, धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । सत्यम्, प्रकृतिवच्च इति चकारो भिन्नक्रमः—कारकं च, चात्कार्यम् । हेतुमणिचः प्रकृतेर्द्वैत्यादेर्हेतुमणौ यादृशं कारकं धातावन-

हनस्तोऽचिण्णलोः । हन इति पठ्ठी । त इत्यत्र अकार उच्चारणार्थः, तदाह हन्तेस्तकार इति । अन्तादेश इत्यलोऽन्त्यपरिभाषया सिद्धम् । चिति णिति चेति । 'अचो णिति' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तथा च हनो नकारस्य तत्त्वे 'हो हन्तेः—' इति कुत्वेन हस्य धकारे धातीति प्यन्तं फलितम् । ततो लटि धातयति इति रूपं स्थितम् । कृतो लुकि समासनिवृत्तौ सुब्लुकोऽपि निवृत्तौ कंसमिति च स्थितम् । 'आख्यानात् कृतः—' इति वार्तिकस्यं प्रकृतिवच्च कारकमित्यंशं शङ्कोत्तरत्वेन योजयिष्यन् शङ्कामवतारयति नन्विति । कंसविशिष्टस्येति । कंसवधशब्दस्यैदेत्यर्थः । तस्मादेव णिचो विधानादिति भावः । ननु कंसवधशब्दस्य अङ्गत्वे का हानिरित्यत आह ततश्चेति । कंसवधशब्दस्याङ्गत्वाद् अङ्गत्वयोर्विषये दोषः स्यात् । कंसशब्दात्पूर्वमडागमः स्यात् । कंस इत्यस्य द्विवचनं स्यात् । इष्यते तु कंसमजीघतत् इत्येवं हनधातोरेवोभयमित्यर्थः । किं चेति । कंसं धातयतीति कुत्वतत्वे न स्यातामित्यर्थः । कृतः इत्यत आह धातोरिति । धातांहेतु इत्यादितत्त्व-रूपेण ग्रहणे सति तत्प्रत्यये—धातोर्विहितप्रत्यये कार्यविज्ञानमिति परिभाषयेत्यर्थः । तेन वार्त्तममित्यत्र 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति न भवतीति 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तथा च प्रकृते कंसं धातयतीत्यत्र 'हो हन्तेः—' इति कुत्वं हनस्तोऽचिण्णलोः' इति तत्त्वं च न स्याताम्, अत्र णिचः प्रातिपदिकाद्विहितत्वेन धातोर्विहितत्वाभावादित्यर्थः । अत्र प्रत्ययलक्षणेन कृदन्ततया कृत्प्रकृत्यर्थस्य कर्मत्वेन कंसस्येति पठ्ठी स्यादित्यप्याक्षेपो बोध्यः, तत्परिहारस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् । तामिमां शङ्कामवर्धाङ्गीकारेण परिहरति सत्यमिति । कंसवधशब्दस्यैवाङ्गत्वमित्याद्यङ्गीक्रियते, दोषापादनं तु नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः । प्रकृतिवच्चेतीति । 'आख्यानात् कृतः—' इति वार्तिके प्रकृतिवच्चेति चकारो भिन्नक्रमः, प्रकृतिवदित्यनन्तरपठितः चकारः कारकमित्यस्मादूर्ध्वं निवेशनीय इति भावः । तदेवाभिनीय दर्शयति कारकं चेति । चकारोऽप्ययमनुक्तसंग्रहार्थं इत्याह चात्कार्यमिति । समुचीयत इति शेषः । तथा च कारकं कार्यं च प्रकृतिवदिति फलितम् । अत्र प्रकृतिशब्देन हेतुमणिचः प्रकृति-प्रेत्याह कंसं हन् ई इति स्थिते इति । कंसविशिष्टस्येति । तस्मादेव णिचो विधानादिति भावः । दोष इति । कंसशब्दात्पूर्वमडागमः कंस इत्यस्य द्विवचनं स्यादित्यर्थः । किं चेति । एवं च कंसमजीघनद्वितीष्टं न सिद्ध्येदिति भावः । तत्प्रत्यये । धातोर्विहितप्रत्यये । तेन वार्त्तममित्यत्र 'हनस्त—' इति तत्त्वं न भवतीति ज्ञेयम् । उक्तदोषान्परिहरति सत्यमिति । प्रकृतिवच्चेति चकारोऽनुक्तसंग्रहार्थं इत्याह चात्कार्यमिति । दद्यप्यन्यतरातिदेशेनाप्यङ्गत्वचने सिद्ध्यतः, तथापि धातावनन्त-

न्तर्भूतं द्वितीयान्तं यादृशं च कार्यं कुत्वतत्त्वादि तदिहापीत्यर्थः कंसमजीघतत् ।
'कर्तृकरणाद्वात्वर्थे' (ग० सू० २०७) कर्तृव्यापारार्थं यत्करणं न तु चक्षुरादिमात्र-
मित्यर्थः । असिना हन्ति असयति । वल्क १९१६ दर्शने । चित्र १९१७

विवक्षिता, व्याख्यानात् । प्रकृताविव प्रकृतिवत् । सप्तम्यन्ताद्धृतिः, तहाह प्रकृतेर्ह्यन्यादेहेतु-
मण्णाविति । प्रयुज्यमाने सतीति शेषः । कारकमित्यस्य विवरणं द्वितीयान्तमिति ।
द्वितीयातृतीयादिकारकविभक्त्यन्तमित्यर्थः । हन्ति कंसं कृष्णः तं प्रेरयतीत्यर्थे कंसं वातयति,
कंसमजीघतदित्यादौ हेतुमण्यन्ते प्रयुज्यमाने यद् द्वितीयादिकारकविभक्त्यन्तं यच्च कार्यं
कुत्वतत्त्वाद्द्वित्वादि तत्सर्वम् 'आख्यानात् कृतः—' इत्यस्योदाहरणे कंसवधमाचष्टे कंसं
वातयति, कंसवधमाचष्ट कंसमजीघतदित्यादावपि भवतीति फलितम् । तत्र कारकमित्यनेन
कंसात् पृष्ठी निरस्ता, उदाहृतहेतुमण्यन्तस्यले कृद्यागाभावेन कर्मणि द्वितीयाया एव
सत्त्वात् । कार्यमित्यनेन तु कुत्वतत्त्वे कंसस्य अद्द्वित्वनिरासश्चेति बोध्यम् आख्यानाशब्दश्च
अयंचिद् वृत्तानुवादपरः, न तु भारतादिप्रसिद्धकंसववादिकथापरः । तेन राजागमनमाचष्टे
राजानभागमयतीत्यादि सिध्यति । द्वितीयान्तमित्यत्र द्वितीयाग्रहणमुपलक्षणम् तेन पुष्ययोग-
माचष्टे पुष्येण योजयतीति सिध्यतीति भाष्ये स्पष्टम् । कर्तृकरणाद्वात्वर्थे । इदमपि गण-
सूत्रम् । प्रतिपदिकाद्वात्वर्थे इत्यस्यैव प्रपञ्चः । कर्तुः करणं कर्तृकरणम्, न तु कर्ता च करणं
च इति द्वन्द्वः व्याख्यानात्, तदाह कर्तृव्यापारार्थमिति । अभिमतफलोत्पादनार्थमित्यर्थः ।
सावकतममिति यावत् । नन्वेवं सति करणाद्वात्वर्थे इत्येव सिद्धे कर्तृग्रहणं व्यर्थमित्यत
आह न तु चक्षुरादिमात्रमिति । कर्तृग्रहणं विहाय करणादित्येवोक्तौ चक्षुरादीन्द्रियमेव
सुप्रसिद्धत्वात् करणादिति शब्देन गम्येत । अतः कर्तृग्रहणमित्याहुः । वस्तुतस्तु
'सावकतमं करणम्' इति शास्त्रप्रसिद्धकरणस्य ग्रहणौचित्यात् कर्तृग्रहणं स्पष्टार्थमेव ।
केचित्तु कर्तृकरणदिति द्वन्द्वमाश्रित्य देवदत्तेन वाचयति देवदत्तयतीति कर्तृरुदाजहुः ।

भूतद्वितीयान्तादिलाभाय कारकातिदेशः । कार्यातिदेशस्तु कुत्वतत्त्वादिलाभायेति विवेकः ।
इह भारतभागवतादिप्रसिद्धे कंसववाच्युपाख्याने एव णिजिति नाग्रहः, किं तूपाख्यानमात्रे ।
तेन राजागमनमाचष्टे राजानभागमयतीत्यादि सिध्यति । इह कृतप्रकृतौ राज्ञः कर्तृत्वेऽपि
गमेहेतुमण्यौ 'गतिबुद्धि—' इत्यनेन तस्य कर्मत्वमिति द्वितीयान्तमेव रूपातिदेशवलात्स्वी-
क्रियते । देवदत्तपाकमाचष्टे देवदत्तेन पाचयतीत्यत्र तु देवदत्तस्य कर्तृत्वानपायात्तृतीयैव
भवति । रुक्मिणीहरणमाचष्टे इत्यादौ 'हृक्नोरन्यतरस्याम्' इति विकल्पाद् रुक्मिणी रुक्मिण्या
वां हारयतीति प्रयोगः । कर्तृकरणादिति । कर्तृग्रहणाभावे चक्षुषा पश्यति चक्षयतीत्या-
दावेव स्यान्न तु करिभिरवब्रह्नाति अवकरयतीत्यादौ । लोके इन्द्रियाणामेव करणत्वेन
सुप्रसिद्धत्वात्, अतस्तत्संग्रहार्थं कर्तृग्रहणमिति मनोरमायां स्थितम् । नव्यास्तु—सावकतमत्वेन
विवक्षितं यत् तत्करणशब्देन गृह्यते, न तु लोकप्रसिद्धकरणमेव । अन्यथा 'कर्तृकरणयो-
स्वृतीया' इत्यादावपि लोकप्रसिद्धकरणग्रहणप्रसक्त्या वाणेन हत इत्यादिरूपं न सिध्येत् ।
तथा च कर्तृग्रहणं विनाप्यवकरयतीति रूपासिद्धौ न किञ्चिद्वाचकमिति व्याख्याय कर्तृ-

चित्रोकरणे । आलेख्यकरण इत्यर्थः । कदाचिद्दर्शने । चित्र इत्ययमद्भुतदर्शने णिच् लभते । चित्रयति । अंस १९१८ समाघाते । वट १९१९ विभाजने । लज १९२० प्रकाशने । वटि लजि इत्येके । वण्टयति । लज्जयति । अदन्तेषु पाठवलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये । वण्टापयति । लज्जापयति । शाकटायनस्तु कथादीनां सर्वेषां पुकमाह । तन्मते कथापयति गणापयति इत्यादि । मिश्र १९२१ सम्पर्के । संग्राम १९२२ युद्धे । अयमनुदात्तेत्, अकारप्रश्नेपात् । अससङ्ग्रामते । स्तोम १९२३ श्लाघायाम् । अनुस्तोमत् । छिद्र १९२४ कर्णभेदने । करणभेदन इत्यन्ये । कर्ण इति धात्वन्तरमित्यन्ये । अन्व १९२५ दृष्ट्युपवाते । उपसंहार इत्यन्ये । आन्दवत् । दण्ड १९२६ दण्डनिपातने । अङ्क १९२७ पदे लक्षणे च । आञ्चकत् । अङ्ग १९२८ च । आजगत् । सुख १९२९ दुःख १९३० तत्क्रियायाम् । रस १९३१ आस्वादनस्नेहनयोः । व्यय १९३२ वित्त-

कदाचिद्दर्शने इति । चित्रेत्यनुर्वतते, तदाह चित्र इत्ययमिति । कदाचिद्दर्शने इत्यस्य विवरणम्—अद्भुतदर्शने इति । चित्र चित्रोकरणकदाचिद्दर्शनयोरित्येव सुवचम् । वटि लटि इत्येके इति । ननु कथादावनयोः पाठो व्यर्थः । इदितोरनयोः टकारजकारान्तयोरदन्तत्वस्याप्रसक्तेः फलभावाच्चेत्यत आह अदन्तेष्विति । अदन्तेषु पाठवलाद् वण्ट लज्जेति कदाचिददन्तत्वमप्यनयोर्विज्ञायते । अदन्तत्वस्य च फलाभावादतो लोपं वाधित्वा 'अचो ङिति' इति वृद्धौ 'अतिही-' इति पुगित्यर्थः, फलितमाह वण्टापयतीति । शाकटायनस्त्विति । ऋपिविशेषोऽयम् । संग्राम युद्धे । गणसूत्रमिदम् । युद्धवाचि संग्रामेति प्रातिपदिकं करात्यर्थे णिच् लभत इत्यर्थः । वनु 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे—' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह अनुदात्तेदिति । एतदात्मनेपदार्थमिति भावः । ननु संग्रामशब्दस्य प्रातिपदिकस्य अकारान्तत्वात् कथमनुदात्तेत्वमित्यत आह अकारप्रश्नेपादिति । संग्रामशब्दादनुदात्तानुनासिकं पररूपेण प्रशिष्य निर्देशादिति भावः । अससंग्रामतेति । लुङि चङि संग्रामशब्दस्य प्यन्तस्य अङ्गत्वात् ततः प्रागङिति भावः । एतच्च भृशादिसूत्रे कैयटे स्पष्टम् । अग्लोपित्वान्नोपधाह्रस्वः । सुख दुःख तत्क्रियायाम् । सुखानुकूले दुःखानुकूले च व्यापारे इत्यर्थः । सुख दुःखेति प्रातिपदिकाभ्यां तत्करोतीत्यर्थे णिच् स्यादिति यावत् । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे—' इत्येव

करणादित्यत्र समाहारद्वन्द्वं मत्वा देवदत्तेन पाचयति देवदत्तयतीत्युदाजहः । कदाचिद्दर्शने । चित्रकरणकदाचिद्दर्शनयोरिति सुवचम् । अदन्तेषु पाठवलादिति । अदन्तस्य फलान्तराभावादतोलोपं वाधित्वा वृद्धिरित्यर्थः । संग्राम । संग्रामेति युद्धवाचि प्रातिपदिकं करोत्यर्थे णिच् लभते । अनुदात्तेदिति । एतच्च 'भृशादिभ्यो भुवि-' इति सूत्रे कैयटेनोक्तम् । अकारप्रश्नेपादिति । तेन प्रशिष्येत्यसंज्ञा प्रकृत्यकारस्य तु इष्टवदिति टिलोपः । तथा च अग्लोपादससंग्रामतेत्यत्र नोपधाह्रस्वः । सुख दुःख । तच्छब्देन सुखदुःखे प्रातिपदिकार्थो परामृश्येते । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे—' इत्येव सिद्धे अनयोः पाठः सोपसर्गात्प्रत्ययार्थ इत्येके । सुख-

संमुत्सर्गे । अवच्ययत् । रूप १९३३ रूपक्रियायाम् । रूपस्य दर्शनं करणं वा रूपक्रिया । छेद १९३४ द्वैधीकरणे । अचिच्छेदत् । छद १९३५ अवचरणे इत्येके । छदयति । लाम १९३६ प्रेरणे । व्रण १९३७ गात्रविचूर्णने । वर्ण १९३८ वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु । वर्णक्रिया वर्णकरणम् । सुवर्णं वर्णयति । कथां वर्णयति । विस्तृणातीत्यर्थः । हरिं वर्णयति । स्तौतीत्यर्थः । 'बहुलमेतन्निदर्शम् (ग० सू० २०८) । अदन्तवानुनिदर्शनमित्यर्थः । बाहुलकादन्येऽपि बोध्याः । तद्यथा—पर्ण १९३९ हरितभावे । अपपर्णात् । विष्क १९४० दर्शने । क्षिप १९४१ प्रेरणे । वस १९४२ निवासे । तुल्य १९४३ आवरणे । एवमान्दोलयति । प्रेङ्गोलयति । विडम्बयति । अवधीरयति इत्यादि । अन्ये तु दशगणीपाठो बहुलम् इत्याहुः । तेनापठिता अपि सौत्रलौकिकवैदिका बोध्याः । अपरे तु नवगणीपाठो बहुलम् इत्याहुः । तेनापठितेभ्योऽपि क्वचित्सत्रार्थे णिच् । 'रामो राज्यमचोकरत्' इति यथेत्याहुः । चुरादिभ्य एव बहुलं णिजित्यर्थ इत्यन्ये । सर्वे पक्षाः प्राचां ग्रन्थे स्थिताः । 'णिङ्ङान्निरसने' (ग० सू० २०९) । अङ्गवाचिनः प्रातिपदिकान्निरसनेऽर्थे णिङ् स्यात् । हस्तौ निरस्यति । हस्तयते । पादयते । 'श्वेताश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च' (ग० सू० २१०) । श्वेताश्वदीनां चतुर्णामश्वदयो लुप्यन्ते, णिङ् च घात्वर्थे । श्वेताश्वमाचष्टे तेनातिङ्गामति वा,

आभ्यां णिजित्याहुः । बहुलमेतन्निदर्शनम् । गणसूत्रमिदम् । एतेषां कथादीनाम् अदन्तानां निदर्शनं पाठ इत्यर्थः, तदाह अदन्तेति । बहुलग्रहणस्य फलमाह बाहुलकादिति । अपपर्णादिति । अग्लोपित्वान्न सन्त्वचमिति भावः । क्षिप प्रेरणा । क्षिपयति । अग्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न गुणः । एवमग्रेऽपि । वस निवासे । वसयति । अदन्तत्वान्नोपधावृद्धिः । आन्दोलयतीत्यादौ अदन्तत्वेन अग्लोपित्वान्नोपधाह्रस्वः । तदेवं बहुलमेतन्निदर्शनम् इत्यस्य कथाद्यदन्तविषयत्वमुक्त्वा मतान्तरमाह अन्ये त्विति । भ्वादिः, अदादिः, जुहोत्यादिः, दिवादिः, स्वादिः, तुदादिः, रुधादिः, तनादिः, क्रयादिः, चुरादिरिति दशगणो, तद्वहिर्भूता अपि सौत्राः जुप्रभृतयः, लौकिकाः प्रेङ्गालादयः, वैदिकाः 'तद्रथांसि रात्रिभिरमुभन्' इत्यादौ सुमादयश्च संगृहीता भवन्तीत्यर्थः । मतान्तरमाह अपरे त्विति । चुरादिभिन्ना उदाहृता ये नव गणाः तेभ्योऽपि क्वचित् सत्रार्थे णिच् बहुलग्रहणादस्माल्लभ्यत इत्यर्थः । मतान्तरमाह चुरादिभ्य एवेति । वस्तुतस्तु भूवादिमूत्रे पाठेन घातुसंज्ञेति भाष्यप्रतीकमुपादाय स पाठो नोपलक्षणात्, किंतु इयत्ताप्रतिपादनार्थं इति कैयट आह । एवं च बहुलमेतन्निदर्शनम् इति गणसूत्रमनार्थमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । णिङ्ङान्निरसने इति । गणसूत्रम् । स्पष्टम् । ङित्वात्त्रित्यमात्मनेपदम् । श्वेताश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च । इदमपि गणसूत्रम् । श्वेताश्वदीनामिति । श्वेताश्व अश्वतर गालोडित आह्वरक एषामित्यर्थः । अश्वदय इति । श्वेताश्वशब्दे अश्वशब्दः, अश्वतरशब्दे तरशब्दः,

दुःखाभ्यां तत्क्रियायामेव णिच् स्यान्न त्वाचष्ट इत्यस्मिन्नर्थे इत्येतदर्थः पाठ इत्यन्ये ।

श्वेतयते । अश्वतरमाचष्टे अश्वयते । गालोडितं वाचां विमर्शः, तत्करोति गालो-
डयते । आह्वरयते । केचित्तु णिचमेवानुवर्तयन्ति । तन्मते परस्मैपदमपि ।
'पुच्छादिपु धात्वर्थे इत्येव सिद्धम्' (ग० सू० २११) । णिजन्तादेव बहुवचना-
दात्मनेपदमस्तु । मास्तु 'पुच्छभाण्ड-' (सू० २६७६) इति णिङ्विधिः ।
सिद्धशब्दो ग्रन्थान्ते मङ्गलार्थः ।

इति तिङन्ते चुरादिप्रकरणम् ।

गालोडितशब्दे इतशब्दः, आह्वरकशब्दे कशब्दश्च लुप्यन्ते इत्यर्थः । णिङ् चेति । चकार-
लभ्यमिदम् । धात्वर्थे इति । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्यतस्तदनुवर्तते । निरसन इति
निवृत्तमिति भावः । विमर्श इति । विवेचनमित्यर्थः । केचित्त्विति । श्वेताश्वेत्यादिसूत्रे
णिचमेवानुवर्तयन्ति न तु णिङ्मित्यर्थः णिच्णिङोः फलभेदं दर्शयति । तन्मते इति ।
पुच्छादिपु धात्वर्थे इत्येव सिद्धमिति । घानुपाठं रचयितुर्भीमसेनस्य वाक्यमिद-
मित्याहुः 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे-' इति णिचि सिद्धे 'पुच्छभाण्डचीवराणिङ्' इति न कर्तव्य-
मित्यर्थः । ननु नित्यात्मनेपदार्थं 'पुच्छभाण्ड-' इति णिङ्विधिरात्रश्यक इत्यत आह
णिजन्तादेव बहुलवचनादिति । 'बहुलभेतन्निदर्शनम्' इति बहुलग्रहणादित्यर्थः । ननु
पुच्छादिपु धात्वर्थे इत्येव णिजित्येव सिद्धे सिद्धशब्दो व्यर्थ इत्यत आह सिद्धशब्द इति ।
घानुपाठात्मकग्रन्थसमाप्तौ सिद्धशब्दप्रयोगो मङ्गलार्थ इत्यर्थः । पस्पशाह्निकभाष्ये 'हि सिद्धे
शब्दार्थसंबन्धे' इति वार्तिके ग्रन्थस्यादिमवार्तिकव्याख्यात्रसरे सिद्धशब्दोपादानं मङ्गलार्थमि-
त्युक्तम् । 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रयन्ते' इति भूवादिसू-
त्रस्यभाष्याद् ग्रन्थान्तेऽपि मङ्गलस्य कर्तव्यतासिद्धिः ।

इति श्रीवासुदेवदोक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
वालमनोरमाख्यायां चुरादिनिरूपणं समाप्तम् ।

पुच्छादिविति । भीमसेनस्य वाक्यम् । ग्रन्थान्त इति । सू सत्तायामित्यादि-
घानुपाठस्यान्त इत्यर्थः ।

इति तत्त्वबोधिण्यां चुरादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते णिच्प्रकरणम् ॥ ५३ ॥

२५७५ तत्प्रयोजको हेतुश्च । (१—४—५५) कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात् । २५७६ हेतुमति च । (३—१—२६) प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच्स्यात् । भवन्तं प्रेरयति भावयति । 'णिच्श्च'

अथ 'हेतुमति च' इति णिज्विधि वक्ष्यन् हेतुसंज्ञामाह तत्प्रयोजको हेतुश्च । 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति पूर्वसूत्रोपात्तः कर्ता तच्छब्देन परामृश्यते । तस्य कर्तुः प्रयोजकः, प्रवर्तयिता तत्प्रयोजकः, तदाह कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञ इति । चकारः पूर्वसूत्रोपात्तां कर्तृसंज्ञां समुच्चिनोति, तदाह कर्तृसंज्ञश्चेति । देवदत्तः पचति, तं प्रेरयति यज्ञदत्त इत्यत्र देवदत्तस्यैव पाकानुकूलव्यापारात्मकपचधात्वर्थश्रयत्वरूपकर्तृत्वसत्त्वात् प्रयोजकस्य तदभावाद्दिह कर्तृसंज्ञाविधिः । प्रयोजकस्य प्रयोज्यकर्त्रा अन्यथासिद्धत्वाद्हेतुत्वाप्राप्तौ हेतुसंज्ञाविधिः । हेतुमति च । 'सत्यापपाश—' इत्यतो णिजित्यनुवर्तते । हेतुः प्रयोजक आधारतया अस्यास्तीति हेतुमान्-प्रयोजकनिष्ठः प्रेषणादिव्यापारः, तस्मिन् वाच्ये णिच्स्यादित्यर्थः । 'धातारेकाचो हलादेः—' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते, तदाह प्रयोजकव्यापार इति । प्रेषणादावित्यादिशब्देन अध्येषणानुमत्युपदेशानां ग्रहणम् । तत्र भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तना प्रेषणम् आज्ञेत्यर्थः । समानस्याधिकस्य च सख्याचार्यादेः प्रवर्तना अध्येषणा । अनुमतिः राजादेः संमतिः ज्वरितस्य कपायपाने हितावबोधनेन प्रवर्तना उपदेशः । हननाद्भीत्या पलायमानस्य निरोधाचरणमपि प्रयोजकव्यापारः प्रयोजकनिष्ठप्रवर्तनायां णिजिति फलितम् । एते तु विशेषाः प्रकरणादिना अवगम्यन्ते । कुलालो घटं करोतीत्यत्र तु न णिच् प्रयोज्यप्रयोजकोभयसमभिव्याहार एव तत्प्रवृत्तितित्यन्यत्र विस्तरः । भवन्तमिति । देवदत्तो यज्वा भवति । तं प्रेरयति याजक इत्याद्यर्थे

तत्प्रयोजको हेतुश्च । तच्छब्देन 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति पूर्वसूत्रोपात्तः कर्ता परामृश्यते तस्य कर्तुः प्रयोजकः प्रेरकः तद्व्यापारानुकूलव्यापारवानित्यर्थः । चकार एकसंज्ञाधिकार-बाधनार्थस्तदाह हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्चेति । हेतुसंज्ञायाः प्रयोजनं 'भीस्म्योर्हेतुभये' 'भियो हेतुभये पुक्' इत्यादौ प्रयोजकस्य हेतुत्वेन व्यवहारः । कर्तृसंज्ञायास्तु 'लः कर्मणि च भावे च—' इति सूत्रेण प्रयोजके वाच्ये लकारादयः । हेतुमति च । स्वनिष्ठाधारतानिरूपिता-धेयतासंबन्धेन हेतुर्यत्रास्ति स हेतुमान्व्यापारः, तस्मिन्वाच्ये णिजित्याहुः । प्रयोजकव्यापार इति । प्रयोजकश्चेतनसाधारण्येन विवक्षितः । स च क्वचित्सिद्धः क्वचित्फलरूपः देवदत्तः पाचयति गमयतीत्यादौ । सिद्धः । भिक्षा वासयति संग्रामो वासयतीत्यादौ तु फलरूपः । प्रेषणादाविति । भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तना प्रेषणा । आज्ञेत्यर्थः । आदिशब्देनाध्येषणानु-मत्यादीनामुपादानम् । समानस्याधिकस्य वा ऋत्विगाचार्यादेः प्रवर्तना अध्येषणम्, प्रार्थनेत्यर्थः । अनुमतिस्तु राजादेः संमतिः, तां विना यागादिक्रिया न निष्पद्यत इत्यनुमतिमात्रेण राजादिः प्रयोजकः । अनुमत्यादीत्यादिशब्दे

(सू० २५६४) इति कर्तृगे फले आत्मनेपदम् । भावयते । भावयांभवू २५७७
 ओः पुयण्ज्यपरे । (७-४-८०) सनि परे धदङ्गं तदवयवाभ्यासोकारस्येत्वं
 स्यात्पवर्गयण्कारेण्ववर्णपरेषु परतः । अवीभवत् । अपीपवत् । मूङ् । अमीम-

भूवात्त्वर्थस्य भवनस्य मुख्यकर्ता यज्वा, तस्य यज्वभवने प्रवर्तयिता याजकादिः प्रयोजकः,
 तन्निष्ठायां प्रेरणायां भूवातोर्णिच् वृद्ध्यावादेशौ, भावीति णिजन्तम् । तस्माद्भवनानुकूल-
 व्यापारार्थकाद् लटि भावयतीति रूपम् । भवन्तं प्रेरयतीति फलितोऽर्थः । भावयांभवूचेति ।
 कर्तृगामिन्यपि क्रियाफले भूवातोरनात्मनेपदित्वाद् अनुप्रयुज्यमानादपि नात्मनेपदमिति भावः ।
 ओःपुयण् । उ इत्यस्य ओरिति पृष्ठी । पुयण्जि इति छेदः । पुश्च यण् च ज् चेति समाहार-
 द्वन्द्वात्सप्तमी । अः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । 'सन्त्यतः' इत्यस्मात्सनीत्यनुवर्तते । अङ्गस्ये-
 त्यधिकृतम् । 'अत्र लोपः-' इत्यस्मादभ्यासस्येति, 'भृगामित्' इत्यस्मादिति चानुवर्तते,
 तदाह सनि परे इत्यादिना । अवीभवदिति । भू इ अत् इति स्थिते द्वित्वे
 कार्येणौ अच आदेशस्य निषेधाद् वृद्ध्यावादेशाभ्यां प्रागेव भू इत्यस्य द्वित्वे उत्तर-
 खण्डस्य वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोरुपधाह्रस्वे अभ्यासे अकाराभावेन 'सन्त्यतः' इत्य-
 स्याप्रवृत्त्या सन्वत्त्वादानेन इत्वे दीर्घं इति भावः । अपीपवदिति । पूङ्धातो रूपम्

नात्रोपदेशानुग्रहयोरुपदानम् । ज्वरितः कपायं पिवेदित्युपदेशमात्रेण वैद्यादिः प्रयोजकः ॥
 यस्तु केनचिद्धन्नुमिष्टं पलायमानं निरुणद्धि सोऽपि हन्तुरनुग्राहकत्वेन प्रयोजकः । सर्वेऽप्येते
 विशेषाः कथं णिच्प्रत्ययगम्या इति चेत् । अत्राहुः—सर्वानुगतं प्रवर्तनासामान्यं णिचोऽर्थः,
 विशेषास्त्वर्थप्रकरणादिगम्या इति । नन्वेवं णिचो लोडादीनां च पर्यायता स्यात्ततश्च इदानीं
 पृच्छतु भवानिति वक्तव्ये प्रच्छयतीति णिजपि प्रयुज्यतेति चेत् । मैवम् । कर्तुः प्रयोजको
 हि हेतुः प्रैपविपयो यः संबोध्यो देवदत्तादिः स तु नाद्यापि प्रश्नकर्तृत्वेनावधारितः । तथा
 च प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहिता या । प्रयोजकनिष्ठप्रवृत्तिः सा णिजर्थस्तदनुपहिता प्रयोजकप्रवृत्तिस्तु
 लोडर्थं इत्युभयोर्भेदः । उक्तं च—'द्रव्यमात्रस्य तु प्रैपे पृच्छादेर्लोड् विधीयते । सक्रियस्य
 प्रयोगस्तु यदा स विपयो णिचः' इति । अस्यार्थः—कर्तृत्वेनानवधारितस्य देवदत्तादेस्तु
 प्रैपे प्रच्छ जीप्सायामित्यादेर्लोड् भवति । प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहितप्रवृत्त्याश्रयस्य प्रयुक्तिस्तु यदा
 सा णिचो विपय इति । किं च प्रयोक्तृनिष्ठा प्रयुक्तिर्लोडर्थः, प्रयोक्त्रप्रयोक्तृकर्तृका
 तु णिजर्थः । पच देवदत्तेत्यत्र हि वक्तैव प्रेरकः । पाचयतीत्यादौ वक्तृभिन्नः, पाच-
 यामीत्यादौ तु वक्तैति दिक् । ओः पुयण्जि । पुयण्जीति समाहारद्वन्द्वात्सप्तम्येक-
 वचनम् । अपर इति बहुव्रीहिः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनु-
 वर्तते । 'भृगामित्' इत्यत इद्ग्रहणं 'सन्त्यतः' सनीति च । अङ्गस्येति तु
 अधिक्रियत एव, तदेतदभिप्रेत्याह सनि पर यदङ्गमित्यादि । अपरे किम्, बुभू-
 पति । पवर्गयण्जीति किम्, ऊर्णुनविपति । अवीभवदित्यादि । भू सत्तायाम् ।
 पूङ् पवने । मूङ् ववने । यु मिश्रणादौ । रु शब्दे । लूब् छेदने । जु गतौ ।
 सौत्रोऽयं वातुः 'जुचंक्रम्य-' इत्यत्र निर्दिष्टः । ननु भू भू इति द्वित्वोत्तरं वृद्ध्यावा-

वत् । अयीयवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् । २५७८ स्रवति-
शृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा । (७—४—८१) एषामभ्या-
सोकारस्य इत्वं वा स्यात्सन्धवर्णपरे धात्वक्षरे परे । असिस्रवत्, असुस्रवत् ।
'नाऽग्लोपि-' (सू० २५७२) इति ह्रस्वनिषेधः । अशशासत् । अडुढौकत् ।
अचीचकासत् । मतान्तरे अचचकासत् । अग्लोपि इति सुब्धातुप्रकरणे उदा-

मूढित्यस्माद्धातोरमीमवदिति रूपमित्यर्थः । अयीयवदिति । युधातो रूपम् । अरीरव-
दिति । रधातो रूपम् । अलीलवदिति । लूढधातो रूपम् । अजीजवदिति । जुः सौत्रो
धातुः जुचड् ऋभ्येत्यत्र निर्दिष्टः । ननु भू भू इति द्वित्वोत्तरं वृद्धयावादेशयोः कृतयोः उपधा-
ह्रस्वे तस्य स्थानिवत्त्वेन लघुपरत्वाभावात् सन्वत्त्वाप्रसक्त्या कथमिहाभ्यासोवर्णस्य इत्त्व-
मिति चेद् न, आरम्भसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेरित्यलम् । स्रवतिशृणोति । अपर
इत्यनुवर्तते, न तु पुयण्जि इति, पवर्गजकारयोर संभवात् स्रवत्यादौ यणः सत्त्वेऽप्यव्यभिचारात्,
तदाह अवर्णपरे धात्वक्षरे इति । अक्षरशब्दो वर्णपरः । असिस्रवत्, असुस्रवदिति ।
द्विह्रस्ववधानेन लघुपरकत्वाभावात् सन्वत्त्वमिति भावः । अशिश्नवत्, अशुश्नवत् । अदिद्रवत्,
अदुद्रवत् । अपिप्रवत्, अपुप्रवत् । अपिप्लवत्, अपुप्लवत् । अचिच्यवत्, अचुच्यवत् । अय
शामुधातोरशशासदित्यत्राह नाग्लोपीति । अडुढौकदिति । ढौकृ गतावित्यस्य ऋदित्वा-
दिति भावः । अचीचकासदिति । चकास दीप्तौ । ऋदित्वान्नोपधाह्रस्वः । चड् परे णौ
यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपर इति पक्षे सन्वत्त्वम् अभ्यासदीर्घश्चेति भावः । मतान्तरे
त्विति । अङ्गं यत्र द्विरुच्यते इति मते चड् परे णौ यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्य अभ्यास इति
मते चेत्यर्थः । अग्लोपीतीति । अग्लोपिन उपधाह्रस्वनिषेधे मा भवानूननदिति उदाहृतम् ।
अतितिरायदित्याद्युदाहरणन्तरं सुब्धानुनिरूपणे वक्ष्यते इत्यर्थः । ननु 'चुर स्तये' इत्यस्मा-
त्स्वार्थे णिच् उपधागुणे चोरि इति रूपम् । तस्माद्धेतुमण्णौ प्रथमस्य णेलोपि सति चोरि
इत्येव हेतुमण्यन्तम् । तस्माल्लटि तिपि शपि गुणे अयादेशे चोरयतीत्येव रूपमिष्यते ।
तन्नोपपद्यते, हेतुमण्णौ परे प्रथमस्य णेलोपं वाधित्वा परत्वाद् वृद्धौ आयादेशे

देशौ भवतस्ततः कृतस्य 'णौ चडि-' ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावेन लघुपरत्वाभावात्सन्वद्भावा-
प्रवृत्त्याऽग्नीभवदित्यादावभ्यासोवर्णस्येत्वं दुर्लभमिति चेत् । अत्राहुः— आरम्भसामर्थ्यादेव न
स्थानिवत्त्वमिति । स्रवतिशृणोति । अपर इत्यनुवर्तते न तु पुयण्जीति, पवर्गजकारयोर-
संभवाद्यणः संभवेऽप्यव्यभिचारात्तदाह अवर्णपरे धात्वक्षरे इति । अक्षरशब्दोऽत्र वर्णपरः ।
अवर्णपरे किम् शुश्रूपयति । शृणोत्यादेरुदाहरणं तु अशिश्नवत्, अशुश्नवत् । अदिद्रवत् ।
अदुद्रवत् । अपिप्रवत्, अपुप्रवत् । अचिच्यवत्, अचुच्यवत् । अडुढौकदिति । ढौकृ गतौ ।
चड् परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपर इति पक्षाश्रयेणाह अचीचकासदिति ।
मतान्तर इति । 'अङ्गं यत्र द्विरुच्यते' इति मते चड् परे णौ यल्लघु तत्परो योऽङ्ग-
स्याभ्यास इति मते चेत्यर्थः । सुब्धातुप्रकरणे इति । अतितिरायत् । असस-

हरिष्यते । ष्यन्ताणिचि पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धिं वाधित्वा णिलोपः । चोरयति । 'णौ चडि-' (सू० २३१४) इति ह्रस्वः । 'दीर्घो लघोः' (सू० २३१८) । न चाग्लोपित्वाद् द्वयोरप्यसम्भवः, ष्याकृतिनिर्देशात् । अचुचुरत् । २५७९ णौ च संश्रद्धोः । (६—१—३१) सन्परे चड्परे च णौ श्रयतेः संप्रसारणं वा स्यात् 'संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्' (प० १२९)

चोराय् इ इत्यस्माल्लटि चोराययतीत्यापत्तेरित्यत आह ष्यन्ताणिचितीति । ष्यन्ताणिचिवृद्धिं वाधित्वा णिलोप इत्यन्वयः । कुत इत्यत आह पूर्वविप्रतिषेधादिति । 'ष्यल्लोपावियङ्गुणवृद्धिदोर्धेभ्यः पूर्वविप्रतिषेवेन' इति वार्तिकेनेति भावः । अपवादत्वाद्देति । 'कमु कान्तौ' इति घातौ द्विधा प्रयञ्चितत्वादिति भावः । अथ ष्यन्ताणौ प्रथमस्य णेलोपे चोरि इत्यस्माल्लुडि चडि अचोर इ अ त् इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति णौ चड्येति ह्रस्व इति । ततो हेनुमण्णेलोपे चुर इत्यस्य द्वित्वे सन्वद्भावविषयत्वादाह दीर्घो लघोरिति । यथा च अचुचुरदिति सिद्धम् । ननु उपवाह्रस्वः अभ्यासदोर्ध्वेति द्वयमपि चड्परे णौ विहितम् । तदुभयमप्यत्र प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य प्रथमणिचमादाय न संभवति, तस्य द्वितीयणिचा व्यवहितत्वेन चड्परकत्वाभावात् । नापि द्वितीयणिचमादाय तदुभयसंभवः, द्वितीयणिचप्रकृतेः प्रथमष्यन्तस्य णिलोपमादाय अग्लोपित्वादित्याशङ्क्य परिहरति न चेति । अग्लोपित्वाद् द्वयोरपि उपवाह्रस्वाभ्यासदोर्ध्वोरसंभवो न शङ्क्य इत्यर्थः । कुत इत्यत आह ष्याकृतिनिर्देशादिति । चड्परे णावित्यत्र णावित्यस्य चड्परकणित्त्वजात्याश्रयैकानेकणिज्व्यक्तिपरकत्वं विवक्षितम् । तथा च णिद्वयस्य चड्परकत्वाभावेऽपि णित्वस्य चड्परकत्वमस्तीति ह्रस्वदोर्ध्वोरस्ति प्रवृत्तिरिति भावः । अत्र जातिनिर्देशः अयुक्त इति शब्देन्दुशेखरे प्रयञ्चितम् । टु ओ श्वि गतिवृद्धयोः अस्माद्धेतुमणौ वृद्ध्यायादेशयोः श्वायीत्यस्माद् लडादौ श्वाययतीति रूपम् । लुडि चडि अश्वि इ अ त् इति स्थिते विशेषमाह णौ च संश्रद्धोः । 'विभाषा स्वेः' इति सूत्रमनुवर्तते । 'ष्यङः संप्रसारणम्' इत्यतः संप्रसारणमिति च, तदाह सन्पर इत्यादिना । नन्वन्तरङ्गत्वात् संप्रसारणात्पूर्वं वृद्ध्यायादेशयोः कृतयोः पश्चात् संप्रसारणे पूर्वरूपे अशीशवदिति स्यात्, अशू-शवदिति न स्यात्, इत्यत आह संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवदिति । इदं वचनं 'लिट्यभ्यासस्य-' इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । एवं च अश्वि इ अत् इत्यत्र

ध्रायत् । अश्विविष्वद्रायत् । अदिदेवद्रायत् । इत्याद्युदाहरिष्यत इत्यर्थः । वृद्धिं वाधित्वेति । 'ष्यल्लोपावियङ्—' इत्यादिवचनाणिणिलोपांशप्रत्याख्यानपक्षेऽपवादत्वाद्देत्यर्थः । असंभव इति । तथा च अचुचोरदित्येव रूपमिति भावः । ष्याकृतिनिर्देशादिति । चड्परे णावित्यत्र चड्परे णित्वे इत्यर्थः । तेन णिद्वये सत्यपि णित्वं चड्परमस्तीति ह्रस्वदोर्ध्वोरस्ति संभव इति भावः । एतेन अत्रोवदद्वीणां परिव्रादकेनेत्यादौ सन्वद्भावो व्याख्यातस्तत्रापीत्यमेव, पूर्वपक्षसिद्धान्तयोस्तुल्यत्वात् । णौ च । विभाषा स्वेरित्यनुवर्तते । संश्रद्धोरिति णावित्यस्य विशेषणं 'ह्रः संप्र—'

इति वचनात्संप्रसारणं पूर्वरूपम् । अशूशवत् । अलघुत्वान्न दीर्घः । अशिश्चयत् ।
२५८० स्तम्भुसिवुसहां चडि । (८—३—११६) उपसर्गनिमित्त एपां सस्य
पो न स्याच्चडि । अवातस्तम्भत् । पर्यसीपिवत् । न्यसीपहत् । आटिटत् ।
आशिशत् । वहिरङ्गोऽप्युपधाह्रस्वो द्वित्वात्प्रागेव, ओणेऋदित्करणाल्लिङ्गात् । मा

वृद्धयादेशाभ्यां प्रागेव वकारस्य संप्रसारणमुकार इति फलितम् । पूर्वरूपमिति । ततश्च
शु इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य णिचमाश्रित्य वृद्धयावादेशयोरुपधाह्रस्वे सन्त्वविपयत्वाद-
भ्यासदीर्घे फलितमाह अशूशवदिति । संप्रसारणाभावपक्षे अशिश्चयदित्यत्र अभ्यासदीर्घमा-
शङ्क्याह अलघुत्वादिति । संयोगपरकत्वादिति भावः । अवपूर्वात्स्तम्भेर्ण्यन्तादवष्टम्भय-
तोत्यादि । 'अवाच्चालम्बनावदूर्ययोः' इति पत्वम् । चडि अवातस्तम्भदित्यत्र पत्वे प्राप्ते
स्तम्भुसिवु । 'उपसर्गनिमित्तस्य प्रतिषेधः' इति वार्तिकम् । 'न रपरस्यपी' इत्यतो नेत्यनु-
वर्तते । 'सहं: साडः सः' इत्यतः स इति पष्ठयन्तमनुवर्तते । मूर्धन्य इत्यधिकृतम्, तदाह,
उपसर्गनिमित्त इत्यादि । स्तम्भुः सौत्रो धातुः । 'पिवु तन्तुसन्ताने' 'पह मर्षणे' ।
पर्यसीपिवत्, न्यसीपहदिति । 'परिनिविभ्यः सेव-' इत्युपसर्गनिमित्तं पत्वं न ।
अभ्यासनिमित्तं तु पत्वं भवत्येव । आटिटत् आशिशत् इति । आट् इ अ त्, आश् इ अ
त् इति 'णौ चडि-' इत्युपधाह्रस्वात् प्रागन्तरङ्गत्वात् 'चडि' इति द्वित्वमाशङ्क्याह
वहिरङ्गोऽपीति । उपधाह्रस्वः चङ्परण्यपेक्षत्वाद् वहिरङ्गः । द्वित्वं तु चङ्मात्रापेक्ष-
त्वादन्तरङ्गम् । अथापि द्वित्वात् प्रागेव उपधाह्रस्व इत्यर्थः । कुत इत्यत आह ओणेरिति ।
'ओण् अपनयने' इति धातोः ऋदित्करणम् औणिणदित्यत्र 'नाग्लोपि-' इति उपधाह्रस्वप्रति-
षेधार्थम् । यदि तु उपधाह्रस्वात्प्रागेव अन्तरङ्गत्वाद् द्वित्वं स्यात् तदा ओण् इ अ त् इत्यत्र
'अजादेद्वितीयस्य' इति णि इत्यस्य णिचा सह द्वित्वे सति पश्चादोकारस्य चङ्परे णौ
उपधात्वाभावादेव ह्रस्वस्याप्रसक्तत्वाद् ऋदित्करणं व्यर्थं स्यात् । द्वित्वात्प्रागेव उपधाह्रस्व
इत्यभ्युपगमे तु ओण् इ अ त् इत्यस्यामवस्थायां प्राप्तस्य ह्रस्वस्य निषेधार्थमृदित्करणमर्थवत् ।
अतः वहिरङ्गोऽप्युपधाह्रस्वो विद्वत्त्वात् प्रागेवेति विज्ञायत इत्यर्थः । ननु आटिटत् आशिशत्
इत्यत्र द्वित्वप्रवृत्त्यनन्तरमुपधाह्रस्वस्याभावेऽपि 'आटश्च' इति वृद्धौ आटिटत् आशि-

इत्यतः संप्रसारणमनुवर्तते एवेत्याह सन्परे चङ्पर इति । वचनादिति । इयं च
परिभाषा 'लिङ्गभ्यासस्योभयेपाम्' इत्यत्र वच्यादीनां ग्रह्यादीनामनुवृत्त्यैवैष्टिसिद्धावुभयेपांग्रहण-
सामर्थ्याल्लभ्यते । अन्यथा वन्नश्चेत्यत्र हलादिःशेषे कृते वस्य संप्रसारणं स्यादित्याहुः । स्तम्भु-
सिवु । स्तम्भुः सौत्रः । पिवु तन्तुसन्ताने । पह मर्षणे । स्तम्भतेः 'स्तम्भेः' इत्यनेन प्राप्तिर-
न्ययोस्तु 'परिनिविभ्यः-' इत्यनेनेति विवेकः । आटिटत् । आशिशदिति । णिचा सह
द्वित्वात्सन्वद्भावो नेति तद्विषये विहितो यो 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः स न प्रवर्तते ऋदित्करणा-
ल्लिङ्गादिति । यदि पूर्वं द्विवचनं भवेत्तदा णिशब्दस्य द्वित्वे सत्युपधाह्रस्वस्याप्राप्तेस्तत्प्रति-

भवानिदिवत् । एजादावेवघातौ विधानान्न वृद्धिः, मा भवान्प्रेदिवत् ।
 'नन्दाः—' (सू० २४४६) इति नदराणां न द्वित्वम् । औन्दिवत् । आड्डिडत् ।
 आर्चिचत् । उञ्ज आर्जवे । उपदेशे दकारोपवोऽयम् । 'भुजन्युञ्जौ पाण्युपता-

शत् इति सिध्यत्येवेति किमनेन ज्ञापनेनेत्यत आह मा भवानिदिधदिति । एध् इ अ
 त् इति स्थिते पूर्वं द्वित्वप्रवृत्तौ धि इत्यस्य द्वित्वे पश्चादेकारस्य ह्रस्वो न स्यात् । द्वित्वा-
 त्प्रागेव उपवाह्रस्वे तु इध् इ अ त् इति स्थिते धि इत्यस्य द्वित्वे माड्योगादाडभावे इदिघ-
 दिति इष्टं सिध्यतीत्यर्थः । ननु मा भवान् प्रेदिवदित्यत्र प्र इदिघदिति स्थिते कृतेऽपि ह्रस्वे
 एकदेशविकृतन्यायेन एधघातुत्वाद् 'एत्येधत्वूठ्सु' इति वृद्धिः स्यादित्यत आह एजादावे-
 धताविति । अत्रणदिजाद्योरेत्येधत्वोरिति व्याख्यातत्वादिति भावः । औन्दिदिति ।
 उन्द् इ अ त् इति स्थिते दि इत्यस्य द्वित्वमिति भावः । आड्डिडदिति । अड्डघातुर्दोषवः
 ष्टुत्वसंपन्नो डकारः । अड्डि अ त् इति स्थिते ष्टुत्वस्यासिद्धत्वेन दकारात्परस्य डि इत्यस्य
 द्वित्वमिति भावः । आर्चिचदिति । अर्च् इ अ त् इति स्थिते रेफान् परस्य चि इत्यस्य
 द्वित्वमिति भावः । उञ्ज आर्जव इति । ननु चडि व्जि इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे
 औविञ्जदिति रूपं स्यात् । औञ्जिजदित्येव तु इष्यते, तत्राह उपदेशे दकारोपवोऽय-
 मिति । ततश्च 'न न्दाः—' इति दकारस्य द्वित्वनिषेधाद् जि इत्यस्यैव द्वित्वमिति भावः ।
 तर्हि दकारः कुतो न श्रूयत इत्यत आह भुजन्युञ्जाविति । ननु द्वित्वात् प्रागन्तरङ्ग-
 त्वाद् दकारस्य वकारादेशे सति 'न न्दाः—' इति निषेधस्य कथमिह प्रवृत्ति-

येधार्थमृदित्करणं व्यर्थं स्यादतस्तदुक्तेऽर्थे ज्ञापकमेव । एजादावेधताविति । 'एत्येध-
 त्वूठ्सु' इति सूत्रे एजाद्योरेत्येधत्वोरिति व्याख्यातत्वादिति भावः । न च मा भवान्प्रेदिघ-
 दित्यत्र 'णौ चडि—' इति ह्रस्वे कृते नापमेधतिरिति वृद्धेप्रवृत्तौ किमेधतेरेजादिविशेषणेनेति
 वाच्यम्, एकदेशविकृतस्थानन्यत्वात् । न चैवमपि 'अजादेद्वितीयस्य' इति विशब्दस्थाने
 धिधिशब्दादेशे सति वस्नसोरिव प्रकृतिप्रत्ययविभागसंमोह इति वाच्यम्, 'द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं
 पाष्ठम्' इति भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् । अन्यथा इहैव प्रेदिवदित्यत्र णिलोपो न स्यात् । जिघां-
 सतीत्यादौ सनः सकारेण विशिष्टस्य द्वित्वे कृते कुत्वं च न स्यादिति दिक् । उञ्ज आर्जव
 इति । अयमुपध्मानीयोपव इति वार्तिककृतोक्तम् । तस्य 'अलां जश् झशि' इति जश्त्वेन
 वकारे कृते उञ्जिता उञ्जितुमिति रूपम् । एतच्चायोगवाहानां शप् पाठस्य फलम् ।
 भाष्यकारादयस्तूपध्मानीयोपवपाठे उञ्जिजपतीति रूपं न सिध्येत् । यदि 'पूर्वत्रासिद्धीय-
 मद्विर्वचने' इत्याश्रित्य वकारोत्तरं द्वित्वं क्रियते, यदि वा अस्यानित्यतामाश्रित्य वकारात्पूर्व-
 मेवोपध्मानीयस्य द्वित्वमुभयथापि इष्टरूपासिद्धिः, आद्ये उविञ्जिपति, द्वितीये तूपध्मानीय-
 स्यात्त्वात्तदादेः 'अजादेद्वितीयस्य' इति द्वित्वे हलादिःशेषे द्वितीयोपध्मानीयस्य जश्त्वेन
 वकारे पश्चात्प्रथमस्यापि तथैव वकारे उञ्जिजपतीत्यापत्तेः । ततश्चेष्टसिद्धये
 द्वाारोपवोऽयं स्वीकार्यः । भुजन्युञ्जाविति निपातनादुपवादाकारस्य वो
 भवतीति वाक्यं कल्प्यते, तच्च 'स्तोः श्चुना श्चुः' इत्यस्याग्रे । तदय-

पयोः' (सू० २८७७) इति सूत्रे निपाताद्दस्य वः । स चान्तरङ्गोऽपि द्वित्वविपये 'न न्द्राः—' (सू० २४४६) इति निषेधाजिशब्दस्य द्वित्वे कृते प्रवर्तते । न तु ततः प्राक्, दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । औब्जिजत् । अजादेरित्येव । नेह—

रित्यत आह स चेति । ननु द्रु गतौ द्रावयति चङि द्रु इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य वृद्ध्यावादेशयोः उपधाह्रस्वे 'स्रवति शृणोति—' इत्यभ्यासस्य इत्त्वे अदिद्रवदिति इष्यते । तन्नोपपद्यते, 'न न्द्राः—' इति दकारस्य द्वित्वनिषेधादित्यत आह अजादेरित्येवेति । 'न न्द्राः—' इत्यत्र अजादेरित्यनुवर्तते एवेत्यर्थः । आदिभूतादच इति व्याख्यातं प्राक् । ततश्च । आदिभूतादचः परा नदरा द्विर्न भवन्तीति फलितम् । नेहेति । प्रकृते आदिभूतादचः परत्वाभावान्न दकारद्वित्वनिषेध इत्यर्थः । अदिद्रपदिति पाठे द्राधातोर्णिचि पुकि द्रापि इत्यस्माद्रूपम् । ननु लावस्थायामडिति पक्षे अचः परत्वमस्त्येवेति चेत् 'नु 'न्द्राः—' इत्यत्र 'लिटि धातोः—' इत्यतो धातोर्दित्यनुवर्त्य

मर्थः—श्चुना योगे उद्जेर्दकारस्य वकार इति । 'अभ्युदगः समुदगः' इत्यत्र तु उब्जिता उब्जितुमित्यत्रेव चवर्गयोगो नास्तीति न वकारः । दकारोपधे चास्मिन्स्वीकृते 'न न्द्राः—' इति निषेधाजिशब्दस्य द्वित्वे ततो वकारे च उब्जिजिपतीति सिध्यति रूपम् । न च 'पूर्वत्रा-सिद्धीयमद्विर्वचने' इति वकारोत्तरं द्विर्वचने सति स्यादेवानिष्टमिति वाच्यम्, द्विर्वचने हि त्रैपादिकं सिद्धं न तु तन्निषेधेऽपि । तथा च निषेधे त्रिपादीस्थस्यासिद्धत्वात् 'न न्द्राः—' इति निषेधः प्रवर्तते । यद्वा तादृशवाक्यमिह न कल्प्यते किं तु 'भुजन्त्युब्जो—' इति निपातनेन दस्य व इति । न चैवं वकारसहितस्य द्वित्वप्रसङ्गः, धातौ दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । न चाभ्युदग इत्यादावपि वकारश्रवणप्रसङ्गः, अकुत्वविपय एव वकारनिपातनाभ्युपगमात् । यद्वा अभ्युदग इत्यादि रूपं द्व्युपसर्गादिगमेर्दप्रत्यये ज्ञेयम् । उद्जेस्तु घञि अनभिधानात् प्रयोगाभाव इति वदन्ति तदेतद्भाष्यादिमतमभिप्रेत्याह उपदेशे दकारोपध इत्यादि । अजादेरित्येवेति । 'न न्द्राः—' इत्यत्र अजादेरित्यनुवर्तते, तेन आदिभूतादचः परा एव नदरा द्विर्नोच्यन्ते, नान्ये इत्यर्थः । ननु लावस्थायामेव अडिति भाष्यकारोक्तपक्षे अदिद्रवदित्यत्र अजादित्वमस्त्येव, न्याय्यश्च प्रथममट्, परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चेति चेत् । अत्राहुः—द्वितीयस्येत्यप्यत्रानुवर्तते तत्सामर्थ्याच्च नित्यं द्वितीयस्येति तदर्थः । तेन लावस्थायामटि कृतेऽपि धातुसंज्ञा-प्रवृत्तिकाले अजादित्वाभावान्नोक्तदोषः । नित्यं द्वितीयस्यैकाच्चा ये नदरास्तेपामेव निषेधात् । न चैवं नित्यं द्वितीयस्येति व्याख्यैव इष्टसिद्धावजादेरित्यस्यात्रानुवृत्तिर्मास्त्विति वाच्यम्' इन्द्रिणीयपतीत्यत्र दकारस्यापि द्वित्वनिषेधापत्तेः । अजादेरित्युक्तौ त्वादिभूतादचः परत्वं दकारस्य नेति सिद्धमिष्टम् । न च अजादेरित्युक्तावपि चन्द्रिणीयपतीत्यत्र दोषः स्यादेव, आद्यवयवस्य ह्रस्वान्नकारस्य द्वित्वनिषेधाप्रसङ्गादिति वाच्यम्, अजादेरिति कर्मधारयात् पञ्चमीत्युक्तत्वात् । इह च एकदेशे स्वरितत्वं प्रतिज्ञाय अच इत्येवानुवर्त्यताम् । अथवा आदे-रित्यस्याप्यनुवर्तनमस्तु तस्य नावयवपरत्वम्, किन्तु पूर्ववर्तिमात्रपरत्वं शब्दाधिकाराश्रयणादिति ज्ञेयम् । नन्वेवमुत्तरार्थतया द्वितीयस्येति ग्रहणस्य सार्थकत्वे स्थिते द्वितीयस्येति न वक्तव्यमिति

अविद्वत् । २५८१ रभेरशच्छितोः । (७-१-६३) रभेर्नुंस्यादचि न तु शच्छितोः ।
 २५८२ लभेश्च । (७-१-६४) अररम्भत् । अललम्भत् । 'हिरचडि' (सू० २५३१) इति
 सूत्रे अचडि इत्युक्तेः कुत्वं न । अजीहयत् । 'अत्स्मृदृत्वप्रयत्नदस्तृस्पशाम्' (सू० २५६६)
 असस्मरत् ! अददरत् । तपरत्वसामर्थ्यादत्र लवोर्न दीर्घः । २५८३ विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः ।
 (७-४-९६) अम्यासस्यात्त्वं वा स्याच्चङ्परे णौ । अववैष्टत्, अविष्टत् । अचचेष्टत्,
 अचिचेष्टत् । 'भ्राजभास—' (सू० २५६५) इत्यादिना बोधवाह्वस्वः । अविभ्रजत् ।
 'काण्यादीनां वेति वक्तव्यम्' (वा० ४६१३) । ण्यन्ताः कणरणभणथणलुपहंताः

वानुसंज्ञाकालिकादादेरचः परा नदराः द्विनैति व्याख्यानादित्याहुः । रभेरशच्छितोः । 'इदितो
 नुम्वातोः' इत्यतो नुमिति 'रविजभोरचि' इत्यतः अचीति चानुवर्तते, तदा रभेर्नुमित्यादि ।
 लभेश्च । लभेरपि नुम् स्याद् अचि, न तु शच्छितोरित्यर्थस्य स्पष्टत्वादानुक्तिः । अररम्भ-
 दिति । नुमि कृते संयोगपरत्वेन अकारस्य लघुत्वाभावात् सन्वत्त्वमिति भावः । 'हि गतौ
 वृद्धौ च' इत्यस्माच्चडि अजीहयदित्यत्र 'हिरचडि' इति हकारस्य कुत्वं नेत्याह हेरचड्येति ।
 'अत् स्मृदृत्व—' इति सूत्रं चुरादौ 'प्रथ प्रथाने' इति वातौ व्याख्यातम् । असस्मर-
 दिति । अत्र 'सन्वतः' इतीत्वे प्राप्ते अत्त्वम् । अत एव जापकादनेकहृत्त्ववचानेऽपि लघुपरत्व-
 मित्युक्तं प्राक् । संयोगपरत्वेन लघुत्वाभावान्नाभ्यासदीर्घः । अददरदिति । दृ विदारणे
 इत्यस्य ल्यम् । अत्रापि 'सन्वतः' इत्यस्यापवादः अत्त्वम् । 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घमा-
 चाङ्ग्याह तपरत्वसामर्थ्यादिति । अतत्वरत् । अपप्रयत् । अमम्रदत् । अतस्तरत् ।
 अपस्पशत् । विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः । 'अत्र लोपः—' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'अत्
 स्मृदृत्व—' इत्यतः अदिति 'सन्वल्लघुनि—' इत्यतः चङ्परे इति । चङ् परो यस्मादिति
 बहुव्रीहिः, णावित्यार्थिकम्, तदाह अभ्यासस्यात्त्वमिति । अविभ्रजदिति । उपवा-
 ह्वस्वपक्षे लघुपरत्वात् सन्वत्त्वादभ्यासस्य इत्वम् । 'दीर्घो लघोः' इति न, संयोगपरत्वाद-
 लघुत्वात् । काण्यादीनां वेति । 'णौ चङ्थुपवायाः—' इति ह्वस्व इति शेषः । ण्यन्ताः
 कणरणेति । 'कण निमीलने, रण शब्दे, भण शब्दे, थण दाने, लुप छेदने, हंठ

भाष्यं विद्ध्यतेति चेत् । मैवम् । यस्मिन्सूत्रे पठितं तत्र मास्त्विति तदाशयात् । न
 च अजादेरित्येतावत्युक्ते यस्य कस्यचिदेकाचो द्वित्वं स्यादिति वाच्यम्, प्रथमस्यैकाचः
 पूर्वेष्वेव सिद्धेः पुनरारम्भो द्वितीयस्य द्वित्वार्थमिति सुवचत्वात् । रभेशच्छितोः ।
 'रविजभोः—' इत्यतोऽचीति 'इदितः—' इत्यतो नुमिर्मात् चानुवर्तते । अचि किम्,
 आरब्धम् । अशच्छितोः किम्, रभते, रभे । लभेश्च । योगविभागः 'श्राद्धं
 यि—' इत्यत्र लभेरेवानुवृत्तिर्यथा स्यादिति । काण्यादीनामिति । कण निमीलने ।
 रण शब्दे । भण शब्दे । थण दाने । लुप छेदने । हिठ' विवावायाम् । पद् ।

काण्वाद्यः षड् भाष्ये उक्ताः । ह्यायिवाणिलोठिलापयश्चत्वारोऽधिका न्यासे ।
चाणिलोटी इत्यप्यन्यत्र । इत्थं द्वादश । अचीकणत्, अचकाणत् । २५८४
स्वापेश्चङि । (६—१—१८) ण्यन्तस्य स्वपेश्चङि संप्रसारणं स्यात् । असूपुपत् ।
२५८५ शाच्छासाह्वाव्याचेपां युक् । (७—३—३७) णौ परे । पुकोऽपवादः ।

विवाधायाम् इति षड् धातवो ण्यन्ताः काण्वाद्यो भाष्ये पठिता इत्यर्थः । ह्यायीति । 'ह्वेन्
स्पर्धायां शब्दे च' आत्वे युकि च निर्देशः, 'वण शब्दे' दन्त्योऽप्यदिः, 'लुट् प्रतीघाते'
टवर्गद्वितीयोपधः' 'लप व्यक्तायां वाचि' इति चत्वारो ण्यन्ता भाष्योक्तेभ्योऽधिका न्यासग्रन्थे
पठिता इत्यर्थः । चाणिलोटी इति । 'चण दाने' तालव्यादिः । 'लुट् स्तेये' टवर्गप्रथमान्तो
भ्वादिः । चुरादौ भाषार्थकोऽपि । एतावपि ण्यन्तौ द्वौ भाष्यन्यासग्रन्थाभ्यामन्यत्र क्वचिद्
ग्रन्थे पठितौ इत्यर्थः । इत्थं द्वादशेति । अनेन मतभेदेन काण्वाद्यो द्वादशेत्यर्थः । अची-
कणदिति । उपधाह्रस्वाभावपक्षे रूपम् । अरीरणत्, अरीराणत् । अवीभणत्, अवभाणत् ।
अशिभ्रणत्, अशभ्रणत् । अल्लुपत्, अल्लुलोपत् । अजीहिठत्, अजिहेठत् । अजूहवत्, अजु-
हावत् । अवीवणत्, अववाणत् । अल्लुठत् अल्लुलोठद् । लीलपत्, अललापत् । अचीचणत्,
अचचाणत् । अल्लुट्त् अल्लुलोट्त् । स्वापेश्चङि संप्रसारणमिति । ष्यङः संप्रसारणमित्य-
तस्तदनुवृत्तेरिति भावः । असूपुपदिति । 'संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्' इति वच-
नात्कृते संप्रसारणे द्वित्वं पूर्वरूपं सन्वत्त्वदीर्घौ षत्वमिति भावः । शाच्छासा । शो
तनूकरण, छो छेदने, षो अन्तकर्मणि, ह्वेन् स्पर्धायां शब्दे च, व्हेन् संवरणे, एषां कृतात्त्व-
निर्देशः । 'वेन् तन्तुसंताने' 'पा पाने' भ्वादिः । एषां द्वन्द्वात् षष्ठीबहुवचनम् । णौ परे
इति । शोपपुरणमिदम् । आदन्तलक्षणपुकोऽपवादः । युकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः,
कित्वादन्तागमः । अत्र 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणम्' इति वचनात्

ह्वेन् स्पर्धायां शब्दे च । वण शब्दे । लुट् प्रतिघाते । लुप्ल् छेदने । लोपीति णिजन्तनिर्देशः ।
लापयति इति पाठान्तरे लप व्यक्तायां वाचि । केचित्तु लपहेठ इति पठन्ति । न्यासे चत्वारः ।
श्रण दाने । लुट् स्तेये । भ्वादिः । चुरादौ दण्डकपाठे भाषार्थकोऽपि । अरीरणत्,
अरीराणत् । अवीभणत्, अवभाणत् । अशिभ्रणत्, अशभ्रणत् । अल्लुपत्, अल्लुलोपत् ।
अजीहिठत्, अजिहेठत् । स्वापेश्चङि । चङि किम्, स्वापयति । असूपुपदिति । इह
संप्रसारणोत्तरं द्वित्वम् । शाच्छासा । शो तनूकरणे । छो छेदने । षोऽन्तकर्मणि । ह्वेन्
स्पर्धायाम् । व्हेन् संवरणे । वेन् तन्तुसंताने । पा पाने । 'लुग्विकरणालुग्विकरण—' इति
परिभाषया 'पा रक्षणे' इति नेह गृह्यते । तस्य तु पालयतीति रूपमनुपदं वक्ष्यति । शाययति
अशीशयत् छायायति । अचिच्छयत् । साययति । यसीषयत् । ह्याययति अजूहवत् ।
व्याययति । अविव्ययत् । वाययति । अवीवयत् । पाययति । अपीप्यत् । इह
शाच्छासादीनां कृतात्वानां निर्देशः पुकः प्राप्तिं ध्वनयितुम् । तत्प्रयोजनं त्वस्मिन्

शाययति । छायायति । साययति । ह्याययति । व्याययति २५८६ । ह्रः संप्रसारणम् । (६—६—३२) सन्तरे चङ्परे च णौ ह्रः संप्रसारणं स्यात् । अजूहवत्, अजुहावत् । २५८७ लोपः पिवतेरोच्चाभ्यासस्य । (७—४—४) पिवतेरुपधाया लोपः स्याद् अभ्यासस्य इदन्तादेशश्च चङ्परे णौ । अपीप्यत् । 'अतिह्री—' (सू० २५७०) इति पुक् । अर्पयति । ह्येपयति । व्लेपयति । रेपयति । यलोपः । क्नोपयति । क्ष्मापयति । स्वापयति । २५८८ तिष्ठतेरित् । (७—४—५)

'पा रक्षणे' इति न गृह्यते । तस्य तु पालयतीति रूपमनुपदमेव वक्ष्यति । शाययतीति । लुङि अशीशयत् । छायायतीति । अचिच्छयत् । साययतीति । असीपयत् । ह्याययतीति । लुङि तु विशेषो वक्ष्यते व्याययतीति । अविव्ययत् । वाययति । अवीवयत् । पाययति । लुङि तु विशेषो वक्ष्यते । ह्रः संप्रसारणम् । ह्रः कृतात्वस्य ह्र इति षष्ठी । 'णौ च संश्रद्धोः' इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह सन्पर इत्यादि । अजूहवदिति । ह्रा इ अ त् इति स्थिते 'संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवद्' इति वचनात् कृते संप्रसारणे पूर्वरूपे च हु इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य वृद्धवादादेशयोः कृतयोरुपधाह्रस्वे सन्त्वदीर्घाविति भावः । अत्र कृते संप्रसारणे पूर्वरूपे च ह्रारूपाभावात्त युक् । पाधातोर्णौ युगागमे पायि इत्यस्माल्लुङि चङि द्वित्वादौ अपीप्य अ त् इति स्थिते लोपः पिवतेः । चङ्परे णाञ्चिति । 'णौ चङ्युपधायाः—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अपीप्यदिति । 'नानर्थक्यलोप्यविधिः—' इत्यस्य अनभ्यासविकार इति निषेधादभ्यासान्त्यस्य ईत्त्वम् । इह उपधालोपे कृते अलोपित्वादलघूपवत्त्वा सच्चन्वत्त्वदीर्घयोरप्राप्तावीत्वविधिः । अर्तिह्री इति पुगिति । क्रमेणोदाह्रियते इति शेषः । अर्पयतीति । ऋधातोर्दाहरणम् । वृद्धिं वाचित्वा नित्यत्वात् पुक्, गुणः । ह्येपयतीति । 'ह्री लजायाम्' इत्यस्य रूपम् । व्लेपयतीति । व्ली विशरणे इत्यस्य रूपम् । रेपयतीति । रो क्षये इत्यस्योदाहरणम् । 'क्नूयी शब्दे' इत्यस्य क्नोपयतीत्युदाहरिष्यन्नाह यलोप इति । क्नूयीधातोर्णौ पुकि 'लोपो व्योः—' इति यलोप इत्यर्थः । ततः क्नुम् इ इति स्थिते अलघूपवत्त्वेऽपि पुगन्तत्वाद् गुणः । क्ष्मापयतीति । 'क्ष्मायी विधूनने' अस्माष्णौ पुकि यलापः । आदन्तस्योदाहरति स्थापयतीति । लुङि चङि अतिष्ठप् अ त् स्थिते तिष्ठतेरित् । 'णौ चङ्युपधायाः—' इत्यनु-

प्रकरणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिः । तेन व्यापयति, क्रापयतीत्यादि सिद्धम् । ह्रः संप्र । 'णौ च संश्रद्धोः' इति वर्तते, तदाह सन्पर इत्यादि । अजूहवत् अजुहावदिति । 'काण्यादीनां वा—' इति ह्रस्वविकल्पः । अपीप्यदिति । उपधालोपस्य द्वित्वे कर्तव्ये प्रतिषेधात् कृते लोपे स्थानिवद्भावाद्वा पायशब्दस्य द्वित्वे हलादिः शेषे ईकारः । स च अनभ्यासविकार इति निषेधादन्त्यस्यादेशः । इहाग्लोपित्वादलघूपवत्त्वाच्च सन्वदित्त्वदीर्घयोरप्राप्तावित्त्वं विधीयते । व्लेपयतीत्यादि । व्ली वरणे । रोङ् क्षये । क्नूयी शब्दे उन्दे च । क्ष्मायी विधूनने । तिष्ठतेरित् । तकारो मन्वप्रयोजनः । शितपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । अता-

उपधाया इदादेशः स्याच्चङ्परि णौ । अतिष्ठिपत् । २५८६ जिघ्रतेर्वा ।
 (७—४—६) अजिघ्रिपत्, अजिघ्रपत् । 'उर्ऋत्' (सू० २५६७) । अचीकृतत्,
 अचिकीर्तत् । अवीवृतत्, अववर्तत् । अमीमृजत्, अममार्जत् । 'पातेर्णौ लुग-
 वक्तव्यः' (वा० ४५२०) । पुकोऽपवादः । पालयति । २५६० वो विधूनने-
 जुक् । (७—३—३८) वातेर्जुक्स्याणौ कम्पेऽर्थे । वाजयति । कम्पे किम्-
 केशान्वापयति । 'विभाषा लीयतेः' (सू० २५०९) । २५६१ लीलौर्नुग्लु-

वर्तते, तदाह उपधाया इति । जिघ्रतेर्वा । प्राधातोऽपधाया इद्वा स्याच्चङ्परि णावित्यर्थः ।
 अजिघ्रप् अत् इति स्थिते उपधाया इत्त्वविकल्पः । उर्ऋदिति । धातोऽपधाया ऋकारस्य
 ऋद्वा चङ्परि णाविति व्याख्यातं चुरादौ । अचीकृतदिति । कृत् इ अ त् इति स्थिते
 ऋत्वपक्षे कृत इत्यस्य द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे अभ्यासचुत्वे सन्वत्त्वाद् इत्त्वे तस्य दीर्घे
 रूपम् । अचिकीर्तदिति । कृत इ अ त् इति स्थिते 'उर्ऋत्' इत्युपधाया ऋत्त्वाभावपक्षे
 उपधायाश्चेति इत्त्वे रपरत्वे कर्त्त इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे उपधायां चेति दीर्घे रूपम् ।
 अवीवृतदिति । 'वृत्तु वर्तने' । णिचि लघूपधगुणं वाधित्वा उर्ऋत् । चङि वृत् इत्यस्य
 द्वित्वे उरदत्त्वे सन्वत्त्वाद् इत्त्वं दीर्घश्चेति भावः । अववर्तदिति । ऋत्त्वाभावपक्षे वृत्
 इत्यस्य द्वित्वे उरदत्त्वे उत्तरखण्डस्य लघूपधगुणे रूपम् । लघुपरकत्वाभावात् सन्वत्वदीर्घौ ।
 अमीमृजदिति । उपधाया ऋत्वपक्षे रूपम् । अममार्जदिति । उपधाया ऋत्त्वाभावपक्षे
 द्वित्वे उरदत्त्वे उत्तरखण्डे 'मुजेर्द्विः' इति वृद्धौ रपरत्वे रूपम् । लघुपरत्वाभावात् सन्वत्वम् ।
 पातेर्णौ लुगिति । लुगागम इत्यर्थः । पुकोऽपवाद इति । आदन्तलक्षणपुकोऽपवाद
 इत्यर्थः । यद्यपि 'पाल रक्षणे' इति धातोरेव सिद्धम्, तथापि पुको निवृत्तिः फलम् । वो
 विधूनने । 'ओ वै शोपणे' इति धातोः कृतात्वस्य व इति षष्ठ्यन्तम् । 'अतिह्री—' इत्यतो
 णावित्यनुवर्तते, तदाह वातेरित्यादि । पुकोऽपवादो जुक् । केशान्वापयतीति । सुगन्वी-
 करोतीत्यर्थः । अत्र वैधातोः पुगेव । वाधातोस्त्वह न ग्रहणम्, लुगिक्करणत्वात् । केचित्तु
 वातेरेवात्र ग्रहणम्, नतु वेवः, नापि वै इत्यस्य, लाक्षणिकत्वात् सानुबन्धकत्वाच्चेत्याहुः ।

स्थपत् । लटि तास्थापयतीति । 'उर्ऋत्' । चुरादौ व्याख्यातम् । अचिकीर्तदिति । ऋदा-
 देशाभावपक्षे 'उपधायाश्च' इतीत्वे रपरत्वम् 'उपधायां च' इति दीर्घः । पुकोऽपवाद इति ।
 आदन्तत्वात्पुकः प्राप्तिः । एवं च लुगागमस्य पुङ्निवृत्तिरेव फलम् । पालयतीति रूपस्य पाल
 रक्षणे इति धातुनापि सिद्धेरिति भावः । वो विधू । लुगिक्करणाऽऽलुगिक्करणपरिभाषया
 ओवै शोपण इत्यस्यैव ग्रहणम्, न तु वा गतिगन्धनयोरित्यस्य । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा
 त्वस्मिन्प्रकरणे न प्रवर्तते इत्युक्तं प्राक् । ओवै शोपणे इत्यस्य रूपमिति वदन् वामनोऽ-
 प्यत्रानुकूलः । वज गताविति धातुना वाजयतीति रूपे सिद्धे जुगागमस्य पुङ्निवृत्तिरेवर्हापि
 फलम् । वातेरिति । वायतेरिति वक्तुं युक्तम् । आत्वविधायकसूत्रं स्मारयति विभाषा
 लीयतेरिति । लीयतेरिति यका निर्देशो न तु श्यना । अन्यथा विभाषा लीड

कावन्यतरस्यां स्नेहनिपातने । (७-३-३९) लीयतेलतिश्च क्रमानुगु-
कावागमौ वा स्तो णौ स्नेहद्रवे । विलीनयति, विलाययति । विलाययति,
विलापयति वा घृतम् । ली ई इति ईकारप्रश्लेषादात्त्वपक्षे नुग्न । स्नेहद्रवे किम्-
लोहं विलापयति । 'प्रलम्भनाभिभवपूजासु लियो नित्यमात्त्वमशिति वाच्यम्'
(वा० ३४८३) २५६२ लियः संमाननशालिनीकरणयोश्च । (१-३-७०)

आत्त्वविधायकसुत्रं स्मारयति विभाषा लीयतेरिति लीलीडोरात्त्वं वा स्यादेज्विपये ल्यपि
च इति व्याख्यातं प्राक् श्यन्विकरणे । तत्र 'लीयतेः' इति यका निर्देशः, न तु श्यना । तेन
'ली श्लेषणे' इति ह्नाविकरणस्य 'लीड् श्लेषणे' इति श्यन्विकरणस्य च ग्रहणमिति च
प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यम् । लीलोः । ली ला इत्यनयोः पष्ठीद्विवचनम् । णाविति । 'अतिह्री-'
इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । स्नेहस्य तैलस्य निपातनं द्रावणं स्नेहनिपातनम्' तदाह स्नेहद्रवे
इति । आत्त्वाभावपक्षे आह विलीनयतीति । लीलीडोरीकारान्तयोर्नुकि रूपम् । द्रवीक-
रोतीत्यर्थः । लीलीडोरात्त्वनुगभावपक्षे आह विलाययतीति । लाघातोर्लुगागमे आह
विलाययतीति । अत्र लातेरादादिकस्य कृतात्त्वलीयतेश्च ग्रहणम्, व्याख्यानात् विलापय-
तीति । लुगागमाभावे रूपम् । ननु कृतात्त्वस्य लीधातोरपि एकदेशविकृतन्यायेन लीत्वान्नुक्
स्यादित्यत आह ली ई इति । लोहं विलापयतीति । नुग्लुकोरभावादात्त्वपक्षे पुक् । आत्त्वा-
भावे तु वृद्धयायादेशाविति भावः । प्रलम्भनाभिभवेति । प्रलम्भनं वञ्चना । अभिभवः
तिरस्कारः । पूजा प्रसिद्धा । एष्वर्थेषु लीलीडोः एज्विपये नित्यमात्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः ।
लियः संमानन । लिय इति लीलीडोर्ग्रहणम् । 'अनुदात्तङितः-' इत्यत आत्मनेपद-

इत्येवावक्ष्यत् । तेन लीलीडोरुभयोरप्यात्त्वं भवति । लीलोः । लीड् श्लेषणे दिवादिः । ली
श्लेषणे क्त्वादिः । लाग्रहणेन ला आदाने अदादिः कृतात्त्वौ लीलीडौ च त्रयोऽपि गृह्यन्ते ।
लीयतेरिति औचित्वादिहापि यका निर्देश इत्युभयोरपि ग्रहणम् । न च 'निरनुवन्धकग्रहणे न
सानुवन्धकस्य ग्रहणम्' इति परिभाषया सूत्रेऽपि लीडो न ग्रहणमिति वाच्यम्, इयं हि
परिभाषा 'वामदेवाड् व्यड्छौ' इत्यत्र डित्त्वनं ज्ञापिता । ज्ञापनं च उत्सर्गतः सजातीयापेक्ष-
मिति प्रत्ययग्रहणविषयत्वमस्याः कल्प्यते । यथा सदव्ययतव्यसमानाधिकरणेनेत्यत्र तव्यस्येव
ग्रहणं न तु तव्यतः, अत एव 'जूव्रश्च्योः क्त्व' इति सूत्रे जृणातिजीर्यंत्योरुभयोरग्रहणमिति ।
न्यासकृतोक्तम् । अतोऽत्र लीलीडोर्ग्रहणमिति सम्यगेव । न चैवं 'दिव औत्' इत्यत्र निरनुवन्ध-
परिभाषाया दिविति प्रातिपदिकस्यैव ग्रहणं न तु धातोरिति ग्रन्थः कथं संगच्छत इति
वाच्यम्, उत्सर्गतः प्रत्ययग्रहणविषयत्वेन क्वचिदन्यत्रापि प्रवृत्तौ बाधकाभावादिति वदन्ति ।
विलीनयतीति । लीलीडोरिकारान्तयोर्नुकि रूपम् विलाययतीति । नुगभा-
वपक्षे तयोरेव रूपम् । विलाययतीति । लातेः कृतात्त्वयोर्लीलीडोश्च लुकि रूपम्
विलापयतीति । लुगभावपक्षे आदन्तानां तेषामेव रूपम् । लोहं विलापय-
तीति । नुग्लुकोरभावादात्त्वपक्षे पुक् । आत्त्वाभावे तु वृद्धयायादेशौ । प्रलम्भनेति ।
प्रलम्भनं वञ्चनम् । अशिति किम्, लीयते । लिनाति । लियः संमानन ।

लीङ्लियोर्ण्यन्तयोरात्मनेपदं स्यादकतृगेऽपि फले पूजाभिभवयोः प्रलम्भने चार्थे । जटाभि-
 लापयते । पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । श्येनो व्रतिकामुल्लापयते । अभिभवतीत्यर्थः । बालमुल्लापयते
 चञ्चयतीत्यर्थः । २५६३ विभेतेर्हेतुभये । (६-१-५६) विभेतेरेच आत्वं वा स्यात्प्र-
 योजकाद्भयं चेत् । २५९४ भीस्यो-हेतुभये । (१-३-६८) आभ्यां ण्यन्ताभ्यामात्मने-
 पदं स्याद्धेतोश्चेद्भयस्मयौ । सूत्रे भयग्रहणं धात्वर्थोपलक्षणम् । मुण्डो भापयते । २५६५
 भियो हेतुभये पुक् । (७-३-४०) भी ई इति ईकारः प्रक्षिप्यते । ईकारान्तस्य भियः
 पुक्स्याणौ हेतुभये । भीपयते । २५६६ नित्यं स्मयतेः । (६-४-५७)
 स्मयतेरेचो नित्यमात्वं स्याणौ हेतोः स्मये । जटिलो विस्मापयते । हेतोश्चेद्भय-
 स्मयावित्युक्तेर्नेह—कुञ्चिकयैनं भाययति, विस्माययति । कथं तर्ह विस्माप-

मिति 'णेरणौ' इत्यतो णेरिति चानुवर्तते । 'णिचश्च' इति सिद्धे अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । संमाननं
 पूजालाभः । शालिनीकरणम् अभिभवः चकाराद् 'गृध्विञ्च्योः-' इति पूर्वसूत्रात्प्रलम्भन-
 ग्रहणं समुच्चयते, तदाह लीङ्लियोरित्यादिना । विभेतेर्हेतुभये । 'आदेच उपदेशे-'
 इत्यत एच इति आदिति चानुवर्तते । 'विभाषा लीयतेः' इत्यतो विभाषेति, 'चिस्फुरोः-'
 इत्यतो णाविति च । हेतुभयं प्रयोजकाद्भयम् । तदाह विभेतेरेच इत्यादिना । भीस्यो-
 तुभये । 'अनुशतडितः-' इत्यत आत्मनेपदमिति 'णेरणौ-' इत्यतो णेरिति चानुवर्तते ।
 हेतुः प्रयोजकः, तदाह आभ्यां ण्यन्ताभ्यामित्यादि । अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । ननु
 हेतोश्चेद् भयस्मयावित्यनुपपन्नम्, सूत्रे स्मयग्रहणाभावादित्यत आह सूत्रे भयेति । सूत्रे
 भयग्रहणं स्मिङ्धात्वर्थस्य स्मयस्याप्युपलक्षणमित्यर्थः । मुण्डो भापयते इति । अत्र आत्वं
 पुक् आत्मनेपदं च । भिय आत्वाभावपक्षे विरोपनाह भियो हेतुभये पुक् । भी ई इति ।
 द्वयोः सवर्णदीर्घं भीशब्दात् पष्ठीति भावः । इदं च स्यानिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ईकारप्रश्ले-
 षलब्धमाह ईकारान्तरयेति । तेन आत्वपक्षे न पुगिति फलितम् । णाविति । 'अतिह्वी-'
 इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । नित्यं स्मयतेः । 'आदेच उपदेशे-' इत्यत एच इति आदिति
 चानुवर्तते । 'चिस्फुरोः-' इत्यतो णाविति 'विभेतेर्हेतुभये' इत्यतो हेतुभये इति च । तत्र
 भयग्रहणं स्मयस्याप्युपलक्षणम्, अत्र तु स्मय एव विवक्षितः, स्मयतेर्भात्यर्थकत्वासंभवात्,
 तदाह स्मयतेरेच इत्यादि । 'विभाषा लीयतेः' इत्यतो विभाषानुवृत्तिनिवृत्तये नित्य-
 ग्रहणम् । अथ 'विभेतेर्हेतुभये' इति 'नित्यं स्मयतेः' इति च आत्वविधौ 'भीस्यो-
 हेतुभये' इति आत्मनेपदविधौ च हेतुग्रहणस्य प्रयोजनमाह हेतोश्चेद् भयस्मयावि-
 त्युक्तेर्नेहेति । कुञ्चिकयैनमिति । केशवन्वविशेषः कुञ्चिका । तस्याश्च करणतया

चात्प्रलम्भने । विभेतेर्हेतुभये । हेतुः प्रयोजकः । इह 'आदेच उपदेशे-' इत्यत
 एच आदित्यनुवर्तते 'विभाषा लीयतेः' इत्यतो विभाषा 'चिस्फुरोः-' इत्यतो णाविति
 च तदाह विभेतेरेच इत्यादि । भीस्योः । व्यत्ययेन पष्ठीत्याह आभ्या-
 मिति । 'णेरणौ-' इत्यतो णेरित्यनुवृत्तेर्ण्यन्ताभ्यामेव विविरकर्त्रभिप्रायार्थः ।

यन्विस्मितमात्मवृत्तौ' इति । 'मनुष्यवाचा' इति करणादेव हि तत्र समयः । अन्यथा शानजपि स्यात् । सत्यम् । विस्माययन् इत्येव पाठ इति सांप्रदायिकाः । यद्वा मनुष्यवाक्प्रयोज्यकर्त्री विस्मापयते, तथा सिंहो विस्मापयन्निति प्यन्ताण्यौ शता इति व्याख्येयम् । २५९७ स्फायो वः । (७—२—४१) णौ । स्फावयति । २५६८ शद्वेर्गतौ तः । (७—३—४२) शद्वेर्णौ तोऽन्तादेशः स्यान्न तु गतौ । शातयति । गतौ तु गाः शादयति गोविन्दः । गमयतीत्यर्थः । २५९६ रुहः

प्रयोजककर्तृत्वाभावाद् आत्वं पुक् च नेति भावः । आक्षिपति कथमिति । रघुवंशकाव्ये तमार्यगृह्यं निगृहीतवेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।

विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्तौ सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः ॥

इति श्लोके विस्मापयन्निति कथमित्याक्षेपः । प्रयोजकाद्भयाभावेन आत्वपुगनुपपत्तेरिति भावः । ननु मनुष्यवागेव तत्र प्रयोजिकेत्यत आह मनुष्येति । मनुष्यवाचेति तृतीयान्तगम्य-करणाद् मनुष्यवागात्मकादेव हि तत्र समयः । ननु करणभूतापि मनुष्यवाक् प्रयोजिका कुतो नेत्यत आह अन्यथेति । मनुष्यवाचः समयप्रयोजकत्वमभ्युपगम्य आत्वाश्रयणे 'भीस्म्यांहेतु-भये' इत्यात्मनेपदमपि स्यादित्यर्थः । समयोऽत्र प्रयोजकमूलको नेति युक्तमेव । किन्त्वात्वपुगा-क्षेपो न युज्यते इत्यर्वाङ्गीकारेण परिहरति सत्यमिति । विस्माययन्नित्येवेति । णौ आयादेशे स्मायि इत्यस्मात्पठः शतरि शपि णेर्गुणे अयादेशे विस्माययन्नित्येव कालिदासो महाकविः प्रायुङ्क्त । विस्मापयन्निति पकारपाठस्तु लेखकप्रमादकृत इति भावः । यद्वेति । राजा दिलीपो विस्मयते । तं सिंहाचारिता मनुष्यवाक् प्रयोजयति विस्मापयते मनुष्यवाग् राजानम् । अत्र मनुष्यवाक् प्रयोजककर्त्री । राजा तु प्रयोज्यकर्तेति स्थितिः । अत्र समयस्य प्रयोजककर्तृभूतमनुष्यवाङ्मूलकत्वादात्त्वे पुक् । मूले प्रयोज्यकर्त्रीत्येव पाठः । प्रयो-जककर्त्रीत्यर्थः, प्रयोज्यः कर्ता यस्याः सा प्रयोज्यकर्त्री इति बहुव्रीह्याश्रयणात् । प्रयोजककर्त्री-त्येव पाठः सुगमः । तां विस्मापयमानां प्रयोजककर्त्री मनुष्यवाचं प्रयोजयति सिंहो विस्मा-पयति । स्मापि इति प्यन्ताद् णौ प्रथमणेलोपे स्मापि इत्यस्मात् शतृप्रत्यये शपि णेर्गुणे अयादेशे विस्मापयन्निति भवतीत्यभिप्रेत्याह तथा सिंह इति । प्रयोजककर्तरि तृतीया । आत्मनेपदं भीस्मिप्रकृतिकप्यन्तादेव, ननु प्यन्तप्रकृतिकप्यन्तादिति भावः । स्फायोवः । णाविति शेषपूरणम् । 'अतिह्री-' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । शद्वेर्गतौ तः । 'अतिह्री-' इत्यतो णावित्यनुवृत्ति मत्वाह शद्वेर्णाविति । तोऽन्तादेश इति । तकार इत्यर्थः अकार उच्चारणार्थः । रुहः षो ।

ईकारान्तस्येति । तेन आत्वपक्षे भाययते इत्येव न त्वत्र पुगित्यर्थः । करणा-देव हीति । तथा च करणात् स्कये आत्वाभावेन पुगदुर्लभ इति भावः । प्रयोज्य-कर्त्रीति । यद्यपि प्रथमणिजर्थं प्रति मनुष्यवागेव प्रयोजिका अतएव आत्वं प्रवृत्तम्, तथापि द्वितीयणिजर्थभिप्रायेणेदमुक्तमिति मनोरमायाम् । केचित्तु प्रयोज्यस्य कर्त्री प्रयोजककर्त्रीति यावदिति प्रथमणिजभिप्रायेणैवेदं सुयोजमित्याहुः प्यन्ताण्णा-विति । राजा विस्मयते तं मनुष्यवाग्विस्मापयते तथा सिंहो विस्मापयन्नित्यर्थः । एवं

पोऽन्यतरस्याम् । (७-३-४३) णौ । रोपयति, रोहयति । २६०० क्रीड्जीनां णौ (६-१-४८) एषामेच आत्वं स्याण्णौ । क्रापयति । जापयति । अध्यापयति । २६०१ णौ च संश्रद्धोः । (२-४-५१) सन्परे चडपरे च णौ इडो गाड् वा स्यात् । अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् । २६०२ सिध्यतेरपारलौकिके । (६-१-४९) ऐहलौकिकेऽर्थे विद्यमानस्य सिध्यतेरेच आत्वं स्याण्णौ । अन्नं साधयति । निष्पादयतीत्यर्थः । अपारलौकिके किम्-तापसः सिध्यति, तत्त्वं निश्चिनोति । तं प्रेरयति सेधयति तापसं तपः । २६०३ प्रजने वीयतेः । (६-१-५५) अस्यैच आत्वं वा स्याण्णौ प्रजनेऽर्थे । वापयति,

णाविति । शेषपूरणम् । क्रीड्जीनां णौ । 'डु क्रीड् द्रव्यविनिमये, इड् अध्ययने, जि जये' एषां द्वन्द्वः । एच आत्त्वमिति । 'आदेच उपदेशे-' इत्यतस्तदनुत्तेरिति भावः । क्रापयति । जापयतीति । आत्वे पुक् । लुङि अचिरूपत्, अजीजपत् । अध्यापयतीति । इड् आत्वे पुक् रूपम् । अधि इ इ अ त् इति स्थिते । णौ च संश्रद्धोः । विषयसप्तमीयमित्याकरे स्पष्टम् । णौ विवक्षिते इति लभ्यते । 'इडश्च' इत्यत इड् इति 'गाड् लिटि' इत्यतो गाडिति 'विभाषा लुङ्लडोः' इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते, तदाह सन्परे चडपरे चेत्यादि । सन्परे चडपरे च णौ विवक्षिते इत्यर्थः । अध्यजीगपदिति । णौ इडो गाडादेशे पुकि उपधाह्रस्वे अधि गप् इ अ त् स्थिते गप् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासह्रस्वे सन्त्वादिच्चे दीर्घे अभ्यासच्चुत्वे रूपम् । न च द्वित्वे कार्ये 'गावजादेशो न' इति द्वित्वात् प्राग् गाडादेशस्य निषेधः शङ्क्यः, अभ्यासोत्तरखण्डे अवर्णनसत्त्वं एव तन्निषेधप्रवृत्तेरुक्तत्वात् । द्वित्वे कार्ये गाडादेशस्य निषेधे सति गाडः पूर्वं 'अजादेद्वितीयस्य' इति णिच् एव द्वित्वे सति प्रक्रियायां परिनिष्ठिते वा धातोस्तत्तरखण्डे अवर्णाभावादिति भावः अध्यापिपदिति । गाडभावे 'क्रीड्जीनां णौ' इत्यात्वे पुकि अधि आ प् इ अ त् इति स्थिते, पि इत्यस्य द्वित्वे रूपमिति भावः । सिध्यतेरपारलौकिके । 'आदेच उपदेशे-' इत्यस्मादादेच इति 'क्रीड्जीनाम्-' इत्यस्माणाविति चानुवर्तते, तदाह ऐहलौकिके इत्यादि । अन्नमिति । तन्निष्पादनं तृप्त्यर्थत्वादहलौकिकमिति भावः । तत्त्वमिति । आत्मस्वरूपमित्यर्थः । सेधयति तापसं तप इति । तत्त्वं निश्चाययतीत्यर्थः । आत्मतत्त्वनिश्चय आमुष्मिकफलक इति भावः । प्रजने वीयतेः । 'आदेचे उपदेशे-' इत्यस्मादादेच इति 'चिस्फुरोः-' इत्यतो णाविति 'विभाषा लीयतेः'

च प्रथमणिचि हेतुर्मनुष्यवागिति आत्वपुकावुपपन्नौ । क्रीड्जीनाम् । डुक्रीड् द्रव्यविनिमये । इड् अध्ययने । जि जये । अचिरूपत् । अजीजपत् । अध्यजीगपदिति । नात्र णिज्जिनमित्तस्य गाडो द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवद्भावो निषेधो वा शङ्क्यः, यत्राभ्यासोत्तरखण्डे आद्योऽजवर्णोऽस्ति तत्रैव स्थानिवद्भावो निषेधो देत्युक्तत्वात् । इह तु गाडः पूर्वं सति हि द्वित्वे 'अजादेद्वितीयस्य' इति णिच् एव द्वित्वं भवेत्तत्तश्चङ्परनिमित्तो गाड् ततश्च प्रक्रियायां परिनिष्ठितरूपे वा अवर्णवदुत्तरखण्डं दुर्लभं कीर्तयतिसाम्यादिति नोक्तशङ्कावकाशः । अध्यापिपदिति । पि-

वाययति वा गाः पुरोवातः । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः । 'ऊदुपवाया गोहः' (सू० २३६४) । गृहयति । २६०४ दोपो गौ (६-४-९०) दुप इति सुवचम् । दुष्यतेरुपवाया ऊत्स्यात् । दूपयति । २६०५ वा चित्तविरागे । (६-४-९१) विरागोऽप्रीतता । चित्तं दूपयति, दोपयति वा कामः । 'मितां ह्रस्वः' (सू० २५६८) । भ्वादौ चुरादौ च मित उक्ताः । घटयति । 'जनीजृप्-' जनयति । जृणातेस्तु जारयति । 'रञ्जैर्णौ मुगरमणे

इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते, तदाह अस्यैच इत्यादि । वीयतेरिति न श्यना निर्देशः, 'वी गतिप्रजनस्थानार्जनोपार्जनेषु' इत्यस्य लुग्विकरणस्यत्वात् । किंतु यका निर्देशोऽयम् । तेन व्येनोऽपि ग्रहणम्, तस्यापि संप्रसारणे वीधानुना तुल्यत्वादिति केचित् । वस्तुतस्तु व्येनो न ग्रहणम् । तस्य प्रजनार्थकत्वाभावात् । तस्य गौ 'शाच्छासा—' इति पुगपवादयुग्विधानेन व्याययतीति रूपे विशेषाभावाच्चेति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । गर्भं ग्राहयतीति । पुरोवातकाले गावो गर्भं गृह्णन्तीति प्रसिद्धः । अयं 'गृहसंवरणे' इत्यस्य गुणनिमित्ते अजादौ प्रत्यये परे उपवाया ऊत्त्वविधिं स्मारयति ऊदुपवाया गोह इति । गृहयतीति लघूपध-गुणापवाद ऊत्त्वमिति भावः । दोपो गौ । ऊदुपवाया इत्यनुवर्तते । 'दुष वैकृत्ये' इति व्यन्विकरणः । तस्य कृतलघूपधगुणस्य निर्देशः । ततश्च । गुणविपयकमेवेदम् । दुष्यतेरुप-वाया ऊत्स्यादिति । णाविति शेषः । दूपयतीति । लघूपधगुणापवाद ऊत् । दुपो णावित्येव सुवचम् । वा चित्तविरागे । ऊदुपवाया इति, दोपो णाविति चानुवर्तते । चित्तविरागे दुप उपवाया ऊद्वा स्याद् णाविति फलितम् । विरागपदस्य विवरणं अप्रीततेति । इच्छाविरह इत्यर्थः । चित्तमिति । चित्तं दुष्यति स्नानसंध्यावन्दनादिनित्यकर्मसु विरक्तं भवति । तत्प्रयोजयति काम इत्यर्थः । मितां ह्रस्व इति । गौ मितामुपवाया 'ह्रस्व इति प्राग्व्याख्यात-मपि स्मारयति । जनीजृपिति । इदमपि व्याख्यातं स्मायते । जृणातेस्त्विति । श्नाविकरणस्य

शब्दस्यात्र द्वित्वम् सिध्यतेरपार । श्यना निर्देशाद्भौवादिकस्याग्रहणम् । तत्त्वं निश्चिनो-तीति । तत्त्वनिश्चयश्चात्मविपयकः स च परलोके उपयुज्यते । प्रजने । वीयतेरिति वी गतिप्रजनादावादादिकस्य यका निर्देशः । अत्र केचिदुत्प्रेक्षयन्ति—वीतेरिति वक्तव्ये यका निर्देशाद्ब्येनोऽपि ग्रहणम् । तस्यापि यकि संप्रसारणे वीधानुना समानरूपत्वात् । अतो द्वयोरपि प्रजनेऽर्थे आत्वं वा स्यात् । तत्र आत्वे तदभावे च यद्यपि व्येनो व्यायतीति रूपं तुल्यं 'शाच्छासा—' इति पुकोऽपवादतया युग्विधानात् तथापि णिजन्तात्किञ्चपि व्याः व्यौ व्याः आत्वाभावपक्षे व्यैः व्यायौ व्याय इत्यस्ति विशेषः । विभाषाविधानसार्थ्यात्पक्षेऽपि 'आदेश उपदेशोऽशिति' इति न प्रवर्तते । अनेकार्थत्वाच्च धातूनां व्ययतेरपि प्रजनोऽर्थ इति । दोपो गौ । दुप वैकृत्ये दिवादिः । गौ किम्, दोपः । चित्तमिति । चित्ती संज्ञान इत्यस्मात् कः । दूपयति, दोपयति वेति । चित्तं दुष्यति स्नानसंध्यादौ विरक्तं भवति, तत्प्रयुङ्क्त इत्यर्थः । जृणातेस्त्विति । अपित्त्वादस्य मित्वं नेति भावः । आखे-

नलोपो वक्तव्यः' (वा० ४०६७) । मृगरमणमाखेटकम् । रजयति मृगान् ।
 'मृग-' इति किम्-रञ्जयति पक्षिणः । रमणादन्यत्र तु रञ्जयति मृगान् तृणदानेन । चुरादिपु
 ज्ञापादिश्चिब् । 'चिस्फुरोर्णौ' (सू० ३५६९) । चपयति, चययतीत्युक्तम् । चिनोतेस्तु
 चापयति, चाययति । स्फारयति स्फोरयति । अपुस्फरत्, अपुस्फुरत् ।
 २६०६ उभौ साभ्यासस्य । (८-४-२१) साभ्यासस्थानितेरुभौ
 नकारौ णत्वं प्राप्नुतो निमित्ते सति । प्राणिणत् । २०७ णौ

अषित्वाद् न मित्त्वमिति भावः । रञ्जेर्णाविति । णेः कित्त्वाभावाद् अनिदितामित्यप्राप्तौ
 वचनम् । मृगरमणपदस्य विवरणम् आखेटकमिति । मृगयेत्यर्थः रजयति मृगानिति ।
 'रञ्ज रागे' शक्विकरणः । 'रञ्जेश्च' इति शपि नलोपः । रजन्ति मृगाः-ग्राह्या भवन्ति । तान्
 मृगान् तादृग्व्यापारविषयान् करोति-मृगवधासक्तो राजादिरित्यर्थः । नकारलोपः ।
 रञ्जयति पक्षिण इति । पक्षिणो रजन्ति-ग्राह्या भवन्ति । तान् तादृग्व्यापारविषयान्
 करोतीत्यर्थः । पक्षिग्रहणमिदं न मृगयेति मन्यते । रञ्जयति मृगान् तृणदानेनेति ।
 धावतो' मृगान् रक्षणाय तृणसमर्पणेन कण्ठनस्थानगान् करोतीत्यर्थः । चुरादिष्णिति ।
 चुरादिपु ज्ञपादिपञ्चकान्तर्गतश्चिन्धातुरस्ति । तस्मात् स्वार्थणिचि कृते 'चिस्फुरोः-'
 इति आत्वपक्षे पुकि मित्त्वाद्गुपधाह्रस्वे चपयतीति रूपम् । आत्वाभावे तु वृद्धौ
 आयादेशे मित्त्वाद् ह्रस्वे चययतीति रूपमुक्तं चुरादावित्यर्थः । चिनोतेस्त्विति ।
 द्नुविकरणस्य तु चिन्धातोर्हेतुमणौ 'चिस्फुरोः-' इति आत्वे पुकि मित्त्वाभावाद्ह्रस्वाभावे
 चापयतीति रूपम् । आत्वाभावे वृद्धौ आयादेशे मित्त्वाभावाद्घ्रस्वाभावे चाययतीति
 रूपमित्यर्थः । स्फोरयति, स्फारयतीति । 'चिस्स्फुरोः-' इत्यात्वविकल्पः । अपुस्फरत्,
 अपुस्फुरदिति । स्फुर इ अ त् इति स्थिते द्वित्वे कर्तव्ये णाच्च आदेशस्य निषिद्धतया
 स्फुरित्युकारवतो द्वित्वे ततश्चिस्फुरोर्णाविति उत्तरखण्डे आत्वविकल्पः । आत्वपक्षे उपधा-
 ह्रस्व इति भावः । उभौ साभ्यासस्य । रनितेरित्यनुवर्तते । 'अन प्राणेत' इति धातो-
 रित्यर्थः । 'रषाभ्यां नो णः-' इत्यधिकृतम् । 'उपसर्गादिसमासेऽपि-' इत्यत उपसर्गादित्यनु-
 वर्तते, तदाह साभ्यासस्येत्यादिना । निमित्ते सतीति । उपसर्गस्थे रेफे सतीत्यर्थः प्राणिण-
 दिति । प्र अन् इ अ त् इति स्थिते 'अनितेः' इति णत्वस्यासिद्धत्वाद् नि इत्यस्य

टर्कामिति । मृगयेत्यर्थः । रजयतीति । रजन्ति मृगाः, ग्रहणमरणानुसूक्तकूलव्यापारविषया
 भवन्ति, तान्मृगांस्तादृग्व्यापारविषयान्करोतीत्यर्थः । ज्ञपादिश्चिब् इति । तेन मित्त्वाद्-
 घ्रस्व इति भावः । स्वादिगणस्थस्य तु मित्त्वं नेत्युदाहरति चापयतीत्यादि । अपुस्फुरदिति ।
 द्वित्वे कर्तव्ये अजादेशस्य स्थानिवत्त्वान्निषेधाद्वा स्फुरित्युकारवतो द्वित्वम्, ततः 'चिस्फुरोर्णौ'
 इति वा आत्वम् । उभौ सा । 'रषाभ्याम्-' इति सूत्रे न इति षष्ठ्यन्तं प्रथमाद्विवचनान्त-
 तया विपरिणम्यत इत्याह उभौ नकाराविति । ननु साभ्यासस्येत्युक्त्या उभयोरपि भविष्य-

गमिरबोधने । (२-४-४६) इणो गमिः स्याण्णौ । गमयति । बोधने तु प्रत्याययति । 'इण्वदिकः' (वा० १५७७) । अधिगमयति । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (सू० २५७४) । 'हो हन्तेः' (मू० ३५८) इति कुत्वम् । घातयति । ईर्ष्ययति ।

द्वित्वे उत्तरखण्डे नकारस्याभ्यासनकारेण व्यवधानाण्णत्वे अप्राप्ते उभयोर्नकारयोरनेन णत्वमित्यर्थः । न च 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति निषेधाद् द्वित्वे कर्तव्ये णत्वस्यासिद्धत्वं-विरहेण परत्वात् कृते णत्वे ततः पश्चाद् द्वित्वे प्राणिणदिति सिद्धमिति वाच्यम्, अत एव 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यस्यानित्यत्वविज्ञानात् । तेन ऊर्णुनावेत्यत्र णत्वात् पूर्वमेव नुशब्दस्य द्वित्वे कृते अभ्यासोत्तरखण्डे णत्वाभावासिद्धिरित्यव्यत्र विस्तरः । णौ गमिर-बोधने । 'इणो गा लुङि' इत्यत इण् इत्यनुवर्तते, तदाह इणो गमिरिति । मकारादिकार उच्चारणार्थः । गमयतीति । प्रापयतीत्यर्थः । प्रत्याययतीति । बोधयतीत्यर्थः । लुङि प्रत्याययत् । इणो णिचि 'इणो यण्' इति यणं वाधित्वा परत्वाद् वृद्धौ आयादेशे आय् ई ष त् इति स्थिते यि इत्यस्य द्वित्वम् । न च 'द्वित्वे कार्ये णावजादेशस्य निषिद्धत्वाद् वृद्धेर्निषेधः शङ्क्यः, 'अजादेद्वितीयस्य' इति णिचो द्वित्वे उत्तरखण्डे अवर्णाभावात् । 'इक् स्मरणे' इत्यस्य इण्वत्त्वमुक्तं स्मारयति इण्वदिक इति । अधिगमयतीति । स्मारयतीत्यर्थः । हन्तेर्निति णिति च तकारादेशमुक्तं णौ स्मारयति हनस्तोऽचि-ण्णलोरिति । कुत्वमिति । हस्येति शेषः । उपधावृद्धि मत्वाह घातयतीति ।

तौल्यभौग्रहणं व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः—साहित्यमात्रं विवक्षितं न तुल्ययोग इत्यभ्युपगमे द्वयोर्युगपन्न सिद्धेदित्युभौग्रहणम् । न च तुल्ययोगविवक्षायां 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति समासोऽत्र न स्यादिति शङ्क्यम्, तुल्ययोगग्रहणं प्रायिकं सकर्मकः सलोमक इत्युक्तत्वादिति । कैयटे तु उभावित्यस्मिन्नसति साभ्यासस्यानितेर्णो भवतीत्युच्यमाने वचनसामर्थ्याच्च 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यनाश्रीयमाणे अकृतणत्वस्य द्विर्वचने कृते अनन्तरस्यानितेरिति पूर्वणैत्र णत्वस्य सिद्धत्वाद् व्यवहितनकारार्थमिदं णत्वं स्यात् । अनन्तरस्य तु तत्रकौण्डिन्य-न्यायेन न स्यादिति उभावित्युच्यत इति स्थितम् । साभ्यासस्येति किम्, प्राण् नमति । असत्यस्मिन् 'अनितेः' इति पठौ संवन्धसामान्ये स्यात्ततश्चानन्तर्यादिसंबन्धोऽपि गृह्येत । सति त्वस्मिन्नवयवावयविभावसम्बन्धो लभ्यते । अतोऽर्थवत्साभ्यासग्रहणम् । यदि त्विष्टानुरोधेनानि-तेरिति पठौ अवयवसंबन्धे व्याख्यायते अनितेश्च नकारद्वयाभावात्सामर्थ्याद् द्विर्वचनं प्राप्त एवानितिगृह्येत तदा साभ्यासस्येति मन्दप्रयोजनम् । इह पूर्वं णत्वं कृत्वा द्वित्वे कृते प्राणिणदित्यादिसिद्धात्रयमारम्भः 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः । तेन ऊर्णुनावेत्यत्र णत्वात्पूर्वमेव नुशब्दस्य द्वित्वादभ्यासोत्तरखण्डे णत्वाभावः सिद्धः । प्रत्याययतीति । प्रतिपूर्वस्थेणो ज्ञानार्थता । लुङि प्रत्याययत् । इह इणो णिचि कृते 'इणो यण्' इति यणं वाधित्वा परत्वाद् वृद्धिः । न च 'ओः पुयण्जि— इति ज्ञानकात्पूर्वं द्वित्वं पश्चाद् वृद्धिरिति शङ्क्यम्, 'अजादेद्वितीयस्य' इति णिचो'

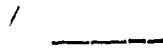
‘ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम्’ (वा० ३४०६) । तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयैकाच इति वार्थः । आद्ये षकारस्य द्वित्वं वारयितुमिदम् । द्वितीये तु ‘अजादेद्वितीयस्य’ (सू० २१७६) इत्यस्यापवादतया सन्नन्ते प्रवर्तते । ऐर्ष्ययत्, ऐर्ष्ययत् । द्वितीयव्याख्यायां णिजन्ताच्चङि षकार एवाभ्यासे श्रूयते । हलादिशेषात् । द्वित्वं तु द्वितीयस्यैव । तृतीयाभावेन प्रकृतवार्तिकाप्रवृत्तेः । निवृत्तप्रेषणाद्वातोर्हेतुमणौ

लुङि अजीघतत् । ईर्ष्ययतीति । ईर्ष्यतेणौ रूपम् । वक्तव्यमिति । द्वित्वमिति शेषः । इति वार्थ इति । ‘न न्द्राः—’ इति सूत्रभाष्ये स्पष्टमिदम् । आद्य इति । तृतीयस्य व्यञ्जनस्येति पक्ष इत्यर्थः । षकारस्येति । अन्यथा ईर्ष्य् इ अ त् इति स्थिते ‘न न्द्राः—’ इति रेफं वर्जयित्वा षकारसहितस्य ष्य इत्यस्य द्वित्वं स्यात् । ततश्च उत्तरखण्डे णिलोपे ऐर्ष्ययदिति स्यात् । ऐर्ष्य् यदितीष्टं न स्यात् । अतस्तृतीयव्यञ्जनस्येत्युक्तम् । एवं च यकारमात्रस्य द्वित्वे णिलोपे संयुक्तद्वियकारमिष्टं सिध्यतीत्यर्थः । द्वितीय इति । तृतीयैकाच इति व्याख्याने इत्यर्थः । सन्नन्ते प्रवर्तत इति । उक्तवार्तिकमिति शेषः । सनि इति ईर्ष्य् इ अ त् इति स्थिते ईर्ष्य् इति प्रथमैकाच् ष्यस् इति द्वितीयैकाच् स इति तृतीयैकाजिति स्थितिः तत्र तृतीयैकाचः संभवात्तस्य द्वित्वविधिः । अन्यथा ‘अजादेद्वितीयस्य’ इति स्यादिति भावः । ‘ऐर्ष्य् यदिति । यकारमात्रस्य द्वित्वे णिलोपे संयुक्तद्वियकारं रूपम् । अथ द्वितीयव्याख्यायां रूपमाह ऐर्ष्ययदिति । तदुपपादयति द्वितीयव्याख्यायामिति । ण्यन्ताच्चङि ईर्ष्य् इ अ त् इति स्थिते ‘न न्द्राः—’ इति निषेधाद्रेफं वर्जयित्वा ‘अजादेद्वितीयस्य’ इति ष्य इत्यस्य द्वित्वम्, न तु यकारमात्रस्य, प्रथमव्याख्याने एव तृतीयव्यञ्जनस्येत्युक्तेः । तत्र ष्य इत्यस्य द्वित्वे कृतेऽपि अभ्यासे षकार एव हल् इकारशिरस्कः श्रूयते, न तु यकारोऽपीत्यर्थः । कुत इत्यत आह हलादिशेषादिति । ननु तृतीयस्यैकाच इति द्वितीयव्याख्यायाम् इह द्वितीयस्यैकाचः कथं द्वित्वमित्यत आह द्वित्वं तु द्वितीयस्यैवेति । एकाच इति शेषः कुत इत्यत आह तृतीयाभावेनेति । ईर्ष्य् इ अ त् इत्यत्र ईर्ष्य् इति प्रथमैकाच्, ष्य इति

द्वित्वेऽभ्यासोत्तरखण्डस्यावर्णपरत्वाभावात् । इति वार्थ इति । व्याख्यानद्वयमप्याकरारूढमिति भावः । षकारस्येति । रेफस्य तु ‘न न्द्राः—’ इत्यनेन निषेधादिति भावः । द्वितीये त्विति । तृतीयस्यैकाच इति पक्षे सन्नन्ते प्रवर्तत इति । वचनसामर्थ्यादिति भावः । ऐर्ष्ययदिति । तृतीयव्यञ्जनस्येति पक्षे इदमुदाहरणम् । ऐर्ष्ययदिति रूपस्यासाधुत्वमाशङ्क्योपपादयति द्वितीयव्याख्यायामित्यादिना द्वितीयस्यैवेति । एकाच इति शेषः । अप्रवृत्तेरिति । किंतु सन्नन्त एव प्रवर्तते । तत्र ह्यनुपदम् ईर्ष्ययिषति इत्युदाहरिष्यति । अर्थ उपयाच्नायामित्यस्य आगर्धीयत्वादात्मनेपदेन भाव्यमिति प्रार्थयन्तीति माघकाव्यादिप्रयोगोऽसाधुरित्याशङ्क्य तत्समर्थनायाह निवृत्तप्रेषणादिति । उक्तं च—‘निवृत्तप्रेषणा-

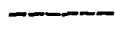
शुद्धेन तुल्योऽर्थः । तेन 'प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रियाः' इत्यादिना सिद्धम् । एवं सकर्मकेषु सर्वेषूह्यम् ।

इति तिङन्ते णिच्प्रकरणम्

द्वितीयैकाच्, न तु चङि परे तृतीयैकाजस्ति । अतोऽत्र तृतीयैकाच् इति वार्तिकं न प्रवर्तते । तस्माद् द्वितीयस्यैव एकाचो द्वित्वमित्यर्थः । एवं च तृतीयस्यैकाच् इति वार्तिकं सन्नन्त एव प्रवर्तते । ईर्ष्यतेरामः सत्त्वेन ततः परस्य लिटोऽभावादिति बोध्यम् । ननु 'प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रियाः' इति माघकाव्ये प्रार्थयन्ति न चौरादिकस्वार्थिकणिजन्तम्, तस्यागर्वीयतया आत्मनेपदप्रसङ्गात् । नापि हेतुमण्यन्तम् । स्वाभीष्टं याचते इत्यर्थे तदसंभवात् । नहि प्रयोजकव्यापाराभावे तत्प्रवृत्तिरस्तीत्यत आह निवृत्तेति । निवृत्तं प्रेषणं यस्मात् स निवृत्त-प्रेषणः—संप्रति अविवक्षितप्रेषण इत्यर्थः । तस्माद्वातोः भूतपूर्वगत्या प्रेषणमादाय हेतुमण्यौ कृते शुद्धेन णिज्विहीनेन धातुना तुल्योऽर्थः प्रतीयते इत्यर्थः । तदुक्तम् 'निवृत्तप्रेषणाद्वातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते' इति । इदं च 'णेरणौ—' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमाख्यायां हेतुमणिचो निरूपणं समाप्तम् ।

द्वातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते' इति । तेनेत्यादि । प्रार्थनां कुर्वन्तीति विवक्षितार्थे प्रयोगः सिद्ध इति भावः । केचित्तु परस्मैपदसिद्धयर्थं प्रार्थनं प्रार्थः, तं कुर्वन्ति प्रार्थयन्तीति व्याचक्षते, तदसत्, धातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्यये चिकीर्षिते उपसर्गाणां पृथक्करणस्य वक्ष्यमाणतया 'अर्थवेद—' इत्यापुगागमस्य दुर्वारत्वात् ।

इति तत्त्वबोधिण्यां ण्यन्तप्रक्रियाप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते सन्प्रकरणम् ॥ ५४ ॥

२६०८ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा । (३-१-७) इषिकर्मण इषिणैककर्तृकाद्धातोः सन्प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम् । धातोर्विहितत्वादिह सन् आर्धवातु-
कत्वम् । इट् । द्वित्वम् । 'सन्त्यतः' (सू० २३१७) । पठितुमिच्छति पिपठिपति । कर्मणः
किम्-गमनेनेच्छतीति । करणात्माभूत् । समानकर्तृकात् किम्-शिष्याः पठन्त्वित्तीच्छति
गुरुः । वाग्रहणात्पञ्चे वाक्यमपि । 'लुङ्सनोर्धरलु' (सू० २४२७) । 'एकाच उपदेशे—'
(सू० २२४६) इति नेट् । सस्य तत्वम् । अतुमिच्छति जिघत्सति । 'ईर्ष्यतिस्तृतीयस्य—'
(वा० ३४०३) इति यिसनोर्द्वित्वम् । ईर्ष्ययिपति, ईर्ष्यपिपति । २६०९ रुट्-

अथ सन्प्रक्रियाः निरूप्यन्ते । धातोः कर्मणः । 'गुप्तिञ्जिङ्गयः—' इत्यतः सन्नित्य-
नुवर्तते । इच्छायाः श्रुतत्वात्तां प्रत्येव कर्मत्वं विवक्षितम् । तथा समानकर्तृकत्वमपि इच्छा-
निरूपितमेव विवक्षितम् । कर्मेति स्ववाचकशब्दद्वारा धातौ सामानाधिकरण्येनावेति । एवं
च इच्छासमानकर्तृकत्वे सति इच्छाकर्माभूतो यो व्यापारः तद्वाचकाद्धातोरिच्छायां सन् वा
स्यादिति फलति, तदाह इषिकर्मण इत्यादि । इषिरिच्छा । इषिणा एककर्तृकत्वाद् इषि-
कर्माभूतव्यापारवाचकाद्धातोरित्यर्थः । ननु समानकर्तृकादित्युक्त्यैव धातोरिति लव्वम् ।
वात्वर्थव्यापाराश्रयस्यैव कर्तृत्वादित्यत आह धातोरिति । धातोरिति विहितस्यैव प्रत्यय-
स्यार्धवातुकत्वम्, ननु धातोः परस्य । अन्यथा जुष्टुप्यते इत्यत्र धातोरित्यविहितस्यापि
'गुप्तिञ्जिङ्गयः—' इति सन आर्धवातुकत्वापत्तौ लघूपवगुणापत्तेरिति भावः । अस्य सन आर्ध-
धातुकत्वे फलमाह इडिति । द्वित्वमिति । 'सन्त्यतोः' इत्यनेनेति भावः । अभ्यासस्य इत्व-
विवि स्मारयति सन्त्यत इति । पठितुमिच्छतीति । भावस्तुमुनर्थः । 'अव्ययकृतो भावे'
इत्युक्तेः । वात्वर्थ एव भाव इत्युच्यते । तथा च पठितुमित्यस्य पठनक्रियैवार्थः । तस्मिन्
पठने इच्छाकर्मत्वम् इच्छासमानकर्तृकत्वं च सना गम्यते । तथा च स्वकर्तृकं पठनमिच्छती-
त्यर्थे पिपठिपतीति शब्दो वर्तते इत्युक्तं भवति । अथ 'अद नञञे' इति धातोः सनि घस्त्व-
भावं स्मारयति लुङ्सनोर्धरलु इति । घस् स इति स्थिते इटमाशङ्क्याह एकाच इति ।
नेडिति । घस् स स्थिते आह सस्य तत्वमिति । 'सः स्यार्धवातुके' इत्यनेनेति भावः ।
जिघत्सतीति । द्वित्वे अभ्यासजशब्दत्वे इति भावः । यिसनोर्द्वित्वमिति । तृतीयस्य व्यञ्जन-
नस्येति पञ्जे ईर्ष्ये इत् इत्यत्र यकारमात्रस्य द्वित्वे, सनः पत्वे, संयुक्तद्वियकारं रूपमिति भावः,
तदाह ईर्ष्ययिपतीति । तथा च सन्नन्ते ईकाररेफपकारयकारद्वित्वेकारपकाराः। तृतीयस्यैकाच
इति पञ्जे ईर्ष्ये इत् इत्यत्र स इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासेत्त्वे सकारद्वयस्यापि पत्वे रूपं मत्वाह ईर्ष्य-

धातोः कर्मणः । इषिकर्मण इत्यादि । इच्छायामिति श्रुतत्वात्कर्मत्वं
कर्तृत्वं च तदपेक्षमेव गृह्यत इति भावः । पठितुमिच्छतीति । एकनिष्ठा पाठ-

१ तृतीयव्यञ्जनमात्रस्य द्वित्वमिति बालमनोरमामतेनेदम् ।

विदमुपग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्र । (१—२—८) ऐम्यः सन् क्त्वा च क्तितौ स्तः । रुद्विपति । विविदिपति । मुमुपिपति । २६१० सनि ग्रहगुहोश्च । (७—२—१२) ग्रहेर्गुहुरुगन्ताच्च सन इण स्यात् । 'ग्रहिज्या—' (सू० २४१२) इति संप्रसारणम् । सनः पत्वस्यासिद्धत्वाद्भ्रूभावः । जिघृक्षति । सुपुप्सति ।

पिपतीति । अत्र तु सन्नन्ते ईकाररेफकारयकारेकारपकारेकारपकाराकाराः । रुद् विद् । इका निदेशात् संप्रसारणे गृहीति निदेशः । स्वपीति इकारस्तु उच्चारणार्थः, न त्विका निदेशः, मुपीति संप्रसारणप्रसङ्गात् । चकाराद् 'मृडमृदगुव—' इति पूर्वसूत्रस्यं क्त्वेति समुच्चीयते, तदाह सन् क्त्वा चेति । किताविति । 'असंयोगाल्लिट्—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । रुदसाहचर्यद्वित्तेरेव ग्रहणमिति केचित् । अविशेषात्सर्वस्येत्यन्ये । "हलन्ताच्च" इति सिद्धे रुद्विदमुपां ग्रहणं 'रलो व्युपवात्—' इति विकल्पवाचनार्थम् । ग्रहेस्तु क्त्वायां 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधवाचनार्थम् । स्वपिप्रच्छयोस्तु क्त्वायां कित्त्वेऽपि सनः अप्राप्तकित्त्वविधानार्थम् । रुद्विपतीत्यादौ सनः कित्त्वाल्लव्यपवगुणाभावः । सनि ग्रहगुहोश्च । चकारात् 'श्रयुकः किति' इत्यत उक् इत्यनुकृष्यते, न तु श्रयतिः, तस्य 'सनीवन्तर्ध—' इति विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात् । 'नेड्वशिकृति' इत्यतो नेडिति चानुवर्तते, तदाह ग्रहेरित्यादि । ग्रहवातोर्नित्यसिद्धिं प्राप्ते गुहः ऊदित्त्वात्तद्विकल्पे प्राप्ते वचनम् । ग्रहिज्येति । ग्रह् स इति रेफस्य संप्रसारणम् ऋकार इत्यर्थः । ननु गृह् स इति स्थिते हस्य ढत्वे भण्भावापेक्षया परत्वात् क्त्वे सस्य पत्वे च कृते अपन्तत्वाभावे कथं भण्भाव इत्यत आह सनः पत्वस्येति । कत्वस्यासिद्धत्वादित्येव सुवचम् । जिघृक्षतीति । गृह् स इति स्थिते हकारादिणः परस्य सस्य पत्वं परत्वात् प्राप्तं

गांचरा वर्तमानेच्छेत्यर्थः । यिसनोरिति । तृतीयव्यंजनस्येति पक्षे यकारस्य द्वित्वम्, तृतीयस्यैकाच इति पक्षे तु सन इत्यर्थः । रुद्विद् । रुदसाहचर्याद् वेत्तेरेव ग्रहणम् । इह रुद्विदमुपाणां ग्रहणं 'रलो व्युपवात्—' इति विकल्पे प्राप्ते ग्रहेः 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधात्त्वत्वाया अप्राप्ते स्वपिप्रच्छयोस्तु क्त्वः कित्त्वेऽपि सनः कित्त्वस्याप्राप्ती वचनम् । रुदित्वा । विदित्वा । मुपित्वा । एतेषु गुणाभावः कित्त्वस्य फलम् । गृहीत्वा । सुप्त्वा । पृष्ठा । एतेषु संप्रसारणमपि फलम् । सनि ग्रहगुहोश्च । ग्रहेर्नित्यं गुहैर्विकल्पेन प्राप्ते निषेधोऽप्यम् । सनः पत्वस्यासिद्धत्वाद्भ्रूभाव इति । कुत्वस्यासिद्धत्वाद्भ्रूभाव इत्येव सुवचम् । केचित्तु ढत्वे सति भण्भाव इत्यव्याहारेण योजयन्ति । तथा च जगृह् स इति स्थिते इणः परत्वेन सस्य पत्वं प्राप्तं तस्यासिद्धत्वाद् ढत्वे भण्भावः । ततश्च क्त्वे कवर्गात्परस्य पत्वमिति विविक्रमः । अन्ये तु पत्वे ढत्वे च कृते पश्चाद्भ्रूभावे कर्तव्ये सकारपरत्वाभावाद्भ्रूभावो न स्यादित्याशङ्कायां सनः पत्वस्यासिद्धत्वादिति ग्रन्थः प्रवृत्त इति कार्यासिद्धिपक्षावलम्बनेन व्याचक्षते जिघृक्षतीति । गुहेर्जुषुक्षति । सूत्रे चकारात् 'श्रयुकः किति' इत्यत उक् इत्यनुकृष्यते । उगन्ताद् दुभूपति, ङुलूपति । श्रयतिस्तु नानुकृष्यते तस्य

२६११ किरश्च पञ्चभ्यः । (७—२—७५) कृ, गृ, हृ, घृ, प्रच्छ
 एभ्यः सन इट् स्यात् । पिपृच्छिषति । चिकरिषति । जिगरिषति । जिगलिषति ।
 अत्रेटो दीर्घो नेष्टः । दिदरिषते । दिधरिषते । कथम् 'उद्दिधीर्षुः' इति । भौवा-
 दिकयोर्घृङ्घृणोरिति गृहाण । २६१२ इको भ्रल् । (१—२—९) इगन्ता-

तस्यासिद्धत्वाद् हस्य ढत्वे भण्भावः, ततः कत्वे कात्परस्य पत्वमिति क्रम इति भावः । गृहेः
 जुष्टुक्षतीत्युदाहार्यम् । उगन्ताद् वुभूषति । अत्र श्र्युकः कितीत्यनेन तु न सिध्यति, तत्र कित्त
 एव निषेधात् । परत्वादिडागमे 'इको झल्' इत्यस्याप्राप्तेः । स्पष्टं चेदं शब्देन्दुशेखरे ।
 सुषुप्सतीति । सनः कित्त्वाद् 'अचिस्वपि—' इति संप्रसारणं लघूपधगुणाभावश्च । किरश्च
 पञ्चभ्यः । किर इति पञ्चमी । किरादिभ्य इति विवक्षितम् । तुदादौ 'कृ विक्षेपे, गृ
 निगरणे, हृङ् आदरणे, घृङ् अवस्थाने, प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' इति स्थिताः, तदाह कृ गृ
 इत्यादिना । सन इडिति । 'स्मिपूङ्गुरब्जवशां सनि' इत्यतः 'इडत्यति—' इत्यतश्च तद-
 नुवृत्तेरिति भावः । किरतिगिरत्योः 'इट् सनि वा' इति विकल्पे अन्येषां च 'एकाच—'
 इति च निषेधे प्राप्ते वचनमित्युक्तम् । पिपृच्छिषतीति । सनः कित्त्वाद् 'ग्रहिज्या—'
 इति संप्रसारणम् । चिकरिषतीति । कृधातोः सनि इटि रूपम् । जिगरिषतीति । 'गृ
 निगरणे' इत्यस्मात्सनि इटि रूपम् । जिगलिषतीति । 'अचि विभाषा' इति लत्वविकल्प
 इति भावः । इट् सनि वेत्यस्यायमपवादः । चिकरिषति इत्यत्र 'वृतो वा' इति दीर्घमाश-
 ङ्क्याह दीर्घो नेष्ट इति । वार्तिकमिदं वृत्तौ स्थितम् । भाष्ये तु न दृश्यते । दिदरिषते,
 दिधरिषते इति । हृङो घृङश्च सनि इटि रूपम् । पूर्ववत्सनः इत्यात्मनेपदम् । कथमिति ।
 उद्दिधीर्षुरिति कथमित्यन्वयः । किरादित्वेन इट्प्रसङ्गादिति भावः । भौवादिकयोरिति ।
 'घृङ् अवस्थाने, घृङ् धारणे' इत्यनयोर्भौवादिकयोः सनि किरादित्वाभावादडिभावे 'अञ्जन-
 गमां सनि' इति दीर्घे 'ऋत इद्धातोः' इति इत्त्वे, रपरत्वे, 'हलि च' इति दीर्घे, षत्वे, उद्दि-
 धीर्ष इत्यस्मात् 'सनाशंसभिक्ष उः' इत्युप्रत्यये उद्दिधीर्षुरिति रूपमिति गृहाण जानीहीति
 शङ्ककं प्रति उत्तरम् । इको भ्रल् । इगन्तादिति । सना आक्षिप्तधातुविषेणत्वात्तदन्त-

'सनीवन्तर्ध—' इति विकल्पविधानात् । किरश्च पञ्चभ्यः । पञ्चग्रहणमुत्तरार्धं
 स्पष्टप्रतिपत्तय इहैव कृतम् । एवं च प्रच्छधातोरनन्तरं गणपाठस्य वृत्करणं त्यक्तुं
 शक्यम् । अत्रत्य पञ्चभ्य इत्येनेनैव वृत्करणं यत्तदपाणिनीयमिति व्याख्येयमित्याहुः ।
 केचित्तु—'भूषाकर्मकिरादिसनाम्—' इति वार्तिके किरादिज्ञानार्थं वृत्करणमावश्यक-
 मित्याहुः । अत्रेट इति । 'वृतो वा' इति प्राप्ते भाष्यकारेष्टिरियम् । भौवादि-
 कयोरिति । तथा च 'अञ्जनगमाम्—' इति वक्ष्यमाणेन दीर्घ इति भावः । इको
 भ्रल् । 'रुदविद—' इत्यतः सन्ननुवर्तते, सनाक्षिप्तो धातुरिका विशेष्यते, विशेषणेन
 च तदन्तविधिरित्याह इगन्तादिति । इगन्तात् किम्, पिपासति, तिष्ठसति ।

ञ्जलादिः सन्किट्स्यात् । वुभूपति । दीङ्-दातुमिच्छति दिदीपते । एज्विपय-
त्वाभावात् 'मीनातिमिनोति-' (सू० २५०८) इत्यात्त्वं न । अत एव 'सनि
मीमा-' (सू० २६२३) इति सूत्रे मावातोः पृथङ्मीग्रहणं कृतम् । २६१३
हलन्ताच्च । (१-२-१०) इक्समीपाद्धलः परो झलादिः सन्किट्स्यात् ।
गुहू, जुघुक्षति । विभित्सति । इकः किम्-यियक्षते । झल् किम्-विवर्धिषते ।
हल्ग्रहणं जातिपरम् । तृंहू-तितृक्षति, तितृंहिषति । २३१४ अञ्भनगमां

विधिरिति भावः । सन् किदिति । 'रुदविदमुपग्रहि-' इत्यतः 'असंयोगाल्लिट् किट्' इत्यतश्च
तदनुवृत्तेरिति भावः । वुभूपतीति । किट्त्वान्न गुणः । उकः परत्वान्नेट् दिदीपते इति ।
सनः किट्त्वान्न गुणः । दीङो डित्वात् 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदम् एज्विपयत्वाभावादिति ।
किट्त्वे गुणनिषेधादिति भावः । अत एवेति । यद्येज्विपयादन्यत्राप्यात्वं स्यात् तदा मीमेति
पृथक् ग्रहणमनर्थकं स्यात् । 'गामादाग्रहणेज्वविशेषः' इत्युक्तेरिति भावः । हलन्ताच्च ।
'इको झल्' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । 'रुदविदमुप-' इत्यतः सनिति 'असंयोगाल्लिट्-' इत्यतः
किदिति च । हलिति लुप्तपञ्चमोक्तं पदम् । अन्तशब्दः समीपवाची, तदाह इक्समीपा-
दित्यादि । जुघुक्षतीति । सनः किट्त्वान्न गुणः । 'सनि ग्रहगुहोश्च' इत्युदित्त्वेऽपि नित्यं
नेट् । हस्य ढत्वे भष्भावे कत्वषत्वे इति भावः । विभित्सतीति । भिदेः सनः किट्त्वान्न
गुणः यियक्षते इति । अत्र हलः इक्समीपत्वाभावात् किट्त्वम् सति तु किट्त्वे यजेः संप्र-
सारणं स्यादिति भावः । विवर्धिषते इति । वृवेः सनि रूपम् । अत्र सन इटि झलादित्वं
नेति भावः । ननु 'तृंहू हिंसायाम्' तुदादिः नोपधोऽयम् । कृतानुस्वारस्य निर्देशः । अस्मात्सनः
'अनिदिताम्-' इति नलोपार्थं किट्त्वमिष्यते । तन्नोपपद्यते । न ह्यत्र इक्समीपादनुस्वारात् सन्
परो भवति, हकारेण व्यवधानात् । हकारात्तु परः सन इक्समीपाद्धलः परो न भवति, अनु-
स्वारेण व्यवधानादित्यत आह हल्ग्रहणं जातिपरमिति । हल्त्वजात्याक्रान्तैकानेकव्यक्ति-
परमित्यर्थः । तृंहिति । तृंहृधातोः प्रदर्शनमिदम् । तितृक्षतीति । ऊदित्त्वादिङभावपक्षे
रूपम् । सनः किट्त्वान्नलोपो लघूपधगुणाभावश्च । ढत्वकत्वषत्वानि । इट्पक्षे आह तितृ-
हिषतीति । झलादित्वाभावेन किट्त्वाभावात्तलोपो नेति भावः । अञ्भनगमां ।

झलोति किम्, शिशयिषते । किट्स्यादिति । 'असंयोगाल्लिट् किट्' इत्यतः किदनुवर्तते इति
भावः । एज्विपयत्वाभावादिति । किट्त्वेन गुणाप्राप्तेरित्यर्थः । अत एवेति यद्येज्विपया-
दन्यत्राप्यात्वं भवेत्तदा मीग्रहणं तत्र न कुर्याद्गामादाग्रहणेज्वविशेषादिति भावः । हलन्ताच्च ।
इगित्यनुवर्तते तदवयवत्वं हलो न संभवतीति समीपवाच्यत्रान्तशब्द इत्याशयेन व्याचष्टे ।
इक्समीपादिति । सौत्रत्वाद्दिशेषणस्यान्तशब्दस्य परनिपातः । तितृक्षतीति । कट्त्वे सति
'अदिताम्-' इति नलोपः । अञ्भनगमाम् । गमा सामान्येन ग्रहणे गम्लृ गतावित्यस्मात्
संजिगंसते इत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादतः 'सनि च' 'इङश्च' इति सूत्राभ्यां विहितस्थेणि-

सनि । (६-४-१६) अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घः स्याज्झलादौ सनि । 'सन्लिटोर्जेः' (सू० २३३१) । जिगीषति । 'विभाषा च्चे' (सू० २५२५) । चिकीषति, चिचीषति । जिघांसति । सनि च' (२-४-४७) इणो गमिः स्यात् सनि, न तु बोधने । जिगमिषति । बोधने प्रतीपिषति । 'इण्वदिकः' (वा० १५७७) । अधिजिगमिषति । कर्मणि तड् । 'परस्मैपदेषु' इत्युक्तेनेट् । 'झलादौ सनि' इति दीर्घः । जिगांस्यते । अधिजिगांस्यते । अजा-

सनि अच्, हन् गम् एपां द्वन्द्वः । 'नोपधायाः' इत्यत उपधाया इत्यनुवृत्तं हन्गमोरत्वेति, न त्वजन्ते, असंभवात् । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । अचस्तद्विशेषणत्वात्तदन्तर्विधिः, गमघातुरिह अजादेश एव विविक्षित इति प्रकृतसूत्रभाष्ये स्पष्टम् । 'द्वलोपे पूर्वस्य-' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते, तदाह अजन्तानामित्यादिना । झलादौ सनीति । 'च्छ्वोः शूट्-' इति सूत्रभाष्ये 'अञ्जनगमाम्-' इत्यत्र सन् झला विशेषयिष्याम इत्युक्तेरिति भावः । अथ जिघातो-रभ्यासात् परस्य कुत्वविधिं स्मारयति सन्लिटोर्जेरिति । जिगीषतीति । जेदीर्घे अभ्यासात्परस्य कुत्वम् । अथ चिञ्घातोरभ्यासात्परस्य कुत्वविकल्पं स्मारयति विभाषा चेरिति । चिकीषति, चिचीषतीति । अजन्तत्वाद्दीर्घः । जिघांसतीति । हनेः सनि 'अञ्जन-' इत्यकारस्य दीर्घः, न त्वन्त्यस्य नकारस्य । दीर्घश्च्युत्य अच इत्युपस्थितेः । द्वित्वम्, 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम् । 'नश्च' इत्यनुस्वारः । सनि च । 'इणो गा लुङि' इत्यत इण इति 'णौ गमिरबोधने' इत्यतो गमिरबोधने इति चानुवर्तते, तदाह इणो गमिरित्यादि । जिगमिषतीति । गमेरिति इट् । अत्र 'अञ्जनगमाम्-' इति दीर्घो न, झलादौ सनीत्युक्तेः । प्रतीपिषतीति । बोधयितुमिच्छतीत्यर्थः । अत्र बोधनार्थत्वादिणो न गमिः । इ स इति स्थिते 'अजादेशद्वितीयस्य' इति सनो द्वित्वे अभ्यासेत्त्वम् । प्रतिना सवर्णदीर्घे सकारद्वयस्यापि पत्वमिति भावः । 'इक्स्मरणे' इत्यस्याह इण्वदिक इति । धनेन वार्तिकेन इक्घातुरिण्वद्भवतीत्यर्थः । ततश्च 'सनि च' इति भावः । कर्मणि तिङ्गिति । इण्घातोरिण्घातोश्च सन्तन्तात्कर्मणि लट्स्तडित्यर्थः । 'भावकर्मणोः' इत्यनेनेति भावः । परस्मैपदेषु वि । 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इत्युक्तेस्तडि नेडित्यर्थः । झलादाविति । 'अञ्जन-' इति झलादौ सनि विहितो दीर्घ इत्यर्थः । जिगांस्यते

डोरादेशस्य 'इण्वदिकः' इति इक आदेशस्य च ग्रहणमित्याशयेनाह अजादेशः गमेरिति । एतच्च सूत्रेऽग्रहणाल्लभ्यते । तथाहि-इह सनीत्येव सूत्रं कर्तव्यम् । दीर्घ-श्रुत्युपोपस्थितेनाच इत्यनेनाङ्गस्य विशेषणादजन्ताङ्गस्य दीर्घः, चिचीषति । ततो हनिगम्योरित्यपरं कर्तव्यम् । एवं चाज्ग्रहणमतिरिच्यमानं प्रवृत्तिभेदेन गमेर्विशेषणार्थम् । अजन्तस्य दीर्घो भवति अजादेशगमेश्चेति । झलादाविति किम्, जिगमिषति । 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इति इट् । सनि च । 'णौ गमिरबोधने' इत्यतोऽबोधन इत्यनुवर्तते । प्रतीपिषतीति । तत्कौण्डिन्यास्यानित्यत्वात्सन्-रूपस्याभ्यासस्येत्त्वम् । अनित्यत्वे लिङ्गं तु 'नित्यं कौटिल्यै गतौ' इत्यत्र नित्य-

देशस्येत्युक्तेर्गच्छतेर्न दीर्घः । जिगंस्यते । संजिगंसते । २६१६ इडश्च । (२-४-४८)
इङो गमिः स्यात्सनि । अधिजिगांसते । २६१७ रलो व्युपधाद्बलादेः संश्च । (१-२-२६)
उश्च इश्च वी । ते उपधे यस्य तस्माद्बलादेः, रलन्तात्परौ क्त्वासानौ सेटौ वा कितौःस्तः ।
'द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्' (सू० २३४४) । दिद्युतिपते, दिद्योतिपते । रुरुचंपते,
रुरोचिपते । लिलिखि पति, लिलेखिपति । रलः किम्—दिदेविषति । व्युपधात्
किम्—चिर्वतिपते । हलादेः किम्—एपिपिपति । इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन वाध्यते ।
उपधाकार्यं हि द्वित्वात्प्रबलम्, ओणेऋदित्करणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात् । २६१८

इति । गन्तुमिष्यते इत्यर्थः । इणो रूपम् । अधिजिगांस्यते इति । स्मर्तुमिष्यत इत्यर्थः ।
इको रूपम् । जिगंस्यते इति । गम्लधातोः सन्नन्तात्कर्मणि तडि रूपम् । गमेरजादेशत्वा-
भावान्न दीर्घः । इडश्च । गमिः स्यात् सनीति । 'णो गमिः—' इत्यतः 'सनि च' इत्य-
तश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । इङो डित्त्वात् 'पूर्ववत्सनः' इति । तड् । परस्मैपदेष्वित्युक्तेर्नेट् ।
'अञ्जन—' इति दीर्घ इति भावः । रलो । क्त्वासनाविति । चकारेण 'पूङः क्त्वा च'
इत्यतः क्त्वाया अनुकर्पादिति भावः । सेटाविति । 'न क्त्वा सेट्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति
भावः । वा कित्ताविति । 'नोपधात्थफान्ताद्वा' इत्यतः 'असंयोगाह्लिट् कित्' इत्यतश्च तदनु-
वृत्तेरिति भावः । दिद्युतिपत इति । 'द्युत् दीप्तौ' अनुदात्तेत । सनि द्वित्वे कित्त्वाद्
'द्युतिस्वाप्योः—' इत्यभ्यासस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे सनः कित्त्वान्न लघूपधगुण इति भावः ।
सनः कित्त्वाभावे आह दिद्योतिपते इति । 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदम् । एपिपिपतीति ।
इषधातोः सन् इट्, हलादित्वाभावेन कित्त्वाभावाद्गुणे एष् इत् इति स्थिते 'अजादेद्विती-
यस्य' इति पिस् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे सनः पत्वे रूपम् । नन्विह सत्यपि कित्त्वे नित्यत्वात्
परमपि गुणं वाधित्वा पिस् इत्यस्य द्वित्वे धात्ववयवस्य ढकारस्य उपधात्वाभावादेव गुणा-
प्रसक्तेर्हलादेरिति व्यर्थमित्यत आह इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन वाध्यत इति । कुत्
इत्यत आह उपधाकार्यं हि द्वित्वात्प्रबलमिति । तच्च कुत् इत्यत आह ओणेरिति ।
ओणेः ऋदित्करणस्य ज्ञापकत्वादित्यन्वयः । तथाहि ओणुधातोः ष्यन्ताल्लुङि 'णौ चङ् व्युप-
वायाः—' इति ह्रस्वस्य 'नागलोपिशासवृदिताम्' इति निषेधे सति औणि अ त् इति स्थिते
णि इत्यस्य द्वित्वे मा भवानोणिणदिति रूपम् । अत्र उपधाह्रस्वनिषेधार्थमोणेः ऋदित्करणम् ।
उपधाह्रस्वे कृते तु उण् इ अ त् इति स्थिते णि इत्यस्य द्वित्वे मा भवानुणिणदिति स्यात् ।
ओकारो न श्रूयत इति स्थितिः । यदि तु नित्यत्वाद् उपधाह्रस्वात् प्रागेव ओणू इ अ त् इत्यस्यां
दशायां द्वित्वं स्यात् । तदा ओकारस्य उपधात्वाभावादेव ह्रस्वाप्रसक्तेस्तन्निषेधार्थमृदित्करण-

ग्रहणमिति वक्ष्यते । संजिगंसते इति । 'समो गम्यृच्छिभ्याम्' इति तड् 'पूर्व-
वत्सनः' इति सन्नन्तादपि भवति । रलो व्युपधा । 'न क्त्वा सेट्' इत्यतः
सेडिति वर्तते । चकारेण क्त्वायाः संग्रहः । 'असंयोगात्—' इत्यतः किदिति,

सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वयुर्णुभरज्ञपिसनाम् । (७-२-४९) इवन्तेभ्य ऋवादिभ्यश्च सन इड् वा स्यात् । इडभावे 'हलन्ताच्च' (सू० २६१३) इति कित्त्वम् । 'छ्वोः—' (सू० २५६१) इति वस्य ऊठ् । यण् । द्वित्वम् । दुद्यूपति, दिदेविषति । 'स्तौतिण्योरेव—' (सू० २६२७) इति वक्ष्यमाणनियमान्न षः । सुस्यूपति, सिसेविषति । २६१६ आप्ज्ञाप्यधामीत् । (७-४-५५) एषामच ईत्स्यात्सादौ सनि । २६२० अत्र लोपोऽभ्यासस्य । (७-४-५८) 'सनि मीमा—' (सू० २६२३) इत्यारम्य यदुक्तं तत्राभ्यासस्य लोपः स्यात् । आप्तुमिच्छति ईप्सति । अर्धतुमिच्छति । रपरत्वम् । चर्त्वम् । ईर्सति,

मनर्थकं स्यात् । तस्मादुपधाह्रस्वात्मकम् उपधाकार्यं द्वित्वात् प्रबलमिति विज्ञायते इत्यर्थः । ननु भवतु उपधाह्रस्वो द्वित्वात् प्रबलः । प्रकृते तु उपधागुणः कथं द्वित्वात् प्रबलः स्यादित्यत आह सामान्यापेक्षेति । उपधाह्रस्वस्य उपधाकार्यत्वेन रूपेण द्वित्वात् प्राबल्यविज्ञानादित्यर्थः । वस्तुतस्तु 'णौ चड्युपधायाः—' इति सूत्रे यदयमोणिमृदितं करोति तज्ज्ञापयति द्विर्वचनाद्घ्रस्वत्वं वलीय इति भाष्ये विशिष्य उपधाह्रस्वग्रहणात् सामान्यापेक्षत्वं ज्ञापकस्य चिन्त्यमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । सनीवन्तर्ध । सनि इवन्तेति च्छेदः । इवन्त, ऋष, भ्रस्ज, दम्भु, श्रि, स्वृ, यु, ऊर्णु, भर, जपि, सन, एषां द्वन्द्वः । इब् अन्तेःयेषां ते इवन्ताः । 'स्वरति—' इत्यतो वेति 'इणिष्ठायाम्' इत्यत इडिति चानुवर्तते, तदाह इवन्तेभ्य इत्यादि । इवन्तस्य दिव्धातोर्दाहुरिष्यन्नाह इडभावे इति । वस्येति । वकारस्येत्यर्थः । यणिति । ऋकारादिकारस्य इति शेषः । द्वित्वमिति । च्यु इत्यस्येति शेषः । दुद्यूपतीति । 'अज्जन—' इति दीर्घः । इट्पक्षे आह दिदेविषतीति । अज्ञालादित्वान्न सनः कित्त्वम्, अतो नोठ्, किन्तु लघूपधगुण इति भावः । इवन्तस्योदाहरणान्तरं सिवुधातोः सुस्यूपतीति वक्ष्यते । तत्र द्वितीयस्य षत्वमाशङ्क्याह स्तौतिण्योरिति । सुस्यूषतीति । सिवुधातोः सनि इडभावे दुद्यूपतीतिवद्रूपम् । इट्पक्षे आह सिसेविषतीति । ऋध्धातोः सनि ईर्सतीति रूपं वक्ष्यन्नाह आप्ज्ञाप्यधामीत् । सादौ सनीति । 'सनि मीमाधुरभ—' इत्यतः सनीति अच इति चानुवर्तते । 'सः स्यार्धधातुके' इत्यतः सीत्यनुवृत्तं सनो विशेषणम् । तदादिविधिरिति भावः । अत्र लोपोऽभ्यासस्य । 'सनि मीमा—' इति 'आप्ज्ञाप्यधामीत्' इति 'दम्भ इच्च' इति 'मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा' इति पूर्वसूत्रचतुष्टयविहितकार्यमन्त्रेत्यनेन परामृश्यते, तदाह सनि मीमेत्यारभ्येति । सूत्रचतुष्टयकार्ये कृते सतीत्यर्थः । ईप्सतीति । आप्धातोः सनि आकारस्य इत्त्वे 'अजादेद्वितीयस्य' इति ष इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासलोप इति भावः । रपरत्वमिति । ऋधेः सनि इडभावे ऋकारस्य इत्त्वे रपरत्वमित्वमित्यर्थः । चर्त्वमिति । ईर्ध् स इति

'नोपधात्—' इत्यतो वेति चानुवर्तते, तदाह क्त्वासनावित्यादि । सेट् किम्, भित्त्वा, छित्त्वा, बुभुक्षते । आप्ज्ञाप्य । 'सनि सीमा—' इत्यतः अच इत्यनुवर्तते, 'सः स्यार्धधातुके' इत्यतः सीति च, तदाह अच ईत्स्यात्सादाविति । सीत्यस्य

अर्दिधिषति । विभ्रज्जिषति, विभर्जिषति, विभ्रक्षति, विभर्क्षति । २६२१ दम्भ-
इच्च । (७—४—५६) दम्भेरच इत्यादीच्च सादौ सनि । अभ्यासलोपः ।
'हलन्ताच्च' (सू० २६१३) इत्यत्र हल्ग्रहणं जातिपरमित्युक्तम् । तेन सनः
किञ्चान्नलोपः । धिप्सति, धीप्सति, दिदम्भिपति । शिश्रीषति, शिश्रयिषति ।
'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (सू० २४९४) । सुस्वूर्पति, सिस्वरिपति । युयूषति, यियविपति ।

स्थिते घस्य चत्वं 'न न्द्राः—' इति रेफं वर्जयित्वा 'अजादेद्वितीयस्य' इति त्स इत्यस्य द्वित्वे
अभ्यासस्य लोप इति भावः । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति वचनात् चत्वं कृते द्वित्वमिति
बोध्यम् । इट्पक्षे आह अर्दिधिषतीति । सनः सादित्वाभावादोत्त्वाभावे गुणे रपरत्वे
अर् ध् इ स इति स्थिते धिस् इत्यस्य द्वित्वमिति भावः । भ्रस्ज्धातोः सन इटि 'भ्रस्जो
रोपघयोः—' इति रमागमाभावे आह विभ्रज्जिपतीति । सस्य ष्चुत्वेन शः, शस्य
जश्त्वेन जः । विडदभावाद् 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणं न । विभर्जिपतीति । इटि रमाग-
मपक्षे भ्रस्ज् इस इति स्थिते अकारादुपरि सकारात्प्राग् रेफागमे भकाराद्रेफस्य सकारस्य
च निवृत्तौ भर्ज् इस इति स्थिते भर्ज् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य इत्त्वे जश्त्वे
सनः षत्वे च रूपम् । तदेवमिट्पक्षे रमागमतदभावाभ्यां रूपद्वयम् । विभ्रञ्चतीति । इड-
भावे रमागमाभावे च रूपम् । जस्य कुत्वं सस्य षः । विभर्चतीति । इडभावे रमागमे
च रूपम् । तदेवमिडभावपक्षे रमागमतदभावाभ्यां द्वे रूपे । दम्भ इच्च । 'सनि मीमा—'
इत्यतः सनीति अच इति चानुवर्तते । चकाराद् 'आप्त्रप्यृधाम्—' इति सूत्रादीदिति समुच्चीयते
'सः सि—' इत्यतः सीत्यनुवृत्तं सनो विशेषणं तदादिविधिः, तदाह दम्भेरच इत्यादि ।
अभ्यासलोप इति । 'अत्र लोपः—' इत्यनेनेति शेषः । दिम्भ् स इति स्थिते इक्समीपा-
दनुस्वारादव्यवहितपरत्वाभावेऽपि हलन्तादित्यस्य प्रवृत्तिमुपपादयति हलन्ताच्चेत्यत्रेति ।
हल्ग्रहणं हलत्वजात्याक्रान्तैकानेकव्यक्तिपरमिति प्रागुक्तमित्यर्थः । ततः किमित्यत आह
तेनेति । धिप्सतीति । 'सनीवन्त—' इति इडभावे इत्त्वे रूपम् । धीप्सतीति ।
इडभावे ईत्त्वे च रूपम् । दिदम्भिपतीति । इट्पक्षे सनो झलादित्वाभावादकिञ्चान्नलोपो
नेति भावः । शिश्रीषतीति । 'सनीवन्त—' इति इडभावे अज्झनेति दीर्घः । सनः
किञ्चान्न गुणः । इट्पक्षे आह शिश्रयिषतीति । अझलादित्वान्न किञ्चम्व, नाप्यज्झनेति
दीर्घः । स्वृधातोः सनि ऋकारस्य उत्त्वविधिं स्मारयति उदोष्ठ्येति सुस्वूर्पतीति ।
'सनीवन्त—' इति इडभावे ऋकारस्य 'अज्झन—' इति दीर्घे कृते उत्त्वे रपरत्वे 'उपधायां
च' इति दीर्घे इति भावः । सिस्वरिषतीति । स्वृ इत्यस्य द्वित्वे उरदत्त्वे इत्त्वमिति भावः ।
युयूषतीति । 'सनीवन्त—' इति इडभावे 'अज्झन—' इति दीर्घः । यियविपतीति । इट्पक्षे
'द्विर्वचनेऽचि' इति गुणनिषेधाद् यु इत्यस्य द्वित्वे 'ओः पुयण्जि—' इतीत्त्वमिति भावः ।

सनो विशेषणात्सादाविति लाभः । ईप्सतीति । 'अजादेद्वितीयस्य' इति प्स-
शब्दस्य द्वित्वम् । विभ्रज्जिपतीति । इटि तदभावे च रमागमविकल्पाच्चत्वारि
रूपाणि । सुस्वूर्पतीति । 'अज्झनगमाम्—' इति दीर्घे सत्युत्वम् । यिय-

ऊर्णुन्वपति ऊर्णुन्विपति । न च परत्वाद् गुणावादेशयोः सतोरभ्यासे उकारो न श्रूयतेति वाच्यम्, 'द्विर्वचनेऽचि' (सू० २२४३) इति सूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिरूपातिदेशनिषेधाद्वा न च सन्नन्तस्य द्वित्वं प्रति कार्यित्वान्निमित्तता कथमिति वाच्यम्, 'कार्यमनुभवन्हि कार्यो निमित्ततया नाश्रीयते, न त्वननुभवन्नपि' (प० ११) । न चेह सन् द्वित्वमनुभवति । विभरिपति । जपिः पुगन्तो मित्संज्ञकः पकारान्तश्चौरादिकश्च । इडभावे 'इको

ऊर्णुन्वपतीति । 'सनीवन्त—' इति इडभावपक्षे 'न द्वाः—' इति रेफं वर्जयित्वा नुस इत्यस्य द्वित्वे 'अञ्जन—' इति दीर्घः । 'इको झल्' इति सनः कित्त्वान्न गुणः । इट्पक्षे तु 'विभाषोर्णोः' इति सनः डित्त्वविकल्पं मत्वाह ऊर्णुन्विपतीति, ऊर्णुन्विपतीति । डित्त्वपक्षे गुणाभावान्नुशब्दस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे उवङ् । डित्त्वाभावपक्षे नु इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य गुणावादेशाविति भावः । उभयत्राप्यभ्यासे

उवर्णः श्रूयते । ननु डित्त्वाभावपक्षे ऊर्णु इस इति स्थिते द्वित्वात् प्रागेव परत्वाद् गुणे अवादेशे च कृते न्व्शब्दस्य द्वित्वे अभ्यासस्यात इत्वे ऊर्णनविपतीति अभ्यासे इकार एव श्रूयते, न तु उकार इत्याशङ्क्य निराकरोति द्विर्वचनेऽचीति । अस्मिन् सूत्रे स्थानिवदित्यनुवर्त्य रूपातिदेशं चाश्रित्य द्वित्वनिमित्ते अचि परे यः अजादेशः स द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिरूपं प्रतिपद्यते इत्येकोऽर्थः । 'न पदान्त—' इत्यतो नेत्यनुवर्त्य द्वित्वनिमित्ते अचि यः अजादेशः स न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये इत्यन्योऽर्थः ।

तत्र प्रथमव्याख्याने तु कृतस्यापि गुणस्य स्थानिभूतोकाररूपप्रतिपत्त्या नु इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासे उकार एव श्रूयते । द्वितीयव्याख्यानेऽपि द्वित्वात् प्राग् गुणस्य निषिद्धतया नुशब्द-स्यैव द्वित्वे अभ्यासे उकार एव श्रूयते इति भावः । ननु ऊर्णु इस इति सन्नन्तस्य द्वित्वरूप-कार्यभाक्त्वेन तदन्तर्गतस्य इस इत्यस्यापि कार्यित्वान्न द्वित्वनिमित्तत्वम्, 'न हि कार्यो निमित्ततया आश्रीयते' इत्युक्तेः, तथा च द्वित्वे कर्तव्ये द्वित्वनिमित्तात्परकादेशस्य क्रिय-माणो निषेधः कथमिह गुणस्य प्रसज्यत इत्याशङ्क्य निराकरोति न च सन्नन्तस्येति ।

कार्यमनुभवन्निति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । न चेह सन्निति । किन्तु नुशब्द इत्यर्थः । नुभूर्पतीति । सनीवन्तेति इडभावपक्षे भू स इति स्थिते 'अञ्जन—' इति दीर्घे 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वे रपरत्वे उत्तरखण्डस्य 'हलि च' इति दीर्घः । सनः कित्त्वान्न गुण इति भावः । इट्पक्षे आह विभरिपतीति । भू इस इति स्थिते द्वित्वे उरदत्त्वे रपरत्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य अत इत्वे उत्तरखण्डस्य गुणे रपरत्वमिति भावः । जपिः पुगन्तो मित्संज्ञक इति । 'सनीवन्त—' इति सूत्रे गृह्यते इति शेषः । 'मारणतोपणनिशामनेषु जा' इति घटादौ, ततो हेतुमण्णौ पुकि घटादित्वेन मित्वाद् उपधाह्रस्वे जपीति प्यन्तो गृह्यत इत्यर्थः ।

पकारान्तश्चौरादिकश्चेति । 'जप मिच्च' इति यः स्वतः पकारान्तः पठितः चुरादौ, न तु पुगन्तः सोऽपि 'सनीवन्त—' इति सूत्रे गृह्यत इत्यर्थः । इडभावे

विपतीति । 'द्विर्वचनेऽचि' इत्यादेशनिषेधाद् द्वित्वे कृते अभ्यासस्योवर्णस्येत्वम् । ऊर्णु-न्वपतीति । इडभावे 'अञ्जनगमाम्—' इति दीर्घः । इट्पक्षे तु 'विभाषोर्णोः' इति

झल् (सू० २६१२) इति कित्त्वान्न गुणः । 'अञ्जन-' (सू० २६१४) दीर्घः परत्वा-
 ण्णिलोपेन वाच्यते 'आप्ज्ञप्—' (सू० २६१६) इति ईत् । ज्ञीप्सति, जिज्ञापयिपति ।
 अमितस्तु जिज्ञापयिपति । 'जनसन—' (सू० २५०४) इत्यात्वम् । सिपासति, सिस-
 निपति । 'तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इड् वाच्यः' (वा० ५०५९) । २६१२ तनो-
 तेर्विभाषा । (६—४—१७) अस्योपधाया दीर्घो वा स्याज्जलादौ सनि । तितांसति,
 तितनिपति । 'आशङ्कायां सन्वक्तव्यः' (वा० १७०७) श्वा मुमूर्षति । कूलं पिपतिपति ।
 २६२३ सनि मीमाधुरभशकपतपदामच इस् । (७—४—५४) एषामच
 इस्स्यात्सादौ सनि । अभ्यासलोपः । 'स्कोः—' (सू० ३८०) इति सलोपः । पित्तति ।
 दिदरिद्रिपति दिदरिद्रासति । डु मिञ्, मीञ् आभ्यां सन् । कृतदीर्घस्य

इति । उभयविधादपि ण्यन्ताद् ङपि इत्यस्मात् सनि इडभावपक्षे णेः परस्य सनः 'इको
 झल्' इति कित्त्वाण्णुङोः । नेत्यर्थपरत्वादिति । णेलोपि सति अचोऽभावान्न दीर्घ इति
 भावः । तथा च ज्ञीप् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे 'अत्र लोपः—' इत्यभ्यासलोपे परिनिष्ठितमाह
 ज्ञीप्सतीति । इट्पक्षे आह जिज्ञापयिपतीति । अमितस्त्विति । मारणादिव्यतिरिक्तार्थ-
 कस्य घटादिकस्य हेतुमण्यन्तस्य 'ज्ञा नियोगे' इति चौरादिकण्यन्तस्य च मित्त्वाभावेन
 उपवाहस्वाभावात् 'सनोवन्त—' इत्यत्र ङपिग्रहणेनाग्रहणान्नित्यमेव इडिति भावः, तदाह
 जिज्ञापयिपतीति । सनधातोः सनि आह जनसनेत्यात्त्वमिति । नकारस्येति शेषः ।
 सिपासतीति । आत्वे कृते सा इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासस्य ह्रस्वे अत इत्वे पत्वे रूपम् ।
 न च 'स्तौतिण्योरेव—' इति नियमान्न प इति शङ्क्यम्, सनः पत्वे सत्येव तत्प्रवृत्तेः । इट्-
 पक्षे त्वाह सिसनिपतीति । अत्र 'जनसन—' इत्यात्वं तु न, सनो झलादित्वाभावात् ।
 'स्तौतिण्योरेव—' इति नियमान्न प इति भावः । तनिपतीति । प्राप्तविभाषेयम् । तनोते-
 र्विभाषा । उपधाया दीर्घ इति । 'नोपधायाः—' इत्यनो 'ढ्रलोपे—' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति
 भावः । झलादौ सनीति । 'अञ्जन—' इत्यतस्तदनुवर्तते । तत्र झलादाविति भाष्ये स्थितमिति
 भावः । आशङ्कायामिति । आशङ्काविषयक्रियावृत्तेर्धातोः स्वार्थे सन्नित्यर्थः । श्वा मुमूर्ष-
 तीति । शङ्कितमरणो भवतीत्यर्थः । कूलंपिपतिपतीति । शङ्कितपतनं भवतीत्यर्थः । 'तनि-
 पति—' इति इट्पक्षे रूपम् । पतेः सनि इडभावपक्षे त्वाह सनि मीमा । सादौ सनीति ।
 'सः सि—' इत्यतः सीत्यनुवृत्तेरिति भावः । अभ्यासलोप इति । 'अत्र लोपः—' इत्यनेनेति
 भावः । पिसत् स ति इति स्थिते आह स्कोरिति । दरिद्रातेः सनि 'तनिपति—' इति
 इड्विकल्पमुदाहरति दिदरिद्रिपति दिदरिद्रासतीति । डु मिञ्चिति । 'डु मिञ्

वा डित्त्वम् । न चेह सन्निति । किं तु नुशब्द इत्यर्थः । कित्त्वान्न गुण इति ।
 णिचः स्थाने इत्यर्थः । श्वा मुमूर्षतीति । एकश्वविषया मरणशङ्कति बोधः ।
 मरणशङ्काविषयो भवतीत्यन्ये । 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदमिह न शङ्क्यम्, 'शदेः—'
 इत्यादिसूत्रद्वये सनो नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयमिति वक्ष्यमाणत्वात् । सन्ति

मिनोतेरपि मीरूपाविशेषादिसु । 'सः सि-' (सू० २३४२) इति तः, मित्सति मित्सते । मा भाने-मित्सति । माङ्मेडोः-मित्सते । दोदाणोः-दित्सति । देङ्-दित्सते । दान्-दित्सति । घेट्-घित्सति । धान्-घित्सति, घित्सते । रिप्सते । लिप्सते । शक्ल-शिक्षति । शक मर्षणे इति दिवादिः स्वरितेत्-शिक्षति, शिक्षते । पित्सति । 'राघो हिंसाया सनीस् वाच्य' (वा० ४६३५) । रित्सति । हिंसायाम् किम्-आरिरात्सति । २६३४ मुचोऽ-कर्मस्य गुणो वा । (७-४-५७) सादौ सनि । अभ्यासलोपः । मोक्षते,

प्रक्षेपणे' स्वादिः, 'मीङ् हिंसायाम्' क्र्यादिः, आभ्यां सन्नित्यर्थः । 'सनि मी-' इत्यत्र मीग्रहणेन एतयोरुभयोरग्रहणमिति भावः । ननु मी इति दीर्घश्रवणाद् डु मिन् इत्यस्य ह्रस्वान्तस्य कथं ग्रहणमित्यत आह कृतदीर्घस्येति । डु मिन्धातोः सनि 'अञ्जन-' इति कृतदीर्घस्य तथा 'मीङ् हिंसायाम्' इति स्वतःसिद्धदीर्घस्य च मीरूपाविशेषादुभयोरपि ग्रहणमित्यर्थः । सः सीति । उभयोरपि धात्वोः मी स इति स्थिते 'सनि मीमा-' इति ईसादेशे द्वित्वे 'अत्र लोपः-' इत्यभ्यासलोपे 'सः सि-' इति सस्य तकार इत्यर्थः । मित्सति, मित्सते इति । प्रकृतोक्तिवात् 'पूर्ववत्सनः' इति उभयपदित्वम् । माङ्मेडोरिति । मेडः सनि 'आदेचः-' इत्यास्त्रे कृते मारूपत्वाविशेषात् 'सनि मीमा-' इत्यत्र उभयोरपि ग्रहणमिति भावः । दोदाणोरिति । 'दो अवखण्डने' इति धातोः सनि आत्वे कृते दारूपाविशेषाद् घुत्वाद्दुभयोरग्रहणमिति भावः । दित्सतीति । 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वान्नोपधागुणः । देङिति । तस्यापि कृतात्त्वस्य दारूपत्वेन घुत्वादिति भावः । दाञ्चिति । 'डु दान् दाने' इति धातुरपि घुत्वाद् गृह्यत इति भावः । घेङिति । अस्यापि कृतात्त्वस्य घुत्वात् 'सनि मीमा-' इत्यत्र ग्रहणमिति भावः । रिप्सते इति । रभधातो रूपम् । लिप्सते इति । लभधातो रूपम् । पित्सतीति । पत्त्वधातो रूपम् । पदधातोः पित्सते इति रूपम् । सनि इस् वाच्य इति । आकारस्येति शेषः । रित्सतीति । सनि इसादेशः । 'अत्र लोपः-' इत्यभ्यासलोपः । मुचोऽकर्मकस्य । सनीति । शेषपूरणमिदम् । 'सः सि-' इत्यतः सीति 'सनि मीमा-' इत्यतः सनीति चानुवृत्तेरिति भावः । 'हलन्ताच्च' इति कित्वाद् गुणनिषेधे प्राप्तं वचनम् । अभ्यास लोपः इति । 'अत्र लोपः-' इत्यनेनेति शेषः । मोक्षते इति । 'अत्र लोपः-

मीमा । 'सः सि-' इत्यतः सीत्यनुवर्तते तस्य सनो विशेषणत्वात्सादौ सनीति लाभः । मीरूपाविशेषादिति । ननु मिनोतेर्मौरूपस्य लाक्षणिकत्वाद् मीग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति । नैष दोषः, यत्र लक्षणाभिनिवृत्तत्वेन शब्दरूपमपेक्ष्यते तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषोपस्थापनं न तु यत्र प्रयोगाश्रयणं तत्रेति 'इको झल्' इति सूत्रे कैयटेनोक्तत्वात् । तस्यायमाशयः--मीरूपमात्रस्य प्रयोगोऽत्राश्रितः । 'विभाषा दिक्समासे-' इत्यत्र तु लक्षणाभिनिवृत्तस्य समासशब्दस्याश्रयणाद् 'दिङ्नामान्यन्तराले' इति प्रतिपदोक्त एव समास आश्रीयत इति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वात्क्वचिदुपतिष्ठते क्वचिन्नोपतिष्ठत इति तु निष्कृष्टोऽर्थः । मित्सतीति । 'हल-

मुमुक्षते वा वत्सः स्वयमेव । अकर्मकस्य किम्-मुमुक्षति वत्सं कृष्णः । 'न वृद्धयश्चतुर्भ्यः' (सू० २३४८) । विवृत्सति । तडि तु विवर्तिपते । 'सिःसिच-' (सू० २५०६) इति वेट् । निनर्तिपति, निनृत्सति । २६२५ इट् सनि वा । (७-२-४१) वृड्-वृभ्यामृदन्ताच्च सन इड् वा स्यात् । तितारिपति, तितरीपति, तितीर्षति । विवरिपति, विवरीपति, व्वूर्षति । वृड्-वुवूर्षते, विवरिपते । दुध्वूर्षति । २६२६ स्मिपूड्-रञ्ज्वां सनि । (७-२-७४) स्मिड्, पूड्, ऋ, अञ्जू, अश्, एभ्यः सन इट् स्यात् । सिस्मयिपते । पिपविषते ।

इत्यभ्यासलोपः । तडि त्विति । 'नवृद्धयः-' इत्यत्र परस्मैपदग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वादिति भावः । निनृत्सतीति । इड्भावपक्षे 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वान्न गुणः । इट् सनि वा । 'वृतो वा' इत्यतो वृत इत्यनुवर्तत इति मत्वाह वृड्-वृभ्यामित्यादि । 'सनि ग्रहग्रहोश्च' इत्यस्यापवादः चिकीर्षतीत्यादौ 'अञ्जन-' इति दीर्घे कृते सनि नेदं प्रवर्तते, 'एकाच उपदेशे-' इत्यत उपदेशे इत्यनुवर्त्य उपदेशे ऋकारान्तादिति व्याख्यानात् । तितरिपति, तितरीपतीति । तृधातोः सनि लटि 'वृतो वा' इति दीर्घः । इडभावे त्वाह तितीर्षतीति । 'इको झल्' इति कित्वात् गुणाभावे तृ इत्यस्य ऋकारस्य इत्त्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः । विवरिपतीति । वृध्धातोः सनि इटि 'वृतो वा' इति दीर्घविकल्पः । इडभावे त्वाह वुवूर्षतीति । 'उदोष्ठ्य-' इत्युत्त्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घः । वुवूर्षते इति । डित्त्वादात्मनेपदम् । दुध्वूर्षतीति । 'ध्वृ कौटिल्ये' । 'अञ्जन-' इति दीर्घः । 'उदोष्ठ्य-' इत्युत्त्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः । स्मिपूड् । स्मि, पूड्, ऋ, अञ्जू, अश एपां द्वन्द्वः । ऋकारस्य यणि रेफे रञ्ज्वति निर्देशः । इट् स्यादिति । 'इडर्त्याति-' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । पूजस्तु पुपूषतीत्येव । 'सनि ग्रह-' इति इग्निषेधात् । सिस्मयिपते इति । 'स्तौतिण्योरेव-' इति नियमान्न पः । पिपविषते इति । पूड्धातोः पू इत्यस्य द्वित्वे 'ओः पुयण्जि-'

न्ताच्च' कित्त्वान्नोपधागुणः । शिञ्तीति । ननु निरनुबन्धपरिभाषया 'शक मर्षणे' इत्यस्यैव ग्रहणमुचितमिति चेत् । अत्राहुः-इयं हि परिभाषा प्रत्ययग्रहणविषया । अत एव 'जृबृश्च्योः-' इत्यत्र जृजृषोरुभयोर्ग्रहणमिति न्यासकारेणोक्तमतोऽत्रापि स्वादिदेवादिकयोर्ग्रहणं युक्तमेवेति । मुचोऽकर्मकस्य । 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वेन गुणाभावे प्राप्ते विधिरयम् । विवृत्सतीति । 'वृद्भ्यः स्यसनोः' इति विकल्पेन परस्मैपदम् । इट् सनि वा । चिकीर्षतीत्यादौ 'अञ्जनगमाम्-' इति दीर्घे कृते नेदं प्रवर्तते । 'एकाच उपदेशे-' इत्यत उपदेश इत्यनुवर्त्य उपदेशे ऋकारान्तादितिव्याख्यानात् । अत एवेदं विनैवोदाहरति दुध्वूर्षतीति । ध्वृ कौटिल्ये । 'अञ्जन-' इति दीर्घः । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वं रपरत्वं 'हलि च' इति दीर्घः । स्मिपूड् । पूडिति डकारानुबन्धग्रहणात् पूजः पुपूषतीत्येव । 'सनिग्रह-' इतीग्निषेधात् । सिस्मयिपत इति । स्मिड् ईपद्धसने अस्यानिट्त्वादिडागमस्या-

अरिषति । इह रिश्शब्दस्य द्वित्वम् । इस् इति सनोऽव्ययः कार्यभागिति कारिणो निमित्त-
 त्वायोगाद् 'द्विर्वचनेऽचि' (सू० २२४३) इति न प्रवर्तते । अञ्जिषति । अशिशिषते ।
 'उभौ साम्यासस्य' (सू० २६०६) प्राणिणिपति । उच्छेस्तुकु, श्चुत्वम्, 'पूर्वत्रासिद्धीयम-
 द्वित्वे' इति च्छाम्यां सहितस्येटो द्वित्वम्, 'हलादिः शेषः' (सू० २१७९) उचिच्छिषति ।
 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति त्वनित्यम्, 'च्छ्वोः—' (सू० २५६१) इति
 सनुक्कग्रहणाज्ज्ञापकात्, प्रकृतिप्रत्ययापत्तिवचनाद्वा । 'णौ च संश्रद्धोः' (सू० २५७९)

इति इत्त्वम् । अरिषतीति । ऋधातोः सनि इटि रूपम् । रिश्शब्दस्येति । गुणे रपरत्वे
 'अजादेद्वितीयस्य' इति रिस् इत्यस्य द्वित्वमित्यर्थः । ननु 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधाद् गुणा-
 संभवाद् रिस् इत्यस्य कथं द्वित्वमित्यत आह द्विर्वचनेऽचि इति न प्रवर्तते इति । कुत
 इत्यत आह कारिणो निमित्तत्वायोगादिति । 'नहि कारीं निमित्ततया आश्रीयते' इति
 निषेधादिडादेः सनो द्वित्वरूपकारिणो न द्वित्वनिमित्तमिति भावः । ननु इडागमः सन्भक्तः
 ततश्च इस् इत्यस्य द्वित्वेऽपि समुदायस्य इस इत्यस्य द्वित्वकार्यत्वाभावाद् द्वित्वनिमित्तत्व-
 मित्यत आह इस इतीति । इस् इति सनोऽव्ययो द्वित्वभागिति कृत्वा अवयवद्वारा इस् इति
 समुदायस्य कार्यत्वमिति भावः । अञ्जिषतीति अञ्जेः सनि इटि 'न द्राः—' इति
 नकारस्य निषेधाद् जिस् इत्यस्य द्वित्वम् । ऊदित्वादिङ्विकल्पे प्राप्ते नित्यमिट् । अशिशि-
 षते इति । 'अशू व्याप्तौ' ऊदित्वादिङ्विकल्पे प्राप्ते नित्यमिट् । 'अश भोजने' इति
 क्र्यादिसु नित्यं सेडेव । उच्छेरिति । 'उच्छी विवासे' । अत्र 'छे च' इति तुगित्यर्थः ।
 श्चुत्वमिति तुक् इति शेषः । ननु उच्छ् इस इति स्थिते श्चुत्वस्यासिद्धत्वात्कारसहितस्य
 द्वित्वे अभ्यासे तकारः श्रूयत इत्यत आह पूर्वत्रेत्यादि । हलादिः शेष
 इति । च्छिस् इत्यस्य द्वित्वे । हलादिशेषादभ्यासे छकारसकारयोर्निवृत्तौ युक्-
 श्चकार इकारश्च शिष्यते इत्यर्थः, तदाह उचिच्छिषतीति । उत्तरखण्डे
 छकारे परे इकारस्य तुक्श्चुत्वेन चकारः । ननु च्छिस् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषा-
 त्पूर्वखण्डे छकारसकारयोर्निवृत्तौ 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति न्यायेन
 तुकोऽपि निवृत्तस्तदादेशचकारस्य कथमभ्यासे श्रवणमित्यत आह निमित्तापाये
 इति । कथमनित्यत्वमित्यत आह च्छ्वोरिति । पृष्ठः पृष्ठवानित्यादौ प्रच्छेः
 छकारस्य 'च्छ्वोः—' इति शकारे व्रश्वादिना शस्य पत्वे तुक्चकारस्य श्रवणप्राप्तौ
 तन्निवृत्त्यर्थं सनुक्कग्रहणम् । तत्र चकारस्य शकारे सति निमित्ताभावादेव तुकोऽपि
 निवृत्तिसिद्धेः सनुक्कग्रहणं व्यर्थमापद्यमानं 'निमित्तापाये—' इत्यस्यानित्यतां ज्ञापयती-
 त्यर्थः । प्रकृतिप्रत्ययापत्तिवचनाद्देति । 'हनश्च वधः' इति हनधातोरप्रत्यये प्रकृतेर्वधादेशे

प्राप्तिः । 'स्तौतिण्यौरेव—' इति नियमान्न षः । आरीषतीति । अस्याप्यनित्यत्वा-
 दिडागमस्याप्राप्तिः । रिस्शब्दस्येति । सन इटि गुणे च कृते अरिस् इति स्थिते
 'अजादेद्वितीयस्य' इति रिश्शब्दस्य द्वित्वमित्यर्थः । अञ्जिषतीत्यादि

(सू० २६०१) इति सूत्राभ्यामिडो गाड्, श्वयतेः संप्रसारणं च वा ।
अधिजिगापयिपति, अध्यापिपयिपति । शिश्वाययिपति, शुशावयिपति । 'ह्रः
संप्रसारणम्' (सू० २५८६) जुहावयिपति । 'णौ द्वित्वात्प्रागच आदेशो न'
इत्युक्तत्वाद्दुकारस्य द्वित्वम् । पुस्फारयिपति । चुक्षावयिपति । 'ओः पुयण्यपरे'

वधशब्दः । कंसवचमाचष्टे कंसं घातयतीत्यादौ 'आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक्प्रकृति-
प्रत्यापत्तिः' इति अप्रत्ययस्य लुकि प्रकृतेर्ववादेशनिवृत्तिर्विहता । तत्र कृतो लुकि निमित्ता-
पायादेव ववाद्यादेशनिवृत्तिसिद्धेः प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं व्यर्थमापद्यमानं 'निमित्तापाये—'
इत्यस्य अनित्यतां ज्ञापयतीत्यर्थः । यद्यप्यत्र वधशब्दे अप्रत्ययो ववादेशश्च युगपद्विहितः,
न तु प्रत्यये परे । तथापि संनियोगशिष्टत्वात् प्रत्ययस्य निमित्तत्वं पर्यवसानगत्येति बोध्यम् ।
वस्तुतस्तु पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयतीत्येतत्साधके 'पुष्ययोगे जि' इति वचने भाष्यो-
क्तप्रकृतिप्रत्यापत्तिरित्यनुवृत्तिरिह ज्ञापिका । तत्र हि 'चजोः—' इति घिति परतः कुत्वम् ।
अन्यथा कृल्लुकि निमित्तापायपरिभाषयैव कुत्वनिवृत्तौ किं प्रकृतिप्रत्यापत्यनुवृत्त्येति शब्दे-
न्दुशेखरे विस्तरः । अथ 'इड् अध्ययने' 'दु ओ श्वि गतिवृद्धयोः' इत्याभ्यां सनि विशेषमाह
णौ चेति । 'संश्रद्धोः' इति मूत्रं द्वितीयस्य चतुर्थे पादे पठस्य प्रथमे पादे च स्थितम् ।
सन्परे चङ्परे च णौ इडो गाड् वेति प्रथमस्यार्थः । सन्परे चङ्परे च णौ श्वयतेः संप्रसारणं
वेति द्वितीयस्यार्थः । प्रथमसूत्रेण इडो गाड्, द्वितीयसूत्रेण श्वयतेः संप्रसारणमित्युभयमपि
पाक्षिकं भवतीत्यर्थः । अधिजिगापयिपतीति । इडो णौ विवक्षिते गाडि पुकि गापि
इत्यस्मात्सनि रूपम् । 'णौ च संश्रद्धोः' इति गाड्विवो विपयसप्तमीति प्रागेवोक्तम् । गाड-
भावे आह अध्यापिपयिपतीति । 'क्राड्जीनां णौ' इत्यात्वे पुक् । शिश्वाययिपतीति ।
श्विवातोर्णौ वृद्धावायादेशे श्वायि इत्यस्मात्सनि संप्रसारणाभावे रूपम् । संप्रसारणपक्षे आह
शुशावयिपतीति । ण्यन्तात्सनि इटि श्वि इ इस् इति स्थिते 'संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं
वलवत्' इति वचनात्प्रथमं संप्रसारणं पूर्वरूपम् । शु इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे उकारस्य
वृद्धावायादेशे णिचो गुणायदेशाविति भावः । ह्रः संप्रसारणमिति । हेतुमण्यन्तप्रक्रियायां
व्याख्यातम् । जुहावयिपतीति । ह्रो ण्यन्तात्सनि इटि प्रथमं संप्रसारणं पूर्वरूपम् ।
हु इत्यस्य द्वित्वम् । उकारस्य वृद्धावायादेशौ, णिचो गुणायदेशाविति भावः । ननु परत्वाद्
द्वित्वात् प्रागेव उकारस्य वृद्धावायादेशयोः कृतयोः हाव् इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासस्यात इत्त्वे
इकार एव श्रूयेतेत्यत आह णौ द्वित्वादिति । पुस्फारयिपतीति । स्फुरतेर्ण्यन्तात्सनि
इटि 'चिस्फुरोर्णौ' इत्यस्मात् प्रागेव स्फुर् इत्यस्य द्वित्वम्, द्वित्वे कार्ये णावच
आदेशस्य निषेधात् । 'आंः पुयण्जि—' इति इत्वं तु न, फकारस्य सकारेण
व्यवहिततया पवर्गपरत्वाभावात् । चुक्षावयिपतीति । क्षुवातोः ण्यन्तात्

अञ्ज व्यक्तिस्रक्षणदौ । अशू व्याप्तौ । अनयोर्द्वित्वाद्दिकल्पे प्राप्ते । नित्यमिट् । अश
भोजन इति क्र्यादिस्तु नित्यं सेडेव । सूत्राभ्यामिति । एकं द्वितीयेऽपरं तु पठे ।
तत्राद्येन गाडादेशोऽपरेण संप्रसारणम् । ह्रः संप्रसारणम् । इदं च णिजन्तेषु

(सू० २५७७) पिपावयिषति, विभावयिषति, यियावयिषति, रिरावयिषति, लिलावयिषति, जिजावयिषति । पुयण्ज इति किम्—नुनावयिषति । अपरे किम्—बुभूपति । 'स्रवति—' (सू० २५७८) इतीत्त्वं वा सिषावयिषति । सुसावयिषतीत्यादि । अपरे इत्येव, शुश्रूपते २६२७ स्तौतिष्योरेवषण्यभ्यासात् । (८—३—६१) अभ्यासेणः परस्य स्तौतिष्यन्तयोरेव सस्य पः स्यात् पभूते सनि नान्यस्य । तुष्टूपति । द्युतिस्वाप्योः—' (सू० २३४४) इत्युत्त्वम् । सुष्वापयिषति । सिषावयिषति । स्तौतिष्योः किम्—सिसिक्षति । उपसर्गात्तु 'स्थादिष्वभ्यासेन च -' (सू० २२७७) इति पत्वम् । परिषिपिषति ।

सनि इटि क्षु इत्यस्य द्वित्वम् । परिनिष्ठिते रूपे अवर्णपरत्वेन णावच आदेशस्य निषेधादिति भावः । ओः पुयणिति । हेतुमणिचक्रक्रियायामिदं व्याख्यातमपि स्मार्यते । पिपावयिषतीत्यादि । पू, भू, यु, रु, लू, जु एभ्यो ष्यन्तेभ्यः सनि इटि द्वित्वे कार्ये णावच आदेशनिषेधात् उवर्णान्तिनामेव द्वित्वे अभ्यासोवर्णस्य इत्वमिति भावः । जुः सौत्रो धातुः 'जुचङ्क्रम्य—' इत्यत्रोक्तः । अथ 'स्रवतिशृणोति—' इति सूत्रं हेतुमणिचक्रक्रियायां व्याख्यातं स्मारयति स्रवतीतीत्त्वं वेति शुश्रूपते इति । 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' इत्यात्मनेपदम् । स्तौतिष्योरेव । षणोति कृतषत्वस्य सनो ग्रहणम् । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकृतम्, 'इण्कोः—' इति च । तत्र कुयहणं निवर्तते असंभवात् । णिग्रहणेन तदन्तग्रहणम् । 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते, तदाह अभ्यासेण इत्यादि । पभूते इति । षकारं प्राप्ते सनोत्यर्थः । नान्यत्रेति । अभ्यासेणः परस्य चेतसस्य पत्वं तर्हि स्तौतिष्यन्तयोरेवेत्यर्थः । न च 'आदेशप्रत्यययोः' इत्येव सिद्धे आरम्भसामर्थ्यादेव नियमलाभाद् एवकारो व्यर्थ इति शङ्क्यम्, षण्येवेति नियमनिरसनार्थत्वात् । षण्येवेति नियमे सति तुष्टावेत्यत्र पत्वानापत्तेः । स्तौतेरुदाहरति । तुष्टूपतीति । 'अञ्जान—' इति दीर्घः । ष्यन्तस्योदाहरिष्यन्नाह द्युतीति । उच्चमिति । वकारस्य संप्रसारणमुकार इत्यर्थः । सुष्वापयिषतीति । स्वपेणौ उपधावृद्धौ स्वापि इत्यस्मात् सनि इटि वकारस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे सुप इत्यस्य द्वित्वे णेगुणेऽयादेशे सनः पत्वे अभ्यासेणः परस्य षत्वमिति भावः । सिषावयिषतीति । अत्रापि ष्यन्तत्वादभ्यासेणः परस्य सस्य षत्वमिति भावः । सिसिक्षतीति । सेक्नुमिच्छतीत्यर्थः । सिचूधातोः सन् 'हल्न्ताच्च' इति कित्त्वान् लघ्वपधगुणः । अभ्यासेणः परस्य सस्य चेतु पत्वं तर्हि स्तौतिष्योरेव इति नियमान्न ष इति भावः । ननु परिषिपिषतीत्यत्र अभ्यासेणः परस्य सस्य कथं षत्वम् । 'स्तौतिष्योरे—' इति नियमात्, 'स्थादिष्वभ्यासेन च—' इति षत्वस्थाप्यनेन नियमेन निवृत्तेरित्यत आह उपसर्गात्तिवति । 'स्तौतिष्योरेव—' इति नियमेन मध्येऽपवाद-

व्याख्यातमिह तु स्मारितम् । जिजावयिषतीति । जुः सौत्रो धातुः 'जुचङ्क्रम्य—' इत्यत्रोक्तः । शुश्रूपते इति । 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' इत्यात्मनेपदम् । स्तौतिष्योरेव । एवं च सिषावयिषेति प्रयोगस्य साधुत्वं न तु सिषावयिषेत्यस्येति ज्ञेयम् ।

पणि किम्-तिष्ठासति । सुपुप्सति, अभ्यासादित्युक्तेर्नेह निषेधः । इण्-प्रतीपिपति । इक्-
अधीपिपति । २६२८ सः स्विदिस्वदिसहीनां च । (८-३-६२) अभ्यासेणः परस्य
प्यन्तानामेषां सस्य स एव, न पः, पणि परे । सिस्वेदयिषति, सिस्त्रादयिपति । सिसाह-
यिपति । 'स्यादिष्वेवाभ्यासस्य' इति नियमान्नेह अभिसुसुपति ।

'शैपिकान्मतुवर्थीयाच्छैपिको मतुवर्थिकः ।

सरूपप्रत्ययो नेष्टुः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥'

शैपिकाच्छैपिकः सरूपो न । तेन शालीये भव इति वाक्यमेव, न तु
छान्ताच्छः । सरूपः किम्-अहिच्छत्त्रे भव आहिच्छत्त्रः, आहिच्छत्त्रे भव

न्यायबलाद् 'आदेशप्रत्यययोः' इति पत्वमेव वाच्यत इति भावः । पणि किमिति । कृतपत्व-
निर्देशः किमर्थ इति प्रश्नः । तिष्ठासतीति । 'वात्वादेः-' इति पस्य सत्वे स्या इत्यस्य
द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे 'आदेशप्रत्यययोः' इति पत्वम् । कृतपत्वे सन्धेवायं नियमः, अत्र तु सनः
पत्वाभावेन नियमाप्रवृत्तेः पत्वं निर्वाचयामिति भावः । सुपुप्सतीति । स्वप्घातोः सनि 'रुदवि-
दमुपग्रहिस्रपि-' इति कित्वाद् 'वचिस्रपि-' इति संप्रसारणे कृते द्वित्वम् । कित्त्वान्न
लघूपधगुणः । इहापि 'स्तौतिष्णोरेव-' इति नियमो न भवति, सनः पत्वाभावादिति भावः ।
ननु पणि इणः परस्य सस्य चेत् पत्वं तर्हि स्तौतिष्णोरेवेत्येतावदेवास्तु, अभ्यासादिति
किमर्थमित्यत आह अभ्यासादित्युक्तेर्नेहेति । प्रतीपिपतीति । इण्घातोः सनि 'अजादे-
द्वितीयस्य' इति स इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासेत्त्वम् । इह पभूते सनि 'इण गतौ' इति घातोः परस्य
सस्य पत्वं भवत्येव, अभ्यासेणः परत्वे सत्येव नियमप्रवृत्तेरिति भावः । अधीपिपतीत्यप्येवम् ।
सः स्विदीति । सः स्विदीति छेदः । 'स्तौतिष्णोरेव पण्यभ्यासात्' इति सूत्रं स्तौतिवर्जमनु-
वर्तते । 'सहे साडः सः' इत्यतः स इति पष्ठयन्तं च, तदाह अभ्यासेण इति । सकारवि-
धिर्नियमार्थ इत्याह सस्य स एवेति । सुनोतैः सनि 'स्तौतिष्णोरेव-' इति नियमादुत्तर-
खण्डस्य पत्वाभावे अभिसुसुपतीत्यत्र 'उपसर्गात्सुनोति-' इत्यभ्यासस्य पत्वमाशङ्क्याह
स्यादिष्वेवेति । शैपिकादिति । सन्विधायकसूत्रस्यमिदं वातिकम् । शैपिकात्सरूपः
शैपिकः प्रत्ययो न । मतुवर्थीयात् सरूपो मतुवर्थिकः प्रत्ययो नेत्यन्वयः । शेपाधिकारे
विहितः शैपिकः । भवार्थे अव्यात्मादित्वाद्गुणः । मतुवर्थे भवो मतुवर्थीयः, गहादित्वाच्छः ।
मनुवर्थीयस्यास्तीति मतुवर्थिकः । 'अत इनिठनौ' इति ठन् । शालीये इति । शालायां
भवः शालीयः । 'वृद्धाच्छः' । शालीये भव इत्यर्थे शालीयशब्दात् पुनश्छो नेत्यर्थः ।

उपसर्गाच्चिति । मध्येऽपवादन्यायात् 'स्तौतिष्णोः-' इति नियमेन 'आदेशप्रत्य-
ययोः' इति पत्वमेव वाच्यते, न तु 'स्यादिष्वभ्यासेन च-' इत्युत्तरेण विहितमिति
भावः । सुपुप्सतीति । 'रुदविद--' इति सनः कित्त्वान्न गुणः । प्रतीपिपतीति ।
इह पभूते सनीण् गताविति घातोः परस्य सस्य पत्वं भवत्येवेत्यर्थः । नियमान्ने-
हेति । न चात्र नियमादेव निषेधे 'सुनोतैः स्यसनां' इति सूत्रं सन्विषये निविषयं

आहिच्छत्रीयः, अण्णन्ताच्छः । तथा मत्वर्थत्सरूपः स न । घनवानस्यास्ति, इह मतुवन्ता-
न्मतुन्न । विरूपस्तु स्यादेव, दण्डिमती शाला । सरूप इत्यनुषज्यते । अर्थद्वारा सादृश्यं
तस्यार्थः । तेन इच्छासन्नन्तादिच्छासन्न । स्वार्थसन्नन्तात्तु स्यादेव, जुगुप्सिपते
भोमांसिपते ।

इति तिङन्ते सन्प्रकरणम् ।

—००—

आहिच्छत्रे भव इति । आहिच्छत्रशब्दो भवार्थे अणन्तः । ततो भवार्थे 'वृद्धाच्छः' इति
छ एव भवति, न तु पुनरिति भावः । ननु जुगुप्सिपते इत्यादौ कथं सन्नन्तात् सन्नित्यत
आह सरूप इत्यनुषज्यते इति । सन्नन्तान्न सनिष्यते इत्यत्रापि सरूप इत्यनुषज्यते
इत्यर्थः । नन्वेवमपि जुगुप्सिपते इत्यत्र सरूपस्य सनः कथं प्रवृत्तिरित्यत आह अर्थद्वारेति ।
शब्दतो वैरूप्यस्यासंभवादर्थद्वारकमेव सारूप्यं विवक्षितमिति भावः । तेनेति । इच्छासन्न-
न्तादिच्छासन्नैति लभ्यते इत्यर्थः । स्वार्थेति । स्वार्थसन्नन्तात्तु इच्छासन् भवत्येवेत्यर्थः ।

इति श्री वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमाख्यायां सन्नन्तरूपणं समाप्तम् ।

स्यादिति वाच्यम्, अभिसुसूपतेरप्रत्ययः, ^१ अभिसुसूरित्यत्र पत्वनिषेधाय तस्यावश्यकत्वात् ।
एतच्च काशिकायां स्पष्टम् । शैषिकेति । एतच्च श्लोकवार्तिकमिति केचित् । भाष्यमिति बहवः ।
शेषे भवः शैषिकः, अद्यात्मादित्वाद्गुणः । मतुवर्थे भवो मतुवर्थीयः, गहादित्वाच्छः । मतुवर्थो-
ऽस्यास्तीति मतुवर्थिकः, 'अत इनिठनौ' इति ठन् ।

इति तत्त्वबोधिण्यां सन्नन्तप्रक्रियाप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते यङ्प्रकरणम् ॥ ५५ ॥

२६२६ धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् । (३-१-२२) पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारः, तस्मिन् द्योत्ये यङ् स्यात् । २६३० गुणो यङ्लुकोः । (७-४-८२) अभ्यासस्य गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च । 'सनाद्यन्ता-' (सू० २३०४) इति धातुत्वान्नादादयः । डिन्तत्वादात्मनेपदम् । पुनःपुनरतिशयेन वा भवति बोभूयते । बोभूयांचक्रे । अबोभूयिष्ट । धातोः किम्-आर्धधातुकत्वं यथा स्यात् । तेन 'ब्रुवो वचिः' (सू० २४५३) इत्यादि । एकाचः किम्-पुनःपुनर्जागति । हलादेः किम्-भृशमीक्षते । भृशं शोभते रोचते इत्यत्र यङ् नेति भाष्यम् । पौनःपुन्ये तु स्यादेव । रोच्यते । शोशुम्यते ।

अथ यङ्प्रक्रिया निरूप्यन्ते । धातोरेकाचो । तस्मिन्द्योत्ये इति । वाच्यत्वे तु प्रत्ययवाच्यस्य प्रधानतया सन्नन्ते इच्छाया इव तस्य विशेष्यत्वं स्यादिति भावः । गुणो यङ्लुकोः । यङ् च लुक्च इति द्वन्द्वात् सप्तमी । लुगिह यङ् एव विवक्षित उपस्थितत्वात् । 'अत्र लोपः-' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते, तदाह अभ्यासस्येति । इक्षरिभाषया इगन्तस्येति । बोभूयते इति । 'सन्गडोः' इति द्वित्वम् । यङो डिन्त्वाङ्कारस्य न गुणः । बोभूय इत्यस्मान्नाटि तिपि शपि पररूपम् । 'क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये' इति पुनर्द्वित्वं तु न, तस्य 'क्रियासमभिहारे' इति विहितलोडन्तमात्रविषयत्वात् । अत एव 'क्रियासमभिहारे लोट्' इति सूत्रभाष्ये 'क्रियासमिहारे लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य द्वे वाच्ये' इत्येव पठितम् । पौनःपुन्ये यङि तु 'नित्यवीप्सयोः' इति न द्वित्वम्, 'क्रियासमभिहारे द्वे' इत्यनेन पौनःपुन्येऽपि लोडन्तद्वित्वविधानेन पौनःपुन्यस्य अन्यतो लामे सौत्रद्वित्वाप्रवृत्तेर्ज्ञापनादित्यलम् । धातोः किमिति । 'क्रियासमभिहारे' इत्यनेनैव धातोर्लाभात्किमर्थं धातुग्रहणमिति प्रश्नः । आर्धधातुकत्वमिति । धातोरित्यभावे आर्धधातुकत्वं न स्यात् । धातोरिति विहितप्रत्ययस्यैव आर्धधातुकत्वादिति भावः । ब्रुव इति । यङ् आर्धधातुकत्वे सत्येव तस्मिन् परे 'ब्रुवो वचिः' 'वेवो वयिः' इत्यादि कार्यं सिध्यति । अन्यथा 'आर्धधातुके' इत्यधिकृत्य तद्विधानान्न स्यादिति भावः । भृशमीक्षते इति । न च भृशशब्देनैवात्र भृशार्थभानाद् यङ् न भविष्यतीति वाच्यम्, भृशत्वं हि यङ्द्योत्यम्, न तु वाच्यम् । द्योतनं च उक्तस्यापि संभवतीति भावः । यङ् नेति । अनभिधानादिति भाष्ये स्पष्टम् । पौनःपुन्ये त्विति । पुनःपुनःशब्दसमभिहारेऽपि यङ्स्त्येव, भृशार्थ एवानभिधानोक्तेरिति भावः । सूचि-

धातोरेकाचो । क्रियासमभिहार इत्युक्तत्वाद्धातोरेव स्यान्न तु प्रातिपदिकादिति पृच्छति धातोः किमिति । ब्रुवो वचिरित्यादीति । वाच्यते, चाख्यायत इत्यादिरूपसिद्धिः प्रयोजनमित्यर्थः । धातुग्रहणाभावे विगित्यव्ययादपि स्यात्तस्य 'क्रियावाचित्वादेकाच्त्वाच्चेति तद्वारणार्थमपि धातुग्रहणमावश्यकमित्याहुः ।

‘सूचिसूत्रिमूत्रयट्यर्शुणोतिभ्यो यङ् वाच्यः’ (वा० १७५१) । आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः । सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । अनेकाच्चकत्वेनापोपदेशत्वात्पत्वं न । मोमूत्र्यते । २६३१ यस्य हलः । (६—४—४९) यस्य इति सङ्घातग्रहणम् । हलः परस्य यशब्दस्य लोपः स्यादाघंघातुके । ‘आदेः परस्य’ (सू० ४४) । ‘अतो लोपः’ । (सू० २३०८) । सोसूचांक्के । सोसूचिता । सोसूत्रिता । मोमूत्रिता । २६३२ दीर्घोऽकितः । (७—४—८३) अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्याद्यङि यङ्लुकि च अटाट्यते । २६३३ यङि च । (७—४—३०) अर्तः

मूत्रीति । सूचि, सूत्रि, मूत्रि, अटि, अर्ति, अशू, ऊर्णोति एषां द्वन्द्वः । ‘सूच पैद्युन्वे, सूत्र वेष्टने, मूत्र प्रस्रवणे’ एते त्रयश्चुराद्यन्तर्गणे कथादावदन्ताः । तेषामनेकाच्चत्वादप्राप्तौ यङ्वचनमित्याह आद्यास्त्रय इति । ‘अट गतौ, ऋ गतौ, अश भोजने, अशू व्याप्तौ’ एषां ह्लादित्वाभावाद्बचनम् । ऊर्णुवस्तु ह्लादित्वाभावादेकाच्चत्वाभावाच्च वचनम् । सोसूच्यते इति । ष्यन्ताद्यङि णिलोपे द्वित्वे ‘गुणो यङ्लुकोः इति अभ्यासगुणः । सूचेः षोपदेशत्वभ्रमं वारयति अनेकाच्चकत्वेनेति । षोपदेशत्वे तु ‘धात्वादेः—’ इति षस्य सत्त्वे कृते आदेशसकारत्वाद्दुत्तरखण्डस्य षत्वं स्यादिति भावः । लिटि सोसूच्य आमिति स्थिते यस्य हलः । यकारादकारस्य उच्चारणार्थत्वभ्रमं वारयति संघातग्रहणमिति । यकाराकारसमुदायस्येत्यर्थः । हल इति पञ्चमी । ‘आघंघातुके’ इत्यधिकृतम् । ‘अतो लोपः’ इत्यस्मात् लोप इत्यनुवर्तते, तदाह हलः परस्येत्यादिना । ननु ‘अलोऽन्यस्य’ इति यकारादकारस्य लोपः स्यादित्यत आह आदेः परस्येति । ‘अलोऽन्यस्य’ इत्यस्यायमपवाद इति भावः । अतो लोप इति । यकाराकारसंघाते यकारस्य लोपे सति परिशिष्टस्याकारस्य ‘अतो लोपः’ इत्यर्थः । ननु मास्तु संघातग्रहणम् । यकारस्यैवात्र लोपो विधीयताम् । अतो लोपे सति इष्टसिद्धिरिति चेत्, न—ईष्ं धातोःसृचि इति ईं णित्यत्र यकारलोपनिवृत्त्यर्थत्वादित्यलम् । अटघातोः यङि ‘अजादेद्वितीयस्य, इति टथ इत्स्यय द्वित्वे ह्लादिशेषेण अभ्यासे यकारनिवृत्तौ अटस्त्वते इति स्थिते दीर्घोऽकितः । अभ्यासस्येति । ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । यङि यङ्लुकि चेति । ‘गुणो यङ्लुकोः’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अकित इत्यस्य तु यंयम्यते इत्यादौ प्रयोजनं वक्ष्यते । ऋधातोर्यङि कृते ङित्त्वाद्गुणनिषेधे प्राप्ते यङि च । ‘गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः’ इति सूत्रमनुवर्तते । ‘रीङ् ऋतः’ इत्यस्माद् ऋत इति च, तदाह अर्तेरित्यादि । तथा

यस्य हलः । संघातग्रहणमिति । तेन ईं ण्यिता अर्ह्योदित्यादौ यलोपो न । संघातग्रहणेन चार्थवत्ग्रहणपरिभाषोपस्थित्या पुत्रकाम्येत्यादौ नात्तिप्रसङ्गः । वर्णग्रहणे तूक्तपरिभाषाया अनुपस्थित्या स्यादेवात्र यलोप इति भावः । हलः किम्, लोऽण्यिता आपूयिता । दीर्घोऽकितः । अकितः किम्, यंयम्यते, रंरम्यते । ननु दीर्घश्रुत्योपस्थितेनाचा ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ इत्यतोऽनुवृत्तमभ्यासस्येत्येतद्विशिष्येत । ततश्चाजन्ताभ्यासस्य दीर्घो भवतीत्यर्थात् पापच्यत इत्यादावेव दीर्घो भवेन्न तु

संयोगादेश्च ऋतो गुणः स्याद्यडि यड्लुकि च । यकारपररेफस्य न द्वित्वनिषेधः, अरायते इति भाष्योदाहरणात् । अरायिता । अशाशिता । ऊर्णोनूयते । वेभिद्यते । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधागुणः, वेभिदिता । २६३४ नित्यं कौटिल्ये गतौ । (३-१-२३) गत्यर्थात्कौटिल्य एव यड् स्यान्न तु क्रियासमभिहारे । कुटिलं व्रजति वाव्रज्यते । २६३ । लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हा-

च ऋ य इति स्थिते ऋकारस्य गुणे अकारे रपरत्वे अर् य इति स्थिते 'न न्द्राः-' इति रेफस्य द्वित्वनिषेधे य इत्यस्य द्वित्वे 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासदोर्घे अर्थायते इति प्राप्ते आह यकारपररेफस्येति । भाष्योदाहरणादिति । 'धातोरेकाचः-' इति सूत्रे इति शेषः अरायितेति । 'यस्य हलः' इति यकारलोपः । अशाशितेति । अशवातोर्घोऽङ् इय इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषेण अभ्यासे यकारनिवृत्तौ 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घे 'यस्य हलः' इति यकारलोपः । ऊर्णोनूयते इति । ऊर्णु य इति स्थिते 'न न्द्राः-' इति नु इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासगुणे 'अकृतत्-' इति दीर्घः । वेभिद्यते इति । भिद् य इति स्थिते भिद् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासगुणः । ननु वेभिद्य इति यङन्ताल्लुटि तासि इटि यलोपे अतो लोपे वेभिदितेत्यत्र तासि परे लघूपधगुणः स्यादित्यत आह अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादिति । नित्यं कौटिल्ये गतौ । नित्यशब्द एवार्थे । कौटिल्ये इत्यस्योपरि द्रष्टव्यः । 'धातोरेकाचः-' इत्यतो यडित्यनुवर्तते, तदाह गत्यर्थात्कौटिल्य एवेति । गत्यर्थवृत्तेर्धातोः कौटिल्ये द्योत्य एव यडित्यर्थः । एवशब्दव्यवच्छेद्यमाह न तु क्रियासमभिहारे इति । शब्देन्दुशेखरे तु गत्यर्थेभ्यः क्रियासमभिहारे यडस्त्येवेति प्रसञ्चितम् । लुपसद । लुप, सद, चर जप, जभ, दह, दश, गृ एषां द्वन्द्वः ।

यंयम्यते जङ्घनीतीत्यादौ । तत्र हि परत्वान्नुकि कृतेऽभ्यासस्याजन्तत्वाभावादीर्घस्य प्रसक्तिरेव नास्तीति किमनेनाकित इत्यनेन । न चाभ्यासावयवस्याचो दीर्घ इति वैयधिकरण्यान्वये स्वीकृतेऽकिद्ग्रहणं प्रयोजनवदिति वाच्यम्, संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्, येन नाप्राप्तिन्यायेन नुको दीर्घापवादत्वस्वीकाराच्च । तस्मादकित इति व्यर्थमिति । चेत् । अत्राहः- डोढौक्यते इत्यत्राभ्यासह्रस्वं बाधित्वा परत्वाद् 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घे कृते डोढौक्यत इति स्यात् । तस्माद् अभ्यासविकारेषु उत्सर्गविधीन् वाधकान् वाधन्त इति ज्ञापनाय कित इति ग्रहणं कर्तव्यमिति । तथा चोक्तज्ञापकनिर्वाहाय 'दीर्घोऽकितः' इत्यत्राभ्यासस्याच इति वैयधिकरण्यपक्षस्याश्रयणाद् यंयम्यत इत्यादौ दीर्घात्प्रागेव नुकि कृतेऽपि दीर्घः स्यात्, तद्वारणार्थमकित इत्यावश्यकमिति दिक् । अटाश्रयत इति । इह श्वशब्दस्य द्वित्वम् । यडि च । इह 'गुणोऽतिसंयोगाद्योः' इत्येतत्सर्वमप्यनुवर्तते । यकारपररेफस्येति । यदि भाष्योदाहरणं सामान्यापेक्षं ज्ञापकं स्यात्तदाऽयमाख्यद् आरयंदि-त्यादि सिध्यति । नित्यं कौटिल्ये । नित्यशब्दोऽवधारणार्थक इत्याह कौटिल्य इवेति । तत्कौण्डिन्यायेनैवेष्टे सिद्धे नित्यग्रहणं तस्य न्यायस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन 'मतिवृद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तेनावाधनात्पूजार्थेभ्यो मते क्तः सिध्यति ।

याम् । (३-१-२४) एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् । गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते सासद्यते । २६३६ चरफलोश्च । (७-४-८७) अनयोरभ्यासस्यातो नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । नुक् इत्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते । 'स च पदान्तवद्वाच्यः' (वा० ४६६१) 'वा पदान्तस्य' (स० १२५) इति यथा स्यात् । २६३७ उत्परस्यातः । (७-४-८८) चरफलोरभ्यासात्परस्यात् उत्स्याद्यङ्यङ्लुकोः । 'हलि च' (सू० ३५४) इति दीर्घः । चञ्चूर्यते, चञ्चूर्यते । पम्फुल्यते, पम्फुल्यते । २६३८ जपजभदहदशभञ्जपशां च । (७-४-८९) एपामभ्यासस्य नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । गर्हितं जपति जञ्जप्यते इत्यादि । २६३९ प्रो यङि । (८-२-२०) गिरते रेफस्य लृत्वं स्याद्यङि । गर्हितं गिलति जेगिल्यते । 'घुमास्थ्या-' (सू० २४६१) इतीत्वम्, गुणः, देदीयते । पेपीयते । सेपीयते । 'विभाषा इवेः' (सू० २४२०), शोशूयते । शेक्षीयते ।

यङित्यनुवर्तते । भावो धात्वर्थः, तद्गता गर्हा भावगर्हा । नित्यमित्यनुवृत्तम् एवकारार्थकम्, तदाह एभ्य इत्यादि । चरफलोश्च । 'अत्र लोपः-' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इत्यस्माद् अतो नुगिति 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यस्माद् यङ्लुकोरिति च, तदाह अनयोरित्यादि । नुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः । लक्ष्यते इति । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति पूर्वसूत्रे यंयम्यते रंरम्यते, इत्यादौ अनुस्वारश्रवणार्थं नुगित्यनुस्वारोपलक्षणमाश्रयणीयम् । अन्यथा झत्परत्वाभावाद् 'नश्च-' इत्यनुस्वारासंभवात्कार एव श्रूयते-त्युक्तं भाष्ये । तस्यैवेहानुवृत्तेरत्राप्यनुस्वारोपलक्षणात्वमिति भावः । पदान्तवदिति । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति पूर्वसूत्रस्थमिदं वार्तिकमत्राप्यनुवर्तते इति भावः । उत्परस्यातः । 'अत्र लोपः-' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवृत्तं परशब्दयोगात् पञ्चम्या विपरिणम्यते । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यतो यङ्लुकोरिति 'चरफलोः-' इति चानुवर्तते, तदाह चरफलोरित्यादि । दीर्घ इति । उकारस्येति शेषः । चञ्चूर्यते इति । गर्हितं चरतीत्यर्थः । यङि द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासाकारादुपरि अनुस्वारागमे 'वा पदान्तस्य' इति तस्य परसवर्णं अकारे उत्तरखण्डे अकारस्य उच्चे तस्य दीर्घः । परसवर्णाभावपक्षे त्वाह चञ्चूर्यते इति । पम्फुल्यते इति । अत्र अनुस्वारस्य मकारः परसवर्णः । जपजभ । 'चरफलोश्च' इत्यत्र यदनुवृत्तं तत्सर्वमिहाप्यनुवर्तते, तदाह एपामिति । इत्यादीति । जञ्जभ्यते । दन्दह्यते । दन्दश्यते । वम्भज्यते । पम्पश्यते । पसघातुर्दन्त्यान्तः सौत्रौ गत्यर्थ इति माधवः । तालव्यान्त इति काशिका । प्रो यङि । गु इत्यस्य गृ इति षष्ठ्येकवचम् । 'कृपो रो लः' इत्यतो रो ल इत्यनुवर्तते, तदाह गिरतेरित्यादि । वा, पा, सा, एभ्यो यङि विशेषमाह घुमास्थेत्यादि । शोशूयते इति । श्विधातोर्यङि संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं वलवत् इति वचनात्

ततश्च 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी न प्रवर्तत इति 'पूजितो यः सुरासुरैः' इति तृतीया साधुरेव । इत्यादीति । जंजभ्यते । दंदश्यते । दंदह्यते । वंभज्यते । तस घातुर्दन्त्यान्तः सौत्रो गत्यर्थ इति । स्पश वाधनस्पर्शनयोरित्यत्र माधवः । पंपस्यते ।

‘यङि च’ (सू० २६३३), सास्मर्यते । ‘रीङ्कृतः’ (सू० १२३४), चेक्रीयते । सुट् सञ्चेस्क्रीयते । २६४० सिचो यङि । (८—३—११२) सिचः सस्य पो न स्याद्यङि । निसेसिच्यते । २६४१ न कवतेर्यङि । (७—१—६३) कवते- रभ्यासस्य चुत्वं न स्याद्यङि । कोकूयते । कौतिकुवत्योस्तु चोकूयते । २६४२

संप्रसारणे पूर्वरूपे ङु इत्यस्य द्वित्वम् । ‘अकृत्सार्वधातुकयोः—’ इति दीर्घः । सास्मर्यते इति । स्मृ य इति स्थिते संयोगादित्वाद् ‘यङि च’ इति परत्वाद्गुणे रपरत्वे द्वित्वे ‘दीर्घाऽ- कितः’ इत्यभ्यासदीर्घः चेक्रीयते इति । कृ य इति स्थिते परत्वाद् ऋकारस्य रीडादेशे क्री इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासगुणः । सुडिति । ‘संपरिभ्यां करोतौ भूपणे’ ‘समवाये च’ इत्यनेनेति शेषः । सिचो यङि । ‘सहेः साडः सः’ इत्यतः स इति पष्ठयन्तमनुवर्तते । ‘मूर्धन्यः’ इत्यधिकृतम् ‘न रपरस्यपि—’ इत्यतो नेत्यनुवर्तते, तदाह सिच इति निसेसिच्यते इति । ‘उपसर्गात्सुनोति—’ इति ‘स्थादिष्वभ्यासेन—’ इति च पत्वमनेन निषिध्यते । न कवतेर्यङि । ‘अत्र लोपः—’ इत्यतः अभ्यासस्येति ‘कुहोद्बुः’ इत्यतः चुरिति चानुवर्तते इति मत्वाह कवतेरभ्यासस्येति । ननु कोर्यङि इत्येव

काशिकायां तु तालव्यान्तः क्वचिद् दृश्यते । एवं जङ्गपोति । जङ्गभीति । दन्दहीतीत्यादि यङ्लुकि उदाहर्तव्यम् । प्रो यङि । ‘कृपो रो लः’ इत्यतो रो ल इति वर्तते, तदाह रेफस्य लत्वमिति । चेक्रीयते इति । परत्वाद्दीङि कृते द्विर्वचनम् । सञ्चेस्क्रीयते इति । रीङि द्वित्वे च सुट् । न च संकृ इत्यस्यामवस्थायां द्वित्वात् परत्वात्सुटि कृते संयोगादित्वेन रीङ्प्रवृत्तेः प्राग् गुणः स्यादिति वाच्यम्, अडभ्यासव्यवायेऽपीत्यस्यारम्भे अडभ्यासयोः कृतयो- रेव सुड् न तु ततः प्रागिति सिद्धान्तात् । एतेन सुटो बहिरङ्गत्वान्न संयोगादित्वेन गुण इति केषांचित्समाधानं परास्तम् । अभ्यासात्परस्य सुटि कृते साभ्यासस्याङ्गस्य संयोगादित्वमृदन्तत्वं च नास्तीति गुणप्राप्तेरभावात् । ननु ‘अडभ्यासव्यवायेऽपि ‘सुट् कात्पूर्वः’ इति वार्तिक- प्रत्याख्यानाय ‘पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते’ इति पक्षं स्वीकृत्य भाष्यकृता संचस्करतुरित्या- दावन्तरङ्गत्वासुटि ससुट्कस्यैव द्वित्वाभ्युपगमात् सञ्चेस्क्रियते इति न सिध्येत् । तत्र हि सुटि कृते रीङं वाधित्वा परत्वाद् ‘यङि च’ इति गुणे संचस्कर्यत इत्यनिष्टरूपप्रसङ्गात् । यदि तु इष्टानुरोधेन पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति मताश्रयणेन रीडादेशं द्वित्वं च कृत्वा पश्चात्सुटि इष्टं रूपं सिध्यतीत्युच्यते, तर्हि ‘अडभ्यासव्यवायेऽपि’ इति वचनं स्वीकर्त- व्यमेव स्यादिति चेत् । अत्राहुः—अडभ्यासेत्यादिवार्तिकं त्रिणापि संचस्करतुरित्यादिरूपसिद्धयै भाष्यकृता ‘पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते’ इति पक्ष आश्रितः । सञ्चेस्क्रीयते समचेस्क्रियत इत्यादिसिद्धिस्तु वार्तिकायत्तैवेति । सिचो यङि । अभ्याससकारस्य ‘उपसर्गात्सुनोति—’ इति, ततः परस्य तु ‘स्थादिष्वभ्यासेन च—’ इति पत्वे प्राप्ते निषेधोऽयम् । यङि किम्, अभिपिपिक्षति । न कवतेर्यङि । इह कोरित्येव वाच्ये कवतेरिति शपा निर्देशात्कुङ्- शब्द इति म्वादिरेव गृह्यते न तु कु शब्द इति अदादिः, कूङ् शब्द इति तुदादिश्चेत्याशयेनाह

नीग्वञ्चुखंसुध्वंसुभ्रंसुकसपत्पदस्कन्दाम् । (७-४-८४) एपामभ्यासस्य नीगागमः
स्याद्यङ्लुकोः । अकित इत्युक्तेर्न दीर्घः । नलोपः । वनीवच्यते । सनीस्रस्यते इत्यादि ।
२६४३ नुगतोऽनुनासिकान्तस्य । (७-४-८५) अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासोऽ-
दन्तस्तस्य नुक् स्यात् । नुका अनुस्वारो लक्ष्यते इत्युक्तम् । यंयम्यते यंयम्यते । तपरत्वसामर्थ्याद्
भूतपूर्वदीर्घस्यापि न । भाम क्रोधे, वाभाम्यते । 'ये विभापा' (सू० २३१९) जाजायते, जज-
च्यते । 'हन्तेहिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्यः' (वा० ४६२१) जेघ्नीयते । हिंसायां किम्-

सिद्धे श्तिपा निर्देशो व्यर्थ इत्यत आह कौतिकुवत्योस्त्विति । शपा निर्देशार्थं कवति-
ग्रहणम् । तेन 'कु शब्दे' इति लुग्विकरणस्य 'कुङ् शब्दे' इति शविकरणस्य च ग्रहणं न
लभ्यत इति भावः । न च कोरित्युक्तेऽपि दीर्घान्तस्य शविकरणस्य न ग्रहणप्रसक्तिरिति
शङ्क्यम्, तुदादौ 'कुङ् शब्दे' इति ह्रस्वान्तपाठस्य न्यायसंमते तौदादिकेऽस्याप्रवृत्तिरेवं
फलम् । 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्येव ग्रहणम्' इति लुग्विकरणस्य ग्रहण-
निवृत्तिरिति बोध्यम् । नीग्वञ्चु अभ्यासस्येति । 'अत्र लोपः—' इत्यतस्तदनुवृत्तिरिति
भावः । यङ्लुकोरिति । यङि यङ्लुकि चेत्यर्थः । न दीर्घ इति । नीगागमात् प्राक्
प्राप्तोऽभ्यासदीर्घो नेत्यर्थः । भविष्यदपि कित्त्वं दीर्घप्रतिबन्धकमिति भावः । नलोप इति ।
'अनिदिताम्—' इत्यनेन नकारस्य लोप इत्यर्थः । इत्यादीति । सनीस्रस्यते, दनीध्वस्यते,
वनीभ्रस्यते, चनीकस्यते, पनीपत्यते, पनीपद्यते, चनीस्कद्यते । नुगतोऽनु । अङ्गस्येत्यधि-
कृतम् । 'अत्र लोपः—' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यतो यङ्लुकोरिति
च, तदाह अनुनासिकान्तस्येत्यादि । ननु यंयम्यते इत्यत्र नुको नकारस्य अपदान्तत्वाद-
झत्परकत्वाच्च कथं 'नथ' इत्यनुस्वार इत्यत आह नुक्तेति । नन्वभ्यासे ह्रस्वविधानादीर्घ-
स्याभावाद् नुग्विधावत इति तपरकरणं व्यर्थमित्यत आह तपरत्वसामर्थ्यादिति ।
स्वाभाविक एव यो ह्रस्वोऽकारः, तस्येव ग्रहणम्, न तु दीर्घदिशभूतस्य ह्रस्वाकारस्येत्येतदर्थं
तपरकरणमिति भावः । वाभाम्यते इति । आकारस्थानिकस्य ह्रस्वविधिसंपन्नस्य
अकारस्य न नुगिति भावः । जनघातोर्यङि नकारस्य आत्त्वविकल्पं स्मारयति
ये विभाषेति । घ्नीभाव इति । यद्यपीह ह्योभावविधावपि 'अभ्यासाच्च'
इति कुत्वे हकारस्य घकारः सिध्यति, तथापि प्रयत्नलाघवाभावात् प्रक्रियालाघवाच्च
घ्नीति घकारोच्चारणमिति भावः । जेघ्नीयते इति । पुनः पुनरतिशयेन

कौतिकुवत्योस्त्विति । ननु कोरित्युक्तेऽपि कूङः प्रसङ्गो नास्ति दीर्घान्तत्वाल्लुग्विकरण-
परिभाषया च कौतेरपि प्रसङ्गो नास्तीति चेत् । अत्राहुः—कोरित्युक्ते नु निरनुबन्ध-
परिभाषाया अपि जागरूकत्वादुभयोर्ग्रहणं स्यादिति कौतिव्यावृत्त्यर्थं शपा निर्देशः
कर्तव्यः । कृते च तस्मिन्कवतिमपि व्यावर्तयतीत्यत्र तात्पर्यमिति कुङ् इत्येवात्र
सुवचम् । इत्यादीति । दनीध्वस्यते । वनीभ्रस्यते । चनीकस्यते । पनीपत्यते । पनीपद्यते ।
चनीस्कद्यते ॥ एवं वनीवञ्चीति । सनीस्रसीति । दनीध्वंसीतीत्यादि यङ्लु-

जङ्घन्यते । २६४४ रीगृदुपधस्य च । (७—४—६०) ऋदुपधस्य वातोरभ्यासस्य रीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः । वरीवृत्यते । क्षुम्नादित्वात् णः । नरीनृत्यते । जरीगृह्यते । उभयत्र लत्वम्, चलीक्लप्यते । 'रीगृत्वत् इति वक्तव्यम्' (वा० ४४६२) । परीपृच्छते । वरीवृश्च्यते । २६४५ स्वपिस्यमिब्धेर्वां यङि । (६—१—१९) संप्रसारणं स्याद्यङि । सोपुष्यते । सेसिम्यते । वेवीयते ।

वा हिनस्तीत्यर्थः अत्र यङीति विषयसप्तमी । यङि विवक्षिते सतीति लभ्यते । तेन द्वित्वस्य परत्वेऽपि प्रागेव ध्नीभावं इति बोध्यम् । जङ्घन्यत इति । गर्हितं गच्छतीत्यर्थः । रीगृदुपधस्य च । अभ्यासस्येति । 'अत्र लोपः—' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । यङ्लुकोरिति । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । वरीवृत्यते इति । 'वृत् वर्तने' अस्माद्यङि द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य रीक् । नृतेर्यङि नरीनृत्यते इत्यत्र णत्वमाशङ्क्याह क्षुम्नादित्वात् ण इति । जरीगृह्यते इति । 'ग्रह उपादाने' अस्माद्यङि 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणे द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य रीक् । उभयत्रेति । कृपघातोः यङि द्वित्वे उरदत्त्वे रपरत्वे हलादिशेषे रीक् चरीकृष्यते इत्यत्र कृपो रं लः इत्यभ्यासे रेफस्य लकारः, उत्तरखण्डे ऋकारस्यावयवो यो रेफः तस्य लकारसदृश इत्यर्थः । ननु ब्रथघातोर्यङि वरीवृश्च्यते इत्यत्र कथमभ्यासस्य रीक् । वातोः शकारोपवत्त्वेन ऋदुपवत्त्वाभावादित्यत आह रीगृत्वत् इति । 'रीगृदुपधस्य—' इत्यत्र ऋदुपधस्येत्यपनीय ऋत्वत् इति वक्तव्यमित्यर्थः । ऋत् अस्यास्तीति ऋत्वत् । 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वात् पदत्रोभावान्न जश्त्वम् । परीपृच्छयत इति । प्रच्छधातोर्यङि 'ग्रहिज्या—' इति रेफस्य संप्रसारणमुकारः । पूर्वरूपं द्वित्वं रपरत्वं हलादिशेषः रीक् । वरीवृश्च्यत इति । ब्रथघातोर्यङि संप्रसारणे द्वित्वादि पूर्वरत् । स्वपिस्यमि । संप्रसारणं स्यादिति शेषपूरणम् । 'ग्यङः संप्रसारणम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । सोपुष्यते इति । स्वपूवातोर्यङि वकारस्य संप्रसारणे उकारे पूर्वरूपे द्वित्वे अभ्यासगुणः । उत्तरखण्डे सस्य पत्वम् । सेसिम्यते इति । स्यमुधातोर्यङि यकारस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे द्वित्वादि । अपोपदेशत्वान्न पः । वेवीयत इति । व्धेवो यङि यकारस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे द्वित्वादि । 'हलः' इति वा 'अकृत्सावैवातुकयोः—' इति वा दीर्घः । अथ वशघातोर्यङि वावश्यते इत्यत्र 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणे प्राप्ते

क्युदाहर्तव्यम् ध्नीभाव इति । ह्योभावे कृतेऽपि 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वेन जेध्नीयत इति सिध्यति, तथापि प्रक्रियालाघवाय ध्नी इत्युक्तमिति मनोरमा । अन्ये तु 'सिंहिः' 'मिनिः' इति इकारोच्चारणसामर्थ्याद्यथा 'एरुः' इत्युत्वं न भवति तथा ह्योभावे हि कृते 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वं न स्यादित्याशयेन ध्नीभावः कृत इत्याहुः । अत्र च दिग्गदेशेनेव ध्नीभावेन द्वित्वं न वाच्यते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति केचित् । वस्तुतस्तु यङन्तावयवस्य द्वितीयाजविकस्य द्वित्वं ध्नीभावस्तु प्रकृतिमात्रस्येति विषयभेदाद् द्वित्वं निर्वाचमेव । रीगृदुपधस्य च । ऋदिति किम्, चेकीर्त्यते । णिजभावपक्षे एकाच्त्वाद्यङ् । स्वपिस्यमि । यञि किम्, स्वप्नक् । सेसिम्यते इति ।

२६४६ न वशः । (६—१—२०) वावश्यते । २६४७ चायः की । (६—१—२१)
चेकीयते । २६४८ ई ब्राध्मोः । (७—४—३१) जेघ्रीयते । देघ्मीयते ।
२६४९ अयङ् यि विङ्गति । (७—४—२२) शीङोऽयङ्गदेशः स्याद्यावौ
विङ्गति परे । शाशय्यते । अभ्यासस्य ह्रस्वः । ततो गुणः । डौढौक्थते तोत्रौक्थते ।

॥ इति तिङन्ते यङ्प्रकरणम् ॥

तन्निषेधं स्मारयति न वशः । वशधातोः छान्दसत्वं प्रायिकमिति प्रागेवोक्तम् । चायः
की । यङीति शेषः । 'स्वपिस्यमिव्येनां यङि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । चेकीयते
इति । 'चायू पूजानिशामनयोः' । अस्माद्यङि प्रकृतेः कीभावे द्वित्वादि । ई ब्राध्मोः । ब्रा
ध्मा अनयोः द्वन्द्वात् पष्ठीद्विवचनम् । यङीति शेषः, 'यङि च' इत्यतस्तदनुवृत्तेः जेघ्रीयते ।
देघ्मीयते इति । ईत्वे कृते द्वित्वादि । ह्रस्वस्य इकारस्य विधावपि 'अकृत्सार्वधातुकयोः—'
इति दीर्घसिद्धेः दीर्घोच्चारणम् 'अस्य च्वौ' इत्युत्तरार्थम् । अयङ् यि विङ्गति । यि इति
सप्तमी । क् व् एतौ इतौ यस्येति विग्रहः । शीङ् इति । 'शीङः सार्वधातुके गुणः' इत्य-
तस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अयङि इकार इत्, यकारादकार उच्चारणार्थः, ङित्त्वादन्तादेशः ।
शाशय्यते इति । शी य ईत स्थिते ईकारस्य अय्, ततो द्वित्वे अभ्यासदीर्घः । डौकृ-
धातोर्यङि विशेषमाह अभ्यासस्य ह्रस्व इति । द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे उकारे यस्य 'गुणो
यङ्लुकोः' इति गुण इत्यर्थः । तोत्रौक्थते इति । त्रौके रूपम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

वालमनोरमाख्यायां यङन्तनिरूपणं समाप्तम् ।

स्यमु शब्दे दन्त्याजन्तासादित्वाभावेनाषोपदेशत्वान्न षः । वेघ्रीयते इति । 'हलः' इति
'अकृत्सार्व—' इति वा दीर्घः । चायः की । यङि परे चायः की स्यात् । दीर्घोच्चारणं यङ्लु-
गर्थम् । अत एव 'न लुमता—' इति निषेधोऽपि न प्रवर्तते इति यङ्लुक्पि चायः को स्या-
देव । चेकीतः । ई ब्राध्मोः । दीर्घोच्चारणं प्राग्वत् । जेघ्रीतः । 'अस्य च्वौ' इत्याद्यर्थं
दीर्घग्रहणमिति तु सुवचम् । शाशय्यते इति । परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चायङ्गदेशे कृते द्वित्वम् ।

इति तत्त्वबोधिण्यां यङन्तप्रक्रियाप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते यङ्लुक्प्रकरणम् ॥ ५६ ॥

२६५० यङोऽचि च । (२—४—७४) यङोऽप्रत्यये लुक् स्यात्, चकारात् विनापि बहुलं लुक्स्यात् । अनैमित्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वादावौ भवति । ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद् द्वित्वम् । अभ्यासकार्यम् । धातुत्वाद्वाङ्मादायः ।

अथ यङ्लुक्प्रक्रिया निरूप्यते । यङोऽचि च । अचि इति प्रत्ययग्रहणम्, न तु प्रत्याहारः, यडा साहचर्यात् । 'ण्यक्षत्रियार्प—' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते तदाह यङोऽचप्रत्यये लुगिति । चकारात् विनापीति । अचप्रत्ययाभावेऽपीत्यर्थः । बहुलमिति । चकाराद् 'बहुलं छन्दसि' इति पूर्वसूत्राद्बहुलग्रहणमप्यनुकुर्यते इति भावः । एवं च अचप्रत्यये तदभावेऽपि यङो बहुलं लुगिति फलितम् । तेन लूबो यङन्तादचि यङो लुगभावपक्षे अतो लोपे लोलूय इति रूपम् । लुकि तु लोलुव इति रूपं सिद्धयति । तथा अचप्रत्ययाभावेऽपि बोभूयते बोभवीति इत्यादौ यङो लुग्विकल्पः सिद्धयतीति बोध्यम् । अनैमित्तिकोऽयमिति । अचप्रत्ययादन्वयत्र बोभवीतीत्यादौ यङ् लुग् अनैमित्तिकः । ततश्च परस्मादापि द्वित्वादिकार्यात्प्रागेव अन्तरङ्गत्वाच्चङो लुग् भवति, ततो द्वित्वादीति वस्तुतः स्थितिकथनमिदम् । अचप्रत्यये विधीयमानस्तु यङ्लुग् नैमित्तिकत्वाद्दहिरङ्ग एव । ततश्च परत्वान्नित्यत्वाच्च आदौ द्वित्वे कृते यङो लुकि अचप्रत्ययमाश्रित्य प्राप्तो गुणः 'न धातुलोप आर्धधातुके' इति निषेधान्न भवति, अचप्रत्ययस्य यङ्लोपनिमित्तत्वादिति बोध्यम् । नन्वेवं सति यङ्लुकि 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वं न स्यात् । यङो लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावादित्यत आह तत इति । यङो लुगान्तरमित्यर्थः । 'न लुमता—' इत्यनेन हि लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं निषिध्यते । द्वित्वादिकं तु यङन्तस्य कार्यम्, न तु यङ्निमित्तकम्, यङि परतस्तद्विध्यभावादिति भावः । द्वित्वमिति । न च 'एकाचः—' विधीयमानं द्वित्वं कथमिह यङ्लुकि स्यात्, 'क्षितपा शपा—' इति निषेधादिति वाच्यम्, 'गुणो यङ्लुकोः' इत्याद्यभ्यासकार्यविधिवलेन द्वित्वनिषेधाभावज्ञापनादिति भावः । अभ्यासकार्यमिति । गुणादिति भावः । धातुत्वादिति । यङो लुकि सत्यपि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य यङन्तत्वात् 'सनाद्यन्ताः—' इति

यङोऽचि च । यडा साहचर्यादचीति प्रत्ययो गृह्यते नतु प्रत्याहारः । 'ण्यक्षत्रियार्प—' इत्यतोऽत्र लुगनुवर्तते, तदाह अचप्रत्यये लुक् स्यादिति । चकारेण 'बहुलं छन्दसि' इत्यतो बहुलमित्यनुकुर्यते इत्याह बहुलं लुक् स्यादिति । केचित्तु छन्दसीत्यनुकर्षन्ति, तेषामपि मते क्वचिद्भाषायां यङ्लुग्भवत्येव । 'भूसुवोः—' इति गुणनिषेधे सिद्धे बोभूत्विति छन्दसि निपातनाज्ज्ञापकात् । एतच्च मूले एव स्फुटीभविष्यति । अनैमित्तिकोऽयमिति । अचप्रत्यये विधीयमानो यङ्लुक् तु तन्निमित्त एव । तेन लालुवः पोपुव इत्यादौ 'न धातुलोप—' इति निषेधः सिध्यति । यङन्तत्वादिति । 'सन्त्यङोः' इति षष्ठी, न तु सप्तमी । अन्यथा यङो लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेर्द्वित्वं न स्यादिति भावः । न चाङ्गाधिकारविहितकार्यस्येव

‘शेषात्कर्त्तरि-’ (सू० २१५६) इति परस्मैपदम् । ‘अनुदात्तङितः-’ (सू० २१५७) इति तु न । ङित्त्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । यत्र हि ‘प्रत्ययस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव तत्’ । अत एव सुहृषत्प्रासाद इत्यत्र ‘अत्वसन्तस्य-’ (सू० ४२५) इति दीर्घो न । येषु स्वर्गशीडादयोऽ-

धातुत्वम् । न च ‘न लुमता-’ इति निषेधः शङ्क्यः, धातुसंज्ञाया यङन्तधर्मत्वेन यङि परतोऽङ्कार्यत्वाभावादिति भावः । यङो ङित्त्वात्तदन्तादात्मनेपदमाशङ्क्याह शेषादिति । ‘ननु शेषात्कर्त्तरि-’ इत्यत्र आत्मनेपदनिमित्तहीनो धातुः शेषः । यङन्तधातुस्तु न तथा, आत्मनेपदनिमित्तङकारानुबन्धसत्त्वादित्यत आह अनुदात्तङित इति तु नेति । कुत इत्यत आह ङित्त्वस्येति । तदेवोपादयति यत्र हीति । यत्र प्रत्यये लुक्तेऽपि प्रत्ययमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण तमाश्रित्य कार्यप्रवृत्तिरिष्यते तत्रैव प्रत्ययलक्षणम् । यथा राजेत्यत्र हि लुप्तं सुप्प्रत्ययं सुप्त्वात्मकप्रत्ययमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेणाश्रित्य सुबन्ततया पदत्वाद् ‘नलोपः-’ इति नकारलोपप्रवृत्तिः । ङित्त्वं तु न प्रत्ययमात्रधर्मः, ‘ऋतेरीयङ्’ इत्यादि प्रत्ययेष्वप्रत्ययेष्वपि चित्रङादिषु सत्त्वात् । ततश्च यङि लुक्ते सति प्रत्ययलक्षणेन तमाश्रित्य तद्वृत्तिङित्त्वप्रयुक्तं कार्यमात्मनेपदं न शङ्क्यं शक्यमिति भावः । ननु यत्किञ्चिद्धर्मपुरस्कारेण प्रत्ययाश्रयकार्ये प्रत्ययलक्षणं कुतो नेत्यत आह अत एवेति । प्रत्ययमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण प्रत्ययाश्रयकार्ये प्रत्ययलक्षणाश्रयणादेवेत्यर्थः । दीर्घो नेति । सु शोभनाः हृषदो यस्य स सुहृषत्प्रासाद इत्यत्र समासावयवत्वानुसृतं जसं प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य प्राप्तःअसन्तत्त्वलक्षणो दीर्घो न भवति । उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे व्युत्पत्तिपक्षे च अस्त्वस्य वेधा इत्यादावप्रत्यये च सत्त्वेन प्रत्ययमात्रवृत्तित्वाभावेन तत्पुरस्कारेण दीर्घे क्रियमाणे प्रत्ययलक्षणासंभवादिति भावः । एतत्सर्वं प्रत्ययलक्षणसूत्रभाष्यकैयटादिषु स्पष्टम् । न च सुहृषत्प्रासाद इत्यत्र जसो लुका लुप्तत्वाद् ‘न लुमता-’ इति निषेधादेव

‘न लुमता-’ इति निषेधाद् द्वित्वमत्र स्यादेवेति सप्तमीपक्षोऽपि निर्दुष्ट इति वाच्यम्, ‘न लुमता-’ इत्यत्राङ्गाधिकारो न गृह्यते किं आङ्गमनाङ्गं वा प्रत्यये परतः पूर्वस्य विधीयमानं सर्वमिति सिद्धान्तात् । अन्यथा राजपुरुष इत्यादौ नलोपो न स्यात्, त्वदुक्त्तरीत्या प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तौ भत्त्वेन पदत्ववाधात् । यद्यपि ‘एकाचः-’ इति विधीयमानं द्वित्वं ‘शितपाशपा-’ इत्यादिना निषिध्यते तथापि तत्स्यादेव । ‘गुणो यङ्लुकोः’ ‘रुगिकौ च लुकि’ इत्याद्यभ्यासकार्यविधिद्वित्वांनिषेधस्य ज्ञापनात् । प्रत्ययाप्रत्ययेति ! प्रत्यये ङित्त्वं दृश्यते ‘ऋतेरीयङ्’ इत्यादिषु, अप्रत्ययेऽपि दृश्यते चित्रङादिषु । एवं च यङो लुकि प्रत्ययलक्षणेन यङाश्रितङित्त्वप्रयुक्तकार्यमात्मनेपदमत्र न शङ्क्यमिति भावः । ङित् इत्यनुबन्धनिर्देशादिति परिहारस्त्वत्र नोक्तः, शीडादीनामिव भू इत्यादिधातूनामनुबन्धेनानिर्दिष्टत्वाद् । यङो ङकारस्य प्रत्ययानुबन्धत्वेन समुदायाननुबन्धत्वाद् यङन्तोऽपि धातुरनुबन्धेनानिर्दिष्ट इति बोध्यम् । सुहृषदिति । शोभना हृषदोऽस्मिन्निति बहुव्रीहौ हृषच्छब्दो जसन्तः । दीर्घो नेति । असिति प्रत्ययोऽप्रत्ययश्चास्तीति प्रत्ययस्यासाधारणरूपानाश्रयणात्प्रत्ययलक्षणेनासन्तत्वाभावा-

नुदात्तङितस्तेभ्योऽपि न, 'अनुदात्तङितः-' (सू० २१५७) इत्यनुबन्धनिर्देशात्, तत्र च 'शितपा शपा-' (प० २३२) इति निषेधात् । अत एव श्यन्नादयो न, गणेन निर्देशात् । किं तु शवेव । 'चर्करीतं च' इत्यदादौ पाठाच्छपो लुक् । २६५१ यङो वा । (७-३-९४) यङन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधानुकस्येङ् वा स्यात् । 'भूसुवोः-' (सू० २२२४) इति गुणनिषेधो यङ्लुकि भाषायां न, 'वोभूंतु तेतिक्ते-' (सू० ३५९६) इति छन्दसि निपातनात्

दीर्घो न भविष्यतीति वाच्यम्, दीर्घस्यासन्तकार्यत्वेन जसि परे अङ्गकार्यत्वाभावादित्यलम् । ननु उक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणाभावाद् लुप्तयङन्ताद् ङित्वप्रयुक्तमात्मनेपदं मास्तु । ये तावत् स्वर्वादयः अनुदात्तैः, ये च शीडादयो ङितः पठिताः, तेभ्य आत्मनेपदं दुर्वारमित्यत आह येऽपीति । तेभ्योऽपि नेति । तेभ्यो यङ्लुकि नात्मनेपदमित्यर्थः । कुत इत्यत आह अनुदात्तङित इत्यनुबन्धनिर्देशादिति । नन्वनुबन्धनिर्देशेऽपि यङ्लुकि आत्मनेपदं कुतो न स्यादित्यत आह तत्र च शितपेति । न चानुबन्धनिर्देशादेव ङित्वप्रयुक्तमपि कार्य-मात्मनेपदं यङ्लुकि न भविष्यति अतः प्रत्ययासाधारणधर्माश्रित्येव सत्येव प्रत्ययलक्षणमिति क्लेशानुभवो वृथेति वाच्यम् यङो ङकारस्य प्रत्ययानुबन्धत्वेन यङन्तस्य धातोरनुबन्धेना-निर्देशादित्यलम् । अत एवेति । 'शितपा शपा-' इति निषेधादेव यङ्लुकि श्यन्नादयो विकरणा नेत्यर्थः । 'शितपा शपा-' इति निषेधमुपपादयति गणेन निर्देशादिति । 'दिवादिभ्य श्यन्' 'रुधादिभ्यः श्यन्' इत्यादिगणनिर्देशादित्यर्थः । किंतु शवेवेति । 'कर्त्तरि शप्' इत्यस्य 'शितपा शपा-' इति निषेधाविषयत्वादिति भावः । चर्करीतमिति यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यमिति व्याख्यातं प्राक् । अतो यङ्लुगन्ताच्छपो लुगित्यर्थः । एवं च भूधातोर्यङो लुकि द्वित्वादौ वोभू इत्यस्माल्लटि तिपि शपो लुकि वांभूति इति स्थिते यङो वा । 'उतो वृद्धिः-' इत्यतो हलीति 'नाभ्यस्तस्याचि-' इत्यतः पिति सार्वधानुके इति 'ब्रुव ईट्' इत्यत ईङिति चानुवर्तते, तदाह यङन्तादित्यादिना । टित्वात्तिप आद्यवयव ईट् । तथा च वोभू ई ति इति स्थिते ङकारस्य गुण अवादेशे वोभवीतीति रूपं वक्ष्यति । 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणनिषेधमाशङ्क्याह भूसुवोरिति । निपातनादिति । 'कृषेः छन्दसि' इत्यतः छन्दसीत्यनुवृत्तौ दाघाति

दिति भावः । तेभ्योऽपीति । ये त्वनुदात्तैः प्रत्ययलक्षणं विनैव ङितश्च तेभ्योऽपीत्यर्थः । अदादौ पाठादिति । तथा च 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इत्यनेन यङ्लुगन्तात्परस्य शपो लुगित्यर्थः । यङो वा । 'नाभ्यस्तस्याचि-' इति सूत्रात्पिति सार्वधानुक इति 'उतो वृद्धिः-' इत्यतो हलीति चानुवर्तते 'ब्रुव ईट्' इत्यत ईङिति च, तदेतदाह यङन्तादित्यादि । यङो लुक्पि प्रत्ययलक्षणेनात्र यङन्तत्वम् । एतेन यङन्ताद्दलादिपित्सार्वधानुकं न संभवतीति यङ्शब्देन यङ्लुगन्तं लक्ष्यत इति व्याख्यानं परास्तम् । उक्तरीत्या यङन्तत्वानपायात् । किं च यङन्ताद् हलादिपिन्न संभवतीति यङ्शब्देन यङ्लुगन्ते लक्षितेऽपि 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वस्य यङन्ते चरितार्थतया यङ्लुगन्तलक्षणायां वीजाभावाद्यङ्लुकि द्वित्वाभावप्रसङ्गादिति दिक् ।

अत एव यङ्लुग्भाषायामपि सिद्धः । न च यङ्लुक्यप्राप्त एव गुणाभावो निपात्यता-
मिति वाच्यम्, 'प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात्' (प० १०१) 'द्विःप्रयोगो
द्विर्वचनं पाठम्' इति सिद्धान्तात् । वोभवीति, वोभोति वोभूतः
वोभुवति । वोभवांचकार । वोभविता । अबोभवीत्, अबोभोत् अबोभूताम्

दर्शति दर्शषि 'वोभूतु तेतिक्ते—' इत्यादिसूत्रे भूधातोर्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावो निपात्यते ।
'भूसुवोः—' इत्येव तत्र गुणनिषेध सिद्धे गुणाभावनिपातनं नियमार्थम्, यङ्लुकि छन्दस्यै-
वायम् 'भूसुवोः—' इति गुणनिषेधो, नान्यत्र इति । अतो लोकेऽपि यङ्लुगस्तीति विज्ञायते ।
एतेन 'यङ्गोचि च' इति यङ्लुग्विधौ 'बहुलं छन्दसि' इति पूर्वसूत्राच्छन्दसीत्यनुवर्तयन्तः
परास्ताः, तदाह अत एव यङ्लुग् भाषायामपि सिद्ध इति । 'भूसुवोस्तिङि' इति सूत्र-
भाष्ये तु वोभूत्वित्येतन्नियमार्थम् । अत्रैव यङ्लुगन्तस्य गुणो न भवति, नान्यत्र । क्व मा
भूद् वोभवीतीत्युक्तम् । अत्रैवेत्यस्य वोभूत्विति लोड्वेनेत्यर्थः । यङ्लुगन्तस्येदस्य भूधातोरिति
शेषः । वोभवीतीत्येवोदाहृतत्वादिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । वस्तुतस्तु भाष्ये यङ्लुगन्त-
स्येति सामान्याभिप्रायमेव, भूधातुमात्रसंकोचे मानाभावात् । वोभवीति इत्युदाहरणं तु
धात्वन्तराणामपि प्रदर्शनपरमिति मूलकृदाशयः । ननु भूधातोर्यङ्लुकि वोभु इत्यस्य 'भूसु-
वोस्तिङि' इति गुणनिषेधप्रसक्तिर्नास्ति, द्वित्वे सति यङ्लुगन्तस्य प्रकृत्यन्तरत्वेन बहुरूपत्वा-
भावात् । ततश्च यङ्लुगन्तस्याप्राप्ते गुणाभावे तत्प्राप्त्यर्थमेव वोभूत्विति निपातनमिति युक्तम्
तथा च छन्दस्येव यङ्लुगन्तस्य गुण निषेधः न तु भाषायामिति नियमः कथं सिद्ध्येदित्या-
शङ्क्य निराकरोति न च यङ्लुकीति । प्रकृतीति । 'प्रकृतिग्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि
ग्रहणम्' इति परिभाषया 'भूसुवाः—' इत्यत्र भूग्रहणेन वोभू इति यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणा-
दित्यर्थः । ननु 'प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्' इत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्य न्याय-
सिद्धमिदमित्याह द्विःप्रयोग इति । षष्ठाध्यायादौ 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यत्र किमिदं
द्विर्वचनम्—एकाचः प्रथमस्य एकस्य स्थाने द्वितयात्मक आदेशः स्थान्यपेक्षया अन्यो विधीयते,
उत स्थानिन एकस्य सतो द्विरुच्चारणं विधीयते, न तु तत्स्थानिनः अतिरिच्यते इति संशय
'द्विःप्रयोगो द्विर्वचनम्' इति सिद्धान्तितम् । तदधिकारस्यत्वात् 'सन्त्यङोः' इति द्विर्वचनमपि
तथाविधमेव । ततश्च भू इत्यस्यैव वोभू इति द्विःप्रयुज्यमानतया 'भूसुवोः—' इति
भूग्रहणेन ग्रहणाद्यङ्लुक्यपि निषेधसिद्धेः वोभूत्विति निपातनं छन्दस्येव यङ्लुकि
गुणनिषेधः न तु भाषायामिति नियमलाभाल्लोकेऽपि यङ्लुक् सिद्ध इति भावः ।
वोभूत इति । अपित्वादीप्न । डित्वाच्च न गुणः । वोभुवतीति । 'अदभ्य-
स्तात्' इत्यत् । डित्वाद् गुणाभावे उवडिति भावः । वोभवीषि, वोभोषि

छन्दसि निपातनादिति । गुणनिषेधे सिद्धे निपातनमिदं छन्दस्येव गुणनिषेधो
नान्यत्रेति नियमार्थमित्यर्थः । वोभूत्विति समुदायस्यातिरिक्तत्वात् 'भूसुवोः—'
इति गुणनिषेधो न प्राप्नोतीति निपातनमिदं न नियमार्थमित्याशङ्क्यायामाह न चेति
द्विःप्रयोग इति । तथा च प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणमित्येतन्न्यायसिद्धं

अवोभवुः । वोभूयात् वोभूयाताम् । वोभूयास्ताम् । 'गातिस्या-' (सू० २२२३) इति सिचो लुक्, 'यङो वा' इतीट्पक्षे गुणं वाधित्वा नित्यत्वाद् वुक्, अवोभूवीत्, अवोभोत् अवोभूताम् । अभ्यस्ताश्रयो जुस्, नित्यत्वाद् वुक्, अवोभूवुः । अवोभविव्यदित्यादि । पास्पर्वीति, पास्पद्धि पास्पद्धंः पास्पर्वति । पास्पत्सि ।

वोभूयः वोभूय । वोभवीमि, वोभोमि वोभूमः । वोभवांचकारेति । 'कास्यनेकाच्-' इत्याम् । वोभविता । वोभविष्यति । वोभवीत्, वोभोतु, वोभूतात् वोभूताम् वोभुवतु । हेरपित्वादीण्, ङित्वाङ्गुणः । वोभूहि, वोभूतात् वोभूतम् वोभूत । आटः पित्त्वेन अङित्वाद् गुणः वोभवानि वोभवाव वाभवाम । लङ्याह अवोभवीदित्यादि । अवोभवुरिति । 'सिजभ्यस्त—' इति जुसि गुणे अवादेशः । अवोभवोः, अवोभोः अभोभूतम् अवोभूत । अवोभवम् अवोभूव अवोभूम । वोभूयादिति । विधिलिङि आशीर्लिङि च रूपम् । वोभूयातामिति विधिलिङस्तामि रूपम् । वोभूयुः । वोभूयाः वोभूयातम् वोभूयात् । वोभूयाम् वोभूयाव वोभूयाम् । वोभूयास्तामिति । आशीर्लिङि तासि रूपम् । वोभूयास्त । वोभूयासम् वोभूयास्व वोभूयास्म । लुङ्स्तपि सिचि कृते आह गातिस्थेति ईट्पक्ष इति । 'इत्थश्' इति इकारलोपे कृते इडागमे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणं परमपि वाधित्वा नित्यत्वाद् 'भुवो वुक्लुङ्लिटोः' इति वुगित्यर्थः । गुणे कृते अकृते च प्राप्तेः वुको नित्यत्वं बोध्यम् । अवोभूवीदिति । वुकि कृते सति तेन व्यवधानादकारस्य न गुणः । ननु लुङो झेजुंसि वुकि अवोभूवुरिति रूपं वक्ष्यति । तदयुक्तम्, 'आतः' इति सूत्रे सिज्जुकि आदन्तादेव झेजुंसिति नियमनादित्यत आह अभ्यस्ताश्रयो जुसिति । 'सिजभ्यस्त—' इत्यनेन अभ्यस्तात्परत्वाद् जुसित्यर्थः । सिजभ्यस्त—' इति सूत्रे सिचः परत्वमाश्रित्य यो जुस् प्राप्तस्तस्यैवायं नियमः, न त्वभ्यस्ताश्रयजुस इति भावः । अवोभू उस् इति स्थिते 'जुसि च' इति गुणमाशङ्क्याह नित्यत्वाद् वुगिति । 'जुसि च' इति गुणापेक्षयेत्यर्थः । अवोभूवुरिति । न चात्राभ्यस्ताश्रयजुसं वाधित्वा परत्वाद् 'अदभ्यस्तात्' इत्यदादेशः स्यादिति शङ्क्यम्, अभ्यस्ताश्रयजुसः अदादेशापवादत्वादिति भावः । अवोभूवीः, श्रवोभोः अवोभूतम् अवोभूत । अवोभूवम् अवोभूव अवोभूम । इत्यादीति । अवोभविव्यताम् अवोभविव्यन् इत्यादि व्यक्तम् । पास्पर्वीतीति ।

नापूर्वं वचनमिति भावः । वोभुवतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । अवोभूवीदिति । केचिदिह 'भुवो वुक्—' इति सूत्रे 'ओः सुपि' इत्यत ओरित्यनुवर्तते । तथा च—उवर्णान्तस्य भुवो वुगित्यर्थाद् गुणे कृते वुक्ः प्राप्तिर्नास्तीत्यनित्यो वुक् स च पराम्यां गुणवृद्धिभ्यां वाध्यते । तेन अवोभवीदिति रूपमाहुः । तच्चिन्त्यम्, भुवो वुको नित्यत्वादिति भाष्यग्रन्थविरोधात् । तस्माद् वुको नित्यत्वमाश्रित्य 'इन्विभवतिभ्यां च' इति सूत्रं प्रत्याख्यातवतो भाष्यकृत ओरित्यनुवर्तनमसंमतमेव । आत इति नियमाज्जुसभावमाशङ्क्याह अभ्यस्ताश्रय इति । अयं भावः—'सिजभ्यस्त—' इति सूत्रेण सिचः परत्वमाश्रित्य यो जुस् प्राप्तस्तस्यैवायं नियमो न त्वभ्यस्ताश्रयस्य

‘हुञ्जल्म्यो हेधिः’ (सू० २४२५) । पास्पधि । लङ्, अपास्पर्त्, अपास्पर्द् । सिपि ‘दश्’ (२४६८) इति रुत्वपक्षे ‘रो रि’ (सू० १७३) अपास्पाः । जागाद्धि । जाघात्सि । अजाघात् । सिपि रुत्वपक्षे अजाघाः । नाथ्, नानात्ति

स्पर्धघातोः यङ्लुकि दिक्वे ‘शर्पूर्वाः खयः’ इति प्रकारशेषे ‘दीर्घोऽकितः’ इति दीर्घे पास्पर्ध् इत्यस्माल्लटस्तिपि शपि शपो लुकि ‘यङो वा’ इति ईडागमे रूपम् । ईडभावे त्वाह पास्पर्द्धीति । पास्पर्ध् ति इति स्थिते ‘झपस्तथोर्धोऽय’ इति तकारस्य धकारः । ‘झलं जश् झशि’ इति पूर्वधकारस्य द इति भावः । मिन्वस्मस्सु पास्पर्धोमि पास्पर्धिम पास्पर्ध्वः पास्पर्ध्वः । पास्पर्धाचकार । पास्पर्धिता । पास्पर्धिष्यति । पास्पर्धोतु, पास्पर्धु, पास्पर्धात् पास्पर्धेतु । हेरपित्त्वादीडभावं सिद्धवत्कृत्याह हुञ्जल्म्य इति । पास्पर्धीति । हेधिभावे ‘झरो झरि—’ इति वा धलोपः । पास्पर्धात् । पास्पर्धम् । पास्पर्धानि पास्पर्धाव पास्पर्धाम् । लङिति । उदाहरणसूचनम् । ईटि अपास्पर्धीत् इति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह अपास्पर्त् इति । अपास्पर्ध् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तकारलोपे ‘वाऽवसाने’ इति चर्त्त्विकल्प इति भावः । अपास्पर्धाम् अपास्पर्धुः । सिपि तु अपास्पर्ध् स् इति स्थिते जश्त्वे ‘दश्’ इति दकारस्य रुत्वपक्षे अपास्पर् र् स् इति स्थिते हल्ङ्यादिना सकारलोपे ‘रो रि’ इति रेफलोपे ‘दूलोपे—’ इति दीर्घे विसर्गे अपास्पाः इति रूपम् । न च दीर्घे ‘दश्’ इति रुत्वमसिद्धमिति शङ्क्यम् ‘दूलोपे—’ इति सूत्रे द्रग्रहणेन लप्सूत्रे जर्गुषेः अजर्गाः इति भाष्यप्रयोगेण च पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तिबोधनात् । अपास्पर्धाम् । अपास्पर्ध्वं अपास्पर्ध्वम् । लिङि पास्पर्ध्यात् पास्पर्ध्यात्ताम् । पास्पर्ध्यास्ताम् इत्यादि । लुङि अपास्पर्धं स् इति स्थिते ‘अस्तिसिचः—’ इति नित्यमीट् । ‘इट ईटि’ इति, सलोपः, अपास्पर्धीत् अपास्पर्धिष्टाम् अपास्पर्धिषुः । अपास्पर्धिष्यत् । गाघृधातोर्यङ्लुगन्ताद् लटस्तिपि ईटपक्षे जागाधोतीति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह जागाद्धीति । जागाध् ति इति स्थिते ‘झपस्तथोः—’ इति तकारस्य धः । जागाद्धः

जुस इति । ‘जुसि च’ इति गुणमाशङ्क्याह नित्यत्वाद् जुगिति । अवोभूवुरिति । न चात्र परत्वाद् ‘अदभ्यस्तात्’ इति अदादेशः स्यादिति वाच्यम्, अभ्यस्ताश्रयजुसोऽदादेशापवादत्वात् । पास्पर्धीतीति । स्पर्धं संघर्षे । ‘दीर्घोऽकितः’ इत्यभ्यासस्य दीर्घः । ‘यङो वा’ इति ईड्विकल्पः । ईडभावपक्षे ‘झपस्तथोः—’ इति घत्वम्, ‘झरो झरि’ सवर्णे इति वा धलोपः । लिटि पास्पर्धाचकार । पास्पर्धिता । लृटि पास्पर्धिष्यति । लोटि पास्पर्धु पास्पर्धात् । पास्पर्धाम् । पास्पर्धेतु । पास्पर्धीति । हेधिंत्वे वा धिलोपः । लुङि इडागमपक्षे अपास्पर्धीत् रुत्वपक्षे इति । पश्चान्तरे तु अपास्पर्त्, अपास्पर्द् । लिङि पास्पर्ध्याताम् । पास्पर्ध्यात् । पास्पर्ध्यास्ताम् । लुङि । ‘अस्तिसिचोऽपृक्तं’ इति नित्यमीट्, ‘इट ईटि’ इति सलोपः, अपास्पर्धीत् । अपास्पर्धिष्टाम् । अपास्पर्धिषुः । लुङि । अपास्पर्धिष्यत् । जागाद्धीति । गाघृ प्रतिष्ठादौ । ईटपक्षे तु जागाधोतीति । जाघात्सीति । ‘एकाच—’ इति भवभावः । घस्य चर्त्त्वम् । लोटि जागाधेतु । जागाधु । जागाद्धाम् । जागाधतु । लुङि अजा-

नानात्तः । दध, दादद्धि दादद्धः । दावत्सि । अदाधत् अदाधुः । अदाधः, अदाधत् । लुङि अदादाधीत्, अदादधीत् । चोऽस्कुन्दीति, चोऽस्कुन्ति । अचो-

जागाधति । सिपि ईट्पक्षे जागाधीपीति सिद्धवत्कृत्य ईडभावपक्षे आह जाघात्सीति । जागाध् सि इति स्थिते 'एकाचो वशः—' इति गस्य भप् घस्य चर्त्वंमिति भावः । जागाद्धः जागाद्ध । जागाध्मि जागाध्वः जागाध्मः । जागाधांचकार जागाधिता जागाधिष्यति । जागाधीतु, जागाद्धु, जागाद्धात् जागाद्धाम् जागाधतु । जागाद्धि, जागाद्धात् जागाद्धाम् जागाद्ध । जागाधानि जागाधाव जागाधाम । लुङि अजागाधीत्, अजाघात् अजागाद्धम् अजागाधुः । सिपि ईट्पक्षे अजागाधीरिति सिद्धवत्कृत्य ईडभावपक्षे आह सिपीति । अजागाध् स् इति स्थिते भष्भावे जश्त्वे 'दश्च' इति दस्य रुत्वपक्षे हल्ङ्यादिलोपे रेफस्य विसर्गे अजाघाः इति रूपमित्यर्थः । पक्षे अजाघाद् इति वाध्यम् । अजागाद्धम् इत्यादि । जागाध्यात् । लुङि 'अस्तिसिचः—' इति नित्यमीट्, अजागाधीत् अजागाधिष्टाम् इत्यादि । नाथृ इति । उदाहरणसूचनम् । वर्गद्वितीयान्तोऽयं धातुः न झपन्तः । तस्य ईट्पक्षे नानाथीति इति सिद्धवत्कृत्य ईडभावपक्षे आह नानात्तीति । नानाथीति इति स्थिते 'खरि च' इति यस्य चर्त्वंम् 'झपस्तयोः—' इति 'एकाचो वशो भप्—' इति च न, अझपन्तत्वात् । नानात्तः नानाथीति । नानाथीपि, नानात्सि नानात्थः नानात्थ्य । नानाथीमि, नानाथिमि नानाथ्यः नानाथ्यमः । लोटि नानाथीतु, नानात्तु । हेधिः, थस्य जश्त्वेन दः, नानाद्धि । नानाथानि नानाथात्र नानाथाम । लुङि अनानाथीत्, अनानात् अनानात्ताम् अनानाथुः इत्यादि । लुङि 'अस्तिसिचः—' इति नित्यमीट्, अनानाथीत् अनानाथिष्टाम् इत्यादि । दधेति । उदाहरणसूचनमिदम् । दधघातोर्लट्स्तिपि ईट्पक्षे दादधीतीति सिद्धवत्कृत्य ईडभावपक्षे आह दादद्धीति । दाद्ध ति इति स्थिते 'झपस्तयोः—' इति तकारस्य धः । दादाधीपीति सिद्धवत्कृत्याह दाधत्सीति । 'एकाचो वशः—' इति दस्य भप् । घस्य 'खरि च' इति चर्त्वंमिति भावः । दादत्थः दादत्थ्य । दादध्मि इत्यादि । लोटि दादधीतु, दादद्धु । दादद्धि । दादधानि । लुङि अदादधीत् इति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह अदाधत् इति । अदाधत् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपे भष्भावे घस्य 'वावसाने' इति चर्त्वंविकल्प इति भावः । सिपि ईटि अदादधीरिति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह अदाधः इति । अदाध् इति स्थिते जश्त्वे 'दश्च' इति दस्य रुत्वे हल्ङ्यादिना सलोपे रुत्वजश्त्वयोरसिद्धत्वेन झपन्तत्वाद् दस्य भपिति भावः । अदाधदिति पक्षे रूपम् । 'अस्तिसिचः—' इति नित्यमीडिति मत्वाह अदादधीदिति । 'अतो ह्लादेः—' इति वृद्धिविकल्पः । अदादधिष्टाम् इत्यादि । स्कुदि आप्रवणे, इदित्वानुम् । अस्माद्यङ्लुकि उदाहरति चोऽस्कुन्दीतीति । ईटि रूपम् । तदभावे त्वाह चोऽस्कुन्तीति । 'झरो झरि सवर्णे' इति दकारस्य लोप-

जाघीत् अजाघात् । अजागाद्धाम् । अजागाधुः । लुङि अजागाधीत् । अजागाधिष्टाम् । नाथृ नाधृ याच्ञादौ । नानात्तीति । ईट्पक्षे नानाथीति । दध

स्कुन् अचोस्कुन्ताम् अचोस्कुन्दुः । मोमुदीति, मोमोत्ति । मोमोदांचकार ।
मोमोदिता । अमोमुदीत्, अमोमोत् अमोमुत्ताम् अमोमुदुः । अमोमुदीः, अमोमोः,
अमोमोत्, लुङि गुणः, अमोमोदीत् । चोकूर्ति, चोकूर्दीति । लङ्, तिप्,
अचोकूर्त्, अचोकूर्दीत् । सिप्पक्षे अचोकूः । अचोकूः अजोगूः । वनीवञ्चीति,

विकल्पः । इह यङो लुप्तत्वादित्त्वाच्च यङं तिङं चाश्रित्य नलोपो न । लङि ईट्पक्षे अचो-
स्कुन्दीदिति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह अचोस्कुन्निति । अचोस्कुन् द् त् इति स्थिते हल्ब्या-
दिना तकारलोपे दकारस्य संयोगान्तलोपः लुङि तु 'अस्तिसिचः-' इति नित्यमीट् । अचोस्कु-
न्दीत् अचोस्कुन्दिष्टाम् इत्यादि । मोमुदीतीति । मुद हर्षे इटि 'नाभ्यस्तस्याचि-
धातुके' इति लघूपधगुणो न । मोमोत्तीति । ईडभावे अचपरत्वाभावाद् 'नाभ्यस्तस्याचि-'
इति लघूपधगुणनिषेधो न । मोमोदितेति । 'न धातुलोप आर्धधातुके' इति गुणनिषेधस्तु
न, धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे एव तन्निषेधस्य प्रवृत्तेः, इह च यङ्लुक्ः अनैमित्ति-
कत्वस्य उक्तत्वात् । लुङि गुण इति । सिञ्जिमित्तक इति शेषः । अतो 'नाभ्यस्तस्य-'
इति गुणनिषेधो न शङ्क्यः । चोकूर्तीति । कुर्द क्रीडायाम्, यङ्लुग् द्वित्वादि । ईडभावे
'उपधायां च' इति दीर्घः । अचोकूर्त् इति । लङ्स्तिपि अचोकूर्द् त् इति स्थिते हल्ब्या-
दिलोपे 'रात्सस्य' इति नियमान्न संयोगान्तलोप इति भावः । सिप्पक्षे इति । लङः सिपि
ईडभावे अचोकूर्द् स् इति स्थिते 'दश्च' इति रुत्वपक्षे हल्ब्यादिना सलोपे 'रो रि' इति प्रथम-
रेफलोपे दीर्घे दकारस्थानिकरेफस्य विसर्गे अचोकूरिति रूपमित्यर्थः । अचोखूरिति । खुर्द-
धातोर्यङ्लुगन्ताद् लङः सिपि कुर्दवद् रूपम् । अजोगूरिति । गुर्दधातोर्यङ्लुगन्तात् सिपि
रूपम् । वनीवञ्चीतीति । वञ्चु गतौ, अस्माद् 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इति यङ्तस्य लुक् ।
द्वित्वादि । 'नीग्वञ्चु-' इत्यादिना अभ्यासस्य नीगागमः । यङो लुका लुप्तत्वान्न तदाश्रितो
नलोपः । तिपः पित्त्वेन अङित्त्वान्न तदाश्रितोऽपि नलोपः । इकरोच्चारणसामर्थ्याच्चीको न
गुणः । अन्यथा निकमेव विदध्यात् । न च 'नीग्वञ्चु-' इत्यनुबन्धनिर्देशाद्यङ्लुकि
नीग् दुर्लभ इति शङ्क्यम्, तत्र यङ्लुकोः इत्यनुवृत्तिसामर्थ्येन अदोषादिति भावः ।

धारणे । ईट्पक्षे दादधीति । लुङि 'अतो हलादेः-' इति वा वृद्धिः । चोस्कुन्दीति । स्कुदि
आप्रवणे । 'इदितः-' इति नुम् । ईडभावे 'झरो झरि सवर्णे' इति वा लोपः । लङि ईट्पक्षे
अचोस्कुन्दीत् । लुङि तु 'अस्तिसिचः-' इति नित्यमीट् । अचोस्कुन्दीत् । अचोस्कुन्दिष्टाम् ।
मोमुदीतीति । मुद हर्षे । 'नाभ्यस्तस्याचि-' इति लघूपधगुणनिषेधः । मोमोदितेति । न
चात्र 'न धातुलोपः-' इति गुणनिषेधः शङ्क्यः, बहुलग्रहणेन प्राप्तस्य यङ्लुकोऽनैमित्ति-
कत्वात् । लुङि गुण इति । सिञ्जिमित्तकोऽयं गुणस्तेन 'नाभ्यस्तस्याचि-' इति निषेधो
न शङ्कनीय इति भावः । चोकूर्तीति । कुर्द खुर्द गुर्द मुद क्रीडायाम् । लङि तिपि । ईट्पक्षे
अचोकूर्दीत् । अचोखूर्दीत् अजोगूर्दीत् । पक्षे अचोकूरिति । 'दश्च' इति रुत्वपक्षे इत्यर्थः ।
वनीवञ्चीतीति । वञ्चु गतौ । 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इति यङ् । 'नीग्वञ्चु-

वनीवृक्त्ति वनीवृक्तः वनीवचति । अवनोवञ्चीत्, अवनीवच् । जङ्गमीति, जङ्गन्ति 'अनुदात्तो-
पदेशः' (सू० २४२८) इत्यनुनासिकलोपः । जङ्गतः । जङ्गमति । 'म्बोश्च' (सू० २३०९) ।
जङ्गन्मि । जङ्गन्वः । एकाज्ग्रहणेनोक्तत्वान्नेपिनपेधः । जङ्गमिता । अनुनासिकलोपस्याभीय-
त्वेनासिद्धत्वान्न हेलुक् । जङ्गहि । 'मो नो धातोः' (सू० ३४१), अजङ्गन् । अनुवन्वनिर्देशान्न
च्लेरङ्, 'ह्ययन्तः' (सू० २२९९) इति न वृद्धिः, अजङ्गमीत् अजङ्गमिष्टाम् । हन्ते-
र्यङ्लुक्, 'अभ्यासाच्च' (सू० २४३०) इति कुत्वं यद्यपि 'हो हन्तेः' (सू० ३५८)
इत्यतो हन्तेरित्यनुवर्त्यं विहितम्, तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकारः,
'शितपा शपा-' (प० १३२) इति निपेधस्त्वनित्यः, 'गुणो यङ्लुकोः' (सू० २६३०)

वनीवङ्क्तीति । ईडभावे चस्य कुत्वेन कः । नकारस्यानिकानुस्वारस्य परसवर्णोऽङ्कार इति
भावः । वनीवृक्त इति । तसोऽङ्त्वादिह स्यादेव 'अनिदिताम्-' इति नलोपः । लोटि
वनीवञ्चीत्, वनीवङ्क्त्तु वनीवृक्तात् वनीवृक्ताम् वनीवचतु । ह्येवः, अपित्त्वेन ङित्त्वान्नलोपः,
अत एव ईडपि न, वनीवृग्धि वनीवृञ्चानि, आटः पित्त्वादित्वान्नलोपो न । लङ्ङितिपि इट्पक्षे
आह अवनीवञ्चीदिति । ईडभावे त्वाह अवनीवन् इति । हल्यादिना तलोपे चकारस्य
संयोगान्तलोपः । जङ्गमीतीति । गमेर्यङ्लुगन्तान्तस्तितिपि इट् । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति
नुक् । 'नश्च' इत्यनुस्वारः परसवर्णश्चेति भावः । तसि आह अनुदात्तेति । जङ्गमतीति ।
'गमहन-' इत्युपधालोप इति भावः । ननु गमेरनिट्त्वात् प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणा-
जङ्गमितेत्यत्र कथमिडित्यत आह एकाज्ग्रहणेनेति । ननु जङ्गहीत्यत्र अनुनासिकलोपे कृते
'अतो हेः' इति लुक् स्यादित्यत आह अनुनासिकलोपस्येति । लङ्ङितिपि अजङ्गमीदिति
सिद्धवृत्तस्य ईडभावे आह मो न इति । अजङ्गम् त् इति स्थिते हल्ङ्थादिना तलोपे 'मो
नो धातोः' इति मस्य न इत्यर्थः, तदाह अजङ्गन्ति । अजङ्गताम् अजङ्गमुः । अजङ्गन्
अजङ्गतम् अजङ्गत । अजङ्गमम् अजङ्गन्व अजङ्गन्म । लुङि अजङ्गीदित्यत्र 'पुपादिभ्युनाञ्
लुदितः-' इत्यङ्माद्यङ्ग्याह अनुवन्धेति । हन्तेर्यङ्लुगिति । हिंसायै क्रियासमभिहारे
गत्यर्थत्वे तु कौटिल्य इति बोध्यम् । हन्तेरित्यनुवर्त्येति । तथा च 'शितपा शपा-' इति
निपेधात्कथमिह हन्तेः कुत्त्वमित्याक्षेपः । गुण इति । 'गुणो यङ्लुकोः' इति ज्ञापकादित्यन्वयः ।
'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यत्र एकाज्ग्रहणाद्यङ्लुकि द्विवचनस्या प्रवृत्त्या
अभ्यासाभावाद् 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणविधानं व्यर्थं सत् 'शितपा शपा-'
इत्यादिनिपेधस्य क्वचिद्यङ्लुकि अप्रवृत्तिं ज्ञापयतीत्यर्थः । नन्वेकाज्ग्रहणविधेरेव
यङ्लुकि क्वचिदप्रवृत्तिज्ञापनलाभेऽपि हन्तेः इति शितपा निर्देशनिमित्तकनिपेधस्य

इत्यभ्यासस्य नीगागमः । यङो लुका लुप्तत्वाद् न तदाश्रितो नलोपः वनीवृक्त
इति । तसोऽङ्त्वादिह स्यादेव 'अनिदिताम्-' इति नलोपः । लोटि वनीवञ्चीत् ।
वनीवङ्क्त्तु । वनीवृक्तात् । वनीवृक्ताम् । वनीवचतु । वनीवृग्धि । वनीवृञ्चानि ।
जङ्गमीतीति । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति नुक् । जङ्गमतीति । 'गमहन-

इति सामान्यापेक्षज्ञापकादिति भावः । जङ्घनीति, जङ्घन्ति जङ्घतः जङ्घन्ति । जङ्घनिता । श्रितपा निर्देशाच्चादेशो न, जङ्घहि । अजङ्घनीत् अजङ्घन् । जङ्घन्यात् । आशिपि तु वध्यात् । अवधीत् अवधिष्टामित्यादि । वधादेशस्य द्वित्वं तु न भवति, स्थानिवत्त्वेन 'अनभ्यासस्य' इति निषेधात् । तद्वि समानाधिकरणं धातोर्विशेषणम्, बहुव्रीहिवलात् । आङ्पूर्वात्तु 'आङो गमहनः'

कथं यङ्लुकि अप्रवृत्तितः स्यादित्यत आह सामान्यापेक्षेति । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणविधानमेकाग्रहणस्यानित्यत्वं ज्ञापयत् तद्वचनोपात्तत्वसामान्यात् 'श्रितपा शपा-' इत्यादिसर्वनिषेधानां यङ्लुकि क्वचिदप्रवृत्तिं ज्ञापयतीत्यर्थः । इति भाव इति । न्यासकृत इति शेषः । जङ्घनीतीति । 'नुगतः-' इति नुक् । जङ्घत इति । 'अनुदात्तोपदेश-' इत्यनुनासिकलोपः । जङ्घन्तीति । 'गमहन-' इत्युपधालोपः । जङ्घन्तीति । एकाग्रहणादिणिषेधो न जङ्घहीत्यत्र 'हन्तेर्जः' इत्याशङ्क्याह श्रितपेति । अजङ्घन्निति । लङ्-स्तपि ईडभावे अजङ्घन् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोप इति भावः । आशिपि तु वध्यादिति । जङ्घम् इत्यस्मादाशीलिङि 'हनो वधलिङि' इति वधादेशः, प्रकृतिग्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणादिति भावः । अवधीदिति । जङ्घन् इत्यस्माल्लुङ्-स्तपि 'लुङि च' इति वधादेशे 'अस्तिसिचः-' इति नित्यमीडिति भावः । ननु हनो यङ्लुगन्तात् आशीलिङि लुङश्च तपि द्वित्वात्प्रागेव वधादेशे कृते तस्य द्वित्वं कुतो न स्यादित्यत आह वधादेशस्य द्वित्वं तु न भवतीति । कुत इत्यत आह स्थानिवत्त्वेनेति । वधादेशात्परत्वादादौ द्वित्वे कृते सति कृतद्विवचनस्य स्थाने वधादेशः । तस्य च स्थानिवत्त्वेन साभ्यासतया अनभ्यासस्येति निषेधात् द्वित्वमित्यर्थः । ननु साभ्यासस्य स्थाने भवन् वधादेशः स्थानिवत्त्वेन साभ्यासोऽस्तु । द्वित्वं तु दुर्वारम् । साभ्यासत्वेऽप्यभ्यासानात्मकत्वाद् अनभ्यासस्येत्यनेन धातोर्वयवस्याभ्यासस्य द्वित्वनिषेधादित्यत आह तद्धीति । धात्ववयवस्य अभ्यासस्येति नार्थः । किन्तु अनभ्यासो यो धातुः तदवयवस्यैकाच इत्येवम् अनभ्यासग्रहणं सामानाधिकरण्येन धातोर्विशेषणमित्यर्थः । नन्वेवमपि न अभ्यास इति विश्रहे द्वित्वं दुर्निवारमेव, वधादेशस्य स्थानिवत्त्वेन साभ्यासात्वेऽप्यभ्यासानात्मकत्वादित्यत आह बहुव्रीहिवलादिति । न विद्यते अभ्यासो यस्य धातोरिति बहुव्रीहिमाश्रित्य अनभ्यासस्येत्येतद्धातोः सामानाधिकरण्येन विशेषणमित्यर्थः । प्रकृते च वधादे-

इत्युपधालोपः । अजङ्घन्निति । ईट्पक्षे त्वजङ्घमीत् । अजङ्घताम् । अजङ्घ्मुः । अजङ्घमीः । अजङ्घतम् । अजङ्घत । अजङ्घमम् । अजङ्घन्व । अजङ्घन्म । सामान्यापेक्षेति । अयं भावः- एकाच इत्यत्रैकाग्रहणाद्यङ्लुकि द्विवचनं न कुत्रापि प्राप्नोति । तथा च 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य विधीयमानो गुणो द्विवचनं विना निवेशमलभमानः सन् 'श्रितपाशपा-' इति सर्वेषामपि निषेधानां क्वचिद्यङ्लुक्प्रवृत्तिं ज्ञापयतीति । तथा च प्रयुज्यते- 'राजा वृत्रमजङ्घन्त' इत्यादि । द्वित्वं तु न भवतीति । वध्यात् अवधीदित्यत्र कृतद्विवचनस्य 'हनो वध लिङि'

(सू० २६९५) इत्यात्मनेपदम्, आजङ्घते इत्यादि । 'उत्परस्य-' (सू० २६३७) इति तपरत्वान्न गुणः, 'हलि च' (सू० ३५४) इति दीर्घस्तु स्यादेव, तस्यासिद्धत्वेन तपरत्व-निवर्त्यत्वायोगात्, चञ्चुरीति, चञ्चूर्ति, चञ्चूर्तः चञ्चुरति । अचञ्चुरीत् अचञ्चूः । चङ्घनीति, चङ्घन्ति । 'जनसन-' (सू० २५०४) इत्यात्वम्, चङ्घातः । 'गमहन-' (सू० २३६३) इत्युपवालोपः, चङ्घ्नति । चङ्घाहि । चङ्घानानि । अचङ्घनीत्, अचङ्घन् । अचङ्घ्लुः । 'ये विभापा' (सू० २३१९) चङ्घायात्, चङ्घन्यात् । अचङ्घनीत् । अचङ्घानीत् । 'उतो वृद्धिः' (सू० २४४३) इत्यत्र 'नाभ्यस्तस्य-' इत्यनुवृत्तेस्तो वृद्धिर्न, योयोति, योयवीति । अयोयवीत्, अयोयोत् । योयुयात् । आशिपि दीर्घः । योयूयात् । अयोयावीत् ।

शस्य स्यानिवत्त्वेन साम्यासत्त्वादभ्यासहीनत्वाभावात् द्वित्वमिति भावः । आङ्पूर्वात्त्विति यङ्लुगन्ताद्धनधातोरिति शेषः । 'आङो यमहनः' इत्यत्र हन्ग्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम् प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणादिति भावः । उत्परस्येति । चर गतौ भक्षणे च, अस्माद्यङ्लुकि लट्स्तिपि इडभावे द्वित्वे 'चरफलोश्च' इत्यभ्यासस्य नुक् । 'उत्परस्यातः' इत्युत्तरखण्डे अकारस्य उत्त्वम्, 'हलि च' इति दीर्घः । चञ्चूर्तीति रूपम् । तिपमाश्रित्य उकारस्य लघूपधगुणस्तु न, उदिति तपरकरणसामर्थ्यात् । अन्यथा उरित्युक्तेऽपि 'भाव्यमा-नोऽण् सवर्णान् न गृह्णाति' इत्येव दीर्घादिव्यावृत्तेरित्यर्थः । ननु उदिति तपरकरणाद्यथा गुणो निवर्तते तथा 'हलि च' इति दीर्घोऽपि निवर्तते इत्यत आह हलि चेति दीर्घस्तु स्यादेवेति । कुत इत्यत आह तस्येति । 'हलि च' इति दीर्घशास्त्रस्य त्रैपादिकत्वेन 'उत्पर-स्यातः' इति शास्त्रं प्रत्यसिद्धतया तपरकरणेन तन्निवृत्तेरसंभवादित्यर्थः । वस्तुतस्तु गुणस्यापि वहिरङ्गतया असिद्धत्वात्तपरत्वनिवर्त्यत्वं न भवति । अत एव विप्रतिपेधसूत्रे भाष्ये 'उदाष्टय-' इत्युत्त्वे पोपूर्यते इत्यत्राभ्यासगुणो दृश्यमान उपपद्यत इति शब्देन्दुखरे प्रपञ्चितम् । अचञ्चूरिति । लट्स्तिपि ईडभावे हलङ्यादिना तलोपे प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वाद् 'वोरूपधायाः-' इति दीर्घः । खनु अवदारणे, अस्माद्यङ्लुकि उदाहरति चङ्घनीतीति । चङ्घ्खाहीति । हेरपिन्वेन डित्वाद् 'जनसन-' इत्यात्वम् । अचङ्घ्खनीदिति । 'अस्तिसिचः-' इति नित्यमीट् । 'अतो हलादेः-' इति वृद्धिविकल्पः । युधातोः योयोतोत्यत्र 'उतो वृद्धिः--' इति वृद्धिमाशङ्क्याह उतो वृद्धिरित्यत्रेति । आशिपि

'लुङि च' इति वधादेशात्पुनर्द्वित्वं न भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह स्थानिवत्त्वेनेति । आङ्पूर्वादिति । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणादिति भावः । चञ्चूर्तीति । चरतिगतौ भक्षणे च । 'चरफलोश्च' इत्यभ्यासस्य नुक् । 'उत्परस्यातः' इत्युत्त्वम् । 'हलि च' इति दीर्घः । अचञ्चूरित्यत्र तु पदान्तविषयत्वाद् 'वोरूपधायाः-' इति दीर्घः । चङ्घ्खनीतीति । खनु अवदारणे । चङ्घ्खात इति । यत्तु केचिद्वातु-ग्रहणेन कृतं कार्यं यङ्लुकि वेति 'जनसन-' इत्यात्वाभावे 'अनुनासिकस्य क्लिप्तलोः-' इति दीर्घोऽपि न भवति । किप्साहचयाद्धि झलादिः कृदेव तत्र

नोनवीति, नोनोति । जाहेति, जाहाति । 'ई हल्यघोः' (सू० २४९७) जाहीतः । ईह 'जहातेश्च' (सू० २४६८) 'आ च हौ' (सू० २४९९) 'लोपो यि' (सू० २५००) 'घुमास्था-' (सू० २४६२) 'एलिङि' (सू० २३७४) इत्येते पञ्चापि न भवन्ति, शितपा निर्देशात् । जाहति । जाहासि, जाहेषि जाहीथः जाहीथ ।

दीर्घ इति । 'अकृत्सार्वधातुकयोः-' इत्यनेनेति भावः । अयोयावीदिति । ईटि सिचि वृद्धिः । नुधातोरपि युधातुवद्रूपाणीति मत्वाह नोनवीतीति । हाङ्हाकोर्यङ्लुकि तुल्यानि रूपाणि डित्त्वप्रयुक्तात्मनेपदस्य यङ्लुकि अप्रवृत्तेरुक्तत्वादिति मत्वाह जाहेतीति । हाङ्हाकोर्यङ्लुगन्ताल्लटस्तिपि ईटि आद्गुणे रूपम् । न च हाङोऽभ्यासस्य 'भृवामित्' इति इत्त्वम्, हाकस्तु तन्नास्ति, भृञ् माङ् ओहाङ् एषां त्रयाणामेव तत्र ग्रहणात् । तत् कथं हाङ्हाकोस्तुल्यत्वमिति शङ्क्यम्, 'भृवामित्' इत्यस्य श्लावेव प्रवृत्तेः । न च अकित इति निषेधाद् हाकोऽभ्यासस्य दीर्घाभावात् कथमुभयोस्तुल्यरूपत्वमिति वाच्यम्, क् इत् यस्य स कित्, न विद्यते किद् यस्य स अकित्, तस्य अकित इति बहुव्रीहिरभ्रवद्ब्रह्मश्रयणात् । इह च हाको धातोः कित्त्वेऽपि न किद्वत्त्वम् । तदभ्यासस्य तु दूरेतरां न किद्वत्त्वम् । 'द्विः प्रयोगो द्विवचनं पाठम्' इति सिद्धान्तात् । बहुव्रीह्याश्रयणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिवत्त्वेन हाको न किद्वत्त्वम् । अतो हाकोऽभ्यासदीर्घो निर्वाध इति भावः । जाहीत इति । हाङ्हाकोस्तसि ईत्वमेव । ननु हाको 'जहातेश्च' इति इत्त्वविकल्पः कुतो नेत्यत आह इहेति । हलादौ विङिति सार्वधातुके 'जहातेश्च' इति इत्त्वविकल्पः, तथा 'आ च हौ' इति जहातेहौ परे आत्वमित्त्वमीत्वं च, तथा 'लोपो यि' इति यादौ सार्वधातुके जहातेरास्त्रोपश्च तथा 'घुमास्था-' इति जहातेर्हलादौ विङित्यार्धधातुके ईत्वं, तथा 'एलिङि' इति जहाते-रार्धधातुके किति लिङ्येत्वं च इत्येते पञ्चापि विधयो यङ्लुकि न भवन्तीत्यर्थः । कुत इत्यत आह शितपेति । एवं च जाहीत इत्यत्र 'ई हल्यघोः' इति इत्त्वमेव, न त्वित्त्वविकल्प इति स्थितम् । जाहतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यदादेशः, 'श्नाभ्यस्तयोः-' इत्याल्लोपः । जाहांचकार । जाहिता । जाहिव्यति । जाहेतु,

गृह्यते न तु तिङित्यभ्युपेत्य चङ्ङन्त इति रूपमाहुस्तदयुक्तम् । धातुग्रहणेन कृतस्य यङ्लुक्-प्रवृत्तौ मानाभावात् । सत्यपि प्रमाणे आत्वं वेति विकल्पोक्त्या चङ्ङात् इति रूपं केन वार्यताम् । यच्चोक्तम् 'अनुनासिकस्य-' इति सूत्रे क्विप्साहचर्याज्जलादिरपि कृदेव गृह्यत इति तदप्ययुक्तमेव । यदि हि कृदेव क्विप् स्यात्तदा साहचर्योक्तिः सङ्गच्छेत किं तु कृद्भिन्नोऽभ्यस्त्येवाचारक्विप् । अत एव राजानति चर्माणति इत्यादौ माधवादिभिः किनिमित्तो दीर्घ उक्तः । चङ्ङ्खाहीति । हेरपित्त्वेन डित्त्वाद् 'जनसन-' इत्यात्वम् । अचङ्ङ्खानीदिति । 'अतो हलादेः-' इति वा वृद्धिः । जाहेतीत्यादि । हाङ्हाको-स्तुल्यानि रूपाणि । डित्त्वप्रयुक्तस्यात्मनेपदस्य यङ्लुक्प्रवृत्तेः 'भृवामित्' इति हाङ् इत्त्वस्य श्लुनिमित्ताभ्यासस्यैव विहितत्वाच्च । न च अकित इति निषेधन हाकोऽभ्यासस्य दीर्घो दुर्लभ इति कथमुभयोस्तुल्यरूपतेति शङ्क्यम्, अकित इत्यत्र हि न विद्यते किञ्चस्याभ्यासस्येति बहुव्रीहिराश्रीयते, तेन

जाहीहि । अजाहेत्, अजाहात् अजाहीताम् अजाहुः । जाहीयात् । आशिपि जाहायात् । अजाहासीत् अजाहासिष्टाम् । अजाहिष्यत् । लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् 'स्वपिस्यमि-' (सू० २६४५) इत्युत्त्वं न, 'रुदादिभ्यः-' (सू० २४७४) इति गणनिर्दिष्टत्वादिण्, सास्वपीति, सास्वप्ति सास्वप्तः सास्वपति । असास्वपीत्, असास्वप् । सास्वप्यात् । आशिपि तु 'वचि-स्वपि-' (सू० २४०९) इत्युत्त्वम्, सासुप्यात् । असास्वापीत्, असास्वपीत् । २६५२ रुग्निकौ च लुकि । (७-४-९१) ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रुक्, रिक्, रीक् एते आगमाः स्युयंड्लुकि । २६५३ ऋतश्च । (७-४-९२) ऋदन्तधातोरपि तथा । ववृत्तीति, वरिवृतीति, वरीवृतीति । वर्वर्ति, वरिवर्ति वरीवर्ति । ववृत्तः,

जाहानु, जाहीतात् जाहीताम् जाहानु । जाहीहीति । हेरपित्त्वेन डित्त्वादीत्त्वम् । इह 'आ चे हो' इति न । विधिलिङ्याह जाहीयादिति । 'ई हल्यवोः' इति ईत्त्वमेव । 'लोपो यि' इत्याह्लोपस्तु न । आशिपि जाहीयादिति । इह 'घुमास्या-' इति इत्त्वं न । 'एलिङि' इत्यपि न । अजाहासीदिति । 'यमरम-' इति सगिटौ । वि ष्वप् शये । अस्य यड्लुकि 'स्वपिस्यमिव्येनां यडि' इति संप्रसारणमाशङ्क्याह लुका लुप् इति । उत्त्वं नेति । वस्य संप्रसारणं नेत्यर्थः । इडभावपक्षे 'रुदादिभ्यः-' इति इटमाशङ्क्याह रुदादिभ्य इति । असास्वप् इति । लडस्तिपि ईडभावे हलङ्यादिलोपः । असास्वापीत् इति । 'अतो हलादेः-' इति वृद्धिविकल्पः । 'अस्तिसिचः-' इति नित्यमीट् । रुग्निकौ च लुकि । 'रीगदुपधस्य च' इत्यत ऋदुपधस्येत्यनुवर्तते । रिगपि इह चकारात् समुचीयते । अत्र 'लोपः -' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते 'गुणो यड्लुकोः' इत्यतो यड्प्रहणं च, तदाह ऋदुपधस्येत्यादिना । रुकि उकार उच्चारणार्थः । रिकि तु इकारः श्रूयत एव । एवं रीकि ईकारश्च, व्याख्यानात् । ऋतश्च । तथेति । अभ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते आगमाः स्युयंड्लुकीत्यर्थः । वृत्तु वर्तने, अस्माद्यड्लुगन्ताद् ववृत्त् इत्यस्माह्लटस्तिपि ईट्पक्षे अभ्यासस्य क्रमेण रुकं रिकं रीकं चोदाहरति ववृत्तीति, वरिवृतीति, वरीवृतीति इति । इट्पक्षे 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इति निषेधान्न लघूपधगुणः ।

'द्विप्रयोगो द्विवचनं पाठम्' इत्यभ्युपगमाद्धातोः कित्त्वे अभ्यासस्य कित्त्वेऽपि वनीवञ्चीतीत्यादाविव कित्त्वाभावान्न दोषः । किं च द्वित्वाभावे केवलस्यार्थवत्त्वेऽपि द्वित्वे सति समुदाय एवार्थवानिति हि सर्वसंमतम् । तथा कित्त्वमपि समुदायस्यैवास्तु, न तु प्रत्ययवमिति नास्त्येव दीर्घे प्रतिबन्धः । जाहीयादिति । 'ई हल्यवोः' इतीत्वम् । लुका लुप् इति । सर्व-विधिभ्यो लुग्विधेर्वलीयस्त्वादकृतव्यूहपरिभाषया च लुकः पूर्वं न शङ्क्यमेवेति भावः । उत्त्वं नेति । फलितार्थकथनमिदम् । 'स्वपिस्यमि-' इत्यादिना विधीयमानं यत्संप्रसारणं तन्नेत्यर्थः । असास्वापीदिति । 'अतो हलादेः-' इति विकल्पे वृद्धिः । रुग्निकौ च । चकारेण 'रीगदु-पधस्य-' इत्यतो रीगनुकृष्यते । रुक उकार उच्चारणार्थः । ऋतश्च । ऋतोऽनुवर्तमानमङ्गं विशेष्यते । ऋदन्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्येत्यर्थः । ऋदन्ताद्धातोरिति पाठस्तु फलितार्थकथनपरतया नेयः ।

वरिवृत्तः, वरीवृत्तः, । ववृत्तति, वरिवृत्तति, वरीवृत्तति । वर्वर्तामास, वरिवर्तामास, वरीवर्तामास । वर्वर्तिता, वरिवर्तिता वरीवर्तिता । गणनिर्दिष्टत्वाद् 'न वृद्धम्यश्चतुर्म्यः', (सू० २३४८) इति न । वर्वर्तिष्यति, वरिवर्तिष्यति, वरीवर्तिष्यति । अववृतीत् अवरिवृतीत्, अवरोवृतीत् । अववर्तन्, अवरिवर्तन्, अवरोवर्तन् । सिपि 'दश्च' (सू० २४६८) इति ह्रस्वपक्षे 'रो रि' (सू० १७३) अवर्वाः, अवर्वाः, अवरोवाः । गणनिर्दिष्टत्वाद् न, अववर्तीत्, अवरिवर्तीत्, अवरोवर्तीत् । चर्करीति, चर्कति, चरिकर्ति, चरीकर्ति, चर्कृतः चर्कति । चर्करांचकार । चर्करिता । अचर्करीत्, अचर्कः । चर्क्यात् । आशिषि रिस्, चर्क्यात् । लुङि, अचर्करीत् । 'ऋतश्च' (सू० २६५३) इति तपरत्वान्नेह । कृद्विशेषे चाकर्ति । ताततिं तातीर्तः तातिरति । तातीर्हि । तातराणि । अतात-

इडभावेऽपि रुगाद्यागमत्रयमुदाहरति वर्वर्तीत्यादि । इति नेति । इण्निपेधो नेत्यर्थः । लोटि ववृतीत्, वर्वर्तुं ववृत्तात् ववृत्ताम् ववृत्तु । ववृद्धि । वर्वर्तानि । लङ्स्तिपि ईटि आह अववृतीदिति । इडभावे त्वाह अववर्तुं इति । ह्रस्व्यादिना तिपां लोपः । 'रात्सस्य' इति नियमान्न संयोगान्तलोपः । अवर्वा इति । लङः सिपि अववर्तुं स् इति स्थिते जश्त्वे 'दश्च' इति दकारस्य ह्रस्वे 'रो रि' इति पूर्वरेफस्य लोपे 'द्वलोपे-' इति दीर्घे ह्रस्व्यादिना सिपो लोपे रेफस्य विसर्गे इति भावः । अङ् नेति । 'पुषादिभ्युतादि-' इत्यनेनेति शेषः । 'अस्तिसिच-' इति नित्यमीट् । अथ 'डु कृन् करणे' इति धातोर्मुदाहरति चर्करीतीत्यादि । चर्क्यादिति । विधिलिङ्स्तिङः सार्धधातुकत्वाद् 'अकृत्सार्धधातुकयोः-' इति दीर्घो न । आशिषीति । आशीर्लिङ् आर्धधातुकत्वाद् 'रिङ् शयग्लिङ् क्षु' इति रिङिति भावः । लुङि अचर्करीदिति । सिचि वृद्धिः । लृत्तश्च इति तपरत्वान्न हेति । रग्निक शेषः । इति चाकर्तीति इडभावे रूपम् । न चाभ्यासह्रस्वत्वे 'रीगृत्वतः-' इति रीक् शङ्क्यः, नित्यत्वादुरदस्वस्य प्राप्तेः । चाकीर्तः चाकिरति इत्यादि डिच्त्वाद् गुणाभावे ऋत् इत्त्वं रपरत्वम् । ईटि चाकरीति चाकीर्तः चाकिरति । चाकरांचकार । चाकरिता । चाकर्तुं, चाकीर्तात् चाकिरतु । चाकीर्हि । चाकिराणि । लङि अचाकरीत्, अचाकः अचाकीर्ताम् अचाकरुः । विधावाशिषि च चाकीर्यात् । यासुटो डिच्त्वान्न गुणः । इत्त्वं 'हलि च' इति दीर्घः । चाकीर्याताम् । चाकीर्यास्ताम् इत्यादि । लुङि अचाकरीत् अचाकारिष्टाम् इत्यादि । एवं 'तृ प्लवनतरणयोः' इत्यस्यापि रूपाणि । अद्वैतदीपिकायां तु चोच्चं नावतरतीति

लोटि ववृतीत् ३ । वर्वर्तुं ३ ववृत्तात् । ववृत्ताम् ३ । ववृत्तु ३ । ववृद्धि ३ । अङ्नेति । 'पुषादिभ्युतादि-' इत्यनेन । चर्करीतीति । डुक्कृन् करणे । चर्क्यादिति । सार्धधातुकत्वाद् 'अकृत्सार्ध-' इति न दीर्घः । लुङि 'सिचि वृद्धिः-' इति वृद्धिः । अचर्करीत् ३ । अचर्कारिष्टाम् ३ । अचर्कारिषुः ३ । अचर्करीः ३ । चाकर्तीति । ईट्पक्षे चाकरीति । लोटि चाकरीत्, चाकर्तुं, चाकीर्तात् । चाकीर्ताम् । चाकिरतु । चाकीर्हि । लङि अचाकरीत् । अचाकः । अचाकीर्ताम् ।

रीत्, अतातः अतातीतीत् अतातरुः । अतातारीत् अतातारिष्ठामित्यादि । अर्तेर्यङ् लुकि द्वित्वेऽभ्यासस्योरदत्त्वं रपरत्वम्, 'ह्लादिः शेषः' (सू० २१७९), रुक्, रिग्रीकोस्तु 'अभ्यासस्यासवर्णे' (सू० २२९०) इति इयङ् अरति, अरयति । अररीति, अरियरीति । अर्ऋतः, अरियृतः । झि अत्, यण्, रुको 'रो रि' (सू० १७३) इति लोपः, न च तस्मिन्कर्तव्ये यणः स्थानिवत्त्वम्, पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात्, आरति अरियति । लिङि क्षितपा निर्देशाद् 'गुणोऽस्ति—'

लेखकप्रमादः । चोर्च्चं तु नावतातीतीति पाठः प्रामाणिकः । अर्तेरिति । 'सूत्रिसूत्रि—' इत्यादिना ऋधातोर्यङ् । तस्य लुक् । व्यपदेशिवत्त्वेन ऋ इत्यस्य आदिभूतादचः परत्वाद् द्वितीयैकाच्चाच्च द्वित्वम् । अभ्यासऋवर्णस्य अत्त्वे रपरत्वे अर् ऋ इति स्थिते ह्लादिशेषेण रेफस्य निवृत्तिः । अ ऋ इति स्थिते अभ्यासस्य रुक् । लट्स्तिपि ईडभावे अर् ऋ ति इति स्थिते, तिपि ऋकारस्य गुणे अकारे रपरे सति, अरतीति रूपमित्यर्थः । रिग्रीकोस्त्विति । यङ्लुकि द्वित्वे उरदत्त्वे ह्लादिशेषे अ ऋ इति स्थिते रिकि रीकि च कृते तिपि उत्तरखण्डस्य ऋकारस्य गुणे अकारे रपरे कृते अरि अति अरी अतीति स्थिते अभ्यासे रेफादिवर्णस्य यणं वाधित्वा 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयङि अरियतीति रिग्रीकोस्तुत्यं रूपमित्यर्थः । अथ लट्स्तिपि इट्पक्षे आह अररीति, अरियरीति । अर्ऋत इति । रुकि तसि रूपम् । ङित्त्वान्न गुणः । अरियत इति । द्वित्वे उरदत्त्वे ह्लादिशेषे अ ऋ तस् इति स्थिते रिकि रीकि च कृते इयङ्देशे रूपम् । झि अदिति । झि इत्यविभक्तिकनिर्देश उदाहरणसूचनार्थः । 'अदभ्यस्तात्' इति झेः अदादेश इति यावत् । यणिति । रुकि कृते अर् ऋ अति इति स्थिते ऋकारस्य यण् रेफ इत्यर्थः । तथा च अर् र् अतीति स्थिते आह रुको रो रीति लोप इति । ननु रेफस्य लोपे कर्तव्ये यणादेशसंपन्नस्य रेफस्य 'अचः परस्मिन्—' इति स्थानिवत्त्वाद् ऋकारपरकत्वाद् रेफपरकत्वाभावात् कथं पूर्वरेफस्य लोप इत्यत आह पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति । पूर्वत्रासिद्धीयकार्ये कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः । आरतीति । अर् र् अति इति स्थिते पूर्वरेफस्य लोपे संति 'द्विलोपे—' इति दीर्घः । न च यणः स्थानिवत्त्वं शङ्क्यम्, दीर्घविधौ तन्निषेधादिति भावः । अरियतीति । द्वित्वे उरदत्त्वे ह्लादिशेषे रिकि रीकि च कृते, परत्वादभ्यासस्य इयङि, ततो यणि रिग्रीकोस्तुत्यमेव रूपमित्यर्थः । अरिषि, अरियषि अररीषि, अरियरीषि । अर्ऋथः अरियृथः । अरामि, अरियामि अररीमि, अरियरीमि । अर्ऋवः, अरियृवः ।

अचाकरुः । लिङि चाकीर्यात् । आशिषि तु चाकीर्यास्ताम् । लुङि अचाकरीत् । अचाकारिष्ठात् । एवं तातरीतीत्यादि । अर्तेरिति । भौवादिकजौहोत्यादिकयोर्ग्रहणम् । उरदत्वमिति । केचित्तु 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणमाहुः । फले तु न विशेषः रिग्रीकोस्त्विति । एवं च अरियतीति रूपमुभयोस्तुत्यमिति भावः । आरतीति । 'रो रि' इति लोपे 'द्विलोपे—' इति दीर्घः । 'दीर्घोऽङ्कितः' इति दीर्घस्तु न भवति कित्त्वात् । अरियतीति । परत्वात्पूर्वमियङ् । ततो यण् ।

(सू० २३८०) इति गुणो न । रिङ्, रलोपः दीर्घः, अरियात्, अरि-
य्यात् । गृह् ग्रहणे, जर्गृहीति, जर्गृढि जर्गृढः जर्गृहति । अजर्घट् । गृह्णाते-

अररांचकार, अरियरांचकार अररिता, अरियरिता । अररिष्यति, अरियरिष्यति । अरर्तुं,
अरियर्तुं, अररीत्, अरियरीत् अर्त्तात् अरियृतात् । अर्त्ताम्, अरियृताम् । आरतु,
अरियतु । अर्त्हि, अरियृहि । अरराणि, अरियराणि । अरराव, अरियराव । लङि आरः,
आरियः आररीत्, आरियरीत् । आर्त्ताम्, अरियृताम् आररुः, आरियरुः । आरः, आरियः
आररीः, आरियरीः । आर्त्तम्, अरियृत्म् । आर्त्त, अरियृत् । आररम्, आरियरम् ।
आर्त्व, अरियृव । विधिलिङि अर्त्थात्, अरियृयात् । अर्त्थाताम् अरियृयाताम् । अर्त्थ्युः
अरियृयुः इत्यादि । आशीर्लिङि विशेषमाह लिङि श्रितपेति । रुकि अर् ऋ यात् इति
स्थिते 'अति' इति श्रितपा निर्देशाद् 'गुणोऽर्ति-' इति गुणो नेत्यर्थः । रिङिति । ऋकारस्येति
शेषः । तथा च अर् रि यात् इति स्थिते आह दीर्घ इति । 'रो रि' इति लोपे 'द्वलोपे-'
इति दीर्घ इत्यर्थः । तथा च परिनिष्ठितमाह आरियदिति । रिग्रीकोस्त्वाह अरियिया-
दिति । अरि ऋ यात्, अरी ऋ यात् इति स्थिते इवर्णस्य इयङ् ऋकारस्य रिङ् । 'लोपो
व्योः-' इति यलोपस्तु न, बहिरङ्गत्वेन रिङोऽसिद्धत्वाद् 'अवः परिस्मन्—' इति
स्थानिवत्त्वाच्च । 'न पदान्त—' इति निषेधस्तु न शङ्क्यः, 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपरूपाजादेश
एव न स्थानिवत्' इत्युक्तेरित्यलम् । लुङि आरारीत्, आरियारीत् । लुङि आररिष्यत्, आरि-
यरिष्यत् । गृह् ग्रहणे इति । ऋद्वपधोऽयम् । यङ्लुकि द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे अभ्या-
सस्य रुग्निप्रोक्तः तदाह जर्गृहीतीत्यादि । इट्पक्षे 'नाभ्यस्तस्याचि पिति
सार्वधातुके' इति लघूपधगुणनिषेधः । इडभावे त्वाह जर्गृढि इत्यादि । जर्गृह-
ति इति स्थिते लघूपधगुणे रपरत्वे ढत्वघत्वषट्त्वढलोपाः । 'यणो मयः-' इति
शिष्टस्य ढस्य द्वित्वविकल्पः । एवं जरिगृढिं, जरीगृढिं । जर्गृढ इति । रुक्,
ढत्वघत्वषट्त्वढलोपाः । डित्त्वान्न गुणः । एवं जरिगृढः जरीगृढः । जर्गृहतीति ।

रिग्रीकोस्तुल्यमिदम् । मध्यमोत्तमयोस्तु । अरर्षि । अरियर्षि । अररीषि । अरियरीषि ।
अर्त्थः । अरियृथः । अरर्मि । अरियर्मि । अररीमि । अरियरीमि । अर्त्वः । अरियृवः लिटि
अररांचकार । रिग्रीकोस्तु । अरियरांचकार । लुटि अररिता । रिग्रीकोस्तु अरियरिता । अर-
रिष्यति । अरियरिष्यति । अरर्तुं । अरियर्तुं । अर्त्तात् । अरियृतात् । अर्त्ताम् । अरियृताम्
आरतु । अरियतु । अर्त्हि । अरियृहि । अरराणि । अरियराणि । अरराव । अरियराव ।
लङि आरः आरियः । आररीत् । आरियरीत् । आर्त्ताम् । आरियृताम् । आररुः आरियरुः ।
आरः । आरियः । आररीः । आरियरीः । आर्त्तम् । अरियृत्म् । आर्त्त । आरि-
तयु । आररम् । आरियरम् । आर्त्व । अरियृव । विधिलिङि अर्त्थात् ।
अरियृयात् । अर्त्थाताम् । अरियृयाताम् । अर्त्थ्युः । लिङीति । आशीर्लिङीत्यर्थः । अरि-
य्यादिति । रिग्रीकोः-अरियृ इति स्थिते लिङि रिङ् । बहिरङ्गत्वेन रिङोऽसिद्धत्वा-

स्तु जाग्रहीति, जाग्रोडि । तसादौ ङिन्निमित्तं संप्रसारणम्, तस्य बहिरङ्गत्वेनाः-
 अदभ्यस्तात्' इत्यत् । जर्गुंहीपि, जरिगृहीपि, जरीगृहीपि । 'नाभ्यस्तस्याचि पिति—'
 इति न लघूपधगुणः । जर्घक्षि, जरिर्घाञ्जि जरीर्घाक्षि । जर्गुंडः, जरिर्गुंडः, जरीगुंडः । जर्गुंड,
 जरिर्गुंड, जरीगुंड । जर्गुंहीमि, जरिर्गुंहीमि, जरीगुंहीमि, जर्गुंहि, जरिर्गुंहि, जरीगुंहि ।
 जर्गुंह्वः, जरिर्गुंह्वः, जरीगुंह्वः जर्गुंह्याः जरिर्गुंह्याः, जरीगुंह्याः । जर्गुंहांचकार, जरिर्गुंहांचकार,
 जरीगुंहांचकार । जर्गुंहिंता, जरिर्गुंहिंता, जरीगुंहिंता । जर्गुंहिंष्यति, जरिर्गुंहिंष्यति,
 जरीगुंहिंष्यति, जर्गुंहीतु जरिर्गुंहीतु, जरीगुंहीतु, जर्गुंहुं, जरिर्गुंहुं, जरीगुंहुं । जर्गुंढात्,
 जरिर्गुंढात्, जरीगुंढात् । जर्गुंढाम्, जरिर्गुंढाम्, जरीगुंढाम् । जर्गुंहतु, जरिर्गुंहतु, जरीगुंहतु ।
 जर्गुंदि, जरिर्गुंदि, जरीगुंदि । जर्गुंहाणि, जरिर्गुंहाणि, जरीगुंहाणि । लङि अजर्गुंहीत्,
 अजरिर्गुंहीत् अजरीगुंहीत् । ईडभावे तु अजर्गुंहं त् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तलोपे हस्य
 ढत्वे गस्य भप घकारः । अजर्घटं अजरिर्घटं । एकाञ्ग्रहणे सत्प्रपीह यङ्लुकि भप्, 'गुणो
 यङ्लुकोः' इत्यनेन 'शितपा शपा—' इति निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनादित्याहुः अजर्गुंढाम्
 ३ अजर्गुंहुः ३ अजर्गुंहीः ३ अजर्घटं ३ अजर्गुंढम् ३ अजर्गुंढ ३ अजर्गुंहम्
 ३ अजर्गुंह्व ३ अजर्गुंह्या ३ । जर्गुंह्यात् ३ लुङि 'अस्तिचित्तः—' इति नित्यमीट् ।
 अजर्गुंहीत् । अजर्गुंहिंष्यत् । गृह्णातेस्त्विति । 'ग्रह उपदाने' इत्यस्मादित्यर्थः ।
 षट्पञ्चोऽयम् । इटि आह जाग्रहीतीति । यङो लुका लुप्तत्वात् तिप्-
 पित्त्वाच्च 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणं नेति भावः । ईडभावे त्वाह जाग्राडोति ।

द्यलोपो न भवति 'अचः परस्मिन्—' इति स्थानिवत्त्वाच्च । न च न पदान्त—इति निषेधः-
 शङ्क्यः, स्वरदीर्घयलोपेषु लोपरूपाजादेश एव न स्थानिवदित्युक्तत्वात् । न च अकृतव्यूहपरि-
 भापाया इयङ् नेति शङ्क्यम्, रिङः स्थानिवत्त्वेन निमित्तविनाशाभावाद् उक्तपरिभापाया
 अप्रवृत्तेः । अतएव अरियूतीत्यपि सिद्धम् । तत्रापि यणः स्थानिवत्त्वेन निमित्तविनाशाभावात्
 तत्परिभापाया अप्रवृत्तेरियङो निर्वाधत्वात् । क्वचित्तु मूलपुस्तकेषु परत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्वं
 रिङि कृते इयङोऽप्रवृत्तिरिदंशयेन अरिरियात् अरीरियादिति पठ्यते; तदापाततः । अरि-
 यूतीति रूपासिद्ध्या पूर्वोत्तरग्रन्थयोर्विरोधापत्तेः लुङि आरारीत् । आरियारीत् । लृङि
 आररिष्यत् । आरियरिष्यत् । जर्गुंहीतीति । 'नाभ्यस्तस्याचि—' इति गुणनिषेधः । मध्य-
 मोत्तमयोस्तु जर्गुंहीपि ३ । जर्घक्षि ३ । जर्गुंडः ३ । जर्गुंहीमि । जर्गुंहिं ३ जर्गुंह्वः ३ ।
 जर्गुंह्याः ३ । जर्गुंहांचकार जर्गुंहिंता । जरीगुंहिंता । इहानुबन्धनिर्देशाद्दिल्लक्षण इङ्-
 विकल्पो न । जर्गुंहीतु । जर्गुंहुं । जर्गुंढाम् । जर्गुंहतु ३ । जर्गुंदि ३ । मिति जर्गुंहाणि ३ ।
 लङि अजर्गुंहीत् ३ ईडभावे 'एकाच—'इति भप्भावः । अजर्घटं ३ । यद्यपि इह यत्रैकाञ्-
 ग्रहणं चेति निषेधाद्भप्भावो दुर्लभस्तथापि 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यनेन 'शितपा शपा—'इत्यादि-
 निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनाद् भप्भावोऽत्र प्रवर्तते इत्याहुः । अजर्गुंढाम् । अजर्गुंहुः ३ । अजर्गुंहीः ।
 अजर्घटं ३ अजर्घडं ३ अजर्गुंहम् ३ । अजर्गुंह्व ६ । जर्गुंह्यात् ३ । अजर्गुंहीत् । अजर्गुं-

सिद्धत्वान्न रगादयः, जागृढः जागृहति । जाग्रहीपि, जाग्रद्भि । छुटि जाग्र-
हिता । 'ग्रहोऽलिति—' (सू० २५६२) इति दीर्घस्तु न, तत्र एकाच इत्यनुवृत्तेः ।
माधवस्तु दीर्घमाह । तद्भाष्यविरुद्धम् । जगृवीति, जर्गर्द्धिं जगृद्धः जगृवति ।

जाग्रह् ति इति स्थिते ढत्वघत्वद्बुत्वढलोपदीर्घाः । जाग्रह् तस् इति स्थिते आह तसादा-
विति । कृते संप्रसारणे ऋद्रुपवत्त्वाद् रगादीनाशङ्क्याह तस्येति । संप्रसारणस्येयं । जागृढ
इति । ढत्वघत्वद्बुत्वढलोपाः । 'ढ्रलोपे—' इति दीर्घस्तु न ऋकारस्याण्वत्वात् । जागृहति ।
सिपः पित्त्वान्न संप्रसारणमिति मत्वाह जाग्रहीपि जाग्रहीति । ईडभावे हस्य ढः, सस्य
पः, भण्भावः । जागृढः जागृढ । जाग्रहीमि, जाग्रहि जागृह्वः जागृह्वः । इत्यनुवृत्तेरिति ।
'एकाचो द्वे—' इति सूत्रे हरदत्तेन तयोक्तत्वादिति भावः । माधवस्त्विति । एकाग्रहणं
नानुवर्तते इति तदाशयः । भाष्यविरुद्धमिति । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति सूत्रभाष्ये 'ग्रह
उपादाने' इत्यस्माद्यडि संप्रसारणे श्रम्यासस्य रीकि यदन्ताद् जरीगृहिता जरीगृहितम्, जरीगृहि-
तव्यमित्यत्र इटो दीर्घाभावं सिद्धवत्कृत्य तत्र दीर्घभाशङ्क्यग्रहोऽङ्गात्परस्य इटो दीर्घो विवोयते ।
जरीगृह् इत्यङ्गम्; तच्च न ग्रहवानुरिति निरूप्याङ्गविशेषणसामर्थ्यादेव 'प्रकृतिग्रहणे यङ्लु-
गन्तस्याऽपि ग्रहणम्' इति नात्र प्रवर्तते इति समाहितम् । यदन्ते उक्तो न्यायो यङ्लुगन्तेऽपि
जाग्रहितेत्यादौ समान इत्यादि प्रौढमनोरमायां ज्ञेयम् । न च हरदत्तमत एकाग्र-
हणानुवृत्त्येवात्र दीर्घनिवारणे सति भाष्योक्तमिदं समाधानं नादरणीयमिति वाच्यम्-
उपायस्य उपायान्तराङ्गपकत्वादित्यलम् । जाग्रहिष्यति । जाग्रहीतु, जाग्राडु,
जागृढात् जागृढाम् जागृहतु । हौ जागृढि । जाग्रहाणि । लडि अजाग्रहीत,
अजाग्रट् अजागृढाम् । अजागृढम् अजागृढ । अजाग्रहम् अजागृह्व अजागृह्व ।

हिंष्टाम् ३ । अजर्गहिष्यत् । जाग्रहीतीति । ग्रह उपादाने । यडो लुका लुका लुप्तत्वात्तन्नि-
मित्तं 'ग्रहिष्या—' इति संप्रसारणमिह नेति भावः । जागृढ इति । 'दीर्घोऽलितः' । तत्रै-
काच इति । 'ग्रहो लिति—' इत्यत्रैकाच इति 'एकाचो द्वे—' इत्यस्मिन् सूत्रे हरदत्तेनोक्तत्वा-
दिति भावः । माधवस्त्विति । अयं भावः—'ग्रहोऽलिति—' इति सूत्रे यङ्लोपे चोक्तमिति
वार्तिकतदीयभाष्यकैयटादिपर्यालोचनया जरीगृहीतेत्यादिषु ग्रहेर्यदन्तात्तृचस्तासेर्वा य इट् तस्य
दीर्घाभावे युक्तिद्वयं लभ्यते । पूर्वस्मादपि विवौ स्थानिवद्भाव इत्येके ग्रहेर्विहितो य इट् तस्य
दीर्घ इत्यपरे । तत्राद्यः पक्षो भाष्यवार्तिककाररीत्या । ताभ्यां हि 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्'
इत्यवष्टभ्य दीर्घादिग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् । त्रैपादिकदीर्घातिरिक्तदीर्घोऽस्मिन् कर्तव्ये स्थानिव-
द्भावस्य तन्मते सुवचत्वात् । द्वितीयस्तु सूत्ररीत्या, तेन तु सामान्यतो दीर्घविवौ स्थानिवद्भा-
वस्य निषिद्धत्वात्तन्मते स्थानिवद्भावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एवं च यङ्लुकि दीर्घप्रवृत्तौ न
किञ्चिद् वाचकम् । यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वाद् अजूझदेशत्वाच्च । स्थानिवद्भावान्यायो-
गात् । 'द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं पाठम्' इति सिद्धान्ताद्यङ्लुगन्ताद् गृह्णातेर्विहितस्य
ग्रहेर्विहितत्वानपायाच्च । तद्भाष्यादिविरुद्धमिति । आदिशब्देन कैयटहरदत्तौ

जर्गंधीपि, जर्घंसि । अजर्गंधीत् । ईडभावे गुणः, हल्ड्यादिलोपः, भण्भाक्; जश्त्वचत्वे, अजर्घत् । अजर्गृद्धाम् । सिपि 'दश्च' (सू० २४६८) इति पक्षे हत्वम् । अजर्घाः । अजर्गंधीत् अजर्गंधिष्ठात् । पाप्रच्छीति, पाप्रष्टि । तसादौ 'ग्रहिय्या—'

जागृह्यात् । लुङि अजाग्रहीत् । 'ह्ययन्त—' इति न वृद्धिः । 'अस्तिसिचः—' इति नित्यमीट् अजाग्रहिय्यत् । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लटस्तिपि ईटि आह जर्गृधीतीति 'नाभ्यस्तस्य—' इति न लघूपधगुणः । ईडभावे आह जर्गृद्धीति । जर्गृध् इति स्थिते 'ज्ञपस्तथोः—' इति तकारस्य घः । लघूपधगुणो रपरत्वम् । जर्गृद्ध इति । तसादौ डित्त्वान्तगुणः । 'ज्ञपस्तथोः—' इति तस्य घः । जर्घत्सीति । जर्गृध् सि इति स्थिते गस्य भ् घः, गुणः, रपरत्वम्, घस्य चत्वंम् । जर्गंधि ३, जर्गंधीमि ३ । जर्गृध्वः ३ । जर्गंधाचकार ३ । जर्गंधिता ३ । जर्गंधिष्यति ३ । जर्गंधीतु ३ जर्गंधुं ३ जर्गृद्धात् ३ । हौ जर्गृद्धि ३ । जर्गृधानि ३ । लुङि तिपि ईट् अजर्गंधीत् ३ । इडभावे इति । अजर्गृध् त् इति पित्त्वादडित्त्वाद् गुणे रपरत्वे हल्ड्यादिना तकारलोपे पदान्तत्वाद् गस्य भ् घकारः घस्य जश्त्वेन दकारः, तस्य 'वावसाने' इति चत्वंविकल्प इत्यर्थः । अजर्घत् इति । 'रात्सस्य' इति नियमान्न संयोगान्तलोपः । अजर्गृद्धाम् अजर्गृधुः । सिपि ईडभावपक्षे अजर्गृध् स् इति स्थिते, गुणे, रपरत्वे, हल्ड्यादिलोपे भण्भावे, घस्य जश्त्वे, तस्य चत्वंविकल्पे पूर्ववदेव रूपं सिद्धवत्कृत्याह सिपि दश्चेति पक्षे हत्वमिति । तथा च अजर्घर् र् इति स्थिते 'रो रि' इति लोपे 'द्वलोपे—' इति दीर्घे, शिष्टरेफस्य विसर्गे, अजर्घाः इति रूपमित्यर्थः । अजर्गृद्धम् अजर्गृद्ध । अजर्गृधम् अजर्गृध्व अजर्गृध्वम् । लुङ्याह अजर्गंधीदिति । 'अस्तिसिचः—' इति नित्यमीट् । पाप्रच्छीतीति । 'प्रच्छ जीप्सा-

गृह्येते । विरोधश्चात्र मनोरमायामुपपादितः । तथा हि 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति सूत्रे ग्रहेरङ्गादिति भाष्यमुपादाय कैयट आह 'तुचो हि जरीगृहीत्यङ्गं न तुः ग्रहिः, विशेषण-सामर्थ्याद्धि यथाश्रुतरूपाश्रयणम्' इति । यद्यपि तत्र यडन्तं प्रक्रम्येदमुक्तम्, तथापि युक्तिसाम्याद् यङ्लुगन्तेऽपि न दीर्घ इति लक्ष्यते । एकाज्ग्रहणमनुवर्तयन् हरदत्तोऽप्यत्रानुकूलः । न ह्यस्मिन्पक्षे यङ्लुकि दीर्घस्य प्रसक्तिरस्ति । एवं च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति ग्रहेर्विहितस्य य इट् तस्य दीर्घ इति च प्रागुक्तसमाधानमुपायस्थोपायान्तराद्रूपकत्वादिति न्यायेन यडन्तांशो उपायान्तरपरतया नेयम् । न च ग्रहीति यथाश्रुतरूपाश्रयणे गृहीत इत्यादाविटो दीर्घो न स्यादिति वाच्यम्, अङ्गसंज्ञाप्रवृत्तिवेलयां यथाश्रुतरूपस्यैव सत्त्वात् । ग्राहितमित्यादौ तु नैवम् । एकाच इति समाधानं तु णिज्भिन्नविषयकमेव, 'निष्ठायां सेटि' इति णिलोपे ग्राहितमित्यादावेकाचत्वानपायात् । तदिध्यम्—यङ्लुगन्ताण्णिजन्ताच्च यडन्ताच्च ग्रहेरिटः । द्विधा त्रिधा चतुर्धा च दीर्घप्राप्तिः समाहिता । अस्वार्थः—यङ्लुगन्ताद्दीर्घे प्राप्ते समाधानद्वयम् । ग्रहेरङ्गादिति व्याख्यानमेकाच इत्यनुवृत्तिश्चेति । णिजन्तात्तु ग्रहिस्वरूपाभावः, विहितविशेषणं स्थानिवद्भावश्चेति समाधानत्रयम् । यडन्तात्समाधानचतुष्टयम्, 'एकाचः—' इत्यनुवृत्तिः पूर्वोक्तसमाधानत्रयं चेति अजर्घा इति ।

(सू० २४१२) इति संप्रसारणं न भवति, शितपा निर्देशात् । 'छ्वोः शूङ्—'
(सू० २५६१) इति शः । 'ब्रश्च—' (सू० २९४) इति षः । पाप्रष्टुः पाप्रच्छति ।
पाप्रश्मि पाप्रच्छ्वः पाप्रश्मः । 'यकारवकारान्तानां तृष् भाविनां यङ्लुक्
नास्ति' इति 'छ्वोः—' (सू० २५६१) इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । कैयटेन स्वप्ती-

याम् अस्माद्यङ्लुगन्ताह्वटस्तिपि ईटि रूपम् । ईडभावे आह पाप्रष्टीति । 'ब्रश्च—' इति छस्य
षः । तकारस्य ष्टुत्वेन टः । 'छ्वोः—' इति छस्य शकारस्तु नात्र भवति, तस्य अनुना-
सिकादौ प्रत्यये क्नौ झलादौ किति ङिति च विहितत्वात् । ननु तिपः पित्त्वेन ङित्त्वाभावाद्
'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणाभावेऽपि तसो ङित्त्वात् संप्रसारणं दुर्वारमित्यत आह तस्मादाविति ।
शितपेति । 'ग्रहिज्या—' इति सूत्रे पृच्छतीति शितपा निर्देशादित्यर्थः । पाप्रच्छतीति ।
'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । पाप्रच्छीषि । सिपि ईडभावे तु 'छ्वोः—' इति छस्य न शः,
सिपी झलादित्वेऽपि ङित्त्वाभावात् । किंतु 'ब्रश्च—' इति ष एव । 'षढोः—' इति पस्य कः
सस्य षत्वम् । पाप्रक्षि पाप्रष्टुः पाप्रष्ट । पाप्रश्मीति । अनुनासिकप्रत्ययपरकत्वात् छस्य
'छ्वोः—' इति श इति भावः । पाप्रच्छ्व इति । अत्र 'छ्वोः—' इति न
शः; वसो झलादित्वाभावात् । पाप्रश्म इति । अनुनासिकादिप्रत्ययपरकत्वात् छस्य शः ।
पाप्रच्छांचेकार । पाप्रच्छिता । पाप्रच्छिष्यति । पाप्रच्छीतु, पाप्रष्टु, पाप्रष्टात् पाप्रष्टाम्
पाप्रच्छतु । हेङिः; अपित्त्वेन ङित्त्वाद् झलादित्वाच्च छस्य शः; तस्य 'ब्रश्च—' इति षः
ष्टुत्वेन घस्य ङः, पस्य जत्वेन ङः, पाप्रङ्ङि । पाप्रच्छानि । लङितिपि ईटि अपाप्रच्छीत् ।
ईडभावे तु अपाप्रच्छत् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तलोपे छस्यः षः, तस्य जश्त्वचत्वे ।
अपाप्रट् अपाप्रष्टाम् अपाप्रच्छुः । अपाप्रच्छीः; अपाप्रट् अपाप्रष्टम् अपाप्रष्ट । अपाप्रच्छम्
अपाप्रच्छ्व अपाप्रश्म । लिङि पाप्रच्छयात् । लुङि अपाप्रच्छीत् । 'अस्तिसिच—' इति
नित्यमीट् अपाप्रच्छिष्यत् । ऊठ् भाविनामिति । 'भू प्राप्तौ' चुरादिराष्टुषीयः । तस्माद्
'आवश्यकाधमर्षयोर्णिनिः' इति भविष्यदर्थे णिनिः । ऊठ् प्राप्स्यतामित्यर्थः । ऊठ्विषयाणा-
मिति यावत् । ध्वनितमिति । सूचितमित्यर्थः । स्पष्टीकृतमिति । तथा हि 'छ्वोः—'
इति सूत्रे किङ्दग्रहणानुवृत्तौ कांश्चिद् दोषानुद्भाव्य परिहृत्य किङ्दग्रहणानुवृत्ति
स्वीकृत्योक्तं भाष्ये एतावानेव विशेषः । अनुवर्तमाने किङ्दग्रहणे छः षत्वं वक्तव्य-
मिति । अत्र कैयटः—पृष्ठा पृष्ठमित्यादौ 'छ्वोः—' इति छस्य शत्वे कृते तस्य
'ब्रश्च—' इति षत्वे ष्टुत्वमिति स्थितिः । तत्र किङ्तीत्यनुवृत्तौ छस्य षत्वं न स्यात् ।
अतः छस्य षत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । न च किङ्दग्रहणानुवृत्तावत्र शत्वाभावेऽपि

गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । इह अपदान्तस्यापि रेफस्य 'रो रि' इति लोपो भवत्येव, तत्र
मण्डूकप्लुत्या पदस्येत्यनुवर्तनात् । पाप्रष्टीति । प्रच्छ जीप्सायाम् । 'ब्रश्च—' इति षः ।
पाप्रच्छिता । पाप्रच्छिष्यति । पाप्रष्टु । पाप्रष्टात् । पाप्रष्टाम् । पाप्रच्छतु । पाप्रङ्ङि ।
पाप्रच्छानि । अपाप्रच्छीत् । अपाप्रट् । अपाप्रष्टाम् । अपाप्रच्छुः । अपाप्रच्छीः,
अपाप्रट् । अपाप्रष्टम् । अपाप्रष्ट । अपप्रच्छम् । अप्राप्रच्छ्व । अपाप्रश्म । भाष्ये
ध्वनितमिति । 'छ्वोः शूङ्—' इति सूत्रे भाष्ये किङ्दग्रहणमनुवर्तते न

तम, । इदं च 'च्छ्वोः—' (सू० २५६१) इति यत्रोठ् तद्विपर्ययम् । 'ज्वर-
वर—' (सू० २६५४) इत्युठ्भाविनोः स्त्रिविमव्योस्तु यङ्लुगस्त्येवेति न्याय्यम् ।
माधवादिसंमतं च । मव्य वन्वने, अयं यान्त ऊठ्भावी । तिवृ. देवृ देवने,
इत्यादयो वान्ताः । ह्य गतौ जाहयीति, जाहति जाहतः जाहयति । जाह-
तिपि, जाहसि । वलि लोपे यबादौ दीर्घः, जाहामि जाहावः जाहामः ।

। दोषः, व्रश्चादिना छस्य इष्टसिद्धेरिति वाच्यम्, 'च्छ्वोः—' इत्यत्र 'छस्य पत्वं वक्तव्यम्'
इत्यनेनैव प्रष्टेत्यादिसिद्धेः व्रश्चादिसूत्रे छग्रहणं न कर्तव्यमित्याशयात् । न च प्रडिति क्विव-
तात् सोलोपे पत्वार्थं व्रश्चादिसूत्रे छग्रहणमिति वाच्यम्, तत्रापि क्विक्विमित्तंशादेशस्य दुर्निवा-
त्वात् । विच् तु प्रच्छ्रधातोरनभिधानान्नास्ति । एवं चात्र भाष्ये 'ऊठ्भाविभ्यो यङ्लुङ्
नास्ति' इत्युक्तप्रायम् । अन्यथा 'च्छ्वोः—' इत्यत्र किङ्ग्रहणानुवृत्तौ दिवैर्यङ्लुकि दिवादौ
इङभावे लघूपधगुणे 'लोपो व्योः—' इति वलोपे देदेति देदेपीत्याच्छूठः अभावे रूपम् । तदन-
ुवृत्तौ तु वस्य ऊठि देद्योति देद्योपि इत्यादि रूपमिति विशेषस्य सत्त्वादेतावानेवेत्येवकारो
वरुध्येत । अत ऊठ्भाविनां यकारवकारान्तानां यङ्लुङ् नास्तीति विज्ञायते इत्यलम् । इदं
वेति । 'च्छ्वोः—' इति सूत्रेण यत्र ऊठ् प्रवर्तते तद्विपर्ययमेव इदम् उक्तं ज्ञापनमित्यर्थः ।
स्त्रिविमव्योस्त्विति । स्त्रिवु गतिशोपणयोः, मव्य वन्वने इत्यनयोरित्यर्थः । न्याय्यमिति ।
उक्तज्ञापनस्य 'च्छ्वोः—' इति सूत्रस्यभाष्यमूलकत्वादिति भावः । ननु ज्ञापनस्य सामान्या-
क्षत्वं कुतो नाश्रीयते इत्यत आह माधवादिसंमतं चेति । उक्तविशेषवत्त्वमिति शेषः ।
ऊठ्भावीति । अतो नास्य यङ्लुगिति भावः । वान्ता इति । ऊठ्भाविन इति शेषः ।
तैत्पामपि यङ्लुगिति भावः । ऊठ्भाविनामिति विशेषणस्य व्यावर्त्यमाह ह्य गताविति ।
स्य यान्तत्वेऽपि ऊठ्विपयत्वाभावादस्त्येव यङ्लुगिति भावः । जाहतीति । तिप
इङभावे 'लोपो व्योः—' इति यलोपः । मिति ईङभावे जाह्य् मि इति स्थिते आह
वलि लोपे इति । ईट जाहयीमि जाहयांचकार । जाहयिता । जाहयिष्यति ।
गेटि जाहयीतु जाहतात् जाहताम् जाहयतु । जाहहि । जाहयानि जाहयाव । लङि
मजाहयीत् अजाहत् अजाहताम् अजाहयुः । अजाहयीः अजाहः अजाहतम्
मजाहत । अजाहयम् अजाहाव अजाहाम । जाहय्यात् । लुङि 'ह्यचन्त—' इति न
वृद्धिः । 'अस्तिसिचः—' इति नित्यमीट् । अजाहयीत् अजाहयिष्टाम् । अजाहयिष्यत् ।
वेति विकल्प्य कांश्चिद्दोषानुद्भाव्य परिहृत्य चोक्तम्—एतावानेव विशेषः—अनुवर्तमाने
केदग्रहणे 'च्छ्वोः पत्वं वक्तव्यम्' इति, अननुवर्तमाने त्वनेन छः शत्वे कृते शान्त-
त्वादेव षो भविष्यतीति प्रष्टा प्रष्टुमित्यादिसिद्धये व्रश्चादिसूत्रे छग्रहणं न कर्तव्यमिति
भावः । एवं हि वदता भाष्यकृता ऊठ्भाविभ्यो यङ्लुङ् नास्तीत्युक्तप्रायम् । अन्यथा
दिवैर्यङ्लुकि ईङभावपक्षे देदेति देदेपि इत्यादौ ऊठो भावाभावाभ्यां महान् विशेषः
स्यात् । तत्र किङ्ग्रहणाननुवृत्तावूठः प्रवृत्त्या देद्योति देद्योपीत्यादिरूपविशेषलाभात् ।
ततश्चैतावानेवेत्येवकारो विरुध्येत । स्त्रिविमव्योस्त्विति । स्त्रिवु गतिशोपणयोः ।
मव वन्वने । जाहामीति । ईट्पक्षे जाहयीमि । लोटि जाहयीतु । जाहतु ।

हर्यं गतिकान्त्योः, जाहर्योति, जाहर्ति जाहर्तः जाहर्ह्यति । लोटि जाहर्हि । अजाहः अजाहर्ताम् अजाहर्द्युः । मव बन्धने । २५५४ ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च । (६-४-२०) ज्वरादीनामुपधावकारयोर्हृत् स्यात्क्वौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । अत्र किञ्चिद् इति नानुवर्तते । अवतेस्तुनि ओतुरिति दर्शनात् । अनुनासिकग्रहणं चानुवर्तते, अवतेर्मन्प्रत्यये । तस्य टिलोपे ओम् इति दर्शनात् । ईडभावे ऊठि पिति गुणः । गामोति, मामवीति

जाहर्तीति । तिपि जाहर्ह्यति इति स्थिते ईडभावे यलोपः । जाहर्हीति । हौ यलोपः । लङ्स्तिपि अजाहर्ह्यत् इति स्थिते यलोपः । हल्ङ्यादिना यकारलोपः । रेफस्य विसर्ग इति । सिष्यप्येवं रूपम् । ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च । ज्वर, त्वर, स्त्रिवि, अवि, मव् एषां द्वन्द्वः । 'च्छ्वोः शूठ्-' इत्यतो वकारग्रहणम् ऊठ्ग्रहणम् अनुनासिके इति चानुवर्तते । छस्य श इति नानुवर्तते, ज्वरादिषु छस्य अभावेन असंभवात् । 'अनुनासिकस्य क्विञ्जलोः किञ्चिद्' इत्यतः क्विञ्जलोरिति चानुवर्तते । चकारो वकारसमुच्चयार्थः, तदाह ज्वरादीनामिति । अवतेस्तुनीति । अवघातोरोणादिके तुम्प्रत्यये कृते, अकारवकारयोर्हृत्; तस्य गुणे; ओतुरिति दृश्यते । किञ्चितीत्यनुवृत्तौ तु तत्र स्यादिति भावः । ओमिति । 'अवतेष्टिलोपश्च' इत्यौणादिकसूत्रम् । 'अव रक्षणे' इति धातोर्मन्प्रत्ययः स्यात् प्रत्ययस्य टेलोपश्चेति तदर्थः । तथा च अ्व् म् इति स्थिते उपधाभूतस्य अकारस्य वकारस्य च ऊठि तस्य गुणे ओमिति दृश्यते । 'ज्वरत्वर-' इत्यत्र अनुनासिकग्रहणानुवृत्तौ तु मनि परे अवते-रूठ् न स्यात्, क्विञ्जलोरेव तद्विधिलाभादिति भावः । ऊठि पितीति । मवघातोर्यङ्लुक् । मामव् ति इति स्थिते ईडभावपक्षे अकारवकारयोरेकस्मिन् ऊठि तिपः पित्वेन डित्त्वाभावाकारस्य गुणे मामोतीति रूपमित्यर्थः । उपधाया वकारस्य च प्रत्येकमूठ् इति पक्षे सवर्णदीर्घः पक्षद्वयमपि 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । ईट्पक्षे आह मामवीतीति । अत्र ऊठ् न, क्वौ झलादौ अनुनासिकादौ च

जाहतात् । जाहताम् । जाहयतु । जाहहि, जाहतात् । जाहयानि । जाहयाव । जाहयाम । लङि । अजाहयीत्, अजाहत् । अजाहताम् । अजाहयुः । अजाहयीः, अजाहः । अजाहतम् । अजाहत । अजाहयम् । अजाहाव अजाहाम । जाहय्यात् । 'ह्यन्तक्षण-' इति वृद्धिनिषेधः । अजाहयीत् । अजाहयिष्टाम् । अजाहयिष्यत् । ज्वरत्वर । ज्वर रोगे । त्वरा संभ्रमे । अत्र वृत्तौ झलादौ किञ्चितीत्युक्तम्, तत्र किञ्चितीत्येतद्भ्रमसकृतमेवेत्याह किञ्चितीति नानुवर्तत इति । अवतेस्तुनीति । 'ज्वरत्वर-' इत्युपधावकारयोर्हृत् गुणे च कृते ओतुरिति सिध्यति, नान्यथा । तेनात्र किञ्चितीति नानुवर्तनीयमिति भावः । अवतेरिति । उपधावकारयोर्हृत् गुणे च कृते मन्प्रत्ययस्य टिलोपे चोमिति सिध्यतीत्यर्थः । ज्वरादेरुदाहरणं क्विपि-जूः । जूरौ । जूरः । झलादौ तु जूर्तिः । जूर्णः । जूर्णवान् । त्वर । तूः । तूरी । तूरः । तूर्तिः । तूर्णः । तूर्णवान् । स्त्रिवि । सूः । सुवौ । सुवः । सूतिः । अवि, ऊः ।

मामूतः मामवति । मामोपि । मामोमि मामावः मामूमः । मामोतु, मामूतात् ।
मामूहि । मामवानि । अमामोत् । अमामोः अमामवम् अमामाव अमामूम ।
तुर्वी हिसायाम्, तोतुर्वीति । २६५५ राल्लोपः । (६—४—२१) रेफा-
त्परयोश्चूर्णोः स्यात्त्ववौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । इति वलोपः ।
लघूपधगुणः । २६५६ न धातुलोप आर्धधातुके । (१—१—४) धात्व-

प्रत्यये परे तद्विधानात् । मामूत इति । अकारवकारयोरुठि तसो ङित्त्वान्न गुण इति भावः ।
मामवतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । मामवीपीति सिद्धवत्कृत्याह मामोपीति ।
अत्परकत्वाद् ऊठ्, गुणः । मामूथः मामूथ । मामवीमि इति सिद्धवत्कृत्याह मामोमीति ।
अनुनासिकपरकत्वादूठ्, गुणः । मामाव इति । मामाव् वस् इति स्थिते परनिमित्ताभावादूठ्
न । 'लोपोव्यो—' इति वलोपे 'अतो दीर्घो यन्नि' दीर्घः । मामूम इति । मामव् मस् इति स्थिते
अनुनासिक परकत्वादूठ् । ङित्त्वान्न गुणः । मामूतात् मामूतम् मामवतु । मामूहीति ।
ऊठि हेरपित्त्वेन ङित्त्वान्न गुणः । मामूतात् मामूतम् मामूत । मामवानीति । आटः पित्त्वा-
दङित्त्वाद् गुणः । मामवाव । मामवाम । लङ्गस्तिप्याह अमामोदिति । अमामू-
ताम् । अमामवुः । सिप्याह अमामोरिति । अमामूतम् अमामूत । लिङि मामव्यात् । लुङि
'अस्तिसिचः—' इति नित्यमीट् । अमामवीत् अमामावीत् अमामविष्यत् । ज्वरतेस्तु जाज्व-
रीति जाजूति इत्यादि । त्वरतेस्तु तात्वरीति तातूति इत्यादि । स्त्रिवेस्तु सेस्त्रवीति । ईङभावे
तु ऊठि सेस्त्रांति इत्यादि । छत्रतेस्तु यङ्भावात् क्त्रिप्युदाहरणम् । ऊः उवौ उवः इत्याच्चूहम् ।
तोतुर्वीतीति । 'उपधायां च' इति दीर्घः । ईङभावे तोतुर्वीति इति स्थिते राल्लोपः ।
'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इति सूत्रं शूड्वर्जमनुवर्तते । 'अनुनासिकस्य क्त्रिजलोः—' इत्यतः
क्त्रिजलोरिति च । तदाह रेफात्परयोरित्यादि । अत्रापि ङित्तीति नानुवर्तते, पूर्वसूत्रे तद-
ननुवृत्तेः । वलोप इति । तथा च तोतुर् ति इति स्थिते उकारस्य लघूपधगुणः; त्रिपः
पित्त्वेन अङित्त्वादित्यर्थः । न धातुलोपे । 'इको गुणवृद्धी' इत्यनुवर्तते । तत्र धातुलोपे सति
इको गुणवृद्धी न स्त आर्धधातुके परत इत्यर्थे, लूब्धातोः यङन्तात् पचाञ्चि, यङो लुकि,
लोलुव इत्यत्र गुणनिषेधाभावप्रसङ्गात्, अत्र धात्ववयवस्य यङो लोपेऽपि धातुलोपाभा-
वात् । धात्ववयवलोपे सतीत्यर्थे तु शीङ्धातोस्तृचि शयिता इत्यत्र गुणो न स्यात्; तत्र

उवौ । उवः । ऊतिः । मव, मूः । मुवौ । मुवः । मूतः । मूतिः । मामोपी-
त्यादि । ईट्पक्षे । मामवीपि । मामवीमि । मामवीतु । अमामवीत् अमामवीरिति
बोध्यम् । राल्लोपः । 'च्छ्वोः शू—' इत्यतः च्छ्वोरित्यनुवर्तते । काबुदाहरणम् ।
तूः । तुरौ । तुरः । धुर्वी; धूः । धुरौ । धुरः । मूर्च्छा, मूः । मुरौ मुरः ।
न धातुलोप । आर्धधातुके धातुलोपो नास्तीति लक्षणया व्याचष्टे धात्वशेति ।
यद्यपि 'दुरिणो लोपश्च' इत्यौणादिके रकप्रत्यये धातुलोपः प्रसिद्धस्तथापि प्रयोजन-

शलोपनिमित्ते. आर्धधातुके परे इको गुणवृद्धी न स्तः। इति नेह निषेधः तिष्ठादीनामनार्धधातुकत्वात्। तोतोति। 'हलि च' (सू० ३५४) इति दीर्घः

धात्ववयवङकारलोपसत्त्वात्। आर्धधातुके परे यो धात्ववयवलोपः तस्मिन् सतीत्यर्थे कनोपयतीत्यत्रापि गुणनिषेधः स्यात्। तत्र यकारलोपस्य आर्धधातुकपरकत्वसत्त्वादित्यतो व्याचष्टे धात्वंशलोपनिमित्त इति। धातुं लोपयतीति धातुलोपः, कर्मण्यण्। धातुलोपनिमित्तं आर्धधातुके परे इति यावत्। लोलुव इत्याद्युदाहरणम्। लून्धातोर्यङन्तात् पचाद्यचि 'यङोऽचि च' इत्यचप्रत्यमाश्रित्य यङो लुकि, अचप्रत्ययमाश्रित्य प्राप्ते गुणोऽनेन निषिध्यते। मरीमृज इति तु वृद्धिनिषेधोदाहरणम्। धात्विति किम्? शीङ्, शयिता। इह उत्सृष्टानुबन्धस्य धातुत्वम्, नतु सानुबन्धस्येति कैयटादिमते तु धातुग्रहणं स्पष्टार्थम्। इदं सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम्। हरदत्तेन पुनरुद्धृतम्। कौस्तुभे तु तदपि दूषयित्वा प्रत्याख्यातमेव। इति। नेहेति। तोतोतीत्यत्र अयं गुणनिषेधो नेत्यर्थः। हलि चेति। तोतुर्व् तस् इति स्थिते 'लोपो व्योः—' इति वकारस्य लोपं वाधित्वा 'च्छ्वोः शूठ—' इत्युठि प्राप्ते, वकारस्यानेन लोपे, 'हलि च' इति दीर्घ इत्यर्थः। यद्यपि तोतोतीत्यत्र 'च्छ्वोः—' इत्यूठः अप्रवृत्तेर्वकारस्य 'लोपो व्योः—' इति लोपः सिध्यति, तथापि तोतूर्त्वं इत्यादौ ऊठो वाधनाय आवश्यकीयं लोपो न्याय्यत्वात्तोतोतीत्यत्रोपन्यस्त इति बोध्यम्।

वानप्रसिद्धः। इणो लुप्तत्वादेव गुणाप्रसङ्गात्। प्रत्ययसन्नियोगेन धातुलोपविधानाद् आर्धधातुकस्य निमित्तत्वमपि नास्ति। अत एव दूरमित्यत्र 'दूलोपे—' इति दीर्घं कर्तव्ये धातुलोपस्य स्थानिवत्त्वं नास्ति, इह धातोर्लोपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिविशेष्यं चार्धधातुकमित्याशयेनाह लोपनिमित्त इति। गुणवृद्धी न स्त इति। यद्यपि। 'किङिति च' इति सूत्रे लैगवायन इत्यत्र गुणनिषेधो मा भूदिति 'इलक्षणे गुणवृद्धो न स्तः इति व्याख्यातम्, तथापि इह प्रयोजनाभावादिलक्षणे इति नोक्तम्। धात्विति किम्, लून् लविता। पून् पविता। नन्वत्रानुबन्धलोपनिमित्तमार्धधातुकं न भवतीति द्वयङ्गविकल्पमिदमिति चेत्। अत्राहुः—धातुग्रहणे सति धातोर्लोपो यस्मिन् इति बहुव्रीहिलाभाद् लोपनिमित्त इत्यर्थो लभ्यते, तदभावे तु लोपे सत्यार्धधातुक इत्यर्थो लवितेत्यादौ दोषः स्यादेवेति। यदा तु लोपयतीति लोपः, तस्मिंल्लोपनिमित्तं आर्धधातुके इको गुणवृद्धी न स्त इति व्याख्यायते, तदा धातुग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम्। उत्सृष्टानुबन्धस्य धातुत्वमिति कैयटादिमते तु धातुलोप इत्यत्र बहुव्रीह्याश्रयणं विनापि धात्ववयवलोपे सत्यार्धधातुके इति व्याख्यायां लवितेत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम्। आर्धधातुके किम्, 'त्रिधा वद्धो वृपभो रोरवीति'। रु शब्द इत्यस्माद् 'धातोरेकाच—' इति यङि तस्य लुक्। यङन्तस्य धातुत्वे यङो धात्ववयवत्वाङ्गुत्वाच्चात्रापि निषेधः स्यात्तन्माभूदिति। नन्वत्र यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वादिको लोपनिमित्तपरत्वं नास्तीति द्वयङ्गविकल्पमिति चेत्। अत्राहुः—आर्धधातुकग्रहणे सति अन्यपदार्थलाभाद् बहुव्रीहिर्नलभ्यते, तदभावे ववयवलोपे सति गुणवृद्धी न स्त इत्यर्थोद्वोरवीतीत्यत्र दोषः स्यादेवेति। केचित्तु धातुं लोपयतीति धातुलोपः, 'दूलोपे—'

तोतूर्तः तोतूर्वति । तोथोति । दोदोति । दोधोति । मुच्छा, मोमोति मोमूर्तः
मोमूर्च्छतीत्यादि । धार्धधातुके इति विषयसप्तमी । तेन यङि विवक्षिते

तोतूर्वतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । 'उपधायां च' इति दीर्घः । तोतूर्वीपि, तोतोपि
तोतूर्थः तोतूर्थ । तोतूर्वीमि, तोतोमि तोतूर्वः तोतूर्मः । तोतूर्वाचकार । तोतूर्विता ।
तोतूर्विष्यति । तोतूर्वानु, तोतोर्नु तोतूर्तात् तोतूर्ताम् तोतूर्वतु । तोतूर्हि । तोतूर्वाणि लङि
अतोतूर्वात्, अतोतोः अतोतूर्ताम् अतोतूर्वुः । अतोतूर्वीः, अतोतोः अतोतूर्तम् अतोतूर्त ।
अतोतूर्वम् अतोतूर्व अतोतूर्म । तोतूर्व्यात् । लुङि 'अस्तिसिचः—' इति नित्यमीट् । अतोतूर्वात् ।
अतोतूर्विष्यत् । धूर्वाधातोस्वाहरति तोथोतीति । तुर्वीवद्रूपाणि । दोदोतीति ।
दूर्वाधातो रूपम् दोधोतीति । धूर्वाधातो रूपम् । मुच्छाधातोः मोमूर्च्छीति इति सिद्ध-
कृत्य ईडभावे आह मोमोतीति । 'राल्लोपः' इति छस्य लोपः । इत्यादीति ।
मोमूर्च्छीपि, मोमोपि । मोमूर्च्छीमि, मोमोमि । मोमूर्च्छ्वः । मोमूर्हि ।
मोमूर्च्छीत् अमोमूः । सिष्यप्येवम् लुङि 'अस्तिसिचः—' इति नित्यमीट् ।
मोमूर्च्छीत् । अमोमूर्च्छ्यत् । विषयसप्तमीति । 'अजेर्व्यघ्नपोः'

इत्यत्रेव 'कर्मण्यण्' इत्यभ्युपेत्य व्यधिकरणवहुव्रीह्याश्रयणं विनैव धात्ववयवलोपनिमित्ते
गुणवृद्धी न स्त इति व्याचक्षते । इक इति किम्, रागः अभाजि । 'वञि च भावकरणयोः'
इति रञ्जेर्नलोपे कृते वृद्धिः । अभाजीत्यत्र तु 'भञ्जेश्च चिणि' इति नलोपे वृद्धिः ।
इति नेह निषेध इति । सूत्रस्योदाहरणं तु लोलुवः, पोपुवः, मरीमृज इत्यादि बोध्यम् ।
तत्र लोलुवपोपुयशब्दाभ्यां पचाद्यचि 'यङोऽचि च' इति यङ्लुकि कृते अचूप्रत्ययमाश्रित्य
माप्तो निषिध्यते, मरीमृज इत्यत्र तु वृद्धिः । ननु लोलूयादिभ्योऽचूप्रत्यये 'अतो लोपः'
इत्यल्लोपे यकारस्य 'यङोऽचि च' इति लुक्क्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादचूप्रत्ययनिमित्तः 'सार्व-
गानुकार्धधातुकयोः' इति गुणो 'मृजेवृद्धिः' इति वृद्धिश्च न भवेदिति किमनेन निषेधसूत्रेण ।
न चैवमपि लोलुव इत्यादावुवङि कृते लघूपधगुणः स्यात् तद्वारणाय निषेधोऽयमावश्यकः ।
उवङ् आदिष्टादचः पूर्वत्वेन लघूपधगुणे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावादिति वाच्यम्, स्थानिद्वाराना-
देष्टादचः पूर्वत्वेन उवङो दृष्टत्वात् । स्थानिद्वारा दृष्टत्वेऽपि स्थानिवद्भवतीत्येतद् 'न
दान्त—' इति सूत्रे सवर्णग्रहणेन ज्ञापितम् । न हि शिण्डि इत्यत्र स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेना-
नुस्वारो दृष्टः, किं तु स्थानिद्वारा । तथा च अनुस्वारस्य परसवर्णे कर्तव्ये श्नमः अल्लोपस्य
स्थानिवत्त्वनिषेधाय तत्र सवर्णग्रहणं कृतमितीह स्थानिवद्भावः सिद्धः । नानावेत्यत्र तु
लेडुत्पत्तेः प्रागेव बहुलग्रहणादकारविशिष्टस्य यङो लुकि स्थानिवद्भावाप्रसक्त्या न
वृद्धयभावशङ्केति 'न धातुलाप—' इति सूत्रस्य न किञ्चित्प्रयोजनमिति चेत् । सत्यम्, अतएव
भाष्ये प्रत्याख्यातमिदमिति संक्षेपः । तोतोतीति । यद्यप्यत्र 'लोपो व्योः—' इत्यनेन वलोपः
सिध्यति, तथापि तोतूर्त इत्यादौ वलोपार्थं 'राल्लोपः' इत्युपन्यस्तम् । अन्यथा तत्र 'लोपो
व्योः—' इति लोपं वाधित्वा वस्य 'च्छ्वोः शूङ्—' इति ऊङ् स्यात् । तोथोतीत्यादि ।
धूर्वां दुर्वां धूर्वां हिंसायाम् । मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः । मोमूर्च्छीपि । मोमोपि । मोमूर्थः ।

अजेर्वी, वेवीयते । अस्य यङ्लुङ् नास्ति, लुकापहारे विषयत्वासंभवेन वीभाव-
स्याप्रवृत्तेः ।

॥ इति तिङन्ते यङ्लुक्प्रकरणम् ॥

अथ तिङन्ते नामधातुप्रकरणम् ॥ ५७ ॥

२६५७ सुप आत्मनः क्यच् । (३-१-८) इषिकर्मण एषितु-

इति वीभावविधौ आर्धधातुके इत्यनुवृत्तं विषयसप्तम्यन्तमाश्रीयते । नतु परसप्तम्यन्तमित्यर्थः ।
ततः किमित्यत आह तेनेति । विषयसप्तम्याश्रयणेनेत्यर्थः । विवक्षिते इति । यङि
विवक्षिते ततः प्रागेव अजेर्वीभाव इत्यर्थः । एवं च कृते वीभावे ह्लादित्वाद्यङ् लभ्यते इति
मत्वाह वेवीयते इति । ननु अजेर्वीभावानन्तरं यङि सति तस्य 'यङोऽचि च' इति
पाक्षिको लुक् कुतो नोदाह्रियते इत्यत आह अस्य यङ्लुङ् नास्तीति । विषयत्वेति ।
लुका लुप्तयङो भाविज्ञानविषयत्वाभावेनेत्यर्थः ।

इति श्रीवामुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमाख्यायां यङ्लुगन्तप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ नामधातुप्रक्रिया निरूप्यन्ते । सुप आत्मनः क्यच् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया
सुबन्तादिति लभ्यते । 'धातोः कर्मण-' इति सूत्रात्कर्मण इच्छायां वेत्यनुवर्तते । कर्मण इति
पञ्चमी । कर्मकारकादिति लभ्यते । सन्निधानादिच्छां प्रत्येव कर्मत्वं विवक्षितम् ।
आत्मन्शब्दः स्वपर्यायः । तादर्थ्यस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । स्वार्थात्कर्मण इति
लभ्यते । स्वश्च इच्छायां सन्निधापितत्वादेषितैव विवक्षितः । तथा च
स्वस्मै यदिष्यते कर्मकारकं तद्वृत्तेसुबन्तादिच्छायां क्यच्वा स्यादिति फलति ।

मोमूर्थ । मोमूर्च्छीमि, मोमोमि । मोमूर्च्छ्वः । मोमूर्मः । मोमूर्च्छाचकार । मोमूर्च्छता ।
मोमूर्च्छीतु, मोमोर्तु, मोमूर्तात् । मोमूर्हि । अमोमूर्च्छीत् । अमोमोः । अमोमूर्च्छुः ।
मोमूर्च्छर्थात् । अमोमूर्च्छीत् । अमोमूर्च्छिष्टाम् । अमोमूर्च्छिष्यत ।

इति तत्त्वबोधिन्यां यङ्लुगन्तप्रकरणम् ।

सुप आत्मनः क्यच् । 'धातोः कर्मणः—' इति पूर्वसूत्रात् कर्मण इच्छायां
वेत्यनुवर्तते । ततश्च सन्निधानादिच्छाकर्मण एव भवतीत्याह इषिकर्मण इति ।
परस्य पुत्रमिच्छतीत्यत्रातिप्रसङ्गवारणाय सूत्रे आत्मशब्द उपात्तः । स तु

सम्बन्धिनः सुवन्तादिच्छायामर्थे क्यच्प्रत्ययो वा स्यात् । धात्ववयवत्वामुब्लुक् ।
 २६५८ क्यचि च । (७—४—३३) अस्य ईत् स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति
 पुत्रीयति । 'वान्तो यि प्रत्यये' (सू० ६३) गव्यति । नाव्यति । 'लोपः शाकल्यस्य'
 (सू० ६७) इति तु न । अपदान्तत्वात् । तथाहि २६५६ नः क्ये ।
 (१—४—१६) क्यचि क्यङि च नान्तमेव पदं स्यान्नाव्यत् । सन्निपातपरिभाषया
 क्यचो यस्य लोपो न, गव्यांचकार । गव्यिता नाव्यांचकार । नाव्यिता ।

तदिदमभिप्रेत्याह इपिकर्मण एपितृसम्बन्धिन इत्यादिना । एषित्रथादिपिकर्मण इत्यर्थः ।
 ऐपित्रा स्वार्थं यदिष्यते कर्मकारकं तद्वाचकात्सुवन्तादिति यावत् । धात्ववयवत्वादिति ।
 सुवन्तात् क्यचि कृते तदन्तस्य 'सनाद्यन्ताः—' इति धातुत्वादिति भावः । क्यचि च ।
 'अस्य च्वौ' इत्यतोऽस्येत्यनुवर्तते 'ई प्राध्माः' इत्यत ईग्रहणं चेति मत्वा शेषं पूरयति अस्येति ।
 अकारस्येत्यर्थः । पुत्रीयतीति । क्यचि पुत्र य इति स्थिते ईत्वे पुत्रीय इति धातोर्लडादिर-
 त्यर्थः । आत्मनः किम् ? राज्ञः पुत्रमिच्छति । पदविधित्वेन । समर्थपरिभाषायाः प्रवृत्तेः
 पुत्रमिच्छतीत्यत्र पुत्रशब्दान्न क्यच् । गव्यतीति । गामात्मन इच्छतीत्यर्थः । नाव्यतीति ।
 नावमात्मन इच्छतीत्यर्थः । अपदान्तत्वादिति । 'लोपः शाकल्यस्य' इत्यस्य पदान्त एव
 प्रवृत्तेरिति भावः । नन्वन्तर्वीतिविभक्त्या पदत्वमस्येवेत्यत आह तथा हीति । यथा
 पदत्वं न भवति तथोच्यत इत्यर्थः । नः क्ये । नकारादकार उच्चारणार्थः । 'सुप्तिङन्तम्—'
 इत्यतः सुवन्तं पदमित्यनुवर्तते । सुवन्तं नकारेण विशेष्यते, तदन्तविधिः । नका-
 रान्तं सुवन्तं पदसंज्ञं स्यादिति लभ्यते । सुवन्तत्वादेव पदत्वे सिद्धे नियमा-
 र्थमिदम् । क्यग्रहणेन क्यचक्यङोर्ग्रहणम् । न तु क्यषः, 'लोहितडाज्भ्यः क्यष्व-
 चनम्—' इति वक्ष्यमाणतया हलन्तात् क्यषोऽभावात्, तदाह क्यचि क्यङि
 चेत्यादिना । ननु गव्यांचकारेत्यत्र आम आर्धधातुकत्वात्तस्मिन् परे वकाराद्धल
 उत्तरस्य यकारस्य 'यस्य हलः' इति लोपः स्यादित्यत आह सन्निपातेति ।
 यकारनिमित्तकादेशसंपन्नवकारस्य यकारलोपं प्रति निमित्तत्वासंभवादिति भावः ।

स्वशब्दपर्यायः । स्वश्च क इत्याकाङ्क्षायामिच्छायाः सन्निधापित्वादेपितैव गृह्यते, तदाह एपि-
 तृसंबन्धिन इति । सुवन्तस्योक्तविशेषणद्वयमर्थद्वारकं बोध्यम् । नः क्ये । 'लोहितडाज्भ्यः
 क्यष्वचनं भृशादिष्वितराणि' इति वक्ष्यमाणतया हलन्तात् क्यपू दुर्लभ इत्यभिप्रेत्याह क्यचि
 क्यङीति । एवं चेह क्यपीयत्यपि कैश्चिदुक्तम्, तदुपेक्ष्यम् । 'यस्य हलः' इति लोपमाशङ्क्याह
 सन्निपातपरिभाषयेति । यकारे परे वान्तादेशविधानाद्द्वारो यलोपस्य निमित्तं न भवतीति
 भावः । गव्यतीति । अत्रान्तर्वीतिविभक्त्या पदत्वाम्लोपो दुर्वारः स्यादित्याशङ्क्याह अपदा-
 न्तत्वादिति । इदं च समाधानस्य समाधानान्तराद्रूपकत्वादिति न्यायेन समाधिसौकर्यादुक्तम् ।
 वस्तुतस्तु उक्तरीत्या शङ्कैव नेति बोध्यम् । अन्ये तु वार्तिक एव प्रश्नेप इति द्वितीयपक्ष-
 माश्रित्येदम् । सूत्रे वकारप्रश्ने लोपासंभवात्, न हि कार्यीति न्यायात् । न च वलीति
 निमित्तत्वेनाश्रयणात् तत्रापि लोपो भवत्येव । अन्यथा वलीत्येव कुर्यादिति वाच्यम्,

नलोपः, राजीयति । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (सू० १३७३) त्वद्यति मद्यति ।
 एकार्थयोरित्येव, युष्मद्यति अस्मद्यति । 'हलि च' (सू० ३५४) गीर्यति ।
 पूर्यति । धातोरित्येव । नेह-दिवमिच्छति दिव्यति । इह पुरामिच्छति पुर्य-

गन्वितेति । इटि अतो लोपः । राजीयतीत्यत्राह नलोप इति । राजानमिच्छतीत्यर्थे क्यचि
 राजन् य ति इति स्थिते 'नः क्ये' इति पदत्वान्नकारस्य लोप इत्यर्थः कृते नलोपे 'क्यचि'
 इत्यकारस्य ईत्त्वमिति मत्वाह राजीयतीति । न च ईत्वे कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम्,
 'नलोपःसुप्स्वर-' इति नियमादित्यलम् । ननु त्वामात्मन इच्छति, मामात्मन इच्छतीत्यत्र
 युष्मदस्मद्भूयां क्यचि धात्ववयवत्वात् सुपो लुकि प्रत्ययलक्षणाभावात् 'त्वमावेकवचने' इति
 कथं त्वमौ स्याताम्, विभक्तौ परत एव तद्विधानादित्यत आह प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति । सुपो
 लुका लुप्तत्वेऽपि क्यचमादाय मपर्यन्तस्य त्वमाविति भावः । ननु युष्मानात्मन इच्छति, अस्मा-
 नात्मन इच्छति, युष्मद्यति अस्मद्यति इत्यत्रापि क्यचमादाय त्वमौ स्यातामित्यत आह एका-
 र्थयोरित्येवेति । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्यत्र 'त्वमावेकवचने' इति सूत्रमनुवृत्तम् । एकवच-
 नशब्दश्च न रूढः, किंतु एकत्वविशिष्टार्थवृत्तित्वमेकवचनशब्देन विवक्षितमिति युष्मदस्मत्प्र-
 क्रियायां प्रपञ्चितं प्राक् । तथा च युष्मदस्मदोरेकत्वविशिष्टार्थवृत्तित्वाभावात् त्वमाविति
 भावः । गिरमात्मन इच्छति, पुरमात्मन इच्छतीत्यत्र गिराब्दात्पुशाब्दाच्च क्यचि विशेषमाह
 हलि चेति । उपधादीर्घ इति शेषः । ननु दिवमिच्छति दिव्यतीत्यत्रापि 'हलि च' इति दीर्घः
 स्यादित्यत आह धातोरित्येवेति । 'हलि च' इति सूत्रे 'सिपि धातोः-' इत्यतस्त-
 दनुवृत्तेरिति भावः । दिव्यतीति । दिव्शब्दः अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति भावः ।
 इहेति । 'हलि च' इति सूत्रे धातोरित्यनुवृत्तेः पूर्यतीत्यत्र न दीर्घ इति माधव-

वकारे परतो यकारलोपे तस्य निमित्तत्वेनाश्रयणावयवकत्वादिति द्वितीयकल्प एव युक्त
 इत्याहुः । राजीयतीति । 'क्यचि' इत्यवर्णस्य ईत्वे कर्तव्ये 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति
 नलोपोऽसिद्धो न भवति, 'नलोपः सुप्स्वर-' इति नियमात् । यद्यपि नियमसूत्राणां निषेधमुखेन
 प्रवृत्तिरिति 'नलोपः सुप्स्वर-' इति सूत्रं राजीयतीत्यादिषु पठनीयम्, राजभ्यामित्यादौ तु पूर्व-
 त्रासिद्धम्' इति, नलोपस्यासिद्धत्वेन दीर्घाद्यभावसिद्धेः, तथापि विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षा-
 भ्युपगमेन हलन्तेषु राजभ्यां राजभिरित्यत्रैव पठितमिति ज्ञेयम् । न च विधिमुखप्रवृत्तिपक्षो
 निरालम्ब एवेति वाच्यम्, 'अनुपराभ्यां कृञः' इति सूत्रस्थभाष्यग्रन्थपर्यालोचनया तत्पक्षाव-
 गमात् । यत्तु 'नलोपः सुप्स्वर-' इति सूत्रे मनोरमायामुक्तं 'नियमसूत्राणां विधिमुखेन
 प्रवृत्तिः सामान्यशास्त्रतात्पर्यसङ्कोचकता च' इति पक्षस्य 'द्युद्भयो लुङि' इति सूत्रे भाष्यकृता
 ध्वनितत्वादिति । तच्चिन्त्यम् तत्सूत्रस्य भाष्यकारैरस्पृष्टत्वात् । केचित्तु 'द्युद्भयो लुङि'
 इत्यत्र ध्वनितत्वादिति वक्तव्ये सूत्रग्रहणं बहुव्रीहिलाभार्थम् । 'द्युद्भयो लुङि' इति सूत्रं
 यस्मिन्प्रकरणे तद् 'द्युद्भयो लुङि' इति सूत्रम्' परस्मैपदप्रकरणमित्यर्थः । तत्र हि
 'अनुपराभ्याम्-' इति सूत्रं वर्तत इति तत्सूत्रे यद् ध्वनितं तत्तु परस्मैपदप्रकरणे

तीति माधवोक्तं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यम् । पूर्णरोः साम्यात् । दीर्घस्त्वु प्राचः प्रामादिक एव । अदस्यति 'रीडृतः' (सू० १२३४) । कर्त्रीयति । 'क्यच्च्योश्च' (सू० २११९) । गार्गीयति वात्सीयति । 'अकृत्सार्व—' (सू० २२९८) इति दीर्घः । कवीयति । वाच्यति । समिध्यति । २६६० क्यस्य विभाषा । (६—४—५०) हलः परयोः क्यच्चपङ्गोर्लोपो वा । स्यादार्धधानुके । आदेः

ग्रन्थश्चिन्त्य इत्यर्थः । कुत इत्यत आह पूर्णरोः साम्यादिति । 'गृ शब्दे, पृ पालनपूरणयोः' इत्याभ्यां क्विपि 'ऋत इद्धातोः' इति 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति च इत्वे उक्त्वे च कृते रपरत्वे गिर्शब्दस्य पुरशब्दस्य च निष्पत्तेरिति भावः । प्रामादिक एवेति । दिव्शब्दस्य अव्युत्पन्न-प्रातिपदिकत्वान्न धातुत्वम् । दिव्धातोः क्विपि वन्ताद् ऊठि ब्रूशब्दाच्च क्यचि ब्रूयतीत्येव उचितम् । विचि तु लघूपधगुणे 'लोपो व्योः—' इति लोपे देशब्दात् क्यचि देयतीत्येवोचितमिति भावः । अदस्यतीति । अमुमात्मन इच्छतीत्यर्थे अदस्यशब्दात् क्यचि सुपो लुका लुप्तत्वाद्धिभक्तिपर-कत्वाभावान्न त्यदाद्यत्वम् । सान्तत्वान्नोत्त्वमत्त्वे । 'नः क्ये' इति नियमेन पदान्तत्वाभावान्न सस्य रत्वमिति भावः । कर्तृशब्दात् क्यचि विशेषमाह रीडृत इति । गार्ग्यशब्दात् क्यचि विशेषमाह क्यच्च्योश्चेति । आपत्यस्य यवो यकारस्य लोप इति भावः । कृते यलोपे 'क्यचि च' इत्यकारस्य ईत्वं मत्वाह गार्गीयतीति । वात्सीयतीति । वात्स्यशब्दात् क्यचि पूर्ववत् । कविशब्दात् क्यचि विशेषमाह अकृत्सार्वेति । वाच्यतीति । वाच्यशब्दात् क्यचि 'नः क्ये' इति नियमेन पदत्वाभावान्न कुत्वम् । 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणं तु न धातोः कार्यमुच्यमानं धातुविहितप्रत्यये एवेति नियमात् । समिध्यतीति । समिध्यशब्दात् क्यचि 'नः क्ये' इति नियमेन पदत्वाभावान्न जश्त्वम् । लुटस्तासि इटि 'समिध्य इ ता' इति स्थिते 'यस्य हलः' इति नित्ये यलोपे प्राप्ते क्यस्य विभाषा । 'यस्य हलः' इत्यतो हल इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम्, तदाह हलः परयोः क्यच्चक्यङोरिति । क्यप् तु नात्र गृह्यते, 'लोहितडाज्म्यः क्यप्-चनम्—' इति वक्ष्यमाणनया हलन्तात्तदभावात् । श्रन्तलोपमाशङ्क्याह आदेः

ध्वनितं भवति । यद्वा 'अनुपराभ्यां कृञः' इत्यत्र हि भाष्यकृता 'ब्रुद्भ्यो लुङि' इति परामृ-ष्टम् । तथा च 'ब्रुद्भ्यो लुङि' इति सूत्रं यस्मिस्तत् 'ब्रुद्भ्यो लुङीति सूत्रम्' । 'अनुपराभ्यां कृञः' इति सूत्रमित्यर्थं इत्येव कुकविकृतिवत् कथंचिस्तित्यतस्य गतिः समर्थनीयेत्याहुः । पूर्णरोः साम्यादिति । गृ शब्दे, पृ पालनपूरणयोरित्येताभ्यां क्विपि 'ऋत इद्धातोः' उदो-ष्ठ्यपूर्वस्य' इति प्रवृत्तेरिति भावः । प्रामादिक एवेति । दिवुधातोः क्विपि तु ब्रूरिति स्यात् । ततः क्यचि तु ब्रूयतीति भवति । क्विपं विहाय विचि कृते तूपधागुणां वलोपश्च स्यात् । ततः क्यचि तु देवयतीति भवति । तथा च 'हलि च' इति सूत्रे वृत्तावपि 'धानोरित्येव नेह दिवमिच्छति दिव्यति' इत्येवोक्तमिति भावः । आपत्यकारस्य लोपं स्मारयति क्यच्च्योश्चेति । 'नः क्ये' इति नियमेन पदत्वाभावात्कुत्वं नेत्याह वाच्यतीति । एवं समिध्यतीत्यत्र जश्त्वं नेति

परस्य' (सू० ४४) । 'अतो लोपः' (सू० २३०८) । तस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणो न । समिधिता, समिधिता । 'मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यज् न' (वा० १७१४) । किमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरिच्छति । २६६१ अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु । (७-४-३४) क्यजन्ता निपात्यन्ते । अशनायति । उदन्यति । धनायति । बुभुक्षादौ किम्-अशनीयति । उदकीयति । धनीयति । अश्वक्षीरवृषलवणामात्यप्रीतौ क्यचि । (७-१-५१) एषां क्यचि असुगागमः स्यात् । 'अश्ववृषयोमैथुनेच्छायाम्' (वा० ४३०९) । अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः । 'क्षीरलवणयो-

परस्येति । तथा च समिध् अ इता इति स्थिते आह अतो लोप इति । तथा च समिध् इता इति स्थिते लघूपधगुणमाशङ्क्याह तस्य स्थानिवत्त्वादिति । क्यच्सूत्रे 'मान्ताव्ययेभ्यः प्रतिषेधः' इति वार्तिकम् । मान्तेभ्यः अव्ययेभ्यश्च क्यचः प्रतिषेध इत्यर्थे पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रीयतीत्यत्र न स्यात् । पुत्राविच्छतीत्यादावेव स्यात् । मान्तानि अव्ययानि मान्ताव्ययानि तेभ्य इत्यर्थे स्वरिच्छतीत्यत्र क्यचः प्रतिषेधो न स्यात् । अतस्तद्वार्तिकं विवृष्वन्नाह 'मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यज् नेति । अशनायोदन्य । अशनाय, उदन्य, धनाय इत्येषां द्वन्द्वः । क्यजन्ता इति । एते त्रयः शब्दाः क्रमेण बुभुक्षादिष्वर्थेषु निपात्यन्ते इत्यर्थः । भोक्तुमिच्छा बुभुक्षा । पातुमिच्छा पिपासा । गर्हः अभिकाङ्क्षा । अशनायतीति । अशयते यत् तदशनम् अन्नम् तद्भोक्तुमिच्छतीत्यर्थः । 'क्यचि च' इति ईत्वाभावो निपात्यते । 'अकृत्सार्व-' इति दीर्घः । उदन्यतीति । उदकं पातुमिच्छतीत्यर्थः उदकशब्दस्य उदन्नादेशो निपात्यते नलोपाभावश्च । धनायतीति । जीवनार्थं सत्यपि धने अधिकं धनं वाञ्छतीत्यर्थः । ईत्वाभावो निपात्यते । अशनीयतीति । अशनम् अन्नं तत्संग्रहीतुमिच्छति वैश्वदेवाद्यर्थमित्यर्थः । उदकीयतीति । सस्यादिसेचनार्थमुदकमिच्छतीत्यर्थः । धनीयतीति । दरिद्रः सन् जीवनाय धनमिच्छतीत्यर्थः । अश्वक्षीर । क्यचि । परे असुगिति शेषपूरणम्, 'आजसेरसुक' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । असुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः । कित्वादन्त्यावयवः । अश्ववृषयोरिति । वार्तिकम् । अश्वस्यति वडवेति । मैथुनार्थमश्व-

बोधयम् । 'मान्ताव्ययेभ्यः प्रतिषेधः' इति वार्तिकस्य यथाश्रुतव्याख्याने पुत्रमिच्छतीत्यत्रापि न स्यात् । पुत्रौ पुत्रान् वा इच्छतीत्यादावेव स्यात्, अतो व्याचष्टे मान्तप्रकृतिकादिति । अशनायोदन्य । क्यजन्ता इति । उदकशब्दस्योदन्भावोऽप्ययोर्दीर्घ इत्यपि ज्ञेयम् । इह यः सद्य एव भोक्तुमशनमिच्छति यश्च पातुमुदकम्, यश्च धने सत्यपि पुनर्धनं तत्रोदाहरणानि । यस्तु कालान्तरोपयोगार्थमशनमिच्छति, यश्च स्नातुमुदकम्, यश्च दरिद्रः सन् धनमिच्छति तत्र प्रत्युदाहरणानि । ननु 'उदन्या तु पिपासा तृद्' इति निघण्टौ परस्परसामानाधिकरण्यं न स्याद् उदन्याशब्दस्य उदकेच्छावाचित्वादिति चेत् । अत्राहुः—अशनायतीत्यादिपु अवि-वक्षितप्रकृत्यर्थं बुभुक्षापिपासादिकमेवार्थः, तथा च नोक्तदोष इति । अश्वक्षीर ।

लालसायाम्' (वा० ४३१५) । क्षीरस्यति बालः । लवणस्यत्युष्टुः । 'सर्वप्रातिपदिकानां
 क्यचि लालसायां सुगसुकौ' (वा० ४६१६-१७) दधिस्यति, दध्यस्यति । मधुस्यति,
 मध्वस्यति २६६३ काम्यञ्च । (३—१—९) उक्तविषये काम्यच् स्यात् पुत्रकाम्यति ।
 इह 'यस्य हलः' (सू० २६३१) इति लोपो न, अनर्थकत्वात् । यस्य इति सञ्घातग्रहण-
 मित्युक्तम् । यशस्काम्यति । सर्पिष्काम्यति । मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययं स्यादेव । किकाम्यति ।
 स्वःकाम्यति । २६६४ उपमानादाचारे । (३—१—१०) उपमानात्कर्मणः
 सुवन्तादाचारार्थं क्यच् स्यात् । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । विष्णूयति

मिच्छतीत्यर्थः । वृपस्यति । गौरिति । मैथुनार्थं वृपमिच्छतीत्यर्थः 'वृपस्यन्ती तु कामुकी'
 इति कोशस्तु अश्ववृपरूपप्रकृत्यर्थपरित्यागेन मैथुनेच्छामात्रे लाक्षणिकः । क्षीरलवणयोरिति
 वार्तिकम् । असुगिति शेषः । लालसा उत्कटेच्छा । सर्वप्रातिपदिकानामिति । इदमपि
 वार्तिकम् । लालसायां सर्वेषां प्रातिपदिकानां क्यञ् वक्तव्यः । तस्मिन् परे प्रकृतीनां सुगसुकौ
 च वक्तव्यौ इत्यर्थः । नचानेनैव वार्तिकेन सिद्धे 'क्षीरलवणयोर्लालसायाम्' इति वार्तिकं
 व्यर्थमिति शङ्क्यम्, 'क्षीरलवणयोः—' इति वार्तिकं कात्यायनीयम् 'सर्वप्रातिपदिकानाम्—'
 इति तु मतान्तरमित्यदोषात् । एतच्च भाष्ये अपर आहृत्येनेन ध्वनितम् । काम्यच्च ।
 'सुप आत्मनः क्यच्' इत्युत्तरमिदं सूत्रम्, तदाह उक्तविषय इति । पुत्रकाम्यतीति ।
 कस्येत्संज्ञा तु न, फलाभावात् । अनर्थकत्वादिति । काम्यच्च एकदेशस्य यकारस्य अर्था-
 भावादित्यर्थः । ननु वेभिदिता इत्यत्रापि यकारस्य अनर्थकत्वाज्ज्ञोपो न स्यादित्यत आह
 यस्य इतीति । 'यस्य हलः' इत्यत्र यस्येत्यनेन यकाराकारसंघातग्रहणमित्यनुपदमेवोक्त-
 मित्यर्थः । तथा च वेभिद्य इता इति स्थिते यज्ञो यस्य संघातस्यार्थवत्त्वाद्यकार लोपो
 निर्वाहः । प्रकृते तु काम्यजेकदेशस्य यस्यानर्थकत्वाज्ज्ञोपो नेति भावः यशस्काम्यतीति ।
 'सोऽपदादौ' इति सत्वम् । ननु किमात्मन इच्छति किकाम्यति स्वःकाम्यतीति कथम् ?
 मान्ताव्ययानां नेत्यनुवृत्तेरित्यत आह मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययमिति । उपमानादाचारे ।
 'सुप आत्मनः क्यच्' इत्यतः सुप इत्यनुवर्तते । 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकात्—'
 इत्यतः कर्मण इति तदाह उपमानात्कर्मण इत्यादिना । उपमानं
 यत्कर्मकारकं तद्वृत्तेः सुवन्तादित्यर्थः । पुत्रमिवेति । 'धातोः कर्मणः—'
 इत्यतो वेत्यनुवृत्तिरनेन सूचिता । छात्रं पुत्रत्वेन उपचरतीत्यर्थः ।

'आजसेः—' इत्यतोऽसुगिति वर्तते । अश्वस्यतीति । मैथुनार्थमश्वमिच्छतीत्यर्थः । एवं
 मैथुनार्थं वृपमिच्छति वृपस्यति गौः । ननु, 'इति रामो वृपस्यन्तीम्' इति प्रयोगो
 मनुष्यविषये कथं संगच्छत इति चेत् । अत्राहुः—अश्ववृपरूपप्रकृत्यर्थपरित्यागेन मैथुनेच्छैवार्थः
 अत एव 'वृपस्यन्ती तु कामुकी' इति कोशोऽपि स्वरसतः संगच्छते इति ।
 लालसायामिति । उत्कटेच्छायामित्यर्थः । काम्यच्च । उच्चारणसामर्थ्यान्
 कस्येत्संज्ञा । 'मान्ताव्ययेभ्यः प्रतिषेधः' इत्यस्यानुवृत्त्यभावं सूचयति अयं स्यादे-

द्विजम् । 'अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्' (वा० १७१७) प्रासादीयति कुट्वां भिक्षुः । कुटीयति प्रासादे । २६६५ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । (३—१—११) उपमानात्कर्तुः सुवन्तादाचारे क्यङ् वा स्यात्, सान्तस्य तु कर्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात् । क्यङ् वेत्युक्तेः पक्षे वाक्यम् । सान्तस्य लोपस्तु क्यङ्संनियोगशिष्टः । स च व्यवस्थितः । 'ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेपां विभाषया' (वा० १७१९-२०) । कृष्ण इवाचरति कृष्णायते । ओजश्शब्दो वृत्तिविषये तद्वति, ओजायते । अप्सरायते । यशायते, यशस्यते । विद्यायते विद्यास्यते । त्वद्यते । मद्यते । अनेकार्थत्वे तु युष्मद्यते । अस्मद्यते । 'क्यङ्मानिनोश्च' (सू० ८३७) । कुमारीवाचरति कुमारायते । हरिणीवाचरति हरितायते । गुर्वाव गुरुयते । सपत्नीव सपत्नायते । सपतीयते । सपत्नीयते । युवतिरिव युवायते । पत्नीमृद्वथाविव

विष्णुयतीति । द्विजं विष्णुत्वेन उपचरतीत्यर्थः । अधिकरणाच्चेति । उपमानभूताधिकरणवृत्तेरपि सुवन्तादाचारे क्यङिति वक्तव्यमित्यर्थः । प्रासादीयति कुट्यामिति । प्रासादे इव कुट्वां हृष्टो वर्तते इत्यर्थः । कुटीयति प्रासादे इति । कुट्यामिव प्रासादे क्लिष्टो वर्तते इत्यर्थः । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । कर्तुरित्यावर्तते । कर्तुः क्यङित्वेकं वाक्यम् । अत्र कर्तुरिति पञ्चम्यन्तम् । उपमानादाचारे इत्यनुवर्तते । 'धातोः कर्मणः—' इत्यतो वेति च, तदाह उपमानादिति । उपमानं यत्कर्तृकारकं तद्वृत्तेः सुवन्तादित्यर्थः । कर्तुः सलोपश्चेति द्वितीयं वाक्यम् । चकारः तुपर्यायो भिन्नकमः । स इति लुप्तपष्ठिकं पृथक्पदम् । कर्तुरिति पष्ठ्यन्तस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः, तदाह सान्तस्य लोपस्त्विति । एतच्च मडाभाष्ये स्पष्टम् । क्यङि सलोपविकल्पः सर्वत्र स्यादित्यत आह स च व्यवस्थित इति । सान्तस्य सलोप इत्यर्थः । व्यवस्थामेव दर्शयति ओजसोऽप्सरस इति । इदं वार्तिकम् । ओजश्शब्द इति । क्यङन्तोऽयम् । सनाद्यन्ता इति धातुत्वाद् वृत्तिः । तत्र ओजश्शब्द ओजस्विनि वर्तत इत्यर्थः । ओजायते इति । ओजस्वीवाचरतीत्यर्थः । ओजश्शब्दात् क्यङि सलोपे 'अकृत्सार्व—' इति दीर्घ इति भावः । अप्सरायते इति । अप्सरश्शब्दात् क्यङि सलोपदीर्घौ । क्यङो ङित्वादात्मनेपदम् । इतरेपां विभाषयेत्यस्योदाहरति यशायते, यशस्यते इति । यशस्वीवाचरती-

वेति । आचरतीति । व्यवहरतीत्यर्थः । अधिकरणाच्चेति । सप्तम्यन्तरूपात् सुवन्तादित्यर्थः । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । 'धातोः कर्मणः' इति सूत्राद्देत्यनुवर्तत इत्याह क्यङ् वा स्यादिति । सेति लुप्तपष्ठिकं कर्तृविशेषणमित्याह सान्तस्येति । चकारस्तु अन्वाचये बोध्यः । तद्वतीति । तथा च ओजायत इत्यत्र ओजस्वीवाचरतीति, विग्रहो बोध्यः विद्वस्यत इति । नान्तस्यैव पदत्वात्सस्य रुत्वं न । पुंवद्भावं स्मारयति क्यङ्मानिनोश्चेति सपत्नीचेति । त्रितयसाधारणं विग्रहवाक्यम् । सपत्नायत इति । शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादिङीनान्तात्क्यङि पुंवद्भावे 'अकृत्सार्व—' इति दीर्घ च लुपमिदम् । सपतीयत इति । समानस्वामिकाभिधायिनो भाषितपुंस्कस्य 'नित्यं सपत्न्यादिषु' इति नादेशे नान्तत्वान्

पट्वीमृदूयते । 'न कोपधायाः' (सू० ८३८) । पाचिकायते । 'आचारेऽव-
गल्भक्लीवहोडेभ्यः क्विच्वा' (वा० १७२१) । वाग्रहणात् क्यङ्पि । अव-

त्यर्थः । विद्वायते, विद्वस्यते इति । विद्वानिवारचतीत्यर्थः । विद्वच्छब्दात् क्यङि सलोप-
विवल्पः । त्वद्यते । मद्यते इति । त्वमिव अहमिव आचरतीत्यर्थः । युष्मदस्मच्छब्दात्
क्यङि 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य त्वमौ । युष्मद्यते । अस्मद्यते इति । युयमिव
वयमिव आचरतीत्यर्थः । 'त्वमावेकवचने' इत्यस्मात् 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे एकवचने
इत्यनुवृत्तेरेकत्वविशिष्टार्थवृत्तित्वे सत्येव युष्मदस्मदोस्त्वमाविति भावः । कुमार्यादिशब्दात्
क्यङि पुंवत्त्वं स्मारयति क्यङ् मानिनोश्चेति । कुमारायते इति । पुंवत्त्वेन डीपो
निवृत्तौ दीर्घः । हरितायते इति । हरिणोशब्दात् क्यङि पुंवत्त्वेन 'वर्णादिनुदात्तात्'— इति
नत्वस्य डीपश्च निवृत्तौ दीर्घः । गुरूयते इति । गुर्वीशब्दात् क्यङि डीपो निवृत्तौ दीर्घः ।
सपत्नायते इति । शत्रुपर्यायात् सपत्नशब्दात् शार्ङ्गरवादित्वेन डीनन्तात् पुंवत्त्वेन डीनो
निवृत्तौ दीर्घ इति भावः । सपतीयते इति । समानः पतिः स्वामी यस्याः इति बहुव्रीहौ
सपतिशब्दस्य नत्वे डीपि च निष्पन्नात् सपत्नीशब्दात् क्यङि पुंवत्त्वेन डीवृत्त्वयोर्निवृत्तौ दीर्घः
इति भावः । सपत्नीयते इति । विवाहनिवन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य समानः पतिः यस्या
इति बहुव्रीहौ सपत्नीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वान्न पुंवत्वमिति भावः । युवायते इति ।
युवतिशब्दात् क्यङि पुंवत्त्वे तिप्रत्ययस्य निवृत्तौ नलोपे दीर्घ इति भावः । वयोवाचिनां
जातिकार्यं वैकल्पिकमिति 'जातेरस्त्रीविपयात्—' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । एतेन 'जातेश्च' इति
निषेधादिह पुंवत्त्वं दुर्लभमित्यपास्तमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । पट्वीमृदूयते इति । इह
पूर्वपदस्य क्यङ्परकत्वाभावात् पुंवत्वम् । ननु पाचिकेवाचरति पाचिकायते इत्यत्रापि-
'क्यङ्मानिनोश्च' इति पुंवत्त्वेन टापः 'प्रत्ययस्यात्—' इति इत्वस्य च निवृत्तौ पाच-
कायते इति स्यादित्यत आह न कोपधाया इति । 'आचारेऽवगल्भक्लीवहोडेभ्यः
क्विच्वा' इति वार्तिकम् । उपमानादित्यनुवर्तते । 'धातोः कर्मणः—' इत्यतो वाग्रह-
णस्यास्मिन्प्रकरणे अनुवृत्त्यैव सिद्धे वाग्रहणं व्यर्थमित्यत आह वाग्रहणात्
क्यङ्पीति । अन्यथा विशेषविहितत्वात् कित्रपा क्यङो वावः स्यादिति भावः ।

डीप्, ततः क्यङि पुंवद्भावे च दीर्घः । सपत्नीयत इति । विवाहजन्यसंस्कारविशेषनिमित्त-
केन पतिशब्देन समासे सति नित्यस्त्रीत्वान्न पुंवत् । युवायत इति । न च इत्याप्सूत्रे भाष्ये
युवतितरेत्युदाहरणाद् यौवनं जातिरिति 'जातेश्च' इति निषेधे युवतीयत इत्युदाहरणमिहोचित-
मिति वाच्यम्, वयसोऽनित्यत्वेनाजातित्वात् । अन्यथा युवजानिरिति 'अचः परस्मिन्—' इति
सूत्रस्य भाष्यग्रन्थो विरुध्येत । युवतितरेति भाष्यस्य तु का गतिरिति चेत् । अत्राहुः—
'तसिलादिषु—' इति पुंवद्भावे प्राप्ते भाष्यनिर्देशादेव न पुंवदिति । युवतीशब्दस्य तु तरपि
'घरूप—' इति ह्रस्वे युवतितरेति भवत्येव । पट्वीमृदूयत इति । पूर्वपदस्य क्यङ्परकत्वा-
भावात् पुंवत् । पाचिकायत इति । पुंवद्भावे सति कात्पूर्वस्येत्वं न श्रूयेतेति भावः ।

गल्भादयः पचाद्यजन्ताः । विवृत्संनियोगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वं चाचप्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते, तेन तड् । अवगल्भते । क्लीवते । होडते । भूतपूर्वादप्यनेकाच धाम्, एतद्वातिकारम्भसामर्थ्यात् । न च अवगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम् । केवलानामेवाचारेऽपि वृत्तिसंभवाद्, धातूनामनेकार्थत्वात् । अवगल्भान्चक्रे ।

तथा चात्र वाशब्दे विकल्पार्थक इति फलितम् । अत्र सुप इति नानुवर्तते । प्रातिपदिकात् क्यङोऽप्राप्तौ वाग्रहणात् समुचीयते इति केचित् । अवगल्भादय इति । 'गल्भ धाष्ट्यं' अवपूर्वः, 'क्लीव अवाष्ट्यं' 'होड अनादरे' एभ्यः पचाद्यचि अवगल्भादिशब्दाद्भयो निष्पन्ना इत्यर्थः । तथा च अवगल्भ इवाचरति, क्लीव इवाचरति, होड इवाचरतीत्यर्थे अवगल्भादिशब्देभ्यः विवृत्संनियोगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वं चात्र प्रतिज्ञायते । ततश्च तस्य इत्संज्ञायां लोपे अनुदात्तत्वादात्मने पदं लभ्यते, तदाह तेन तडिति । अवगल्भते इति । विवृत्ति भकारादकारस्य लोपे हलन्ताह्लाडादौ तडि शबिति भावः । ननु अवगल्भान्चक्रे, क्लीवान्चक्रे इत्यत्र कथमाम् ? अन्त्यस्य च इत्संज्ञालोपाभ्यामपहारेण धातूनामेकाच्त्वेन 'कास्यनेक्वाच्' इत्यस्याप्रवृत्तेः । न च अवगल्भ इत्यस्य विवृत्तस्य धातोरनेकाच्त्वमस्तीति वाच्यम्, 'उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते, इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादित्यत आह भूतपूर्वादपीति । विवृत्तस्य प्राक्तनमनेकाच्त्वं भूतपूर्वगत्या आश्रित्येत्यर्थः । भूतपूर्वगत्याश्रयणे प्रमाणमाह एतद्वातिकेति । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः विवृत्ता-' इति वक्ष्यमाणवार्तिकादेव अवगल्भते, अवजगल्भे इत्यादिसिद्धौ पुनरेभ्यः विवृत्तिघानं तत्संनियोगेन अन्त्यवर्णस्य अनुदात्तत्वानुनासिकत्वप्रतिज्ञानार्थं सद् भूतपूर्वगत्या अनेकाच्त्वाश्रयणं ज्ञापयतीत्यर्थः । नन्वनुदात्तत्वानुनासिकत्वप्रतिज्ञानस्यात्मनेपदसिद्धावुपक्षीणत्वात् कथमुक्तज्ञापकतेत्याशङ्क्य निराकरोति न चावगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलमिति । कुत इत्यत आह केवलानामिति । अचप्रत्ययरहितानां धातुपाठसिद्धानामनुदात्ततामेव गल्भादिधातूनामवगल्भ इवाचरतीत्याद्यर्थेषु वृत्तिसंभवात् । तच्च कुत इत्यत आह धातूनामनेकार्थत्वादिति । एवं च 'आचारेऽवगल्भ-' इति विवृत्तिघानमनुवन्वासजनार्थं सद् भूतपूर्वगत्या अनेकाच्त्वाश्रयणं ज्ञापयतीति सिद्धम् । न च 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः-' इति विवृत्ति अवगल्भतीत्यादिवारणाय अनुवन्वासजनमुपक्षीणमिति कथं तस्य उक्तज्ञापकतेति वाच्यम्, 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः-' इति वार्तिकेन विवृत्ति एवं पञ्चमीयते । सौघनीयते । सुकेशीयते । ब्राह्मणीयत इत्यादि । अचारेऽवगल्भ । गल्भ धाष्ट्यं । क्लीव अवाष्ट्यं । होड अनादरे क्यङपीति । अपिशब्दाद्वाक्यम् । तत्तु 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः-' इत्यत्र वाग्रहणाल्लभ्यते इत्याहुः । विवृत्संनियोगेनेत्यादि । तेन क्यङ्संनियोगेनानुदात्तत्वानुनासिकत्वयोरभावादि-त्संज्ञालोपौ न स्त इति 'अकृत्सार्व-' इति दीर्घे सति अवगल्भायते क्लीवायत इत्यादि भवति । तेन तडिति । आत्मनेपदमित्यर्थः । तथा च अवगल्भमानः क्लीवमानः

क्लीवांचक्रे । होडांचक्रे । वार्तिकेऽवेत्युपसर्गविशिष्टपाठात्केवलदुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङ्ङेवेति माधवादयः । तङ् नेति तूचितम् । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप्वा वक्तव्यः' (वा० १७२२) । पूर्ववार्तिकं तु अनुबन्धासञ्जनार्थम् । तत्र क्विप्वनूद्यते । प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप् इति न संवध्यते । तेन पदार्थं न । कृष्ण इवाचरति कृष्णति । 'अतो गुणे' (सू० १९१) इति शपा सह पर-

तथा प्रयोगे इष्टापत्तेः भूतपूर्वाश्रयणपरभाष्याप्रमाण्येन 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः—' इति वार्तिकस्य अवगलभादिभ्यः अप्रवृत्तिविज्ञानाद्वेत्यास्तां तावत् । 'आचारेऽवगल्भ—' इत्यत्र अवेत्यस्य प्रयोजनमाह अवेत्युपसर्गेति । केवलादिति । उपसर्गविहीनादगल्भशब्दादित्यर्थः । उपसर्गान्तरेति । प्रगल्भानुगल्भादिशब्दादित्यर्थः । क्यङ्ङेवेति । न तु क्विवित्यर्थः । माधवादय इत्यस्वरसोद्भावनम् । तद्वीजमाह तङ्नेति तूचितमिति । केवलदुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च गल्भशब्दात् प्रगल्भादिशब्दाच्च अनेन क्विभवावेऽपि 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः—' इति वार्तिकेन क्विप् निर्वाधः । परन्तु अवपूर्वत्व एवानुबन्धासञ्जनादात्मनेपदमेव तत्र नेति वक्तुमुचितमित्यर्थः । सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति । आचारे इति शेषः । नन्वेनेनैव वार्तिकेन सिद्धे 'आचारेऽवगल्भ—' इति वार्तिकं व्यर्थमित्यत आह पूर्ववार्तिकं त्विति । अन्त्यवर्णस्य इत्संज्ञासिद्धयर्थमित्यर्थः । तर्हि तत्र क्विग्रहणं व्यर्थमित्यत आह तत्र क्विप्वनूद्यत इति । तत्संनियोगेनानुबन्धासञ्जनार्थमित्यर्थः । पदकार्यं नेति । राजानतीत्यादौ नलोपादिकं नेत्यर्थः । अन्यथा अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वान्नलोपादिकं स्यादिति भावः । पररूपमिति ।

इत्यादि सिध्यति । माधवादय इति । केचित्तेपामाशयमाहुः—'आचारेऽवगल्भ—' इत्यत्र सुप् इत्यनुवर्तते । तथा च केवलदुपसर्गान्तरविशिष्टाद् गल्भप्रगल्भादिसुवन्तात्क्यङ्ङेव, न तु क्विप् । तङ् नेति तूचितमिति । उत्तरवार्तिकेन प्रातिपदिकमात्रात्क्विप् विधीयत इति एतेभ्योऽपि त्रिभ्यः क्विपि सिद्धे तत्संनियोगेनानुदात्तत्वानुनासिकत्वमात्रमच् प्रत्ययस्य 'आचारेऽवगल्भ—' इत्यवगल्भादिषु प्रतिज्ञायते लाघवात् । अन्यत्र तु गल्भप्रगल्भादिप्रातिपदिकेषु क्विपि परस्मैपदमेव भवति, न तु तडिति भावः । नन्वेवम् 'आचारेऽवगल्भ—' इत्यत्र वाग्रहणात् क्यङ्ङमनुवर्त्य अवगल्भादिप्रातिपदिकेभ्यः क्यङ्ङविधानेऽप्यन्यत्र सुवन्तादेव क्यङ्ङिति क्यङ्ङो विषय एव नास्ति । तथा च केवलदुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङ्ङप्ययुक्त इति चेति अत्र वदन्ति-प्रातिपदिकेभ्यः क्विप् सुवन्तेभ्यः क्यङ्ङिति विषयभेदेनापि गल्भति गल्भायते प्रगल्भति प्रगल्भायते इत्यादि सिध्यत्येवेति । स्यादेतत्—गल्भ घाष्टर्थे इत्यादीनामनुदात्तत्वादवगल्भते इत्यादिप्रयोगसिद्धावपि अवगल्भादिपूत्तरवार्तिकेन क्विपि सत्यवगल्भतीत्याद्यनिष्टप्रयोगः स्यात्तद्वारणार्थम् 'आचारेऽवगल्भ' इति वार्तिकारम्भस्यावश्यकतया सामर्थ्यस्योपक्षीणत्वाद् 'भूतपूर्वादप्यनेकाच आम' इत्येतदप्ययुक्तमिति चेत् । सत्यम् । अत्र ह्ययमाशयः—'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः—' इति वार्तिके वाग्रहणेन व्यवस्थितविभाषाश्रीयते । तथा च 'अवगल्भक्लीवहोडेभ्यः—' क्विपोऽभावादिनिष्टप्रयोगो न भविष्यतीति स्वीकृते सामर्थ्यं नोपक्षीणमिति दिक् । पदकार्यं नेति । सवर्णदीर्घो यद्यपि पदमात्रकार्यं न भवति;

रूपम् । अ इवाचरति अति अतः अन्ति । प्रत्ययग्रहणमपनीय अनेकाच इत्युक्तेर्नाम् । औ अनुः उः, द्वित्वम्, 'अतो गुणे' (सू० १९१) 'अत

कृष्णशब्दात् क्विबन्ताल्लडादौ शपि 'अतो गुणे' इति पररूपमित्यर्थः । कृष्णांचकार । कृष्णिता । कृष्णिष्यति । कृष्णतु । अकृष्णात् । कृष्णेतु । कृष्णायात् । अतो लोपात्परत्वाद् 'अकृत्स्वार्त्वा' इति दीर्घः । पूर्वदिप्रतिपेवस्य विहितत्वादतो लोप इत्यन्ये । अ इवेति । अः विष्णुः । स इवेत्यर्थः । अतीति । शपा पररूपम् । असि अयः अय । आमि आवः आमः । क्विप्रत्ययान्तत्वाल्लिटि 'कास्प्रत्ययार्त्वा' इत्याम्प्रत्ययमाशङ्क्याह प्रत्ययग्रहणमपनीयेति । औ अनुः उः इति सिद्धरूपप्रदर्शनम् । तत्र प्रक्रियां दर्शयति द्वित्वमिति । णलि 'द्विर्वचनेऽचि' इति लोपस्य निपेव इति भावः । अतो गुणे इति । द्वित्वे कृते अ अ अ इति स्थिते अन्तरङ्गत्वादतो लोपं

तथापि पदस्य जायमानं कार्यं नेत्यत्र तात्पर्यं बोध्यम् । तनोतीति तत्, स इव आचरति ततति, अत्र जश्त्वं न । त्वगिव आचरति त्वचति, अत्र कुत्वं नेत्याद्यपि बोध्यम् । द्वित्वमिति । अ णल् इति स्थिते 'द्विर्वचनेऽचि' इति निपेवादतो लोपो न भवतीति भावः । 'अतो गुणे' इति द्वित्वे कृतेऽप्यतो लोपो न भवति, अन्तरङ्गेणानेन वाधितत्वादिति भावः । यद्यप्यत्र फले विशेषो नास्ति तथापि शास्त्रप्राप्ति-क्रममनुब्योक्तम् । यद्यप्येवं 'वाणदिङ्गं वलीयः' इति परिभाषयाऽतो लोप एवाचित इति चेत् । मैवम्, तस्याः समानाश्रये कारश्चकारेत्यादौ प्रवृत्तिस्वीकारान्न तु व्याथ्येऽपि । न च परत्वान्नित्यत्वाच्च 'अत आदेः' इत्यनेनैव प्रथमं भाव्यमिति वाच्यम्, तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् । न चापवादत्वाद् 'अत आदेः' इत्यनेन भाव्यमिति वाच्यम्, अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तीर्ह अन्तरङ्गेण वाच्यत इत्युक्तत्वात् । आनर्देत्यादौ तस्य चरितार्थत्वात् । तत्र ह्लादिःशेषात्प्रागेव परत्वाद् 'अत आदेः' इत्यस्य प्रवृत्तेः । न च नित्यत्वाद्वलादिः शेष एव प्रथमं स्यादिति वाच्यम्, नित्यत्वस्य 'अत आदेः' इत्यत्रापि तुल्यत्वात् । एतच्च मनोरमानुसारेणोक्तम् । केचिदत्र वदन्ति । 'अतो गुणे' इति पररूपापवादस्य 'अत आदेः' इत्यस्य आनर्देत्यादौ चरितार्थत्वादान्तरङ्गमेव भवतीति मनोरमोक्तं चिन्त्यम् । स्वविषयमध्य एकत्रोदाहरणे चरितार्थस्योदाहरणान्तरेऽपि प्रवृत्त्यभ्युपगमात् । न हि गोद इत्यत्र 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति चरितार्थमिति गोद इत्यादौ न प्रवर्तते तस्मादणं वाधित्वा कप्रत्ययो यथा स्वविषये सर्वत्र प्रवर्तते तथेहापि प्रवर्तत इति । तदपरे न जमन्ते । गोदगोपादौ सर्वत्राणः कस्य च प्राप्तिसंभवे विनिगमनाविरहादणं वाधित्वा कप्रत्यय एव भवति । प्रकृते त्वानर्देत्यादौ ह्लादिःशेषात्प्राग् 'अतो गुणे' इत्यस्य प्राप्त्यभावाद्द्वैपम्यमस्तीति । ननु 'अत आदेः' इत्यस्य पररूपापवादत्वमेवामासेत्यत्र यदुक्तं तत्कथं संगच्छते । आनुवृत्तुरित्यादौ 'आद् गुणः' इति गुणस्यापि प्राप्तेः । न च यथा सवर्णदीर्घो यण्-गुणयोरपवादस्तथायमप्युभयोरपवाद इति वाच्यम्, एवमप्यानर्देत्यत्रेव ह्लादिः—शेषात्प्रागेवासेत्यत्रापि 'अत आदेः' इत्यस्य प्रवृत्तौ किं तेन पररूपापवादकत्वकथनेनेति चेत् । अत्र केचिदाहुः—द्वन्द्वापवाद एकशेष इति केषांचित्प्रवादे यथाऽपवादशब्दो

आदेः' (सू० २२४८) इति दीर्घः, णल औ, वृद्धिः । अनुसादिषु तु 'आतो लोप इटि च' (सू० २३७२) इत्याल्लोपः । मालेवाचरति मालाति । लिङ्ग-विशिष्टपरिभाषयैकादेशस्य पूर्वान्तत्वाद्वा क्विप् । मालांचकार । लङि अमालात्, अत्र हल्ङ्यादिलोपो न, डीप्साहचर्यादिषोऽपि सांख्ये लोपविधानात् । इट्-

वाधित्वा पररूपमिति भावः । अत आदेरिति । न च परत्वान्नित्यत्वादपवादत्वाच्च 'अतो गुणे' इत्यस्मात्प्राग् 'अत आदेः' इत्यस्य प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, तस्य बहिरङ्गत्वाद् 'अत आदेः' इत्यस्यापवादत्वेऽपि आनर्देत्यत्र हलादिशेषात्प्रागेव परत्वाद् 'अत आदेः' इत्यस्य चरितार्थत्वेन वाचकत्वासंभवाद् 'अपवादोऽपि यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण वाच्यते' इत्युक्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । यद्यप्यत्र प्रक्रियाव्युत्क्रमे फलविशेषो नास्ति, तथापि न्याय्यत्वादेवमुक्तम् । णल औ इति । पररूपे दीर्घे च आ अ इति स्थिते 'आत औ णलः' इत्यौत्वमिति भावः । वृद्धिरिति । आ औ इति स्थिते 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिरित्यर्थः । तथा च औ इति रूपं परिनिष्ठितम् । अनुसादिष्विति । अ अनुस्, अ उस्, इति स्थिते द्वित्वे पररूपे 'अत आदेः' इति दीर्घे आतो लोप इत्यर्थः । अनुः षः इति प्रत्ययमात्रं शिष्यते । थलि इटि द्वित्वे दीर्घे आल्लोपे, इय अयुः अ । औ इव इम । वस्तुतस्तु 'कास्यनेकाङ्ग्रहणम्-' इति वार्तिकव्याख्यात्रसरे प्रत्ययग्रहणमपनीयेति भाष्ये नोक्तम् । कासेश्च प्रत्ययान्ताच्च आमिति लभ्यते । अत एव 'आचारेऽत्रगल्भक्तीवहोडेभ्यः-' इति वार्तिके अवगल्भांचक्र इत्यादौ अन्त्यवर्णस्यानुवन्धत्वेन एकाच्चेऽपि 'कास्प्रत्ययात्-' इत्यामित्युक्तं भाष्ये इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । इत्ता । इष्यति । अनु, अतात् अताम् अन्तु । अ, अतात् अतम् अत । आनि आव आम । आत् आताम् आन् । आः आतम् आत । आम् आव आम । विधिलिङि एत एताम् एयुः । एः एतम् एत । एयम् एव एम । यात् यास्ताम् यामुः । लुङि 'इट ईटि' इति सिञ्जलोपे 'आटश्च' इति वृद्धि वाधित्वा परत्वादतो लोपे इटा सह आटो वृद्धौ ऐत ऐष्टाम् ऐयुः इत्यादीति केचित् । आर्धधातुकोपदेशकाले एव परत्वादतो लोपे अङ्गस्याभावनादाद् नेत्यन्ये । ईत् इष्टाम् इत्यादि । ऐष्यत ननु मालाशब्दस्य टाप्प्रत्ययान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वाभावात्ततः कथं क्विर्विद्यत आह लिङ्गविशिष्टेति । वस्तुतस्तु आवन्तेभ्य आचारे क्विर्व् नास्त्येवेति विश्वपाशब्दनिरूपणे प्रपञ्चितम् । डीप्साहचर्यादिति । इत्यन्तादाचारक्विर्वन्ताद्

वाचकपरः, 'संरूपाणाम्—' इत्येकशेषानारम्भे हि स्वाद्युत्पत्तौ द्वन्द्वस्य प्रवृत्तेः, एकशेषसूत्रारम्भे तु पदान्तराभावेन तदप्रवृत्तेः, तथाऽत्रत्यापवादशब्दोऽपि वाचकपरः । 'अत आदेः' इत्यनारम्भे हि हलादिःशेषे पररूपप्रवृत्तावेवामासेति स्यात् । आरब्धे तु तत्सूत्रे परत्वाद्धलादिः शेषात्प्रागेव दीर्घप्रवृत्त्या पररूपस्याप्रसक्तेरिति । यद्यप्यासेत्यादौ प्रथमतः 'अत आदेः' इति दीर्घाकरणेऽपि हलादिः शेषे पररूपे च कृते तस्य पूर्वान्तवद्भावे सति अभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद् 'अत आदेः' इति दीर्घप्रवृत्त्या समीहितरूपसिद्धिः, तथाप्यानर्देत्यादि न सिद्ध्यत्येव । तत्र हि 'तस्मान्नुड् द्विहलः' इति दीर्घाभूतादकारान्नुटि नकारोपर्यकारश्रवणाभावप्रसङ्गादिति दिक् । प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदि-

सकौ, अमालासीत्, कविरिव कवयति । आशीर्लिङि कवीयात् । 'सिचि वृद्धि-' (सू० २२९७) इत्यत्र धातोरित्यनुवर्त्यं धातुरेव यो धातुरिति व्याख्यानान्नामधातोर्न वृद्धिरिति कैयटादयः अकवयीत् । भाववस्तु नामधातोरपि वृद्धिमिच्छति, अकवायीत् । विरिव वयति । विवाय विव्यनुः । अवयीत्, अवायीत् । श्रीरिव श्रयति । शिश्राय शिश्रियनुः । पितेव पितरति । आशिपि रिङ् । पित्रियात् । भूरिव भवति । अत्र 'गातिस्था—' (सू० २२२३) इति, 'भुवो वुक्—' (सू० २१७४) इति, 'भवतेः—' (सू० २१८१) इति च न भवति । अभिव्यक्तत्वेन धातुपाठस्यस्यैव तत्र ग्रहणात्, अभावीत् । बुभाव । दूरिव द्रवति । 'णिश्चि—' (सू० २४१२) इति चङ् न, अद्रावीत् । २६६६ अनुनासिकस्य क्विभ्रलोः किङ्कति । (६—४—१५) अनुनासिकान्तस्यो-

गौरीशब्दात् लुङि अगौरयत् इत्यादौ तिस्योऽर्थन्तात्परत्वासंभवात् । तत्साहचर्यादावन्तादपि न तयोर्लोप इत्यर्थः । कवयतीति । शपि गुणयादेशौ । कवीयादिति । 'अकृत्सार्व—' इति दीर्घः । लुङि अकवि ईत् इति स्थिते सिचि वृद्धिमाशङ्क्याह सिचि वृद्धिरित्यत्रेति । सिचा धातोराक्षेपतो लाभेऽपि 'ऋत इद्धातोः' इत्यतस्तदनुवृत्तेर्धातुरेव यो धातुरिति लभ्यते इति भावः । कैयटादय इति । 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रे गोशब्दादाचारक्विपि अगवीदित्तु-पकम्य तथोक्तत्वादिति भावः । साधवस्त्विति । 'सिचिवृद्धिः-' इत्यत्र 'ऋत इद्धातोः' इत्युतो धातुग्रहणानुवृत्तौ मानाभावेन धातुरेव यो धातुरित्युक्तार्थांलाभादिति तदाशयः । वस्तुतस्तु 'इको गुणवृद्धी' 'वदन्नजहलन्तस्याचः' इत्यादिसूत्रस्थभाष्ये सिचि परत एजन्तं नास्त्युक्तत्वादेजन्तेभ्य आचारक्विब् नास्त्येवेति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । विरिवेति । विः पक्षी स इवेत्यर्थः । अभिव्यक्तत्वेनेति । 'अभिव्यक्तपदार्था ये—' इति न्यायेनेति भावः । अभावीदिति । इह 'गातिस्था—' इति सिचो न लुक् । बुभावेति । इह न वुक् । अभ्यासस्य अत्वं च न । चङ् नेति । 'णिश्चि—' इति सूत्रे दुग्रहणेन धातुपाठस्यस्यैव ग्रहणादिति भावः । अनुनासिकस्य । अङ्गस्येद्यधिकृतमनुनासिकेन विशेष्यते तदन्तविधिः । 'नोपधायाः' इत्यत उपधा इति 'दूलोपे-' इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तते, तदाह अनुनासिकान्तस्ये-कत्वाक्वित्रपोऽनुत्पत्तिमाशङ्क्याह लिङ्गविशिष्टेत्यादि । सिचि वृद्धिरित्यत्रेति । सिचा धातोराक्षेपाद् 'ऋत इद्धातोः' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तनाच्च धातुरेव यो धातुरिति व्याख्या लभ्यते इति ज्ञेयम् । विरिवेति । विः पक्षी । अनुनासिकस्य । अङ्गस्येति विशेष्यसन्निधानात्तदन्तलाभः । 'दूलोपे—' इत्यतो दीर्घग्रहणम्, 'नोपधायाः' इत्यत उपधाग्रहणं चानुवर्तते, तदाह अनुनासिकान्तस्येत्यादि । भ्रलादा-चित्ति । एतच्च 'यस्मिन्विधित्तदादावल्ग्रहणे' इति परिभाषया लभ्यते । झलादौ किति शान्तो दान्त इत्युदाहरणम्, डिति तु यङ्लुकि तसि शंशान्तः, दंदान्तः । पथी-नतीति । अन्तरङ्गत्वादीर्घस्ततो न गुण इत्याहुः । 'इन्हन्—' इत्यनेन शावेवेति नियमादीर्घाभावे गुणे सति पथेनतीत्येव रूपमित्यन्ये । येषामिन्नादीनां शत्रुपधादीर्घः

पवाया दीर्घः स्यात्वनौ झलादौ च विङ्ति । इदमिवाचरति इदामति । राजेव
राजानति । पन्था इव पथीनति । ऋभुञ्जीणति । द्यौरिव देवतीति
माधवः । अत्र ऊठि द्यवतीत्युचितम् । क इव कति । चकौ इति हरदत्तः ।
माधवस्तु 'ण्यल्लोपौ-' इति वचनाणालि वृद्धि वाचित्वा अतो लोपात् चक इति
रूपमाह । स्व इव सस्वौ, सस्व । यत्तु स्वामास स्वांचकार इति तदनाकरमेव ।

त्यादिना । इदामतीति । 'हलन्तेभ्य आचारक्विव् नास्ति' इति 'ह्रस्वनद्यापः—' इति
सूत्रभाष्ये स्पष्टमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । पथीनतीति । पथिन्यश्वात् क्विविपि 'अनुनासि-
कस्य-' इति इकारस्य दीर्घः । इदं तु माधवानुरोधेन । क्विवम्युपगमेऽपि तिपि पथेनतीत्येव
युक्तम्, 'इहन्-' इति नियमेन दीर्घाप्रप्तेः । न च 'नियमस्य सजातीयापेक्षत्वात् सुवानन्तर्ये
एत्रायं नियमो नान्यत्रेति वाच्यम्, तथा सति वृत्रघ्नः स्त्री वृत्रघ्नोत्यत्रापि अल्लोपं वाचित्वा
अन्तरङ्गत्वाद् 'अनुनासिकस्य-' इत्युपवादीर्घापत्तेरित्याहुः । देवतीतीति । दिव्शब्दादाचार-
क्विवन्तात् शति लघूपवगुणः । 'नः क्ये' इति नियमेन अपदान्तत्वाद् 'दिव उद्' इत्युत्त्वं नेति
भावः । अत्र ऊठीति । दिव्शब्दात् क्विविपि 'ञ्चवोः-' इति वकारस्य ऊठि कृते लघूपवगुणं
वाचित्वा परत्वादिकारस्य यणि चूशब्दात् शपि ङकारस्य गुणे अवादेशे च द्यवतीति रूपमुचि-
तमित्यर्थः । चकाविति । कशब्दात् क्विवन्ताल्लिटि णलि द्वित्वे चुत्वे चक अ इति स्थिते कका-
रादकारस्य अतो लोपात्परत्वाद् वृद्धो आकारे 'आत औ णलः' इत्यौत्त्वे वृद्धिरेकादेश इति
भावः । माधवस्त्विति । चक अ इति स्थिते पूर्वविप्रतिषेवाद् वृद्धि वाचित्वा ककारादकारस्य
अतो लोपे कृते णलोऽकारेण सह चक इति रूपमित्यर्थः । नचैवं सति अ इवाचरति अति औ
अनुः इत्यत्रापि लिटि 'अत आदेः' इति दीर्घं वाचित्वा अतो लोपः स्यादिति वाच्यम्,
'ण्यल्लोपाविति पूर्वविप्रतिषेधलभ्यः अतो लोपः संनिहितमेव 'अकृत्सार्वं—' इति दीर्घं
वाधते, न तु 'अत आदेः' इति दीर्घमपि, 'अनन्तरस्य—' इति न्यायादिति माधवाशय

क्रियते परमदण्डीनीत्यादौ तेषामेव दण्डिनवृत्रहन्नादीनाम् 'इहन्-' इति नियमो न तु पथ्यादी-
नाम् । तेषां तु औ परतः सुपन्यानीत्यादावुपवादीर्घप्रवृत्तावपि 'इतोऽसर्वनामस्याने' इत्यत्त्वे
कृते 'इहन्-' इति नियमाप्रवृत्तेः । अन्यथा पन्यानौ पन्यान इति न सिद्ध्येत्, तथा च पथीन-
तीत्याद्येव साध्वित्यपरे । देवतीतीति माधव इति । अपदान्तत्वाद्दिव उन्न । अत्रेति । लघू-
पवगुणं वाचित्वान्तरङ्गत्वाद्दृष्टि यण्, तस्मिन्कतं व्ये ग्रहिरङ्गस्याप्यूठो नासिद्धत्वम्, 'नाजानन्तर्ये-'
इति निषेवात् । न च वाणादाङ्गस्य वलीयस्त्वाद्यणं वाचित्वा लघूपवगुणः स्यादिति वाच्यम्,
व्याश्रयत्वात् । अत एव सित्रौराणादिके नप्रत्यये स्योनशब्दः सिध्यतीति भावः । क इवेति ।
को ब्रह्मा । चक इतीति । नन्वेवम् औ अतुरित्यत्रापि 'अत आदेः' इति दीर्घं वाचित्वा 'अतो
लोपः' एव स्यादिति चेत् । अत्राहुः—'ण्यल्लोपौ-' इति वचनेन जायमानो योजतो
लोपः स तु संनिहितमेव 'अकृत्सार्वं-' इति दीर्घं वाधते, 'अनन्तरस्य-' इति न्यायात्
न तु व्यवहितमपि 'अत आदेः' इति दीर्घमिति माधवाशयान्नेन तद्ग्रन्थस्य

२६६७ भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः । (३-१-१२) अभूत-
तद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे क्यङ् स्याद्धलन्तानामेषां लोपश्च । अभृशो
भृशो भवति भृशायते । अच्चेः इति पर्युदासबलाद् अभूततद्भावे इति लब्धम् ।
तेनेह न-क्व दिवा भृशा भवन्ति । ये रात्रौ भृशा नक्षत्रादयस्ते दिवा क्व
भवन्तीत्यर्थः । सुमनस्, अस्य सलोपः, सुमनायते । चुरादौ 'संग्राम युद्धे'
इति पठ्यते । तत्र संग्राम इति प्रातिपदिकम् । तस्मात् 'तत्करोति-' इति णिच्

इत्याहुः । तदनाकरमेवेति । अनेकाच्च्वाभावादिति भावः । वस्तुतस्तु प्रत्ययग्रहणमपनीये-
त्यस्य भाष्ये अदर्शनात् प्रत्ययान्तत्वादात्मभवत्येवेति युक्तमेवेत्यनुपदमेवोक्तम् । भृशादिभ्यो ।
भवनं भूः, भावे क्विप्, तदाह भवत्यर्थे इति । भवने इत्यर्थः । क्यङ् स्यादिति ।
'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । हलन्तानामेषामिति । भृशादिषु ये
हलन्तास्तेषां लोपः क्यङ् चेत्यर्थः । ननु 'अभूततद्भावे' इति कुतो लब्धमित्यत आह अच्चे-
रिति पर्युदासबलादिति । अभूततद्भावग्रहणमिति वार्तिकमेतल्लक्ष्यार्थकथनपरमिति भावः ।
ये रात्रौ भृशा इति । प्रकाशातिशयवन्त इत्यर्थः । भृशादिषु हलन्तमुदाहरति सुमनस्
इति । सुमनायते इति । असुमनाः सुमना भवतीत्यर्थः । यद्यपि स्त्रियामित्यधिकारे अप्सु-
मनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च' इति लिङ्गानुशासनसूत्रे सुमनश्शब्दस्य नित्यं बहुवचनं
विहितम्, तथापि तद्देवादिपर्यायरूढविषयम् । सु शोभनं मनो यस्येति सुमनाः इति बहुव्री-
हियौगिक इति भावः । सुमनायते इति क्यङि सलोपे 'अकृत्सार्व-' इति दीर्घः । ननु लङि-
मनश्शब्दात्प्रागटि 'स्वमनायते' इति वक्ष्यमाणमनुपपन्नम्, अङ्गस्य अङ्गविधानात् सुमनश्शब्दस्य
समस्तस्यैव लङं प्रत्यङ्गत्वात् 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्' इति
न्यायादित्याशङ्क्याह चुरादौ 'संग्राम युद्धे' इति पठ्यते इति । ततश्च क्वचित् सोपसर्ग-
पाठबलादन्यस्मात् सोपसर्गादाचारक्वपि उपसर्गस्य न धातुसंज्ञाप्रवेश इति विज्ञायते इत्यर्थः ।
ननु चुरादौ संग्रामेति समस्तो धातुः, न तु सोपसर्गो ग्रामशब्दः । एवं चास्य प्रातिपदिकत्वा-
भावात् सोपसर्गात् क्वपि उपसर्गस्य न धातुसंज्ञाप्रवेश इत्यत्र कथमिदं गमकमित्यत आह
तत्र संग्राम इति प्रातिपदिकमिति । 'ग्रसेरा च' इत्यौणादिके मन्प्रत्यये णिष्पन्नस्य
ग्रामशब्दस्य 'कृत्तद्धित-' इति प्रातिपदिकत्वम् । अन्युत्पत्तिपक्षे 'अर्थवदधातुः-' इति
प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः । ननु चुरादावस्य पाठो धात्वधिकारविहितचौरादिकणिजर्थः ।
एवं च प्रातिपदिकत्वेन चुरादौ तस्य पाठो व्यर्थ इत्यत आह तस्मादिति ।
तस्मात् संग्राम इति प्रातिपदिकात् चौरादिकणिजसंभवेऽपि 'तत्करोति-' इत्यर्थे णिच्

विरोध इति । अनाकरमेवेति । अनेकाच्च्वाभावादित्यर्थः । अन्ये तु भाष्ये प्रत्यय-
ग्रहणमपनीयेत्यनुक्तत्वात्प्रत्ययान्ततया स्वामासेत्यादि रूपं शुद्धमेवेत्याहुः । भृशा-
दिभ्यो । भुवीत्येतद्व्याचष्टे भवत्यर्थे इति । भृश, क्षीत्र, मन्द, पण्डित, दुर्मनस्,
सुमनस्, उन्मनस्, इत्यादयो भृशादयः । क्व दिवेत्यादि भाष्यकारीयं प्रत्युदाहरणं
व्याचष्टे ये रात्रावित्यादिना । प्रातिपदिकमिति । न त्वर्थं धातुः, 'ग्रसेरा

सिद्धः । तत्सन्नियोगेनानुबन्ध आसज्यते । युद्धे । योऽयं ग्रामशब्द इत्युक्तेऽपि सामर्थ्यात्संग्रामशब्दे लब्धे विशिष्टपाठो ज्ञापयति—‘उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते, इति । तेन मनः शब्दात्प्रागट् । स्वमनायते । उन्मनायते । उदमनायत । एवं च अवागल्भत अवा-

सिद्ध इत्यर्थः । ननु ‘तत्करोति—’ इत्यनेनैव संग्रामशब्दात् प्रातिपदिकाणिच्णसिद्धेः किमर्थमिह चुरादौ तस्य पाठ इत्यत आह तत्सन्नियोगेनेति । णिच्सन्नियोगेन अकारस्य इत्संज्ञकस्य अनुदात्तेत्त्वार्थकस्य आसन्नानर्थः । न च मकारादकारस्य इत्संज्ञकत्वे अल्लोपस्य णिनिमित्तकत्वाभावादसंग्रामत इत्यत्र ‘णौ चङ्घुपधायाः—’ इत्युपधाह्रस्वः स्यादिति वाच्यम्, संग्रामेत्यर्थं हि कथादित्वाददन्तः । तस्मादकारो भिन्न एव अनुबन्धत्वेनासज्यते इत्यर्थः । एवं च णौ अतो लोपे सति णावग्लोपित्वात्त्रोपवाह्रस्वः । कथादित्वलक्षणान्तत्वलाभायैवास्य चुरादौ पाठ इति भावः । ननु चुरादौ संग्रामशब्दस्य ‘तत्करोति - ’ इति णिचि परे अस्त्वनुबन्धासङ्गः । तथापि आचारक्विविपि उपसर्गस्य न धातुसंज्ञाप्रवेश इत्यत्र कथमस्य ज्ञापकतेत्यत आह युद्धे इति । सामर्थ्यादिति । ग्राम युद्धे इत्येतावतैव संग्रामशब्दो लभ्यते, केवलस्य ग्रामशब्दस्य युद्धे प्रयोगाभावादित्यर्थः । विशिष्टपाठ इति । संग्रामशब्दपाठ इत्यर्थः । ज्ञाप्यमर्थमाह समानाकारमिति । संग्रामशब्दे युद्धवाचिनि समित्यस्य क्रियायोगाभावात् समानाकारमित्युक्तम् । धातुसंज्ञाप्रयोजके इति । क्विवादाविति शेषः । पृथक् क्रियते इति । तथा च न तस्य धातुसंज्ञाप्रवेश इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह तेनेति । सम् इत्यस्य धातुसंज्ञाप्रवेशाभावेनेत्यर्थः । तथा च सुमनश्शब्दाद् आचारक्विविपि विदक्षिते मनश्शब्दमात्रस्य धातुत्वात्ततो लङि मनश्शब्दस्यैवाङ्गत्वात्ततः प्रागेव अट् । न तु सुमनस् इति समुदायात्प्रागित्यर्थः । एतेन संग्रामयतेरेव सोपसर्गाद् नान्यस्मादित्यादि भाष्यं भृशादिभ्य इति सूत्रस्थं व्याख्यातमिति बोध्यम् । उन्मनायते इति । भृशादित्वात् क्यङि सलोपः । एवं चेति । एवमुक्तीत्या ‘आचारेऽवगल्भ—’ इति क्विक्विवावपि अत्रेत्यस्य पृथक्करणाद् गल्भशब्दात्प्रागेव अङ् इत्यर्थः । ननु आ ऊढः ओढः, ‘कुगात्—’ इति समासः । अस्माद् भृशादित्वात् क्यङि ओढायते इत्यादि रूपम् । अत्रापि आङो धातुसंज्ञाप्रवेशो न स्यात् । तत्र यद्यपि लङि ऊढशब्दाद् वा आङो वा प्राग् प्राटि न रूपे विशेषः उभयथापि ओढायतेत्येव रूपं सिद्धमेव । तथापि ओढायेति क्यङन्तात् क्त्वाप्रत्यये अतो लोपे

च’ इत्यौणादिकेन मन्प्रत्ययान्ततया निष्पादितत्वात् एवं च वक्ष्यमाणज्ञापकं संगच्छत इति भावः । अनुबन्ध इति । संग्रामेति शब्दाकाराद् भिन्नोऽकारोऽनुबन्ध इत्यर्थः । तथा च अत्र ‘अतो गुणे’ इति पररूपं ज्ञेयम् । यदि तु मकारादकारोऽनुबन्धः स्यात्तर्हि अससंग्रामतेत्यत्र ‘णौ चङि—’ इत्युपधाह्रस्वः स्यात् । णिच् सन्नियोगेनानुबन्धकरणे तु अनुदात्तेत्त्वलक्षणस्यात्मनेपदस्याप्रवृत्त्या ‘णिचश्च’ इति कर्तृगमिनि क्रियाफल एवात्मनेपदं स्यात्तु परगामिनीति विवेकः । सामर्थ्यादिति । केवलस्य ग्रामशब्दस्य युद्धे प्रयोगाभावादिति भावः । क्रियायोगाभावादुप-

गल्मिष्टेत्यादावप्यवेत्यस्य पृथक्करणं बोध्यम् । ज्ञापकं च सजातीयविषयम् । तेन यत्रोपसर्ग-
स्वरूपं सकलं श्रूयते न त्वादेशेनापहृतं तत्रैव पृथक्कृतिः । एवं च आ ऊढ ओढः, स इवाचर्य
ओढायित्वा, अत्र उन्मनाप्य अवगल्म्य इतिवन्त ल्यप् । ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे पाठुवातिकं
तद्भाष्यं च प्रमाणम् । तथाहि 'उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिपेवः' (वा० ३६३६) । उस्योमाङ्गेश्च पर-
योराटः पररूपं नेत्यर्थः । उभ्रामैच्छत् औस्त्रीयत् । औङ्कारोयत् । औडीयत् । 'आटश्च' (सू० २६९)

ओढायित्वेत्येवेष्यते, अत्र क्यङि चिकीर्षिते उक्तरीत्या पृथक्करणे पृथक्कृतस्य अङः 'कुगति-
प्रादयः' इति क्त्वाप्रत्ययान्तेन समासे सति 'समासेऽनपूर्वं क्त्वो ल्यप्' इति ल्यप् स्यादित्यत
आह ज्ञापकं च सजातीयविषयमिति । तदेवोपपादयति तेनेति । चुरादौ 'संग्राम युद्धे'
इति समग्रहणस्य उक्तार्थे पृथक्करणे ज्ञापकस्य सजातीयविषयकत्वाश्रयणेन यत्र उपसर्ग-
स्वरूपम् अविकृतं श्रूयते नत्वेकादेशेनापहृतं तत्रैव उपसर्गस्य पृथक्कृतिरिति विज्ञायते
इत्यर्थः, संग्रामे समग्रहणस्य ज्ञापकस्य एवंविधत्वादिति भावः । ततः किमित्यत आह
एवं चेति । ओढायित्वेति । ओढशब्दाद् भृशादित्वात् क्यङि ओढायेत्यस्मात् क्यङन्तात्
क्त्वाप्रत्यये अतो लोपे रूपम् । अत्रेति । अत्र न ल्यवित्यन्वयः । क्यङि विवक्षिते आङ्
एकादेशेनापहृतत्वेन पृथक्करणाभावे सति तस्य आङः क्त्वाप्रत्ययान्तेन समासाभावान्न
ल्यविति भावः । उन्मनाप्य, अवगल्म्य इतिवदिति व्यतिरेकदृष्टान्तः । उन्मनसुशब्दाद्
भृशादित्वादाचारे क्यङि सकारलोपे 'अकृत्सार्व—' इति दीर्घे उन्मनायेत्यस्मात्, क्त्वो
ल्यपि, अतो लोपे, उन्मनाप्येति रूपम् । अवगल्मशब्दाद् आचारेऽवगल्मेति विवन्तात् क्त्वो
ल्यपि रूपम् । अत्र उदित्यस्य अवेत्यस्य च उपसर्गस्वरूपस्य अनपहृतत्वेन क्यङि क्विपि च
विवक्षते पृथक्कृततया तयोः क्त्वान्तेन समासे सति ल्यबुचितः । इह तु ओढायित्वेत्यत्र न
तथेति व्यतिरेकदृष्टान्तोऽयम् ज्ञापकस्य सजातीयत्वे प्रमाणं दर्शयति ज्ञापकस्येति । पाठुं
वातिकं दर्शयति उस्योमाङ्क्ष्विति । उसि, आंम्, आङ् एपां द्वन्द्वः । पठस्य प्रथमे पादे
'ओमाङ्गेश्च' इति सूत्रे इदं वातिकं पठितम्, यद्दथाचष्टे उस्योमाङ्गेश्च परयोरिति ।
'एङि पररूपम्' इत्यतः पररूपग्रहणानुपपत्ति मत्वाह पररूपं नेति । उसि तावदु-
दाहरति औस्त्रीयदिति । उस्त्रामात्मन ऐच्छदित्यर्थे 'सुप आत्मनः—' इति क्यज-

सर्गो नेत्यभिप्रेत्याह समानाकारमिति । पूर्वपदमिति । तच्च समास एव संभवति ।
तेन आन्दोलयित्वा प्रेङ्गोलयित्वेत्यादौ आ-प्रेत्यादीनां न पृथक्करणम् । अन्यथा तेषां क्त्वा-
प्रत्ययान्तेन समासे सति ल्यप् स्यादिति भावः पृथक्करणस्य फलमाह तेनेति । सुमिमनायिपति
उन्मिमनायिपतीत्यादौ मनश्शब्दस्य द्विर्वचनं पृथक्करणस्य फलमिति बोध्यम् । अवागल्भ-
तेति । 'आचारेऽवगल्भ—' इति क्विविधौ अवेत्यस्य पृथक्करणाद् गल्मशब्दात्प्रागट् । किं
तत्साजात्यमित्यत आह तेनेति । उस्त्रामिति । 'माहेयी सौरभेयी गौरुस्त्रा माता च शृङ्गिणी'
इत्यमरः । औस्त्रीयदिति । क्यजन्तादुस्त्राशब्दात्क्विविधौ अङ्गस्याटि च कृते 'उस्यपदान्तात्' इति

इति चशब्देन पुनर्वृद्धिविधानादिदं सिद्धमिति पाठे स्थितम् । २६६८ लोहिता-
देडाडभ्यः क्यप् । (३—१—१३) लोहितादिभ्यो डाजन्ताच्च भवत्यर्थे क्यप्
स्यात् । २६६६ वा क्यषः । (१—३—९०) क्यपन्तात्परस्मैपदं वा स्यात् ।
लोहितायति, लोहितायते । अत्र अच्चेः इत्यनुवृत्त्या अभूततद्भावविषयत्वं

ताल्लसि उस्तीयशब्दादङ्गात्प्रागाटि कृते 'उस्यपदान्तात्' इति पररूपं प्राप्तमनेन निषिध्यते ।
अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा त्वनित्या, अस्मादेव भाष्योदाहरणात् । अन्यथा भिन्दुरित्यादौ पररूपं
न स्यात्, आगमसहितस्य युस एवार्थवत्त्वादिति भावः । ओमि परत उदाहरति औङ्कारी-
यदिति ओढीयदिति । ओङ्कारशब्दात् क्यजन्ताल्लसि अङ्गस्य आटि कृते 'ओमाङ्गेश्च'
इति पररूपं प्राप्तमनेन निषिध्यते । आसि उदाहरति आटश्चेति । आ ऊढ घोढः,
तस्मात् क्यजन्ताल्लसि अङ्गस्य आटि कृते 'ओमाङ्गेश्च' इति पररूपं प्राप्तमनेन निषिध्यते ।
उदाहरणत्रयमिदं भाष्ये स्थितम् । तत्र यदि उपसर्गस्वरूपस्य एकादेशेनापहारेऽपि पृथक्करणं
स्यात् तर्हि क्यचि विवक्षिते आसः पृथक्कृतौ सत्यां घातुवहिर्भावाद्दूढशब्दात् प्रागाडःपरत्र
आटि सति पररूपस्याप्रसक्तेरासि पररूपप्रतिषेधो व्यर्थः स्यात् । उक्तज्ञापकस्य सजातीय-
विषयत्वे तु अत्र आस एकादेशेनापहारात् पृथक्करणाभावादोढशब्दात् प्रागाडागमे सति आसि
पररूपप्राप्तेस्तन्निषेधोऽर्थवान् भवति । अतो ज्ञापकस्य सजातीयविषयत्वे 'उस्योमाङ्कु—'
इत्याङ्ग्रहणम् औढीयदिति तदुदाहरणपरभाष्यं च अत्र प्रमाणमिति भावः । ज्ञापकस्य
सजातीयविषयत्वे प्रमाणान्तरमाह आटश्चेति । चशब्देनेति । 'आटश्च' इति चकारः-
पुनर्वृद्धिविधानार्थः । तथा च आटोऽत्रि वृद्धिरेव यथा स्याद् नान्यत्पररूपमिति लभ्यते इत्यपि
पष्टाध्याये 'ओमाङ्गेश्च' इति सूत्रे 'आटश्च' इति सूत्रे च भाष्ये स्थितमित्यर्थः । एवं च
एतद्द्वैतिकप्रत्याख्यानपरः सौत्रश्चकारस्तद्भाष्ये ज्ञापकमित्युक्तं भवति । लोहितादि । भव-
त्यर्थे इति । 'भृशादिभ्यो भुवि—' इत्यतो भुवि इति अनुवृत्तेरिति भावः । वा क्यपः ।
परस्मैपदमिति । 'शेषात्कर्तरि—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । लोहितायतीति ।
अलोहितो लोहितो भवतीत्यर्थः । अत्रेति । 'लोहितादि—' इति सूत्रे इत्यर्थः ।

पररूपं प्राप्तम् । न चानर्थकोऽग्रमुस् न ग्रहीष्यत इति वाच्यम् छिन्दुरित्या-
दावप्युसोऽनर्थकत्वादागमसहितस्यैवार्थवत्त्वात् । तथा चायुरपुरित्यादावेव स्यात् ।
एवं चायमेवाडागमस्य उसि परे प्रतिषेधोऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अत्राप्रवृत्तौ ज्ञापक
इति स्थितम् । अतएव 'उस्यपदान्तात्' इत्यत्राऽपदान्तात् किं कोऽस्तेति भाष्ये प्रत्यु-
दाहृतम् । औङ्कारीयदिति । 'ओमाङ्गेश्च' इति पररूपं प्राप्तम् । आडागमस्याङि
परे उदाहरणमाह औढीयदिति । यत्रादेशेनापहृतं तत्रापि यदि पृथक्कृतिस्तदा
आङः परत्राटा भाष्यमित्याडागमस्याङि परे पररूपनिषेधो व्यर्थः स्यात् । तथा च
ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे प्रमाणमयमेव निषेध इति भावः । चशब्दं प्रयुज्जानः सूत्र-
कारोऽपि ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वेऽनुकूल इत्याह चशब्देनेति । पाठे स्थित-
मिति । भाष्यकारोऽप्युक्तार्थे प्रमाणभूत इति भावः । स्यादेतत्—अवधीरयतीत्या-

लब्धम् । तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणम् । न तु डाचोऽसंभवात् । नाप्यादिशब्दग्राह्याणाम्, तस्य प्रत्याख्यानात् । तथा च वार्तिकम्—'लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनम्, भृशादिष्वितराणि' (वा १७२६) इति । न चैवं काम्यच इव क्यषोऽपि ककारः श्रूयेत् उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम्, तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यानाद् । पटपटायति, पटपटायते । कृभ्वस्तियोगं विनापीह डाच् । डाजन्तात्क्यषो विधानसमामर्थ्यात् । यत्तु—

लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च ।

मूर्च्छानिद्राकृपाधूमाः करुणा नित्यचर्मणी ॥

इति पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि क्यपि पदद्वयमुदाहरन्ति, तद्भाष्यवार्तिक-
विरुद्धम् तस्मात्तेभ्यः क्यडेव । श्यामायते । सुखादयो वृत्तिविषये तद्वति

तच्चेति । अभूततद्भावविषयत्वमित्यर्थः । असंभवादिना 'अव्यक्तानुकरणात् डाचो विहि-
तत्वेन तस्य अभूततद्भावविषयत्वे अनुकरणत्वस्य भङ्गापत्तेरिति भावः । नाप्यादिशब्द-
ग्राह्याणामिति । श्यामादिशब्दानामिति शेषः । तस्येति । आदिग्रहणस्येत्यर्थः । आदिग्रहण-
प्रत्याख्याने प्रमाणं दर्शयति तथा चेति । आदिग्रहणमपनीय लोहितशब्दाद् डाजन्तेभ्यश्च
क्यष्वचनं कर्तव्यम् । इतराणि लोहितादिगणपठितानि श्यामादीनि प्रातिपदिकानि भृशादिष्वेव
पठनीयानीत्यर्थः । एवं च श्यामादिशब्देभ्य क्यडि आत्मनेपदमेवेति फलितम् । तस्यापीति ।
आदिग्रहणस्येव क्यषः ककारस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यातत्वादित्यर्थः । पटपटायतीति । 'अव्य-
क्तानुकरणाद् द्वयजवरार्द्धादिनितौ डाच्' इति पटच्छब्दाद् डाचि विवक्षिते सति 'डाचि
विवक्षिते द्वे बहुलम्' इति द्वित्वे 'नित्यमात्रेण्डिते डाचि' इति पूर्वखण्डान्तस्य तकारस्य
उत्तरखण्डादेः पकारस्य च पररूपे एकस्मिन् पकारे, डित्त्वाट्टिलोपे पटपटाशब्दाद् डाजन्तात्
क्यपि तदन्ताल्लडादीति भावः । 'अभूतद्भावे' इति तु नात्र संवध्यते इत्युक्तम् । न ह्यपट-
च्छब्दः पटच्छब्दो भवतीति युज्यते । ननु कृभ्वस्तियोगाभावादिह कथं डाजित्यत आह
कृभ्वस्तियोगं विनापीति । भवत्यर्थसत्तामात्रेणेत्यर्थः । कुत इत्यत आह डाजन्तादिति ।
तद्भाष्येति । 'भृशादिष्वितराणि' इत्युक्तवार्तिकतद्भाष्यविरुद्धमित्यर्थः । तरमा-
दिति । उक्तवार्तिकभाष्यविरोधात् तेभ्यः श्यामादिभ्यो भृशादित्वलक्षणः क्य-
डेव न तु क्यषित्यर्थः । ततश्च 'वा क्यषः' इत्यस्याप्रवृत्तेः डित्त्वादात्मनेपदमेवेति

दाववशब्दस्य पृथक्करणमस्ति वा न वा । आद्ये वोपदेवेनावशब्दात् प्रागाडागमं वकार-
द्वित्वं च कृत्वा चडि आववधीरदित्युदाहृतं तन्न संगच्छेत । द्वितीये तु 'इतीव धारा-
मवधीर्य मण्डलीक्रियाश्रियामण्डि तुरङ्गमैर्मही' इति श्रीहर्षप्रयोगो न संगच्छेतेति
चेत् । अत्राहुः—नायं धातुश्चुरादौ पठितः किं तु 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति ब्राह्म-
लकाद्वहितः । ऊहश्च धीरेत्यस्यापि संभवति अवधीरेत्यस्यापि । प्रयोगद्वयप्रामाण्या-
न्मुनित्रयविरोधाभावाच्च । तदा त्ववधीरेति विशिष्टस्यैव धातुत्वं तदाऽवधीरयित्वेति
साधु । धीरेत्यस्यैव धातुत्वे अवधीर्येत्यस्य साधुत्वमिति । तस्पेति । आदिशब्द-

वर्तन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दादपि क्यप् । लोहिनीयति, लोहिनीयते । २६७० कष्टाय क्रमणे । (३—१—१४) चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दाद्-
दुःसाहेष्ये क्यङ् स्यात् । कष्टाय क्रमते कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः ।
'सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम्' (वा० १७६१) ।
कण्वं पापम् । सत्रादयो वृत्तिवियये पापार्थाः । तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चिकीर्षयां
क्यङ् । पापं चिकीर्षतीत्यस्वपदविग्रहः । सत्रायते, कषायते इत्यादि । २६७१
कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः । (३—१—१५) रोमन्थतपोभ्यां कर्मभ्यां

मत्वाह श्यामायते इति । श्यामो भवतीत्यर्थः । ननु देवदत्तः सुखायते इति
कथम् ? देवदत्तस्य सुखत्वाभावादित्यत आह सुखादय इति । श्यामादिषु ये सुख-
दुःखादिशब्दा गुणवचनाः ते सुखादिगुणवति वर्तन्ते इत्यर्थः । एवं च मुखायते इत्यस्य
सुखवान् भवतीत्यर्थः । एव दुःखायते इत्यादावपि । ननु लोहितशब्दाद्विहितः क्यप् कथं
लोहिनीशब्दात् स्यादित्यत आह लिङ्गविशिष्टेति । कष्टाय क्रमणे । क्रमणशब्दं
विवृणोति उत्साहे इति । अस्वरितत्वात् क्यपिति नानुवर्तते इति भावः ।
क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थीति मत्वाह पापं कर्तुमिति । क्रमते इत्यत्र 'वृत्तिसर्ग-
तायनेषु क्रमः' इति तङ् । 'कण्वचिकीर्षायाम्' इत्यत्र कण्वपदं व्याचष्टे कण्वं
पापमिति । सत्रादिशब्दान् विवृणोति सत्रादय इति । द्वितीयान्तेभ्य इति ।
चिकीर्षयां द्वितीयान्तस्यैवान्वययोग्यत्वादिति भावः । कण्वशब्दस्तु शत्रादिशब्दानां
कण्वपरत्वे तात्पर्यग्राहकः । केचित्तु कण्वेत्यविभक्तिक्म् । कण्ववर्तिभ्य इति व्याचक्षते ।
अस्वपदविग्रह इति । वृत्ताविव सत्रादिशब्दानां पापवाचित्वादिति भावः । इदं
कष्टशब्दादन्यत्रैव । कष्टाय क्रमते इति तु स्वपदविग्रहोऽस्त्येव । भाष्ये एवं विग्रहं
प्रदर्श्य सत्रादिषु विग्रहाप्रदर्शनादित्याहुः । कर्मणो रोमन्थ । वृत्तुधातोर्ष्यन्ताद्
'धात्वर्थनिर्देश इग्वक्तव्यः' इति इकि वर्तिशब्दः । आवर्तनमर्थः । चरेः संपदादित्वा-
द्भावे वित्रप्, वर्तिं चर । अनयोर्द्वन्द्वात्सप्तमी । आवर्तने चरणे चेति लभ्यते । कर्म-
शब्देन कर्मकारकं विवक्षितम् । द्वित्वे एकवचनम् । तथा च कर्मकारकवृत्तिभ्यां
रोमन्थतपश्शब्दाभ्यामां त लभ्यते । यथासंख्यमन्वयः, तदाह रोमन्थतपोभ्या-

स्येत्यर्थः । तस्यापीति । क्यपः ककारस्येत्यर्थः । एतेन 'नः क्ये' 'क्यस्य विभाषा'
इति सूत्रद्वये क्यपोऽपि ग्रहणं वदन्तः परास्ताः । लोहिनीयतीति । क्यङ् सति
तङ्गेव स्यात् । 'क्यङ्मानिनोश्च' इति पुं-द्वावश्चेति भावः । कष्टाय क्रमणे । क्यङ्-
वानुवर्तते, स्वरितत्वात् न तु क्यप् । कष्टायेति निर्देशादेव चतुर्थ्यन्तं लभ्यते । क्रम-
णमुत्साहः । 'वृत्तिसर्गतायनेषु—इति क्रमेरात्मनेपदविधायकसूत्रे सर्ग उत्साह इति
सर्वैर्व्याख्यातत्वात् । कष्टं कृच्छ्रम् । 'कृच्छ्रगहनयोः कपः' इति इडभावः । न च
दुःखं कर्तुमुत्साहः संभवतीति तत्साधनं पापमिह गृह्यत इत्याह पापं कर्तुमिति ।
द्वितीयान्तेभ्य इति । चिकीर्षयां द्वितीयान्तस्यैवान्वययोग्यत्वादेवमुक्तम् ।
कर्मणो । रोमन्थतपोभ्यामित्यनेन सामानाधिकरण्यात्कर्मण इति पठचमी । प्रत्येकं

क्रमेण वर्तनायां चरणे चार्थे क्यङ् स्यात् । रोमन्थं वर्तयति रोमन्थायते । 'हनुचलने इति वक्तव्यम्' (वा० १७६२) । चर्वितस्याकृष्य पुनश्चर्वणम् इत्यर्थः । नेह—कीटो रोमन्थं वर्तयति । अपानप्रदेशान्निस्सृतं द्रव्यमिह रोमन्थः, तदश्नातीत्यर्थे इति कैयटः । वर्तुलं करोतीत्यर्थे इति न्यासकारहरदत्तो । 'तपसः परस्मैपदं च' (वा० १७६६) तपश्चरति तपस्यति । २६६४ बाष्पोष्मभ्यामुद्धमने । (३—१—१६) आभ्यां कर्मभ्यां क्यङ् स्यात् । बाष्पमुद्धमति बाष्पायते । ऋष्मायते । फेनाच्चेति वाच्यम्' (वा० १७६४) । २६७३ शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे । (३—१—१७) एभ्यः, कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते । पक्षे 'तत्करोति—' इति णिजपीड्यते इति न्यासः । शब्दयति । 'सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च' (वा० १७३६—३७) । सुदिनायते । २६७४ सुखादिभ्यः कर्तुर्वेदनायाम् । (३—१—१८) एभ्यः कर्मभ्यां वेदनायामर्थे क्यङ् स्याद् वेदनाकर्तुरेव चेतुस्सुखा-

मिति रोमन्थमिति । उद्गीर्णस्य निगीर्णस्य वा मन्यो रोमन्थ इति भाष्यम् । उद्गीर्णस्य उदरादुपरि कण्ठद्वारा निर्गतस्य, निगीर्णस्य अपानद्वारा निर्गतस्य च मन्यः चर्वणं रोमन्थ इत्यर्थः । वर्तयतीति । आवर्तयतीत्यर्थः । हनुचलन इति । हनु तालु, तचलने सत्येव अर्थं विधिरित्यर्थः । तथा च उदरगतं भक्षितं द्रव्यं तुणादिकं पुनःपुनराकृष्य तालुचलनेन चूर्णितस्य पुनः पुनः प्राशने रोमन्थशब्दात् ऋङिति फलितम्, तदाह चर्वितस्येति । हनुचलनेन भक्षितस्य उदरं प्रविष्टस्य पुनः पुनराकृष्य हनुचलनेन भक्षणे गम्ये इति फलितमित्यर्थः । कीट इति । इह हनुचलनाभावान्न क्यङिति भावः । तदेवोपपादयति अपानेति । तपसः परस्मैपदं च इति वार्तिकम् । तपश्शब्दः कर्मकारकवृत्तिः पूर्वसूत्रोच्चरणे क्यङं लभते । ङित्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदं वाधित्वा परस्मैपदमेव लभते इत्यर्थः । तपस्यतीति । प्रातिपदिकादेवास्य क्यङ्पुत्तेरन्तर्वर्तिविभक्त्यभावाद् 'नः क्ये' इति नियमाच्च पदत्वाभावान्न रुत्वमिति भावः । बाष्पोष्मभ्यामुद्धमने । आभ्यां कर्मभ्यामिति । 'कर्मणो रोमन्थ—' इत्यतः कर्मग्रहणमनुवर्तते इति भावः, कर्मकारकवृत्तिभ्यामित्यर्थः । फेनायते इति । फेनमुद्धमतीत्यर्थः । शब्दवैर । करणं क्रिया, तदाह करोत्यर्थे इति । तत् करोतीति णिचोऽपवादः । पक्षे इति । कदाचिदित्यर्थः । न्यास इति । भाष्यानारूढत्वमत्र अक्षविजम् । सुदिनदुर्दिन इति वार्तिकम् । करोत्यर्थे क्यङिति शेषः । सुखादिभ्यः कर्तुं इति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकम् । 'कर्मणो रोमन्थ—' इत्यतः कर्मग्रहणानुवृत्ति मत्वाह एभ्यः कर्मभ्य इति वेदनायामिति ।

संबन्धादेकवचनमित्याह कर्मभ्यामिति । वर्तनायां चरणे इति । सूत्रे वर्तीति । ण्यन्ताद् वृतेः 'ण्यसश्चन्य—' इति युचं वाधित्वा अस्मादेव निपातनात् क्तिच् । चर्तस्तु संपदादित्वाद् भावे क्तिविति भावः । केचित्तु वर्तिशब्दो वर्तयतेः 'इक्षितपौ—' इति इकि रूपम् । लक्षणया चार्थलाभ इत्याहुः । शब्दवैर । कर्मण इत्यनुवर्तते इत्याह एभ्यः कर्मभ्य इति । सुखादिभ्यः । कर्तुं इति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकम् ।

दीनि स्युः । सुखं वेदयते सुखायते । कर्तृग्रहणं किम्-परस्य सुखं वेदयते । २६७५ नमोव-
रिवश्चित्रङ्गः वयच् । (३-१-१९) करणे इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषे पूजायां परिचर्याया-
माश्रय्ये च । नमस्यति देवान्, पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्यति गुरुन्, शुश्रूषत इत्यर्थः ।
चित्रीयते, विस्मयत इत्यर्थः । विस्मापयत इत्यन्ये । २६७६ पुच्छभाण्डचीवराणिण्ड्
(३-१-२०) 'पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च' (वा० १७४६) । विविधं विरुद्धं
वोत्क्षेपणं व्यसनम् । उत्पुच्छयते । विपुच्छयते । परिपुच्छयते । 'भाण्डात्समाचयने'
(वा० १७४४) । संभाण्डयते, भाण्डानि समाचिनोति, राशीकरोतीत्यर्थः । समव-
भाण्डत । 'चीवरादर्जने परिधाने च' (वा० १७४५) । संचीवरयते भिक्षुः, चीवराण्य
र्जयति, परिघत्ते वेत्यर्थः । २६७७ मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणत्रतवस्त्रहलकल

ज्ञाने इत्यर्थः । कर्तृत्वं च वेदनां प्रदेवत्र विवक्षितम्, उपस्थितत्वात् । वेदनाकर्तृवृत्तिभ्यः ।
सुखादिशब्देभ्य इति लभ्यते, फलितमाह वेदनाकर्तुरेव चेदिति सुखं वेदयत इति ।
जानातीत्यर्थः । 'विद चेतनायाम्' इति चुरादौ । नमोवरिवस् । नमस्, वरिवस्, चित्रङ्
एपां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । आत्मनेपदार्थं चित्रशब्दो ङित्तिदिष्टः । 'शब्दवैर-' इत्यतः
करणे इत्यनुवर्तते । करणं क्रिया, सा च पूजापरिचर्याश्रयात्मिका विवक्षिता, 'नमसः
पूजायाम्' 'वरिवसः परिचर्यायाम्' 'चित्रङ् आश्रय्ये' इति वार्तिकैः, तदाह करणे इत्यनुवृत्ते-
रित्यादिना । नमस्यति देवानिति । कारकविभक्तेर्वलीयस्त्वाद् द्वितीया । परिचर्या
शुश्रूषेति मत्वाह शुश्रूषते इत्यर्थे इति । आश्रय्यशब्दो विस्मयवाचीति मत्वाह विस्मयत
इत्यर्थे इति । विस्मापयत इत्यन्ये इति । आश्चर्यशब्दो विस्मापनपर
इति भावः । ततश्चित्रीयमाणोऽसाविति भट्टिः । असौ मायामृगो विस्मयमुत्पादयन्नित्यर्थः ।
पुच्छभाण्ड । पुच्छादुदसने । इति वार्तिकम् । उत्पुच्छयते इति ।
विविधं विरुद्धं वा पुच्छमुत्क्षिपतीत्यर्थः । 'भाण्डात् समाचयने । इत्यपि वार्तिकम् ।
समवभाण्डतेति । उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयाजके प्रत्यये चिकीर्षिते
पृथक्क्रयते । इत्युक्तत्वात् संभाण्डशब्दात् क्यङ्यपि भाण्डशब्दात् प्रागेवाडिति
भावः । एवम् उदपुपुच्छत इत्यादावपि । चीवरादर्जने । इत्यपि

विद चेतनाख्याननिवासेष्विति चौरादिकाद्युचि वेदनाशब्दो ज्ञानवाची, तदपेक्षमेव कर्तृत्वम् ।
कर्ता च सुखादिभिरन्वेति । तदेतदाह वेदनाकर्तुरेवेति । परस्य सुखमिति । इह
यन्नित्यं सुखं तद्विज्ञो वेदनाकर्तेति वाक्यमेव । सुखादयः सुखदुःखतृप्रकृच्छादयः । नमोव-
रिवः । चित्रङ्गः वयज्विधानमीत्वार्थं ङित्करणं तु तडर्थम् । विस्मापयत इत्यन्य इति ।
तथा च भट्टिः—'ततश्चित्रीयमाणोऽसौ' इति । असौ मायामृगश्चित्रीयमाणो विस्मयमुत्पादय-
न्नित्यर्थः । पुच्छभाण्ड । इत्यनुवृत्तेरत्रापि क्रियाविशेष एव णिङ् । तमेव विशेषं दर्शयति
पुच्छादित्यादिना । उकारोऽत्र 'णेरनिटि' इति णिङ्णित्तोः सामान्यग्रहणार्थो नित्यात्मनेपदा-

१—'वेदनाकर्तृवृत्तिवाचिभ्यः' इति क्वचित् पाठः ।

कृततूस्तेभ्यो णिच् । (३—१—२१) कृञर्थे । मुण्डं करोति मुण्डयति । 'व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः' (वा० ५०६०) । पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति । 'वस्त्रात्समाच्छादने' (वा० ५०६१) । संवस्त्रयति । 'हल्यादिभ्यो ग्रहणे' (वा० ५०६२) । 'हलिकलयोरदन्तत्वं च निपात्यते' (वा० १३४७) हलि कलि वा गृह्णाति हलयति कलयति । महद्वलं हलिः । परत्वाद् वृद्धौ सत्यामपीष्टवद्भावेनाजेव लुप्यते । अतः सन्वद्भावदीर्घो न । अजहलत् । अचकलत् । कृतं गृह्णाति कृतयति । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति । तूस्तं केशा इत्येके । जटीभूताः केशा इत्यन्ये । पापमित्यपरे । मुण्डादयः 'सत्यापपाशः' (सू० २५६३) इत्यत्रैव पठितुं युक्ताः । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे-' इत्येव सिद्धे केषांचिद् ग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि

वार्तिकम् । मुण्डमिश्र । कृञर्थे इति । शेषपूरणमिदम्, 'शब्दवैर—' इत्यतः करणे इत्यनुवृत्तेरिति भावः । व्रताद्भोजन । इति वार्तिकम् । पयःशूद्रान्नं वा व्रतयतीति । पयो भुङ्क्ते, शूद्रान्नं वर्जयतीत्यर्थः । वस्त्रात्समाच्छादने । इत्यपि वार्तिकम् । भाष्ये तु न दृश्यते । संवस्त्रयतीति । वस्त्रेण सम्यगाच्छादयतीत्यर्थः । वस्त्रं परिधत्ते इति वा । हल्यादिभ्यो ग्रहणे । इति वार्तिकम् । भाष्ये तु न दृश्यते । हलिकलयोरिति । हलिकली इदन्तौ । हलकलशब्दावदन्तौ इदन्तौ च । याविदन्तौ तयोरदन्तत्वं निपात्यत इति भाष्ये स्पष्टम् । हलयति कलयतीति । हलिकलिभ्यां णौ इकारस्य अकारे इष्टवत्त्वेन टिलोपे हलि कलि इति ष्यन्ताभ्यां लडादीति भावः । महद्वलं हलिरिति । अत्र वृद्धप्रयोगः अन्वेपणीयः । नन्दनयोरिकारान्तयोरदन्तत्वनिपातनं व्यर्थम् । इकारस्य णाविष्टवत्त्वात्तोपे हलयति कलयतीति सिद्धेः । न च अचहलत् अचकलत् इत्यत्र सन्वत्त्वाप्रवृत्तये अग्लोपित्वाय तयोरदन्तत्वमिति वाच्यम्, इकारलोपेऽप्यग्लोपित्वसिद्धेरित्यत आह परत्वादिति । इकारस्य णौ इष्टवत्त्वे टिलोपात् प्रागेव परत्वाद् 'अचो ळिति' इति वृद्धौ कृतायां ऐकारस्य इष्टवत्त्वात् टिलोपे अग्लोपित्वं न स्यात् । इकारयोरदन्तत्वे तु अकारस्य टिलोपात् प्राक् परत्वाद् वृद्धौ सत्यामप्याकार एव इष्टवत्त्वाल्लुप्यत इत्यर्थः । अत इति । अग्लोपित्वात् सन्वत्त्वम्, 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घश्च नेत्यर्थः । कृतं गृह्णातीति । उपकारं स्वीकरोतीत्यर्थः पठितुं युक्ता इति । लाघवादेकसूत्रत्वं युक्तमित्यर्थः । केषांचिदिति । मुण्डादीनामित्यर्थः । सापेक्षेभ्योपीति । अन्यथा णिजन्तस्यास्य सनाद्यन्तवृत्तित्वाद्दिशेषणसापेक्षत्वे मुण्डादिभ्यो

र्थश्च । उदपुपुच्छत् । मुडमिश्र । कृञर्थे इति । क्वचित्क्रियासामान्ये, प्राचुर्येण तु क्रियाविशेषे । व्रतादिति । पयो व्रतयति, अरुनातीत्यर्थः । शूद्रान्नं व्रतयति, वर्जयतीत्यर्थः । वस्त्रादिति । समाच्छादने यो वस्त्रशब्दस्तस्मात्करोत्यर्थे णिजित्यर्थः । संवस्त्रयतीति । वस्त्राच्छादनं करोतीत्यर्थः । अदन्तत्वमिति । अयमेव निपातो वृद्धौ सत्यां टिलोप इत्यत्र ज्ञापकः । यदि पूर्वं लोपो भवेत्तदाग्लोपकार्यसिद्धौ किमनेन निपातनेन । तथा च, अपीपटदिति सिध्यतीत्यादि चुरादिष्वेवोपपादितम् । कृतयतीति । उपकारं स्वीकरोतीत्यर्थः । पठितुं युक्ता इति । एक-

णिजयम् । मुण्डयति माणवकम् । मिश्रयत्यन्नम् । श्लक्ष्णयति वस्त्रम् । लवणयति । व्यञ्जनम् । हलिकल्पोरदन्तत्वार्थम् । सत्यस्यापुगर्थम् । केषांचित्तु प्रपञ्चार्थम् । सत्यं करोत्याचष्टे वा सत्यापयति । 'अर्थवेदयोर्प्यापुगवक्तव्यः' (वा० १७५८) । अर्थापयति, वेदापयति । पाशं विमुञ्चति विपाशयति । रूपं पश्यति रूपयति । वीणयोपगायत्युपवीणयति । तूलेनानुकुष्णाद्यनुतूलयति । तृणान् तूलेनानुघट्टयतीत्यर्थः । श्लोकैरुपस्तोति उपश्लोकयति । सेनयामिषयति । अभिपेणयति । 'उपसर्गात्सुनोति—' (सू० २२७०) इति पः अभ्यपेणयत् । 'प्राक्सितात्—' (सू० २२७६) इति पः । अभिपिपेणयिषति । 'स्यादिष्वभ्यासेन च—' (सू० २२७७) इति पः । लोमान्यनुमाष्टि अनुलोमयति । 'त्वच संवरणे' घः, त्वचं गृह्णाति त्वचयति । वर्मणा संनहति संवर्मयति । वर्णं गृह्णाति वर्णयति । चूर्णैरवव्वंसते अवचूर्णयति । इष्टवदित्यतिदेशत्वंद्वावादयः । एनीमाचष्टे एतयति । दरदमाचष्टे

णिच् न भवेत्, सविशेषणानां वृत्तिनिषेधात् । इह मुण्डादीनां पुनर्ग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात् सापेक्षेभ्योऽपि मुण्डादिभ्यो णिच् सिध्यतीत्यर्थः । स्पष्टं चेदं 'सुप आत्मनः—' इत्यत्र भाष्यकैयटयोः । मुण्डयति माणवकमिति । अत्र माणवकं मुण्डं करोतीत्यर्थे मुण्डशब्दस्य माणवकसापेक्षत्वेऽपि णिट् सिध्यति । अन्यथा यदा प्रकरणादिना माणवकादिविरोपो ज्ञायते तदैव मुण्डयतीति णिट् स्यादिति भावः । 'सुपआत्मनः' इति सूत्रभाष्ये तु मुण्डयति माणवकमित्यत्र गमकत्वाण्णिच्, महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यादौ तु अगमकत्वाद् न क्यजित्युक्तम् । प्रपञ्चार्थमेव मुण्डादिग्रहणमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । श्लक्ष्णयति वस्त्रमिति । निर्मलं करोतीत्यर्थः । लवणयति व्यञ्जनमिति । लवणयुक्तं करोतीत्यर्थः । हलिकल्पोरिति । एवं च ताभ्यां सापेक्षाभ्यां न णिच्, तद्ग्रहणस्य अदन्तत्वनिपातनेन चरितार्थत्वादिति भावः । ननु सत्यशब्दात् तत्करोति इत्यादिनैव णिच्सिद्धेः 'सत्याप—' इति सूत्रे सत्यग्रहणं व्यर्थमित्यत आह सत्यस्यापुगर्थमिति । केषांचिदिति । पाशादीनामित्यर्थः । सत्यापयतीति । आपुग्विधिसामर्थ्यान्न टिलोपः । पाशं विमुञ्चतीत्यादौ 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे—' इति णिच् । अभिपिपेणयिषतीति । अभि पेणि इति ण्यन्तात्सनि रूपम् । ननु त्वचं गृह्णाति त्वचयतीति कथम् ? त्वच्छब्दाच्चकारान्ताण्णिच्च टिलोपे त्वयतीत्यापत्तेरित्यत आह त्वचेति । 'त्वच संवरणे' इत्यस्मात् 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति प्रत्यय इत्यर्थः । पुंवद्भावादय इति । आदिना रभावटिलोपादिग्रहणम् । एतयतीति । 'भस्याडे—' इति पुंवत्त्वस्य इष्टनि

सूत्रकरणे लाघवमिति भावः । सापेक्षेभ्योऽपीति । विधानसामर्थ्यादिति भावः । अन्यत्र तु रमणीयं पटुमाचष्टे इत्येव न तु पटयतीति वृत्तिः । सापेक्षत्वमेव दर्शयति माणवकमित्यादिना । अयं भावः—द्वितीयान्ताद्विधीयमानो णिच् पदविधित्वात्सापेक्षेभ्यो न भवेत्, किं तु यदा प्रकरणादिना माणवकस्येति ज्ञायते तदैव मुण्डयतीति वृत्तिः स्याद् न तु माणवकादिप्रयोगे । णिजन्तस्य सनाद्यन्तवृत्ति-त्वात्सविशेषणानां वृत्त्यभावाच्चेति । घ इति । 'पुंसि संज्ञायाम्—' इत्यनेन । पुंवद्भा-

दारदयति । पृथुं प्रथयति । वृद्धौ सत्यां पूर्वं वा टिलोपः । अपिप्रथत्, अपप्रथत्
 मृदुं प्रदयति । अमप्रदत् । भृशं कृशं हृदं—अशयति कशयति द्रढयति ।
 अवभ्रशत् अचक्रशत् । अदद्रढत् । परिव्रढयति । पर्यं व्रढत् । ऊढिमाख्यत्
 औजिढत् । ढ्वादीनामसिद्धत्वाद् ह्रितिशब्दस्य द्वित्वम् । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे'
 इति त्वनित्यमित्युक्तम् । द्विशब्दस्य द्वित्वमित्यन्ये, औडिढत् । ऊढमाख्यत्,

प्रवृत्तेः णावपि तस्यातिदेशाद् 'वर्णादिनुवात्तात्-' इति स्त्रीप्रत्ययस्य तत्संनियोगशिष्टनत्वस्य
 च निवृत्तौ एतशब्दे तकारादकारस्य टिलोप इति भावः । नन्वेनीशब्दाणौ टिलोपेन स्त्रीप्रत्य-
 यनिवृत्तौ तत्संनियोगशिष्टनत्वस्यापि निवृत्तौ एतयतीति सिध्यतीत्यस्वरसात् पुं वद्भावे उदाह-
 रणान्तरमाह दरदमिति । दरदिति कश्चिद्राजा, तस्यापत्यं दारदः, 'द्वन्मगध-' इत्यण् ।
 स्व्यपत्ये तु दरदोऽपत्यं स्त्री दरत्, 'अतश्च' इत्यणो लुक् । तामाचष्टे इत्यर्थे दरच्छब्दाणौ
 इष्टवत्त्वात् पुं वत्त्वेन स्त्रियमित्यनुवृत्तौ 'अतश्च' इति स्त्रियां विहितस्य अण्प्रत्ययलुको निवृत्तौ
 दारदशब्दे टिलोपे दारदयतीति रूपं सिध्यति । पुं वद्भावाभावे तु दरदशब्दस्य टिलोपे सति
 दरयतीति स्यादिति भावः । टिलोपस्य अजादेशत्वेन स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः ।

'पृथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च हृदमेव च ।

परिपूर्वं वृहं चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥' इति । श्लो० ग० कारः ।

क्रमेणोदाहरति पृथुमिति । आचष्टे इति शेषः । प्रथयति । तत्र प्रक्रियां
 दर्शयति वृद्धौ सत्यामिति । पृथु इ इति स्थिते परत्वाद् वृद्धौ कृतायां टिलोपः ।
 अथवा कृतायामकृतायां च वृद्धौ प्रवृत्त्या नित्यत्वाद् वृद्धेः टिलोपः । उभयथापि 'र ऋतः-'
 इति रभावे प्रथयतीति रूपमिति भावः । वस्तुतस्तु अकृतायां वृद्धौ उकारस्य लोपः ।
 कृतायां तु औकारस्य लोपः । तथा च 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यः' इति टिलोपो-
 ऽनित्यः । ततश्च परत्वात् टिलोपात् प्राग्वृद्धिरेवेति 'मुण्डमिश्र-' इति सूत्रे भाग्ये स्थितम् ।
 वृद्धौ सत्यां पूर्वं वा टिलोप इति मूलं तु कृताकृतप्रसङ्गित्वाद् टिलोपस्य नित्यत्वमभिप्रेत्येति
 बोध्यम् । अपिप्रथदिति । वृद्धौ सत्यां टिलोपे अग्लोपित्वाभावात् सन्वत्त्वे 'सन्वतः' इति
 इत्त्वमिति भावः । अपप्रथदिति । वृद्धेः पूर्वं टिलोपेन उकारस्य निवृत्तावग्लोपित्वात्
 सन्वत्त्वाभावे रूपम् । अवभ्रशदित्यादौ वृद्धेः पूर्वं पश्चाद्वा टिलोपेऽपि अग्लोपित्वान्न सन्वत्त्व-
 मिति भावः । औजिढदिति । बहधातोः क्तिनि ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपे ऊढिः । तस्माद्
 णौ टिलोपे ऊढि इति ण्यन्ताल्लुङि चङि आटि वृद्धौ औढि अ त् इति स्थिते प्रक्रियां
 दर्शयति ढ्वादीनामिति । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपानामसिद्धत्वात् 'अजादेद्वि-
 तीयस्य' इति ह्रितिशब्दस्य द्वित्वमित्यर्थः । इत्युक्तमिति । लुग्विकरण-

चादय इति । आदिशब्देन रभावटिलोपादयः । टिलोपेनैवैतयतीत्यादिरूपसिद्धौ
 पुं वद्भावग्रहणं दारदयतीति सिध्यर्थमिति चुरादिष्वेवास्माभिरुक्तम् । दरदोऽपत्यं
 दारदः । 'द्वयन्मगध-' इत्यण् । तस्य स्त्रियाप् 'अतश्च' इति लुकि दरद, तामा-
 चष्टे दारदयति । इह पुं वद्भावाभावे टिलोपे सति दरयतीति स्यात् । प्रथयतीति ।

औजडत्, औडडत् । 'ओः पुयण्—' (सू० २५७७) इति वर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गं 'द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो न' इति ऊनयतावुक्तम् । 'प्रकृत्यैकाच्' (सू० २०१०) वृद्धिपुक्, स्वापयति । त्वां मां वा आचष्टे त्वापयति मापयति, मपर्यन्तस्य त्वमौ, पररूपात्पूर्वं नित्यत्वाद्विलोपः वृद्धिः पुक् । त्वादयति मादयति इति तु न्याय्यम्, अन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते 'प्रकृत्यैकाच्' (सू० २०११)

प्रक्रियायां ऊर्णुंघाताविति शेषः । एवं च ह्तिशब्दस्य द्वित्वे हलादिशेषे 'कुहोश्चुः' इति हस्य चुत्वमिति भावः । 'दिशब्दस्येति । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इत्यस्य क्वचिदनित्यत्वेऽप्यत्र तदप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः । ऊढमाख्यदिति । वहधातोः क्तप्रत्यये ढत्ववत्त्वष्टुत्वढलोपेषु ऊढ-शब्दाद् ष्यन्ताल्लुङि चङि ढत्वादीनामसिद्धत्वाद् ह्तेत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य चुत्वे रूपम् ओडडदिति । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति ढत्वादीनामसिद्धत्वाभावपक्षे ढशब्दस्य द्वित्वे रूपम् । नन्विह परत्वात् टिलोपे सति णिच्सहितस्य ह्तीति ढीत्यस्य वा द्वित्वे कृते अभ्यासे इकार एव श्रूयेत नत्वकार इत्यत आह ओः पुयणित्यादि । स्वशब्दाणिच टिलोप-माशङ्क्याह प्रकृत्यैकाजिति । प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावे अकारस्य वृद्धौ आकारे पुगागमः, तदाह वृद्धिपुकाविति । त्वापयति, मापयति इत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति मपर्यन्तस्येति । युष्म-दस्मद्भ्यां णौ 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य त्वमौ । त्व अद् इ, म अद् इ, इति स्थिते आह पररूपादिति । कृते अकृते च पररूपे टिलोपस्य प्रवृत्तेर्नित्यत्वं बोध्यम् । त्व इ, म इ इति स्थिते आह वृद्धिरिति । अकारस्य आकारः । टिलोपस्य स्थानिवत्त्वं तु न शङ्क्यम्, अजादेशत्वाभावात् । पुगिति । 'अति—' इत्यनेनेति भावः । तदेवं प्राचीनमतमुपन्यस्य स्वमतमाह त्वादयतीत्यादिना । तदेवोपपादयति अन्तरङ्गत्वादिति । त्व अद् इ, म अद् इ, इति स्थिते नित्यमपि टिलोपं वाधित्वा अन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावे टिलोपस्याप्रवृत्तौ उपधावृद्धिरिति भावः । ननु इष्टेमेयसु किमुदाहरणमिति प्रश्ने प्रेयान् प्रेमा प्रेष्ठ इत्युदाहरणानि प्रदर्श्य नैतदस्ति प्रयोजनं 'प्रस्यस्फ—' इति विहितप्रादीनामाभीयत्वेनासिद्धतया तत्र टिलोपाप्रसक्तेरित्युक्त्वा श्रेयान् श्रेष्ठ इत्यत्र 'प्रशस्यस्य श्रः' इति श्रादेशस्य पाञ्चमिकतया आभीयत्वाभावेनासिद्धत्वाभावात् टिलोपे प्राप्ते प्रकृतिभावविधिरित्युदाहरणान्तरं प्रदर्श्य श्रादेशे अकारोच्चारणसमाख्याट्टिलोपो न भविष्यतीत्युक्त्वा स्रग्वितमः स्रजिष्ठ इत्यत्र 'विन्मतोर्लुक्' इति लुकि टिलोपनिवृत्त्यर्थं प्रकृतिभावविधानमित्युक्त्वा प्राप्त एव टिलोपे आरभ्यमाणस्य

'र ऋतो ह्लादेः—' इति रभावः । अपिप्रथदिति । वृद्धौ सत्यां टिलोपेऽनग्लोपित्वा-त्सन्वद्भावे सति 'सन्त्यतः' इतीत्वम् । वृद्धेः पूर्वं टिलोपे तु अपप्रथत् । औजडदिति । इह टिलोपे सति णिच्सहितस्य द्वित्वे पश्चादभ्यासेकारो दुर्लभ इत्यत आह ओः पुयण्जीत्यादि । त्वमाविति । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्यनेन । 'अन्तरङ्गत्वादिति । न च 'वार्णादाङ्गम्—' इति टिलोपस्यैव प्रवृत्तिरुचितेति

प्रकृतिभावात् । न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यम्, भाष्यस्य प्रेष्ठाद्युदाहरणविशेषेऽप्यथासिद्धिपरत्वात् । युवामावां वा युष्मयति अस्मयति । श्वानमाचष्टे शावयति । 'नस्तद्धिते' (सू० ६७९) इति टिलोपः । प्रकृतिभावस्तु न, येन नाप्राप्तिन्यायेन 'टिः' (सू० १७८६) इत्यस्यैव वाचको हि सः । भत्वाद्

लुक्स्तदपवादतया लुका टिलोपस्य वाचो भविष्यतीति 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् त्वादयति, मादयति इत्यत्र प्रकृतिभावोपन्यासो न युज्यते इत्याशङ्क्य निराकरोति न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यमिति । कुत इत्यत आह भाष्यस्येति । उदाहृतभाष्यस्य हि प्रेषान् प्रेष्ठ इत्यादीनां प्रकृतिभावं विनाऽपि साधने तात्पर्यम्, न तु प्रकृतिभावप्रत्याख्यानमभिमतम्, स्वमाचष्टे स्वापयतीत्यादौ तदावश्यकत्वात् । अत एव 'प्रकृत्यैकाजिष्टेमेयस्सु चेत्यैकाच उच्चारणसामर्थ्याद्वचनात् प्रकृतिभावः' इति वार्तिकव्याख्यावसरे 'अन्तरेणापि वचनं प्रकृतिभावो भविष्यति' इति भाष्ये उक्तम् । अन्यथा अन्तरेणैव वचनमित्युच्येत इत्यास्तां तावत् । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्यत्र एकवचने इत्यनुवृत्तम् । तच्च यौगिकमाश्रीयते । एकत्वविशिष्टवाचिनोर्युष्मदस्मदोरिति लभ्यते इति मत्वाह युवामावां वेति । न च द्वयोरुक्तौ युवावादेशौ शङ्क्यौ, विभक्तेर्लुका लुप्तत्वात् । न च लुकः प्रागेव युवावौ किं न स्यातामिति वाच्यम् 'अन्तरङ्गानपि विधीन् वहिरङ्गो लुग्ं वाधते' इत्युक्तेरिति भावः । शावयतीति । श्वानमाचष्टे इत्यर्थः । श्वन्शब्दाणौ श्वन् इ इति, स्थिने आह नस्तद्धित इति । 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावमाशङ्क्याह प्रकृतिभावस्तु नेति । कुत इत्यत आह येनेति । 'टिः' इति टिलोपे प्राप्ते सत्येव प्रकृत्यैकाजित्यारभ्यते 'नस्तद्धिते' इत्यस्य स्रजिष्ठ इत्यादौ अप्राप्तावपि प्रकृतिभाव आरभ्यते इति भावः । भत्वादिति । इष्टवत्त्वेन भत्वात् 'श्वयुव-' इति संप्रसारणमित्यर्थः । तथा च श्वन् इ

वाच्यम्, व्याश्रयत्वात् । भाष्यस्येति । वृत्तिकारैर्हि 'प्रकृत्यैकाच्' इति सूत्रे प्रेषान् प्रेष्ठ इत्यादय उदाहृताः । ते च प्रस्थाद्यादेशविधायकस्य 'प्रियस्थिर-' इत्यादिशास्त्रस्य 'असिद्धवदत्राभात्' इत्यसिद्धवद्भावेन प्रस्थादावकारोच्चारणसामर्थ्याद्वा भाष्ये प्रकृतिभावं विनैव साधिताः । स्रग्वन् स्रजिष्ठ इत्यादावपि टिलोपो न भविष्यति, लोपापवादस्य विन्मतोर्लुक्स्तत्र प्रवर्तनात् । एपैवानेकाक्षु पयस्वान् पयसिष्ठः चम्पकस्रजिष्ठ इत्यादिपु गतिः । न चैतावता 'प्रकृत्यैकाच्' इति सूत्रं प्रत्याख्यातमिति मन्तव्यम्, स्यापयतीत्यादौ तस्यावश्यकत्वादिति भावः । युवामावामिति । युष्मानस्मानिति विग्रहेऽपि युष्मयति अस्मयतीत्येव रूपम् । न च द्वयोरुक्तौ युवावौ भवत इति रूपे विशेषः शङ्क्यः विभक्तिपरत्वाभावात् न च प्रत्ययलक्षणम् लुका लुप्तत्वात् । न च प्रागेवादेशोऽस्त्विति वाच्यम्, 'अन्तरङ्गानपि विधीन् वहिरङ्गो लुग्ं वाधते' इति न्यायात्, अकृतव्यूहपरिभाषाया जागरूकत्वाच्च येन नाप्राप्तीति । यत्र यत्र 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यस्य प्रवृत्तिस्तत्र टेरित्यस्य प्रवृत्तिर्न तु नस्तद्धिते इत्यस्य । स्रजिष्ठ इत्यादौ तस्याप्रवृत्तेरिति भावः । 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिपेवो वा'

संप्रसारणम् । अन्ये तु 'नस्तद्धिते' (सू० ६७९) इति नेहातिदिश्यते, इण्ठनि तस्यादृष्टत्वात् ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ परत्वात् 'टिः' (सू० १७८६) इत्यस्यैव प्रवृत्तेः तेन शुनयतीति रूपमाहुः । विद्वांसमाचष्टे विद्वयति, अङ्गवृत्तपरिभाषया संप्रसारणं नेत्येके । संप्रसारणे वृद्धावावादेशे च विदावयतीत्यन्ये । नित्यत्वा-

इति स्थिते टिलोपे सति तस्याभोयत्वेनासिद्धत्वादनन्तत्वाद् वस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे उकारस्य वृद्धौ आवादेशः । अन्ये त्विति । इण्ठनि दृष्टस्यैव इण्ठवदित्यतिदेशः । टेरित्येव टिलोपे इण्ठनि दृष्टः, न तु 'नस्तद्धिते' इति । अतो नास्यातिदेश इत्यर्थः । नन्वतिशयेन ब्रह्मा ब्रह्मिष्ठ इत्यत्र 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे दृष्ट इत्यत आह ब्रह्मिष्ठ इत्यादाविति । तेनेति । 'नस्तद्धिते' इत्यस्याप्रवर्तनेनेत्यर्थः । ततश्च प्रकृतिभावात् 'टिः' इति लोपस्याभावे संप्रसारणे शुनयतीति रूपमित्यर्थः । आहुरित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्वीजं तु ब्रह्मवच्छब्दादिण्ठनि टेरिति टिलोपापवादे 'विन्मतोलुंक्' इति मनुषो लुकि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो दृष्ट एव । ततश्च इण्ठनि तस्यादृष्टत्वादित्ययुक्तम् । किञ्च ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ परत्वाद् टेरित्यस्य प्रवृत्तिरित्ययुक्तम्, केवलस्य ब्रह्मन्शब्दस्य वेदादिवचनस्य गुणववनत्वाभावेन इण्ठनो दुर्लभत्वात्, 'आजादो गुणवचनादेव' इत्युक्तेः । मत्वन्तादिण्ठनि तु मतोलुंकि तेन 'टिः' इत्यस्य प्रवृत्तिभावेन लुगुत्तरं तदप्रवृत्त्या परत्वादित्यप्यसङ्गतिरिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । विद्वयतीति । विद्वस्शब्दाण्यौ टिलोपः । ननु इण्ठत्वाद् भत्वे वसांः संप्रसारणमित्याशङ्क्याह अङ्गवृत्तेति । 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्ताविविः' इति परिभाषयेत्यर्थः । 'अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम्' इति तदर्थः । वस्तुतस्तु विद्वयतीत्यत्र 'टिः' इत्यसो लोपे वस्वन्तत्वाभावात् संप्रसारणाप्रसक्तेरङ्गवृत्तपरिभाषोपन्यासो वृषेत्यस्वरसं सूचयति इत्येके इति । संप्रसारणे इति । विद्वच्छब्दाण्यौ इण्ठवत्त्वेन टिलोपे कृते वकारस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे उकारस्य वृद्धौ आवादेशे विदावयतीत्यन्ये मन्यन्ते इत्यर्थः । अत्रापि पूर्ववदेवास्वरसः, टिलोपे सति वस्वन्तत्वाभावात् । नित्यत्वादिति । टिलोपे कृते अकृते च प्रवृत्तेः संप्रसारणम् नित्यम् । टिलोपस्तु कृते संप्रसारणे पूर्वरूपे च कृते उसो भवति, अकृते तु अस इत्यनित्यः, 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यः' इति न्यायादिति भावः । ननु कृतेऽपि संप्रसारणे

इति न्यायेनेत्यन्ये । संप्रसारणमिति । न च टिलोपे सत्यन्नन्तत्वाभावात् 'श्वयुवमघोनाम्-' इति कथमिह संप्रसारणप्रवृत्तिरिति शङ्क्यम् स्थानित्वादसिद्धवदनेत्यसिद्धत्वाद्वा टिलोपेऽप्यन्नन्तत्वलाभात् । अतद्धित इति हि तत्र पर्युदासो न तु प्रतिपेवः तेन तद्धिते न विधिर्न निपेवः, किं तु तद्धितभिन्ने परे विविः । तद्धितभिन्नत्वं तु णिचोऽस्त्येवेति न संप्रसारणप्रतिबन्धः, नापि दविष्ठ इत्यादाविण्ठनि ओर्गुणो दृष्ट इतीहापि वृद्धिं वाचित्वा गुणः स्यादिति वाच्यम्, जातेऽपि गृणे पुनर्वृद्धौ रूपसिद्धेः । अथवा टिलोपसंप्रसारणयोर्गुणं प्रति 'असिद्धवदत्र-' इत्यसिद्धत्वादिण्ठवद्भावेन नास्ति गुणप्रसङ्गः । शुनयतीति । इण्ठवद्भावेन भत्वात्संप्रसारणम् । 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावः । नित्यत्वादिति । शब्दान्तरप्राप्त्या तु टिलोपस्यानित्यत्वमिति भावः ।

ट्टिलोपात्प्राक्संप्रसारणम् । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपम्, टिलोपः । विदयतीत्यपरे उदञ्चमाचष्टे उदीचयति । उदैचिचत् । प्रत्यञ्चं प्रतीचयति । प्रत्यचिचत् । 'इकोऽसवर्णे-' (सू० ११) इति प्रकृतिभावपक्षे प्रतिअचिचत् । सम्यञ्चमाचष्टे समीचयति । सम्यचिचत् समिअचिचत् । तिर्यञ्चमाचष्टे तिराययति । अञ्चे- ष्टिलोपेनापहारेऽपि बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्तिरसस्तिरिः । 'असिद्धवदत्र-' (सू० २१८३)

पररूपात्प्राग् अस एव टिलोप इति तस्य नित्यत्वमित्यत आह अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपं टिलोप इति । संप्रसारणे पूर्वरूपे च कृते उसो लोपेऽपि वस्वन्तत्वस्य विनङ्क्ष्यत्वान्न संप्रसारणमित्यस्वरसं सूचयति इत्यपरे इति । एवं च विद्वयतीति प्रथमपक्ष एव स्थितः । तत्राङ्गवृत्तपरिभाषोपन्यास एव वृथेति स्थितम् । उदीचयतीति । उत्पूर्वाकाञ्चेः ऋत्वितिगत्यादिना क्विनि 'अनिदिताम्—' इति नलोपे उदचशब्दः । तस्माणौ इण्ठवत्त्वेन भत्वादच इत्यकारलोपं बाधित्वा 'उद ईत्' इति ईत्त्वे उदीचि इति ष्यन्ताल्लडादय इति भावः । उदैचिचदिति । लुङि 'द्विर्वचनेऽचि' इति णिलोपनिषेधात् चिशब्दस्य द्वित्वम् 'उपसर्गसमानाकारं पूर्वरूपं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते' इत्युक्तेरुद उपर्याडिति भावः । एवं च उदः पृथक्करणेन 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावात् टिलोपः । प्रतीचयतीति । अच इत्यल्लोपे 'चौ' इति पूर्वस्य दीर्घः प्रत्यचिचदिति । इह अच इत्यल्लोपे चिशब्दात्प्रागटि तकारादिकारस्य यण् अच इत्यकारलोपस्याभीयत्वेऽपि असमानाश्रयत्वात्त्रासिद्धत्वम्, लोपस्य णिनिमित्तत्वाद् आटस्तु लुङ्निमित्तत्वात् । इकोऽसवर्णे इतीति । 'न समासे' इति तु न, पृथक्करणेन समासनिवृत्तेः समीचयतीति । 'समः समि' इति सम्यादेशः अच इति लोपे 'चौ' इति दीर्घः । सम्यचिचदिति । सम्यादेशस्य स्थानि- वत्त्वेनोपसर्गत्वात् पृथक्करणम्, पृथक्करणेन उत्तरपदपरत्वाभावेऽप्यन्तरङ्गत्वाज्जातः सम्यादेशो न निवर्तते । तिराययतीति । तिरस इत्यव्ययम् । तत्पूर्वाद् अञ्चेः क्विनि नलोपे तिरस् अच् इत्यस्माणौ टिलोपेन धातोनिवृत्तौ 'तिरसस्तिर्यलोपे' इति तिरिभावे इकारस्य वृद्धावायादेशे तिरायी इत्यस्माद् ष्यन्ताल्लडादीति भावः । न च तिरसः पृथक्करणे सति धातोः 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावात् कथं टिलोप इति वाच्यम्, तिरसित्यस्य कदाप्यनुपसर्गंतया उपसर्गसमानाकारत्वाभावेन पृथक्करणाभावात् । नन्वेवं सति अञ्चेत्षिटिलोपेनापहारे सति अञ्चतिपरकत्वविरहात्कथमिह तिरसस्तिरिभाव

उदीचयतीति । उपसर्गं पृथक्कृत्याचशब्दादेव णिजिति 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रवृत्तेः टिलोपे न 'उद ईत्' इतीत्वम् । 'अनिदिताम्—' इति क्विनिमित्तो नलोपः । उदैचिचदिति । लुङि 'द्विर्वचनेऽचि' इति णिलोपस्य निषेधाच्चिशब्दस्य द्वित्वम् । प्रतीचयतीति । 'अचः' इत्यल्लोपे 'चौ' इति पूर्वस्य दीर्घः । प्रत्यचिचदिति । इह धात्वकारस्याच इति लोपे चिशब्दात्प्रागटि यण् । न चास्तामासन् इत्या- दिवदलोपस्यासिद्धत्वादाट् स्यादिति वाच्यम्, व्याश्रयत्वात् । णिनिमित्तो हि लोपो लुक्निमित्तश्चाट् । आसन्नित्यादौ तु न तथेति वैषम्यम् । तिराययतीति । उप- सर्गसमानाकारत्वाभावादिह तिरसः पृथक्करणं नास्ति, तेन 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यप्रवृत्तेऽपि-

इति चिणो लुङ्न्यायेन प्रथमटिलोपोऽसिद्ध । अतः पुनष्टिलोपो न, अङ्गवृत्तपरि-
भाषया वा चङ्ग्रलोपित्वादुपधाह्रस्वो न । अतितिरायत् । सध्रयञ्चमाचष्टे
सध्राययति । अससध्रायत् । विष्वद्रयञ्चम् अविष्वद्रायत् । देवद्रयञ्चम् अदिदेव-

इत्यत आह अञ्चेष्टिलोपेनेति । वहिरङ्गत्वेनेति । वहिर्मूतणिनिमित्तकत्वादिति भावः ।
नन्वस्तु तिरसस्तिरिः, तत्र रेफादिकारस्य 'टेः' इति लोपः स्यादित्यत आह असिद्धवद-
त्रेति । प्रथमटिलोपोऽसिद्ध इत्यन्वयः । तिरस् अच् इ इति स्थिते प्रथमप्रवृत्तः अच् इत्येवं
रूपटेलोपः तिरैः टिलोपे कर्तव्ये आभीयत्वादसिद्ध इत्यर्थः । ननु प्रथमटिलोपस्य कथं तिरैष्टि-
लोपे कर्तव्ये असिद्धत्वम् टिलोपशास्त्रस्य एकत्वादित्यत आह चिणो लुङ् न्यायेनेति ।
पचधातोर्भाविकर्मणोर्लुङ्स्तद्धि प्रथमपुरुषैकवचने तशब्दे परे 'चिण् भाविकर्मणाः' इति
च्लेदिचिणि उपधावृद्धौ अटि अपाचि त इत्यस्मात् 'तिङ्श्च' इति तरपि तदन्तात् 'किमेत्तिङ-
व्ययघादाम्' इत्याम्प्रत्यये अपाचितरामिति स्थिते 'चिणो लुक्' इति प्रथमस्य तशब्दस्य
लुकि कृते पुनस्तरप्रत्ययतशब्दस्य लुङ् न भवति, स्थानिभेदेन लुको भेदमाश्रित्य प्रथमलुक्ः
असिद्धत्वेन व्यवधानादिति स्थितिः । एवमिहापीत्यर्थः । अत इति । प्रथमटिलोपस्या-
सिद्धत्वादित्यर्थः । अङ्गवृत्तपरिभाषया वेति । पुनष्टिलोपो नेत्यनुपज्यते । न च तिरैरि-
कारस्याङ्गवृत्तपरिभाषया टेरिति लोपाभावे तिराययतीति वृद्धिरपि तस्य न स्यादिति
वाच्यम्, अङ्गवृत्तपरिभाषया अनित्यत्वेन वृद्धिविषये तदप्रवृत्तेः । अग्लोपित्वादिति ।
तिरस् अच् इ इति स्थिते, 'टेः' इत्यचो घातोर्लोपे सति तिरि इत्यस्य अग्लोपित्वम्, अचो
घातोर्लोपे अकारस्यापि लोपसत्त्वादित्यभिमानः । सध्राययतीति । सहस्य सध्रिः ।
तिराययतीतिवद्रूपम् । सहस्यस्य उपसर्गत्वाभावात् पृथक्करणम्, तदाह अससध्राय-
दिति । विष्वद्रथञ्चमिति । विष्वक् अच् इ इति स्थिते 'विष्वक्देवयोश्च—' इति
विष्वक्शब्दरेद्रयादेशे 'टेः' इत्यचो घातोर्लोपे विष्वद्रि इ इति स्थिते वृद्धौ आयादेशे
विष्वद्रायि इति ण्यन्ताल्लटि विष्वद्राययतीति रूपम् । देवद्रथञ्चमिति । देवशब्दस्य

लोपस्तदाह अञ्चेरिति । चिणो लुङ्न्यायेनेति । यथाऽपाचितरामित्यत्र चिणः परस्य
तशब्दस्य लुकि पुनस्तरप्रत्ययस्य लुङ् न भवति, प्रथमलुकोऽसिद्धत्वेन व्यवधानात् तथेत्यर्थः ।
पुनष्टिलोपो नेति । तिरादेशस्येकारस्य लोपो नेत्यर्थः । अग्लोपित्वादिति । अनग्लो-
पिनोऽप्यग्लोपित्वस्वीकारादिति भावः । देवद्रथञ्चमिति । ननु 'आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे—'
इति कारकस्य पृथक्करणाद्देवानञ्चयतीति प्रसज्येत, बलिवन्धनमाचष्टे बलि वन्धयतीतिवत् ।
इष्यते तु देवद्राययतीत्येव रूपम् । किं च कारकस्य पृथक्करणेऽदिदेवद्रायदित्यपि न सिध्येत् ।
न च पुराणप्रसिद्धाख्यान एव कारकस्य पृथक्करणादिकमिति वाच्यम्, राजानमागमयतीत्यत्रा-
ख्यानेरिति चेत् । अत्राहुः—यत्राख्याने कृच्छ्रयते तत्रैवेदं प्रवर्तते, कृच्छ्रगिति संनि-
योगक्षिप्रविधानात् । किं च । आख्यानग्रहणसामर्थ्यान्महाजनप्रवादविषयीभूतार्थ-
विषयकमेव तत् । भाष्यादौ तादृशानामेवोदाहृतत्वात् । यदि तु देवाञ्चनमाचष्टे

द्रायत् । अदद्रयञ्चम् आददद्रायत् ! अमुमुयञ्चम् अमुमुआययति । चङ्, आमुमु-
आयत् । अदमुयञ्चम् अदमुआययति । आददमुआयत । भुवं भावयति ।
अवीभवत् । भुवम् अबुभ्रवत् । श्रियम् अशिश्रयत् । गाम् अजूगवत् । रायम् ।
अरीरयत् । नावम् अनूनवत् । स्वश्वं स्वाशश्वत् । स्वः, अव्ययानां भमात्रे
टिलोपः, स्वयति । असस्वत्, असिस्वत्, वहून् भावयति, वह्यतीत्यन्ये ।

टेरद्रथादेशे देवद्रायतीति सिद्धवत्कृत्य लुङ्याह अदिदेवद्रायदिति । अतितिरायदितिव-
द्रूपम् आददद्रायदिति । सर्वनामत्वाददस्शब्दस्य टेरद्रथादेशः । त्यदाद्यत्वे सत्येव उत्त्व-
मत्त्वे इति पक्षे इदम्, अदस्शब्दाद्विभक्तेः लुका लुप्तत्वे विभक्तिपरकत्वाभावेन त्यदाद्यत्वा-
प्रवृत्तेः । त्यदाद्यत्वाविषयत्वेऽपि उत्त्वमत्त्वे स्त इति मतमाश्रित्याह अमुमुञ्चमिति ।
अदस् अच् ई इति स्थिते टेरद्रथादेशे अच् इत्यस्य टेलोपे अदद्रि इ इति स्थिते 'अदसोऽङ्गे-
पृथङ्मुत्वम्' इति मते दकाराकारयोर्दकाररेफयोश्च मत्वोत्त्वयोः कृतयोः अमुमु इ इ इति
स्थिते प्रथमस्य इकारस्य णिच् वृद्धौ आयादेशे अमुमु आयि इति प्यन्ताल्लडादिरिति भावः ।
मुत्वस्यासिद्धत्वान्न यण् । अदमुआयतीति । 'किञ्चिदन्त्यसदेशस्य' इति मते इदम् । भुव-
मिति । भुवमाचष्टे इत्यर्थे भूशब्दाद् णिच् वृद्धयावादेशौ भावि इत्यस्माल्लडादीति भावः ।
अवीभवदिति । 'ओः पुयण्जि-' इति इत्त्वम् । अबुभ्रवदिति । अवर्णपरकपवर्गादिपर-
त्वाभावाद् 'ओः पुयण्जि-' इति न । स्वश्वमिति । सु शोभनः अश्व इति विग्रहः ।
स्वाशश्वदिति । उपसर्गसमानाकारस्य पृथक्करणादश्वशब्दस्य-अजादेद्वितीयस्य इति
द्वित्वमाडागमश्च । स्वरिति । स्वरु इत्यस्माण्णिच् 'अव्ययानां भमात्रे-' इति टिलोपः,
इष्टवत्त्वेन भत्वात् । 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावस्तु येन नाप्राप्तिन्यायेन टेरित्यस्यैव

इत्यादौ महाजनप्रसिद्धिरस्ति तदा देवानञ्चयतीति भवत्येवेति अमुमुआयदिति । 'पूर्व-
त्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यसिद्धत्वनिषेधान्मुशब्दस्य द्वित्वम् । अवीभवदिति । 'ओः
पुयण्जि—' इत्यभ्यासोवर्णस्येत्वम् । 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः । ननु परत्वात्प्रथमं दीर्घं
कृते पश्चादित्वं स्यात् । न चैवं 'दीर्घो लघोः' इत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, अजूहवदित्यादौ
तस्य सावकाशत्वादिति चेत् । अत्राहुः—'विप्रतिषेधे परम्-' इत्यत्र परशब्दस्येष्ट्वाचित्वा-
ल्लक्ष्यानुरोधेन दीर्घात्प्रागित्वमेव भवति । लक्ष्यभेदात्पुनरिकारस्य दीर्घो वा भवति अबुभ्र-
वदिति । 'इहाभ्यासात्परो यः पवर्गः स त्ववर्णपरो न, यस्त्ववर्णपरो यण् नासावभ्यासात्पर
इत्यभ्यासोकारस्येत्वं न । गां गावयति । स्वश्वमिति । शोभनोऽश्वः स्वश्वः, शोभनोऽश्वो यस्येति
बहुव्रीहिर्वा । स्वाशश्वदिति । उपसर्गसमानाकारस्य पृथक्करणाद् 'अजादेः-' इति द्वितीयस्य
द्वित्वमाडागमश्च । स्वयतीति । 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावस्तु येन नाप्राप्तिन्या-
याट्टेरित्यस्यैव बाधको न तु 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इत्यस्येति भावः । अरु-
स्वदिति । 'ओः पुयण्जि—' इति ज्ञापकेन द्वित्वे कार्येऽजादेशस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद्
स्वरुशब्दस्य द्वित्वमिति मतेनेदम् । अनग्लोपिन्यग्लोपित्वाभ्युपगमेऽप्यञ्जलादेशेऽ-
जादेशत्वव्यवहारो नास्तीति मते तु णिच्सहितस्यैव द्वित्वं तदाह असिस्वदिति ।

स्रग्विणं स्रजयति, संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । श्रीमतीं श्रीमन्तं वा श्राययति ।
अशिश्रयत् । पयस्त्रिणीं पयमयति, इह टिलोपो न, तदपवादस्य लुक्:

वाचकः । असस्वदिति । द्वित्वे कार्ये णावजादेशस्य निषेवाद् टिलोपं वाधित्वा स्वरशब्दस्य
द्वित्वम्, अरित्यस्य लोपे अकारस्यापि लोपसत्त्वेन अजादेशत्वादिति भावः । असिस्वदिति ।
अलोपस्य अजादेशत्वं नेति मते द्वित्वे कार्ये णो टिलोपस्य निषेवाभावात् टिलोपे कृते णिचा
सह स्त्रिशब्दस्य द्वित्वमिति भावः । वहूनििति । 'वहुशब्दाणिचि णाविष्ठवदित्यतिदेशाद्
'वहोर्लोपो भू च वहोः' इति वहोर्भूभावः । 'इष्टस्य यिट् च' इति यिडागमस्तु न, णाविष्ठव-
दिति सम्भ्या इष्टनि परे दृष्टस्यैव कार्यस्यातिदेशादिति भावः । वह्यतीति । यिडभावे
तत्सन्नियोगशिष्टस्य भूभावस्याप्यभावादिति भावः । स्रजयतीति । इष्टवत्त्वाद् 'विन्मतोः'
इति लुक् । नचाजादी गुणवचनादेवेति इष्टप्रत्ययः स्रग्विन्शब्दाद् दुर्लभ इति इष्टवत्त्वमत्र
कथमिति शङ्क्यम्, 'विन्मतोः—' इति लुग्विवानेन स्रग्विन्शब्दादिष्टवत्त्वासिद्धेरिति भावः ।
उपवावृद्धिमाशङ्क्याह संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिरिति । णाविष्ठवदित्यनेनातिदेशेन
विनो लुक्: सत्त्वाद्भवत्तारिभाषया न वृद्धिरिति कैयटः । श्रीमतीमिति ।
श्रीमतीशब्दाणिचि णाविष्ठवदित्यतिदेशेन 'भस्याडे—' इति पुंवत्त्वे 'विन्मतोः—' इति
मतोर्लुकि रेफादिकारस्य वृद्धयायादेशयोः श्रायि इत्यस्माद् लडादीति भावः ।
अशिश्रयदिति । णात्रच आदेशो नेति वृद्धयायादेशयोः प्रागेव श्रीशब्दस्य द्वित्वे
उत्तरखण्डे वृद्धयायादेशयोः कृतयोस्त्ववाह्रस्व इति माधवः । मतुपो लुकि अकारस्यापि

भावयतीति । 'वहोर्लोपो भू च वहोः' 'इष्टस्य यिट् च' इति भूभावः । न चैवं यिडागमोऽपि
णेरस्त्विति वाच्यम्, णावित्युपमेये सप्तमीनिर्देशादिष्टवदित्यत्र सप्तम्यन्ताद्वृत्तिरित्यभ्युपगमात् ।
एवं चेष्टनि परे पूर्वस्य यत्कार्यं तदेवातिदिश्यते, न त्विष्टनोऽपि कार्यमिति स्थितम् । वह्य-
तीत्यन्य इति । यिडभावे तत्सन्नियोगशिष्टस्य भूभावस्याप्यभाव इति भावः । नन्वेवमन्यमत-
द्वेन किमर्थमिदमुपन्यस्तमिति चेत् । अत्राहुः—प्राधान्यादिष्टवदिति कार्यातिदेशो न त्वयं
शास्त्रातिदेशः । तथा चेष्टनि दृष्टं भूभावं स एवातिदेशो विद्यत इति नात्र सन्नियोगशिष्टपरि-
भाषायाः प्रवृत्तिः । इत्थं च भावयतीत्येव रूपं सम्यगिति स्रजयतीति । इष्टवद्भावेन
'विन्मतोः—' इति लुक् । ननु 'अजादी गुणवचनादेव' इत्युक्तत्वाद् इष्टप्रत्ययः स्रग्विन्श-
ब्दाद् दुर्लभ इति इष्टवद्भावोऽत्रायुक्त इति वाच्यम् । अस्मादेव लुग्वचनाज्जापकाद्विन्नन्तान्-
तुवन्ताच्च अजादौ भवत इत्यभ्युपगमात् । श्रीमतीमिति । मतुपो लुक् । श्राययति ।
अशिश्रयदिति । द्वित्वे णिनिमित्तगुणे सत्यादेशः । एतेन 'स संचरिष्णुर्भुनवान्त-
रेषु गृहच्छयाशिश्रयदाश्रयः श्रियाम्' इति माघश्लोके अशिश्रयदिति प्रचुरः पाठो
व्याख्यातः, यां दिशं श्रीमतीमकरोदित्यर्थादिति मनोरमायां स्थितम् । अत्र केचित्—
सापेक्षाणां वृत्त्यभावान्मनोरमोक्तं यत्तदयुक्तम् । न हि कश्चिद् यं घटं करोति तमानये-
त्यर्थं यं घटयति तमानयेति प्रयुङ्क्ते । अत एव 'तत्करोति—' इत्यनेनैव सिद्धे मुण्डादि-
ग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थमिति पूर्वोक्तं संगच्छते । यद्यन्यत्रापि सापेक्षेभ्यो णिच्

प्रवृत्त्वात् स्थूलं स्थवयति । दूरं दवयति । कथं तर्हि 'दूरयत्यवनते विवस्वति' इति, दूरमतति अयते वा दूरात्, दूरातं कुर्वतीत्यर्थः । युवानं यवयति कनयति । 'युवाल्पयो-' (सू० २०१९) इति वा कन् । अन्तिकं नेदयति । वाढं सावयति ।

लोपसत्त्वेन अग्लोपित्वात्रोपधाह्रस्व इत्यन्ये । पयस्विनीमिति । णिचि इष्टवत्त्वाद्भिन्मतोरिति मतुपो लुगिति भावः । पयसयतीत्यत्र इष्टवत्त्वात् टिलोपमाशङ्क्याह इह टिलोपो नेति । कुत इत्यत आह तदपवादस्येति । न च टिलोपं वाधित्वा मतुपो लुकि कृते पयसष्टेलोपः कुतो न स्यादिति वाच्यम्, सत्यपि संभवे वाधनमिति न्यायेन पयसष्टिलोपस्यापि मतुपो लुका वावात् । स्थवयतीति । स्थूलशब्दाद् णिचि इष्टवत्त्वात् स्थूलदूरेति स्थूलशब्दस्य यणादेलोपे ऊकारस्य गुणे अवादेशे स्थवि इत्यस्माल्लडादीति भावः । गुणे आकारस्य 'अचो ङ्णिति' इति वृद्धिस्तु न शङ्क्या, अङ्गकार्ये कृते पुनरङ्गकार्यस्याप्रवृत्तेः । दवयतीति । पूर्ववद्यणादिलोपो गुणश्च । कथं तर्हीति । 'स्थूलदूर-' इति यणादिलोपस्य टिलोपापवादत्वादिति भावः । दूर-मततीति । 'अत सातत्यगमने' इति धातोः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विपि दूरादिति रूपम् । अय गतावित्यस्मात् क्विपि 'लोपो व्योः—' इति यलोपे 'ह्रस्वस्य पिति—' इति तुकि दूरादित्येव रूपम् । तस्माण्णौ टिलोपे दूरि इति ण्यन्तात् शतृप्रत्यये शपि इकारस्य गुणे अयादेशे दूरयच्छब्दस्य दूरयतीति सप्तम्यन्तमिति भावः, तदाह दूरातं कुर्वतीत्यर्थ इति । कुर्वतीति सप्तम्यन्तम् । यवयतीति । युवन्शब्दाद् णौ स्थूलदूरेति वना यणादेलोपः पूर्वस्य उकारस्य गुणे अवादेशः । यवि इत्यस्माल्लडादि । कनयतीति । युवन्शब्दस्य कनादेशपक्षे रूपम्, तदाह युवाल्पयोरिति । नेदय-

स्यात्तर्हि तत्र संगच्छेत । न चात्र सापेक्षत्वं नेति विवदितव्यम्, यां दिशं श्रीमतीमकरोदिति स्वयमेव व्याख्यातत्वात् । नापि सविशेषणानां वृत्त्यभावेऽपि विशेष्ययोगे स्यादेव वृत्तिरिति नात्रानुपपत्तिरिति श्रीमतीमित्यर्थं प्रति दिशो विशेष्यत्वादिति वाच्यम्, विशेष्ये हि बहिर्भूते विशेषणानां वृत्तिर्नाङ्गीक्रियते । न हि कश्चित् श्रीमतो राज इदमित्यर्थे राजः श्रीमतमिति वृत्तिमभ्युपैति । किं च माघश्लोके अशिश्चियदित्येव पाठो बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते, न त्वशिश्चय-दित्यलं शुद्धे ग्रन्थसमर्थनाभिनिवेशेनेत्याहुः । पयसयतीति । इह विन्मतोलुकि अग्लोपात्सत्त्व-दित्वादिकं च न । अनग्लोपेऽपि सन्वद्भावाभावात् । 'णौ चङ्-' इति सूत्रे अत्यरराजविति भाष्यमिह प्रमाणम् । लुङि अपपयसत् । एवं स्रग्विणमाख्यत् असस्रजदित्यत्रापि सन्वदित्वं न । गोमान्तं गवयति । लुङि अजूगवत् । इहाग्लोपाद् 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घो न । गां स्रजं पय इति विग्रहे तु अजूगवत् । असिस्रजत् । पययति । अपपयत् । टेलोपस्य वहिरङ्गत्वेन असिद्धत्वा-दिह वृद्धिर्न । अग्लोपित्वात्, सन्वद्भावदीर्घो न । तदपवादस्येति । येन नाप्राप्तिन्यायेन टिलोपापवादो लुक् । स्थवयतीति । 'स्थूलदूर-' इति यणादिलोपो गुणश्च । न च गुणस्य 'अचोऽङ्णिति' इति वृद्धिः स्यादिति वाच्यम्, अङ्गकार्ये कृते पुनरङ्गकार्यस्याप्रवृत्तेः । प्राति-पदिकाद्वात्वर्ये—' इति बहुलग्रहणाद्वा लुङि अतुस्यवत् । दवयति । यवयतीत्यादि ।

प्रशस्यं प्रशस्यति, इह श्रज्यौ न, उपसर्गस्य प्रथक्कृतेः । वृद्धं ज्यापयति । प्रियं प्रापयति । स्थिरं स्यापयति । स्फिरं स्फापयति । उरुं वरयति, वारयति । बहुलं दंहयति । गुरुं गरयति । वृद्धं वर्षयति । तृप्त्रं त्रपयति । दीर्घं द्राघयति । वृन्दारकं वृन्दयति ।

इति तिङन्ते नामधातुप्रकरणम् ।

तीति । अन्तिकशब्दस्य णौ नदादेशः । 'अन्तिकवाढयोर्नेदसावौ' इत्युक्तेः । साधयतीति । वाढशब्दस्य णौ सावादेशः । इहेति । प्रशस्यतीत्यत्र 'प्रशस्यस्य श्रः' 'ज्य च' इति श्रज्यौ नेत्यर्थः । कुत इत्यत आह उपसर्गस्येति । तत्पृथक्करणे सति विशिष्टस्य स्थानिनोऽभावान्नादेशाविति भावः । 'वृद्धं ज्यापयतीति । वृद्धस्य चेति वृद्धशब्दस्य ज्यादेशे वृद्धौ पुगिति भावः । 'प्रियस्थिर-' इति सूत्रक्रमेणोदाहरति प्रियं प्रापयतीति । प्रियशब्दस्य प्रादेशे वृद्धिः पुक् । स्थापयतीति । स्थिरशब्दस्य स्थादेशे वृद्धिपुक् । वरयति, वारयतीति । उरुशब्दस्य वर् । संज्ञापूर्वकविवेकनित्यत्वादुपवावृद्धिविकल्प इति भावः । दंहयतीति । बहुलस्य दहादेशः । गरयतीति । गुरोः गर् । वृद्धं वर्षयतीति । वृद्धस्य । वपदिशो 'वृद्धस्य च' इति ज्यादेशेन विकल्प्यते । त्रपयतीति । तृप्त्रस्य त्रप् आदेशः । अदुपवः संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । गरीयतीत्यादिवत् । त्रापयतीति क्वचित्पाठः द्राघयतीति । दीर्घस्य द्राघादेशः । वृन्दयतीति । वृन्दारकस्य वृन्दादेशः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

वालमनोरमाख्यायां नामधातुप्रक्रिया समाप्ता ।

इहापि पूर्ववद्वृद्धयभावः लुङि अद्दवत् । अयूयवत् । श्रचीकनत् । नेदयतीति । 'अन्तिकवाढयोर्नेदसावौ' टिलापः । लुङि अनिनेदत् । अससावत् । प्रशस्यम् प्राशशस्यत् । पृथक्कृतेरिति । तेन विशिष्टस्य स्थानिनोऽभावाद् नादेशाविमौ भवत इत्यर्थः ज्यापयतीति । 'वृद्धस्य च' इति ज्यादेशः । स च 'प्रियस्थिर-' इति वपदिशेन सह विकल्प्यत इत्याह वर्षयतीति । लुङि अजिज्यपत् । अत्रवर्षत् । प्रियम् अपिप्रपत् । स्थिरम् अतिस्थपत् । सस्यादेशावयवत्वात्पत्वं न । स्फिरम् अपिस्फरत् । उरुमिति । वरादेशे कृते संज्ञापूर्वकविवेकनित्यत्वाद्वाहुलकाद्वा मायवेन विकल्पेन उपवावृद्धिर्वादाहृतेति स्वयमपि तथैवाह वरयति । वारयतीति । अवीवरत् । दंहयतीति । अग्लोपित्वाद् अववंहत् । गरयतीति । अजीगरत् । त्रापयतीति । अतित्रपत् । द्राघयतीति । अदद्राघत् । वृन्दयतीति । अववृन्दत् ।

इति तत्त्वबोधिन्यां नामधातुप्रक्रियाप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते कण्ड्वादिप्रकरणम् ॥ ५८ ॥

२६७८ कण्ड्वादिभ्यो यक् (३-१-२७) एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक्स्यात्स्वार्थे । धातुभ्यः किम्-प्रातिपदिकेभ्यो मा भूत् । द्विधा हि कण्ड्वादयो धातवः प्रातिपदिकानि च । कण्ड्व् गात्रविघर्षणे, कण्ड्वयति, कण्ड्वयते । मन्तु अपराधे । रोष इत्येके । मन्तूयति । चन्द्रस्तु मितमाह, मन्तूयते । बल्यु पूजामाधुर्ययोः, बल्यूयति । असु उपतापे, असु असूब् इत्येके, असूयति, असूयते । लेट् लोट् धौत्ये पूर्वभावे स्वप्ने च, दीप्तावित्येके, लेट्वति । लेटिता । लोट्वति । लोटिता । लेला दीप्तौ । इरस् इरञ्, इरम् ईर्ष्यायाम्, इरस्यति । इरज्यति । 'हलि च' (सू० ३५४) इति दीर्घः । ईर्यते । उषस् प्रभातीभावे । वेद धौत्ये, स्वप्ने च । मेधा आशुग्रहणे,

अथ कण्ड्वादिप्रक्रिया निरूप्यन्ते । कण्ड्वादिभ्यो यक् । धातुभ्य इति । 'धातोरेकाचः—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । नित्यमिति । वाग्रहणं तु निवृत्तमिति भावः । अन्यथा कण्ड्वतीत्याद्यपि स्यादिति भावः । द्विधा हीति । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । तेन कण्ड्वरित्याद्यविगृहीतरूपसिद्धिः लेटितेति । 'यस्य हलः' इति यलोपः । मेधा आशुग्रहण इति । आशुग्रहणं त्वरया बोधः सुग्रहणे इति

कण्ड्वादिभ्यो यक् । 'धातोरेकाचः—' इत्यस्माद्धातोरिति वर्तते । वेति निवृत्तम् अन्यथा कण्ड्वयतीति स्यात्तदाह धातोर्नित्यमिति । केचित्तु 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इत्यतो नित्यमित्यनुवर्तते इत्याहुः तच्चिन्त्यम् । तत्र हि नित्यग्रहणमेवकारार्थं वर्तते तक्रकौण्डिन्यायस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिति प्राग्वाख्यातत्वात् । किं च 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इत्यत्रापि वेत्यनुवर्तते । अन्यथा गत्यर्थेभ्यो नित्यं यक् स्यादिति । स्वार्थे इति । कण्ड्वादिभ्यो यक् स्यात् कृत्र्ये इति प्राचोक्तमयुक्तमिति भावः । द्विधा हीति । यकः कित्त्वेन धातव इति ज्ञायते । कण्ड्व् इति दीर्घपाठेन प्रातिपदिकान्यपीति । यदि तु धातव एव स्युस्तर्हि ह्रस्वान्ते पठितेऽपि यकि परे 'अकृत्सार्व—' इति दीर्घेण कण्ड्वयतीत्यादिसिद्धेः किं तेन दीर्घपाठेन द्वैविध्ये तु धातुभ्यो यकि गुणनिषेधेन कित्त्वं सार्थकम् । कण्ड्वरित्यादियग्रहितरूपसिद्धया दीर्घपाठोऽपि सार्थकः । अतएवोक्तं । भाष्ये—'धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्जनादपि । आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः' इति । एतेन कण्ड्वं करोति कण्ड्वयति इति प्राचोक्तविग्रहोऽपि परास्तः । कण्ड्वादयः प्रातिपदिकान्येवेत्यनभ्युपगमात् । न च द्वैविध्याभ्युपगमेऽपि प्रातिपदिकादेव यक् स्यादिति वाच्यम्, तथाहि सति धातोर्लडादौ कण्ड्वतीत्याद्यनिष्टप्रसङ्गात् । सुखदुःखादिप्रातिपदिकेभ्यो यकि अल्लोपासंभवेन सुख्यतीत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च । यत्तु कैश्चित् 'शब्दचैरकलह—' इति सूत्रात्करणे इत्यनुवर्तनात् कृत्र्ये यगिति प्राचोक्तव्याख्यायां न किञ्चिद्वाचकमित्युक्तम् । अनुवृत्तौ मानाभावात् । अन्यथा णिजन्तेष्विव प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां व्यापारद्वयापत्तेरिति दिक् । पूर्वभावे इति । पूर्वत्वमित्यर्थः । लेटितेति । 'यस्य हलः' इति यलोपः ।

मेवाय त । कुपुभ क्षेपे, कुपुभ्यति । मगव परिवेष्टने, नीचदास्ये इत्यन्ये । तन्तस् पम्पस् दुःखे । सुख दुःख तत्क्रियायाम्, सुख्यति । दुःख्यति । सुखं दुःखं चानुभवतीत्यर्थः । सपर पूजायाम् । अरर आराकर्मणि । भिपज् चिकित्सायाम् । भिण्णज् उपसेवायाम् । इपुव शरवारणे । चरण वरण गतौ । चुरण् चौर्ये । तुरण् त्वरायाम् । भुरण् धारणपोषणयोः । गद्गद वाक्स्खलने । एला केला खेला विलासे । इलेत्यन्ये । लेखा स्खलने च । अदन्तोऽयमित्यन्ये । लेख्यति । लिट् अल्पकृतसनयोः, लिट्थति । लाट् जोवने । हूणोऽ् रोपणे लज्जायां च । महीङ् पूजायाम्, महीयते, पूजां लभत इत्यर्थः । रेखा श्वाघ्रासादनयोः । द्रवस् परितापपरिचरणयोः । तिरस् अन्तर्धौ । अगद नीरोगत्वे । उरस् वलार्थः, उरस्यति, वलवान्भवतीत्यर्थः । तरण गतौ पयस् प्रसृतौ । सम्भूयस् प्रभूतभावे । अम्बर संवर संभरणे । आकृतिगणोऽयम् ।

इति तिङन्ते कण्डवादिप्रकरणम् ।

— ० ० —

पाठान्तरम् । सुख्यतीति । यकि अतो लोपः । प्रातिपदिकेभ्यां यकि तु आर्धवानुक्त्वाभावाद्दलोपो न स्यादिति बोध्यम् । चौरादिकयोस्तु सुखयति दुःखयतीत्युक्तम् । अरर आराकर्मणीति । आरा प्रतोदः, तत्करणकं कर्म आराकर्म । भिपज् चिकित्सायाम् । जान्तोऽयम् । भिपज्यति । लेखा स्खलने चेति । लेखायति । लेख्यतीति । अदन्ताद्यकि अतो लोपः । आकृतिगणोऽयमिति । कण्डवादिरित्यर्थः । तेन दुवस् संदोषने इत्यादिसंग्रहः 'समिधार्गिन् दुवस्यते' ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

वालमनोरमाख्यायां कण्डवादयः समाप्ताः ।

सुख्यतीति । चुरादौ तु सुख दुःख तत्क्रियायां सुखयतीत्याद्युदाहृतम् । सपर । यगन्ताद् 'अप्रत्ययात्' 'युरोश्च हलः' इत्यनेन वा अप्रत्यये टाप्, सपर्या । अरर । आरा प्रतोदः, तत्करणकं कर्म आराकर्म । अदन्तोऽयमिति । लेख्यति । आदन्तपक्षे तु लेखायति । महीङ् । 'प्रेत्य स्वर्गे महीयते' इति रामायणम् । प्रसृताविति । प्रसृतिः परिमाणविशेषः । प्रभूतभावे इसि । बाहुल्य इत्यर्थः । 'प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु' इत्यमरः । संभूयस्यति । असंभूसीत् । नेह सशब्दस्य पृथक्कृतिः, यत्र प्रातिपदिकाद्वातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययस्य विधानं तत्रैव पृथक्कृतिरित्याहुः । आकृतिगण इति । तेन दुवस् सन्दीपन इत्यादि सिद्धम् । प्रयुज्यते च 'समिधार्गिन् दुवस्यते' इत्यादि ।

इति तत्त्वबोधिण्यां कण्डवादिप्रक्रिया प्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते प्रत्ययमालाप्रकरणम् ॥ ५६ ॥

कण्डूयतेः सन् । 'सन्त्यडोः' (सू० २३९५) इति प्रथमस्यैकाचो द्वित्वे प्राप्ते 'कण्ड्वादेस्तु-
तीयस्येति वाच्यम्' (वा० ३४०४) । कण्डूयियिषति । क्यजन्तात्सन् । 'यथेष्टं' नामधातुषु
(वा० ३४०६) आद्यानां त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः । अजादेस्त्वाद्येतरस्य । पुपुत्री-
यिषति, पुतित्रीयिषति, पुत्रीयियिषति अशिश्वीयिषति, अश्वीयियिषति । नदराणां संयुक्तानां-
मचः परस्यैव द्वित्वनिषेधः । इन्द्रीयतेः सन्, द्रीशब्दयिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम्, इन्द्रिद्रीयि-
षति, इन्द्रीयियिषति । चिचन्द्रीयिषति, चन्द्रिद्रीयिषति, चन्द्रीयिषति । प्रियमाख्यातुमाच-

अथ प्रत्ययमालां वक्ष्यन्नाह कण्डूयतेः सन्निति । 'घातोः कर्मणः—' इत्यनेनेति
भावः । प्रथमस्यैकाच इति । 'अजादेद्वितीयस्य' इति द्वितीयैकाचो द्वित्वे प्राप्ते इत्यपि
ज्ञेयम् । कण्ड्वादेस्तृतीयस्येति । एकाचो द्वित्वमिति शेषः । कण्ड्वादेरित्यनन्तरं यगन्त-
स्येति शेषः, केवलकण्ड्वादिषु तृतीयैकाचोऽभावात् । कण्डूयियिषति । कण्डूयेति यगन्तात्
सनि इटि अतो लोपः । इस् इति तृतीयस्यैकाचो द्वित्वम् । असु उपतापे, कण्ड्वादिः ।
असूयियिषति । अजादेस्तृतीयस्य एकाचो द्वित्वम् । क्यजन्तात्सन्निति । उदाह्रियत
इतिशेषः । यथेष्टं नामधातुषु । इत्यपि वार्तिकम् । नाम प्रातिपदिकं तद्धटितधातुष्वित्यर्थः ।
अजादेस्त्वाद्येतरस्येति । अजादेरित्यनुवृत्त्या परेषामेकाचां यथेष्टमित्यर्थलाभादिति भावः ।
नदराणामिति । तेषां मध्ये आदिभूतादचः परस्यैवेत्यर्थः । इन्द्रीयतेः सन्निति । इन्द्र-
शब्दात् क्यजन्तात्सन्नित्यर्थः । द्रीशब्दयिशब्दयोरिति । नकारस्य आदिभूतादचः परत्वात्
द्वित्वम् । दकारस्य तु आदिभूतादचः परत्वाभावान्न द्वित्वनिषेध इमि भावः ।
चिचन्द्रीयिषतीति । चन्द्रीयतेः सनि प्रथमस्यैकाचो द्वित्वम् । चन्द्रिद्रीयिषतीति ।
द्वितीयस्यैकाचो द्वित्वम् । 'न द्राः—' इति नकारस्य न द्वित्वमिति माधवः । आदिभूतादचः
परेषां नदराणां न द्वित्वमित्येव भाष्यसंमतम् । अत्र नकारस्यापि द्वित्वमित्येव युक्तम् ।
चन्द्रियिषतीति । तृतीयस्यैकाचो द्वित्वम् । प्रियमिति । प्रियमाख्यातुमि-
च्छतीत्यर्थे 'तत्करोति तदाचष्टे' इति ष्यन्तात्सनि इटि णाविष्टवत्त्वात्प्रियशब्दस्य
'प्रियस्थिर—' इति प्रादेशे वृद्धौ पुंकि णिचो गुणायादेशयोः एत्वे प्रापयिषेत्येव
सन्नन्तम् । प्रियमाचक्षणं प्रेरयितुमिच्छतीत्यर्थे तु प्रापि इति ष्यन्तादुक्ताद्धेतुमणौ
तदन्तात् सनि इटि द्वितीयं णिचमाश्रित्य प्रथमणिचो लोपे द्वितीयणिचो गुणाया-
देशयोः प्रापयिषेत्येव सन्नन्तम् । तत्र यथेष्टं नामधातुष्वित्याद्यानां त्रयाणामेकाचा-

प्रथमस्येति । अजादेस्तु द्वितीयस्य द्वित्वे प्राप्ते इत्यपि ज्ञेयम् । प्राचा तु
'यथेष्टं नामधातुषु' इति प्राप्ते 'कण्ड्वादेस्तृतीयस्य' इत्युक्तमित्यवतारितम्, तदयुक्तम्,
नामधातुत्वस्य निराकृतत्वात् । अत एव मूले नामधातून् समाप्य कण्ड्वादयः पृथगे-
वोक्ताः । द्रीशब्दयिशब्दयोरिति । नकारस्य, त्वचः परत्वाद् द्वित्वं । नेति भावः

ज्ञाणं प्रेरयितुं वेच्छति पिप्रापयिषति, प्रापयिषति, प्रापयिषति । उरुं विवारयिषति, वारयिषति, वारयिषति । वाढं सिसाधयिषतीत्यादिरूपत्रयम् । पत्वं तु नास्ति । 'यङ्-सन्प्यन्तात्सन्' । बोभूयिषयिषति । यङ्णिच्सन्प्यन्ताणिच् । बोभूययिषतीत्यादि ।

इति तिङन्ते प्रत्ययमालाप्रकरणम् ।

भेकैकस्य द्वित्वे पिप्रापयिषतीत्यादिरूपत्रयमित्यर्थः । उरुमिति । उरुमाख्यातुमाचक्षाणं प्रेरयितुं वेच्छतीत्यर्थे उरुशब्दादाचष्टे इत्यर्थे णिचि 'प्रियस्थिर-' इति वरादेशे उपधावृद्धौ वारि इति प्यन्तात्सनि इटि णिचो गुणयादेशयोः पत्वे वारयिषेति सन्नन्तम् । माधवमते वृद्धयङ्गीकाराद् वारि इत्यस्माद् हेतुमण्यन्तात् सनि इटि प्रथमणेलोपे पत्वे वारयिषेत्येव रूपम् । तत्र यथेष्टं नामधानुष्वित्येकैकस्य एकाचो द्वित्वे विवारयिषतीत्यादिरूपत्रयमित्यर्थः । वाढं सिसाधयिषतीति । वाढमाख्यातुमाचक्षाणं प्रेरयितुं वेच्छतीत्यर्थे णिजादि पूर्ववत् । अन्तिकवाढयोरिति साधादेशः । तत्र सकारस्यादेशत्वाभावान्न पत्वम्, तदाह पत्वं तु नास्तीति । बोभूयिषयिषतीत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति । यङिति । भूघातोरिति शेषः । द्वित्वे बोभूयेति स्थितम् । सन्निति । इटि अतो लोपे पत्वे बोभूयिषेति स्थितम् । प्यन्तात् सन्निति । बोभूयिषेत्यस्माद् हेतुमण्णिचि अतो लोपे बोभूयिषि इति स्थितम् । तस्मात् सनि इटि णिचो गुणयादेशयोः पत्वे बोभूययिषेति स्थितम् । ततो लट्स्तिपि शपि पररूपे बोभूयिषयिषतीति रूपम् । अनभ्यासस्येत्युक्तेर्न पुनर्द्वित्वम् । अथ बोभूययिषयतीत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति यङिति । भूघातोरिति शेषः । द्वित्वे बोभूयेति स्थितम् । णिजिति । बोभूयेत्यस्माद्धेतुमणौ अतो लोपे बोभूयि इति स्थितम् । सन्नन्ताणिजिति । बोभूयि इत्यस्मात्सनि इटि णिचो गुणयादेशयोः पत्वे बोभूययिषेति स्थितम् । तस्माद्धेतुमण्णिचि अतो लोपे बोभूययिषि इत्यस्माद्धट्स्तिपि शपि गुणयादेशयोः बोभूययिषयतीति रूपं सिद्धम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमाख्यायां प्रत्ययमाला समाप्ता ।

पिप्रापयिषतीति । णाविष्टवद्भावेन प्रियशब्दस्य 'प्रियस्थिर-' इत्यादिना प्रादेशस्ततो द्वित्वादि । सिसाधयिषतीति । इष्टवद्भावादिह 'अन्तिकवाढयोः—' इति साधादेशः । पत्वं तु नास्तीति । आदेशावयवत्वादिति भावः । बोभूययिषतीति । इह यङ्निमित्तद्वित्वे कृतेऽपि सन्निमित्तद्वित्ववारणाय 'लिटि धातोः—' इति सूत्रे अनभ्यासस्येत्येतदवश्यं कर्तव्यम् । एवं च 'लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते' इति अनभ्यासग्रहणं तत्र मास्त्विति भाष्यस्थं प्रत्याख्यानं प्रौढिवादमात्रमिति भावः ।

इति तत्त्वबोधिन्यां प्रत्ययमालाप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते आत्मनेपदप्रकरणम् ॥ ६० ॥

‘अनुदात्तङित आत्मनेपदम्’ (सू० २१५७) । आस्ते । शेते । २६७६ भावकर्मणोः । (१—३—१३) वभूवे । अनुवभूवे । २६२० कर्तरि कर्मव्यतिहारे । (१—३—१४) क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । व्यतिलुनीते, अन्यस्य योग्यं लवनमन्यः करोतीत्यर्थः । ‘श्रसोरल्लोपः’ (सू० २४६९) । व्यतिस्ते व्यतिपाते व्यतिपते । ‘तासस्त्वोः-’ (सू० २१९१) इति सलोपः । व्यतिसे । ‘धि च’ (सू० २२४९) व्यतिष्वे । ‘ह एति’ (सू० २२५०) व्यतिहे । व्यत्यसै । व्यत्यास्त । व्यतिषीत् । व्यतिराते व्यतिराते व्यतिराते ।

अथ आत्मनेपदप्रक्रिया निरूप्यते । आत्मनेपदपरस्मैपदव्यवस्थापकानि सूत्राणि प्रथमस्य तृतीयपादे पठितानि । तानि क्रमेण व्याख्यास्यन् व्याख्यातमपि सूत्रं पुनः स्मारयति अनुदात्तङित इति । आत्मनेपदमित्येतत् ‘शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्’ इत्यतः प्रागनुवर्तते । भावकर्मणोः । भावो भावना क्रियेति पर्यायाः कर्मशब्दः कर्मकारके वर्तते । भावे कर्मणि च यो लकारस्तस्यात्मनेपदमित्यर्थः । भाव उदाहरति वभूवे इति । वृत्ता भवनक्रियेत्यर्थः । कर्मण्युदाहरति अनुवभूवे इति । आनन्द इति शेषः । आनन्दकर्मिका वृत्ता अनुभवक्रियेत्यर्थः । कर्तरि कर्म । कर्मव्यतिहारशब्दं विवृण्वन्नाह क्रियाविनिमये द्योत्ये इति । एवं च कर्मशब्दः क्रियापरः, व्यतिहारशब्दो विनिमयपर इत्युक्तं भवति । अन्यस्येति । शूद्रादियोग्यं सस्यादिलवनं ब्राह्मणः करोतीत्यर्थः । परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहार इति कैयटः । संप्रहरन्ते राजानः । कर्तृग्रहणं भावकर्मणोरित्यस्यानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा व्यतिलुनीत इत्यत्र न स्यात् । वस्तुतस्तु पृथक् सूत्रारम्भादेव सिद्धे कर्तृग्रहणमुत्तरार्थमिति भाष्ये स्पष्टम् । व्यति अस् ते इति स्थिते आह श्रसोरिति । व्यतिस्ते इति । तपसे अयोग्यः शूद्रस्तपस्वी भवतीत्यर्थः । इह ‘उपसर्गप्रादुर्भ्याम्-’ इति न षः, यच्परकत्वाभावादिति भावः । व्यतिषाते इति । इह अच्परकत्वाद् ‘उपसर्गप्रादुर्भ्याम्-’ इति षः । व्यति स् से इति स्थिते आह तासस्त्वोरिति । ‘उपसर्गप्रादुर्भ्याम्-’ इति नेह षत्वम्, अस्त्यवयवस्य सकारस्य लुप्तत्वात् । व्यतिषाथे । व्यति स् द्वे इति स्थिते आह धि चेति । सलोप इति शेषः । व्यतिस् ए इति स्थिते आह ह एतीति । सकारस्य हकार इति भावः । व्यत्यसै इति । लोडुत्तमपुरुषैकवचनम् । व्यत्यास्तेति । लङि रूपम् । व्यतिषीतेति । लङि रूपम् ।

भावकर्मणोः । भावे कर्मणि च यो लकारस्तस्यात्मनेपदमित्यर्थः । कर्तरि कर्म । अन्यस्येति । शूद्रस्य योग्यं सस्यादिलवनं ब्राह्मणः करोतीत्यर्थः । परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहारः । संप्रहरन्ते राजानः । पृथक्सूत्रारम्भादेव सिद्धे कर्तृग्रहणमुत्तरार्थम् । व्यतिस्ते इति । यच्परत्वाभावात् न षः । व्यतिस इति । ‘उपसर्गप्रादुर्भ्याम्-’ इति नेह षत्वम् । सकारस्यास्त्यवयवत्वाभावात् । ‘आदेशप्रत्यययोः’ इति षत्वं तु ‘सात्पदाद्योः’ इति निषिद्धम् । एकदेशविकृतन्यायेन प्रत्ययमा-

व्यतिभाते व्यतिभाते व्यतिभाते । व्यतिवभे । २६८१ न गतिहिंसार्थेभ्यः । (१-३-१५)
व्यतिगच्छन्ति व्यतिघ्नन्ति । 'प्रतिपेधे हसादीनामुपसंख्यानम्' (वा ८३८) । हसादयो
हसप्रकाराः शब्दक्रियाः । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । 'हरतेरप्रतिपेधः' (वा० ८९९)
संप्रहरन्ते राजानः २६८२ इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च । (१-३-१६) परस्परो-
पपदाच्चेति 'वक्तव्यम्' (वा० ९००) । इतरेतरस्यान्योऽन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति ।
२६८३ नेर्विशः । (१-३-१७) निविशते । २६८४ परिव्यवेभ्यः क्रियः ।
(१-३-१८) अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । परिक्रीणीते विक्रीणीते । अवक्रीणीते ।
२६८५ विपराभ्यां जेः । (१-३-१९) विजयते । पराजयते । २६८६

व्यतिराते इति । लटि प्रथमपुरुषैकद्विवहुवचनेषु समानमेव रूपम् । व्यतिभाते
इति । भाधातो रूपम् । व्यतिवभे इति । लिटि रूपम् । न गतिहिंसा
र्थेभ्यः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं नेत्यर्थः । हसादिगणस्य अदर्शनादाह हसप्रकारा
इति । उपसर्गमनपेक्ष्य ये गतिहिंसयोर्वर्तन्ते तेपामेव ग्रहणलाभाय अर्थग्रहणम् ।
ह्वधातुस्तु उपसर्गवलाद्विंसायां वर्तते इति न तस्य प्रतिपेध इत्याह हरतेर-
प्रतिपेध इति । अर्थग्रहणलभ्यमिदं वार्तिकम् इतरेतर । नात्मनेपदमिति
शेषः । नेर्विशः । निपूर्वाद्दिश आत्मनेपदं स्यादित्यर्थः । नेति निवृत्तम् । यद्यपि
न्यविशतेत्यत्र न विशिनैः परः, अटा व्यवधानाद् अटो विकरणान्ताङ्गभक्तत्वेन विश-
धात्ववयवत्वाऽभावात् । तथापि 'अड्व्यवाये उपसंख्यानम्' इति वार्तिकाद्भवतीति
'शदेः शितः' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । परिव्यवेभ्यः । परि वि अव एभ्यः
परस्मात् क्रीवधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । वित्त्वादात्मनेपदसिद्धेः किमर्थमिदमित्यत
आह अकर्त्रभिप्रायार्थमिति । विपराभ्यां जेः । वि परा आभ्यां परस्माद्
जिधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । विजयते इति । उक्कृष्टो भवतीत्यर्थः । परा-

त्रस्य पदत्वात् । न गतिहिंसार्थेभ्यः । अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । कर्मव्यतिहारे यदा-
त्मनेपदं तस्य निषेधः । अर्थग्रहणसामर्थ्याद् ये शब्दान्तमनपेक्ष्य गतिहिंसयोर्वर्तन्ते त एवेह
गृह्यन्ते । हरतिस्तुपसर्गवशाद् हिंसायां प्रवर्तते इति 'हरतेरप्रतिपेधः' इति वार्तिकमर्थग्रहण-
लभ्यमेवेत्याहुः । इतरेतरा । नन्वितरेतरादिशब्दैरेव कर्मव्यतिहारस्य द्योतितत्वात्तद्योतक-
मात्मनेपदं न प्राप्नोतीति किमर्थं निषेधः । अत्राहुः—लौकिके व्यवहारे लाघवनादरादात्मने-
पदं प्रसज्येति निषेधोऽयमारभ्यते । अतएव व्यतिलुनीत इत्यादौ कर्मव्यतिहारद्योतनाय
व्यतीत्युपसर्गात्वात्मनेपदं च समुच्चित्य प्रयुज्यत इति । नेर्विशः । नेः किम्, प्रविशति ।
अर्थवद्ग्रहणलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाभ्यां नेरुपसर्गस्य ग्रहणम् । तेनेह न—'मघुनि
विशन्ति भ्रमराः' । 'इत्युक्त्वा मैथिली भर्तुरङ्के निविशती भयात्' इत्यत्र तु अङ्गानि
विशतीति पाठयम् । न च पदसंस्कारपक्षे त्वङ्के निविशतीति पाठेऽप्यदोष इति
वाच्यम्, त्वं करोति भवान् करोपीत्यादिप्रयोगस्यापि त्वदुक्करीत्या साधुत्वापत्तेः, 'वा
लिप्सायाम्' इत्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेश्च । स्यादेतत्—'नवाम्बुदस्यामतनुर्व्यविक्षत' इत्यत्रात्मने-

४ आङो दोऽनास्यविहरणे । (१—३—२०) आङ्पूर्वाद्ददातेर्मुखविकसनान्दन्त्यत्रापे-
 चर्तमानादात्मनेपदं स्यात् । विद्यामादत्ते । अनास्य इति किम्—मुखं व्याददाति । आस्य-
 ग्रहणमविवक्षितम्, विपादिकां व्याददति । पादस्फोटो विपादिका । नदी कूलं व्याददाति ।
 'पराङ्गकर्मकान् निषेधः' (वा० ९०३) व्याददते पिपीलिकाः 'पतङ्गस्य मुखम् । २६८७
 क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च । (१—३—२१) चादाङ् । अनुक्रीडते । संक्रीडते । आक्रीडते ।
 अनोः कर्मप्रवचनीयान्, उपसर्गेण समा साहचर्यात् । माणवकमनुक्रीडति ।
 तेन सहेत्यर्थः । 'तृतीयार्थे' (सू० ५४९) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । 'समोऽ-
 कूजने' (वा० ९०४) । संक्रीडते । कूजने तु संक्रीडति चक्रम् । 'आगमेः
 क्षमायाम्' (वा० ९०४) । ष्यन्तस्येदं ग्रहणम् आगमयस्व तावत्, मा त्वरिष्ठा
 इत्यर्थः । 'शिक्षेर्जिज्ञासायाम्' (वा० ९०६) । धनुषि शिक्षते । धनुषिष्ये ज्ञाने

जयते इति । निकृष्टो भवतोत्यर्थः । आङो दो । आस्यविहरणं मुखविकसनम् ।
 दा इत्यस्य द इति पठचमो, तदाह, ददातेर्मुखविकसनादन्यत्रेति ।
 विद्यामादत्ते इति । गृह्णातीत्यर्थः । दावो' निच्चेऽप्यकत्र'भिप्रायार्थमिदम् ।
 अविवक्षितमिति । अविहरणे इत्येतावदेव विवक्षितमित्यर्थः । विपादिकां
 व्याददातीति । क्षारौषधादिना विदारयतीत्यर्थः । अत्र आस्यविहरणाभावेऽपि
 विकसनसत्त्वान्नात्मनेपदमिति भावः । नदी कूलं व्याददातीति । भिनतीत्यर्थः ।
 अत्रापि विकसनसत्त्वादास्यविहरणाभावेऽपि नात्मनेपदम् पराङ्गकर्मकान् निषेध
 इति । वार्तिकम् । पतङ्गस्येति । पक्षिणो मुखं भक्षणाय विकासयन्तीत्यर्थः । क्रीडोऽनु ।
 चादाङ् इति । तथा च अनु सम् परि आङ् एभ्यः परस्मात् क्रीडधातोरनात्मनेपदमित्यर्थः ।
 'अनोः कर्मप्रवचनीयान्' इति वार्तिकम् । तदिदं न्यायसिद्धमित्याह उपसर्गेण समेति ।
 'समोऽकूजने' इति वार्तिकम् । समः परस्माद् अकूजने विद्यमानात् क्रीडेरात्मनेपदमित्यर्थः ।
 कूजने तु संक्रीडति चक्रमिति । कूजतीत्यर्थः । आगमेः क्षमायामिति । आत्मनेपद-
 मिति शेषः । वार्तिकमिदम् । ष्यन्तस्येदं ग्रहणमिति भाष्ये ष्यन्तस्यैवोदाहरणादिति
 भावः । आगमयस्व तावदिति । कंचित्कालं सहस्वेत्यर्थः । आङुपसर्गवशाद्
 गमधातुः क्षमायां वर्तते । 'हन्त्यर्थाश्च' इति चुरादिगणसूत्रेण स्वार्थे णिच् ।
 चुरादेराकृतिगणत्वाद्वा । मा त्वरिष्ठा इति । फलितार्थकयनम् । 'शिक्षे
 जिज्ञासायाम्' इत्यपि वार्तिकम् । धनुषि शिक्षते इति । वैषयिके आधारे सप्तमी ।

पदं न स्यात्, अटा व्यवधानात् । न च स्वाङ्गमव्यवधायकमिति वाच्यम्, अङ्ग-
 भक्तस्याटो विकरणविशिष्टस्यावयवत्वेऽपि धातोरनवयवत्वादिति । चेत् । अत्राहुः—
 लावस्थायामडागम इति भाष्यमते न कश्चिदोषः । मतान्तरे तु उपसर्गनियमे 'अङ्-
 व्यवाये उपसंस्थानम्' इति वार्तिकमस्तीति दिक् । आङो दो । अक्रत्र'भिप्रायार्थ-
 मिदम् । तेन 'व्यादत्ते विहगपतिर्मुखं स्वकीयम्' इति प्रयोग आस्यविहरणेऽपि सिद्धः ।
 क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वविवक्षणात् । शिक्षेर्जिज्ञासायामिति । शिक्षा विद्यो-

शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः । 'आशिषि नाथः' (वा० ९१०) आशिष्येवेति नियमार्थं वार्तिकमित्युक्तम्, सर्पिपो नाथते । सर्पिर्मे स्यादित्याशास्त इत्यर्थः । कथं 'नाथसे किमु पति न भूमताम्' इति । 'नाथसे' इति पाठ्यम् । 'हरतेर्गंतताच्छील्ये' (वा० ९०८) । गतं प्रकारः । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावः । पितुर्मातुश्च गतं प्रकारं सततं परिशीलयन्तीत्यर्थः । ताच्छील्ये किम्—मातुरनुहरति । 'किरतेर्हर्षंजीविकाकुलायकरणेष्विति वाच्यम्' (वा० ९०७) । हर्षादयो विषयाः । तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम्, इतरे फले । २६८८ अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने । (६-१-१४२) अपात्किरतेः सुट् स्यात् । 'सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्यः' (वा० ३७०६) । अपस्किरते वृषो हृष्टः, कुक्कुटो भक्षार्थी, श्वा आश्रयार्थी च । हर्षादिषु इति किम्—अपकिरति कुसुमम् । इह तड्सुटौ

शकिः सन्नन्तः । 'सनि मीमा—' इति इस । अभ्यासलोपश्च, तदाह धनुर्विषये इत्यादि । 'शिक्ष विद्योपादाने' इत्यस्य तु नेह ग्रहणम्, अनुदात्तेत्वादेव सिद्धेरिति भावः । कथमिति । भूभूतां पति किमु न नाथसे—न याचसे इत्यर्थः । आशिषः अप्रतीतेः कथमात्मनेपदमित्यर्थः । नाथसे इति पाठ्यमिति । तवर्गचतुर्थान्तोऽयम् । 'आशिषि नाथः' इति नियमस्तु तवर्गद्वितीयान्तस्यैवेति भावः । 'हरतेर्गंतताच्छील्ये, इति वार्तिकम् । आत्मनेपदमिति शेषः । गतं प्रकार इति । वृत्तमित्यर्थः । ताच्छील्यं स्वभावानुसरणम् । गतिताच्छील्यमिति यावत् । गतेति पाठे भावे क्तः पैतृकमश्वा इति । पैतृकं वृत्तम् अश्वाः स्वभावादनुसरन्तीत्यर्थः । मातृकं गाव इति । अनुहरन्ते इत्यनुषज्यते । मातुरनुहरतीति । अनुकरोतीत्यर्थः । अत्र सादृश्यमात्रं विवक्षितम् न तु गतिताच्छील्यमिति भावः । किरतेरिति । वार्तिकम् । हर्षः प्रमोदः, जीविका जीवनोपायभक्षणम्, कुलायकरणम् आश्रयसंपत्तिः, एषु कृधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । ननु कृधातोर्विक्षेपार्थकस्य कथमेपु वृत्तिरित्यत आह हर्षादयो विषया इति । धात्वर्थत्वाभावेऽपि पदान्तरसमभिव्याहारगम्या इत्यर्थः । तत्रेति । तेषु हर्षादिष्वित्यर्थः । कारणमिति । तथा च हर्षमूलकत्वं विक्षेपस्य लभ्यते इति भावः । इतरे इति । जीविका-कुलायकरणे विक्षेपस्य साध्ये इति लभ्यते, हर्षादीनामेवंविधविषयत्वे सत्येवात्मनेपदमिति फलितम्, भाष्ये तथैवोदाहृतत्वादिति भावः । अपाच्चतुष्पात् । 'सुट्कात्पूर्वः' इत्यधिकृतम् । 'किरतौ लवने' इत्यतः किरतावित्यनुवर्तते तदाह, अपात् किरतेः सुट् स्यादिति । चतुष्पात्सु शकुनिषु च गम्येष्वित्यपि ज्ञेयम् । आलेखनं खननम् । सुडपि हर्षादिष्वेवेति वार्तिकम् । अपस्किरते । वृषो हृष्ट इति । हर्षाद् भूमिं लिखन् घृल्यादि विक्षिपतीत्यर्थः । कुक्कुटो भक्षार्थीति । अपस्किरते इत्यनुषज्यते । श्वा आश्रयार्थीति । अपस्किरते इत्यनुषज्यते । अपकिरति कुसु-

पादाने इत्यस्य नेह ग्रहणमनुदात्तेत्वादेवात्मनेपदसिद्धेः । किं तु शकेः सन्नन्तस्येति ध्वनयति धनुर्विषय इत्यादिना । नियमार्थमिति । नाथतेरनुदात्तेत्वं तु 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युचि नाथन इति रूपसिद्धार्थमिति भावः । मातुर-

न । हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यपि तद् प्राप्तस्तथापि सुडभावे नेष्यते इत्याहुः । गजोऽपकिरति ।
 'आङि नुप्रच्छयोः' (वा० ९०९) । आनुते । आवृच्छते । 'शप उपालम्भे' (वा० ९११) ।
 आक्रोशार्थात्स्वरितेतोऽकर्तृगेऽपि फले शपथरूपेऽर्थे आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः । कृष्णाय शपते ।
 २६८६^(६) समवप्रविभ्यः स्थः । (१-३-२२) संतिष्ठते । 'स्थाच्चोर्च्च' (सू० २३८९) ।
 समस्थित समस्थिपाताम् समस्थिपत । अवृत्तिष्ठते । प्रतिष्ठते । वित्तिष्ठते । 'आङः प्रति
 ज्ञायामुपसंख्यानम्' (वा० ९१२) । शब्दं नित्यमातिष्ठते । नित्यत्वेन प्रतिजा-
 नीते इत्यर्थः । २६६० प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च । (१-३-२३) गोपी

ममिति । वृषादिरिति शेषः । ह्रियमाणो वृषादिः पादैः कुसुममवकिरतीत्यर्थः । अत्र हर्षाद्य-
 भावान्नात्मनेपदम् । नापि सुट्, तदाह इह तड्सुटौ नेति । ननु अपर्स्करते वृषो हृष्ट
 इत्याद्युदाहरणत्रये यदि हर्षजीविकाकुलायकरणान्येव विवक्षितानि, न त्वालेखनमपि, तदा
 तडेव स्यान्न तु सुड् इत्यत आह हर्षादिमात्रेत्यादि । आलेखनाभावेऽपीत्यर्थः । नेष्यते
 इति । किरतेर्हर्षजीविकेत्यात्मनेपदविधौ ससुट्कानामेव भाष्ये उदाहरणादिति भावः ।
 भाष्यस्थान्युदाहरणान्यालेखनविषयाभ्येव भविष्यन्तीत्यस्वरसं सूचयति आहुरिति ।
 गजोऽपकिरतीति । स्वभावाख्यानमत्रेति भावः । 'आङि नुप्रच्छयोः' । इति
 वालिकम् । आनुते इति । सृगाल इति भाष्यम् सृगाल उत्कण्डापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थं
 इति कैयटः । वनु 'शप आक्रोशे' इत्यस्य स्वरितेत्त्वादेव सिद्धे 'शप उपालम्भे' इत्यात्मनेपद-
 त्रिधिव्यर्थं इत्यत आह आक्रोशार्थादिति । 'शप आक्रोशे' इति स्वरितेतः कर्तृगामिन्येव
 फले आत्मनेपदं प्राप्तम् । अकर्तृगेऽपि फले शपथात्मकनिन्दाविशेषे बध्यमानात् तस्मात्
 शपधातोर्यात्मनेपदार्थमिदमित्यर्थः । कृष्णाय शपते इति । 'श्लाघह नुडस्थाशपाम्-' इति
 संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । समवप्रविभ्यः स्थः । स्थ इति पञ्चमी । सम अव प्र वि एभ्यः परस्मात्
 स्थाधातोर्यात्मनेपदमित्यर्थः । संतिष्ठते इति । समाप्तं भवतीत्यर्थः । प्रकाशन ! प्रकाशनं
 स्वाभिप्रायाविष्करणम् । स्थेयो विवादपदनिर्णयता । तिष्ठति । विश्राम्यति । विवादपदनिर्णयोऽ-
 स्मिन्नित्यर्थे बाहुलके अधिकरणे 'अचो यत्' इति यति ईत्वे स्थेयशब्दव्युत्पत्तेः ।

'स्थेयो विवादस्थानस्य निर्णयति पुरोहिते' इति मेदिनी ।

इह तु विवादपदनिर्णयत्वेनाध्यवसायो विवक्षितः । आख्या अभिधानम् ।
 प्रकाशनाख्यायां स्थेयाख्ययां च वर्तमानात् स्थाधातोर्यात्मनेपदमित्यर्थः । प्रकाशने
 नुहरतीति । सादृश्यमात्रमत्र विवक्षितं न तु प्रकारताच्छील्ये । गजोऽपकिरतीति ।
 अत्र हर्षे सत्यपि आलेखनाभावात् सुटोऽप्राप्तिः कृष्णाय शपते इति । 'श्लाघह नुड्-'
 इति संप्रदानसंज्ञा । 'नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः शपामि यदि
 किञ्चिदपि स्मरामि' इत्यत्र तु स्वाशयं प्रकाशयामीत्यर्थो विवक्षितो न । तु शपथ
 इति न तडित्याहुः । प्रकाशन । प्रकाशनं ज्ञापनम् । स्थेयो विवादपदनिर्णयता ।
 तिष्ठन्तेऽस्मिन् विवादपदनिर्णयार्थमिति व्युत्पत्तेः । बाहुलकादधिकरणे

कृष्णाय तिष्ठते, आशयः प्रकाशयतीत्यर्थः । संशयः कर्णादिषु तिष्ठते यः कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः । २६६१ उदोऽनूर्ध्वकर्मणि । (१-३-२४) मुक्तावुत्तिष्ठते । अनूर्ध्व इति किम्—पीठादुत्तिष्ठति । ईहायामेव । (वा० ११३) नेह—ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति । २६६२ उपान्मन्त्रकरणे । (१-३-२५) आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणे किम्—भर्तारमुपतिष्ठति श्रौवनेन । 'उपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपरिष्विति वाच्यम्' (वा० ११४) । आदित्यमुपतिष्ठते । कथं तर्हि 'स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्ये सरस्वती' इति, देवता-

उदाहरति गोपी कृष्णाय तिष्ठते इति । 'श्रावहनुद्धस्याशपाम्' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । स्थेये उदाहरति संशय्येति । कर्णादिष्विति विषयसप्तमी । फलितमाह कर्णादीनिति । उदोऽनूर्ध्वकर्मणि । ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूला क्रिया ऊर्ध्वकर्म । तद्भिन्नमनूर्ध्वकर्म । तद्भूतेः स्थाधातोस्तपूर्वादात्मनेपदमित्यर्थः । मुक्तावुत्तिष्ठते इति । गुरुपगमनादिना यतते इत्यर्थः । पीठादुत्तिष्ठतीति । उत्पततीत्यर्थः । ईहायामेव इति वार्तिकम् । ईहाकायपरिस्पन्दः । ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठतीति । उत्पद्यत इत्यर्थः । उपान्मन्त्रकरणे । मन्त्रकरणकेयं विद्यमानात्स्थाधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते इति । आग्नेय्या ऋचा आग्नीध्राख्यमण्डपविशेषमुपेत्य तिष्ठतीत्यर्थः । स्थितेरकर्मकत्वेऽपि उपेत्येतदपेक्ष्य सकर्मकत्वम् । केचित्तु मन्त्रकरणके समीपावस्थितिपूर्वकस्तवे विद्यमानात् स्थाधातोरात्मनेपदमिति व्याचक्षते । तत्र स्तवो गुणवत्त्वेन संकीर्तनमिति स्तुतशस्त्राधिकरणे प्रपञ्चितमस्माभिः । श्लोकै राजानं स्तौतीत्यर्थे श्लोकैरुपतिष्ठते इत्यात्मनेपदं न, मन्त्रकरणकत्वाभावात् । 'उपाद्देवपूजा-' इति वार्तिकम् अमन्त्रकरणकत्वार्थम् । आदित्यमुपतिष्ठते इति । अभिमुखीभूयावस्थितिपूर्वकस्तुत्यादिभिः पूजयतीत्यर्थः । कथं तर्हीति । रघोर्देवतात्वाभावादिति भावः । समाधत्ते देवतात्वारोपा-

'अचो यत्' । 'स्थेयो विवादस्यानस्य निणतरि पुरोहिते' इति मेदिनी । कर्णादिष्विति । अधिकरणे सप्तमी । तेषां स्थेयत्वं तिष्ठते इत्यात्मनेपदेन द्योत्यते तमेवार्थमाह कर्णादीनिति । प्रकाशनेत्यादि किम्, चैत्रे तिष्ठति । उदोऽनूर्ध्वकर्मणि । स्य इत्यनुवर्तते । ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलं यत्कर्म तदूर्ध्वकर्म । 'उदोऽनूर्ध्व-' इत्युक्तेऽप्यनूर्ध्वक्रियायां वर्तमानादुत्पूर्वात्तिष्ठतेर्लस्यात्मनेपदमित्यर्थो लभ्यत एव । तथापि परिस्पन्दार्थलाभाय कर्मपदमित्यभिप्रेत्याह ईहायामेवेति । इच्छापूर्विका चेष्टा ईहा । सा च ग्रामाच्छतमित्यत्र नास्ति । उपान्मन्त्रकरणे । मन्त्रः करणं यत्र मन्त्रकरणं स्तुतिः तत्र वर्तमानादुत्पूर्वात्तिष्ठतेरात्मनेपदं स्यात् । आग्नेय्येति । अग्निदेवताकया ऋचा आग्नीध्रमग्निविशेषं स्तौतीत्यर्थः । अत्र केचिद् श्लोकै राजानं स्तौतीत्यर्थे श्लोकैरुपतिष्ठत इति प्रयोगो नेप्यते । ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते । आग्नेय्या आग्नीध्रमिति वैदिकविषय एव सर्वैरुदाहृतत्वात् । तथा च तिष्ठतरथे यदा मन्त्रकरणं तदा तडिति व्याख्येयम् । उपतिष्ठत इत्यस्य तु समीपावस्थानमेवार्थः । न च तत्र यष्ट्यादिवन्मन्त्रस्य करणत्वं न संभवतीति वाच्यम्, उपस्थानस्वरूपे तस्यो-

त्वारोपात्, नृपस्य देवतांशत्वाद्वा । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते, उपच्छिष्यतीत्यर्थः । रथिकानु-
पतिष्ठते, मित्रीकरोतीत्यर्थः । पत्न्याः स्रुघ्नमुपतिष्ठते, प्राप्नोतीत्यर्थः । 'वा लिप्सायामिति
वक्तव्यम्' (वा० ९१९) । भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा, लिप्सया उपगच्छतीत्यर्थः ।
२३९३^{१०} अकर्मकाच्च । (१-२-२६) उपात्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । भोजनकाल
उपतिष्ठते, संनिहितो भवतीत्यर्थः । २६९४ उद्विभ्यां तपः । (१-३-२७) अकर्मकाद्
इत्येव । उत्तपते । वितपते । दीप्यते इत्यर्थः । 'स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्' (वा० ९१६) ।
स्वमङ्गं स्वाङ्गम्, न तु 'अद्रवम्-' इति परिभाषितम् । उत्तपते वितपते पाणिम् । नेह—
सुवर्णमुत्तपति, सन्तापयति विलापयति वेत्यर्थः । चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपति सन्तापयतीत्यर्थः ।
२६९५ आङो यमहनः । (१-३-२८) आयच्छते । आहते । अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकादित्येव ।
नेह—परस्य शिर आहन्ति । कथं तर्हि 'आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः' इति भारविः ।
'आहृष्वं मा रघूत्तमम्' इति भट्टिश्च । प्रमाद एवायमिति भागवृत्तिः । प्राप्येत्यध्याहारो वा ।

दिति । नृपस्येति । 'नाविष्णुः पृथिवोपतिः' इत्यादिस्मरणादिति भावः । वा लिप्साया-
मिति । लिप्साहेतुकार्यवृत्तेः स्थावातोराल्मनेपदं वेत्यर्थः । अकर्मकाच्च । उपात्तिष्ठतेरिति ।
'उपान्मन्त्रकरणे' इत्यतः 'समवप्रविभ्यः स्यः' इत्यनश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । उद्विभ्यां
तपः । अकर्मकादित्येवेति भाष्यम् । दीप्यते इति । दीप्तिमान् भवतीत्यर्थः । स्वाङ्गकर्म-
काच्चेति । उद्विभ्यां तप इत्यनुवर्तते । चकारादकर्मकसमुच्चयः । स्वाङ्गशब्दोऽत्र यौगिक
इत्याह स्वमङ्गमिति । सुवर्णमुत्तपतीति । अस्वाङ्गकर्मकत्वाभावाच्च नात्मनेपदमिति
भावः । स्वाङ्गशब्दोऽत्र न पारिभाषिकः । किन्तु यौगिक इत्यस्य प्रयोजनमाह चैत्रो मैत्रस्य
पाणिमुत्तपतीति । अत्र अद्रवं मूर्तिमदित्यादिपरिभाषितस्वाङ्गकर्मकत्वेऽपि स्वकीयाङ्ग-
कर्मकत्वाभावान्नात्मनेपदमिति भावः । आङो यमहनः । आङः परस्माद् यमो हनश्चा-
त्मनेपदमित्यर्थः । आयच्छते इति । रजुर्दीर्घी भवतीत्यर्थः । दीर्घीकरोति
पादमिति वा । आहते इति । स्वोदरमिति शेषः । परस्य शिर आहन्तीति ।
स्वीयाङ्गकर्मकत्वाभावादकर्मकत्वाभावाच्च नात्मनेपदम् । कथं तर्हीति । स्वीयाङ्ग-
कर्मकत्वाभावादकर्मकत्वाभावाच्चात्मनेपदासंभवादिति भावः । प्राप्येति । विषमविलो-
चनस्य वक्षः प्राप्य आजघ्ने इति, रघूत्तमं प्राप्य माऽऽहृष्वमिति च प्रासिक्रियां प्रत्येव

पयोगाभावेऽपि तत्कार्ये स्तुतावुपयोगाहुपस्थानकरणत्वं मन्त्रस्य न विहन्यते । आग्नी-
घ्रमिति द्वितीया तु करणत्वान्यथानुपपत्तिलभ्येन स्तोतुमित्यनेनान्वेति । एवं चाग्नेय्या
आग्नीघ्रं स्तोतुं तत्समीपे तिष्ठतीत्येव वाक्यार्थः । आदित्यमुपतिष्ठते इत्यत्र तु तत्स-
मीपावस्थानस्यासंभवादित्यं स्तोतुं तदभिमुखतया तिष्ठतीत्यर्थ इत्याहुः । गङ्गा-
यमुनामिति । एतेन यमुनैव प्राचीना गङ्गा तु पश्चाद्यमुनया सह मिलितेति प्रती-
यते । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति । चकारेणाकर्मकस्य संग्रहः । नत्वद्रवमिति । अन्यथा
चैत्रो मैत्रस्येत्यादि वक्ष्यमाणं न सङ्गच्छेतेति भावः । आङो यमहनः । प्राप्येति ।

ल्यब्लोपे पञ्चमीति तु ल्यबन्तं विनैव तदर्थविगतिर्यत्र तद्विषयम् । भेत्तुमित्यादितुमुन्नताध्या-
हारो वास्तु, समीपमेत्येति वा । २५६६ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । (२—४—४४)
हनो वधादेशो वा लुङि आत्मनेपदेषु परेषु । आवधिष्ट आवधिपाताम् । २६९७ हनः
सिच् । (१—२—१४) कित्स्यात् । अनुनासिकलोपः । आहत आहसाताम् आहसत ।
२६६८ यमो गन्धने । (१—२—१५) सिच्चित्स्यात् । गन्धनं सूचनं परदोषाविष्क-
रणम् । उदायत । गन्धने किम्—उदायस्त पादम् । आकृष्टवानित्यर्थः । २६९६ समो गम्यु-
च्छिभ्याम् । (१—३—२९) अकर्मकाभ्याम् इत्येव । सङ्गच्छते । २७००
वा गमः । (१—२—१३) गमः परौ झलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः ।

विषमविलोचनस्य रघुत्तमस्य च कर्मतया हन्तेरकर्मकत्वादात्मनेपदं निर्वाधमिति भावः ।
यद्यपि हननक्रियां प्रत्यपि तयोरेव वस्तुतः कर्म तथापि तस्याविवक्षितत्वादकर्मकत्वमेव, 'घातो-
रथान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥' इत्यनुपदमेव
वक्ष्यमाणत्वादिति बोध्यम् । ननु प्राप्येत्यध्याहारे प्रासादात्प्रेक्षते इत्यादिवत्पञ्चमी स्यादित्यत
आह ल्यब्लोपे इति । ल्यब्लोपे पञ्चमीत्येतत्तु यत्रार्थाध्याहारमाश्रित्य ल्यबन्तार्थावगतिः
तद्विषयकम् । अत्र तु ल्यबन्तशब्दाध्याहारान्न पञ्चमीत्यर्थः । भेत्तुमित्यादीति । एवं च
ल्यब्लोपपञ्चम्या न प्रसक्तिरिति भावः । आजघ्ने विषम—' इत्यत्र परिहारान्तरमाह समीप-
मेत्येति वेति । अध्याहार इति शेषः । विषमविलोचनस्य समीपमेत्य स्वीयमेव वक्षो मल्ल
इव वीरावेशादास्फालयांचक्रे इत्यर्थः । तथा च स्वाङ्गकर्मकत्वादात्मनेपदं निर्वाधमिति भावः ।
लुङि आहन् स् त इति स्थिते हनः सिच् । कित्स्यादिति शेषपूरणम् । 'असंयोगाल्लिट् कित्'
इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । हन्घातोः परः सिच् कित्स्यादिति फलितम् । अनुनासिकलोप
इति । 'अनुदात्तोपदेश—' इति नकारलोप इत्यर्थः । उत् वा यम् स् त् इति स्थिते । यमो
गन्धने । सिच्चित्स्यादिति । शेषपूरणम् । सिचः कित्त्वे मकारस्य अनुदात्तोपदेश इति लोपः ।
समो गम्युच्छिभ्याम् । आत्मनेपदमिति शेषः । अकर्मकाभ्यामित्येवेति । स्वाङ्गकर्मका-
चेति तु निवृत्तमिति भावः । संगच्छते इति । संगतं भवतीत्यर्थः । वा गमः । 'इको झल्'
इत्यतो झलिति 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इत्यतो लिङ्सिचाविति 'असंयोगाल्लिट्—' इत्यतः किदिति

तथा च । हन्तेरकर्मकतया आजघ्ने आहध्वमित्यात्मनेपदं युक्तमित्यर्थः । भेत्तुमित्या-
दीति । एवं च ल्यब्लोपपञ्चम्याः प्रसक्तिरेव नास्तीति भावः । समीपमेत्येति ।
विषमविलोचनस्य समीपमेत्य वक्ष आजघ्ने । स्वकीयमेव वक्षो मल्ल इव सन्तोषाति-
शयादास्फालयांचक्रे इत्यर्थात्स्वाङ्गकर्मकत्वमस्त्येवेति भावः । आत्मनेपदेष्विति ।
तडीत्येव सुवचम् 'समो गम्युच्छिप्रच्छिस्वरत्यतिविदिम्यः' इति वृत्तिस्यं पाठमु-
पेक्ष्य भाष्यस्थं पाठमनुसरति समो गम्युच्छिभ्यामिति । संगच्छत इति ।
सङ्गतं भवतीत्यर्थः । वा गमः । 'असंयोगाल्लिट् कित्' इत्यतः किदनुवर्तते, 'इको
झल्' इत्यतो झलप्रहणम्, 'लिङ्सिचौ—' इत्यतो लिङ्सिचाविति चानुवर्तते । कित्त्वपक्षे

सङ्गसीष्ट, सङ्गसीष्ट । समगत, समगंस्त । समृच्छते । समृच्छिष्यते । अकर्मका-
भ्यां किम्—ग्रामं संगच्छति । 'विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम्' (वा० ११८) ।
वेत्तेरेव ग्रहणम् । संवित्ते संविदाते । २७०१ वेत्तेर्विभाषा । (७—१—७)
वेत्तेः परस्य ज्ञादेशस्यातो रुडागमो वा स्यात् । संविद्रते संविदते । संपृच्छते ।
संस्वरते । 'अतिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम्' (वा० १२६) । अतीति द्वयोर्ग्रहणम् ।
अङ्विधौ त्वियतरेवेत्युक्तम् । मा समृत मा समृषाताम् मा समृषत इति, समार्त

चानुवर्तते, तदाह गमः परावित्यादि । समगतेति । लुङि रूपम् । सिचः कित्त्वपक्षे 'अनु-
दात्तोपदेश—' इति मकारलोपे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लुङ् । समृच्छते इति । 'ऋच्छ
गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेपु' इति तौदादिकस्य रूपम् । अत्र तौदादिकस्य ऋच्छतेरेव ग्रहणम्, नतु
ऋच्छादेशस्येति सूचयितुं लुङन्तमप्युदाहरति समृच्छिष्यते इति । विदिप्रच्छिस्वरती-
नामिति । सम इत्यनुवर्तते । संपूर्वेभ्यो विदिप्रच्छिस्वरतिभ्य आत्मनेपदमित्यर्थः । वेत्ते-
रिति । लुग्विकरणस्यैव विदेर्ग्रहणमित्यर्थः, व्याख्यानादिति भावः । वेत्तेरिति । लुग्विकरण-
स्यैव विदेर्ग्रहणमित्यर्थः, व्याख्यानादिति भावः । वेत्तेर्विभाषा । 'ज्ञोऽन्तः' इत्यतो ज्ञ इत्य-
नुवर्तते । 'अदभ्यस्तात्' इत्यतः अदित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । 'शीङो रुट्' इत्यतो
रुडिति च, तदाह वेत्तेः परस्येत्यादिना । अतिश्रुदृशिभ्य इति । संपूर्वेभ्यस्तडिति शेषः ।
द्वयोरिति । भौवादिकस्य इयतेश्चेत्यर्थः । अङ्विधौ त्विति । 'सतिशास्यतिभ्यश्च' इत्यत्रे-
त्यर्थः । मा समृतेति । 'उश्च' इति सिचः कित्त्वान्न गुणः 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः ।
माङ्योगे मा समृतेत्यादि । माङ्योगाभावे तु समार्तत्यादि इत्येवं भौवादिकस्य ऋधातो रूप-
मित्यर्थः । माङ्योगादाडभावः । अथ माङ्योगाभावे आडागमे उदाहरति समार्तेति । सम्
आ ऋ स् त इति स्थिते 'उश्च' इति कित्त्वाद् गुणनिषेवे 'आटश्च' इति वृद्धि वाधित्वा परत्वाद्
'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपे 'आटश्च' इति षष्ठकारस्य वृद्धौ रपरत्वे रूपम् । न च
सिज्लोपस्यासिद्धत्वाद् आटश्चेति वृद्धौ कृतायां ह्रस्वादङ्गादिति सिज्लोपस्याप्रवृत्त्यां
समाष्टेत्येवोचितमिति वाच्यम्, 'सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः' इति वचनेन पूर्वं

'अनुदात्तोपदेश—' इति मलोपः । समृच्छिष्यत इति लुटः प्रयोगस्तु तौदादिकऋच्छेरत्र ग्रहणं
न तु ऋच्छादेशस्येति ध्वननार्थम् । ग्रामं संगच्छतीति । 'तच्चैक्यं समगच्छत' इत्यत्र तु
एकं जातमित्यर्थाद्गमेरकर्मत्वमेवेति तड् । एकमेवैक्यम् । स्वार्थे ष्यन् । विदिप्रच्छि । पर-
स्मैपदिसाहचर्यादाह वेत्तेरेवेति । विन्दतिहि स्वरितेत् । सत्ताविचारणार्थयोस्तु अनुदात्तेत्वादेव
सिद्धम् । न च निरनुवन्धपरिभाषयैव वेत्तेर्ग्रहणं स्यादिति वाच्यम्, 'लुग्विकरणाऽलुग्विकर-
णयोः—' इति परिभाषया तु विन्दतेर्ग्रहणप्रसङ्गात्, वेत्तेर्विभाषा । 'शीङो रुट्' इत्यतो
रुडनुवर्तते, 'अदभ्यस्तात्' इत्यतः अदित्यनुवृत्त्यं षष्ठ्यन्तत्वेन विपरिणम्यत इत्याह अतो
रुडागम इति । अङ्विधौ त्विति । 'सतिशास्यति—' इति लुग्विकरणेन शासिना
साहचर्यादिति भावः । मा समृतेति । 'उश्च' इति कित्त्वम् । माङ्योगादाडभावः ।
समार्तेति । ननु सिज्लोपस्यासिद्धत्वाद् 'आटश्च' इति वृद्धौ कृतायां 'ह्रस्वादङ्गात्' इति

समारपाताम् समार्पत इति च भ्वादेः । 'इयत्तेस्तु मा समरत मा समरेताम् मासं मरन्त इति; समारत समारेताम् समारन्त इति च । संश्रुणुते । संपश्यते । अकर्मकादित्येव । अत एव 'रक्षांसीति पुरापि संश्रुणुमहे' इति मुरारिप्रयोगः प्रामादिक इत्याहुः । अध्याहारो वा 'इति कथयद्भ्य' इति अध्यास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां कथमकर्मकतेति चेत् श्रुणु,

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥

वहति भारम् । नदी वहति, स्यन्दते इत्यर्थः । जीवति । नृत्यति ।

सिज्जलोपे पश्चादाटश्चेति वृद्धेः प्रवृत्तिसंभवादित्यलम् । इयत्तेस्त्विति । इलुविकरणऋधातो-
रित्यर्थः । मा समरतेति । 'सतिशास्त्विति-' इत्यङ्, तत्र इयत्तेर्ग्रहणादिति भावः ।
'ऋदृशोऽङि-' इति गुणः । समारतेति । 'आटश्च' इति वृद्धिः । इति चेति । इयत्ते
रूपमित्यन्वयः । तदेवम् 'अतिश्रुदृशिभ्य-' इत्यत्र अतिप्रपञ्चमुक्त्वा श्रुधातोर्दाहरति ।
संश्रुणुते इति । दृशोर्दाहरति संपश्यते इति । अकर्मकादित्येवेति । 'समो गम्यच्छि-
म्याम्' इत्यत्र अकर्मकादित्यनुवृत्तेरभ्युपगतत्वेन तत्रोपसंख्यातवार्तिकेऽस्मिन् तदनुवृत्तेर्युक्तत्वादिति
भावः । अत एवेति । प्रामादिक इत्याहुरित्यत्रान्वयः, सकर्मकत्वेनात्मनेपदासंभवादिति
भावः । अध्याहारो वेति । इति कथयद्भ्य इत्यध्याहारो वेत्यन्वयः । तथा च रक्षांसीति
कथयद्भ्यः पुरा संश्रुणुमहे इत्यत्र कथन एव रक्षसामन्वितत्वात् श्रुवः अकर्मकत्वादात्मनेपदं
निर्वाधमिति भावः । धातोरिति । धातोरर्थान्तरे वृत्तेरिति, धात्वर्थेनोपसंग्रहादिति, प्रसिद्धे-
रिति, अविवक्षात इति चत्वारि वाक्यानि । अकर्मिका क्रियेति सर्वत्रान्वेति । कर्मण इति
तु द्वितीयादिषु वाक्येष्वन्वेति । वहति भारमिति । प्रापयतीत्यर्थः । अत्र सकर्मकत्वमिति
भावः । अस्यार्थान्तरे क्वचिदकर्मकत्वमुदाहरति नदी वहतीति । स्यन्दते
इति । प्रसवतीत्यर्थः । धात्वर्थोपसंग्रहे उदाहरति जीवतीति । नृत्य-

इति सिज्जलोपाप्रवृत्त्या समार्पेति रूपं स्यात् । न च ह्रस्वाद्धिहितस्येति व्याख्यानादिष्टसिद्धि-
रिति वाच्यम्, विहितविशेषणे मानाभावात् । उदायत आहृतेत्याद्यसिध्यापत्तेश्च । अत्र
केचित्—'सिज्जलोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः' इत्यनेन पूर्वं सिज्जलोपे पश्चाद् वृद्धिर्भवति ।
एकादेशे इति विषयसप्तम्याश्रयणात् । न चैवमध्यैष्टेति न सिध्येत्, तत्राप्युक्तरीत्या पूर्वं
सिज्जलोपे वृद्धौ सत्यामध्यैतेति रूपप्रसङ्गादिति वाच्यम्, 'वाणांदाङ्गं वलीयः' इति पूर्वमेव
गुणे कृते सिज्जलोपो न प्रवर्तते इति 'आटश्च' इति वृद्धौ कृतायामध्यैष्टेति रूपस्य निर्वाध-
त्वात् । समार्पेत्यत्र तु 'उश्च' इति किञ्चेन गुणाप्रवृत्त्या पूर्वमेव सिज्जलोपे पश्चाद् 'आटश्च'
इति वृद्धिरिति वैषम्यमित्याहुः । अन्ये तु सिज्जलोपानन्तरं यत्रैकादेशः प्रसज्यते तत्रैव
सिज्जलोपः सिद्धो यथा अग्रहीदिति । न चात्र तादृशो विषयोऽस्ति । किं च 'वाणांदाङ्गं वलीयः'
इति पूर्वमेव गुणे कृते इत्यादि यदुक्तं तदसत्, समानाश्रये हि वाणांदाङ्गं वलीयः । अन्यथा
द्यौरिवाचरति द्यवतीत्यत्र यण् न स्यात् किं तु 'पुगन्त-' इति गुण एव स्यात् । तथा च

प्रसिद्धेर्यथा—मेघो वर्षति । कर्मणोऽविवक्षातो यथा—‘हितान्न यः संश्रृणुते स किंप्रभुः’ ।
 ‘उपसर्गादस्यत्यहोर्वेति वाच्यम्’ (वा० १२०) । अकर्मकाद् इति निवृत्तम् । क्वं निरस्यति,
 निरस्यते । समूहति, समूहते । २७०२ उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः (७-४-२३) यादौ
 विङति । ब्रह्म समुह्यात् । अग्नि समुह्य । २७०३ निसमुपविभ्यो ह्वः । (१-३-३०)
 निह्वयते । २७०४ स्पर्धायामाङः (१-३-३१) कृष्णश्चाणूरमाह्वयते । स्पर्धायां किम्-
 पुत्रमाह्वयति । २७०५ गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियन्नप्रकथनोपयोगेषु
 कृञ्चः । (१-३-३२) गन्धनं हिंसा । उक्कुरुते । सूचयतीत्यर्थः । सूचनं हि प्राणवियोगा-
 नुकूलत्वाद्विषैव । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । श्येनो वर्तिकामुदाकुरुते, भर्त्सयतीत्यर्थः ।
 हरिमुपकुरुते, सेवते । परदारान्प्रकुरुते, तेषु सहसा प्रवर्तते । एंधोदकस्यो-

तीति । जीवेः प्राणधारणमर्थः । नृतेस्त्वङ्गविक्षेपः । उभयत्रापि कर्मणो धात्वर्थान्तर्भावान्न
 सकर्मकत्वमिति ‘सुप आत्मनः—’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । मेघो वर्षतीति । वर्षणकर्मणो
 जलस्य प्रसिद्धत्वादकर्मकत्वम् । हितान्न य इति । हितात्पुरुषाद् यो न संश्रृणुते—स्वहितं
 न मन्यते स किंप्रभुः, कुत्सित इत्यर्थः । अत्र स्वहितस्य वस्तुतः कर्मत्वेऽपि तदविवक्षया
 अकर्मकत्वमिति भावः । एवं चास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां सतोऽपि कर्मणः
 अविवक्षया अकर्मकत्वं सिद्धमिति बोध्यम् । अकर्मकत्वनिर्णयोऽयं ‘लः कर्मणि—’ इत्यादौ
 उपयुज्यते । उपसर्गादस्यत्यहोर्वेति । आत्मनेपदमिति शेषः । निवृत्तमिति । सोपसर्गा-
 योरस्यत्यहोः सकर्मकत्वनियमादिति भावः । उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः । यादौ विङति इति
 शेषपरणम्, ‘अयङ् यि विङति’ इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । ब्रह्म समुह्यादिति । ऊह
 वितर्कं, सम्यग्विचारयेदित्यर्थः । अत्र आशीलिङि यासुटः कित्त्वेन ऊकारस्य ह्रस्वः ।
 अग्निं समुह्येति । परितस्संमृज्येत्यर्थः । क्त्वादेशस्य ल्यपः कित्त्वमिति भावः । निसमुपवि
 ह्वेजः कृतात्वस्य ह्व इति पञ्चम्यन्तम् । निह्वयते इति । संह्वयते । उपह्वयते । विह्वयते ।
 अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । स्पर्धायाःआङः । आङ्पूर्वकात् स्पर्धाविषयकाद् ह्वेज आत्मनेपद-
 मित्यर्थः । कृष्णश्चाणूरमाह्वयते इति । स्पर्धार्थमाकारयतीत्यर्थः । गन्धनावक्षेपण
 आत्मनेपदम् अकर्त्रभिप्रायेऽपीति शेषः । गन्धनं हिंसेति । गन्ध अर्दने । अर्दं हिंसाया-
 मित्युक्तेरिति भावः । सूचयतीति । परदोषमाविष्करोतीत्यर्थः । नन्वेवं सति कथमस्य
 गन्धने वृत्तिः ? हिंसाया असत्त्वादित्यत आह सूचनं हीति । श्येनो वर्तिकामिति ।
 वर्तिका शकुनिविशेषः । साहसिक्ये उदाहरति परदारान् प्रकुरुते इति ।
 साहसप्रवृत्तिविषयीकरोतीत्यर्थः । सहसा वर्तते साहसिकः, ‘ओजस्सहाऽम्भसा

समाष्टेत्येध वक्तव्ये समर्तति लेखकप्रमाद इत्याहुः । गन्धनं हिंसेति । गन्ध
 अर्दने । अर्दं हिंसायामित्यनयोश्चुरादौ पाटादिति भावः । सहसा वर्तते साहसिकः ।
 ‘ओजःसहोम्भसा—’ इति ठक् । यस्य कर्म साहसिक्यम् । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् ।
 परदारानित्यादि । तान्वशीकरोतीत्यर्थः । साहसिक्यं न धात्वर्थः । तथा हि सति

पस्कुरुते, गुणमावृत्ते । गायाः प्रकुरुते, प्रकथयति । शतं प्रकुरुते, धर्मार्थं विनियुङ्क्ते । एषु किम्—कटं करोति । २७०६ अघेः प्रसहने । (१—३—३३) प्रसहने क्षमा-भिभवश्च, पह मर्पणोऽभिभवे च इति पाठात् । शत्रुमधिकुरुते, क्षमते इत्यर्थः । अभिभवतीति वा । २७०७ वेः शब्दकर्मणः । (१—३—३४) स्वरात्निकुरुते, उच्चारयतीत्यर्थः । शब्दकर्मणः किम्—चित्तं विकरोति कामः । २७०८ अकर्मकाच्च । (१—३—३५) वेः कृञः इत्येव । छात्रा विकुर्वते । विकारं लभन्ते । २७०९ संमाननोत्सञ्जनाचार्य-करणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः । (१—३—३६) अत्रोत्सञ्जनज्ञानविगणनव्यया नयतेर्वाच्याः । इतरे प्रयोगोपाधयः । तथा हि शास्त्रे नयते, शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । तेन च शिष्यसंमाननं फलितम् । उत्सञ्जने, दण्डमुन्नयते, उद्विष्यती-

वर्तते' इति ठक् । तस्य कर्म असमीक्ष्यकरणं साहसिकयम् । तदाह तेषु सहसा प्रवर्तते इति । फलितार्थकथनमिदम्, साहसप्रवृत्तिमात्रार्थकत्वे द्वितीयानुपपत्तेः । अतः साहसप्रवृत्ति-विषयीकरणपर्यन्तानुधावनमिति बोध्यम् । प्रतियत्ने उदाहरति एधोदकस्योपस्कुरुते इति । एधशब्दः अदन्तः 'अवोदैधोद्यप्रथ्यहिमश्रथाः' इति सूत्रे निपातितः । एधश्च उदकं चेति समाहारद्वन्द्वः । यद्वा एधशब्दः सकारान्तो नपुंसकलिङ्गः । एवश्च दकं चेति विग्रहः । दकशब्द उदकवाची । 'प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीयं दकं च' इति हलायुधः । 'काष्ठ-दाविन्वनं त्वेव इधममेवः समित् स्त्रियाम्' इत्यमरः । प्रतियत्नो गुणावानमित्यभिप्रेत्याह गुणमाधत्ते इति । काष्ठस्य शोषणादिगुणाधानम् । दकस्य तु गन्धद्रव्यसंपर्कजनितगन्धा-वानम् । अघेः प्रसहने । अघेः परस्मात् कृञः प्रसहनवृत्तेरात्मनेपदमित्यर्थः । वेः शब्द-कर्मणः । शब्दः कर्मकारकं यस्य तस्मात् कृञो विपूर्वादात्मनेपदमित्यर्थः । अकर्मकाच्च । वेः कृञः इत्येवेति । तथा च अकर्मकाद् विपूर्वात् कृञ आत्मनेपदमित्यर्थः विकुर्वते इत्येतद्-व्याचष्टे विकारं लभन्ते इति । लाभे विकारस्य कर्मत्वेऽपि धात्वर्थोपसंग्रहादकर्मकत्वम् । संमाननोत्सञ्जन । एषु गम्येषु णीब्रूधातोरात्मनेपदमित्यर्थः परगामिन्यपि फले आत्मनेपदार्थमिदम् । इतरे इति । संमाननाचार्यकरणप्रभृतय इत्यर्थः । प्रयोगोपाधय इति । वाच्यत्वाभावेऽपि आर्थिकाः सत्तामात्रेण शब्दप्रयोगे निमि-त्तभूता इत्यर्थः । आत्मनेपदद्योत्या इति यावत् । तदेवोपपादयितुं प्रतिजानीते तथा हीति । संमानने उदाहरति शास्त्रे नयते इति । अत्र णीब् प्रापणार्थकः । सिद्धान्तमित्यध्याहार्यम् । सिद्धान्तं प्रत्यधिकरणत्वात् शास्त्रे इति सप्तमी, तदाह शास्त्रस्थमिति । तेनेति । सिद्धान्तप्रापणेनेत्यर्थः । फलितमिति । अर्थादिति

परदारानिति कर्मणोऽनन्वयः स्यात्, किं तु प्रयोगोपाधिरित्यभिप्रेत्याह तेषु सह सेति । एधोदकस्येति । एधशब्दोऽकारान्तः 'अवोदैधौश्च—' इति निपातितः । एधाश्च उदकं च एषां समाहारः । यद्वा एधःशब्दः सकारान्तः । तथा च एधांसि च दकं चेति विग्रहः । दकशब्दोऽप्युदकवाच्येवेत्यर्थोऽत्र न भिद्यते । उक्तं च हला-

त्यर्थः । माणवकमुपनयते, विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । उपनयनपूर्वकेणाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्यत्वं क्रियते । ज्ञाने तत्त्वं नयते, निश्चिनोतीत्यर्थः । कर्मकरानुपनयते, भूतिदानेन स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । करं विनयते, राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः । शतं विनयते, धर्मार्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । २७१० कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि । (१—३—३७) नियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छरीरावयवभिन्न एव स्यात् । सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते । क्रोधं विनयते-

भावः । उत्सञ्जन इति । उदाह्रियते इति शेषः । उत्सञ्जनमूत्क्षेपः । उत्क्षिपतीत्यर्थ इति । धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः । आचार्यकरणे उदाहरति माणवकमुपनयते इति । उपपूर्वो णीन् समीपप्रापणार्थकः । सामीप्यं च प्रत्यासत्या प्रापयित्रपक्षमेव । तच्च माणवकीयमात्मसमीपप्रापणं वैधमेव त्रिवक्षितम्, पूर्वोत्तराङ्गकलापाम्नानसामर्थ्यात्, तदाह विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीति । तत्राचार्यकरणस्याधिकत्वमुपपादयति उपनयनपूर्वकेणेति । 'माणवकमुपनयीत तमध्यापयीत इत्यध्यापनार्थत्वमुपनयनस्यावगतम्, अध्यापनादाचार्यत्वं संपद्यते,

‘उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥’

इति स्मरणात् । तथा च आचार्यकरणमुपनयनसाध्यत्वादार्थिकमिति भावः । ज्ञान इति । उदाह्रियते इति शेषः । निश्चिनोतीत्यर्थ इति । नयतिनिश्चयार्थक इति भावः । भृतौ उदाहरति कर्मकरानुपनयते इति । भृतिः वेतनम्, तदर्थं कर्म करोति कर्मकरः । 'कर्मणि भृतौ' इति टप्रत्ययः । कर्मण्युपपदे कृञ्ष्टः स्यात्कर्तरीति तदर्थः । उपपूर्वको णीन् समीपप्रापणार्थकः समीपप्रापणं च भृत्यार्थमिति कर्मकरशब्दसमभिव्याहाराद्गम्यते, फलितमाह भृतिदानेनेति । ऋणादेरिति । आदिना करादिसंग्रहः । निर्यातनं प्रत्यर्पणादि । करं विनयत इति । राज्ञे देयो भागः करः, विपूर्वो णीन् परिशोधनार्थकः, तदाह राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीति । परिगणयति दातुमित्यर्थः । व्यये उदाहरति शतं विनयते धर्मार्थमिति । अत्र विपूर्वो णीन् व्ययार्थकः, तदाह विनियुङ्क्त इत्यर्थ इति । कर्तृस्थे । निय इति । कर्मकारके कर्तृस्थे सति णीन्धातोर्न्येदात्मनेपदं कर्तृगे फले जित्वात् प्राप्तम्, तत् शरीरावयवभिन्न एव सति कर्मकारके स्यात् । कर्मणः शरीरावयवत्वे तु कर्तृगेऽपि फले परस्मैपदमेवेत्यर्थः । ननु सूत्रे शरीरग्रहणात् कथं शरीरावयवत्वेत्युक्तमित्यत आह सूत्रे इति । शरीरतादात्म्यापन्नस्यैव कर्तृतया शरीरस्य कर्तृस्थत्वं न संभवति । शरीरावयवानां तु समवायेन आधारतया तत्संभवतीति

युवे—‘प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीयं दकं च’ इति । संमानन । उपनयनपूर्वकेणेति । उपनयनं वटुसंस्कारः । तस्य परगामित्वात्परस्मैपदे प्राप्ते अनेनात्मनेपदं विधीयते । नह्युपनयनमात्रेण आचार्यत्वं भवति, किं तु तत्पूर्वकाध्यापनेनेत्याचार्यकरणस्य प्रयोगोपाधित्वं परंपरया ज्ञेयम् । ‘उपनीय ददद्देदमाचार्यः स उदाहृतः’

अप्रगमयति । तत्फलस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृगत्वात् 'स्वरितवितः—' (सू० २१५८) इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेनेह न-गडुं विनयति । कथं तर्हि 'विगणय्य नयन्ति पौरुषम्' इति । कर्तृगामित्वाविवक्षायां भविष्यति । २७११ वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः । (१-३-३८) वृत्तिरप्रतिबन्धः । ऋचि क्रमते बुद्धिः; न प्रतिहन्यत इत्यर्थः । सर्ग उत्साहः । अव्ययनाय क्रमते, उत्सहते । क्रमन्तेऽस्मिन् शास्त्राणि, स्फीतानि भवन्तीत्यर्थः । २७१२ उपपराभ्याम् । (१-३-३९) वृत्त्यादिष्वाम्यामेव क्रमेण तूपसर्गान्तरपूर्वात् । उपक्रमते । पराक्रमते । नेह-संक्रामति । २७१३ आङ् उद्गमने । (१-३-४०) आक्रमते सूर्यः । उदयते इत्यर्थः । 'ज्योतिरुद्गमने इति वाच्यम्' (वा० ९२१) । नेह-आक्रामति घ्नो हर्म्यतलात् । २७२४ वेः पादविहरणे । (१-४-४१) साधु विक्रमते वाजी । पादविहरणे किम्-विक्रामति सन्धि, द्विवा भवति, स्फुटतीत्यर्थः । २७१५ प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् । (१-३-३२) समर्थौ तुल्यार्थौ, शकन्द्वादित्वात् पररूपम् । प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता । प्रकमते ।

भावः । ननु क्रोधापगमस्य क्रोधविषयशत्रुगतानिष्ठपरिहारफलकत्वाद् भित्त्वेऽप्यात्मनेपदाप्राप्तेस्तद्विध्यर्थत्वात्कथमुक्तनियमार्थत्वमस्य सूत्रस्येत्यत आह तत्फलस्येत्यादि । गडुं विनयतीति । कर्मणौ गडोः शरीरावयवत्वान्नात्मनेपदमित्यर्थः । कथं तर्हीति । पौरुष्य कर्मणः शरीरावयवभिन्नतया आत्मनेपदप्रसङ्गादिति भावः । कर्तृगामित्वेति । कर्तृस्ये कर्मणि नियः कर्तृगे फले भित्त्वात् प्राप्तमात्मनेपदं शरीरावयवन्मिन एवेति नियम्यते, न तु विधीयते । अत्र तु फलस्य कर्तृगामित्वं सदपि न विवक्षितम् अतो नात्मनेपदमिति भावः । वृत्तिसर्ग । आत्मनेपदमिति शेषः । तायने उदाहरति क्रमन्तेऽस्मिन्निति । तायनं वृद्धिः तदाह स्फीतानीति । उपपराभ्याम् । वृत्तिसर्गतायनेषु क्रम इत्यनुवर्तते । तेनैव सिद्धे नियमार्थमिदम्, तदाह आभ्यामेव क्रमेरिति । आत्मनेपदमिति शेषः । आङ् उद्गमने । आङ्ः परमाद्गमनवृत्तेः क्रम आत्मनेपदमित्यर्थः । आक्रमते सूर्य इति । आङ्पूर्वः क्रमिरुद्गमनार्थकः, तदाह उदयते इत्यर्थ इति । उपसर्गवशादिति भावः वेः पादविहरणे । पादविहरणं पादविक्षेपः । तद्वृत्तेर्विपूर्वात् क्रमेरात्मनेपदमित्यर्थः, साधु विक्रमते वाजीति । सम्यक्पदानि विक्षिपतीत्यर्थः प्रोपाभ्याम् । क्रम आत्मनेपदमिति शेषः । समौ अर्थौ ययोरिति विग्रह इत्याह समर्थौ तुल्यार्थाविति । सवर्णदीर्घमाशङ्क्याह शकन्द्वादित्वादिति । ननु प्रक्रमत इत्यत्र अतिशयितपदविक्षेपार्थप्रतीतेः उपक्रमते इत्यत्र समीपे पदानि विक्षिपतीति प्रतीतेः कथमनयोस्तुल्यार्थकत्वमित्यत आह प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थतेति । तथा च आर- इति स्मृतिः । कर्तृस्थे । कर्मणीति आत्मगामिनि क्रियाफले इत्यर्थः । वृत्तिसर्ग । तायु सन्तानपालनयोः । तायनं स्फीतता तदाह स्फीतानीति । प्रवृद्धा- नीत्यर्थः । वेःपाद । यद्यपि क्रमेः पादविक्षेप एवार्थस्तथापि धातूनामनेकार्थत्वादेव-

उपक्रमते । समर्थभ्यां किम्-प्रकामति, गच्छतीत्यर्थः । उपकामति, आगच्छतीत्यर्थः । १७१६
 अनुपसर्गाद्वा । (१-३-४३) क्रामति क्रमते । अप्राप्तविभाषेयम् । वृत्त्यादौ तु
 नित्यमेव । २६१७ अपह्ववे ज्ञः । (१-३-४४) शतमपजानीते अपलपतीत्यर्थः ।
 २७१८ अकर्मकाच्च । (१-३-४५) सर्पिषो जानीते, सर्पिषोपायेन प्रवर्तत
 इत्यर्थः । २७१९ संप्रतिभ्यामनाध्याने । (१-३-४६) शतं संजानीते, अवेक्षते
 इत्यर्थः । शतं प्रतिजानीते, अङ्गीकरोतीत्यर्थः । अनाध्याने इति योगो विभज्यते ।
 तत्सामर्थ्याद् 'अकर्मकाच्च' (सू० २७१८) इति प्राप्तिरपि बाध्यते । मातरं मातुर्वा संजानाति ।
 कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । २७२० भासनोपसंभापाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु

म्भार्थकाम्यामिति फलितमिति भावः । अनुपसर्गाद्वा । क्रम आत्मनेपदमिति शेषः ।
 अप्राप्तविभाषेयमिति । अनुपसर्गात् क्रमेः आत्मनेपदस्य कदाप्यप्राप्तेरिति भावः ।
 वृत्त्यादाविति वृत्तिसर्गतायनेषु तु पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेवेत्यर्थः । अपह्ववे ज्ञः । अपह्ववः
 अपलापः । तद्वृत्तेर्जाधालोरात्मनेपदमित्यर्थः । अकर्मकाच्च । ज्ञ आत्मनेपदमिति शेषः ।
 सर्पिषो जानीत इति । अत्र जाधातुः प्रवृत्तौ वर्तते । 'ज्ञोऽविदथस्य करणे' इति तुतीयार्थे
 षष्ठी, तदाह सर्पिषोपायेन प्रवर्तत इति । 'अनुपसर्गात् ज्ञः' इति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धे
 सोपसर्गार्थमिदम् । सर्पिषोऽनुजानीते । सम्प्रतिभ्यामनाध्याने । ज्ञ आत्मनेपदमिति शेषः ।
 अवेक्षत इत्यर्थ इति । अकर्मकत्वाभावात् पूर्वेणाप्राप्तिरिति भावः । अनाध्याने किम् ?
 मातरं संजानाति । आध्यायतीत्यर्थः । उत्कण्ठापूर्वकं स्मरणमाध्यानम् । ननु यदा आध्याने
 कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठीमाश्रित्य मातुः संजानाति इति प्रयुज्यते तदा सम्पूर्वो
 जानातिरयमकर्मक इति स्थितिः । तत्र 'संप्रतिभ्यामनाध्याने' इत्यात्मनेपदस्याप्रवृत्तावपि
 'अकर्मकाच्च' इति सूत्रेणात्मनेपदं दुर्वारम्, तत्र अनाध्याने इत्यभावात् । संप्रतिभ्यामित्यत्र
 अनाध्यानग्रहणस्य मातरं संजानातीति सकर्मके चरितार्थत्वादित्यत आह अनाध्याने इति
 योगो विभज्यत इति । ततश्च 'संप्रतिभ्याम्' इत्येको योगः । संप्रतिपूर्वाद् ज्ञ आत्मनेपद-
 मित्यर्थः 'अनाध्याने' इति योगान्तरम् । अनाध्याने संप्रतिभ्यामात्मनेपद-
 मित्यर्थः । ततः किमित्यत आह अकर्मकाच्चेति । प्राप्तिरपि बाध्यत इति ।
 ननु अनन्तरस्येति न्यायेन सम्प्रतिभ्यामित्यस्यैव बाधो युक्त इत्यत आह तत्सा-
 मर्थ्यादिति । एकसूत्रत्वेनैव सिद्धे अनाध्याने इति योगविभागादव्यवहितस्यापि
 बाध इत्यर्थः । ननु मातरं मातुर्वा संजानाति इत्यत्र मातुः कर्मत्वाद् द्वितीयैव
 पुक्तेत्यत आह कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठीति । न चैवमपि 'अवीगर्थदेशां

पुक्तम् । प्रोपाभ्याम् । प्रोपाभ्यां प्रारम्भे इत्येव सुवचम् । उपकामतीति ।
 वृत्त्याद्यर्थेष्वेवोपपराभ्यामिति । प्रवृत्तेर्नात्रात्मनेपदं शङ्क्यमिति भावः । वृत्त्यादौ
 तेवति । न च वृत्त्यादिसूत्रं सोपसर्गं चरितार्थमित्यनुपसर्गात्क्रमेवृत्त्याद्यर्थेषु विभा-
 षेवास्त्विति वाच्यम्, उपपराभ्यामिति नियमस्योक्तत्वात् । अकर्मकाच्च । 'अनु'

वदः । (१—३—४७) उपसंभाषोपमन्त्रणे घातोर्वाच्ये, इतरे प्रयोगोपाधयः । शास्त्रे वदते । भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः । उपसंभाषा उपसान्वनम् । भृत्यानुपवदते । सान्वयतीत्यर्थः । ज्ञाने-शास्त्रे वदते । यत्ने-क्षेत्रे वदते । विमतौ-क्षेत्रे विवदन्ते । उपमन्त्रणमुपच्छन्दनम् । उपवदते, प्रार्थयते इत्यर्थः । २७२१^(१२) व्यक्तवाचां समुच्चारणे । (१—३—४८) मनुष्यादीनां संभूयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात् । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः । नेह-संप्रवदन्ति खगाः । २७२२ अनोरकर्मकात् । (१—३—४९) व्यक्तवाग्विपयादनुपूर्वादिकर्मकाद्देरात्मनेपदं स्यात् । अनुवदते कठः कलापस्य । अकर्मकात् किम्-उक्तमनुवदति । व्यक्तवाचां किम्-अनुवदति वीणा । २७२३ विभाषा विप्रलापे । (१—३—५०) विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा स्यात् । विप्रवदन्ते, विप्रवदन्ति

कर्मणि' इति पष्ठ्येव स्यान्न तु द्वितीयेति वाच्यम् तत्र शेष इत्यनुवदत्यर्थं कर्मण शेषत्व-विवक्षायां पष्ठी, कर्मत्वविवक्षायां तु द्वितीयेत्यभ्युपगमात् । न चैवं सति 'पष्ठी शेषे' इत्यनेनैव सिद्धत्वाद् 'अधीगर्थ—' इति व्यर्थमिति वाच्यम्, मानुः स्मरणमित्यादौ शेषपपृथाः समासाभावार्यत्वादिति कारकाधिकारे प्रपञ्चितम् । भासनोपसंभाषा । आत्मनेपदमिति शेषः । इतरे इति । भासनज्ञानादय इत्यर्थः प्रयोगोपाधय इति । इदं 'सम्माननोत्सङ्गन—' इत्यत्र व्याख्यातं प्राक् । भासनं तु तत्तदाक्षेपेण समाधानाय नवनवयुक्त्युल्लेखः । शास्त्रे वदते इति । विषयसप्तम्येण । भासमान इति । नवनवयुक्तीरल्लिखतीत्यर्थः । शास्त्रे वदते इति विषयसप्तमी, व्यवहरतीत्यर्थः । व्यवहारश्च ज्ञानं विना संभवतीति ज्ञानमार्थिकम् । ज्ञात्वा व्यवहरतीति फलितम् । क्षेत्रे विवदन्त इति । विरुद्धं व्यवहरन्तीत्यर्थः । विरुद्धव्यवहारश्च वैमत्यमूलक इति विमतिरार्थिकी । उपवदते इति । उपपूर्वस्य वदेः प्रार्थनमर्थः, तदाह प्रार्थयते इत्यर्थ इति । व्यक्तवाचाम् । व्यक्ताः अज्जल्भेदेन स्पष्टोच्चारिता वाचः येषामिति विग्रहः । समित्येकीभावे, तदाह मनुष्यादीनामिति । संप्रवदन्ते ब्राह्मणा इति । संभूयोच्चारयन्तीत्यर्थः । अनोरकर्मकात् । व्यक्तवाचामित्यनुवृत्तं विषयपष्ठयन्तमाश्रीयते । समुच्चारणे इति निवृत्तम्, तदाह व्यक्तवाग्विपयादिति । मनुष्यकर्तृकादित्यर्थः । अनुवदते इति । अनुः सादृश्ये 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम् —' इति पष्ठी । कठः कलापेन तुल्यं वदतीत्यर्थः । वस्तुतस्तु शेषपष्ठीत्येवोचितम् । 'तुल्यार्थैः—' इत्यत्र अनुलोपमाभ्यामिति पशुंदासेन अनव्ययानामेव तुल्यार्थानां ग्रहणात् । अन्यथा चन्द्र इव मुखमित्यादावपि तृतीयापष्ठयोरापत्तेरित्यलम् । विभाषा विप्रलापे इति । 'व्यक्तवाचां समुच्चारणे' इत्यनुवर्तते । विरुद्धोक्ति-विप्रलापः, तदाह विरुद्धोक्तिरूपे इति । अवाद् प्रः । आत्मनेपदमिति शेषः ।

पसर्गाज्जः' इत्यनेनैव सिद्धे सर्पिपोऽनुपजानीते इत्यादिसोपसर्गार्थमिदं सूत्रम् । भास-नोपसंभाषा एषु किम्, यत्किंचिद्वदति । अनुवदते कठ इति । अनुः सादृश्ये । तेन कलापस्येति तुल्यार्थयोगे शेषलक्षणा पष्ठी । विभाषा विप्रलापे ।

वा वैद्याः । २७२४^(५) अवाद् अः । (१-३-५१) अवगिरते । 'गृणातिस्त्वंपूर्वो न प्रयुज्यत एव' इति भाष्यम् । २७२५^(५) समः प्रतिज्ञाने । (१-३-५२) शब्दं नित्यं सङ्गिरते, प्रतिजानीते इत्यर्थः । प्रतिज्ञाने किम्-सङ्गिरति/आसम् २७२६^(६) उदश्चरः सकर्मकात् । (१-३-५३) धर्ममुच्चरते । उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकात् किम्-वाष्पमुच्चरति । उपरिष्ठाद्गच्छतीत्यर्थः । २७२७^(७) समस्तृतीयायुक्तात् । (१-३-५४) रथेन सञ्चरते । २६२८ दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे । (१-३-५५) सम्पूर्वाद्दाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात्, सा च तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे । दास्या संयच्छते । पूर्वसूत्रे समः इति षष्ठी । तेन सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । रथेन समुदाचरते । दास्या संप्रयच्छते । २७२९^(८) उपाद्यमः स्वकरणे । (१-३-५६) स्वकरणं स्वीकारः । भार्यामुपयच्छते । २७३० विभाषोपयमने । (१-२-१६)

गृ इत्यस्य ग्र इति पञ्चमी । प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्यानित्यवाद् 'ऋत इद्धातोः' इति न भवति । तदनित्यत्वे इदमेव मानम् । अवगिरत इति । शक्करणोऽयम् । अवगृणातीत्यत्राप्यात्मनेपदमाशङ्क्याह गृणातिस्त्विति । एवं च तुदादेरेव ग्रहणमिति भावः । समः प्रतिज्ञाने । गिरतेरात्मनेपदमित्यर्थः । प्रतिज्ञानो अभ्युपगमः । संगिरति आसमिति । भक्षयतीत्यर्थः । उदश्चरः । उत्पूर्वाच्चरधातोः सकर्मकादात्मनेपदमित्यर्थः । समस्तृतीया । सकर्मकादिति निवृत्तम् संपूर्वात् । तृतीयान्तसमभिव्याहृताच्चरेरात्मनेपदमित्यर्थः । तृतीयायुक्तादिति किम् ? रथिकाः संचरन्ति । अत्र यद्यपि रथेनेत्यर्थाद् गम्यते, तथापि तृतीयान्तश्चरणाभावान्नात्मनेपदम् । एतदर्थमेव योगग्रहणम्, अन्यथा तृतीययेत्येवावक्ष्यत् । सकर्मकादप्येतदात्मनेपदं भवति अविशेषात्, अत एव 'तृतीयायुक्तादिति किम् ? उभौ लोकौ संचरसीमं चामुं च लोकम्' इति भाष्यं संगच्छते । दाणश्च सा । 'समस्तृतीयायुक्तात्' इत्यनुवर्तते तदाह संपूर्वादिति । उक्तं स्यादिति । आत्मनेपदमित्यर्थः । सा चेदिति । तच्छब्देन तृतीया परामुक्ष्यते, तदाह तृतीया चेदिति । दास्या संयच्छते इति । 'अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया वाच्या' इति तृतीया । ननु रथेन समुदाचरते इत्यत्र 'समस्तृतीयायुक्तात्' इति पूर्वसूत्रस्य न प्रवृत्तिः, आङ् व्यवहितत्वेन सम्पूर्वकत्वाभावात्, 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया सम इति पञ्चम्या चरेः अव्यवहितपरत्वलाभात् । तथा दास्या संप्रयच्छते इत्यत्रापि 'दाणश्च सा चेत्-' इति कथं प्रवर्तते । प्रशब्देन व्यवधानादित्यत आह पूर्वसूत्रे सम इति षष्ठीति । तथा च षष्ठ्या पौर्वापर्यमेव गम्यते । न त्वव्यवहितत्वमिति भावः । तेनेति । षष्ठ्याश्रयणेनेत्यर्थः । सूत्रद्वयमिति । 'समस्तृतीयायुक्तात्' इति पूर्वसूत्रस्य षष्ठ्यन्तस्यैव 'दाणश्च-' इति सूत्रेऽप्यनुवृत्तेरिति भावः । उपाद्यमः । आत्मनेपदमिति शेषः । ननु स्वं बल्लमुत्पादयतीत्यर्थे बल्लमुपयच्छतीत्यत्राप्यात्मनेपदं स्यादित्यत आह स्वीकरणं स्वीकार इति । अस्वस्य सतः स्वत्वेन परिग्रहः स्त्रकरणशब्देन

यमः सिच्चिद्धा स्याद्विवाहे । रामः सीतामुपायत-उपायंस्त वा । उद्वोढे-त्यर्थः ।
गन्धनाङ्गे उपयमे तु पूर्वविप्रतिषेवान्नित्यं कित्त्वम् । २७३? ज्ञाश्रुस्मृद्दशां
सनः । (१-२-५७) सन्नन्तानामेषां प्राग्वत् । धर्मं जिज्ञासते । शुश्रूषते ।
सुस्मृपते । दिदक्षते । २७३२^(२७) नानोर्ज्ञः । (१-३-५८) पुत्रमनुजिज्ञासति ।
पूर्वसूत्रस्यैवायं निषेधः । 'अनन्तरस्य-' (५० ५२) इति न्यायात् । तेनेह न-

विवक्षित इत्यर्थः । च्विप्रत्ययस्तु वैकल्पिकः, 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्युक्तेरिति भाष्ये
स्पष्टम् । भार्यामुपयच्छते इति । अन्यदीयां कन्यां भार्यात्वेन परिगृह्णातीत्यर्थः । विभा-
षोपयमने । 'यमो गन्धने' इत्यतो यम इति 'हनः सिच्' इत्यतः सिजिति 'असंयोगात्-'
इत्यतः किदिति चानुवर्तते, तदाह यमः सिच्चिद्धा स्याद्विवाहे इति । उपयमशब्दो विवाहे
वर्तते इति भावः । रामः सीतामुपायतेति । भार्यात्वेन स्वीकृतवानित्यर्थः । 'सिचः कित्त्व-
पक्षे 'अनुदात्तोपदेश-' इति मकारलोपे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । 'उद्वोढेति ।
भार्यात्वेन परिग्रह उद्वाहः । गन्धनाङ्गे उपयमे त्विति । हिंसापूर्वके विवाहे
त्वित्यर्थः, राक्षसविवाहे त्विति यावत् । 'हत्वा भित्त्वा च शीर्षाणि रुदतीं रुदतो हरेत् । स
राक्षसो विवाहः' इति स्मृतेः । नित्यं कित्त्वमिति । 'यमो गन्धने' इति पूर्वसूत्रेणेति शेषः ।
यदि गन्धनाङ्गेऽप्युपयमने परत्वादित्यं विभाषा स्यात् तर्हि एषा प्राप्तिविभाषा स्यात् । ततश्च
'न वेति विभाषा' इत्यत्र भाष्ये अप्राप्तविभाषासु अस्याः परिगणनं विरुद्ध्येत् । अतः पूर्ववि-
प्रतिषेध आश्रयणीय इति भावः । ज्ञाश्रु । प्राग्वदिति । आत्मनेपदमित्यर्थः । यद्यपि 'अप-
हवे ज्ञः, अकर्मकाच्च, सम्प्रतिभ्यामनाध्याने' इति सूत्रैः 'अतिश्रुद्दशिश्व' इति वार्तिकेन च
ज्ञादिभ्यः आत्मनेपदे कृते 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदं सिद्धम्, तथाप्यपह्नाद्यभावेऽप्यात्मने-
पदार्थं ज्ञाश्रुद्दशीनामिह ग्रहणमिति मत्वोदाहरति धर्मं जिज्ञासते इति । ज्ञातु-
मिच्छतीत्यर्थः । शुश्रूषते इति । 'अज्ज्ञनगमां सनि' इति दीर्घः । 'इको झल्'
इति सनः कित्त्वम् । 'श्र्युकः किति' इति इग्निषेधः । सुस्मृपते इति । स्मृधातो-
सनि 'अज्ज्ञन-' इति दीर्घ 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घः ।
नानोर्ज्ञः । अनुपूर्वाद् ज्ञाधातोः सन्नन्ताद् नात्मनेपदमित्यर्थः । पुत्रमनुजिज्ञास-
तीति । अनुज्ञातुमिच्छतीत्यर्थः । ननु सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थे सर्पिषाऽनुजि-
ज्ञासते इत्यत्रापि 'अपहवे ज्ञः, अकर्मकाच्च' इत्यात्मनेपदस्याप्यनेन निषेधे सति सन्न-

अप्राप्तविभाषा । स्वकरणं स्वीकार इति । स्वकरणमित्यत्र च्विनं भवति, 'सम-
र्थानां प्रथमाद्वा' इति विकल्पात् । स्वकरणत्वेन भार्यास्वीकारो गृह्यते इति वृत्ति-
कृत् । भट्टिस्तु स्वीकारमात्रेऽपि प्रायुङ्क्त 'उपायंस्त महास्त्राणि' इति । गन्धनाङ्गे
इति । पूर्वविप्रतिषेधश्च 'नवेति विभाषा' सूत्रे भाष्ये उक्तः । नित्यं कित्त्वमिति ।
'यमो गन्धने' इति पूर्वसूत्रेणेत्यर्थः । ज्ञाश्रुस्मृ । 'अपहवे ज्ञः' इत्यादिना ज्ञाधातोः
'अतिश्रुद्दशिश्व-' इति श्रुद्दशिश्व्यां चात्मनेपदे कृते तस्मिन्विषये, 'पूर्ववत्सनः' इत्य-

सर्पिषोऽनुजिज्ञासते । सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः । 'पूर्ववत्सनः' (सू० २७३४) इति तङ् । 'अकर्मकाच्च' (सू० २७१८) इति केवलाद्विधानात् । २७३३ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । (१-३-५९) आभ्यां सन्नन्ताच्छ्रुव उक्तं न स्यात् । प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति । कर्म-प्रवचनीयात्स्यादेव, देवदत्तं प्रति शुश्रूषते । 'शदेः शितः' (सू० २३६२), 'त्रियतेर्लुङ्लिङ्गेश्व' (सू० २५३८) व्याख्यातम् । २७३४ पूर्ववत्सनः । (१-३-६२) सनः पूर्वो यो घातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् । एदिविषते । शिशयिषते निविविक्षते । पूर्ववत् किम्-बुभूषति । 'शदेः-' (सू० २३६२) इत्यादिसूत्रद्वये 'सनो' 'न' इत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेनेह न शिशत्सति । मुमूर्षति । 'आम्प्रत्यय-चत्क्रोऽनुप्रयोगस्य' (सू० २२४०) एषांचक्रे । २७३५ प्रोपाभ्यां युजेर-यज्ञपात्रेषु । (१-३-६४) प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते । 'स्वराद्यन्तोपसर्गादिति चक्तव्यम्' (वा० ९३९) । उबुङ्क्ते । नियुङ्क्ते । अयज्ञपात्रेषु किम्-द्वन्द्वं

न्तात्परस्मैपदमेव स्यादित्यत आह पूर्वसूत्रस्यैवेति । एवं च सर्पिषोऽनुजिज्ञासते इत्यत्र 'अकर्मकाच्च' इत्यात्मनेपदं निर्वाधमिति भावः । ननु 'अकर्मकाच्च' इति ज्ञाघातोरात्मनेपदे सन्नन्तात्कथमात्मनेपदलाभ इत्यत आह पूर्ववदिति । केवलात् सन्विहीनाद् ज्ञाघातोरात्मनेपदविधानात् सन्नन्तादपि तस्मात् 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदमित्यर्थः । प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । उक्तं नेति । आत्मनेपदं नेत्यर्थः । प्रत्याङ्गविहोपसर्गादेव गृह्यते, व्याख्यानात्, तदाह कर्मप्रवचनीयात्स्यादेवेति । आत्मनेपदमिति शेषः । देवदत्तं प्रतीति । 'लक्षणेत्थम्भूत-' इति प्रतिः कर्मप्रवचनीयः । पूर्ववत्सनः । पूर्वणेव पूर्ववत् । 'तेन तुल्यम्-' इति तृतीयान्तादितिः । पूर्वशब्देन सन्नप्रकृतिविवक्षिता, तदाह सनः पूर्व इत्यादि । एदिविषते इति । सन्नप्रकृतेरेषघातोरात्मनेपदित्वात्तत्प्रकृतिकसन्नन्तादात्मनेपदम् । 'निर्विशः' इत्यात्मनेपदविधानात्तत्प्रकृतिकसन्नन्तादपि आत्मनेपदम् । ननु 'शदेः शितः' 'त्रियतेर्लुङ्लिङ्गेश्व' इत्यात्मनेपदविधानात् शिशत्सति मुमूर्षति इत्यत्रापि सन्नन्तादात्मनेपदं स्यादित्यत आह शदेरित्यादीति । आदिना 'त्रियतेर्लुङ्लिङ्गेश्व' इत्यस्य ग्रहणम् । शदेरित्यादिसूत्रद्वये 'पूर्ववत्सनः' इति 'नानोर्ज्ञः' इत्यतो नेति चानुवर्त्य शदेर्त्रियतेश्च सन्नन्तान्नात्मनेपदमिति व्याख्येयमित्यर्थः । नन्वेवं सति शीयते त्रियते इत्यादावात्मनेपदं न लभ्येत्यत आह वाक्यभेदेनेति । 'शदेः शितः' 'त्रियतेर्लुङ्लिङ्गेश्व' इति एकं वाक्यम् । शिद्धाविनः शदेरात्मनेपदं स्यात्, मृडो लुङ्लिङ्ग-प्रकृतिभूतात् शित्प्रकृतिभूताच्चात्मनेपदं स्याद् नान्यत्रेत्यर्थः । तेन शीयते त्रियते ममारेत्यादि सिध्यति । सनो नेत्यपरं वाक्यम् । शदेः त्रियतेश्च सन्नन्तान्नात्मनेपदमित्यपरम् । तेन शिशत्सति, मुमूर्षति इत्यादौ नात्मनेपदमित्यर्थः । प्रोपाभ्याम् । आत्मनेपदमिति शेषः । स्वरेति । स्वरौ अचौ आद्यन्तौ यस्य स स्वराद्यन्तः । तथाभूतोपसर्गात्परत्व एव युजेरात्मनेपदमित्यर्थः । द्वन्द्वमिति । द्वन्द्वं द्विशो न्यश्चि अवोविलानीत्यर्थः । समः

नेन सिद्धेऽपि विषयान्तरे सन्नन्तादनेन विधीयत इति ज्ञेयम् । निविविक्षत् इति ।

व्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति । २७३६ समः क्षणुवः । (१—३—६५) संक्षुण्ते शस्त्रम् । २७३७ भुजोऽनवने । (१—३—६६) बोदनं भुङ्क्ते । अम्य-
वहरतीत्यर्थः । 'बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ।' 'बृद्धो जनो दुःख-
शतानि भुङ्क्ते' । इह उपभोगो भुजेरर्थः । अनवने किम्—महीं भुनक्ति । २७३८
णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्सकर्ताऽनाध्याने । (१—३—६७) प्यन्तादात्मने-

क्षणुवः । आत्मनेपदम् इति शेषः । 'समो गम्यृच्छिभ्याम्' इत्यत्रैव 'समो गम्यृच्छिक्षणुवः'
इति न सूत्रितम्, तथा सति अकर्मकादित्यनुवृत्त्या सकर्मकान्न स्यात् । तत्सूचयन्नुदाहरति
संक्षुण्ते शस्त्रमिति । तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः भुजोऽनवने । अवनं रक्षणम् । ततोऽप्यत्र
भुजेरात्मनेपदमित्यर्थः । ननु 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' इति घातुपाठे स्थितम् । तत्र 'बुभुजे
पृथिवीपालः पृथिवीम्' इत्यत्र न पालनमर्थः । तथा सति अनवने इति पर्युदासादात्मनेपदा-
योगात् । नाप्यभ्यवहरणम्, असंभवात् । नहि पृथिव्या अभ्यवहरणं संभवति । तथा बृद्धो
जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते' इत्यपि न युज्यते, दुःखशतानां पालनस्य अभ्यवहरणस्य
चासंभवात्, तत्राह इह उपभोगो भुजेरर्थ इति । घातूनामनेकार्थकत्वादिति भावः ।
महीं भुनक्तीति । रक्षतीत्यर्थः । अत्र रौवादिकस्यैव 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' इत्यस्य
ग्रहणम् । न तु 'भुजो कौटिल्ये' इति तौदादिकस्यापीति भाष्यम् । भुजति वासः । कुटिली-
भवतीत्यर्थः । णेरणौ । इह चत्वार्यवान्तरवाक्यानि । णेरिति प्रथमं वाक्यम् । प्रत्ययग्रहण-
परिभाषया णेरिति तदन्तग्रहणम् । आत्मनेपदमित्यधिकृतम्, तदाह प्यन्तादात्मनेपदं
स्यादिति । अणौ यत् कर्म णौ चेदिति द्वितीयं वाक्यम् । 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इतिवत्कर्म-
शब्दोऽत्र क्रियापरः । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् तदिति लभ्यते । तथा च अणौ या क्रिया सा प्यन्ते
चेदिति लभ्यते । एवं सति पचति पाचयतीत्यादौ सर्वत्र अणौ क्रियाया प्यन्ते अवश्यं सत्त्वाद्वा-
क्यमिदमनर्थकम् । तस्माद् अणौ या क्रिया सैव प्यन्ते चेदित्येवकारा लभ्यते । ततश्च द्वितीयवाक्यस्य

'नेर्विशः' इत्यात्मनेपदविधानात्सन्नन्तादपि आत्मनेपदम् । सनो नेत्यनुवर्त्येति । 'नानोर्ज्ञः'
'पूर्ववत्सनः' इति सूत्राभ्यामिति शेषः । समः क्षणुवः 'समो गम्यृच्छिक्षणुवः' इति पठनोपे
पृथगस्य पाठः सकर्मकादपि विधानार्थं इति ध्वनयन्नुदाहरति संक्षुण्ते शस्त्रमिति ।
भुजोऽनवने । अवनं पालनम्, अदने इति वक्तव्ये अनवन इति पर्युदासस्य प्रयोजनद्वयम् ।
संयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावधारणहेतुत्वाद्भौवादिकस्यैव भुजेग्रहणमित्येकम्, अदनादर्था-
दर्थान्तरेऽप्युपभोगादौ आत्मनेपदं भवतीति द्वितीयम्, तदाह बुभुजे पृथिवीपाल इति ।
इहेति । उपभोग इत्युपलक्षणमात्मसात्करणस्यापि । पृथिवीं बुभुजे, स्वावीनां चकारेत्यर्थः ।
भुज पालनाभ्यवहारयोरित्यस्य स्वादेरेव ग्रहणमिति भुजो कौटिल्य इत्यस्मात्तुदादेः
परस्मैपदमेव । पाणिं विभुजति । मूलानि विभुजति । णेरणौ यत्कर्म । आत्मने-
पदमित्यधिक्रियते । इहावान्तरवाक्यानि चत्वारि प्रतीयन्ते । णेरात्मनेपदमित्येकं
वाक्यम् । तच्च स्यादित्यन्तेन व्याख्यातम् । अणौ यत्कर्म णौ चेदिति द्वितीयम् ।

पदं स्यादणौ या क्रिया सैव चेण्यन्तेनोच्येत, अणौ यत्कर्मकारकं स चेणौ कर्ता स्यान्न त्वाध्याने । 'णिचश्च' (सू० २५६४) इति सिद्धेऽकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । कर्त्रभिप्राये तु 'विभापोपपदेन—' (सू० २७४४) इति विकल्पे; 'अणावकर्म-

फलितमाह अणौ या क्रिया सैव चेण्यन्तेनोच्येत इति । सं कर्तेति तृतीयं वाक्यम् । अत्र अणौ यत् कर्म णौ चेदित्यनुवर्तते । कर्मशब्दोत्र कारकविशेषपरः । शब्दाधिकाराश्रयणात्, तदेतदाह अणौ यत्कर्मकारकं स चेणौ कर्ता स्यादिति । अत्र तच्छब्दस्य विधेयसमर्पककर्तृशब्दानुसारेण पुंल्लिङ्गता ज्ञेया, शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य' इतिवत् । अय 'अनाध्याने' इति चतुर्थं वाक्यं व्याचष्टे न त्वाध्याने इति । आध्यानमुष्ठापूर्वकं स्मरणम् । तत्र नात्मनेपदमिति प्रसज्यप्रतिषेधोऽयमिति मन्यते । वस्तुतस्तु आध्याने आत्मनेपदं नेत्यर्थाश्रयणे भवतीत्यत्र नवोऽन्वितत्वेन असामर्थ्यादाध्यानशब्देन समासासंभवात् पर्थुदास एवायम् । 'न त्वाध्याने' इति मूलं तु फलितार्थकथनपरमेव । तथा च आध्यानभिन्नेऽर्थे विद्यमानाद् प्यन्तादात्मनेपदं स्यादित्येवं प्रथमवाक्य एव आध्याने इत्यस्यान्वयात् त्रीण्येवात्रावान्तरवाक्यानीति युक्तम् । वाक्यत्रयमित्येव च भाष्ये दृश्यते । ननु 'णिचश्च' इति सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह णिचश्चेतीति । परगामिन्यपि फले आत्मनेपदार्थमित्यर्थः । स्यादेतत्, 'विभापोपपदेन प्रतीयमानः' इति सूत्रं वक्ष्यते । कर्तृगामिनि क्रियाफले यदात्मनेपदं विहितम्, तद् उपपदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे गम्यं वा स्यादिति तदर्थः । स्वं यज्ञं यजति यजते वेत्याद्युदाहरणम् । 'जेरणौ—' इत्यस्य तु दर्शयते भवः इत्यनुपपदमेव उदाहरणं वक्ष्यत इति स्थितिः । तत्र दर्शयते भवः स्वयमेवेत्यत्र फलस्य कर्तृगामित्वविवक्षायां 'जेरणौ—' इति नित्यमात्मनेपदमिष्यते । तत्र परत्वाद् 'विभापोपपदेन—' इति विकल्पः स्यात्, 'जेरणौ—' इत्यस्य फले आत्मगामित्वगमकोपपदाभावे सावकाशत्वात् । किञ्च 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकर्तृ' इति वक्ष्यते । अण्यते यो धातुकर्मकः चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद् प्यन्ताद् परस्मैपदं स्यादिति, तदर्थः । शेते कृष्णः । तं गोपी शाययतीत्युदाहरणम् । 'जेरणौ—' इत्यस्य तु दर्शयते भव इत्युदाहरणं विषय इति स्थितिः । तत्र लूधातोः लुनाति केदारं देवदत्त इत्यत्र चित्तवत्कर्तृकत्वाद् लूयते केदार इति कर्मकर्त्तरि, कर्मणः केदारस्य कर्तृत्वेन विवक्षिततया अकर्मकत्वाच्च लावयते केदार इति प्यन्ताद् 'जेरणौ—' इत्यात्मनेपदं वाधित्वा परत्वाद् 'अणावकर्मकात्—' इति परस्मैपदमेव स्यात् । 'जेरणौ—' इत्यस्य दर्शयते भव इत्य-

कर्मशब्दः क्रियापरः, 'कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे' इतिवत् । तथा च अणौ या क्रिया सैव प्यन्ते चेदित्यर्थः । एवं स्थिते फलितमाह सैव चेद् प्यन्तेनोच्येतेति । व र्तेति तृतीयं वाक्यम् । अणावित्यादि चेच्छब्दान्तमिहानुवर्तते । कर्मशब्दश्च कारकविशेषपरः, शब्दाधिकाराश्रयणात्तदेतद्व्याचष्टे अणौ यदित्यादिना स्यादित्यन्तेन । अनाध्यानः इति वाक्यान्तरं व्याचष्टे न त्विति । आध्यानमुष्ठापूर्वकं स्मरणम् । वस्तुतस्तु पर्थुदास एव लाघवादाश्रयणीयः । अस्मिन्त्यक्षे; अणौ

कात्--' (सू० २७५४) इति परस्मैपदे च परत्वात्प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेव-
प्यते । कर्तृस्थभावकाः कर्तृस्थक्रियाश्चोदाहरणम् । तथाहि—पश्यन्ति भवं

सावकाशत्वादित्यत आह कर्त्रभिप्राये त्विति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति । पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणे
राजा दर्शयते इति भाष्यप्रयोगो मानम्, अन्यथा तत्र 'अणावकर्मकात्--' इति परस्मै-
पदापत्तेः । दर्शनविषयो भवतीत्यर्थे पश्यति भव इत्यत्र दृशेरणावकर्मकत्वात् चित्तवत्कर्तृ-
कत्वाच्च । 'विभापोपपदेन--' इति विकल्पवाधविषये पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणे तु व्याख्यान-
मेव शरणम् । अन्ये तु दर्शयते राजा इति भाष्यप्रयोगः फलस्य परगामित्वविषयो भवि-
ष्यति । एवं च कर्तृगामिनि क्रियाफले परत्वाद् 'अणावकर्मकात्--' इत्यस्य प्रवृत्तौ न
किञ्चिद्वाधकमिति पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणं चिन्त्यमित्याहुः । तच्चिन्त्यम्, अणावकर्मकादित्यस्य
परगामिन्यपि फले परत्वात् प्रवृत्तेर्दुर्वात्त्वात् । नहि 'अणावकर्मकात्--' इत्यत्र कर्त्रभिप्राय
इत्यस्ति 'स्वरितवितःकर्त्रभिप्राये--' इत्यस्य बहुव्यवहितत्वादिति शब्दरत्ने प्रपञ्चितम् । ननु
दर्शनविषयो भवतीत्यर्थे दर्शयते भव इत्यत्र वस्तुतो दर्शनकर्माभूतस्यैव भवस्य कर्तृत्व-
विवक्षायां 'तस्य कर्मवत्कर्मणा--' इति कर्मवद्भावाद् 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदसिद्धेः 'णेरणौ--'
इति सूत्रं व्यर्थमित्यत आह कर्तृस्थेति । कर्तृस्थो भावो येषां ते कर्तृस्थभावकाः, कर्तृस्था
क्रिया येषां ते कर्तृस्थक्रियाः, एवंविधा धातव इह सूत्रे उदाहरणम् । 'कर्मवत्कर्मणा--'
इत्यस्य तु कर्मस्थभावकाः कर्मस्थक्रियाश्चोदाहरणमिति प्रकृतसूत्रे 'कर्मवत्कर्मणा--' इति
सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् । अतो विषयभेदात् । 'कर्मवत् कर्मणा--' इत्यनेन 'णेरणौ'

नभिन्ने इत्यर्थे सति फलितो न त्वाद्याने इति नेयः । तथा च अत्र वाक्यत्रयमेवेति
बोध्यम् । विकल्प इति । परत्वात्प्राप्ते इत्युत्तरेणान्वयः पूर्वविप्रतिषेधेनेति ।
'विभापोपपदेन--' इत्यस्यावकाशः एवं यज्ञं यजति,, स्वं यज्ञं यजते इत्यादि ।
णेरणावित्यस्य तु दर्शयते राजेत्यादि । तथा 'अणावकर्मकात्--' इत्यस्य शेते कृष्णस्तं
गोपी शाययतीत्यवकाशः 'णेरणौ--' इत्यस्य तु लावयते केदारः स्वयमेवेति । तत्र
हि लूयते केदार इति द्वितीयकक्षायामणावकर्मकत्वादिति भावः । न च पश्यति भव
इतिवद् द्वितीयकक्षायां लुनाति केदार इत्येव प्रयोग इति भ्रमितव्यम् । लवनस्य
कर्मणस्यक्रियात्वेन 'कर्मवत्कर्मणा--' इति यगात्मनेपदप्रवृत्तेः । नव्यास्तु 'अणावक-
र्मकात्' इत्यस्य वाधे दर्शयते राजेति भाष्यप्रयोगो मानम् तत्र हि निवृत्तप्रेषणपक्षे
दृशेरणावकर्मकत्वात् चित्तवत्कर्तृकत्वाच्च परस्मैपदप्राप्तेः । 'विभापोपपदेन--' इति विकल्प-
वाधे तु न किञ्चिन्मानम् । किं च 'अणावकर्मकात्--' इत्यस्य वाधेऽपि नास्त्येव प्रमाणम् ।
पूर्वोक्तभाष्यस्य परगामिनि क्रियाफले चरितार्थत्वात् तथा च कर्तृगामिनि क्रियाफले पर-
त्वाद् 'अणावकर्मकात्--' इत्यस्य प्रवृत्तौ न किञ्चिद्वाधकमस्तीति पूर्वविप्रतिषेधेनेदमे-
वेत्यत इत्येतच्चिन्त्यमित्याहुः । वस्तुतस्तु 'णेरणौ--' इति सूत्रस्याचित्तवत्कर्तृकेऽपि
लावयते केदार इत्यादौ चरितार्थत्वाद् 'अणावकर्मकात्--' इत्यनेन परगामिनि क्रिया-
फलेऽपि परत्वात्परस्मैपदे प्राप्ते दर्शयते राजेति भाष्यप्रयोगवलात्पूर्वविप्रतिषेधाभ्युप-
गमेन 'णेरणौ--' इत्यात्मनेपदप्रवृत्तावपि आत्मार्थं दर्शयते स्वार्थं दर्शयते इत्यादौ

भक्ताः, चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रेरणांशत्यागो पश्यति भवः, विषयो भवतीत्यर्थः । ततो हेतुमणिच्, दर्शयन्ति भवं भक्ताः, पश्यन्तीत्यर्थः ।

इत्यस्य न गतार्थतेति भावः । अपरिस्पन्दनसाधनसाध्यो धात्वर्थो भावः यथा, दर्शन-श्रवणादिः । सपरिस्पन्दनसाध्यो धात्वर्थः क्रिया, यथा पाकादिः । यद्यपि दर्शने चक्षु-रुन्मीलनादिरूपं स्पन्दनमस्ति तथापि तद्धिन्नहस्तपादादिचेष्टैवात्र स्पन्दनमित्यविरोधः । तत्र कर्तृस्थभावकमुदाहरति पश्यन्ति भवं भक्ता इति । सकर्मकेषु, धातुषु फलव्यापारयोर्धातु-र्वन्ते । यथा पचेर्विक्लित्यनुकूलो व्यापारः तत्र विक्लित्तिः फलम् । तदनुकूलोऽ-धिश्रयणादिव्यापारः । धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्ता देवदत्तादि । व्यापारव्यधिकरणधातू-पात्तफलाश्रयभूतं कर्म । यथा तण्डुलान् पचेतीत्यत्र विक्लित्याश्रयास्तण्डुला इति स्थितिः । प्रकृते च दृशेश्चाक्षुषज्ञानानुकूलव्यापारार्थकत्वे सकर्मकत्वानुपपत्तिः फलस्य चाक्षुषज्ञानस्य तदनुकूलप्रयत्नादेश्च समानाधिकरणत्वात् । अतो दृशेश्चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्यनुकूल-व्यापारोऽर्थः । तत्र ज्ञानविषयत्वापत्तिः फलम् । तदनुकूलः प्रयत्नादिव्यापारो देवदत्तनिष्ठः । एवं च प्रयत्नादिव्यापारव्यधिकरणचाक्षुषज्ञानविषयत्वरूपफलाश्रयो घटादिः कर्मेति युज्यते, तदेतदाह चान्तुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थ इति । प्रेरणेति । यदा चाक्षुषज्ञानविषय-त्वापत्तिरेव दृशेरर्थो विवक्षितः । न तु तदनुकूलव्यापारः कृन्धातुगम्यः प्रेषणांशः । तदा पश्यति भव इत्यस्य चाक्षुषज्ञानविषयः संपद्यते इत्यर्थः सौकर्यातिशय-विवक्षया अनुकूलव्यापारांशस्य अविवक्षा बोध्या । तथा च चाक्षुषज्ञानविषयत्वाप-त्तेरेव दृश्यार्थत्वात्तदाश्रयस्य भवस्य कर्तृत्वमेव, तदाह विषयो भवतीत्यर्थ इति । लक्षणया चाक्षुषज्ञानविषयो भवतीत्यर्थ इत्यर्थः । न चात्र भवस्य वस्तुतो दर्शन-कर्मण इह कर्तृत्वात् 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इति कर्मवत्त्वाद्यगादिकमेव स्यान्न तु शवादीति शङ्क्यम्, 'कर्मवत्कर्मणा-' इत्यस्य कर्मस्थभावकेषु कर्मस्यक्रियेषु च प्रवृत्तेः । अतः कर्मकर्तार्यपि शवादिकमेवेति भावः । तत इति । कृन्धातुगम्यं प्रेप-

परत्वाद् 'विभाषोपपदेन-' इत्यस्य प्रवृत्तौ न किञ्चिद्वाचकमस्ति । ततोऽपि परत्वात् 'अणावकर्मकात्-' इति परस्मैपदमेव स्यादिति तदाधेन पूर्वविप्रतिषेधे स्वीकृते 'विभा-षोपपदेन-' इत्यस्याप्यर्थात्पूर्वविप्रतिषेधेन वाधो जात एवेति चेत्, एवं तर्हि दर्श-यते राजेति भाष्यप्रयोगस्य केवले चरितार्थत्वात्सोप्पदप्रयोगे 'अणावकर्मकात्-' इति परस्मैपदमेवास्तु । तत्रापि पूर्वविप्रतिषेधेन 'गेरणौ-' इत्यस्य प्रवृत्तौ मानाभावादिति दिक् । 'कर्मवत्कर्मणा-' इत्यनेन गतार्थत्वशङ्कां निरस्यति कर्तृस्थभावका इति । अपरिस्पन्दनसाधनसाध्यो धात्वर्थो भावः । सपरिस्पन्दनसाधनसाध्या तु क्रिया । साधनं कारकं तत्साध्यत्वाद्धात्वर्थस्य । ननु नृत्यन्तं भवं पश्यतीत्यत्र दृशेः कर्तृस्थ-भावकता न स्यात्, किं तु कर्तृस्थक्रियाकर्तृत्व स्यात् । न च साधनशब्देन लकारवाच्यं कारकं विवक्षितमिति वाच्यम्, नृत्यन्भवः पश्यतीत्यत्र तद्दोषतादवस्थ्यादिति चेत् । अत्राहुः—आरोहणादौ सपरिस्पन्द एव देवदत्तादिर्यथा साधनं तथा दर्शनश्रवणादौ न भवति किंतु स्पन्दनरहितोऽपीति नोक्तदोष इति कर्तृस्थभावकमुदाहरति पश्य-

पुनर्ण्यस्याविवक्षायां दर्शयते भवः । इह प्रथमतृतीययोरवस्ययोर्द्वितीयचतु-
र्थ्योश्च तुल्योऽर्थः । तत्र तृतीयकक्ष्यायां^१ न तड् । क्रियासाम्येऽच्यणौ कर्मकार-

णांश्च विहाय चाक्षुपज्ञानविषयत्वापत्तिवृत्तेर्दृशेर्हेतुमणिजित्यर्थः । दर्शयन्ति भवं भक्ता
इति । चाक्षुपज्ञानविषयत्वमापादयन्तीति णिजन्तस्य फलितोऽर्थः, तदाह पश्यन्तीत्यर्थ
इति । चाक्षुपज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । पुनरिति । चाक्षुपज्ञानविषयत्वमापादयन्तीत्यर्थके
दर्शयन्ति भवं भक्ता इत्युक्तोदाहरणे णिजर्थस्य आपादनांशस्य अविवक्षायां प्रकृतसूत्रेणात्मने-
पदे सति दर्शयते भव इत्युदाहरणमित्यर्थः । अत्र ष्यन्तस्य प्रेरणारहितेऽर्थे लक्षणा । गङ्गायां
घोष इत्यत्र टाप इव णिचः स्थितिः । चुरादेराकृतिगणत्वात् स्वार्थिको णिजित्यन्ये । इहेति ।
अवस्था पदविशेषात्मकावयवसंनिवेशविशेषः । प्रथमा च तृतीया च प्रथमतृतीये । तयोर-
वस्ययोरिति विग्रहः । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे-' इति प्रथमाशब्दस्य पुंवत्त्वम् । पश्यन्ति
भवं भक्ता इति प्रथमावस्था । पदविशेषसंदर्भ इति यावत् । अवस्यैव कथ्येति व्यवहरि-
ष्यते मूले । कक्ष्या हि राजवान्यादौ जनविशेषसंघातनिवासात्मिका अनन्तरस्यानप्रापिका ।
तद्यथा रामायणे-'आ पञ्चमायाः कक्ष्याया नैनं कश्चिदवारयत्' इत्यादि इदं च प्रथमवाक्यम्,
प्रेरणांशत्यागे पश्यति भव इति द्वितीयवाक्यस्य उपपादकम् । चाक्षुपज्ञानविषयत्वापादने
दृश्यर्थे प्रेरणांशत्यागस्य प्रेरणाविशिष्टार्थकदृशिवदितप्रथमवाक्याभावे असंभवात् । प्रेरणां-
शत्यागे पश्यति भव इति द्वितीया कक्ष्या तु, दर्शनविषयत्वापत्तिमात्रार्थकाद्धेतुमणिञ्चि दर्शयन्ति
भवं भक्ता इति तृतीयावाक्यस्य, पश्यन्ति भवं भक्ता इति प्रथमवाक्यसमानार्थकस्य उपपा-
दिका, चाक्षुपज्ञानविषयत्वापादनानुकूलव्यापारार्थवृत्तेर्दृशेर्हेतुमणिञ्चि चाक्षुपज्ञानविषयत्वा-
पत्त्यनुकूलव्यापारान्तरस्यापि प्रवेशापत्तेः । तृतीयं वाक्यं त्विदं दर्शयन्तीति,
प्यर्थस्याविवक्षायां दर्शयते भव इति चतुर्थवाक्यस्य दर्शनविषयो भवतीति ।
द्वितीयवाक्यसमानार्थकस्य ष्यन्तघटितस्योपपादकमिति स्पष्टमेव । तथा च
प्रथमतृतीययोः कक्ष्ययोः पश्यन्ति भवं भक्ताः, दर्शयन्ति भवं भक्ता इत्यनयोः,
तथा पश्यति भवः, दर्शयते भवः इति द्वितीयचतुर्थयोः कक्ष्ययोश्च तुल्योऽर्थ इत्यर्थः ।
तत्र प्रथमद्वितीययोः कक्ष्ययोः दृशेर्ष्यन्तत्वाभावादेव तडो न प्रसक्तिरिति
मत्वाह तत्र तृतीयकक्ष्यायां न तडिति । कुत इत्यत आह क्रिया-
साम्येऽपात्ति । दर्शयन्ति भवं भक्ता इति तृतीयकक्ष्यायाः, पश्यन्ति भवं भक्ताः,
न्तीति । प्रेरणांशेति । सौकर्यविवक्षयेति भावः । तत इति । त्यक्तप्रेरणांश-
कादातोःरित्यर्थः । पुनर्ण्यस्येत्यादि । न चैवं णिजपि गच्छतीति दर्शयते भवं
इति न सिध्येदिति वाच्यम्, उपायनिवृत्तावप्युपेयानिवर्तनादिति कैयटोक्तेः । एवं
च स्वार्थ एव णिजिति पर्यवसानादाह द्वितीयचतुर्थ्योरिति । तुल्योऽर्थ इति ।
न्यूनाधिकभावरहितः । तत्र तृतीयेति । प्रथमाद्वितीययोस्तु ष्यन्तत्वाभावात् तडः
प्रसक्तिरेव नास्तीति भावः । क्रियासाम्येति । प्रथमकक्ष्या सहेत्यर्थः ।

कस्य णौ कर्तृत्वाभावात् । चतुर्थ्यां तु तड् । द्वितीयामादाय क्रियासाम्यात् । प्रथमायां कर्मणो भवस्येह कर्तृत्वाच्च । एवमारोहयते हस्तीत्यप्युदाहरणम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, न्यग्भावयन्तीत्यर्थः । तत आरोहति हस्ती, न्यग्भवतीत्यर्थः । ततो णिच् आरोहयन्ति । आरोहन्तीत्यर्थः । तत आरोह-

इति प्रथमकक्ष्यासमानार्थकतया अणौ या क्रिया सैव चेण्यन्तेनोच्येतेत्यंशस्य सत्त्वेऽपि प्रथमकक्ष्यायामणौ कर्मकारकस्य भवस्य दर्शयन्ति भवं भक्ता इति तृतीयकक्ष्यायां णौ कर्तृत्वाभावादित्यर्थः । एवं चतुर्थकक्ष्योपपादिका तृतीयकक्ष्येषा प्रत्युदाहरणं चेत्युक्तं भवति । अणौ या क्रिया सैव चेण्यन्तेनोच्येतेत्यंशस्य तु अकारोपितप्रेरणपक्षे द्वितीयकक्ष्यायां न तडिति फलं वक्ष्यते । चतुर्थकक्ष्या तु प्रकृतसूत्रस्योदाहरणमित्याह चतुर्थ्यां तु तडिति । 'णेरणौ-' इति प्रकृतसूत्रेणेति शेषः । तदेवोपपादयति द्वितीयामादायेति । पश्यति भव इति द्वितीयकक्ष्यायां या चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्तिरूपा क्रिया तस्या एव दर्शयते भव इति द्वितीयकक्ष्यायां ण्यन्तदृश्यत्वादित्यर्थः । अनेन अणौ या क्रिया सैव चेण्यन्तेनोच्येतेत्यंश उपपादितः । अथ अणौ यत्कर्मकारकं णौ स चेत्कर्ता स्यादित्यंशमुपपादयति प्रथमायामिति । पश्यन्ति भवं भक्ता इति प्रथमकक्ष्यायाम्, अण्यन्तदृशिकर्मणो भवस्य दर्शयते भव इति चतुर्थकक्ष्यायां ण्यन्तदृशिकर्तृत्वाच्चेत्यर्थः । अथ कर्तृस्यक्रियघातमुदाहरति एवमारोहयते हस्तीत्यप्युदाहरणमिति । तत्र प्रथमकक्ष्यामाह आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इति । हस्तिनं पान्तीति हस्तिपाः । त एव हस्तिपकाः । स्वार्थे कः । उपरिभागाक्रमणानुकूलव्यापारः सोपानगमनादिः । इह तु उच्चस्य हस्तिनो न्यग्भावनमेव उपरिभागाक्रमणानुकूलो व्यापारो विवक्षितः । तच्च नीचीकरणम् तदाह न्यग्भावयन्तीति । अत्र उपरिभागाक्रमणानुकूलन्यग्भवनानुकूलोऽङ्कुशपातादिः व्यापारः । उपरिभागाक्रमणानुकूलन्यग्भवनं फलम् । तदाश्रयत्वाद्धस्ती कर्म । तादृशव्यापाराश्रयत्वाद्धस्तिपकाः कर्तारः । अथ द्वितीयकक्ष्यामाह तत इति । प्रेरणांशपरित्यागे सति उपरिभागाक्रमणानुकूलन्यग्भवनार्थकाल्लटि आरोहति हस्तीति भवतीत्यर्थः । प्रेषणांशपरित्यागे फलितमाह न्यग्भवतीत्यर्थ इति । अथ तृतीयकक्ष्यामाह ततो णिजिति । प्रेषणांशं परित्यज्य न्यग्भवनार्थकत्वमाश्रिताद् धातोः प्रेषणविवक्षायां हेतुमण्णिजिति भावः । आरोहयन्तीति । हस्तिनं हस्तिपका इति शेषः । प्रेषणांशनिवृत्तौ णिजन्तस्य फलितमर्थमाह आरोहन्तीत्यर्थ इति । आक्रमणाय हस्तिनं न्यग्भावयन्तीति

द्वितीयामादायेति । अणौ या क्रिया सैव चेद् ण्यन्ते इत्यस्य न्यूनाधिकभावव्यवच्छेदपरत्वमभ्युपेत्येदमुक्तम् । यदा त्वधिकव्यवच्छेदमात्रपरत्वमभ्युपगम्यते तदा प्रथमामादाय तत्संभवति । इदानीं कर्तृस्यक्रियाकमुदाहरति एवमित्यादिना । आरोहति हस्तीति । प्रेषणांशत्यागे उदाहरणमिदम् । ततो णिजिति । निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्रेषणांशविवक्षायां णिजित्यर्थः । पुनर्पर्यर्थस्याविवक्षायामुदाहरणमाह

यते, न्यग्भवतीत्यर्थः । यद्वा पश्यन्त्यारोहन्तीति प्रथमकक्ष्या प्राग्वत् । ततः कर्मण एव हेतुत्वारोपाणिञ्च । दर्शयति भवः । आरोहयति हस्ती । पश्यत आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थः । ततो णिज्भ्यां तत्प्रकृतिभ्यां च उपात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोस्त्यागे दर्शयते आरोहयते इत्युदाहरणम् । अर्थः प्राग्वत् । अस्मिन्पक्षे द्वितीयकक्ष्यायां न तद् । समानक्रियात्वाभावाणिजर्थस्याधिक्यात् । अनाघ्याने

यावत् । चतुर्थकक्ष्यामाह तत इति । अविबक्षितप्रेषणाद् प्यन्तात् प्रकृतसूत्रेणात्मनेपदे आरोहयते इति रूपमित्यर्थः । प्रेषणांशत्यागे सति प्यन्तस्य फलितमर्थमाह न्यग्भवतीत्यर्थ इति । तदेवं 'निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिज्यते' इति पक्षमाश्रित्योदाहृतम् । इदानी-
मध्यारोपितप्रेषणपक्षमाश्रित्याह यद्वेति । पश्यन्तीति । पश्यन्ति भवं भक्ता इति, आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इति च, प्रथमकक्ष्या पूर्ववद्व्याख्येयेत्यर्थः । द्वितीयकक्ष्यामाह ततः कर्मण इति । दृशेः रुहेश्च प्रथमकक्ष्यायां कर्मोभूतस्य भवस्य हस्तिनश्च प्रयोजक-
कर्तृत्वरूपहेतुत्वारोपाद्धेतुमणिजित्यर्थः । दर्शयति भव इति भक्तानिति शेषः, तदाह पश्यत आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थ इति । चाक्षुषज्ञानविषयत्वमापादयतो भक्तान् भवः प्रेरयति, न्यग्भावयतो हस्तिपान् हस्ती प्रेरयतीत्यर्थः । उभयत्र हेतुमणिञ्च । तत्र प्रकृतिभ्यां दृशिरुहिभ्यामेकैकं प्रेरणम् । णिचा तु तद्विषयकमेकैकं प्रेरणान्तरं प्रतीयते इति स्थितिः ।
चतुर्थकक्ष्यामाह ततो णिज्भ्यामिति । हेतुमणिज्भ्यां तत्प्रकृतिभूतदृशिरुहिभ्यां च उपात्तयोः प्रेरणयोस्त्यागे सति चाक्षुषज्ञानविषया भवति भव इति, न्यग्भवति हस्तीति चार्थः पर्यवस्यति तत्र प्रकृतसूत्रेणात्मनेपदे दर्शयते भवः, आरोहयते हस्तीति च सिद्ध-
मित्यर्थः । पश्यन्ति भवं भक्ता इति, आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इति च प्रथमकक्ष्यायां कर्मणो भवस्य हस्तिनश्च तृतीयकक्ष्यायां कर्तृत्वात् प्रथमकक्ष्यायां सत्त्वाच्चेति तृतीयकक्ष्याया-
मुदाहरणे सूत्रप्रवृत्तिरुपाद्या । न च प्रथमकक्ष्यायां चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीति । न्यग्भाव-
यन्तीति प्रकृत्युपात्तस्य प्रेषणांशस्य तृतीयकक्ष्यायां त्यागादणौ या क्रिया सैव चेण्यन्तेनो-
च्चेतेत्यंशस्य कथं प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, सैव चेण्यन्तेनेत्यत्र आधिक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते,
नतु न्यूनत्वमपि इत्यदोषात् । ननु द्वितीयकक्ष्यायामेव कुतो न तडित्यत आह अस्मिन्पक्षे द्वितीयेति । कुत इत्यत आह समानक्रियात्वाभावादिति ।
द्वितीयकक्ष्यायां णौ या क्रिया सैव चेण्यन्तेनोच्चेतेत्यंशस्याभावादिति यावत् ।
तदेवोपपादयति णिजर्थस्येति । णेरिति किम् ? पश्यत्यारोहतीति निवृत्तप्रेषणात्मा-
आरोहयत इति । एवं निवृत्तप्रेषणपक्षमुपपाद्येदानीमध्यारोपितप्रेषणपक्षमाह यद्वेति ।
हेतुत्वारोपादिति । प्रयोजककर्तृत्वारोपादित्यर्थः । अत्रापि सौकर्यविवक्षैव वीजम् ।
पश्यत इति । पश्यतो भक्तान् आरोहतो हस्तिपकानिति क्रमेणार्थः ।
आधिक्यादिति । अस्मिन्पक्षे णौ चेत्सा क्रियेत्यनेन आधिक्यमात्रं
व्यवच्छिद्यते न तु न्यूनत्वमपि । अन्यथा तृतीयकक्ष्यायामपि तद् न स्यात् ।
प्रकृत्युपात्तप्रेषणांशस्य त्यागेन न्यूनतायाः सत्त्वादिति भावः । णेरिति किम्, पश्य-

किम्-स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मरयति वनगुल्मः । उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ

भूत् । स्मरति वनगुल्मं कोकिल इति । स्मृतिविषयत्वमापादयतीत्यर्थः । पक्षद्वयेऽप्येषा प्रथमकक्ष्या द्वितीयतृतीयकक्षयोरप्युपलक्षणम् । तत्र निवृत्तप्रेषणपक्षे स्मरति वनगुल्म इति द्वितीयकक्ष्या । स्मृतिविषयो भवतीत्यर्थः । स्मरयति वनगुल्मं कोकिल इति तृतीयकक्ष्या । स्मृतिविषयत्वमापादयतीत्यर्थः । अध्यारोपितप्रेषणपक्षे तु स्मरयति वनगुल्मः कोकिलमिति द्वितीयकक्ष्या । स्मरन्तं प्रेरयतीत्यर्थः । स्मरयति वनगुल्म इति । प्रत्युदाहरणमिदम् । निवृत्तप्रेषणपक्षे चतुर्थकक्ष्येषा । अध्या-

त्यारोहतीत्यादिनिवृत्तप्रेषणात्माभूत् । न च णौ चेदिति श्रुतत्वाद् प्यन्तादेव स्यादिति वाच्यम्, अणावित्थस्यापि श्रुतत्वात् । तस्याग्रिमयोगार्थंभवश्यकर्तव्यस्य स्पष्टार्थमिहैव कर्तुमौचित्याच्च । अणौ या क्रिया सैव चेण्यन्ते इति किम्, दर्शयति भवः । आरोहयति हस्तीत्यध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायां माभूत् । कथं तर्हि 'करेणुरारोहयते निपादिनम्' इति माघप्रयोगः, 'स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः कृताधिपत्यामिव साधुबन्धुताम्' इति भारविप्रयोगश्च संगच्छत इति चेत् । अत्राहुः--'णिचश्च' इत्यनेन क्रियाफले कर्तृगामिनि तद् न तु प्रकृतसूत्रेणेति । अणौ यत्कर्म कारकं णौ चेत्स कर्तेति किम्, दर्शयन्ति, भवमिति निवृत्तप्रेषणपक्षे तृतीयकक्षायां माभूत् । स्मरति वनगुल्ममिति । पक्षद्वयेऽपीयं प्रथमकक्षा । स्मरयति वनगुल्म इति । निवृत्तप्रेषणपक्षे चतुर्थकक्ष्यम् । अध्यारोपितपक्षे तु तृतीयकक्ष्येति ज्ञेयम् । केचित्तु एतत्सूत्रस्थे भाष्ये दर्शयते भृत्यान् राजेत्युदाहरणम्, स्मरयत्येनं वनगुल्म इति प्रत्युदाहरणं च दृश्यते । ततश्च अध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्ष्यायामेवानेनात्मनेपदं भवति न तु तृतीयकक्ष्यामिति प्रतीयते । तथा च कर्मपदमात्रर्थं तस्य क्रियावाचित्वं स्वीकृत्याणौ या क्रिया सैव चेण्यन्तेनोच्येतेति वाक्यान्तराम्युपगमेप्येवकारेणाधिक्यं न व्यवच्छिद्यते किं तु न्यूनतैवेत्यस्मादेव भाष्यादवगम्यते । एवं च दर्शयते भव आरोहयते हस्तीति कर्मप्रयोगरहितं मूलग्रन्थस्योदाहरणम्, स्मरयति वनगुल्म इति प्रत्युदाहरणं च भाष्यविरुद्धमेवेत्याहुः । अन्यैस्त्वविवक्षितमिह कर्मण्युक्त्वाऽत्र मूलग्रन्थाविरोधेनैव भाष्यग्रन्थः समर्थितः । तेषामयमाशयः--गभीरायां नद्यां घोष इत्यत्र गभीराभिन्ननद्यामिति गभीरनदीपदार्थयोरभेदबोधानन्तरं तीरलक्षणायां तीरस्य गभीरत्वाभावाद्भावास्तु गभीरत्वेऽप्येकदेशान्वयासंभवाच्च अनर्थकमपि गभीरायामिति पदं प्राथमिकबोधमादाय सार्थकं तद्विहापि अध्यारोपितप्रेषणापक्षे द्वितीयकक्षायां कर्मण्यन्वितम्, ततो णिजर्थस्येव कर्मण्यन्वितम्, ततो णिजर्थस्येव कर्मणोऽपि त्यागे णिचः कर्मपदस्य च प्राथमिकबोधमादाय सार्थकम् । स्वबोध्यसंबन्धो लक्षणेऽप्यभ्युगमात् । विशिष्ट वाक्यार्थस्य चेह बोध्यत्वेन तत्संबन्धस्य बोधकर्तारूपस्य वाक्ये सत्त्वात् । एषैवार्थवादैः प्राशस्त्यलक्षणाया गतिः । अन्यथा 'वायुव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः' इत्यादिविधिव्यवाक्यस्य योऽर्थवादः 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता, वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति' 'स एवैनं भूतिं गमयति' इत्यादिस्तत्र वायुमेव स्वेन भागधेयेन स एवैनमित्यादिरूपस्य विभक्तिभेदेन प्रयोगस्य वैयर्थ्यं स्यादिति । नन्वेतत्सूत्रस्योदाहरणं च यथाश्रुतभाष्या-

विषयो भवतीत्यर्थः । 'भीरस्म्योहेतुभये' (सू० २५६४) । व्याख्यातम् । २७३९ गृध्रि-
वञ्च्योः प्रलम्भने । (१-३-६९) प्रतारणेऽर्थे ष्यन्ताभ्यामाभ्यां प्राग्वत् । माणवकं गर्ध-
यते, वञ्चयते वा । प्रलम्भने किम्-श्वानं गर्धयति । अमिकाङ्क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहि
वञ्चयति । वर्जयतीत्यर्थः 'लियः संमाननशालीनोकरणयोश्च' (सू० २५९२) । व्याख्यातम् ।
२७४० मिथ्योपपदात्कृत्वोऽभ्यासे । (१-३-७१) णेः इत्येव । पदं मिथ्या
कारयते । स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः । मिथ्योपपदात् किम्-पदं सुष्ठु

रोपितप्रेषणपक्षे तु तृतीयकक्ष्येति बोध्यम् । 'स्मृ आद्याने' इति घाटादिकत्वेन
मेत्वाद्ब्रह्मस्त्रः । विस्तरस्त्वत्र प्रौढमनोरमाशब्दरत्नशब्देन्दुशेखरेण्वनुसंधेयः ।
गृध्रिवञ्च्योः । प्रलम्भनं प्रतारणमिति मत्वाह प्रतारणेऽर्थे इति ।
गर्धयति । आत्मनेपदमित्यर्थः । धातूनामनेकार्थकत्वादनयोः प्रतारणे वृत्तिः ।
मिथ्योपपदात् । अभ्यासवृत्तेर्मिथ्याशब्दोपपदकात् कृत्वाः आत्मनेपदमित्यर्थः ।

नुसारेण सकर्मकमेवास्तु किमनेन विद्यमानकर्मणोऽविवक्षितत्वोपपादनङ्केशेनेति चेत् । मैवम् ।
निवृत्तप्रेषणपक्षे दर्शयते भव इत्याद्युदाहरणस्य प्रत्युदाहरणस्य च कर्मरहितस्य स्त्रीकर्तव्य-
तया तदैकरूप्यस्यास्मिन्नपि पक्षे अकर्मकोदाहरणप्रत्युदाहरणयोः सिद्धये कर्मणोऽविवक्षितत्व-
व्याख्याया उचितत्वात् । किं च 'कर्मवत्कर्मणा-' इत्यनेनैव सिद्धे कर्तृस्वभावक्रियार्थं सूत्र-
मिति भाष्यग्रन्थस्वारस्यादप्यकर्मकोदाहरणं प्रत्युदाहरणं चायाति । न च 'कर्मवत्कर्मणा-'
इति सूत्रे तुल्यशब्देनापि कर्मस्यक्रियातो न्यूनतैव व्यवच्छिद्यते न त्वाविक्रयमिति स्त्रीकृते
नास्ति भाष्यग्रन्थस्वारस्यभङ्ग इति वाच्यम्, तथा हि सति कर्मवत्कर्मस्यक्रिय इत्युक्तेऽपि
कर्मस्या क्रिया यस्य कर्तुः स कर्ता कर्मवदित्यर्थलाभात् तत्समीहितसिद्धौ कर्मणा तुल्यक्रिय
इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । द्वितीयकक्षायां भवे हस्तिनि च विषयत्वापादनविषयप्रेरणयाश्च न्यग्भ-
वनविषयकप्रेरणायाश्च क्रमेण सत्त्वेऽपि विषयत्वापत्तिरूपाया न्यग्भवनरूपायाश्च कर्मस्यक्रि-
यायाः सत्त्वात् । यदि तु 'कर्मणा तुल्यक्रियः-' इत्येतत्सार्थक्याय तुल्यशब्देनात्र न्यूनाधिक-
व्यवच्छेदः क्रियत इत्युच्यते, तदा 'कर्मवत्कर्मणा-' इति सूत्रस्य द्वितीयकक्षायामप्रवृत्तेः कर्म-
वत्कर्मणेत्यनेनैव सिद्धे इत्यादिभाष्यग्रन्थस्वारस्यभङ्गो भवत्येव । ततश्च अव्यारोपितप्रेषणपक्षे
तृतीयकक्षायामेवोदाहरणम्, न तु द्वितीयकक्षायामित्यभ्युपगन्तव्यम् । एतेनाध्यारोपितप्रेषणपक्षे
णौ चेत्सा क्रियेत्यनेनाविक्रयमात्रं व्यवच्छिद्यते न्यूनत्वं नेत्यत्र विनिगमनाभावान्न्यूनत्वव्यवच्छेद
एव स्त्रीकृते, द्वितीयकक्षायां तद् दुर्वार इति न्यूनाविक्रयव्यवच्छेद एव ग्राह्यस्तेन कक्षाचनुष्टय-
पक्ष एव साधोयानिति वदन्तः परास्ताः । दर्शयते भृत्यान् राजेति भाष्योदाहरणवलेन अध्या-
रोपितपक्षस्यैव प्रबलत्वादिति सिक् । गृध्रिवञ्च्योः प्रलम्भने । अकर्त्रभिप्रायार्थं आरम्भः ।
मिथ्योपपदात्कृत्वोऽभ्यासे । इह करोतिहृच्चारणार्थत्वादकर्मकः । उच्चारणं निःसर-
णम् । ष्यन्तस्तूच्चारणवृत्तिः सकर्मकः उच्चारयतीति । निःसारयतीत्यर्थः ।
असकृदुच्चारणे तु धातोर्लक्षणा, आत्मनेपदं तु द्योतकम्, तेनैव द्योतितत्वाद् 'नित्य-

कारयति । अभ्यासे किम्-सकृत्पदं मिथ्या कारयति । 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले'
 (सू० २१५८) यजते । सुनुते । कर्त्रभिप्राये किम्-ऋत्वजो यजन्ति । सुन्वन्ति । २७४१
 अपाद्दः । (१-३-७३) न्यायमपवदते ॥ कर्त्रभिप्राये इत्येव, अपवदति । 'णिचश्च'
 (सू० २५६४) । कारयते । २७४२ समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे । (१-३-७५) अग्रन्थे इति
 च्छेदः व्रीहीन् संयच्छते । भारमुद्यच्छते । वस्त्रमायच्छते । अग्रन्थे किम्-उद्यच्छति वेदम्,
 अधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः । कर्त्रभिप्राये इत्येव । व्रीहीन् संयच्छति । २७४३ अनुपस-
 र्गाञ्जः । (१-३-७६) गां जानीते । अनुपसर्गात् किम्-स्वर्गं लोकं न प्रजानाति । कथं
 तर्हि भट्टिः- 'इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य' इति कर्मणि लिट् ।
 नृपेणेति विपरिणामः । २७४४ विभाषोपपदेन प्रतीयमाने । (१-३-७७)
 'स्वरितञितः-' इत्यादिपञ्चसूत्र्या यदात्मनेपदं विहितं तत्समीपोच्चारितेन पदेन

इत ऊर्ध्वं णेरिति निवृत्तम् । अपाद्दः । अपपूर्वाद्विदधातोराम्नेपदमित्यर्थः न्यायमपवदते
 इति । वदनेन निरस्यतीत्यर्थः । 'किमिह वचनं न कुर्यान्नास्ति वचनस्यातिभारः' इति
 न्यायात् । समुदाङ्भ्यो । सम, उत्, आङ् एतत्पूर्वाद् अग्रन्थविषयकाद् यमेराम्नेपद-
 मित्यर्थः । व्रीहीन् संयच्छते इति । संगृह्णातीत्यर्थः । भारमुद्यच्छते इति । उद्गृह्णाती-
 त्यर्थः । वस्त्रमायच्छते इति । कट्वादौ निबध्नातीत्यर्थः । कर्त्रभिप्राये इत्येवेति ।
 व्रीहीन् संयच्छतीति । परार्थं संगृह्णातीत्यर्थः । 'आङो यमहनः' इत्येव सिद्धे आङ्ग्रहणं
 सकर्मकार्थम्, तस्य अकर्मकादेव प्रवृत्तेरिति बोध्यम् । अनुपसर्गाञ्जः । अनुपसर्गाद् ज्ञाधा-
 तोराम्नेपदमित्यर्थः । 'अकर्मकाच्च' इत्येव सिद्धे सकर्मकार्थमिदम्, तदाह गां जानीते इति ।
 कथमिति । अनुपूर्वकस्य अनुमत्यर्थकस्य ज्ञाधातोरुपसर्गपूर्वकतया प्रकृतमूत्रस्याप्रवृत्तेः सक-
 र्मकतया 'अकर्मकाच्च' इत्यस्याप्यप्रवृत्तेः अनुजज्ञे इति कथमात्मनेपदमित्यर्थः । समावृत्ते
 कर्मणि लिङिति । तथा च 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदमिति भावः । सुतस्य गमनमनुज्ञा-
 तमित्यर्थः फलति । नन्वेवं सति नृप इति प्रथमान्तस्य कथमिहान्वय इत्यत आह नृपेणेति
 विपरिणाम इति । अवालुलोचे इत्यत्रान्वितं नृप इति प्रथमान्तं तृतीयया विपरिणामितम-
 त्रानुपज्यते इत्यर्थः । विभाषोपपदेन । स्वरितञित इत्यादीति । 'स्वरितञितः कर्त्र-
 भिप्राये क्रियाफले, अपाद्दः, णिचश्च, समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे, अनुपसर्गाञ्जः'
 इति पञ्चसूत्रोक्त्यर्थः । समीपोच्चारितं पदमुपपदम्, न तु 'तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्' इति

'पस्यो' इति न द्विवचनम् । ऋत्वजो यजन्तीति । दक्षिणादिकं तु न याग-
 फलम् । स्वर्गकामो यजेतेत्यादिना स्वर्गाद्युद्देशेन यागादिविवानात्स्वर्गादिरेव फलमिति
 भावः । समुदाङ्भ्यो । 'आङो यमहनः' इत्येव सिद्धे आङ्पूर्वकस्य वचनं सक-
 र्मकार्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति वस्त्रमायच्छत इति । अनुपसर्गाञ्जः । 'अक-
 र्मकाच्च' इत्येव सिद्धे सकर्मकार्थं आरम्भः । विभाषोपपदेन । उपपदेन फलस्य कर्तु-

व्याफलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते वा स्यात् । स्वं यज्ञं यजति, यजते वा । स्वं कटं रोति, कुहते वा । स्वं पुत्रमपवदति, अपवदते वा । स्वं यज्ञं कारयति, कारयते वा । इं व्रीहिं संयच्छति, संयच्छते वा । स्वां गां जानाति, जानीते वा ।

इति तिङन्ते आत्मनेपदप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते परस्मैपदप्रकरणम् ॥ ६१ ॥

(२५)

‘शेषात्कर्तरि परस्मैदम्’ (सू० २१५९) । अति । २७०५ अनुपराभ्यां ।

संकेतितम्, असंभवात्, तदाह समीपोच्चारितेन पदेनेति । फलस्य कर्तृगामित्वे नित्यमात्मनेपदे पञ्चसूत्र्या प्राप्ते विभाषेयमिति ‘न वेति विभाषा’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । स्वं यज्ञमिति । स्वोयमित्यर्थः । अत्र स्वशब्देनैव फलस्यात्मगामित्वावगमात् ‘स्वरितञितः—’ इति नित्यात्मनेपदस्यानेन विकल्पः । स्वं यज्ञं कारयतीत्यत्र ‘णिञश्च’ इत्यस्यानेन विकल्पः । स्वं व्रीहिमिति । अत्र ‘अनुपसर्गाञ्जः’ इत्यस्यानेन विकल्पः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
वालमनोरमाख्यायां आत्मनेपदव्यवस्था समाप्ता ।

अथ परस्मैपदव्यवस्थां निरूपयितुमुपक्रमते शेषात्कर्तरीति । अनुप-

गामित्वे द्योतिते तद्धोऽप्राप्तावप्राप्तविभाषेयम् । कर्तृगामिनि क्रियाफले नित्ये प्राप्ते प्राप्तविभाषेत्यन्थे । स्वं यज्ञमिति । स्वमित्युपलक्षणम् । स्वार्थं यज्ञं यजति आत्मार्यं यज्ञं यजति इत्याद्यपि बोध्यम् ।

इति तत्त्वबोधिण्यामात्मनेपदप्रक्रियाप्रकरणम् !

शेषात्कर्तरि । ‘अनुदात्तङित—’ इत्यादिष्व्वात्मनेपदमेवेति नियमान्न तत्र परस्मैपदस्य संभवः । तथा च कर्तरि परस्मैपदमित्यनेन परस्मैपदमेवेति नियमिते तद्भिन्नानामेव तद्भिन्विष्यतीति शेषग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्याहुः । ‘अनुदात्तङितः—’ इत्यादिष्व्वात्मनेपदमिति नियमात् ‘शेषात्कर्तरि—’ इत्यनेन परस्मैपदमेव तत्र भवि-

कृञः । (१—३—७६) कर्तृगोऽपि फले गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम् ।
 अनुकरोति । पराकरोति ॥ कर्तरीत्येव, भावकर्मणोर्मा भूत् । न चैवमपि कर्म-
 कर्तरि प्रसङ्गः, कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतया तत्र 'कर्मवत्कर्मणा—' (सू० २७६६)
 इत्यात्मनेपदेन परेणास्य बाधात् शास्त्रातिदेशपक्षे तु 'कर्तरि कर्म—' (सू० २६८०)
 इत्यतः 'शेषात्—' (सू० २१९५) इत्यतश्च कर्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्य कर्तव्यं यः कर्ता
 न तु कर्मकर्ता तत्रेति व्याख्येयम् । २७४६ अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ।
 (१—३—८०) क्षिप प्रेरणे । स्वरितेत् । अभिक्षिपति २७४७ प्राद्धहः ।

राभ्यां कृञः । परस्मैपदमिति शेषः । ननु 'स्वरितञितः—' इत्यात्मनेपदस्य कर्तृ गामिन्येव
 फले विधानात्कर्तृगामिनि फले 'शेषात्कर्तरि' इति परस्मैपदस्य सिद्धत्वात् किमर्थमिदमित्यत
 आह कर्तृगोऽपीति । गन्धनादाविति । गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनो-
 पयोगेषु इत्यर्थः । सा भूदिति । भावे कर्मणि लकारस्य कर्तृगे फले परस्मैपदनिवृत्त्यर्थं
 कर्तरीत्यस्यानुवृत्तिरिति भावः । ननु कर्तरीत्यस्यानुवृत्तावपि अनुक्रियते शब्दः स्वयमेवेत्यत्र
 कर्मकर्तरि परस्मैपदं दुर्वारमित्याशङ्क्य परिहरति न चेति । एवमपि कर्तरीत्यस्यानुवृत्ता-
 वपि कर्मकर्तरि आत्मनेपदस्य प्रसङ्गो नाशङ्क्य इत्यर्थः । कुत इत्यत आह कार्यातिदेश-
 शेति । तत्र कर्मकर्तरि 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इत्यात्मनेपदेन परेणास्य परस्मैपदस्य
 बाधादित्यन्वयः । ननु कर्मणि यच्छास्त्रं तत् 'कर्मवत्कर्मणा—' इति कर्मकर्तार्यतिदिश्यते । तथा
 चात्र कर्मकर्तरि 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदशास्त्रमिह प्राप्तम् । तस्य च परत्वाभावाद् 'अनु-
 पराभ्यां कृञः' इत्यनेन कथं बाधः स्यादित्यत आह कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतयेति ।
 शास्त्रातिदेशस्य कार्यातिदेशार्थतया कार्यातिदेशस्य मुख्यत्वम् । ततश्च कर्मवत् कर्मणित्यनेन
 कर्मणि विहितमात्मनेपदं कर्मकर्तरि विधीयते । तस्य च परत्वात्तेनात्मनेपदेन 'अनुप-
 राभ्याम्—' इति परस्मैपदं कर्मकर्तरि बाधमर्हतीति भावः । 'कर्मवत्कर्मणा—' इत्यत्र
 शास्त्रातिदेशमभ्युपगम्याह शास्त्रातिदेशपक्षे त्विति । 'अनुपराभ्यां कृञः' इत्यत्र 'कर्तरि
 कर्मव्यतिहारे' इत्यस्मादेकं कर्तृग्रहणमनुवर्तते । तथा 'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्'
 इत्यस्माद् द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्तते । तथा च स्वभावत एव यः कर्ता, न तु विवक्षाधीनः
 कर्मकर्ता तथाविधकर्तार्येव अनुपराभ्यां कृञः परस्मैपदमिति लभ्यते । एवं च कर्मकर्तरि
 नास्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । अभिप्रति । परस्मैपदमिति शेषः । स्वरितेदिति । ततश्च
 कर्तृगामिनि फले आत्मनेपदे प्राप्ते अनेन तत्रापि परस्मैपदमिति भावः । अभिक्षि-
 पतीति । प्रतिक्षिपति अतिक्षिपति इत्यप्युदाहार्यम् । प्राद्धहः । प्रपूर्वाद्धेः पर-
 ष्यतीति परस्मैपदग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिति केचित् । अस्य बाधादिति ।
 अनुपराभ्यामित्यस्येत्यर्थः । अत एव 'कर्मवत्कर्मणा—' इति सूत्रे कार्यातिदेशोऽप-
 मिति वक्ष्यति । शास्त्रातिदेशपक्षे 'कर्मवत्कर्मणा—' इत्यनेनात्मनेपदं न विधीयते किं
 तु तद्विधायकं 'भावकर्मणोः' इति शास्त्रमितिदिश्यते, तस्य च पूर्वत्वात्परेण 'अनु-
 पराभ्याम्—' इत्यनेन बाधमाशङ्क्याह शास्त्रातिदेश इत्यादि । स्वरितेदिति ।

(१-३-८१) प्रवहति । २७४८ परेमृषः । (१-३-८२) परिमृष्यति । भौवादिकस्य तु परिमर्षति । इह परेरिति योगं विभज्य बहेरपीति केचित् २७४९ व्याङ्परिभ्यो रमः । (१-३-८३) विरमति । २७५० उपाञ्च । (१-३-८४) यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । २७५१ विभाषाऽकर्मकात् । (१-३-८५) उपाद्रमेरकर्मकात्परस्मैपदं वा उपरमति, उपरमते वा, निवर्तते इत्यर्थः । २७५२^(११) बुध-युधनशजनेङ् प्रुद्भुभ्यो णेः । (१-३-८६) एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्थात् । 'णिचध्व' (स० २५६४) इत्यस्यापवादः । बोधयति पद्मम् । बोधयति काष्ठानि । नाशयति

स्मैपदमित्यर्थः । बहेः स्वरितत्वात् कर्तृगामिन्यात्मनेपदे प्राप्ते तत्राप्यनेन परस्मैपदम् । परेमृषः । परस्मैपदमिति शेषः 'मृष तितिक्षायाम्' इति दैवादिकस्य स्वरितेत्वात् पदद्वये प्राप्ते अयं विविः, तदाह परिमृष्यतीति । चौरादिकस्यापि 'आधृपाद्वा, इति णिजभावे स्वरितेत्वेऽपि परस्मैपदमेव परिमर्षतीति भौवादिकस्य त्विति । 'मृषु सहने सेचने च' इति भौवादिकस्य तु परस्मैपदित्वात् परिमर्षतीत्येव रूपं सिद्धम् । अतोऽस्मिन् सूत्रे तस्य न ग्रहणमिति भावः । इहेति । परेरिति योगो विभज्यते । वह इत्यनुवर्तते । परेर्वहः परस्मैपदमित्यर्थः परिवहति । मृष इति योगान्तरम् । तत्र परेः इत्यनुवर्तते । परेः मृषः परस्मैपदमित्युक्तोऽर्थ इति केचिदाहुरित्यर्थः । भाष्ये त्वयं योगविभागो न दृश्यते । व्याङ्परिभ्यो रमः । परस्मै पदमिति शेषः । रमेरनुदात्तेत्वाद्धिवरयम् । विरमतीति । आरमति, परिरमति, इत्यप्युदाहार्यम् । उपाञ्च । उपपूर्वाऽपि रमेः परस्मैपदमित्यर्थः । उत्तरसूत्रे उपादित्यस्यैवानुवृत्तये व्याङ्पर्युपेभ्यो रमेरिति नोक्तम् । अत्र विरमतीत्यर्थे उपरमतीति नोदाहरणम् । तस्य अकर्मकतया उत्तरसूत्रेण परस्मैपदविकल्पविधानात् । अतः सकर्मकमुदाहरति यज्ञदत्तमुपरमतीति । ननु विरामार्थकत्वात् कथं सकर्मकतेत्यत आह उपरमयतीत्यर्थ इति । ननु णिजभावात् कथमयमर्थो लभ्यते इत्यत आह अन्तर्भावितण्यर्थोऽयमिति । धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः । विभाषाऽकर्मकात् । उपादिति रम इति परस्मैपदमिति चानुवर्तते, तदाह उपाद्रमेरिति । बुधयुध । बुध युध नश जन इङ् प्रु द्भु सु एपां द्वन्द्वः । बोधयति पद्ममिति । सूर्य इति शेषः । बुधविकसनार्थकः । विकसति पद्मम् । तद्विकासयति सूर्य इत्यर्थः । 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति परस्मैपदं तु न सिध्यति, अणौ पद्मस्य कर्तृतया चित्तवत्कर्तृकत्वाभावात् । बोधयति काष्ठानीति । काष्ठानि युज्यन्ते स्वयमेव । तानि बोधयतीत्यर्थः । अणावचित्तवत्कर्तृकत्वाद् 'अणावकर्मकात्—' इत्यस्य न प्राप्तिः । अत एव बोधयति देवदत्तमिति नोदाहृतम्, 'अणावर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इत्येव सिद्धेः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । नाशयति ।

तथा च कर्तृगामिनि क्रियाफलेऽपि परस्मैपदार्थः सूत्रारम्भ इति भावः । परेमृषः । स्वरितेत्वात्पदद्वये प्राप्तेऽयमारम्भः परिमर्षतीति । 'आ धृपाद्वा' इति वैकल्पिक—त्वाणिजभावः । उपाञ्च । व्याङ्पर्युपेभ्य इति नोक्तम्, उत्तरसूत्रे उपेत्यस्यैवानुवृत्ति-

दुःखम् । जनयति सुखम् । अव्यापयति । प्रावयति, प्रापयतीत्यर्थः । द्रावयति, विलापयतीत्यर्थः । स्त्रावयति, स्यन्दयतीत्यर्थः । २७५३ (निगरणचलनार्थे-
भ्यश्च । (१-३-८७) निगारयति । आशयति । भोजयति । चलयति ।
कम्पयति । 'अदेः प्रतिषेधः' (वा० ९५९) । आदयते देवदत्तेन । 'गतिबुद्धि-'
(सू० ५४९) इति कर्मत्वम् 'आदिखाद्यानं' (वा० ११०९) इति प्रतिषिद्धम् ।
'निगरणचलन-' इति सूत्रेण प्राप्तस्यैवायं निषेधः । शेषादित्यकर्त्रभिप्राये परस्मै-

दुःखमिति । दुःखं नश्यति, तद् नाशयति हरिरित्यर्थः । जनयति सुखमिति । जायते
सुखम्, तद् जनयति हरिरित्यर्थः । अध्यापयतीति । अवीते वेदं विधिः, तमध्यापयती-
त्यर्थः । 'प्रु गतौ' इत्यस्योदाहरति प्रावयतीति । गत्यर्थकत्वं मत्वाह प्रापयतीत्यर्थ
इति । द्रावयतीति । द्रवत्यःज्यं तद् द्रावयतीत्यर्थः । धातोर्द्रवीभावाथकत्वं मत्वाह विला-
पयतीत्यर्थ इति । स्त्रावयतीति । स्रवति जलं तस्त्रावयतीत्यर्थः । धातोः स्यन्दनार्थकत्वं
मत्वाह स्यन्दयतीत्यर्थ इति । 'प्रीतिं भक्तजनस्य यो जनयते' इत्यात्मनेपदं तु प्रामादि-
कमेव । यद्वा भक्तजनः हरौ प्रीतिं जनयत्यात्मविषये तां हरिः जनयति इति ण्यन्ताणो
रूपम् । प्रयोज्यकर्तुः शेषत्वदिवक्षया भक्तजनस्येति पष्ठीत्याहुः । निगरण-निगरणं भक्षणम्,
चलनं कम्पनम्, एतदर्थकेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदमित्यर्थः । पूर्वसूत्रे प्रुद्रुसूणां ग्रहणं तु अचल-
नार्थानामेव । अतएव मूले प्रापयतीत्यादि व्याख्यातम् । पानमपि भक्षणमेव 'अपोऽश्नाति' इति
श्रुतिः । अत एव 'न पादम्याङ्ग्यमाङ्ग्यस-' इति सूत्रं पाग्रहणमर्थवत् । 'न पोयतां नाम चकोरजिह्वया
कथं चिदेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका ! इमां किमाचामयसे न चक्षुषी चिरं चकोरस्य भवन्मुख-
स्पृशी, इति श्रीहर्षश्लोके आचामयेति पृथक्पदम् । अः विष्णुः, तस्य स्त्री इः लक्ष्मीः ।
तया सहिता से इत्येकारान्तस्य शेषवदस्य संबोधनम् । 'एङ्हस्वात्-' इति सम्बुद्धिलोप
इति व्याख्येयमिति प्रौढमनोरमायां स्थितम् । वस्तुतस्तु चक्षुषोर्मुखचन्द्रिकाकर्मकपानात्म-
काचमनासंभवादाचाभिरादरे लाक्षणिकः । अतो निगरणार्थकत्वाभावात् परस्मैपदम् । न
चैवं सति प्रत्यवसानार्थकत्वाभावाच्चक्षुषोः 'गतिबुद्धि-' इति कर्मत्वं न स्यादिति शङ्क्यम्,
ह्याचाभिरत्र केवले आदरे वर्तते, किंतु दर्शनपूर्वकादरे वर्तते । सादरज्ञाने लाक्षणिक इति
यावत् । ततश्च बुद्धर्थकत्वादाचामेः चक्षुषोः कर्मत्वं निर्वाधमित्यादि शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् ।
अदेः प्रतिषेध इति । अदेर्ण्यन्ताद् निगरणार्थकतया प्राप्तस्य परस्मैपदस्य प्रतिषेधो
चक्रत्व इत्यर्थः । आदयते देवदत्तेनेत्यत्र अदेः प्रत्यवसानार्थत्वात् प्रयोज्यकर्तुर्देवदत्तस्य
कर्मत्वमाशङ्क्याह गतिबुद्धीति । न्वादयत्यन्नं वदुनेति कथम् । निगरणार्थकतया प्राप्तस्य
परस्मैपदस्य अदेः प्रतिषेधादित्यत आह निगरणचलनेति सूत्रेण प्राप्तस्यैवायं
यथा स्यादिति । निगरणचलनार्थेभ्यश्च । निगरणं भक्षणम् । प्रुद्रुसूणां चल-
नार्थानामनेनात्मनेपदे सिद्धेऽप्यचलानार्थानां तद्विसद्वये पूर्वसूत्रग्रहणम् । अत एव
तत्र विवृतं प्रापयतीत्यर्थ इत्यादिना । कथं ताह 'इमां किमाचामयसे न चक्षुषी'
इति श्रीहर्षः । आङ्पूर्वाच्चमेरनेन परस्मैपदौचित्यादिति चेत् । अत्राहुः--आचाम-

पदं स्यादेव, आदयत्यन्नं वदुना । २७५४ अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ।
(१-३-८८) ष्यन्तात्परस्मैपदं स्यात् । शेते कृष्णः, तं गोपी शाययति ।
२७५५ न पादम्याङ्घ्रमाङ्घ्रसपरिमुहुरुचिनृतिवद्वसः । (१-३-८९)
एभ्यो ष्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न । पिवतिनिगरणार्थः । इतरे चित्तवत्कर्तृका
अकर्मकाः । नृतिश्चलनार्थोऽपि । तेन सूत्रद्वयेन प्राप्तिः । पाययते । दमयते ।

निषेध इति । न तु 'शेषात्कर्तरि-' इति प्राप्तस्येत्येवकारार्थः, 'अनन्तरस्य-' इति न्याया-
दिति भावः । अणावकर्मकात् । ष्यन्तादिति शेषपूरणम्, णेरित्यनुवृत्तेरिति भावः । अणौ
यो धातुरकर्मकः चित्तवत्कर्तृकश्च, तस्माद् ष्यन्तात्परस्मैपदमिति यावत् । चित्तवत्कर्तृकादिति
किम् ? ब्रीहयः शुष्यन्ति, तान् शोषयते । अकर्मकात्किम् ? कटं करोति, तं प्रयुङ्क्ते कटं
कारयते । न पादम्याङ्घ्रम् । पा दमि आङ्घ्रम् आङ्घ्रस् परिमुह् रुचि नृति वद् वस् एषां
समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । प्राप्तस्य निषेधत्वात् प्राप्तिमुपपादयति पिवतिनिगरणार्थ इति ।
ततश्च 'निगरणचलनार्थेभ्यः-' इति प्राप्तिरिति भावः । इतरे इति । दम्यादयः अणौ चित्त-
वत्कर्तृका अकर्मकाश्चेत्यर्थः । ततश्च 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति प्राप्तिरिति भावः ।
नृतिरिति । नृतिश्चलनार्थकः । अणौ चित्तवत्कर्तृकः अकर्मकश्चेत्यर्थः । सूत्रद्व-
येनेति । 'अणावकर्मकात्-' इति 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' इति च सूत्रद्वयेनेत्यर्थः ।
पाययते इति । 'शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्' इति पुकाऽपवादो युक् । दमयते इति ।
'जनी ६ अनसुरब्जोऽमन्ताश्च' इति मित्वाद्घ्रस्वः । ननु दिवादौ दमिः सकर्मक इत्यु-

येति पृथक्पदम् । ईर्लक्ष्मीस्तया सहिता सेस्तस्याः संवोधने हे से इति । केचित्तु सा त्वम्
इने चक्षुषी इनचक्षुषी श्रेष्ठचक्षुषी आचामय किमिति व्याचक्षते अणावकर्मकात् । क्रिया-
फलस्य कर्तृगाभित्वविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदार्थमिदम् । अणाविति किम्, हेतुमण्य-
न्तादकर्मकात्परस्मैपदनियमो माभूत् । आरोह्यमाणं प्रयुङ्क्ते आरोहयते । न्यग्भवन्तं प्रेरयती-
त्यर्थः । 'णेरणौ-' इति सूत्रे उदाहरणत्वेन य आरोहयतिरकर्मको निर्णीतस्तस्माद् द्वितीये
णिचि प्रत्युदाहरणमिदम् । केचित्तु अणाविति किम्, चुरादिष्यन्तात्परस्मैपदनियमो माभूत् ।
तद्यथा पुट्टं चुट्टं अल्पीभावे । पुट्टयति । चुट्टयति । अल्पीभवतीत्यर्थः । अकर्मकाविमौ । ततो
हेतुमर्णाचि । पुट्टयते चुट्टयते । इति प्रत्युदाहरन्ति । तद्भाष्यादिविरुद्धम् । तथा हि—
बुधादिसूत्रादिह णेरिति वर्तते बुधादिभ्यश्च हेतुमर्णाणरेव संभवतीति तदन्तादेवायं । विधिः ।
अणाविति प्रतिषेधोऽपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्यः । तेन चुरादिष्यन्ताद्धेतुमण्यौ
परस्मैपदं भवत्येवेति भाष्यादौ स्थितम् । तथा च हेतुमण्योः प्राग् योऽकर्मको हेतु-
मण्यन्तभिन्नस्तस्माद्धेतुमर्णावात्मनेपदं नेति फलितोऽर्थः । अकर्मकात्किम्, कटं
यः करोति तं प्रयुङ्क्ते कटं कारयति । चित्तकर्तृकादिति किम्, शुष्यन्ति ब्रीहय-
स्तांशोषयते । न पाद । चित्तवत्कर्तृका अकर्मका इति । दिवादौ दमिः
सकर्मक इत्युक्तम्, इह त्वकर्मक इति पूर्वोत्तरविरोधो यद्यप्यस्ति, तथापि कर्मणः कर्तृ-
त्वविवक्षायां दमिरत्राकर्मक इत्याहुः । पाययत इति । 'शाच्छासा-' इति युक् ।

आयामयते । आयासयते । परिमोहयते । रोचयते । नर्तयते । वादयते । वासयते । 'घेट
उपसंख्यानम्' (वा० ९६२) । 'घापयेते शिशुमेकं समीची' । अकर्त्रभिप्राये 'शेषात्-'
(सू० २१५९) इति परस्मैपदं स्यादेव । वत्सान्पाययति पयः । दमयन्ती कमनीयतामदम् ।
भिक्षां वासयति । 'वा क्यपः' (सू० २६६९) लोहितायति, लोहितायते । 'द्युद्भयो लुङि'
(सू० २३४५) । अद्युतत् अद्योतिष्ठ । 'वृद्भ्यः स्यसतोः' (सू० २३४६) । वत्स्यति
वर्तिष्यते । विवृत्सति विवर्तिषते । 'लुटि च क्लृपः' (सू० २३५१) कल्पा । कल्पासि
कल्पितासे । कल्पस्यति, कल्पिष्यते, कल्पस्यते । चिक्लृप्सति, चिक्लिषते, चिक्लृप्सते ।
इति तिङन्ते परस्मैपदप्रकरणम् ।

क्तम् । अतः कथमिह 'अणावर्मकात्-' इति प्राप्तिरिति चेद् दमेः परस्मैपदनिषेधादेव
दमिरकर्मकोऽपि । अतो दमिः सकर्मक इत्यस्य न विरोधः । आयामयते इति ।
'यमोऽपरिवेषणे' इति मित्त्वनिषेधान्न ह्रस्वः । वासयते इति । 'वस निवासे'
इति भौवादिकस्यैवात्र ग्रहणम् । न तु 'वस आच्छादने' इत्यादादिकस्यापि, तस्य
सकर्मकत्वादेवाप्राप्तेः, लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमित्युक्तेश्च ।
घेट उपसंख्यानमिति । परस्मैपदनिषेधस्येति शेषः । घापयेते शिशुमिति
मन्त्रः । ननु 'दन्तान् पाययति पयः' 'दमयन्ती कमनीयतामदम्' 'भिक्षां
वासयति' इति च कथम् । 'न पादभ्याड्यम-' इति परस्मैपदस्य निषेधादित्यत आह अकर्त्र-
भिप्राये इति । 'अनन्तरस्य-' इति न्यायेन 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च, अणावर्मकात्' इति
सूत्रद्वयप्राप्तस्यैव 'न पादभ्याड्यमाड्यस-' इति निषेध इति भावः । 'वा क्यपः' इत्यादि
प्राग्व्याख्यातमपि सूत्रक्रमेण पुनरुपात्तम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमाख्यायां परस्मैपदव्यवस्था समाप्ता ।

आयामयत इति । 'यमोऽपरिवेषणे' इति मित्त्वनिषेधः । वासयत इति । वस निवासे
इत्यस्य ग्रहणम्, वस आच्छादने इत्यस्य तु न निषेधः सकर्मकत्वेन तस्य प्राप्त्यभावात् । कर्म-
कर्तृत्वविवक्षायाकर्मकत्वेऽपि लुग्विकरणपरिभाषया नात्र ग्रहणमित्याहुः । समीची इति ।
प्रथमाद्विवचनम् । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । परस्मैपदं स्यादेवेति । 'अनन्तरस्य-'
इति न्यायेन योगद्वयेन प्राप्तस्यैव परस्मैपदस्य प्रतिषेध इति भावः । इति परस्मैपदव्यवस्था
समाप्ता ।

इति तत्त्वबोधिण्यां परस्मैपदप्रक्रियाप्रकरणम्

अथ भावकर्मतिङ्प्रकरणम् ॥ ६२ ॥

अथ भावकर्मणोर्लडादयः । 'भावकर्मणोः' (सू० २६७९) इति तङ् । २७५६ सार्वधातुके यक् । (३—१—६७) धातोर्यक्प्रत्ययः स्याद्भावकर्मणाचिनि सार्वधातुके परे । भावो भावना उत्पादना क्रिया । सा च धातुत्वेन

अथ भावकर्मतिङ्प्रकरणं निरूप्यते । 'लः कर्मणि-' इत्यत्र सकर्मकभ्यो धातुभ्यः कर्मणि कर्तरि च, अकर्मकभ्यस्तु भावे कर्तरि च लकारा विहिताः । तेषु कर्तरि लकाराः निरूपिताः । अथेदानीं भावकर्मणोर्लकारा निरूप्यन्ते इति प्रतिजानीते अथ भावकर्मणा-र्लडादय इति । निरूप्यन्ते इति शेषः । तत्र 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्, अनुपराभ्यां कृन्ः' इत्यादिपरस्मैपदविधिषु प्राप्तेष्वह भावकर्मणो रिति तिङिति । सार्वधातुकं यक् । धातोरिति । 'धातारेकाचः-' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । भावकर्मणाचनीति । 'चिण्भावकर्मणोः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । घटस्य भावो घटत्वमित्यादौ प्रकृतिजन्य बोधे प्रकारो भावः । कवेरयं भाव इत्यादौ अभिप्रायः ।

'भावः पदार्थसत्तायां क्रियाचेष्टात्मयोनिषु ।

विद्वल्लीलास्वभावेषु भूत्यभिप्रायजन्तुषु ॥'

इति नानार्थरत्नमाला । 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्तुषु' इत्यमरः । इह तु 'लः कर्मणि-' इत्यत्र भावशब्दो भावनायां यौगिक इत्याह भावो भावन्ति । 'लः कर्मणि-' इत्यत्र भावशब्देन भावना विवक्षितेति भावः । भावनाशब्दस्य चिन्तायामपि प्रसिद्धत्वादाह उत्पादनेति । उत्पत्त्यनुकूलो व्यापार इत्यर्थः । एवं च भूधातोरुत्पत्त्यर्थकाद्धेतुमण्णौ वृद्ध्यावादेशयोः भाविशब्दाद् 'एरच्' इति भावे अचिणिलोपे भावशब्दः, भावयतेरुत्पत्त्यर्थकाद्धेतुमण्यन्तात् स्त्रियामित्यधिकारे 'ण्यासश्चन्यो युच्' इति युचि अनादेशे टापि भावनाशब्द इति बोध्यम् । उत्पादना चेयं धात्वर्थान्नातिरिच्यते इति दर्शयितुमाह क्रियेति । धात्वर्थान्मकक्रियैव उत्पादनेत्यर्थः । तथा हि फलव्यापारयोर्धानुरिति सिद्धान्तः । पचधातोः पाकाऽर्थः पाको विक्विल-त्त्यनुकूलव्यापारः । तत्र विक्विलर्त्यंशः फलम् । अधिश्रयणादिस्तदनुकूलो व्यापारः । तथाविधव्यापाराश्रयो देवदत्तादिः कर्ता, धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्ताति सिद्धान्तात् । अधिश्रयणादिव्यापारजन्या विक्विलक्तिः फलम्, तदाश्रयत्वादादनं कर्म, व्यापारजन्यफल-

सार्वधातुके यक् । 'धातारेकाचः-' इत्यतो धातारिति, 'चिण् भाव-कर्मणोः' इत्यतो भावकर्मणोरिति चानुवर्तते । भावो भावेनेति । उत्पत्त्यर्थाद्भव-तेर्णिजन्तादेरजिति भावः 'एरज्ण्यन्तानाम्' इति त्वनार्थमिति तस्मिन्नेव सूत्रे कैयटः । भवतेरुत्पत्त्यर्थत्वं ण्यन्तस्य भवतेः शुद्धेन करोतिना तुत्यार्थत्वं च दर्श-यति उत्पादना क्रियते । यथा करोति घटमित्यादावुत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः कुलाल-निष्ठः, तथा भावयति घटमित्यादावपि । भवति घट इत्यत्रापि घटनिष्ठ उत्पत्त्यनु-

सकलधातुवाच्या भावार्थकलकारेणानूद्यते । युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्या-

शालि कर्मेति सिद्धान्तात् । एवं सकर्मकेषु सर्वत्र ज्ञेयम् । 'एध वृद्धौ' इत्यस्मिन्नकर्म-
केऽपि वृद्धयनुकूलव्यापारो धात्वर्थः । न चैवं सति एधने देवदत्त इत्यत्र धातुपात्त-
व्यापाराश्रयत्वाद्व्यापारजन्यवृद्धिरूपफलाश्रयत्वाच्च कर्तृत्वं कर्मत्वं च स्यादिति वाच्यम्
धातुपात्तव्यापारजन्यतद्व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वं कर्मत्वमिति सिद्धान्तात् । एवं च
फलोत्पत्त्यनुकूलव्यापारात्मिका क्रिया धात्वर्थ इति सिद्धम् । एतेन क्रियावाची धातुः,
धातुवाच्या क्रियेत्यन्योन्याश्रयोऽपि निरस्तः । उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्यैव क्रियात्वात् ।
तदुक्तम्—'व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया' इति । ननु उत्पत्त्यनुकूल-
व्यापारस्यैव सर्वत्र धातुवाच्यत्वे सर्वेषां धातूनामेकार्थत्वापत्तिः । विक्लित्यादितत्तत्फलो-
त्पत्त्यनुकूलव्यापारार्थकत्वं तु न संभवति । एकैकस्य धातोर्विकलित्यादितत्तत्फलांशे
तदनुकूलव्यापारात्मकव्यापारसामान्ये च वाचकत्वानुपपत्तेरित्यत आह सा च
धातुत्वेन सकलधातुवाच्येति । पच्यादयो धातुत्वेन रूपेण उत्पत्त्यनुकूलव्या-
पारात्मिकां क्रियामाहुः । पचित्वादिविशेषरूपेण तु विकलित्यादितत्तत्फलांशमाहुः ।

कूलो व्यापारोऽस्त्येव, परन्तु फलसामानाधिकरणः सः । कुलालनिष्ठस्तु फलव्य-
धिकरण इतीयान्भेदः । अत एव फलव्यापारयोः सामानाधिकरण्याद्भवत्यादिरकर्म-
कस्तयोस्तु वैयधिकरण्यात् करोत्यादिः सकर्मक इत्याहुः । एतेन भावो भावनेत्यादि
ग्रथेन 'भूवादयो धातवः' इत्यत्र क्रियावाचिनः किम् विकल्पार्थकवाशब्दाद्भावे
चिण् माभूत् । अन्यथा भ्वादिगुणे वाशब्दमात्रपठनादक्रियावाचिनोऽपि वाशब्दस्य
धातुत्वे 'धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते' इति विकल्पस्यापि भावत्वापत्त्या
तद्वाचकवाशब्दाल्लिट् स्यादेवेति केषांचिद्व्याख्यानं परास्तम् । भावनावाचकादेव भावे
लिटः स्वीकारात् । विकल्पस्य तु भावनाभिन्नत्वात् । अन्यथा क्रियावाचिन इति विशे-
षणे दत्तेपि तद्दोषतादवस्थ्यात् विकल्पत्राचकाराल्लिङ्भावेऽपि लडादयः स्युरिति तु न
शङ्कनीयमेव । वर्तमानक्रियादिवृत्तेर्धातोरेव लडादीनां विधानात् । किमर्थं तर्हि क्रियावा-
चिनो भ्वादय इति सर्वैरेव तत्र व्याख्यातम् । याः पश्यसीत्यत्रापि लक्षणप्रतिपदो-
क्तपरिभाषाया याशब्दस्य धातुत्वासंभवाद् 'आतो धातोः' इति तत्राल्लोपाप्रसक्तिरिति
चेत् । अत्राहुः—'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' इति पक्षे 'आतो धातोः' कार्यप्रदेशे
'भ्वादयो धातवः' इत्युपतिष्ठते, भ्वादिषु याशब्दमात्रपठनाद्, द्रव्यवाचकोऽपि याशब्दस्त-
त्रोपतिष्ठते । वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । 'आतो धातोः'
इत्यत्र त्वात् इति वर्णग्रहणात् । तस्माद् द्रव्यवाचकस्य याशब्दस्य धातुसंज्ञा माभूदिति
क्रियावाचिन इति विशेषणमवश्यं वक्तव्यमेवेति । उत्पादना क्रियेत्यनेन तु क्रिया-
वाची धातुर्धात्वर्थः क्रियेत्यन्योन्याश्रयोऽत्र दुष्परिहर इति केषांचिदाक्षेपो निरस्तः ।
उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य क्रियात्वात् । तदुक्तम्—'व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव
च क्रिया इति । धातुत्वेनेति । सकलधातुषु धातुत्वं जातिखण्डोपाधिर्वैत्यन्यदे-
तत् । तच्च वाचकतावच्छेदकम् । क्रियात्वं तु वाच्यतावच्छेदकमिति भावः । धातु-
वाच्येति । नन्वेवं पचतोत्यादावेककर्तृका वर्तमाना पचिक्रियेति क्रियाविशेष्यको

भावात्प्रथमपुरुषः । तिङ्वाच्यभावनाया असत्त्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विव-
तथा च वाचकतावच्छेदकभेदाद्विकित्यादिफलविशेषस्य क्रियासामान्यस्य च वाच्यता
संगच्छते इति भावः । तथा च भट्टिराह—

‘विभज्य सेनां परमार्थकर्मा सेनापतींश्चापि पुरन्दरोऽथ ।
नियोजयामास स शत्रुसैन्ये करोतिरथेऽपि सर्वधातून् ॥’ इति ।

अस्तिभवतिविद्यतीनामपि सत्तानुकूलव्यापार एवार्थः । तत्र सत्ता आत्मभरणम् ।
तदनुकूलव्यापारस्तु जायते, अस्ति, विपरिणमते, वर्धते, अपक्षीयते, विनश्यति, इति वाण्याय-
णिप्रणीतपदभावविकारेष्वन्यतमो यथायथं ज्ञेयः । भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतत् । प्रपञ्चितं
च मञ्जूपायामित्यलम् । ननु उत्पादनात्मकक्रियारूपस्य भावस्य धातुवाच्यत्वे ‘लः कर्मणि च
भावे च—’ इति भावे कथं लकारविधिः । अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादित्यत आह
भावार्थकलकारेणानूद्यते इति । द्वौ त्रय इत्यादौ द्विवचनवहुवचनवदिति भावः ।
युष्मदस्मद्भ्यामित्ति । युष्मदि अस्मदि च तिङ्समानाधिकरणे उपपदे मध्यमोत्तमपुरुषौ
विहितौ । युष्मदस्मदोस्तिङ्समानाधिकरण्यं च तिङ्वाच्यकारकवाचित्वमेव । भावे
लकारे तु आस्यते त्वया आस्यते मया इत्यादौ भाव एव तिङ्वाच्यो न युष्मदस्मदर्थौ ।
अतो न मध्यमोत्तमावित्यर्थः । कर्मलकारे तु त्वं वन्द्यसे, अहं वन्द्ये इत्यादौ लकारस्य
युष्मदस्मदोश्च सामानाधिकरण्यसंभवात्पुरुषत्रयमपि यथायथमुदाहरिष्यते । तिङ्वाच्यति ।
सत्त्वं द्रव्यं लिङ्गसंख्यानवययोग्यम् । तिङ्वाच्या या भावना क्रिया सा असत्त्वरूपा लिङ्गसंख्या-
न्वयायोग्या, शब्दशक्तिस्वभावात् । ततश्चतस्यां तिङ्वाच्यभावनायां द्वित्ववहुत्वयोरप्रतीतेः युवा-
भ्यां युष्माभिर्वा आस्यते इत्यादौ न द्विवचनं बहुवचनं चेत्यर्थः । तिङ्वाच्येत्यनेन कृद्वाच्यायाः

बोधो न स्यात् । प्रत्ययार्थं प्रति प्रकृत्यर्थस्य विशेषणताया औपगवादौ क्लृप्तत्वात् । तथा च
भावना तिङ्प्रत्ययवाच्येति मीमांसकमतमेव रमणीयमिति चेत् । अत्राहुः—प्रत्ययार्थः
प्रधानमिति उत्सर्गः, स चेह त्यज्यते, क्रियाप्रधानमाख्यातम्’ इति स्मरणात् । टावाद्यर्थत्वेन
मीमांसकैरभ्युपगपतस्य स्त्रीत्वस्य पाचिकादौ विशेषणत्वाभ्युपगमात्प्रत्ययार्थः प्रधानमिति
नियमस्य प्रत्युक्तत्वाच्च । किं च भोक्तव्यमित्यादौ तिङ् विनापि भावना प्रतीयते कारकापेक्षा
च दृश्यते । अस्ति च करोतिसामानाधिकरण्यम् । किं कर्तव्यं भोक्तव्यम्, किं कृतवान्
भुक्तवान् इति । न च कृतामपि तव्यदादीनां भावनावाचकत्वमस्त्विति शङ्क्यम् । नामार्थ-
योरभेदान्वयानुरोधेन ‘कर्तरि कृत्’ इति तव्यदादयः कर्मादाविति परैरप्यभ्युपगमात् । अन्यथा
पाचको देवदत्तः पक्तव्य ओदन इत्यत्रभेदबोधो न स्यात् । तथा च धातुवाच्यत्वं भावनाया
इत्येव मतं रमणोयतरमिति । लकारस्य सामानाधिकरण्यं कर्तृकर्माभिधायिन एव संभवति
न भावाभिधायिन इत्याशयेन व्याचष्टे सामानाधिकरण्याभावादिति । न चैवं युष्म-
दस्मद्भिन्नोपपदे ‘समानाधिकरणे देवदत्तः पक्षतीत्यादाविव प्रथमपुरुषेण भाव्यमिति
प्रथमपुरुषोऽप्यत्र न स्यादिति वाच्यम् । ‘शेषे प्रथमः’ इत्यत्र मध्यमोत्तमयोरविषये
प्रथमः स्यादिति व्याख्यानात् । तिङ्वाच्येति । घनादिवाच्यायास्तु सत्त्वरूप-

चनादि । किं त्वेकवचनमेव । तस्यौत्सर्गिकत्वेन संख्यानपेक्षत्वाद् अनभिहिते कर्तरि तृतीया । त्वया मया अन्यैश्च भूयते । वभूवे । २७५७ स्यसिचसी-
युट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशोऽङ्कनग्रहदृशां वा चिष्वदिट् च ।
(६—४—६२) उपदेशो योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्गकार्यं वा स्यात्स्या-

क्रियायाः लिङ्गसंख्यानव्यित्वात्मकं सत्त्वरूपत्वमस्तीत्युक्तं भवति । तद्यथा, पाकौ पाका इत्यादि । तदुक्तम्, 'सार्वधानुके यक्' इति सूत्रे भाष्ये 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते' इति । द्रव्यवद् लिङ्गसंख्यानव्यं लभते इत्यर्थः, शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः । ननु तिङ्वाच्यभावनाया असत्त्वरूपतया द्विवहुवचनाभावे आस्यते इत्यादौ एकवचनं च न स्यादित्यत आह किं त्वेकवचनमेवेति । तिङ्वाच्यभावलकारस्येति शेषः । तस्येति । 'द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने' 'बहुषु बहुवचनम्' इति सूत्रन्यासं भङ्क्त्वा 'एकवचनं द्विवहुषु द्विवहुवचने' इति सूत्रन्यासः कर्तव्यः । तत्र द्वित्ववहुत्वयोर्द्विवहुवचननियमे सति तयोरविषये एकवचनमिति लभ्यते इति भाष्ये स्पष्टम् । एवं च एकवचनस्य एकत्वमुत्सृज्य द्विवहुवचना-
न्यविषये विहितत्वेन औत्सर्गिकतया एकत्वसंख्यानपेक्षत्वाद् भावलकारस्य असत्त्वरूपभाव-
वाचित्वेऽप्येकवचनमेवेति भावः । अनभिहिते इति । भावलकारे कर्तुंस्तिङ्वाच्यत्वाभावेन अनभिहितत्वात्तृतीयेत्यर्थः । त्वया मयेति । त्वत्कर्तृकं मत्कर्तृकम् अन्यकर्तृकं भवनमित्यर्थः । स्यसिच् । अच् हन् ग्रह दृश् एषां द्वन्द्वात् षष्ठी उपदेश इत्यत्र एव विशेषणम्, नेतरेषाम्, अन्यभिचारात्, तदाह उपदेशे योऽजिति । अजित्यस्य उपदेशान्वयित्वेऽपि सौत्रः समासः । अजिति लुप्तषष्ठीकं

मिष्टमेवेति पाकं पाकेनेत्यादौ यथायथं द्वितीयादयः प्रवर्तन्ते । अतएव भाष्यकृतोक्तं 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते' इति । द्रव्यवर्मास्त्रिङ्गसंख्याकारकादीन् गृह्णातीत्यर्थः । एकवचनमेवेति । प्रायोवाचोऽप्यम् । अन्यथा 'उष्ठासिका आस्यन्ते हतशायिकाः शय्यन्ते' इति भाष्ये धात्वर्थनिर्देशे ष्वुलि कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इत्यासिकाः शायिका इत्यत्र बहुवचनसिद्धावपि आस्यन्ते शय्यन्ते इत्यत्र तन्न सिध्येत् । न च कर्मण्येवात्र लकारो-
ऽस्त्विति शङ्क्यम् । धातुद्वयस्याप्यकर्मकत्वेन तदसंभवाद् अर्थासङ्गतेश्च । तत्र ह्युष्ठाणां यादृशान्यासनानि हतानां यादृशानि शयनानि तादृशानि देवदत्तादिकर्तृकान्यासनादीनीत्यर्थः । सादृश्यावगमादिह आख्यातवाच्यस्यापि भावस्य भेदावभासाद्बहुवचनम् । न चैवं संख्यानव्यित्वे असत्त्वरूपता न स्यादिति वाच्यम् । लिङ्गक्रियानाधारकारकयोगाभावमात्रेणासत्त्वरूप-
त्वमुपपद्यत इति कारकेपूक्तत्वात् । केचिदिह उष्ठासिकाहतशायिकाशब्दयोस्तत्सदृशे लक्षणां स्वीकृत्य आस्यन्त इत्यादिना अभेदान्वयमाहुः । मनोरमायां तु आसिकाः शायिका इति च द्वितीया बहुवचनं क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वात् । न चैवं क्लीबत्वमेकवचनान्तरत्वं च स्यादिति वाच्यम् । 'स्त्रियां वित्तन्' इत्यधिकारात्क्रीत्वावधारणेन 'सामान्ये नपुंसकम्' इत्यस्या-
प्रवृत्तेः, बहुत्वावधारणेनैकवचनावृत्तेश्चेत्युक्तम् । स्यसिच्सीयुट्तासिषु । यद्यप्यजादयो द्वन्द्वेन निर्दिष्टास्तथाप्युपदेशं इत्यत्र एव विशेषणं न हनादीनामव्यभिचारात्तदाह उप-

द्विपु परेषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीनामिडागमश्च । अयमिद् चिष्वद्भाव-
संनिधांगशिष्टत्वात्तदभावे न । इहार्धधातुके इत्यधिकृतं सीयुटो विशेषणम्, नेत-
रेपामव्यभिचारात् । चिष्वद्भावाद्वृद्धिः । नित्यश्चायं^१ वल्निमित्तो विधाती ।

वां । चिष्वदिति सप्तम्यन्ताद्वृत्तिः स्यसिचसीयुट्तासिष्वित्युपमेयतः सप्तमीदर्शनात्, तदाह
चिणीवेति । अङ्गकार्यमिति । अङ्गस्येद्यधिकृतत्वादिति भावः । भावकर्मवाचिषु स्या-
दिष्विति नार्थः, सीयुटो लिडागमतया भावकर्मवाचित्वेऽपि स्यसिचतासीनां भावकर्मवा-
चित्वाभावात् । नापि भावकर्मवाचिनि प्रत्यये परे ये स्यादयस्तेष्वित्यर्थः, स्यसिचतासीनां
भावकर्मवाचिप्रत्ययपरत्वसंभवेऽपि सीयुटस्तदसंभवात् । सीयुडागमविशिष्टस्यैव लिङो भाव-
कर्मवाचितया केवलसीयुटो न भावकर्मवाचिप्रत्ययपरकत्वमस्ति । अतो विषयसप्तमीति
मत्वाह भावकर्मणोर्गम्यमानयोरिति । इद्विवौ स्यसिचसीयुट्तासिषु इति सप्तमी
पृथ्वा विपरिणम्यते इति मत्वाह स्यादीनामिडागमश्चेति । अत्र अञ्जनग्रहहशां स्यादीनां
च न ययासंख्यम्, व्याख्यानात् । स्याद्विपु परेषु अङ्गस्य इडिति नार्थः, 'आर्धधातुकस्येड्वलदेः'
इत्यत्र 'आर्धधातुके' इति योगं विभज्य यावानिद् स आर्धधातुकस्यैवेति भाष्ये उक्तत्वात् ।
चिणि यदङ्गाधिकारविहितं कार्यं तस्यैवात्रातिदेशः, न तु चिणि दृष्टमात्रस्य । तेन घानिष्यते
इत्यत्र 'हनो वध लिङि, लुङि च' इति चिणि दृष्टो वधादेशश्चिष्वदिति नातिदिश्यते, तस्य
द्वैतीयकत्वेन अङ्गाधिकारविहितत्वाभावात् । तथा आयिष्यते इत्यत्र इणो गादेशो न ।
अध्यायिष्यते इत्यत्र इङो गाडादेशो न, द्वैतीयकत्वात् । चिष्वत्त्वाभावे अयमिड् नेत्याह
अयमिडिति । सेट्कस्य वलादित्वलक्षण इट् तु स्यादेवेति भावः । ननु भूयेतेति विधि-
लिङि चिष्वत्त्वम् इट् च स्यातामित्यत आह इहार्धधातुके इति । नेतरेपामिति ।
स्यसिचतासीनां न विशेषणमित्यर्थः । अव्यभिचारादिति । स्यसिचतासीनां सर्वत्रार्धधातु-
कत्वनियमादिति भावः । अत्र वार्तिकम् ।

'चिष्वद्वृद्धिर्युक् च हन्नेश्च वत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितो वा चिणीति ।

इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिनित्यश्चायं, वल्निमित्तो विधाती ॥' इति ।

स्यसिचसीयुडिति सूत्रस्य वृद्ध्यादि प्रयोजनमित्यर्थः । तत्र वृद्धिं दर्शयति

देशे योऽजिति । उपदेशे अजन्तानामिति न व्याख्यातम्, तथाहि सति णिज-
न्तस्य न स्यात्तस्योपदेशाभावात् । उपदेशो हि साक्षादुच्चारणम् । न च ण्यन्तस्य
तदस्ति । चिष्वदिति सप्तम्यन्ताद्वृत्तिः, 'स्यसिचसीयुट्तासिषु—' इति प्रतियोगिनि सप्त-
मीनिर्देशादतो व्याचष्टे चिणीवेति । ननु चिणि दृष्टमात्रस्य वृद्ध्यादिकार्यस्याति-
देशे घानिष्यते आयिष्यते अध्यायिष्यते इत्यत्र हनो वधादेशः, इणो गादेशः, इङो
गाडादेशोऽपि स्यादिति चेत् । मैवम् । अङ्गाधिकारवलेन अङ्गस्यैव कार्यस्यातिदेशात् ।
न चैते हानिणिडादेशा अङ्गास्तदेतदाह अङ्गकार्यं वा स्यादिति । सीयुट इति ।
तथा च सीयुट्शब्देन तद्विशिष्टं लक्ष्यत इति भावः । आर्धधातुक इत्यनेन व्याव-

भाविता, भविता । भाविष्यते । भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भूयेत ।
भाविषीष्ट, भविषीष्ट । २७५८ चिण्भावकर्मणोः । (३—१—६६) च्लेश्चिण्य-
द्भाकर्मवाचिनि तशब्दे परे । अभावि । अभाविष्यत, अभविष्यत । तिङोक्त-

चिण्वद्भावाद् वृद्धिरिति । लुटि भू ता इति स्थिते चिण्वत्त्वाद् 'अचोऽङ्गिति' इति
वृद्धिरित्यर्थः । इडागमश्चेत्यपि बोध्यम् । तत्फलं तु वक्ष्यते । तथा दाघातोर्लुटि 'आतो युक्
चिण्कृतोः' इति युक् । तथा लुटि घानिष्यते इत्यत्र 'होहन्तेऽङ्गिन्नेषु' इति घत्वम् । शमेह-
तुमण्यन्ताल्लुटि शामिता, शमितेत्यत्र 'चिण्णमुलोः-' इति दीर्घः । तथा अनेनैवात्र इटि
कृते तस्य आभीयत्वेनासिद्धत्वाद् अनिटीति निषेधाभावाद् णिलोपः । तथा भाविष्यते इत्यत्र
भू स्य इति स्थिते परमपि वलादिलक्षणम् इटं वाधित्वा नित्यत्वादानेन इट्, वल्निमित्ते
इटि कृतेऽकृते च चिण्वदिटः प्रवृत्त्या कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । वलादिलक्षणस्त्विङ् न नित्यः,
चिण्वदिटि कृते वलादित्वस्य विहितत्वेन वलादिलक्षणस्य इटः अप्रवृत्तेः । नित्यश्चायमित्यस्य
चिण्वदिङिति शेषः । वल्निमित्त इत्यनन्तरम् इडनित्य इति शेषः । अनित्यत्वे हेतुः—
विधातीति । चिण्वदिटो वलादिनिमित्तविधातकत्वादित्यर्थः । एवं च सेट्कत्वेऽप्यनेनैव
इट् । एतदभावपक्षे तु सेट्कत्वे वलादिलक्षण इडिति बोध्यम्, तदाह भवितेति । चिण्व-
दिङभावपक्षे वलादिलक्षण इडिति भावः । चिण् भावकर्मणोः । च्लेरिति ।
'च्लेः सिच्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तशब्दे परे इति । 'चिण् ते पदः'
इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अभावीति । च्लेश्चिणि कृते 'चिणो लुक्' इति
तशब्दस्य लोपः चिण्ववौ । तशब्दे किम् ? अभाविषाताम् । अथ अनुपूर्वाद्
भूधातोर्हपभोगार्थं कात्सकर्मकात्कर्मणि लकारे विशेषमाह तिङोक्तत्वादिति ।

त्यस्तु विधिलिङ् । तेन भूयेतेत्यत्र न भवति । न चात्र 'लिङः सलोपः-' इति सलोपाद्वला-
दित्वं नास्तीति वाच्यम्, तस्येहानपेक्षणात् । यदाह—'चिण्वद् वृद्धिर्युक् च हन्तेश्च घत्वं दीर्घ-
श्चोक्तो यो मितं वा चिणीति । इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिनित्यश्चायं वल्निमित्तो
विधाती ।' इति । अस्यार्थः—चिण्वदित्यतिदेशस्य वृद्ध्यादिकं प्रयोजनम् । तथा हि—भाविता
भाविष्यते इत्यादौ वृद्धिः । दाघिता दाघिषीष्टेत्यादौ युक् । घानिता घानिष्यते इत्यादौ
घत्वम् । हेतुमण्यन्तात्कर्मणि लकारे शामिता शमिता शामिष्यते शमिष्यते इत्यादौ चिण्णमु-
लोरिति मितामुपधाया वा दीर्घः । अत्रैव शमितेत्यादौ 'स्यसिच्सीयुट्-' इत्यनेन कृत इड्
आभीयत्वेनासिद्धस्तेनानिटीति निषेधो न प्रवर्तत इति णेलोपो भवति । भाविष्यते इत्यादौ
भू स्य इति स्थिते परमपि वलादिलक्षणमिटं वाधित्वा चिण्वदिडेव भवति । अस्मि-
न्कृते तु स न भवति । वलादिनिमित्तस्य विहितत्वात् । एवं च नित्यत्वात् सेड्भ्यो-
प्यमेवेड् भवति । एतदभावपक्षे तु सेड्भ्यो वलादिलक्षण इड् भवतीति बोध्यम् ।
चिण् भावकर्मणोः । 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'चिणू ते पदः' इत्यतस्ते
इति चानुवर्तते । तत्रत्यं तु चिण्वहणं 'न रुधः' इति निषेधेन तिरोहितमिति

त्वात्कर्मणि न द्वितीया । अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च । अनुभूयेते अनुभूयन्ते । त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि । अन्वभाविषाताम्, अन्वभविषाताम् । णिलोपः । भाव्यते । भावयांचक्रे । भावयांभवू । भावयामासे । इह तशब्दस्य एशि, इट् एत्वे च कृते 'ह एति' (सू० २२५०) इति हृत्वं न, तासिसाहचर्यादस्तेरपि व्यतिहे इत्यादौ सार्वधानुके एव 'ह एति' इति हृत्वप्रवृत्तेरित्याहुः । भाविता । चिष्वदिट् आभीयत्वेनासिद्धत्वाणिलोपः । पक्षे भावयिता । भाविष्यते, भावयिष्यते । भाव्यताम् । अभाव्यत । भाव्येत । भाविषीष्ट, भावयिषीष्ट । अभावि अभाविषाताम्, अभावयिषाताम्, । वुभूष्यते । वुभूषांचक्रे । वुभूषिष्यते । वोभूषिष्यते । वोभूय्यते । यङ्लुगन्तात्, वोभूयते । वोभवांचक्रे ।

कर्तुंस्त्वनभिहितत्वात् तृतीयैवेति भावः, तदाह अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया चेति । इहानन्दस्य तिङाभिहितत्वात् प्रथमेति भावः । युष्मदस्मदुपात्तयोः कर्त्रोस्त्वनभिहितत्वात् तृतीया । अनुभूयेते इति । सुखदुःखे इति शेषः । अनुभूयन्ते इति । सुखानीति शेषः । णिलोप इति । भूधातोर्णौ वृद्धौ आत्रादेशे भावि इति ण्यन्तात् कर्मणि लट्स्तादेशे यकि णिलोप इत्यर्थः । भावयामासे इति । प्रथमपुरुषैकवचने उत्तमपुरुषैकवचने च रूपम् । इहेति । भावयामासे इत्यत्र प्रथमैकवचनतशब्दस्य 'लिट्स्तज्ञयाः-' इति एशादेशे उत्तमपुरुषैकवचनस्य इट्श्च 'टित् आत्मनेपदानाम्-' इत्येत्वे च कृते भावयामास् ए इति स्थिते 'ह एति' इति सकारस्य हकारः प्राप्तो न भवतोत्यर्थः । कुत इत्यत आह तासीति । 'ह एति' इत्यत्र तासस्त्वोरित्यनुवर्तते । तत्र एधिताहे इत्यादौ तासेः सस्य सार्वधानुक एव एति परे हकार इति निर्विवादम् । तथाविधतासिसाहचर्यादस्तेरपि सकारस्य व्यतिहे इत्यादौ सार्वधानुक एव परे प्रवृत्तिः ! अतो भावयामासे इत्यत्र नास्तेः सकारस्य हकारः, एकारस्या-र्वधानुकत्वादित्यर्थः । भावितेति । ण्यन्ताद् भावि ता इति स्थिते परत्वाद्द्वलादिलक्षणमिटं वाधित्वा चिष्वदिटि तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादनटोति निषेधाभावाणिलोपे भावितेति रूपम् । अत एव चिष्वदिङ्विधो उपदेशे योऽजित्येव व्याख्यातम्, न तु उपदेशे अजन्तस्येति, तथा सति हि णिजन्तस्य उपदेशाभावान्न स्यादिति भावः । वलादिलक्षणे इटि कृते तु तस्य अनाभीयत्वेन असिद्धत्वाभावादनटोति निषेधाणिलोपाभावे णेरुणायादेशयोः कृतयोर्भावधितेति रूपमिति मत्वाह पक्षे भावयितेति । अथ सन्नन्ताद् भूधातोः भावलकारे उदाहरति । वुभूष्यते इति । यकि सनोऽकारस्य 'अतो लोपः' इति लोपः । वुभूषिता । वुभूषिष्यते इति । चिष्वदिटि वलादिलक्षणे इटि च रूपं तुल्यम् । चिष्वदिङ्भावपक्षेऽपि तदतिदेशेन प्राप्तां वाधित्वा परत्वादतो लोपः । अथ यङन्ताद् भूधातोः भावलकारे उदाहरति वोभूय्येत इति । यकि यङोऽकारस्य पूर्ववदतो लोपः । द्वियकारकं रूपम् । यङ्लुगन्ताद् वोभूयते इति

मुनरत्र चिष्णहणं कृतम्, तशब्दे किम्, अभाविषाताम् । चिष्वदिट् इति । ण्यन्तस्य धातोरुपदेशाभावेऽप्युपदेशे योऽजिति व्याख्यानाच्चिष्वदिङ्घि प्रवर्तते

चक्रे । वोभाविता, वोभविता । 'अकृत्सार्व-' (सू० २२९८) इति दीर्घः । स्तूयते विष्णुः । तुष्टुवे । स्ताविता, स्तोता । स्ताविष्यते, स्तोष्यते । अस्तावि अस्ताविषाताम्, अस्तोषाम् । 'गुणोर्ति-' (सू० २३८०) इति गुणः । अर्थते । स्मर्यते । स्मरे । परत्वावित्यच्चाच्च गुणे रपरे कृते अजन्तत्वाभावेऽप्युपदेशग्रहणाच्चिष्वदिट्, आरिता, अर्ता । स्मारिता, स्मर्ता । 'गुणोर्ति-' (सू० २३८०) इत्यत्र नित्यग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वाच्चेह गुणः, संस्क्रियते । 'अनि-

एकयकारं रूपम् । ष्टुब्धातोः कर्मलकारे यकि तस्यार्धधातुकत्वाद् 'अतो दीर्घो यजि' इत्य-
प्राप्तावाह अकृत्सार्वेति । स्ताविता, स्तोतेति । चिष्वदिडभावपक्षे अनिट्कत्वान्नेट् । अथ
ऋधातोः कर्मणि लकारे कृते कित्त्वाद् गुणनिषेधे प्राप्ते आह गुणोर्तीति । अर्थते इति ।
गुणे कृते रपरत्वम् । स्मृधातोः कर्मणि लकारे आह स्मर्यते इति । 'गुणोर्ति-' इति संयोगा-
दित्वाद् गुणे रपरत्वमिति भावः । ननु लुटि ऋ ता, स्मृ ता इति स्थिते चिष्वदिटं वाधित्वा
परत्वाद् गुणः प्राप्नोति नित्यत्वाच्च अकृते कृते च चिष्वदिटि गुणस्य प्राप्तेः । कृते तु गुणे
रपरत्वे अजन्तत्वाभाच्चिष्वदिडभावे अनिट्त्वाद्वालादिलक्षणेडभावे अर्ता स्मर्त्येव स्यात्,
आरिता स्मारितेति न स्यादित्यत आह परत्वादित्यादि । कृते गुणे रपरत्वे अजन्तत्वाभावेऽपि
उपदेशे योऽच् तदन्तस्येत्युक्तेश्चिष्वदिड् निर्वाध इत्यर्थः । आरितेति । कृतेऽपि गुणे रपरत्वे
चिष्वदिटि उपधावृद्धिः । अर्तेति । चिष्वदिडभावे रूपम् । एवं स्मारिता स्मर्त्यपि । ननु
संपूर्वात् कृजः कर्मणि लकारे यकि 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिडादेशे 'संपरिभ्यां करोतौ भूषणे,
समवाये च' इति सुटि संस्क्रियते इति वक्ष्यते । तत्र 'गुणोर्ति-' इति संयोगा-
दित्वाद् गुणः स्यादित्यत आह नित्यग्रहणानुवृत्तेरिति । 'नित्यं छन्दसि' इत्यतो नित्यमित्य-
नुवृत्तेः 'गुणोर्ति-' इत्यत्र नित्यं यः संयोगादिस्तस्यैव संयोगादिलक्षणो गुण इति लभ्यते ।

एवेति भावः । परत्वादिति । चिष्वदिडपेक्षया । नित्यत्वादिति । न च कृते चिष्वदिटि
वृद्धिप्रवृत्त्या गुणस्य नित्यत्वं नेति शङ्क्यम् । 'अचो ऋणिति' इति वृद्धि वाधित्वा परत्वाद् गुणे
रपरत्वे च पश्चाद् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिप्रवृत्त्या गुणस्य नित्यत्वानपायात् । उपदेशग्रह-
णादिति । तत्सामर्थ्यादुपदेशे योऽच् तदन्तत्वम् । ऋधातोर्व्यपदेशिवद्भावेन यत्स्थितं तदा-
दाय ष्यन्तादप्यारितेत्यादौ चिष्वदिट् प्रवर्तत इति भावः । नन्वेवं स्मारितेत्यादि न सिद्ध्येत्,
स्मृ इत्यस्य उपदेशे योऽच् तदन्तत्वाभावात् । उपदेशेऽजन्तानामिति व्याख्याते तु ष्यन्तस्य न
स्यादित्युक्तत्वादिति चेत् । सत्यम् । अतएवापरितोषान्नोरमायामुक्तस्तु वा उपदेशे यदजन्तं
तस्येति व्याख्यानम् । अङ्गस्येति व्यधिकरणपक्षी अङ्गावयवस्याजन्तस्येत्यर्थ इति । एवं च
णिजन्तेऽपि शामित्त्यादौ चिष्वदिट् सिद्ध्यति, व्यपदेशिवद्भावेन णिजेव णिजन्तस्त-
दवयवकं शामीत्यङ्गमित्याश्रयणात् । आरिता स्मारितेत्याद्यपि सिद्ध्यति । ऋधातुः
स्मृधातुश्चोपदेशेऽजन्तस्तदवयवकं भवत्यार् स्मारित्यङ्गमिति दिक् । नित्यग्रहणानु-
वृत्तेरिति । 'नित्यं छन्दसि' इति सूत्रात् । काशिकायां तु सुटो बहिरङ्गलक्षणस्या-

दिताम्—' (सू० ४१५) इति नलोपः, स्रस्यते । इदितस्तु नन्द्यते । संप्रसारणम्, इज्यते । 'अयङ् यि विङिति' (सू० २६४९) । शय्यते । २७५९ तनोतेर्यकि । (६-४-४४) आकारोऽन्तादेशो वा स्यात् । तायते, तन्यते । 'ये विभापा' (सू० २३१९), जायते जन्यते । २७६० तपोऽनुतापे च । (३-१-६५) तपश्च्लेरिचण्ण स्यात्कर्मकर्तार्यनुतापे च । अन्वतप्त पापेन, पापं कर्तुं, तेनाभ्याहत इत्यर्थः, कर्मणि लुङ् । यद्वा पापेन पुंसा कर्त्रा अशो-
चीत्यर्थः । 'धुमास्था—' (सू० २४६२) इतीत्त्वम् । दीयते । धीयते । 'आदेचः—'

कृञ् तु न नित्यं संयोगादिः, संपरिपूर्वकत्वाभावं तदभावादिति भावः । 'अथ संस्वातोर्भाविलकारे यकि विशेषमाह अनिदितामिति नलोप इति । इदितस्त्विति । 'टु नदि समृद्धौ' इत्यस्माद्भाविलकारे यकि इदित्वान्नलोपो नैत्यर्थः । अथ अजघातोः कर्मलकारे यकि विशेषमाह संप्रसारणमिति । 'वचिस्वर्वापयजादीनाम्—' इत्यनेनेति भावः । शीङ् धातोर्भाविलकारे यकि विशेषमाह अयङ् यि विङितीति । तनोतेर्यकि । 'विङ्वनोः—' इत्यतो आदिति 'ये विभापा' इत्यतो विभापेति चानुवर्तते, तदाह आकारोऽन्तादेशो वा स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । तायते, तन्यते इति । कर्मणि लकारः तपोऽनुतापे च । 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति । 'चिण्ते—' इत्यतश्चिण् इति 'न रुधः—' इत्यतो नेति चानुवर्तते । चकाराद् 'अचः कर्म—' इत्यतः कर्मकर्तरीति समुचीयते, तदाह तपश्च्लेरित्यादि । तत्र कर्मकर्तरि कर्मकर्तृप्रक्रियायामुदाहरिष्यति । अनुतापे कर्मलकारे उदाहरति अन्वतप्तः पापेनेति । पापेनेति कर्तरि तृतीयेति मत्वाह पापं कर्त्रिति । अनुपूर्वस्य तपेः पश्चात्तापार्थकत्वे असंगतिः । नहि पापस्य सूर्याद्विचक्षणनशक्तिरस्ति । शोकार्थकत्वे अकर्मकत्वापत्तिरित्यत आह अभ्याहत इति । अनुपूर्वस्तपिरिह उपसर्गवशाद् अभिहननार्थक इति भावः । तस्य च सकर्मकत्वात् कर्मलकार उपपद्यते इति मत्वाह कर्मणि लुङिति । शोकार्थकत्वमाश्रित्य भावे वा लुङित्याह यद्वा पापेन पुंसा कर्त्रेति । परिणाममसमीक्ष्य सहसा किञ्चिदकृत्यं कृत्वा पश्चाद् दुःखमन्वभवदित्यर्थः । दुःखानुभवः शोकः धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः । शुच शोके अकर्मकः । पुत्रमनुशां चतीत्यत्र तु वियुक्तं पुत्रं स्मृत्वा शोचतीत्यर्थः । स्मरणे पुत्रस्य कर्मत्वाद् द्वितीयेत्यविरोधः । अथ दाधातोर्वाधातोश्च कर्मलकारे यकि विशेषमाह धुमास्थेतीत्त्वमिति । ग्लैधातोर्भावे लिटस्यादेशस्य एशादेशे 'आदेचः—'

सिद्धत्वादभक्तत्वाद्वा संयोगादित्वमङ्गस्य नास्तीति गुणोऽत्र न प्रवर्तत इत्युक्तम् । 'सुट् कात्पूर्वः इति त्रिधीयमानः कभक्तो न त्वङ्गभक्तस्तेनासंयोगाद्येव अङ्गमित्यभक्तत्वादित्यस्याशयः । तनोतेर्यकि । 'विङ्वनोः—' इति सूत्रादादिति, 'ये विभापा' इत्यतो विभापेति चानुवर्तते । यकि किम्, तंतन्यते । तपोऽनु । चकारेण 'अचः कर्मकर्तरि' इत्यतः कर्मकर्तरीत्येतदनुकृष्यते । कर्मण्युदाहरणमिति ध्वनयति अभ्याहत इत्यर्थ इति । भावेऽपीदमुदाहरणमित्याह पापेन पुंसेति । अविचार्यं कर्मं कृत्वा

(सू० २३७०) इत्यत्र अशित्तीति कर्मधारयादित्संज्ञकशकारादौ निषेधः । एशः आदिशित्त्वाभावात्तस्मिन्नात्त्वम्, जग्ले । २७६१ आतो युक्चिचण्कृतोः । (७-३-३३) आदन्तानां युगागमः स्याच्चिचणि ङिति णिति कृति च । दायिता, दाता । दायिषीष्ट, दासीष्ट । अदायि । अदायिषाताम्, अदिषाताम्, अधायिषाताम्, अधिषाताम् । अग्लायिपाताम्, अग्लासाताम् । हन्यते । 'अचिण्णलोः' (सू० २५७४) इत्युक्तेन हन्तस्ते । 'हो हन्तेः' (सू० ३५८) इति कुत्वम् । घानिषा, हन्ता । घानिष्यते हनिष्यते । आशीलिङि वधा-

इत्यात्त्वस्य अशित्तीति निषेधमाशङ्क्याह आदेच इत्यत्रेति । श् चासाविच्च इति कर्मधारयाश्रयणादित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे आत्त्वस्य निषेधो लभ्यते । एशः शित्त्वेऽपि आदिभूतशकारेत्क्त्वाभावान्निषेधाभावात्तस्मिन् एशि परे आत्त्वंभवत्येवेत्यर्थः । जग्ले इति । आत्त्वे कृते 'आतो लोप इटि च' इति तस्य लोप इति भावः आतो युक् । अङ्ग्लेऽप्येत्यधिकृतमाता विशेषितम्, तदन्तविधिः । 'अचो ङिति' इत्यतो ङितीत्यनुवृत्तं कृत एव विशेषणम्, न तु चिणः तस्य णित्वाव्यभिचारात् तदाह आदन्तानामित्यादि । दायितेति । चिण्वदिट्पक्षे युक् अदायिपातामिति । 'स्थाध्वोरिच्च' इत्येतद् बाधित्वा परत्वाच्चिण्वदिटि कृते 'धुमास्या-' इतीत्वं न, अजादित्वात् । पुनः 'स्थाध्वोरिच्च' इति तु न भवति, अञ्जलादित्वात् । तत्र हि 'इको झल्' इति सूत्राद् झल इत्यनुवृत्तम् । तथा च झलादिरेव सिच् किदिति लाभादिडादिः सिच् न कित् । तत्संनियोगादित्त्वमपि न भवतीत्याहुः । वस्तुतस्तु सत्यपि तस्मिन्नात्र काचित् क्षतिः । सिचः कित्त्वेऽप्यनिग्लक्षणया वृद्ध्या रूपसिद्धेरिति दिक् । अथ अनुधातोः कर्मलकारे आह हन्यते इति । अचिण्णलोरिति । छुटि चिण्वदिटि वृद्धौ 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति हनो नकारस्य तकारो न भवति, चिण्वत्त्वादित्यर्थः । कुत्वमिति । तस्य णिति विहितस्यात्र चिण्वत्त्वात् प्राप्तिरिति भावः । घानिष्यते इति । 'ऋद्धनोः-' इति बाधित्वा नित्यत्वाच्चिण्वदिटि । 'ऋद्धनोः-' इति तु चिण्वदिटि कृते न भवतीत्यनित्यम्, तत्र वलीत्यनुवृत्तेरिति भावः न । नन्वाशीलिङि घानिषीष्टेत्यत्र हन् सीष्ट इति स्थिते परमपि चिण्वत्त्वं बाधित्वा वधादेशः प्राप्नोति, आर्धधातुके विवक्षिते विहितत्वेन वधादेशस्यान्तरङ्गत्वा-

पश्चादशोचीत्यर्थः । कर्मकर्त्तरि तु तत्प्रक्रियायामुदारहरिष्यति आतो युक् । 'अचो ङिति' इत्यतो ङितीत्यनुवर्तते । तच्च कृतो विशेषणं न तु चिणः । तस्य णित्त्वेनाव्यभिचारात् । चिण्कृतोः किम् चौडिः । बालाकिः । बाह्वादित्वादिब्दौ । ङिति किम्, पानीयम् दानीयम् । अदायिषातामिति । 'स्थाध्वोरिच्च' इत्येतद्बाधित्वा परत्वाच्चिण्वदिटि कृते 'धुमास्या' इतीत्वं न भवति । अजादित्वात् 'स्थाध्वोरिच्च' इत्यपि पुनर्न भवति । अञ्जलादित्वादित्याहुः । तेषामयमाशयः—'इको झल्' इति सूत्रात् झलनुवर्तते । तथा च झलादिरेव सिच् किन्न त्वयमिडादिः सिच् । एवं च तत्संनियोगशिष्टत्वादित्त्वमप्यत्र न भवतीति । वस्तुतस्तु सत्यपि तस्मिन्नेह काचित्क्षतिः । सिचः कित्त्वेऽप्यनिग्लक्षणाया अनिषेधाद् 'अचो

देशस्यापवादश्चिण्वद्भावः, आर्धधातुके सीयुटीति विशेषविहितत्वात्, घानि-
पोष्ट । पक्षे वविपीष्ट । अघानिपाताम्, अहसाताम् । पक्षे ववादेशः । अवधि
अवधिपाताम् । अघानिष्यत्, अहनिष्यत् । नच स्यादिपु चिण्वदित्यतिदेशा-
द्वादेशः स्यादिति वाच्यम्, 'अङ्गस्य' (सू २००) इत्यधिकारादाङ्गस्यैवाति-
देशात् । गृह्यते । चिण्वदितो न दीर्घत्वम्, प्रकृतस्य वलादिलक्षणस्यैवेतो

दित्यत आह आशीर्लिङि वधादेशस्यापवादश्चिण्वद्भाव इति । ननु घानितेत्यादौ
अप्राप्तेऽपि ववादेशे आरम्भात् कथं ववादेशस्य चिण्वद्भावः अपवादः स्यादित्यत आह
आर्धधातुके सीयुटीति । 'स्यसिचसीयुट्-' इति सूत्रे अजन्तस्य स्ये, अजन्तस्य सिचि,
अजन्तस्य आर्धधातुके सीयुटि, अजन्तस्य तासौ, इत्यजन्तस्य चत्वारि वाक्यानि । एवं
हनग्रहदृशामप्येकैकस्य चत्वारि वाक्यानीति स्थितिः । तत्र हन आर्धधातुके सीयुटि चिण्व-
दिद्विविधिनिरवकाशत्वाद्वादेशापवादः, अप्राप्त एव वधादेशे आरम्भात् । ववादेशस्तु न
चिण्वदितोऽपवादः, तस्य वध्यादित्यत्र कर्तरि लिङि चरितार्थत्वादिति भावः । पक्षे इति ।
चिण्वत्त्वाभावपक्षे 'हनो वध लिङि' इति वधादेशे वलादिलक्षणे इटि अतो लोपे रूपम्,
वधादेशस्यादन्तत्वात् न च हनघातोरनुदात्तत्वादुपदेशे एकाच्चात्तदीयवधादेशस्यापि तथा-
विधत्वादिह कथं वलादिलक्षण इडिति वाच्यम्, 'एकाच उपदेशे-' इत्यत्र अच इत्येकत्व-
सामर्थ्यादिकत्वे सिद्धे पुनरेकग्रहणवलेन य उपदेशे एकाजेव ननु कदाप्यनेकाजिति लभ्यते ।
तेन वधेर्हृत्युपदेशमादाय एकाचोऽपि न निषेधः । आदेशोपदेशे अनेकाच्चादित्युक्तं प्राक् ।
लुङि तु सिचश्चिणि उपधावृद्धौ कुत्वेन घः । आत्मनेपदेऽप्यन्यतरस्यामिति ववादेशाभावः ।
अघानिषतामिति । चिण्वदिटि वधादेशाभावपक्षे रूपम् । अहसातामिति । चिण्वदिङ-
भावपक्षे 'हनः सिच्-' इति कित्त्वादननुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः । पक्षे अवधीति ।
'आत्मनेपदेऽप्यन्यतरस्थाम्' इति ववादेशपक्षे इत्यर्थः । अवधिषातामिति । 'आत्मनेपदेऽप्य-
न्यतरस्थाम्' इति ववादेशस्यापि पाक्षिकतया अप्राप्तेऽपि ववादेशे चिण्वत्त्वस्यारम्भान्ना-
पवादत्वमिति भावः । ननु चिणि वधादेशस्य दृष्टत्वात् स्यादिपु चिण्वत्त्वाद्वादेशः स्यादि-
त्याशङ्क्य परिहरति न चेत्यादिना । आङ्गस्यैवेति । ववादेशस्तु द्वैतीयकः, न त्वङ्गा-
धिकारस्थ इति भावः । अथ 'ग्रह उपादाने' इत्यस्मादुपवात् कर्मलकारे
उदाहरति गृह्यते इति । 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणम् । अथ
लुटि तासि चिण्वदिटि 'ग्रहोऽलिङि-' इति दीर्घमाशङ्क्याह

नृणिति' इति वद्व्या रूपनिष्पत्तेः । आशीर्लिङीति । न तु लुङि । तत्र चिण्वद्भावाद्
'आत्मनेपदेऽप्यन्यतरस्थाम्' इति ववादेशस्यापि वैकल्पिकतया येन नाप्राप्तिन्यायाभावादिति
भावः । आर्धधातुके सीयुटीत्यादि । यद्यपि 'हनो वध लिङि' इत्यत्रापि आर्धधातुका-
धिकारादार्धधातुके लिङीत्यपि समानम्, तथापि लिङिति पदद्वयसाधारणम्, सीयुट् तु आत्मने-
पद एवेति विशेषविहितत्वमस्तीति भावः । अहसातामिति । चिण्वदितोऽभावे
'हनः सिच्' इति कित्त्वाद् 'अनुदात्तोपदेशे-' इत्यनुनासिकलोपः ।
चिणि वधादेशस्य दृष्टत्वाच्चिण्वद्भावेन स्यादिपु प्राप्तिमाशङ्क्य परिहरति

‘ग्रहोऽलिटि’- (सू० २५६२) इत्यनेन दीर्घविधानात् । ग्राहिता, ग्रहीता । ग्राह्यते, ग्रहीष्यते । ग्राहिषीष्ट, ग्रहीषीष्ट । अग्राहि अग्राहिपाताम्, अग्रहीषाताम् । दृश्यते । अर्दाशि अर्दाशिपाताम् । सिचः कित्त्वाद्मन्, अदृक्षाताम् । गिरतेर्लुङि ध्वमि चतुरधिकं शतम् । तथा हि—चिण्वदिटो दीर्घो नैत्युक्तम्, अगारिध्वम् । द्वितीये त्वटि ‘वृतो वा’ (सू० २२९१) इति वा दीर्घः, अगरीध्वम् । अगारिध्वम् । एपां त्रयाणां लट्त्वं ढट्त्वं द्वित्वत्रयं चेति पञ्च वैकल्प-

चिण्वदिटो न दीर्घत्वमिति । कुत इत्यत आह प्रकृतस्येति । वलादिलक्षणस्य इटः प्रकृतत्वात्तस्यैव ‘ग्रहोऽलिटि-’ इति दीर्घविधौ ग्रहणम्, नतु चिण्वदिट इति भाष्ये स्पष्टम् । ग्राहितेति । चिण्वदिटि रूपम् । ग्रहीतेति । चिण्वदिडभावपक्षे वलादिलक्षणस्य इटो दीर्घे रूपम् । अथ दृशेः कर्मलकारे उदाहरति दृश्यते इति । लिटि दृशे । लुटि तासि चिण्वदिट्पक्षे दर्शिता । चिण्वत्त्वाभावे ‘सृजिदृशोः-’ इत्यम् । द्रष्टा । दर्शयते द्रक्ष्यते । दर्शिषीष्ट । चिण्वदिडभावे तु ‘लिङ्सिचावात्मनेपदेषु’ इति कित्त्वात् ‘सृजिदृशोः-’ इत्यमन् । नापि लघूपधगुणः । दृक्षीष्ट । अदर्शीति । चिणि लघूपधगुणः अदर्शिपातामिति । चिण्वदिटि रूपम् । चिण्वत्त्वाभावे त्वाह सिचः कित्त्वाद्मन्नेति । ‘लिङ्सिचावात्मनेपदेषु’ इति सिचः कित्त्वात् ‘सृजिदृशोः-’ इत्यमन् भवति, अकितीति पर्युदासादित्यर्थः । अथ गुधातोः कर्मलकारे याक ऋत इत्त्वे ‘हलि च’ इति दीर्घे गीर्यते । जगरे । लुटि तासि चिण्वत्त्वपक्षे, गारिता । चिण्वत्त्वाभावे वलादिलक्षणे इटि गुणे रपरत्वे गरिता गरीता ‘वृतो वा’ इति वा दीर्घः । गारिष्यते गरिष्यते गरीष्यते । गीर्यताम् । अगीर्यत । गीर्यत । गारिषीष्ट । चिण्वत्त्वाभावपक्षे तु ‘लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु’ इति इङ्विकल्पः । इडभावपक्षे ‘उश्च’ इति कित्त्वम्, इत्त्वम्, रपरत्वम्, ‘हलि च’ इति दीर्घः, पत्वम्, गीर्षीष्ट । इट्पक्षे तु, गरिषीष्ट । लुङि अगारि अगारिषाताम्, अगीर्षाताम्, अगारिषाताम् । इति सिद्धवत्कृत्याह लुङि ध्वमि चतुरधिकं शतमिति । रूपाणीति शेषः । तदेवोपपादयति तथाहीति । अगारिध्वमिति । गूस् ध्वम् इति स्थिते चिण्वदिटि वृद्धौ रपरत्वे ‘धि च’ इति सलोपे रूपमिति भावः । द्वितीये त्विटीति । चिण्वदिडभावपक्षे वलादिलक्षणे सिच इटि ऋकारस्य गुणे रपरत्वे ‘धि च’ इति सलोपे ‘वृतो वा’ इति दीर्घविकल्पे अगारिध्वम् अगरीध्वम् इति रूपद्वयमित्यर्थः । एपामिति । एपां त्रयाणां मध्ये एकैकस्मिन् रेफस्य ‘अचि विभापा’ इति लत्वम् । ‘विभापेटः’ इति वा घस्य ढत्वम् । तथा घस्य तदादेशदृश्य वस्य मस्य च द्वित्व-

न चेत्यादिना । अदर्शिपातामिति । ‘न दृशः’ इति वसस्य निपेधादिह सिचि चिण्वदिट् । सिचः कित्त्वादिति । ‘लिङ्सिचावात्मनेपदेषु’ इत्यनेन । लत्वमिति । ‘अचि विभापा’ इति गिरते रेफस्य लत्वे षट् । ढत्वमिति । ‘विभापेटः’ इत्यनेन पण्णां ढत्वे द्वादश । द्वित्वत्रयं चेति । ‘अनचि च’ इति द्वादशानां मध्ये पण्णां घस्य च द्वित्वे चतुर्विंशतिः । मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीति पक्षे वकारस्य द्वित्वेष्टाचत्वारिंशत् । ‘अनचि च’ इति मकारस्य

कानि, इत्थं पणवतिः । लिङ्सिचो- (सू० २५२८) इति विकल्पादिङभावे 'उथ्र' रपरत्वम् (सू० २३६८) इति कित्त्वम्, इत्त्वं 'हलि च' (सू० ३५४) इति दीर्घः, 'इणः षीध्वम्-' (सू० २२४७) इति नित्यं ढत्वम् अगीर्ध्वम् । ढवमानां द्वित्वविकल्पेऽप्यौ उक्तपणवत्या सह सङ्कलने उक्ता संख्येति ।

इङ् दीर्घश्चिण्वदिट् लत्वं ढत्वं द्वित्वत्रिकं तथा ।

इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरविकं शतम् ॥

हेतुमण्यन्तात्कर्मणि लः । यक् णिलोपः । शम्यते मोहो मुकुन्देन ।

त्रयमित्येवं पञ्च विकल्पिकानीत्यर्थः । तत्र घटयोर्मस्य 'अनचि च' इति द्वित्वविकल्पः । वकारस्य तु भय इति पञ्चमीमाथ्रिय 'यणो मयः-' इति द्वित्वविकल्प इति विवेकः । यद्यपि घटयोर्वस्य मस्य च द्वित्वचतुष्टयमिति वक्तुमुचितम्, तथापि ढस्य वस्थानिकतया घटयोरेकत्वमभिप्रेत्य द्वित्वत्रयमित्युक्तिः । इत्थमिति । एवं च त्रयाणामेषां लत्वविकल्पे एकवानि पट्, द्विवानि च पडिति द्वादश । तथा रेफत्रस्तु त्रिपु लकारवत्स्तु च त्रिपु ढस्य द्वित्वविकल्पे एकवानि पट्, द्विवानि च पडिति द्वादश । उभयेषामपि द्वादशानां मेलने चतुर्विंशतिः । एषु वस्य द्वित्वविकल्पे एकवानि चतुर्विंशतिः, द्विवानि चतुर्विंशतिरित्यष्टाचत्वारिंशत् । एषु मस्य द्वित्वविकल्पे एकमान्यष्टाचत्वारिंशत् द्विमान्यष्टाचत्वारिंशदिति पणवतिरित्यर्थः । लिङ्सिचोरितीति । चिण्वदिङभावपक्षे वलादिलक्षणस्य इटो 'लिङ्सिचोः-' इति विकल्पितत्वात्तदभावपक्षे 'उथ्र' इति सिचः कित्वाद् गुणभावे ऋत इत्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घे रेफादिणः परत्वाद् 'इणः षीध्वम्-' इति नित्यं ढत्वे अगीर्ध्वमिति रूपमित्यर्थः । ढवमानामिति । ढस्य 'अचो रहाभ्याम्-' इति द्वित्वविकल्पे एकद्वं द्विद्वमिति द्वे रूपे । तयोः वस्य 'यणा मयः-' इति द्वित्वविकल्पे एकत्रे द्वे द्विवे द्वे इति चत्वारि । एषु चतुर्षु मस्य 'अनचि च' इति द्वित्वविकल्पे एकमानि चत्वारि द्विमानि चत्वारोत्पद्यौ रूपाणीत्यर्थः । पणवत्येति । उक्तपणवत्या अष्टानां मेलने सति या संख्या सिध्यति सा चतुरश्रशतसंख्या उक्तेति ज्ञेयमित्यर्थः । उक्तप्रक्रियां श्लोकेन संगृह्णाति इङ्दीर्घ इत्यादिना । वलादिलक्षण इट्, 'वृत्तो वा' दीर्घः । अजन्तलक्षणः चिण्वदिट्, 'अचि विभाषा' इति लत्वम्, 'विभाषेटः' इति वा ढत्वम्, षडवमानां द्वित्वत्रिकमित्यष्टानां विकल्पात् चतुरविकं शतं रूपाणीत्यर्थः । शम्यते मोहो मुकुन्देनेत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति हेतुमण्यन्तादिति । शमघातोर्हेतुमण्यौ उपधावृद्धौ अमन्तत्वेन मित्वाद्घञ्स्वे शमीत्यस्मात्कर्मणि लः, न तु भावे, हेतुमण्यन्तस्य सकमकत्वनियमादिति भावः । इगिति । तडि कृते 'सार्वधातुके यक्' इत्यनेनेति शेषः । णिलोप इति । 'णेरनिटि' इत्यनेनेति शेषः । लुटि तासि शमि ईता इति स्थिते अमन्तत्वेन मित्वान्नित्यमुपधाह्रस्वे प्राप्ते द्वित्वे पणवतिः । ढवमानामिति । 'अचो रहाभ्याम्-' इति ढस्य द्वित्वे द्वयम् । द्वयोरपि वस्य 'यणो मयः-' इति द्वित्वे चत्वारि । चतुर्णामपि मस्य

२७६२ चिष्णमुलोर्दीर्घोऽन्यन्तरस्याम् । (६—४—९३) चिष्परे णमुल्परे च णौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात् । प्रकृतो 'मितां ह्रस्वः' (सू० २५६८) एव तु न विकल्पतः, ष्यन्ताण्यौ ह्रस्वविकल्पासिद्धेः । दीर्घविधौ हि णिचो लोपो न स्थानिवदिति दीर्घः सिध्यति । ह्रस्वविधौ तु स्थानिवत्त्वं दुर्वारम् । भाष्ये तु 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' । इत्यवष्टभ्य द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्वरः प्रत्याख्याताः । णाविति जातिपरो निर्देशः । दीर्घग्रहणं चेदं मास्त्विति तदाशयः ।

चिष्णमुलोः । 'दोपो णौ—' इत्यतो णाविति 'ऊदुपधाया गोहः' इत्यस्मादुपधाया इति 'मितां ह्रस्वः' इत्यतो मितामिति चानुकर्तते, तदाह चिष्परे इत्यादिना । नन्विह दीर्घग्रहणं व्यर्थम्, चिष्णमुलोरन्यतरस्यामित्येतावतैव 'मितां ह्रस्वः' इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तस्य ह्रस्वस्य विकल्पे दीर्घविकल्पस्य सिद्धेरित्यत आह प्रकृतो मित्तां ह्रस्व एव तु न विकल्पत इति । कुत इत्यत आह ष्यन्ताण्यौ णाविति । शमघातोर्ष्यन्ताण्यौ पूर्वणेर्लोपे लुटि तासि ष्यन्तस्थाजन्तत्वाच्चिष्णवदिति तस्याभीयत्वेनासिद्धतया अनिटीति निषेधाभावाणिलोपे दीर्घविकल्पे सति शमिता शमितेति रूपद्वयमिष्यते । ह्रस्वविकल्पस्य विधौ तु ह्रस्वविकल्पो न स्यात् । प्रथमणिलोपस्य 'अचः परस्मिन्—' इति स्थानिवत्त्वेन व्यवहितया चिष्परकणिपरकत्वाभावादित्यर्थः । दीर्घविकल्पविधौ तु न दोष इत्याह दीर्घविधाविति । दीर्घविकल्पविधौ हि प्रथमस्य णिचो लोपो न स्थानिवत्, दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात् । अतोऽत्र दीर्घविकल्पः सिध्यति । ह्रस्वविधौ तु प्रथमणिलोपस्य स्थानिवत्त्वं दुर्वारम्, तत्र स्थानिवत्त्वनिषेधाभावादित्यर्थः । भाष्ये त्विति । न पदान्तसूत्रस्थभाष्ये तु 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवद्' इत्येव सिद्धत्वाद् न पदान्तसूत्रे द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्वरः प्रत्याख्याताः । सुद्ध्युपास्य इत्यत्र 'अनचि च' इति द्विर्वचनस्य, शिण्ठीत्यत्र 'नश्च' इत्यनुस्वारस्य 'अनुस्वारस्य ययि—' इति परसवर्णस्य च, प्रतिदीव्य इत्यत्र 'हलि च' इति सगिधरित्यत्र 'झलो जश् झशि' इति जश्त्वस्य, इक्षतुरित्यत्र 'खरि च' इति चर्त्वंस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वादित्यर्थः । ननु ष्यन्ताण्यौ 'चिष्णमुलोः—' इति दीर्घे कर्तव्ये प्रथमणिलोपस्य स्थानिवत्त्वं दुर्वारम्, 'चिष्णमुलोः—' इति दीर्घस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वाभावात् । ततश्च प्रथमणिचा व्यवहितत्वाद् दीर्घानापत्तिः । एवं च तत्र दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिवारणाय दीर्घग्रहणस्यावश्यकत्वात्कथं दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानमित्यत आह णाविति । 'चिष्णमुलोः—' इति दीर्घविधौ

'अनचि च' इति द्वित्वे त्वष्टौ । चिष्णमुलोः । शमितेत्यादौ 'जनोजृष्—' इत्यादिना मित्त्वेन मितामुपधाया नित्यं ह्रस्वे प्राप्ते दीर्घोऽनेन विकल्प्यते ष्यन्ताण्यौ णाविति । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वे व्यवधानादिति भावः । दीर्घः सिध्यतीति । 'न पदान्त—' इति निषेधादित्यर्थः । ननु त्रिपादीस्ये दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावः 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेनैव सिद्ध इति दीर्घग्रहणस्योपयोगाभावेऽपि ष्यन्ताण्यौ 'चिष्णमुलोः—' इति दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवद्भावनिवारणाय दीर्घग्रहणमावश्यकमित्यत आह जातिपरो निर्देश इति । इदं मास्त्विति ह्रस्वविकल्पेनापीष्टं सिध्यतीति

शामिता, शमिता, शमयिता । शामिष्यते, शमिष्यते, शमयिष्यते । यङन्ता-
 णिच्, शंशम्यते । शंशमिता, शंशामिता, शंशमयिता । यङ्लुगन्ताणिच्य-
 प्येवम् । भाष्यमते तु यङन्ताच्चिष्वदिटि दीर्घो नास्तीति विशेषः । ण्यन्तत्वा-
 भावे शम्यते मुनिना । २७६३ नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ।

चिण्परं णमुल्परं च णो इत्यत्र णाविति णित्वजातिप्रधानो निर्देशः । चिण्णमुल्परकणित्वजातौ
 परत इति लभ्यते । णित्वजातिश्च णिद्वयेऽस्तीति प्रथमणेः स्थानिवत्त्वेऽपि दीर्घो निर्वाच
 इति न पदान्तसूत्रे दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यस्याशय इत्यर्थः । शामिता, शमितेति ।
 शमवातोर्ष्यन्ताल्लुटि तासि चिष्वदिटि दीर्घविकल्पः । शमयितेति । चिष्वत्त्वाभावे
 वलादिलक्षणे इटि रूपम् । यङन्तादिति । शमवातोर्ष्यङि शंशम्य इत्यस्माद् हेतुमणौ
 'यस्य हलः' इति यकारलोपे अतो लोपे शंशमि इत्यस्मात् कर्मलकारे णिलोपे शंशम्यते
 रूपमित्यर्थः । शंशामिता, शंशमितेति । 'चिण्णमुलोः—' इति दीर्घविकल्पः । शंशम-
 यितेति । चिष्वत्त्वाभावे वलादिलक्षणे इटि रूपम् । भाष्यमते त्विति न पदान्तसूत्रे
 दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यमते त्वित्यर्थः । यङन्तादिति । ण्यन्तादिति शेषः
 यङन्ताणिचि यलोपे अल्लोपे च कृते शंशमीत्यस्माल्लुटि तासि चिष्वदिटि
 कृते तस्यासिद्धत्वाणिचिलोपे शंशमितेत्यत्र अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन णिचपरकत्वा-
 भावात् 'चिण्णमुलोः—' इति दीर्घो नास्ति, भाष्यमते न पदान्तसूत्रे दीर्घग्रहणाभावेन
 स्थानिवत्त्वनिषेधाभावादित्यर्थः । शम्यते मुनिनेति । अकर्मकत्वाद्भावे
 ल इति भावः । नोदात्तोपदेशस्य । 'मृजेवृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति 'अत
 उपधायाः' इत्यत उपधाया इति 'अचो ङिति' इत्यतो ङितीति 'आतो युक्'
 इत्यतश्चिण्णकृतोः इति चानुवर्तते । तत्र ङितीति कृत एव विशेषणम्, न

भावः । वस्तुतस्तु 'चिण्णमुलोः—' इति सूत्रे दीर्घग्रहणं कर्तव्यमेव । तथा हि । हेड् अनादरे
 घटादिः । मितान् ह्रस्वे कर्तव्य एव इक् । हिडयति । अत्र चिण्णमुलोः कृतयोर्ह्रस्वे िवकल्प्य-
 माने अहिडि अहेडि इति स्यात् । दीर्घे तु अहिडि अहीडीति भवति । एतच्चात्रैव सूत्रे कैयटे
 स्पष्टम् । शंशमितेत्यादि । चिणि, अशंशमि अशंशामि । णमुलि, शंशमं शंशमं शंशमं
 शंशामित्यादि द्रष्टव्यम् । दीर्घो नास्तीति । यङोऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन णिचपरत्वाभावा-
 दुपधादीर्घस्योपधावृत्तेश्चाप्रवृत्तेः । तथा च फलभेदादीर्घग्रहणप्रत्याख्यानं न युज्यत इति भावः ।
 शम्यते मुनिनेति । अकर्मकत्वाद् भावेः लः नोदात्तोपदेशस्य । ङिति कृति । शमः ।
 दमः । ङम् । ङिति कृति । शमकः । दमकः । ण्वुल् । उपदेश इति किम्, शमी । दमी ।
 इह धिनुणि कृते वर्ज्यमानस्वरेण उदात्तत्वाभावात्निषेधो न स्यात् । कथं तर्हि 'हरेर्यद-
 क्रामि पदैककेन खम्' इति श्रीहर्षप्रयोग इति चेत् । अत्राहुः निवृत्तप्रेषणाद्वातोः
 प्रवृत्तेऽर्थे णिचि ततश्चिण्ण् बोध्यः । तथा च णिचोऽङ्कत्वाद् वृद्धेरनिषेधः । मितान्-
 मिति ह्रस्वस्तु त भवति, 'वा चित्तविरागे' इत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणा-
 दिति घटादावुक्तत्वात् । किं च ह्रस्वे जातेऽपि न क्षतिः । 'चिण्णमुलोः—' इति दीर्घ

(७—३—३४) उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ब्रिति णिति कृति च । अशमि । अदमि । उदात्तोपदेशस्य इति किम्-अगामि । मान्तस्य किम्-अवादि । अनाचमेः किम्-आचामि । 'अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम्' (वा० ४५१८) । चिणि 'आयादयः-' (सू० २३०५) इति णिङभावे, अकामि । णिङ्णिचोरप्येवम् अवामि । वध हिंसायाम्, हलन्तः । 'जनीवध्योश्च' (सू० २५१२) इति न वृद्धिः, अवधि । 'जाग्रोर्विचिण्णल्डित्सु' (सू० २४८०) इत्युक्तेर्न गुणः । अजागारि । २७६४ भञ्जेश्च चिणि । (६-४-३३) नलोपो वा स्यात् । अभाजि, अभजि । २७६५ विभाषा चिण्णमुलोः । (७-१-६९) लभेर्नुमागमो वा स्यात् । अलम्भि, अलाभि । व्यवस्थितविकल्पत्वात्प्रादेर्नित्यं

तु चिणः, अव्यभिचारात् । तदाह उपधाया इत्यादिना । अनुदात्तोपदेशाः संगृहीताः । ततोऽप्यः सर्वोऽपि धातुदात्तोपदेशः । आङ्पूर्वश्चमिराचमिः तद्वर्जस्येत्यर्थः । अशमि । अदमीति । शमधातोर्दमधातोश्च लुङि चिणि 'अत उपधायाः' इति वृद्धिर्न अगामीति । गमेरनुदात्तोपदेशत्वादिति भावः । अवादीति । वदधातुर्न मान्त इति भावः । आचा-मीति । अनाचमेरित्युक्तेरिह नोपधावृद्धिनिषेधः । अनाचमिकमिवमीनामिति । आच-मिकमिवमिवर्जानाम् इत्यर्थः । एवं च कमिवम्योरपि न निषेध इति फलितम् । ननु कर्मेणिङन्तत्वात् केवलस्य तस्य चिणादौ प्रयोग एव नास्त्येत्यत आह चिण्यायादय इति । णिङ्णिचोरप्येवमिति । णिङन्ताण्णिजन्ताद्वा कर्मेश्चिणि णिलोपे सति पूर्ववद् रूपं सिध्यते इत्यर्थः । ननु 'जनीवध्योश्च' इति वधेरुपधावृद्धिनिषेधो व्यर्थः । वधादेशस्यादन्ततया अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादेव अवधीत्यादौ उपधावृद्धयभावसिद्धेरित्याशङ्क्य अधिर्घात्वन्तरं हलन्तमेव 'जनीवध्योश्च' इत्यत्र गृह्यत इत्यभिप्रेत्याह वध हिंसायां हलन्त इति । भञ्जेश्च चिणि । 'श्नान्नलोपः' इत्यतो नेति लुप्तपष्ठीकम्, लोप इति चानुवर्तते । 'जान्तनशां विभाषा' इत्यतो विभाषेति मत्वा शेषं पूरयति नलोपो वा स्यादिति । अभाजीति । नलोपपक्षे उपधावृद्धिः विभाषा चिण्णमुलोः । 'लभेश्च' इत्यतो लभेरिति 'इदितो नुम्—' इत्यतो नुमिति चानुवर्तते इति मत्वा शेषं पूरयति लभेर्नुमागमो वेति । ननु प्रालम्भि उपालम्भीत्यादौ उपसर्गपूर्वस्यापि लभेः नुम्बिकल्पः स्यादित्यत आह व्य- स्थितेति । प्रादेरुपसर्गात्परस्य लभेर्नित्यं नुम् । अनुपसर्गात्परस्य तु लभेर्विभाषा नुमिति व्यवस्थितविकल्पाश्रयणादुपसर्गपूर्वस्य लभेर्नित्यं नुमित्यर्थः ।

विकल्पनाद् इति कथमड उद्यमे यम उपरमे इति प्रयोगः । संज्ञापूर्वकविवेचनित्य-त्वाद् वृद्धयभाव इति ज्ञेयम् । अथवा उद्यमोपरमशब्दौ घञर्थे कविधानाद् बोध्यौ । णिङ्णिचोरप्येवमिति । णिङन्ताण्णिजन्ताद्वा कर्मेश्चिणि 'जेरनिटि' इति णिलोपे सति रूपं तुल्यमिति भावः । विभाषा । 'लभेश्च' इत्यतो लभेरिति वर्तते । णमुलि लभंलभम् लाभंलाभम् । प्रादेस्तु प्रलम्भंप्रलम्भमित्येव । अथ ये द्विकर्मकास्तेषु लकृत्यक्तखलर्थाः किं मुख्ये कर्मणि, उत गौणे, किं बोभयोरिति संदेहे

नुम् । प्रालम्भि । द्विकर्मकाणां तु—

गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृक्प्वहाम् ।

बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया ॥

प्रयोज्यकर्मण्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः ।

(१०९०—१०९५ वार्तिकार्थः) । गौर्दुह्यते पयः । अजा ग्रामं नीयते

वस्तुतस्तु 'चिष्णमुलोरनुपसर्गस्य' इति वार्तिकात्, भाष्ये 'उपसर्गात् खल्बोः' इत्यत उप-
सर्गादिति 'न सुदुर्भ्याम्' इत्यतो नेति चानुवर्त्य उपसर्गात्परस्य लभेः 'विभाषा चिष्णमुलोः'
इति नेति व्याख्यातत्वाच्च । एतेन प्रपूर्वस्य लभेर्नित्यं नुमिति व्याख्यानं परास्तम् । 'लः
कर्मणि —' इति लकारा विहिताः । तथा 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति कर्मणि कृत्यादि-
प्रत्यया वक्ष्यन्ते । ते तावद् द्विकर्मकधातुषु कतरस्मिन् कर्मणि भवन्तीत्यत्र व्यवस्था-
माह द्विकर्मकाणां त्विति । कर्मप्रत्ययव्यवस्था वक्ष्यत इति शेषः । तां व्यवस्थां सार्धंश्लो-
केन दर्शयति गौणे कर्मणीत्यादिना । दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिच्चिन्नूशासुजिमथमुपां गौणे
कर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः । 'अकथितं च' इति सूत्रेण यस्य कर्मसंज्ञा तद् गौणं कर्मेति
बोध्यम् । प्रधाने इति । नीहृक्प्वहां प्रधाने कर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः । 'अकथितं
च' इति सूत्रादन्वेन यस्य कर्मसंज्ञा तत्प्रधानं कर्मेति बोध्यम् । अयं 'गतिबुद्धि' इति सूत्रेण
द्विकर्मकाः तेषु व्यवस्थामाह बुद्धीति । बुद्ध्यर्थकस्य शब्दकर्मकाणां च प्रधाने वा गौणे वा
कर्मणि स्वेच्छया लादयो मता इत्यन्वयः । इह 'गतिबुद्धि—' इत्यनेन यस्य कर्मसंज्ञा तद्
गौणं कर्म । तदितरत्तु प्रधानं कर्म । प्रयोज्येति । अन्येषां गत्यर्थानाम् अकर्मकाणां 'हृक्तोः—'
इति सूत्रोपात्तहृक्बोश्च प्रयोज्यकर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः । अयं सार्धंश्लोकः 'अकथितं च'
इति सूत्रस्थवार्तिकभाष्यसंग्रह इति बोध्यम् । गौर्दुह्यते पय इति । गोपेनेति शेषः । अत्र
गौरप्रधानकर्मत्वात्तस्मिन् कर्मणि लकारः । तिङा अभिहितत्वात् गोः प्रथमा । प्रधानकर्म-
त्वात्पय इति द्वितीयान्तम्, तस्य तिङा अनभिहितत्वात् । वलिर्याच्यते वसुधाम् । अविनीतो
विनयं याच्यते । तण्डुला ओदनं पचन्ते । गगाः शतं दण्ड्यन्ते । व्रजो रुच्यते
गाम् । माणवकः पन्थानं पृच्छयते । वृक्षोऽवचीयते फलानि । माणवको धर्मम्

व्यवस्थामाह द्विकर्मकाणां त्विति । दुह्यादेरिति । दुह्याच्पचिति श्लोके पूर्वार्धोपात्ता द्वादश
दुह्यादयस्तेभ्यो गौणे कर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः । 'अकथितं च' इति सूत्रेण यस्य कर्म-
संज्ञा तद्गौणम् । 'गतिबुद्धि—' इति सूत्रेण ये द्विकर्मकास्तत्र व्यवस्थामाह बुद्धिभक्षार्थयो-
रिति । निजेच्छयेति । गौणे वा मुख्ये वा कर्मणीत्यर्थः । इह 'गतिबुद्धि—' इति सूत्रेण
यस्य कर्मसंज्ञा तद् गौणम् । प्रयोज्येति । अणौ कर्तुर्णौ कर्मसंज्ञा यस्य तत्प्रयोज्यकर्म ।
अन्येषामिति । गत्यर्थकर्मकहृकरोतीनाम् । लादय इति । कृत्यक्तखलर्था आदिशब्देन
ग्राह्याः । गौर्दुह्यते इति । देवदत्तेनेति शेषः । कृत्यादिषु गौर्दोग्धव्या दोहनीया पयः । गौः
सुदोहा दुर्दोहा पयः । अजा ग्रामं नेतव्या, नयनीया । हर्त्तव्या । हरणीया । अजा

ह्रियते कृष्यते उह्यते । बोध्यते माणवकं धर्मः, माणवको धर्ममिति वा । भोज्यते माणवकमोदनः, माणवक ओदनं वा । देवदत्तो ग्रामं गम्यते । 'अकर्म-
काणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार इष्यते' । मासो 'मासे वा आस्यते

उच्यते, शिष्यते वा । शतं जीयते देवदत्तः । सुधां क्षीरोदधिमध्यते । देवदत्तः शतं मुष्यते ।
एतेषु गौणकर्मणि लकारः । अथ प्रधाने नीहृक्पुव्हामित्यत्रोदाहरति अजा ग्रामं नीयते,
ह्रियते, कृष्यते, उह्यते इति । प्रतिक्रियमजा ग्राममित्यन्वेति । उह्यत इत्यत्र वहतेर्यजा-
दित्वात्संप्रसारणम् । अत्र अजायां प्रधानकर्मणि लकारः ग्रामस्यानभिहितत्वाद् द्वितीया ।
दुद्धयर्थस्योदाहरति बोध्यते माणवकं धर्मः, माणवको धर्ममिति वेत्ति । गुरुणेति
शेषः । अत्र माणवके गौणकर्मणि धर्मे वा प्रधानकर्मणि ष्यन्ताद् लकारः । भक्षार्थस्य तु
अश्र्यन्ते देवा अमृतं हरिणा, अश्र्यतेऽमृतं देवानिति वा उदाहार्यम् । शब्दकर्मकस्य तु
वेदोऽद्याप्यते विधि हरिणा, वेदमध्याप्यते विधिरिति वेत्युदाहार्यम् । यदुक्तं गत्यर्थानां अक-
र्मकाणां हृक्बोश्चेत्येतेषां प्रयोज्यकर्मणि लकार इति । तत्र गत्यर्थस्योदाहरति देवदत्तो
ग्रामं गम्यते इति । यज्ञदत्तेनेति शेषः । अत्र प्रयोज्यकर्मणि देवदत्ते गमेर्ष्यन्ताद् लः ।
ननु अकर्मकाणां ष्यन्तानां प्रयोज्यकर्मण्येव लादय इति व्यवस्था व्यर्था । तत्र प्रयाज्यं विना
अन्यस्य कर्मणोऽभावादित्याशङ्क्य 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च
कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्' वातिकेन अकर्मकधातुनामपि देशकालादिकर्मत्वेन ष्यन्तानां तेषां
द्विकर्मकतया प्रयोज्यकर्मण्येव तत्र लादय इति व्यवस्था प्रयोजनवतीत्यभिप्रेत्य मासमास्यते
माणवक इति ष्यन्ते प्रयोज्यकर्मणि माणवके एव लः, न तु मासे कर्मणि इत्युदाहरिष्यते ।
एवं तर्हि अण्यन्तेष्वकर्मकेषु मासमास्यते देवदत्तेनेति भावे लकारो न स्यात्, सकर्मकेभ्यः
कर्मणि कर्त्तरि च ल इति नियमात् । मास आस्यते देवदत्तेनेत्येव कर्मणि मासे लकारः
स्यादित्याशङ्क्याह अकर्मकाणामित्यादि । ये अकर्मकाः 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म, तथायुक्तं
चानोप्सितम्' इति सूत्रसिद्धकर्मरहिताः 'आस उपवेशने, वृत्तु वर्तने' इत्यादयः, तेषां
'अकर्मकधातुभिर्योगे—' इति वातिकसिद्धकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार इष्यते
इत्यर्थः । न चेदं वातिकमिति भ्रमितव्यम्, भाष्ये अदर्शनात् । किंतु न्यायमूलकमेव,
अकर्मकधातुभिर्योगे देशकालादीनां कर्मसंज्ञाविकल्पस्य भाष्याद्यभिमतत्वात् । यथा
चैतत्तथा कारकाविकारे 'अकर्मकधातुभिर्योगे—' इति वचनव्याख्यावसरेऽत्रोचाम,
तदाह मासो मासे वा आस्यते देवदत्तेनेति । अत्र मासस्य कर्मत्वपक्षं
कर्मलकारः, मासस्याभिहितत्वात् प्रथमा । मासस्य कर्मत्वाभावपक्षे तु भावे लकारः

ग्रामं नेया इत्याद्युदाहर्तव्यम् । ग्रामं गम्यत इति । यज्ञदत्तेनेत्यव्याहारः ।

देवदत्तेन । णिजन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः । मासमास्यते माणवकः ।

इति भावकर्मतिङ्प्रकरणम् ।

अथ कर्मकर्तृतिङ्प्रकरणम् ॥ ६३ ॥

यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्त-
रण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते, स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् । तेन पूर्वं करणत्वादि-

मास इति सप्तमी । मासमिति त्वपपाठः । अथ प्रकृतमनुसरति णिजन्तात्त्विति ।
आसवातोः प्रकृतिसिद्धकर्मरहितत्वेन अकर्मकाणो मासस्य कर्मत्वपक्षेऽपि प्रयोज्यकर्मण्येव
लकार इत्यर्थः । मासमास्यते माणवक इति । ण्यन्तात् प्रयोज्यकर्मणि माणवके लः ।
मासस्यानभिहितत्वाद् द्वितीया । ह्रस्वेऽस्तु हार्यते कार्यते वा भृत्यः कटं देवदत्तेन ।

इति श्रीवासुदेवदोक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमाख्यायां भावकर्मप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ कर्मकर्तृप्रक्रियां निरूपयिष्यन् कर्मणः कर्तृत्वं साधयितुमाह यदेति । फलव्या-
पारयोर्धनुरिति सिद्धान्तः । पचिर्हि विक्लित्यनुकूलव्यापारे वर्तते । तत्र विक्लित्तिः फलम् ।
तदाश्रय बोधनं कर्म तदनुकूलो व्यापारः अधिश्रयणादिः पुरुषप्रयत्नरूपो व्यापारः । तत्राधि-
श्रयणं च्चुल्ल्या उपरि तण्डुलयुक्तस्थाल्याः स्थापनम् । स्थापनं स्थित्यनुकूलव्यापारः । तत्र
स्थितिः स्थालीतण्डुलनिष्ठा । तदनुकूलः पुरुषचेष्टाविशेषः । धातूपात्तव्यापाराश्रयः पुरुषः
कर्ता, स्वतन्त्रत्वात् । स्वातन्त्र्यं प्राधान्यमिति भाष्यम् । कर्मकरणादिकं तु पुरुषप्रयत्नपर-
तन्त्रत्वान्न कर्तृत्वं लभते इति स्थितिः । तत्र यदा सौकर्यातिशयविवक्षया कर्तुः पुरुषस्य
व्यापारः प्रयत्नो न विवक्ष्यते, किंतु कर्मादिगत एव व्यापारो विक्लिच्याद्विफलानुकूलत्वेन
विवक्ष्यते तदा कर्मादिकारकाण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते इत्यर्थः । ननु कर्मादिगतव्यापारस्य
पुरुषप्रयत्नाधीनत्वादस्वतन्त्रत्वात्कथं कर्मणः कर्तृत्वमिदं आह स्वव्यापारे
स्वतन्त्रत्वादिति । स्वातन्त्र्येण विवक्षितत्वादित्यर्थः । तदुक्तं कर्मवत्कर्मणा
इत्यत्र भाष्ये, 'कर्मकर्तृरि कर्तृत्वं स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात्' इति । अत्र कर्म-

माणवक इति । अयं प्रयोज्यः कर्ता । देवदत्तेनेति प्रयोजकस्त्वध्याहर्तव्यः ।

इति तत्त्वबोधिण्यां भावकर्मप्रक्रियाप्रकरणम् ।

सत्त्वेऽपि सम्प्रति कर्तृत्वात्कर्तरि लकारः । साध्वसिच्छिनन्ति । काष्ठानि पचन्ति । स्थाली पचति । कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक् सकर्मकत्वमपि प्रायेणाकर्मकाः । तेभ्यो भावे कर्तरि च लकाराः । पच्यते ओदनेन । भिद्यते काष्ठेन । कर्तरि तु-

ग्रहणं करणादिकारकस्याप्युपलक्षणम् । तेनेति । असिना छिनत्तीत्यादिप्रयोगदशायाम् असि-कुठारादीनां करणत्वादिसत्त्वेऽपि, असिः छिनन्ति इत्यादिप्रयोगदशायां कर्तृत्वेन विवक्षितत्वात् कर्तरि लकार इत्यर्थः । साध्वसिः छिनत्तीति । अत्र करणस्य कर्तृत्वविवक्षा । साधु इति क्रियाविशेषणं सौकर्यातिशयद्योतनाय । अतितैक्षण्यात् पुरुषप्रयत्नविशेषमाघाता-तिशयं विना स्वयमेव असिः छिनत्तीत्यर्थः । काष्ठानि पचन्तीति । अत्रापि करणानां कर्तृत्वविवक्षा । स्थाली पचतीति । अत्राधिकरणस्य कर्तृत्वविवक्षा । काष्ठानामतिशुष्कत्वाद् धमनफूत्कारानपेक्षया स्थाल्या अतिलघुत्वादविलम्ब्यक्षपणतया सौकर्यं बोध्यम् । कर्मणस्त्विति । ये छिदिभिदिप्रभृतय एककर्मकाः, तत्र कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां वृक्षः छिनत्तीत्यादौ 'प्राक् सकर्मकत्वेऽपि संप्रति कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि एते इत्यर्थः । ये तु द्विकर्मकाः, तत्र एकस्य कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि इतरेण कर्मणा सकर्मकत्वसत्त्वात्प्रायेणेत्युक्तिः । ततश्च तेषु द्विकर्मकेषु कर्मणि कर्तरि च लकारः । तत्र कर्मणि लकारे यथा—सुधां क्षीरसागरो मध्यते । कर्तरि यथा—सुधां क्षीरसागरो मथ्नाति । अथ यदुक्तं एककर्मकेषु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामकर्मकत्वमिति, तस्य प्रयोजनमाह तेभ्यो भावे कर्तरि च लकारा इति । न तु कर्मणि, असंभवात् । अत एव अकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि ल इत्युक्तमिति भावः । तत्र एककर्मकेभ्यः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां भावे लकारमुदाहरति ओदनेनेति । ओदनकर्तृकः पाक इत्यर्थः । एवं भिद्यते काष्ठेनेत्यपि । यद्यपि पचेद्विकर्मकत्वम्, तथापि तण्डुलानामविवक्षायाम् एककर्मकत्वं पचेराश्रितम् । कर्तरि त्विति । एककर्मकेषु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि लकारे विशेषो

कर्मणस्त्विति । सौकर्यातिशयं द्योतयितुमित्यनुषङ्गः । प्रायेणेति । ये भिदिच्छिदिप्रभृतय एककर्मकास्ते अकर्मकाः, ये तु द्विकर्मकास्ते सकर्मका इति भावः । अकर्मकत्वस्य फलमाह भावे कर्तरि चेति । भावे चाकर्मकेभ्य इत्युक्तत्वादिति भावः । द्विकर्मकेषु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामुदाहरणम्—'मथ्नाति सागरोऽमृतम्' 'स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरपस्तुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी' इति । प्रदुग्धे इत्यत्र 'कर्मवत्कर्मणा—' इति प्राप्तस्य सकर्मकाणामिति निषेधे दुहिपच्योरिति प्रतिप्रसृतस्य यको 'न दुहस्तुनमाम्—' इति निषेधः । उक्तप्रयोगानुरोधाद् द्विकर्मकेषु गौणस्यैव कर्मणः कर्तृत्वविवक्षा न मुख्यस्येत्याहुः । तच्चिन्त्यम्, अजां ग्रामं नयतीत्यत्र मुख्यकर्मणः कर्तृत्वविवक्षादर्शनात् । अत्रेदमवधेयम्—अधिकरणत्वाविवक्षायां व्रजो गौणकर्मति णद्धि व्रजो गौ स्वयमेवेति भवति । यदा तु व्रजस्य न कर्मत्वं तदा मुख्यकर्मणोऽपि कर्तृत्वविवक्षा भवति । रुध्यते व्रजे गौः स्वयमेवेति । तथा गोरपादा-

२७६६ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः (३-१-८७) कर्मस्यया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्स्यात् । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यगात्मनेपदचिण्चि-
ण्वदितः स्युः कर्तुरभिहितत्वात् प्रथमा । पच्यते ओदनः । भिद्यते काष्ठम् ।
अपाचि । अभेदि । ननु भावे लकारे कर्तुर्द्वितीया स्यादस्मादतिदेशादिति चेन्न,
लकारवाच्य एव हि कर्ता कर्मवत्, 'लिङ्याशिष्यङ्' (सू० ३४३४) इति

वक्ष्यते इत्यर्थः । कर्मवत्कर्मणा । 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरोत्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिण-
म्यते । तुल्या क्रिया यस्य स तुल्यक्रियः कर्ता । कर्मणेत्यनेन कर्मकारकस्था क्रिया विवक्षिता,
क्रियायाः कर्मकारकेण तुल्यत्वस्य तत्स्यक्रियामादायैव उपपाद्यत्वात्, तदाह कर्मस्थयेत्या-
दिना । कर्मणः कर्तृत्वेन विवक्षायां कर्ता कर्मवदिति यावत् । वत्करणाभावे तु कर्मसंज्ञक
इत्यर्थशङ्का स्यात् । तथा सति सकर्मकत्वात् पच्यते ओदनेन, भिद्यते काष्ठेनेति भावे लो न
स्यात् । कार्यातिदेशोऽयमिति । यद्यपि शास्त्रातिदेशे कार्यातिदेशे वा न फलभेदः । तथापि
शास्त्रातिदेशस्यापि कार्यातिदेशार्थत्वान्मुख्यत्वात् कार्यातिदेश एवाश्रयणीय इत्यर्थः । तेनेति ।
स्युरित्यत्रान्वेति । कर्मवत्त्ववचनेन कर्मकार्याणि 'सार्वधातुके यक्' इति यक्, 'भावकर्मणोः'
इत्यात्मनेपदम्, 'चिण् भावकर्मणोः' इति चिण्, 'स्यसिचसीयुट्तासिषु-' इति चिण्वत्त्वम्,
तत्संनियोगशिष्ट इट् च स्युरित्यर्थः । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि विहितानि शास्त्राण्येव
न स्युरिति भावः । कर्तुरिति । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि लकारे सति तदादेशतित्वा
कर्तुरभिहितत्वादित्यर्थः । पच्यते ओदन इति । फूत्कारादिपुरुषश्रमातिशयविशेषं विना
विक्लित्याश्रयो भवतीत्यर्थः । भिद्यते काष्ठमिति । कुठारादिदृढाघातं पुरुषश्रमं विना द्विधा
भवतीत्यर्थः । अत्र कर्मणः कर्तृत्वेऽपि कर्मत्वातिदेशाद्यक् । अपाचि अभेदीति । अत्र
कर्मवत्वाच्चिण् । ननु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां भावलकारे पच्यते ओदनेन, भिद्यते काष्ठे-
नेत्यत्र कर्मकर्तृस्तिहासनिहितत्वाद् द्वितीया स्यात्, कर्मवत्वातिदेशादित्याशङ्कते नन्विति ।
परिहरति नेति । नायमाक्षेप उन्मिषतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह लकारवाच्य एव हि कर्ता
कर्मवदिति । तच्च कुत इत्यत आह लिङ् याशिपीति । 'व्यत्ययो बहुलम्, लिङ्याशिष्यङ्'
इति संहितया पाठे लकारात् पूर्वं लकारान्तरं 'हलो यमाम्-' इति लुप्तं प्रच्छिष्यते ।
ततश्च ल् ल् इति द्विलकारात् सूत्राल् ल इति पठ्यन्तं 'कर्मवत्कर्मणा—'
इत्यत्रानुवर्तते । तथा च लः कर्ता कर्मवदिति लभ्यते । वाच्यत्वं पठ्यर्थः, तथा च
लकारवाच्यः कर्ता कर्मवदिति पर्यवस्यतीत्यर्थः । अस्त्वेवम्, प्रकृते 'किमायातमित्यत

नत्वविवक्षायां गौर्दुह्यते पयः स्वयमेवेत्यादि । कर्मवत्कर्मणा । तत्करणं किमर्थम्,
यथा अन्नहृदत्ते प्रयुज्यमानो ब्रह्मदत्तशब्दो ब्रह्मदत्तवदित्यर्थं वदति तथा कर्मेत्युच्य-
मानेऽपि कर्मवदित्यर्थलाभात् । सत्यम्, कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता कर्मेत्युच्यमाने
कर्मसंज्ञक इत्यर्थः स्यात् । तथा हि सति अकर्मकव्यपदेशाभावाद्भावे लकारो न स्यात् ।
किं तु कर्मणि स्यात् । पच्यते ओदनः भिद्यते काष्ठमिति । यद्यप्ययं प्रयोगः
सिद्धान्ते इष्ट एव तथापि पच्यते ओदनेन भिद्यते काष्ठेनेति भावे न स्यादिति बोध्यम् ।

द्विलकारकाल् ल इत्यनुवृत्तेः, भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेः । अत एव कृत्यक्तखलर्थाः कर्मकर्तारि न भवन्ति, किं तु भाव एव, भेत्तव्यं कुसूलेन ।

आह भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेरिति । तत्र भावस्यैव तद्वाच्यत्वादिति भावः । अत एवेति । लकारवाच्यस्यैव कर्मकर्तुः कर्मवत्त्वविधानादेव कृत्यक्तखलर्थाः प्रत्ययाः कर्मणि विहिताः कर्मकर्तारि न भवन्ति, तस्य लकारवाच्यत्वाभावेन कर्मवत्त्वस्य तत्राप्रवृत्तेरित्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । ननु 'सिनोत्तेर्प्रास-कर्मकर्तृकस्य' इति निष्ठानत्ववार्तिके सिनो ग्रासः स्वयमेवेति भाष्ये कथमुदाहृतम् । क्तप्रत्ययस्य कर्मकर्तार्यभावादिति चेद् उच्यते, अत एव भाष्याद् 'निष्ठा' इति सूत्रविहितकर्मार्थिक्तप्रत्ययस्यैव कर्मकर्तार्यभाव इति विज्ञायते । सिनो ग्रासः स्वयमेवेत्यत्र तु गत्यर्थिकर्मकेत्यादिना कर्तारि विहितः क्तप्रत्ययः कर्मकर्तारि भवत्येवेति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । भेत्तव्यं कुसूलेनेति । पुरुषप्रयत्नमनपेक्ष्य कुसूलकर्तृका भिदिक्रियेत्यर्थः ।

कर्मशब्देनात्र कर्मस्थक्रिया लक्ष्यत इत्याह कर्मस्थयेति । कर्मकारकस्थयेत्यर्थः । 'कर्तारि शप्' इत्यतः कर्तारीत्यनुवृत्त्यं प्रमथया विपरिणम्यते, स च विशेष्यस्तदाह तुल्यक्रियः कर्तेति । कार्यातिदेशोऽयमिति । यद्यपि शास्त्रातिदेशेऽपि लक्ष्यं सिध्यति, तथापि शास्त्रस्यापि कार्यार्थतया मुख्यत्वात्कार्यातिदेश एवाश्रितः । भावे लकारे इति । तत्र कर्तुरनभिहितत्वादिति भावः । द्विलकारकादिति । 'व्यत्ययो बहुलं लिङ्याशिष्यङ्' इति संहितया पाठेऽनुस्वारस्य परसवर्णेन जाते लकारे तस्योपरि लट्प्रत्ययमित्यर्थः । तेन लकारवाच्यः कर्ता कर्मवदित्यर्थलाभाद्यगादिकमेव भवति, न तु द्वितीयेत्यभिमतसिद्धिः । यत्र लकारवाच्यः कर्ता तत्रैव कर्मवत्त्वमिति व्युत्पादनस्य फलमाह अत एवेति । न भवन्तीति । लकारेणैव कर्मकर्तुरुपस्थानात्कृत्यादीनां प्रसक्तिर्नास्ति, उक्तार्थानामप्रयोगात् । लविधेः पूर्वं तु सुतरां नास्ति, लकारोपस्थाप्यकर्तुरभावेन कर्मवत्त्वाभावादिति भावः । अत्रेदं बोध्यम्—कृत्यक्तखलर्था इत्यत्र क्तग्रहणं त्यक्तुमुचितम् तस्य कर्मकर्तारि इष्टत्वात्, भिन्नः कुसूलः स्वयमेवेति । वक्ष्यति च स्वयमपि 'सिनोत्तेर्प्रासकर्मकर्तृकस्य' इति वार्तिके सिनो ग्रासः स्वयमेवेति । ननु 'गत्यर्थिकर्मक—' इत्यत्राविवक्षितकर्माणोऽकर्मका इति न गृह्यते, दत्तवान् पक्वान् इत्यर्थे दत्तः पक्व इत्यापत्तेरिति चेत् । अत्राहुः—'सिनोत्तेर्प्रासकर्तृकस्य' इति निष्ठातकारस्य नकारविधानसार्थ्यादिविवक्षितकर्माणोऽपि क्वचिद् गृह्यन्ते । अन्यथा निष्ठातकारस्तत्र न लभ्येत, तेन सिनो ग्रासः स्वयमेव, भिन्नः कुसूलः स्वयमेवेत्यादि सङ्गच्छते इति । अत्र केचिद्वदन्ति—लकारवाच्यस्यैव कर्तुः कर्मवत्त्वे 'कर्मवत्कर्मणा—' इत्यत्र वदग्रहणं व्यर्थम् । न च कर्तुः कर्मसंज्ञायां भावे लकारो न स्यादित्युक्तमिति वाच्यम्, कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां धातुरकर्मक इत्यकर्मकात्कर्तारीव भावे लकारस्य निर्वाधत्वात् । लकारवाच्यस्य कर्मसंज्ञायामपि केवलकर्तुस्तदनभ्युपगमात् । न हि भावे लकारः कर्तारं वक्ति । न च वत्करणाभावे कर्तुः कर्मसंज्ञायां कर्तृव्यपदेशाभावाद् नमते दण्ड इत्यत्र 'न दुहस्नुनमाम्—' इति यको निषेधेऽपि शब्दो न स्याद्वत्करणे कृते तु कर्तृकार्यमपि स्यादिति वाच्यम्, एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञाद्वयसमा-

ननु पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया विक्रित्तिद्विवाभवनं च । सैवेदानीं कर्तृस्था न तु तत्तुल्या । सत्यम्, कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्समानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः । कर्मणा इति किम्—करणाधिकरणाभ्यां तुल्याक्रिये पूर्वोक्ते साध्वसिरित्यादौ मा भूत् । किं च कर्तृस्यक्रियेभ्यो मा भूत् । गच्छति

शङ्कते नन्विति । इदानीमिति । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षादशायामित्यर्थः । न तु तत्तुल्येति । तुल्यत्वस्य भेदघटितत्वादिति भावः । अर्वाङ्गीकारेण परिहरति । सत्यमिति । विक्रित्तिद्विवाभवनं च कर्मस्यमेव संप्रति कर्तृस्यमिति युक्तम् । तथापि तयोस्तुल्यत्वाभावस्तु नेत्यर्थः । कर्मत्वेति । कर्मत्वकर्तृत्वसमानाधिकरणक्रिया-भेदमाश्रित्य तुल्यत्वव्यवहार इत्यर्थः । वास्तवभेदाभावेऽपि अ.पाधिकभेदात्कर्म-स्यक्रियातुल्यक्रियत्वं कर्मकर्तुरिति भावः । करणाधिकरणाभ्यामिति । असिना छिनत्ति स्थाल्यां पचतीत्यत्र करणाधिकरणयोर्यो व्यापारः स एव असिश्छिनत्ति स्थाली पचतीत्यत्र कर्तृस्य इति तत्रापि कर्मवत्त्वं स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थं कर्मणेति पदमित्यर्थः । ननु 'कर्मवत्कर्मणा—' इत्यत्र 'धातोरेकाचः—' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते । धाचांवाच्यया क्रियया तुल्यक्रिय इत्यर्थः । करणत्वाद्यत्रस्थायां वस्तुतः सन्नपि असिस्थाल्योर्व्यापारो न धातुपात्त इति नोक्तदोष इत्यस्वरसादाह किं चेति ।

वेशादिपृष्टिद्वेरिति । न तु तत्तुल्येति । तुल्यत्वं हि सादृश्यम्, तच्च भेदनिवन्धनम् । न च प्रकृते भेदोऽस्ति । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षाया कर्मस्यफलरूपक्रियाया एव कर्तृस्यत्वात् । तथा च सूत्रमिदमसमसमजमिति भावः । वास्तविकभेदाभावेऽप्यौपाधिकभेदोऽस्तौत्याह कर्मत्वेति । कर्मत्वकर्तृत्वावस्थयोर्भेदस्तद्भेदोपाधिकमवस्थाभेदसमानाधिकरणं क्रिया-भेदमाश्रित्येत्यर्थः । एवं चावस्थाभेदेन क्रियाभेदात्कर्मस्यक्रियातुल्यं, क्रियत्वं कर्तुरस्तीति भावः । करणाधिकरणाभ्यामिति । तुल्यक्रियः कर्तृत्व्येतावत्युच्ययाने असिना छिनत्ति स्थाल्यां पचतीत्यादौ कर्तृस्य इत्यतिप्रसङ्गः स्यात्, तन्माभूदित्यर्थः । न च कर्मत्वावस्थायां विक्रित्यादिरिव करणत्वाद्यवस्थायामपि असिः स्थाल्योर्व्यापारो वस्तुतः सन्नपि धातुना नोपात्त इति कथमतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, सादृश्यप्रतियोगिक्रियाया धातुपात्तत्वेनाविशेषितत्वात् । न ह्येतस्मिन्सूत्रे धातुपात्तक्रियाया तुल्यक्रिय इत्युक्तमस्ति येनातिप्रसङ्गो न भवेत् । ननु तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्भवतीत्युक्ते केनेत्याकाङ्क्षायामनेकारकोपस्थितावपि कर्मवदिति प्रत्यासत्त्या कर्मणेति लभ्यत एवेत्यत आह किं चेति । अविगच्छतीत्यादिश्लोकस्योत्तरार्धं तु 'यत्कृपालेशतस्तस्मै नमोऽस्तु गुरवे सदा' । ननु फलं व्यापारश्च धात्वर्थः, स एव क्रियाशब्द-वाच्यः, तत्र व्यापाराश्रयः कर्ता, फलाश्रयस्तु कर्म । एवं च पचिभिदिप्रभृतीनां गमिहहिप्रभृतीनां च सकर्मकत्वे फलस्य कर्मनिष्ठत्वे च तुल्ये कर्तृस्यभावका गम्यादय इति कथं

ग्रामः । आरोहति हस्ती । 'अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्धधाति वा ।' यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते यथा पक्वेषु तण्डुलेषु, यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु, तत्र कर्मस्था क्रिया, नेतरत्र । न हि पक्वापक्वतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते । करोतिरुत्पादनार्थः । उत्पत्तिश्च कर्मस्था । तेन करिष्यते ।

गच्छति ग्राम इति । मार्गस्य अविपमनिष्कण्टकतया प्रत्यासन्नतया च श्रमं विना प्राप्याश्रयो भवतीत्यर्थः । आरोहति । अङ्कुशाधानादिहस्तिपकव्यापारं विना स्वयमेव न्यग्भवन् आरोहणाश्रयो भवतीत्यर्थः । हस्तीति । अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्धधाति चेति । पूर्वार्धमिदम् । 'यत्कृपालेशतस्तस्मै नमोऽस्तु गुरवे सदा ।' इत्युत्तरार्धम् । गुरुकृपालेशादेव श्रमं विना स्वयमेव शास्त्रार्थः अधिगच्छति । नश्चयविषयो भवति, स्मृतिविषयो भवति; श्रद्धाविषयो भवतीत्यर्थः । अत्र कर्मकर्तुः ग्रामादेः कर्तृस्यक्रियावत्त्वेन कर्मस्थक्रियावत्त्वाभावाद् न कर्मवत्त्वम् । अतो न कर्मकार्यं यगादि कितु कर्तृकार्यं शवाद्येवेति भावः । ननु कर्मकर्तुः ग्रामादेः प्राप्याद्याश्रयत्वेन कर्मस्थक्रियत्वमस्त्येवेत्यत आह यत्रेति । यत्र क्रियाकृतो विशेषो वैलक्षण्यं दृश्यते प्रत्यक्षमुपलभ्यते, तत्र कर्मणि विद्यमाना क्रिया कर्मस्थक्रियेत्युच्यते इत्यन्वयः । तदाहृत्य दर्शयति यथा पक्वेषु तण्डुलेष्विति । तण्डुलावस्थापेक्षया विविलितकृतो विशेषो दृश्यते इति शेषः । अन्यत्रापि क्रियाकृतं वैलक्षण्यमुदाहृत्य दर्शयति यथा वा छिन्नेषु काष्ठेष्विति । अच्छिन्नापेक्षया वैलक्षण्यं दृश्यते इति शेषः । गच्छति ग्राम इत्यादौ तु नैवमित्याह न हीति । ग्रामेष्विति । उपलक्षणमिदम् पक्वापक्वतण्डुलेषु यथाक्रियाकृतं वैलक्षण्यमुपलभ्यते तथा गतागतग्रामे आरूढानारूढहस्तिनि अधिगतानधिगते स्मृतास्मृते श्रद्धिताश्रद्धिते च शास्त्रार्थे क्रियाकृतवैलक्षण्यं न दृश्यते इत्यर्थः; ग्रामगमनादौ कर्तयैव श्रमादिवैलक्षण्यदर्शनादिति भावः । ननु ज्ञानेच्छयोरिव यत्नस्यापि कर्तृस्यत्वात् तद्वाचिनः कृत्रोऽपि कर्ता न कर्मवत्स्यात् । ततश्च क्रियते घटः स्वमयेवेति यगादिः न सिध्येदित्याशङ्क्य कृत्रो न यत्नार्थत्वमित्याहुः । करोतिरुत्पादनार्थ इति । उत्पत्त्यनुकूलव्यापारार्थक इत्यर्थः । एतच्च भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । करोतेरुत्पादनार्थकत्वं तु कर्मस्थक्रियत्वं तत्कर्तुरुपपादयति इति । उत्पत्तिश्च कर्मस्थेति । उत्पन्ने अनुत्पन्ने च वैलक्षण्यस्य प्रत्यक्षत्वादिति भावः । तेनेति कृत्रः कर्तुः कर्मस्थक्रियत्वेनेत्यर्थः । तथा च क्रियते घटः स्वयमेवेत्यत्र यक्, तासि तु चिष्वदिट्पक्षे

ज्ञातव्या इत्यत आह यत्र कर्मणीति । ग्रामेष्विति । आरूढानारूढहस्तिषु अधिगतानधिगतशास्त्रार्थेष्वित्यादावपि वैलक्षण्यं नोपलभ्यत इति बोध्यम् । कारिष्यते इति । 'स्यसिचसोयुट्-' इति 'वैकल्पिकश्चिष्वदिट् । पक्षे 'ऋद्धनोः स्ये' इतीट् करिष्यते । एवं लृङ् अकारिष्यत अकारिष्यत । सिचश्चिष्वदिटि अकारिष्यत् । पक्षे अकृत । सोयुट्श्चिष्वदिटि करिषीष्यत् । पक्षे कृषीष्यत् । तासि तु कारिता कर्ता । यक्चिष्वदिट्पक्षे क्रियते घटः स्वयमेव । अकारोत्यादि नैतत्सिध्येदिति । कर्मव-

घट इत्यादि । यत्नार्थत्वे तु नैतत्सिद्ध्येत्, ज्ञानेच्छादिवद्यत्नस्य कर्तृस्थत्वात् । एतेनानुव्यवस्यमानेऽर्थे इति व्याख्यातम् । कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्छयनि कृते श्लोकोपे च रूपसिद्धेः । ताच्छ्रील्यादावयं चानश्, न त्वात्मनेपदम् । 'सकर्मकाणां

कारिता, तदभावे तु कर्ता इति सिद्धवत्कृत्याह करिष्यते घट इत्यादि । चिष्वदिट्पक्षे कारिष्यते इति रूपम् । तदभावपक्षे तु 'ऋद्धनोः स्थे' इति इट्, करिष्यते । सोयुटश्चिष्वदिटि, तदभावे तु कृषीष्ट । छुडि अकारि अकृत । नैतदिति । कर्मवत्त्वं न सिद्ध्येदित्यर्थः । यतते इति वत्सकर्मकत्वमेव न स्यादित्यपि बोध्यम् । एतेनेति । ज्ञानस्य कर्तृस्थत्वव्युत्पादनेत्यर्थः । अनुव्यवस्यमानेऽर्थे इति । अर्थे स्वयमेव निश्चयविषयतां संपद्यमाने इत्यर्थः । व्याख्या-
तमिति । समर्थितमित्यर्थः । कथं समर्थितमित्यत आह कर्तृस्थत्वेन यगभावादिति । अनुव्यवसायो निश्चयः, तत्र कर्मकर्ता अर्थः, स न कर्मस्थक्रियः, अर्थे अनुव्यवसायकृतवैलक्ष-
ण्याभावात् । किनु कर्तृस्थक्रिय एव, अनुव्यवसायकर्तारि देवदत्ते हर्षादिदर्शनात् । ततश्च कर्मवत्त्वाभावात् यक् । यकि तु किच्वाद्'ब्रुमास्यागापाजहातिसाम्-' इति ईत्वे अनुव्यवसीय-
मान इति स्यादित्यर्थः । ननु यगभावे कथं यकारश्रवणमित्यत आह श्यनीति । 'पो अन्त-
कर्मणि' इति घातोरनुव्यवपूर्वाद्दुपसंग्रशेन निश्चयवृत्तेः आने कृते इयनि 'ओतः इयनि' इत्यो-
कारलोपे अनुव्यवस्यमान इति रूपसिद्धेरित्यर्थः । ननु कर्मवत्त्वाभावे 'भावकर्मणोः' इत्या-
त्मनेपदाभावात् कथमिह लटः शानच् । तस्यात्मनेपदत्वादित्यत आह ताच्छ्रील्यादाविति ।
'ताच्छ्रील्यवयोवचनशक्तिपु चानश्' इत्यनेन चानशित्यर्थः । तस्य च लादेशत्वाभावेन आत्म-
नेपदत्वाभावात् कर्मवत्त्वाभावेऽपि कर्मकर्तारि प्रवृत्तिनिर्वाधा, तदाह न त्वात्मनेपद-
मिति । ननु अन्योन्यं स्पृशतः स्वयमेव यज्ञदत्तदेवदत्तावित्यत्रापि कर्मवत्त्वाद्यगादि
स्यात् । तत्र हि स्पृशितः संयोगानुकूलव्यापारार्थकः । उभावपि कर्तारौ कर्मभूतौ
च । स्पर्शनक्रियाया एकत्वेऽपि आश्रयभेदात्तद्भेदेमाश्रित्य यज्ञदत्तनिष्ठां स्पर्शनक्रियां
प्रति देवदत्तस्य कर्मत्वम् । एवं देवदत्तनिष्ठां स्पर्शनक्रियां प्रति यज्ञदत्तस्य कर्मत्वम् । एवं
कर्तृत्वमप्युभयोर्ज्ञेयम् । एवं च उभयोः कर्तृत्वकर्मत्वसत्त्वादेकस्मिन् कर्तारि कर्मणि

त्कर्मणा-' इति कर्मवत्त्वं न सिद्ध्येदित्यर्थः । एतेन पत्रति पाकं करोतीति विवरणादाख्या-
तस्य यत्ने शक्तिरिति नैयायिकोक्तिः परास्ता । करोतेर्यत्नार्थत्वे तु यतते इतिवत्सकर्मकतापि
न स्यादिति । एतेनेति । ज्ञानस्य कर्तृस्थत्वाम्युपगमेनेत्यर्थः । यगभावादिति । सति तु
यक्यनुव्यवसीयमान इति स्यादिति भावः । ओल्लोप इति । 'ओतः इयनि' इत्यनेन । ननु
कर्मवत्त्वाभावे कथमिह शानजित्यत आह ताच्छ्रील्यादाविति । न त्विति । शानच् न
भवतीत्यर्थः । देवदत्तयज्ञदत्तावन्योन्यं स्पृशत इत्यत्र तयोरेव कर्मत्वं कर्तृत्वं चास्तीति कर्म-
स्थक्रियायाः कर्तृस्थत्वात्कर्मवद्भावप्राप्तिमाशङ्क्याह सकर्मकाणामिति । न चात्र देवदत्तो
यज्ञदत्तं स्पृशति यज्ञदत्तस्तु देवदत्तमिति क्रियाभेदोऽवश्यमाश्रयितव्यः । तथा च स्वनिष्ठां क्रियां
प्रति कर्तृत्वम् इतरक्रियां प्रति तु कर्मत्वं भवति । अन्यथा द्वयोरपि कर्तृत्वमेव स्यात्,

प्रतिषेधो वक्तव्यः' (वा० १८७३) । अन्योन्यं स्पृशतः । अजा ग्रामं नयति ।
'दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वाच्यम्' (वा० १८७६) । २७६७

वा या स्पृशिक्रिया सैवेतरस्मिन् कर्तरि कर्मणि वा वर्तते इति कर्मवत्त्वं स्यात्, आश्रयनि-
बन्धनं भेदमाश्रित्य तुल्यक्रियत्वोपपत्तेः । स्पृष्टास्पृष्टयोरन्योन्यसंयोगकृतहर्षादितदभाव-
दर्शनाच्चेत्यत आह सकर्मकाणां प्रतिषेध इति । एककर्मकाणां छिदिभिदिप्रभृतीनां
कर्मणः कर्तृत्वविवक्षया अकर्मकाणां कर्तुः कर्मवत्त्वमुक्तम् । ये तु द्विकर्मकाः कर्मणः
कर्तृत्वविवक्षायामपि सकर्मका धातवः तेषां धातूनां कर्मकर्तुः कर्मवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्य
इत्यर्थः । अन्योन्यं स्पृशत इति । कर्मत्वे तु यकि तडि च स्पृश्येते इति
स्यादिति भावः । 'सकर्मकाणां प्रतिषेधः—' इत्यस्य उदाहरणान्तरमाह
अजा ग्रामं नयतीति । अजा ग्रामं स्वयमेव प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्र नयनं
प्रत्यजायाः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि ग्राममादाय सकर्मकत्वान्न कर्मवत्त्वमिति
भावः । वस्तुतस्तु गते अगते च ग्रामे वैलक्षण्याभावादेवात्र कर्मवत्त्वस्याप्राप्तिरिति
नेदमस्य वार्तिकस्योदाहरणम् । अत एव भाष्ये अन्योन्यमश्लिष्यतः, अन्योज्यं
स्पृशतः, अन्योज्यं संगृह्णीतः इत्येवोदाहृतमिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । दुहि-
पच्योरिति । कर्मवत्त्वमिति शेषः अनयोद्विकर्मकत्वादेकस्य कर्मणः कर्तृत्ववि-
वक्षायामपि अन्यकर्मणा सकर्मकत्वात्पूर्ववार्तिकेन कर्मवत्त्वनिषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवोऽयम् ।

इमौ गङ्गां स्पृशत इत्यत्र यथा । एवं च कर्मस्थक्रियायाः कर्तृस्थत्वाभावात्कर्मवद्भावो
न प्राप्नोति । न च संयोगस्य द्विष्टत्वात्कर्मस्थफलस्य कर्तृस्थत्वाच्चास्त्येवेति शङ्क्यम्,
तत्तन्निरूपितसंयोगस्य भिन्नत्वात् । अन्यथा फलव्यापारयोरेकाश्रयत्वे सकर्मकत्वमेव
न लभ्यते । किं च रहिगम्योः कर्तृस्थक्रियत्वादारोहति हस्ती, गच्छति ग्राम इत्यत्र
कर्मवद्भावो नेति भाष्यकैयटादिसंमतम् । तथा च संयोगरूपफलस्य सर्वत्र तुल्यतया
रहिगमिभ्यां स्हशेषम्यं दुरुपपादमिति नात्र कर्मवत्त्वप्रसक्तिरित्युदाहरणान्तरमाह
अजा ग्रामं नयतीति । इह प्रतिषेधाभावे यक् स्यात् क्रियाफलस्याकर्तृगामि-
त्वेऽप्यात्मनेपदं स्यादिति भावः । नन्विहापि कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो नोपलभ्यत
इति कर्मस्थक्रियत्वं दुरुपपादमिति चेत् अत्राहुः—क्रियाकृतविशेषोपलम्भानुपल-
म्भवद्दृश्यतापि नियामिका । यत्र कर्मस्थांशस्योद्देश्यता सा कर्मस्थक्रिया, यत्र तु
व्यापारांशस्य सा कर्तृस्थेति । तथा हि—दर्शनारोहणाभ्यां विषये न्यग्भूते च विशे-
षानुपलम्भात्कर्तृस्थता । उद्देशानुरोधाच्च अहं पश्येयमित्युद्देशो न त्वयं विषयो भव-
त्विति । एवमहमुपरि गच्छेयमित्युद्देशो न तु हस्तिनो न्यग्भावो भवत्विति ऊर्ध्वदेश-
संयोगानुकूलव्यापारविशेष उपरि गमनं तदेव रहरर्थो न न्यग्भावमात्रम् । वृक्षस्य
शाखां हस्ताभ्यामवनमयत्यपि भूमिष्ठे पुष्प आरोहतीत्यप्रयोगात् । अत एव हि
'यद्धितुपरं छन्दति' इत्यत्र भाष्यं रहिगंत्यर्थ इति । अत एव चारोहन्ति हस्तिनं हस्ति-
पकास्तानारोहयति महामात्र इत्यादिप्रयोगेष्वणौ कर्तृणौ कर्मत्वं संगच्छते । पचिभि-
द्योस्तु विक्वित्तिद्विधाभवनरूपो विशेषः कर्मणि दृष्टस्तनुद्देशेनैव कारकव्यापार इति कर्म-
स्थक्रियत्वात्पच्यते ओदनः, भिद्यते काष्ठमित्यत्र कर्मवद्भावो भवत्येव । अजा ग्रामं

न दुहस्तुनमां यक्चिणौ । (३—१—८९) एषां कर्मकर्तारि यक्चिणौ न स्तः । दुहेरनेन यक् एव निषेधः, चिण् तु विकल्प्यते । शप्, लुक् । गौः पयो दुग्धे । २७६८ अचः कर्मकर्तारि । (३—१—६२) अजन्ताच्चलेश्चिण्वा स्यात्कर्मकर्तारि तशब्दे परे । अकारि, अकृत । २७६९ दुहश्च । (३—१—६३) अदोहि । पक्षे क्सः, 'लुग्वा—' (सू० २३६५) इति पक्षे लुक् । अदुग्ध,

न दुह । दुह स्तु नम् एषां द्वन्द्वः । कर्मकर्तरीति । एतत्तु नानुवृत्तिलभ्यम्, पूर्वत्रानु-
पलम्भात् । किन्तु 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इति समभिव्याहारलभ्यमेव । 'अचः कर्म
कर्तारि' इत्यतो मण्डूकप्लुट्या तदनुवृत्तिर्वा दुहेरनेनेति । 'न दुहस्तुनमाम्—' इत्यनेन
दुहेः कर्मकर्तारि यक् एव निषेधः । चिणु 'दुहश्च' इति वक्ष्यमाणसूत्रेण विकल्पतो वक्ष्यते
इत्यर्थः । कर्मकर्तारि यशब्दे दुहेश्चिण्वेति तदर्थः । चिणु विकल्पनेष्यते इति वचिचिपाठः ।
दुग्धे इत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति शप् लुगिति । दुहेः कर्मकर्तारि यक् निषिद्धे शप् प्रवर्तते ।
तस्य 'अदिप्रभृतिभ्यः—' इति लुगित्यर्थः । गौः पयो दुग्धे इति । गोः स्वयमेव पय उत्सृज-
तीत्यर्थः । कर्मकर्तृभूतायां गवि लट् । स्वरितेत्त्वेऽपि भावकर्मणोः इत्यात्मनेपदमेव । 'न
दुह—' इति न यक् । गां पयो दुग्धे इति तु नोदाहृतम्, 'गौणे कर्मणि दुह्यादेर्लादयो मताः'
इत्युक्तेः । अचः कर्मकर्तारि । 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'चिण् ते पदः' इत्यतः
चिण्वेति, 'दीपजन—' इत्यतः अन्यतरस्यामिति चानुवर्तते । 'धातोरेकाचः—' इत्यतोऽनुवृ-
त्तस्य धातुग्रहणस्य अत्रा विशेषितत्वात्तदन्तविधिः, तदाह अजन्तादित्यादिना । अका-
रीति । कटः स्वयमेवेति शेषः कर्मकर्तारि लुङ् । च्लेश्चिण् । वृद्धिः । रपरत्वम् । 'चिणो
लुक्' इति तशब्दस्य लुक् । अकृतेति । चिणभावपक्षे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो
लोपः । दुहश्च । अच इतिवर्जं पूर्वसूत्रं तत्रानुवृत्तं यत्तत्सर्वमिहानुवर्तते । कर्मकर्तारि तशब्दे
परे दुहेश्चिण्वा स्यादित्यर्थः स्पष्ट इति न व्याख्यातम् । अनुवृत्तिसौकर्यार्थमेव पूर्वसूत्रं प्रकृतदुह-
धातावनुपयुक्तमित्युपन्यस्तम् । अदोहीति । दुहेः कर्मकर्तारि लुङ् । स्वयमेव गौः पय इति
शेषः । चिणपक्षे लघूपधगुणः । चिणभावपक्षे आह पक्षे क्स इति । 'शल इगुपवात्—' इत्य-
नेनेति भावः । लुग्वेति । 'लुग्वा दुहदिहलिहगुहाम्—' इति क्सस्य पाक्षिको लुगित्यर्थः ।

नयतीत्यत्रापि कर्मस्थांशस्य संयोगस्योद्देश्यता न तु व्यापारांशस्येति कर्मवद्भावे प्राप्ते
प्रतिषेधोऽप्यभावश्यक इति दिक् । दुहिपच्योरिति । द्विकर्मकत्वादनयोरेकस्य
कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि सकर्मकत्वान्निषेधे प्राप्तेऽप्यमारम्भः । गौः पयो दुग्धे
इति । अत्र कर्मवद्भावेनात्मनेपदं नित्यं 'गौणे कर्मणि दुह्यादेः' इत्युक्तत्वाद् मुख्य-
कर्मणः कर्तृत्वाविवक्षायां पयो गां दुग्धे इति नोदाहृतमित्याहुः । एवं च 'प्रधाने
गौहृक्त्वहाम्' इत्युक्तत्वात् तुल्यन्यायेन न्यादीनां मुख्यकर्मण एव कर्तृत्वविवक्षेति
तल्लतम् । अचः कर्म । 'चिण् ते पदः' इत्यतश्चिण्वेशब्दानुवर्तते, 'दीपजन—'
इत्यतोऽन्यतरस्यामिति च तदाह अजन्तादित्यादि । अचः किम्, क्षमेदि
गणम् । अत्र नित्यं चिण् । कर्मकर्तारि किम्, अकारि घटः कुलालेन । अत्रापि

अधुक्षत । उदुम्बरः फलं पच्यते । 'सृजियुज्योः श्यंस्तु' (वा० १८७७) । अनयोः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवद्वागपवादश्च श्यन्वाच्य इत्यर्थः । 'सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तयैवेति वाच्यम्' (वा० ५०५४) । सृज्यते स्रजं भक्तः । श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थः । असृजि । युज्यते ब्रह्मचारी योगम् । 'भूपाकर्मकिरादिसनां

अथ दुहिपच्योरित्यत्र पचेरुदाहरति उदुम्बरः फलं पच्यत इति । उदुम्बरवृक्षं फलं पचति कालविशेष इत्यत्र द्विकर्मकः पचिः । इह तु उदुम्बरो वृक्षः स्वयमेव कालविशेष-मनपेक्ष्य फलं पक्वाश्रयं करोतीत्यर्थः । अत्र उदुम्बरस्य गौणकर्मणः कर्तृत्वेन विवक्षायां फलेन प्रधानकर्मणा सकर्मकत्वात् 'सकर्मकाणां प्रतिषेधः' इति कर्मवत्त्वस्य प्रतिषेधे प्राप्ते 'दुहिपच्योः—' इति कर्मवत्त्वस्य प्रतिप्रसवाद्यगादिकमिति भावः । वस्तुतस्तु भाष्ये द्विकर्मकेषु पचेरपरिगणनात् द्विकर्मत्वमिति कारकाधिकारे प्रपञ्चितमस्माभिः । तथा च कर्मकर्तारि फलं पच्यते इत्यत्र फलस्यैव कर्मतया तस्य कर्तृत्वविवक्षायां पचेरकर्मकत्वात् 'सकर्मकाणाम्—' इति प्रतिषेधस्याप्रसक्तेः प्रतिप्रसविधिरयं व्यर्थ इति यद्यपि, तथाप्यत्र मते उदुम्बरः फलं पचतीत्येव कर्तृलकारे पचेः कर्तृत्वस्यक्रियत्वात् कर्तृत्वस्यक्रियत्वाभावा-दुदुम्बरः फलं पच्यत इति कर्मकर्तारि 'कर्मवत्कर्मणा—' इति कर्मवत्त्वस्याप्राप्तौ 'दुहि-पच्यो—' इति कर्मवत्त्वस्य बहुलं पचेरपूर्वविधिरित्यन्यत्र विस्तरः । 'सृजियुज्योः श्यंस्तु' इति वार्तिकम् । अनयोः सकर्मकयोः इत्यादि तद्भाष्यम् । अत्र सृजियुज्यादौवादिकयोर्न ग्रहणम् । तयोरकर्मकताया उक्तत्वात् । किंतु 'सृज विसर्गे' इति तौदादिकस्य 'युजियोगे' इति रौधादिकस्य च ग्रहणम्, तत्र विसर्गं उत्पादनम्, यथा प्रजाः सृजतीति । योगः संयोजनम्, यथा अश्वं युनक्तीति, रथादिना संयोजयतीति गम्यते । सृजेः श्रद्धोपपन्ने इति । श्रद्धायुक्ते मुख्यकर्तयैव उक्तो विधिरित्यर्थः । तत्र मुख्यकर्तारि अत्यन्ताप्राप्तं कर्मवत्त्वमिह बहुलं विधीयते । 'युजेस्तु कर्मकर्तयैव उक्तविधिः' इति भाष्यात्तत्रापि कर्मणि क्रियाकृतवैलक्षण्याभावादप्राप्तं कर्मवत्त्वमिह बहुलं विधीयते । कर्मवत्त्वे सति यकि प्राप्ते तदपवादः श्यन्विधीयते । तेन 'विणत्यादि'नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वं सिध्यति । यकि तु 'तास्यनुदात्ते' इत्यादिना लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरेण यक उदात्तत्वं स्यात् । सृज्यते स्रजं भक्त इति । अत्र मुख्यकर्तारि लकारः । कर्मवत्त्वादात्मने-पदम् । यगपवादः श्यन् । श्रद्धयानिष्पादयतीत्यर्थ इति । धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः । सृज्यते स्रजं भक्त इत्यत्र यदा तु निष्पादयतीत्येवार्थः, ननु श्रद्धयेति तदा सृजति स्रजमित्येव भवति । अथ युजेरुदाहरति युज्यते ब्रह्मचारी योग-

नित्यमेव । दुहश्च । कर्मकर्तरीत्येव । अदोहि गौर्गोपेनेत्यत्र तु नित्यम् । उदुम्बरः फलमिति । कालः उदुम्बरं फलं पचतीति स्थिते गौणमकर्मण उदुम्बरस्य कर्तृत्व-विवक्षायामिह कर्मवद्भावः । ननु द्विकर्मकेषु पचेरप्रामाणिकः पाठ इति ये वदन्ति तेषामयं ग्रन्थः कथं संगच्छत इति चेत् । अत्राहुः—उदुम्बरः फलं पचतीत्यत्र 'कर्मवत्कर्मणा—' इत्यस्याप्राप्तौ दुहिपच्योरित्यनेन कर्मवद्भावो बहुलं विधीयते सृजि-युज्योरिवेति न काप्यनुपपत्तिरिति । सृजियुज्योः श्यंस्तु । श्यनो नित्त्वमाधुदा-

चान्यत्रात्मनेपदात् (वा० १८८०) । भूपावाचिनां किरादीनां सन्नन्तानां च यकचिणौ चिण्वदिट् च नेति वाच्यमित्यर्थः । अलङ्कुरुते कन्या । अलमकृत । अवकिरते हस्ती । अवाकीर्णं । गिरते । अगोर्णं । आद्रियते आहृत । किरादि-

मिति । अत्र कर्मकर्तारि यगपवादः श्यन्निति भाष्यम् । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधो योगशास्त्र-प्रसिद्धः । ब्रह्मचर्यं स्त्रीसङ्गराहित्यम्, तद्योगाङ्गम् इति च योगशास्त्रप्रसिद्धम् । स योगो ब्रह्म-चारिणं युनक्ति-आत्मदर्शनेन संयोजयतीति कर्तृलकारे संयोजनत्रियायां योगो मुख्यकर्ता, ब्रह्मचारी तु कर्मेति स्थितिः । तत्र कर्मणो ब्रह्मचारिणः कर्तृत्वविवक्षायां युज्यते ब्रह्मचारी योगमिति कर्मकर्तारि ब्रह्मचारिणि लकारः, कर्मवत्त्वादेव यगपवादः श्यन् । ब्रह्मचारी प्राणायामाभ्यासादिश्रमवाहुल्यं विना स्वयमेव योगेन संवध्यते इत्यर्थः । तत्र ब्रह्मचारिणि कर्मकर्तारि धात्वर्थसंबन्धः अनुयोगितया वर्तते । योगे तु प्रतियोगितया वर्तत इति स्थितिः । तत्र यद्यपि प्रतियोगिनो योगात् 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति तृतीयया भवितव्यम्, तथापि युजेः प्रतियोगित्वावच्छिन्नसंबन्धोऽर्थः । तत्र प्रतियोगित्वं फलम्, संबन्धो व्यापारः । प्रतियोगित्व-रूपफलाश्रयत्वाद् द्वितीयेति समाहितं शब्देन्दुशेखरे । अत्र भाष्यप्रयोगादेव योगाद् द्वितीये-त्यन्ये । भूपाकर्मैति वार्तिकम्, भूपाकर्म, किरादि, सन् एपां द्वन्द्वः । अन्यत्रेति प्रथमान्ता-त्स्वार्थे ऋल् । आत्मनेपदाद् अन्यत्कर्मकार्यमिति लभ्यते । भूपा कर्म क्रिया येषां वाच्यतया ते भूपाकर्माणो धात्वः, भूपाणक्रियावाचिनामिति यावत्, तदाह भूपावाचिनामित्यादिना । अलङ्कुरुते कन्येति । स्वयमेव अन्यप्रयत्नं विना भूपाणक्रियावतीत्यर्थः । अत्र भूपार्यकत्वात् कर्मकर्तारि तडेव न तु यक् । अलमकृतेति । अत्र तडेव न तु चिण् । छुटि तु अलङ्कृत-त्येव । न तु चिण्वदिटौ । अवकिरते हस्तीति । हस्तिनमवकिरति कुमुमादित्यत्र मुख्यक-र्तारि लकारः । तत्र हस्ती कर्म । तस्य कर्तृत्वविवक्षायां स्वयमेव पुरुषप्रयत्नं विना वृक्षा-दिसमीपं गच्छन् पुष्पादिभिः अवकीर्णवान् भवतीत्यर्थः । अत्रापि तडेव, न तु यगादि । अवा-कीर्णैति । 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेपु' इति वेट् । गिरते इति । ओदनं स्वयमेवेति शेषः । 'गृ-निगरणे' अयं किरादिः । आद्रियते इति । 'दृङ् आदरणे' अयमपि किरादिः । शप्रत्यये 'रिङ् शयगिलङ्क्षु' इति रिङ् । अतिथिमाद्रियते इति मुख्यकर्तारि । आद्रियतेऽतिथिरिति कर्मकर्तारि स्वयमेव आदरणाश्रय इत्यर्थः । अत्र यद्यपि शे यकि च न विशेषः । तथापि न्याय्यः श एव, यको निषिद्धत्वात् । स्वरे वा विशेषः । तङ् तु डित्त्वादेव सिद्धः । अतिथेरभिहितत्वात् प्रथमेति विशेषः आहृतति । चिणोऽनेन निषेधे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । 'उश्च' इति कित्त्वम् । अथ सन्नन्तस्योदाहरति त्थार्थम् । यकि तु 'सारयनुदात्तेत-' इत्यादिना लसार्ववातुकानुदात्तत्वे कृते यक उदा-त्तत्वं श्रूयेत । श्रद्धोपपन्न इति । अथद्वायुक्ते कर्तारि तु यगेव । भूपाकर्मैति । कर्मशब्दः क्रियावाचीत्याह भूपावाचिनामिति । अन्यत्रेति । आत्मनेपदादन्यस्य निषेधः, आत्मनेपदमेव भवतीत्यर्थस्तदेतदाह यकिचणाविति । अवाकीर्णैऽति । 'लिङ्सिचौ-' इति वेट् । आद्रियत इति । तुदादित्वाच्चे 'रिङ् शयगिलङ्क्षु'

स्तुदाद्यन्तर्गणः । चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षिष्ट । इच्छायाः कर्तृस्थत्वेऽपि करोतिक्रियापेक्षमिह कर्मस्थक्रियत्वम् । २७७० न रुधः । (३-१-६४) अस्माच्छ्लेश्विण्ण । अवारुद्ध गौः । कर्मकर्तरीत्येव । अवारोधि गौर्गोपेन । २७७१ तपस्तपः कर्मकस्यैव । (३-१-८८) कर्ता कर्मवत्स्यात् । विध्यर्थमिदम् । एवकारस्तु व्यर्थ एवेति वृत्त्यनुसारिणः । तप्यते तपस्तापसः अर्जयतीत्यर्थः । 'तपोऽनुतापे च' (सू० २७६०) इति चिण्णनिषेधात्सिच् । अतस्त । तपःकर्मकस्य इति किम्-उत्तपति सुवर्ण सुवर्णकारः । 'न दुहस्तुनमां यक्चिणौ' (सू० २७६७)

चिकीर्षते कट इति । स्वयमेव कर्तुमिच्छाविषय इत्यर्थः । नन्विच्छायाः पुरुषरूपकर्तृनिष्ठत्वात् कटरूपकर्मनिष्ठत्वाभावाद् इच्छायां सत्यामसत्यां च कटे कर्मणि वैलक्षण्यादर्शनाच्च कर्मस्थक्रियत्वाभावादिह कर्मवत्त्वस्याप्रसक्तेस्तन्निषेधो व्यर्थ इत्यत आह इच्छाया इति । न रुधः । 'च्लेः सिच्-' इत्यतः च्लेरिति 'चिप्ते पदः' इत्यतश्चिणिति चानुवर्तते, तदाह अस्माच्छ्लेश्विण्ण नेति । अवारुद्ध गौरिति । स्वयमेवेति शेषः । कर्मकर्तरीत्येवेति । 'अचः कर्मकर्तरि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अवारोधि गौर्गोपेनेति । इह गोः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षाया अभावान्न चिण्णनिषेध इति भावः । तपस्तपःकर्मकस्यैव । आद्यं तप इति पठ्यन्तम् । तपःकर्मकस्यैव तपधातोरिति लभ्यते । 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्मवदित्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते । 'कर्मवत्कर्मणा-' इत्यतः कर्मवदित्यनुवर्तते इति मत्वा सूत्रशेषं पूरयति कर्ता कर्मवदिति । विध्यर्थमिदमिति । एतच्चानुपपदेव उदाहरणव्याख्यावसरे स्पष्टीभविष्यति । ननु विध्यर्थत्वे एवकारो व्यर्थ इत्यत आह एवकारस्त्विति । तप्यते तपस्तापस इति । अत्र तपिर्जनार्थक इत्याह अर्जयतीत्यर्थ इति । प्राजापत्य-चान्द्रायणादिकृच्छ्राद्यात्मकं तपः संपादयतीत्यर्थः । मुख्यकर्तरि ल । संप्रदानस्य तापसात्मककर्तृस्थत्वात् तपोरूपकर्मस्थत्वाभावात् 'कर्मवत्कर्मणा-' इत्यप्राप्तं कर्मवत्त्वम् न सूत्रेण विधीयते । तेन यगात्मनेपदादि । यदा तु तदपि दुःखजननात्मके संतापे वर्तते तदा तापसं तपस्तपतीत्येव भवति, दुःखयतोत्यर्थः । अत्र मुख्यकर्तृ तपः । तापसस्तु कर्म । अत्रापि दुःखजननव्यापारस्य सपोरूपकर्तृस्थतया तापसरूपकर्मस्थत्वाभावात् 'कर्मवत् कर्मणा-' इत्यनेन कर्मवत्त्वं न भवति । तपःकर्मकत्वाभावाद्नेनापि कर्मवत्त्वम् । अतो न यगादिकर्मकार्यम् । अथ छुडि अतप्तेत्यत्र कर्मत्वाच्चिणमाशङ्क्याह तपोऽनुतापे च इति । चिण्णनिषेधात् सिजिति । तस्य 'झलो झलि' इति लोपे परिनिष्ठितमाह अतप्तेति । उत्तपति सुवर्ण सुवर्णकार इति । अत्र तपःकर्मकत्वाभावात् कर्मवत्त्वमिति

इति रिडि इयङ् । आदृतेति । 'उश्च' इति क्त्विम् । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । न रुधः । 'चिण् ते पदः' इत्यतश्चिण्णानुवर्तते । 'अचः कर्मकर्तरि' इत्यतानुवर्तनादाह कर्मकर्तरीत्येवेति । अतप्तेति । तपस्तापस इत्यनुषज्यते । न दुहस्तु । ननु दोग्धिपर्यायत्वेन स्तौतेरपि द्विकर्मकत्वाद्गौरूपकर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि पयोरूपकर्मणो विद्यमानत्वात्सकर्मकाणां प्रतिषेधेन यक्चिणोः प्राप्तिरेव नास्तीति

प्रस्तुते । प्रास्नाविष्ट, प्रास्नोष्ट । नमते दण्डः । अनंस्त । अन्तर्भावितप्यर्थोऽत्र नमिः ।
 'यक्चिणोः प्रतिपेवे हेतुमणिश्विन्नूवामुपसंख्यानम्' (वा० १८८१) । कारयते ।
 अचीकरत । उच्छ्रयते दण्डः । उदशिश्रियत । चिष्वदिट् तु स्यादेव ।

भावः । भाष्ये तु एवकारादिवं सूत्रं नियमार्थमित्युक्तमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितमेतत् ।
 वृत्त्यनुसारिण इत्यनेन भाष्यविरोधः सूचित इत्यलम् । 'दुहिपच्योर्वहुलम्' इति कर्मवत्त्ववि-
 धिस्थदुहिप्रसङ्गाद् 'न दुहस्तुनमाम्' इति सूत्रमुपन्यस्तं प्राक् । इदानीं सिंहावलोकनन्यायेन
 स्तुनमोखाहतुं पुनः सूत्रमुपन्यस्यति न दुहस्तुनमां यक्चिणाविति । तत्र स्तुवातोखा-
 हरति प्रस्तुते इति । स्तुवातुः क्षीरप्रस्रवणविषयोत्कण्ठोकरणे वर्तते । वत्सो गां प्रस्तौ-
 तीति मुख्यकर्तारि लकारे वत्सो गां क्षीरप्रस्रवणविषये उत्कण्ठयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितप्यर्थोऽत्र
 स्तुवातुः । अत्र गौः कर्म । उत्कण्ठनव्यापारस्तु कर्तृभूतवत्सनिष्ठः । उत्कण्ठा तु गौरूपकर्म-
 निष्ठा । गोः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां तु प्रस्तुते गौः, स्वयमेव क्षीरप्रस्रवणविषये उत्कण्ठा-
 वतीत्यर्थः । तत्र उत्कण्ठा पूर्वं कर्मगता । संप्रति तु कर्तृगता । उत्कण्ठाकृतं च वैलक्षण्यं
 प्रस्रवणं दृश्यत एव । ततश्च कर्मस्यक्रियत्वात् कर्मवत्त्वेन यकि प्राप्ते अनेन निषेवः ।
 प्रास्नाविष्टेति । अत्र कर्मवत्त्वात् प्राप्तश्चिण् न । किंतु चिष्वदिटौ पक्षे स्तः । चिष्वदिट्भावे
 तु 'स्तुक्रमोः-' इति नियमाद्वलादिलक्षण इप्न, तदाह प्रास्नोष्टेति । णम उदाहरति
 नमते दण्ड इति । नमति दण्डं कश्चित् । नमयतीत्यर्थः । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां तु
 नमते दण्डः । अत्र कर्मवत्त्वेऽपि न यक् । अनंस्तेति । कर्मवत्त्वेऽपि न चिण् । ननु णमघातोः
 प्रह्वीभावार्थकस्याकर्मकत्वात् कर्मवत्त्वाप्रसक्तैर्यक्चिणोर्न प्रसक्तिरित्यत आह अन्तर्भा-
 वितप्यर्थोऽत्रनमिरिति । घातूनामनेकार्थकत्वादिति भावः । यक्चिणोरिति । 'न
 दुहस्तुनमाम्-' इति यक्चिणोः प्रतिपेवसूत्रे दुहस्तुनमां हेतुमणिश्विन्नूवामिति च वाच्य-
 मित्यर्थः । कारयते इति । स्वयं देवदत्त इति शेषः । करोति देवदत्तः, तं प्रेरयति यज्ञदत्त
 इति ष्यन्तामुख्यकर्तारि लकारः । अत्र ष्यन्तकर्मणो देवदत्तस्य यज्ञदत्तप्रेरणमनपेक्ष्य
 कर्तृत्वविवक्षायां कर्मकर्तारि लकारः । कर्मवत्त्वेऽपि तडेव, न यगिति भावः ।

चेत् । अत्राहुः—वत्सादियोगेन क्षीरप्रस्रवणानुकूला उत्कण्ठा स्तुवातोर्थः । सा च गौनिष्ठा ।
 स्तु प्रस्रवणे इत्यत्रापि करणे ल्युट् । प्रस्रयतेऽनेनेति प्रस्रवणं सा चोत्कण्ठा—'स्वयं प्रदुग्धेस्य
 गुणैरुपस्तुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी' इति प्रयोगे उपस्तुता उत्कण्ठितेत्यर्थः । वत्सो गां
 प्रस्तौति उत्कण्ठयति । अन्तर्भावितप्यर्थोऽत्र स्तौतिः । गोः कर्तृत्वविवक्षायां प्रस्तुते गौरिति ।
 प्रास्नाविष्टेति । चिष्वदिट् । न च चिणि निषिद्धे चिष्वदिट्पि न स्यादिति शङ्क्यम्,
 चिष्वदित्यनेन हि चिणीव कार्यमतिदिश्यते । न चिण् नेत्युक्त्या सोऽतिदेशो निषेद्धुं शक्यते
 येन चिष्वदिटो निषेवः स्यात् प्रास्नोष्टेति । 'स्तुक्रमोरनात्मनेपदानिमित्ते' इति नियमाद्वला-
 दिलक्षण इट् न । नमते दण्ड इति । इह नमितानमितयांविशेषदर्शनादुद्देशानुरोधाच्च
 कर्मस्यक्रियत्वमस्ति कर्मस्यांशस्य नमनस्य उद्देश्यता न तु तदनुकूलव्यापारस्येति

कारिष्यते । उच्छ्रायिष्यते । ब्रूते कथा । अवोचत । भारद्वाजीयाः पठन्ति—'णिश्चिन्व्यग्रन्वि-
 ब्रूणात्मनेपदाकर्मकाणानुपसंख्यानम्' (वा० १८८२) पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौः ।
 अन्तर्भावितण्यर्थतायाम् उत्पुच्छयते गाम् । पुनः कर्तृत्वविवक्षायाम् उत्पुच्छयते गौः । उदपुपु-
 च्छत । यक्चिणोः प्रतिषेधाच्छ्वडौ । अन्वियग्रन्थयोरघृषोयत्वाणिजभावपक्षे ग्रहणम् । ग्रन्थति
 ग्रन्थम् । ग्रन्थति मेखलां देवदत्तः । ग्रन्थते ग्रन्थः । अग्रन्थिष्ट । अग्रन्थते । अग्रन्थिष्ट । क्रैयादि-

अचीकरतेति । अत्र कर्मवत्त्वेऽपि न चिण्, 'णिश्चि-' इति चङेव । उच्छ्रयते दण्ड
 इति । स्वयमेवेति शेषः । दण्डमुच्छ्रयति कश्चिदिति मुख्यकर्तृरि लकारः । तत्र कर्मणो
 दण्डस्य कर्तृव्यापारमनपेक्ष्य कर्तृत्वविवक्षायाम् कर्मकर्तृरि लकारः । कर्मवत्त्वेऽपि न यक्,
 तङेव । उदशिश्चियतेति । कर्मवत्त्वेऽपि चिण्भावाद् 'णिश्चि-' इति चङ् । ननु
 कारिष्यते इत्यत्र कथं चिण्वदितौ । ण्यन्तस्याजन्तस्य उपदेशाभावादित्यत आह चिण्वदित्
 तु स्यादेवेति । 'स्यसिचसीयुट्तासिपु-' इत्यत्र हि उपदेशे अजन्तस्येति नाथं । किन्तु उपदेशे
 योऽच् तदन्तस्येत्यर्थः । तथा च णिजन्तस्योपदेशाभावेऽपि णेरुपदेशसत्त्वान्न दोष इति भावः ।
 उच्छ्रायिष्यते इति । शिञ् उपदेशे योऽच् तदन्तत्वाच्चिण्वदितौ । ब्रूते कथेति । स्वय-
 मेवेति शेषः । कथां ब्रूवति कश्चिदिति मुख्यकर्तृलकारे कथा कर्म, तस्य पुरुषप्रयत्ना-
 विवक्षायां कर्मकर्तृरि लकारः । कर्मवत्त्वात् तङ् न यक् । अवोचतेति । कर्मव-
 त्त्वेऽपि न चिण् । किन्तु 'ब्रूवो वचिः' 'अस्यतिवक्तिख्यातिम्योऽङ्' 'वच उम्' इति भावः ।
 उच्चारणेन शब्देपु प्राकट्यरूपत्रिशेपदर्शनात् कर्मस्यक्रियत्वं बोध्यम् । णिश्रन्थीति ।
 ण्यन्तस्य श्रन्थेः ग्रन्थेः ब्रूव आत्मनेपदविधावकर्मकस्य च यक्चिणोः प्रतिषेधो भारद्वाजीया-
 निमत इत्यर्थः । अत्र णि इति सामान्यस्य ग्रहणम् । न तु हेतुमणिच एव । ततश्च णिङन्त-
 स्यापि न यक्चिणाविति मत्वाह पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौरिति । 'पुच्छादुदसने'
 इति णिङ् । नन्वत्र उदसने पुच्छं कर्म । गौर्मुख्यकर्त्री । ततश्च नात्र यक्चिणोः प्रसक्ति-
 रित्यत आह अन्तर्भावितण्यर्थतायामिति । उदस्यतीत्यस्य उदासयतीत्यन्त-
 र्भावितण्यर्थताश्रयणे उत्पुच्छयते गां देवदत्त इत्यत्र गौः कर्म । तस्य गौरुपकर्मणः प्रेरयितु-
 पुरुषप्रयत्नानपेक्षया कर्तृत्वविवक्षायां कर्मकर्तृरि लकारे उत्पुच्छयते गौरिति भवतीत्यर्थः ।
 स्वयमेव पुच्छमुदस्यति गौरिति बोधः । उदपुपुच्छतेति । अत्र न चिण् शप्चडाविति ।
 उत्पुच्छयते गौरित्यत्रयकः प्रतिषेधात् शप् । उदपुपुच्छतेत्यत्र चिणः प्रतिषेधाच्चङित्यर्थः ।
 ननु 'अन्व्य मोक्षणे, ग्रन्थ ग्रथने' इति अन्वियग्रन्थयोः चौरादिकतया णिग्रहणेनैव सिद्धेः पुनर्ग्र-
 हणं व्यर्थमित्यत आह अन्वियग्रन्थोरिति । ग्रन्थति ग्रन्थमिति । रचयतात्यर्थः । अन्थति
 मेखलां देवदत्त इति । विस्मसयतीत्यर्थः । देवदत्त इत्युभयत्रान्वेति । अत्र कर्मणो ग्रन्थस्य

कर्मवद्भावस्य प्राप्तिरस्तीति भावः । अचीकरतेति । चिणि प्रतिषिद्धे 'णिश्चि-'
 इति चङ् । णिश्रन्थीति । णेः सामान्यग्रहणस्य फलमाह पुच्छमुदस्यती-

कयोस्तु श्रथ्नीते श्रथ्नीते स्वयमेव । विकुर्वते सैन्धवाः । वल्गन्तीत्यर्थः । 'वेः शब्दकर्मणः' (सू० २७०७) 'अकर्मकाच्च' (सू० २७०८) इति तद् । अन्तर्भावितप्यथस्य पुनः प्रेषणत्यागे विकुर्वते सैन्धवाः । व्यकारिष्ट व्यकारिपाताम् व्यकारिषत् । व्यकृत व्यकृषताम् व्यकृषत् । २७७२ कुपिरञ्जोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च । (३--१--९०) । अनयोः कर्मकर्त्तरि न यक् । किं तु इयन्परस्मैपदं च । आत्मनेपदापवादः । कुप्यति, कुप्यते वा पादः । रज्यति, रज्यते वा

मेखलायाश्च कर्तृत्वविवक्षायां ग्रन्थते ग्रन्थः, श्रन्थते मेखलेति च भवति । स्वयमेव ग्रन्थरचनाश्रयः संसनाश्रयश्चेत्यर्थः । तत्र कर्मवत्त्वेऽपि न यगिति भावः । अग्रन्थिष्ट अश्रन्थिष्टेत्यत्र च न चिण् । क्रैयादिकयोस्त्विति । कर्मवत्त्वेऽपि तयोर्यकि निपिद्धे णाविकरण इति भावः । आत्मनेपदविधावकर्मको यः, तमुदाहरति विकुर्वते सैन्धवा इति । सैन्धवा अध्वाः । अत्र विपूर्वः कृब् वल्गने वर्तते, उपसर्गवशात्, तदाह वल्गन्तीति । शब्दं कुर्वन्तीत्यर्थः । घात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकोऽयम् । मुख्यकर्त्तरि लकारः । वेरिति । 'वेः शब्दकर्मणः' इत्यनन्तरं पठितेन 'अकर्मकाच्च' इति सूत्रेण परगामिन्यपि फले तद्धित्यर्थः । नन्वस्याकर्मकतया अध्वानां कर्मकर्तृत्वाभावाच्च यकः प्रसक्तिरित्यत आह अन्तर्भावितेति । विपूर्वकः कृब् शब्दं कुर्वाणस्य प्रेरणे यदा वर्तते तदा, विकुर्वते सैन्धवानिति भवति । अध्वान् शब्दायत्तीत्यर्थः । तत्र सैन्धवानां कर्मणां पुरुषप्रेरणाविवक्षया कर्तृत्वविवक्षायां विकुर्वते सैन्धवा इति भवति । वल्गन्तीत्यर्थः । अत्र सैन्धवानां कर्मकर्तृणां कर्मवत्त्वेऽपि न यगित्यर्थः । व्यकारिष्टेति । चिणि निपिद्धे ण्यन्तत्वाभावाच्चडभावे सिचद्विचण्वदिति वृद्धिरिति भावः । चिण्वदिडभावपक्षे आह व्यकृतेति । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचोलोपः । कुपिरञ्जोः । अनयोरिति । 'कृष निष्कर्षे, रञ्ज रागे' इत्यनयोरित्यर्थः । कर्मकर्त्तरीति । 'अचः कर्मकर्त्तरि' इत्यतो मण्डुकप्लुत्या तदनुवृत्तेरिति भावः । 'न दुहस्नुनमाम्-' इत्यतो नेति यगिति चानुवर्तते, तदाह न यगिति । किंतु श्यन्निति । यग्विषये इत्यर्थः । एवं च यग्विषयादन्यत्र न इयनः प्रवृत्तिः न यगित्यनुक्त्वा इयनो विधाने तु यग्विषयादन्यत्रार्धवातुकेऽपि इयन् स्यादिति भावः । प्राचांग्रहणाद्विकल्पः, तदाह कुप्यति, कुप्यते वा पाद इति । स्वयमेवेति शेषः । कुष्णाति पादं देवदत्त इति मुख्यकर्तृलकारे पादः कर्म । तस्य पुरुषप्रयत्नमनपेक्ष्य कर्तृत्वविवक्षायां श्यनि परस्मैपदे च कुप्यतीति रूपम् । तदुभयाभावे यकि आत्मनेपदे च कुप्यते इति रूपमिति भावः । यक्ष्यनोः स्वरे विशेषः । इयनि कुप्यन्ती वधूरित्यत्र 'इक्ष्यनोर्नित्यम्' इति नित्यं नुम् यकि तु 'आच्छीनद्योः—'

त्यादि । 'पुच्छभाण्ड-' इति णिङ् । आत्मनेपदविधौ योऽकर्मकस्तमुदाहरति विकुर्वते सैन्धवा इति । कुपिरञ्जोः । 'न दुहस्नुनमाम्-' इत्यतो नेति वर्तते, तदाह न यक् । किं तु श्यन्निति । तस्मिन्नेव विषय इति भावः । 'न गिरा गिरेति ब्रूयात्' इत्यादौ गिरं कृत्वा गेयमित्यत्र गिरापदं प्रतिपिष्यगि (गिरं) रापदं विधीयमानं गिरापदस्थान एव यथा भवत्येवमिहापि यकः प्रतिपेधं कृत्वा विधीयमानः इयन् तदीयस्थान

वह्नम् । यगविषये तु नास्य प्रवृत्तिः । कोषिषोष्टु रङ्क्षोष्टु ।

इति कर्मकर्तृतिङ्प्रकरणम् ।

इति विकल्पः स्यात् । रज्यति रज्यते वा वह्नमिति । अन्तर्भावितण्यर्थतायां दैवादि-
कृत्वात् श्यनि रज्यति वह्नमित्यत्र रज्यतीत्यर्थः । मुखे कर्तरि लः । कर्मणः कर्तृत्वविव-
क्षायां तु रज्यति, रज्यते वा वह्नमिति भवतीत्यर्थः । यगविषये तु नास्त्येवेति । श्य-
निति शेषः । यकं प्रतिषिष्य तत्स्थाने श्यनो विधिसामर्थ्यादित्यर्थः । कोषिषोष्टेति । आर्ध-
घातुकत्वेन यगविषयत्वान्न श्यन् । तत्संनिधोगशिष्टत्वात् परस्मैपदं च श्यनभावे सति न
भवतीति भावः । रङ्क्षीष्टेति । रङ्क्षेः सौयुष्टि जस्य कुत्वेन गः । तस्य चत्वेन कः ।
अनुस्वारपरसचणौ । अत्र कर्मकर्तृप्रकरणे सर्वत्र पच्यते ओदनः स्वयमेवेति, भिद्यते काष्ठं
स्वयमेवेत्यादौ स्वयंशब्दस्य आत्मना करणेत्यर्थः, न त्वात्मना कर्त्रेति, तथा सति कर्मण्येव
लः स्यादिति 'णेरणौ—' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमाख्यायां कर्मकर्तृप्रक्रिया समाप्ता ।

एव भवत्यतो व्याचष्टे यगविषये तु नास्त्येति । श्यना संनिधोगशिष्टं परस्मैपदं
श्यन्नभावे न भवतीत्यात्मनेपदमेवोदाहरति कोषिषोष्टेति । चुकुषे । कोषिष्यते ।
अकोषि । अकोषिष्यत । ररञ्जे । रङ्क्ष्यते । अरञ्जि अरङ्क्ष्यत इत्याद्यपि
ज्ञेयम् । श्यन्पक्षे कुष्यन्तीत्यत्र नित्यं नुम् । यक्पक्षे तु 'आच्छीनद्योः—' इति
विकल्पः । स्वरे विशेषोऽप्यस्त्येव । इह प्रकरणे भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेति वृत्त्यादौ
प्रयुज्यते । तत्र स्वयंशब्दः करणार्थको ज्ञेयः । आत्मना करणेनेति । कर्मत्वे तु
कर्मणि लः स्यात् । स्पष्टं चेदं कैयटादौ ।

इति तत्त्वबोधिण्यां कर्मकर्तृप्रक्रियाप्रकरणम् ।

अथ लकारार्थप्रकरणम् ॥ ६४ ॥

२७७३ अभिज्ञावचने लृट् । (३—२—११२) स्मृतिबोधिन्युपपदे भूतानद्यतने धातोर्लृट् स्यात् । लङोऽपवादः । स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः । एवं बुध्यसे चेतयसे इत्यादियोगेऽपि । तेषामपि प्रकरणादिवशेन स्मृतौ वृत्तिसम्भवात् । २७७४ न यदि । (३—२—११३) यद्योगे उक्तं न । अभिज्ञानसि कृष्ण यद्वने अभुञ्जमहि । २७७५ विभाषा साकाङ्क्षे । (३—२—११४) उक्तविषये लृट् वा स्याद् लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षश्चेद्धात्वर्थः । स्मरसि कृष्ण वने वत्स्यामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः । वासो लक्षणं चारणं लक्ष्यम् । पक्षे लृट् ।

अथ लकारार्थप्रक्रिया निरूप्यते । अभिज्ञावचने लृट् । अभिज्ञा स्मृतिः, सा उच्यते बोध्यते अनेनेति विग्रहः, तदाह स्मृतिबोधिन्युपपदे इति । स्मृतिबोधकपदे समीपे प्रयुज्यमाने सतीत्यर्थः । भूते इत्यधिकृतम् । 'अनद्यतने लङ्' इत्यतः अनद्यतने इत्यनुवर्तते, तदाह भूतानद्यतने इति । लङ् इति । अनद्यतने लङित्यस्यापवाद इत्यर्थः । स्मरसीति । हे कृष्ण गोकुले अवसामेति यत् तत् स्मरसीत्यर्थः । अत्र वाक्यार्थः कर्म । कृतं गोकुलवासं स्मरसीति यावत् । एवमिति । स्मरसीति पदयोग इव बुध्यसे इत्यादिस्मृतिबोधकपदयोगेऽपि लङित्यर्थः । ननु बुध्यत्यादेः स्मृतिव्येन रूपेण स्मृत्यर्थकत्वाभावात्कथमिह लङित्यत आह तेषामपीति । पर्यवसानगत्या स्मृतिबोधकत्वात्तद्योगेऽपि लृट् । एतदर्थमेव वचनग्रहणमिति भावः । न यदि । यदीति सप्तमीति मत्वाह यद्योगे इति । उक्तंनेति । अभिज्ञावचने इति लृट् न भवतीत्यर्थः । अभिज्ञानासीति । वने अभुञ्जमहीति यत् तत् स्मरसीत्यर्थः । विभाषा । उक्तविषये इति । अभिज्ञाबोधिन्युपपदे इत्यर्थः । लक्ष्यलक्षणभावेनेति । ज्ञाप्यज्ञापकभावेनेत्यर्थः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । स्मरसीति । पूर्वं वने अवसाम, तत्र वने गा अचारयाम इति यत् तद् हे कृष्ण स्मरसीत्यर्थः । अत्र यद् इत्यस्य गम्यत्वेऽपि तस्य प्रयोगाभावान्न यद्योगः । वासो लक्षणमिति । चारणस्येति शेषः । उभयत्रापि लृट् विकल्पः । अभिज्ञावचनयोगस्य अविशिष्टत्वादिति भावः । न च यद्योग एव 'विभाषा साकाङ्क्षे' इति विकल्पोऽस्त्विति भ्रमितव्यम्, यदि च अयदि

अभिज्ञा । भूते इत्यधिक्रियते । 'अनद्यतने लङ्' इत्यतः अनद्यतने इति वर्तते । अभिज्ञा स्मृतिः, सा उच्यते बोध्यतेऽनेनेति विग्रहस्तदाह स्मृतिबोधिनीत्यादि । वत्स्याम इति । अवसामेत्यर्थः । पश्य मृगां धावतीत्यत्र वाक्यार्थरूप-मृगकर्तृकधावनमिव स्मरसीत्यत्र गोकुलाधिकरणकास्मत्कर्तृकभूतानद्यतनवासो वाक्यार्थः कर्म । कृष्णेति संबोधनं स्मरणक्रियायां विशेषणम् । तथा च पूर्वोक्तनिवासकर्मकं कृष्णसंबन्धकं स्मरणमिति फलितोऽर्थः । न यदि । लृटः प्रतिषेधे उत्सर्गो लङ् । वासो लक्षणमिति । प्रसिद्धत्वाज्ज्ञापकमित्यर्थः । चारणं लक्ष्यमिति सहसा बुद्ध्यनारोहाज्ज्ञाप्यम् । पक्षे लङिति । वने अवसाम । गा अचारयाम । यच्छ-

यच्छब्दयोगेऽपि 'न यदि' (सू० २७७४) इति बाधित्वा परत्वाद्धिकल्पः । 'परोक्षे लिट्' (सू० २१७१) चकार । उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम् । 'सुप्तोऽहिकिल विललाप' बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम् । 'अत्यन्तापह्ववे लिङ् वक्तव्यः' (वा० २०८४) । अलिङ्गेष्ववात्सीः । नाहं कलिङ्गान् जगाम । २७७६ ह्रशश्वतोर्लङ् च (३—२—११६) अनयोरुपपदयोर्लिङ्विषये लङ् स्यात् । चाल्लिट् । इति ह अकरोच्चकार वा । शश्वद् अकरोच्चकार वा । २७७७ प्रश्ने चासन्नकाले । (३—२—११७) प्रष्टव्यः प्रश्नः । आसन्नकाले पृच्छयमानेऽर्थे लिङ्विषये लङ्लिटौ स्तः । अगच्छत्किम् । जगाम किम् । अनासन्ने तु कंसं जघान किम् । २७७८ लट् स्मे । (३—२—११८) लिटोऽपवादः । यजति

चार्यं विकल्प इति भाष्यात्तदाह यच्छब्दयोगेऽपीति । 'परोक्षे लिट्' इति प्राग् व्याख्यातमपि विशेषविवक्षया स्मार्यते । अहमर्थस्य प्रत्यक्षत्वात् परोक्षत्वाभावात् कथमस्य लिट् उत्तमपुरुष इत्यत आह उत्तमपुरुषे चित्तेति । सुप्त इति । सुप्तत्वाद्बहुं विललापेत्यर्थः । अत्र स्वापाच्चित्तविक्षेपः । बहु जगदेति । मत्तत्वात्तस्य पुरस्ताद्बहुं बहु जगदेत्यर्थः । अत्र उन्मादाच्चित्तविक्षेपः । आदिना व्यासङ्गसंग्रहः । अत्यन्तापह्ववे इति । अपरोक्षार्थमिदम् । कलिङ्गेष्ववात्सीरिति । अतस्त्वं न सहवासयोग्य इति प्रश्नः । 'अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च । तीर्थयात्रां विना यातः पुनः संस्कारमर्हति ।' इति वचनादिति भावः । नाहं कलिङ्गान् जगामेत्युत्तरम् । कलिङ्गशब्दस्य जनपदविशेषवाचित्वाद् बहुवचनम् । अत्र तद्देशगमनोत्तरकालिकवासविषयकप्रश्ने कारणीभूतगमनस्यैवापलापादत्यन्तापह्ववोऽज्ञेयः । कलिङ्गेष्ववात्सीरित्यत्र 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावः—' इति कर्मसंज्ञायाः पाक्षिकत्वान्न द्वितीयेति कारकाधिकारे निरूपितम् । ह्रशश्वतोर्लङ् च । स्पष्टम् । प्रश्ने चासन्नकाले । प्रश्ने इत्यनेन प्रश्नविषयो विवक्षित इत्याह प्रष्टव्यः प्रश्न इति । अर्थे इत्यनन्तरं वर्तमानाढात्तोरिति शेषः । प्रयोक्तृवृष्टिपथातिक्रान्तत्वमनासन्नकालत्वम् । वृत्तौ तु पञ्चवर्षातीतकालः अनासन्नकाल इत्युक्तम् । लट् स्मे । स्मेत्यव्ययम् । तद्योगे लिङ्विषये लट् स्यादित्यर्थः । यजति

ब्दयोगेऽपीति । अत एव 'न यदि' इति योगात्पूर्वं 'विभाषा साकाङ्क्षे' इति न कृतमिति भावः । अत्यन्तापह्वव इति । अपह्ववोऽपलापस्तत्र आत्यन्तिकत्वं नामेत्यं यदभियुक्तस्तद्धेतोरप्यपह्वनुतिः । नाहमित्यादि । कलिङ्गो नाम निषिद्धो देशः । 'अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च । तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति' इति स्मरणान्तस्मिन्देशे त्वया गतं चिरं स्थितमिति केनचित्कश्चिदुक्तः सन्नाह नाहं कलिङ्गाजगामेति । न केवलमवस्थानमेव निषिध्यते किं तर्हि तद्धेतुभूतं गमनमपीति भवत्यत्यन्तापह्ववः । यदा तु कलिङ्गेष्वगम इत्युक्तः सन्गमनमेवापलपति न तदात्यन्तापह्वव इति लङ्भवति, न कलिङ्गेष्वगच्छमिति । प्रश्ने च । प्रश्ने भूतानद्यतनपरोक्षे इति वर्तते । प्रश्न इत्यत्र कर्मणि नडित्याह प्रष्टव्य इति । आसन्नेति । पञ्चवर्षाभ्यन्तरमासन्नकालं पञ्चवर्षातीतं तु विप्रकृष्टकालमित्याहुः । पृच्छयमान

म युधिष्ठिरः । २७७९ अपरोक्षे च । (३-२-११६) भूतानद्यतने लट् स्यात्स्मयोगे । एवं स्म पिता ब्रवीति । २७७० ननौ पृष्टप्रतिवचने । (३-२-१२०) अनद्यतने परोक्ष इति निवृत्तम् । भूते लट् स्यात् । अकार्पीः किम् । ननु करोमि भोः । २७८१ नन्वोर्विभाषा । (३-२-१२१) नशब्दे नुशब्दे च लङ् वा स्यात् । अकार्पीः किम् । न करोमि । नाकार्पम् । अहं नु करोमि । अहं न्वकार्पम् । २७८२ पुरि लुङ् चास्मे (३-२-१२२) अनद्यतनग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते । पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने विभाषा लुङ्, चाल्लट्, न तु स्मयोगे । पक्षे यथाप्राप्तम् । वसन्तीह पुरा छात्रा अवात्सुः अवसन् ऋषुर्वा । अस्मे किम्--यजति स्म पुरा । भविष्यतीत्यनुवर्तमाने— २७८३ यावत्पुरानिपातयोर्लट् । (३-३-४) यावद् भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः । निपातयोः किम्-यावद्दास्यते तावद्भोक्ष्यते ।

स्मेति । स्मशब्दो भूतकालद्योतकः । अपरोक्षे च । एवं स्मेति । पिता एवमुक्तवानित्यर्थः । ननौ पृष्ट । निवृत्तमिति । व्याख्यानादिति भावः । अकार्पीः किमिति प्रश्नः । ननु करोमीत्युत्तरम् । अकार्पमित्यर्थः नन्विति संवोधने । नन्वोर्विभाषा । न नु अनयोर्द्वन्द्वः, तदाह नशब्दे नुशब्दे चेति । लङ् वा स्यादिति । भूते इति शेषः । अकार्पीः किमिति प्रश्नः । न करोमि नाकार्पमित्युत्तरम् । अहं नु करोमि, अहं न्वकार्पमिति च । 'तर्कं नु स्यात्' इत्यमरः पुरि लुङ् चास्मे । अस्मे इति च्छेदः पुरेत्याकारान्तमव्ययम् । पुरीति तस्य सप्तम्येकवचनम् । आत इति योगविभागादाल्लोपः । मण्डूकप्लुत्येति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । चाल्लडिति । तथा च लुङ् लट् च वेति फलितम् । पक्षे इति । एतदुभयाभावपक्षे इत्यर्थः । यथाप्राप्तमिति । अनद्यतनपरोक्षभूते लिट् । परोक्षत्वाविवक्षायां तु लडित्यर्थः । 'अभिज्ञावचने-' इत्यारभ्य एतदन्ता विधयस्तृतीयस्य द्वैतीयोकाः । अथ तृतीयस्य तार्तीयोका विधयो वक्ष्यन्ते ।

भविष्यतीत्यनुवर्तमाने इति । 'भविष्यति गम्यादयः' इति सूत्रादिति भावः । यावत्पुरा । यावत् पुरा इति द्वे पदे अनयोः प्रयुज्यमानयोर्लट् स्यादित्यर्थः । लुङादेरपवादः । निश्चयं द्योतयत इति । 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इत्यमरः । यावद्दास्यते तावद्भोक्ष्यते इति । यत्परिमाणकं

इति । आसन्नकालिके भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तिधात्वर्थे प्रष्टव्ये सतीत्यर्थः । प्रश्ने किम्, भूतानद्यतनपरोक्षे लिडेव । जगाम चैत्रः । लट् स्मे । स्मे इत्यव्ययं भूतकालद्योतकम् । ननौ पृष्टस्य प्रतिवचनमिति विग्रहः । समाहारद्वन्द्वे तुभयत्र स्यात् इष्यते च प्रतिवचने एव लट्, तदाह । ननु करोमीति । न च पृष्टग्रहणं व्यर्थं यावता प्रश्नपूर्वकमेव प्रतिवचनं वाच्यम्, विरुद्धमपि वचनं प्रतिवचनं वचनाभिमुख्यमपि प्रातेवचनमिति पृष्टग्रहणं कर्तव्यमिति कैयटे स्थितत्वात् । नन्वोः । भूत इत्येव पक्षे लुङ् । अनद्यतने तु लुङ् । पक्षे यथाप्राप्तमिति लुङ् लटो-भावपक्षे लङ्, परोक्ष्ये तु लडित्यर्थः । भविष्यतीति । 'भविष्यति गम्यादयः'

करणभूतया पुरा यास्यति । २७८४ विभाषा कदाकह्योः । (३-३-५)
भविष्यति लङ् वा स्यात् । कदा कर्हि वा भुङ्क्ते भोक्ष्यते भोक्ता वा । २७२५
किंवृत्ते लिप्सायाम् । (३-३-६) किंवृत्तं विभक्त्यन्तम् । भविष्यति
लङ् वा स्यात् कं कतरं कतमं वा भोजयसि, भोजयिष्यसि, भोजयितासि वा,
लिप्सायां किम्-कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति । २७८६ लिप्स्यमानसिद्धौ
च । (३-३-७) लिप्स्यमानेनान्नादिना स्वर्गादिः सिद्धौ गम्यमानायां भवि-
ष्यति लङ् वा स्यात् । योऽन्नं ददाति, दास्यति, दाता वा, स स्वर्गं याति यास्यति,

तत्परिमाणकमित्यर्थः 'यत्तदेतेभ्यः । परिमाणे वतुप्' इति वतुवन्तत्वेन निपातत्वाभावात् लङिति
भावः । करणभूतयेति । पुरा यास्यतीति प्रत्युदाहरणान्तरम् । पुरश्चब्दस्य पुरेति तृतीयान्त-
मिदम् । तत्स्फोरणाय करणभूतयेत्युक्तम् । विभाषा कदाकह्योः । भविष्यति लङ् वा स्या-
दिति शेषपूरणम् । लङ्भावपक्षे लुट्लृटौ यथाप्राप्तम्, तदाह कदा कर्हि वा भुङ्क्ते
भोक्ष्यते भोक्ता वेति । न च कर्हियोगे लङ्भावपक्षे लुडेवोचितः, न तु लृट् । 'अनद्यतने ।
हिलन्वतरस्याम्' इति हिलन्तकर्हियोगविरोधादिति वाच्यम्, लुडुदाहरणस्य कदायोगमात्र-
विषयत्वादित्याहुः । किंवृत्ते लिप्सायाम् । किशब्देन वृत्तं निष्पन्नं किंवृत्तमित्यभिप्रेत्याह
विभक्त्यन्तमिति । लङ् वेति । लङ्भावे तु लुङ्लृटौ यथाप्राप्तम् किंवृत्तशब्देन
विभक्त्यन्तडत्तरडत्तमान्नानामेव ग्रहणमिति वृत्तिः । तेन कदादियोगे भविष्यति
लृट् । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति सूत्रभाष्यरीत्या तु किंवृत्तानां सर्वेषां कदेत्यादीनामपि
ग्रहणमिति युक्तम् । कं कतरं कतमं वेति । क्षुधितमन्नलिप्सुमिति शेषः ।
लिप्स्यमानसिद्धौ च लङ् वेति । पक्षे यथाप्राप्तम् लिप्स्यमानसिद्धौ
लिप्सायाः सत्त्वेऽप्यकिंवृत्तार्थमिदमिति मत्वोदाहरति योऽन्नमिति । योऽन्नं ददाति
स स्वर्गं याति योऽन्नं दास्यति स स्वर्गं यास्यति । योऽन्नं दाता स, स्वर्गं यातेत्य-

इति सूत्रात् । यावत्पुरा । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽनित्येति निपातग्रहणेन
ज्ञाप्यते । यावद् भुङ्क्ते इति । निश्चितं भोक्ष्यते इत्यर्थः । यावद्दास्यत इति ।
अनद्यतनभविष्यति तु यावद्दाता तावद्भोक्तेति प्रत्युदाहर्तव्यम् । विभाषा । ननु
'अनद्यतनेहिलन्वतरस्याम्' इत्यनद्यतने किमोहित्विहितस्ततश्च कर्हियोगे लुटैव
भाव्यमिति कथमुदाह्रियते कर्हि भोक्ष्यत इति । अत्राहुः—भविष्यत्सामान्ये भोक्ष्यते
इति लृट् । कर्हियोगे तु अनद्यतनावगतिलक्षणयेति भोक्ता वेति । ननु भवि-
ष्यत्सामान्येऽप्यं लङ्विहितस्तस्य लुटा सह कथं विकल्पो विषयभेदादिति चेत् ।
अत्राहुः—'अनद्यतने लृट्' इत्यत्र 'विभाषा कदा-' इत्यादीनि कानिचित्सूत्राणीष्टानु-
रोधेनानुवर्तन्ते तेन लुङ्विषयेऽपि लङ् भवति न त्वनद्यतने लुटा लङ् वाच्यत इति ।
किंवृत्ते । किमा वृत्तम् किंवृत्तम् । केचित्तु यद्यपि कदाकुत्रेत्याद्यपि किं वृत्तं तथापि
तत्र गृह्यते, अनभिधानात् । तेन कदा भोजयिष्यसीत्यादौ भविष्यति लङ् नेत्याहुः ।
लिप्स्यमान । लिप्स्यमानसिद्धौ लिप्सायाः सत्त्वात्पूर्वेण सिद्धेऽप्यकिंवृत्तार्थमिदमिति

याता वा । २७८७ लोडर्थलक्षणे च । (३—३—८) लोडर्थः प्रैपादिलक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्वातोर्भविष्यति लड् वा स्यात् । कृष्णश्चेद् भुङ्क्ते त्वं गाश्चारय । पक्षे लुट्लृटौ । २७८८ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । (३—३—९) ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भव ऊर्ध्वमौहूर्तिकः । निपातनात्समास उत्तरपदवृद्धिश्च । ऊर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यति लोडर्थलक्षणे वर्तमानाद्वातोर्लिङ्लृटौ वा स्तः । मुहूर्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत, आगच्छति, आग-
मिष्यति, आगन्ता वा अयं स्वं छन्दोऽधीष्व । २७८९ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा । (३-३-१३१) समीपमेव सामीप्यम् । स्वार्थे ष्यब् । 'वर्तमाने लट्' (सू० २१५१) इत्यारभ्य

न्वयः । लोडर्थलक्षणे च । लोडर्थः प्रैपादिरिति । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणावीष्टसंप्रश्न-
प्रार्थनेषु इत्यनुवृत्तौ 'लोट् च' इति लोड्विधानादिति भावः । कृष्णश्चेदिति । कृष्णभोजन-
काले त्वं गाश्चारयेत्यर्थः । अत्र कृष्णभोजनं लोडर्थस्य गोचारणप्रैपस्य लक्षणम्, परिच्छेदक-
मिति यावत् । पक्षे लुङ्लृटाविति । कृष्णश्चेद्भोक्ता, भोक्ष्यते वा, त्वं गाश्चारयेत्यु-
दाहार्यम् । लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । ऊर्ध्वमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । ऊर्ध्वं
मुहूर्ताद् भव इति विग्रहः । केचित्तु ऊर्ध्वमिति द्वितीयान्तम्, 'अकर्मकवातुभिर्योगे—' इति
कर्मत्वादित्याहुः । ऊर्ध्वमौहूर्तिक इति । ऊर्ध्वमुहूर्तशब्दाद् भवार्ये कालाट्टमिति भावः ।
ननु तद्विधित्यत्र दिक्संख्ये इत्यनुवृत्तेः समानाधिकरणाधिकाराच्चात्र कथं समास इत्यत
आह निपातनादिति । पूर्वपदे आदिवृद्धिमाशङ्क्याह उत्तरपदवृद्धिश्चेति । निपातना-
दित्यनुपज्ज्यते । ऊर्ध्वमौहूर्तिके इति । मुहूर्तादूर्ध्वकालीने इत्यर्थः । इदं च लोडर्थलक्षण
इत्यत्रान्वेति । लिङ्लृटाविति । चाल्लट् समुचीयते इति भावः । वा स्त इति । पक्षे
लुङ्लृटौ यथाप्राप्तम् । छन्द इति । वेदमित्यर्थः ।

इति तृतीयस्य तृतीये भविष्यतीत्यधिकारस्था लविधयः ।

अथास्मिन्नेव तृतीयपादे कर्तृपयान् विधीनाह वर्तमानसामीप्ये स्वार्थे ष्यत्विति ।
अस्मादेव निर्देशात् चतुर्वर्णदिराकृतिगणत्वाद्देति भावः । इत्यारभ्येति । तृतीयस्य द्वितीये
'वर्तमाने लट्' इत्यारभ्य आपादसमाप्तेः 'उणादयो बहुलम्' इति तृतीयपादादिमसूत्रात् प्राग्
वर्तमानाधिकारः । तस्मिन्नधिकारे येन विशेषणेन याभ्यः प्रकृतिभ्यो वर्तमाने प्रत्यया विहिताः
ते सर्वे तेनैव विशेषणेन ताभ्यः प्रकृतिभ्यो वर्तमानसमीपकाले भूते भविष्यति च वा भवन्ती-
त्यर्थः । अत्र भूते भविष्यति चेत्याधिकम्, तयोरेव वर्तमानसामीप्यसत्त्वात् कदा आगतोऽसौत्या-
ध्वनयन्नुदाहरति योऽन्नमिति । लोडर्थ । लोडर्थस्य लक्षणमिति पशितत्पुरुषः ।
कृष्णभोजनं लोडर्थस्य गोचारणप्रैपस्य लक्षणम् । भोजनकाले गोचारणं त्वया कर्तव्य-
मित्यर्थः । पक्षे लुङिति । कृष्ण इति । कृष्णश्चेद् भोक्ता कृष्णश्चेद्भोक्ष्यते त्वं गाश्चार-
येत्यर्थः । लिङ् चोर्ध्व । कालाट्टम् । 'तद्विधित्योत्तरपद—' इत्यत्र 'दिक्संख्ये—' इत्य-
नुवर्तनादिह समासो दुर्लभ इत्याशङ्क्यायामाह निपातनादिति । वर्तमान । स्वार्थे
ष्यत्विति । अस्मादेव सामीप्य इति निर्देशात्ष्यत्विति सिद्धे 'चतुर्वर्णादिभ्यः' इति

‘उपादयो बहुलम्’ (सू० ३१६९) इति यावद्धेनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्ते तथैव वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्युः । कदा आगतोऽसि ? अयमागच्छामि, अयमागमम् । कदा गमिष्यसि । एष गच्छामि गमिष्यामि वा । २७९० आशंसायां भूतवच्च (३—३—१३२) वर्तमानसामीप्य इति नानुवर्तते । भविष्यति काले भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युराशंसायाम् । देवश्चेदवर्षीद वर्षति

गतं प्रति प्रश्नः । अयमागच्छामीत्युत्तरम् । अव्यवहितपूर्वकाले आगतवानस्पीत्यर्थः । वर्तमानसमीपकाले भूते लट् । अयमित्यनेन आगमनकालीनं प्रस्त्रेदपरिकरवन्धादि युक्तं रूपं निर्दिश्यते इदानीमागमनं सूचयितुम् । आगममिति । वर्तमानवत्त्वाभावे भूते लुङ् । कदा गमिष्यसीति गमनात्प्राक् प्रश्ने, एष गच्छामि इत्युत्तरम् । अव्यवहितोत्तरकाले गमिष्यामीत्यर्थः । एष इति तु अयमिति वद् व्याख्येयः । वर्तमानकालसमीपे भविष्यति लट् । गमिष्यामि वेति । वर्तमानवत्त्वाभावे भविष्यति लट् । आशंसायां भूतवच्च । नानुवर्तते इति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । अप्राप्तस्य प्रियस्य प्राप्तीच्छा आशंसा । सा च भविष्यद्विषयैव । भूते इच्छाविरहात् तदाह भविष्यति काले इति । देवश्चेदिति । देवः पर्जन्यः, अवर्षीचेद् धान्यमवाप्सम् । वर्षति चेद् वषामः । वर्षति चेद् वष्याम इत्यन्वयः । भूतवद्भावाद् भविष्यति लुङ्, अवर्षीदिति अवाप्समेति च भवति । वषधातोर्लुङि उत्तमपुरुषवहुवचने अवाप्समेति भवति । वृष्टिवापयोरुभयोरप्याशंसाविषयत्वाद्दुभयत्रापि लुङ् । वर्तमानवत्त्वपक्षे तु लट् । तदुभयाभावे तु लृट् । ननु भूतवत्त्वपक्षे लङ्लिट्वावपि

वार्तिकं प्रपञ्चार्थमित्याहुः । न चात्र ‘पूरणगुण—’ इति निषेधात्पट्टीसमासो न प्राप्नोतीति वाच्यम्, अनेनैव निर्देशेन तन्निषेधस्यानित्यत्वाभ्युपगमात् । तेन बुद्धिमान्द्यमित्यादि सिद्धम् । येनोपाधिनेति । धातुविशेषाद्भुपाधिना । तथा हि पूङ्गजोः शानज्विहितः स ताभ्यामेव धातुभ्यां भवति न तु धात्वन्तरात् । तच्छीलादिविशिष्टे कर्तारि ‘अलङ्कञ्—’ इत्यारभ्य ‘भ्राजभास—’ इति यावद् ये ङ्णुजादय उक्तास्तेऽपि कृणादिभ्यो धातुभ्यस्तस्मिन्नुपाधौ सत्येव भवन्ति । कदा आगतोऽसीति भूतकालेन प्रश्नवाक्यम्, आगच्छामीत्युदाहरणे भूतकालाभिव्यक्तयेऽयमिति प्रयोगस्त्विदानीमेवागममिति वर्तमानसमीपभूतकालद्योतनाय । तेन ह्यागमनाविनाभूतं यद् रूपं धूलीघूसरताप्रस्त्रेदादियुक्तं तत्प्रतिनिदिश्यते । एवं कदा गमिष्यसीति भविष्यत्कालेन प्रश्नवाक्यम् । गच्छामीत्युदाहरणे भविष्यत्कालाभिव्यक्तये एष इति प्रयोगस्तु इदानीमेव गमिष्यामीति वर्तमानसमीपभविष्यत्कालद्योतनाय । तेन हि गमनाऽविनाभूतं यद् रूपं परिकरवन्धादियुक्तं तत्प्रतिनिदिश्यते । न च कदेति प्रश्ने उत्तरवाक्ययोः कालानुपादानादसंगतिः शङ्क्या, उत्तरत्रायमेपशब्दाभ्यामिदानीमिति कालावगमात् । सामीप्ये किम्, कदा आगतो भवान् । अस्मान्मासात्पूर्वस्मिन्मासे आगच्छम् । एतच्च सूत्रमाकरे प्रत्याख्यातम् । गङ्गासमीपे गङ्गात्वारोपवद्वर्तमानसमीपे वर्तमानत्वारोपसंभवात् । आशंसायाम् । आशंसनमाशंसा अप्राप्तस्य प्राप्नुमिच्छा । आशंसायां वर्तमानत्वेऽपि तद्विषयस्य वपदिर्भविष्यत्कालसंबन्धाद्भविष्यतीत्युक्तम् । आशंसायां किम्, गमिष्यति ।

वर्षिष्यति वा वान्यमवाप्सु वपामो वप्स्यामो वा । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः, तेन लङ्लुटौ न । २७६१ क्षिप्रवचने लृट् । (३-३-१३३) क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लृट् स्यात् । वृष्टिश्चेत्क्षिप्रमागु त्वरितं वा यास्यति । शीघ्रं वप्स्यामः । नेति वक्तव्ये लङ्ग्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात् । श्वः शीघ्रं वप्स्यामः । २७६२ आशंसावचने लिङ् । (३-३-१३४) आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यान्न तु भूतवत् । गुरुश्चेदुपेयादाशंसेऽधीयीय । आशंसे क्षिप्रमधीयीय । नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः । (३-३-१३५) क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये च गम्ये लङ्लुटौ न । यावज्जीवमन्नमदादास्यति वा । सामीप्यं तुल्यजातीयेनाव्यवधानम् । येयं

कुतो न स्यातामित्यत आह सामान्यातिदेशे इति । भूतत्वसामान्ये विहितस्यातिदेशादनद्यतनभूतत्वविशेषविहितयोर्लङ्लुटोर्नातिदेश इत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् क्षिप्रवचने लृट् । वचनग्रहणात् क्षिप्रपर्याये इति लभ्यते, तदाह क्षिप्रपर्याये इति । पूर्वविषये इति । आशंसायामित्यर्थः । 'आशंसायां भूतवच्च' इत्यस्यापवादः । ननु क्षिप्रवचने नेत्येतावतैव आशंसायां क्षिप्रपर्याये उपपदे भविष्यति न भूतवद् न वर्तमानवदिति लाभाल्लङ्ग्रहणमनर्थकमित्यत आह नेति वक्तव्ये इति । क्षिप्रवचने नेत्युक्ते 'सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः' इति न्यायेन भविष्यत्सामान्ये विहितस्य लृट् एव निषेधः स्यात्, न तु लुटः, तस्य अनद्यतनभविष्यद्विशेषविधानात् । लङ्ग्रहणे तु उक्तविषये लृडेव स्यात्, न तु लकारान्तरमिति लाभाल्लुटोऽपि विषये लृडेवेति लभ्यत इत्यर्थः । श्वः शीघ्रं वप्स्याम इति । अनद्यतनत्वद्योतनाय श्वशब्दः । अत्र न लुडिति भावः । आशंसावचने लिङ् । आशंसायाः प्राप्तीच्छाया भूते असंभवाद् भविष्यतीति लभ्यत इति मत्वाह भविष्यतीति । 'आशंसायां भूतवच्च' न तु भूतवदिति । गुरुश्चेदिति । गुरुपेयाच्चेत् क्षिप्रमधीयीयेत्याशंसे इत्यन्वयः । क्षिप्रयोगेऽपि परत्वाल्लिङ्गेव न तु लुडिति भावः । नानद्यतनवत् । क्रियायाः प्रबन्धः सातत्यम्, क्रियायाः सातत्ये इति । अनद्यतनवदित्यनेन अनद्यतने भूते भविष्यति च विहितौ लङ्लुटौ विवक्षितौ, तदाह लङ्लुटौ नेति । अनद्यतने भूते लङ् न भवति । भविष्यत्यनद्यतने तु लृङ् नेत्यर्थः । क्रियासातत्ये लङ्निषेधमुदाहरति यावज्जीवमन्नमदादिति । लुडि 'गातिस्था-' इति सिचो लुक् । सामीप्ये उदाहरिष्यन्नाह सामीप्यमिति । येयमिति । पौर्णमास्या उपरि कृष्णपक्षे कतिपयाहोरात्रैः व्यव-

क्षिप्रवचने । वचनग्रहणं स्वरूपग्रहणनिरासार्थम्, तदाह क्षिप्रपर्याय इति । पूर्वविषय इति । आशंसायामित्यर्थः । तेन पूर्वलकारापवादोऽप्यम् । आशंसावचने । भूतवर्तमानवत्प्रत्यययोरपवादः । न भूतवदिति न वर्तमानवदित्यपि बोध्यम् । आशंसेऽधीयीयेति । एवं प्रार्थये अधीयीय इच्छामो वयमधीयीमहीत्यादि ज्ञेयम् । क्षिप्रमिति । क्षिप्रप्रयोगेऽपि परत्वाल्लिङ्गिति भावः । नानद्यतन । भूतानद्यतने लङ्निहितौ भविष्यत्यनद्यतने तु लृट् तौ चानयोरर्थयोनिष्येते, तदाह

पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनाधित्, सोमेनायष्ट । येयममावास्याऽऽगामिनी तस्यामग्नीनावास्यते, सोमेन यक्ष्यते । २७६४ भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् (३-३-१३६) भविष्यति काले मर्यादोक्ताववरस्मिन्प्रविभागेऽनद्यतनवन्न । योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून्पास्यामः । २७९५ कालविभागे चानहोरात्राणाम् । (३-३-१३७) पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । अहोरात्रसम्बन्धित्वि

धानेऽपि सामीप्यमस्त्येव, पौर्णमास्यन्तरेण सजातीयेन व्यवधानाभावात् । आधितेति । धाधातोर्लुङ् 'स्याध्वोरिच्च' इति धाधातोरित्त्वं सिचः कित्त्वं च । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । सोमेनायष्टेति । येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामित्यनुपज्यते । अथ क्रियासातत्ये लुटो निषेधमुदाहरति येयममावास्येति । सोमेन यक्ष्यते इति । येयममावास्या आगामिनी तस्यामित्यनुपज्यते । भविष्यति मर्यादा । अवरस्मिन्निति च्छेदः । अनद्यतनवन्नेति । लुट् नेत्यर्थः अक्रियाप्रवन्धार्थमिति भाष्यम् । असामीप्यार्थं चेति कैयटः । योऽयमिति । कस्मिन्श्चिज्जनपदविशेषे वसतः पाटलिपुत्राख्यं नगरविशेषं जिगमिषोरिदं वाक्यम् । मध्येमार्गं कौशाम्बी नाम काचिन्नगरोति स्थितिः । तत्र आपाटलिपुत्राद् योऽयं गन्तव्योऽध्वा तस्य अध्वनो मध्यवर्तिन्याः कौशाम्ब्या यदवरं पूर्वप्रदेशः तत्र सक्तून् श्वःप्रभृति पास्याम इति योजना । अत्र कौशाम्ब्या इति मर्यादा गम्यते अवरमित्यनेन अवरत्वं गम्यते । अत्र भविष्यत्यनद्यतने लुङ् न, किन्तु लुङ् वेति भावः । कालविभागे । पूर्वसूत्रमिति । 'भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्' इति सूत्रमित्यर्थः । ननु कालमर्यादायामपि पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमित्यत आह अहोरात्रेति । तथा च अहोरात्रसंबन्धित्विनि प्रविभागे 'भविष्यति मर्यादावचने' इत्युक्तविधिर्न भवतीत्यर्थः । ननु 'भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् कालविभागे चानहो-

लुङ् लुटौ नेति । एवं च भूते लुङ् भविष्यति तु लुङित्याशयेनोदाहरति अन्नमदाद् दास्यतीत्यादि । अग्नीनिति । आहवनीयादीन् । भविष्यति मर्यादा । अक्रियाप्रवन्धार्थमसामीप्यार्थं चेदं वचनम् । नानद्यतनवदित्यनुवर्तते इत्याह अनद्यतनवन्नेति । लुङ् न नेत्यर्थः । इह सूत्रे देशकृता मर्यादा उत्तरत्र कालकृता, तत्र विशेषं वक्ष्यति तस्य यदवरमिति । पाटलिपुत्रावधिकमार्गस्य यदवरं कौशाम्ब्याः सकाशादित्यर्थः । कौशाम्ब्याः पूर्वमिति यावत् । भविष्यति किम्, योऽध्वा अतिक्रान्त आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून्पिबाम । मर्यादावचने इति किम्, योऽध्वा गन्तव्यां निरवधिकस्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून्पास्यामः । अवरस्मिन्निति किम्, योऽध्वा गन्तव्यस्य आपाटलिपुत्रात्तस्य यत्परं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून्पातास्मः । कालविभागे च । कालविभागः कालविशेषः । अनहोरात्राणामिति संबन्धपक्षे । पूर्वसूत्रमिति । तदयमर्थः—मर्यादोक्तौ कालविशेषाद्यदवरं तस्मिन्प्रविभागे भविष्यत्यनद्यतनवन्न, स चेतकालविभागः अहोरात्रसंबन्धी न चेदित्यर्थः । इह कालविभागे सत्यवरस्मिन्नेत्युक्ते कस्मादित्यपे-

विभागे प्रतिपेवार्थमिदम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योऽयं वत्सर^१ आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । अनहोरात्राणां किम्-योऽयं मास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रस्तत्राध्येतास्महे । २७९६ परस्मिन् विभाषा । (३-३-१३८) अवरस्मिन्वर्जं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्राध्येष्याहं, अध्येतास्महे 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' (सू० २२२९) । भविष्यतीत्येव । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् । २७६७ भूते च । (३-३-१४०) पूर्वसूत्रे सम्पूर्णमनुवर्तते । २७९८ वोताप्योः । (३-३-१४१)

रात्राणाम्' इत्येकमेव सूत्रं कुतो नेत्यत आह योगविभाग उत्तरार्थ इति । इदमुत्तरसूत्रे स्पष्टीभविष्यति । योऽयं वत्सर आगामीति । कालतो मर्यादायामुदाहरणम् आग्रहायण्या इति । मार्गशीर्षपौर्णमास्या इत्यर्थः । युक्ता इति । नियमयुक्ता इत्यर्थः । अध्येष्यामहे इति । अत्र न लृट्, किन्तु लृडेवेति भावः । पञ्चदशरात्र इति । पञ्चदश रात्रयो यस्य पक्षस्येति बहुव्रीहिः । 'अचप्रत्यन्वपूर्वात्' इत्यत्र अजिति योगविभागादक्षमासान्तः । यद्वा पञ्चदशानां रात्राणां समाहारः पञ्चदशरात्रः । 'अहःसर्वैकदेश-' इत्यक्षमासान्तः । 'संख्यापूर्वं रात्रं क्लीवम्' इति तु 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वात्लिङ्गस्य' इति वचनात् भवति । परस्मिन्विभाषा । अनुवर्तते इति । तथा च भविष्यति काले मर्यादांक्तौ परस्मिन् विभागे अनद्यतनवद्वेति फलितम् । 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति व्याख्यातं भूवातुनिरूपणे । भूते च । अधिकारोऽयम् । अनुवर्तते इति । तथा च लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ भूत इत्यधिक्रियते इति फलितमिति भावः । वोताप्योः । अयमप्यधिकारः । वा आ उताप्योरिति छेदः । भूते इति लिङ्निमित्ते लृङिति

क्षायामर्यात्कालविशेषादिति लभ्यत इत्येके । केचित्तु कालविभाग इति पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याहुः । उत्तरार्थ इति । 'परिस्मिन्विभाषा' इति सूत्रे कालमर्यादाया एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् । भविष्यतीति किम्, यः संवत्सरोऽतीतस्य यदवरं मासात्तत्र पयोऽपिवाम । मर्यादायामिति किम्, यो निरवविः समयस्तस्य यदवरं मासात्तत्र पयः पातास्मः । पञ्चदशरात्र इति । नन्वत्र 'संख्यापूर्वं रात्रम्-' इति क्लीवत्वेन भाव्यम् । न च पञ्चदशरात्रयो यस्मिन्पक्षे इति बहुव्रीह्याश्रयणात्पुंलिङ्गः सिद्ध इति वाच्यम्, 'अहःसर्वैकदेश-' इत्यचप्रत्ययस्याभावप्रसङ्गादिति चेत् । सत्यम् । अत एव हि भाष्यप्रयोगात्क्लीवत्वं नेत्याहुः । परस्मिन् । 'भविष्यत्यनद्यतनवन्न' इति विकल्पेन निषिध्यते । वर्ज्यमिति । णिजन्ताद् 'अचो यत्' इति कर्मणि यत् । वर्जमिति पाठे तु 'द्वितीयायां च' इति णमुल् । अनहोरात्राणामित्येव । योऽयं वत्सर आगामी तस्य यत्परं पञ्चदशरात्रात्तत्र पयः पातास्म इत्यादि । लिङ्निमित्त इति । अतिपत्तिरनिष्पत्तिः । भूते च । लिङ्निमित्ते लृङ् स्याद् भूते भविष्यति च क्रियातिपत्तौ । अद्यतनानद्यतनसाधारणं भूतसामान्यमिह ज्ञेयम् । अस्योदाहर-

१ 'मास' इति क्वचित् पाठः ।

वा आ उताप्योः इति छेदः । 'उताप्योः-' (२७०९) इत्यतः प्राग्भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेत्यधिक्रियते । पूर्वसूत्रं तु 'उताप्योः' इत्यादौ प्रवर्तते इति विवेकः । २७६६ गर्हायां लडपिजात्वोः । (३-३-१४२) आभ्यां योगे लट् स्यात् कालत्रये गर्हायाम् । लुडादीन्परत्वादयं वाधते । अपि जायां त्यजसि, जातु गणिकामाद्यत्से, गहितमेतत् । २८०० विभाषा कथमि लिङ् च । (३-३-१४३) गर्हायामित्येव । कालत्रये लिङ्, चाङ्गत् कथं धर्मं ज्यजेः त्यजसि वा । पक्षे कालत्रये लकाराः । अत्र भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वा । कथं नाम

चानुवर्तते, तदाह उताप्योरित्यतः प्रागिति । उताप्योः समर्थयोरित्यतः प्रागित्यर्थः । नन्वेन 'उताप्योः-' इत्यतः प्राग् भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेत्यधिकारकान्तत्वाद् भूते चेति पूर्वमधिकारसूत्रं निविषयमित्यत आह पूर्वसूत्रं त्विति । 'उताप्योः समर्थयोर्लिङ्' इत्यारभ्य 'इच्छार्थभ्यां विभाषा' इत्यतः प्राग् 'भूते च' इति पूर्वमधिकारसूत्रं प्रवर्तते इत्यर्थः । इमादधिकारौ यत्र लिङ् विधिस्तत्रैव प्रवर्तते न तु लडादिविधौ, लिङ् निमित्ताभावाद् । गर्हायाम् । अपि जातु अनयोर्द्वन्द्वः । अत्र 'वोताप्योः-' इति भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वा इत्यधिकारो न संबध्यते । लङ्विधानेन तद्विषये लिङ्निमित्ताभावात् । कालत्रये इति । वर्तमाने भूते भविष्यति चेत्यर्थः । भविष्यतीति निवृत्तम् । अतः कालसामान्ये लडिति भावः । परत्वादिति । अनवकाशत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अपि जायामित्यत्र जातु गणिकामित्यत्र च अपिजातुशब्दौ निन्दाद्योतकौ, तदाह गहितमेतदिति । विभाषा कथमि लिङ् च । गर्हायामि येवेति । अनुवर्तते एवेत्यर्थः । कालत्रये लडिति शेषपूरणम् । भविष्यतीति निवृत्तमिति भावः । चाल्लडिति । समुचीयने इति शेषः । तथा च कथमित्यस्मिन् प्रयुज्यमाने कालत्रये गर्हायां लिङ्लटौ वा स्त इति फलितम् । कथं धर्मं त्यजेरिति । त्यक्तवान् त्यक्ष्यसि त्यजसि वेत्यर्थः । गहितमेतदिति कथंशब्दाद्गम्यते । लटि उदाहरति त्यजसि वेति । उक्तोऽर्थः । पक्षे इति । विभाषाग्रहणाङ्गलटोरभावपक्षे भूते वर्तमाने भविष्यति च कालत्रये लिङ्लड् लुङ्लड् लृङ्लट् इत्यर्थः । अत्रेति । अत्र उक्तविषये भविष्यति काले क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायां 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति नित्यमेव लृङ्, कथमो गर्हायाश्च लिङ्निमित्तस्य सत्त्वादित्यर्थः, विशेषविहितत्वादिति भावः । भूते वेति । 'वोताप्योः-' इति भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेति अविश्रुतत्वाद् उक्तविषये भूतकाले लृङ् वेत्यर्थः । भविष्यति नित्यं लडित्यत्रोदाहरति कथं नामेति । तत्रभवानिति समुदायः पूज्यवाचो । वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तेति यावत् ।

णानि 'उताप्योः समर्थयोर्लिङ्' इत्यारभ्य 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' इति विहाय सप्तसूत्र्यां बोध्यानि । ततः प्राचीनेषु 'वोताप्योः' इत्यनेन विकल्पोक्तेः । लृङ् वेति । लिङ्निमित्ते भूत एवायं विकल्पः, भविष्यति तु नित्यमेव लृङ् । गर्हायाम् । अत्र 'वोताप्योः' इति न संबध्यते । वर्तमाने लङ्कृतः कालत्रये तु न प्राप्नोतीति विधिरयम् । कालत्रय इति । कालविशेषानुपादानादिति भावः । परत्वादिति । निरव-

तत्रमवान्वर्ममत्यक्ष्यत् । २८०१ किंवृत्ते लिङ्लुटौ । (३-३-१४४) गर्हायामित्येव । विभाषा तु नानुवर्तते । कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देत्, निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् । २८०२ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि । (३-३-१४५) गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवक्लृप्तिरसंभावना । अमर्षोऽक्षमा । न सम्भावयामि न मर्षये वा भवान्हरिं निन्देत्, निन्दिष्यति वा । कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देत्, निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् । २८०३ किंकिलास्त्यर्थेषु लुट् । (३-३-४६) अनवक्लृप्त्यमर्षयोरित्येतद् 'गर्हायां च' (सू० २८०६) इति यावदनुवर्तते । किंकिलेति समुदायः क्रोधघातक उपपदम् । अस्त्यर्था अस्ति भवति विद्यतयः लिङोऽपवादः । न श्रद्धे न मर्षये वा किंकिल

एवंविधः कथं धर्ममत्यक्ष्यत्, तत्यागस्य गहितत्वादिति भावः । किंवृत्ते लिङ्लुटौ । नानुवर्तते इति । व्याख्यानादिति भावः । विभक्त्यन्तं डतरडतमान्तं च किंशब्दनिष्पन्नं किंवृत्तमित्युक्तम् । तस्मिन्प्रयुज्यमाने गर्हायां लिङ्लुटौ स्त इत्यर्थः । सर्वलकाराणामपवादाविति वृत्तिः । लृङ् प्राग्वदिति । भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वेति प्रायुक्तमिहाप्यनुसन्धेयमित्यर्थः । लिङ्निमित्तस्य किंवृत्तस्य गर्हायाश्च सत्त्वादिति भावः । अनवक्लृप्त्यमर्ष । निवृत्तमिति । व्याख्यानादिति भावः । अनवक्लृप्त्यमर्षयोः लिङ्लुटोश्च यथासंख्यं नेष्यते, अल्पात्तरस्य अमर्षशब्दस्य पूर्वनिपातत्यागादिति वृत्तिः । न सम्भावयामीति । अकिंवृत्ते उदाहरणम् । भवान् हरिं निन्देदिति यत् तत् न संभावयामि न मर्षये वेत्यन्वयः । किंवृत्ते उदाहरति कः कतर इति । लृङ् प्राग्वदिति । भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वेत्युक्तमिहाप्यनुसन्धेयमित्यर्थः । किंकिल । किंकिलेति समुदायस्य अस्त्यर्थानां च द्वन्द्वः । यावदिति । 'गर्हायां च' इत्यतः प्रागित्यर्थः । किंकिलेत्यस्मिन् अस्त्यर्थेषु च प्रयुज्यमानेषु अनवक्लृप्त्यमर्षयोरुलट् स्यादित्यर्थः । पूर्वसूत्रेण लृङ्लुटोः प्राप्नो लृङ्नेत्यर्थमिदम्, तदाह लिङोऽपवाद इति । न श्रद्धे

काशत्वादित्यपि बोध्यम् । अपि जायाभिति । त्यक्ष्यसि अत्याशीरित्यादिविषयेऽपि त्यजसीत्यादि लडेव प्रयुज्यत इति भावः । एवं यो जायां तत्याज अत्यजत् अत्याक्षीत् त्यक्ता त्यक्ष्यतीत्यादिविषयेऽपि यो जायामपि त्यजति जातु गणिकामाश्रिते इति लडेव कालत्रयलकारापवादतया प्रयोक्तव्यः । लिङ्निमित्ताभावादिह क्रियातिपत्तौ लृङ् न भवति । कालत्रये लकारा इति । परोक्षानद्यतनभूते लिट् कथं धर्मं तत्यवयव । भूतानद्यतने लृङ् कथं धर्ममत्यजः । भूतसामान्ये लृङ् अत्याक्षी । भविष्यत्यनद्यतने लृट् त्यक्तासि । भविष्यत्सामान्ये लृट् कथं धर्मं त्यक्ष्यसीत्यादि । अत्रेति । क्रियातिपत्ताविति ज्ञेयम् । किंवृत्ते । लिङ्लुटौ कालत्रये स्तः । नानुवर्तते इति । एवं चास्मिन्विषये निन्दति निन्दिष्यत्यनिन्ददिति कालत्रये लकाराः पक्षे न भवन्तीति भावः । प्राग्वदिति । क्रियातिपत्तौ भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वेत्यर्थः । अनवक्लृप्त्यमर्षयोः । लिङ्लुटावनुवर्तते तौ च कालत्रये भवतस्तेन सर्वलकाराणामपवादे । किंवृत्तस्यानधिकारादेवाविशेषादुभयोर्भविष्यतीत्यकिंवृत्तेऽपीति

त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे । अस्ति भवति विद्यते वा शूद्रीं गमिष्यसि । अत्र लृङ्
न । २८०४ जातुयदोर्लिङ् । (३—३—१४७) लृटोऽपवादः । 'यदायद्योरुप-
संख्यानम्' (वा० २२७५) । जातु यच्चदा यदि वा त्वादृशो हरिं निन्देन्नानकल्प-
यामि न मर्षयामि । लृङ् प्राग्वत् । २८०५ यच्चयत्रयोः । (३—३—१४८)
यच्च यत्र वा त्वमेवं कुर्याः न श्रद्द्वे न मर्षयामि । २८०६ गर्हायां च ।

इति । न संभावयामीत्यर्थः । त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे इति यत् तत् न श्रद्द्वे न मर्षये वा किंकि-
लेत्यन्वयः । किंकिलेति क्रोधं द्योतयति । अस्तीति । शूद्रस्य स्त्री शूद्री । तां गमिष्यसीत्यस्ति
भवति विद्यते वेत्यन्वयः । अत्र लृङ् नेति । भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वेत्युक्तमिह न
संभवति, अत्र लिङो विध्यभावेन लिङ् निमित्तविरहात् । जातुयदोर्लिङ् । जानु यद् अनयोः
प्रयोगे अनवक्लृप्त्यमर्षयोर्लिङ् स्यादित्यर्थः । यदिति विभक्तिप्रतिरूपमव्ययम् । अनवक्लृप्त्य-
मर्षयोरकिंवृत्तेऽपीति लिङ् लृटौ प्राप्तौ लिङ् वेत्यर्थमिदम्, तदाह लृटोऽपवाद इति । यदा-
यद्योरिति । यदायद्योः प्रयोगेऽपि उक्तविषये लिङ् उपसंख्यानमित्यर्थः । जात्वादिशब्दा उदा-
हरणे अनवक्लृप्त्यमर्षद्योतकाः । त्वादृशो हरिं निन्देदित्येतद् नावकल्पयामि न मर्षयामि वेत्य-
न्वयः । नावकल्पयामीत्यस्य न संभावयामीत्यर्थः । लृङ् प्राग्वदिति । भविष्यति नित्यं लृङ्,
भूते वेत्युक्तमिहाप्यनुसंधेयमित्यर्थः, जात्वादियोगस्य अनवक्लृप्त्यनुसंधेयमित्यर्थः, जात्वा-
दियोगस्य अनवक्लृप्त्यमर्षयोश्च लिङ् निमित्तत्वादिति भावः । यच्चयत्रयोः ।
यच्चेति समुदाये यत्रशब्दे च प्रयुज्यमाने अनवक्लृप्त्यमर्षयोर्लिङ् स्यादित्यर्थः ।
लृटोऽपवादः । योगविभागस्तु उत्तरसूत्रे अनयोरेवानुवृत्त्यर्थः । उदाहरणे यच्चेति
यत्रेति च अनवक्लृप्त्यमर्षद्योतकौ । त्वमेवं कुर्या इत्येतत् न श्रद्द्वे न मर्षयामि
वेत्यन्वयः । अत्रापि भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वेत्युक्तमनुसंधेयम्, लिङ् निमित्तस्य
सत्त्वात् । गर्हायां च । निवृत्तमिति । व्याख्यानादिति भावः । 'यच्चयत्रयोः'

न कर्तव्यम् । पूर्वानपाताहंस्याल्पाचः परनिपातो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । लृङ् प्राग्वदिति ।
भूते वा भविष्यति नित्यमित्यर्थः । नाहं भावयामि चैत्रो हरिमनिनिन्दिष्यदित्योद्युदाहर्तव्यम् ।
किंकिलास्त्यर्थेषु । लिङ् लृटोः प्राप्तयोरिह लृङ्ग्रहणाह्लिङ् निवर्तत इत्याशयेनाह लिङोऽपवाद
इति । अस्ति भवतीति । त्वत्कर्तृकं शूद्रागमनमस्तीत्यादिरर्थः । लृङ् नेति । लिङो निवृ-
त्तत्वेन तन्निमित्तत्वाभावात् । जातुयदोर्लिङ् । अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति वर्तते । तथा च
'अनवक्लृप्त्यमर्षयोः' इति लिङ् लृटोः प्राप्तयोर्बचनमिदं लृटो वाधनार्थम्, तदाह लृटोऽपवाद
इति । अयं कालत्रये । लृङ् प्राग्वदिति । क्रियातिपत्तौ भूते वा भविष्यति नित्यमित्यर्थः ।
जानु भवान् हरिमनिनिन्दिष्यदित्याद्युदाहर्तव्यम् । अगर्हार्थमिदम् । गर्हायां तु जानु-
योगे लङ्कृतः । यच्चयत्रयोः । 'अनवक्लृप्त्यमर्षयोः' इति वर्तते । यथासंख्यमिह
नेष्यते । अयमपि लिङ् लृटोरपवादः । योगविभागस्तु उत्तरसूत्रद्वये यच्चयत्रयोरेवानु-
वृत्तिर्यथा स्यादित्येतदर्थः । क्रियातिपत्तौ लृङ् प्राग्वत् । यच्च यत्र वा त्वमेवमकरिष्यो
न श्रद्द्वे न मर्षयामीत्यादि । गर्हायां च । कालत्रयेऽयं भवतीति सवेलकारापवादः ।

(३—३—१४९) अनवकल्प्यमर्पयोरिति निवृत्तम् । यच्चयत्रयोयोगे गर्हायां लिङ्हेव स्यात् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः अन्याय्यं तत् । २८०७ चित्रीकरणे च ।
 (३—३—१५०) यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः आश्रयमेतत् । २८०८शेषे लृडयदौ
 (३—३—१५१) यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रीकरणे गम्ये धातोर्लृट् स्यात् ।
 आश्रयमन्धो नाम कृष्णं द्रक्ष्यति । अयदौ किम्-आश्रयं यदि मूकोऽधीयीत । २८० उताप्योः
 समर्थयोर्लिङ् । (३—३—१५२) बाढमित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता । उत अपि वा हन्यादधं
 हरिः । समर्थयोः किम्-उत दण्डः पतिष्यति । अपिधास्यति द्वारम् । प्रश्नः
 प्रच्छादनं च गम्यते । इतः प्रभृति लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यो

इति लिङिति चानुवर्तते, तदाह यच्चयत्रयोयोगे इति लिङ्हेवेति । न तु लकारान्तर-
 मित्यर्थः । उदाहरणे यच्चेति यत्रेति च गर्हाद्योतकम् । त्वं शूद्रं याजयेरिति यत् तदन्या-
 य्यमित्यन्वयः । लृड् प्राग्वत् । चित्रीकरणे च । यच्चयत्रयोः प्रयोगे आश्रयं गम्ये लिङ्हेव
 स्यात्, न तु लकारान्तरमित्यर्थः । उदाहरणे यच्चेति यत्रेति चाश्रयद्योतकम् । त्वं शूद्रं
 याजयेरिति यत् तदाश्रयमित्यन्वयः । शेषे लृडयदौ । यच्चयत्राभ्यामन्यः शेषः, तदाह
 यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्निति । यदिभिन्ने इति शेषः । लृट् स्यादिति । न तु लकारान्तर-
 मित्यर्थः । आश्रयमिति । अन्वः कृष्णं द्रक्ष्यतीत्याश्रयमित्यन्वयः । नामेत्यन्वयमाश्रय-
 द्योतकम् । मूक इति । मूकोऽधीयीत इत्याश्रयमित्यन्वयः । यदोत्याश्रयद्योतकम् । उताप्योः
 समौ अर्थो ययोरिति विग्रहः । शकन्वादित्वात्पररूपम् । एकार्थकयोरित्यर्थः कर्मर्थादाया-
 नयोरेकार्थत्वमित्यत आह बाढमिति । तथा च बाढार्थकयोः उत अपि इत्यनयोः प्रयोगे
 लिङ् स्यान्न तु लकारान्तरमित्यर्थः । उत अपि वेति । उत हन्यादधं हरिः, अपि हन्यादधं
 हरिरित्यन्वयः । उतापी बाढमित्यर्थकौ । गम्यते इति । उत दण्ड पतिष्यतीत्यत्र उतशब्देन
 प्रश्नो गम्यते । अपिधास्यति द्वारमित्यत्र अपिना धाधातोः प्रच्छादनार्थकत्वं गम्यत इत्यर्थः ।
 इतः प्रभृतीति । 'उताप्योः' इति मर्यादायामाड् । 'उताप्योः' इत्यतः प्राग् भूते
 लिङ्निमित्ते लृड् वेत्यधिक्रियते । 'उताप्योः-' इत्यादिसूत्रेषु भूते 'लिङ्निमित्ते
 लृड् क्रियातिपत्तौ' इत्येवाधिक्रियते इत्युक्तम् । एवं च 'उताप्योः-' इति सूत्रप्रभृति
 लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते च लृडित्येवाधिक्रियते, न तु वाग्रहणम् । अतो नित्य-

लिङ्हेव स्यादिति । गर्हायां 'विभाषा कथमि-' इति लट् प्राप्तस्तत्रैव 'किवृत्ते-' इति
 लृट् प्राप्तस्तयोरपवादो यच्चयत्रयोयोगे विहितोऽयं लिङिति भावः । लृड् प्राग्वत् ।
 यच्च यत्र वा त्वं शूद्रमयाजयिष्यस्तदन्याध्यमित्यादि । चित्रीकरणे च । अयमपि
 कालत्रये लृड् प्राग्वत् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रमयाजयिष्य आश्रयमेतत् । शेषे ।
 सर्वलकारापवादः । सोऽधीयीतेति । यदायद्यांरूपसंख्यानाद् 'जातुयदोः-' इति
 लिङ् । लिङ्निमित्ताभावादिह लृड् न । उताप्योः । धातोर्लिङ् स्यात्कालत्रये ।
 भूतेऽपि नित्य इति । वाग्रहणस्य निवृत्तत्वाद् भविष्यतीव भूतेऽपि नित्यं लृड् ।

लृङ् । २८१० कामप्रवेदनेऽकच्चिति । (३—३—१५३) स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ् स्यान्न तु कच्चिति । कामो मे भुञ्जीत भवान् । अकच्चिति इति किम्-कच्चिज्जीवति । २८११ सम्भावनैऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे । (३—३—१५४) अलमर्थोऽत्र प्रौढिः । सम्भावनमित्यलमिति च प्रथमया सप्तम्या च विपरिणम्यते । सम्भावनैऽर्थे लिङ् स्यात्, तच्चेत्सम्भावनमलमिति सिद्धाप्रयोगे सति । अपि गिरि शिरसा भिन्धात् । सिद्धाप्रयोगे किम्—

मेवात्र विषये क्रियातिपत्तौ भूते भविष्यति च लृङ्दित्यर्थः । कामप्रवेदनेऽकच्चिति । अकच्चितीति च्छेदः, तदाह न तु कच्चितीति । सर्वलकारापवादः । अभिप्राय इच्छा । काम इति । भवान् भुञ्जीतेति मे कामः, इच्छेत्यर्थः । अत्र लिङ्निमित्तस्य सत्त्वात् क्रिया-तिपत्तौ भूतेऽपि नित्यं लिङ् । अत्र एवायं कामप्रवेदनद्योतक इति प्राप्तः । अत्र कच्चि-च्छब्दस्य इच्छार्थकत्वाभावादिच्छार्थेष्विति वक्ष्यमाणं नात्र प्रवर्तते । संभावनै । अलमर्थोऽत्र प्रौढिरिति । पर्याप्तिरित्यर्थः । विपरिणम्यते इति । संभावनै इति यत् सप्तम्यन्तं तद् आवर्त्य प्रथमया संभावनमिति च विपरिणम्यते । यत् अलम् इति प्रथमान्तं तद् आवर्त्य सप्तम्या अलमि इति च विपरिणम्यत इत्यर्थः । छान्दसं विभक्तिव्य-त्ययमाश्रित्येति शेषः । तथा च संभावनै इति सप्तम्यन्तं संभावनमिति प्रथमान्तं च लभ्यते । तथा अलम् इति प्रथमान्तम् अलमि इति सप्तम्यन्तं च लभ्यते । तत्र संभावनै इति सप्तम्यन्त-मर्थनिर्देशपरम्, तदाह संभावनैऽर्थे लिङ् स्यादिति । उत्कटान्यतरकोटिकं ज्ञानं संभावनमित्युच्यते । संभावनमिति प्रथमान्तं तु अलमिति प्रथमान्तेन विशेष्यते । इतिहेतौ, तदाह तच्चेदिति । तत्संभावनम् अलं पर्याप्तिहेतुकं चेदित्यन्वयः । विघघातोर्ज्ञानार्थकाद् 'मतिबुद्धि-' इति वर्तमाने कर्मणि क्ते सिद्धशब्दः । सिद्धे गम्यमानेऽप्यलमर्थे अप्रयोगो यस्य स सिद्धाप्रयोगः, तस्मिन्निति विग्रहः । अलमि इति सप्तम्यन्तमत्र विशेष्य-समर्पकं संबध्यते । अलंशब्दप्रयोगं विनापि तदर्थे गम्यमाने इति यावत्, तदाह सिद्धाप्रयोगे सतीति । अलमिति शेषः । अपि गिरि-

उताहनिष्यद्स्युं राजा । नाहन् न हनिष्यतीति गम्यते । कामप्रवेदने । लिङ् स्यादिति । कालत्रये सर्वलकारापवादः । कच्चिज्जीवतीति । कामो मे इत्यनुपञ्जनीयम् । 'वर्तमान-सामीप्ये-' इति लट् । संभावनैऽलम् । प्रौढिरिति । पर्याप्तिरित्यर्थः । प्रथमया सप्तम्या चेति । संभावनै इति सप्तम्यन्तं प्रथमया विपरिणम्यते । अलमिति प्रथमान्तं सप्तम्येति सम्बन्धः । संभावनैऽर्थे इति । ननु प्रथमया विपरिणमितत्वात्कथमत्र सप्तम्यर्थलाभ इति चेत् । अत्राहुः—संभावनैऽलमित्वावर्त्य द्वितीयस्यैव विपरिणामात्सर्वेषुसिद्धिरिति । संभावनं क्रियासु योग्यताव्यवसायः । अलमितीति । तच्च संभावनं समर्थं इति चेद् भवति तदा लिङ् स्यादित्यर्थः । सिद्धेति । सिद्धः अप्रयोगो यस्य तस्मिन्नलमि सति । यत्रालंशब्दो न प्रयुज्यते तदर्थस्तु गम्यते तत्रेति फलितोऽर्थः । मनोरमायां तु 'अलमिति संभावनै सिद्धाप्रयोगश्चेत्' इति सूत्रयित्तुमुचितमित्युक्तम् । तत्र सिद्धस्याप्रयोग इति विग्रहः ।

अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति । २८१२ विभापा धातौ सम्भावनवचनेऽ-
यदि । (३—३—१५५) पूर्वसूत्रमनुवर्तते । संभावनेऽर्थे वातावुपपदे उक्तेऽर्थे
लिङ् वा स्यात्, न तु यच्छब्दे । पूर्वेण नित्यं प्राप्ते वचनम् । सम्भावयामि
भुञ्जीत भोक्ष्यते वा भवान् । अयदि किम्—सम्भावयामि यद् भुञ्जीयास्वम् ।
२८१३ हेतुहेतुमतोर्लिङ् । (३—३—१५६) वा स्यात् । कृष्णं नमेच्चेत्सुखं
यायात् । कृष्णं नंस्यति चेत् सुखं यास्यति । 'भविष्यत्येवेत्ये' (वा० २२७५)
नेह—हन्तीति पलायते । २८१४ इच्छार्थेषु लिङ्-लोटौ । (३—३—१५७)

मिति । बलवन्तं पुरुषमविकृत्य अत्युक्तिरियम् । प्रायेण शिरसा गिरि भेत्तुमयं समर्थ
इत्यर्थः । गिरिभेदसंभावनस्य सामर्थ्यहेतुकत्वद्योतकः अभिशब्दः । अत्र लिङ्-निमित्तसत्त्वात्
क्रियातिपत्तौ भूते लृट् । 'अलमिति संभावने सिद्धाप्रयोगश्चेत्' इति सुवचम् । विभापा
धातौ । अयदीति छेदः, तदाह न तु यदिति । लिङ्मात्रे लृट् 'शेपे लडयदौ' इत्यतस्तदनु-
वृत्तेः । संभावयामीति । प्रायेण भोक्तुं समर्थ इत्यर्थः । हेतुहेतुमतोर्लिङ् । पूर्वसूत्राद्दि
भापानुवृत्ति मत्वाह वा स्यादिति । पक्षे लृट् । हेतुभूते फलभूते वाऽर्थे वर्तमानाद्वातोर्लिङ्
वा स्यादिति यावत् । भविष्यत्येवेति । लिङित्यनुवर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणादिति भावः ।
हन्तीतीति । इतिहेतौ वर्तमानकालिकहननाद्देतोर्लित्यर्थः । अत्र लिङ्-निमित्तसत्त्वाद् भविष्यति
तु क्रियातिपत्तौ भूते च लृट् । इच्छार्थेषु लिङ्-लोटौ । इच्छार्थकवातुपु प्रयुज्यमानेषु लिङ्-

कस्याप्रयोग इत्याकाङ्क्षायामर्थादलंशब्दस्येति बोध्यम् । अपि गिरिमिति । संभावना-
द्योतकोऽपिशब्दो गिरिविदारणे पर्याप्त इति संभावनात्र गम्यते । कालसानान्येऽर्थे लिङ् लङ्
प्राग्वत् । अपि गिरि शिरसाऽभेत्यन् । अलमिति चेत् किम् प्रायेण गमिष्यति । विभापा
धातौ । संभावनमुच्यते येन तत्संभावनचनं तस्मिन्वातौ । संभावनार्थकवातावित्यर्थः ।
भुञ्जीथास्त्वमिति । अत्र पूर्वेण नित्यो लिङ् । धातौ किम्, संभावनवचने स्वरूपग्रहणं
माभूत् । कृते तु संभावनवचने तदाचकवातोरप्रयोगादिह विभापा न भवति । भुञ्जीत
भवान् । पूर्वेणात्र नित्यो लिङ् । हेतुहेतु । विभापेत्यस्यानुवर्तनादाह वा स्यादिति । नमे-
च्चेदिति । कृष्णनतिः नुखप्राप्तौ हेतुः । भविष्यत्येवेति । लिङित्यनुवर्तमाने पुनर्लिङ्-
ग्रहणं कालविशेषप्रतिपत्त्यर्थमिति भावः । हन्तीत्यादि । ननु 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इति
हन्तेः शत्रुप्रत्ययः स्याद् हननस्य पलायने हेतुत्वात् । मैवम् 'देवत्राता गळी ग्राह इति योगे
च सद्विधिवः । मियस्ते न विभाप्यन्ते गवाञ्जः संशितव्रतः' इति 'शाच्छोरन्यतरस्याम्'
इति सूत्रे भाष्ये व्यवस्थापितत्वात् । व्याख्यातं च कैयटेन तत्रैव सूत्रे देवत्रात इति
संज्ञा । तत्र 'नुदविदोन्द्रात्राह्लीभ्योऽन्यतरस्याम्' इति न णत्वं भवति देवत्रात इति ।
किं तु देवत्रात इत्येव । 'गो यडि' 'अचि विभापा' इति प्राण्यङ्गे नित्यं लत्वम् ।
गलः । विपत्राचके गर इत्यत्र न भवति । 'विभापाग्रहः' इति णप्रत्ययो जलचरे
भवति, ग्राहः ज्योतिषि न, ग्रहः । 'लक्षणहेत्वोः—' इति सूत्रे 'नन्वोर्विभापा' इत्यतो
विभापेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभापाश्रयणादिति शब्दयोगे सद्विधिः शत्रुशानचौ न

इच्छामि भुञ्जीत भुङ्क्ता वा भवान् । एवं कामये प्रार्थये इत्यादियोगे बोध्यम् । 'कामप्रवेदने इति वक्तव्यम्' (वा० २२७६) । नेह—इच्छन्करोति । २८१५ लिङ् च । (३—३—१५९) समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषु लिङ् । भुञ्जीयेतीच्छति । २८१६ इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने । (३—३—१६८) लिङ् स्यात्पक्षे लट् । इच्छेत् । इच्छति । कामयेत् । कामयते । 'विविनिमन्वण—'

लोटाँ स्तः । सर्वलकारापवादः । असमानकर्तृकविषयमिदम् । समानकर्तृकेषु तु 'लिङ् च' इति वक्ष्यते । इच्छामीति । भुञ्जीत भवानिति इच्छामीत्यन्वयः । कामप्रवेदने इति । परं प्रति स्वाभिप्रायाविष्करणे 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ' इति विधिरित्यर्थः । इच्छन् करोतीति । परं प्रति स्वाभिप्रायाविष्करणाभावात् लिङ्लोटाविति भावः । 'कामप्रवेदनेऽकञ्चित्' इति सूत्रं तु प्रकरणादिना यत्न कामप्रवेदनम्, नत्विच्छार्थकमुपपदमस्ति तद्विषयमिति बोध्यम् । इत् उत्तरसूत्रं 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' इति तु कृदविकारे व्याख्यास्यते । लिङ् च । समानकर्तृकेष्विति इच्छार्थेष्विति चानुवर्तते, तदाह समानेत्यादि । भुञ्जीयेतीच्छतीति । अत्र भोक्तुरेव इषिकर्तृत्वात्समानकर्तृकत्वम् । समानकर्तृकेषु इच्छार्थेष्विति लोटो निवृत्त्यर्थमिदं सूत्रम् । क्रियातिपत्तौ तु भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते चेत्यधिकारः संपूर्णः । इच्छार्थेभ्यो । लिङित्येवा अनुवर्तते । समानकर्तृकेष्विति तु निवृत्तम् । तत् सूचयन्नुदाहरति इच्छेत्, इच्छ-

भवतः । हन्तीति पलायते । वातायने गवाक्षः । अन्यत्र त्ववङ् न भवति, गोक्षः । संशितप्रत इति बहुव्रीहिः । अत्र 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' इति संशात इतीत्वविकल्पो न भवति । अन्यत्र तु शातः, शितः ते पूर्वोक्तनट्वादिविधयो मियः परस्परम् एकविषये न विकल्पन्ते, तत्तद्विधायकसूत्रे व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति भावः । क्रियातिपत्तौ तु भूते भविष्यति च नित्यं लृङ् । यद्यर्वापिष्यत् सत्यमुदपत्स्यत् । इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ । एषूपपदेषु धातोरेतौ स्तः । सर्वलकारापवादः । 'लिङ् च' इत्यनेन समानकर्तृकेषु लिङ्गे विधानादिह लिङ्लोटाव-समानकर्तृकेषु भवत इति बोध्यम् । इच्छन् करोतीति । अत्रानभिधानात् 'समानकर्तृकेषु—' इति तुमुन् न । ननु 'कामप्रवेदनेऽकञ्चित्' इत्यनेनैव लिङः सिद्धत्वादिह लिङ् ग्रहणं मास्तु लोडेव विधीयतामिति चेन्न । लोटाँ लिङ्गे वाधा माभूदिति लिङ् ग्रहणस्यात्रावश्यकत्वात् । न चैवम् 'इच्छार्थेषु लोट् च' इत्येव सूत्र्यतामिति वाच्यम्, चकारेण लिङ्गेऽनुकर्षे तत्संबद्धस्य विभाषाग्रहणस्यानुकर्षणप्रसक्त्या लकारान्तरमपि स्यादिति । न चैवमपि कामप्रवेदन इत्युपसंहयानादनेनैव सिद्धे 'कामप्रवेदनेऽकञ्चित्' इति सूत्रं मास्त्विति वाच्यम्, यत्रार्थप्रकरणादिना कामप्रवेदनं गम्यते इच्छार्थकमुपपदं नास्ति तदर्थं तदारम्भात् । लिङ् च । 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' इत्यनेन 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ' इति विहितयोर्लिङ्लोटोर्वाच्ये प्राप्ते लिङ् प्रतिप्रसवार्थं सूत्रम् । न चात्र वासरूप-विविना' लिङ्लोटोर्नित्यं वाधो नेति शङ्क्यम्, कल्प्युद्नुमन्खल्येषु तदभावात् । व्यापि वासरूपविधिः स्यात् । एवमपि लिङ्गे व यथा स्यात्तोङ् माभूदित्येवमर्थं तदारब्धमेव । क्रियातिपत्तौ लृङ् प्राग्वत् । इच्छार्थेभ्यः । इच्छार्थेभ्यः किम्, पवति गच्छति ।

(सू० २२०८) इति लिङ् । विधौ यजेत । निमन्त्रणे इह भुञ्जीत भवान् । आमन्त्रणे इहा-
सीत । अधीष्टे पुत्रमध्यापयेद्भवान् । संप्रश्ने किं भो वेदमधीयीय उत तर्कम् । प्रार्थनं भो
भोजनं लभेय । एवं लोट् । २८१७ प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च । (३-३-१६३)
लोट् च । प्रैषो विधिः । अतिसर्गः कामचारानुज्ञा । भवता यष्टव्यम् । भवान्यजतान् ।
चकारेण लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तकालार्थम् । २८१८ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । (३-३-१६४)
प्रैषादयोऽनुवर्तन्ते । मुहूर्तादूर्ध्वं यजेत यजताम् यष्टव्यम् । २८१९ स्मे-
लोट् । (३-३-१६५) पूर्वसूत्रस्य विषये । लिङः कृत्यानां चापवादः । ऊर्ध्वं
मुहूर्ताद्यजतां स्म । २८२० अधीष्टे च (३-३-१६६) स्मे उपपदेशोऽपि

तीति । 'विधिनिमन्त्रण—' इति भूवातौ व्याख्यातमपि सूत्रक्रमप्राप्तत्वात् स्मारितम् । एवं
लोडिति । लोट् चेति विध्यादिषु विहितो लोडप्येवमुदाहरतव्य इत्यर्थः । प्रैषातिसर्ग । लोट्
चेति । पूर्वसूत्रोपात्तो लोट् चकारात्समुच्चयीते । कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया वक्ष्यमाणा लोट् च
प्रैषादिषु भवन्तीत्यर्थः । प्रैषे अतिसर्गे च कृत्यप्रत्ययमुदाहरति । भवता यष्टव्यमिति ।
भावे तव्यप्रत्ययः । लोटमुदाहरति भवान् यजतामिति । ननु चकारेण लोटोऽनुकर्षणं व्यर्थम्,
प्रैषस्य विधिरूपतया अतिसर्गस्य आमन्त्रणरूपतया च 'लोट् च' इत्यनेनैव सिद्धेरित्यत आह
चकारेणेति । प्राप्तकाले यथा, गुरुणा भोक्तव्यम् । गुरुभुञ्जीत । भोजनं प्राप्तावसरमित्यर्थः ।
प्राप्तकाले च कृत्याश्च, इत्युक्तौ तु निमन्त्रणादिष्वपि कृत्याः स्युः । अतः प्रैषादिग्रह-
णम् । लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । 'लोडर्थलक्षणो च' इत्युत्तरमेवजातीयकमेव
सूत्रं लिङ् लुङ् लृङ् लृङ् विधायकं प्राक् पठितम् । तत्र ऊर्ध्वमौहूर्तिकशब्दो व्याख्यातः ।
प्रैषादय इति । तथा च मुहूर्तादुपरितनकालके धात्वर्थं विद्यमानाद्वातोः
प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु लिङ् च स्याद् लोट् कृत्याश्चेत्यर्थः । क्रमेण लिङादीनुदाहरति
मुहूर्तादूर्ध्वं यजेत यजतां यष्टव्यमिति । अत्र प्राप्तकाले अप्राप्तस्य लिङो
विधिः विध्यादिसूत्रे लिङ् विधौ प्राप्तकालस्य ग्रहणाभावात् । प्रैषातिसर्गयोस्तु विध्या-
दिसूत्रेणैव लिङ् सिध्यति । लिङ् एवात्र विधौ तु, तेन लोटः कृत्यानां च वाधः
स्यात् । अतश्चकारेण तेषामपि विधिरिति ज्ञेयम् । स्मे लोट् । पूर्वसूत्रेति ।
तथा च मुहूर्तादुपरितनकाले प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु लोडेव स्यात्, न तु लिङ् कृत्या-
श्चेत्यर्थः, तदाह लिङः कृत्यानां चापवाद इति । अधीष्टे च । लोट्

प्रैषातिसर्ग । प्रैषो विधिरपि । विधिग्रहणे कर्तव्ये प्रैषग्रहणं शिष्यबुद्धिवैश-
द्यार्थमित्याहुः । लोटोऽनुकर्षणमिति । 'लोट् च' इति योगस्येदमेव प्रयोजनम्,
एकयोगत्वे तु लिङोऽप्यनुकर्षणं स्यात् । प्राप्तकालार्थमिति । प्रैषातिसर्गयोः
पूर्वणैव सिद्धत्वादिति भावः । लिङ् चोर्ध्वं । प्राप्तकालविशेषेऽप्राप्तस्य लिङो विवा-
नार्थमिदं सूत्रम् प्रैषातिसर्गयोस्तु पूर्वणं प्राप्त एव लिङ् । लोट् कृत्यानां काल-
विशेषेऽस्मिन् लिङा वाधा माभूदिति चकारः । पूर्वसूत्रस्य विषय इति । प्रैषादय
ऊर्ध्वमौहूर्तिके इति चानुवर्तते इति भावः । अधीष्टे च । लिङोऽपवादः । योग-

लोट् स्यात् । त्वं स्माध्यापय । २८२१ लिङ् यदि । (३-३-१६८) यच्छब्दे
उपपदे कालसमयवेलासु च लिङ् स्यात् । कालः समयो वेला वा यद् भुञ्जीत
भवान् । २८२२ अहं कृत्यतृचश्च । (३-३-१६९) चाल्लिङ् । त्वं कन्यां
वहेः । २८२३ शक्ति लिङ् च । (३-३-१७२) शक्तौ लिङ् स्यात् ।
चात्कृत्याः । भारं त्वं वहेः । 'माङि लुङ्' (सू० २२१९) । मा कार्पीः । कथं
मा भवतु, मा भविष्यतीति ? नायं माङ् किं तु माशब्दः । २८२४ धातुसंबन्धे

स्यादिति । अघोष्ठे विहितस्य लिङोऽपवादः । अघोष्ठं सत्कारपूर्वको व्यापार इत्युक्तम् । त्वं
स्माध्यापयेति गुरुं प्रत्युक्तिः । 'स्मे लोडघोष्ठे च' इत्येकसूत्रत्वेन सिद्धे योगविभागस्तु ऊर्ध्व-
मौहूर्तक इत्यनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थः । 'कालसमयवेलासु तुमुन्' इत्युत्तरसूत्रं तु कृदधिकारे व्याख्या-
स्यते । लिङ् यदि । कालसमयवेलास्वित्यनुवर्तते । सर्वलकारापवादः । तुमुनपवादश्च ।
भुञ्जीत भवानिति यत् तस्य कालः समयो वेला वेत्यन्वयः । अहं कृत्यतृचश्च । चाल्लि-
ङ्गिति । योग्ये कर्तारि गम्ये कृत्याः तृच् लिङ् चेत्यर्थः । त्वं कन्यां वहेरिति । कन्या-
विवाहस्य योग्य इत्यर्थः । शक्ति लिङ् च । शक् इति भावे क्विवन्तम् । शक्तौ गम्यमा-
नायामित्यर्थः । भारं त्वं वहेरिति । वोढुं शक्त इत्यर्थः । माङि लुङिति व्याख्यातमपि
क्रमप्राप्तं विशेषविषयस्य पुनः स्मार्यते । ननु सर्वलकारापवादोऽयमित्युक्तम् । एवं सति मा
भवतु मा भविष्यतीति कथमिति शङ्कते कथमिति । परिहरति नायं माङिति ।
किंत्विति । इकारानुबन्धविनिर्मुक्तस्यापि अव्ययेषु पाठादिति भावः । न च
माशब्दमादाय मा भवत्वित्यादिप्रयोगसत्त्वे 'माङि लुङ्' इति व्यर्थमिति वाच्यम्,
सर्वलकारविषये 'न माङ्योगे' इत्यडाडरहितलुङन्तप्रयोगार्थं तदावश्यकत्वात् ।
धातुसंबन्धे । धातुशब्देन धात्वर्थो लक्ष्यते । धात्वोः संबन्ध इति विग्रहः,
संबन्धस्य द्विनिष्ठत्वात् । तथा च धात्वर्थयोः संबन्धे सति प्रत्ययाः स्युरिति लव्वम् ।
कस्मिन्नर्थे इत्याकाङ्क्षायां काले इति गम्यते, 'वर्तमाने लट्' इत्यारम्य तत्तत्काल-

विभागस्तु ऊर्ध्वमौहूर्तिकाननुवृत्त्यर्थः । लिङ् यदि । कालसमवेलासु चेति । उपपदेऽपि
वचनविपरिणामेन संबध्यते । तुमुनोऽपवादः । यद् भुञ्जीतेति । यत्कालः पचतोत्यत्र तु न,
प्रेषादीनामनुवृत्तेः । अहं । योग्ये कर्तारि गम्यमाने कृत्यतृचो भवन्ति । त्वया कन्या वोढव्या ।
वहनीया । त्वं कन्यां वोढा । कन्यां वहेरिति । कन्योद्धहने योग्यस्त्वमित्यर्थः । नन्वहं
किमर्थं कृत्यतृचो विधीयन्ते । यावता सामान्येन विहितत्वादनहंऽपि भविष्यन्तीति चेत् ।
अत्राहुः—अहंतायां द्योत्यायामप्राप्ते लिङ् विधीयते, तेन तु लिङ्ग वावा माभूदिति कृत्यतृ-
चोविधानम् । न च वासरूपविधिना समोहितसिद्धिः । स्थविकारादृच्छं तदप्रवृत्तेरिति ।
धातुसंबन्धे । इह धात्वोर्विशेषणविशेष्यभावादिसंबन्धोऽनुपपन्नः, स्वार्थस्मारणेनोपक्षीणत्वात् ।
पदार्थसंसर्गो वाक्यार्थः, कारकविशिष्टा क्रिया चेति स्वीकारात् शब्दानुगमादृते न शाब्दो-
ऽस्ति प्रत्यय इत्यवष्टभ्य शाब्दबोधे शब्दोऽपि भासते इत्यभ्युपगमेऽपि शब्दस्य
स्वायं प्रत्येव प्रकारत्वं न तु शब्दान्तरं प्रति । तथा च धातुसंबन्धो वाक्येन न बुध्यते

प्रत्ययाः । (३—४—१) धात्वर्थानां संबन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽप्यत्रापि
स्युः । तिङन्तवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः

विशेषेणैव प्रत्ययविधिदर्शनात् । तत्र तत्तद्विधिभिरेव तत्तत्कालविशेषे प्रत्ययसिद्धेस्ततोऽप्य-
स्मिन्काले इति गम्यते, तदाह धात्वर्थानामित्यादिना । धात्वर्थयोरित्यर्थः । उदाहरण-
बहुत्वाभिप्रायं बहुवचनम् । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानत्रदा' इत्यादिसूत्रे यत्र काले ये प्रत्यया-
उक्ताः ते धात्वर्थयोः संबन्धे गम्ये ततोऽप्यस्मिन्नपि काले स्युरिति यावत् । तथा च वसन्
ददर्शेत्यत्र लडादेशः शतृप्रत्ययो भूतकाले इति सिद्धं भवति । ननु 'वसन् ददर्श' इत्यत्र भूते
लडिव वर्तमाने लिङित्यपि स्यादित्यत आह तिङन्तेति । वसन् ददर्शेत्यादौ तिङन्तवाच्य-
दर्शनादिक्रिया प्रधानम् । वासादिक्रिया तु दर्शनादिक्रियार्थत्वाद् गुणभूता । अतः प्रधान-
भूतदर्शनादिक्रियानुसारेण गुणभूतवासादिक्रियावाचिभ्य एव इह प्रत्ययाः काला-

इति तस्य वाक्यार्थत्वासंभवाद्धानुशब्देन धात्वर्थो लक्ष्यते । ननु 'धातोः कर्मणः समानकर्तृ-
कात्-' इति सन्निधौ कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च धातोरर्थद्वारकं विशेषणमाश्रितं तथेहापि
धात्वोरर्थद्वारकः संबन्धोऽस्त्विति चेत् । मैवम् । तथा हि सति परस्परसंबन्धार्थबोधकानेक-
धातुप्रयोग एव प्रत्ययाः स्युस्ततश्च गोमानासीत् गोमान् भवितेत्यादि न सिद्धेत् । न ह्यत्र
'वसन् ददर्श' वर्तमानकालो वसिरिव वर्तमानकालोऽस्तिः प्रयुज्यते । न चाप्रयुज्यमानस्य
धात्वन्तरेण संबन्धोऽस्ति । अर्थयोः संबन्धाभ्युपगमे धातुद्वयाभावेऽपि धात्वर्थद्वयस्य सत्त्वाद्
गोमानासीदित्यादौ नानुपपत्तिः । तदेतदभिप्रेत्याह धात्वर्थानामिति । विषयबहुत्वपेक्षं
बहुवचनम् । एकैकविषयापेक्षायां तु धात्वर्थयोरिति बोध्यम् । एतच्च मनोरमानुसारेण व्या-
ख्यातम् । केचित्तु धात्वोरर्थद्वारकसंबन्धेऽभ्युपगमे गोमानासीद्भवितेत्यादि न सिध्येदिति मनो-
रमोक्तं चिन्त्यमेव । 'तत्करोति तदाचष्टे' इत्यत्रेव 'तदस्यास्त्यस्मिन्-' इत्यत्राप्येकत्ववर्त-
मानत्वयोरविवक्षितत्वात् प्रकृतसूत्रानपेक्षयैव तत्सिद्धेः । न ह्यत्र मनुब्विधौ वर्तमाने लिङि-
त्यादाविव कालविशेषपरिग्रहोऽस्तीत्याहुः तद्भाष्यकैयटाद्यननुगुणम् । तथा हि भाष्ये प्रत्यय
इत्यनुवर्तमाने पुनरत्र प्रत्ययग्रहणं किमर्थमित्याक्षिप्य अघातुप्रत्ययानामपि संबन्धे साधुत्वं
यथा स्याद् गोमानासीद् भविता वेति समाहितम् । कैयटेन तु 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति--'
मनुप् प्रत्ययो वर्तमानसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तौ विहित इत्युक्तम् । तथा च मनुब्वि-
धावस्तीत्यत्र एकत्वस्याविवक्षितत्वेऽपि वर्तमानत्वं विवक्षितमिति तद्ग्रन्थबलादव-
गम्यते । किं च दण्डिनमानयेत्युक्ते वर्तमानसत्ताविशिष्टदण्डयुक्त एवानीयंते नान्यः ।
तथा च आसीद् भवितेति तिङन्तपदानुरोधेन गोमानित्यत्र गावोऽस्यासन् गावोऽस्य
भवितार इत्यतीतानागतसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तो मनुप्रत्ययः प्रकृतसूत्रेणैव विधीयते,
न तु तदुक्तरीत्या लभ्यत इति दिक् । ननु तत्तद्विधिवाक्यैरेव स्वविषये प्रत्ययाः
सिद्धाः किमनेन सूत्रेणेत्यत आह यत्र काल इति । 'वर्तमानसामीप्ये--' इत्यारभ्य
कालान्यत्वं प्रायेण प्रतिपाद्यते तदेव चेह गृह्यत इति भावः । वनानि पश्यन् ययावि-
त्यादौ वर्तमानभूतकालादिप्रत्ययेषु को वा स्वकालात्प्रच्युतो भवतीत्याकाङ्क्षायामाह

प्रत्ययाः । वसन्ददर्शं । भूते लट् । अतीतवासकर्तृकर्तृकं दर्शनमर्थः । सोमया-
ज्यस्य पुत्रौ भविता । सोमेन यक्ष्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम् । २८२५
क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः । (३-४-२)

न्तरेषु विधीयन्त इत्यर्थः । भूते लिङिति । एवं च उषित्वा ददर्शेत्यर्थः, तदाह अतीतेति ।
अतीतवासे कर्ता कर्ता यस्येति विग्रहः । 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' इति ज्ञापकाद्व्यधिकरण-
पदो बहुव्रीहिः उदाहरणान्तरमाह सोमयाजीति । सोमेन इष्टवान्यः स सोमयाजी । 'करणे
यजः' इति भूते विहितो णिनिरिह भवितेत्यनद्यतनभविष्यल्लुङन्तप्रधानक्रियानुसारेण अनद्य-
तनभविष्यति बोध्यः, तदाह सोमेन यक्ष्यमाण इति । भवनमिति । उत्पत्तिरित्यर्थः ।
गोमानासीदित्यप्युदाहार्यम् । गौरस्यास्तीति अस्तिक्रियायां वर्तमानायां तदस्यास्तीति विहितो
मतुब् गौरस्यासीदिति भूतायामस्तिक्रियायां भवति, धात्वर्थद्वयसम्बन्धस्य सत्त्वात् ।
एतेन अर्थद्वारके धात्वोः संबन्धे इत्यपि व्याख्यानं परास्तम् । तथा सति परस्परसंब-
न्धार्थबोधकधातुद्वयप्रयोगे प्रत्यया इत्यर्थलाभाद् गोमानासीदित्यत्र मतुबनापत्तेः । नहि
धात्वोरिह प्रयोगोऽस्ति । धात्वर्थयोः सम्बन्धे इत्यर्थाभ्युपगमे तु गोमानासीदित्यत्र
धातुद्वयप्रयोगाभावेऽपि धात्वर्थद्वयस्य - सत्त्वादासीदित्यर्थे मतुब् निर्वाध इत्यन्यत्र
विस्तरः । क्रियासमभि । अत्र चत्वारि वाक्यानि । तत्र क्रियासमभिहारे लोडिति
प्रथमं वाक्यम् । पौनःपुन्यं भृशार्थंश्च क्रियासमभिहारे इत्युक्तम् । क्रियासमभिहारे
इति धात्वर्थविशेषणम् । क्रियासमभिहारविशिष्टक्रियावृत्तेर्धातोरिति लभ्यते लोट्

तिङ्वाच्येति । प्रधानानुरोधेन गुणस्य नयनमुचितं न तु विपरीतमिति भावः । प्रत्यया
इति । कालान्तरभाजो भवन्तीत्यर्थः । भूते नेडिति । एवं चोषित्वा ददर्शेत्यर्थः । अती-
तेति । अतीतवासकर्ता कर्ता यस्य दर्शनस्येति बहुव्रीहिः । सोमयाजीति । 'करणे यजः'
इति भविष्यति णिनिः अतएवाह सोमेन यक्ष्यमाण इति । एवं च पश्यन् ययावित्यत्र
हशेभूते लट् । दृष्ट्वा ययावित्यर्थः । 'निवेदयिष्यतो मनो न विव्यथे' इत्यत्र तु
वेदयतेभूते लृट् तस्य 'लृट्ः सदा' इति शतप्रत्ययः, निवेदनं कृतवत् इत्यर्थं इत्याच्चूहम् ।
स्यादेतत्—भावि कृत्यमासीदित्यत्र सूत्ररीत्या भाविशब्दस्य भूतकालत्वे स्वीकृते सत्यतीतं
भवनमित्यर्थादासीच्छब्दस्याप्येककर्तृकमतीतं भवनमित्यर्थाद् भाव्यासीच्छब्दयोर्गुणपदप्रयोगो न
स्यात् । भाविशब्दार्थस्य आशीच्छब्देनैव लाभात् । ततश्चैतावन्तं कालं भावितया व्यवहृतं
तदिदानीमासीदित्यर्थोऽत्रावश्यं स्वीकर्तव्यः । स्वीकृते तु गोमानासीदित्यत्रापि गोमानिति
व्यवहारविषय आसीदित्यर्थोऽस्तु 'वसन् ददर्श-' इत्यादौ भूते लक्षणया यथायथं लडादि-
स्वीकर्तव्यः । सोमयाजीत्यत्र तु भूत एव णिनिप्रत्यये जातेऽपि भवितेति लुङन्तसम-
भिव्याहारे सति सोमयाजीति व्यवहरिष्यमाण इत्यध्याहारेण णिनेर्भविष्यदर्थे लक्ष-
णया वा प्रयोगो भवेदिति किमनेन सूत्रेणेति चेत् । अत्राहुः—अध्याहारलक्षणा-
प्रयुक्तकलेशं विनैव प्रायशो निर्वाहार्थः सूत्रारम्भः । न हि भावि कृत्यमासीदित्यादौ
वर्वाचिदध्याहारादिकमगत्या भवतीति सर्वत्र तस्वीकर्तृमुचितमिति । क्रियासमभि-

पौनः पुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातालोट् स्यात्तस्य च हिस्वौ स्तः । तिङामपवदः ।
तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तस्तिङ्संज्ञौ च तध्वमोर्विपये

तु द्योतकः, तदाह पौनः पुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये इति । क्रियासमभिहारविशिष्टक्रिया-
वृत्तेर्धातोर्लोडिति यावत् सर्वलकारापवादः । लोटो हिस्वाविति द्वितीयं वाक्यं व्याचष्टे
तस्येति । अपवादमित्यर्थः । प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम् । ननु हिस्त्रयोर्हभयोरपि लादेशत्वात्
परस्मैपदत्वं स्यात् । तथा सति हेः परस्मैपदत्वं स्वादेशस्य त्वात्मनेपदत्वमितीष्टा व्यवस्था
न सिध्येत् । अस्य स्वादेशस्य तङ्प्रत्याहारप्रविष्टत्वाभावेन 'तङानावात्मनेपदम्' इत्यस्या-
प्रवृत्तेः । 'तिप्तस्झि-' इत्यादिसूत्रोपात्तेषु तातामादिष्वेव तङ्संज्ञाप्रवृत्तेः । किं च अनयो-
हिंस्योः 'तिप्तस्झि-' इति सूत्रानन्तर्भूतत्वात्तिङ्त्वं च दुर्लभमित्यत आह तौ चेति । लोटो
हिस्वाविति द्वितीयवाक्ये तावत्क्रियासमभिहारे लोडिति प्रथमवाक्याद् लोडित्यनुवृत्तं
स्थानपष्ठ्या विपरिणतं तृतीयं वाक्यं संपद्यते । तत्र हि लोटो हिस्वौ इति द्वितीयवाक्याद्
हिस्वावित्यनुवृत्तं धर्मपरमाश्रीयते । तथा च लोडादेशौ हिस्ववद्भवत इति लभ्यते । कौ
भवत इत्याकाङ्क्षायां पूर्ववाक्योपस्थितौ हिस्वाविति गम्यते । ततश्च याविमौ तिङनन्तर्भूतौ
हिस्वावुक्तौ तौ प्रसिद्धलोडादेशतिङन्तर्भूतहिस्ववद् भवत इति तृतीयं वाक्यं पर्यव-
स्यति । तिङन्तर्भूतहिस्वयोस्तावत् क्रमात् परस्मैपदत्वमात्मनेपदत्वं तिङ्त्वं च
प्रसिद्धम् । अतः प्रकृतौ हिस्वौ क्रमात् परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तः तिङ्संज्ञौ चेत्यर्थः ।
तिङ्त्वात्पदत्वसिद्धिः । ननु वा च तध्वमोः इति तध्वमोर्हिस्वादेशविकल्पविधिरनुप-
पन्नः । लडादेशभूतहिस्वयोस्तिङपवदतया लोटस्तध्वमोरप्रसक्तेरित्यत आह तध्व-
मोर्विपये त्विति । स्थानपष्ठीमाश्रित्य लोडादेशतध्वमोः स्थाने हिस्वावित्यर्थ इति

हारे द्योत्य इति । क्रियासमभिहारो धातोरेवार्थः । लोट् तु द्योतक इति भावः । तस्य
च हिस्वौ स्त इति । ननु लोड् इत्यनेन तिङो लक्षयित्वा तिङामेव हिस्वौ विधीयेताम् ।
तथा सति तिङन्तत्वात्पदत्वं लभ्यत इति गुणोऽप्यस्ति । वा च तध्वमोरिति वाक्यशेषोऽपि
स्वरसतः संगच्छते । अन्यथा येन नाप्राप्तिन्यायेन हिस्वयांस्तिङपवादत्वे सति तध्वमोः स्थाने
तयोर्विकल्पेन विधानसंभवादुक्तवाक्यशेषो दुरुपपाद इति चेत् । अत्राहुः— लोट्शब्दस्य
तिङ्लक्षणा न न्याय्या असंजातविरोधित्वेनोपक्रमस्य प्रावल्याद्विषयसम्भ्याश्रयणेन वाक्यशे-
स्यापपन्नत्वाच्च । किं च तिङामादेशत्वे तिप्सिप्मिपां स्थाने विहितस्य हेः स्थानिवद्भावेन
पित्त्वात् तिङ्त्वाभावेन लुनीहीत्यत्र, 'ई हल्यघोः' इतीत्वं न स्यात् । ब्रूहीत्यत्र । 'ब्रुव इट्'
इतीडागमे ब्रवीहि इति स्यात् । तुण्डीत्यत्र तु 'तुणह इम्' इतीमागमे तुणेढीति स्यात् । किं
च लादेशानामेव परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञे न तु लादेशतिङादेशानामिति सर्वेषां तिङां द्वावपि
हिस्वौ पर्यायेण स्यातां न तु तिवादीनां हिस्तडा स्व इति पदव्यवस्यया । ततश्च लकार-
स्यैवादेशौ हिस्वौ न तु तिङामित्यवश्यं स्वीकर्तव्यमिति । नन्वेवं द्वयोरपि 'लः परस्मैपदम्'
इति परस्मैपदसंज्ञा स्यात्तत्र परस्मैपदिभ्य एव हिस्वौ स्यातामत आह तौ चेति । अयं

तु हिस्वौ वा स्तः । पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते । हिस्वविधानसामर्थ्यात् । तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्तरि । आत्मनेपदिभ्यः स्वो भावकर्मकर्तृषु । २८२६ समुच्चयेऽन्यतरस्याम् (३—४—३) अनेक-

न भ्रमितव्यम्, येनोक्तदोषः स्यात् । किंतु विषयविषयिभावः षष्ठ्यर्थः । तथा च तद्ध्वमो-
विषये लोटो हिस्वौ, पक्षे तद्ध्वमाविति फलतीत्यर्थः । अत्र मध्यमपुरुषवहुवचनमेव तिशब्दो
गृह्यते । व्याख्यानाद् ध्वंसाहचर्याच्च । ननु हिस्वयोरनयोर्मध्यमपुरुषैकवचनत्वस्याप्यति-
देशाद्युष्मत्सामानाधिकरण्ये एकत्वे च सत्येव हिस्वौ स्याताम् । तथा च 'इमौ हिस्वौ सर्वेषां
पुरुषाणां सर्वेषां च वचनानामिष्येते' इति भाष्यमनुपपन्नमित्यत आह पुरुषैकवचनसंज्ञे-
त्विति । हिस्वयोर्मध्यमपुरुषसंज्ञा एकवचनसंज्ञा च नातिदिश्यते इत्यर्थः । कुत इत्यत आह
हिस्वविधानेति । यदि हिस्वयोर्मध्यमपुरुषैकवचनसंज्ञे स्याताम्, तर्हि युष्मत्सामाना-
धिकरण्ये, एकत्वे च सत्येव लोटो हिस्वौ स्याताम्, अन्यत्र तु यथायथं तिवाद्यादेशाः स्युः ।
तथा सति लोटो हिस्वविधानमनर्थकं स्यात् । अतो न पुरुषवचनातिदेश इत्यर्थः । तेनेति ।
हिस्वयोः पुरुषवचनातिदेशाभावेन क्रमात् परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञालाभेन चेत्यर्थः । सकलेति ।
सकलपुरुषवचनविषये हिर्भवति । स च भवन् परस्मैपदिभ्य एव कर्तर्येव भवति, न त्वात्मने-
पदिभ्यो भावकर्मकर्तृष्वित्यर्थः, शेषात्कर्तरि परस्मैपदमित्युक्तेरिति भावः । आत्मनेपदिभ्यः
स्व इति । 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्, भावकर्मणोः' इत्यादिसूत्रविषयेभ्यो धातुभ्यो भावकर्म-
कर्तृषु लोटः स्व एव भवतीत्यर्थः । अनयोरत्र क्रमात् परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञाविध्यभावे तु
लादेशत्वेन उभयोः परस्मैपदत्वात् कर्तर्येव परस्मैपदात्मनेपदिभ्योऽपि स्यादिति भावः । समुच्चये ।

भावः—लोटो हिस्वो इति वाक्ये 'क्रियासमभिहारे लोट्-' इति वाक्याल्लोडित्यनुवर्तते
तच्च हिस्वावित्यस्य विशेषणम् । न च हिस्वौ लोटौ भवत इति सामर्थ्याल्लोड्धर्मकावित्यर्थः
संपद्यते । तत्रापि मुख्यलोट्संबन्धिनो धर्मस्य प्रत्ययत्वस्यातिदेशो व्यर्थः । स्थानिवत्त्वेनैव
तत्सिद्धेः, किं तु स्थानिवद्भावलोड्व्यपदेशकौ तिङ्भूतौ यौ हिस्वौ तयोरेव धर्म
इहातिदिश्यते । केचिन्तु क्रियासमभिहारे लोडित्यनन्तरं लाघवात्तस्य हिस्वाविति वक्तव्ये
लोड्ग्रहणसामर्थ्याल्लोड्धर्मकात्रेव हिस्वौ लोटः स्थाने भवत इत्यर्थः संपद्यते । तथा च
पूर्वात्करीत्या तिङ्भूतौ तौ हिस्वौ तयोरेव धर्म इहातिदिश्यत इति सिद्धमिष्टम् । एवं च
लोटो हिस्वाविति वाक्ये पूर्ववाक्याल्लोड्ग्रहणं नानुवर्तनीयमित्याहुः । तिङ्संज्ञौ चेति ।
तेन पदत्वं 'तिङ्ङितिङः' इति च भवति । हिस्वविधान इति । यदि हि पुरुषवचनसंज्ञे
अपि स्यातां तर्हि युष्मत्सामानाधिकरण्ये एकत्वे च सत्येव हिस्वाभ्यां भाव्यं तत्र च व्यर्थो
हिस्वविधिरिति भावः । हिः कर्तरि । स्वोभावकर्मकर्तृष्विति । उक्तं च कैयटेनापि—
हिशब्दस्य कर्ता वाच्यः स्वशब्दस्य तु भावकर्मकर्तार इति । अत्र नव्याः—अल्पे ह्रस्वे
इत्यादौ कप्रत्ययवत्क्रियासमभिहारे लोड्यं स्वाधिक एव । न त्वस्मिँल्लोटि 'लः कर्मणि च-'
इत्याद्यर्थोऽभ्युपेयः, प्रयोजनाभावात् । यदि तु हिशब्दस्य कर्ता अर्थः स्यात् (तर्हि) पुनः

क्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात् । २८२७ यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्व-
स्मिन् । (३—४—४) आद्ये लोड्विधाने लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोज्यः ।
२८२८ समुच्चये सामान्यवचनस्य । (३—४—५) समुच्चये लोड्विवौ

समभिहार इति पदरहितं 'क्रिया लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते ।
क्रियेति लुप्तपष्ठीवहुवचनान्तं समुच्चय इत्यन्वेति, तदाह अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये
इति । एवं च कारकसमुच्चयमाश्रित्य नास्य प्रवृत्तिः । प्रागुक्तमिति । धातोर्लोट् तस्य
हिस्वौ प्रसिद्धहिस्वधर्मकौ, तध्वमोर्विषये वा इत्युक्तमित्यर्थः । यथाविध्यनुप्रयोगः ।
'क्रियासमभिहारे-' इति, 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति च लोड्विधी उक्तौ । तयोर्मध्ये यत्पूर्व-
सूत्रं 'क्रियासमभिहारे-' इति तदेतत्पूर्वशब्देन परामृश्यते, तदाह आद्ये लोड्विधाने इति ।
त्रिधिमनतिक्रम्य यथाविधि । यस्याः प्रकृतेः लोड्विहितः तस्या अनुप्रयोग इति लभ्यते,
तदाह लोट्प्रकृतिभूत एवेति । अत्रानुप्रयोगः पश्चात्प्रायोगः, न त्वव्यवहितत्वं विव-
क्षितम्, लुनीहि लुनीहि इत्येवायं लुनातीति भाष्यप्रयोगाल्लिङ्गात् । समुच्चये
सामान्यवचनस्य । उच्यतेऽनेनेति वचनः । सामान्यवाचिन इत्यर्थः । फालतमाह

पुनरतिशयेन वा यानं ह्यन्तस्यार्थं इति वक्ष्यमाणग्रन्थः स्वरसतो न संगच्छेत । याहियाहो-
त्यादौ तु कर्त्रादिप्रतीतिर्यातीत्यादिसमभिव्याहारेण सुलभैव । यथा एधांचक्रे इत्यत्र तडादे-
शात्प्रागेव आमः परस्य लेलुंक्प्रामन्ते संख्याप्रतीत्यभावंऽपि चक्रे इत्यनुप्रयोगवशेन एक-
कर्तृका वृद्धिरूपा क्रियेत्यविद्यमानापि संख्या प्रतीयते, तथैव हिस्वान्तेऽपि कालकारकसंख्या-
प्रतीतिर्यातीत्याद्यनुप्रयोगवलेन भवतीत्याहुः । स्यादेतत्—'क्रियासमभिहारे हिस्वौ लोड्वा च
तध्वमोः' इति सूत्रमसु । तथा च हिस्वौ लोटौ न भवत इति लोड्वधर्मकावत्यर्थः । पूर्वाक्त-
रीत्या स्यादिति सर्वेष्टसिद्धी किमनेन लोट इति पष्ठयन्तकरणेनेति चेत् । अत्राहुः—
हिस्वयोर्यदि लोट्स्थानिकत्वं न स्वीक्रियते तर्हि तयोर्लोडादेशवद्भावेन 'ई हल्यघाः' इत्यादि-
प्रवृत्त्या लुनीहीत्यादिसिद्धावपि हिस्वान्तस्य लोडन्तत्वं न सिध्येत् । तथा च हन्त चेत्यनुदा-
त्तविकल्पो न स्यात् । हन्त प्रलुनीहिप्रलुनीहीत्ययं लुनाति । एवं च लोडन्तत्वलाभार्थं लोटो
हिस्वाविति विधीयते । यदि तु हिस्वौ लोडित्युक्तेऽपि लोड्वद्भावाश्रयेण लोट्कार्यं
हन्त चेति स्वरविकल्पः सिध्यतीति ब्रूषे तर्हि स्थानिवद्भावलोडधर्मकौ हिस्वावित्यर्थ-
स्थानाश्रयणाल्लोडादेशकार्याणि परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञादीन्यपि न सिध्यन्ति । तथा च
पूर्वोक्त दोपस्तदवस्यः स्यात् । लोट् लोटो हिस्वौ इत्युक्ते तु स्थानिवद्भावेन हिस्वयोर्लोट्-
त्वाल्लोडन्तकार्यं स्वरविकल्पः सिध्यति, क्रियासमभिहारे लोट् इति वाक्याल्लोडित्यनु-
वर्त्य हिस्वौ लाडिति प्रागेव व्याख्यातत्वाल्लोडादेशवद्भावेन परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञादी-
न्यपि सिध्यन्तीति । समुच्चये । चिनातेभवि 'एरच्' इत्यच् प्रागुक्तमिति ।
धातोर्लोट् लोटो हिस्वौ तध्वमोर्विषये वेत्यर्थः । यथाविध्यनु । पूर्वस्मिन्क्रियासम-
भिहारविषये । अत्र संख्याकारकादीनां हिस्वादप्रतीतेस्तद्वोधनायानुप्रयोगो न्यायत

सामान्यार्थकस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात् । अनुप्रयोगाद्यथायर्थं लडादयस्तिवा-
दयश्च । ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः । 'क्रियासमभिहारे द्वे
वाच्ये' (वा० ४६९५) । याहि याहीति याति । पुनः पुनरतिशयेन वा यानं
ह्यन्तस्यार्थः । एककर्तृकं वर्तमानं यानं यातीत्यस्य । इतिशब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यं
ग्राहयति । एवं गतः यान्ति । यासि याथः याथ । यात यातेति यूयं यात ।

सामान्यार्थकस्येति । समुच्चयमानक्रियासामान्यवाचिन इत्यर्थः । अनुप्रयोगादिति ।
अनुप्रयुज्यमानादित्यर्थः । तत इति । अनुप्रयुज्यमानधातुप्रकृतिकलडादिभिरित्यर्थः ।
हिस्वाभ्यां तु न संख्याकारकाद्यभिव्यक्तिः । तथा च भाष्यम्, 'हिस्वान्तमव्यक्तपदार्थकं तेना-
परिसमाप्तोऽर्थः' इत्यादि । 'क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये' इति वातिकं द्विरुक्तप्रक्रियायां व्याख्या-
तम् । इदमाद्यसूत्रविहितलोडन्तविषयमिति भाष्ये स्पष्टम् । क्रियासमभिहारे लोटमुदाहरति
याहि याहीति यातीति । भाष्ये इति शब्दस्य दर्शनादिति भावः । ह्यन्तस्येति । याहि
याहीत्यस्येत्यर्थः । एककर्तृकमिति । यातीति यानकर्तृस्तदेकत्वस्य च प्रतीतेरित्यर्थः ।
अभेदान्वये इति । तथा च पुनः पुनरतिशयेन वा यद्यानं तदात्मकमेककर्तृकं वर्तमानं यान-
मिति बोधः । तिङन्तेषु सर्वत्र क्रियाविशेष्यक एव बोध इति सिद्धान्तादेवमुक्तिः । एव-
मिति । याहि याहीति यातः । याहि याहीति यान्तीत्यादिसकलपुरुषवचनेषूदाहार्यमित्यर्थः ।
याहि याहीति ययौ । याहि याहीति याता । याहि याहीति यास्यति । याहि याहीति
यातु । लोप्मध्यमपुरुषवहुचनतादेशविषये लोटो हिभावविकल्प उक्तः—वा च तध्व-
मोरिति । तत्र हिभावपक्षे याहि याहीति यूयं यातेति सिद्धवत्कृत्य अभावपक्षे
आह यात यातेति यूयं यातेति । याहि याहीत्ययात् । याहि याहीति

एव प्राप्तस्तदनुवादेन यथाविधीति नियम्यते । तथा च पक्षे प्राप्तस्य नियमनाद्याहियाहीति
गच्छतीत्यादि न भवति । यद्यप्यन्यत्र 'इन्ह्नूपृषार्थम्णां शौ' इत्यादौ नियमशब्देन परिसंख्या
व्यवह्रियते 'सर्वनामस्थाने च—' इत्यादिना शौ तद्भिन्ने च दीर्घे प्राप्ते शेरन्यत्र तु तन्निवृत्ति-
परत्वात्तथापीह कदाचिद्यातीत्यस्य कदाचिद्गच्छतीत्यस्यानुप्रयोगे प्राप्ते यथाविधीत्ययमप्राप्तां-
शपरिपूरणाय 'नीहोनवहन्ति' इत्यादिवद्विधीयत इति नियमविधिरेवायम् । एतेन मीमांसक-
प्रसिद्धनियमविधिः शब्दशास्त्रेऽप्रसिद्ध इति वदन्तः परास्ताः । द्वे वाच्ये इति । वातिकमिदं
द्विरुक्तप्रक्रियायां व्याख्यातम् । इति शब्दस्त्विति । ननु इति शब्देन व्यवधानाद्यातीत्य-
स्यानुप्रयोगत्वं कथमिति चेत् । अत्राहुः—अनुशब्दस्येहानुवादित्वमात्रपरत्वाद् व्यवहित
विपरीतप्रयोगयोरिष्टापत्तिः । एतच्च भाष्यकारीयोदाहरणसूत्रप्रत्याख्यानाभ्यां निर्णी-
यते । न च 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' इति विशेषस्योक्तत्वात्सूत्रैकदेशस्य पूर्वस्मिन्निति पदस्य
वैयर्थ्यमस्तु नाम । यथाविध्यनुप्रयोग इति तु यथाविधीति नियमार्थं स्वीकर्तव्यमेव, अन्यथा
याहि याहीति गच्छतीत्यादि स्यादिति वाच्यम्, यस्माल्लोड्विधिस्तत्प्रकृतिकतिङन्तस्यैवोप-
स्थितत्वेनानुप्रयोक्तुमर्हत्वान्न तूपस्थितपरित्यागेन यत्किञ्चिदातुप्रकृतिकतिङन्तस्यानु-
प्रयोगाहतेति । अतएव 'स्वं रूपं शब्दस्य—' इत्यपि सूत्रं प्रत्याख्यातं भाष्यकारेण ।

याहि याहीत्ययासोत् । अयास्यद्वा । अवीध्वावीध्वेत्यधीते । ध्वंविषये पक्षे अवीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वम् । समुच्चये तु सक्तून्पिव, वानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं भुङ्क्व, दाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते । तद्धमोस्तु पिवत्, खादतेत्यभ्यवहरत् । भुङ्क्वमास्वादयध्वमित्यभ्यवहरध्वम् । पक्षे हिस्त्रौ । अत्र समुच्चयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन सामान्येनाभेदान्वयः । पक्षे सक्तून्पिवति ।

यायात् । लुङ्याह याहि याहीत्ययासीदिति । लुङि उदाहरति अयास्यद्वेति । याहि याहीत्ययास्यदिति लृङि रूपम् । यास्यति वेति पाठे लृटि उदाहरणम् । क्रमस्तु न विवक्षितः । पक्षे इति । ध्वंविषये स्वादेशाभावपक्षे इत्यर्थः । यूयमधीध्वम् । लोण्मध्यमपुरुषवहुवचनम् । भावकर्मणोस्तु भूयस्व भूयस्वेति भूयते । पच्यस्व पच्यस्वेति पच्यत इत्युदाहार्यम् । अथ 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' इत्यस्योदाहरति समुच्चये त्विति । अभ्यवहरतीति । पानं द्रवद्रव्यस्य दन्तसंमर्दनं विना भक्षणम् । स्वादनं तु कठिनद्रव्यस्य चर्चणम् । तयोः सामान्यरूपमभ्यवहरणम्, यथाकर्यचिद् भक्षणात्मकत्वात् । पक्षे हिस्वाविति । तद्धमोविषये कदाचित् हिस्वादेशौ पक्षे इत्यर्थः । पिव खादेत्यभ्यवहरेत्युदाहार्यम् । अत्रेति । पिव खादेत्यभ्यवहरतीत्यादौ समुच्चयमानपानखादनादिक्रियाविशेषाणामनुप्रयुज्यमानधातुवाच्याभ्यवहरणात्मकक्रियासामान्येन अभेदान्वय इत्यर्थः । पक्षे सक्तून्निति । समुच्चये लोडभावपक्षे अनुप्रयोगोऽपि सामान्यवचनस्य नास्तीति भावः ।

'अग्नेर्हक्' इत्यादौ विधिवक्त्रगतास्याङ्गारवाचकाग्निशब्दादेरुपस्थितत्वात् तत्परित्यागेनानुपस्थितवह्यादिशब्देभ्यो ढगादिर्न भवेदिति । एवं चास्मिन्प्रत्याख्याते यथाविध्यनुप्रयोगसूत्रे मीमांसकप्रसिद्धनियमविधेः स्थितोदाहरणमन्यदन्वेषणीयमिति दिक् । एवमिति । याहियाहीति यातः याहियाहीति यान्तीत्येवमूह्यमित्यर्थः । पक्षे इति । 'वा च तद्धमोः' इत्युक्तत्वाद् हिस्वाभावपक्ष इत्यर्थः । तद्धमोरित्यत्र तशब्देन मध्यमपुरुषवहुवचनं गृह्यते ध्वंसाहचर्यात् । यद्यपि ध्वमित्यात्मनेपदत्वमस्तीति तत्साहचर्येण प्रथमपुरुषैकवचनस्य ग्रहणं प्राप्नोति, तथापि बहुवचनत्वमध्यमत्वरूपधर्माभ्यां मध्यमपुरुषवहुवचनमेव गृह्यत इत्याशयेनोदाहरति यातयातेति यूयामिति । अस्यापि लोटो लङ्त्वात् 'तस्यस्यमिपाम्-' इति यात इत्यत्र थस्य तादेशः । विध्यादिलोङ्विषये त्वनुप्रयोगोऽपि थस्य तादेशप्रवृत्तेर्युगं यातेत्यनुप्रयोक्तव्यम् । अधीध्वमधीध्वमिति । 'सवाभ्याम्-' इत्यम् । अधीध्वे इति । विध्यादिलोङ्विषये तु अवीध्वमित्येवानुप्रयोक्तव्यम् । भावकर्मणोस्तु भूयस्वभूयस्वेति भूयते । पच्यस्वपच्यस्वेति पच्यते इत्याद्युन्नेयम् । 'समुच्चयेऽन्तरस्याम्' इति सूत्रे क्रियासमभिव्यक्तिरे इत्यननुवर्तनाद् द्वित्वमकृत्वैवादाहरति सक्तून् पिव धानाः खादेति । अभ्यवहरथेति । विध्यादिलोङ्विषये तु अभ्यवहरतेत्यनुप्रयोक्तव्यम् । एवम् अभ्यवहरध्वे इत्यत्राप्युक्तविषये अभ्यवहरध्वमित्यनुप्रयोक्तव्यम् । पक्षे हिस्वाविति । पिव खादेत्यभ्यवहरथ । भुङ्क्व आस्वादयस्वेत्यभ्यवहरध्वे इत्युदाहार्यम् ।

वानाः खादति । अन्नं भुङ्क्ते । दाधिकमास्वादयते^१ । एतेन-

‘पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुपाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।

विगृह्य चक्रे नमुचिद्विपा वली य इत्यमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः ॥’

इति व्याख्यातम् । अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यतनपरोक्षा एककर्तृका अस्वास्थ्य-
क्रियेत्यर्थात् । इह पुनः पुनश्चस्कन्देत्यादिरर्थ इति व्याख्यानं भ्रममूलकमेव, द्वितीयसूत्रे
क्रियासमभिहारे इत्यस्याननुवृत्तेः, लोडन्तस्य द्वित्वापत्तेश्च । पुरीमवस्कन्देत्यादि मध्यमपुरुषै-
कवचनमित्यपि केषांचिद् भ्रम एव । पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वात् ।

इति लकारार्थप्रकरणम्

एतेनेति । ‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’ इति ‘समुच्चये सामान्यवचनस्य’ इति च सूत्रद्वयेन
तदुदाहरणप्रदर्शनेन च पुरीमवस्कन्देत्यादि माधकाव्यस्य श्लोकवाक्यं व्याख्यातमित्यर्थः । वली
रावणो नमुचिद्विपा इन्द्रेण सह^२ विगृह्य त्रिरोधं प्राप्य पुर्याः अमरावत्या अवस्कन्दनं पीडनम्,
नन्दनवनस्य लवणम्, रत्नानां मोषणम्, अमराङ्गनानां हरणम् इत्येवंप्रकारेण अहर्दिवम्
अहन्त्यनि अस्वास्थ्यं चक्रे कृतवानित्यन्वयः । इत्यशब्द । इति पर्यायः अवस्कन्दनादिक्रिया-
विशेषाणाम् अस्वास्थ्यक्रियासामान्ये अभेदं ग्राहयति । फलितमाह अवस्कन्दनलवणा-
दीति । आदिना मोषणं हरणं च गृह्यते । भ्रममूलकत्वमुपपादयति द्वितीयसूत्रे इति । अन-
नुवृत्तेरिति । भाष्ये तदनुवृत्तेरनुक्तत्वादिति भावः । तदनुवृत्त्यभ्युपगमे वाचकमाह लोडन्तो-
स्येति । ‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’ इति सूत्रे क्रियासमभिहारे इत्यनुवृत्तौ अवस्कन्देत्यादिलोड-
न्तानां ‘क्रियासमभिहारे द्वे वाक्ये’ इति द्वित्वापत्तेरित्यर्थः । भ्रम एवेति ।
मध्यमपुरुषांशे एकवचनांशे च भ्रम एवेत्यर्थः । कुत इत्यत आह पुरुषवचन-
संज्ञे इह नेत्युक्तत्वादिति । अत्र भाष्ये हिस्वान्तयोरनभिव्यक्तसंख्याकालकत्वा
त्तदभिव्यक्तये अनुप्रयोगस्य न्यायत एव प्राप्तत्वादानुप्रयोगविधिर्मास्तु इत्युक्तम् । एवं
च ‘तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व त्रियस्वेत्येतत् तृतीय
स्थानम्’ इति श्रुतौ ‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’ इति लोटो हिस्वावेव भवतः, न त्वनु-
प्रयोगः । तत्र जननमरणक्रिययोरेव विवक्षिततया संख्याकालाभिव्यक्तेरविवक्षितत्वेन
तत्रानुप्रयोगस्य प्रयोजनाभावात् । एतेन ‘आ च सत्यलोकादाचावीचेर्जायस्व त्रियस्व
इति विपरिवर्तमानमात्मानं जीवलोकं चालोक्यास्मिन् संसारे नित्याशुचिदुःखात्मकं
प्रसंख्यानमुपवर्तते’ इति वाचस्पत्यग्रन्थेऽपि जायस्व त्रियस्वेति व्याख्यातम् । न चात्र
लवनादीति । आदि शब्देन मोषणहरणे ग्राह्ये । अनुवृत्त्यभ्युपगमे वाचकमाह

१ ‘स्वेदते’ इति क्वचित् पाठः ।

२ ‘सह’ इति क्वचिन्नास्ति ।

‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’ इत्यत्र क्रियासमभिहारे इत्यस्याननुवृत्तेरुक्तत्वात् कथमिह पौनः-
पुन्यावगतिरिति वाच्यम्, आ च सत्यलोकादाचावोतेः विपरिवर्तमानम् इति समभि-
व्याहारेण तदुपपत्तेः उदाहृतश्रुतौ तु पौनःपुन्यं असकृत्पदगम्यमित्यदोषः । कल्पतरु-
ग्रन्थे तु जायस्व म्रियस्वेत्यत्र ‘क्रियासमभिहार-’ इति सूत्रेण लोडित्युक्तम् । तत्तु
द्वित्वापत्तेरुपेक्ष्यमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यां
बालमनोरमाख्यायां लकारार्थप्रक्रियानिरूपणं समाप्तम् ।

लोडन्तस्येति । भ्रम एवेति । पुरुषांशे वचनांशे च । लोडंशे तु प्रमैवेति
भावः । एवमुक्तोदाहरणेषु हिस्वान्तेषु तिङन्तत्वं यथायथं परस्मैपदात्मनेपदान्तत्वं च ।
सिद्धं पुरुषवचनसंज्ञे तु विधानसामर्थ्याद्विस्वयोर्न स्त इत्युक्तमिति सर्वेषुसिद्धिः ।

इति श्री परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीवामनेन्द्रस्वामिचरणारविन्दसेवक-
ज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृतौ सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
तत्त्वबोधिनीव्याख्यायां तिङन्तं सम्पूर्णम् ।

अकाराद्यनुक्रमेण

कौमुद्या भ्वादिप्रभृतिलकारार्थप्रकरणान्तसूत्रसूचिका

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

अ

- ४८२ अकर्मकाच्च १।३।२६
 ४८७ अकर्मकाच्च १।३।३५
 ४९० अकर्मकाच्च १।३।४५
 १०२ अकृत्सार्वधानुक १।४।२५
 १४० अक्षोऽन्यतरस्यां ३।१।७५
 ५३७ अचः कर्मकर्तारि ३।१।६२
 ९८ अचस्तास्वत्यत्य ७।२।६१
 ३१३ अचि विभाषा ८।२।२१
 १८ अजादेद्वितीयस्य ६।१।२
 ६५ अजेर्व्यघञपोः २।४।५६
 ३९१ अञ्जनगमां सान ६।४।१६
 ३२१ अञ्जेः सिचि ७।२।७१
 २५४ अङ्गाग्यगालवयोः ७।३।९९
 ५०९ अणावकर्मकाच्चित्त १।३।८८
 ५८ अत आदे ७।४।७०
 २५० अत उत्सार्वधा ६।४।११०
 ८३ अत उपधायाः ७।२।११६
 ६९ अत एकहल्म् ६।४।१२०
 १५ अतो दीर्घो ७।३।१०१
 ३६ अतो येयः ७।२।८०
 ११३ अतो लोपः ६।४।४८
 १३१ अतो ल्रान्तस्य ७।२।२
 ८३ अतो हलादेर्लघोः ७।२।७
 ३० अतो हेः ६।४।१०५
 ३९४ अत्र लोपोऽग्या ७।४।५८

- ३३७ अत्स्मृद्वृत्वरप्रथ ७।४।६३
 २५६ अदभ्यस्तात् ७।१।४
 २२३ अदः सर्वेषाम् ७।३।१००
 २२२ अदिप्रभृतिभ्यः २।४।७२
 ५६६ अधीष्टे च ३।३।१६६
 ४८७ अधेः प्रसहने १।३।३३
 ३१ अनद्यतने लङ् ३।२।१११
 २५ अनद्यतने लुट् ३।३।१५
 ५५५ अनवकल्पयम ३।३।१३५
 २५६ अनितेः ८।४।१९
 ९ अनुदात्तङित १।३।१२
 २०५ अनुदात्तस्य चर्दु ६।१।५९
 २२३ अनुदात्तोपदेश ६।४।३७
 ४५० अनुनासिकस्य ६।४।१५
 ५०५ अनुपराभ्यां कृञः १।३।७
 ५०४ अनुपसर्गाज्जः १।३।७६
 ४९० अनुपसर्गाद्वा १।३।४३
 १५० अनुविपर्यभि ८।३।७२
 ४९१ अनोरकर्मकात् १।३।४९
 ५४७ अपराक्षे च ३।२।११९
 ४९० अपह्वे ज्ञः १।३।४४
 ४७९ अपाच्चतुष्पा ६।१।१४२
 ५०४ अपाद्ददः १।३।७३
 ५४५ अभिज्ञावचने ३।२।११२
 ५०६ अभिप्रत्यभिभ्यः १।३।८०
 २१७ अभ्यस्तस्य च ६।१।३३
 ८९ अभ्यासस्यास ६।४।७८

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

- २२५ अग्यासान्च ७।३।५५
 २० अग्यासे चर्च ८।४।५४
 ४१२ अयङ्यि किङिति ७।४।२२
 ११७ अयामन्तात्वाद्ये ६।४।५५
 २६७ अतिपिपत्योश्च ७।४।७७
 ३४१ अतिह्रीन्लीरी ७।३।३६
 ५६२ अहं कृत्यतुचश्च ३।३।१६९
 ७९ अवाञ्चालम्बना ८।३।६८
 ४९२ अवाद्ग्रः १।३।५१
 ४४२ अशानायोदन्य ७।४।३४
 ३०० अश्नोतिश्च ७।४।७२
 ४४२ अश्वक्षीरवृषलव ७।१।५१
 ५१ असंयोगाल्लिट् कित् १।२।५
 २१ असिद्धवदनाभात् ६।४।२२
 ४१ अस्तिसिचोऽपृक्ते ७।३।९६
 १५१ अस्तेभूः २।४।५२
 १३ अस्मद्युत्तमः १।४।१०७
 २३० अस्यतिवक्ति ७।४।५२
 २९३ अस्यतेस्थुक् ७।४।१७

आ

- ४८९ आङ् उद्गमने १।३।४०
 ४७८ आङो दोऽनास्य १।३।२०
 ४८२ आङो यमहनः १।३।२८
 २७० आ च हौ ६।४।११७
 ६० आङजादीनान् ६।४।७२
 ३१ आङुत्तमस्य पिच्च ३।४।९२
 १७९ आत औ णलः ७।१।३४
 ४३ आतः ३।४।११०
 ४७ आतो ङितः ७।२।८१
 ५२० आतो युक्चिण्कृतो ७।३।३३
 १८० आतो लोप इटि ६।४।६४
 ६२ आत्मनेपदेष्वनतः ७।१।५
 ४८३ आत्मनेपदेष्वन्य २।४।४४

- २१९ आत्मनेपदेष्वन्य ३।१।५४
 ८६ आदिनिटुडवः १।३।५
 १७९ आदेच उपदेशे ६।१।४५
 ४५ आनि लोट् ८।४।१६
 ३६४ आप्तप्युधामीत् ७।४।५५
 ४८ आमः २।४।८१
 ५९ आमैतः ३।४।९०
 ५० आमप्रत्ययवत्कृणो १।३।६३
 ११२ आयादय आर्धं ३।१।३१
 २५ आर्धवातुकं शेषः ३।४।११४
 २४ आर्धवातुकस्येड्व ७।२।३५
 २२५ आर्धवातुके २।४।३५
 ११३ आर्धवातुके। ४।४६
 ५५० आशंसायां ३।३।१३२
 ५५१ आशंसावचने ३।३।१३४
 २८ आशिपि लिङ् ३।३।१७३
 २३९ आहस्यः ८।२।३५

इ

- ३९० इको झल् १।२।९
 ३९३ इङश्च २।४।४८
 ५६० इच्छार्थेभ्यो वि ३।३।१६०
 ५५९ इच्छार्थेषु लिङ् ३।३।१५७
 ४८ इजादेश्च गुरुमतो ३।१।३६
 ७६ इट ईटि ८।२।२८
 ६१ इटोऽत् ३।४।१०६
 ३९९ इट् सनि वा ७।२।६६
 १८९ इडत्यतिव्यय ७।२।६६
 ५७ इणः पीष्वलुङ् ८।३।७८
 २४२ इणो गा लुङि २।४।४५
 २४० इणो यण् ६।४।८१
 ४४७ इतरेतरान्यो १।३।१६
 ३२ इकश्च ३।४।१००
 ७१ इदितो नुम्वातोः ७।१।५८

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
२५८ इद्विरद्वस्य ६ । ४ । ११४		५२ उरत् ७ । ४ । ६६	
७७ इरितो वा ३ । १ । ५७		३३७ उर्त्तत् ७ । ४ । ७	
२०५ इष्टुगमियमां ७ । ३ । ७७		१७७ उश्च १ । २ । १२	
इ		१४३ उषविदजागृभ्यो ३ । १ । ३८	
४१२ ई घ्राब्मोः ७ । ४ । ३१		३७ उस्यपदान्तात् ६ । १ । ९६	
३५२ ई च गणः ७ । ४ । ९७		ऊ	
२३० ईडजनोर्ध्वं च ७ । २ । ७८		१७५ ऊदुपवाया गोहः ६ । ४ । ८९	
२३० ईशः से ७ । २ । ७७		२३७ ऊर्णतिर्विभाषा ७ । २ । ६	
२६९ ई हल्यघोः ६ । ४ । ११३		२३५ ऊर्णतिर्विभाषा ७ । ३ । ९०	
उ		ऋ	
१३५ उतश्च प्रत्यय ६ । ४ । १०६		१८१ ऋच्छ्रुताम् ७ । ४ । ११	
५५७ उताप्यः समर्थं ३ । ३ । १५२		४२५ ऋतश्च ७ । ४ । ९२	
२३५ उतो वृद्धिर्लुकि ७ । ३ । ८९		२९८ ऋतश्च संयोगादेः ७ । २ । ४३	
४०८ उत्परस्यातः ७ । ४ । ८८		१८५ ऋतश्च संयोगादे ७ । ४ । १०	
४९२ उदश्वरः सकर्म १ । ३ । ५३		२२१ ऋतेरीयङ् ३ । १ । २९	
४१८ उदोऽनुर्ध्वकर्मणि १ । ३ । २४		९९ ऋतो भारद्वाजस्य ७ । २ । ६३	
२६७ उदोऽष्टयपूर्वस्य ७ । १ । १०२		२०७ ऋहृशोऽङि गुणः ७ । ४ । १६	
४८२ उद्विभ्यां तपः १ । ३ । २७		१७७ ऋद्धनोः स्ये ७ । २ । ७०	
९८ उपदेशेऽत्वतः ७ । २ । ६२		ऋ	
७२ उपघायां च ८ । २ । ७८		१९७ ऋत इद्धातोः ७ । १ । १००	
३४३ उपघायाश्च ७ । १ । १०१		ए	
४८९ उपपराभ्याम् १ । ३ । ३९		५५ एकाच उपदेशे ७ । २ । १०	
४४३ उपमानादाचारे ३ । १ । १०		१८ एकाचो द्वे प्रथमस्य ६ । १ । १	
२५२ उपसर्गप्रादुर्भ्यां ८ । ३ । ८७		६० एत ऐ ३ । ४ । ९३	
१२८ उपसर्गस्यायतौ ८ । २ । १९		२४१ एतेलिङि ७ । ४ । २४	
७८ उपसर्गात्सुनोति ८ । ३ । ६५		२८ एहः ३ । ४ । ८६	
८५ उपसर्गदिसमासे ८ । ४ । १४		१८१ एलिङि ६ । ४ । ६७	
४८६ उपसर्गादिघ्रस्व ऊह ७ । ४ । २३		ओ	
५०७ उपाच्च १ । ३ । ८४		३६९ ओः पुयण्यपरे ७ । ४ । ८०	
३२४ उपात्प्रनियत्नवै ६ । १ । १३९		२८१ ओतः इयनि ७ । ३ । ७१	
४९२ थपाद्यमः स्वकरणे १ । ३ । ५६		क	
४८१ उपान्मन्त्रकरणे १ । ३ । २५		४०२ कण्वादिभ्यो यक् ३ । १ । २७	
३८४ उभौ साभ्यासस्य ८ । ४ । २१		११६ कमेर्णिङ् ३ । १ । ३०	

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

- ४७६ कर्तरि कर्मव्यति १ । ३ । १४
 १३ कर्तरि शप् ३ । १ । ६८
 ४४४ कर्तुः क्यङ् ३ । १ । ११
 ४८८ कर्तृस्थे चाशरोरे १ । ३ । ३७
 ४५७ कर्मणो रोमन्थ ३ । १ । १५
 ५३१ कर्मवत्कर्मणा ३ । १ । ८७
 ४५७ कष्टाय क्रमणे ३ । १ । १४
 ५५८ कामप्रवेदने ३ । ३ । १५३
 ४४३ काम्यच्च ३ । १ । ९
 ५५२ कालविभागे ३ । ३ । १३७
 ११२ कास्प्रत्ययादाम ३ । १ । ३५
 ३८ किदाशिषि ३ । ४ । १०४
 ३१२ किरतो लवने ६ । १ । १४०
 ३९० किरश्च पञ्चम्यः ७ । २ । ७५
 ५५५ किंकिलास्त्य ३ । ३ । १४६
 ५५५ किवृत्ते लिङ् ३ । ३ । १४४
 ५४८ किवृत्ते लिप्सा ३ । ३ । ६
 ५४३ कुपिरञ्जोः प्राचां ३ । १ । ९०
 ५४ कुहोश्चुः ७ । ४ । ६३
 ४८ कृञ्चानुप्रयुज्यते ३ । १ । ४०
 १५१ कृपो रो लः ८ । २ । १८
 ९७ कृष्टभृवृस्तुद्रुस्तु ७ । २ । १३
 ३९ क्विङ्गति च १ । १ । ५
 ४३९ क्यचि च ७ । ४ । ३३
 ४४१ क्यस्य विभापा ६ । ४ । ५०
 १२७ क्रमः परस्मैपदेषु ७ । ३ । ७६
 ५६४ क्रियासमभिहारे ३ । ४ । २
 ३८२ क्रीङ्जीनां णौ ६ । १ । ४८
 ४७८ क्रीडोऽनुसंपरिभ्य १ । ३ । २१
 ३ ६ कृथादिभ्यः श्नाः ३ । १ । ८१
 ५५१ क्षिप्रवचने लृट् ३ । ३ । १३३
 १३९ क्सस्याचि ७ । ३ । ७२
 ग
 ४८६ गन्वनावक्षेपण १ । ३ । ३२

- १७४ गमहनजनखन ६ । ४ । ९८
 २०५ गमेरिट् परस्मै ७ । २ । ५८
 ५५५ गर्हायां च ३ । ३ । १४९
 ५५४ गर्हायां लडपि ३ । ३ । १४२
 २४४ गाङ्कृटादिभ्यो १ । २ । १
 २४२ गाङ् लिटि २ । ४ । ४९
 ४१ गातिस्याद्युपाभू २ । ४ । ७७
 २३७ गुणोऽपृक्ते ७ । ३ । ९१
 ४०५ गुणो यङ्लुकोः ७ । ४ । ८२
 १८६ गुणाऽर्तिसंयोगाद्योः ७ । ३ । २९
 ११२ गुपूधूपविच्छि ३ । १ । २८
 १९९ गुमिञ्जिङ्गयः ३ । १ । ६
 ५०३ गृधिवञ्च्योः १ । ३ । ६९
 २१५ ग्रहज्यावयि ६ । १ । १६
 ३३२ ग्रहोऽलिटि दीर्घः ७ । २ । ३७
 ४०८ ग्री यङि ८ । २ । २०

घ

- २४४ घुमास्यागापाज ६ । ४ । ६६
 २५१ घ्वसोरेद्वाव ६ । ४ । ११९

च

- २२९ चञ्चिङः ख्यान् २ । ४ । ५४
 ११९ चङि ६ । १ । ११
 ४०८ चरफलोश्च ७ । ४ । ८७
 ४१२ चायः की ६ । १ । २१
 १२९ चिणा लुकू ६ । ४ । १०४
 ५२४ चिणमुलोर्दीर्घो ६ । ४ । ९३
 २८४ चिण ते पदः ३ । १ । ६०
 ५१६ चिणभावकर्मणोः ३ । १ । ६६
 ५५७ चित्रीकरणे ३ । ३ । १५०
 ३४१ चिस्फुरोर्णौ ६ । १ । ५४
 ३३१ च्छ्वाःशूडनुना ६ । ४ । १९
 ४१ च्लि लुङि ३ । १ । ४३
 ४१ च्लेः सिच् ३ । १ । ४४

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

- २७६ जनसनखनां ६ । ४ । ४२
 २८२ जनिवघ्योश्च ७ । ३ । ३५
 ४०८ जपजभदहदश ७ । ४ । ८६
 २६० जहातेश्च ६ । ४ । ११६
 २५७ जाग्रोऽविचिण्ण ८ । ३ । ८५
 ६४० जातुयदोलिङ् ३ । ३ । १४७
 ३७८ जिघ्रतेर्वा ७ । ४ । ६
 २५७ जुसि च ७ । ३ । ८३
 २६६ जुहोत्यादिभ्यः २ । ४ । ७५
 ९४ जृस्तन्भु ३ । १ । ५८
 २८२ ज्ञाजनोर्जा ७ । ३ । ८९
 ४९२ ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः १ । ३ । ५७
 ४३४ ज्वरत्वरसि ६ । ४ । २०

भा

- ८२ झलो झलि ८ । २ । २६
 ८२ झषस्तथोर्धोऽधः ८ । २ । ४०
 ६१ झस्य रन् ३ । ४ । १०५
 ३६ झेर्जुस् ३ । ४ । १०८
 १४ झोऽन्तः ७ । १ । ३

ट

- ४७ टित आत्मनेपदा ३ । ४ । ७९

ठ

- १३८ ठो ठे लोपः ८ । ३ । १३

ण

- ८३ णलुत्तमो वा ७ । १ । ९१
 ३३४ णिचश्च १ । ३ । ७४
 ११७ णिश्रिद्रसुभ्यः ३ । १ । ४८
 ४९५ णेरणौ यत्कर्म १ । ३ । ६७
 ११७ णेरनिटि ६ । ४ । ५१
 ८४ णो नः ६ । १ । ६५
 ३८४ णौ गमिरवोधने २ । ४ । ४६
 ११९ णौ चङ्युपधाया ७ । ४ । १

- ३७१ णौ च संश्रद्धोः ६ । १ । ३१
 ३८२ णौ च संश्रद्धोः २ । ४ । ५१

त

- ९ तडानावात्मने १ । ४ । १००
 ३६८ तत्प्रयोजको १ । ४ । ५५
 २४९ तनादिकृढ्म्य उः ३ । १ । ७९
 ३२२ तनादिभ्यस्तथासोः २ । ४ । ७९
 १४१ तनुकरणे तक्षः ३ । १ । ७६
 ५१९ तनोतेर्यकि ६ । ४ । ४४
 ३९७ तनोतेर्विभाषा ६ । ४ । १७
 ५४० तपस्तपः कर्म ३ । १ । ८८
 ५१९ तपोऽनुतापे च ३ । १ । ६५
 २९ तस्थस्थमिषां ३ । ४ । १०१
 ८५ तस्मान्नुङ् द्विहलः ७ । ४ । ७१
 ११ तान्येकवचनद्वि १ । ४ । १०४
 २७ तासस्त्वोर्लोपः ७ । ४ । ६०
 १५२ तासि च क्लृपः ७ । २ । ६०
 ११ तिङ्ङीणि १ । ४ । १०१
 १३ तिङ्ङिशित्सार्व ३ । ४ । ११३
 ८ तिप्तस्झिसिप्थ ३ । ४ । ७८

- २६१ तिप्यनस्तेः ८ । २ । ७३
 ३७७ तिष्ठतेरित् ७ । ४ । ५
 १४२ तीषसहलुभ ७ । २ । ४८
 ३०१ तुदादिभ्यः शः ३ । १ । ७७
 २३४ तरुस्तुशम्यमः ७ । ३ । ९५
 २८ तुह्योस्तातङ्ङाशि ७ । १ । ३५
 ३१९ तुणह् इम् ७ । ३ । ९२
 ११० तृफलभजत्रपश्च ६ । ४ । १२२
 ४५ ते प्राग्धातोः १ । ४ । ८०

थ

- ६९ थलि च सेटि ६ । ४ । १२१
 ४७ थासः से ३ । ४ । ८०

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

द

- २०७ दंशसज्जस्त्रज्ञां ६ । ४ । २५
 २७१ दधस्तथोश्च ८ । २ । ३८
 ३९५ दम्भ इच्छ ७ । ४ । ५६
 १९६ दयतेदिगि लिटि ७ । ४ । ९
 १२८ दयायासश्च ३ । १ । ३७
 २५० दश्च ८ । २ । ७५
 ४९२ दाणश्च सा १ । ३ । ५५
 १८० दावा ध्वदाप् १ । १ । २०
 २७७ दिवादिभ्यः ह्यन् ३ । १ । ६९
 २७९ दीङो युङिचि ६ । १ । ६३
 २६ दीवीवेवीटीम् १ । १ । ६
 १२९ दीपजनवुव ३ । १ । ६१
 २४० दीर्घ इणः किति ७ । ४ । ६९
 ४०६ दीर्घोऽकितः ७ । ४ । ८३
 १२१ दीर्घो लघोः ७ । ४ । ९४
 ५३७ दुहश्च ३ । १ । ६३
 ३८३ दोषो णौ ६ । ४ । ९०
 १४६ द्युतिस्वाप्योः संप्र ७ । ४ । ६७
 १४६ द्युद्भयो लुङि १ । ३ । ९१
 ५२ द्विर्वचनेऽचि १ । १ । ५९
 २२६ द्विपश्च ३ । ४ । ११२

ध

- ५६२ धानुसंख्वे प्रत्ययाः ३ । ४ । १
 ३८८ धानोः कर्मणः ३ । १ । ७
 ४०५ धातोरेचो ३ । १ । २२
 ७२ धात्वादेः पः सः ६ । १ । ६४
 ५८ धि च ८ । २ । २५
 १३४ धिन्विकृण्वोर च ३ । १ । ८०

न

- ४३९ नः क्ये १ । ४ । १५
 ४०९ न कवतेर्यङि ७ । ४ । ६३
 ४७७ न गतिहिसार्थेभ्यः १ । ३ । १५
 ५३७ न दुहस्नुनमां ३ । १ । ८९

- २०७ न-दृशः ३ । १ । ४७
 ४३५ न घातुलोप १ । १ । ४
 ५४७ ननौ ष्टप्रतिवचने ३ । २ । १२०
 २३६ न न्द्राः संयोगादयः ६ । १ । १
 ५४७ नन्वोविभाषा ३ । २ । १२१
 ५०९ न पादम्राड्य १ । ३ । ८९
 ४४ न माङ्योगे ६ । ४ । ७४
 ४५९ नमोवरिवश्चित्रङः ३ । १ । १९
 ५४५ न यदि ३ । २ । ११३
 ५४० न खः ३ । १ । ६४
 २९९ न लिङि ७ । २ । ३९
 ४९२ न वशः ६ । १ । २०
 १४८ न वृद्ध्यश्चतुर्म्यः ७ । २ । ५९
 २१६ नव्यो लिटि ६ । १ । ४६
 ७१ न शसददवादि ६ । ४ । ११६
 २९० नशोः पान्तस्य ८ । ४ । ३६
 ३४८ नागलोपिशास्वृ ७ । ४ । २
 ५५१ नानद्यतनव ३ । ३ । १३५
 ४९३ नानोर्ज्ञः १ । ३ । ५८
 २७३ नाभ्यस्तस्याचि ७ । ३ । ८७
 ५०८ निगरणचलनार्थे १ । ३ । ८७
 २७२ निजां त्रयाणां गुणः ७ । ४ । ७५
 ३२३ नित्यं करोतेः ६ । ४ । १०८
 ४०७ नित्यं कौटिल्ये ३ । १ । २३
 ३० नित्यं ङितः ३ । ४ । ९९
 ३८० निर्यं स्मयतेः ६ । १ । ५७
 ३३० निरः कुपः ७ । २ । ४६
 ४८६ निसमुपविभ्यो १ । ३ । ३०
 २०६ निसस्तपतावनासेव ८ । ३ । १०२
 ४१० नीगवन्बुसंसु ७ । ४ । ८४
 ४१० नुगतोऽनुनासि ७ । ४ । ८५
 ७६ नेटि ७ । २ । ४
 २९० नेट्यलिटि रवेः ७ । १ । ६२
 ८४ नेर्गदनदपतपद ८ । ४ । १७

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

४७७ नैविशः १ । ३ । १७
 ५२५ नोदात्तोपदेशस्य ७ । ३ । ३४
 प
 १६९ पतः पुम् ७ । ४ । १९
 ५५३ परस्मिन्विभाषा ३ । ३ । १३८
 १६ परस्मैपदानां ३ । ४ । ८२
 ८० परिनिविम्यः ८ । ३ । ७०

४७७ परिव्यवेम्यः १ । ३ । १८
 ५०७ परेर्मुपः १ । ३ । ८२
 २०३ परेक्ष् ८ । ३ । ७४
 १६ परोक्षे लिट् ३ । २ । ११५
 १७१ पाष्ठाध्मास्या ७ । ३ । ७८
 २६ पुगन्तलघूपधस्य ७ । ३ । ८६
 ४५९ पुच्छभाण्डचीवरा ३ । १ । २०
 ५४७ पुरि लुङ् चास्मे ३ । २ । १२२
 १४४ पुषादिद्युताङ्गु ३ । १ । ५५
 ४९४ पूर्ववत्सनः १ । ३ । ६२
 १९ पूर्वोऽभ्यासः ६ । १ । ४
 ४८० प्रकाशनस्थेयाख्य १ । ३ । २३
 ३८२ प्रजने वीयतेः ६ । १ । ५५
 ४९४ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः १ । ३ । ५९
 ५४६ प्रश्ने चासन्नकाले ३ । २ । ११७
 १२ प्रहासे च मन्यो १ । ४ । १०६

८० प्राक्सितादङ्गव्य ८ । ३ । ६३
 ५०६ प्राद्धहः १ । ३ । ८१
 ५६६ प्रैपातिसर्ग ३ । ३ । १६३
 ४९४ प्रोषाभ्यां युजे १ । ३ । ६४
 ४८९ प्रोषाभ्यां सम १ । ३ । ४२
 ३२७ प्वादीनां ह्रस्वः ७ । ३ । ८०

फ

१६७ फणां च सप्तानां ६ । ४ । २२५
 व

२९८ वभूथात्तन्व्य ७ । २ । ६४
 ४५८ वाष्पोष्मभ्यां ३ । १ । १५

३८० विभेतेहेतुभये ६ । १ । ५६
 ५०७ वुधयुधनशजने १ । ३ । ८६
 २३९ व्रुव ईट् ७ । ३ । ९३
 २३८ व्रुवः पश्चानामा ३ । ४ । ८४
 २३९ व्रुवो वचिः २ । ४ । ५३

भ

५२६ भङ्गेश्च चिणि ६ । ४ । ३३
 २० भवतेरः ७ । ४ । ७३
 ५५२ भविष्यति मर्या ३ । ३ । १३६
 ४७६ भावकर्मणोः १ । ३ । ९३
 ४९० भासनोपसंभाषा १ । ३ । ४७
 २६६ भियोज्यतरस्याम् ६ । ४ । ११५
 ३८० भियो हेतुभये ७ । ३ । ४०
 ३८० भोस्म्योहेतुभये १ । ३ । ६८
 २६६ भोहोभृहृवां ३ । १ । ३९
 ४९५ भुजोऽनवने १ । ३ । ६६
 ११ भुवो वृग्लुङ् लिटोः ६ । ४ । ८८
 ५५३ भूते च ३ । ३ । २४०
 ३१४ भूसुवोस्तिङ् ७ । ३ । ८८
 २६९ भृशामित् ७ । ४ । ७६
 ४५२ भृशादिभ्यो भु ३ । १ । ११
 ३०२ भ्रस्जो रोपधयो ६ । ४ । ४७
 ४३६ भ्राजभासभाप ७ । ४ । ३

म

२९० मस्जिनशोर्झलि ७ । १ । ६०
 ४२ माङ्गि लुङ् ३ । ३ । १७५
 १९८ मान्वधदान्हा ३ । १ । ६
 ३४० मितां ह्रस्वः ६ । ४ । ९२
 ५०३ मिथ्योपपदात् १ । ३ । ७१
 १४७ मिदेर्गुणः ७ । ३ । ८२
 २८० मीनातिमिनोति ६ । १ । ५०
 ३६८ मुचोऽकर्मकस्य ७ । ४ । ५७
 ४५९ मुण्डमिश्र ३ । १ । २१
 २५२ मृजेवृद्धिः ७ । २ । ११४

पृष्ठम् सूत्रम् पृष्ठम् सूत्रम्
 ३१ मेनिः ३।४।८९
 ३१२ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च १।३।६१
 ११६ म्वोश्च ८।२।६५
 य
 ४०६ यङि च ७।४।३०
 ४१३ यङोऽचि च २।४।७४
 ४१५ यङो वा ७।३।९४
 ५५६ यञ्चयत्रयोः ३।३।१४८
 ५६७ यथाविध्यनुप्रयोगः ३।४।४
 १८२ यमरमनमातां ७।२।७३
 ४८३ यमो गन्वने १।२।१५
 २९३ यसोऽनुपसर्गात् ३।१।७१
 ४०६ यस्य हलः ६।४।४९
 ५४७ यावत्पुरा ३।३।४
 ३४ यामुट् परस्मै ३।४।१०३
 २६२ यीवर्णयोर्दी ७।४।५३
 १२ युष्मद्भ्युपपदे १।४।१०५
 ३२३ ये च ६।४।१०८
 १२६ ये विभाषा ६।४।४३
 र
 २०१ रञ्जेश्च ६।४।२६
 २९० रवादिभ्यश्च ७।२।४५
 १११ रघिजभोरचि ७।१।६१
 ३७५ रभेरशाल्लितोः ७।१।६३
 ३९३ रलो व्युपवाद्दला १।२।२६
 ३०० राघो हिंसायाम् ६।४।१२३
 ४३५ राक्षोपः ६।४।२१
 १७७ रिङ् शयनिलङ्क्षु ७।४।२८
 २७ रि च ७।४।५१
 ४११ रीगृदुपवस्य च ७।४।९०
 ४२५ रघ्निकौ च लुकि ७।४।९१
 ३८८ रदविदमुप १।२।८
 २५४ रदश्च पञ्चम्यः ७।३।९८
 २५३ रवादिभ्यः सार्वं ७।२।७६

पृष्ठम् सूत्रम्
 ३१७ रवादिभ्यः वनम् ३।१।७८
 ३८१ रहः पौऽन्यनर ७।३।४३
 ल
 ४ लः कर्मणि च ३।४।६९
 ८ लः परस्मैपदम् १।४।९९
 २४६ लङः शाकटायनस्य ३।४।१११
 ५४६ लट् स्मे ३।२।११८
 ३७५ लभेश्च ७।१।६४
 ८ लस्य ३।३।७७
 ३५ लिङः सलोपोऽ ७।२।७९
 ६१ लिङः सीगृट् ३।४।१०२
 ३८ लिङाशिपि ३।४।११६
 ५६० लिङ् च ३।३।१५९
 ६३२ लिङ् चोर्ध्वं ३।३।९
 ५६१ लिङ् चोर्ध्वमौ ३।३।१६४
 ४४ लिङ्निमित्ते ३।३।१६४
 ५६२ लिङ्यदि ३।३।१६८
 १०९ लिङ्सिचावात्मने १।२।११
 २९८ लिङ्सिचोरात्मने ७।२।४२
 ५१ लिटस्तज्ञयोरेशि ३।४।८१
 १८ लिटि धातो ६।१।८
 २१५ लिटि वयो यः ६।१।३८
 १६ लिट् च ३।४।११५
 २२२ लिट्यन्यतरस्यां २।४।४०
 २११ लिट्यभ्यासस्यो ६।१।१७
 १२९ लिङ्यङोश्च ६।१।२९
 २१८ लिपिसिचिह्नश्च ३।१।५३
 ५४८ लिप्स्यमानसिद्धौ ३।३।७
 ३७९ लियः संमानन १।३।७०
 ३७८ लीलोर्नुं लुका ७।३।३९
 १७६ लुग्वा दुहदिह ७।३।७३
 ४० लुङ् ३।२।११०
 २२५ लुङि च २।४।४३
 ३२ लुङ् लङ्लृङ् ६।४।७१

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

- २२३ लुङ्सनोर्घस्लृ २ । ४ । ३७
 २५ लुटः प्रथमस्य २ । ४ । ८५
 १५१ लुटि च १ । ३ । ९३
 ४०७ लुपसदचरजप ३ । १ । २४
 २७ लृट् शेषे च ३ । ३ । १३
 २९ लोटो लङ्वत् ३ । ४ । ८५
 २८ लोट् च ३ । ३ । १६२
 ५४९ लोडर्थलक्षणे च ३ । ३ । ८
 ३७७ लोपः पिवतेरी ७ । ४ । ४
 १३५ लोपश्चास्यान्य ६ । ४ । १०७
 २७१ लोपो यि ६ । ४ । ११८
 ४५५ लोहितादिडा ३ । १ । १३
 व
 २४० वच उम् ७ । ४ । २०
 २१२ वचिस्वपि ६ । १ । १५
 ७६ वदन्नजहलन्त ७ । २ । ३
 २२४ वमोर्वा ८ । ४ । २३
 ५४९ वर्तमानसामी ३ । ३ । १३१
 ४ वर्तमाने लट् ३ । २ । १२३
 २१५ वश्चास्यान्यतर ६ । १ । ३९
 ४५५ वा क्यपः १ । ३ । ९०
 ४८३ वा गमः १ । २ । १३
 ३८३ वा चित्तविरागे ६ । ४ । ९१
 १७० वा जृभ्रमुत्र ६ । ४ । १२४
 १८२ वाऽन्यस्य संयो ६ । ४ । ६८
 १२७ वा आशभ्लाश ३ । १ । ७०
 २२९ वा लिटि २ । ४ । ५५
 ३०५ विज इट् १ । २ । २
 २४९ विदांकुर्वन्वि ३ । १ । ४१
 २४९ विदो लटो वा ३ । ४ । ८३
 ३२ विधिनिमन्त्र ३ । ३ । १६१
 ४७७ विपराम्यां जेः १ । ३ । १९
 ५५४ विभाषा कथमि ३ । ३ । १४३

- ५४८ विभाषा कदाकह्योः ३ । ३ । ५
 ५०७ विभाषाऽकर्म १ । ३ । ८५
 १८२ विभाषा घ्राघेट् २ । ४ । ७८
 ५२६ विभाषा च्चिण्ण ७ । १ । ६९
 २९७ विभाषा चेः ७ । ३ । ५८
 ५५९ विभाषा धातौ ३ । ३ । १५५
 १८१ विभाषा घेट्क्योः ३ । १ । ४९
 २८० विभाषा लीयतेः ६ । १ । ५१
 २४३ विभाषा लुङ्लृ २ । ४ । ५०
 ४९१ विभाषा विप्र १ । ३ । ५०
 ३७५ विभाषा वेष्टिचे ७ । ४ । ९६
 २१९ विभाषा स्वेः ६ । १ । २०
 ५४५ विभाषा साका ३ । २ । ११४
 २०६ विभाषा सृजिह् ७ । २ । ६५
 १२८ विभाषेटः ८ । ३ । ७९
 ५०४ विभाषोपपदेन १ । ३ । ७७
 ५९२ विभाषोपयमने १ । २ । १६
 २३७ विभाषोर्णोः १ । २ । ३
 ४८९ वृत्तिसर्गतायनेषु १ । ३ । ३८
 १४८ वृद्ध्यः स्यसनोः १ । ३ । ९२
 १९८ वृत्तो वा ७ । २ । ३८
 ४८९ वेः पादविहरणे १ । ३ । ४१
 ४८७ वेः शब्दकर्मणः १ । ३ । ३४
 २०३ वेः स्कन्देरनिष्ठा ८ । ३ । ७३
 ३२७ वेः स्कन्नातोर्नि ८ । ३ । ७७
 २१६ वेजः ६ । १ । ४०
 २१५ वेनो वयिः २ । ४ । ४१
 ४८४ वेत्तेर्विभाषा ७ । १ । ७
 ७९ वेश्च स्वनो ८ । ३ । ६९
 ५५३ वोताप्योः ३ । ३ । १४१
 ३७८ वो विघ्नने जुक् ७ । ३ । ३८
 ४९१ व्यक्तावाचां समु १ । ३ । ४८
 १५४ व्यथो लिटि ७ । ४ । ६८
 ५०७ व्याङ्परिभ्यो १ । ३ । ८३

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

श

- ५६२ शक्ति लिङ् च ३ । ३ । १७२
 १७२ शदेः शितः १ । ३ । ६०
 ३८१ शदेरगतौ ७ । ३ । ४२
 ४५८ शब्दवैरकलहा ३ । १ । १७
 २९२ शमामष्टानां ७ । ३ । ७४
 ६८ शर्पूर्वाः खयः ७ । ४ । ६१
 १३८ शल इगुपवा ३ । १ । ४५
 ३७५ शाच्छासाह्वा ७ । ३ । ३७
 २६१ शास इदङ्हलोः ६ । ४ । ३४
 २१४ शासिवसि ८ । ३ । ६०
 २७१ शा हौ ६ । ४ । ३५
 २३३ शोडः सार्ववानुके ७ । ४ । २१
 २३३ शोडो ष्ट् ७ । १ । ६
 २६८ शृष्ट्प्रां ह्रस्वो वा ७ । ४ । १२
 ३१५ शे मुचादीनाम् ७ । १ । ५९
 १० शेपात्कर्तरि १ । ३ । ७८
 १३ शेपे प्रथमः १ । ४ । १०८
 ५५७ शेपे लृड्यदो ३ । ३ । १५१
 ४५ शेपे विभापाङ्क ८ । ४ । १८
 २५० श्नसोरल्लोपः ६ । ४ । १११
 ३१८ श्नान्न लोपः ६ । ४ । २३
 २५८ श्नाभ्यस्तयोरातः ६ । ४ । ११२
 १९१ श्रुच श्रुच ३ । १ । ७४
 १८७ श्रुकः विक्रति ७ । २ । ११
 २८७ श्लिप आलिङ्गने ३ । १ । ४३
 २६५ श्लौ ६ । १ । १०
 २२० श्वयतेरः ७ । ४ । १८
 प
 १२६ ष्टिवुकलमुचमां ७ । ३ । ७५
 स
 १४४ सः स्यार्ववानुके ७ । ४ । ४९
 ४०३ सः स्वदि ८ । ३ । ६२
 २९३ संयसश्च ३ । १ । ७२

- ३३३ सत्यापपाश ३ । १ । २५
 ७८ सदिरप्रतेः ८ । ३ । ६६
 १७२ सदेः परस्य लिटि ८ । ३ । ११८
 ११२ सनाद्यन्ता घातवः ३ । १ । ३२
 ३८९ सनि गृह्युहोश्च ७ । २ । १२
 ३९२ सनि च् २ । ४ । ४७
 ३९७ सनि मीमाद्युर ७ । ४ । ५४
 ३९४ सनीवन्तर्ध ७ । २ । ४९
 १९९ सन्यङोः ६ । १ । ९
 १२० सन्यतः ७ । ४ । ७९
 १३३ सन्लिटोर्जेः ७ । ३ । ५७
 १२० सन्वल्लुनि चङ् ७ । ४ । ९३
 ४९५ समः क्षणवः १ । ३ । ६५
 ४९२ समः प्रतिज्ञाने १ । ३ । ५२
 ४८० समवप्रविभ्यः १ । ३ । २२
 ३२४ समवाये च ६ । १ । १३८
 ४९२ समस्तृतीयायुक्तात् १ । ३ । ५४
 ५६६ समुच्चयेज्य ३ । ४ । ३
 ५६७ समुच्चये सामान्य ३ । ४ । ४
 ५०४ समुदाङ्म्यो १ । ३ । ७५
 ४८३ समोगम्यृच्छि १ । ३ । ६९
 ३२४ संपरिभ्यां करां ६ । १ । १३७
 ४९० संप्रतिभ्यामनाध्या १ । ३ । ४६
 ५५८ संभावनेऽलमि ३ । ३ । १५४
 ४८७ संमाननोत्संज १ । ३ । ३६
 १८८ सतिशास्त्यति ३ । १ । ५६
 ५९ सत्राम्यां वामौ ३ । ४ । ९१
 १७० सहिवहोरोद ६ । ३ । ११२
 ४७ सार्ववानुकमपित् १ । २ । ४
 १३ सार्ववानुकार्ध ७ । ३ । ८४
 ५११ सार्ववानुके यक् ३ । १ । ६७
 १९८ सिचि च पर ७ । २ । ४०
 १०१ सिचि वृद्धिः पर ७ । २ । १
 ४०९ सिचो यङि ८ । ३ । ११४

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
४३	सिजम्यस्तविदि ३ । ३ । १०९	५१४	स्यसिचसोयुट् ६ । ४ । ६२
३८३	सिघ्यतेरपारलौ ६ । १ । ४९	३७०	स्रवतिशृणोति ७ । ४ । ८१
२६१	सिपि धातो र्वा ८ । २ । ७४	४११	स्वपिस्यमिन्वे ६ । १ । १९
१७९	सिवादीनां वाङ् ८ । ३ । ७१	८१	खरतिसूति ७ । २ । ४४
४५८	सुखादिभ्यः कर्त् ३ । १ । १८	९	स्वरितजितः १ । ३ । ७२
३२४	सुट्कात्पूर्वः ६ । १ । १३५	२९५	स्वादिभ्यः श्नुः ३ । १ । ७३
३५	सुट् तिथोः ३ । ४ । १०७	३७६	स्वापेश्चङि ६ । १ । १८
२९६	सुनोतेः स्यसनाः ८ । ३ । ११७		ह
४३८	सुप आत्मनः क्यच् ३ । १ । ८	५९	ह एति ७ । ४ । ५२
२५८	सुविनिर्दुर्भ्यः ८ । ३ । ८८	४८३	हनः सिच् १ । २ । १४
२०७	सृजिद्दृशीर्ज्ञत्यम ६ । १ । ५८	३६३	हनस्तोऽचिष्णलोः ७ । ३ । ३२
८१	सेधतेर्गता ८ । ३ । ११३	२२५	हनो वध लिङि २ । ४ । ४२
३०	सेर्ह्यपिच्च ३ । ४ । ८७	२२५	हन्तेर्जः ६ । ४ । ३६
२८७	सेऽसिचिकृत ७ । २ । ५७	३२८	हलः ६ । ४ । २
१७०	सोढः ८ । ३ । ११५	३२७	हलः श्नः ३ । १ । ८३
३२६	स्तम्भुस्तुम्भु ३ । १ । ८२	३९१	हलन्ताच्चा १ । २ । १०
७८	स्तम्भेः ८ । ३ । ६७	१९	हलादिः शेषः ७ । ४ । ६०
३७२	स्तम्भुसिबुसहां ८ । ३ । ११६	५४६	हशश्वतोर्लङ् च ३ । २ । ११६
१९१	स्तुसुधून्भ्यः ७ । २ । ७२	३१२	हिसायां प्रतेश्च ६ । १ । १४१
४०२	स्तौतिष्णोरेव ८ । ३ । ६१	२९९	हिनुमीना ८ । ४ । १५
१९६	स्थाघ्नोरिच्च १ । २ । १७	२२२	हुक्षल्भ्यो हेधिः ६ । ४ । १०१
८०	स्थादिष्वभ्यासेन ६ । ३ । ६४	१९१	हुशुवोः सार्वधा ६ । ४ । ८७
१२७	स्तुक्रमोरनात्मने ७ । २ । ३६	३६८	हेतुमति च ३ । १ । २६
५६०	स्पर्धायामाढः १ । ३ । ३३	५५९	हेतुहेतुमतोर्लिङ् ३ । ३ । १५६
३८१	स्फायो वः ७ । ३ । ४१	२९९	हेरचङि ७ । ३ । ५६
३११	स्फुरतिस्फुलत्योर्नि ८ । ३ । ७६	१०५	ह्यन्तक्षणश्चस ७ । २ । ५
३९९	स्मिपूङ् रजवशां ७ । २ । ७४	१९	ह्रस्व ७ । ४ । ५७
५६६	स्मे लोट् ३ । ३ । १६५	१७८	ह्रस्वादङ्गात् ८ । २ । २७
४०	स्मोत्तरे लङ् च ३ । ३ । १७६	३७७	ह्रः संप्रसारणम् ६ । १ । ३२
२५	स्यातासी लृटुटोः ३ । १ । ३३		

भादिप्रभृतिलकारार्थप्रकरणान्तवार्तिकसूचिका

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
अ		उ	
अडभ्यासव्यत्रायेऽपि	२५५३	उपनगादस्यत्वू	२७०१
अत्यन्तापह्वे	२७७५	उपाद्देवपूजा	२६९२
अदेः प्रतिषेधः	२७५३	उस्योमाङ्क्षाटः	२६६७
अधिकरणाच्चेति वक्त	२६६४	ऊ	
अनाचमिकामि	२७६३	ऊर्णातिराम्नेति	२४४५
अन्तःशब्दस्याङ्कि	२२३१	ऋदुपवेभ्यो लिटः	२२८९, २३३५
अतिश्रुदृशिम्य	२७०१	ओ	
अथवेदयोरप्या	२६७७	बोजसोऽस्तरसो	२६६५
अथवृषयोर्मे	२६६२	क	
आ		कण्ड्वादेस्तृतीय	२६७८
आख्यानात्कृत	२५७३	कमेश्च्लेश्चङ् वक्तव्यः	२३१८
आगमेः क्षमा	२६८७	काण्थादीनां वेति	२५८३
आङ्ः प्रतिनायामुप	२९८९	कितेव्याविप्रतीकारे	२३९४
आङ्कि चम इति	२३२०	किरतेर्हर्षजीविका	२६८७
आङ्कि नुप्रच्छयोः	२६८८	कृत्रोऽमुट	२५५३
आत्रारेऽत्रगल्म	२६६५	किडति रमागमं	२५३५
आदिखाद्योर्न	२७५३	किडत्यजादौ	२४७३
आशङ्कायां सन्ध	२६२२	क्रियासमभिहारे	२८२८
आशिपि नायः	२२५९, २६८७	क्षीरलवणयोल्लिसायाम्	२६६२
इ		ग	
इण्प्रदिकः	२४६२, २६०७, २६१५	गुणेनिन्दायाम्	२३९४
इत्त्वोत्त्राभ्यां	२३९०	च	
इर इत्संजा वाच्या	२२६८	चयोर्दृतीयाः	२१३७
इपेस्तकारे श्यन्प्रत्यया	२५६०	चोवरादर्जने	२६५६
इ		ज	
इष्यतिस्तृतीप्रत्येति	२६०७, २६०८	ज्योतिरुदमन	२७१३
ईहायामेव	२६९१	ण	
		णिश्चन्यिग्रन्थि	२७७१
		ण्यल्लोपावियङ्	२३१३

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
तनिपतिदरिद्रा	२६२१	रुजैर्णो मृगरमणे	२६०५
तपसः परस्मै	२६७१	रावो हिसायां	२६२३
तिजेः क्षमायाम्	२३६४	रीगृत्वत इति	२६४४
दम्भेश्च	२५३३	लुङि वा	२४८३
दरिद्रातेरार्धवानुके	२४८३	लोहितडाज्भ्यः	२६६९
दानेराजवे	२३९४	वर्जने क्शान्	२४३८
दुरः पत्वणत्वयोः	२२३१	वलादावार्धवानुके	२२९२
दुहिपच्यांर्वहुलम्	२७६६	वल्गात्समाच्छादने	२६७७
घृष्प्रीलोर्नुग्वक्तव्यः	२५७२	वा लिप्सायामिति	२६९२
घेट उपसंस्थानम्	२७५५	त्रिदिप्रच्छिस्वरतीनाम्	२७००
परस्परौप	२६८२	बुग्बुटावुवङ्ग्य	२१८३, २५०७
पराङ्गकर्मका	२६८६	त्रताङ्गो जनन्तस्त्रिबुक्तयोः	२६७७
पतेर्णो लुग्वक्तव्यः	२५८९	शप उपालम्भे	२६८८
पुच्छादुदसने	२६७६	शस्य यो वा	२४३७
प्रतिषेधे हसादीना	२६८१	शानेर्निज्ञाने	२३९४
प्रलम्भनाभि	२५९१	शिक्षेर्जिज्ञासायाम्	२६८७
फेनाञ्चेति	२६७२	शीलिकामिभक्ष्या	२९१३
ववेश्चित्तविकारे	२३९४	श्वयतेर्लिट्च	२४२०
भविष्यत्येवेष्यते	२८१३	सकर्मकाणां प्रतिषेधो	२७६६
भाण्डात्समाचयने	२६७६	सत्रकसकपृक्छ्	२६७०
भूपाकर्मकिरादिसनां	२७६९	समोऽकूजने	२६८७
मस्जेरन्त्यात्पूर्वो	२५४१	सर्वंप्रातिपदिकानां क्यचि	२६६२
मानेर्जिज्ञासायाम्	२३६४	सर्वंप्रातिपदिकेभ्यः	२६६५
मान्तप्रकृतिक	२६६०	संस्थानत्वं तमः	२४६३
यदायद्योरूपसं	२८०४	सिजलोप एकादेशे	२२६६
		सुडपि हर्षादिष्वेव	२६८८
		सुदिनदुदिन	२६७३
		मुच्चातुष्टिवु	२२८९

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
सूचिसूत्रिमूत्र्य	२६३०		
सृजियज्योः श्यंस्तु	२७६९	हनुचलने इति	२६७१
सृजेः श्रद्धोपपन्ने	२७६९	हन्तेहिंसायां	२६४३
स्यृशामृश	२४०७	हरतेरप्रतिषेधः	२३८१
स्वञ्जेरुसंपख्यानम्	२३९७	हरतेर्गतताच्छील्ये	२६८७
स्वरदीर्घयलोपेपु	२२९१	हलिकलयोरदन्तत्वं	२६७२
स्वराद्यन्योपसर्गा	२७३५	हल्यादिभ्यो ग्रहणे	२६७७
स्वाङ्गकर्मकाच्चेति	२६९४	हेतुमणिश्रि	२७७१

भ्वादिप्रभृतिलकारार्थप्रकरणान्तपरिभाषा सूचिका ।

परिभाषा	सूत्रम्	परिभाषा	सूत्रम्
१८ अनुदात्तेत्त्वलक्षणं	२३२६	९२ लुग्विकरणालुग्विकर	२३५३
	२४३५, ३५१३	५६ वाणादिङ्गं वलीयः	२२९०, २३८७
३८ एकदेशविकृतमनन्य	२४४०	१३२ शितपा शपानुवन्वेन	२२४६
१० कार्यमनुभवन्हि कार्यो	२६२१		२६५०, २६५१
६१ पुरस्तादपवादा	२५१४	९५ संज्ञापूर्वकविधे	२५४७
१२७ पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे	२४४६	४० सकृद्गतौ	२४७१
	२४७७, २६४७	१२९ संप्रसारणं	२५७९
१०२ प्रकृतिग्रहणे यङ्लुग	२६५१	१११ सामान्यातिदेशे	२७९०
११५ लक्षणप्रतिपदो	२३५२		

अकाराद्यनुक्रमेण धातुसूचिका

धातुः	गणः	धातुः	गणः
अ			
७९२ अक	म्वा० प० से०	१९२५ अन्व	चु. उ. से.
८७ अकि	" आ. "	३७८ अवि	म्वा. आ. "
६५४ अक्षू	" प. वे.	३८५ अमि (पा०)	" " "
७९३ अग	" " से.	५५६ अम्र	म्वा. आ. "
१४६ अगि	" " "	४६५ अम	" " "
१०९ अघि	" आ "	१७२१ अम	चु. उ. "
१९२७ अङ्क	चु. उ. "	४७४ अय	म्वा. आ. "
१९२८ अङ्ग	" " "	१६४४ अर्क	चु. उ. "
८६२ अचि (पा०)	म्वा. " "	२०४ अर्च	म्वा. प. "
८६२ अचु (पा०)	" " "	१८०९ अर्च	चु. उ. "
२३० अज	" प. "	२२४ अर्ज	म्वा. प. "
१७८६ अजि	चु. उ. "	१७२६ अर्ज	चु. उ. "
२९५ अट	म्वा. प. से.	१९०५ अर्थ	" आ. "
२५४ अट्ट	" आ. "	५५ अर्द	म्वा. प. "
१५६१ अट्ट	चु. उ. से.	१८२९ अर्द	चु. उ. "
२६१ अठि	म्वा. आ. "	४१५ अर्च	म्वा. प. "
३५८ अड	" प. "	५८४ अर्च	" " "
३४८ अहु	" " "	७४० अर्ह	" " "
४४४ अण	" " "	२७३२ अर्ह	चु. उ० "
११७५ अण	दि. आ. "	१८३१ अर्ह	चु. उ० "
३८ अत	म्वा. प. "	५१५ अल	म्वा. प. "
६१ अति	" " "	५१५ अल (पा०)	म्वा. उ. "
१०११ अद	अ. " अ.	६०० अव	" प. "
६२ अदि	म्वा. प. "	१५२३ अश	कूया. प. "
१०७० अन	अ. " "	१२६४ अशू	स्वा. आ. वे.
११७५ अन (पा०)	दि. आ. से.	८८६ अय (पा०)	स्वा. उ. से.
११८ अशु	म्वा. प. "	८८६ अस	" " "
८६२ अञ्चु	" " "	१०६५ अस	अ. प. "
१७३९ अञ्चु	चु. " "	१९१८ अंस	चु. उ. "
१४५८ अञ्जू	र. प. वे.	१२०९ असु	दि. प. से.
		१२७२ अह	स्वा. " "

धातुः	गणः	धातुः	गणः
६३५ अहि	भ्वा. आ. से.	१०२० ईश	अ० आ० से०
१७९८ अहि	चु. उ. "	६११ ईप	भ्वा० " "
आ		६८४ ईप	" प० "
२०९ आछि	भ्वा. प. "	६३२ ईह	" आ० "
१२६० आप्ल	स्वा. " अ.	उ	
१८४० आप्ल	चु. उ. "	६५७ उक्ष	भ्वा० प० "
१०२१ आस	अ. आ. "	१२८ उख	भ्वा० प० "
इ		१२८ उखि	" " "
१०४७ इक्	अ. प. अ.	९५३ उङ्	" आ० अ०
१४० इख	भ्वा. " से.	१२२३ उच	दि० प० से०
१४१ इखि	" " "	२१५ उछि	भ्वा० " "
१५३ इगि	" " "	१२९४ उछि	तु० " "
१०४६ इङ	अ. आ. अ.	२१६ उछी	भ्वा० " "
३१८ इट	भ्वा. प. से.	१२९५ उछी	तु० " "
१०४५ इण्	अ. " अ.	१३०४ उज्ज	" " "
६३ इदि	भ्वा. " से.	३३८ उठ	भ्वा० " "
१४४८ (नि) इन्वी	रु. आ. "	१५२४ उन्नस (पा०)	क्रया० प० "
१३५७ इल	तु. प. "	१७४३ उन्नस (पा०)	चु० उ० "
१६६१ इल	चु. उ. "	१४५७ उन्दी	रु० प० "
५८७ इनि	भ्वा. प. "	१३२० उम्भ	तु० " "
११२७ इप	दि. " "	१३०३ उन्ज	" " "
१३५१ इप	तु. " "	१३१९ उभ	" " "
१५२५ इप	क्रया. " "	२० उर्द	भ्वा० आ० "
६१० ईक्ष	भ्वा. आ. "	५६९ उर्वी	" " "
१४२ ईखि	" प. "	१५४२ उलडि	चु० उ० "
११४३ ईङ्	दि. आ. अ.	६९६ उप	भ्वा० प० "
१८२ ईज	भ्वा. " से०	७३९ उडिर	" " "
१०१९ ईज	अ. " "	उ	
१६६८ ईड	चु. उ. "	३३८ ऊठ (पा०)	" " "
१०१८ ईर	अ. आ. "	१८८९ ऊन	चु० उ० "
१८११ ईर	चु. उ. "	४८३ ऊयी	भ्वा० आ० "
५१० इक्ष्य	भ्वा. प. से.	१५४९ ऊर्ज	चु० उ० से०
५११ इक्ष्य	" " "	१०३९ ऊर्णुन्	अ० उ "
		६८३ ऊष	भ्वा० प० "

धातुः	गुणः	धातुः	गुणः
६४८ ऊह	भ्वा० आ० से०	१६९ कचि	भ्वा० आ० से०
	ऋ	३२० कटी	" प० "
९३६ ऋ	भ्वा० प० अ०	२६४ कटे	" " "
१०९८ ऋ	जु० " "	३३३ कठ	" " "
१३०२ ऋच	तु० " से०	२६४ कठि	" आ० "
१२९६ ऋच्छ	" " "	१८४८ कठि	जु० उ० "
१७६ ऋज	भ्वा० आ० "	३६० कड	भ्वा० प० "
१७७ ऋजि	" " "	१३८० कड	तु० " "
१४६७ ऋणु	त० उ० "	२८२ कडि	भ्वा० आ० "
१२४५ ऋधु	दि० प० "	३६० कडि (पा०)	" प० "
१२७१ ऋधु	स्वा० " "	१५८२ कडि	जु० उ० "
१३१६ ऋम्फ	तु० " "	३४९ कडु	भ्वा० प० "
१३१५ ऋफ	" " "	४४९ कण	" " "
१२८७ ऋपी	" " "	७९४ कण	" " "
	ऋ	१७१७ कण	जु० उ० "
१४९७ ऋ	क्रया० " "	३७ कत्य	भ्वा० आ० "
	ए	१९१५ कत्र	जु० उ० "
१७९ एजू	भ्वा० आ० "	१८५२ कथ	" " "
२३४ एजू	" प० "	७० कदि	भ्वा० प० "
२६७ एठ	" आ० "	७७२ कदि	" आ० "
२ एष	" " "	४६० कनी	" प० "
६१८ एषु	" " "	३७५ कपि	" आ० "
	ओ	३८० कवृ	" " "
१२१ ओखु	" प० "	४४३ कमु	" " "
४५४ ओणु	" " "	२२८ कर्ज	" प० "
३५४२ ओलडि	जु० उ० "	१९२४ कर्ण (पा०)	जु० उ० "
	क	१९१५ कर्त (पा०)	" " "
९० कक	भ्वा० आ० "	५९ कर्द	भ्वा० प० "
९४ ककि	" " "	४२० कर्व	" " "
१२० कख	" प० "	५८१ कर्व	" " "
७८४ कखे	" " "	४९७ कल	" आ० "
७९१ कगे	" प० "	१६०४ कल	जु० उ० "
१६८ कच	" आ० "	१८६६ कल	जु० उ० "
		४९८ कल्ल	भ्वा० आ० "

धातुः	गणः	धातुः	गणः
१०२४ कशः (पा०)	अ० " "	३२२ कुडि	म्वा० प० से०
६८५ कप	म्वा० प० "	१५८३ कुडि	चु० उ० "
८६० कस	" " "	२७० कुडि	म्वा० आ० "
१०२४ कस (पा०)	अ० अ० "	१३३५ कुण	तु० प० "
१०२४ कसि	" " "	१८९४ कुण	चु० उ० "
६६७ काक्षि	म्वा० प० "	१६९८ कुत्स	" आ० "
१७० काचि	" आ० "	१११८ कुय	दि० प० "
१८८१ काल (पा०)	चु० उ० "	१५१४ कुय (पा०)	क्रया० " "
६४७ काशृ	म्वा० आ० "	४३ कुयि	म्वा० " "
११६२ काशृ	दि० " "	१५३९ कुद्रि	चु० उ० "
६२३ कासृ	म्वा० " "	१८५ कुन्व	" " "
११०१ कि	जु० प० अ०	१८५ कुन्व	कृथा " "
३०१ किट	म्वा० " से०	१५१४ कुन्व	कृथा " "
३१९ किट	" " "	१२३३ कुप	दि० " "
९९३ कित	" " "	१७८० कुप	चु० " "
१३५३ किल	तु० " "	४२६ कुवि	म्वा० प० "
१६४१ कीट	चु० उ० "	१६५६ कुवि	चु० उ० "
५२४ कील	म्वा० प० "	१६५६ कुभि (पा०)	" " "
१०४२ कृ	अ० प० अ०	१८७८ कुमार	" " "
९१ कुक	म्वा० आ० से०	१३४१ कुर	तु० प० "
९५१ कुड	" " अ०	२१ कुर्द	म्वा० आ० "
१४०१ कुड	तु० " "	८४२ कुल	" प० "
१८४ कुच	म्वा० प० से०	१७६६ कुशि	चु० उ० "
८५७ कुच	" " "	१५१८ कुस	क्रया० प० "
१३६८ कुच	तु० " "	१२१८ कुस	दि० प० से०
१९९ कुजु	म्वा० " "	१७६४ कुसि	चु० उ० "
१३६६ कुट	तु० " "	१७१२ कुस्म	" आ० "
१६९९ कुट (पा०)	चु० आ० "	१९०१ कुह	" " "
१६७९ कुटुम्ब (पा०)	चु० आ० "	१४०१ कूड् (पा०)	तु० प० "
१५५८ कुट्ट	" उ० "	२२३ कूज	म्वा० प० "
१७०३ कुट्ट	" आ० "	१७०२ कूट	चु० आ० "
३४२ कुठि	म्वा० प० "	१८९१ कूट	" उ० "
१५८४ कुठि (पा०)	चु० उ० से०	१६८९ कूण	" आ० "
१३८३ कुड	तु० " "	१८९६ कूण	चु० उ० से०

धातुः	गणः	धातुः	गणः
५२५ कूल	भ्वा० प० अ०	३५० क्रीडृ	भ्वा० प० से
१२५३ कृम्	स्वा० उ० अ०	१३९४ क्रुड	तु० " "
१४७२ (ङ्) कृम्	तु० " "	११८९ क्रुध	दि० " अ०
१३८२ कृड	तु० प० से०	१८६ क्रुन्व	भ्वा० " से
१४३५ कृती	" " "	८५६ क्रुश	" " अ०
१४४८ कृती	ह० " "	८०२ क्लथ	" " से
१८७० कुप	हु० उ० "	७७४ क्लद (पा०)	" आ० "
१७४९ कृपिः	हु० " "	७२ क्लदि	भ्वा० प० "
७६२ कृपू	भ्वा० आ० वे०	७७४ क्लदि	" आ० "
५९८ कृवि	" प० से०	१६५९ क्लप (पा०)	हु० उ० "
१२२७ कृश	दि० " "	१२०७ क्लमु	दि० प० "
९९० कृष	भ्वा० " "	१५ क्लिदि	भ्वा० आ० "
१२८६ कृष	तु० उ० "	७३ क्लिदि	" प० "
१४०९ कृ	" प० से०	१२४२ क्लिद्	दि० ; वे०
१४९६ कृ	कृया० " "	११६१ क्लिश	" आ० से०
१४८५ कृन्	" उ० "	१५२२ क्लिश	कृया० प० वे०
१६५४ कृ	हु० " "	३८१ क्लीवृ	भ्वा० आ० से०
१८९२ केत (पा०)	" " "	९५८ क्लुड् (पा०)	" " अ०
३६८ केषु	भ्वा० आ० "	५०६ क्लेवृ (पा०)	" " से०
५३७ केल	" पा० "	६०७ क्लेश	" " "
९१६ कै	" " अ०	४५० क्वण	" प० "
८०० कनथ	" " से	८४६ क्वथे	" " "
१११३ कनसु	दि० " "	७६९ क्षजि	" आ० "
१४८० कन्तृन्	कृया० उ० "	१४६५ अणु	त० उ० "
४८५ कन्तृयी	भ्वा० आ० "	८१६ क्षपिः (पा०)	भ्वा० प० "
५५५ कनर	" प० "	१६०१ क्षपि	हु० उ० "
८०१ कथ	" " "	१२०६ क्षम्	दि० प० वे
७७३ कृद (पा०)	" आ० "	४४२ क्षमूष्	भ्वा० आ० "
७१ कृदि	भ्वा० प० "	८५१ क्षर	" प० से०
७७३ कृदि	हु० आ० "	१५९७ क्षल	हु० उ० "
१७२८ (आङ्) कृन्द	हु० उ० "	२३६ क्षि	भ्वा० प० अ०
७७१ कृप	भ्वा० आ० "	१२७६ क्षि	स्वा० प० "
४७३ कृमु	" प० "	१४०४ क्षि	तु० " "
१४७३ (ङ्) क्रीन्	कृया० उ० अ०	२३७ क्षिज	भ्वा० प० से०

धातुः	गणः	धातुः	गणः
१४६६ क्षिणु	त० उ० से०	८७८ खनु	भ्वा० उ० से०
११२१ क्षिप	दि० प० अ०	२२९ खर्ज	" " "
१२८५ क्षिप	तु० उ० "	६० खर्द	" " "
१९४१ क्षिप	चु० " से०	४२१ खर्व	" " "
३८२ क्षीवृ	भ्वा० आ० "	५८२ खर्व	" " "
५६७ क्षीवृ	" प० "	५४५ खल	" " "
१५०६ क्षीप्	कृया० " अ०	११४३ खत्र (पा०)	क्रया० " "
१०३६ (डु) क्षु	अ० " से०	६८६ खप	भ्वा० " "
१४४३ क्षुदिर्	ह० उ० अ०	४९ खाह	" " "
११९० क्षुव	दि० प० "	३०२ खिट	" " "
७५१ क्षुभ	भ्वा० आ० से	११७० खिद	दि० आ० अ०
१२३९ क्षुभ	दि० प० "	१४३६ खिद	तु० प० से०
१५१९ क्षुभ	कृया० " "	१४४९ खिद	ह० आ० अ०
१३४४ क्षुर	तु० " "	९५४ खुड्	भ्वा० " "
५८६ क्षेव	भ्वा० " "	२०० खुजु	" प० से०
९१३ क्षै	" " अ०	१३८७ खुड (पा०)	तु० " "
१८७६ क्षोट	चु० उ० से०	१५८५ खुडि	चु० उ० "
१०३७ क्षणु	अ० प० "	१३४२ खुर	तु० प० "
४८६ क्ष्मायी	भ्वा० आ० "	०० खूर्द	भ्वा० आ० "
५२० क्ष्मील	" प० "	१८७५ खेट	चु० उ० "
७४४ (नि) क्ष्विदा (पा०)	भ्वा० अ० "	१८७५ खेड (पा०)	" " "
११४४ (नि) क्ष्विदा	दि० प० "	५०८ खेल	भ्वा० प० "
५३९ क्ष्वेल्	भ्वा० प० "	५०६ खेवृ (पा०)	" आ० "
	ख	९१२ खै	" प० अ०
१५३१ खच	कृया " "	१८७५ खोड (पा०)	चु० उ० से०
२३२ खज	भ्वा० " "	५५२ खोर्क	भ्वा० प० "
२३३ खजि	" " "	५५१ खोल	" " "
३०९ खट	" " "	१०६० ख्या	अ० " अ०
१६३३ खट्ट	चु० उ० "		ग
१५८० खड	" " "	२४६ गज	भ्वा० " से०
२८३ खडि	भ्वा० आ० "	१६४८ गज	चु० उ० "
१५८१ खडि	चु० उ० "	२४८ गजि	भ्वा० प० "
५० खद	भ्वा० प० "	७७७ गड	" " "
		६५ गडि	" " "

धातुः	गणः	धातुः	गणः
३६१ गडि	म्वा० प० से०	११२० गुद	दि० प० से०
१८५४ गण	चु० उ० "	१५१७ गुघ	क्रया० " "
५२ गद	म्वा० प० "	१३१८ गुत्फ	तु० " "
१८६१ गदी	चु० उ० "	९७० गुप	म्वा० आ० "
१६६५ गन्व	चु० आ० "	१२३४ गुप	दि० प० "
९८२ गम्बु	म्वा० प० अ०	१७७२ गुप	चु० उ० "
२२६ गर्ज	" " से	३९५ गुप्	म्वा० प० वे०
१६६५ गर्ज (पा०)	चु० उ० से	१३१७ गुफ	तु० " से०
५७ गर्द	म्वा० प० "	१३९६ गुरी	" आ० "
१६६५ गर्द (पा०)	चु० उ० "	२३ गुर्द	म्वा० " "
१६६५ गर्ध (पा०)	" " "	१६६६ गुर्द	चु० उ० "
४२२ गर्द	म्वा० प० "	५७४ गुर्वी	म्वा० प० "
५८३ गर्व	" " "	८९६ गुह	म्वा० उ० वे०
१९०७ गर्व	चु० आ० "	१६९५ गुर	चु० आ० से०
६३६ गर्ह	म्वा० प० "	११५४ गुरी	दि० " "
१८४६ गर्ह	चु० उ० "	९३७ गृ	म्वा० प० अ०
५४६ गल	म्वा० प० "	१७०८ गृ	चु० आ० से०
१७०० गल	चु० आ० "	२४८ गृज	म्वा० प० "
३९२ गल्भ	म्वा० " "	२४९ गृजि	" " "
६३७ गल्ह	" " "	१२४६ गृघु	दि० " "
१८८४ गनेष	चु० उ० "	१८९९ गृह	चु० आ० ०
११०६ गा	चु० प० अ०	६५० गृह	म्वा० आ० वे०
९५० गाङ्	म्वा० आ० "	१४१० गृ	तु० प० से०
४ गाघृ	" " से०	१४९८ गृ	क्रया० " "
६४९ ग्राह	" " वे०	३६९ गौघृ	म्वा० आ० "
१३९९ गु	तु० प० अ०	५०२ गेघृ	" " "
९४९ गुङ्	म्वा० आ० अ०	६१४ गेघृ	" " "
१३६९ गुज	तु० प० से०	९१७ गै	म्वा० प० अ०
२०३ गुजि	म्वा " "	१८७७ गोम	चु० उ० से०
१५८४ गुठि (पा०)	चु० उ० "	२५७ गोष्ट	म्वा० आ " "
१३७० गुड	त० प० "	३६ ग्रथि	" " "
१५८४ गुडि	चु० ल० "	१५१३ ग्रन्थ	क्रया० प० "
१८१३ गुणः	" " "	१८२६ ग्रन्थ	चु० उ० से०
२४ गुद	म्वा० आ० "	१८३९ ग्रन्थ	" " "

धातुः	गणः	धातुः	गणः
१७५० ग्रस	चु. उ. से.	१७२७ घुपि	चु. उ. से.
६३० ग्रसु	म्वा. आ. "	११५५ घुरी	दि. आ. "
१५३३ ग्रह	क्रया. उ. "	४३८ घूर्ण	म्वा. आ. "
१८९३ ग्राम	चु. " "	१३३९ घूर्ण	तु. प. "
१९७ युचु	म्वा. प. "	९३८ घृ	म्वा. प. अ.
६३१ ग्लसु	" आ. "	१०९६ घृ	जु. प. अ.
६५१ ग्लह	" " "	१६५१ घृ	चु. उ. से.
१९८ ग्लुचु	" प. "	४३६ घृणि	म्वा. आ. ;
२०१ ग्लुन्चु	" " "	१४६९ घृणु	त. उ. "
३६६ ग्लेपृ	" आ. "	७०८ घृपु	म्वा. प. "
३७० ग्लेपृ	" " "	९२६ घ्रा	म्वा. अ. "
५०३ ग्लेवृ	" " "		
६१४ ग्लेपृ (पा०)	" " "	९५४ डुङ्	म्वा. आ. "
९०३ ग्लै	" प. अ.		
	घ	९३ चक	म्वा. आ. से.
१५९ घघ	" " से.	७८३ चक	म्वा. प. "
७६३ घट	म्वा. आ. से.	१०७४ चकासु	अ. प. "
१७२४ घट	चु. उ. "	१५९५ चक्क	चु. उ. "
१७६७ घट	चु. उ. "	१०१७ चक्षिङ्	अ. आ. अ.
१७६८ घटि	" " "	१७२२ चट	चु. उ. से.
२५९ घट्ट	म्वा. आ. "	२९४ चटे (पा०)	म्वा. प. "
१६३१ घट्ट	चु. उ. "	२७८ चडि	म्वा. आ. "
६५२ घघ (पा.)	म्वा. आ. "	७९६ चण	म्वा. प. "
७१५ घस्त्	" पा. अ.	८६५ चते	म्वा. उ. "
४३४ घिणि	" आ. से.	६८ चदि	म्वा. प. "
९५२ घुङ्	" " अ.	८६६ चदे	म्वा. उ. "
७४६ घुट	" " से.	१८४१ चन (पा०)	चु. उ. "
१३८५ घुट	तु. प. "	१९० चन्चु	म्वा. प. "
४३७ घुण	म्वा. आ. "	३९९ चप	म्वा. प. "
१३३८ घुण	तु. प. "	१६२७ चप (पा०)	चु. उ. "
४३५ घुणि	म्वा. आ. "	१६२० चपि	म्वा. उ. "
१३४५ घुर	तु. प. "	४६९ चमु	म्वा. प. "
६५२ घुपि	म्वा. आ. "	१२७४ चमु	स्वा. प. "
६५३ घुपिर्	" प. "	४७८ चय	म्वा. आ. "

धातुः	गणः	धातुः	गणः
५५९ चर	म्वा० प०	१६१३ चुट	चु० उ० से०
१७४६ चर	चु० उ०	१३७७ चुट	तु० प० से०
१०८१ चर्करीतं	अ० प०	१६६० चुटि	च० उ० से०
७१७ चर्च	म्वा० प०	१५६० चुट्ट	च० " से०
१२९९ चर्च	तु० प०	१३९२ चुड	तु० प० से०
१७१३ चर्च	चु० उ०	३२५ चुडि	म्वा० " से०
४२५ चर्च	म्वा० प०	३४७ चुड्ड	म्वा० प० से०
५७९ चर्च	म्वा० प०	१५९२ चुद	चु० उ० से०
८३२ चल	म्वा० प०	४०३ चुप	म्वा० प० "
१३५६ चल	तु० प०	४२९ चुवि	म्वा० प० "
१६०८ चल	चु० उ०	१६३६ चुवि	चु० उ० "
८१२ चलिः	म्वा० प०	१५३४ चुर	" उ० से०
८८९ चष	म्वा० उ०	१६०२ चुल	" उ० से०
७२९ चह	म्वा० प०	५३१ चुल्ल	म्वा० प० से०
१६२७ चह	चु० उ०	११५८ चूरी	दि० आ० से०
१८६७ चह	चु० उ०	१५५२ चूर्ण	चु० उ० से०
८८० चायु	म्वा० उ०	१६४२ चूर्ण	चु० उ० से०
१७९५ चि	चु० उ०	६७३ चूष	म्वा० प० से०
१६३० चिम्	चु० उ०	१३१४ चृती	तु० प० से०
१२५१ चिम्	स्वा० "	१८२१ चृप (पा०)	चु० उ० से०
३१५ चिट	म्वा० प०	५३६ चेल	म्वा० प० से०
१६७४ चित	चु० अ०	२५६ चेष्ट	म्वा० आ० से०
१५३५ चिति	" उ०	१७४७ च्यु	चु० उ० से०
३९ चिती	म्वा० प०	९५५ च्युङ्	म्वा० आ० अ०
१९१७ चित्र	चु० उ०	४० च्युतिर	" प० से०
१२७७ चिरि	स्वा० प०	१७४७ च्युस (पा०)	चु० उ० से०
१३५५ चिल	तु० "	छ	
५३३ चिल्ल	म्वा० "	१६२२ छजि	चु० उ० से०
१८२८ चीक	चु० उ०	१८३४ छद	चु० उ० से०
३८४ चीभृ	म्वा० आ०	१९३५ छद	चु० उ० से०
७७५ चीव	चु० उ०	१५७७ छदि	चु० उ० "
८७६ चीवृ	म्वा० उ०	८१३ छदिर	म्वा० प० "
१५९६ चुक्क	चु० उ०	४७० छमु	" प० "
५१३ च्यु (पा०)	म्वा० प०	१५८९ छदं	चु० उ० "

धातुः	गणः	धातुः	गणः
८६० छप	म्वा. उ. से	५६१ जि	म्वा. प. झ.
१४४० छिदिर्	रु. " अ०	९४६ जि	" पा. "
१९२४ छिद्र	चु. " से.	१७९४ जि	चु. उ. से.
१३७८ छुट	तु. प. "	४७२ जिमु (पा०)	म्वा. प. "
१३८८ छुट (पा०)	" " "	१२७८ जिरि	स्वा. प. "
१४१८ छुप	" " अ.	५९४ जिवि	म्वा. प. "
१३७२ छुर	" " से.	६९७ जिपु	" " "
१४४५ (उ) छुदिर्	रु. उ. "	५६२ जीव	" " "
१८२१ छुनी	चु. " "	१५७ जुमि	" " "
१८२१ छुर् (पा.)	" " "	१३७९ जुट	तु. प. "
१९३४ छेद	" " "	१३२६ जुड	" " "
११४६ छो	दि. प. अ.	१६४७ जुड	चु. उ. "
		३२ जुटु	म्वा. आ. "
१०७१ जक्ष	अ. प. से.	१३२६ जुन (पा०)	तु. प. "
२४२ जज	म्वा. " "	१८३५ जुप	चु. उ. "
२४३ जजि	" " "	१२८८ जुपी	तु. आ. "
३०५ जट	म्वा. " "	११५६ जुरी	दि. " "
११०५ जन	जु. प. से.	६८१ जुप	म्वा. प. "
११४९ जनी	म्वादि. आ. "	३८९ जृभि	" आ. "
३९७ जप	" प. "	१४९४ जृ	क्रया. प. "
१७१७ जभि	चु. उ. "	१८१५ जृ	चु. उ. से.
३८८ जभी	म्वा आ. "	११३० जृप्	दि. प. "
४३१ जमु	" प. "	६१६ जेपृ	म्वा. आ. "
७६६ जर्ज	" पा. "	६४४ जेहृ	" " "
१२९८ जर्ज	तु. प. "	९१४ जै	" प. अ.
१५४३ जल	चु. उ. "	१६२५ जप	चु. उ. से.
८३३ जल	म्वा प. "	८११ ज्ञा	म्वा. प. अ.
३९८ जल्प	" " "	१५०७ ज्ञा	क्रया. " "
६८८ जष	" " "	१७३३ ज्ञा	चु. उ. से.
१६६७ जसि	चु. उ. "	१४९९ ज्या	क्रया. प. अ.
१६६९ जसु	" " "	९५६ ज्युड्	म्वा. आ. "
१७१६ जसु	" " "	९४७ जि	" प. "
१२११ जसु	दि. प. "	१८१६ जि	चु. उ. से.
१०७२ जागृ	अ. प. "	७७६ ज्वर	म्वा. प. "

ज

धातुसूचिका

५६६

धातुः

८०४ ज्वल
८३१ ज्वल
३०६ झट
४७२ झमु
१३०० झर्झ
७१८ झर्झ
६८९ झष
८९१ झष
१४९४ झ (पा०)
११३१ झृष्

१६३९ टकि
८३४ टल
१०३ टिकृ
१०४ टोकृ
८३५ ट्वल

१६७७ डप
१६७२ डिप
१६७८ डिप
१३७१ डिप
१२३२ डिप
१६८ डीड्
११३५ डीड्

९८ ढौकृ

६६२ णक्ष
१३४ णख
१३५ णखि
३१० णट
४८१ णट

झ

ट

ड

ढ

ण

गण

धातुः

म्वा० प० से०
" " "
" " "
" " "
तु० " "
म्वा० " "
" " "
" उ० "
क्र्या० प० "
दि० " "

बु० उ० "
म्वा० प० "
" आ० "
म्वा० आ० से०
" प० "

बु० आ० "
" उ० "
" आ० "
तु० प० "
दि० " "
म्वा० आ० "
दि० " "

म्वा० " "

" प० "

" " "

" " "

" " "

" " "

१७७९ णद
१५२० णम
७५२ णभ
१२४० णभ
९८१ णभ
४८० णय
८३८ णल
११२४ णश

६२७ णस
११६६ णह
६२५ णासृ
६५९ रिक्ष

१०२६ णिजि
१०९३ णिजिर्
६६ णिदि

७८१ णिह
१३६० णिल
५९० णिवि
७२२ णिश्

१०२५ णिसि
९०१ णिब्
५६६ णीव

१०३५ णु
१२८२ णुद
१४२६ णुद

१३९७ णू
८७२ णेह
६१७ णेषू

११७ तक
११८ तकि
६६५ तक
६५५ तकू
१४९ तगि

गणः

बु० उ० "
क्र्या प० "
म्वा० आ० "
दि० प० "
म्वा० " अ०
" आ० से०
" प० "
दि० " वे०
म्वा० आ० से०
दि० उ० अ०
म्वा० आ० से०
" प० "
अ० आ०
बु० उ० अ०
म्वा० प० से०
" उ०
तु० प०
म्वा० "
" "
अ० आ०
म्वा० उ०
" प०
" प०
तु० उ०
" प०
" "
म्वा० उ०
" आ०

त

" प०
" "
" "
" "
" "
म्वा० प०

धातुः	गणः	धातुः	गणः
३०८ तट	म्वा० प० से०	१९१२ तीर	बु० उ० से०
१५७९ तड	बु० उ० "	५६५ तीव	म्वा० प० "
१८०२ तड	" " "	२४४ तुज	" " "
२८० तडि	म्वा० आ० "	१५६६ तुज (पा०)	बु० उ० "
१६७९ तत्रि	बु० " "	२४५ तुजि	म्वा० प० "
१४६३ तनु	त० उ० से०	१५६६ तुजि	बु० उ० "
१८४१ तनु	बु० " "	१७५६ तुजि	" " "
१९१ तन्हु	म्वा० प० "	१३७६ तुट	तु० प० "
१४५९ तन्ह्र	रु० " वे०	१३८६ तुड	" " "
११५९ तप	दि० आ० अ०	२७६ तुडि	म्वा० आ० "
९८५ तप	म्वा० प० "	३५१ तुड्	" प० "
१८१९ तप	बु० उ० से०	१३३२ तुण	तु० " "
१२०२ तमु	दि० प० "	१९४३ तुत्य	बु० उ० "
४७९ तय	म्वा० आ० "	१२८१ तुद	तु० " अ०
१७८१ तर्क	बु० उ० "	४०४ तुन्य	म्वा० प० से०
२२७ तर्ज	म्वा० प० "	१३१० तुन्य	तु० " "
१६८२ तर्ज	बु० आ० "	४०९ तुन्फ	म्वा० " "
५८ तर्द	म्वा० प० "	१३१२ तुन्फ	तु० " "
१५५८ तल	बु० उ० "	४०४ तुप	म्वा० " "
१७३० तसि	" " "	१३०९ तुप	तु० " "
१२१२ तसु	दि० प० "	४०८ तुफ	म्वा० " "
४८९ तायृ	म्वा० आ० "	१३११ तुफ	तु० " "
१२६६ तिक	स्वा० प० "	१६५८ तुवि	बु० उ० "
१०५ तिकृ	म्वा० आ० "	४२८ तुवि	म्वा० प० "
१२६७ तिग	स्वा० प० "	७५३ तुभ	" आ० "
९७१ तिज	म्वा० आ० "	१५२१ तुभ	क्रया० प० "
१६५३ तिज	बु० उ० "	१२४१ तुभ	दि० " "
३६२ तिष्ट	म्वा० आ० अ०	११०२ तुर	बु० " "
११२३ तिन	दि० प० से०	५७० तुर्वी	म्वा० " "
५३४ तिल	म्वा० " "	१५९९ तुल	बु० " से०
१३५४ तिल	तु० " "	११८४ तुप	दि० प० अ०
१६०७ तिल	बु० उ० "	७१० तुस	म्वा० " से०
५३४ तिल्ल (पा०)	म्वा० प० "	७३७ तुहिर	" " "
१०६ तीकृ	म्वा० आ० "	३५१ तुड् (पा०)	म्वा० प० से०

धातुः	गणः	धातुः	गणः
१६९० तूण	चु० आ० "	४११ त्रुन्फ	भ्वा. प. से.
११५२ तूरी	दि० " "	४०६ त्रुप	" " "
५२७ तूल	भ्वा० प० "	४१० त्रुफ	" " "
६७४ तूष	" " "	९६५ त्रैङ्	" आ. अ.
१४६८ तृणु	त० उ० "	९९ त्रौकृ	" " "
१४४६ (उ) तृदिर्	रु० " "	६५६ त्वक्षू	" प. वे.
१३०८ तृन्फ	तु० प० "	१५० त्वगि	" " से.
१३५० तृन्ह	" " वे०	१३०१ त्वच	तु. " "
११९५ तृप	दि० " "	१९२ त्वन्त्रु	भ्वा. " "
१२७१ तृप (पा०)	भ्वा० " से०	७७५ (नि) त्वरा	" आ. "
१८२० तृप	चु० उ० "	१००१ त्विष	" उ. अ.
१३०७ तृप	तु० प० "	५५४ त्वसर	" प. से.
१३०७ तृफ (पा०)	" " "		थ
१२२८ (नि) तृषा	दि० " "	१३८७ थुड	तु. " "
१४५५ तृह	रु० " "	५७१ थुर्वी	भ्वा. " "
१३४८ तृह	तु० " वे०		द
९६९ तृ	भ्वा० " से०	६०८ दक्ष	" आ. "
२३१ तेज	" " "	७७० दक्ष	" " "
३६३ तेष्ट	" आ० "	१२७३ दघ	भ्वा. प. "
४९९ तेवृ	" " "	१९२६ दण्ड	चु. उ. "
९८६ त्यज	" प० अ०	१७ दद	भ्वा. आ. "
९७ त्रकि	" आ० से०	८ दघ	" " "
६६० त्रक्ष	" प० "	१२७० दन्धु	भ्वा. प. "
१५५ त्रख (पा०)	" " "	९८९ दन्श	भ्वा. " अ.
६९ त्रदि	भ्वा० प० "	१२०३ दमु	दि. " से.
८१६ त्रपि (पा०)	" " "	४८१ दय	भ्वा. आ. "
३७४ त्रपुष्	" आ० वे०	१०७३ दरिद्रा	अ. प. "
१७४२ त्रस	चु० उ० से०	५४८ दल	भ्वा. प. "
१११७ त्रसी	दि० प० "	१७५२ दल	चु. उ. "
१५५ त्रिखि (पा०)	भ्वा० " "	८१६ दलि (पा०)	भ्वा. प. "
१७६२ त्रिसि	चु० उ० "	१६७५ दशि	चु. आ. "
१३७५ त्रुट	तु० प० "	१७६५ दशि	" उ. "
१६९९ त्रुट	चु० आ० "	१६७६ दस (पा०)	" आ. "
४०७ त्रुन्प	भ्वा० प० "		

धातुः	गणः	धातुः	गणः
१६७६ दसि	चु० आ० से०	१८२१ हपः (पा०)	चु० उ० से०
१७८७ दसि	चु० उ० से०	१३१३ हप	तु० प० "
१२१३ दसु	दि० प० से०	१३१३ हफ (पा०)	" " "
९९१ दह	म्वा० प० अ०	१८३२ हभ	चु० प० "
१०९१ (डु) दाम्	जु० उ० अ०	१३२३ हभी	तु० प० "
९३० दाण्	म्वा० प० अ०	१८२२ हभी	चु० उ० "
९९४ दान	म्वा० उ० से०	९८८ दशिर	म्वा० प० से०
१७५९ दाप्	अ० प० अ०	७३३ दह	" " से०
१२७९ दश	स्वा० प० से०	७३४ दहि	" " "
८८२ दाशु	म्वा० उ० से०	८०८ दृ	" " "
८९४ दाष्ट	" " "	१४९३ दृ	क्रया० प० से०
५९२ दिवि	" " "	९६२ देअ	म्वा० आ० अ०
११०७ दिवु	दि० प० से०	५०० देवृ	" " से०
१७०७ दिडु	चु० आ० से०	९२४ दैप्	" प० अ०
१७२५ दिवृ	चु० उ० से०	११४८ दो	दि० " "
१०१५ दिह	अ० " "	१०४० द्यू	अ० " "
६०९ वीक्ष	म्वा० आ० से०	७४१ द्युत	म्वा० आ० अ०
११३४ वीङ्	दि० आ० अ०	९०५ द्ये	" प० अ०
१०७६ दीवीङ्	अ० " से०	४६६ द्रम	" " से०
११५० दीपी	दि० " "	१०५४ द्रा	अ० " अ०
९४४ दु	म्वा० प० अ०	६७० द्राक्षि	म्वा० " से०
१२५६ (डु) दु	स्वा० " "	१२४ द्राष्टु	" " "
१९३० दुःख	चु० उ० से०	११४ द्राष्टृ	" आ० "
१६०० दुल	" " "	२८७ द्राह	" " "
५७२ दुर्वी	म्वा० प० "	६४६ दाह	" " "
११८५ दुप	दि० " अ०	९४५ दु	" प० अ०
१०१४ दुह	अ० उ० "	१३३७ दुण	तु० " से०
७३८ दुहिर्	म्वा० प० से०	११९७ दुह	दि० " अ०
११३३ दृङ्	दि० आ० से०	१४८१ द्रुम्	क्रया० उ० से०
१२८० ह	स्वा० प० अ०	७८ द्रेकृ	म्वा० आ० "
१४११ हङ्	तु० आ० "	९०६ द्रै	" प० अ०
१३१४ हम्फ	" प० से०	१०१३ द्विप	अ० उ० "
११९६ ह्य	दि० " वे०	९३३ द्रवृ	म्वा० प० अ०

धातुः	गणः	धातुः	गणः
	भ		
१५९४ धक्	तु० उ० से०	९०२ धेट्	म्वा. प. अ.
४५३ धणिः (पा०)	म्वा० प० "	५५३ धोर्त्	" " "
११४ धन	तु० " "	९२७ ध्मा	" " अ.
५९७ धवि	म्वा० " "	९०८ ध्वै	" " "
१०९२ (डु) धाम्	तु० उ० अ०	२१९ ध्रज	" " से.
६०१ धावु	म्वा० उ० से०	२२० ध्रजि	" " "
१४०६ धि	तु० प० अ०	४५९ ध्रण	" " "
६०३ धिक्ष	म्वा० आ० से०	१५२४ (उ) ध्रस	कृया. " "
५९३ धिवि	" प० "	१७४३ (उ) ध्रस	तु. उ. "
११०३ धिष	तु० " "	६७१ ध्राक्षि	म्वा. आ. "
११३६ धीङ्	दि० आ० अ०	१२५ ध्रावृ	" " "
६०२ ध्रक्ष	म्वा० " से०	११४ ध्राष्ट (पा.)	" आ. "
१२५५ ध्रुम्	स्वा० उ० अ०	२८८ ध्राड्	" " "
५७३ ध्रुर्वी	म्वा० प० से०	९४३ ध्रु	" प. अ.
१३९८ ध्रु	तु० " "	१४०० ध्रु	तु. " "
१२५५ ध्रुम् (पा०)	स्वा० उ० वे०	१४०० ध्रुव (पा.)	" " से.
१४८७ ध्रुम्	कृया० " "	७९ ध्रोकृ	म्वा. आ. "
१८३६ ध्रुम्	तु० " से०	९०७ ध्रौ	" प. अ०
३९६ ध्रुप	म्वा० प० "	२२१ ध्रवज	" " से.
१७७३ ध्रुप	तु० उ० "	२२२ ध्रवजि	" " "
११५३ ध्रुरी	दि० आ० "	४५३ ध्रवण	" " "
१६४० ध्रुस (पा०)	तु० उ० "	८१६ ध्रवन	" " "
१६४० ध्रुष (पा०)	" " "	८२८ ध्रवन	" " "
१६४० ध्रुश	" " "	१८९० ध्रवन	तु. उ. "
९६० ध्रुम्	म्वा० आ० अ०	८१६ ध्रवनि (पा.)	म्वा. प. "
१४१२ ध्रुङ्	तु० " "	७५५ ध्रवन्सु	" षा. "
२१७ ध्रुज	म्वा० प० से०	६७२ ध्रवाशि	" प. "
२१८ ध्रुजि	" " "	९३९ ध्रु	" " अ.
९०० ध्रुम्	" उ० अ०		
१८५१ ध्रुष	तु० " से०		
१२६९ (नि) ध्रुषा	स्वा० प० "		
१४९४ ध्रु (पा०)	कृया० " "		
१९१४ ध्रुक्	तु० उ० "		
			न
		१५९३ नक्	तु. उ. से.
		१५४५ नट	तु. उ. से.
		१७९२ नट	तु. उ. से.
		६७ (टु) नदि	म्वा. प. से.
		५६ नर्द	म्वा. प. से.

धातुः	गणः	धातुः	गणः
१८०३ नल	चु० उ० से०	२९ पदं	म्वा० आ० से०
६ नाथृ	म्वा० आ० "	४१२ पर्व	" प० "
७ नाथृ	" " "	४१६ पर्व	" " "
१८८६ निवास	चु० उ० "	५७७ पर्व	" " "
१६८७ निष्क	" आ० "	८३९ पल	" " "
५२२ नील	म्वा० प० "	१८८२ पल्पूल	चु० उ० "
१११६ नृती	दि० " "	१७२० पश	" " "
८०९ नृ	म्वा० " "	१८६३ पप	" " "
१४९५ नृ	क्रया० " "	१६१६ पसि	" " "
	प	९२५ पा	म्वा० प० अ०
६६५ पक्ष	म्वा० प० से०	१०५६ पा	अ० " "
१५५० पक्ष	चु० उ० "	१९११ पार	चु० उ० से०
९९६ (हु) पचष्	म्वा० " अ०	१६०९ पाल	" " "
१७४ पचि	" आ० से०	१४०५ पि	तु० प० अ०
१६५२ पचि	चु० उ० "	१५७६ पिच्छ	चु० उ० से०
२९६ पट	म्वा० प० "	१५६७ पिज (पा०)	" " "
१७५३ पट	चु० उ० "	१०२८ पिजि	अ० आ० "
१८५७ पट	चु० " "	१५६७ पिजि	चु० उ० "
३३० पठ	म्वा० प० "	१७५८ पिजि	चु० उ० "
२८१ पठि	" आ० "	३११ पिट	म्वा० प० "
१६१५ पठि	चु० उ० "	३३९ पिठ	" " "
४३९ पण	म्वा० आ० "	२७४ पिडि	" आ० "
११५९ पत (पा०)	दि० " "	१६७० पिडि	चु० उ० "
१८६२ पत	चु० उ० "	५८८ पिवि	म्वा० प० "
८४५ पत्त्र	म्वा० प० "	१४३७ पिशि	तु० " "
१५५४ पथ (पा०)	चु० उ० "	१४५२ पिण्लृ	ह० " अ०
१५७५ पथि	" " "	१५६८ पिस	चु० उ० "
८४७ पथे	म्वा० प० "	१७६३ पिसि	चु० उ० "
११६९ पद	दि० आ० अ०	७१९ पिसृ	म्वा० प० "
१८९२ पद	चु० " से०	११४१ पीड्	दि० आ० अ०
४४० पन	म्वा० " "	१५४४ पीड	चु० उ० "
४७६ पय	" " "	५२१ पील	म्वा० प० "।
१९३९ पर्ण	चु० उ० "	५६३ पीव	" " "
		१३६७ पुट	तु० " "

धातुः	गणः	धातुः	गण
१७५४ पुट	चु० उ० से०	१४०२ पृङ्	तु० आ० से०
१९१३ पुट	" " "	१८०८ पृच	चु० उ० "
१७६३ पुटि	" " "	१०३० पृचो	अ० आ० "
१५५९ पृट्ट	" " "	१४६२ पृची	रु० प० "
१३८४ पुड	तु० प० "	१०२८ पृजि (पा०)	अ० आ० "
६२६ (पा०)	श्वा० " "	१३२८ पृड	तु० प० "
१३३३ पुण	तु० " "	३२९ पृण	" " "
१६३७ पुण (पा०)	चु० उ० "	१५५४ पृथ	चु० उ० "
१११९ पुथ	दि० प० "	७०५ पृषु	श्वा० प० "
१७७६ पुथ	चु० उ० "	१०८६ पृ	चु० " "
४४ पुथि	श्वा० प० "	१४८९ पृ	क्रया० प० "
१३४६ पुर	तु० " "	१५४८ पृ	चु० उ० "
५७६ पुर्व	श्वा० " "	५४१ पेलृ	श्वा० प० "
८४१ पुल	" " "	५०४ पेवृ	" आ० "
१६०१ पुल	चु० उ० "	६१५ पेप	" आ० "
१६३७ पुल	" " "	७२० पेष्ट	श्वा० प० "
७०० पुष	श्वा० प० "	९२० पै	श्वा० " अ०
११८२ पुष	दि० " "	४५८ पैण्	" " से०
१५२९ पुष	क्रया० प० "	४८८ (ओ) प्यायी	" आ० "
१७५१ पुष	चु० उ० "	६६४ प्यैङ्	" " "
१११२ पुष्प	दि० प० "	१४१३ प्रच्छ	तु० प० अ०
१६३८ पुंस	चु० उ० "	७६५ प्रय	श्वा० आ० से०
१५९० पुस्त	" " "	१५५३ प्रय	चु० उ० "
९६६ पूङ्	श्वा० आ० "	७६६ प्रस	श्वा० आ० "
१६४३ पूज	चु० उ० "	१०६१ प्रा	अ० प० अ०
१४८२ पून्	क्रया० " "	११४४ प्रीङ्	दि० आ० अ०
४८४ प्रयी	श्वा० आ० "	१४७४ प्रीन्	क्रया० उ० "
११५१ प्री	दि० आ० "	१८३७ प्रीन्	चु० उ० से०
१८०४ प्री	चु० उ० "	९५७ प्रुङ्	श्वा० आ० अ०
१६३७ पूर्ण (पा०)	" " "	३२४ प्रुड	" प० से०
५२८ पूल	श्वा० प० "	७०३ प्रुषु	" " "
६७५ पूष	" " "	१५२७ प्रूष	क्रया० " "
१०८६ पृ (पा०)	चु० प० अ०	६१९ प्रैष्ट	" आ० "
१२५८ पृ	श्वा० " "	४५८ प्रैण् (पा०)	श्वा० प० "

धातुः	गणः	धातुः	गणः
८६७ प्रीयृ	म्वा. उ. से.	२८६ वाहृ	म्वा. आ. अ.
६४२ प्लिह	" आ. "	५ वाघृ	म्वा. आ. से.
१५०३ प्ली	ऋथा. प. अ.	६४५ वाहृ	म्वा. आ. से.
९५८ प्लुड	म्वा. आ. "	३१७ विट	म्वा. प. से.
१११५ प्लुष	दि. प. से.	६४ विदि	म्वा. प. से.
१२१६ प्लुष	" " "	१३५९ विल	तु. प. से.
१५२८ प्लुष	ऋथा. प. "	१६०६ विल	चु. उ. से.
७०४ प्लुप	म्वा. प. "	११९ वृक्क	म्वा. प. से.
१०५५ प्सा	अ. " अ.	१७१४ वृक्क	चु. उ. से.
		१५८ वृगि	म्वा. प. से.
११३ फक्क	म्वा. प. से.	८५८ वृध	म्वा. प. से.
८२१ फण	म्वा. " "	११७२ वृध	दि. आ. अ.
५३० फल	" " "	८७६ वृधिर्	म्वा. उ. से.
५१८ (नि) फला	" " "	८६६ (उ) वृन्दिर्	म्वा. उ. से.
१३९० फुल	तु. " "	१२९१ वृस	दि. प. से.
५३२ फुल्ल	म्वा. " "	१५९१ वृस्त	चु. उ. से.
५४२ फील	" " "	७३५ वृह	म्वा. प. से.
		७३६ वृहि	म्वा. प. से.
४५९ वण (पा.)	म्वा. प. से.	१७६९ वृहि	चु. उ. से.
५१ वद	" " "	७६६ वृहिर् (पा०)	म्वा. प. से.
९७२ वध	" आ० "	१३४७ वृह (पा०)	तु. प. वे.
१५४७ वध	चु. उ. "	६४३ वेह (पा०)	म्वा. आ. से.
१५४७ वन्ध (पा.)	" " "	१०४४ व्रजू	अ. उ. से.
१५०८ वन्ध	ऋथा० प. अ.	१६६४ व्रूस	चु. उ. से.
४१८ वर्व	म्वा. " "		
६३८ वर्ह	" आ. "		
१६६५ वर्ह	चु. उ. "	८९३ भक्ष (पा०)	म्वा. उ. से.
१७७० वर्ह	" " "	१५५७ भक्ष	चु. उ. से.
८४० वल	वा. प. "	९९८ भज	म्वा. उ. अ.
१६२९ वल	चु. उ. "	१७३४ भज	चु. उ. से.
६३९ वल्ह	म्वा. आ. "	१७६० भजि	चु. उ. से.
१७७१ वल्ह	चु. उ. "	३०७ भट	म्वा. प. से.
१६८४ वस्त	" आ. "	७८० भट	म्वा. प. से.
		२७३ भडि	म्वा. आ. से.

फ

ब

भ

धातुः	गणः	धातुः	गणः
१५८८ मडि	च. उ. से.	१४९१ भू	क्रया. प. से.
४४७ भण	स्वा. प. "	८८३ भैषु	स्वा. उ. "
१२ भदि	" आ. "	६२८ भयस	" " "
१४५३ भञ्जो	रु. प. अ.	८९२ भ्रज	" " "
१६८३ भर्त्सा	चु. आ. से.	४५२ भ्रण	" प. "
५८० भव	स्वा. प. "	७५६ भ्रन्तु (पा०)	" अ. "
४९५ भल	" आ. "	१२२५ भ्रन्तु	दि. प. "
१७०१ भल	चु. " "	७५६ भ्रन्तु	स्वा. आ. "
४९६ भल्ल	स्वा. आ. "	८५० भ्रमु	" प. "
६९५ भप	" प. "	१२०५ भ्रमु	दि. प. "
११०० भस	जु. प. "	१२८४ भ्रस्ज	तु. उ. आ०
१०५१ भा	अ. " अ.	१८१ भ्राजू	स्वा. आ. से.
१८८७ भाज	चु. " से.	८२३ (डु) भ्राजू	" " "
४४१ भाम	स्वा. आ. "	८२४ (डु) भ्राशु	" " "
१८७३ भाम	चु. उ. "	१५०५ भ्री	क्रया० प. "
६१२ भाष	स्वा. आ. "	१६९१ भ्रूण	चु. आ. "
६२४ भासु	" " "	१८० भ्राजू	स्वा. " "
६०६ भिक्ष	" " "	८८४ भ्रेषु	" उ. "
६४ भिदि (पा.)	" प. "	८९३ भ्रक्ष	" " "
१४३९ भिदिर	" रु. उ.	८२५ (डु) भ्रलाशु	" आ. "
१०८४ (त्रि) भी	जु. प. से.	८८५ भ्रलेषु	" उ. "
१४५४ भुज	रु. " अ.		
१४१७ भुजो	तु. " "	८६ मकि	स्वा. आ. से.
१७४८ भुवः	चु. उ. से.	१३२ मख	" प. "
१ भू	स्वा. प. "	१३३ मखि	" " "
१८४५ भू	चु. आ. "	१४८ मगि	" " "
६८२ भूष	स्वा. आ. "	१११ मघि	" " "
१७३१ भूष	चु. उ. "	१६० मघि	" " "
१७ भूजी	स्वा. आ. "	१७१ मच	" आ. "
८९८ भ्रुञ्	" उ. अ.	१७३ मचि	" " "
१०८७ (डु) भ्रुञ्	जु. उ. "	३३२ मठ	" प. "
१३९५ भ्रुड	तु. प. "	२६३ मठि	" आ. "
१७८८ भ्रुशि	चु. उ. "	२७२ मडि	" आ. "
१२२४ भ्रुशु	दि० प० "		

म

धातुः

३२१ मडि
 १५८७ मडि
 ४४८ मण
 १६८० मत्रि
 ४६ मथि
 ८४८ मथे
 १७०६ मद
 १३ मदि
 ८१५ मदी
 १२०८ मदी
 ११७६ मन
 १४७१ मनु
 ४२ मन्य
 १५११ मन्य
 ५५८ मत्र
 ४७७ मय
 १६५० मर्व
 ४१९ मर्व
 ५७८ मर्व
 ४९३ मल
 ४९४ मल्ल
 ५९९ मच
 ५०८ मव्य
 ७२४ मश
 ६९२ मप
 १२२१ मसी
 १०२ मस्क
 १४१५ (डु) मस्त्रो
 ७३० मह
 १८६८ मह
 ६३४ महि
 १८०० महि
 १०६२ मा
 ६६९ मादि

रागः

म्रा. प. मे.
 चु. उ. "
 म्रा. प. "
 चु. आ. "
 म्रा. प. "
 " " "
 चु. आ. "
 म्रा. आ. से
 " प० "
 दि. " "
 " आ. अ.
 त. " से.
 म्रा० प. से.
 क्रया. " "
 म्रा. " "
 " आ. "
 चु. उ. "
 म्रा. प. "
 " " "
 " आ. "
 " " "
 " प. से.
 " प. से.
 " प. से.
 " प. से.
 " प. से.
 दि. प. से.
 म्रा. आ. "
 तु. प. अ.
 म्रा० " से.
 चु. उ. "
 म्रा. आ. "
 चु. उ. "
 थ. प. अ.
 म्रा. " से.

धातुः

१०८८ माड्
 १०४२ माड्
 ९३२ मान
 १७१० मान
 १८४४ मान
 १६१८ मार्ग
 १८४७ मार्ग
 १६४९ मार्ज
 ८९५ माह्
 १२९७ मिच्छ
 १७५७ मिजि
 १२५० (डु) मिल्
 ८६८ मियृ (पा.)
 ७४३ (त्रि) मिदा
 १२४३ (त्रि) मिदा
 १५३१ मिदि
 ८६८ मिह
 ८६८ मिवृ (पा.)
 १३६४ मिल
 १४२९ मिल
 ५८९ मित्रि
 ७२३ मिश
 १९२१ मिथ
 १३५२ मिप
 ६९९ मिपु
 ९९२ मिह
 १८२५ मी
 ११३७ मीड्
 १४७६ मीब्
 ४६८ मीमृ
 ५१७ मील
 ५६४ मीव
 १७४४ मुच
 १७२ मुचि

रागः

जु. आ. अ.
 दि. " "
 म्रा० " से.
 चु. " "
 " उ. "
 " " "
 " " "
 " " "
 " " "
 " " "
 म्रा. " "
 तु. प. से.
 चु. उ. से.
 स्वा. " से.
 म्रा. " से.
 म्रा. आ. से.
 दि. प. से.
 चु. उ. से.
 म्रा. " से.
 म्रा. उ. से.
 तु. प. से.
 तु. उ. से.
 म्रा. प. से.
 म्रा. प. से.
 चु. उ. से.
 म्रा. प. से.
 चु. उ. से.
 म्रा. प. से.
 चु. उ. से.
 म्रा. प. से.
 चु. उ. से.
 म्रा. आ. से.

धातुः	गुणः	धातुः	गणः
१४३० मुच्छ	तु. उ. से.	८७४ मृधु	म्वा. उ. से.
२५० मुज	म्वा. प. "	१४२५ मृश	तु. प. "
२५१ मुजि	" " "	११६४ मृष	दि. उ. "
१३८४ मुट	तु. " "	१८५० मृष	" " "
१६१४ मुट	चु. उ. "	७०७ मृषु	म्वा. प. "
२६५ मुठि	म्वा. आ. "	१४९२ म	क्र्या. " "
३२३ मुड	" प. "	९६१ मेङ्	म्वा. आ. अ.
२७५ मुडि	म्वा. आ. "	८६९ मेथ (पा०)	" उ. से.
३२६ मुडि	म्वा. प. "	८६९ मेट्ट	" " "
१३३४ मुण	तु. " "	८७० मेवृ	" " "
१६ मुद	म्वा. आ. "	८६९ मेवृ (पा०)	" " "
१७४१ मुद	चु. उ. "	३७१ मेवृ	" आ. "
१३४३ मुर	तु. " "	५०५ मेवृ	" " "
२१२ मुर्छा	म्वा. " "	९२९ म्ना	" प. अ.
५७५ मुर्वी	" " "	६६४ म्रक्ष (पा०)	" " "
१५३० मुष	क्र्या. " "	१६६१ म्रक्ष	चु. उ. "
१२२० मुस	दि. " "	१९५ म्रुचु	" " "
१६३२ मुस्त	चु. " "	१९३ म्रन्चु	" " "
११९८ मुह	दि. प. "	२०२ म्रोह	" " "
९६७ मूङ्	म्वा. आ. "	१९६ म्लुचु	" " "
१९०९ मूत्र	चु. उ. "	१९४ म्लुन्चु	" " "
५२९ मूल	म्वा. प. "	२०५ म्लेच्छ	" " "
१६०३ मूल	चु. उ. "	१६६३ म्लेच्छ	" " "
६७६ मूष	म्वा. प. "	२९२ म्लेट्	म्वा. प. "
६६४ मूक्ष	" " "	५०६ म्लेवृ	" आ. "
१९०० मृग	चु. आ. "	९०३ म्लै	" प. अ.
१४०३ मृङ्	तु. " "		
१८४९ मृजू	चु. उ. वे.	१६९३ यक्ष	चु. आ. से.
१०६६ मृजूष्	अ. प. "	१००२ यज	म्वा. उ. अ.
१३२७ मृड	तु. " "	१७३६ यत	चु. " से.
१५१६ मृड	क्र्या. " "	३० यती	म्वा. आ. "
१३३१ मृण	तु. " "	१५३६ यत्रि	चु. उ. से.
७६७ मृद	म्वा. आ. "	९८० यभ	म्वा. प. अ.
१५१५ मृद	क्र्या. प. "	९८४ यम	" " "

य

धातुः	गणः	धातुः	गणः
८१९ यमः	भ्वा. प. से.	३३४ रठ (पा.)	भ्वा. प. से.
१६१६ यम	चु. उ. "	४४५ रण	" " "
१२१० यसु	दि. प. "	७९५ रण	" " "
१०४९ या	अ. प. अ.	८१६ रणि (पा.)	" " "
८६३ (हु) याच्	भ्वा. उ. "	५३ रद	" " "
१०३३ यु	अ. प. से.	११९३ रध	दि. " वे.
१७११ यु	चु. आ. "	९९९ रन्ज	भ्वा. उ. अ.
१५६ युगि	भ्वा. प. "	११६७ रन्ज	दि. " "
२१४ युछ	" " "	४०१ रप	भ्वा. प. से.
११७७ युज	दि. आ. अ.	४१३ रफ	" " "
१८०७ युज	चु. उ. से.	४१४ रफि	" " "
१४४४ युजिर्	र. उ. अ.	३७६ रवि	" आ. "
१४७९ युब्	क्रया. उ. "	९७४ रभ	" " अ.
३१ युतृ	भ्वा. आ. से.	३८५ रभि (पा.)	" " से.
११७३ युध	दि. आ. अ.	८५३ रमु	" " अ.
१२३५ युप	दि. प. से.	४८२ रय	" " से.
६८० यूत्र	भ्वा. " "	५९६ रवि	" प. "
२९१ यौट्ट	" " "	७१३ रस	" प. "
		१९३१ रस	चु. उ. "
		७३१ रह	भ्वा. प. "
		१६२८ रह	चु. उ. "
१७३७ रक	चु. उ. से.	१८५९ रह	" " "
६५८ रक्ष	भ्वा. प. "	७३२ रहि	भ्वा. प. "
१३६ रख	" " "	१७९९ रहि	चु. उ. "
१३७ रखि	" " "	१०५७ रा	अ. प. अ.
१७३८ रग (पा.)	चु. उ. "	१२२ रावृ	भ्वा. " से.
६४४ रगि	भ्वा. प. "	११२ राष्ट्र	" अ. "
७८५ रगे	" " "	८२२ राजृ	" उ. "
१७३८ रघ (पा.)	चु. उ. "	११८० रावः	दि. प. अ.
१०७ रघि	भ्वा. आ. "	१२६२ राव	स्वा. प. अ.
१७९६ रघि	चु. उ. "	६२६ रासृ	भ्वा. आ. से.
१८६५ रच	चु. " "	१४०४ रि	तु. प. अ.
२९७ रट	भ्वा. प. "	१२७५ रि	स्वा. प. अ.
३३४ रट	" " "	१५५ रिख (पा.)	भ्वा. " से.

र

धातुः	गणः	धातुः	गणः
१५४ रिगि	भ्वा. प. से.	८५९ रह	भ्वा. प. अ.
१८१७ रिच	चु. उ. "	१९१० रुअ	चु. उ. से.
१४४१ रिचिर्	रु. उ. अ.	१९३३ रूप	" " "
१३०६ रिफ	तु. प. से.	६७८ रूप	भ्वा. प. "
५९५ रिवि	भ्वा. प. अ.	८० रेकृ	" आ. "
१४२० रिश	तु. प. "	८६४ रेदृ	" उ. "
६९४ रिष	भ्वा. " से.	३७२ रेष्टृ	" " "
१२३१ रिष	दि. " "	३८५ रेमृ	" " "
१३०६ रिह (पा.)	तु. " "	५०७ रेवृ	" " "
१५०० री	क्र्या. प. अ.	६२० रेषृ	" " "
११३८ रीङ्	दि. अ. "	९०९ रै	" प. "
१०३४ रु	अ. प. से.	३५६ रोडृ	" " "
९५९ रुङ्	भ्वा. आ. "	३५५ रौडृ	" " "
९४५ रुच	" " "		
१८०५ रुज	चु. उ. "		
१४१६ रुजी	तु. प. अ.	१६९७ लक्ष	चु. आ. से.
७४७ रुट	भ्वा. आ. से.	१५३८ लक्ष	चु. उ. "
१६७१ रुट (पा.)	चु. उ. "	१३८ लख	भ्वा. प. "
१७८४ रुट	" " "	१३९ लखि	" " "
३२७ रुटि	भ्वा. प. "	१७३८ लग	चु. उ. "
३३६ रुठ	" " "	१४५ लगि—	भ्वा. प. "
३२७ रुठि (पा.)	" " "	७८६ लगे	" " "
३४५ रुठि	" " "	३०८ लघि	" आ. "
३२७ रुडि (पा.)	" " "	१७६१ लघि	चु. उ. "
१०६७ रुदिर्	अ. " "	१७९७ लघि	" " "
११७४ (अनो) रुव	दि. आ. अ.	२०६ लछ	भ्वा. प. "
१४३८ रुचिर्	रु. उ. "	२३८ लज	" " "
१२३६ रूप	दि. प. से.	१५४३ लज (पा.)	चु. उ. "
१४१९ रुश	तु. " अ.	१९२० लज	चु. " "
१७८९ रुशि	चु. उ. से.	२३९ लजि	भ्वा. प. "
६६३ रुष	भ्वा. प. "	१५५६ लजि (पा.)	चु. उ. "
११३० रुष	दि. प. "	१७८५ लजि	" " "
१६७१ रुष	चु. उ. "	१९२० लजि (पा.)	" " "
१७९१ रुसि	" " "	१२९० (ओ) लजी	तु० आ० "

ल

धातुः	गणः	धातुः	गणः
२९८ लट	भ्वा० प० से०	१५६७ लुजि (पा०)	चु० उ० से०
३५९ लड	" " "	१७५९ लुजि	" " "
१५४० लड	चु० उ० "	३१४ लुट	भ्वा० प० "
८१४ लडिः	भ्वा० प० "	७४८ लुट	चु० आ० "
१८०१ लडि	चु० उ० "	१३८१ लुट	तु० प० "
१५४२ (ओ) लडि (पा०)	" " "	१७५५ लुट	चु० उ० "
४०२ लप	भ्वा० प० "	३२८ लुटि	भ्वा० प० "
३७७ लवि	" आ० "	३३७ लुट	" " "
३७९ लवि	" " "	७४९ लुठ	" आ० "
९७५ (डु) लभप्	" " अ०	१२२२ लुठ	दि० प० "
४१७ लर्व	" प० से०	३२८ लुठि (पा०)	भ्वा० " "
३५९ लल (पा०)	" " "	३४३ लुठि	" " "
१६८८ लल	चु० आ० "	३४६ लुठि	" " "
८८८ लप	भ्वा० उ० "	३४१ लुड (पा०)	" " "
७१४ लस	" प० "	३२८ लुडि (पा०)	चु० उ० "
१७२९ लस	चु० उ० "	१५६३ लुण्ठ	" " "
१२९१ (ओ) लस्जी	तु० आ० "	४५ लुथि	भ्वा० प० "
१०५८ ला	अ० प० अ०	१८७ लुञ्च	" " "
१२३ लावृ	भ्वा० " से०	१२३७ लप	दि० " "
११३ लाव	" आ० "	१४३१ लुप्लृ	तु० उ० अ०
२०७ लाद्वि	" प० "	४२७ लुत्रि	भ्वा० प० से०
२४० लाज	" " "	१६५७ लुवि	चु० उ० "
२४१ लाजि	" " "	१२३८ लुभ	दि० प० "
१९३६ लाभ	चु० उ० "	१३०५ लुभ	तु० " "
१३६५ लिख	तु० प० "	१४८३ लून्	कृया० " "
१५५ लिगि	भ्वा० " "	६७७ लूप	भ्वा० " "
१७४० लिगि	चु० उ० "	१६१० लूप	चु० उ० "
१४३३ लिप	तु० " अ०	३७३ लेपृ	भ्वा० अ० "
११७९ लिश	दि० आ० "	७६ लोकृ	" " "
१४२९ लिश	तु० प० "	१७७७ लांकृ	चु० उ० "
१०१६ लिह	अ० उ० "	१६४ लोचृ	भ्वा० आ० "
१८१२ ली	चु० " "	१७७८ लोचृ	चु० उ० "
१५०१ ली	कृया० प० "	३५७ लोडृ	भ्वा० प० "
११३९ लीङ्	दि० आ० "	२५८ लोष्टृ	" आ० "

धातुः

गणः

धातुः

गणः

व

धातुः	गणः
८८ वाकि	भ्वा० आ० से०
९५ वाकि	" " "
६३६ वञ्ज	" प० "
१३० वख	" " "
१३१ वखि	" " "
१४७ वगि	" " "
११० वधि	" आ० "
१०३६ वच	अ० प० अ०
१८४३ वच	चु० उ० से०
२५२ वज	भ्वा० प० "
१६१७ वट	चु० उ० "
७७९ वज	भ्वा० प० "
१८५८ वट	चु० उ० "
१९१९ वट	" " "
३०० वट	भ्वा० प० "
१५८६ वटि	चु० उ० "
१९१९ वटि (पा०)	" " "
३३१ वठ	भ्वा० प० "
२६२ वठि	" आ० "
२७१ वडि	" " "
१५८६ वडि (पा०)	चु० उ० "
४४६ वण	भ्वा० प० "
१५५१ वण	चु० उ० "
१००९ वद	भ्वा० प० "
१८४२ वद	चु० उ० "
११ वदि	भ्वा० आ० "
४६२ वत	" प० "
४६३ वत	" आ० "
८०३ वन	" " "
८०३ वनु	" " "
१४७० वणु	त० " "
१८९ वन्तु	भ्वा० प० "
१७०४ वन्तु	चु० आ० "

धातुः	गणः
१००३ (डु) वप्	भ्वा० उ० से०
५५७ वभ्र	" प० "
८४९ (डु) वम्	" " "
४७५ वय	" आ० "
१८५३ वर	चु० उ० "
१६२ वर्च	भ्वा० आ० "
१५५१ वर्ण (पा०)	चु० " "
१६३८ वर्ण	" उ० "
१६५५ वर्ध	" " "
६१३ वर्ष	भ्वा० आ० "
६४० वर्ह	" " "
४९१ वल	" " "
८१६ वलि (पा०)	" प० "
१५७१ वल्क	चु० उ० "
१९१६ वल्क	" " "
१४३ वला	भ्वा० प० "
३९१ वल्भ	" आ० "
४९२ वल्ल	" " "
६४१ वल्ह	" " "
१०८० वश	अ० प० "
६९१ वष	भ्वा० " "
१००५ वस	" " "
१०२३ वस	अ० आ० "
१७४५ वस	चु० उ० "
१९४२ वस	" " "
१२१४ वसु	दि० प० "
१०१ वस्क	भ्वा० आ० "
१००४ वह	" प० अ०
६३३ वहि	" आ० से०
१०५० वा	अ० प० अ०
६६८ वाक्षि	भ्वा० " से०
२०८ वाक्षि	" " "
१८८३ वात	चु० उ० "
११६० वावृत्त (पा०)	दि० प० "

धातुः	गणः	धातुः	गणः
११६३ वाशृ	दि० आ० से०	१४६१ वृजी	र० प० से०
१८८५ वास	चु० उ० "	१८६१ वृजी	चु० उ० "
६४५ वाह (पा०)	म्वा० आ० "	१२५४ वृब्	स्वा० उ० "
१४४२ विचिर्	र० उ० अ०	१८१४ वृब्	चु० उ० "
१४२३ विच्छ	तु० प० से०	१३३० वृण	तु० प० "
१७७४ विच्छ	चु० उ० "	७५८ वृनु	म्वा० आ० "
१०९४ विजिर्	चु० " अ०	११६० वृनु	दि० आ० "
१२८९ (ओ) विजी	तु० आ० से०	१७८२ वृनु	चु० उ० "
१४६० (ओ) विजी	र० प० "	७३९ वृधु	म्वा० आ० "
३१६ विट	म्वा० " "	१७८३ वृधु	चु० उ० "
३३ विथृ	" आ० "	१२२६ वृश	दि० प० "
१०६४ विद	अ० प० "	१७०५ वृप	चु० आ० "
११७१ विद	दि० आ० "	७०६ वृपु	म्वा० प० "
१४५० विद	र० " "	१३४७ वृहु	तु० प० वे०
१७०९ विद	चु० " से०	१४९० वृ	क्रया० प० से०
१४३२ विद्ल	तु० उ० अ०	१४८६ वृब्	क्रया० उ० "
१३२५ विघ	" प० से०	१००६ वेब्	म्वा० उ० अ०
१३५८ विल	" " "	८७७ वेणु	म्वा० उ० से०
१६०५ विल	चु० उ० से०	३४ वेथ	म्वा० आ० "
१४२४ विश	तु० प० अ०	८७७ वेन् (पा०)	म्वा० उ० "
१५२६ विष	क्रया० " "	३६७ (टु) वेष्ट	म्वा० आ० "
६९८ विपु	म्वा० " "	१८८१ वेल्	चु० उ० "
१०९५ विप्लृ	चु० उ० "	५३५ वेल्	म्वा० प० "
१६८६ विष्क	चु० आ० से०	५४० वेल्	म्वा० प० "
१९४० विष्क	चु० उ० "	१०७७ वेवीड्	अ० आ० "
१२१७ विस	दि० प० "	२५५ वेष्ट	म्वा० आ० "
१०४८ वी	अ० प० प०	६४३ वेह	म्वा० आ० "
१९०३ वीर	चु० आ० से०	९२१ (ओ) वै	म्वा० प० अ०
१२२५ वुस (पा०)	दि० व० ;	१२९३ व्यच	तु० प० से०
९२ वृ	म्वा० आ० "	७६४ व्यय	म्वा० आ० "
६०४ वृक्ष	म्वा० " "	११८१ व्यव	दि० प० अ०
१५०९ वृङ्	क्रया० " "	८८१ व्यय	म्वा० उ० से०
१०२९ वृजि (पा०)	अ० " "	१९३२ व्यय	चु० उ० "
१०२९ वृजा	अ० " "	१११४ व्युप	दि० प० "

धातुः	गणः	धातुः	गणः
१२१५ व्युष	दि० प० से०	४८५ शर्व	म्वा० प० से०
१२१५ व्युस (पा०)	" " से०	४६० शल	म्वा० आ० "
१००७ व्येन्	म्वा० उ० अ०	८४३ शल	म्वा० प० "
२५३ व्रज	म्वा० प० से०	३९० शल्भ	म्वा० आ० "
४५१ व्रण	म्वा० " "	७२५ शव	म्वा० प० "
१९३७ व्रण	चु० उ० "	७२६ शश	म्वा० प० "
१२९२ (ओ) व्रश्च	तु० प० वे०	६९० शप	म्वा० प० "
१५०४ व्री	कृथा० " अ०	६२९ (आङ्) शसि	म्वा० आ० "
११४० व्रीड्	दि० आ० अ०	७२७ शसु	म्वा० प० "
११२६ व्रीड	" प० से०	७२८ शंसु	म्वा० प० "
१३९३ व्रुड	तु० " "	१२६ शाखृ	म्वा० आ० "
१५०२ व्ली	कृथा० " अ०	२८९ शाङ्	म्वा० आ० "
"	श	९९५ शान	म्वा० उ० "
११८७ शक	दि० उ० अ०	१०२२ (अङ्) आसू	अ० आ० "
८६ शकि	म्वा० आ० से०	१०७५ शामु	अ० प० "
१२६१ शकलृ	स्वा० प० अ०	६०५ सिक्ष	म्वा० आ० "
१६५ शच	म्वा० आ० से०	१५५ शिखि (पा०)	म्वा० प० "
२९९ शट	म्वा० प० से०	१६१ शिधि	म्वा० प० "
३४० शठ	म्वा० " से०	१०२७ शिजि	अ० आ० "
१५६४ शठ	चु० उ० से०	१२४९ शिज	स्वा० उ० अ०
१६९२ शठ	" आ० से०	३०३ शिट	म्वा० प० से०
१८५५ शठ	" उ० से०	१३६२ शिल	तु० प० "
२७९ शडि	म्वा० आ० से०	६८७ शिष	म्वा० प० अ०
७९७ शण	म्वा० प० से०	१८१८ शिष	चु० उ० से०
८५५ शद्ल	म्वा० प० अ०	१४५१ शिण्लृ	रु० व० अ०
१४२८ शद्ल	तु० प० अ०	१७९० शीक	चु० उ० से०
१००० शप	म्वा० उ० अ०	१८२७ शीक	चु० उ० "
११६८ शप	दि० उ० अ०	७५ शीकृ	म्वा० आ० "
१७१५ शब्द	चु० उ० से०	१०३२ शीङ्	अ० आ० "
१६९६ शम	" आ० से०	३८३ शीभृ	म्वा० आ० "
१२०१ शमु	दि० प० से०	५२३ शील	म्वा० प० "
८१८ शमो	म्वा० प० से०	१८७२ शील	चु० उ० "
१४५६ शम्ब	चु० उ० से०	१८३ शुच	म्वा० प० "
४२३ शर्व	म्वा० प० से०	११६५ शुचिर्	दि० उ० "

धातुः	गणः	धातुः	गणः
५१३ शुच्य	म्वा. प. से.	५१८ श्मील	म्वा० प० से०
३४१ शुठ	म्वा. प. से.	९६३ श्यैङ्	" आ० अ०
१६४५ शुठि	बु. उ. से.	८४ श्रकि.	" " से०
३४१ शुठि (पा०)	म्वा. प. से.	१५१ श्रगि	" प० "
३४४ शुठि	म्वा. प. से.	७९८ श्रण	" " "
१६४६ शुठ	बु. उ. से.	१५७८ श्रण	बु० उ० "
११६१ शुध	दि. प. अ.	७९९ श्रय	म्वा० प० "
१३३६ गुन	तु. प. से.	१५४६ श्रय	बु० उ० "
७४ गुन्ध	म्वा. प. से.	१८२४ श्रय	" " "
१८३३ गुन्ध	बु. उ. से.	१८७१ श्रय	" " "
४३३ गुन्ध	म्वा. प. से.	३५ श्रयि	म्वा० आ० "
१३२२ गुन्ध	तु. प. से.	१५१० श्रन्य	क्रया० प० "
४३२ गुभ	म्वा. प. से.	१५१२ श्रन्य	कूया० " "
७५० गुभ	म्वा. आ. से.	१८३८ श्रन्य	बु० उ० "
१३२१ गुभ	तु. प. से.	३९३ श्रन्मु	म्वा० आ० "
१६१९ गुल्क	बु. उ. से.	१२०४ श्रमु	दि० प० "
१६११ गुल्व	बु. उ. से.	८१० श्रा	म्वा० " अ०
११८३ शुप	दि. प. अ.	१०५३ श्रा	अ० " "
१९०२ शूर	बु. आ. से.	८९७ श्रिब्	म्वा० उ० से०
११५७ शूरी	दि. आ. से.	७०१ श्रिपु	" प० "
१६१२ शूर्प	बु. उ. से.	१४७५ श्रिब्	कूया० उ० अ०
५२६ शूल	म्वा. प. से.	९४२ श्रु	म्वा० प० "
६७९ शूप	म्वा. प. से.	९१९ श्रु	" " "
७६० शृधु	" आ. "	४५६ श्रोणृ	" " से०
८७३ शृधु	" उ. "	८५ श्रकि	" आ० "
१७३५ शृधु	बु. " "	१५२ श्रगि	" प० "
१४८८ शृ	क्रया. प. "	८०० श्रय	" " "
५४३ शैलृ	म्वा. , "	१२७ श्रावृ	" " "
५०६ शेवृ (पा०)	" आ. "	११५ श्रावृ	" आ० "
९१८ शै	" प. अ.	११८६ श्रिप	दि० प० अ०
११४५ शो	दि. " "	१५७४ श्रिप	बु० उ० से०
४५५ शोणृ	म्वा. " से.	७०२ श्रिपु	म्वा० प० "
२९० शौटृ	" " "	७७ श्रोकृ	" अ० "
४१ श्च्युतिर्	" " "	४५७ श्रोणृ	" प० "

धातुः	गणः	धातुः	गणः
९६ श्वकि	आ० से०	५४७ पल	श्वा० प० से०
१६६ श्वच	" " "	१०७८ पस	अ० " "
१६७ श्वचि	" " "	२०२ पस्ज	श्वा० प० से०
१५६५ श्वठ	उ० उ०	१०७९ पस्ति	अ० " "
१८५६ श्वठ	" " "	८५२ पह	श्वा० आ० "
१५६५ श्वठि (पा०)	" " "	११२८ पह	दि० प० "
१६२४ श्वभ्र	" " "	१८१० पह	उ० उ० "
१६२३ श्वर्त	" " "	१५६९ पान्त्व	" " "
५४९ श्वल	श्वा० प०	१४३४ पिच	तु० " अ०
१५७० श्वल्क	उ० उ० से०	१२४८ पिन्	स्वा० " "
५५० श्वल्ल	श्वा० प०	१४७७ पिञ्	क्रया० " "
१०६९ श्वस	अ० प०	३०४ पिट	श्वा० प० से०
१०१० (दुओ) श्वि	श्वा० प०	४७ पिघ	" " "
७४२ श्विता	" आ०	११९२ पिधु	दि० " "
१० श्विदि	" " "	४८ पिधु	श्वा० " "
७८९ षगे	" प० से०	४३१ पिभि (पा०)	" " "
१२६८ षघ	स्वा० प०	४३० पिभु (पा०)	" " "
१६३ षच	श्वा० आ०	१३६३ षिल	तु० " "
९९७ षच	" उ०	५९० षिवि (पा.)	श्वा० " "
३१३ षट	" प०	११०८ षिवु	दि० " "
१६३४ षट्ट	उ० उ०	९४१ पु	श्वा० " अ०
४६४ षण	श्वा० प०	१०४१ पु	अ० अ० "
१४६४ षणु	त० उ०	१२४७ पुम्	स्वा० उ० "
१८३२ (आङ्ः) षद	उ० " "	१५६२ पुट्ट	उ० उ० से०
८५४ षदलृ	श्वा० प०	१३४० पुर	तु० प० "
१४२७ षदलृ	तु० " "	११२९ पुह	दि० " "
९८७ षन्ज	श्वा० " "	१४०८ पू	तु० " "
१५५५ षन्ज	उ० उ०	१०३१ पूङ्	अ० आ० अ०
४०० षप	श्वा० प०	११३२ पूङ्	दि० " "
८२९ षम	" " "	२५ पूद	श्वा० " "
२२५ षर्ज	" " "	१७१८ पूद	उ० उ० से०
४२४ षर्व	" " "	४३१ पून्धु	श्वा० " "
५८६ षर्व	" " "	४३० पूमु	" प० "
		५४३ षेल्	" " "

धातुः	गणः	धातुः	गणः
५०१ पेवृ	म्वा० आ० से०	१०० प्वक्क	म्वा० आ० से०
९१५ पै	म्वा० प० अ०	९७६ प्वन्ज	" " अ०
११४७ पो	दि० " "	१८ प्वद	चु० उ० से०
७८२ पृक	म्वा० " से०	१८०६ प्वद	" " "
७९० एगे०	" " "	१०६८ (त्रि) प्वप्	अ० प० अ०
४६१ एन	" आ० "	७४४ (त्रि) प्विदा	म्वा० आ० से०
३८६ एभि	" " "	९७८ (त्रि) प्विदा	म्वा० प० "
८३० एम	" प० "	१०८८ (त्रि) प्विदा	दि० " अ०
१२६५ एघ	स्वा० आ० "	११८८ प्विदा	" " "
३६४ एघृ	म्वा० " "		
११२४ एमि	दि० प० "	१८९२ सङ्केत	चु० उ० से०
११२५ एमि	" " "	१९२२ सङ्ग्राम	" आ० "
१७५ एमृ	म्वा० उ० "	१९०६ सत्र	" उ० "
१०४३ एम्	अ० " अ०	१८८८ समाजः	" " "
३९४ एम्भु	म्वा० आ० "	१२२१ समी (पा०)	दि० प० "
३९५ एम्भृ	" " "	१२६३ साव	स्वा० प० अ०
९२२ ए	" प० अ०	१८८० साम	चु० उ० से०
९११ एयै	" " "	१५५६ साम्ब (पा०)	" " "
६६१ एक्ष	" " से०	१८६९ सार	" " "
८३६ एल	" " "	१९२९ सुख	" " "
९२८ ए	" " अ०	१८७४ सूत्र	" " "
५६० एवु	" " से०	१९०८ सूत्र	" " "
१११० एवु	दि० " "	६६६ सूक्ष्म	म्वा० प० "
१११२ एवु	दि० " "	५०९ सुदर्थ	" पा० "
१०५२ एवा	अ० " अ०	९३५ सु	" प० "
१२०० एणिह	दि० " वे०	१०९९ सु	चु० प० अ०
१५७२ एणिह	चु० उ० से०	११७८ सुज	दि० आ० "
१०३८ एणु	अ० प० "	१४१४ सुज	तु० प० "
११११ एणुसु	दि० " "	९८३ सुप्लृ	म्वा० " "
११९९ एणुह	दि० " "	८१ सेकृ	" " से०
९२३ एणै	म्वा० " अ०	९७९ स्कन्दिर्	" " "
९४८ एण्ड्	म्वा० आ० अ०	३८७ स्कमि	" आ० "
१५७३ एण्ड् (पा०)	चु० उ० से०	१४७८ स्कुन्	क्रथा० " "
		९ स्कुदि	म्वा० " "

धातुः	गणः	धातुः	गणः
७६८ स्वद	भ्वा० आ० से०	१३९० स्फुल	तु० प० से०
८२० स्वदिर	" प० "	२३५ (दुओ) स्फुजाम्वा	भ्वा० प० "
५४४ स्वल	" " "	१५७३ स्टिम	चु० उ० "
८१६ स्वलि (पा०)	" " "	५१९ स्मील	भ्वा० प० "
१८६० स्तन	चु० उ० "	८०७ स्मृ	भ्वा० प० अ०
१२५२ स्तृब्	स्वा० " अ०	९०३ स्मृ	भ्वा० प० "
१३४९ स्तृह	तु० प० वे०	१२५९ स्मृ (पा०)	स्वा० प० "
१४८४ स्तृब्	क्रया० उ० "	७६१ स्यन्दू	भ्वा० आ० वे०
१८९७ स्तेन	चु० " "	१६९४ स्यम	चु० आ० से०
१९२३ स्तोभ	" " "	८३६ स्यमु	भ्वा० प० "
९१० स्तयै	भ्वा० प० अ०	८३ क्षकि	भ्वा० आ० "
१३८८ स्थुड	तु० " "	३९३ सन्मु (पा०)	भ्वा० आ० "
१९०४ स्थुल	चु० आ० "	७५६ सन्मु	भ्वा० आ० "
१४ स्पदि	भ्वा० " "	७५४ संसु	भ्वा० आ० "
३ स्पर्ध	" " "	११०९ स्रित्रु	दि० प० "
८८७ स्पग	" उ० "	९४० सु	भ्वा० प० अ०
१६८१ स्पश	चु० आ० "	८२ संकृ	भ्वा० आ० से०
१२५९ स्पृ	स्वा० प० "	८१७ स्वन	भ्वा० प० "
१४२२ स्पृश	तु० " "	८२७ स्वन	भ्वा० प० "
१८७२ स्पृह	चु० उ० से०	१८६४ स्वर	चु० उ० "
१३९० स्फर (पा०)	तु० प० "	१९ स्वर्द	भ्वा० आ० "
४८७ स्फायी	भ्वा० आ० "	२८ स्वाद	भ्वा० आ० "
१५७२ स्फिट (पा०)	चु० उ० "	१८०६ स्वाद (पा०)	चु० उ० "
१६१५ स्फिट्ट	" " "	९३२ स्वृ	भ्वा० प० "
२६० स्फुट	भ्वा० आ० "		
१३७२ स्फुट	तु० प० "		
१७२३ स्फुट	चु० उ० "	३१२ हट	भ्वा० प० से०
१५३७ स्फुटि (पा०)	" " "	३३५ हठ	भ्वा० प० "
३२९ स्फुटि (पा०)	भ्वा० प० "	९७७ हद	भ्वा० प० अ०
३०९ स्फुटिर	" " "	१०१२ हन	अ० " "
१३९१ स्फुड	तु० " "	४६६ हम्म	भ्वा० " से
१५३७ स्फुडि	चु० उ० "	५१२ हय	" "
१३८९ स्फुर	तु० प० "	५१४ हर्य	" "
२१३ स्फुर्छा	भ्वा० " "	८३७ हल	" "

धातुसूचिका

६१७

धातुः

७२१ हसे	भ्वा.	प.	से.
१०९० (ओ) हाक्	जु.	"	अ.
१०८६ (ओ) हाङ्	"	"	"
१२५७ हि	स्वा.	प.	से.
८६१ हिक्क	भ्वा.	उ.	"
३१७ हिट (पा०)	"	प.	"
२६८ हिडि	"	"	आ.
१३६१ हिल	तु.	प.	"
५६१ हिवि	भ्वा.	"	"
१६८६ हिष्क (पा०)	जु.	आ.	"
१४५६ हिसि	रु.	प.	"
१८३० हिसि	जु.	उ.	"
१०८३ हु	जु.	प.	अ.
२६९ हुडि	भ्वा.	आ.	से.
२७७ हुडि	"	"	"
३५२ हुडु	"	प.	"
२११ हुर्छा	"	"	"
८४४ हुल	भ्वा.	"	"
३५३ हुवृ	"	"	"
१०९७ ह	जु.	"	अ.
८९९ हञ	भ्वा.	उ.	से.
१२२९ हप	दि.	प.	से.
१०९ हप	भ्वा.	"	से.

गणः

धातुः

१५३२ हेठ
२६६ हेठ
७७८ हेड
२८४ हेडू
६२१ हेपृ
२८५ होड
३५४ होडू
१०८० हुङ्
८०६ हल
७८७ हगे
७११ हस
२६ हाद
१०८५ ही
२१० हीच्छ
६२२ हेपृ
७८८ हगे
१६५९ हप
७१२ हास
२७ हादी
८०५ हल
९३१ ह्व
१००८ ह्वे

गणः

क्रया. प०. से.
भ्वा. आ. से.
" प. "
" आ. "
" " "
" " "
अ० आ. अ.
भ्वा. प. "
" " "
" " "
" आ. "
जु. प. अ.
भ्वा. " "
" आ. "
" प. "
जु. उ. "
भ्वा. प. "
भ्वा. आ. "
" प. "
" " अ.
" उ. अ.

सौत्रधातवः ।

धातुः	सूत्रम्	धातुः	सूत्रम्
ऋति	२४२२	स्कृन्मुः	२५५५
तुः	२४४४	स्तन्मुः	२५५५
दभिः (वा)	२५५५	स्तुन्मुः	२५५५
स्कन्मु			